БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Доклади от

Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

София, 2022

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2022 година)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language (Sofia, 2022)

The International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin at the Bulgarian Academy of Sciences marks the 80th anniversary of the Institute.

Compiled by Svetla Koeva and Maxim Stamenov

Edited by Tatyana Aleksandrova, Diana Blagoeva, Katya Charalozova, Anna Choleva-Dimitrova, Tsvetelina Georgieva, Yoanna Kirilova, Maria Kitanova, Anna Kocheva-Lefedzhieva, Nadezhda Kostova, Hristina Kukova, Iliyana Kuneva, Mihaela Kuzmova, Svetlozara Leseva, Vanya Micheva, Kalina Micheva-Peycheva, Yavor Miltenov, Elka Mircheva, Ruska Stancheva, Malina Stoycheva, Ivelina Stoyanova, Maria Todorova, Milen Tomov, Mariyana Tsibranska-Kostova, Lilyana Vasileva, Mariyana Vitanova, Maya Vlahova-Angelova, Lora Zheleva, Zhaneta Zlateva

Sofia • 2022

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022 година)

Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките се организира по случай 80-годишнината от основаването на Института.

Съставители: Светла Коева и Максим Стаменов

Редактори: Татяна Александрова, Диана Благоева, Лиляна Василева, Марияна Витанова, Мая Влахова-Ангелова, Цветелина Георгиева, Лора Желева, Жанета Златева, Йоанна Кирилова, Мария Китанова, Надежда Костова, Ана Кочева-Лефеджиева, Михаела Кузмова, Христина Кукова, Илияна Кунева, Светлозара Лесева, Явор Милтенов, Елка Мирчева, Ваня Мичева, Калина Мичева-Пейчева, Руска Станчева, Малина Стойчева, Ивелина Стоянова, Мария Тодорова, Милен Томов, Марияна Цибранска-Костова, Катя Чаралозова, Анна Чолева-Димитрова

София • 2022

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в Сборника се разпространяват под лицензa
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2022
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2022

ISSN 2683-118X (print) ISSN 2683-1198 (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Програмен комитет

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)

Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)

Таня Августинова – Саарландски университет, Германия

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Олга Арнаудова – Университет в Отава, Канада / Централноизточен съвет на католическите училища, Канада

Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Стоян Буров – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша

Мила Вълчанова – Норвежки научно-технически университет, Норвегия

Златка Генчева – Национален център за научни изследвания, Франция

Светлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна

Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Цветана Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия

Таня Иванова-Съливан – Университет в Ню Мексико, САЩ

Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония

Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия

Корина Лешбер – Институт за лингвистични и интеркултурни изследвания, Германия

Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша

Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция

Хайнц Миклас – Виенски университет, Австрия

Явор Милтенов – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Иван Петров – Лодзки университет, Полша

Ивелина Савова – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

Ирина Седакова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия

Кристияна Симеонова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Далибор Соколович – Белградски университет, Сърбия

Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Ирина Темникова – Катарски институт за компютърни изследвания, Катар
Елена Узеньова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Станка Фитнева – Университет на кралицата, Канада
Хетил Ро Хауге – Университет в Осло, Норвегия
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Антон Цимерлинг – Държавен институт по руски език „А. С. Пушкин“, Русия
Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Организационен комитет

Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)
Симеон Стефанов – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Магдалена Абаджиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Светлозара Лесева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Кирил Кирилов – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Явор Милтенов – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Радостина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Надежда Данчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Михаела Кузмова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Редактори

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките
Лиляна Василева – Институт за български език, Българска академия на науките
Марияна Витанова – Институт за български език, Българска академия на науките
Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките
Лора Желева – Институт за български език, Българска академия на науките
Жанета Златева – Институт за български език, Българска академия на науките
Йоанна Кирилова – Институт за български език, Българска академия на науките
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките
Надежда Костова – Институт за български език, Българска академия на науките
Ана Кочева-Лефеджиева – Институт за български език, Българска академия на науките
Михаела Кузмова – Институт за български език, Българска академия на науките
Христина Кукова – Институт за български език, Българска академия на науките
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките

Светлозара Лесева – Институт за български език, Българска академия на науките
Явор Милтенов – Институт за български език, Българска академия на науките
Елка Мирчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Руска Станчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Малина Стойчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките
Мария Тодорова – Институт за български език, Българска академия на науките
Милен Томов – Институт за български език, Българска академия на науките
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките
Катя Чаралозова – Институт за български език, Българска академия на науките
Анна Чолева-Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

ПОКАНЕНИ ЛЕКТОРИ:

Патрик Боровяк (*Езиковият*) *пейзаж на съвременна София – увод в изследванията*. 17
Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci *Les Désignations Romanes du Prunellier*. 22
Петър Сотиров *За някои недостатъчно изследвани области на българо-полската съпоставителна лексикология*. 34
Hristo Tanev *Automatic Learning of Language Resources for Detection of Conflict Events for the Bulgarian Language*. 45
Елена Узеньова *Български острови на лингвистичната карта на Югоизточна Европа*. 53
Anton V. Zimmerling *Existentials, Modals and the Ontology of States*. 61

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Стоян Буров *Определено количество* (*Лингвоисториографски преглед*). 71
Светла Коева *Система на диатезите в български*. 80
Красимира Алексова, Петя Осенова *За граматическия статус на композитумите от типа „който ще да е“*. 92
Петя Бъркалова, Красилина Колева-Костова, Христо Манев *Структурографският потенциал на българското сложно изречение. Приносът на статистическите прогностични методи*. 102
Danil Khristov *The yat-alternation and the past imperfective tense in Bulgarian. Rule-based analysis*. 113
Биляна Тодорова *Модификатори прилагателни имена, които се съчетават с лексемите „толерантност“ и „търпимост“ – съпоставително корпусно изследване*. 127
Милена Видралска *Същността на категорията лице при местоименията*. 135
Христиана Кръстева *Интонационни и прозодични особености на простото двусъставно изречение в българския език*. 142
Теодора Рабовянова *Амбивалентни оценки в комуникативния процес, отразени в българските фразеологизми, пословици и поговорки*. 149
Руслана Маргова *Проблеми на употребата на ренаратива и перфекта за констатация в пресата и онлайн журналистиката*. 157

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ И ТЕРМИНОГРАФИЯ

Мария Попова *Особености на терминологичните речници, изработвани в Института за български език*. 165
Войчех Сосновски, Диана Благоева *Наблюдения върху безеквивалентната фразеология в българско-полска перспектива*. 171
Цветелина Георгиева *Речникът в сборника „Български притчи или пословици и характерни думи на П. Р. Славейков“*. 177
Кристияна Симеонова *Вариантност, дублетност и синонимия в терминологията*. 184
Наталия Длугош – *Композитуми с компоненти „ковид-“ и „постковид-“ в българския медиен дискурс“*. 192

БЪЛГАРСКИ И СЪПОСТАВИТЕЛЕН СИНТАКСИС И СЕМАНТИКА

Галина Кустова *Семантические и синтаксические свойства предикативов ощущения* (*сензитивов*). . 201
Максим Стаменов *Конструкции за психически преживявания с дателна клитика в българския език*. . 208
Елена Ю. Иванова *Причастные формы как депиктивы: болгарско-русские параллели*. 217

Йовка Тишева *Адюнкти към глаголи за емоционални състояния* 227
Александър Летучий, Марина Джонова *Дателно допълнение или предложна фраза при предикативите в руския и в българския език – конкуренция и специфики* 235
Христина Кукова, Мария Овсянникова *Съпоставителен анализ на глаголите „виждам“ – „видя“ и „видеть“ – „увидеть“ и комплементите им в български и руски език* 248
Валентина Стефанова *Опит за класификация на предикативи за състояние* 257

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Пиринка Пенкова *Фрагменти с името на Атанасий Александрийски в полемиката срещу духоборците съгласно исихасткия и антилатински Хилендарски сборник HM.SMS.474* 266
Марияна Цибранска-Костова *Човекът и земята в средновековния земеделски закон* 276
Елка Мирчева *За един библейски цитат и няколко термина за меховете на ковача в старата славянска книжнина* 284
Явор Милтенов *За някои редки думи в „маргиналните“ писмени свидетелства от X – XI в.* 291
Людмила Карпенко *Древнеболгарская основа славянской письменной традиции: к истории вопроса* . . 299
Христина Тончева-Тодорова *Новооткрит препис на чина на Свето Богоявление в Трескавечкия евхологий от XIII век* 308
Симеон Стефанов *Някои особености на консонантизма на хърватското житие на света Екатерина Legenda sv. Katarine divice по ръкопис I с 6 от Архива на ХАЗУ* 317

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Ваня Мичева *Названията за жилище и езиковата картина в новобългарските дамаскини* 324
Татяна Брага *Профиль женского присутствия в эпоху средневековья по материалам женского сборника Йосифа Брадати* 331
Магдалена Абаджиева *Новооткрит ръкопис на отец Едуардо осветява обществените отношения сред българите католици през XIX век* 338
Велислава Стойкова *Нови данни за българския език от източници, включени в първата библиография на славянското езикознание от списанието Rocznik Slawistyczny през 1908* 342
Теодора Г. Илиева *Оказионалното словотворчество в произведенията на Стоян Михайловски (букви Н–Я)* 349
Красимира Колева *Непознато документално свидетелство от началото на XX век за диалога между видни български книжовници: учителя Беньо Цонев и ученика Христо Герчев* 358
Георги Митринов *Терминология, свързана с християнството, в антропонимия и ойконимия от каза Неврокоп по данни от 1569 – 1570 година* 365

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Лучия Антонова-Василева *Някои диалектни лексеми в българските говори в Албания и техните успоредици в славянските и в балканските езици* 371
Илияна Гаравалова *Източнобългарски черти в говора на с. Речане, Призренско* 376

БЪЛГАРСКА ЕТИМОЛОГИЯ И ОНОМАСТИКА

Анна Чолева-Димитрова, Надежда Данчева, Мая Влахова-Ангелова *Ойконимите в „Българския топонимен речник“ (Наблюдения върху структурните модели)* 385
Христина Дейкова *Към етимологизуването на балкански заемки в българските говори* 395
Красимира Фучеджиева *За произхода на хрàски ‘малки, недозрели зелчета, паберки по полето’ (изследване с помощта на семантични паралели)* 400
Надежда Данчева *Ландшафтни термини за назоваване на водни обекти в микротопоними от Западна България* 407

ЕТНОЛИНГВИСТИКА

Мария Китанова *Наивната аксиология в народния календар на българите* 414
Марина Котова *Тематическая группа „Любовь. Дружба“: болгарские соответствия восточнославянских паремиологических лингвокультурем* 421
Марияна Витанова *Концептът „здраве“ в традиционната и в съвременната българска езикова картина на света* 430

Борислав Попов, Робертино Стоилов *Митолингвистично изследване върху названия на дъгата с мотивационни модели 'атрибут на бога' и 'символ на плодородието' в българския език*. 437
Milena Levunlieva *Mythology, Recategorization and Sensory Perceptions in the Structuring of Abstract Concepts*. 446

ОБЩО И СРАВНИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Стефана Димитрова *Актуализация на лингвистичната проблематика*. 453
Васил Райнов *За и около текста. В. Райнов представя своята книга „Живи са още онези, които са ги видели"*. 462
Иван Держански, Олена Сирук *За числителните имена за приблизителност в български език и украинските им съответствия*. 468
Мария Бялдимова *Към въпроса за концепцията на някои основни деривационни понятия*. 479
Юлия Мазуркевич-Сулковска *Семантико-синтаксический анализ болгарских, польских и русских глаголов* (*verba cogitandi i verba sentiendi*). 488
Антоанета Джельова, Мария Анастасова *Функции на старобългарското местоимение „тъ" в глаголна група и съответствията му в староанглийски*. 497
Евгения Митева *Категорията число при дефективните съществителни имена сингулария тантум в българския език в съпоставка със словашкия език* 506
Христина Вихрогонова *Концептът разум / Vernunft в немския и българския език (онлайн проучване)*. 513
Наталия Кондратенко *Лингвопрагматика новогоднего обращения как ритуального жанра политического дискурса: сопоставительный анализ на материале славянских языков*. 522
Михаил Кондратенко *Семантические модели обозначения времени в болгарских и восточнославянских говорах*. 530
Олена Войцева, Светлана Георгиева *Зимняя обрядовая терминология и символика в славянских языках: сравнительный аспект*. 536

КОМПЮТЪРНА И КОРПУСНА ЛИНГВИСТИКА

Светла Коева, Емил Дойчев *Булфрейм – система за създаване и редактиране на концептуални фреймове* 546
Светлозара Лесева, Ивелина Стоянова *Концептуална структура на предикати за състояние върху материал на български и руски*. 556
Велка Попова, Димитър Попов, Станимир Железов, Красимир Кордов *LABLASS – уеббазирана система за проучване на словесните асоциации*. 569
Рени Манова *Електронно базирани упражнения за чуждестранни студенти с акцент върху спецификата на комуникативната функция на езика*. 580

TABLE OF CONTENTS

INVITED SPEAKERS

Patryk Borowiak *The* (*language*) *landscape of contemporary Sofia – an introduction to prospective research* 17
Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci *The Romance terms for "prunellier"* 22
Petar Sotirov *On some insufficiently studied areas of Bulgarian-Polish comparative lexicology* 34
Hristo Tanev *Automatic learning of language resources for detection of conflict events for the Bulgarian language* 45
Elena Uzeneva *Bulgarian islands on the linguistic map of South-Eastern Europe* 53
Anton V. Zimmerling *Existentials, modals and the ontology of states* 61

CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Stoyan Burov *Definite quantity* (*a historical linguistics review*) 71
Svetla Koeva *The system of diatheses in Bulgarian* 80
Krasimira Aleksova, Petya Osenova *On the grammatical status of composites of the type "koyto shte da e"* 92
Petya Barkalova, Krasilina Koleva-Kostova, Hristo Manev *The structurographic potential of the Bulgarian complex sentence. The contribution of statistical prognostic methods* 102
Danil Khristov *Yat-alternation and the imperfect tense in Bulgarian. A rule-based analysis* 113
Bilyana Todorova *Adjectives as modifiers collocating with the lexemes "tolerantnost" and "tarpimost" – a comparative corpus study* 127
Milena Vidralska *The nature of the category of person in pronouns* 135
Hristiana Krasteva *Intonational and prosodic characteristics of simple sentences in Bulgarian* 142
Teodora Rabovyanova *Ambivalent valuations in communication reflected in Bulgarian phraseological units, proverbs, and sayings* 149
Ruslana Margova *Problems with the renarrative and the perfect for constatation in press and online journalism* 157

BULGARIAN LEXICOLOGY, LEXICOGRAPHY, TERMINOLOGY AND TERMINOGRAPHY

Maria Popova *Characteristics of the terminological dictionaries developed at the Institute for Bulgarian Language* 165
Wojciech Sosnowski, Diana Blagoeva *Observations on non-equivalent phraseology in a Bulgarian-Polish perspective* 171
Tsvetelina Georgieva *The dictionary in the Collection of Bulgarian Parables or Proverbs and Characteristic Words by P. R. Slaveykov* 177
Kristiyana Simeonova *Variation, doublets and synonymy in terminology* 184
Natalia Dlugosz *Composites with the components "ковид-" and "постковид-" in the Bulgarian media discourse* 192

BULGARIAN AND CONTRASTIVE SYNTAX AND SEMANTICS

Galina Kustova *Semantic and syntactic properties of sensation predicatives* (*sensitives*) 201
Maxim Stamenov *Constructions with dative clitics for inner experiences in Bulgarian* 208
Elena Yu. Ivanova *Participial forms as depictives: Bulgarian-Russian parallels* 217

Yovka Tisheva *Adjuncts to emotional predicates* 227
Alexander Letuchiy, Marina Dzhonova *Dative or prepositional phrase in Russian and Bulgarian predicative constructions* 235
Hristina Kukova, Maria Ovsjannikova *Contrastive analysis of the verbs "виждам" – "видя" and "видеть" – "увидеть" and their clausal complements in Bulgarian and Russian* 248
Valentina Stefanova *An attempt at a classification of state predicatives*. 257

OLD BULGARIAN LANGUAGE

Pirinka Penkova *Excerpts from Athanasius of Alexandria's works used in the Pneumatomachian Controversy according to the Hesychast and Anti-Latin Hilandar collection HM.SMS.474*. 266
Mariyana Tsibranska-Kostova *Man and the land in the medieval Farmer's Law* 276
Elka Mircheva *A Bible quotation and several terms for a blacksmith's bellows in the Old Slavonic literature* 284
Yavor Miltenov *On some rare words in "marginal" written evidence from the 10th – 11th c.* 291
Liudmila Karpenko *The Old Bulgarian basis of the Slavic writing tradition: To the history of the question* 299
Hristina Toncheva-Todorova *A newly-found copy of the Blessing of the Waters on the Eve of Epiphany in the Treskavec Euchologium from the 13th century*. 308
Simeon Stefanov *Some peculiarities of the consonant system of the Croatian vita of St. Catherine* (*Legenda sv. Katarine Divice*) *according to Manuscript I C 6 from the archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts* 317

HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Vanya Micheva *The names for living places and the linguistic picture in Modern Bulgarian damaskins* 324
Tatyana Braga *A profile of women's presence in the Middle Ages based on the Women's Collection by Yosif Bradati* (*Joseph the Bearded*). 331
Magdalena Abadzhieva *A newly-discovered manuscript by Father Eduardo informs about public relations among Bulgarian Catholics in the 19th century*. 338
Velislava Stoykova *New data for the Bulgarian language from sources included in the First World Slavic Linguistics Bibliography of "Rocznik Slawistyczny", 1908*. 342
Teodora G. Ilieva *Occasional word formation in Stoyan Mihaylovski's works* (*letters "Н" through "Я"*) . . . 349
Krasimira Koleva *Unknown early 20th-century documentary testimony of the dialogue between two famous Bulgarian scholars: Professor Benyo Tsonev and his student Hristo Gerchev*. 358
Georgi Mitrinov *Christianity-related terminology in the anthroponymy and oikonymy from the Nevrokop kaza according to data from 1569 – 1570*. 365

BULGARIAN DIALECTOLOGY

Luchia Antonova-Vasileva *Some dialectal lexemes in the Bulgarian dialects in Albania and their parallels in Slavic and Balkan languages* 371
Iliyana Garavalova *Eastern Bulgarian specifics in the dialect of the village of Rechane, Prizren region*. 376

BULGARIAN ETYMOLOGY AND ONOMASTICS

Anna Choleva-Dimitrova, Nadezhda Dancheva, Maya Vlahova-Angelova *The oikonyms in the Bulgarian Toponymic Dictionary* (*Observations on name typology*). 385
Hristina Deykova *On the etymologization of Balkan borrowings in Bulgarian dialects* 395
Krasimira Fuchedzhieva *On the origin of "хрàски" 'small, unripe cabbages'* (*a study based on semantic parallels*) 400
Nadezhda Dancheva *Landscape terms for water-naming objects in the microtoponymy of Western Bulgaria*. 407

ETHNOLINGUISTICS

Mariya Kitanova *The naive axiology in the folk calendar of Bulgarians* 414
Marina Kotova *The thematic group "Love. Friendship": Bulgarian correspondences for Eastern Slavonic paremiological linguoculturemes*. 421
Mariyana Vitanova *The concept of health in the traditional and modern Bulgarian linguistic picture of the world*. 430

Borislav Popov, Robertino Stoilov *A mytholinguistic inquiry into the names of the rainbow that follow the motivation model "divine attribute" and "fertility symbol"* 437
Milena Levunlieva *Mythology, recategorization and sensory perceptions in the structuring of abstract concepts*. 446

GENERAL AND COMPARATIVE LINGUISTICS

Stefana Dimitrova *The updating of linguistic issues* 453
Vasil Rainov *On and around a text. V. Rainov presents his new book "Still live the ones who have seen them"*. 462
Ivan Derzhanski, Olena Siruk *On approximative numerals in Bulgarian and their Ukrainian counterparts* 468
Maria Byaldimova *On the conceptualisation of some basic derivative concepts* 479
Julia Mazurkiewicz-Sułkowska *Semantic-syntactic analysis of Bulgarian, Polish and Russian verbs* (*verba cogitandi i verba sentiendi*). 488
Antoaneta Dzhelyova, Maria Anastasova *Functions of the Old Bulgarian demonstrative pronoun "мъ" in verb phrases and its equivalents in Old English* 497
Evgenia Miteva *The category of number in the defective nouns singularia tantum in the Bulgarian language in comparison with the Slovak language* 506
Hristina Vihrogonova *The concept "разум" / "Vernunft" in German and Bulgarian (an online study)*. 513
Nataliia Kondratenko *Linguopragmatics of New Year's address as a ritual genre of political discourse: Comparative analysis on the material of the Slavic languages* 522
Mikhail Kondratenko *Semantic models of time designation in Bulgarian and East Slavic dialects*. 530
Olena Voytseva, Svitlana Georgiieva *Winter ritual terminology and symbolism in Slavic languages: A comparative aspect*. 536

COMPUTATIONAL AND CORPUS LINGUISTICS

Svetla Koeva, Emil Doychev *BulFrame – a system for creating and editing conceptual frames* 546
Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova *Conceptual structure of stative predicates based on data from Bulgarian and Russian* 556
Velka Popova, Dimitar Popov, Stanimir Zhelezov, Krasimir Kordov *LABLASS – a web-based system for the study of word associations* 569
Reni Manova *Computer-based exercises for foreign students with an emphasis on the specifics of the communicative function of the language*. 580

ПОКАНЕНИ ЛЕКТОРИ

(ЕЗИКОВИЯТ) ПЕЙЗАЖ НА СЪВРЕМЕННА СОФИЯ – УВОД В ИЗСЛЕДВАНИЯТА

Патрик Боровяк

Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша

patryk.borowiak@amu.edu.pl

Резюме: Статията е посветена на (езиковия) пейзаж на съвременния град по примера на София. Лингвистичният и графичният материал, който е събран през 2020 и 2021 г. в София, съзнателно не е разделен на две основни категории, типични за изследванията, свързани с пейзажа – *top-down signs* (официални знаци) и *bottom-up signs* (неофициални знаци), но е предложена една нова концепция, свързана с дизайна и човешките сетива. Двете категории ще бъдат описани по-подробно, като бъдат разделени на отделни лексикално-графични единици, които позволяват по синтетичен начин да се разгледа спецификата на българската столица през призмата на нейния (езиков) пейзаж. В статията ще бъде поставен акцент върху ползите от събрания материал, систематизирането му и посочването на последващи изследвания.

Ключови думи: *български език, езиков пейзаж, София, град*

Съвременна София е европейска столица, наброяваща над 1 200 000 жители, които обитават почти 500 км^2. Разположена е в сърцето на Балканския полуостров и може да се похвали с оригинално географско местоположение в подножието на планински върхове. Именно нейното разположение е предпоставка тази територия от векове охотно да се населява от различни племена и народи (Borowiak 2014: 72 – 73). Античните останки свидетелстват за добре развиващи се на това място селища – села и градове, първоначално, по времето на траките, а след това на и римляните. Духът на различните исторически епохи, запазен в руините от някогашна Сердика, Триадица и Средец, в останките от османските постройки, а в най-ново време в огромните социалистески стоежи, изгражда своеобразното културно многообразие на съвременна София, включително в етническо и религиозно отношение, и създава усещане за полифония. Всичко това, без съмнение, придава на столицата на България оригинален характер, като тя наподобява град палимпсест. Опирайки се на съвременната теория, можем да използваме това понятие, разбирано от съвременните културолози като метафора, пресъздаваща наличието на множество пластове и значения в езика, изкуството, културата, историята и паметта на дадено пространство, всички те, изразени с помощта на знаци и текстове с възможна различна интерпретация (Koschany 2019: 66).

Архитектът Збигнев Зужяк, който също е и урбанист, се произнася по темата в още по-широк контекст, като описва съвременния град така:

> „пространствено-обществена структура, изразена с развитието на цивилизацията, подчертавайки, че нейни ключови елементи са наличието на много пластове от природен, обществен, културен, технически, икономически, политически, правен и управленски характер – сложни механизми на институционална и пространствена интеграция – „отвореност“ на структурата, което може да доведе до трудности при прилагането на системни подходи – напрежения между устойчивостта и променливостта на формата“ (Zuziak 2008: 27 – 28).

Точно такъв подход определено се вписва в замисъла за описването на градския пейзаж по начина, който ще бъде представен в настоящата статия. Преди това обаче ще бъде посочен накратко основният обект на интересите ми, а също така и изследователският материал.

Днешна София е разделена на 24 района[1], като всеки един от тях има свой кмет и местна администрация, притежава свой специфичен облик, различни жители, различни постройки, а

[1] Банкя, Витоша, Връбница, Възраждане, Изгрев, Илинден, Искър, Красна поляна, Красно село, Кремиковци, Лозенец, Люлин, Младост, Надежда, Нови Искър, Оборище, Овча купел, Панчарево, Подуяне, Сердика, Слатина, Средец, Студентски, Триадица.

често също и своеобразни, характерни „малки центрове“, където местните артерии се пресичат с главните артерии на града. Точно това споменато вече наличие на много пластове позволява да се зададе въпросът за пейзажа на съвременна София. Всъщност тук не става дума за стриктно езиков пейзаж, но за такъв, който ще представи града в перспектива, с множество измерения, въздействащ върху всички сетива на дадения човек – който, от своя страна, може да бъде както жител на града (автохтон), така и просто посетител, турист, изследовател или в крайна сметка читател[2].

Основната цел на настоящата статия е да се представи възможността за изследването на пейзажа на София с помощта на методологията, разработена в предишни мои проучвания *Design saszetki z cukrem. O komunikowaniu się z rzeczami* (Дизайнът на пакетчето захар. За общуването с вещите), *Polskie i bułgarskie firmonimy w perspektywie komunikacyjno-wizualnej* (Полските и българските фирмоними в комуникационно-визуална перспектива), разширена с въпросите, свързани с наслагването на човешките сетива. Езиковографичният материал е събран по време на наблюдения на място през 2020 и 2021 г. Началото на събирането на материала е поставено с подробно проучване на административната структура на столицата на България (виж по-горе: подялбата на 24 района) и нейните квартали, а също така със запознаване със на схемата на софийското метро. Материалът е събран преди всичко от централните райони, т.е. Сердика, Средец, Оборище, а също така Лозенец, Витоша, Подуене или Банишора, по-рядко от крайните райони на града като напр. Люлин. Огромното количество лексикално-графични единици (почти 3000), събрани в продължение на една година, ще направи възможно разделянето им на няколко групи по нова, непозната до този момент схема, която не е използвана в изследванията, свързани с езиковия пейзаж. Класическата подялба на материала в рамките на изследванията върху езиковия пейзаж[3] обхваща: официални знаци (англ. *bottom-up signs*) и неофициални знаци (англ. *down-up signs*). Такава гледна точка изглежда твърде обща, като се има предвид това, че съвременните градове, а също и крайградските райони (предградията), а дори и селата въздействат върху жителя-минувача-получателя по многопластов начин. Тази своеобразна полифония влияе върху всички сетива на човека, разкривайки необичайно многопластово пространство. При противопоставянето на това с помощта и на философията на връщането към предметите, която от няколко години включвам в езиковедските си изследвания (например в гореспоменатите публикации), става ясен фактът, че е необходим нов, по-широк и не само езиков поглед към пейзажа. Този нов подход може да бъде приет от езиковедите. Събраният материал съдържа знаци, които могат да бъдат определени не само като *официални* и *неофициални*, но едновременно с това всички те могат да бъдат характеризирани и друг статут като подземни знаци[4]

---

[2] Една книга е изключително важна като основа за това изследване: М. Влахова-Ангелова, Улиците на София: картографиране на градксата идентичност, София: ИБЕ, 2013.

[3] Въведен е от канадските изследователи (Landry, Bourhis: 1997) и е доразвит от лингвисти и социолингвисти, най-често от англосаксонските страни, но не само. През последните години има все повече изследвания в славянските страни, обаче липсват български разработки. Срв. напр.: *Linguistic Landscape. Expanding the scenery*, red. E. Shohamy, D. Gorter, New York, 2009; *Linguistic Landscape in the City*, red. E. Shohamy, E. Ben-Rafael, M. Barni, Bristol, 2010; *Negotiating and Contesting Identities in Linguistic Landscapes*, red. R. Blackwood, E. Lanza, H. Woldemariam, London, 2016; *Making Sense of People and Place in Linguistic Landscapes*, red. A. Peck, Ch. Stroud, Q. Williams, London, 2018; Gałkowski, Artur, Femine Urbanonymy in Polish and Italian Linguistic Landscapes. In: *The Journal of University of SS Cyril and Methodius in Trnava*, V (1), June 2020.

[4] Те са характерни за градове, които имат система за подземен градски транспорт, каквато е метрото. Смятам, че без дори минимални последствия, влияещи върху методическия замисъл, при изследването на езиковия пейзаж на съвременните столици може да бъде обособена споменатата подялба и да се вземат предвид също така и проучванията под земята (и то не само свързаните с градския транспорт, но също и тези, които представят такива места като напр. подлези, мазета, подземни гаражи, канали, подземни резервоари, убежища и т.н.). Тук съществен е фактът, че графитите, отначало като неформални и едновременно с това нелегални надписи и рисунки, се появяват на по-трудно достъпни места (най-често точно в гореспоменатата подземна инфраструктура или по зидове, влакове, виадукти, мостове или тунели), а след това под формата на легализирани произведения, представящи постулатите и представите на творците на тази субкултура, или в крайна сметка под формата на съвременни графити стенописи, които се създават от артисти в сътрудничество с градските власти. Към подземните части на града следва да се причисли и подземната инфраструктура под формата на колектори, тръби или кабели, върху които също има текст.

или наземни, хоризонтални или/и вертикални, актуални, както и неактуални, т.е. знаци „духове“ (вж: Borowiak 2021: 101), рисувани, написани, тъкани, направени от дърво, метал или хартия, плоски, вдлъбнати и изпъкнали, закрепени или движими, прикрепени към трайни носители на градския пейзаж (фасади на сгради, огради), както и временни и/или движими (временни изложби, реклами, автомобили и техните регистрационни номера, наименования, реклами, таксита, автобуси и т.н.), а също и такива, които са закачени или записани над нивото на очите на средностатистическия човек или в крайна сметка на такова място и по такъв начин, че могат да бъдат докоснати, да се застане до тях, да се седне до тях или на тях, или да бъдат използвани по определен начин. Сред всички събрани лексикално-графични единици най-често се повтарят: пътни знаци, пътепоказатели, табели с наименования на улици/площади/градинки и т.н., табели с наименования на институции, различни видове табелки с номера на недвижими имоти, репертоари на театри и кина, фирмени табели със собствени имена, витрини, обяви (на стълбове, улични лампи, на светофари до пешеходни пътеки, на водосточни тръби, на фасадите на сгради, на спирки, контейнери и кошове за боклук), реклами (външни, различни видове: билбордове, светещи реклами тип сити лайт и др.), графити стенописи, графити, некролози. Многобройна група представляват също така и ръчно рисувани, написани, напечатани или срещащи се под формата на табелки (най-често стари) надписи, информиращи за това, че на даденото място се намират входът и изходът от недвижим имот или гараж, напр.: *Гараж. Не паркирай*; *Това е гараж. Не спирай*. Немалко са и еднозначните варианти, съдържащи повече описания, напр.: *Гараж. Ползва се 24 ч.*, *не спирай*; *Гараж! Не спирай! Пукам гуми. Не спирай! Викам паек!* и т.н. Тези знаци се вписват в софийския пейзаж от много години и въпреки че на пръв поглед отговарят на представите за нещо временно или „духовито“, те през цялото време служат на жителите, въпреки че не всички ги спазват. Тези конкретни примери несъмнено показват проблемите, свързани с културата на движението по пътищата и паркирането.

С помощта на настоящата уводна статия бих искал преди всичко да обърна внимание на някои общи слаби места на стриктно лингвистичните подходи, към които принадлежи разработването на материали в духа на идеята за езиковия пейзаж. Тук имам предвид пълното игнориране от страна на изследователите на материалния контекст на обкръжаващата ни действителност, а в настоящия случай става дума точно за градския пейзаж (проблемът придобива още по-голямо значение в контекста на споменатото наличие на много пластове по отношение на София). В този смисъл най-голямото предизвикателство, което предстои в бъдеще, е изнамирането на нов подход към споменатия пейзаж, който ще обхваща както въпросите за дадения национален език, така и т.нар. език на вещите. Защото, когато погледнем само и изключително на езиковия пейзаж, ще ни убягнат всички останали изследователски перспективи, свързани с широко разбирания въпрос за сетивата. След отказа от подялбата (официални знаци, неофициални знаци), разработена от канадските изследователи, се открива нова, многопластова, обръщаща внимание на множеството сетива, полифонична перспектива. Затова смятам, че си струва да се обърне перспективата на канадските изследователи на езиковия пейзаж (Landry, Bourhis: 1997) и този феномен за бъде разположен сред по-широки категории, свързани със сетивното възприятие на хората в различни градски пространства, а също така евентуално и селски. Ето защо не трябва да се спираме само на зрението, а е необходимо да проучим и въпросите, отнасящи се до слуха, обонянието, вкуса и в крайна сметка и до осезанието. Така разбиран, градският пейзаж ще открие пред нас непроучени до този момент пространства и ще позволи с помощта на „когнитивен поглед“ и чрез използването на апарат от физиологически, антропологични и физични изследвания, да се обърне внимание на това, по какъв начин анализираната от нас материя влияе върху функционирането и живота в градовете/градчетата/селата, чрез възприятието ѝ с всички наши сетива. Методологията, върху която работя, определено ще бъде интердисциплинарна и ще се основава частично на изследванията, които съм използвал в своите досегашни работи, отнасящи се за фирмените табели, разположени в градското пространство, или за други предмети, за които съм писал.

Самият събран от мен материал обуславя методологическите въпроси, тъй като в едно пространство функционират разнообразни, често съвсем различни предмети и знаци. Така например в центъра на София можем на едно място, без да се движим, да видим едновременно лога и наименования на известни световни марки в реклами или на витрините на магазините, фирмени табели на местни услуги, стари фирмени табели, некролози на починали жители, ръчно написани или напечатани обяви, залепени по дървета или по стълбове, пътни знаци, както нови, така и стари,

и ръждясали пътепоказатели, стари и нови, пластмасови и метални табелки с наименованията на улици, номера на жилища, цветни реклами, стенописи графити, надписи под формата на графити (както вулгаризми, така и афоризми или признания на запалянковци). И всичко това може да бъде записано както на кирилица, така и на латиница, а също така и на различни езици, най-често на английски. В същия този момент се появяват превозни средства, на които също има знаци, а заедно с тях звуци и миризми.

Необичайно важен проблем, който ще бъде разгледан в изследванията ми, ще бъде въпросът за създаването и възприемането на всички горепосочени градски елементи. От проекта до унищожаването (ликвидирането) на обекта. Най-лесно е този ход на нещата да бъде обяснен с помощта на примера за некролога, който има определена форма, проектирана от поръчителя, от този който го прави, от член на семейството или от съсед, може да накара другите съседи или минувачи да го прочетат, но може също така да накара да го прочете или да направи снимка и някой антрополог, езиковед или друг изследовател, който се занимава научно със спомените, паметта, езика на некролозите и т.н. Съществува освен това група хора, които не забелязват различните градски знаци, те просто ги подминават. Подобно ще бъде с всеки друг знак – за един той ще бъде само съобщение, за този, който събира метални отпадъци – нещо, което може да открадне, за детето – играчка, за шофьора – предупреждение и т.н. Следователно анализът на материала ще представи възможностите за интерпретация и списъка с получатели. Подобни ще бъдат нещата по отношението на хората, които създават тези знаци и които могат също да бъдат много и различни (дизайнер, графичен дизайнер, илюстратор, редактор, продавач, служител на някоя градска институция и т.н.). Ако вземем под внимание възможните случаи, тогава ще бъдем в състояние да представим нещо несъмнено повече от езиковия пейзаж, ще представим многопластовия, безкраен градски пейзаж и местната общност или общество. И всичко това благодарение на езика, образа, обкръжаващите ни вещи и човешките сетива.

Цитирана литература / References

Blackwood, Lanza, Woldemariam 2016: Blackwood, R., E., Lanza, H. Woldemariam, *Negotiating and Contesting Identities in Linguistic Landscapes*. London: Bloomsbury.

Borowiak 2014: Borowiak, P. *Od Sofii do Melnika. Nazwy bułgarskich miast*. Poznań: Instytut Naukowo-Wydawniczy Maiuscula.

Borowiak 2021: Borowiak, P. *Polskie i bułgarskie firmonimy w perspektywie komunikacyjno-wizualnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Gałkowski 2020: Femine Urbanonymy in Polish and Italian Linguistic Landscapes. In: *The Journal of University of SS Cyril and Methodius in Trnava*, V (1), June, p. 2 – 53.

Koschany 2019: Koschany, R. Miasto-palimpsest. Semiotyczna interpretacja Czerniowiec. In: *Polonistyka. Innowacje*, 9, s. 65 – 82.

Landry, Bourhis 1997: Landry, R., R. Y. Bourhis. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. In: *Journal of Language and Social Psychology*, 16 (1), pp. 23 – 49.

Mikołajczak, Borowiak 2021: Mikołajczak, A.W., P. Borowiak. *Design saszetki z cukrem. O komunikowaniu się z rzeczami*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Peck, Stroud, Williams 2018: Peck, A., Ch. Stroud, Q. Williams. *Making Sense of People and Place in Linguistic Landscapes*. London: Bloomsbury.

Shohamy, Ben-Rafael, Barni 2010: Shohamy, E., E. Ben-Rafael, M. Barni. *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters.

Shohamy, Gorter 2009: Shohamy, E., D. Gorter. *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery*. New York: Routledge.

Zuziak 2008: Zuziak, Z. *O tożsamości urbanistyki*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.

Влахова-Ангелова 2013: Влахова-Ангелова, М. *Улиците на София: картографиране на градската идентичност*. София: ИБЕ. (Vlahova-Angelova 2013: Vlahova-Angelova, M. *Ulicite na Sofia: kartografirane na gradskata identichnost*. Sofia: IBE.)

THE (LANGUAGE) LANDSCAPE OF CONTEMPORARY SOFIA – AN INTRODUCTION TO PROSPECTIVE RESEARCH

Patryk Borowiak

Adam Mickiewicz University Poznań, Poland

patryk.borowiak@amu.edu.pl

Abstract: The paper deals with the (language) landscape of contemporary cities, taking Sofia as an example. Instead of dividing the linguistic and graphic material (collected in 2020 and 2021 in the Bulgarian capital) into the usual categories of *top-down signs* and *bottom-up signs* used in landscape-related studies, I propose a novel concept centred around design and the human senses. The two proposed categories will be described in detail and further subdivided into lexical and graphic entities in a way that would enable the adoption of a synthetic approach to studying the specifics of the Bulgarian capital through the prism of its (language) landscape. The article highlights the advantages of the collected empirical material and its systematisation as well as the prospective lines of research that could benefit from it.

Prof., Ph.D. Patryk Borowiak
Slavic Philology Institute
Adam Mickiewicz University
10, Fredry St.
61-701 Poznań, Poland

LES DÉSIGNATIONS ROMANES DU PRUNELLIER

Nicolae Saramandu[a], Manuela Nevaci[b]
Institut de Linguistique «I. Iordan – Al. Rosetti» de l'Académie Roumaine
Université de Bucarest
nsaramandu@yahoo.com[a], elanevaci@yahoo.com[b]

РОМАНСКИТЕ НАЗВАНИЯ ЗА PRIMUS SPINOSA

Николае Сараманду, Мануела Невачи
Институт по лингвистика „Й. Йордан – Ал. Росети" на Румънската академия
Университет в Букурещ
nsaramandu@yahoo.com[a], elanevaci@yahoo.com[b]

Резюме. Мотивационните карти засягат динамиката на езика, разкривайки по този начин по-малко известен или по-малко проучен аспект – мотивацията на езиковия знак. Това е постоянен процес, тъй като говорещите „ремотивират" езиковия знак, когато връзката между него и екстралингвистичната реалност (референта) стане непрозрачна. Разработени до момента на европейско и романско ниво, мотивационни езикови карти могат да бъдат реализирани и на национално ниво. В нашата статия представяме за първи път такава карта за румънския език, реализирана на базата на Atlas Linguarum Europae (ALE) и Atlas linguistique roman (ALiR). В статията се представят думите, обозначаващи primus spinosa (prunellier; трънкосливка, трънка) в романските езици и диалекти. В същото време в нашата статия се разкрива динамичната перспектива върху езика, т.е. мотивационните езикови „слоеве" в етимологията.

Ключови думи: *мотивационни езикови карти, primus spinosa (трънкосливка, трънка), романски езици и диалекти*

Les atlas linguistiques multilingues – l'atlas Linguarumeuropae (ale), l'atlas linguistique roman (alir)

Les atlas linguistiques multilingues – L'Atlas Linguarum Europae (ALE), L'Atlas linguistique roman (ALiR) ont apporté, parmi d'autres innovations, une modalité nouvelle d'interpréter les données lexicales, par l'élaboration des cartes motivationnelles (ou de motivation), qui s'ajoutent aux cartes connues antérieurement, onomasiologiques et sémasiologiques.

À la base des cartes motivationnelles se trouve «la mentalité commune» des locuteurs de langues différentes, appartenant à la même famille ou à plusieurs familles linguistiques. Elles ont le but de refléter la dynamique de la langue, en relevant un aspect moins connu ou moins approfondi jusqu'à présent, notamment la motivation et la «remotivation» du signe linguistique par les locuteurs (Saramandu, Nevaci 2008: 78).

Evidemment, pour Saussure arbitraire signifie immotivé et cela concerne la relation signifiant – signifié: «le signifiant [...] est immotivé, c'est-à-dire arbitraire par rapport au signifié, avec lequel il n'a aucune attache naturelle dans la réalité» (Saussure 1916: 101).

Pourtant, Saussure parle lui-même d'un arbitraire absolu et d'un arbitraire relatif (dans le chapitre L'arbitraire absolu et l'arbitraire relatif de la deuxième partie du Cours): «Le principe fondamental de l'arbitraire du signe n'empêche pas de distinguer dans chaque langue ce qui est radicalement arbitraire,

[1] This work presented in this paper was supported by the research grant from the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation CNCS = UEFISCDI, project no PN-III-P4-ID-PCE-2020-0451.

c'est-à-dire immotivé, de ce qui ne l'est que relativement. Une partie seulement des signes est absolument arbitraire, chez d'autres intervient un phénomène qui permet de reconnaître des degrés dans l'arbitraire sans le supprimer: le signe peut être relativement motivé» (Saussure 1916: 180 – 181).

Les exemples donnés par Saussure pour illustrer l'affirmation que «le signe peut être relativement motivé» appartiennent aux domaines de la formation des mots (composition, dérivation) et de la morphologie: «Ainsi vingt est immotivé, mais dix-neuf ne l'est pas au même degré, parce qu'il évoque les termes dont il se compose. [...] Il en est de même pour poirier, qui rappelle le mot simple poire et dont le suffixe -ier fait penser à cerisier, pommier, etc.; pour frêne, chêne, etc., rien de semblable. Comparez encore berger, complètement immotivé, et vacher, relativement motivé» (Saussure 1916: 181). Saussure fait des comparaisons entre les langues: fr. métier est immotivé, tandis que Handwerk, son correspondant allemand, est relativement motivé. En ce qui concerne la morphologie, Saussure offre des exemples d'autres langues, comme l'anglais: «Le pluriel anglais ships 'navires' rappelle par sa formation toute la série flags, birds, books, etc., tandis que men 'hommes', sheep 'moutons' ne rappellent rien» (ibidem).

Comme on l'a démontré par la suite, il y a dans les affirmations et les exemples de la deuxième partie du Cours des éléments qu'on peut utiliser pour dépasser la conception saussurienne et pour comprendre le caractère motivé du signe linguistique dans une autre perspective. En réalité, le caractère arbitraire ou motivé n'affecte pas le rapport signifiant – signifié, mais le rapport qui s'établit entre le signe linguistique et le référent, la réalité extralinguistique: «le caractère arbitraire n'a pas trait à la relation entre le signifiant et le signifié, contrairement à certaines formulations saussuriennes, mais concerne la relation qui lie le signe (pris comme un tout) au référent auquel il renvoie» (Dalbera 2006: 19).

Tout au long du temps, le motif (la motivation) s'efface, le signe devient opaque et c'est à ce moment qu'intervient la «remotivation». Saussure l'avait observé, dans les cadres de son système: «Dans l'intérieur d'une même langue, tout le mouvement de l'évolution peut être marqué par un passage continuel du motivé à l'arbitraire et de l'arbitraire au motivé; ce va-et-vient a souvent pour résultat de déplacer sensiblement les proportions de ces deux catégories de signes» [motivés/arbitraires] (Saussure 1916: 183 – 184).

PRUNELLIER [PRUNUS SPINOSA][2]

Description. ***Le prunellier*** (Prunus spinosa) est un arbuste de la famille des Rosaceae. Le prunellier est une plante vivace, qui peut supporter -20 degrés Celsius et qui peut mesurer de 50 cm à 6 mètres de haut. Ses rameaux très épineux portent une écorce noirâtre, par opposition à celle de l'épine blanche (aubépine). Les prunelliers forment des buissons très épineux, parfois difficilement pénétrables. Son feuillage est caduc, ses feuilles sont oblongues ou lancéolées, à marge finement dentée, en coin à la base. Les fleurs blanches apparaissent avant les feuilles. En raison de son caractère épineux et d'une forte tendance à drageonner, il est très utilisé pour former des haies infranchissables pour le bétail. Comme l'aubépine, il peut former une haie ou un taillis inextricable en quelques années. Ses fruits étant appréciés des oiseaux qui disséminent ses graines, il est une espèce envahissante des friches et de certaines pâtures. Vient ensuite la foule immense des prunes: bigarrées, noires, blanches; la prune d'orge (prune précoce), ainsi nommée parce qu'elle accompagne cette céréale; une autre de la même couleur que la prune d'orge, mais plus tardive et plus grosse, se nomme prune d'âne (*prune cerisette*), parce qu'elle est peu estimée. Il y a aussi

[2] Notre communication est baseé sur des synthèses nationales realisées par: Synthèse espagnole: Pilar García Mouton (ILLA-CSIC): ALECant, Atlas de Cantabria, la carte 336; ALEANR, Atlas de Aragón, Navarra y La Rioja, la carte 370; ALEA, Alas de Andalucía, la carte 359; Synthèse catalane: Joan Veny, Universitat de Barcelona: l'Atles Lingüístic del Domini Català; Synthèse gallo-romane: Carole Chauvin-Payan (Carte ALF 1098 A/B, ALF sup 184 ALFR, ALAL 331, ALB 650, ALBRAM 359, ALCB 660, ALCe 91, ALFC 469, ALG 169, ALIFO 296, ALJA 478, ALLOc 142, ALLOr 204, ALLR 153, ALLy 477, ALMc 215, ALN 458, ALO 349, ALP 531); Synthèse gallo-romane corse: Stella Retali-Medori, l'Université de Corse; Synthèse italienne: Laura Mantovani, Nadia Vincenti, Torino - Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano; Synthèse suisse italienne: Gabriele Iannàccaro, Università di Milano-Bicocca; Synthèse roumaine: Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, Institut de Linguistique « Iorgu Iordan – Al. Rosetti » de l'Académie Roumaine, Faculté de Lettres, Université de Bucarest: ALR s.n. III, ALAR, ALE archive; Nous ne disposons pas des synthèses nationales galicienne, portugaise, gallo-romane wallon, rhéto-roman et, par conséquent, pour le commentaire géolinguistique on a utilisé les fichiers ALE; Pas des synthèses nationales: gallo-romane Suisse.

la *prune noire* (damas noir), la *cérine* (mirabelle), plus recherchée, et la pourprée (prune myrobalan). Le prunellier est largement distribué de l'Europe de l'Ouest à l'Asie Mineure, dans la région du Caucase et en Afrique du Nord. Les fruits sont astringents et toniques, car riches en tanin, vitamine C et acides organiques. Ses prunelles sont comestibles blettes et peuvent être utilisées pour obtenir une liqueur réputée et pour l'élaboration d'eau-de-vie.

Classement motivationnel et geolinguistique

Du point de vue géolinguistique, les désignations du PRUNELLIER se répartissent dans plusieurs aires/ domaines de motivation distinctes.

1. Les premières désignations sont **motivées par les fruits, les baies**:

I.A. par la forme des fruits, des baies sont des aboutissants de PRŪNUS; en partie sur l'analogie des fruits de cet arbre, les prunelles, voire du type d'arbre fruitier: ainsi s'expliquent les dénominations de type ***prunu*** < lat. PRŪNUS "prunier". Les continuateurs de **PRŪNUS** forment une aire étendue qui comprend des termes simples, dérivés ou composés de langue d'oïl, d'occitan, de franco-provençal, de corse, les parlers d'italien central et méridional, les parlers d'italien septentrionale, de frioulan, de sarde, de gallo-italien de Sicile et de Sardaigne et dacoroumain. Ici aussi, nous avons inclus des termes motivés par l'aspect rond du fruit, sans avoir de lien avec les successeurs de PRŪNUS.

I.B. Désignations motivées par **la couleur des fruits.** Cette catégorie forme également une vaste aire avec des termes de castillan, catalan, andalou, franco-provençal, italien méridional, les parlers d'italien septentrionale, gallo-italien de Sicile et de Sardaigne et roumain. Les termes qui désignent la couleur sont regroupés autour de deux grandes zones : une première zone formée par la couleur noire et une seconde formée par l'aspect blanchâtre, cireux et patiné de la prune.

I.C. Désignations motivées par **le caractère «étouffé»**, **«étranglé»**, **«fermé»** avec allusion aux **qualités acide et astringent du fruit.** Ces termes représentent, à une exception près, des réponses doubles en italien central, italien méridional et les parlers d'italien septentrional**.**

I.D La quatrième catégorie vise désignations motivées par **la capacité du fruit à attirer les oiseaux.** Bien que nous considérions également les doubles réponses, les termes forment une zone compacte dans le sud de l'Italie.

2. La deuxième catégorie des désignations sont motivées par **l'aspect buissonnant de l'arbre**. C'est une catégorie qui forme une vaste aire, les termes étant présents en: castillan, aragonais, lang d'oil, occitan, franco-provençal, corse, daco-roumain, et seulement en trois points doubles dans les parlers d'italien central et méridional, et les parlers d'italien septentrionale.

3. La troisième aire est représentée par des termes qui sont motivées par une partie de l'arbuste (métonymie), **l'épine ou les épines et par la couleur des branches, le noir**; ce qui a donné 'noire épine'. Les termes forment une vaste aire dans les langues suivantes: galicien, portugais, castillan, oïl, occitan, franco-provençal, corse, les parlers d'italien central et méridional, les parlers d'italien septentrionale, frioulan, romanche, dialecte istro-roumain du roumain, parlé en Croatie, daco-roumain. Il est bien connu le fait que cette troisième catégorie contient en général, des termes qui continuent le latin **SPĪNA 'épine' / SPĪNUS**.

4. La quatrième catégorie est représentée par l'aire avec désignations motivées par **le caractère sauvage**. C'est une zone formée par des termes présents dans l'ouest et l'est de la Romania, enregistrés en castillan, catalan, aragonais, occitan, mais aussi en dacoroumain.

5. La cinquième catégorie comprend désignations motivées par **ressemblance avec une autre plante** et est représenté par des termes du castillan, du lang d'oil, de l'occitan, du franco-provençal, du corse, et en certains points doubles, des parlers d'italien central et méridional, des parlers d'italien septentrionale, du daco-roumain, et du dialecte aroumain parlé en Roumanie, en Albanie, en Grèce et en République du Nord Macédoine.

6. La sixième catégorie se compose d'un seul point du castillan, à savoir, par terme motivé par **ressemblance avec l'insecte**.

7. La septième catégorie regroupe désignations motivées par **lieu de provenence.** Il y a des termes qui forment une aire au Portugal, en Galice, en France et en Italie: galicien, portugais, occitan, corse, les parlers d'italien central et méridional, les parlers d'italien septentrional.

8. Une petite zone dialectale dans la région basque est formée par la huitième catégorie représentée par désignations motivées par **le caractère du processus de fermentation.**

9. Dans la neuvième catégorie, nous avons inclus désignations **d'origine incertaine**.

10. Dans la dixième catégorie, nous avons inclus désignations d'**origine inconnue**.

c. Classement des formes attestées

I. Désignations motivées par motivées par les fruits, les baies

I.A. Désignations motivées par la forme des fruits

1. Continuateurs de la forme latine **PRŪNUS f., PRŪNUM n. 'prune' > *PRŪNA n. pl**. (DEI s.v., REW e REWS 6798, REP *pruna*)

1.1. Prune: cors. [pr'unu], itc. [pr'uno], itm. [bbr'unu]

1.1.1. Formes dérivées

+ avec les affixes -IC- et -AGHJU 'lieu planté en…': cors. *prunicaghju*, + avec suffixe péjoratif -ASTRO < -ASTER: itm. [prun'aʃɽu] + avec suffixe -ACCIO < -ACEUS (Rohlfs § 1037; le suffixe -AZZO prend la valeur 'non cultivé', surtout pour les fruits): itm. [pren'atʃo]
+ avec suffixe -ICCIA < -ICIUS (Rohlfs § 1038); PRŪNĬCEUS (REWS 6799a); *pruniccia* le même en toscan (DES): srd. [prun'ittsa]
+ avec suffixe -ICCIA < -ICIUS + suffixe -ELLA: srd. [prunɪts'eɖɖa]
+ avec suffixe -IȘ < sl. -IŠ + suffixe -OR < lat. -ŌRIU: rou. [pruniʃ'or]

1.1.2. Formes composées

1.1.2.1. Avec déterminant

cors. [tup'inu] 'relatif au rat ou à la souris', adjectif; *crógliulu*, adjectif 'collier ou chaîne pour les cornes des vaches'; *tanghinu*, adjectif 'relatif au rat ou à la souris';

+ spécificateur *francese* 'de France': itm. [pr'unə franʧ'esə]
+ avec déterminant du *zuccherino* 'sucre', dérivé du *sukkar* arabe, à travers le sp. *azùcar*, avec suffixe diminutif *-ino*, dans le sens de «doux comme du sucre»; cf. VS *prunu zzuccarino* 'prune très sucrée' (s.v. *prunu*); itm. [pr'unu tsukkar'inu]
+ spécificateur le nom du saint San Giovanni < SANCTU JOHĀNNES: itm. [br'un e san ʤw'anni]
+ *selvatico* (spécificateur latin de basse SALVATĬCUS 'prunier sauvage) (REW 7922): itm. [ppr'unə salv'atəkə], [pər'una sarv'addʒə] f.; [pprun'ara sabb'addʒa] f.
+ spécificateur *agreste* 'non cultivé, sauvage' < lat. AGRESTIS (REW 295) (DES); DEI: «*agreste* vit sous la forme populaire dans les dialectes sardes et du sud»: itm. [bbr'unu kr'estu], srd. [prun ar'esti]; git. [pr'una ɣr'ista]
+ avec déterminant d'un thème *cacà-* <lat. CACĀRE (REW 1443) avec suffixe; concernant *prumə*, avec -m- au lieu de -n-, cf. Rohlfs Salento qui le donne directement du grec *προῦμου* ; une combinaison *poma* peut également être utilisée (voir DESF, p. 206, qui cite Alessio, à propos de la forme du Salento et Rohlfs, qui combine *prumu* «arbre fruitier» et *prumu* «prune, prune»): itm. [pr'umə kakarj'ellə].

1.1.3. Formes dérivées + spécificateurs

+ spécificateur latin de basse époque SALVATICUS 'prunier sauvage'; oïl [prynÀ sov'a:ʒ]; occ. [pryɲ'ɛ salb'atʃe]
+ adjectif latin BASTARDUS 'de nature inférieure': 'prune bâtarde': occ. [pryɲo b'astar]
+ spécificateurs Saint Jean 'prunier de la Saint Jean': occ. [pr'yɲɛ de sÀn ʒãn]
+ avec suffixe -ICCIA < -ICIUS + déterminant *agreste* < latin AGRESTIS (REW 295): srd. [prũiʒ'eɖɖ ar'ɛsti]
+ spécificateur 'NOM': *margiani* 'renard' du nom personnel *Mariane* (DES s.v. *mariane*): srd. [prunidʒ'ɛɖɖ e mardʒ'ani]

1.2. *Prunelle*. Continuateurs de la forme latine **PRŪNUS f., PRŪNUM n.** ‘prune’ + suffixe diminutif **-ELLU(S) /-ELLA** (Rohlfs 1082) /-ARIUS ‘prunellier’

1.2.1. Formes dérivées

+ suffixe ELLU(S)‘prunelle’: itc. [prun'elle] pl., itm. [i pərən'ɛddə], oïl [pryn’ɛ:l] f., oïl [p’œrnele], occ. [pr’ynɛʎɛ]
+ suffixe -ARIUS: itm. [prun'ero] + suffixes -ELLU(S), ‘prunellier’ + avec déterminant du:
+ *spinoso* < lat. SPĪNŌSUS (REW 8153): itm. [prun'ellə ʃpən'osə]
+ *agreste* < lat. AGRESTIS (REW 295): gr. [i brun'ella agr'esta]
+ thème *cacà-* < lat. CACĀRE (REW 1443): itc. [prun'ɛlle kak'aɲɲole]

1.3. *Prungòlo*. Continuateurs de la forme latine régional ***PRUNCULUS***, diminutif de PRUNUS ‘prune, prune *susino*’ (LEA) (voir REWS 6798 * PRŪNA): itm. [pruŋg'olu], itm. [Pruŋg'ola]

1.3.1. Formes dérivées de *prunga*

- avec suffixe -ELLA: itm. [pruŋg'ella]
- avec suffixe avec suffixe -etta: itm. [li pruette] pl.

1.3.2. Formes dérivées de *prunga* **+ spécificateurs**: *prunga* avec suffixe -OTTA et avec l’ajout du déterminant *fratta* ‘bois’ <lat. FRACTA (REW 3466): itm. [li preŋg'ɔtte de li fr'itte] f. pl.

2. Continuateurs de la forme latine***PRŪNEA, *PRŪNEU (**REW e REWS 6799; cfr. DESF p. 205), formes élargies de **PRŪNUS**

2.1. *Prugna* < *PRŪNEA: its. [br'iɲa], [pr'uɲɲə], itm. [le per'uɲɲə] pl.

2.1.1. Formes composées

- avec déterminant *selvatico* <lat. SALVATĬCUS (REW et REWS 7922): its.[b'ərɲe sarv'aje]
- avec déterminant *spinoso* <lat. SPĪNŌSUS (REW 8153): itm. [pr'au̯ɲɲe spin'eu̯se] f.

2.2. *Prugno* < *PRŪNEU: its. [pr'uɲ], [br'øɲɲ], itc. [pr'uɲɲo], itm. [pr'uɲɲə]

2.2.2. Formes composées

- avec déterminant *selvatico* <lat. SALVATĬCUS (REW et REWS 7922): its. [br'uɲ salv'ac], itc. [pr'uɲɲo salv'atiho], fri. [br'uɲui̯ salv'adiʃ] pl., itm. [br'uɲɲole sarv'atike]
- avec déterminant *bosco* < franc. *busk* ‘bosco’ (REW 1419b): fri. [br'uɲui̯ di b'ɔʃk]
- avec déterminant *sìmbars* (slave partiel) ‘prunes sauvages, espèces de prunes de Damas’ remontant à l’allemand bavarois *ziber,* fermeture éclair; cf. bav. zeibern ‘eine art Plaume’ (DESF p. 208); fri. [br'uɲui̯ s'imbars] pl.

2.2.3. Formes dérivées de *prugno / prugna*

- avec suffixe non accentué -OLO < -ULUS (Rohlfs § 1085): cors. [pr’uɲulu], cors. [pruɲ’olu], its. [br'uɲoli], itc. [pr'uɲɲolo], itm. [pr'uɲɲələ], its. [pr'uɲole] (forme féminine), itc. [pr'uɲɲole] (forme féminine)

3. *PRŪNEĔLUS (avec l’ajout du suffixe tonique -OLO < -ÈOLUS, Rohlfs 1086; cfr. DESF p. 205)

3.1. *Prugnòlo*

3.1.1. Forme simple: its. [bruɲ'øl]/[bruɲ'ø], itc. [bruɲɲ'oli], itm. [briɲɲ'ɔlu]

git. [briɲɲ'olu]

3.1.2. Formes dérivées

- avec suffixe -ARO < -ARIUS (DESF p. 207); fri. [bruɲul'ar], its. [bruɲol'ar], itm. [pruɲɲul'aru]
- avec suffixe -ELLO < -ELLUS (Rohlfs § 1082): itm. [pruɲɲol'ello]
- avec suffixe -ETTO < -ĬTTUS (Rohlfs § 1141 e nota 3): its. [barɲul'itti], itc. [preɲɲel'itte]
- avec suffixe -ACCIO < -ACEUS (Rohlfs § 1037; le suffixe *-azzo* prend la valeur ‘non cultivé’, surtout pour les fruits; cfr. LEA): itm. [briɲɲur'attsu]

3.1.3. Formes dérivées + spécificateurs avec déterminant *matto* ‘sauvage’ < du latin tardif MATTUS: its. [bruɲul'ɛr mat]

3.1.4. Formes composées avec déterminant *selvaggio* ‘sauvage’: its. [barɲ'øi̯ salv'agi] pl. et avec déterminant *di siepe* ‘de haie’ < *CAESA ‘haie taillée’ (REW 1471); DEI *cièsa*, cfr. lat. med. *cesa* e lat. **caesāre* (REW 1473) ‘couper’**:** its. [briɲ'i di ʃ'eʒi] pl.

I.B. Désignations motivées par la forme ronde /bombée du fruit

1. Les termes sont enregistrés de la base phonosymbolique pré-romane * BOMB- ‘corps avec une forme arrondie; être gonflé dans la variante *BROMB **(**voir REWS 6798 de *PRŪNEA qui suppose *BRUMU et * PRUMULUS):

- avec suffixe -ARIUS (ou *Brombeere* allemand moderne; cfr. REW 1326a): its. [bromb'ara]
- avec suffixe -ŬLUM: paròmbole: lad./its. [par'omboles], pl.
- avec suffixe -ŬLUM et -ARIUS: fri. [brombol'ar], its. [brombol'ɛr]
- avec suffixe -ŬLUM et -ITTU: fri. [brombol'it]

2. Continuateurs de latin de basse époque BŬLLŬCEA latin mérovingien BULLUCA ‘prunelle’, ayant donné *belloce* «petite prune sauvage» (forme latine *PŬLLUCEA), qui indique *la prunella*, ou génériquement un tout petit fruit rond : oïl [blos’je], frpr. [bəl’osi] / [pəl’osi].

I.C. Désignations motivées par la couleur des fruits

1. Continuateurs de la forme latine ***ADRINA** < lat. vg. **[PRUNA] *ATRINA *atrīna** ‘[prunes] noirâtres’, dérivé du latin *ater* ‘noir’; cf. Italien [*a*]*trigna*: cast. [andr’ino], cast. [indr’ino].

1.1. Formes dérivées:

+ suf. -ARIU: cast. [andrin’ero], [endrin’ero], cat. [andrin’e]
+ suf. -ALIS: cast. [endrin’al].

2. De lat. tard **ĀTRINIA et * ATRĪNEUS / * ATRĪNEA**, dérivé adjectival utilisé pour «désigner les fruits ou plantesqui produisent des fruits de couleur tendant au noir, en particulier *prunellier* (et *prunelle*) et myrtille; de lat. ATER, REW 753 avec l’ajout du suffixe -INEUS qui, appliqué aux adjectifs, en atténue le sens: *atrigno* «tendant vers le noir»; cf. Rohlfs § 1068: itm. [tr'iɲɲə] f.

2.1. Formes composes avec déterminant *nero* < lat. NIGER: itm. [lu tr'iɲɲə n'irə].

2.2. Formes dérivées avec suffixe tonique -OLO < -ÈOLUS (Rohlfs § 1086): fpr. [trəɲɲ'əli] pl., itm. [atriɲɲ'ɔlu], itm. [triɲɲ'ɔla] f.

I.D. Désignations du type ‘plante de’ avec déterminants relatifs au nom de la couleur sombre du fruit

1. *l’albero dei (frutti) neri* ‘l’arbre de noir (fruit)’; du lat. ARBOR, -ORE (REW 606) + déterminant *NERO*: itm. ['arvə də tr'iɲɲə] (masc.).

1.1. Formes dérivées ou avec spécificateurs

- avec l’ajout du suff. atone -OLE <-ULUS au déterminant: itm. ['arvələ da atr'iɲɲələ]
- arbre (fruitier) noir; avec le déterminant continuateur de lat. NIGER: itm. ['arvulutlu n'ikru].

2. *buis noir*; du latin BUXUS (REW 1430) ou d’un thème **bourgeon,* avec déterminant de lat. *NIGER* (REW 5917): its. [b'oʃu n'eir].

3. *bâton noir;* du gothique STIKKA (REW 8256) et déterminant du Lat. *NIGER*: itc. [st'ekko n'ero].

4. *pilarrune*, avec ses variantes, désigne notamment le genêt, l’aubépine, le prunier sauvage et, en général, tout «arbuste épineux» (Rohlfs Calabro s.v.); de *pelare* au sens aussi de ‘piqûre’ (dit des abeilles) et déterminant [tr'iɲɲə] au masculin: itm. [pelar'ono latr'iɲɲo]

5. *porumb,* du latin PALUMBUS‘pigeon’; ***porumbă,*** du latin *PALUMBA ‘pigeon’. A la base de la motivation se trouve la ressemblance des fruits du prunellier avec le plumage bleu-gris du pigeon. *Le Dictionnaire de l’Académie Roumaine* (DA) enregistre sous le sense 2: «Adj. (Pop.) Gris-bleuâtre; (à propos des animaux et des oiseaux) qui a des cheveux gris-bleu, de la laine, des plumes; pigeon (I 1). - Lat. palumbus»: rou. [por'umb]m, rou. [por'umbə]

5.1. Formes dérivées

+ suffixe diminutif -EL < lat. -ELLU: drou. [porumb'el], [porumbr'eu], [porumbr'er]
+ suffixe -AR < lat. -ARIUS: drou. [porumb'ar]
+ suffixe -ICĂ < sl. –IKA: drou. [porumb'ikə].

6. Continuateurs de la forme latine CIRUELO < lat. CEREŎLA [PRUNA]. En latin *cereŏla* avait le sens 'cireux', c'est-à dire la couleur de la cire, avec motivation que la prune est aussi brillante que la cire, la patine blanche qui revêt la prune et la prunelle: cast. [θirw'elo].

6.1. Formes dérivées: and. [sirol'iyo].

6.2. Formes composées; cast.[θirw'elo] + spécificateur: *bravío* 'courageux' (référence au caractère sauvag, and. [θirw'elo βraβío], cast. [θirw'elo endr'ino], and. [θirw'elo mõnt'uno] *montuno* 'montagne', and. [θirw'elo l'oko] *loco* 'furieux', and. [sirw'elo aywa'iso] *aguadizo 'aqueux*', cast. [θirw'elo de los -araɲ'õnes] *de los aranons* 'des aranons'.

7. Continuateurs de la forme latine CERASEA (REW 1823)*:* ***bâtard cerasé*** 'cerise sauvage' (*BASTARDUS, REWS 979): itm. [tʃer'ase baʃt'arde], ***cerasa*** avec l'ajout du suff. -ALE <-ALI, itm. [tʃereʧ'ale].

8. Du germanique **BLANK (REW 1152)** et du latin **SPINUS** (REW 8155) ***aubépine***: itm. [bbjankus-p'inu].

9. Du grec **KELYPHOS** 'shell, pod' (REW 4688) ou du franconien ***WALAHLAUPAN** (REW 9489): *galuopo* est l'un des noms de *l'aubépine*: its. [ɡalw'opo]

I.E. Désignations motivées par le caractère «étouffé», «étranglé», «fermé» avec allusion aux qualités acides et astringentes du fruit

1. *strozzapreti* étranglement «en 'étranglant' certains composés objectifs du type [...] [strozza] -preti m., 19e siècle, poires et prunes au goût aigre» itc. [strottsapr'ɛti], itm. [ʃtr'ɔttsapr'ɛti].

2. *ciucciapret*; remotivation probable du nom précédent: itc. [ʧutʧapr'ɛti].

3. *strangola cani*, de Lat. STRANGULĀRE; DEI: « Dénomination vulgaire lombarde de la prune sauvage qui, également en Lombardie, est également appelée « strangolaprete »; cf. fr. étrangle-chien: its. [ʃtreŋg'ulak'a].

4. *stroppa culi* 'tappa culi' de Lat. *STŬPPĀRE (REW 8333: «[...] it. *stoppare* [...] venez. *stropare*»; Farè 8333 ver., valsug., valsug. *stropàr* 'constipé') + Latin CULUS (REW 2384): its. [stropak'u̯i].

I.F. Dénomination motivées par la capacité du fruit à attirer les oiseaux

Aulìcino est le nom de diverses plantes du genre *Prunus* aux fruits voyants recherchés par les oiseaux: du latin vulgaire *AULICINUS (variante du sud de l'Italie) adjectif d'un *AULEX -ICIS (REWS 786b) reconstitué sur Lat. AU- en AUCEPS (AVIS 'oiseau') et -LEX en AQUILEX, INLEX (-LICERE, LACERE, 'attirer, séduire, séduire'), donc 'plante qui attire les oiseaux' à qui est confiée la diffusion; le suffixe -INUS est utilisé pour former les adjectifs des noms de plantes (DEI); ici avec ajout de déterminant *selvatico* 'sauvage': itm. [au̯l'itʃənə salv'atəkə] m.; avec déterminant *bâtard* «sauvage» < *BASTARDUS, REWS 979 (voir NOTE 32): itm. [al'eʧəna vast'arda] f.; avec déterminant *malamente* de lat. MALUS (REW 5273) + terminaison adverbiale *-mente*; ici l'utilisation est adjectivale (voir Rohlfs § 888) et pourrait signifier 'mauvais prunier' probablement dans le sens de 'sauvage'; itm. [au̯l'itʃənə malam'ɛndə]; avec déterminant *trignarolo*: itm. [au̯l'ɛtʃənə triɲɲar'ɔlə].

II. Désignations motivées par l'aspect buissonnant de l'arbre

1. Continuateurs du terme **ARTO**, d'origine prélatine: arag., cast. ['arto], cast. ['arto n'eyro], arag., cast. ['arto araɲõn'ero].

Arto est un nom donné à diverses plantes épineuses utilisées pour former des haies. Le fait que la brousse soit sauvage influence sa préservation des noms prélatins: *arto* «arbuste à épis», auxquels s'ajoutent des adjectifs, *noir* et *arañonero*, et *arañón*, forment navarrais, aragonais et catalan, étymologiquement liés à l'*arán* basque 'prunier, prunellier'. L'idée de 'buisson à pointes' sous-tend aussi l'aubépine, du nom d'un buisson rosâtre (l'églantier), c'est pourquoi elle apparaît ici sous les noms d'aubépine noire

et d'aubépine araignée. Et quelque chose de similaire se produit avec *escambrón* et ses variantes, d'origine latine, noms de buissons qui perforent.

2. Continuateurs du terme germanique occidental ***bosk-*** 'buisson': occ. [bw'isu]

< *BÓKKJULU 'cespuglio spinoso / buisson épineux': its [ˈbɔʃul]

3. Continuateurs du terme germanique occidental ***bosk-*** 'buisson' + adjectif latin NIGER 'noir': 'buisson noir': oïl [bwɛ:sõ n'ɛgr]; occ. [bw'ɛsõ nɛ]

4. Continuateurs du latin **MARRUCĪNA (ARBOR)** «paliure; arbuste à épis». En roumain, *mărăcine* désigne généralement plusieurs variétés de plantes épineuses: drou. [mərətʃ'ine]

5. Continuateurs d'une base méditerranéenne ***marra***: *marruca*; méditerranéen **marrca*, d'une base **marra*. Ce phytonyme désigne le fruit des ramnacées, du latin scientifique *Paliurus spina Christi*: «Voix de la région toscane, emil. (*marruga*), Ombrie et Abr. dans d'autres dialectes, il indique toujours des plantes épineuses telles que le *lycium* et le *crataegus* [...]» (DEI)**:** itc. [marr'uha], itm. [à mar'obbala].

III. Désignations motivées par une partie de l'arbuste – métonymie

1. Continuateurs du terme latin **SPĪNA 'épine' / SPĪNUS** (REW 8155): cast. [esp'ino], occ. [ɛspi'nas] (forme masculine), oïl [ep'in], fpr. [ep'œnɛ] pl., cors. [sp'ina], itm. [spw'ine], fri. [ʃpiŋ], its. [sp'iŋ], [sp'ini] pl., drou. [sp'ini] pl., irou. [sp'ir], une forme avec rhotacisme, propre au dialecte istro-roumain.

1.1. Formes avec spécificateurs et dérivées

1.1.1. Avec suffixe du déterminant de ***PRŪNEU**: its. [sp'in ed pr'oɲɲi]

- avec suffixe accentué **-ÈOLUS** du déterminant (*PRŪNEŎLUS): its. [ʃpi briɲ'øl], itc. [sp'in a bbruɲɲ'o]
- avec le déterminant et le suffixe tonique -ÈOLUS et le suffixe -ARO <-ARIUS (DESF p. 207): its. [spim bruɲul'ar]
- avec le déterminant et le suffixe tonique -ÈOLUS et le suffixe -ETTA: itc. [ʃp'ino de br'uɲol'ette]

1.1.2. Avec le déterminant de **PRŪNUS**: itc. [sprim pr'uno

- avec l'ajout du suffixe -ELLO au déterminant précédent: itc. [ʃp'inu de brun'ellu].

1.1.3. Avec déterminant '**noir**': cast. [esp'ino n'eyro], frpr. [ep'œnã n'ɛra], occ. [ɛsp'io nɛgro].

2. Continuateurs du terme latin **SPĪNA** 'épine', type masculin: occ. [ɛsp'i ne:re] m., oïl [ep'in ner], frpr. [ep'ənɛ n'ɛrɛ].

2.1. avec déterminant du lat. **NIGER**: fri [il spin n'eri], itc [ʃp'inω n'ero], its. [spin n'ero], itm. [ʃp'inu n'eru].

2.2. avec déterminant relatif à la forme de lat. **BACULA** : its.[spiŋ de b'agol].

2.3. avec déterminant relatif à la forme d'une base de phonosymbole préroman ***BOMB-** 'corps avec une forme arrondie; être gonflé' dans la variante ***BROMB**: ven. [ʃpins de brumbol'it], its.[ʃpin par prom'oʒuli].

2.4. avec déterminant de **PORUMBEL** 'fruit de prunellier, sphérique, de couleur noir-violet, au goût aigre et astringent; maïs' < PORUMB < lat. PALUMBUS + suffixe -EL: drou. [stʃin de porumb'el].

3. Continuateurs du terme gaulois ***DRAGENOS** 'épine' avec préfixe celtique **FOUR-**, en ancien et moyen français *fourderaine*, *fourdine* 'prunelle' : oïl [furdriɲe].

4. Continuateurs du latin **BROCCUS** 'saillant': 'saillant noir', ancien gascon, ancien provençal broc 'épine': occ. [brɔ:k] m.

IV. Désignations motivées par le caractère sauvage

1. Continuateurs du gaulois ***AGRANIO** 'prunellier' (FEW1, 54b.): cast., arag. [araɲ'õn],

cat. [a araɲ'o], occ. ['agrynas]. En ce qui concerne l'origine du mot français, nous citonsWartburg. Le français est formé d'une série de couches superposées ou strats. A une très grande profondeur, à peine visible, on trouve quelques vestiges des langues préceltiques; ensuite le substrat celtique *gaulois (dont à vrai dire il reste peu de chose *environ 200 mots). Etant donné l'absence de tout monument

écrit, la stratigraphie est le seul moyen d'identifier et de délimiter ces substrats archaiques. Voici, à titre d'exemple, la carte des noms de la «prunelle» (le fruit) telle que l'a établie W. von Wartburg dans son article *L'àrticulation linguistique de la Romania* (in VIIe Congrés international de Linguistique romane, Barcelone, 1955, p. 28). «La prunelle porte le nom d'aranum dans l'extrême Midi (gaulois agrino), de fourdraine dans l'extrême Nord (gaulois dragenos, «épine») et de beloce ou types apparentés entre les deux. Par sa variante peloce, beloce montre qu'il n'est pas d'origine celtique, que les Gaulois l'ont reçu du peuple qui les a précédés en Gaule et qu'ils ont subjugués. Le français *prunelle* ne date probablement que du IIe siècle; à l'époque qui nous intéresse, toute la Gaule n'avait donc encore que des mots gaulois pour «prunelle». La carte fait donc apparaître trois strats: a.) une forme archaique préceltique qui a résisté dans tout le Centre; b) le gaulois l'a attaquée à la fois par l'extrême Nord et par l'extrême Sud sous deux formes distinctes (aragnon et fourdraine); c) enfin les deux substrats ont été recouverts par le mot latin qui s'est installé dans le centre du domaine gallo-roman et a refoulé les substrats sur la périphérie. On remarquera dans le Centre des petits îlots où la forme archaique s'est réfugiée. Ainsi sous le mot français *prunelle* les dialectes ont conservé des résidue des deux substrats, que la première occasion peut faire resurgir.

2. Désignations contenant des termes dépréciatifs pour représenter le caractère sauvage et non cultivé de l'arbuste 'étrangle-chien': occ. [estr'ãnglo tʃjį] et continuateurs du latin PŪTĬDUS 'puant, dégoûtant'+ adjectif, latin NIGER 'noir' 'putain noire': oïl [pytẽ nw'a:r].

3. Coţobrea, emprunt slave qu'on ramène à l'ukrainien *kotjurbá* 'cerise sauvage' > drou. [kotsobr'i̯a].

V. Désignations motivées par d'autres plantes

1. Continuateurs du latin **RACĒMUS** 'raisin' + spécificateur de montagne: raisin de montagne: occ. [razi̯n de mũnt'ano], cors. *pirùnghjulu, pirùnghjula,* croisé avec *peru* "poirier", cors. *pirughju,*dérivé régressif (ou « rétroformation ») de *pirùghjinu* "poirier sauvage".

2. Du *cambrón,* de lat. **CRABRO**, -ŌNIS 'frelon'. 1. m. Arbuste de la famille des Ramnacées, d'environ deux mètres de haut, aux branches divergentes, tordues, enchevêtrées et épineuses, aux feuilles petites et glauques, aux fleurs blanchâtres solitaires et aux baies presque rondes. 2. m. *nerprun* ; cast. [escalambr'on].

3. Ressemblance avec une autre plante **ALBA SPINA** 'aubépine' + adjectif, latin NIGER 'noir': 'aubépine noire': oïl [ebop'ɛ̃ nwɛ:r].

4. Ressemblance avec ***CORCODUŞ* '**mirabelle' (cf. alb. *kokërduçe*, voir Saramandu dans le *Dictionnaire etimologique roumaine*, II.2 B, Editura Academiei Române, 2015, s.v., par la forme et le gût aigre: drou. [korkod'el].

5. Ressemblance avec ***CURUBIT*** 'églantier': arou. [kurub'its].

VI. Désignations motivées par ressemblance avec l'insecte

Continuateurs du latin ***SCRABO**, -ONIS 'taon' du *cambrón,* de lat. *crabro, -ōnis* 'frelon'. 1. m. Arbuste de la famille des ramnacées, d'environ deux mètres de haut, aux branches divergentes, tordues, enchevêtrées et épineuses, aux feuilles petites et glauques, aux fleurs blanchâtres solitaires et aux baies presque rondes. 2. m. *nerprun*: cast. [escambr'on].

VII. Désignations motivées par lieu de provenence

1. *SUSINE*, du latin ***SUSINA (**de Suse, ville de Perse d'où provient la plante). Aboutissants du latin SUSINA + suffixe -ARIA : 'arbre qui produit la SUSINA': occ. [suzeɲ'ɛra] f., cors. *susina*, its. [suzn'iŋ] avec en plus le suff. diminutif -ino.

2. *MASCINO* < Lat. **DAMASCĒNOS**; DEI *damasceno*: «de Damas […] une sorte de prunier, lat. *prunus Damascenūs* […] »; cf. DEI également s.v. amòscino: its. [mazeŋg'iŋ] m.

3. *FRANCESCHETTE*, du 'français' **FRANCIS** avec diminutif **-ETTA**, lat. tardif FRANCISCUS adjectif etnonym par FRANCUS 'Franco': itm. [française].

VIII. Désignations motivées par le caractère du processus de fermentation: < bsg. BASAKARAN: bsg. baʃ'akar'ana, bsg.patʃar'an (*Pacharán* 'liqueur obtenue par macération de prunelles dans de l'eau-de-vie d'anis').

IX. Désignations d'origine incertaine

1. Possibles continuateurs du germanique ***KRAPPA** 'crampon' ayant donné en ancien provençal grepa 'crampon': occ. [grep'et]

2. *Tangu*, étymologie inconnue: cors [t'ãŋgu pruɲul'inu], cors. [t'ãŋgu], *tancu*, *tangu*, avec vélaire sourde /sonore.

2.1. Forme composée: cors. [t'ãŋgu purtʃ'inu], avec l'adjectif *purcinu* "relatif au porc". Pour les variantes *tangu* et *tancu*. C'est ce caractère épineux qui justifie les déterminants en relation avec des animaux qui peuvent être considérés comme nuisibles pour les cultures ou les denrées. Ainsi en est-il des types *tangu purcinu*, *tangu tupinu*, *tangu cervunu* qui renvoie respectivement au porc (voire au sanglier), au rat ou à la souris ainsi qu'au cerf. Traditionnellement, ces végétaux épineux sont en effet utilisés dans la protection des salaisons ou pour la confection de barrières ou de haies ainsi que le rappelle la formulation de la question posée par Bottiglioni « *a) è una sepie di biancospino […], b) è una siepe di pruni […]*» pour recueillir les noms de l'aubépinier et du prunellier. Concernant l'étymologie de *tangu*, celle-ci est discutée. G. Rohlfs (1979, s.v. *tancu*, p. 207) commentant le corse *tancu* / tangu «arbusto spinoso» renvoie au sarde *tancu* «asta di legno», et évoque un lien possible avec le catalan tanca «siepe viva» et des noms occitans évoquant la notion d'épine («piccola scheggia», «spina», «pungiglione»). Dans le DES, Wagner (s.v. *tankare*, *ai* «log. e camp. 'chiudere'» et *tanku* («nuor. 'asta di legno') discute d'une part le lien de *tankare* avec le catalan *tanca* 'la paret o barrera que tanca els camps, horts, etc.'. Il démontre que la présence de la forme verbale (avec le substantif *tanka* «'podere chiuso'») en sarde est relativement récente et doit être considérée comme un catalanisme. Concernant *tanku*, variante de *takku*, il exclut un lien avec le corse *tangu – tancu* en raison des acceptions spécifiques au corse (citant Falcucci: «'arbusto spinoso, pruno, spino dai frutti rossi'»). Les gloses du DES renvoient aux hypothèses de Corominas outre les diverses propositions examinées par ses soins: en premier lieu une famille lexicale commune avec le fr. *étancher* et l'esp. *estancar* (cf. REW 8228a *STANTĬCĀRE) puis, un étymon d'origine celtique puis souligne l'importance de *tanku* "arbre/arbuste épineux" pour expliquer l'ensemble des formes catalanes, sardes et corses. L'étymologie de *tangu* reste donc à élucider et la publication de fascicules du LEI à venir pourrait apporter un éclairage important.

3. *Brunzulinu* (étymologie incertaine); forme aphérétique de type *ambronse* (voir REP s.v. *àmpola*) ou de couleur bronze (Bertoldi)?; b*runsùn* est le nom de la myrtille (LEI s.v. -AMP, -AMB): git. [brunzulˈĩ] m. Ce pourrait être un dérivé de poire avec un suffixe avec une valeur diminutive -ĪCULUS et avec s- intensif peut-être avec une valeur péjorative: itc. [ʃpir'iɟɟu].

X. Désignations d'origine inconnue

D'après le FEW afatoulier 'prunier sauvage' viendrait d'un mot préroman ******fattua* dont l'origine est pré-indoeuropéenne: arag. [gwatʃimiron'ero], occ. [afatuʎ'ɛ], oïl *hotalí*.

Conclusions

Les aires dans les langues romanes, selon l'extension du terme, sont regroupées comme suit:

1. La première aire contient des termes motivées par une partie de l'arbuste (métonymie), **l'épine ou les épines et par la couleur des branches, le noir**; ce qui a donné 'noire épine'.

2. La deuxième catégorie des désignations est motivée par **la couleur des fruits.** Cette catégorie forme également une vaste aire.

3. La troisième aire est motivée par **la forme des fruits**.

4. La quatrième catégorie est représentée par l'aire avec désignations motivées par **l'aspect buissonnant de l'arbre**.

5. La cinquième catégorie comprend désignations motivées par **ressemblance avec une autre plante**.

6. La sixième catégorie regroupe désignations motivées par **lieu de provenence**.

7. Une zone importante pour les aires latérales de la Romania est représentée par des termes qui montrent **le caractère sauvage de *PRUNELLIER***.

8. Une petite aire, généralement représentée par des réponses doubles, regroupe les dialectes italiens centraux, italien du sud et les parlers d'italien septentrional et se compose de termes motivées par **le caractère «étouffé», «étranglé», «fermé»** avec allusion aux **qualités acide et astringent du fruit**.

Langues / dialectes	**MOTIVATION**										
	1.				**2**	**3**	**4**	**5**	**6.**	**7.**	**8.**
	A. forme	**B. couleur**	**C. acide et astringent**	**D. attirer les oiseaux**							
Portugais	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-
Galicien	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-
Castillan	-	+	-	-	+	-	+	+	+	-	-
Catalan	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
aragonais	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-
andalou	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
région basque	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Oïl	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-
Occitan	+		-	-	+	+	-	+	-	-	-
franco-provençal	+	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-
Corse	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-
les parlers d'italien central	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-
les parlers d'italien méridional	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-
les parlers d'italien septentrional	+	+	+	-	-	+	-	+	-	+	-
frioulan	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
romanche	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Sarde	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
gallo-italien de Sicile et de Sardaigne	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
dialecte dacoroumain	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-
dialecte aroumain	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
dialecte istro-roumain	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-

Bibliographie / References

DA = Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, tomurile I – XIX, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2010.

Dalbera 2006: Dalbera, J. Ph. *Des dialectes au langage. Une archéologie du sens.* Paris, Honoré Champion.

Dauzat 1955: Dauzat, A. Introduction à l'étude des noms de rivières et des noms de montagnes en France. – *Revue internationale d'onomastique*, VII/4, pp. 241 – 255.

DAM = Giammarco E. (1968 – 1990). *Dizionario abruzzese e molisano*. Roma, Edizioni dell'Ateneo.

DEI = Battisti C., Giovanni A. (1950 – 1957), *Dizionario etimologico italiano*, rist. 1975, Firenze, Barbèra.

DESF = Giovan Battista Pellegrini e Alberto Zamboni, *Dizionario Etimologico Storico Friulano*, Flora popolare friulana.

DE = *Dictionnaire etimologique roumaine*, II.2 B, Editura Academiei Române, 2015.

LEA = Giammarco, E. (1986). *Lessico etimologico abruzzese*. Vol. V del DAM "Dizionario abruzzese molisano". Roma: Edizioni dell'Ateneo.
DLR = *Dicționarul limbii române*, ediție anastatică. Editors-in-chief: Acad. Marius Sala, Acad. Gheorghe Mihăilă. București, Editura Academiei Române, 2011.
Medori 2004: Medori, S. Les aboutissements du suffixe latin –ARIU(M) en Corse: études de données de l'ALEIC et de la BDLC. – In : Dalbera-Stefanaggi M.-J. (éd.), *Etudes Corses*, n°59, décembre 2004.
REP = Cornagliotti, A. et alii, *Repertorio Etimologico Piemontese*. Torino, Centro Studi Piemontesi, 2015.
REW = Meyer-Lübke, W. *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1861-1936.
REWS = Faré, P. A. *Postille italiane al 'Romanisches Etymologisches Wörterbuch' di Meyer-Lübke, comprendente le 'postille italiane e ladine' di Carlo Salvioni*, Milano, 1972.
Rohlfs 1966 – 1969 = Rohlfs, G. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 3 voll. Torino, Giulio Einaudi Editore.
Rohlfs Calabro 1977 = Rohlfs, G. *Nuovo dizionario dialettale della Calabria*, Ravenna, 1977.
Rohlfs Salento 1976 = Rohlfs, G. *Vocabolario dei dialetti salentini* (Terra d'Otranto), Galatina, 1976.
Rolland 1904: Rolland, E. *Flore populaire ou histoire naturelle des plantes dans leur rapport avec la linguistique et le folklore*, Tome 5, Chartres, Ed. Garnier, 1904, pp. 393 – 406.
Saramandu, Nevaci 2008: Saramandu, N., M. Nevaci. Cartes linguistiques motivationelles. Deà l'AliR et aux atlas linguistiques nationaux. – *Revue Roumaine de Linguistique*, LIII, 1 – 2, pp. 78 – 90.
Saussure 1916: Saussure, F. de. *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot (cité d'après l'édition de 1967).

THE ROMANCE TERMS FOR 'PRUNELLIER'

Nicolae Saramandu[a], Manuela Nevaci[b]
Institute of Linguistics "Iorgu Iordan – Al. Rosetti", Romanian Academy
University of Bucarest

nsaramandu@yahoo.com[a], elanevaci@yahoo.com[b]

Abstract. Motivational maps concern the dynamic of language, revealing thus a less known or less studied aspect, the motivation of the linguistic sign. This is a permanent process since the speakers "remotivate" the linguistic sign when the rapport between this and the extralinguistic reality (the referent) becomes opaque, not transparent.
Elaborated, up to the present moment, at a European and Romance level, motivational linguistic maps can also be realized at a national level. In our contribution, we present, for the first time, such a map regarding the Romanian language, realized on the basis of the *Atlas Linguarum Europae* (ALE) and *Atlas linguistique roman* (ALiR). The contribution presents the words designating PRUNELLIER in the romance languages and dialects. At the same time, it results from our contribution the dynamic perspective on language, i.e. the motivational linguistic "strata" in etymology.

Keywords: *motivational linguistic maps, names for primus spinosa (prunellier), Roman languages and dialects*

Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci
Institute of Linguistics
Romanian Academy
Calea 13 Septembrie nr. 13
050711 Bucureşti
Romania

Faculty of Letters, University of Bucarest
Strada Edgar Quinet nr. 5
010017 Bucureşti
Romania

ЗА НЯКОИ НЕДОСТАТЪЧНО ИЗСЛЕДВАНИ ОБЛАСТИ НА БЪЛГАРО-ПОЛСКАТА СЪПОСТАВИТЕЛНА ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Петър Сотиров
Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Люблин, Полша
petar.sotirow@umcs.pl

Резюме. Обект на обсъждане са някои области на българо-полската съпоставителна лексикология, които са по-слабо изследвани и представляват поле за реализиране на интересни научни проекти. Целта е да се опише състоянието на изследванията в тези области и да се представят идеи за тяхното разширяване. Вниманието е съсредоточено върху две области – архаизацията и колоквиализацията на лексиката в двата езика. По отношение на архаизацията се дават примери за асиметрии в областта на отмирането на лексиката, които представят случаи, в които лексеми от единия език са излезли от употреба, а в другия език са в активна функция. Авторът смята, че факторите, които осигуряват този втори живот на остарялата лексика извън територията на националния език, са преди всичко от извънезиков характер и сравнителното им изследване заслужава интерес. В работата се засяга също състоянието на сравнителните българо-полски изследвания в областта на разговорната лексика, чието по-задълбочено изследване е наложително, поради съвременната тенденция към колоквиализация на езика.

Ключови думи: *лексикология*, *българо-полска лексика*, *архаизация*, *колоквиализация*

В българо-полското съпоставително езикознание преобладават изследванията в областта на граматиката, немалък дял имат също публикациите, посветени на фразеологията.[1] На този фон строго лексиколожките българо-полски изследвания заемат по-скромно място. През годините внимание е отделяно на отделни лексикалносемантични групи в двата езика, на някои полско-български паралели в диахронен аспект, също така на проблемите на езиковата картина на света и на определени ономастични аспекти. В последно време се предприеха сериозни проучвания върху българските и полските неологизми, включително в съпоставителен аспект.[2] Все пак в рамките на българо-полската съпоставителна лексикология има области, които са по-слабо изследвани и представляват поле за реализиране на интересни и важни за българо-полското езикознание научни проекти. Обект на обсъждане тук са две от тези области – архаизацията и колоквиализацията, които, за разлика от някои други теми, все още очакват специално внимание. В следващите редове ще се опитаме да представим накратко тяхното състояние, както и някои идеи за тяхното проучване въз основа на конкретни примери.

Съвсем уместно е твърдението на авторите на академичната *Българска лексикология*, че „Ако приоритет на съвременната лингвистика е лингвистичната интерпретация на настоящето, то несъмнено обект на внимание трябва да е не само новото, а и отиващото си, остаряващото“ (Лексикология / Leksikologiya 2013: 110). Трябва да се признае, че по темата за архаизацията на лексиката, поотделно в българския и в полския език, има немалък брой публикации (напр. Добрев / Dobrev 1987; Попова / Popova 1978; Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2009; за полския език богата библиография вж. Długosz-Kurczabowa 2015), налице са и специални лексикографски издания (напр. РРОДД / RRODD 1974; SWZ 2001; LRMP 2003). Все още обаче в българо-полското и въобще в славянското езикознание са рядкост изследвания, които поставят въпроса за архаизацията на

[1] Сред по-новите публикации заслужават да се отбележат монографичното изследване на В. Сосновски (Sosnowski 2021), както и уникалният за славянската лексикография двуезичен *Речник на активната фразеология в българския и полския език* (РАФБПЕ / RAFBPE).

[2] Подробна библиография на публикациите от областта на българо-полското езикознание вж. Сотиров / Sotirov 2020a.

лексиката в съпоставителен план[3], а без съмнение такава съпоставка е полезна за опознаване на механизмите, които са действали при формирането на лексикалния фонд на двата езика.

Един от интересните и все още недостатъчно изследвани проблеми в областта на архаизацията са случаите на *втори живот* на определени лексеми, форми или значения, т.е. случаите, в които лексикални единици в единия от двата езика са били подложени на отмиране, а в другия език същите езикови единици са в активна употреба. Явно е, че зад това явление стоят национално специфични фактори, които са имали значение при установяване на лексикалната нормативност, преди всичко при разрешаването на конкуренцията между различни лексикални форми. И в двата езика най-често е ставало дума за конкуренция между домашна и заета дума, между диалектна и книжовна форма или между думи от различни диалекти (Лексикология / Leksikologiya 2013: 63). При всеки конкретен случай на конкуриращи се лексикални форми роля са имали фреквентността, семантико-словообразувателните връзки, произходът, семантичното разподобяване (Русинов / Rusinov 1999: 339; Пернишка / Pernishka 1970: 626 – 630), но много често решаващо значение са имали екстралингвистични фактори, например историческият контекст, актуалната обществено-политическа ситуация, езиковата политика, различни езикови доктрини, дейността на конкретни личности и др.

Показването на случаите на втори живот на архаизмите е от голямо значение за езиковеди от различни специалности, например за етимолозите, диалектолозите, историците на езика, но преди всичко те показват в сравнителен план причините за поддържане на виталността или за прекратяване на живота на думите, на техни форми и значения в двата сравнявани езика. Разбира се, в едно ограничено изследване като настоящето не е възможно да се коментират всички случаи на българо-полска и полско-българска асиметрия в областта на архаизацията на лексиката, затова ще се ограничим само до някои от тях.

Българските лексикографски източници съдържат стотици архаизирани езикови единици[4], съответствията на част от които в съвременния полски език са в активна употреба. Така например в *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век* (РРОДД / RRODD 1974) се откриват над 200 подобни единици.[5] Някои от тях напълно съвпадат по форма със съответните им лексеми в полския език, например: бълг. *близна* // пол. *blizna*, *бок* // *bok*, *густ* // *gust*, *дробно* // *drobno*, *етат* // *etat*, *караван* // *karawan*, *икра* // *ikra*, *мних* // *mnich*, *напад* // *napad*, *опаска* // *opaska*, *погода* // *pogoda*, *робиня* // *robinia*, *сток* // *stok*, *ток* // *tok*, *хлев* // *chlew*, *чад* // *czad*, *щраф* // *sztraf*, *яд* // *jad* и др. Други двойки лексеми са с минимална фонетична разлика. В някои случаи тя произтича от асиметрията във фонетичните системи на двата езика, срв.: полска билабиална фонема [ł] на мястото на българската фонема [л] (напр. *балаган* // *bałagan*); полска фонема [у] (по-ниска и по-предна от българската) срещу българската фонема [и] (напр. *мийка* // *myjka*, *жид* // *Żyd*), полска мека краесловна фонема [ń] срещу българската твърда краесловна фонема [н] (напр. *лен* // *leń*). В други случаи разликата се дължи на исторически закономерности, най-често на различаващи се наследници на праславянски звукове и комплекси, например: на ятовата гласна (вж. *вено* // *wiano*), на носовите гласни (*въси* // *wąsy*), на съчетанието **tolt* (*влас* // *włos*, *млат* // *młot*) и др.[6] Съществува и малка група българо-полски лексемни двойки с по-значителни разлики във външния облик, чиято общност невинаги е очевидна. Такива са например двойките: *блудя* // *błądzić*, *вепър* // *wieprz*, *жолудък* // *żołądek*, *желва* // *żółw*, *детел* // *dzięcioł*, *перперица* // *przepiórka* и др.

В семантично отношение българските архаизми и съответните им единици в съвременния полски език представят различни типове отношения. Някои от тях напълно се покриват по отношение на значението, например: *вес* // *wieś* ‘село’, *желудък* // *żołądek* ‘стомах’, *желва* // *żółw* ‘костенурка’, *детел* // *dzięcioł* ‘кълвач’, *твърдина* // *twierdza* и пр. В други случаи семантичното поле на съвремен-

---

[3] Напр. по отношение на българския и словашкия език вж. Стоянова / Stoyanova 2003.

[4] Под *архаична лексика* тук разбираме всички видове архаизми, т. е. лексикалните, словообразувателните, семантичните, фонетичните и граматичните архаизми (Лексикология / Leksikologiya 2013: 114).

[5] Пълен списък вж. в Сотиров / Sotirov 2016.

[6] В последния случай са налице едновременно две разлики, както е и в други случаи, например при двойки от типа *жъдан* // *żądany*, където разликите се коренят в причини едновременно от фонетичен и граматичен характер (различни рефлекси на носовата гласна и различен облик на формите за мъжки род на прилагателното име в двата езика).

ната полска лексема е по-широко в сравнение с това на българската архаична единица, например *бок // bok*[7], също *балван // bałwan*[8] и др. Срещат се и случаи на семантична асиметрия, при които на българската архаична лексема в съвременния полски език съответства лексема с разширено преносно значение, срв.: бълг. *балаган* ‘панаирджийска барака, представление’; пол. *bałagan* ‘безпорядък’. Понякога семантичната връзка е доста избледняла и могат да се открият само отделни близки семантични признаци, срв.: бълг. *позор* ‘гледка, зрелище’; пол. *pozór (pozory)* ‘външност, външен вид; предлог; лъжливо впечатление’; бълг. *промка* ‘тясно място за преминаване на ограда, прелез’; пол. *prom* ‘ферибот’[9] и др.[10]

Една голяма част от лексемите (около 70), включени в разглеждания тук източник, са от чужд произход, като половината от тях са от руски език. Това са думи като: *балаган*, *безпечност*, *бредни*, *бурса*, *венгерец*, *верблюд*, *виражавам (се)*, *внешен*, *вон*, *гамаш*, *глад*, *глъб*, *гъртан*, *заочно*, *кнут*, *крикна*, *лех / лях*, *лъск / лъсък*, *малост*, *накрит*, *недавен*, *отчизна*, *охотник*, *погода*, *ремеслен*, *сад* и др. Както се вижда, повечето от тези думи са адаптирани към фонетичните и граматичните норми на българския език, което обаче не е било достатъчно, за да се промени третирането им в България като чуждоезикови елементи.[11] Българо-полската асиметрия по отношение тази група лексеми – архаизирали се в българския и активни в полския език, трябва да се разглежда както в контекста на определени обществено-политически процеси, така и във връзка с различното дефиниране на техния произход в двата езика.

Добре известно е, че българо-руските езикови отношения имат дълга история, но са претърпели превратности в различни периоди от време. Руското влияние в България започва през средата на XVIII век и достига апогея си през третата четвърт на XIX век. Важно е да се припомни, че това влияние има преди всичко книжен характер, което се потвърждава и от квалификатора *книж.*, който придружава повечето от русизмите в речника. Тази лексика обслужва изключително официални функционални сфери, а техни потребители са българските интелигентски среди (Лексикология / Leksikologiya 2013: 158). Тези характеристики на рускоезичната лексика не са действали в полза на закрепването ѝ в общонародната българска езикова почва. Известно е също, че променените обществено-политически климат в България след Освобождението, характеризиращ се, между другото, с отслабване на руското културно влияние и засилването на западното, също и пуристичата дейност на видни български езиковеди водят до промяна в отношението към руския език (Колева-Иванова / Koleva-Ivanova 2019: 22).[12] В резултат на това много от популярните до и веднага след Освобождението руски и църковнославянски лексеми в първите години на XX век постепенно са отхвърлени

---

[7] Срв.: бълг. бок 1. ‘хълбок’, 2. ‘страна на нещо’; пол. bok 1. ‘лява или дясна страна от тялото на човека или животно’, 2. ‘дясна или лява страна от повърхността на предмет, сграда или превозно средство’, 3. ‘място в пространството, което се намира вдясно или вляво от гледна точка на някакакъв ориентир’, 4. ‘част, съединяваща два върха на многоъгълник’ (<https://wsjp.pl/haslo/podglad/15956/bok> [21.02.2022]).

[8] В РРОДД / RRODD 1974 лексемата *балван* е посочена със значение ‘много голям камък’; в полския език лексемата *bałwan* е позната с 5 значения: 4 съвременни и едно остаряло (<https://wsjp.pl/haslo/podglad/7697/bałwan> [21.02.2022]).

[9] Срв.: psł. **portъ* ‘duża tratwa, statek rzeczny o płaskim dnie, służący do przeprawy’ [голям сал, речен кораб, служещ за преминаване от единия на другия бряг] (<https://wsjp.pl/haslo/podglad/7732/prom> [21/02.2022]).

[10] По-подробно за видовете формални и семантични съответствия между българските архаични единици и техните съответствия в съвременния полски език вж. Сотиров / Sotirov 2016.

[11] Проблемът дали определени езикови елементи са чуждоезикови заемки, или представляват запазени местни лексикални архаизми, е известен от публикации на полски учени, например Д. Рембишевска и Я. Шатковски в изследването си, посветено на лексиката в района на полско-източнославянската граница, пишат за трудностите при определенянето на езикови явления като източнославянски или като съхранени полски лексикални архаизми. Авторите смятат, че при характеризирането на някакъв израз като заемка решаващи са много фактори, напр. чужди формални елементи, както и географското разпространение на израза в диалектите и неговата история (Rembiszewska, Siatkowski 2021: 10, 303).

[12] Така например в изследването си *Българският пуризъм от Освобождението до Втората световна война (1878 – 1939 г.)* Камелия Колева-Иванова пише, че „Ал. Теодоров-Балан, по-късно и Ив. Вазов определят временното руско управление на България (1877 – 1878) като период на руска окупация, благодарение на която езикът се наводнява с чуждици“ (Колева-Иванова / Koleva-Ivanova 2019: 38).

за сметка на български думи или заемки от класическите и западните езици (вж. напр. Бояджиев / Boyadzhiev 1986: 195; Лексикология / Leksikologiya 2013: 63).

С български съответствия са заменени например думи и словоформи като: рус. *безпечност* // бълг. *безгрижие*, *незаинтересованост*; *бредни // измислици*, *измишльотини*; *венгерец // унгарец*; *лях // поляк; гъртан // гръклян*, *гърло*; *крикна // викна*; *кнут*[13] *// камшик*, *бич*; *лъск // блясък*; *малост // дребнавост*; *накрит // покрит*, *застлан*; *недавен // неотдавнашен*; *отчизна // отечество*, *родина*; *охотник // доброволец*; *погода // време*; *помимо // въпреки че*; *посланец // пратеник*; *предместие // предградие*; *приправа // подправка*; *притомен // уморен*, *изтощен*; *прошло // минало*; *сад // градина*; *стъпа // крак*, *стъпка*; *ремеслен // занаятчийски*[14]; *узки // тесен*, *ограничен*; *хамщина // простащина*, *селяндурство*; *чрезвичаен // извънреден* и др.[15] Малка част от русизмите са били изместени от други чужди лексеми (напр. *бурса – (духовна) семинария*, *верблюд – камила*).

В полския език статутът на въпросните лексеми е по-различен. Голяма част от тях не се схващат като русизми, а като част от славянския лексикален пласт – те имат стара история и широко териториално разпространение. Това се вижда в полските лексикографски източници, които не информират за руско посредничество, а отпращат директно към праславянския език, срв.: *бредни* // *brednie* < псл. **brьdnǫti*[16]; *глад* // *gładź* < псл. **gladiti*[17]; *отчизна* // *ojczyzna* < псл. **otьčina*[18]; *охотник* // *ochotnik* < псл. **o(b)chota*[19]; *погода* // *pogoda* < псл. *pogoda*[20]; *посланец* // *posłaniec* < псл. **posъlanъ*[21] и др.

Що се отнася до полско-руските езикови отношения, добре е да се припомни, че в определени периоди (например до началото на XVIII в.) полският език е оказвал сериозно влияние върху руския език (също и върху украинския и белоруския) – директно или опосредствено чрез пренасяне на германизми, латинизми и френски думи (Walczak 2001; Witkowski 1996). От своя страна руският език е оказал влияние върху полския език главно по време на политическото господство на Русия над част от полските земи, най-продължително в периода от 1795 г. до 1918 г. Това историческо наследство обяснява факта, че голяма част от русизмите, които са останали в полския език (сред тях няколко от изследваната тук група), съдържат негативна конотация и се използват предимно в разговорната реч (напр. *балаган* // *bałagan* ‘безпорядък’, *вон* // *won!* ‘вън!’ и др.)[22]. Общо в полския език са се запазили малко на брой русизми, а полските езиковеди определят влиянието на руския език върху полския като средно по сила, т. е. „количествено и качествено е било по-малко съществено, отколкото влиянието на френския и немския език, но по-значително, отколкото от страна на английския език и другите източнославянски езици“ (Karaś 1996: 123).

По-голямата част от българските архаизми, които имат съвременни полски съответствия, представляват домашна лексика. Сред тях преобладават тези, чиято архаизация е настъпила в резултат

---

[13] Всъщност германизъм, пренесен чрез руски език – от нем. *knote* ‘удебеление, възел’ (<https://wsjp.pl/haslo/podglad/4283/knot> [21.02.2022]).

[14] Думата *занаят* е от арабски произход (РБЕ / RBE), но тя и производните ѝ имат широко разпространение в българските диалекти (вж. ИДРБЕ II / IDRBE II: 175 – 176).

[15] Някои от тези думи или много близки техни фонетични или морфологични варианти се срещат в българските диалекти, затова тяхното отнасяне към русизмите може да изглежда дискусионно, напр. *гамаш*, *глъб* (диал. *глъбок*, *глибок*, *глъмбочина*), *гъртан* (диал. *гъртлан*, *гъртлян*, *гъртлен*, *гъртленик*), *крикам* (диал. *крекам/крякам*), *сад* (диал. *садина*, *садник*, *присад*) (ИДРБЕ I / IDRBE I: 799). По този въпрос в миналото са се изказвали известни български дейци, така например Иван Вазов е отправял критика към българските филолози за това, че „пренебрегват изучаването на македонското наречие, което съдържа редица думи, които отсъстват от тракийските и мизийските говори, погрешно смятани за руски като *копито*, *моч*, *поздно*, *стреме*, *тучно*, *трем*, *тетя* и пр.“ (по: Колева-Иванова / Koleva- Ivanova 2019: 60).

[16] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/51606/brednia> [21.02.2022].

[17] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/70682/gladz> [21.02.2022].

[18] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/9054/ojczyzna> [21.02.2022].

[19] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/18775/ochotnik> [21.02.2022].

[20] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/11892/pogoda> [21.02.2022].

[21] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/18541/poslaniec> [21.02.2022].

[22] Функцията на тези лексеми може да се сравни с функцията на турцизмите в съвременния български език (най-подробно вж. Стаменов / Stamenov 2011).

на конкуренцията им с други лексикални варианти. Те се отнасят към различни части на речта и към различни тематични области. Най-много от тях са съществителни имена: бълг. арх. *блъскавица // блескавица* // бълг. съвр. *светкавица*, *мълния* (пол. *błyskawica*), *бок // страна (bok)*, *балван*, *булван // буца (bałwan)*, *вено // зестра (wiano)*, *вепър // глиган (wieprz)*, *вес // село (wieś)*, *влас // косъм (włos)*, *виноберма // гроздобер (winobranie)*, *гроза // страх (groza)*, *детел // кълвач (dzięcioł)*, *желва // костенурка (пол. żółw)*, *завеска*, *завешка // престилка*, *пола (zawieszka)*, *заход // залез*, *запад (zachód)*, *колебка // люлка (kolebka)*, *опаска // пояс*, *ремък (opaska)*, *паливо // гориво*, *огниво (paliwo)*, *паличка // пръчица (pała*, *pałka)*, *перперица // пъдпъдък (przepiórka)*, *пъс // пес // куче (pies)*, *позор // гледка*, *зрелище (pozór)*, *стид // срам (wstyd)*, *сток // улей (stok)*, *убрус // кърпа (obrus)*, *уд // крайник*, *бедро (udo)*, *хлев // хляв // обор*, *кошара (chlew)*, *чад // дим*, *пушек (czad)*, *яд // отрова (jad)* и др. Прилагателни имена са единици като: *велик // голям (пол. wielki)*, *гнетен // пълен (gnieciony)*, *губат // устат (gubaty)*, *жаден (жъдан) // любим (żądany)*, *лис // плешив (łysy)*, *наг // гол (nagi)*, *убог // беден (ubogi)* и др. Срещат се също и глаголи: *делам*, *дея // действам (działać)*, *заглебвам // затъвам (zagłębiać)*, *отвалям // отмествам (odwalać)*, *пружа // протягам*, *простирам (prużyć)*, *рикам // рева (ryczyć)*, *сносвам // понасям*, *изтърпявам (znosić)*, *спеша // бързам (śpieszyć się)*, *тирвам // подгонвам*, *подкарвам (tyrać)*, *учиня // сторя*, *извърша (uczynić)*, *утека // избягам (uciec)* и др.

В значителната си част архаизацията на едни и утвърждаването на други лексикални форми се е получила в резултат от разрешаването на лексикалната вариативност в полза на един от диалектните варианти. Както е известно от историята на новобългарския книжовен език, особено значение за изграждането на книжовните норми, в това число и на лексикалните, са имали говорите от централноизточната българска езикова територия, където през Възраждането се е развивала активна издателска дейност и е възникнала гъста мрежа от образователни и просветни институции (Андрейчин / Andreychin 1977: 25). Тук са били районите с висока икономическа и социална престижност, във връзка с това и техният език (търновския, шуменският, котелско-еленският-дряновският, пирдопският говор и др.) е имал решаващо влияние при установяване на нормите на съвременния български език (Виденов // Videnov 1990: 35 – 36). Тези говори (или градски наддиалекти) са играели ролята на центрове, откъдето са се разпространявали в съседни говори дадени езикови явления, изместващи от употреба други местни варианти.[23]

Многобройни примери за горното твърдение могат да се намерят в *Идеографски диалектен речник на българския език* (ИДРБЕ / IDRBE), в който се вижда диалектното разпространение на различни лексикални варианти в рамките на определено понятие. Така например при *влас* // *косъм* се оказва, че формата *косъм* в различните фонетични варианти със същия корен има значително по-широко разпространение, най-вече в източните говори, включително в тези около Велико Търново и Горна Оряховица; *влас* се среща много рядко, по-голям дял в сравнение с него има и *влакно*, както и други форми от прасл. **volkъno* (*влакмо*, *влакне*, *лакно*) (ИДРБЕ II / IDRBE II: 562). Същото може да се каже за двойката *убрус* // *кърпа*. Формата *убрус* и други форми от същия корен (напр. *брасалник*, *барсалка*, *бришка*, *брисало*) имат ограничено разпространение, по-широко присъствие от тях имат форми като *пешкир* (*пишкир*), *яглък*, *махрама* и др., все пак на цялата езикова територия присъства, в различни фонетични варианти, лексемата *кърпа* (ИДРБЕ II / IDRBE II: 665 – 666). Подобно е диалектното разпределение при двойките *детел // кълвач* (ИДРБЕ II // IDRBE II: 655), *желва (жолва*, *жълва) // костенурка* (ИДРБЕ II / IDRBE II: 559), *заход (захода*, *захождане*, *заод*, *заода) // залез* (ИДРБЕ II / IDRBE II: 160) и др., при които *кълвач*, *костенурка* и *залез* имат доминираща роля.

Данните от лингвистичната география се използват в широк мащаб и от полските учени, за да обяснят отмирането на едни лексеми или форми за сметка на други. Ирена Ярос използва понятията *център* и *периферия*, както и вълновия модел на езиковите промени, за да изследва някои архаични форманти. Изследователката стига до извода, че те са били изместени към езиковата периферия от техни конкурентни форманти от централната територия на полския език. Така например архаизирани словоформи с формант *nie-* в думи като *niewstyd*, *niewstydnik*, *niewstydnica* і *niewstydliwiec* (‘човек,

[23] В историята на езикознанието по този начин е обяснено разпространението на езиковите промени в известната *вълнова терория* (или *вълнов модел*) на Йоханес Шмит. Според тази теория всяка езикова промяна възниква на определен терен, а после се премества последователно във всички посоки в резултат на миграция (вж. Bańczerowski, Pogonowski, Zgółka 1982: 54).

лишен от срам; нечестивец, негодник') са със слабо присъствие в централните и в северните райони, а са съсредоточени главно на юг и на югозапад. Този факт е обяснен с отстъплението им под влиянието на разширяващите се от средата на XVII век в общонародния език словоформи с формант *bez-* (напр. *bezwstydnik*, *bezwstydnica*). Задържането на форми с *nie-* в езиковия юг и югозапад е обяснено със съседството им с чешкия и с украинския език (Jaros 2020). По същия начин е изследвано изместването на форманта *-asy (-ʾasy)* от суфикаса *-awy (-ʾawy*) при прилагателни имена със значение 'непълна или с по-малка интензивност черта, съдържаща се в корена на думата' (Jaros 2016).

Подобна методология е използвана и от други полски езиковеди, например при изследване на конкуренцията между форманта *-ak*, присъщ на централните говори, в опозиция на *-ę*, разпространен на юг в малополските говори (срв. *kaczak // kaczę*), също на конкуренцията между формалните деминутиви в неутрална функция, характерни за централната диалектна територия, и безсуфиксните формации, запазили се в северната, южната и източната езикова периферия (срв. *dzbanek // dzban*) (Handke, Korytkowska, Majowa i in. 1972: 93).

Както се вижда, в българския и в полския език при конкуренцията между домашни думи са действали близки по характер принципи, според които форми, принадлежащи на говорите на определени райони, по принцип с по-висок социален престиж, са изместили конкурентните форми. Логично е да се допусне, че в исторически план лексикални форми, които в българския език са били маргинализирани, в полския език са се оказали под действието на благоприятни за оцеляването им фактори като широко разпространение, асоцииране им с престижен произход и др. Вероятно така може да се обяснят случаи като архаизирането на лексеми като *стид* или *вес* и замяната им със *срам* и *село* в българския език и обратно – изместването на лексемите *srom* и *sioło* от формите *wstyd* и *wieś* в полския език. За получаването на по-пълна картина в тази проблематика и за очертаването на определени тенденции би трябвало да се изследват и сравнят повече конкретни случаи.

Някои от разглежданите тук архаични български лексеми, за разлика от полския език, са отпаднали от употреба в резултат на характерното за балканския регион влияние от страна на гръцкия език. Смята се, че това влияние върху балканските езици е произтичало от високия престиж на гръцкия език, като най-силно в рамките на българския език е било през XVIII и първата половина на XIX век (Лексикология / Leksikologiya 2013: 143 – 144; Виденов / Videnov 2005: 139). Няма съмнение, че в резултат на това думи като *елавник* (*оловник*) // *ołówek* или *въси // wąsy* са били изместени от гръцките *молив* и *мустаци*, които, между другото, имат силно присъствие в българските народни говори и се смятат за част от българския речников фонд.

Влиянието на гръцкия език при архаизацията на българската лексика трябва се разглежда също във връзка с формирането на научната терминология, което е започнало през Възраждането и интензивно е протичало в годините след Освобождението. През цялото време то се е извършвало на фона на два главни процеса – национализация (домашно словотворчество) и интернационализация (заемането на лексика от класическите и от западните езици), действащи паралелно и в сложно взаимодействие (Лексикология / Leksikologiya 2013: 63). В крайна сметка в българската научна терминология следа са оставили както умереният пуризъм, така и толерантното отношение към чуждите думи (Лексикология / Leksikologiya 2013: 187). Голямо значение е имал също общият стремеж към европеизация, който исторически в България и на Балканите е много добре изразен.

Сложният процес на формирането на българската научна терминология показват случаи като *стомах* и *желудък* – две лексеми за изразяване на значението 'вътрешен орган на храносмилането'. Според лексикографските източници *стомах* не се среща в народните говори.[24] *Желудък* (в различни фонетични и словообразувателни варианти) съществува в много български диалекти, най-често със значение 'храносмилателен орган на животно' (ИДРБЕ I / IDRBE I: 496; Геров / Gerov 1897: 15). Лексемата *стомах* обаче активно присъства във възрожденската книжнина още от началото на XIX век – самостоятелно или съвместно с *желудък* (*желудак*, *желудок*), също с *пачник*, *воденица*, *мура* и др. Думата *стомах* употребяват в своите прозведения Софроний Врачански (*Неделник*, 1806), А. Никопит (*Учение за децата*, 1850), Й. Груев (*Млада майка*, 1874), Хр. Г. Данов (*Летоструй или домашен календар*, 1869 – 1876), П. Берон (*Рибен буквар*, 1824), П. Р. Славейков (*Първа*

[24] Справка: *Речник на българския език* на Найден Геров; картотека на *Идеографски диалектен речник на българския език.*

читанка, 1868) и др. Лексемата *желудък* присъства рядко в литературата, например с предимство е използвана от Ст. С. Бобчев (*Пътуване около света*, 1873), С. Радулов (*Нравоучение за децата*, 1871), Г. С. Раковски (*Показалец*, 1859).[25] Сериозното присъствие на лексемата *стомах* във възрожденската просветителска книжнина, както и принадлежността ѝ към един класически културен език, са предопределили включването ѝ в първите медицински пособия[26], както и по-нататъшното ѝ трайно присъствие в българската медицинска литература.

Полската научна терминология датира още от XVI век, но полските учени смятат, че решаващ за нейното формиране е периодът от втората половина на XIX и началото на XX век. Този период се характеризира със значителна научна активност в областта на медицината, насочена към обобщение и систематизиране на специалната лексика от тази област и подготовката за въвеждане на университетско обучение на полски език. Решаващо значение за облика на полската медицинска терминология има фактът, че това е периодът, в който Полша е разделена на части и под чуждо владение, а полският език се намира в конкуренция с латинския език (в университетите), както и с езика на владеещите я държави (немски и руски). Затова съвсем естествено полската научна терминология е възникнала като част от идеята за национална идентификация и независимост (Jankowiak 2011: 97 и сл.), проява на което е домашният произход на полската медицинска терминология. Така могат да се обяснят някои асиметрии в облика на съвременната българска и полска медицинска терминология (Станчева / Stancheva 2013; Денчева / Dencheva 2015), включително многобройните случаи, в които на български термин заемка съответствува полска домашна лексема, напр. бълг. *стомах* // пол. *żołądek*. Със стремежа към национализация на терминологията могат да се свържат и редицата случаи, в които полска домашна лексема е заела мястото на заемка, напр. вм. *dyfteria*[27] *– błonica* (бълг. *дифтерия*), вм. *bakcyl*[28] *– zarazek* (бълг. *бацил*), вм. *lumbago*[29] *– rwa kulszowa* (бълг. *лумбаго*) и др.

Друга все още недостатъчно задълбочено изследвана област на българо-полската съпоставителна лексикология е *колоквиализацията* на лексиката, а това е една от най-изразителните езикови тенденции в двата езика в последните няколко десетилетия. Под *колоквиализация* в езика обикновено се разбира разширяването на функционалната сфера на редица некодифицирани елементи, например на думи, изрази, словообразувателни средства и модели, характерни за разговорната реч и субстандартните езикови формации (жаргони, социолекти) (Лексикология / Leksikologiya 2013: 326). Днес в България или в Полша в общуването не само между приятели, роднини или колеги, но и в дискурса на печатната преса, електронните медии, политическия живот и художествената литература вероятността да се срещнат маркирани с разговорност изрази е все по-голяма. Причините за масовото навлизане на разговорната лексика в сравнително новите за нея комуникативни сфери отдавна са описани – тя се появи тук като средство за противопоставяне на старите стилистични канони и в резултат от търсенето на нови средства за реализиране на определени езикови и комуникативни стратегии (Kita 2007; Виденов / Videnov1999).

Заедно с разширяването на употребата на разговорната лексика в българския и в полския език се откри и ново поле за българо-полските съпоставителни изследвания в областта на лексикологията, каквито досега бяха рядкост.[30] Съвсем логично се появиха и първите двуезични лексикографски пособия (напр. BPSLP 2011 – 2013), както и някои съпоставителни изследвания, засягащи теоретични въпроси от областта на разговорността (Сотиров / Sotirov 2020a), разговорните лексеми в някои отделни лексикалносемантични групи (например за названия на части на човешкото тяло Сотиров /

---

[25] Информацията е почерпана от архива на Секцията по лексикология и лексикография на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН и ми беше предоставена от гл. ас. д-р Ванина Сумрова, за което ѝ благодаря.

[26] Напр. във *Физическа антропология* на М. Бракалов (1883) и *Анатомия на човека* на И. Шапшал (1926).

[27] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/57366/dyfteria> [21.02.2022].

[28] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/51359/bakcyl> [21.02.2022].

[29] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/64200/lumbago> [21.02.2022].

[30] С определени аспекти на разговорността в българския и полски език досега са се занимавали И. Чобанов (Чобанов / Chobanov 1991), М. Цветкова (Цветкова / Tsvetkova 1992) и Д. Димитрова (Димитрова / Dimitrova 2010) и някои други.

Sotirov 2020б), за названия в областта на транспорта (Сотиров / Sotirov 2020a). Извършени са и някои предварителни проучвания по отношение на езиковите представи на българите и поляците въз основа на разговорната лексика, които показват редица сходства, но и много интересни различия (Сотиров / Sotirov 2012).[31] Така например въз основа на количеството, семантиката и конотацията на разговорните лексеми може да се констатира, че те отразяват антропонимичен модел на мислене на техните носители, като обект на интерес и в двата езика е човекът с неговото социално поведение и характеристики (външни и вътрешни). Обект на номинация чрез разговорна лексеми са преди всичко личностните прояви, които влизат в противоречие със социалните, моралните и правните норми. Разговорната лексика, посветена на външните и вътрешни черти на човека, отразява определени общи (и общочовешки) стереотипи и предразсъдъци като *андроцентризъм (сексизъм)*, *ейджизъм*, *урбоцентризъм*, *етноцентризъм*, *хомофобия* и др. Интересни са различията в тази област, които отразяват специфични български или полски обществени реалности, например лексиката, разкриваща типични за българите или за поляците етнически и национални стереотипи, също лексиката, изразяваща отношения, типични само за някое от двете общества, например българските изрази, функциониращи в рамките на семейството.

Все още обаче колоквиализацията на лексиката в българския и в полския език си остава едно широко поле за сравнителни научни изследвания, в което се очертват важни и интересни конкретни проблеми, например: съдържание на понятието за разговорност в България и в Полша и свързаната с нея терминология; разговорната лексика в отделните лексикалносемантични групи с оглед на източниците и номинационните похвати (например отношението към заемането, словообразователните начини, вторичната номинация и пр.); българската и полската картина на света, отразена в разговорната лексика на двата езика и др. Важна задача и необходима предпоставка за успешни научни изследвания е разширяването на корпусите с разговорна лексика и изработването на повече двуезични лексикографски справочници, които биха отговорили също и на някои нужди от практически характер, например в областта на превода и обучението по български и по полски език като чужд.

От изложеното дотук може да се направи заключение, че в областта на българо-полската съпоставителна лексикология все още съществуват области, които предоставят поле за интересни и актуални изследвания. Една от тях е архаизацията на лексиката, а в нейните рамки – така наречения *втори живот* на архаизиралите се лексеми. Разгледаните по-горе примери показват, че случаите на асиметрии, в които определена лексема в единия от езиците с времето е отпаднала от употреба, а нейното съответствие в другия език е в активна функция, се обуславят от причини, свързани преди всичко с историческите и обществено-политическите условия на изграждането на книжовния език, с междуезиковите контакти, с отношението към чуждоезиковите елементи, с диалектното разпределение на лексикалния фонд, със социалния престиж на определени езикови райони и общности, с езиковата политика и много други. За формулирането на по-категорични изводи и обобщения е необходимо задълбочено сравнително изследване на по-голям брой конкретни случаи, по-горе беше направен опит да се посочат някои пътища и начини за провеждане на подобни изследвания. Същото се отнася и за другата коментирана тук област за изследвания – колоквиализацията на лексиката, която, въпреки някои извършени досега наблюдения, представлява все още едно недостатъчно разработено поле. Интересно е, че в наше време двата процеса – архаизацията и колоквиализацията на лексиката, намират неочаквани допирни точки. Съвременната езикова действителност показва, че редица разговорни думи и изрази, включително ориентализми, навлизат в официалните сфери на общуване, като постепенно извеждат от употреба стари лексеми от домашен произход. Типичен пример е случаят с лексемата *боклук*, която в последните години все повече измества старата славянска лексема *смет*, включително и в писмената реч.[32] Този и подобни примери показват сложността и многопосочността на обсъжданата тук проблематика, едновременно предоставят поле за интересни научни интерпретации.

---

[31] По въпроса вж. също Гугуланова / Gugulanova 2009.

[32] Бърза справка в Интернет показва, че лексемата *смет* се среща преди всичко като част от треминологизирани изрази от типа *такса смет*, *сметопочистване*, (*незаконно*) *сметище* и и др. Лексемата *боклук* се среща много по-често и в разнообразни свободни словосъчетания (вж. напр. <https://www.mediapool.bg/news/find/?word=смет+боклук> [24.02.2022].

Цитирана литература / References

Андрейчин 1977: Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета. (Andreychin 1977: Andreychin, L. *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*. Sofia: Narodna prosveta.)

Бояджиев 1986: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Наука и изкуство. (Boyadzhiev 1986: Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Виденов 1990: Виденов, М. *Българска социолингвистика*. София: УИ „Климент Охридски“. (Videnov 1990: Videnov, M. *Balgarska sociolingvistika*. Sofia: UI „Kliment Ohridski“.)

Виденов 1999: Виденов, М. Стилистичната революция във вестникарския език. – В: *Езикът на медиите*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, с. 21 – 27. (Videnov 1999: Videnov, M. Stilistichnata revolyutsiya vav vestnikarskiya ezik. – In: *Ezikat na mediite*. Varna: VSU „Chernorizets Hrabar“, s. 21 – 27.)

Виденов 2005: Виденов, М. *Диглосията – с оглед на българската езикова ситуация*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Videnov 2005: Videnov, M. *Diglosiyata – s ogled na balgarskata ezikova situatsiya*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)

Гугуланова 2009: Гугуланова, Ив. Фрагменти от българската и полската езикова картина на болестното състояние на човека. – В: *Научни трудове – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Филология*. Т. 47, кн. 1, сб. Б, с. 51 – 57. (Gugulanova 2009: Gugulanova, Iv. Fragmenti ot balgarskata i polskata ezikova kartina na bolestnoto sastoyanie na choveka. – In: *Nauchni trudove – Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“. Filologiya.* T. 47, kn. 1, sb. B, 2009, s. 51 – 57.)

Димитрова 2010: Димитрова, Д. Умалителните съществителни нарицателни имена в българския и полския език (формално-семантични паралели). – В: *Научни трудове – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Филология*. Т. 48, кн. 1, сб. А, с. 494 – 504. (Dimitrova 2010: Dimitrova, D. Umalitelnite sashtestvitelni naritsatelni imena v balgarskiya i polskiya ezik (formalno-semantichni paraleli). – In: *Nauchni trudove – Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“. Filologiya.* T. 48, kn. 1, sb. A, s. 494 – 504.)

Добрев 1987: Добрев, Ив. *Старинни народни думи*. София: Народна просвета. (Dobrev 1987: Dobrev, Iv. *Starinni narodni dumi*. Sofia: Narodna prosveta.)

Денчева 2015: Денчева, Д. *Полско-български медицински речник (с латинските термини)*. София: Лектура. (Dencheva 2015: Dencheva, D. *Polsko-balgarski meditsinski rechnik (s latinskite termini)*. Sofia: Lektura.)

ИДРБЕ I 2012: Бояджиев, Т., В. Жобов, Г. Колев, М. Младенов, Д. Младенова, В. Радева. *Идеографски диалектен речник на българския език*. Т. I (А – Д). В. Радева (гл. ред.). София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия. (IDRBE I 2012: Boyadzhiev, T., V. Zhobov, G. Kolev, M. Mladenov, D. Mladenova, V. Radeva. *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik*. T. I (A – D). V. Radeva (gl. red.). Sofia: Balgarski bestselar – Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafiya.)

ИДРБЕ II 2021: Радева, В., Т. Бояджиев, В. Жобов, Д. Младенова, Г. Колев. *Идеографски диалектен речник на българския език*. Т. II (Е – М). В. Радева (ред.). София: УИ „Св. Климент Охридски“. (IDRBE II 2021: Radeva, V. T. Boyadzhiev, V. Zhobov, D. Mladenova, G. Kolev. *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik.* T. II (E – M). V. Radeva (red.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Колева-Иванова 2019: Колева-Иванова, К. *Българският пуризъм от Освобождението до Втората световна война (1878 – 1939 г.)*. Шумен: Издателство „Еп. Константин Преславски“. (Koleva-Ivanova 2019: Koleva -Ivanova, K. *Balgarskiyat purizam ot Osvobozhdenieto do Vtorata svetovna voyna (1878 – 1939 g.)*. Shumen: Izdatelstvo „Ep. Konstatntin Preslavski“.)

Крумова-Цветкова 2009: Крумова-Цветкова, Л. Остаряващи думи, значения и форми в съвременния български книжовен език. – В: *Езиковедски изследвания в чест на чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев*, *проф. д-р Венче Попова и проф. Петър Пашов*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 365 – 373. (Krumova -Tsvetkova 2009: Krumova-Tsvetkova, L. Ostaryavashti dumi, znacheniya i formi v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na chl.-kor. Todor Boyadzhiev*, *prof. d-r Venche Popova i prof. Petar Pashov*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 365 – 373.)

Лексикология 2013: Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. Е. Пернишка, Л. Крумова-Цветкова (ред.). София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Leksikologiya 2013: Krumova-Tsvetkova, L., D. Blagoeva, S. Kolkovska, E. Pernishka, M. Bozhilova. *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya*. E. Pernishka, L. Krumova-Tsvetkova (red.). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)

Пернишка 1970: Пернишка, Е. По някои въпроси на нормализацията в българската книжовна лексика след Освобождението. – В: *Известия на Института за български език*, кн. 19, с. 621 – 630. (Pernishka 1970: Pernishka 1970: Pernishka, E. Po nyakoi vaprosi na normalizatsiyata v balgarskata knizhovna leksika sled Osvobozhdenieto. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. 19, s. 621 – 630.)

Попова 1978: Попова, В. Видове архаизми в българския книжовен език и някои техни особености. – В: *Въпроси на българската лексикология*. София: Народна просвета, с. 70 – 84. (Popova 1978: Popova, V. Vido-

ve arhaizmi v balgarskiya knizhoven ezik i nyakoi tehni osobenosti. – In: *Vaprosi na balgarskata leksikologiya*. Sofia: Narodna prosveta, s. 70 – 84.)

РАФБПЕ: Благоева, Д., Св. Коева, В. Сосновски, М. Яскот. *Речник на активната фразеология в българския и полския език*. С. Колковска, П. Сотиров, А. Пенчинска, А. Кишел (ред.). София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (под печат). (RAFBPE: Blagoeva, D., Koeva, Sv., W. Sosnowski, M. Jaskot. *Rechnik na aktivnata frazeologiya v balgarskiya i v polskiya ezik*. S. Kolkovska, P. Sotirov, A. Penchinska, A. Kisiel (red.). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, pod pechat.)

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001 – 2015. <https://ibl.bas.bg/rbe/> [21.02.2022]. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2001 – 2015. <https://ibl.bas.bg/rbe/> [21.02.2022].)

Геров 1897: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 2 (Е – К). Пловдив. (Gerov 1897: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 2 (E – K). Plovdiv.)

РРОДД 1974: Илчев, Ст., А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. *Речник на редки*, *остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Ст. Илчев (ред.). София: БАН. (RRODD 1974: Ilchev, St., A. Ivanova, A. Dimova, M. Pavlova. *Rechnik na redki*, *ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. St. Ilchev (red.). Sofia: BAN.)

Русинов 1999: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. Велико Търново: Абагар. (Rusinov 1999: Rusinov, R. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Veliko Tarnovo: Abagar.)

Сотиров 2012: Сотиров, П. Щрихи от българската и полската езикова картина на света. – В: *Славяните. Общество*, *религия*, *култура.* К. Бахнева и др. (ред.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 119 – 131. (Sotirov 2012: Sotirov, P. Shtrihi ot balgarskata i polskata kartina na sveta. – In: Slavyanite. Obshtestvo, religiya, kultura. K. Bahneva i dr. (red.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 119 – 131.)

Сотиров 2016: Сотиров, П. За българо-полската асиметрия в областта на архаичната лексика. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 5, s. 89 – 103. (Sotirov 2016: Sotirov, P. Za balgaro-polskata asimetria v oblastta na arhaichnata leksika. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 5, s. 89 – 103.)

Сотиров 2020а: Сотиров, П. За някои българо-полски паралели в областта на разговорната лексика. – В: *Известия на Института за български език*, кн. XXXIII, с. 72 – 104. (Sotirov 2020a: Sotirov, P. Za nyakoi balgaro-polski paraleli v oblastta na razgovornata leksika. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. XXXIII, s. 72 – 104.)

Сотиров 2020б: Сотиров, П. Разговорната лексика за части на човешкото тяло в българския и в полския език. – В: *Чуждоезиково обучение*, № 5, с. 443 – 459. (Sotirov 2020b: Sotirov, P. Razgovornata leksika za chasti na choveshkoto tyalo v balgarskiya i v polskiya ezik. – In: *Chuzhdoezikovo obuchenie*, № 5, s. 443 – 459.)

Стаменов 2011: Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и българската култура.* София: Изток – Запад. (Stamenov 2011: Stamenov, M. *Sadbata na turtsizmite v balgarskiya ezik i balgarskata kultura*. Sofia: Iztok – Zapad.)

Станчева 2013: Станчева, Ж. *Народномедицинската лексика в българската и полската езикова картина на света.* Автореферат на дисертация. София. (Stancheva 2013: Stancheva, Zh. *Narodnomeditsinskata leksika v balgarskata i polskata kartina na sveta*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofia.)

Стоянова 2003: Стоянова, Ю. Тенденция към архаизация на лексикални елементи от съвременния словашки и български речников състав. – В: *Съпоставително езикознание*, № 2, с. 43 – 48. (Stoyanova 2003: Stoyanova, Yu. Tendentsiya kam arhaizatsiya na leksikalni elementi ot savremenniya slovashki i balgarski rechnikov sastav. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, s. 43 – 48.)

Цветкова 1992: Цветкова, М. За компресията при някои разговорни номинации и нейните екстралингвистични измерения (в български, руски и полски език). – В: *Съпоставително езикознание*, № 5, с. 38 – 43. (Tsvetkova 1992: Tsvetkova, M. Za kompresiyata pri nyakoi razgovorni nominatsii i neynite ekstralingvistichni izmereniya (v balgarski, ruski i polski ezik). – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 5, s. 38 – 43.)

Чобанов 1991: Чобанов, Ив. За кратките форми на едноосновните български и полски женски лични имена. – В: *Научни трудове – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 29, кн. 1, с. 45 – 56. (Chobanov 1991: Chobanov, Iv. Za kratkite formi na ednosastavnite balgarski i polski zhenski lichni imena. – In: *Nauchni trudove – Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“*. T. 29, kn. 1, s. 45 – 56.)

Bańczerowski, Pogonowski, Zgółka 1982: Bańczerowski J., J. Pogonowski, T. Zgółka. *Wstęp do językoznawstwa*. Poznań: UAM.

BPSLP 2011 – 2013: Sotirov, P., M. Mostowska, A. Mokrzycka. *Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej.* T. I (2011), T. II (2013). Lublin: UMCS.

Długosz-Kurczabowa 2015: Długosz-Kurczabowa, K. Zaginione słowa w perspektywie przekładów biblijnych na język polski. – In: *Poradnik Językowy*, № 4, s. 40 – 56.

Handke, Korytkowska, Majowa i in. 1972: Handke K., M. Korytkowska, J. Majowa i in. Zastosowanie geografii lingwistycznej do badań słowotwórczych (na podstawie północno-zachodnio-polskich faktów dialektalnych). – In: *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 4. Językoznawstwo*. Warszawa: PWN, s. 89 – 97.

Jankowiak 2011: Jankowiak, L. A. Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku. – In: *Studia Językoznawcze*, № 10, s. 97 – 110.
Jaros 2016: Jaros, I. Przymiotnikowy formant -asy (-ʾasy) jako przykład słowotwórczego archaizmu peryferycznego. – *Prace językoznawcze*, XVIII, № 4, s. 51 – 64.
Jaros 2020: Jaros, I. O niewstydach, niewstydnikach i niewstydliwcach w polszczyźnie i innych językach słowiańskich. – In: *Teka Kom. Pol.-Ukr. Związ.* KUL, s. 161 – 172.
Karaś 1996: Karaś, H. *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów (na podstawie prasy warszawskiej z lat 1795 – 1918)*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
Kita 2007: Kita, M. Gra funkcjami w języku potocznym. – In: *Potoczność a zachowania językowe Polaków*. Pod red. B. Bonieckiej i S. Grabiasa. Lublin: UMCS, s. 33 – 45.
LRMP 2003: Szubert, M. *Leksykon rzeczy minionych i przemijających*. Warszawa.
Rembiszewska, Siatkowski 2021: Rembiszewska, K. D., J. Siatkowski. *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie*. *Studia wyrazowe*. Część 2. Warszawa: UW.
Sosnowski 2021: Sosnowski, W. *Studium konfrontatywne frazeologii bułgarskiej*, *polskiej i ukraińskiej*. Warszawa: Prace Slawistyczne.
SWZ 2001: Holly, K., A. Żółtak. *Słownik wyrazów zapomnianych czyli słownictwo naszych lektur.* PWN.
Walczak 2001: Walczak, B. Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi. – In: J. Bartmiński (red.).*Współczesny język polski*. Wyd. II popr. Lublin: UMCS, s. 527 – 540.
Witkowski 1996: Witkowski, W. *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Kraków.
WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*. <https:/wsjp.pl/> [21.02.2022].

ON SOME INSUFFICIENTLY STUDIED AREAS OF BULGARIAN-POLISH COMPARATIVE LEXICOLOGY

Petar Sotirov
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland
petar.sotirow@umcs.pl

Abstract. The subject of discussion are some areas of Bulgarian-Polish comparative lexicology, which are insufficiently studied and represent a field for the implementation of interesting research projects. The aim is to describe the state of research in these areas and to present ideas for their expansion. The focus is on two areas – the comparative study of archaization and the colloquialization of vocabulary in both languages. With regard to archaization, examples are given of asymmetries in the field of vocabulary extinction, which present cases in which tokens from one language are obsolete and in another language are in active function. The author assumes that the factors that provide this "second life" of outdated vocabulary outside the territory of the national language are primarily non-linguistic in nature and their comparative study is interesting. The paper also touches on the state of comparative Bulgarian-Polish research in the field of colloquial vocabulary, the more in-depth study of which is necessary due to the current trend towards colloquialization of the language.

Keywords: *lexicology*, *Bulgarian-Polish vocabulary*, *archaization*, *colloquialization*

Petar Sotirov
Department of Slavonic Linguistics
Institute of Neophilology
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Maria Curie-Skłodowska Square 4a
20-031 Lublin
Polska

AUTOMATIC LEARNING OF LANGUAGE RESOURCES FOR DETECTION OF CONFLICT EVENTS FOR BULGARIAN

Hristo Tanev
Joint Research Centre, European Commission
hristo.tanev@ec.europa.eu

Abstract. In this paper we present an overview of event detection for conflict events, such as battles and other military operations, from news streams. We then evaluate a terminology extraction algorithm for learning Bulgarian lexica specific to military conflicts. The domain-specific dictionaries related to conflicts may often require thousands of entities, including professions, military ranks, weapons, vehicles, actions, organization names, relevant adjectives and other lexica.

The evaluation shows very promising results, with the accuracy of the learning algorithm exceeding 80%, thus proving the feasibility of event detection for the Bulgarian language.

Keywords: *event extraction, terminology extraction, dictionaries*

1. Introduction

Detecting conflict events in news is an important natural language processing task. Its goal is to detect event instance(s) in texts and identify the event type and all of the participants and attributes involved. Event extraction answers the ''5W1H'' questions – ''who, when, where, what, why'' and ''how'' – of real-world events in various types of texts, such as news articles, social media posts, SMS texts, etc.

Event analysis from text is an important aspect in news monitoring, which in turn, is a tool for creating situation awareness. News monitoring is used by political scientists and by analysts in large international organizations such as the European Union, the United Nations, big humanitarian organizations and national governments, among others.

Moreover, event detection and analysis is an important source of data for a new form of journalism called **data journalism** (Gray et al. 2012).

Although conflict event detection and extraction has various forms, it typically requires detection of a reported conflict event, such as a protest, an armed conflict, a declaration of war, a siege of a city or the like, in a text stream, usually in news articles. The output of a typical event detection system is a multi-field record, a frame with the following main fields: a text snippet which includes information about the text, time and location, the event type, usually referring to an established event ontology, such as CAMEO (Schrodt et al. 2008), as well as relevant metadata, such as the number and identities of different types of victims: dead, injured, refugees, homeless and missing people, intended and collateral damage. Event detection systems may also identity the political and religious affiliations of various actors, as well as weapons and military hardware used, strategy exploited, infrastructure damage and other effects of the conflicts. In addition, some systems may detect relations between events which are part of the same series.

In this article, we are going to present the problems and challenges faced by state-of-the-art event detection systems. We will give a brief introduction on the existing technologies by describing a state-of-the-art event detection system called NEXUS (Tanev et al. 2008). Then we will focus on a terminology learning approach for automatic acquisition of dictionaries and its application for Bulgarian and more specifically, for creating dictionaries for the domain of military conflicts.

2. Related work

The first pattern-based extraction system dates back to the AutoSlog developed in 1993 (Riloff 1993), which was a domain-specific system for detecting and extracting terroristic events. The AutoSlog exploited a small set of linguistic patterns and a manually annotated corpus to obtain event patterns.

However, the most recent trend in state-of-the-art event detection systems is statistical machine learning, in particular transformer models (Hettiarachchi et al. 2021). A comprehensive survey of event extraction systems and technologies is presented in Xiang et al. (Xiang, Wang 2019).

Regarding event detection for Bulgarian, to the best of our knowledge the only previous work in the field was presented in Tanev and Steinberger (Tanev, Steinberger 2013). However, there is previous research on information extraction, one of the most interesting studies being on information extraction from Bulgarian health records (Angelova 2019).

3. Event extraction

Existing event detection systems are sophisticated NLP software which encompass algorithms for text classification, grammars or linguistic patterns for extraction of the event metadata (victims, actors, damage, etc.), geocoding, temporal reasoning, as well as domain-specific heuristics for defining the event semantic roles and the event type (Tanev et al. 2008; Xiang, Wang 2019).

The most basic aspect of each event detection system are the domain-specific dictionaries employed by the grammars. The grammars provide semantic labelling of the portions of the text describing the actors as well as the various actions in which they are involved.

Consider the following text from a news article (published by news.bg on 2/02/2022 under the title "САЩ пращат военен кораб и изтребители в ОАЕ след обстрела от Йемен"):

Трима чуждестранни работници бяха убити при нападение с дрон и ракети, насочено към петролните съоръжения и летището на Абу Даби

English translation: *Three foreign workers have been killed in drone and rocket attacks, targeting the oil facilities and the airport of Abu Dhabi*

In this text an event detection system would have recognized the following fragments and the relevant semantic roles as shown in the table below:

Table 1. Text phrases labeled with different semantic roles

Text	Semantic label
трима чуждестранни работници (three foreign workers)	dead victims
нападение с дрон и ракети (drone and rocket attacks)	military action
дрон и ракети (drone and missiles)	Weapons
петролни съоръжения (oil facilities)	Target
летище (airport)	Target
Абу Даби (Abu Dhabi)	Location

A proper further event analysis would recognize that this news fragment identifies the occurrence of an event of the type *airstrike*, with the following arguments:

Table 2. Event-structured template with the event type and event arguments

Event Type and Arguments	
Event type	195: Employ aerial weapons ☮ 19: Fight (according to CAMEO encoding schema)
Perpetrators	Unknown
Victims	чуждестранни работници (foreign workers)
Number of victims	3
Target	петролни съоръжения, летище (oil facilities, airport)
Weapons	дрон, ракети (drone, missiles)
Location	Абу Даби ОАЕ, (Abu Dhabi, UAE), OAE (24° 28‘ 0.0012“ N, 54° 22‘ 0.0084“ E)
Time	17/01/2022

While some of the metadata in the template are filled by text fragments such as *чуждестранни работници* (foreign workers) and *петролни съоръжения* (oil facilities), others, such as the location,

require geographic disambiguation (for example, there are more than one places in the world called Paris, Amsterdam or Moscow) and a lookup of their geographic coordinates in a gazetteer. Event types are also mapped to a specific hierarchy (in the CAMEO taxonomy, this event will be mapped to code 195, Use of aerial weapons, subtype of event type 19, Fight). The event time in this particular case is deduced from the date of publication of the article, 17/01/2022, and the fact that there are no other temporal references in the fragment such as *yesterday, two days ago*, etc.

State-of-the-art event detection systems exploit machine learning models for text classification, such as BERT and SVM, among others. Metadata extraction for most systems relies on cascaded grammars, regular expressions and syntactic parsers. This information is sometimes combined with machine learning for precise argument extraction and labeling (Xiang, Wang 2019).

4. Multilingual event detection and extraction: the NEXUS system

NEXUS (News cluster Event eXtraction Using language Structures) is an event extraction engine which is an integral part of EMM (Europe Media Monitor) (cf. Tanev et al. 2008 for a detailed description of NEXUS). EMM is a fully automatic news collection and analysis system. It collects and aggregates about 300,000 news articles per day from news portals world-wide in up to 70 languages. EMM groups related articles, categorizes them into thousands of classes, extracts information, produces statistics, detects breaking news and sends out alerts.

Inside EMM, NEXUS detects violent events and disasters in 7 languages: English, French, Italian, Portuguese, Spanish, Arabic and Turkish. For each event it produces an event template with the following main slots:

- time and location
- event type
- informative text snippet about the event
- victims (killed and injured)
- kidnapped people
- refugees and IDP (internally displaced people)
- perpetrators
- weapons and military hardware exploited
- targets (infrastructure and vehicles)

In addition, we have developed linguistic resources for three Slavic languages – Czech, Russian and Bulgarian – with the purpose of expanding the system to incorporate them.

The following two images show the output of the NEXUS system in the EMM portal for two events in English: a terrorist attack and military movements.

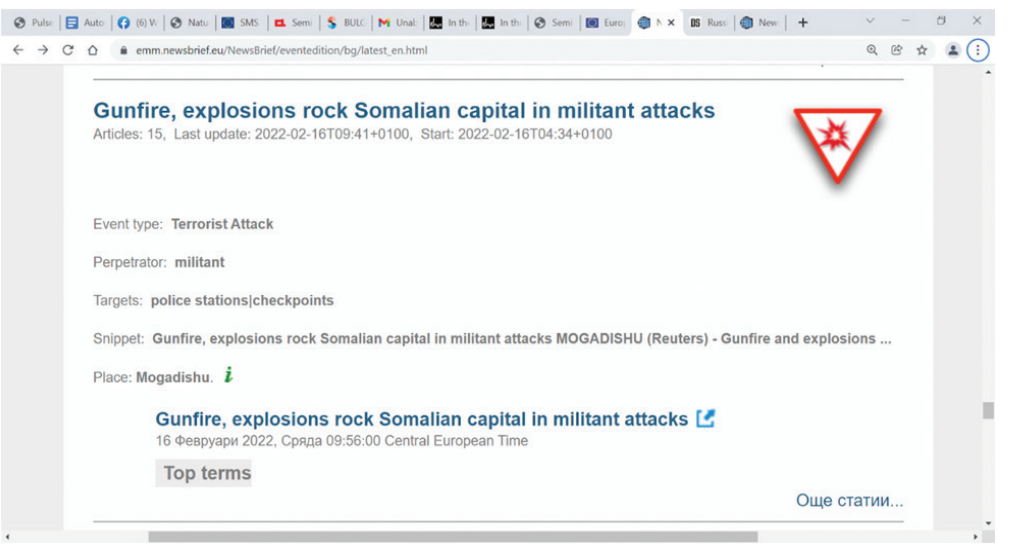

Figure 1. A terrorist attack event extracted by the NEXUS system

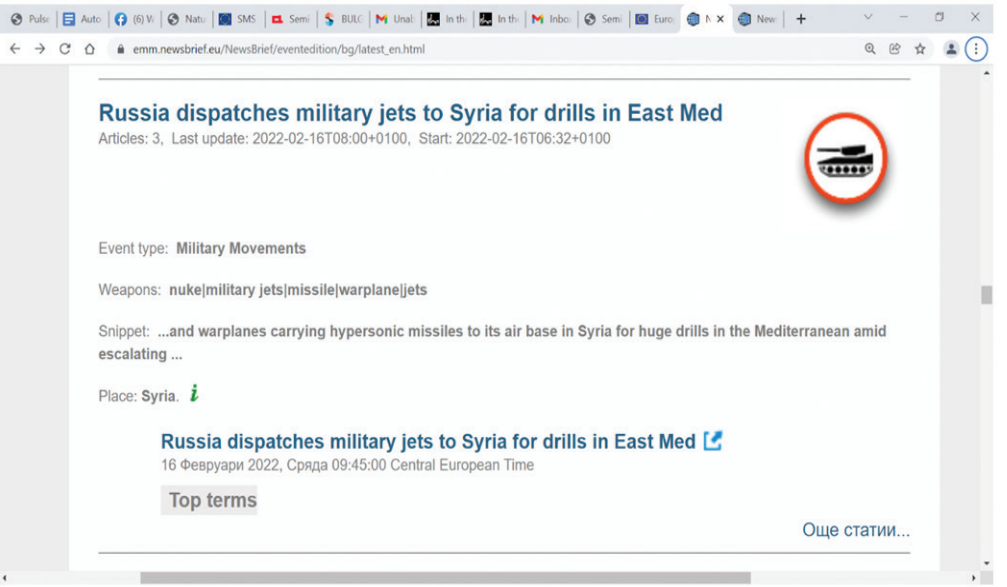

Figure 2. A military movements event

NEXUS performs the following text processing steps:

- fine-grained tokenization
- sentence splitting
- rule-based named-entity recognition (e.g., names of people, organizations, locations)
- identification of domain specific phrases, e.g., *петима доброволци от ООН* (five UN volunteers)
- identification of domain-specific verb phrases referring to people, organization and infrastructure, e.g., *военен конвой беше атакуван* (a military convoy has been attacked).

Event type is detected in NEXUS via keywords learned semi-automatically, as well as by means of statistical (Naive Bayes and SVM) classifiers. Since keywords ensure higher precision, which is required in the Europe Media Monitor given the vast number of documents being processed by this system (300,000 news articles per day), keywords are given preference over the statistical classifiers.

5. Event detection grammars

NEXUS uses a cascade of extraction grammars that allow the system to detect victims, perpetrators, kidnapped people and other event-specific slots. A sample grammar rule for detection of noun phrases referring to people is presented as:

PERSON_PHRASE → PERSON (от|на) ORG.

The grammar symbol PER stands for words referring to people, such as *хора*, *доброволци*, *полицаи*, *военни* (people, volunteers, policemen, military) and so on, while the grammar symbol ORG denotes words referring to organizations such as *ООН* (UN), *ЕС* (EU), *ЮНЕСКО* (UNESCO), *УНИЦЕФ* (UNICEF), etc. This grammar rule would extract phrases such as *доброволци от УНИЦЕФ* (UNICEF volunteers), *представители на ООН* (UN representatives), etc.

Grammar rules in NEXUS work on two levels: at the first level (which operates directly on the output of the domain-specific dictionary), the grammar extracts noun phrases such as the ones shown above. The second level of the grammar extracts action patterns such as *отвлечени доброволци от УНИЦЕФ* (kidnapped UNICEF volunteers). Action patterns are used to produce the semantic slots of the event template: the action pattern illustrated above will generate the content for the slot “kidnapped victim”: *доброволци от УНИЦЕФ* (UNICEF volunteers).

Extraction grammars are matched against the first 3 sentences and the title of each article. By processing only the lead sentences, the system is likely to capture facts about the most important event in each article, thus avoiding the need for more complex reasoning in case more than one event is detected. In some

cases, however, there is more than one event described in the lead sentences of news items; this is where we apply domain-specific heuristics which take only the content of the main event.

Extraction patterns are learned using machine learning approaches (Tanev, Steinberger 2013) and are subsequently edited manually by experts in the domain and language.

Clearly, the main working mechanism behind the event extraction process in NEXUS and all rule-based systems are the domain-specific grammars and the dictionaries on top of which the grammars operate. While the domain-specific grammars are created manually by experts and encompass well-defined set of rules whose number is typically in the range of ten to one hundred, dictionaries are much larger. Moreover, domain-specific lexica can change over time. As a result, creation of dictionaries may greatly benefit from automatic lexical acquisition algorithms.

6. Learning lexical resources for event extraction in Bulgarian

The Bulgarian language belongs to the family of Slavic languages. The word order in a Bulgarian sentence is quite free and there is virtually no case system, but verb morphology is one of the most sophisticated ones existing among contemporary languages. This last characteristic represents a challenge when creating domain dictionaries. Another peculiarity of the language is that the definite article is a suffix, which increases the number of word forms which should be encoded in a dictionary.

In this section we present an approach for learning domain-specific dictionaries for Bulgarian which uses a multilingual distributional similarity algorithm called Ontopopulis. The algorithm is described in Tanev and Zavarella (Tanev, Zavarella 2014) and Zavarella et al. (Zavarella et al. 2010).

6.1. The Ontopopulis terminology learning approach

Ontopopulis is a weakly supervised terminology learning algorithm which receives as its input a small sample set and an unannotated text corpus for each term category to be learned.

Unlike word embeddings, which learn vectors in an abstract semantic space, each word in the Ontopopulis model is represented as a vector of immediate left and right language contexts. This model allows for efficiently performing weakly supervised learning for terminology acquisition, utilizing the contexts both as extraction patterns for newly acquired dictionary entries and as dimensions of a semantic vector space. In the next subsections we show examples of such contextual features.

For example, for the semantic category "weapons and military vehicles", we used the seed set: *танкове (tanks)*, *бронетранспортьори, (armored personnel carriers)*, *фрегати (frigates), изтребители (jet fighes), автомати (assault rifles), бомби (bombs).*

The system performs two learning steps – feature extraction and weighting and terms extraction.

6.1.1. Feature extraction and weighting

For each category (e.g., "weapons"), we consider as a context feature each uni-gram or bi-gram which co-occurs at least 3 times in the corpus with any of the seed terms from this category (we consider as co-occurrence only the contexts adjacent to a seed term either on the left or on the right). Each feature is then given a score according to the number of times it co-occurs with the seed terms. The score is based on pointwise mutual information (PMI). Detailed description of the feature weighting formula is given in Zavarella et al. (Zavarella et al. 2010).

For example, for the category "weapons and military vehicles" our algorithm extracts a number of high-scored features, including: *X и други оръжия*, *X и артилерия*, *войници с X*, *откриха огън с X* (X and other weapons, X and artillery, troops with X, opened fire with X). The first two features appear to the right of the respective weapon (substituted by X) and the last two appear to the left.

6.1.2. Terminology extraction

After the extraction of contextual features, candidate terms are extracted as uni-grams and bi-grams which co-occur frequently with these features in the text corpus. Weighting of the candidate terms uses a formula described in Zavarella et al. (Zavarella et al. 2010). For example, some of the newly learned terms

for the category "weapons and military vehicles" are: *ракети*, *минохвъргачки*, *експлозиви*, *тежка артилерия*, *снаряди*, *реактивни гранати* (missiles, mortars, explosives, heavy artillery, shells, rocket-propelled grenades).

7. Experiments and Evaluation

We have evaluated the Ontopopulis approach for the task of acquiring terms from the semantic category "weapons and military vehicles". The newly acquired terms were added to the dictionary of the event extraction system NEXUS, enabling it to detect the weapons and attack vehicles used in conflict events.

As a seed set for this category, we selected a list of six types of weapons and military vehicles frequently appearing in the news: *танкове* (tanks), *бронетранспортьори*, (armored personnel carriers), *фрегати* (frigates), *изтребители* (jet fighters), *автомати* (assault rifles), *бомби* (bombs). We tried to include in this small list of seed terms the basic types of weapons and battle vehicles used.

The system learned 250 contextual features for this category. The following table (Table 3) shows some of the top features learned by the algorithm:

Table 3. The top contextual features for the category "weapons and military vehicles"

Feature	Score
X и ракетни	1.5
X и други оръжия	1.132
войници с X	0.98
откриха огън с X	0.42
огън от X	0.16
въоръжени с X	0.09
оръжия включително X	0.05

These 250 features were then employed to extract new terms for the category "weapons and military vehicles" and the algorithm learned 200 new terms. Each term received a score which shows the confidence of the algorithm regarding the term's relevance. The new terms for which the system was most confident were the following:

оръдия, ракети, автомати, артилерия, пушки, хеликоптери, гранатомети, гранати, изстрелващи устройства, автоматично оръжие, оръжия, експлозиви, бомбардировачи, автоматични карабини, минохвъргачка, самолет, амуниции, тежка артилерия, куршуми, бронирани превозни средства, снаряди, военни самолети, военни хеликоптери

We evaluated the accuracy of the list of terms. A term was considered correct only if it was grammatically correct, did not contain any redundant words, belonged to the category "weapons and military vehicles" and was not too specific: for example, the term *Russian tanks* is considered too specific.

Table 4 shows the accuracy of the terminology learning algorithm, considering various numbers of terms from the top of the ordered list.

Table 4. Accuracy of terminology learning

Number of top terms considered	Accuracy
20	0.95
50	0.88
100	0.82
200	0.675

Table 4 shows quite high accuracy in the top ranked terms, which demonstrates that the Ontopopulis algorithm ensures extremely good ordering of the learned terms. Not only the list of top learned terms is accurate, but the terms which appear in it are frequently used in news articles. Looking at the top 100 terms, accuracy is still quite promising. These results show the applicability and efficiency of the terminology learning tool in multilingual settings.

8. Experiments and evaluation

In this article we offered an overview of conflict event detection and extraction from news streams and made an evaluation of a terminology extraction algorithm for Bulgarian. The extracted terminology is to be used for enriching the dictionaries of the event detection and extraction system NEXUS, thus facilitating the news monitoring for our language.

References

Angelova 2013: Angelova, G. Automatic information extraction from patient records in Bulgarian language. – In: *Proceedings of the 14th International Conference on Computer Systems and Technologies*.

Gray 2012: Gray, J., L. Chambers, L. Bounegru. *The data journalism handbook: How journalists can use data to improve the news*. O'Reilly Media, Inc.

Hettiarachchi et al. 2021: Hettiarachchi, H., M. Adedoyin-Olowe, J. Bhogal, M. M. Gaber. DAAI at CASE 2021 task 1: Transformer-based multilingual socio-political and crisis event detection. – In: *Proceedings of the 4th Workshop on Challenges and Applications of Automated Extraction of Socio-political Events from Text (CASE 2021)*, pp. 120 – 130.

Riloff 1993: Riloff, E. Automatically constructing a dictionary for information extraction tasks. – In: *Proceedings of the Eleventh National Conference on Artificial Intelligence*, AAAI Press / MIT Press, pp. 811 – 816.

Schrodt et al. 2008: Schrodt, P. A., O. Yilmaz, D. J. Gerner, D. Hermreck. The CAMEO (conflict and mediation event observations) actor coding framework. – In: *The 2008 Annual Meeting of the International Studies Association*.

Tanev et al. 2008: Tanev, H., J. Piskorski, M. Atkinson. Real-time news event extraction for global crisis monitoring. – In: *International Conference on Application of Natural Language to Information Systems*, Springer, Berlin, Heidelberg.

Tanev, Steinberger 2013: Tanev, H., J. Steinberger. Semi-automatic acquisition of lexical resources and grammars for event extraction in Bulgarian and Czech. – In: *Proceedings of the 4th Biennial International Workshop on Balto-Slavic Natural Language Processing*, pp. 110 – 118.

Tanev, Zavarella 2014: Tanev, H. V. Zavarella. Multilingual lexicalisation and population of event ontologies: A case study for social media – In: *Towards the Multilingual Semantic Web*, 2013, pp. 259 – 274, JRC77535.

Xiang, Wang 2019: Xiang, W., B. Wang. A survey of event extraction from text. *IEEE Access 2019.*

Zavarella et al. 2010: Zavarella, V., H. Tanev, J. Linge, J. Piskorski, M. Atkinson, R. Steinberger. Exploiting multilingual grammars and machine learning techniques to build an event extraction system for Portuguese. – In: Pardo, T. A.S., A. Branco, A. Klautau, R. Vieira, V. L. Strube de Lima (red.), *Computational Processing of the Portuguese Language*, vol. 6001, Berlin (Germany): Springer Verlag, pp. 21 – 24, JRC56760.

АВТОМАТИЧНО ИЗВЛИЧАНЕ НА ЕЗИКОВИ РЕСУРСИ ЗА ОТКРИВАНЕ НА КОНФЛИКТНИ СЪБИТИЯ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Христо Танев

Център за съвместни изследвания, Европейска комисия
hristo.tanev@ec.europa.eu

Резюме. В статията се представя система за извличане и автоматичен анализ на конфликтни събития като битки и други военни операции от онлайн новинарски емисии. Описан е и експеримент за прилагане на алгоритъм за извличане на терминология, специфична за военните конфликти, от български текстове. Речниците за анализ на конфликти изискват включването на лексика относно военни чинове, оръжия, професии, превозни средства, действия, имена на организации, подходящи прилагателни имена и други.

Експериментите с извличането на терминология от областта на военните конфликти демонстрират много обещаващи резултати с точност, надхвърляща 80%, което доказва приложимостта на извличането на събития за български.

Ключови думи: *извличане на събития, анализ на събития, научаване на терминология, речници*

Hristo Tanev
Joint Research Centre,
European Commission
2749 Via E. Fermi
Ispra 21027
Italy

БОЛГАРСКИЕ ОСТРОВА НА ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КАРТЕ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Елена Узенёва

Институт славяноведения, Российская академия наук

lenuzen@mail.ru

Резюме. В статье представлен этнолингвистический анализ лексики календарных обрядов как части лексики традиционной народной культуры горан, исламизированных болгар. Они образуют один из славянских анклавов в Албании. Исповедуя ислам, горанцы сохраняют старый христианский календарь, который, однако, был переосмыслен с учетом сельскохозяйственных задач и общего благосостояния. Преобладающая часть обрядовой терминологии имеет исконно славянское происхождение (Стредзима, Корезеляници, Благоец), за исключением названий мусульманских обрядов (Курбан Байрам, Рамазан Байрам, Невруз, Теферич). Среди хрононимов встречаются случаи народной этимологии.

Ключевые слова: *горани, диалектная лексика, народный календарь, народная этимология.*

Го́ра представляет собой историко-этнокультурный горный регион, расположенный на северных склонах Шар планины, между нею и горными массивами Кораб и Коритник, в верхнем течении р. Люмник, разделенный между Албанией, Косово и Северной Македонией, населенный славянским исламизированным населением и албанцами. До первой декады XX в. он был частью Османской империи. После поражения турок в Балканских войнах в 1913 г. вошел в состав Призренской области созданного Королевства сербов, хорватов и словенцев. А в 1925 г. были установлены новые границы между Албанией и тогдашней Югославией, в результате чего Гора оказалась разделенной: 9 сел остались в Албании, 18 – в Югославии. 1929 г. ознаменовался введением нового административного деления Югославии, тогда Гора вместе с юго-восточной частью Косово вошла в состав Вардарской Бановины со столицей в г. Скопье. После Второй мировой войны Гора стала частью административной области Косово и Метохия. В настоящее время 9 сел находятся в Албании, 16 – в Косово, 2 – в Северной Македонии.

Население области Гора – горанцы – славяне, исповедующие ислам. Вероятно, они поселяются в этих землях в раннее время (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 13), в VI – VII вв. (Тончева / Toncheva 2012: 34). По другой версии – в эпоху Средневековья, в период между X в. и XIV в. Так, Н. Докле, уроженец с. Борье, утверждает, что горанцы – это потомки богомилов, бежавших из восточных земель Болгарии в Боснию во время гонений и осевших здесь (Dokle 2009). В пользу этой теории свидетельствует наличие христианских (по мнению наших информантов, католических) захоронений и могил со специфической богомильской символикой типа *розеты* (ср. *кавурски гробища*). Историки отмечают факт поздней исламизации данного региона (XVIII – начало XIX вв.).

Согласно родовой памяти некоторых информантов (с. Шиштевец), их предки пришли сюда из Салоник, из области Македония в Греции, поэтому они называют себя македонцами. В. Тончева отмечает, что единой версии происхождения горанцев не существует. В сербских источниках конца XIX – начала XX в. горанцы однозначно воспринимались как сербы, а македонские авторы, например Б. Ристовски, утверждали, что горанцы имеют македонскую этническую принадлежность (Тончева / Toncheva 2012: 33). Основной вид хозяйственной деятельности местных жителей – отгонное скотоводство и отходничество: мужчины регулярно отправлялись на заработки в Турцию, Грецию, страны Западной Европы[1].

[1] Подробнее об истории и современной ситуации в области Гора см. фундаментальную монографию о Горе В. Тончевой (Тончева / Toncheva 2012) и ее статью в сборнике «Културно-историческо и езиково наследство на «съседна» България» (Тончева / Toncheva 2013: 63-67).

Данное сообщество характеризуется слабой религиозностью. Хотя в последние годы местные мечети реконструировались, или возводились новые, не все жители посещают их по пятницам, в отдельных семьях не проводят религиозный ритуал *сюнет*. Некоторые жители отмечали, что от ислама у них остались только имена. Во многих беседах проявлялись воспоминания о христианстве, о его почитании в прошлом, говорилось о наличии в некоторых старых домах икон и других атрибутов, например креста (*Дедо мой имаше кърст стребрен и го носеше во џжеб* – с. Шиштевец). Отношение местного населения к религии ясно показано в поговорке: *Сви о́џжи и по́пови ту́ти са ло́пови / хайду́ти* (с. Борье). Многовековое существование в иноязычной, инокультурной среде способствовало формированию сплоченного меньшинства, привыкшего опираться на собственные силы. Горанцы в Албании сохранили важные этнообразующие признаки, такие как язык (говор), религия и традиционная культура. Их самосознание обладает сложной, многопластовой структурой, характеризующейся различными уровнями: общеэтническим (граждане Албании), субэтническим (*горани*), конфессиональным (славяне-мусульмане, *торбеши*), что определяет и их «множественную идентичность».

Но большая часть информантов подчеркивает свое «горанское» самосознание (*нашенци*). Главными факторами их самоопределения являются язык и традиционная культура, фольклор, народный костюм. Важным нам представляется тот факт, что носителями традиции здесь часто становятся мужчины, что связано не только с их образованностью и «родолюбием» (нередко это учителя местных школ), но и с чисто демографическими причинами: нехватка женщин в сообществе, что вынуждает мужчин вступать в браки с албанками из соседних сел.

Абстрагируясь от существующих разнообразных интерпретаций ученых различных национальностей, Р. Младенович отмечает важную особенность самосознания горанцев, которые «видят себя славянами и горанцами, отделяя себя от единоверцев турок и албанцев. Они не считают себя ни сербами, ни албанцами, ни болгарами или македонцами, но ставят на славянство» ((Младеновић / Mladenovich 2001: 52). В. Тончева поддерживает эту точку зрения: «…гораните днес принадлежат на себе си, те са «нашенците», защото именно и само като такива се самоопределят» (Тончева / Toncheva 2013: 66). Такую же позицию транслируют горанцы на интернет-порталах (Mindak-Zawadzka 2007: 222).

Для обозначения местных жителей области Гора в зарубежной научной литературе используется целый ряд экзонимов: болг. *горани*, серб. *goranac/goranci*, сев.-макед. *goranec/goranci* или *goranin/gorani*, босн. *goranec/goranci, Bosnjaci Kosova*. В качестве самоназвания, эндонима, горанцы используют термин *горанци, нашинци*.

Язык горанцев может иметь разные наименования – *našenski / našinski, наш йезик, горански говор, материн йезик*. Этот лингвистический феномен был объектом изучения многих ученых в разных странах. Так, специальные работы ему посвятили Б. Видоески, изучавший место говора в системе македонских диалектов (Видоески / Vidoeski 1986), Т. Бояджиев, писавший об архаизмах и инновациях в диалектной лексике (Бояджиев / Bojadzhiev 2007), А. Н. Соболев, исследовавший этот говор в общебалканской перспективе (Соболев / Sobolev 2010), К. Штейнке и Дж. Юллы (Steinke, Ylli 2010). Н. Докле составил горанско-албанский словарь, который был издан в Софии (Dokle 2007).

Р. Младенович определяет его как интермедиальный говор, находящийся между балканизированным торлакским говором и периферийными западно-македонскими говорами, с большим присутствием турцизмов, албанизмов и романизмов (Младеновић / Mladenovich 2001, Младеновић / Mladenovich 2005). Петя Асенова и Лучия Антонова-Василева относят его к числу болгарских говоров, основываясь на данных фонологии и морфологии (Асенова / Asenova 2007, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2013: 76 – 82, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016). Йоланта Миндак-Завадская обращает внимание на сильное влияние исламской культуры, отраженное в языке, что, по ее мнению, сближает язык горанцев с языком сербов-мусульман Санджака и боснийцев (Mindak-Zawadzka 2007: 214). Интернет-сообщество горанцев предлагает кодифицировать *нашенски* и возвести его в ранг самостоятельного национального горанского языка (Mindak-Zawadzka 2007: 222 – 223).

Настоящая статья основана на материалах, собранных автором в ходе осуществления российской научной этнолингвистической экспедиции, прошедшей с 8 по 13 августа 2021 г. в составе: к.ф.н. М. М. Макарцева (ИСл РАН – Ун-т Ольденбурга, Германия), доцента, к.ф.н. Е. С. Узенёвой

(ИСл РАН) и историка, м.н.с. А. А. Леонтьевой (ИСл РАН). Мы посетили сёла Борье (1600 жителей) и Шиштевец (2200 человек). Всего было опрошено 12 информантов в возрасте от 18 до 85 лет, без образования и с высшим образованием, сделано около 20 часов аудио записей. Отметим, что наша экспедиция состоялась через 10 лет после экспедиции Санкт-Петербургских коллег (2011 г.) во главе с А. Н. Соболевым (ИЛИ РАН) и А. А. Новиком (Кунсткамера). Междисциплинарный болгарский проект «Културно-историческо и езиково наследство на «съседна» България», реализованный при поддержке болгарского Национального фонда «Научни изследвания» в 2008 – 2013 гг., также включал полевые исследования Горы и завершился изданием объемного сборника научный статей с одноименным названием.

Наше исследование показало, что население 9 сёл албанской части Горы, Кукеской Горы (общее количество жителей здесь не превышает 13 тысяч) — славяноязычные мусульмане (горанцы, македонцы или болгары в соответствии с их этнической самоидентификацией). Абсолютное их большинство — билингвы, владеющие албанским литературным языком. Учителя в местных сельских школах – горанцы, они преподают албанский, иногда даже английский, основываясь на знании детьми родного говора. Жители горанских сёл признаны правительством Албании в качестве национального болгарского меньшинства. Часть из них имеют болгарские паспорта и путешествуют в Болгарию. Шиштевец (алб. Shishtavec) — самое большое из сёл Кукеской Горы. Здесь располагается административный центр района.

Целью экспедиции был сбор этнолингвистического материала по различным темам традиционной народной культуры: семейных обрядов, народного календаря, мифологических и астрономических представлений. Мы опирались на материалы вопросника, разработанного А. А. Плотниковой для изучения народной культуры балканославянского ареала (Плотникова / Plotnikova 2009). Кроме того, члены экспедиции ставили перед собой задачи социолингвистического обследования выбранных сел, выявления особенностей диалекта, специфической диалектной лексики, фактов межъязыковой интерференции, маркеров идентичности.

В настоящей статье мы представим лишь один из фрагментов лексики традиционной культуры, связанный с календарем. И хотя некоторые исследователи публиковали материалы по народной культуре горанцев (Лутовац / Lutovac 1955, Антониевић / Antonievich 1995, Бурсач / Bursach 2000, Тончева / Toncheva 2012, Дугушина и др. / Dugushina et al. 2013), анализа терминологии и семантики данных лексико-семантических групп в этнолингвистическом аспекте не проводилось.

«Народный календарь – это исторически сложившаяся система членения, счета и регламентации годового времени, организующая обрядовый цикл (календарные обряды), хозяйственную и бытовую практику, в значительной мере также и верования, и бытование фольклора» (Толстая / Tolstaya 1999: 442). Лексика календаря включает хрононимы (название праздничных дат и периодов, других значимых временных отрезков), названия обрядов, обрядовых действий и реалий (реквизита, пищи, украшений и пр.), названия участников обрядов, терминологию фольклорных форм (песен, игр, приговоров и т.п.) (Валенцова / Valentsova 2016: 23).

Зимние праздники. Среди праздников зимнего периода особое место занимает *Бо́жич*, отмечаемый по старому стилю 6 января. В этот день готовят ритуальное блюдо – холодец из говядины (*па́ча*). Парни совершают обход села, стуча ложками и выкрикивая: «*Ста́ни, (имярек), да я́деш па́ча гъ́рне!*» Как мы видим, при сохранении старого названия христианского праздника, кануна Рождества, в акциональном репертуаре остаются только обходы села юношами (ср. колядовщики / болг. *коледари*) и ритуальное блюдо, характерное для рождественского обряда. Хрононим *Божич* для обозначения Рождества известен на очень широкой территории Южной Славии, начиная с юго-западной Болгарии и болгарско-сербского пограничья и заканчивая Словенией (см. карту № II-I-4, Плотникова / Plotnikova 2004: 366).

Праздничный день *Во́дице* – 05.01/(христ. 19.01) – относит нас к христианским ритуалам освящения воды в день Богоявления. У горанцев в этот день девушки берут воду в реке/источнике, брызгают членов семьи и дом «для здоровья». В с. Шиштевец матери вставали рано, до рассвета, чтобы никого не встретить по пути, ходили на источник, приносили воду, брызгали и будили детей, которых затем мыли и одевали в новые чистые одежды. Дети обливали взрослых водой «*за берекéт*». «Очистительный» аспект водных ритуалов сохранился, дополнился «фертильным». Сохранились и воспоминания о бросании в прошлом креста в реку/воду не в качестве сакрального действия, а как театральное действо. В далеком прошлом в этот день ходили ряженые, носили

голову коня, был «карнавал» (*джáмбало*). Данный термин *Вóдице* имеет прозрачную внутреннюю форму, отражающую связь с водой, и также известен как *Водици* на болгарской территории (Барболова и др. / Barbolova et al. 2018: 61) и шире – на балканославянском пространстве (Северная Македония).

Отмечают в Кукеской Горе праздник середины зимы – *Стрéдзима* – 6 февраля. Считали, что в этот период 6 недель зимы прошло и 6 еще осталось. О сакральном для мусульман значении числа 6 мы скажем ниже.

Интерес для исследователя представляет праздник *Корезеля́ници*, который отмечают в феврале (за 2 дня до праздника *Султáн Невру́з*). В этот день выпекают слоеные пироги (*тóчат кóри, зеля́ници*), чтобы у коней не было ран от седла. Или пекут хлеб для детей семьи. Тесто размешивают серебряным крестом, и запекают его в пирог: кому достанется крест, у того будет «счастье» (*късмет*) в этом году. Очевидно, что данные ритуалы и поверья коррелируют с подобными у болгар и других южных славян и связаны, как правило, с новогодними обычаями запекания монеты в ритуальный хлеб и распределением новой «доли», «судьбы» для каждого домочадца в наступившем году.

Ду(х)áрници празднуют зимой, наряду с *Корезеля́ници* (за 2 дня до праздника *Султáн Невру́з*), чтобы летом, во время сбора пшеницы и соответствующего ритуального ужина (*вéчера од гу́мна, вéчера от стрéжел*), когда нужен ветер (*да ду́е вéтар*) отделить зерна от плевел, чтобы *вършитба* прошла успешно. Готовят блюдо *пригáнице* – в противне (*тéпция*), запекают муку, пресное молоко и яйцо, обильно смазывая маслом.

Последние три праздника горанцы считают уникальными, типично горанскими.

Весенние праздники. Наиболее насыщенным разнообразными ритуальными действиями является весенний цикл календарных обрядов. В Горе известна легенда о так называемой «мартовской старухе», которая отправилась в горы с козами в неурочное время и дерзила месяцу Марту/*Марсу*, за что была наказана, и замерзла в горах со своими животными. Поэтому данный период носит название *Бáбе* – 3 дня до праздника *Лéтник* или 3 дня после него, в конце марта, не имеет фиксированной даты.

14 марта – вновь старый стиль начала нового сельскохозяйственного года – отмечается праздник *Лéтник/Лéтници*, начало нового годового цикла (новолетье): в этот день следят, кто первым посетит дом (ср. болг. *полазник* ‘первый посетитель’ в рождество, Новый год или день св. Игната), он должен принести счастье, а значит обладать «счастливой ногой» (*аирли́я нóга*). В каждый дом приносят новые дрова, разжигают новый огонь, на котором пекут *приганице*. Вешают полотенца для заворачивания хлеба (*тръпéзници*) на фруктовых деревьях «для плодородия» и плодоношения (контагиозная магия). Зажигали костры вокруг села, что имело очистительное и апотропейное значение: перепрыгивали через огонь «для здоровья» (*ке ри́паме óгин’ за здрáвйе*). Подобные обряды известны всем славянам. Молодежь качается на качелях – *лети*, отсюда, по мнению информантов из с. Шиштевец, происходит и название праздника – *Летник*. Качание на качелях в других регионах Южной Славии связано с днем св. Георгия. Обряд носит не только продуцирующий, но и яркий матримониальный характер. Одна из целей праздника – организовать знакомство и общение юношей и девушек села.

Бла́гоец (ср. христианский праздник Благовещения) отмечают в тот же день, 7 апреля, когда, согласно народным представлениям, делают и едят сладости (*бла́го*), пример народной этимологии, в частности халву (*црна а́лва рава́ния*). С этим днем связывают поговорку: *«Бла́гоец – вра́гоец, три́ста ко́зе, йен я́рец»,* – которая соотносится с легендой о замерзшей мартовской старухе.

Одним из наиболее почитаемых праздников весны является день св. Георгия (6 мая), который широко известен в Болгарии и на Балканах. В Кукеской Горе это целый ритуальный цикл, проходящий в течение нескольких дней. Так, в с. Шиштавец он начинается 5 мая с праздника *Пóтке*, когда рано утром собирают травы и дрова для очага и купания, затем моются «для здоровья», а вечером ходят к воде, приносят в дом веточки вербы (ср. болг. *Цветница, Връбница*). 6 мая – кульминация праздника *Гю́ргевден’*, жители затыкают вербу за двери своих домов, в окна, в хлев, во дворе «для плодородия и благополучия», а также ставят ветки вербы по границам полей как оберег. Днем танцуют хоро в центре села. Первый гость дома важен и для этого дня (*нóга кáква ке му би́де – у́бава или тéжка*). Готовят и уже известное нам ритуальное блюдо *пригáнице*, но в этот раз из дорогой белой муки.

А в с. Борье празднуют четыре дня: 4 мая – *Свéчина* – девушки собирают травы (*свéчя*) до восхода солнца для купания. 5 мая носит название *Трáвке* – в этот день молодухи собирают растения и травы для животных. Ритуал *Кършипóтке* (буквально ‘ломание вербы’) совершается ночью накануне Юрьева дня. Парни рвут ветки вербы, которыми украшают (*запотнýенето*) ворота всех домов, отрезают одно деревце вербы и втыкают во дворе своей избранницы. В некоторые годы во дворе девушки могло быть несколько деревьев, она должна была выбрать одно, тем самым обозначая свой выбор суженого. Вербой (*пóтке*) с солью кормят скотину. И завершает канун дня св. Георгия обряд *Ураник* – парни и мужчины собираются в корчме, где поют и выпивают. 6 мая – *Джýрджевден* – в с. Борье танцуют хоро целый день. 7 мая отмечают *тефери́ч* – за пределами села организуют угощение и танцы.

Таким образом, день св. Георгия – это праздник, знаменующий собой начало сельскохозяйственного годового цикла, и в нем эксплицитно представлена идея магии начала (первый выгон скота на пастбище, первый посетитель дома, новый огонь и т.д.). Это также весенний скотоводческий праздник, когда в Болгарии и других регионах Южной Славии совершается первое доение скота, ритуальная раздача молока, пастушеские обходы, заклание ягненка – жертвоприношение (*курбан*) (Барболова и др. / Barbolova et al. 2018: 70 – 71). В Горе остались лишь отдельные фрагменты этих ритуалов: изготовление блюда из молока (*пригáнице*), ягненка режут в своей семье.

День св. Георгия связан также с обрядами, направленными на обеспечение плодородия и здоровья (обливание водой, купание, сбор горных целебных трав и растений), когда наделяют здоровьем и «защищают» символически домочадцев (в особенности детей и молодежь), дом, поля и скотину[2].

Летние и осенние праздники. Для горанцев значимыми временными границами, рубежом календаря, оказываются середины нескольких сезонов, в частности лета. Шестого августа, когда укорачивается день, идет на убыль светлое время суток, отмечают *Стредлéто.* Праздник *Велúкден’* не имеет четкой даты, его также отмечают в середине лета, как окончание косьбы, в этот день соблюдают запрет на работу: «*Как се свърши кóса, ке праим Великден’»* (с. Шиштевец). Известный праздник христианского календаря сместился с весеннего сезона на лето, утратил свое сакральное религиозное значение, но термин сохранился, а день чтится в народной памяти и отмечается запретами на любые виды работ как своеобразная реплика к важности праздника.

Сельскохозяйственные работы завершаются жатвой хлебов. И *Пéтровден’* – 06.07 (12.07 – у христиан) знаменует ее окончание. День почитания святого Петра стал днем окончания полевых работ.

Къ'рстовден’ (Воздвиженье Честнаго Креста), отмечаемый 06.09 / (христ. 27.09), стал своеобразным праздником урожая. Все сельскохозяйственные работы закончились, дома были полны хлебом и животными (*кýкя пóвна со жúто и стóка*), хозяева купали и стригли овец, обрабатывали шерсть (*кýса и дльга вóвна*), продавали скот, мололи жито, варили ритуальное блюдо холодец (*пáча*).

И завершением осеннего сезона был день св. Димитрия – *Мúтровден’*, отмечаемый 06.10 / 26.10. К этому дню все должно быть подготовлено к зиме (зерно смолото, мясо высушено, заквашено *сирене*), пекут слоеные пироги *зел’áници*, расплачиваются с пастухами, мужчины отправляются на заработки (*гурбéт*). Вернутся обратно они лишь весной, на *Гéргювден’*. Таким же знаковым этот день был и у других балканских славян, занимавшихся скотоводством, в том числе у болгар (Барболова и др. / Barbolova et al. 2018: 91).

Беглый анализ основных дат народного календаря горанцев области Кукес в Албании показал, что календарные праздники у горанцев-мусульман связаны с сельскохозяйственным годом и призваны обеспечить здоровье, благосостояние, удачу и безопасность семье и сообществу, плодовитость скоту и плодородие земле.

Важным представляется тот факт, что в местной традиции сохраняется старый христианский календарь (и летоисчисление), несмотря на присутствие ислама, однако религиозное наполнение праздников (почитание христианских святых) забыто или стёрто (ср. *Великден’, Петровден’, Кърстовден’, Митровден’*).

---

[2] Подробнее о ритуалах дня св. Георгия см. книгу (Колева / Koleva 1981).

Влияние мусульманской религии проявляется в наличии праздников, связанных с соответствующими значимыми обрядами: *Курбан Байрам, Рамазан Байрам, Невруз*. Выявилось особое значение числа 6 для календарных праздников горанцев, большее число хрононимов соотносится именно с ним: *Божич* – 06.01, *Стредзима* – 06.02, *Гюргевден'*– 06.05, *Петровден'* – 06.07, *Стредлето* – 06.08, *Кърстовден'* – 06.09, *Митровден'* – 06.10. И это не случайно. Число 6 является сакральным для ислама, в частности оно определяет 6 столпов веры (имана).

Терминология народной культуры (календаря) двух исследованных сёл Кукеской Горы в своей основе является славянской (за исключением турцизмов – обозначений мусульманских праздников и ритуала угощения по окончании дня св. Георгия – *теферич* < араб.-тур.). Заимствований из албанского не зафиксировано.

У большинства терминов внутренняя форма прозрачная (*Стредзима, Водици, Бабе, Травке*), в некоторых терминах отмечены случаи народной этимологии при номинации (*Благоец, Летник*). Часть лексики – односоставные термины (*Свечина, Потке*), но многие наименования являются композитами (*Стредлето*, *Кършипотке*, *Митровден'* и др.), а ряд названий праздников существует в форме множественного числа (*Корезеляници, Дуарници, Летници*).

Система народного календаря горанцев во многом сходна с болгарской и другими балканославянскими традициями. Отдельные термины связывают культурную лексику данных сёл с македонскими говорами и говорами области Голо Бордо (*Летник*). Своеобразие лексики традиционной культуры определяют хрононимы *Корезеляници, Дуарници, Стредзима, Стредлето.*

Цитируемая литература / References

Антониевић 1995: Антониевић, Д. Етнички идентитет Горанаца. – В: Антонийевичћ, Д. и др. (ред.). *Шарпланинске жупе, Гора, Опоље и Средска: антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике*. Београд: Географски институт «Јован Цвијић» – САНУ, посебна издања. Књ. 40/II, с. 76 – 88. (Antonievich 1995: Antonievich, D. Etnichki identitet Goranaca. – In: Antonievich, D. et. al. (red.). *Sharplaninske zhupe, Gora, Opol'e i Sredska: antropogeografsko-etnoloshke, demografske, socioloshke i kulturoloshke karakteristike*. Beograd: Geografski institute "Jovan Cvijich" – SANU, posebna izdan'a, Kn. 40/II, s. 76 – 88.)

Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л. Актуални сведения за изследванията на езика на българските общности в Албания, Косово и Северна Гърция – В: *Културно-историческо и езиково наследство на «съседна» България*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", с. 70 – 88. (Antonova-Vasileva 2013: Antonova-Vasileva, L. Aktualni svedeniya za izsledvaniyata na ezika na balgarskite obshtnosti v Albaniya, Kosovo i Severna Garciya. – In: *Kulturno-istorichesko i ezikovo nasledstvo na "sasedna" Balgariya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Okhridski", s. 70 – 88.)

Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. *Диалектната система на с. Шищевец, Кукъска гора*. София: Мозайка. (Antonova-Vasileva 2016: Antonova-Vasileva, L. *Dialektnata sistema na s. Shishtevec, Kukaska Gora*. Sofia: Mozayka.)

Асенова 2007: Асенова, П. Бележки върху българските говори в Албания. – В: Асенова, П., Й. Тишева, М. Джонова (ред.). *Български острови на Балканите*. София: Фигура, с. 45 – 51. (Asenova 2007: Asenova, P. Belezhki varhu balgarskite govori v Albania. – In: Asenova, P., Y. Tisheva, M. Dzonova (red.). *Balgarski ostrovi na Balkanite*. Sofia: Figura, s. 45 – 51.)

Барболова и др. 2018: Барболова З., М. Симеонова, М. Китанова, Н. Мутафчиева, П. Легурска. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (Barbolova et al. 2018: Barbolova Z., M. Simeonova, M. Kitanova, N. Mutafchieva, P. Legurska. *Rechnik na narodnata duchovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Бояджиев 2007: Бояджиев, Т. Архаизми и иновации в диалектите на Гора и Голо Бърдо. – В: Асенова, П., Й. Тишева, М. Джонова (ред.). *Български острови на Балканите*. София: Фигура, с. 52 – 63. (Boyadzhiev 2007: Boyadzhiev, T. Arhaizmi i inovatsii v dialektite na Gora i Golo Bardo. – In: Asenova, P., Y. Tisheva, M. Dzonova (red.). *Balgarski ostrovi na Balkanite*. Sofia: Figura, s. 52 – 63.)

Бурсач 2000: Бурсач, М. (ред.) *Горанци, Муслимани и Турци у Шарпланиским жупама Србије: Проблеми садашньих услова живота и опстанка*. Београд: Српска Академија Наука и Уметности. Зборник радова. Књ. 50. (Bursach 2000: Bursach, M. *Gorantsi, Muslimani i Turtsi u Sharplaninskim zhupama Srbije: Problemi sadashnikh uslova zhivota i opstanka*. Srpska Akademiya Nauka i Umetnosti. Zbornik radova. Kn. 50.)

Валенцова 2016: Валенцова, М. М. *Народный календарь чехов и словаков. Этнолингвистический аспект*. Москва: Индрик. (Valentsova 2016: Valentsova, M. M. *Narodnyi kalendar' chekhov i slovakov*. *Etnolingvisticheskii aspect*. Moskva: Indrik.)

Видоески 1986: Видоески, Б. Горанскиот говор. – В: *Прилози МАНУ*, XI – 2 , Скопье. (Vidoeski 1986: Vidoeski, B. Goranskiot govor. – In: *Prilozi MANU*, XI – 2 , Skopje.)

Дугушина и др. 2013: Дугушина, А. С., Д. С. Ермолин, М. С. Морозова. Этнографические наблюдения в области ГОРА (Албания, Косово): по материалам экспедиции 2011 г. – В: Федорова, Е. Г. (ред.). *Материалы полевых исследований МАЭ РАН*. Вып. 13. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 50 – 65. (Dugushina et al. 2013: Dugushina, A. S., D. S. Ermolin, M. S. Morozova. Etnograficheskie nablyudeniia v oblasti GORA (Albaniia, Kosovo): po materialam ekspeditsii 2011 g. – In: Fedorova, E. G. (red.). *Materialy polevykh issledovanii MAE RAN*. Vyp. 13. Sankt-Peterburg: MAE RAN, s. 50 – 65.)

Колева 1981: Колева, Т. *Гергьовден у южните славяни*. София: Издателство на БАН. (Koleva 1981: Koleva, T. *Gergyovden u yuzhnite slavyani*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Лутовац 1955: Лутовац, М. *Гора и Опоље. Антропогеографска студија*. Београд: САН. (Lutovac 1955: Lutovac, M. *Gora i Opol'e. Antropogeografska studija*. Beograd: SAN.)

Младеновић 2001: Младеновић, Р. Говор шарпланинске жупе Гора. – В: *Српски дијалектолошки зборник*. Београд, Књ. 48, с. 1 – 606. (Mladenovich 2001: Mladenovich, R. Govor sharplaninske zhupe Gora. – In: *Srpski dijalektoloshki zbornik*. Beograd, Kn. 48, s. 1 – 606.)

Младеновић 2005: Младеновић, Р. Говоры трех мусульманских этнокультурных групп на юго-западе Косова и Метохии. – В: Соболев, А. Н., А. Ю. Русаков (ред.). *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах.* Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004 г.). Санкт-Петербург, Мюнхен: Biblion Verlag, с. 52 – 82. (Mladenovich 2005: Mladenovich, R. Govory trekh musul'manskikh etnokul'turnykh grupp na iugo-zapade Kosova i Metokhii. – In: Sobolev, A. N., A. Yu. Rusakov (red.). *Iazyki i dialekty malykh etnicheskikh grupp na Balkanakh*. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 11-12 iiunia 2004 g.). Sankt-Peterburg, Miunkhen: Biblion Verlag, s. 52 – 82.)

Плотникова 2004: Плотникова, А. А. *Этнолингвистическая география Южной Славии*. Москва: Индрик. (Plotnikova 2009: Plotnikova, A. A. *Etnolingvisticheskaia geografiia Iuzhnoi Slavii*. Moskva: Indrik.)

Плотникова 2009: Плотникова, А. А. *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала*. Переизд. Москва: ИСл РАН. (Plotnikova 2009: Plotnikova, A. A. *Materialy dlia etnolingvisticheskogo izucheniia balkanoslavianskogo areala*. Pereizd. Moskva: ISl RAN.)

Соболев 2010: Соболев, А. Н. О говоре горанов в Албании в общебалканской перспективе. – В: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима: Међународни тематски зборник.* Књ. 1: Језик и народна традиција. Косовска Митровица, с. 291 – 299. (Sobolev 2010: Sobolev, A. N. O govore goranov v Albanii v obshchebalkanskoi perspective. – In: *Kosovo i Metokhija u civilizacijskim tokovima: Medzunarodni tematski zbornik*. Kn. 1: Jezik i narodna tradicija. Kosovska Mitrovica, s. 291 – 299.)

Толстая 1999: Толстая, С. М. Календарь народный. – В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. 2. Москва: Международные отношения, с. 442 – 446. (Tolstaia 1999: Tolstaia, S. M. Kalendar' narodnyi. – In: *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskii slovar'*. T. 2. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia, s. 442 – 446.)

Тончева 2012: Тончева, В. *Непознатата Го́ра*. София: ROD. (Toncheva 2012: Toncheva, V. *Nepoznatata Gora*. Sofia: ROD.)

Dokle 2007: Dokle, N. *Reçnik Goranski (Nashinski) – Albanski*. Sofia, Peçatnica naukini akademiji „Prof. Marin Drinov".

Dokle 2009: Dokle, N. *Bogomilizmi dhe etnogeneza e torbeshëve të Gorës së Kukësit*. Tiranë: Geer.

Mindak-Zawadzka 2007: Mindak-Zawadzka, J. Gorani – „Local People". – In: *Nationalities Affiars*, vol. 31, p. 213 – 225.

Steinke, Ylli 2010: Steinke K., Xh. Ylli. *Die slawischen Minderheiten in Albanien (SMA)*. 3. Gora. München, Berlin: Verlag Otto Sagner.

BULGARIAN ISLAND ON THE LINGUISTIC MAP OF SOUTH-EASTERN EUROPE

Elena Uzeneva
Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences

lenuzen@mail.ru

Abstract. The article presents an ethnolinguistic analysis of the vocabulary of calendar rituals as part of the lexicon of the traditional folk culture of the Gorani, Islamized Bulgarians. They form one of the Slavic enclaves in Albania. By professing Islam, the Gorani retain the old Christian calendar, which, however, has been rethought in view of agricultural tasks and general well-being. The dominant part of the ritual terminology is of domestic origin (*Stredzima*, *Korezelyanitsi*, *Blagoets*), with the exception of the names of the Muslim rites (*Kurban Bayram, Ramadan Bayram, Nevruz*). There are cases of the folk etymology among the chrononyms.

Key words: *Gorani, dialect vocabulary, folk calendar, folk etymology*

Elena Uzeneva
Institute for Slavic Studies
Russian Academy of Sciences
32-a, Leninskiy Prospekt
Moscow 119334
Russia

EXISTENTIALS, MODALS AND THE ONTOLOGY OF STATES

Anton V. Zimmerling

Pushkin State Russian Language Institute / Institute of Linguistics, Russian Academy of Science

fagraey64@hotmail.com

Abstract. I discuss holistic and partial predicate ontologies, with focus on the realization of static spatiotemporal predicates in Russian and Bulgarian. I follow the distribution of three constructions with dative case marking on the semantic subject. Modern Bulgarian and Modern Russian share only one of them – dative-predicative structures (DPS), while Russian and Old Slavic languages also use dative-infinitive structures (DIS) as the main cue of expressing the meaning of external modality. The third type – hybrid predicates headed by a negative existential – is a bridge construction between DIS and DPS. Hybrid predicates like *негде спать* (no place to sleep), *некого винить* (no one to blame) originated in Old Russian as embedded DIS sentences, but drifted towards DPS. They are partly integrated in the ontology of the Modern Russian DPS construction and behave as modal predicatives with a number of deviating features.

Key words: *natural language ontology, Davidsonian states, modals, existentials, predicatives, Russian language, Bulgarian language, biclausality*

1. Natural language ontology

1.1. Davidsonian states, spatiotemporality and holistic ontologies

Natural language ontologies distinguish between static and dynamic situations. Dynamic situations consist of non-homogeneous phases and involve a transition from *p* to ~ *p*. Vendler (1957) lists three types of dynamic situations – a) activities, cf. *run, drive,* b) accomplishments, i.e. incremental or gradual predicates, cf. *build a house*, c) achievements, i.e. predicates of an instantaneous transition, cf. *notice.* These three are opposed to a single class of states. Vendler's classification does not capture the distinction between two types of static situations, from the 1960's on called Kimian and Davidsonian states (Maienborn 2007). Pre-theoretically, Kimian states can be conceived as atemporal things, results of measurement, assessments or evaluations, cf. *These tomatoes weigh 3 kilos*, while Davidsonian states are spatiotemporal things, which hold during a period of time, cf. *These tomatoes were already rotten*, *when John saw them*. If *p* is a Davidsonian state and holds in some locus during an interval starting from t_0 and ending in t_n, *p* is true in this locus for every time point $t_i \in \{t_0 \ldots t_n\}$, so that *p* consists of homogeneous phases (Davidson 1980). Dynamic predicates do not fit the homogeneity criterion, while Kimian states and one-place nominal/adjectival predicates like *These trees are big*, *John is intelligent*, *John is a teacher* do not fit the spatiotemporality criterion. Trees or tomatoes as physical objects exist during a limited time; John is mortal and will no longer be a teacher after the end of his service, etc. However, the distinction between spatiotemporal and non-spatiotemporal things is crucial in the perspective of natural language ontology, cf. (Коева / Koeva 2021). It has been implemented in general predicate taxonomies like (Булыгина / Bulygina 1982; Селиверстова / Seliverstova 1982), which combine the Davidsonian notion of spatiotemporality with the analysis of dynamic predicates in the spirit of Vendler (1957).

1.2. The SLP vs. ILP distinction and partial language ontologies

Davidsonian taxonomies leave a possibility of classifying states into different types. This is done in (Булыгина / Bulygina 1982: 82 – 85) and (Селиверстова / Seliverstova 1982: 93 – 97). These authors distinguish spatiotemporal vs. non-spatiotemporal static situations: the latter, called 'свойства' ('svoystva' – properties) or 'качества' ('kachestva' – attributes) are analyzed as names of properties abstracted from any referential situations. The Russian terminology goes back to Ščerba (Щерба / Ščerba 1928), who

suggested that spatiotemporal static predicates dubbed ‘состояния’ (‘sostoyaniya’ – states) are expressed in Russian by a special word class called ‘category-of-state’[1]. The same distinction was reintroduced by Carlson (1977) under the cover terms ‘stage-level-predicates’ (SLP) vs. ‘individual-level predicates’ (ILP), cf. Kratzer (1995). Carlson’s SLP class is arguably identical with Davidsonian and Ščerbian states (Zimmerling 2021c). The main difference is however that Carlsonian / Ščerbian approach only brings about *partial language ontologies* and aims at finding diagnostic contexts for SLP predicates in specific world’s languages, cf. En. *There are firemen* ***available*** (SLP) vs. **There are firemen* ***altruistic*** (ILP), or word classes associated with SLP semantics. It can also be used for interpreting selected grammatical constructions or syntactic features (± agreement, direct/oblique case-marking, etc.) as cues of expressing SLP.

2. Dative-predicative structures and modals

2.1. Dative-predicative structures in Russian and Bulgarian

The SLP meaning can be expressed both by verbs and non-verbal predicates across the world’s languages. In Modern Russian and Modern Bulgarian, most SLP predicates have non-verbal morphology (Стаменов / Stamenov 2021) and are linked with copular sentence patterns, notably with dative-predicative structures (DPS). DPS sentences follow the pattern N_{DAT} – V_{LINK} – PRED. The slot PRED stands for indeclinable predicative, the copula (V_{LINK}) lacks agreement properties, and the animate semantic subject of the predicative is marked with the dative case ($^{+\mathbf{ANIM}}N_{DAT}$). DPS predicatives, i.e. elements licensing DPS structures, constitute a lexical class both in Russian and Bulgarian. The substantial proof comes from the fact that the hypothesis that one can put every predicative/adverbial into the frame N_{DAT} – V_{LINK} – PRED and produce a well-formed DPS sentence is false. The valency on the animate semantic subject marked with the dative case is diagnostic for all DPS predicatives in Russian and Bulgarian. The main difference is that in Bulgarian this valency is realized overtly in syntax and must be marked by a pronominal dative clitic[2], while Russian lacks fully grammaticalized pronominal clitics and obligatory pronominal marking of the experiencer. Moreover, all DPS predicatives in Russian can be realized without a filled N_{DAT} slot: what is crucial is that the $^{+\mathbf{ANIM}}N_{DAT}$ slot cannot be added to the realizations of those elements that do not belong to the DPS class.

2.2. General meaning of the DPS construction in Russian and Bulgarian

It is plausible that all DPS predicatives in Russian and Bulgarian belong to a subclass of Davidsonian states called *internal states*. Internal states (SLP-INT) represent spatiotemporal situations with a priority animate experiential argument. They cannot be quantified externally: while X during some period of time can feel *bored*, another individual Y in the same locus and at the same time can be *interested*. Moreover, internal states cannot be visualized from outside: while a situation, where X feels *lonely* or *bored*, can have some external symptomatics, loneliness as a psychic phenomenon and experience of X is not equivalent to what Y can observe by looking at X[3].

(i) For each element Pr that regularly licenses DPS sentences in Russian or Bulgarian, a diagnostic context can be found, where Pr signals the diagnostic meaning of SLP-INT in a spatiotemporal situation.

While (i) is not necessarily true of all languages which have DPS sentences, preliminary findings indicate that it also holds for several other Slavic languages including Ukrainian, Slovenian and Serbian.

---

[1] Since Ščerba and his followers claimed that the correlation between spatiotemporality and the class of non-verbal predicatives is a unique feature of Modern Russian grammar, Ščerba’s hypothesis was ignored by semantic theory until 1980’s.

[2] The same condition holds for accusative predicatives like Bg. *страх / срам / грижа ме е* (to be afraid / ashamed / concerned).

[3] A further prediction of this analysis is that Russian and Bulgarian DPS sentences tend to be *autoreferential* in the sense that the speaker himself is the source of information about his internal state of mind. This issue can be checked empirically by studying the ratio of DPS sentences in the first person in the actual (i.e. non-narrative) present time (Циммерлинг / Zimmerling 2021b).

2.3. The ontology of the Russian DPS construction

Since Russian and Bulgarian DPS constructions are selective and block elements incompatible with the taxonomic SLP-INT semantics, one can build ontologies for these constructions and explore their coverage in corpus data. This task was first solved for Russian in (Циммерлинг / Zimmerling 2017), where an ontology consisting of 15 classes was proposed. Each class is linked to a thematic group of DPS predicatives: CLASS 1 – physical states; CLASS 2 – modals; CLASS 3 – emotional states; CLASS 4 – moral evaluations; CLASS 5 – comfort; CLASS 6 – aptitude/inaptitude; CLASS 7 – internal need; CLASS 8 – compliance to the task; CLASS 9 – performance ease; CLASS 10 – willingness to perform; CLASS 11 – general assessment; CLASS 12 – (ir)relevance; CLASS 13 – efficiency; CLASS 14 – sensory and intellectual reactions; CLASS 15 – parametric features. A detailed ontology is required because of the marked tendency of DPS predicatives to form quasi-synonymic lists within the classes specified above.

A test vocabulary of 422 stimuli was double-checked both on a group of native speakers, who valued their readiness to use the test stimuli in a DPS context, and on the Russian National Corpus. This experiment aimed at finding the core of the active DPS vocabulary and establishing the language-internal variation across the speakers of Russian. The Russian test vocabulary was divided into a main list (342 stimuli) and a reserve list (80 stimuli): the latter included some fillers and elements which were initially considered less likely to be licensed in a DPS context. The speakers accepted a minor part of the stimuli from the reserve list and rejected some stimuli from the main list (mostly as old-fashioned). Otherwise the subdivision of the DPS vocabulary into the main and additional lists proved to be instrumental. The experiment helped to establish the *core* of the DPS construction, i.e. its 'shared lexicon' and its *extension*, i.e. the variable part produced by the speakers based on similar principles of semantic selection. All 15 classes include both the shared lexicon and the variable part. The speakers of Russian normally can express generalized SLP-INT meanings like 'X is not well', 'X is ashamed', 'X does not care p or ~ p' not by a single lexeme but with a quasi-synonymic set of DPS predicatives.

The ontology of the Russian DPS construction does not cover situations implying symptomatic activity of the animate dative argument and semantic control on its part. Therefore, sentences like **мне гневно* (I am angry) or **мне взволновано* (I am excited) are rated by the speakers as unacceptable.

2.4. The ontology of the Bulgarian DPS construction

In (Ivanova, Zimmerling 2019), the same double-check procedure was applied to the Bulgarian DPS construction. The analysis has shown that in spite of the fact that the vocabulary of the Russian DPS construction is larger, the Bulgarian DPS construction has a broader ontology. All 15 classes of the Russian DPS ontology can be projected to Bulgarian, while Bulgarian has three additional classes of DPS predicatives lacking exact parallels in Russian and a fourth class containing accusative predicatives. The first 15 classes, i.e. the shared part of DPS ontology, are represented by 247 test stimuli: no subdivision into main vs. reserve lists was undertaken for Bulgarian classes 1 – 15. These classes have the following coverage. CLASS 1 – physical states (28 items): *задушно / хладничко / сънливо ми е* (it feels stuffy / cool / sleepy to me)*; жега ми е* (it feels hot to me). CLASS 2 – modals (16): *невъзможно / немислимо ми е* (it is impossible / unthinkable for me)*; време ми е* (it is time for me); CLASS 3 – emotional states (67): *обидно / неспокойно / тегаво ми е* (I feel insulted / restless / troubled)*; жал ми е* (I feel sorry); CLASS 4 – moral evaluations (9): *гузно / неловко ми е* (I feel shamefaced / uneasy); *хак ми е* (I feel I deserve something negative); CLASS 5 – comfort (6): *удобно / комфортно ми е* (I feel cosy / comfortable); *по път ми е* (it is on my way); CLASS 6 – aptitude/inaptitude (2): *неуместно / нелепо ми е* (it is inappropriate / ridiculous for me); CLASS 7 – internal need: (2) *спешно / потребно ми е* (it is urgent / necessary for me); CLASS 8 – compliance to the task (9): *привично / присъщо / скъпо ми е* (it is customary / usual / expensive for me); *по джоба ми е* (it is affordable for me); CLASS 9 – performance ease (7): *тежко / лесно / непосилно ми е* (it is hard / easy / unattainable for me); CLASS 10 – willingness to perform (5): *по сърце ми е* (it is close to my heart); *не ми е до X* (I don't feel like /dealing with/ X); CLASS 11 – general assessment (27): *нормално / непоносимо ми е* (it is normal / unbearable for me); *супер / кеф / ок / гот ми е* (I feel superb / delighted / OK / cool); CLASS 12 – (ir)relevance (6): *важно / безразлично ми е* (it is important / indifferent to me); *все едно ми е* (I couldn't care less); CLASS 13 – efficiency (4): *изгодно / вредно / здравословно ми е* (it is beneficial / harmful / healthy for me); CLASS 14 – sensory and intellectual reactions (20): *съмнително / глупаво / безинтересно / странно ми е* (it is doubtful / silly / unin-

teresting / strange to me); CLASS 15 – parametric feature (39): *шумно / просторно / късно / рано ми е* (it is loud / wide / late / early for me). Some of these classes are small and lack high frequent items. Still, they cover the same domains as their Russian counterparts.

The additional three classes total 45 items and cover the situations where Russian speakers normally do not use DPS sentences. CLASS 16 – states of mind indicating a symptomatic activity of a person (9 items): *ядно ми е* (X is in the evil mood), *днес ми е много бъбриво* (I am in the mood of chatting a lot today); CLASS 17 – lexicalized participles (8 items): *потискащо ми е* (it is overwhelming for me), *смачкано ми е след нашия разговор* (I feel depressed after our conversation); CLASS 18 – metaphoric transpositions of the names of properties and external states into the sphere of the animate subject (28 items): *дъждовно / облачно / оптимистично ми е* (I feel rainy / cloudy / optimistic). Finally, CLASS 19 includes accusative predicatives denoting strong affections (12 items): *страх* / *срам* / *яд* / *гнус ме е* (I feel fear / shame / anger / disgust).

Bulgarian licenses SLP-INT predicatives in situations involving symptomatic activity of a person and/or some degree of semantic control on his/her part, see especially the additional classes 16 and 17 and accusative predicatives from CLASS 19. It also marginally licenses the transition from external states (SLP-EXT) to internal states (SLP-INT), see CLASS 18. In this respect, the Russian DPS construction is more restrictive according to the corpus study (Циммерлинг / Zimmerling 2021b).

2.5. Modal DPS predicatives

Modal predicatives (CLASS 2) belong to the shared part of the DPS ontology. This class is more prominent in Russian. It includes two elements with the highest frequency from all Russian DPS predicatives – *надо* (necessary) and *нужно* (needed) and totals 44 items (12.85%) from the main list of stimuli used in the experiment (Циммерлинг / Zimmerling 2017). Four CLASS 2 items (*невместно, непригоже, повадно, некорректно* – inappropriate, unsuitable, usual, incorrect) no longer represent the actual usage: the native speakers rejected them. At the same time, part of the speakers accepted one stimulus (<*мне*> *обязательно* – <I> must) from the reserve list: with this correction, the ratio of the CLASS 2 items in the active DPS vocabulary is 11.98% (41 / 342).

In the Bulgarian list of DPS stimuli, CLASS 2 items make up 6.47% (16 / 247). The native speakers rated low six of them – *не за описване* (not to be dismissed), *недостойно* (dishonourable), *достойно* (honourable), *не за вярване* (unbelievable), *немислимо* (unthinkable), *неприлично* (indecent) – in a combination with a dative experiencer, despite the corresponding examples are registered in some lexicographical descriptions. This gives the corrected ratio 4.04% (10 / 247).

3. Hybrid modal existentials and related constructions

3.1. Russian Neg-words as DPS predicatives

Russian has several idioms with a modal-existential meaning. They are used in syntactic contexts resembling DPS, cf. *мне **негде** спать* (I have **nowhere** to sleep), *мне **некого** винить* (I have **no one** to blame), *мне **нечего** делать* (I have **nothing** to do), *мне **некогда** читать книги* (I have **no time** to read books) (Fortuin 2014). The highlighted *neg*-words consist of a general negation *не* 'not' merged with a *wh*-word, cf. ***где*** (where), ***кого*** (whom$_{ACC}$), ***чего*** (what$_{GEN/ACC}$), ***когда*** (when), but have a far more complex argument structure with a silent existential operator, as shown by Apresyan and Iomdin (2010). The dative subject argument is almost always animate, as with DPS predicatives with different morphology. All Russian *neg*-words can be realized overtly without a filled N_{DAT} slot, but the same condition holds for all DPS predicatives. The finite position V_{LINK} is either taken by copular forms of *быть* (be), including the zero copula in the present tense indicative, or by other copulas like *стать*, cf. *Мне **стало** негде спать / некогда читать книги* (I have nowhere to sleep / no time to read books) (Апресян / Apresyan 1996: 530). These facts suggest that from the viewpoint of surface syntax, Russian predicative *neg*-words behave as DPS predicatives. There are reasons to put them in CLASS 2, which hosts modal predicatives (Циммерлинг / Zimmerling 2021a: 278). Like other CLASS 2 items, *neg*-words denote static spatiotemporal situations (SLP). If the N_{DAT} slot is filled by an overt subject argument, the sentence expresses the diagnostic meaning of internal state (SLP-INT).

The modal meaning signaled by Russian *neg*-words is a composition of the alethic (in a different terminology – external) operator 'possible' (◊) with the negation (~): '*p* is not possible' or 'it is not possible that *p* (~ ◊ p). The proposition *p* is expressed by the infinitival complement. E.g. 'It is not possible that X has a place to sleep', 'It is not possible that X has any time to read books'.

The negation (~) has a wider scope than the alethic operator (◊), which has a scope over the proposition / event *p*. However, there is an extra shell between *p* and ◊: what is negated, is the *existence* of an event *e*, which has sub-event *p* expressed by a propositional complement. The existential meaning of Russian *neg*-words is confirmed by their non-negative (affirmative) correlates, which use the overt existential marker **есть**: *мне* ***есть,*** *где спать* (I **have** a place to sleep), *мне* ***некого*** *винить* (I have **no one** to blame), *мне* ***нечего*** *делать* (I have **nothing** to do), *мне* ***некогда*** *читать книги* (I have **no time** to read books). If a sentence like (*мне*) ***не****где спать* is a natural language negation of the sentence (*мне*) ***есть****, где спать,* the positive variant has the structure ∃ e P (e), while the negative variant has the structure ~ ∃ e P (e) or ~ ◊ ∃ e P (e): it is impossible (~ ◊) that there is such a place (e), where X can sleep (∃ e P (e)). A modal-existential interpretation of the sentence ***некого*** *винить в кризисе* is 'it is **impossible** that any individual X existed, whom **one could blame** for the crisis', while a purely existential interpretation of this sentence is just '**there is no such X** who is responsible for the crisis'. I will henceforth refer to sentence like *негде спать*, *некого винить* as hybrid modal existentials.

From the viewpoint of logic, either the modal or the existential component of the hybrid Russian construction can be eliminated as redundant. However, in the perspective of natural language ontology, a reductionist approach to the hybrid construction is not optimal. The in-built modal component is essential for the surface syntax of Russian *neg*-words as DPS predicatives: they show the diagnostic SLP-INT semantics, combine with copulas and make up morphologically inseparable units. The in-built existential component is essential for the assessment of their deviating features. The negative and non-negative hybrids have the same logical form, but different morphosyntax: while predicative *neg*-words only combine with copulas, non-negative hybrids require a non-copular form of the verb 'be'.

3.2. Bi-clausality and Russian *neg*-words

The original version of Apresyan & Iomdin's approach explores the formalism of dependency grammars, but an equivalent result can be achieved by using constituency grammars or generalized phrase structure grammars. The notions of clause, bi-clausality and raising are essential for the analysis.

(ii) $[_{\text{ExistP}}$ EXIST.NEG $[_{\text{TP}}$ AUX] $[_{\text{InfP}}$ Inf Wh]]

Hybrid modal existentials project a bi-clausal argument structure, with general negation and the existential operator in the main clause and the *wh*-word in the embedded clause. The *wh*-word raises to the main clause, merges with the negation and forms a morphological unit. The bi-clausal analysis explains the ambivalent relation of the infinitive and the *wh*-word. At the first glance, hybrid *neg*-words like *негде* (nowhere), *некого* (no one) incorporating *wh*-words like *где* (where), *кого* (whom) govern their infinitival complements: **не***где*$_{\text{ADV}}$° спать$_{\text{INF}}$ (nowhere to sleep), **не***кого*$_{\text{ACC}}$° винить$_{\text{INF}}$ (no one to blame). However, if one considers the syntactic relation of the infinitive to the *wh*-word, the latter must be recognized as a complement of the infinitive, not its head, since pronominal *wh*-words like *кого*$_{\text{ACC}}$ get the case from the infinitive: *винить*° *кого*$_{ACC}$. This puzzle is solved if one assumes that *wh*-words occur in the syntactic structure of hybrid existentials twice, but the lower copy in the embedded infinitival clause is deleted after the *wh*-word raises to the main clause and merges with the general negation *не*. The superscript *не*^{2} in the notation of examples (1) – (2) below emphasizes that the general negation *не* is a hidden syntactic head or a hybrid existential operator in terms of Apresyan and Iomdin (Апресян, Иомдин / Apresyan, Iomdin 2010).

1. Ване$_{\text{DAT}}$ **не**^{2}***кому*** $_{\textbf{PRED}}$ $[_{\text{InfP}}$ читать$_{\text{INF}}$ нотации$_{\text{ACC}}$ ~~***кому***~~ $_{\textbf{DAT}}$].
   'There are no people to who(m) John can read lessons.'
2. Ване$_{\text{DAT}}$ **не**^{2}***кого*** $_{\textbf{PRED}}$ $[_{\text{InfP}}$ винить$_{\text{INF}}$ в кризисе ~~***кого***~~ $_{\textbf{ACC}}$].
   'There are no people who(m) John can blame for the crisis.'

In (1), the lower copy of *кому* 'to whom' is a dative object of the ditransitive verb *читать кому-л. нотации* 'to read someone lessons'. In (2), the lower copy of *кого* 'whom' is an accusative object of the verb

винить кого-л. в кризисе ‘to blame someone for the crisis.’ Note that all Russian predicatives lack case and agreement morphology (Zimmerling 2021c). It is therefore predictable that an argument *wh*-word like *кого* (whom), *кому* (to whom) loses morphological case if it raises to a non-argument position and makes up a hybrid predicative like **не^2*кому*** $_{\textbf{PRED}}$**, не^2*кого*** $_{\textbf{PRED}}$. If however an argument *wh*-word raises to an argument position, it preserves its case features. This raising option is available only for dative pronouns, cf. (3).

3. Ване$_{\text{DAT}}$ **не^2*кому*** $_{\textbf{DAT}}$ [$_{\text{InfP}}$ читать$_{\text{INF}}$ нотации$_{\text{ACC}}$ ~~***кому***~~ $_{\textbf{DAT}}$].
‘There are **no people** who can read lessons to John.’

Unlike (1) – (2), sentences like (3) are incompatible with a DPS interpretation. They instantiate a different pattern – dative-infinitive structures (DIS), where the infinitive is the lexical head of a non-finite clause.

3.3. Bulgarian equivalents of Russian hybrid existentials

Bulgarian lacks hybrid existentials like *некому*, *некого*, *негде*. The *wh*-words do not merge with the general negation. Non-negative and negative existentials headed by ***има*** (there is) and ***няма*** (there is not) are built in the same way and include an embedded finite *да*-clause. Penchev (1984, 1993, 1998) however proposed that Bulgarian *wh*-words can raise out of *да*-clauses and be fronted before the complementizer *да*.

4. ***Има*** $_{\textbf{EXIST}}$***/ няма*** $_{\textbf{NEG.EXIST}}$ ***къде*** [*да спя* ~~*къде*~~].
‘There is / there isn’t a place where one can sleep.’

If this analysis is correct, Bulgarian has *wh*-raising. An alternative solution is to treat the complementizer *да* as an enclitic or enclitic-like element: in this case, the *wh*-word always remains in the embedded clause, cf. the notation in (5).

5. ***Има*** $_{\textbf{EXIST}}$ ***/ няма*** $_{\textbf{NEG.EXIST}}$ [*~~да~~ ***къде*** *да спя*].

Whatever analysis is chosen, the Bulgarian syntax of existential predicates is more transparent than the Russian, and the bi-clausal structure is realized overtly both with affirmative and negative existentials.

3.4. Pure modal predicatives with neg-words

One Russian *neg*-word, ***не^{1}чего***$_2$ (one does not have to, one should not) has lost the existential meaning and acquired features of a standard modal DPS predicative. This item consists of the negative prefix *не^1-* and the frozen genitive/accusative form of the inanimate *wh*-word *что* (what). ***Не^{1}чего***$_2$ must be separated from its homonym, the hybrid predicative ***не^{2}чего***$_1$ (there is no such X, one can operate with), where ***не^2*** is a negative existential operator. The diagnostics comes from verbal dependencies. All realizations of the hybrid ***не^{2}чего***$_1$ are bi-clausal and include a *wh*-word in the embedded infinitival clause, while its case form is predicted by the valency frame of the verb. Cf. *хвалить кого-л.* (to praise someone) in (6a) and its Bulgarian translation (6b).

6. a. [$_{\text{TP}}$ ***Не^{2}чего***$_{1\ \textbf{PRED}}$ [$_{\text{InfP}}$ *хвалить чего*$_{\text{ACC}}$].]
‘There is nothing to praise.’
b. **Не съществува такъв X**, който да може да бъде похвален.

Contrariwise, the purely modal ***Не^{1}чего***$_2$ cannot be decomposed to elements base-generated in clauses of a different level. It is impossible to reconstruct the source of the *wh*-word *чего* in (7a), since the verb *хвалить* ‘praise’ already has its object slot filled: the *wh*-word *чего* and the NP *студентов* cannot fill in one and the same position simultaneously. The Bulgarian translation (7b) explicates the modal component *не бива да*, not the existential component *не съществува* as in (7a).

7. a. ***Не^{1}чего***$_{2\ \textbf{PRED}}$ [$_{\text{InfP}}$ *хвалить* ***студентов*** $_{\text{ACC}}$].
‘One **should not** praise the **students**.’
b. **Не бива** да се хвали X.

Hybrid and pure modal *neg*-words differ regarding the possibility of reconstructing their non-negative correlates. All hybrids like *не²чего₁* in (6) have affirmative correlates with *есть*, while the pure modal predicative *не¹чего₂* lacks a correlate with *есть*. The sentence (8a) is ill-formed and can only be repaired by replacing the case form *чего* by *за что*, cf. (8b).

8. a. **Есть чего хвалить студентов.*

   'There are things the students can be praised for.'

   b. *Есть* ***за что*** *хвалить студентов.*

   'There are things the students can be praised for.'

4. DPS and DIS sentences in a diachronical perspective

DPS sentences, which have the taxonomic meaning of Davidsonian states and express a broad variety of internal states (SLP-INT) in Modern Bulgarian and Russian, and DIS sentences like (3), which have the taxonomic meaning of external (alethic) modality, existed already in Proto-Slavic and are attested in Old Church Slavonic, Old Bulgarian and Old Russian texts. Bulgarian lost the infinitive and DIS sentences, while Russian is one of the few Slavic languages where the DIS construction remains productive. The DPS and DIS constructions partly overlap, since one and the same spatiotemporal situation with an animate participant can be conceptualized both as an internal state that holds during some period of time in some locus and as external pressure leaving or depriving the subject of some possibilities. Modern Russian, with few exceptions discussed by Zimmerling (2018, 2021a: 279), does not license embedded DIS clauses, which was an option in Old Slavic languages. The broad ontologies of the Bulgarian and Russian DPS construction result from a secondary process. In the Old Slavic languages, the DPS construction had a more restrictive vocabulary and a narrow ontology: according to Khodova (1980: 242 – 247), ca. one half of the entire Old Church Slavonic DPS vocabulary patterns with modals. An additional motivation for choosing the DPS construction was that the DIS construction mostly encodes external possibility or necessity, while the CLASS 2 items can express both deontic and alethic meanings.

Three examples from the 12th century "Kyevan chronicle" show the choice the speaker of Old Russian had A.D. 1150.

9. [DIS; ± animate subject]. Изѧславъ же то видивъ . реч҃ть дружинѣ своеи . **оуже ми** $_{\text{DAT}}$ **толико доехати** $_{\text{INF}}$ **с гостьми . съ Оугры и с Лѧхы .** а оуже дружина моæ пострашена тогда и самъ побѣже прочь. (Ipat., list 146 [1150])

'Izyaslav saw it and said to his squad: "If **only I got the chance to escape with my allies, the Hungarian and the Poles**, my own squad is already scared" – and ran away.'

10. [DPS; + animate subject]. И се ему æвиши цр҃ь на мѧ Грецкъıи въставаеть ратью . **и сеѣ ми** $_{\text{DAT}}$ **зимы и весны нѣ лзѣ** $_{\text{PRED}}$ **на конь к тобѣ всѣсти** . но ѡбаче ѿц҃е твои щитъ и мои не розно еста . **аче ми** $_{\text{DAT}}$ **самому** $_{\text{DAT}}$ **нѣ лзѣ** $_{\text{PRED}}$**.** а помочи коли хочеши . ı҃ ли тысѧчь болша ли а то ти послю. (Ipat., list 148 [1150])

'And <the king> declared him: "The Greek emperor attacks me now, **and I cannot lead cavalry to you this winter and spring**. But since, father, your shield and my shield stand together and you want to get help, **even if I cannot <come> myself**, I will send you 10000 soldiers or more".'

11. [Hybrid; ± animate subject]. И реч҃ льсть есть . **быти** $_{\text{INF}}$ **ту Изѧславу** $_{\text{DAT}}$ **нѣ²гдѣ** $_{\text{PRED}}$ **полкы своими в горахъ** . и за тѣмь весь полкъ . Изѧславль ицѣли (Ipat., list 146 [1150]).

    'And he said: "It's a trick: **there is no place for Izyaslav and his troops in the mountains**", – and therefore Izyaslav's army got survived.'

Example (11) demonstrates a hybrid dative construction with the negative existential *нѣ²гдѣ* (nowhere, there is no place). The NP *Изѧславъ* could be replaced by an inanimate expression like *полкы* (troops). It is plausible that all hybrid existentials originated in Old Russian as embedded DIS structures, cf. a root DIS sentence in (9). The diachronical drift brings them closer to DPS structures, cf. the CLASS 2

predicative *нѣ лзѣ* (it is forbidden) in (10). In Old Russian, its non-negative correlate *лзѣ* (it is permitted) was used as well: Modern Russian lost it, and the negation *не*[1]- in *нельзя* is no longer separable. The same asymmetry characterizes hybrid forms like *негде спать*, since their affirmative correlates are not used in the DPS construction. Thus, Russian hybrid *neg*-structures can be viewed as a bridge construction on the way from embedded DIS to modern DPS sentences.

Conclusions

We followed the distrubution of three Slavic non-verbal constructions capable of expressing modal meanings. Modern Bulgarian uses only one of them – dative-predicative structures (DIS), which cover a broad variety of spaciotemporal situations with an animate subject. Modern Russian retains dative-infinitive structures (DPS) as the main cue of expressing the meaning of external modality and develops hybrid modals existentials in negative clauses. Bulgarian lost DIS sentences and did not develop hybrid existentials, but Bulgarian parallels are important for the reconstruction of the bi-clausal syntax of Russian hybrid predicates.

Acknowlegments
The reported study was funded by RFBR and BNSF, project № 20-512-18005.

References

Carlson 1977: Carlson, G. N. *Reference to Kinds in English*. Phd. MIT.

Davidson 1980: Davidson, D. The Individuation of Events. – In: Davidson D. (ed.) *Essays on Actions and Events*. Oxford, pp. 163 – 80.

Fortuin 2014: Fortuin, E. The Existential Construction in Russian: a Semantic-Syntactic Approach. – In: *Studies in Slavic and General Linguistics, Vol. 40, Dutch Contributions to the Fifteenth International Congress of Slavists: Minsk, August 20-27, 2013. Linguistics* (2014), pp. 25 – 58.

Ivanova, Zimmerling 2019: Ivanova, E., A. Zimmerling. Shared by all speakers? Dative Predicatives in Bulgarian and Russian. – In: *Bulgarian Language and Literature*, N. 4, pp. 353 – 363.

Kratzer 1995: Kratzer A. Stage level and individual level predicates. – In: Carlson, G., F. J. Pelletier (eds.) *The Generic Book*. Chicago, pp. 125 – 175.

Maienborn 2007: Maienborn, C. On Davidsonian and Kimian states. – In: Comorovski, I., K. Von Heusinger (eds.) *Existence. Semantics and Syntax*. Dordrecht, pp. 107 – 130.

Vendler 1957: Vendler, Z. Verbs and Times. – In: *The Philosophical Review,* Vol. 66, No. 2, pp. 143 – 160.

Zimmerling A. 2021. Primary and secondary predication in Russian and the SLP: ILP distinction revisited. In: Warditz V. (ed.): *Russian Grammar: System – Usus – Variation* / Русская грамматика: Система – узус – варьирование. (= Linguistica Philologica 1), Berlin et al., pp. 543 – 560.

Апресян 1996: Апресян, Ю. Д. Лексикографические портреты (на примере глагола быть). – В: *Интегральное описание языка и системная лексикография.* М., с. 503 – 537. (Apresyan, Yu. D. Leksikograficheskie portrety (na primere glagola byt'). – In: *Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija*. Moskva, pp. 503 – 537.)

Апресян, Иомдин 2010: Апресян, Ю. Д., Иомдин, Л. Л. Конструкции типа негде спать: синтаксис, семантика, лексикография. – В: Апресян, Ю. Д. (отв. ред.), И. М. Богуславский, Л. Л. Иомдин, В. З. Санников. *Теоретические проблемы русского синтаксиса: Взаимодействие лексики и грамматики*. М., с. 59 – 113. (Apresyan, Yu. D., Iomdin, L. L. Konstruktsii tipa negde spat': sintaksis, semantika, leksikografiya. In: Apresyan, Yu. D., I. M. Boguslavskij, L. L. Iomdin, L. L., V. Z. Sannikov (eds.) *Teoreticheskie problemy russkogo sintaksisa: vzaimodejstvie leksiki I grammatiki*. Moskva, pp. 59 – 113.)

Булыгина 1982: Булыгина, Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке. – В: Селиверстова, О. Н. (отв. ред.). *Семантические типы предикатов*. М., с. 7 – 85. (Bulygina, T. V. K postroeniyu tipologii predikatov v russkom jazyke. – In: Seliverstova, O. I. (ed.) *Semanticheskie Tipy Predikatov*. Moskva, pp. 7 – 85.)

Коева 2021: Коева С. Предикати за състояние: свойства и лингвистични тестове. – В: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, Vol. 10, 1 с. 37 – 157. (Koeva, S. Predikati za sastoyanie: svoystva i lingvistichni testove. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, Vol. 10, 1 pp. 37 – 157.)

Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София. (Penchev, J. *Stroezh na balgarskoto izrechenie*. Sofia.)

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Управление и свързване*. Пловдив. (Penchev, J. *Upravlenie i svarzvane*. Plovdiv.)
Пенчев 1998: Пенчев, Й. Синтаксис. – В: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис)*. София, с. 498 – 655. (Penchev, J. Sintaksis. – In: Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, J. Penchev. *Savremenen balgarski ezik (fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis)*. Sofia, pp. 498 – 655.)
Селиверстова 1982: Селиверстова, О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикатных типов русского языка. – В: Селиверстова, О. Н. (отв. ред.). *Семантические типы предикатов*. М., с. 86 – 157. (Seliverstova, O. N. Vtoroj variant klassifikatsionnoj setki i opisanie nekotoryh predikatnyh tipov russkogo jazyka. – In: Seliverstova, O. N. (ed.) *Semanticheskie tipy predikatov*. Moskva, pp. 86 – 157.)
Стаменов 2021: Стаменов, М. Конструкциите с предикативи за психически състояния в българския език – номенклатура и диференциални характеристики. – В: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, 2021, Vol. 10, с. 76 – 113. (Stamenov, M. Konstruktsiite s predikativi za psihicheski sastoyaniya v balgarskiya ezik – nomenklatura i diferentsialni harakteristiki. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, 2021, Vol. 10, pp. 76 – 113.)
Ходова 1980: Ходова, К. И. *Простое предложение в старославянском языке*. Москва. (Khodova, K. I. *Prostoe predlozhenie v staroslavjanskom jazyke*. Moskva.)
Циммерлинг 2017: Циммерлинг, А. В. Русские предикативы в зеркале эксперимента и корпусной грамматики. – В: К*омпьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии.* Вып. 16 (22) в 2 т. М., с. 466 – 481. (Zimmerling, A. V. Russkie predikativy v zerkale eksperimenta i korpusnoj grammatike. – In: *Computational linguistics and intellectual technologies*, Issue 16 (22) in two vols. Moskva, pp. 466 – 481.)
Циммерлинг 2018: Циммерлинг, А. В. Имперсональные конструкции и дативно-предикативные структуры в русском языке. – В: *Вопросы языкознания*, № 5, с. 7 – 33. (Zimmerling, A. V. Impersonal'nye konstruktsii i dativno-predikativnye struktury v russkom jazyke. – In: *Voprosy jazykoznanija*, № 5, pp. 7 – 33.)
Циммерлинг 2021a: Циммерлинг, А. В. *От интегрального к аспективному*. М. (Zimmerling, A. V. *Ot integral'nogo k aspektivnomu*. Moskva.)
Циммерлинг 2021b: Циммерлинг, А. В. Русские предикативы и онтология состояний. – В: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии*. Вып. 20 (27). Труды международной конференции «Диалог 2021». М., с. 738 – 748. (Zimmerling, A. V. Russkie predikativy i ontologija sostojanij. – In: *Computational linguistics and intellectual technologies*. Issue 20 (27). Proceedings of the international conference "Dialogue 2021", Moskva, pp. 738 – 748.)
Щерба 1928: Щерба, Л. В. О частях речи в русском языке. – В: *Русская речь. Новая серия, II*. Л., с. 5 – 27. (Ščerba, L. V. O chastjah rechi v russkom jazyke. – In: *Russkaja rech'. Novaja seriya, II*. Leningrad, pp. 5 – 27).

ЕКЗИСТЕНЦИАЛНИ И МОДАЛНИ ПРЕДИКАТИ И ОНТОЛОГИЯ НА СЪСТОЯНИЯТА

Антон В. Цимерлинг

**Държавен институт за руски език „А. С. Пушкин“ /
Институт по езикознание, Руска академия на науките**

fagraey64@hotmail.com

Резюме. В статията се обсъждат холистични и частни предикатни онтологии, като фокусът е върху реализацията на статични предикати, които имат пространствено-времева локализация в руския и в българския език. Проследена е дистрибуцията на три конструкции с дативна падежна маркировка на семантичния субект. Съвременният български и съвременният руски език споделят само една от тях – дативно-предикативната конструкция (ДПС), докато руският и старославянските езици използват и дативно-инфинитивните конструкции (ДИС) с основно значение на външната модалност. Третият тип – хибридни предикати, оглавявани от отрицателен екзистенциален предикат – е мостова конструкция между ДИС и ДПС. Хибридни предикати като *негде спать* (няма къде да спя), *некого винить* (няма кого да обвинявам) са възникнали в староруски като вградени ДИС изречения, но са се трансформирали в посока към ДПС. Те са частично интегрирани в онтологията на съвременната руска конструкция ДПС и се държат като модални предикативи с редица специфични характеристики.

Ключови думи: *онтология на естествения език, Давидсънови състояния, модални предикати, екзистенциални предикати, предикативи, руски език, български език, биклаузалност*

Prof. Anton V. Zimmerling, DSc
Pushkin State Russian Language Institute
Akademika Volgina, 6
Russia, 117485, Moscow

Institute of Linguistics
Russian Academy of Science
Bol’shoi Kislovskij per. 1, str. 1,
Russia, 125009, Moscow

ОПРЕДЕЛЕНО КОЛИЧЕСТВО

(Лингвоисториографски преглед)

Стоян Буров
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
Българска академия на науките
s.burov@ts.uni-vt.bg, stobur@abv.bg

Резюме. В доклада се прави обстоен преглед на българската граматическа литература (XIX – XXI век) относно така нар. бройна форма за множествено число на съществителните имена за нелица от мъжки род. За целта се дефинира по нов начин съдържанието на предметните количествени отношения и изразяването им в езика. То се разделя на определено и неопределено, като от своя страна определеното количество се подразделя на точно определено и приблизително определено количество. Предлага се терминът „бройна форма“ да се замени с по-адекватния термин „форма за определено количество“. По необходимост се разглежда и въпросът за статуса, значението и употребата на „мъжколичните“ числителни имена.

Ключови думи: *количество, определено количество, точно и приблизително определено количество, бройна форма на съществителните имена от мъжки род, „мъжколични“ числителни имена*

В лингвистичните изследвания съдържанието на предметните количествени отношения се описва по два основни начина. Според застъпниците на първия начин количеството бива точно и неточно, като неточното от своя страна се подразделя на приблизително и неопределено:

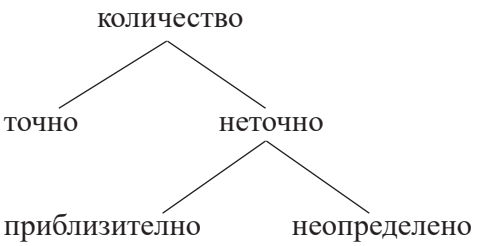

Според застъпниците на втория начин количеството бива определено и неопределено, като определеното от своя страна се подразделя на точно и приблизително:

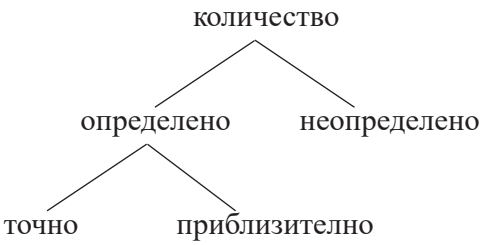

Първият начин за репрезентация на количествените отношения в английски, руски и украински език е застъпен напр. от Светлана Швачко (Швачко / Shvachko 1981: 82 – 84). Вторият начин убедително е защитен от Стефан Гърдев (Гърдев / Gardev 2000: 43 – 45), чиито доказателства намирам за адекватни на предметните количествени отношения в действителността и в езиците.

Основно лексикално средство за изразяване на определено (точно или приблизително) предметно количество са количествените числителни имена и количествените местоименни думи (така нар. квантификатори), напр. *един* камион, *една* учителка, *едно* дете, *два (двама*, *две)*, *три (трима)*,

пет (петима), *сто* и т.н., *колко*, *толкова* камиона, ученици, учителки, деца (точно определено количество), *два-три (двама-трима*, *две-три)*, *десетина*, *стотина*, *колко*, *толкова*, *няколко* камиона, ученици, учителки, деца (приблизително определено количество).

Според Р. Ницолова неопределителното местоимение *няколко* „означава неопределено количество в границите между 3 и 10“ (Ницолова / Nitsolova 1986: 179). По-късно тя прави известно уточнение, като заявява, че *няколко* означава „неопределено множество от всякакви предмети в границите между 3 и максимум 9 – 10“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 207). Становището на авторката, че местоимението означава неопределено количество (неопределено множество от предмети), се разминава със застъпваната тук гледна точка за *няколко* като местоимение квантификатор със значение за ‘приблизително определено количество’. Може да се допусне, че авторката съотнася наименованието на местоимението като неопределително със значението ‘неопределено количество’.

Направени са опити по-точно да се дефинира от лингвистична, социо- и психолингвистична гледна точка за какъв количествен интервал е вярна употребата на *няколко*, наречено сполучливо от В. Венкова *апроксимативен квантификатор*. След обстоен семантичен анализ и статистически изчисления на резултатите от проведени тестове авторката прави извода, че „количествената стойност на *няколко* е субективна и аморфна величина, която [...] се концентрира в рамките на интервала 2 – 6“ (Венкова / Venkova 1996а: 62). На друго място, където авторката разглежда преводните еквиваленти на *няколко* в руски и португалски език, отново се повтаря резултатът от проведеното психометрично изследване, че за българите *няколко* покрива интервал от 2 до 6 (Венкова / Venkova 1996б: 6).

В изследванията си В. Венкова привежда и някои други мнения за приблизителния брой, за който е вярна употребата на *няколко*. Между тези мнения интерес представлява заключението на Кр. Стоянов, направено отново въз основа на психометрично изследване, според което в разговорната реч *няколко* носи информация със стойност от 2 до 5, а най-често се свързва с 2 – 3, 3 – 4 броя (Стоянов / Stoyanov 1995: 164).

С въпросителното местоимение *колко* „се пита за броя или количеството на предмети, които са част от определено множество“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 193). Това означава, че с него може да се пита както за точно определен, така и за приблизително определен брой на предметите. Същото се отнася и за показателното местоимение *толкова*, което със значението за ‘определено количество на предметите’ има сравнително рядка употреба.

Противопоставянето между съществителните от мъжки род за лица и нелица има морфологичен маркер само в множествено число за определено (точно или приблизително) количество: съществителните за нелица да се употребяват с така нар. бройна форма за множествено число, а съществителните за лица – с „обикновената“ форма за множествено число, срв.:

(*сто*) *камиона*, но (*сто*) *учители*

И така съществителните от мъжки род за нелица имат две форми за множествено число:

– за неопределено количество, напр. (много) *столове*, *коне*, *камиони*;
– за определено количество – точно определено, напр. (*два*) *стола*, *коня*; приблизително определено, напр. (*два-три*) *стола*, *коня*, (*няколко*) *стола*, *коня*.

Формата за определено множествено число има конструктивно свързана употреба – употребява се само в конструкция от квантификатор за определено количество + съществително име от мъжки род, при това, както изрично се посочва от Петър Пашов (Пашов / Pashov 1978: 387), такава форма могат да имат само съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна. П. Пашов не е обърнал внимание на факта, че поначало всички съществителни от мъжки род за нелица завършват на съгласна.

Въпросът за произхода и историческото развитие на бройната форма, както и за перспективата пред нея най-задълбочено е разгледан от Иван Харалампиев (Харалампиев / Haralampiev 1997). От гледна точка на историята на граматическите изследвания въпросът за *бройната форма* се характеризира както по съдържание и обхват, така и в терминологично отношение със значителна нормативна неустановеност в миналото, та до днес.

В доосвобожденските граматики, както това се подчертава от Б. Вълчев, бройната форма е почти напълно игнорирана (Вълчев / Valchev 2008: 448). У Сава Радулов е казано нещичко за двойственото число, от което „в съвременний наш език са се запазили твърде малко остатъци, и то само в мъжки род, напр. *два человека*, *два коня*, *два вола*“ (Радулов / Radulov 1870: 34), т.е. посочва се окончанието *-а*, правилно по произход се свързва с двойственото число, но от примерите е видно, че авторът вижда *-а* формите само в конструкция с числителното *два*. От Йоаким Груев обаче за първи път *-а* формата се свързва с неодушевените съществителни, посочват се примери: *два стола*, *десет ряда*; одушевените съществителни, отбелязва Йоаким Груев, приемат форма за множествено число (Груев / Gruev 1858: 97). Според автора окончанието *-а* представлява форма за винителен падеж. От своя страна Ив. Момчилов пък смята, че това са форми на стар родителен падеж: *два стола*, *пет вола*, *десет реда* (Момчилов / Momchilov 1868: 125). И така, в някои от възрожденските граматики формата на *-а* при съществителните от мъжки род не е останала незабелязана, но въпросът остава неразработен, допуснати са и грешки относно нейния произход.

Сравнително пълен преглед на въпроса за бройната форма, по-скоро за нейното включване в българските граматически трудове, е направен от Надка Николова (Николова / Nikolova 2007: 259 – 278; Николова / Nikolova 2015: 77 – 88). Историята на кодификацията на бройната форма в българските речници от 1945 г. насам и в академичната граматика от 1983 г. внимателно се проследява от Лора Микова (Микова / Mikova 2017: 114 – 124). Като се позовава на Хр. Първев (вж. Първев / Parvev 1975: 59), Н. Николова посочва, че първият граматически труд, в който се говори за „бройните окончания“ *-а*, *-я*, е „Българска граматика“ от Стефан Панаретов (1881 г.). Ето бележката на Ст. Панаретов: „Освен окончанията *ы*, *ове*, *и*, *ие*, *еве* за множ. число на имена от първото склонение[1] в говоримия език се употребяват и окончанията *а* за твърдото, *а*, *я* за мекото. Това окончание (което, мислим, да е старобългарското двойствено число, употребено вместо множествено) се прибавя при имена, еднозложни и многозложни[2], от първото склонение, *когато те са определени от някоя дума*, *която показва количество или брой* (курсивът е на автора Ст. П.), като напр. три *ореха*, няколко *стола*, шест *гроша* и прч.“ (Панаретов / Panaretov 1881: 12 – 13). Макар примерите му да са само със съществителни за нелица, авторът не уточнява изрично дали и съществителните за лица се подчиняват на това правило. Прави впечатление също, че формата на *-а*, *-я* е отнесена като проява на „говоримия език“. Много точно авторът се произнася относно произхода на *-а*, *-я* формата.

Терминът *бройна форма* е въведен в употреба от Ал. Теодоров-Балан в 1898 г. В специален параграф под наименованието „Бройна форма у мъжките съществителни имена“ той извежда следните две правила: „1. Когато съществителните имена от мъжки род влизат в изречението със смисъл на ограничено множество, тогава се употребя за тях особна форма за (ограничено) множествено число. 2. Формата на мъжките съществителни за ограничено множество се казва бройна форма. Забележка – Бройната форма в новия български език произлиза от старите форми за двойствено число на мъжките съществителни имена“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1898: 105 – 106). От примерите, които авторът привежда (*дванайсет месеца*, *седем надничаря*), може да се заключи, че той универсализира бройната форма както за съществителните за нелица, така и за съществителните за лица.

И в други учебници по български език от края на XIX век накратко се засяга въпросът за наличието на *-а* и *-я* форми на съществителните от мъжки род. В „Българска граматика“ от Тодор Икономов е отбелязано следното: „Когато пред съществителните имена стои числително име, тогава някои от съществителните правят множествено число и на *а*. [...] *Донесох единадесет стола*.“ (Икономов / Ikonomov 1881: 16). Наблюдението е точно, но не е формулирано пълно, не се уточнява изрично за кои съществителни се отнася констатацията, макар примерите му да подсказват това. Малко по-пълна е формулировката в изданието на граматиката от 1883 г.: „Когато пред съществителното нарицателно име стои определение числително количествено, тогава множественото число приема окончание и на *а*, и на *я*: *два стола*, *три кòла*, *седем пръста*, *дванадесет человека*, *три саженя*“ (Икономов / Ikonomov 1883: 32). Подразбира се, че става въпрос за съществителните от

[1] Съществителни имена от мъжки род, завършващи на съгласна, при писане – на *ъ*, *ь*, *й* – бел. моя.

[2] Еднозложни и многозложни имена = еднозрични и многозрични имена, бел. моя.

мъжки род, защото забележката се отнася за съществителните от първо склонение (= съществителни за лица и нелица от мъжки род). В „Ръководството по български език“ от Димитър Мишев, което започва да излиза от 1887 г. (5. изд.: 1895), е казано следното: „Еднозложните (= едносричните) и някои многосложни (= многосрични) съществителни мъжки род, ограничени с определение *числително име* или с наречие *колко* и пр., взимат за множествено число менитва *а* вместо *ове* или *я* вместо *ове* и *ье*: *Събрали се триста краля, триста краля, двеста бана. Имала е мама, имала до девет сина родени*“ (Мишев / Mishev 1895: 78). И тези бележки нито са съвсем точни, нито са пълни.

Изводът е, че във възрожденските граматики и учебниците в първите десетилетия след Освобождението въпросът за *-а* и *-я* формите за множествено число на съществителните от мъжки род, макар и забелязан, не е поставен на разглеждане в пълнота, нито пък е проявено старание да се формулира някаква книжовна норма. Въведен е терминът *бройна форма* (Александър Теодоров-Балан), който по-късно ще се наложи в много от българските граматики и учебници по български език за назоваване на явлението. Направен е и първи опит (Йоаким Груев) за диференциране на „одушевените“ съществителни от мъжки род от „неодушевените“ в зависимост от липсата / наличието на бройна форма. Общо взето, правилно е посочен произходът на формите.

Но дори и в първите десетилетия на XX век въпросът за бройната форма не намира своето пълно обяснение и нормативизиране в училищните учебници по български език.

Манол Иванов, чиито учебници по български език в първите години на XX век се ползват с голяма популярност, с нищо не допринася за разглеждане на въпроса за бройната форма. Съвсем лаконично се казва, че „Старото двойно число се употребява и при едносрични съществителни от мъжки род, когато дойдат подир някое числително от *две* нагоре: *два вола*, *три стола*, *пет гроша* и пр.“ (Иванов / Ivanov 1902: 55). Авторът отнася употребата на бройната форма само до едносричните съществителни имена. Много по-адекватно на езиковата практика е формулираното от Ив. Д. Топков и Д. А. Шопов в учебника им по български език от 1906 г. (4. преработено изд.): „Всички имена от мъжки род, кога се изказват с числителни от *два* нагоре, с местоимения *колко* и *няколко* образуват множествено число на *-а* (*я*): *два стола*, *три кораба*, *четири ножа*, *пет хляба*, *колко лева*, *два лева*, *няколко стола*, *няколко кораба*“ (Топков, Шопов / Topkov, Shopov 1906: 36). В забележка е отбелязано и следното: „Имената на лица от м.р. се изказват само с числителни и местоимения *събирателни*; и в тоя случай те запазват обикновената си множествена форма: *двама българи*, *трима учители*, *неколцина шивачи* и пр.“ (Топков, Шопов / Topkov, Shopov 1906: 36).

И така, конкурентите на Манол Иванов в учебникарството през първите години на XX век Ив. Топков и Д. Шопов първи сред българските граматици разграничават съществителните за лица от съществителните за нелица според формата за множествено число: бройната форма е приписана на всички съществителни от мъжки род с изключение на съществителните за лица, които според авторите се употребяват с обикновената си форма за множествено число в конструкция със „събирателно“ числително или местоимение, както са се наричали по традиция още от възрожденските граматики „мъжколичните“ числителни и местоимения *двама*, *трима*, *неколцина* и т.н. Остава открит и въпросът каква ще е формата за множествено число на съществителните за лица в конструкция с „обикновено“ числително име, напр. от десет нагоре, където липсват „мъжколични“ числителни.

Климент Карагюлев (1868 – 1916), чиито учебници по български език продължават да се използват и дълго време след смъртта му, също не обръща достатъчно внимание на въпроса за бройната форма. Общо взето, той обаче е първият, който назовава *-а* и *-я* формата като *множествено число на съществителните от мъжки род за определено количество*, а също въвежда термините неопределено множество (*много върхове*, *множество коне*) и определено множество (*два върха*, *сто коня*) (Карагюлев / Karagyulev 1922: 43). В раздела *Числително име* въвежда в употреба понятия като *мъжки лица*, *именовани неща* (т.е. нарицателни съществителни). Авторът пише, че при броене на „мъжките лица“ се употребяват числителните *двама*, *двоица*, *трима*, *троица*, *четирма*, *четворица*, *петима*, *шестима*, напр. *четирма (четворица) човека*, *петима чиновника*, *шестима другари* (Карагюлев / Karagyulev 1922: 59). Неясно остава от какво се ръководи в случая употребата на двете форми за множествено число, от една страна, *шестима другари* („обикновено“ множ. ч.), от друга страна, *петима чиновника* (*-а* форма за множ. ч.). Прави впечатление, че са изредени „мъжколичните“ числителни само от 2 до 6. Вероятно не е случайно и че значително по-късно (1942 г.) Л. Андрейчин ще постулира същия интервал на употреба на „мъжколични“ числителни имена (Андрейчин / Andreychin 1942: 69).

В „Новобългарска граматика за четвърти клас на средните училища“ (1925) Ив. Кравков и Хр. Иванов не намират нищо особено в окончанията *-а* и *-я* при съществителните имена – за авторите това са просто част от окончанията за множествено число: „Окончание *а* (*я*) приемат [...] някои съществителни, които се изказват с числителните *два*, *три*, *четири* и пр. и с местоимението *няколко*: *два вола*, *три хляба*, *пет камъка*, *десет чина*, *петнадесет коня*; *няколко вола*“ (Кравков, Иванов / Kravkov, Ivanov 1925: 24).

Едва в серията от така нар. научни граматики, отпечатани към края на 30-те и първата половина на 40-те години на XX век, започва да се отделя по-голямо внимание на бройната форма, формулира се нейното съдържание и се набелязват правилата за употреба.

В „Кратката българска граматика“ на П. Ст. Калканджиев (1936), макар и да е написано, че имат „по-специално“ значение, все още *-а* и *-я* окончанията се разглеждат като равноредни на другите окончания за множествено число: „Завършек *а* или *я* за мн. ч. приемат имената от м. р., когато са употребени покрай числително име“ (Калканджиев / Kalkandzhiev 1936: 184). От примерите е видно, че авторът абсолютизира тези окончания без оглед на това дали съществителното е за лице или нелице: *пет белега* покрай *пет сиромаха*. Единствената новост е относно мястото на ударението – че то пада на коренната сричка. Буквално същото намираме и във второто допълнено издание от 1938 г. (Калканджиев / Kalkandzhiev 1938: 212).

Макар и нелишено от някои грешки, изложението на Никола Костов в „Българска граматика“ от 1939 г. е значително по-пълно. Посочено е, че ударението никога не пада върху окончанията *-а* и *-я*, а самата форма е наречена *определена множествена форма у съществителните от мъжки род*. Критикуват се граматиците, които разглеждат определената форма наред с всички останали форми за множествено число, без да отчитат нейната специфика. Забелязано е и че подвижните *е* и *ъ* не изпадат при образуване на определената форма: *венец – два венеца*, *косъм – три косъма*. Въпреки че приписва определената форма на всички съществителни от мъжки род, авторът прави уговорка, че някои синтактични условия блокират употребата на определената форма при съществителни за лица от мъжки пол (Костов / Kostov 1939: 50 – 51). По-нататък става ясно кои са „синтактичните условия“, които авторът има предвид: употреба на съществителни за лица в конструкция с „лични числителни със събирателно значение“ – *двама пътници*, *неколцина овчари*, *трима селяни*. И още една важна подробност е забелязана от автора: определената форма е употребима дори когато между числителното и съществителното има друго определение: *два бели коня* (Костов / Kostov 1939: 193).

В „Граматиката на българския език“ от Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (1939) не се намира нищо за бройната форма: автор на раздела е Ст. Попвасилев (Младенов, Попвасилев / Mladenov, Popvasilev 1939).

Нищо повече от това, което вече е казал през 1898 г., не намираме у Ал. Теодоров-Балан в „Нова българска граматика“ от 1940 г. Без изрично да е посочено, става ясно, че той приписва бройната форма на всички съществителни от мъжки род – независимо от тяхната семантика: цитиран е пример с употреба на бройна форма от съществително за лице – *пет приятеля*. За съжаление авторът изоставя частично термина *бройна форма*, като тук говори за *броево число* и *броев облик* (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1940: 50 – 60).

Вероятно повлияни от Н. Костов, А. Марков и П. Лаков в изданието „Към книжовен български език“ от 1941 г. разглеждат бройната форма като *определено множествено число*. Формата за определено множествено число е приписана на всички съществителни от мъжки род: *пет града*, *два коня* и наред с това *десет ученика*, *колко писателя.* Нещо повече, в забележка авторите изрично отбелязват, че мнозина, които „нямат добър усет за формата на определено множествено число“, погрешно употребяват неопределената форма при съществителни за лица – *няколко писатели*, *трима ученици* вм. правилното според тях *няколко писателя*, *трима ученика* (Марков, Лаков / Markov, Lakov 1941: 34).

В своята „Българска граматика“ от 1942 г. Димитър Попов първи сред българските граматици заема категорична позиция, че „след числително име за лице от мъжки пол броен облик не се явява: *трима приятели*, *четворица пътници*, *седмина мъже*“ (Попов / Popov 1942: 118). В случая авторът все още поставя акцента върху вида на числителното име – в духа на традицията до него, а не върху вида и семантиката на съществителното. В следващите страници авторът определя числителните бройни имена за лице от мъжки пол, които, както стана видно от изложението, преди него се определят като числителни имена и местоимения със събирателно значение: чис-

лителни, образувани с с наставки *-ма* (*двама*), *-има* (*петима*), *-мина* (*двамина*), *-ица* (*троица*) (Попов / Popov 1942: 136).

Идва ред на „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин (1944), в която вече е отделено специално място на *бройната множествена форма на съществителните имена от мъжки род*. Както ще се убедим, изложението на Л. Андрейчин служи като основа и в голяма степен като образец на всички по-нататъшни граматически трудове, в които се разглежда въпросът за бройната форма. На първо място, авторът слага точка на терминологичните колебания, като отстоява употребата на термина *бройна форма*. Любопитно е да се отбележи, че само две години преди това в една училищна граматика авторът нарича формите *форми за определено или бройно множествено число* (Андрейчин / Andreychin 1942: 53). Така в труда от 1944 г. той изоставя термина *определено множествено число*, който в нито един от следващите трудове по граматика в България повече не се употребява. На второ място, за първи път ясно се обособява групата на съществителните имена от мъжки род, означаващи лица. При тези съществителни, пише авторът, се употребява по-често обикновената форма за множествено число, особено след специалните форми *двама*, *трима*, *четирма*, *петима* (Андрейчин / Andreychin 1944: 120 – 121). С други думи, авторът допуска като възможна употребата на бройната форма и при съществителните за лица, но не и обратното: „употребата на обикновеното вместо бройното множествено число при числителни имена е грешка, която трябва внимателно да се избягва“ (Андрейчин / Andreychin 1944: 121).

Следващите трудове по българска граматика в общи линии повтарят казаното от Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“, някъде с малко повече подробности и уточнения. Любопитно е да се отбележи, че Никола Костов, който в граматиката си от 1939 г. лансира термина *определено множествено число*, в колективния труд „Българска граматика. Помагало за езиково-граматично обучение в гимназиите“ (1947) като автор на съответния раздел се отказва от термина *определено множествено число* за сметка на наложения от Л. Андрейчин термин *бройна форма за множествено число на съществителните от мъжки род* (Андрейчин, Костов, Николов / Andreychin, Kostov, Nikolov 1947: 75 – 77). Прави впечатление също, че в почти всички следващи трудове се оставя вратичка за употребата на бройната форма при съществителните за лица, макар да се дава приоритет на обикновеното множествено число: Стоян Стоянов (Стоянов / Stoyanov 1964: 204), Никола Костов (Андрейчин, Костов, Николов / Andreychin, Kostov, Nikolov 1972: 173), отново Стоян Стоянов (Андрейчин, Попов, Стоянов / Andreychin, Popov, Stoyanov 1977: 122), (Попов, Стоянов, Янакиев / Popov, Stoyanov, Yanakiev 1980: 118), (Граматика / Gramatika 1983: 108), Петър Пашов (Пашов / Pashov 1989: 61), Станьо Георгиев (Георгиев / Georgiev 1991: 254), Иван Куцаров (Куцаров / Kutsarov 2007: 182). Единствено в труда на Руселина Ницолова „Българска граматика. Морфология“ (2008) твърдо се отстоява мнението, че бройна форма имат само съществителните от мъжки род за нелица (Ницолова / Nitsolova 2008: 67). Авторката посочва, че в речевата практика са налице значителен брой грешки – неправилна употреба на обикновено множествено число вм. бройна форма, напр. *пет автомати* вм. *пет автомата*, а също неправилна употреба на бройна форма вм. обикновено множествено число, напр. *двама войника* вм. *двама войници* (Ницолова / Nitsolova 2008: 69). Затова Р. Ницолова смята, че може да се спори дали книжовната норма за употреба на бройната форма изобщо се отличава със стабилност.

Липсата на категорична позиция у българските лингвисти се дължи не само на пъстрата речева практика, но и на положението в диалектите. Има български диалекти, които изобщо не познават бройната форма, а в диалектите, където тя е позната, след квантификатор за определено количество винаги се употребява бройна форма – независимо от това, дали съществителното назовава нелице, или лице. В съвременната българска реч се срещат примери както за пълно игнориране на бройната форма, така и за нейната редовна употреба независимо от семантиката на съществителното. Съществуват и крайни становища на лингвисти, че бройната форма в българския език е „исторически обречена“ не само в книжовния език и разговорната реч, но и в диалектите (Харалампиев / Haralampiev 1997: 164).

Направеният преглед показва, че книжовната норма за употреба на бройната форма за множествено число на съществителните имена от мъжки род в българските граматически трудове се установява много дълго и много трудно. Трябва да се съгласим с Р. Ницолова, че и днес нормата не се отличава със стабилност поради нейния в голяма степен изкуствен характер. Опитът да се кодифицира книжовна норма откъснато от широката речева практика и без опора в диалектите, общо

взето, в голяма степен се оказва несполучлив. Налице е изобилие от грешки както в употребата на бройната форма, така и в употребата на обикновеното множествено число, допускани от абсолютизация на бройната форма независимо от вида на съществителното име или от пълното нейно пренебрегване. Много проблеми и погрешни употреби фиксират и „мъжколичните“ числителни имена и местоимения, които отчасти са свързани с проблемите при употребата на бройната форма, но не само с нея. Този въпрос може да бъде разгледан на друго място.

Цитирана литература / References

Андрейчин 1942: Андрейчин, Л. *Учебник по граматика за първи прогимназиален клас.* София: Служба за учебници и учебни помагала. (Andreychin 1942: Andreychin, L. *Uchebnik po gramatika za parvi progimnazialen klas*. Sofia: Sluzhba za uchebnitsi i uchebni pomagala.)

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Книгоиздателство Хемус. (Andreychin 1944: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Knigoizdatelstvo Hemus.)

Андрейчин, Костов, Николов 1947: Андрейчин, Л., Н. Костов, Е. Николов. *Българска граматика*. Помагало за езиково-граматично обучение в гимназиите. София: Държавно издателство при Министерството на народното просвещение. (Andreychin, Kostov, Nikolov 1947: Andreychin, L., N. Kostov, E. Nikolov. *Balgarska gramatika*. Pomagalo za ezikovo-gramatichno obuchenie v gimnaziite. Sofia: Darzhavno izdatelstvo pri Ministerstvoto na narodnoto prosveshtenie.)

Андрейчин, Костов, Николов 1972: Андрейчин, Л., Н. Костов, Е. Николов. *Български език за институтите за начални учители*. София: Народна просвета. (Andreychin, Kostov, Nikolov 1972: Andreychin, L., N. Kostov, E. Nikolov. *Balgarski ezik za institutite za nachalni uchiteli.* Sofia: Narodna prosveta.)

Андрейчин, Попов, Стоянов 1977: Андрейчин, Л., К. Попов, Ст. Стоянов. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Andreychin, Popov, Stoyanov 1977: Andreychin, L., K. Popov, St. Stoyanov. *Gramatika na balgarskiya ezik.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Венкова 1996а: Венкова, В. Апроксимативният квантификатор няколко (количествени, семантични, социолингвистични и психолингвистични особености на употребата). – В: *Български език*, № 4, с. 55 – 63. (Venkova 1996a: Venkova, V. Aproksimativniyat kvantifikator nyakolko (kolichestveni, semantichni, sotsiolingvistichni i psiholingvistichni osobenosti na upotrebata). – In: *Balgarski ezik*, № 4, s. 55 – 63.)

Венкова 1996б: Венкова, В. Апроксимативът няколко и неговите преводни еквиваленти в руския и в португалския език. – В: *Съпоставително езикознание*, № 3, с. 5 – 10. (Venkova 1996b: Venkova, V. Aproksimativat nyakolko i negovite prevodni ekvivalenti v ruskiya i v portugalskiya ezik. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 3, s. 5 – 10.)

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Valchev 2008: Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Георгиев 1991: Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар. (Georgiev 1991: Georgiev, St. *Balgarska morfologiya*. Veliko Tarnovo: Abagar.)

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език.* Том II. Морфология. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Tom II. Morfologiya. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Груев 1858: Груев, Йоаким. *Основа за блъгарска граматика*. Белград: Правителствената книгопечатница. (Gruev 1858: Gruev, Yoakim. *Osnova za blagarska gramatika.* Belgrad: Pravitelstvenata knigopechatnitsa.)

Гърдев 2000: Гърдев, Ст. *Числото в реч*. Русе: „ЛЕНИ – АН“. (Gardev 2000: Gardev, St. *Chisloto v rech*. Ruse: „LENI – AN“.)

Иванов 1902: Иванов, М. *Българска граматика* (Звукословие, видословие и правописание) за II клас. София: Печатница на Ст. Атанасов и С-ие. (Ivanov 1902: Ivanov, M. *Balgarska gramatika* (Zvukoslovie, vidoslovie i pravopisanie) za II klas. Sofia: Pechatnitsa na St. Atanasov i S-ie.)

Икономов 1881: Икономов, Т. *Българска граматика*. Пловдив, София, Русчук: Хр. Г. Данов. (Ikonomov 1881: Ikonomov, T. *Balgarska gramatika*. Plovdiv, Sofia, Ruschuk: Hr. G. Danov.)

Икономов 1883: Икономов, Т. *Българска граматика*. Пловдив: Хр. Г. Данов. (Ikonomov 1883: Ikonomov, T. *Balgarska gramatika*. Plovdiv: Hr. G. Danov.)

Калканджиев 1936: Калканджиев, П. *Кратка българска граматика*. Пловдив: Печатница „Левски“. (Kalkandzhiev 1936: Kalkandzhiev, P. *Kratka balgarska gramatika*. Plovdiv: Pechatnitsa „Levski“.)

Калканджиев 1938: Калканджиев, П. *Българска граматика*. Второ допълнено издание. Пловдив – София: Христо Г. Данов. (Kalkandzhiev 1938: Kalkandzhiev, P. *Balgarska gramatika*. Vtoro dopalneno izdanie. Plovdiv – Sofia: Hristo G. Danov.)

Карагюлев 1922: Карагюлев, Кл. *Българска граматика и черковнославянско четене за втори клас на народните прогимназии.* Преработил според програмата от 1922 г. С. Ив. Барутчиски. Шесто преработено издание. Пловдив: Книгоиздателство Хр. Г. Данов. (Karagyulev 1922: Karagyulev, Kl. *Balgarska gramatika i cherkovnoslavyansko chetene za vtori klas na narodnite progimnazii.* Prerabotil spored programata ot 1922 g. S. Iv. Barutchiski. Shesto preraboteno izdanie. Plovdiv: Knigoizdatelstvo Hr. G. Danov.)

Костов 1939: Костов, Н. *Българска граматика*. София: Книгоиздателство „Казанлъшка долина“. (Kostov 1939: Kostov, N. *Balgarska gramatika*. Sofia: Knigoizdatelstvo „Kazanlashka dolina“.)

Кравков, Иванов 1925: Кравков, Ив., Хр. Иванов. *Новобългарска граматика за четвърти клас на средните училища.* Част I. Звукословие и видословие. София: Книгоиздателство Ал. Паскалев. (Kravkov, Ivanov 1925: Kravkov, Iv., Hr. Ivanov. *Novobalgarska gramatika za chetvarti klas na srednite uchilishta*. Chast I. Zvukoslovie i vidoslovie. Sofia: Knigoizdatelstvo Al. Paskalev.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.)

Марков, Лаков 1941: Марков, А., П. Лаков. *Към книжовен български език*. Граматика, правоговор, правопис. София: Книгоиздателство Найден Р. Василев. (Markov, Lakov 1941: Markov, A., P. Lakov. *Kam knizhoven balgarski ezik*. Gramatika, pravogovor, pravopis. Sofia: Knigoizdatelstvo Nayden R. Vasilev.)

Микова 2017: Микова, Л. История на кодификацията на бройната форма. – В: *Български език*, Приложение, с. 114 – 124. (Mikova 2017: Mikova, L. Istoriya na kodifikatsiyata na broynata forma. – In: *Balgarski ezik*, Prilozhenie, s. 114 – 124.)

Мишев 1895: Мишев, Д. *Ръководство по български език в три курса за долните три класа на гимназиите и горния курс на началните училища*. Пето издание. Пловдив: Хр. Г. Данов. (Mishev 1895: Mishev, D. *Rakovodstvo po balgarski ezik v tri kursa za dolnite tri klasa na gimnaziite i gorniya kurs na nachalnite uchilishta*. Peto izdanie. Plovdiv: Hr. G. Danov.)

Младенов, Попвасилев 1939: Младенов, Ст., Ст. П. Василев. *Граматика на българския език*. София: Книгоиздателство „Казанлъшка долина“. (Mladenov, Popvasilev 1939: Mladenov, St., St. P. Vasilev. *Gramatika na balgarskiya ezik.* Sofia: Knigoizdatelstvo „Kazanlashka dolina“.)

Момчилов 1868: Момчилов, Ив. Н. *Граматика за новобългарския език*. Русчук: Печатницата на Дунавската област. (Momchilov 1868: Momchilov, Iv. N. *Gramatika za novobalgarskiya ezik*. Ruschuk: Pechatnitsata na Dunavskata oblast.)

Николова 2007: Николова, Н. Нормата за съгласуване на съществителните от мъжки род с числителни бройни имена в българския книжовен език – узус и кодификация. – В: *Проблеми на българската езикова политика*. Шумен: УИ “Еп. Константин Преславски“, с. 259 – 278. (Nikolova 2007: Nikolova, N. Normata za saglasuvane na sashtestvitelnite ot mazhki rod s chislitelni broyni imena v balgarskiya knizhoven ezik – uzus i kodifikatsiya. – In: *Problemi na balgarskata ezikova politika*. Shumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“, s. 259 – 278.)

Николова 2015: Николова, Н. Речниковата кодификация на нормата за съгласуване на бройни числителни със съществителни имена от мъжки род в българския език през последните три десетилетия. – В: *Български език*, № 3, с. 79 – 88. (Nikolova 2015: Nikolova, N. Rechnikovata kodifikatsiya na normata za saglasuvane na broyni chislitelni sas sashtestvitelni imena ot mazhki rod v balgarskiya ezik prez poslednite tri desetiletiya. – In: *Balgarski ezik*, № 3, s. 79 – 88.)

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство. (Nitsolova 1986: Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика.* Морфология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika.* Morfologiya. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Панаретов 1881: Панаретов, Ст. *Българска граматика*. Част първа. Цариград: Книгопечатницата на А. Х. Бояджиян. (Panaretov 1881: Panaretov, St. *Balgarska gramatika.* Chast parva. Tsarigrad: Knigopechatnitsata na A. H. Boyadzhiyan.)

Пашов 1978: Пашов, П. По някои въпроси на числителните имена като част на речта. – В: *Помагало по българска морфология*. Имена. София: Наука и изкуство. (Pashov 1978: Pashov, P. Po nyakoi vaprosi na chislitelnite imena kato chast na rechta. – In: *Pomagalo po balgarska morfologiya.* Imena. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Пашов 1989: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Народна просвета. (Pashov 1989: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Narodna prosveta.)

Попов 1942: Попов, Д. *Българска граматика*. София: Христо Г. Данов. (Popov 1942: Popov, D. *Balgarska gramatika*. Sofia: Hristo G. Danov.)

Попов, Стоянов, Янакиев 1980: Попов, К, Ст. Стоянов, М. Янакиев. *Български език*. Учебник за институтите за начални учители. София: Народна просвета. (Popov, Stoyanov, Yanakiev 1980: Popov, K, St. Stoyanov, M. Yanakiev. *Balgarski ezik*. Uchebnik za institutite za nachalni uchiteli. Sofia: Narodna prosveta.)

Първев 1975: Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. София: Наука и изкуство. (Parvev 1975: Parvev, Hr. *Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Радулов 1870: Радулов, С. *Начална граматика за изучение на българский язик.* Книжка I. Болград: Печатница на Централното училище. (Radulov 1870: Radulov, S. *Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik*. Knizhka I. Bolgrad: Pechatnitsa na Tsentralnoto uchilishte.)
Стоянов 1964: Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език*. Фонетика и морфология. София: Наука и изкуство. (Stoyanov 1964: Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik.* Fonetika i morfologiya. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Стоянов 1995: Стоянов, Кр. Неопределителното местоимение няколко и неговите количествени характеристики в разговорния български език. – В: *Проблеми на социолингвистиката, IV. Социолингвистика и комуникация.* София: Международно социолингвистическо дружество. (Stoyanov 1995: Stoyanov, Kr. Neopredelitelnoto mestoimenie nyakolko i negovite kolichestveni harakteristiki v razgovorniya balgarski ezik. – In: *Problemi na sotsiolingvistikata, IV. Sotsiolingvistika i komunikatsiya*. Sofia: Mezhdunarodno sotsiolingvisticheskо druzhestvo.)
Теодоров-Балан 1898: Теодоров, А. *Българска граматика за долните класове на средни училища*. Книга първа (За I и II клас). Пловдив: Д. В. Манчов. (Teodorov-Balan 1898: Teodorov- Balan, A. *Balgarska gramatika za dolnite klasove na sredni uchilishta*. Kniga parva (Za I i II klas). Plovdiv: D. V. Manchov.)
Теодоров-Балан 1940: Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика. София*: Т. Ф. Чипев. (Teodorov-Balan 1940: Teodorov-Balan, A. *Nova balgarska gramatika*. Sofia: T. F. Chipev.)
Топков, Шопов 1906: Топков, Ив. Д., Д. А. Шопов. *Учебник по българска граматика за II клас.* Четвърто преработено издание. София: Печатница „Заря“. (Topkov, Shopov 1906: Topkov, Iv. D., D. A. Shopov. *Uchebnik po balgarska gramatika za II klas.* Chetvarto preraboteno izdanie. Sofia: Pechatnitsa „Zarya“.)
Харалампиев 1997: Харалампиев, Ив. *Бъдещето на българския език от историческо гледище.* Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Haralampiev 1997: Haralampiev, Iv. *Badeshteto na balgarskiya ezik ot istorichesko gledishte*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
Швачко 1981: Швачко, С. А. *Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках.* Киев: „Вища школа“. (Shvachko 1981: Shvachko, S. A. *Iazykovye sredstva vyrazheniia kolichestva v sovremennom angliiskom, russkom i ukrainskom iazykakh.* Kiev: „Vishcha shkola“.)

DEFINITE QUANTITY (A HISTORICAL LINGUISTICS REVIEW)

Stoyan Burov
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo;
Bulgarian Academy of Sciences
s.burov@ts.uni-vt.bg ; stobur@abv.bg

Summary. The paper presents a detailed review of Bulgarian grammar works (19th c. – 21st c.) on the so-called numerical form of non-person plural masculine nouns. To this end, the content of the object quantity relations and their expression in language have been reconsidered. The distinction between definite quantity and indefinite quantity has been introduced, definite quantity being further subdivided into exact definite quantity and approximate definite quantity. It is suggested that the term *numerical form (broyna forma)* should be replaced by the more appropriate term *definite quantity form (forma za opredeleno kolichestvo)*. The paper also focuses on the status, meaning and use of masculine-person numerals.

Keywords: *quantity, definite quantity, exact definite quantity, approximate definite quantity, numerical form of masculine nouns, masculine-person numerals*

Stoyan Burov
15-A Ilarion Dragostinov str.
Veliko Tarnovo 5008
Bulgaria

СИСТЕМА НА ДИАТЕЗИТЕ В БЪЛГАРСКИ

Светла Коева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
svetla@dcl.bas.bg

Резюме. В настоящата разработка се изхожда от модела на Игор Мелчук за формално описание на залоговите отношения, който се пренася към случаите, в които при глаголното редуване има промяна на семантично равнище, което води до промяна на пропозицията. Такова редуване (наречено също диатеза) може да се дължи на промяна на семантичните отношения на аргументите към предиката или на промяна (редукция) на броя на аргументите, което води до промяна на семантично равнище. Представени са възможностите за реализация на изброените случаи в български, като към тях са групирани глаголните алтернации, описани от Бет Левин (ако са валидни за български), както и езиковоспецифичните диатези. Системно се проследява до какви промени на морфологично равнище по отношение на реализацията на предиката и на синтактично равнище по отношение на реализацията на аргументите води промяната (редукцията) на семантични отношения. Показва се в кои случаи трансформациите водят до преобразуване от динамичен в статичен ситуационен тип.

Ключови думи: *диатеза, глаголни алтернации, семантични класове предикати*

1. Увод в проблематиката

Две са основните направления при описанието на диатезите, едното – зададено от Игор Мелчук и Александър Холодович (Мелчук, Холодович / Melchuk, Holodovich 1970), предлага обща рамка за описание на определена част от диатезите (т. нар. залогови отношения) в отделните езици, а другото – от Бет Левин (Levin 1993), класифицира английските глаголи в зависимост от това какви алтернации са допустими при тях, като отделните алтернации са семантично групирани в съответствие с редуването на семантично и синтактично равнище. Разбира се, съществува богата литература по въпроса, като част от останалите изследвания засягат само отделни видове редувания, а други са по-комплексни (Aranovich, Runner 2001; Babby 1998; Givón 1994; Keenan 1985; Levin, Rappaport 2005; Melchuk 2006, 2012, 2013; Paducheva 2009; Partee 2005; Stede 1998 и много други). За български също има редица изследвания (Ботева / Boteva 2000; Генчева, Асенова / Gentcheva, Asenova 2006; Димитрова / Dimitrova 2009, 2015; Коева / Koeva 2004, 2005, 2006; Ницолова / Nitsolova 2008; Пенчев / Pentchev 1995, 1996; Петрова / Petrova 2008; Koeva 2007, 2008, 2009; Penchev 2007 и др.).

В настоящето изследване се изхожда от постановките, направени от Игор Мелчук и Александър Холодович (Мелчук, Холодович / Melchuk, Holodovich 1970), развити от Игор Мелчук в логическа система от лингвистични понятия и съответстващата им терминология (Melchuk 2006: 181 – 262). По-конкретно се предлагат следните дефиниции:

Семантичен актант на лексикална единица е аргумент на предиката.

Дълбинен синтактичен актант на лексикална единица е лексикална единица L′, която съответства на семантичен актант. Дълбинните синтактични актанти представят абстрактни обобщения за повърхнинната синтактична структура, без значение от конкретната синтактична реализация в даден език.

Повърхнинен синтактичен актант на лексикална единица е лексикална единица, която е синтактичен субект, обект или друг комплемент на лексикалната единица.

Диатеза на лексикална единица е кореспонденцията между семантичните и дълбинните синтактични актанти на лексикалната единица.

Залогът се определя като флективна категория, чиито грамеми представляват модификации на основната диатеза на лексикалната единица, които не засягат нейното пропозиционално значение.

В настоящата разработка ще си послужим с модела за формално описание, предложен от Игор Мелчук, но ще го пренесем към случаите, в които има промяна на пропозицията, т. е. които не могат да се класифицират като залог в рамките на дадената дефиниция. Ще използваме термина аргумент, който съответства на термина семантичен актант, и термините субект и комплемент, които съответстват на термина повърхнинен синтактичен актант в терминологичния апарат на Игор Мелчук. С други думи, ще се интересуваме от системните редувания, при които има промяна в значението на предиката, което е свързано с промяната на броя и/или вида на семантичните релации между предиката и аргументите, което от своя страна води до промяна на синтактичната структура, тоест редуването е на лексикално-семантично и синтактично равнище.

Бет Левин (Levin 1993) разглежда много широко възможностите за семантично и синтактично редуване и включва в глаголните алтернации както случаите, в които редуването води до промяна на пропозицията, така и случаите, в които има словоредно разместване или импликация на някой от аргументите на синтактично равнище:

1.а. *Ядеше стафиди и отпиваше вино.*[1] (Неспецифициран обект / Unspecified object)

1.б. *Ядеше и отпиваше вино.*

Ще разгледаме как предложената от Бет Левин класификация на английските глаголи се пренася към български, като се изключат алтернациите, които могат да се класифицират като залогови отношения или като импликация на синтактичната реализация на аргумент (като примера в 1.).

2. Теоретични постановки

Промяната на семантично равнище, или проявата на диатеза, която води до промяна на пропозицията, може да се дължи на:

- **промяна на семантичните отношения на аргументите** към предиката;
- **промяна (редукция) на броя на аргументите**, което автоматично се свързва с промяна на семантично равнище, като под редукция не трябва да се разбира имплицитност, а невъзможност за изразяване на даден аргумент в съответното значение.

Както се посочва (Melchuk 2006: 195), възможностите за модификация на прототипната базова диатеза – диатезата с два семантични и два дълбоки синтактични актанта (аргумента), са три:

● Посредством пермутация на дълбоките синтактични актанти (аргументи) спрямо съответните семантични актанти (аргументи).

● Чрез потискане на дълбок синтактичен актант (аргумент), така че синтактичната му поява в изречението е невъзможна – по този начин съответният семантичен актант (аргумент) губи своята синтактична реализация.

● Чрез референциална идентификация на семантичните актанти (аргументи) с потискане на единия или на двата дълбоки синтактични актанта (аргумента).

Съсредоточавайки се само до случаите на диатеза, водещи до промяна на пропозицията (свързана с промяна или редукция на семантична релация между аргумент и предиката), можем да формулираме следните възможности:

1. Семантичното отношение на субекта към предиката не се променя.
1.1. Семантичното отношение на комплемента (комплементите) не се променя (базова диатеза).
1.2. Семантичното отношение на комплемента се променя (ако комплементите са повече от един, семантичните им отношения може да се редуват).
1.3. Семантичното отношение на комплемента се редуцира.
2. Семантичното отношение на субекта към предиката се променя.

---

[1] Примерите са от Българския национален корпус. Производните структури са конструирани, за да има съответствие.

2.1. Семантичното отношение на комплемента (комплементите) не се променя.
2.2. Семантичното отношение на комплемента се променя.
2.3. Семантичното отношение на комплемента се редуцира.
3. Семантичното отношение на субекта към предиката се редуцира.
3.1. Семантичното отношение на комплемента (комплементите) не се променя.
3.2. Семантичното отношение на комплемента се променя.
3.3. Семантичното отношение на комплемента се редуцира.

Ще представим възможностите за реализация на изброените случаи в български, като (ако са валидни) ще групираме към тях глаголните алтернации, които са представени от Бет Левин, както и специфичните за българския език редувания. Едновременно с това ще проследим кога диатезите се съчетават с морфологични промени при глаголите в български и кои от основните типовете предикати се засягат от тях (за състояние или за дейност: действие, постижение и изпълнение) спрямо класификацията на Зено Вендлер (Vendler 1957).

3. Система на диатезите в български

3-1. Семантичното отношение на субекта към предиката не се променя

Възможни са следните случаи, при които има редуване:

3-1.2. Промяна на семантичното отношение на комплемента
3-1.2.1. Промяна на семантичните отношения на двата комплемента

Условията за възникването на такъв тип редуване са: изходен предикат с аргументи: субект, комплемент именна група и комплемент предложна група. Ролята на субекта не се променя, а промяната засяга семантичните отношения на комплементите спрямо предиката. Редуването може да се разглежда като възможност за представяне на ситуацията от различна гледна точка от страна на говорещия, което някои автори свързват с промяна на значението на предиката (Aranovich, Runner 2001: 20; Коева / Koeva 2006: 25). На синтактично равнище диатезата се характеризира с промяна на синтактичната категория и на синтактичната функция на двата комплемента. Глаголите са глаголи за действие от свършен и несвършен вид, а субектът в изходната и в производната диатеза е винаги агентивен независимо дали е одушевен, или не. Следователно глаголи, които изразяват предикати за състояние, не се срещат в тази група. Тук спадат алтернациите: Пръскане / товарене (Spray / Load) (2., 3.); Изтриване (Wipe); Изчистване (транзитивно) (Clear transitive) (5.); Със / по (With / Against) (6.); През / със (Through / With) (7.); Изпълнение (Fulfilling) (8.) (Levin 1993: 50 – 52, 65, 67 – 68). Комплементите променят семантичното си отношение спрямо предиката, като всяко от изброените редувания се характеризира с определена комбинация от семантични отношения, на които няма да се спираме.

2.а. *Двама монаси пръскаха* (напръскаха, напръскваха) ***вода*** *по стените*.[2]
2.б. *Двама монаси пръскаха* (напръскаха, напръскваха) *стените* ***с вода***.
3.а. *По същия начин товари* (ще натовари, натоварва) ***стоките*** *на кораба си*.
3.б. *По същия начин* (ще натовари, натоварва) *кораба си* ***със стоки***.
4.а. *Изтрива* (трие, ще изтрие) ***кръвта*** *от острието на меча си*.
4.б. *Изтрива* (трие, ще изтрие) *острието на меча си* ***от кръвта***.
5.а. .... *чистеше* (ако почистеше, почистваше) ***калта*** *от ноктите си*.
5.б. .... *чистеше* (ако почистеше, почистваше) *ноктите си* ***от калта***.
6.а. *Блъска* (ще заблъска, заблъсква) ***вратата*** *с жезъла си*.
6.б. *Блъска* (ще заблъска, заблъсква) *жезъла си* ***по вратата***.
7.а. *Промушвам* (ще промуша) ***иглата*** *през плата*.

[2] Примерите за основната диатеза са допълнени, за да се покаже възможността за употреба на глаголи от различен вид.

7.б. *Промушвам* (ще промуша) ***плата*** *<u>с игла</u>.*
8.а. *Мария предложи* (предлага) ***награда*** *<u>за победителя</u>.*
8.б. *Мария предложи* (предлага) *<u>победителя</u>* ***за награда****.*

Както се вижда, промяната на семантичните отношения на комплементите не води до морфологична промяна при глагола в производната структура. Посочва се, че за английски и руски подобни редувания не са регулярни и не се характеризират с морфологично маркиране, следователно не могат да се характеризират като флективна категория (Melchuk 2006: 223). Това се отнася и за български. Може да се твърди, че пропозицията не се променя, а само гледната точка, от която се представя ситуацията (подобно на пасива, но в случая само по отношение на комплементите), което се дължи на промяната на семантичните отношения на комплементите спрямо предиката.

3-1.2.2. Промяна на семантичното отношение на комплемента (реципрочна диатеза)

При реципрочната диатеза двуместен изходен предикат с аргументи субект именна група и комплемент именна група се редува с двуместен предикат със субект именна група и комплемент предложна група. Семантичната релация на изходния субект не се променя, а релацията на изходния комплемент именна група се променя от тема на реципрочен агент (според някои учени изходната релация на субекта също се променя в реципрочен агент). На синтактично равнище редуването се свежда до промяна на синтактичната категория и на синтактичната функция на изходния комплемент именна група, а на морфологично равнище – до промяна на изходната глаголна лема посредством реципрочния формат *се*, което води до загуба на транзитивността (9.б.).

9.а. *Той срещна* (среща) ***адвоката си*** *на улицата.* ‘като се движа, виждам някого’
9.б. *Той се срещна* (**се** среща) ***с адвоката си*** *на улицата.* ‘като се движа, се виждам с някого’

Алтернацията е описана като Изпускане на предлога ‘със’ (‘With’ preposition drop) (Levin 1993: 44), като се разглежда в обратна посока, но приемаме, че изходната структура е структурата без реципрочно значение, доколкото в нея формата на глагола е проста и транзитивността не е блокирана. Посочва се, че редуването е характерно за малък брой глаголи, които включват потенциално реципрочни действия, като редуването е между непреходни глаголи, присъединяващи фраза с предлог, и преходни глаголи (Levin 1993: 44). Руселина Ницолова описва диатезата като комитатив, като я разглежда наред със същинските реципрочни глаголи (Ницолова / Nitsolova 2008: 243). Поддържаме мнението, че производните глаголи може да се класифицират като постоянно реципрочни глаголи, които се редуват с изходни преходни и непреходни глаголи, наред с глаголите, които нямат такива корелати (*боксирам се*, *състезавам се*), докато реципрочната семантика при същинските реципрочни глаголи се изразява на морфологично и синтактично равнище и води до ограничаване на глаголната парадигма до множествено число, но не и до промяна на значението, изразявано от пропозицията (*те се целуват един друг*) (Коева / Koeva 2004: 195 – 196).

В редки случаи при неодушевен субект е възможно диатезата да се реализира и при глаголи за състояние (10.).

10.а. *Линията среща* ***другата линия*** *в точка А*. ‘(само 3 л.) допира нещо’
10.б. *Линията* ***се*** *среща* ***с другата линия*** *в точка А*. ‘(само 3 л.) допира се с нещо’

В български диатезата може (в редки случаи) да се прояви и при промяна на семантичното отношение на комплемента предложна група. Важат същите условия с тази разлика, че реципрочният формат е *си*, и ако глаголът е транзитивен, транзитивността се запазва.

11.а. *Пиша писма* ***на разни хора от Европа****.* ‘съобщавам информация на някого посредством писма’
11.б. *Пиша* ***си*** *писма* ***с разни хора от Европа****.* ‘общувам с някого посредством писма’

Може да се направи обобщението, че в български диатезата, при която редуването е свързано с промяна на семантичното отношение на един комплемент, е реципрочна диатеза за образуване на постоянно реципрочни глаголи (при които реципрочното значение се изразява на лексикално

равнище в единствено и в множествено число). Глаголите, които участват в тази диатеза, са от свършен и от несвършен вид и обичайно са глаголи за действие, а редуването не оказва влияние на ситуационния тип на глагола.

По-подробно реципрочните структури са разгледани от Йордан Пенчев (Penchev 2007).

3-1.3. Редукция на семантичното отношение на комплемента

3-1.3.1. Редукция на семантичното отношение на комплемента именна група (диатеза „индуцирано действие“)

Условията за възникването на такъв тип редуване са изходен предикат с аргументи субект и комплемент именна група (възможно е да има и комплемент предложни група). Тук спада редуването Индуцирано действие (Induced action) (Levin 1993: 31). Ролята на субекта не се променя, а промяната засяга редукция на семантичното отношение на комплемента именна група (12.).

12.а. ***Ездачите*** *препускат* ***конете*** *за здраве.* ‘карам кон или друго животно да тича бързо’

12.б. ***Конете*** *препускат за здраве.* ‘(само 3 л.) за кон или друго животно – тича бързо’

На синтактично равнище диатезата се характеризира с промяна на синтактичната функция на изходния комплемент, което на практика означава редукция на транзитивността, а на морфологично – с редукция на глаголната парадигма до трето лице единствено и множествено число, тъй като субектът в производната диатеза не е лице.

Прави се разлика между причинител, който е субектът в изходната диатеза, и причината за извършването на действието, която се индуцира от причинителя (Levin 1993: 31). Диатезата е характерна за малък брой глаголи от свършен и несвършен вид за действие и при трансформацията не се наблюдава промяна на ситуационния тип на глагола.

3-1.3.2. Редукция на семантичното отношение на комплемента именна група (автокаузативна диатеза)

Условията за възникването на такъв тип редуване са изходен предикат с аргументи субект и комплемент именна група (възможно е да има и комплемент предложни група). Ролята на субекта не се променя, а промяната засяга редукция на семантичното отношение на комплемента именна група (13.).

13.а. *Нежно изправяше* ***мъжа*** *на крака.* ‘поставям някого да стои прав’

13.б. ***Мъжът се*** *изправяше на крака.* ‘заставам прав’

При това редуване засегнатото лице, реализирано като комплемент, се трансформира в субект, който сам инициира процеса. Изходната структура може да бъде глагол от несвършен вид, ограниченията към именната група субект и имената група обект са субектът да се изразява от лице, а обектът – от одушевено съществително. На синтактично равнище комплементът именна група в изходната структура се реализира като субект, а на морфологично равнище глаголът се образува с формант *се*. Няма промяна на ситуационния тип, който е за действие.

3-1.3.3. Редукция на семантичното отношение на комплемента предложна група („субектна“ диатеза)

Условията за възникването на такъв тип редуване са: изходен предикат с аргументи субект, комплемент именна група и комплемент предложна група. Редуванията, които попадат в тази група, са: Субект природна сила (Natural force subject) (14.); Субект инструмент (Instrument subject) (15.); Субект субстанция (Locatum subject) (16.) (Levin 1993: 79 – 82); Свойство на инструмента (Characteristic Property of Instrument Alternation) (17.) (Levin 1993: 39).

14.а. *Циганката изсуши* (суши, изсушава) *дрехите* ***на слънцето***. ‘правя нещо мокро да стане сухо, като осигурявам причинител’

14.б. ***Слънцето*** *изсуши* (суши, изсушава) *дрехите*. ‘(само 3 л.) прави нещо мокро да стане сухо’

15.а. *Рибарите чупят* (ще счупят, счупват) *леда* ***с греблата***. ‘правя нещо твърдо да стане на късове, като използвам инструмент’

15.б. ***Греблата*** *чупят* (ще счупят, счупват) *леда*. ‘(само 3 л.) даден инструмент прави нещо да стане на късове’

16.а. (той) *напълни* (пълни, напълва) *чашата* ***с вино***. ‘пълня догоре, докрай някакъв съд с нещо’

16.б. ***Виното*** *напълни* (пълни, напълва) *чашата*. ‘(само 3 л.) за течност – заема изцяло някакво пространство; изпълва’

17.а. (тя) *Реже* (ще нареже, нарязва) *месото на парчета* ***с големия нож***. ‘правя нещо цяло на части’

17.б. ***Големият нож*** *реже* (ще нареже, нарязва) *месото на парчета*. ‘(само 3 л.) за инструмент – прави нещо цяло на части’

Ролята на субекта не се променя, а промяната засяга редукцията на семантичната релация на комплемента предложна група. На синтактично равнище диатезата се характеризира с промяна на синтактичната категория и на синтактичната функция на изходния комплемент предложна група, а на морфологично – с редукция на глаголната парадигма до трето лице единствено и множествено число, което се дължи на ограничението субектът да е неодушевен. Особеното е, че и субектът, и непрекият обект имат сходна семантика, единият предизвиква нещо да се случи, а другият осигурява необходимите условия, причината за изпълнението на дадено събитие. Така в изходната диатеза комплементът предложна група изразява неодушевената причина за действието, а субектът – одушевен агентивен причинител, който осигурява възможността за въздействието на неодушевената причина върху засегнатия обект. В изходната диатеза глаголите са от свършен и от несвършен вид, а субектът е агентивен.

Ако изходният глагол е от свършен вид, динамичният ситуационен тип се запазва, а ако е от несвършен вид, производната диатеза може да има две интерпретации: нещо, което се случва в момента, и в такъв случай ситуационният тип е динамичен (14.б, 15.б, 16.б., 17.б.), и нещо, което е вярно по принцип или за определен период от време, и в такъв случай ситуационният тип е статичен (14.в, 15.в, 16.в., 17.в.) и се интерпретира като диатеза от друг вид (виж 3-2.3.1.).

14.в. ***Слънцето*** *суши* (изсушава) *дрехите*. ‘(само 3 л.) има свойството да прави нещо мокро да стане сухо’

15.в. ***Греблата*** *чупят* (счупват) *леда*. ‘(само 3 л.) даден инструмент има свойството да прави нещо да стане на късове’

16.в. ***Водата*** *пълни* (напълва) *чашата*. ‘(само 3 л.) за течност – има свойството да заема изцяло някакво пространство; изпълва’

17.в. ***Големият нож*** *реже* (нарязва) *месото на парчета*. ‘(само 3 л.) за инструмент – има свойството да прави нещо цяло на части’

Разглежданата диатеза без промяна на семантичното отношение на изходния субект и с редукция на семантичното отношение на комплемента предложна група се характеризира с липса на промяна на ситуационния тип на предиката.

Може да се обособи още един случай на редуване между статични предикати с неодушевен субект, при който ситуационният тип на предиката не се променя, както и семантичната релация на субектния аргумент. Изходният субект и изходният комплемент се преобразуват в една субектна именна група (18., 19.).

18.а. *Растението съдържа вода* ***в корените си***.

18.б. ***Корените на растението*** *съдържат вода*.

19.а. *Картината подхожда за ресторанта* ***с орнаментите си***.

19.б. ***Орнаментите на картината*** *подхождат на ресторанта.*

Този случай обаче не се характеризира с промяна на пропозицията, а по-скоро може да намери място в системата на описание на Игор Мелчук.

3-2. Семантичното отношение на субекта към предиката се променя

Наблюдават се следните основни видове диатези:

3-2.1. Семантичното отношение на комплемента (комплементите) не се променя (оптативна диатеза)

Тук спадат така наречените оптативни глаголи (*пие ми се вода*), които Руселина Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 240) характеризира като желателни пасивни конструкции.

Условията за възникването на такъв тип редуване са: изходен предикат от несвършен вид с аргумент субект, който е одушевен, и комплемент именна група (20.).

20.а. ***Студентът*** *пишеше поезия*. ‘създавам, сътворявам в писмен вид произведение на науката, художествената литература и под.’
20.б. *Пише* ***му се*** **(на студента)** *поезия*. ‘изпитвам желание да създавам, сътворявам в писмен вид произведение на науката, художествената литература и под.’

Същинските оптативни глаголи са трансформации от лични (нерефлексивни) преходни глаголи от несвършен вид с пълна парадигма на категорията ‘лице’. Субектът трябва да отговаря на селективните ограничения лице (одушевено) и агентивност (или съзнателност, например при *спи ми се*), а комплементът – на селективното ограничение неодушевеност (Коева / Koeva 2005: 121 – 123). Посочва се, че признаците продължително активно действие и контрол на изходния субект може да имат значение, но не са определящи за образуването на оптативните конструкции (Димитрова / Dimitrova 2015: 32 – 34).

Променя се семантичното отношение на изходния субект с предиката, като от агентивно или тематично то се превръща в експериенцерно, включително с ясно изразена семантика за желание да се извърши изразяваното от глагола действие или състояние. Не се променя семантичното отношение на комплемента именна група, но се променя синтактичната му функция: от пряк обект на субект. На синтактично равнище диатезата се характеризира и с промяна на синтактичната функция на субекта, а на морфологично – с редукция на глаголната парадигма до трето лице единствено и множествено число и с промяна на глаголната лема с форманта *се*, при което се блокира транзитивността. Глаголите, които участват в тази диатеза, са действия и състояния от първичен несвършен вид. Оптативите могат да присъединяват единствено неодушевен субект и по тази причина се класифицират като постоянно нерефлексивни.

Не е необходимо да има комплемент предложна група, но ако има, семантичното отношение с предиката се запазва. При някои глаголи от свършен вид, образувани с представки *до-* и *при-*, се наблюдават аналогични конструкции, но както се отбелязва в речниците, самите представки изразяват значение за възникване на желание за извършване на дадено действие или за преминаване към дадено състояние и структурите не са производни диатези, а резултат от словообразуване, което включва префиксацията и лексикално-синтактичните характеристики на оптативната диатеза (21.).

21.а. *Кърмеше го, приспиваше го и го повиваше сама*. ‘правя някой (обикновено дете) да се унесе в сън’
21.б. ***Приспива ми се*** *от досада*. ‘обхваща ме желание за сън’
21.в. *Към пет заранта* ***им се доспива***. ‘обхваща ме желание за сън’

3-2.3.1. Семантичното отношение на комплемента предложна група се редуцира (диатеза „свойство на инструмента“)

Условията за възникването на такъв тип редуване са: изходен предикат за дейност от свършен или несвършен вид с аргумент субект, който е агентивен, и комплемент именна група, която се засяга от дейността. Редуването е представено от алтернациите Субект контейнер (Container subject) (22.) (Levin 1993: 82) и Субект абстрактна причина (Abstract cause subject) (23.).

22.а. *Ще включим* (включваме) *новите резултати* ***в обзора***. ‘прибавям нещо към състава, съдържанието на друго нещо’
22.б. ***Обзорът*** *ще включи* (включва) *новите резултати*. ‘(само 3 л.) нещо има в състава, в съдържанието си друго нещо’

23.а. *Ще докаже* (доказва) *невинността си* ***с тази снимка***. ‘показвам истинността на нещо с помощта на доводи и факти’

23.б. ***Тази снимка*** *ще докаже* (доказва) *невинността му*. ‘(само 3 л.) нещо служи за доказателство, потвърждение за нещо’

Аналогично на „субектната“ диатеза в изходната структура комплементът предложна група изразява неодушевената причина за действието, а субектът – одушевен агентивен причинител, който осигурява възможността за въздействието на неодушевената причина върху засегнатия обект. В изходната диатеза глаголите са от свършен и от несвършен вид, а субектът е агентивен. За разлика от „субектната“ диатеза семантичното отношение на субекта се променя, а семантичното отношение на комплемента предложна група се редуцира, като предикатът преминава от ситуационен тип за дейност в ситуационен тип за състояние. На синтактично равнище трансформацията се изразява в промяна на синтактичната категория и синтактичната функция на комплемента предложна група, а на морфологично – в ограничаване на парадигмата на глаголната лема до трето лице. Преминаването към статичен ситуационен тип (22.б., 23.б.) може да се обясни с комбинацията от абстрактния характер на засегнатия от предиката комплемент – именна група, и неодушевения причинител.

Тук спадат и алтернациите Субект природна сила (Natural force subject) (14.); Субект инструмент (Instrument subject) (15.); Субект субстанция (Locatum subject) (16.); Свойство на инструмента (Characteristic Property of Instrument Alternation) (17.), при които изходният глагол е от несвършен вид, а производната диатеза изразява статичен ситуационен тип (14.в, 15.в, 16.в., 17.в).

3-2.3.2. Семантичното отношение на комплемента именна група се редуцира (медиална диатеза)

В тази част ще разгледаме няколко случая, чиито производни диатези най-общо може да се нарекат медиални или средни предикати. Посочва се, че медиалните глаголи са глаголи със словообразувателен формант *се*, който не може да се замени с пълната форма на възвратното местоимение *себе си* (Пенчев / Penchev 1996: 30). Това твърдение е в синхрон с разбирането на Любомир Андрейчин за възвратни по форма и възвратни по смисъл глаголи (Андрейчин / Andreychin 1978: 135). Съответстващо е и разделянето на рефлексивните глаголи на същински рефлексивни глаголи (включват глаголи, при които е възможна реализация на възвратно рефлексивно местоимение, например *мия се*) и постоянно рефлексивни глаголи (включват рефлексивни по форма глаголи като *смея се* и рефлексивни по форма и по значение глаголи, които са резултат на диатеза като *хващам се*, *изправям се*). Тук ще разгледаме някои основни групи, разделени в зависимост от тяхната семантика, с уговорката, че се използва разнообразна терминология за означаване на групите, на която няма да се спираме. По-пълно описание на различни групи и техните членове е дадено от Йордан Пенчев (Пенчев / Penchev 1996).

Условията за възникването на редуването са: изходен предикат за дейност от свършен или несвършен вид с агентивен субект и комплемент именна група, която се засяга от дейността. Семантичното отношение на субекта се променя, а семантичното отношение на комплемента именна група се редуцира. Глаголът от производната структура се образува с допълнителен формат *се*.

3-2.3.2.1. Медиална диатеза

Нарича се още квазипасивна диатеза (Guentchéva, Rivière 2007: 570). Разглеждаме медиалната диатеза, както е представена от Бет Левин (Levin 1993: 25).

24.а.=17.а. (тя) *Реже* (ще нареже, нарязва) ***месото*** *на парчета* ***с*** *големия нож*. ‘правя нещо цяло на части’

24.б. ***Месото се*** *реже* (ще се нареже, се нарязва) *лесно*. ‘(само 3 л.) нещо притежава свойството да става на части по определен начин’

Истинският вършител не се изразява, макар че е ясно, че трябва да е налице, за да се извърши дейността. Производната структура се характеризира с адвербиален израз за начин (Levin 1993: 26) и изразява ситуационен тип за състояние.

3-2.3.2.2. Инхоативна диатеза

Нарича се още каузативно-инхоативна (Causative / Inhoative) (Levin 1993: 27), антикаузативна или ергативна диатеза.

25.а.=15.а. *Рибарите чупят* (ще счупят, счупват) ***леда с*** *греблата*. ‘правя нещо твърдо да стане на късове, като използвам инструмент’

25.б. ***Ледът се*** *чупи* (ще се счупи, се счупва). ‘(само 3 л.) нещо има свойството да е на части, на късове’

Причината за отделянето им в отделна група е, че при резултативната структура акцентът е върху случващото се със самия субект, а причинителят на действието (каузаторът) или не се концептуализира, или присъства като абстракция (Славчева / Slavcheva 2010: 58). Производната структура изразява ситуационен тип за състояние.

3-3. Семантичното отношение на субекта към предиката се редуцира

Разглеждаме следните основни случаи на диатези:

3-3.3. Семантичното отношение на комплемента се редуцира

3-3.3.1. Безлични оптативни диатези

Тук спадат така наречените безлични оптативни конструкции. Руселина Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 246) ги характеризира като желателни безлични конструкции.

Същинските безлични оптативни глаголи са глаголи от несвършен вид с ограничена парадигма на категорията ‘лице’ – трето лице, и на категорията ‘число’ – единствено, а пълната парадигма на категорията ‘лице’ се проявява в кратките форми на личното местоимение, тъй като глаголната форма е безлична (Коева / Koeva 2004: 203). Образувани са в резултат на диатеза, при която оптативното значение се изразява само в трето лице единствено число (подлог не се експлицира). Същинските безлични оптативи, както и същинските оптативи, не описват реална ситуация, а изразяват желанието за нейното извършване, следователно се класифицират като ситуационния тип състояние (26).

26.а. ***Моряците*** *ходят на дълги плавания*. ‘отивам някъде’

26.б. *Ходи* ***им се*** (на моряците) *на дълги плавания*. ‘иска ми се да отида някъде’

Безличните оптативи кореспондират с изходни преходни и непреходни глаголи с одушевен субект, който може да бъде само активен или съзнателен ‘вършител’ на действието. Неодушевеният пряк обект на преходния изходен глагол изчезва – в неговата позиция се появява оптативният формант *се*. Ако изходният преходен глагол присъединява само одушевен обект, от него се образува само безлична оптативна диатеза (Коева / Koeva 2004: 203).

Производната диатеза се характеризира със ситуационния тип състояние.

3-3.3.2. Безлични причастни пасивни диатези

Наричани са още същински безлични причастни пасивни (Коева / Koeva 2004: 203 – 205). Глаголите в изходната диатеза са третолични непреходни глаголи от несвършен вид в единствено число, които не допускат появата на *от*-фраза. Наблюдава се пълно отсъствие на агентивното (или съзнателно) отношение субект – предикат (изразен от глаголи от несвършен вид), което е трансформирано в статичен предикативен признак (27.).

27.а. (те) *Палят фенерите в обора.* ‘правя нещо да гори’

27.б. *В обора* ***не е палено****.* ‘(само 3 л.) има възможност за палене’

Същинските безлични причастни пасиви се образуват от изходни лични преходни (нереципрочни, нерефлексивни) глаголи от несвършен вид и непреходни глаголи от несвършен вид с пълна парадигма на категорията ‘лице’. При изразяване на безличното пасивно значение синтактичната

структура се променя. Комплементът и субектът (именни групи) на изходния глагол се редуцират. И в активната, и в пасивната структура може да има други комплементи, които не участват в трансформацията. Производната диатеза се характеризира със ситуационния тип състояние.

3-3.3.3. Безлична *се*-пасивна диатеза

Изходните безлични *се*-пасивни глаголи са третолични непреходни глаголи от несвършен вид в единствено число, които не допускат появата на *от*-фраза (28.).

28.а. (той) *Дестилира вода с тази апаратура.* ‘извършвам дестилация’

28.б. *С тази апаратура* ***не се дестилира****.* ‘(само 3 л.) има възможност за дестилация’

Резултатът е пълно отсъствие на агентивното или съзнателното отношение субект – предикат, което е трансформирано в статичен предикативен признак. Глаголите от свършен вид не кореспондират с безлични пасивни глаголи. Образуват се от изходни лични преходни и непреходни (нереципрочни, нерефлексивни) глаголи от несвършен вид с пълна парадигма на категорията ‘лице’. При изразяване на безличното пасивно значение комплементът и субектът (именни групи) на изходния глагол се редуцират.

Всички резултативни структури при диатеза с редукция на семантичното отношение на субекта се характеризират със статичност.

4. Обобщение

Може да се направи обобщението, че в български при **липса на промяна** на семантичното отношение на субекта се наблюдават диатези с промяна или редукция на семантичното отношение на комплемента. Изходните глаголи може да бъдат както от свършен, така и от несвършен вид и не се наблюдава промяна на ситуационния тип.

Когато семантичното отношение на субекта към предиката **се променя**, са възможни диатези, при които **няма промяна** на семантичното отношение на комплемента (оптативна диатеза) или семантичното отношение **се редуцира** (медиална диатеза). В първия случай изходните глаголи са само от несвършен вид, но резултативните структури и в двата случая са само ситуационни типове за състояние.

При **редуциране** на семантичното отношение на субекта към предиката са възможни само диатези с **редуциране** на семантичната роля на комплемента именна група (ако такъв има). Изходните глаголи са само от несвършен вид, а резултативните структури (безлична диатеза) са ситуационни типове за състояние.

Можем да разделим диатезите, които се характеризират с промяна на пропозицията, на две основни групи: такива, при които трансформацията засяга ограничен брой глаголи с определена семантика, и такива, които се срещат регулярно при големи класове глаголи. Съществена част от диатезите с промяна или с редукция на семантичното отношение на субекта са от втория вид (например оптативната диатеза и безличната оптативна диатеза). И в двата случая проявата на трансформацията има словообразувателен характер, но е прието в речниците да се отбелязва само първият случай, тъй като във втория има ясно изразено граматикализиране на конструкцията.

Голям брой от изходните диатези са на глаголи от несвършен вид, които може да изразяват дейности или състояния, в такива случаи трансформациите може да доведат до една от следните конфигурации: дейност – дейност; дейност – състояние; състояние – състояние. Специален интерес представлява последната конфигурация, която има относително ограничено проявление, но (може би поради това) е останала без специално внимание.

Благодарности:

Изследването е извършено по проекта „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ в рамките на конкурса „Проекти по програма за двустранно сътрудничество – България – Русия 2019 – 2020 г.“, Договор № КП-06-РУСИЯ / 23 от 2020 г.

Цитирана литература / References

Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство. (Andreychin 1978: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Ботева 2000: Ботева, С. *Глаголът във френския и българския език. Функционално-семантична граматика*. София: Колибри. (Boteva 2000: Boteva, S. *Glagolat vav frenskiya i balgarskiya ezik. Funktsionalno-semantichna gramatika*. Sofia: Kolibri.)

Генчева, Асенова 2006: Генчева, З., П. Асенова. Рефлексив и медиум в балканските езици. – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев*. София: Издателство „Артграф“, с. 442 – 454. (Guencheva, Asenova 2006: Gencheva, Z., P. Asenova. Refleksiv i medium v balkanskite ezitsi. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na 75-godishninata ot rozhdenieto na st.n.s. I st. d.f.n. Yordan Penchev Penchev*. Sofia: Izdatelstvo "Artgraf", s. 442 – 454.)

Димитрова 2009: Димитрова, М. Залог и диатеза: функциониране на залогови форми в текст. – В: Станков, В. (съст.). Българско езикознание. Т. 5. Проблеми на граматичната система на българския език – глагол. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, с. 278 – 303. (Dimitrova 2009: Dimitrova, M. Zalog i diateza: funktsionirane na zalogovi formi v tekst. – In: Stankov, V. (sast.). Balgarsko ezikoznanie. T. 5. Problemi na gramatichnata sistema na balgarskiya ezik – glagol. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. M. Drinov", s. 278 – 303.)

Димитрова 2015: Димитрова, М. Оптативните конструкции в съвременния български език: свобода и ограничения в образуването им. – В: *Български език*, кн. 3, с. 25 – 37. (Dimitrova 2015: Dimitrova, M. Optativnite konstruktsii v savremenniya balgarski ezik: svoboda i ogranicheniya v obrazuvaneto im. – In: *Balgarski ezik*, kn. 3, s. 25 – 37.)

Коева 2004: Коева, Св. Семантично и синтактично описание на диатезите в българския език. – В: Пенчев, Й. и др. (ред.). *Българско езикознание*. Т. 4. *Когнитивна граматика на българския и френския език – описание и формализация*. София: Издателство на БАН, с. 182 – 231. (Koeva 2004: Koeva, Sv. Semantichno i sintaktichno opisanie na diatezite v balgarskiya ezik. – In: Penchev, Y. i dr. (red.). *Balgarsko ezikoznanie*. T. 4. *Kognitivna gramatika na balgarskiya i frenskiya ezik – opisanie i formalizatsiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 182 – 231.)

Коева 2005: Коева, Св. Синтактични трансформации. – В: А*ргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение*. София: Сема РШ, с. 106 – 139. (Koeva 2005: Koeva, Sv. Sintaktichni transfotmatsii. – In: *Argumentna struktura. Problemi na prostoto i slozhnoto izrechenie.* Sofia: Sema RSH, s. 106 – 139.)

Коева 2006: Коева, Св. Синтактични редувания в български – диатези и алтернации. – В: *Български език*, кн. 4, с. 19 – 32. (Koeva 2006: Koeva, Sv. Sintaktichni reduvaniya v balgarski – diatezi i alternatsii. – In: *Balgarski ezik*, kn. 4, s. 19 – 32.)

Мелчук, Холодович 1970: Мельчук, И. А., А. А. Холодович. К теории грамматического залога. – В: *Народы Азии и Африки*, 4, с. 111 – 124. (Mel'chuk, Holodovich 1970: Mel'chuk, I. A., A. A. Holodovich. K teorii grammaticheskogo zaloga. – In: *Narody Azii i Afriki*, 4, s. 111 – 124.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".)

Петрова 2008: Петрова, Г. *Функции на клитиките се и си в съвременния български език*. Бургас: Димант. (Petrova 2008: Petrova, G. *Funktsii na klitikite se i si v savremenniya balgarski ezik*. Burgas: Dimant.)

Пенчев 1995: Пенчев, Й. Функции на форманта *се* / *си* в съвременния български език. – В: *Български език,* кн. 5 – 6, с. 404 – 418. (Penchev 1995: Penchev, Y. Funktsii na formanta se / si v savremenniya balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, kn. 5 – 6, s. 404 – 418.)

Пенчев 1996: Пенчев, Й. Реципрочни конструкции в български език. – В: *Списание на БАН*, кн. 4, с. 30 – 35. (Penchev 1996: Penchev, Y. Retsiprochni konstruktsii v balgarski ezik. – In: *Spisanie na BAN*, kn. 4, s. 30 – 35.)

Славчева 2010: Славчева, М. *Семантични дескриптори на рефлексивни по форма глаголни структури в съвременния български, френски и унгарски език*. Дисертация. (Slavcheva 2010: Slavcheva, M. Semantichni deskriptori na refleksivni po forma glagolni strukturi v savremenniya balgarski, frenski i ungarski ezik. Disertatsiya.)

Aranovich, Runner 2001: Aranovich, R., J. T. Runner. Diathesis Alternations and Rule Interaction in the Lexicon. – In: Megerdoomian, K., L. A. Barel (eds.). *Proceedings of the Twentieth West Coast Conference on Formal Linguistics*. Somerville, MA: Cascadilla Press, pp. 15 – 28.

Babby 1998: Babby, L. H. Voice and Diathesis in Slavic. – In: *Workshop on Comparative Slavic Mophosyntax*. Indiana: Indiana University, pp. 1 – 61.

Givón 1994: Givón, T. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. Vol. II. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

Guentchéva, Rivière 2007: Guentchéva, Z., N. Rivière. Reciprocal and reflexive constructions in French. – In: Nedjalkov, V. P. (ed.). *Reciprocal Constructions*. Volume 2 of *Typological Studies in Language* 71. John Benjamins Publishing Company, pp. 561 – 607.
Koeva 2007: Koeva, S. Bulgarian Alternations – Lexicon or Grammar? – In: *Southern Journal of Linguistics*, 29, pp. 49 – 70.
Koeva 2008: Koeva, S. Semantic Nature of Diatheses. – In: *Études Cognitives* / *Studia Kognitywne*, 8, pp. 71 – 95.
Koeva 2009: Koeva, S. Towards a (Cross-linguistic) Typology of Semantic and Syntactic Alternations. – In: *Verb Typologies revisited: A Cross-linguistic Reflection on Verbs and Verb Classes*. Gent, pp. 58 – 62.
Levin 1993: Levin, B. *English Verb Classes and Verb Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago – London: University of Chicago Press.
Levin, Rappaport 2005: Levin, B., M. Rappaport. *Argument Realization*. Cambridge: Cambridge University Press.
Keenan 1985: Keenan, E. Passive in the World's Languages. – In: Shopen, T. (ed.). *Language Typology and Syntactic Description*. Vol. 1. *Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 243 – 281.
Melchuk 2006: Mel'čuk, I. *Aspects of the Theory of Morphology*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
Melchuk 2012: Mel'čuk, I. *Semantics: From Meaning to Text*. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Melchuk 2013: Mel'čuk, I. *Semantics: From Meaning to Text*. Vol. 2. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Paducheva 2009: Paducheva, E. Event Structure in Russian: Semantic Roles, Aspect, Causation. – In: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 92, pp. 5 – 19.
Penchev 2007: Penchev, Y. Reciprocal and reflexive constructions in Bulgarian. – In: Nedjalkov, V. P. (ed.). *Reciprocal Constructions*. Volume 2 of *Typological Studies in Language* 71. John Benjamins Publishing Company, pp. 609 – 632.
Partee 2005: Partee, B. H. Diathesis alternations and NP semantics. – In: Apresjan, J. D., L. L. Iomdin, (eds.) *East West Encounter: Second International Conference on Meaning <=> Text Theory*. Moscow: Jazyki slavjanskoj kul'tury, pp. 361 – 373.
Stede 1998: Stede, M. A. Generative Perspective on Verb Alternations. – In: *Computational Linguistics*, Vol. 24, N 3, pp. 401 – 430.
Vendler 1957: Vendler, Z. Verbs and times. – In: *Philosophical Review*, 56, pp. 143 – 160.

SYSTEM OF DIATHESES IN BULGARIAN

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
svetla@dcl.bas.bg

Abstract. The current study is based on the model of Igor Melchuk for a formal description of voice, which is transferred to cases in which the verb diatheses result in a propositional change. Such diatheses may be due to a change in the semantic relations of the arguments to the predicate or to a change (reduction) in the number of arguments. We establish the inventory of diatheses with propositional change. Complementary, the verb alternations described by Beth Levin (if they are valid for Bulgarian), as well as the language-specific alternations are checked whether they belong to any of the identified diatheses. The reflection of the alternations at the morphological and syntactic level are described. It is also shown in which cases the diatheses lead to a transformation from a dynamic to a stative eventuality type.

Key words: diathesis, verb alternations, semantic classes of predicates

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ГРАМАТИЧЕСКИЯ СТАТУС НА КОМПОЗИТУМИТЕ ОТ ТИПА *КОЙТО ЩЕ ДА Е*

Красимира Алексова, Петя Осенова
Софийски университет „Свети Климент Охридски“
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg, osenova@uni-sofia.bg

Резюме. В статията са представени първоначални наблюдения за статута на композитумите от типа *който ще да е*. Използван е богат илюстративен материал от български корпуси и интернет. Разгледани са употребите на композитума във функцията му на неопределително местоимение, както и случаите, в които се реализира с доста отслабена съюзна функция и затова е интерпретиран по-скоро като самостоятелна предикативна единица в изказването. В първия случай композитумът е синонимен с местоименията от типа *-(то) и да е*, а във втория – с израза *няма значение кой*. Обърнато е внимание и на контекстите, в които има конкуренция между употребата като местоимение и като предикативна единица. И в двете свои реализации *който ще да е* е маркиран с признака [+ абсолютна произволност на избора] и изразява по-висока емфатичност. Предполагаме, че тези особености се дължат да допълнителния модален формант *ще*. Показано е, че по пътя на граматикализацията на отстъпителния съюз *-и да е* към неопределително местоимение съществуват различни преходни степени от предикативност към номиналност.

Ключови думи: *неопределителни местоимения, емфатичност, предикативна единица, отстъпителен съюз*

1. Въведение

Интересът ни към композитумите от типа *който ще да е* се зароди от едно изследване, в което обект е българският презумптив, но са изнесени данни за всички срещания на *ще да* в Българския национален корпус (БНК). В публикацията се сочи, че в текстове от периода 1900 – 1950 г., включени в БНК, от всички 94 употреби на *ще да* само 1% са в композитуми от типа *който ще да е*, но за периода 1951 – 2015 г. от всички 141 употреби на *ще да* 8.5% са в композитумите като *който ще да е* (Алексова, Иванова / Aleksova, Ivanova 2018).

Обект на изследване в настоящата работа са композитумите от типа *който ще да е*, които според проучванията ни съдържат редове за обекти (*който ще да е*), за признаци (*който ще да е, какъвто ще да е*), за притежание (*чийто ще да е*), а също така за място (*където ще да е*) и за начин (*както ще да е*). Конкретният предмет е техният граматически статус, който се изяснява въз основа на коментар на множество конкретни употреби. Задачата, която си поставяме, е да аргументираме виждането, че съществуват както местоименни употреби на тези композитуми, така и употреби като силно отслабени съюзни думи, или по-скоро самостоятелни предикативи. Разбира се, съществуват и някои преходни случаи, които са доказателство за незавършен процес на граматикализация.

Като основен механизъм за определяне на композитума като местоимение се използва субституцията с неопределителното местоимение от типа *-(то) и да е*. Има синтактични позиции, като например тези в рамките на именната група, където употребата на композитума като неопределително местоимение е наистина безспорна. Но има и ситуации, в които заместването с неопределителното местоимение е невъзможно или проблемно – тогава има основания композитумите да се разглеждат като силно отслабени съюзни думи, които са по-скоро самостоятелни предикативи. Съществува и трети вариант, при който композитумът може да се тълкува и като местоимение, и като предикативен израз.

2. Семантика и граматически статус на композитумите от типа *който ще да е*

2.1. Семантика и употреби на композитумите от типа *който ще да е* като неопределителни местоимения

2.1.1. Теоретични основи

В настоящата работа се изхожда най-вече от три гледни точки (на Р. Ницолова, П. Осенова и Х. Ро Хауге) за семантичната структура на неопределителните местоимения в българския език, макар че съществуват немалко изследвания, които са взети предвид, но тук задачата ни не е да направим обзор на мненията, а да характеризираме особеностите на семантиката на композитумите от типа *който ще да е* и да аргументираме мнение за граматическия им статус.

Р. Ницолова в публикация от 1978 г. (разширена версия на публикация от 1972 г.) извежда семантиката на 5 реда неопределителни местоимения в съвременния български език чрез няколко семантични признака, които според авторката имат субективен характер (Ницолова / Nitsolova 1978: 440): [*неопределеност на х за слушателя*], [*неопределеност/определеност на х за говорещия*], [*абсолютна/частична произволност при избора на х*], а в рамките на частичната произволност се въвежда разграничението [*х може да бъде със средна, невисока стойност/х трябва да бъде със задоволителна стойност*] (Ницолова / Nitsolova 1978: 443). Чрез логически запис българските неопределителни местоимения „най-общо се представят с екзистенциален оператор – ∃х Λ Р(х)“, напр. *някой човек* – съществува х, който има свойството човек“ (Ницолова / Nitsolova 1986). За разграничаването на отделните редове неопределителни местоимения, при които „неопределеността на референта е свързана с факта, че той се представя като неуточнен елемент от определено множество“ (Ницолова / Nitsolova 1986: 172), е значима прагматичната оценка на говорещия[1].

П. Осенова също подчертава много сложната семантична структура на българските неопределителни местоимения, която представлява „набор от семантични (с когнитивно-прагматичен и квантификационен характер) и прагматични признаци“ (Осенова / Osenova 2002: 32). Авторката прилага компонентния анализ за представяне на значението на неопределителните местоимения, като при него основни са признаците: $\mathbf{I}_1$ [+/-*едностранна идентифицираност*] (информацията, която получава говорещият за обекта чрез перцепция), **S** [+/-*известност*] (свързана със знанието на говорещия за даден обект, което предполага предварителна идентификация на обекта от говорещия), **F** [+/-*фиксираност*] (отнасяне към конкретен, единичен референт (**F**+) или пък възможен избор на елемент от множеството (**F**-) (Осенова / Osenova 2002: 38 – 39). За разграничаването на редовете неопределителни местоимения с *-да е* и *еди-* П. Осенова отчита и допълнителните признаци, приемайки предложените от Р. Ницолова прагматични признаци [+*частична произволност на избора*], значим за реда неопределителни местоимения *-да е*, [+*абсолютна произволност на избора*], характеризиращ реда *-то да е* (Ницолова / Nitsolova 1978). П. Осенова добавя и признака [+*недиректна референция*], необходим за описание на семантиката на реда с *еди-* (Осенова / Osenova 2002: 39). Авторката изхожда от виждането, че българските неопределителни местоимения изразяват градуиране на общия признак [*неопределеност*]. Това води до поделянето им в 3 групи: изразяващи [+*специфична неопределеност*] (*някой си*$_1$, *някой си*$_2$, *някакъв си*, *нещо си*, *еди-кой си*$_1$, *еди-кой си*$_2$, *еди-какъв си*), [+/-*специфична неопределеност*] (*някой*$_2$, *някакъв*, *нещо*, *някои*$_1$, *някои*$_2$) и [-*специфична неопределеност*] (*някой*$_1$, *който и да е*$_1$, *който и да е*$_2$, *какъвто и да е*, *кой да е*$_1$, *кой да е*$_2$, *какъв да е*).

Несъмнено композитумите от типа *който ще да е* притежават общия за неопределителните местоимения признак [*неопределеност*]. Характеризират се също така с признаците (-$\mathbf{I}_1$), (-**S**) и (-**F**) и могат да се присъединят към групата на неопределителните местоимения, изразяващи [-*специфична неопределеност*]. Въпросът е какво ги отличава от включените в тази група неопределител-

[1] Срв. „Прагматичната оценка е оценка от страна на говорещия за качествената и (или) количествената страна на предмет или на признак от гледна точка на определен критерий, който е тясно свързан с полезността (в най-широкия възможен смисъл на думата, като се имат предвид не само утилитарни, но и етични, естетически и др. преценки) на референта в определена ситуация.“ (Ницолова / Nitsolova 1986: 173).

ни местоимения, характеризиращи се с комбинацията (**I$_1$**-), (**S**-) и (**F**-): *някой$_1$; който и да е$_1$, който и да е$_2$, какъвто и да е* – носещи и признака [+*абсолютна произволност на избора*], а и *кой да е$_1$, кой да е$_2$, какъв да е*, изразяващи и признака [+*частична произволност на избора*].

Тук застъпваме виждането, че местоименията от реда *ня-/не-* не изразяват произволност на избора, а екзистенциална квантификация, т.е. тези местоимения означават, че съществува поне един елемент в множеството, който да бъде избран. За разлика от тях редовете *-то и да е* и *да е* изразяват признака [*произволност на избора*]. При композитумите от типа *който ще да е* също се изразява произволност на избора, имплицира се оценката на говорещия, че няма никакво значение кой елемент от множеството М да бъде избран. Разликата е в това, че е налична емфатична оценка на говорещия, че изборът на конкретен елемент няма значение, като емфатичността в композитума *който ще да е* се носи на формално равнище от микроелемента *ще*, който пази известна следа от значението на глагола *ща*.

Виждането, че всеки един елемент може да е х, отвежда към възгледите на Х. Ро Хауге, който обяснява разликите между неопределителните местоимения от редовете *-то и да е* и *да е* чрез мястото на семантичния признак [+*всеобщност*] в семантичната им структура. Авторът смята, че в семантичната парафраза на отрицателни изречения с тези две групи неопределителни местоимения показателят за всеобщност има различно място – при парафраза на отрицателни изречения с *-то и да е* „морфологичният показател за отрицанието следва показателя за всеобщност“, а при случая с *да е* „отрицанието предхожда елемента „всеобщност“ (Ро Хауге / Rä Hauge 1981: 163).

От гледна точка на функционалните дистинкции, различаващи неопределителните местоимения в типологически план, които разглежда М. Хаспелмат, композитумите от типа *който ще да е* принадлежат към т.нар. *free choice indefinites* (вж. Haspelmath 1997: 48 – 51, 90 – 95, 116 – 117, 236). Според класификацията, която предлага Е. Падучева в онлайн публикацията „Русская корпусная грамматика“, интересуващите ни композитуми би трябвало да бъдат присъединени към т.нар. местоимения за отрицателна полярност (Падучева / Paducheva 2015).

2.1.2. Самостойни местоименни употреби на композитумите от типа *който ще да е*

В базата данни с конкретни примери, извлечени от Парламентарния корпус (по-нататък ПК), Българския национален корпус (БНК), Българския национален референтен корпус (БНРК), стенограми от заседания на Народното събрание и интернет, се съдържат употреби на композитумите *който ще да е* във функция на местоимения съществителни. В тази роля *който ще да е*, носещ и признака [+*лице*], може да заема различни синтактични позиции, обвързани с този признак – най-често пряко и непряко допълнение като в примери (1) и (2) и по-рядко подлог като в (3) или предикатив в (4).

1. *Сложете на мястото му* ***който ще да е*** *от нас и след няколко месеца ще си бъбри с теменужките, а между другото ще заповядва да дерат хората живи*. (БНК)
2. *Каквито и несъгласия да имаме, ще ги обсъдя само с тебе – насаме. А не пред Стийв или* ***който ще да е***. (БНК)
3. *Не, направили сме много и сме готови да подпишем всеки закон, който ни даде Бойко Борисов, Петканов и* ***който ще да е****, стига да има ефект*. (Стенограми от пленарни заседания на Народно събрание)
4. *Тази година – 2018 г., мнозинството в Народното събрание измени Закона за омбудсмана и възложи на омбудсмана, без значение дали е жена, дали е госпожа Манолова или аз, или Вие, или* ***който ще да е****, една много важна функция – да защитава правата на гражданите не само срещу публичните институции, защото министърът няма да я подгони, а срещу частноправни субекти.* (ПК)

В базата данни се съдържат и винителни форми на разглеждания композитум в м. р., функциониращ като неопределително местоимение съществително в позиция на допълнение – вж. (5).

5. *Впрочем този отвратителен зеленикав оттенък наистина би подлудил* ***когото ще да е****...* (БНК)

Композитумите от типа *който ще да е* нерядко се употребяват в обособени или вметнати части, което кореспондира с емфатичността, с която се отличават.

6. *Никой досега не е насочвал пряко погледа си върху тях – нито прокуратурата, нито Народното събрание, нито Финансовата комисия, нито* ***който ще да е***. (Стенограми от пленарни заседания на Народното събрание.)
7. *Ще търся едно момиче,* ***което ще да е –*** *защото се чувствах много възрастен тогава. Точно на Великден се оженихме.“* (Интернет)

2.1.3. Употреба на композитумите от типа *който ще да е* като определения

В базата данни преобладават употреби на типа *който ще да е* като определения (вж. (8), (9) и (10) в съпоставка със самостоятелната им функция на съществителни. Прави впечатление също и фактът, че формата за ж. р. за лица и обекти *която ще да е* много по-често се употребява като определение, отколкото формите за м. р. *който ще да е* и за ср. р. *което ще да е*.

8. **ЕСПЕРАНТЍСТ** *м.* Лице, което владее или ползва есперанто и пропагандира разпространението му. *На* ***която ще да е*** *точка на земята ще намерите есперантисти от всички раси, класи и възрасти, професии и полове.* П. Велков, СДН, 82. https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ЕСПЕРАНТИСТ/
9. *Разбира се, че това е грубо погазване на правата, особено на автор като Талев, пък и* ***който ще да е*** *български автор.* (ПК)
10. *А от друга страна, работата в съдилищата се увеличава неимоверно; едва ли има нов закон, по* ***което ще да е*** *ведомство, който да не хвърля нова работа в съдилищата, а пък персоналът си стои същия.* (Интернет).

Ако се разгледат местоименните употреби на реда за признаци, качества, свойства (*какъвто ще да е*, *каквато ще да е*, *каквото ще да е*, *каквито ще да е/са*), може да се каже, че те също се употребяват като определения, напр. в (11), а също така често се обособяват – вж. (12), (13) и (14). Както се вижда от (13), обособената част може да се оформя и в самостоятелно изречение, което поставя обаче въпроса дали не става дума за предикативна употреба, както ще стане дума по-долу.

11. *Отгоре на това разбирам, че нямам абсолютно никаква вяра в* ***какъвто ще да е*** *бог.* (БНК)
12. *Една персона – министерска ли, депутатска, или* ***каквато ще да е****, може да бъде жертва, но да жертваме духа на армията, самочувствието на тези млади мъже и жени, които са избрали трудния път на военната професия в едно трудно време, […] това не го разбирам!* (ПК)
13. *Вземи тоя Мони Тапов, виж го какъв хубавец е, хвърли го от шанцата и го прати при някоя друга цивилизация.* ***Каквато ще да е****, твоя си работа.* (БНК)
14. *За да попречи на това, сега трябваше да се насили и за пореден път да преодолее себе си — да върви, да пълзи, ако е необходимо, но да намери хора,* ***каквито ще да са****, макар по-добре свои.* (БНК)

Пример (15) потвърждава виждането, че с местоименните употреби на типа *какъвто ще да е* се изразява произволност на свойствата на х. Преди интересуващия ни композитум в (15) са представени разнородни характеристики на х (в случая х = *бизнес*), като именно разнородността (*легален*, *полулегален*, *черен*, *бял*, *зелен*) градира чрез *какъвто ще да* е до абсолютна произволност на характеристиките на референта.

15. *Ако си развил някакъв бизнес – легален, полулегален, черен, бял, зелен,* ***какъвто ще да е*** *– щом бизнесът работи и генерира приходи, значи не си в безопасност.* (Интернет).

Изразяваната произволност на свойствата на х проличава и в (14), където тя е подчертана чрез алтернативната възможност (*макар по-добре свои*).

2.1.4. Особености на контекстите с местоименна употреба на композитумите от типа *който ще да е*

Преобладаващата част от примерите показват, че местоименните употреби на композитумите от типа *който ще да е* се срещат в иреалис, напр. в контексти на условност – (16), необходимост – (17), императивност – (18), или в случаи на нефактично действие в бъдещ план – (19). Този тип употреби показват сходство с контекстите, в които се явяват неопределителните местоимения от редовете *който и да е* и *кой да е* (вж. Осенова / Osenova 2002).

16. *Ако се оплескаме и позволим на **когото ще да е** от вас да се качи в пилотска кабина, ще вземете да затриете някого.* (Интернет).
17. *Това е морски бряг, рано или късно ще стигнем по него до речно устие. Значи просто трябва да тръгнем в **която ще да е** посока.* (БНК)
18. *Сложете на мястото му **който ще да е** от нас и след няколко месеца ще си бъбри с теменужките, а между другото ще заповядва да дерат хората живи.* (БНК)
19. *Като има хора, които са пряко заинтересовани тези пари да се харчат мъдро, тогава ще видите, че няма да има прехвърляне на 300 млн. лв. от касата към държавата, към министерството, към **когото ще да е**. Всеки ще си гледа паричките, които е внесъл, целесъобразно да ги харчи*. (Интернет).

Макар и рядко, съществуват и случаи, в които местоименни употреби на композитумите от типа *който ще да е* се наблюдават в контексти, изразяващи умозаключение, предположение на говорещия, напр. (20). Предварителните ни наблюдения сочат, че в подобни случаи се среща редът за признаци (*какъвто ще да е*), тъй като при него става дума за произволност на качества, свойства на обект, а не за произволност на избора на обект от дадено множество.

20. *И първото ми желание се бе вече изпълнило! Боже мой! А щом се бе изпълнило, значи добрият, мил, чуден дядка, **какъвто ще да е**, не само че бе изчезнал, не само че се бе махнал от пейката, но навярно се намираше вече при дяволите!* (БНК)

Интерес представляват употребите на композитумите от типа *който ще да е* в контексти с реални минали събития – вж. (21).

21. *Тази година – 2018 г., мнозинството в Народно събрание измени Закона за омбудсмана и възложи на омбудсмана, без значение дали е жена, дали е госпожа Манолова или аз, или Вие, или **който ще да е** , една много важна функция – да защитава правата на гражданите не само срещу публичните институции, защото министърът няма да я подгони, а срещу частноправни субекти.* (ПК)

В (21) става дума за реални минали събития и макар че в действителността съществува конкретен референт – известно е кой е омбудсманът в дадения момент (2018 г.), говорещият представя референта като принадлежащ към един възможен свят, в който изборът на конкретно лице, изпълняващо ролята на омбудсман, е напълно произволен.

От особен интерес са местоименните употреби на композитумите от типа *който ще да е* в отрицателен контекст, тъй като именно в тези случаи би трябвало да изпъкнат семантичните различия между *който и да е* и *кой да е.* В (22) *който ще да е* се доближава до семантиката на неопределителното местоимение *когото и да е*, а в (23) конкурира *който и да е*, а може би и *никой*.

22. *За нищо! Каквито и несъгласия да имаме, ще ги обсъдя само с тебе – насаме. А не пред Стийв или **който ще да е**.* (БНК)
23. *Никой досега не е насочвал пряко погледа си върху тях – нито прокуратурата, нито Народното събрание, нито Финансовата комисия, нито **който ще да е**.* (Стенограми от пленарни заседания на Народното събрание.)

За да проверим хипотезата, че в отрицателни контексти местоименните употреби на композитумите от типа *който ще да е* се доближават или до семантиката на отрицателните употреби на *който и да е*, или до *кой да е*, реализирахме анонимна онлайн анкета сред студенти. Включиха се 84 души

бакалаври и магистранти от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Кл. Охридски“. От тях 16 са мъже (19 %) и 68 (81 %) са жени. Анкетата не е представителна, но е основа за по-нататъшни проучвания. Използвани бяха две изречения, тъй като смятаме, че семантиката на композитумите от типа *който ще да е* при отрицание е зависима от контекста: *Не викай когото ще да е, а някой наш приятел* и *Не викай когото ще да е, наистина не ми трябва никой сега.* Възможните тълкувания, от които избират респондентите и в двата случая, са:

А) Не викай човек с произволни характеристики, а човек с подбрани (подходящи) характеристики.
Б) Не викай човек с невисоки (средни или ниски) стойности на характеристиките му.
В) Не викай никого.

За първото изречение *Не викай когото ще да е, а някой наш приятел* общо 96.4% (81 души) са избрали отговор (А), 2.4% (2 души) са избрали (Б) и 1.2% (1 анкетиран) – (В). Като тълкуване на семантиката на второто изречение *Не викай когото ще да е, наистина не ми трябва никой сега* отчетливо доминира отговор (В) – 94% (79 души), а отговор (А) и (Б) са избрани от много малък брой респонденти – съответно 3.6% (3 души) и 2.4% (2 души). Резултатите потвърждават хипотезата за контекстовата зависимост на семантичните реализации на композитумите от типа *който ще да е* в отрицателни изречения. Семантиката се доближава до тази на неопределителните местоимения от редовете *който и да е* и *кой да е*, като е налична тенденция за специализация в изразяване на референт x, който е с напълно произволни характеристики. Като бъдеща задача предвиждаме изследване на поведението на комплексите от типа *който ще да е* в обхвата на негация при отчитане на лексикалната семантика на глаголите, напр. с глаголи за интенция: възнамерявам, искам, нуждая се и др.

2.2. Предикативни употреби на композитумите от типа *който ще да е*

Поради тенденцията на разглежданите композитуми често да се обособяват и да се вмятат по-слабо или по-силно, те често заемат самостойна интонационна, пунктуационна и словоредна позиция. В тези именно позиции те могат да се реализират и като сравнително самостоятелни предикативни структури в рамките на изказването.

2.2.1. Преглед на литературата

В Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2005: 233) условно-отстъпителните изречения с относителни местоимения са дефинирани семантично по следния начин, а именно, че: „означават конюнкция от множеството от различни алтернативни събития, означени с пропозиции с един и същ предикат и с различни актанти или сирконстанти.“ Примерът, който е даден там, е: *И няма да му се подчиня,* ***каквото и да*** *прави с мене.* Важното тук е, че бидейки със съюзна функция, композитумите предполагат наличието на главно изречение, с което да свържат по определен начин подчиненото, което въвеждат.

Друго важно уточнение в Ницолова (пак там) е, че събитията в подчиненото и главното изречение най-често са реални, по-рядко потенциални, но никога контрафактични. Допълнително се отбелязва, че „бившите подчинени изречения за отстъпка от вида *който и да е, каквото и да е, където и да* е и под. са били подложени на граматикализация и са се превърнали в самостоятелни неопределителни местоимения, които означават референтите си като произволно избрани елементи от един и същи вид, но с различна прагматична оценка“. Така става ясно, че процесът на граматикализация е протекъл в посоката от съюза към местоимението. Интересно е обаче дали по пътя на тази граматикализация не се наблюдават и междинни стадии, или ако не могат да се нарекат междинни, то поне допълнителни, различни от споменатите два.

В Осенова (Osenova 2006) се прави уточнението, че концесивните съюзи от типа „който и да“ могат да имат както кореферентни, така и некореферентни употреби с елементи в главното изречение. Срв. изречението с кореферентна употреба – ***Когото и да*** *попитате на улицата, ще ви отговори с да* и изречението с некореферентна употреба – ***Който и да*** *спечели договора, остава открит въпросът...* Това наблюдение е важно, защото показва възможност за известна самостоятелност на концесивните съюзи по отношение на участниците в главното изречение, макар съюзната свързваща функция да се запазва в тези отношения.

В съпоставителен план с руски Ченева (Ченева / Cheneva 1995: 12) разглежда особеностите на съюзните средства *как ни* (руски) и *колкото и да* (по-рядко *както и да*) (български). В статията се обяснява, че съюзите от типа *който и да*, *колкото и да*, *както и да*, *когато и да* и т.н. имат двойна функция – те са и части на изречението, и свързващи думи. Това означава, че са съюзни думи подобно на относителните и въпросителните местоимения. Освен това се отбелязва, че тези композитуми са „контаминация между относителни местоимения и наречия и отстъпителния съюз *и да*“. Това е интересна бележка, защото представя идеята за вътрешната структура на композитумите от типа *който и да*. Ако се направи съпоставка с композитума от типа *който ще да е*, се вижда, че след относителното местоимение се появява структура, която вместо елементите на отстъпителния съюз *и да*, включва модалния формант *ще*, елемента *да* и спомагателния глагол *е*, типичен за неопределителното местоимение от типа *–(то и) да е*, но и даващ възможност за частично съвпадане с формата на съюза. (Срв. *Който и да е/беше той, нямаше да му се размине*).

2.2.2. Класификация и анализ

Комплексът *който ще да е* представлява своеобразна контаминация между отстъпителния съюз *който и да* и неопределителното местоимение от типа на *-(то и) да е*. Той като че ли отслабва съюзната си функция в сравнение с отстъпителните съюзи, но много често запазва самостойната си предикативност в редица свои употреби.

От корпуса с извлечени примери в предикативна употреба на композитума се наблюдава предпочитанието му към крайната изреченска позиция или към позицията на обособена/вметната част, т.е. изразът се стреми към интонационна автономност. Тези предпочитания съвпадат донякъде и с употребите на композитума като неопределително местоимение при обособяване или вмятане.

Предикативността се открива чрез лично местоимение, име или наречие след формата на спомагателния глагол *съм* в 3 л. ед. ч., което може да е експлицирано или да остане имплицитно. Затова следва първоначално обобщение на данните в класификация, която отчита фактора експлицитност/имплицитност при изразяването, както и позицията във или спрямо изречението – крайна позиция, вметната или обособена част, присъединена част. Понякога обаче е трудно да се определи точно, тъй като контекстът играе определяща роля, а елипсирането на информация и предпочитанието на композитума към интонационно по-независими позиции създават условия за двузначност. Експлицитните думи по-долу в 2.2.2.1, които насочват към интерпретация за предикативна употреба, са подчертани.

2.2.2.1. Експлицитна предикативност

2.2.2.1.1. Реализация в крайна изреченска позиция

24. *Колкото повече настоявах, толкова повече се изнервяше неговата душа, или ка, или* ***каквото ще да е*** *там.* (БНК)
25. *Царят и царицата, които много се тревожели от състоянието му, решили, че женитбата ще бъде единственият лек на болката му и обещали да му дадат за жена избраната от него девойка, пък* ***която ще да е*** *тя.* (Шарл Перо, „Магарешка кожа“)
26. *– Ако съществува и най-малка възможност – продължи Джорджиана, – нека направим опит,* ***какъвто ще да е*** *рискът.* (Натаниъл Хоторн, „Белегът“)

2.2.2.1.2 Реализация като вметната част

27. *Някой може да си помисли, че това е в рамките на така наречения краткосрочен кредит, или мостов кредит за един-два месеца. И автоматически този кредит натоварва следващия бюджет, следващото правителство,* ***каквото ще да е*** *това правителство, на чиято ще да е политическа сила с един пасив от 10 милиарда.* (Стенограми от пленарни заседания на Народното събрание.)

2.2.2.1.3 Реализация като присъединена част или като част от диалог

28. *„Във всеки случай ние ще дадем най-доброто от себе си. Ако някой си е позволил да уволни жена заради това, че е бременна, жална им майка.* ***Която ще да е*** *тя, каквато ще да е,*

жална му майка“, коментира от своя страна вицепрезидентът на КТ „Подкрепа“ Димитър Манолов. (Интернет).

29. *Сдържани ли? Вие някога разправял ли сте се със стражник? — Не че нещо ще разкрият… Вече е избягал по покривите и е далеч, помнете ми думата.* ***Който ще да е*** *<u>той</u>!* (БНК)

2.2.2.2. Имплицитна предикативност

При имплицитната предикативност ситуацията е по-сложна, защото елипсата на езиков материал може да предполага повече възможности за тълкуване. При заместването с други предикативни синонимни изрази понякога не е ясно къде е границата при отчитане на разновидност на структурата или на съвсем различна езикова стратегия. Не са отчетени подходящи примери за вметната употреба. Възстановеният от нас елипсиран материал е посочен в квадратни скоби.

2.2.2.2.1. Реализация в крайна изреченска позиция

30. *Невинните хорица от улицата, търсещи справедлив живот, а не липса на управление и анархия, реално нямат избор – кой да изберат? Единственият им избор е да отрекат предишното и сегашното, и да кажат добре познатото ни „а бе тези да не са, пък* ***които ще да са*** *[те]“, и пак да чакат момент да излязат на улицата.* (Интернет)
31. *– Руснакът отговори, че по-добре е, разбира се, в огромната светла къща. Вие казахте, че този избор е разбираем, но че пътят до тази къща не е лесен и че ще струва скъпо. И руснакът се съгласи на цената, пък* ***каквато ще да е*** *[тя]*. (БНК)

2.2.2.2.2. Реализация като присъединена част или като част от диалог

32. *А дали е просто смърт? Или само зомбиране или извънземен вирус, а може и да е провалил се супер-секретен експеримент. Ако пък е някаква абсолютна реалност на еволюцията на човека?!* ***Което ще да е*** *[това]!* (Интернет)
33. *– Инак защо ще си носите бележката за Мари Санфон. Коя е тази Мари Санфон? Всъщност* ***която ще да е*** *[тя]!* (БНК)
34. *– Това са бунгалата.*
    – ***Каквито ще да са*** *[те]. Обаче тази голяма сграда, която видях, когато идвах… Невероятна.* (БНК)

2.2.2.3. Дискусия за появата на двузначност при интерпретацията на композитума

Както беше споменато и по-горе, наблюдават се условия, при които композитумът е двузначен между предикативна структура и местоимение. В началото бе спомената и неговата силно отслабена съюзна функция. Този процес неминуемо е свързан със стремежа на единицата не толкова да пояснява действие в главното изречение, а по-скоро да дава допълнителна информация и да допоясняваа с прагматична оценка събитие, обект или признак. В посочените по-долу примери оригиналът е оставен без скоби, а алтернативата, която е добавена от нас, е дадена в квадратни скоби. В пример (35) двояко тълкуване се наблюдава при обособената част. В пример (36) случаят е подобен, но композитумът е в краеизреченска позиция. В пример (37) употребата е като присъединена част към предходното изказване. И тук се вижда, че композитумът се отнася до произволност на обекта, независимо дали този композитум се възприема като местоимение, т.е. именна анафоричност, или като предикат, т.е. събитийна анафоричност, към предходния израз „мъртва зона“.

35. *Вашата теза и версия, или ако ги обединим, че и музея, и примерно някой паметник на културата,* ***който ще да е****/[****който ще да е*** *<u>той</u>], няма да се спирам на примери, тогава ще трябва да вървите и да се съгласите с моята теза.* (Стенограми от пленарни заседания на Народното събрание.)
36. *Честно, не съм сигурна, дали всички музеи са от национално значение и дали трябва да се броят от извършени от правителството,* ***което ще да е*** */ [****което ще да е*** *<u>то</u>]*. (Интернет)
37. *Мъртва зона – неохотно отговори Джони. –* ***Каквото ще да е*** */ [****каквото ще да е*** *<u>това</u>.] Наименованието е без значение. Важен е резултатът.* (БНК)

Заключение

На основата на прегледаните примери и на проведената анкета може да се заключи, че композитумът от типа *който ще да е* се реализира двояко в езика – като неопределително местоимение и като предикативна единица. Във функцията си на местоимение той заема същите синтактични позиции, каквито заема и неопределителното местоимение от типа *-(то) и да е*, но изразява абсолютна произволност на избора и по-висока степен на емфатичност. Тези особености вероятно се привнасят от модалния елемент *ще*. Във функцията си на предикативна единица композитумът показва отслабена съюзна функция и самостоятелност спрямо изказването. В подобна употреба той е синонимен на израза *няма значение кой*.

В статията предложихме някои тестове за отграничаване на употребите на композитума, но се оказа, че има и контексти, в които не е изключена комбинацията и на двете функции – местоименна и предикативна. Този факт доказва, че граматикализацията на съюзната дума към местоимение има повече фази на реализация.

Цитирана литература / References

Алексова, Иванова 2018: Алексова, Кр., Е. Иванова. Следходност и предположение като граматикализирани значения на частицата *ще* в българския език. – В: Васильева, О. В., З. К. Шанова (отв. ред.) *XXIII Державинские чтения: Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики: Сборник статей по материалам XLVII Международной филологической конференции, Санкт-Петербург, 19–28 марта 2018 г. СПбГУ. Филологический факультет*. Санкт-Петербург: ВВМ, с. 3 – 10. (Aleksova, Ivanova 2018: Aleksova, Kr., E. Ivanova. Sledhodnost i predpolozhenie kato gramatikalizirani znachenia na chastitsata *shte* v balgarskia ezik. – In: Vasil'eva, O. V., Z. K. Shanova (otv. red.) *XXIII Derzhavinskie chtenija: Sovremennye i istoricheskie problemy bolgaristiki i slavistiki: Sbornik statej po materialam XLVII Mezhdunarodnoj filologicheskoj konferencii, Sankt-Peterburg, 19–28 marta 2018 g. SPbGU. Filologicheskij fakul'tet*. Sankt-Peterburg: VVM, s. 3 – 10.)

Ницолова 1978: Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: Пашов, П. (съст.) *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, с. 435 – 444. (Nitsolova 1978: Nitsolova, R. Za znachenieto na balgarskite neopredelitelni mestoimenia. – In: Pashov, P. (sast.) *Pomagalo po balgarska morfologia. Imena*. Sofia: Nauka i izkustvo, s. 435 – 444.)

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство. (Nitsolova 1986: Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimenia*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Ницолова 2005: Р. Ницолова. Семантика и прагматика на сложните съставни изречения с подчинени отстъпителни изречения. – В: Коева, Св. (съст.) *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение.* София: СЕМА РШ, с. 225 – 234. (Nitsolova 2005: R. Nitsolova. Semantika i pragmatika na slozhnite sastavni izrechenia s podchineni otstapitelni izrechenia. – In: Koeva, Sv. (sast.) *Argumentna struktura. Problemi na prostoto i slozhnoto izrechenie*. Sofia: SEMA RSh, s. 225 – 234.)

Осенова 2002: Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения.* София: СЕМА РШ. (Osenova 2002: Osenova, P. *Semantika i pragmatika na balgarskite neopredelitelni mestoimenia.* Sofia: SEMA RSh.)

Падучева 2015: Падучева, Е. Местоимения отрицательной полярности. – В: *Руская корпусная грамматика.* (онлайн) http://rusgram.ru/Местоимения_отрицательной_полярности, (посетен на 04.01.2022 г.). (Paducheva 2015: Paducheva, E. Mestoimenija otricatel'noj poljarnosti. – V: *Ruskaja korpusnaja grammatika*. (onlajn) http://rusgram.ru/Mestoimenija_otricatel'noj_poljarnosti, (04.01.2022).

Ро Хауге 1981: Ро Хауге, Х. Опит за семантичен анализ на неопределителните местоимения *кой да е* и *който и да е*. – In: Пашов, П., Ст. Брезински, М. Цанева (съст. и ред.). *Българистични изследвания. Първи българо-скандинавски симпозиум, 24 – 30 септември 1979 г.* София: Софийски университет „Св. Климент Охридски", с. 161 – 169. (Rä Hauge 1981: Rä Hauge, H. Opit za semantichen analiz na neopredelitelnite mestoimenia koy da e i koyto i da e. – In: Pashov, P., St. Brezinski, M. Tsaneva (sast. i red.). *Balgaristichni izsledvania. Parvi balgaro-skandinavski simpozium, 24 – 30 septemvri 1979 g.* Sofia: Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski", s. 161 – 169.)

Ченева 1995: В. Ченева. Към характеристиката на обобщено отстъпителните изречения в руския и българския език. – В: *Проглас*, №1, с. 11 – 19. (Cheneva 1995: V. Cheneva. Kam harakteristikata na obobshteno otstapitelnite izrechenia v ruskia i balgarskia ezik. – In: *Proglas*, N1, s. 11 – 19.)

Haspelmath 1997: Haspelmath, M. *Indefinite Pronouns*. Oxford: Claredon Press.

Osenova 2006: Petya Osenova. A Corpus-Based approach to Free Relatives with „който" in Bulgarian. – In: *Proceedings from FASSBL 2006*, Sofia, pp. 109 – 112.

ON THE GRAMMATICAL STATUS OF COMPOSITES OF TYPE *KOYTO SHTE DA E*

Krasimira Aleksova, Petya Osenova

Sofia University St. Kliment Ohridski

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg, osenova@uni-sofia.bg

Abstract. The paper presents initial observations on the status of the composite type 'koyto shte da e'. For this purpose, extensive illustrative material was extracted and considered from Bulgarian corpora and from Internet. The usages of this composite as indefinite pronoun were described as well as its usages as weak subordinator. Due to the weakened subordinator nature, the composite has been interpreted rather as a separate predicative unit in speech. In the first case the composite is a synonym of the pronouns of type '(to) i da e' while in the second case it is synonymous to the expression 'no matter who'. Attention has been paid also to the contexts, in which the pronoun and predicative usages compete. In both realizations however 'koyto shte da e' has been marked with the feature [+absolute arbitrariness of choice] and it expresses higher degrees of emphasis. We suppose that these characteristics of the composite are due to the inclusion of the modal formant 'shte'. It has been shown that in the process of grammaticalization from the concessive subordinators to indefinite pronouns there exist various transitional stages between the predicative nature and the nominal one.

Keywords: *indefinite pronouns, emphasis, predicative unit, concessive subordinator*

Krasimira Aleksova
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

Petya Osenova
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

СТРУКТУРОГРАФСКИЯТ ПОТЕНЦИАЛ НА БЪЛГАРСКОТО СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ. ПРИНОСЪТ НА СТАТИСТИЧЕСКИТЕ ПРОГНОСТИЧНИ МЕТОДИ

Петя Бъркалова[а], Красилина Колева-Костова[б], Христо Манев[в]

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“[а,б],
Медицински университет - Пловдив[в]

barka@uni-plovdiv.bg[а], krasilinakoleva@gmail.com[б], hristo.manev@mu-plovdiv.bg[в]

Резюме. Докладът представя резултати от работата по създаване на изследователски корпус от структурографски обработени сложни смесени изречения. Корпусът има за цел да успореди първична скица, структурограма и акустичен образ на 500 сложни смесени изречения. Анализирани са нови 200 изречения. За статистическата обработка на данните, получени от конфигурационен синтактичен анализ, е използвана средата за статистически анализи на данни IBM SPSS Statistics v.19. По този начин се достига до нова информация и до нови изводи за пропорциите в изреченскиия строеж. Доказано е, че получените данни от всяка извадка са валидни за цялото произведение. Разгледано е извлечение от 100 изречения от произведението „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков и извлечение от 100 изречения от романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков. Обект на изследване са 36 количествени характеристики на сложните изречения в извадките, като в настоящото изследване се представят четири от тях – обхват, дълбочина, брой главни и брой подчинени изречения. Статията засяга още и количественото разпределение на подчинените изречения в двете произведения в съпоставка с данни от предходно изследване на романа „Антихрист“ от Ем. Станев.

Заключенията представят действието на алгоритмичен модел, чието познаване дава път към нови свидетелства за структурния потенциал на съвременния български език.

Ключови думи: *сложно смесено изречение, структурография, статистика, интонационен контур*

1. Увод

Целта на изследването е да се направи стъпка напред към развиването на теоретична платформа, която се основава на опита със структурографското проучване на сложните смесени изречения в съвременния български език. За да се превърне в самостоятелна приложна област на синтактичната наука, изреченската структурография търси данни както от теоретичната граматика на българския език, така и от „точните науки“. В изследването е използван интердисциплинарен подход. На базата на статистически математически модели са изведени нови данни за изреченския строеж на сложните смесени структури, назовани по традиция „сложно смесено изречение“ или „период“. Предмет на изследването е „образното заснемане“ на тяхната изреченска архитектура и последващо измерване на качествени и количествени параметри. Качествената страна се проявява чрез „вгнездените“ и изразени чрез вградената алгоритмика на структурата мисловни (информационни, семантични, съдържателни) въплъщения. Количествената страна включва основните параметри *обхват* и *дълбочина* на структурата, но в нашия случай статистическата картина представя по-широка гама характеристики на сложното смесено изречение, непроучени досега. Паралелно се търсят данни за ритмо-интонационните характеристики на изследваните изречения, за да се научим да разпознаваме изреченския акустичен еквивалент.

Теоретичният въпрос е съществуват ли краен брой структурографски модели на сложното изречение, или виждаме „алгоритмика в действие“, осигурена от рекурсивната природа на езика. По краен брой правила – правилата за функционалните категории IP: 1. IP → NI`, 2. I` → I_0VP и CP: 1. CP → SpecC′ 2. C′ → C_0S, и по правилата на конституентната граматика за категориалните класове NP, VP, AP, AdvP се получават безкраен брой конфигурации, като всяко сложно изречение е единствено и неповторимо по своята изреченска архитектура. Обогатяването на емпиричната база от този клас изречения и данните от статистическото математическо моделиране позволяват да се правят сравнения и първични количествени обобщения за мащабите на синтактичната конструкция

в индивидуалната граматика на отделните автори. Като цяло изведените статистически данни дават нова информация за структурното богатство на българското изречение.

В тази статия се представят сравнения, обобщения и статистически данни от анализите на 200 сложни смесени изречения от две класически български литературни произведения („Чифликът край границата“ от Йордан Йовков и „Ноев Ковчег“ от Йордан Радичков) с акцент върху структурата, обхвата и дълбочината на изреченията. За целта са създадени първични синтактични скици на всички сложни смесени изречения[1]. Структурографията се приема като „инструмент за надеждно извличане на синтактични данни „на живо“, който отваря път към емпирични открития“ (Бъркалова / Barkalova 2019: 16). Чрез опита по описанието на изреченските модели става възможно извличането на нова синтактична информация, която, обработена статистически, дава по-широко (буквално разширяващо се пред очите ни) анализационно поле.

2. Предходни структурографски изследвания

За описание на изреченската структура е избрана теорията Управление и свързване, която разполага с формален дескриптивен апарат и надеждна обяснителна сила (Пенчев / Penchev 1993). Сондажни резултати от фразово-структурен анализ на българското сложно смесено изречение, интегриран с моделиране чрез статистически математически методи, се съдържат в статията „Граматическият формализъм и статистическият анализ в помощ на синтактичната теория и на синтактичната практика“ (Бъркалова и др. / Barkalova et al. 2017; Бъркалова / Barkalova 2017). Статията стъпва на емпиричните данни и първичните скици за 200 сложни смесени изречения от романа „Антихрист“ на Ем. Станев, като този синтактичен корпус е подложен на математическо моделиране и статистическа обработка. Към момента аналитичната прецизност се опира на корпус от 500 структурографски изображения на българското сложно смесено изречение (с първична скица за всяко изречение и синтактично дърво на избрани от тях) (по модела в Бъркалова 2019 / Barkalova 2019). Те са свидетелство за възможностите на метода и илюстрират „преоборудването“ на синтаксиса с този метод на българска почва, доколкото в българската синтактична традиция сложното смесено изречение не е било представяно като развъзлен граф от този вид: с видими предикативни връзки и рекурсивни линии на йерархично вписване на думи във фрази, на фрази в изречения и на изречения във фрази, на лексикални категории във функционални и на функционални – в лексикални. В добавка конфигурационният синтактичен анализ е използван като инструмент за съвместно прилагане на структурографско изображение на изречението и функционално тълкуване на изреченските съставки, което разгръща теоретичния фундамент на проучванията, като обяснява функциите *in situ* в конкретните синтактични конфигурации.

2.1. Обхват и дълбочина – първите паралелни структурографски наблюдения над строежа на сложните изречения

Първичната извадката от двеста сложни структури от романа „Антихрист“ на Ем. Станев разкрива количествени параметри на съставките и явленията, които обясняват смисловата дълбочина и „качеството“ на повествователния изреченски материал. В главната си част количествените характеристики на всяко изречение обхващат следните елементи: брой прости изречения (обхват), брой равнища – главни и подчинени (дълбочина) и брой съподчинени. В този аспект са разгледани и видовете връзки – съчинителни и подчинителни. Специално внимание се обръща и на функционалните класове – видовете подчинени изречения в състава на сложното смесено. Получените данни са първата статистическа информация, която позволява да бъдат направени важни изводи за индивидуалната граматика на даден автор. Изследването показва, че най-големият обхват на прос-

[1] Използвана е изследователска стратегия, при която синтактичният анализ на сложното изречение може да бъде постигнат на две степени: „*Първа степен*: конфигурационен анализ, изразен графично като скица, от която са видими броят изречения и техните отношения и връзки, предопределящи функциите им. *Втора степен*: синтактично дърво на сложно изречение с приложени правила от теорията Управление и свързване за разгръщане на лексикални и функционални категории (възли)“ (Бъркалова / Barkalova 2017: 9).

ти изречения в състава на смесеното е дванадесет прости изреченски структури, което е цифрово потвърждение на интуитивните твърдения, че сложното смесено изречение е низ от връзки и взаимоотношения, които най-точно илюстрират сложната мисъл на човешките индивиди, а също и неповторимото езиково майсторство на автора. В извадката е показана и дълбочината на изреченските структури. Минималният брой равнища е две, най-много са изреченията с по три равнища, следват тези с две, по-рядко се срещат с четири и пет, а с по шест и седем равнища в извадката са по едно смесено изречение. Изречението със седем равнища е върхово за произведението в рекурсивното пораждане на функционалната категория СР в дълбочина (Бъркалова и др. / Barkalova et al. 2017).

2.2. Първите количествени данни за видове подчинени изречения

Статистическите проучвания от 2017 г. дават възможност да се проследи честотата на употреба на различните видове подчинени изречения в едно отделно произведение. По традиционната класификация на подчинени изречения са изведени резултати за количествените отношения на отделните функционални видове подчинени изречения в рамките на сложното смесено изречение. В романа „Антихрист“ от Ем. Станев най-употребявани са подчинените обстоятелствени изречения – 44%. Втори по фреквентност са подчинените допълнителни изречения, чийто дял е 32%. Определителните изречения са 19%. Подчинените подложни заемат 4% от общия дял, а само един процент от извадката са сказуемноопределителните изречения. По-долу във Фигура 1. представяме диаграма, илюстрираща резултатите (вж повече в Бъркалова и др. / Barkalova et al. 2017).

Фигура 1. Количествено разпределение на подчинените изречения в романа „Антихрист“ на Ем. Станев

Първите статистически проучвания, създаденият математически модел на сложното изречение и статистическите данни вече са надградени с нови структурографски проучвания, съчетани със статистическо моделиране на данните от синтаксиса на сложното изречение. Следващите фигури – Фигура 2. и Фигура 3., представят количественото разпределение на видовете подчинени изречения в новото статистическо проучване.

Фигура 2. Количествено разпределение на подчинените изречения в романа „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков

Фигура 3. Количествено разпределение на подчинените изречения в романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков

Получените резултати за количественото съотношение на подчинените изречения в извадките от трите романа („Антихрист“, „Чифликът край границата“ и „Ноев ковчег“) са сходни. Най-употребявани са подчинените обстоятелствени изречения, след тях са подчинените допълнителни. На трето място са подчинените определителни, следвани от подчинените подложни и накрая с изключително нисък процент са сказуемноопределителните изречения. Структурографски изведените зависимости показват активиране на пълнозначните глаголи в сложната структура и над 70% честотност на комплементизатори и адюнкти във функция на допълнителни и обстоятелствени изречения. Изреченията в приименна позиция с атрибутивна функция са тройно по-малко. Подчинените изречения в прикопулна позиция (подложни и сказуемноопределителни) са със „свит“ периметър. Отговорът на въпроса „защо е така“ изисква подобни сравнителни данни и от сруктурографската обработка на простото изречение, с които засега не разполагаме, затова и въпросът остава открит.

3. Приносът на статистическите прогностични методи. Нови статистически данни за строежа на сложното изречение: Йордан Йовков и Йордан Радичков

Построявайки математически модел на количествените параметри на изреченската структура, настоящото изследване доразвива възприетия подход за изследване на синтаксиса на сложното изречение. В друга предходна статия (вж Нончева и др. / Noncheva et al. 2017) е разработен математически модел на изречение, който се опира на 7-мерен случаен вектор, чиито координати са дискретни случайни величини, характеризиращи количествено изречението. В настоящото изследване се доразвива тази концепция с моделиране на изучаваните изречения чрез 36-мерен случаен вектор, т.е. разглеждат се 36 количествени характеристики на сложните изречения.

Статистически анализ. За статистическата обработка на събраните данни и извеждане на изводи е използвана средата за статистически анализи на данни *IBM SPSS Statistics v.19*. Този продукт е мощен инструмент за въвеждане, обработка и подробен статистически анализ на количествени данни. Разгледана е извадка от 100 сложни смесени изречения от произведението „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков и извадка от още толкова изречения от романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков. Както е посочено по-горе, обект на изследване са 36 количествени характеристики на сложните изречения в двете извадки. В тази статия се фокусираме само върху четири от тях за двамата автори – първо, за Йордан Йовков, след това – за Йордан Радичков. Разглежданите количествени характеристики са: *обхват*, *дълбочина*, *брой главни изречения*, *брой подчинени изречения*. След като бяха извлечени данни за статистическите величини *средно* (mean) и *медиана* (median) с доверителен интервал 99% за всички разгледани количествени характеристики, достигнахме до резултати, представляващи интерес за синтаксиса. Използвайки ги, с помощта на статистически анализ и подходящи математически методи, правим изводи за синтаксиса на сложните смесени изречения на целите произведения. При следващите изводи в скоби са показани резултатите на статистическите величини *средно* (mean) и *медиана* (median) за всяка една от разглежданите количествени характеристики при 99% доверителен интервал.

3.1. Изследване на броя прости изречения в сложното (обхват) в произведението на Йордан Йовков „Чифликът край границата“ (6.72, 6)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят прости изречения в сложното смесено в това произведение е 6 или 7.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков е, че броят прости изречения в сложното смесено (обхватът) е 6 или 7.

3.2. Изследване на брой равнища (дълбочина) на изреченията в произведението на Йордан Йовков „Чифликът край границата“ (2.73, 3)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят на равнищата в сложното смесено в това произведение е 3.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков е, че броят на равнищата в сложното смесено е 3.

3.3. Изследване на брой главни изречения в произведението на Йордан Йовков „Чифликът край границата“ (2.94, 3)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят на главните изречения в сложното смесено в това произведение е 3.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков е, че броят на главните изречения в сложното смесено е 3.

3.4. Изследване на брой подчинени изречения в произведението на Йордан Йовков „Чифликът край границата“ (3.77, 4)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят на подчинените изречения в сложното смесено в това произведение е 3 или 4.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Чифликът край границата“ на Йордан Йовков е, че броят на подчинените изречения в сложното смесено е 3 или 4.

3.5. Изследване на броя прости изречения в сложното (обхват) в произведението на Йордан Радичков „Ноев ковчег“ (6.64, 6)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят прости изречения в сложното смесено в това произведение е 6 или 7.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков е, че броят прости изречения в сложното смесено (обхватът) е 6 или 7.

3.6. Изследване на брой равнища (дълбочина) на изреченията в произведението на Йордан Радичков „Ноев ковчег“ (2.77, 3)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят на равнищата в сложното смесено в това произведение е 3.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков е, че броят на равнищата в сложното смесено е 3.

3.7. Изследване на брой главни изречения в произведението на Йордан Радичков „Ноев ковчег“ (2.78, 2)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят на главните изречения в сложното смесено в това произведение е 2 или 3.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков е, че броят на главните изречения в сложното смесено е 2 или 3.

3.8. Изследване на брой подчинени изречения в произведението на Йордан Радичков „Ноев ковчег“ (3,85, 3)

С 99% сигурност можем да твърдим, че броят на подчинените изречения в сложното смесено в това произведение е 3 или 4.

Извод за синтаксиса: Типичното за романа „Ноев ковчег“ на Йордан Радичков е, че броят на подчинените изречения в сложното смесено е 3 или 4.

Обобщение: Резултатите извикват въпроса имат ли изреченският обхват и изреченската дълбочина мярка и къде е лимитирана тя – в самата система, в естествения „интерфейс“ на езика (в термините на компютърната лингвистика) или в социалната природа на човека. При работа с рекурсивни построения потенциалната „безкрайна възможност“ на рекурсивно разрояване на фрази и изречения в структурата често отвежда до въпроса за границите на този процес. Ще се съгласим с Максим Стаменов, че „способността да се формират рекурсивни структури изглежда да предста-

влява уникална привилегия, породена от структурния потенциал на езика“ (Стаменов / Stamenov 2016: 115). Позовавайки се на Дерек Бикертън, Стаменов го откроява като един от малкото автори, които дават данни за числото на ограничението – 3: „Според него (според Бикертън, бел на авт.) ограниченията за влагане онлайн са практически на равнището на три рекурсивно вложени структури“ (Стаменов / Stamenov 2016: 115). Данните от нашите паралелни извадки потвърждават това число с български синтактичен материал. Значима за нашето изследване е забележката, че „повече от три такива структури могат да бъдат срещнати само в текстовете на някои философи като Хегел, Хусерл, Хайдегер и Дерида или в изкуствено конструирани примери…“ (Стаменов / Stamenov 2016: 115). В корпуса от 500 изречения от тримата автори – Й. Йовков, Ем. Станев и Й. Радичков, са регистрирани „разроявания“ на сложното изречение в дълбочина до 8 равнища. Максималната дълбочина при Йовков е 5, при Ем. Станев – 7, при Й. Радичков – 8. Тези данни приемаме като фундаментално свидетелство за структурния потенциал на съвременния български език, доказан със средствата на конфигурационния анализ и структурографията.

Използваният математически метод спестява време и усилия за обработка на данните и поддържа интереса към същите изреченски характеристики в други произведения на същите автори, в произведения на други автори, в различни стилове, в преводната литература (напр. при съпоставително проучване на структурния потенциал на езиците в духа на Универсалната граматика).

4. За характера на корпуса: структурограми и акустични образи на сложните изречения

Задачата на екипа е да осъществи пълен изследователски цикъл, който да обвърже структурографските изображения на изреченията с изображенията на ритмичните и интонационните структури, използвайки съвременни компютърни програми за анализа. Провеждат се експериментални изследвания със специализирания изследователски софтуер Praat (https://praat.en.softonic.com). *На емпиричната фаза* се създава пилотен корпус от успоредени данни: първична скица, синтактично дърво и интонационен контур (ведно със спектрограма) за всяко изречение. *Аналитичната фаза* включва синтактичен анализ, подпомогнат от статистическите данни и данните от разчитането на акустичните образи. Първата стъпка в синтактичния анализ е извеждането на първична скица и конфигурационен анализ за определяне функциите на подчинените изречения. Анализът се придържа към изведен теоретично алгоритъм, по силата на който се поражда динамичната комбинаторика на главни и подчинени изречения (Бъркалова 2017 / Barkalova 2017). Една от общо 500 първични скици представяме чрез Фигура 4.[2]:

Фигура 4. Първична скица на сложно смесено изречение от Й. Йовков: обхват 7, дълбочина 3

[2] ПОБИ – подчинено обстоятелствено изречение, ПДИ – подчинено допълнително

Втората стъпка на анализа – начертаване на синтактично дърво на сложното изречение, като се следват правила от теорията Управление и свързване, представяме във Фигура 5.

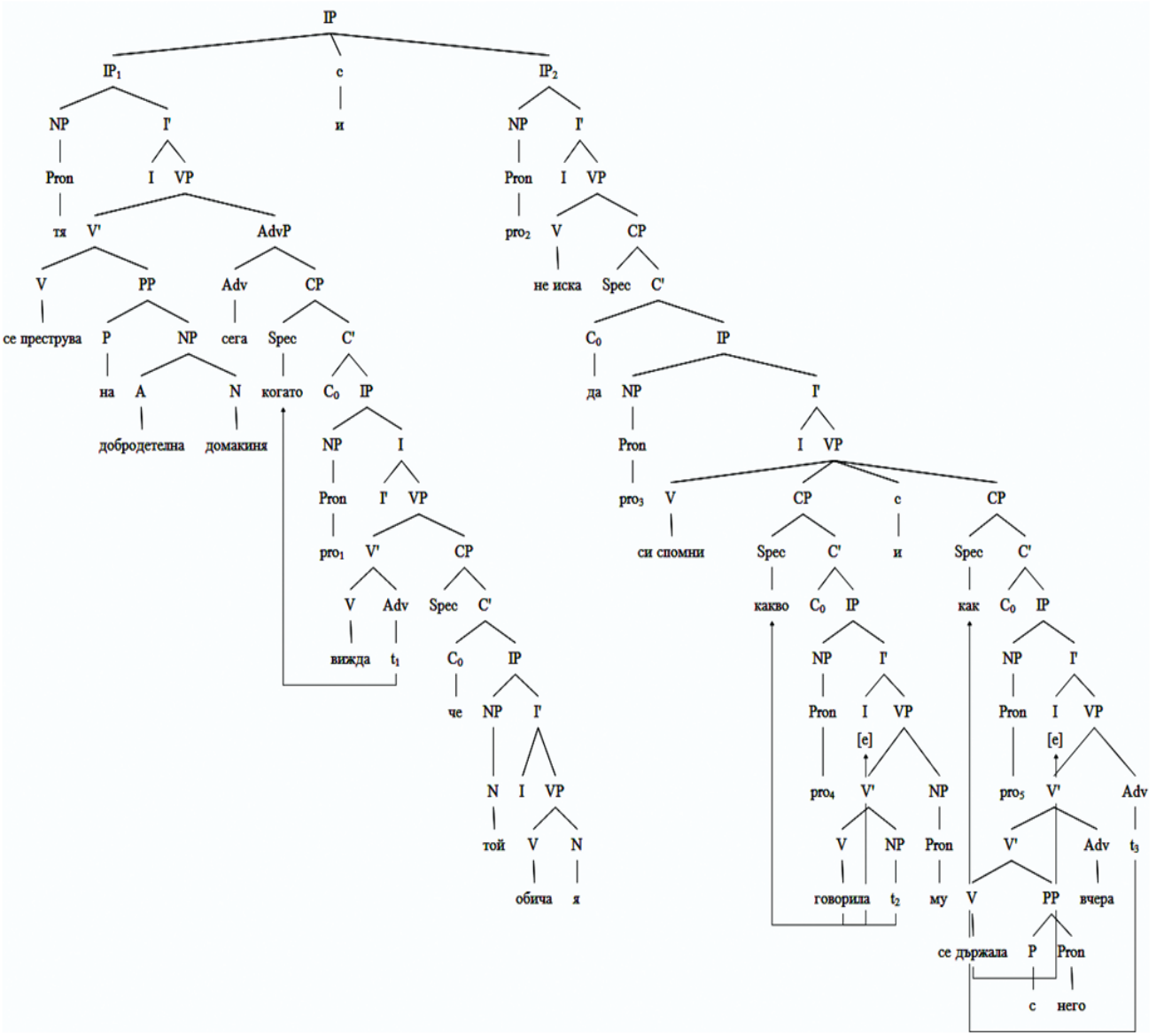

Фигура 5. Структурографски образ (синтактично дърво на същото изречение)

Ако структурографията ни дава възможност да концептуализираме представата за строежа на сложното изречение според теорията Управление и свързване, наблюденията върху интонационните контури ни дават директен достъп до акустичния образ на българското изречение като звуково въплъщение на граматически оформения изказ. Приемаме, че двата аспекта са свързани. Според Академичната граматика „Интонацията е третият главен признак на изречението, с помощта на който то се оформя като завършено съобщение и като синтактична цялост в говорния поток“ (ГСБКЕ / GSBKE 1983: 24). Проучването, което разгръщаме и в тази посока, признава нуждата от ново по същността си вглеждане в езиковите данни, което съчетава структурографска информация, статистическа „таксономия“ и данните от програмите за акустична обработка на речта. Следвайки единственото систематично изследване на интонационните контури на българското изречение от Йордан Пенчев – „Основни интонационни контури на българското изречение“ (Пенчев / Penchev 1980), екипът продължава работата на професора с разбиране за важността на прозодията като структурно организиращ фактор в изречението.

В следващата фигура илюстрираме данните, които се извеждат при акустична обработка на изреченията с програмата Praat.

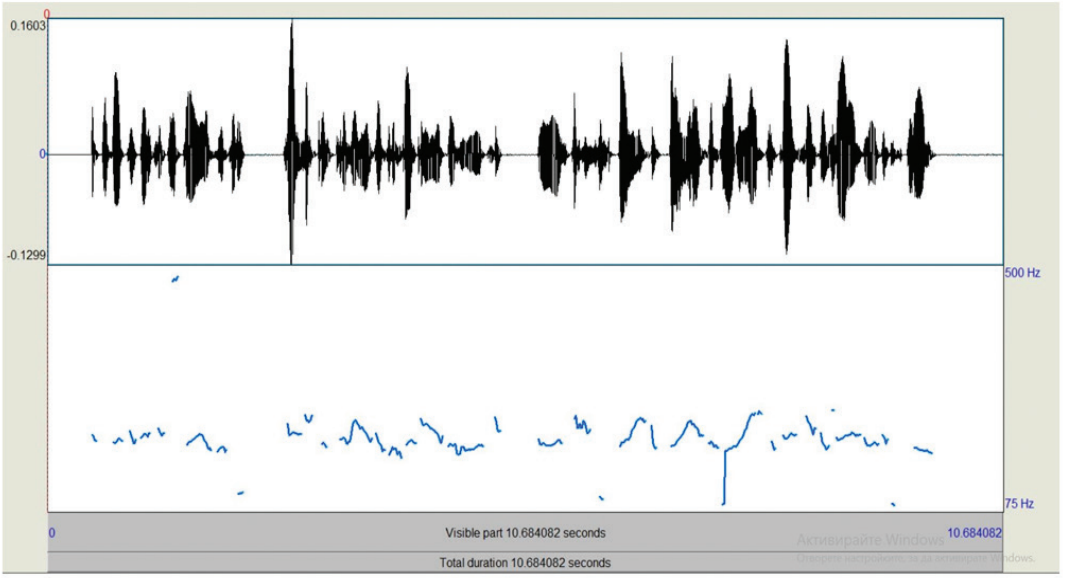

Фигура 6. Акустичен образ на сложното изречение
(спектрограма и интонограма на същото изречение)

Когато търси подход към анализа на интонационните контури на българското изречение, Й. Пенчев избира да се опре на данните от синтаксиса: „Главната основа на синтактичния подход лежи във факта, че дълбочината на интонационния анализ зависи от дълбочината на синтактичния анализ“ (Пенчев / Penchev 1980: 21). Формулировките на нови задачи са очевидни. Структурограмите, математическият модел, статистическите данни и акустичните образи ни изправят пред нови наблюдения и нов синтез от данни за сложното изречение. Обяснителните процедури изискват интердисциплинарен консенсус, затова в тази статия се фокусираме повече върху описателната част. Да покажем как „виждаме“ архитектурата и как „чуваме“ акустичния образ на сложното изречение, като държим на фокус невидими на пръв поглед числови пропорции и динамични комбинаторни матрици, това е изпълнената изследователска задача, подпомагаща разбирането за природата на изречението както в аналитичен, така и в холистичен план.

5. Дискусионни въпроси

Възникват изцяло нови и дискусионни въпроси, в това число и философският въпрос дали структурографските изображения на сложните смесени изречения са картини на мисълта, на разума, на интелекта или са просто „игри на ума“. Иначе казано, докато Йордан Йовков създава своето произведение, изреченията, които са предмет на нашето проучване, не са непременно неговите мисли в момента, а са по-скоро (художествена) „игра на ума“. Това обяснява защо със средствата на структурографията се улавят толкова мащабни движения на фразировките, хармонизиране на изречески категории от различен ранг (лексикални и функционални) и като цяло – виртуозна оркестрация на синтактичната тъкан, равна по своята структурна организация на мащабен симфонизъм. Интересно за синтактиците е да открият, че зад този симфонизъм се откриват математически модели и пропорции, архитектурни закономерности (patterns) в строежа на цялото и подредбата на неговите части в структурен и акустичен план. Ето защо продължава и търсенето на подходящо терминологично назоваване на сложното смесено изречение и дискусионното обсъждане на термина „период“ (вж. повече в Бъркалова, Колева-Костова / Barkalova, Koleva-Kostova 2021). Да знаем „как“ се поражда сложна полипредикативна структура не е достатъчно. Зад установените пропорции е видима „мяра“ при изграждането на изреченската структура, която вероятно се управлява от механизми „извън“ граматиката и са свързани с когнитивните науки и философията на ума.

6. Заключение

Структурографският потенциал на българското сложно изречение бе поставен във фокуса на изследователското внимание. Регистрираните нови честотни характеристики на сложното смесено изречение във формален и функционален план обогатяват теоретичния фундамент на синтактичния анализ. Съзнателно избраните автори – Йордан Йовков, Емилиян Станев и Йордан Радичков, са представени със свои върхови творчески постижения („Чифликът край границата“, първо изд. 1934; „Антихрист“, първо изд. 1970; „Ноев ковчег“, първо изд. 1988). Синтактичният конфигурационен анализ и структурографският анализ на нови 200 сложни смесени изречения предоставят материал за архитектурния аспект на „индивидуалната граматика“ в подходящ за статистическа обработка вид. Достигнахме до нови статистически изводи за общо 36 количествени характеристики на сложните изречения при Й. Йовков и Й. Радичков и сравнихме тук количествените характеристики о*бхват*, *дълбочина*, *брой главни изречения*, *брой подчинени изречения* в три произведения, чийто език се приема интуитивно от литературната критика за майсторски по отношение на повествованието („Чифликът край границата“, „Антихрист“, „Ноев ковчег“). Направените изводи за сложното смесено изречение надграждат съществуващите в българската синтактична традиция знания.

Установени бяха сходни зависимости при количественото разпределение на подчинените изречения в трите произведения. Данните очертават следната подредба на подчининте изречения по честота на употреба: обстоятелствени, допълнителни, определителни, подложни, сказуемноопределителни. Тази сравнителна картина е изцяло нова в нашата синтактична традиция.

Съчетаването на данните за изреченската структура, статистическите изводи и данните за прозодичната структура представяме като нов изследователски синтез, който търси пресечна точка между лингвистични знания, математика и възможности на изследователския софтуер за акустична обработка на изречението. Изправени сме пред нови данни за строежа, пропорциите, фреквентността и звученето на сложните изречения, зад които прозира действието на алгоритмичен модел, чието познаване дава път към нови свидетелства за структурния потенциал на съвременния български език.

Благодарности

Изследването е осъществено с подкрепата от Фонд „Научни изследвания“ на Пловдивския университет по проект *Млади учени МУ21-ФлФ-013*.

Цитирана литература / References

Бъркалова 2017: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. 3. доп. и прераб. изд. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Barkalova 2017: Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat.* 3. dop. i prerab. izd. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.

Бъркалова 2018: Бъркалова, П. Изреченската структурография – преоборудване на синтаксиса и пресечна точка с други науки. – В: *Български език*, 2018, Приложение, с. 45 – 61. (Barkalova 2018: Barkalova, P. Izrechenskata strukturografia – preoborudvane na sintaksisa i presechna tochka s drugi nauki. – In: *Balgarski ezik*, Prilozhenie, pp. 45 – 61.)

Бъркалова 2019: Бъркалова, П.. *Български синтаксис. Конфигурационен анализ на изречението.* Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Barkalova 2019: Barkalova, P.. *Balgarski sintaksis. Konfiguratsionen analiz na izrechenieto.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.)

Бъркалова, Колева-Костова 2021: Бъркалова, П., Кр. Колева-Костова. За природата и дефинирането на сложното смесено изречение. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2021). Т. 2. София: ИБЕ, 2021, с. 49 – 59. (Barkalova, Koleva-Kostova 2021: Barkalova, P., Kr. Koleva-Kostova. Za prirodata i definiraneto na slozhnoto smeseno izrechenie. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2021). T. 2. Sofia: IBE, 2021, pp. 49 – 59.)

Бъркалова и др. 2017: Бъркалова, П., В. Нончева, К. Колева. Граматическият формализъм и статистическият анализ в помощ на синтактичната теория и на синтактичната практика. – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15 – 16 май 2017 година). Ч. 2. София: ИБЕ, 2017, с. 86 – 98. <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/07/Proceedings_IBL_Conference_2017_Volume_II_plain.pdf> [06.01.2022]. (Barkalova et al.

2017: Barkalova, P., V. Noncheva, K. Koleva. Gramaticheskiyat formalizam i statisticheskiyat analiz v pomosht na sintaktichnata teoria i na sintaktichnata praktika. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata yubileyna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin*“ (Sofia, 15 – 16 may 2017 godina). Ch. 2. Sofia: IBE, 2017, pp. 86 – 98. <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/07/Proceedings_IBL_Conference_2017_Volume_II_plain.pdf> [06.01.2022].)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 3. Синтаксис. София: БАН. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sintaksis. Sofia: BAN.)

Йовков 2020: Йовков, Й. *Чифликът край границата.* София: Ника. (Yovkov 2020: Yovkov, Y. *Chiflikat kray granitsata.* Sofia: Nike.)

Нончева и др. 2017: Нончева, В, П. Бъркалова, Ал. Иванов, В. Чавдаров. Статистически изводи за количествени характеристики на сложното смесено изречение в българския език. – В: *Доклади от X Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество“*. А. Ескензи, Г. Тотков, И. Койчев (ред.). Пловдив: Асоциация „Развитие на информационното общество“, с. 121 – 127. <http://sci-gems.math.bas.bg/jspui/bitstream/10525/2826/1/ERIS2017-book-p12.pdf> [06.01.2022]. (Noncheva et al. 2017: Noncheva, V, P. Barkalova, Al. Ivanov, V. Chavdarov. Statisticheski izvodi za kolichestveni harakteristiki na slozhnoto smeseno izrechenie v balgarskia ezik. – In: *Dokladi ot X Natsionalna konferentsia „Obrazovanieto i izsledvaniyata v informatsionnoto obshtestvo“*. A. Eskenzi, G. Totkov, I. Koychev (red.). Plovdiv: Asotsiatsia „Razvitie na informatsionnoto obshtestvo“, pp. 121 – 127. <http://sci-gems.math.bas.bg/jspui/bitstream/10525/2826/1/ERIS2017-book-p12.pdf> [06.01.2022].)

Пенчев 1980: Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*. София: БАН. (Penchev 1980: Penchev, Y. *Osnovni intonatsionni konturi v balgarskoto izrechenie*. Sofia: BAN.)

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване.* Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“. (Penchev 1993: Penchev, Y. *Balgarski sintaksis. Upravlenie i svarzvane.* Plovdiv: PU „Paisiy Hilendarski“.)

Радичков 2019: Радичков, Й. *Ноев ковчег.* София: Ника. (Radichkov 2019: Radichkov, Y. *Noev kovcheg.* Sofia: Nike, 2019.)

Станев 1982: Станев, Ем. Антихрист. – В: *Събрани съчинения в седем тома.* София: Български писател, с. 175 – 330. (Stanev 1982: Stanev, Em. Antihrist. – In: *Sabrani sachinenia v sedem toma.* Sofia: Balgarski pisatel, 1982, pp. 175 – 330.)

Стаменов 2016: Стаменов, М. *Език, когнитивни структури и структура на съзнанието.* Дисертация за присъждане на научната степен „Доктор на филологическите науки“. София, 2016. (Stamenov 2016: Stamenov, M. *Ezik, kognitivni strukturi i struktura na saznanieto*. Disertatsia za prisazhdane na nauchnata stepen „Doktor na filologicheskite nauki“. Sofia, 2016.)

THE STRUCTUROGRAPHIC POTENTIAL OF THE BULGARIAN COMPLEX SENTENCE. THE CONTRIBUTION OF STATISTICAL PROGNOSTIC METHODS

Petya Barkalova [a], Krasilina Koleva-Kostova [b], Hristo Manev [c]
University of Plovdiv Paisii Hilendarski [a,b], Medical University Plovdiv [c]

barka@uni-plovdiv.bg[a], krasilinakoleva@gmail.com [b], Hristo.Manev@mu-plovdiv.bg[c]

Abstract. The report presents the results of the work on creating of a research corpus of structurografically processed complex mixed sentences. The purpose of the created corpus is to compare the primary sketch, structure diagram and acoustic image of 500 complex mixed sentences. An analysis of 200 new sentences is also presented. The medium for statistical analysis of data - IBM SPSS Statistics v.19, has been used for the statistical processing of the data obtained from configuration syntactic analysis. In this way new information and new conclusions about the proportions in the sentence structure are being reached. It has been proven that the data obtained from each sample are valid for the whole work. An excerpt of 100 sentences from the novel "The Farm at the Border" by Yordan Yovkov and an excerpt of 100 sentences from the novel "Noah's Ark" by Yordan Radichkov have been considered. The article also examines the quantitative distribution of the subordinate clauses in both novels in comparison with the data from a previous study of the novel "Antichrist" by Emilian Stanev.

In conclusion, an algorithmic model and its operation have been presented, the knowledge of which gives way towards new evidence of the structural potential of the modern Bulgarian language.

Keywords: *complex mixed sentence, structurography, statistics, intonation contour*

Petya Barkalova
Bulgarian Language Department
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24, Tsar Asen Str
Plovdiv 4000
Bulgaria

Krasilina Koleva-Kostova
Bulgarian Language Department
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24, Tsar Asen Str
Plovdiv 4000
Bulgaria

Hristo Manev
Department of Medical Physics
and Biophysics
Section of Mathematics
and Information Technology
Medical University-Plovdiv
15A, Vasil Aprilov Blvd
Plovdiv 4002
Bulgaria

YAT-ALTERNATION AND THE IMPERFECT TENSE IN BULGARIAN. A RULE-BASED ANALYSIS

Danil Khristov
University of Nova Gorica
danil.khristov@ung.si

Abstract. The paper proposes a rule-based feature analysis of the *ya*/*e* phenomenon in Bulgarian. Special attention is paid to the variable *ya/e* observed in the forms of the imperfect tense. First and second-conjugation verbs whose imperfect forms involve yat-alternation are compared with third-conjugation verbs where this alternation is not observed. The analysis also addresses the role of morphology in the process of adding different imperfect endings to the verb base and the effect of these endings on the variable *ya*/*e*. Finally, the phonemic status of soft consonants is discussed in relation to the proposed analysis.

Keywords: *yat vowel, yat-alternation, variable ya/e, imperfect tense, rule-based analysis, features*

1. Yat-alternation

1.1. Introduction

In Old Church Slavonic (OCS) there was a special vowel known as the yat vowel, which was rendered by the old Cyrillic letter ѣ. In the International Phonetic Alphabet (IPA) this vowel will be represented as æ (*æ*). The yat vowel is responsible for the yat-alternation (variable *ya*/*e*) in Bulgarian. In modern Bulgarian it may be realized as *ja*, *ʲa*, *a* or *ɛ*. In some cases, we find ya/e alternation in positions where historically there was no yat vowel although such cases obey the same rules. I will use the term yat-alternation to refer to all variable ya/e cases and the term yat vowel to refer to the underlying form of any vowel involved in the variable ya/e phenomenon in modern Bulgarian, regardless of its historical origin.

In a broader context, the vowel marking the imperfect tense in Bulgarian can be considered as related to the variable *ya*/*e*. I will present a rule-based analysis of the yat vowel using features similarly to Chomsky and Hale (Chomsky, Halle 1968), who proposed one of the first systematic analyses in generative phonology. I will apply the yat-alternation analysis for describing the imperfect tense forms of first and second-conjugation verbs.

1.1.1. *ʲa*-realization, *ja*-realization and *a*-realization of the yat vowel[1]

The *ʲa*- and the *ja*-realizations involve cases where an underlying yat vowel is realized as the vowel *a* either with a preceding palatalized (soft) consonant (*ʲa*-realization) or with a preceding vowel, where the yat vowel is realized as *ja* itself (*ja*-realization). In both cases the final vowel is rendered by the letter *я*. There is also an *a*-realization of the yat vowel when preceded by a *sh*-sound: *ʒ*, *ʧ*, *ʃ* or *ʤ*.

A) Conditions for *ʲa*-realization, *ja*-realization and *a*-realization

These realizations are more specific than the *ɛ*-realization and they only appear in environments where **all** of the following conditions are met:

a) The yat vowel is in a stressed syllable (the yat vowel is stressed)

[1] Cyrillic, Latin and IPA notations separated by the symbol | are used for all examples. The Bulgarian sound *ŭ* (IPA *j*) represents the palatal *j* when it follows a vowel, whereas the sound *ь* (IPA *ʲ*) represents palatalization of the consonant. The Bulgarian sound *я* represents the sound *a* (in certain cases *ə*) preceding the palatal *j* when it follows a vowel (IPA *ja* or *jə*) or the sound *a* (in certain cases *ə*) preceding a palatalized consonant (IPA *ʲa* or *ʲə*).

b) The yat vowel is NOT followed by a syllable containing a front vowel *ɛ* or *i*. This means yat is either in a syllable containing a back vowel (*a*, *ə*, *ɔ* or *u*) or in a word-final syllable.

c) The yat vowel is not followed by a *sh*-sound such as *ʒ*, *ʧ*, *ʃ*, *ʤ*

B) Types of realizations

a) The *ʲa*-realization (Table 1)

Table 1. The *ʲa*-realization in adjectives and nouns

Underlying Representation (UR)	Surface Representation (SR)	Translation
бѣ̀л|'bæl|'bæl	бя̀л|'bʲal|'bʲal	white, masc, sg
бѣ̀ла|'bæla|'bæla	бя̀ла|'bʲala|'bʲala	white, fem, sg
бѣ̀ло|'bælo|'bælɔ	бя̀ло|'bʲalo|'bʲalɔ	white, neutr, sg
тѣ̀сна|'tæsna|'tæsna	тя̀сна|'tʲasna|'tʲasna	narrow, fem, sg
тѣ̀сно|'tæsno|'tæsnɔ	тя̀сно|tʲasno|'tʲasnɔ	narrow, neutr, sg
снѣ̀г|'snæg|'snæg	сня̀к|'snʲak|'snʲak	snow, sg
грѣ̀х|'græh|'græx	гря̀х|'grʲah|'grʲax	sin, sg
млѣ̀ко|'mlæko|'mlækɔ	мля̀ко|'mlʲako|'mlʲakɔ	milk, sg

In a wider context, we can assume that all I and II conjugation verbs have an underlying yat vowel in the forms of the imperfect tense. For the 1 sg this is the final vowel in the form.

The imperfect tense of I and II conjugation verbs also involves a *ʲa*-realization of the final yat vowel if the yat vowel is stressed and preceded by a consonant other than *ʒ*, *ʧ*, *ʃ* or *ʤ* (Table 2).

Table 2. The *ʲa*-realization in the imperfect tense[2]

UR	SR	Translation
четѣ̀х|če'tæh|ʧɛ'tæx (the stem ends in a hard non-palatalized sound (with no *j* assumed) in the 1 sg, present tense)	четя̀х|če'tʲah|ʧɛ'tʲax	to read,1 sg, imperfect tense, I conjugation
ловѣ̀х|lo'væh|lɔ'væx (underlyingly, the stem ends in a soft palatalized sound (with *j* assumed) in the 1 sg, present tense; this palatization is erased in the 3 sg of the present and the imperfect tense)	ловя̀х|lo'vʲah|lɔ'vʲax	to hunt, to fish, to catch, 1 sg, imperfect tense, II conjugation

b) The ***ja*-realization** of the final yat vowel is found in the imperfect tense of II conjugation verbs if this vowel is stressed and preceded by another vowel **(**Table 3).

Table 3. The *ja*-realization in the imperfect tense

UR	SR	Translation
строѣ̀х|stro'æh|strɔ'æx (underlyingly, the stem ends in a soft palatalized sound (with *j* assumed) in the 1 sg, present tense; this palatization is erased in the 3 sg of the present and the imperfect tense)	строя̀х|stro'jah|strɔ'jax	to build, 1 sg, imperfect tense, II conjugation

[2] The original verb classes for the past tense (aorist) presented in Stoyanov (Stoyanov 1983: 304 – 314) were adapted to provide an illustrative data set for all imperfect tense forms. All mentioned verb forms follow the *Official Spelling Dictionary of the Bulgarian Language. Verbs.* (Sofia: Prosveta, 2016).

c) The ***a*-realization** of the final yat vowel is found in the imperfect tense of I and II conjugation verbs if the vowel is stressed and preceded by the consonants *ʒ*, *ʃ́*, or *ʃ* (Table 4).

Table 4. The *a*-realization in the imperfect tense (cf. footnote 2)

UR	SR	Translation
речѣ̀х|re'čæh|rɛ'ʧæx	речàх|re'čah|rɛ'ʧax	to say, to tell, 1 sg, imperfect tense, I conjugation
удължѣ̀х|udâl'žæh|udəl'ʒæx	удължàх|udâl'žah|udəl'ʒax	to elongate, to extend, 1 sg, imperfect tense, II conjugation
увеличѣ̀х|uveli'čæh|uvɛli'ʧæx	увеличàх|uveli'čah|uvɛli'ʧax	to increase in number, 1 sg, imperfect tense, II conjugation
повишѣ̀х|povi'šæh|pɔvi'ʃæx	повишàх|povi'šah|pɔvi'ʃax	to increase in quantity, to promote, 1 sg, imperfect tense, II conjugation

1.1.2. The *ɛ*-realization of the yat vowel

This realization involves the vowel *ɛ* and occurs even if just one of the conditions for the *ja*-realization, the *ja*-realization or the *a*-realization of the yat vowel is not met. This means that **at least one** of the following conditions is true:

a) The yat vowel is not in a stressed syllable (Table 5)

Table 5. The *ɛ*-realization of the unstressed yat vowel in nouns

UR	SR	Translation
бѣлотà|bælo'ta|bælɔ'ta	белотà| belo'ta|bɛlɔ'ta	whiteness, sg
снѣгъ̀т|snæ'gât|snæ'gət	снегъ̀т|sne'gât|snɛ'gət	the snow, sg, def-full
млѣкà|mlæ'ka|mlæ'ka	млекà |mle'ka|'mlɛ'ka	milk, pl

Because of this condition regarding stress, the final yat vowel in I and II conjugation verbs is realized as *ɛ* if it is unstressed regardless of the preceding sound (Table 6).

Table 6. The *ɛ*-realization of the unstressed yat vowel in the imperfect tense

UR	SR	Translation
лѐгнѣх|'legnæh|'lɛgnæx (the stem ends in a hard non-palatalized sound (with no *j* assumed) in the 1 sg, present tense)	лѐгнех|'legneh|'lɛgnɛx	to lie down, to go to bed, 1 sg, imperfect tense, I conjugation
къ̀пѣх|'kâ'pæh|'kəpæx (underlyingly, the stem ends in a soft palatalized sound (with *j* assumed) in the 1 sg, present tense; this palatization is erased in the 3 sg of the present and the imperfect tense)	къ̀пех|'kâ'peh|'kəpɛx	to bathe, to take a shower, 1 sg, imperfect tense, I conjugation
лъ̀жѣх|'lâžæh|'ləʒæx	лъ̀жех|'lâžeh|'ləʒɛx	to lie, to cheat, 1 sg, imperfect tense, I conjugation
плàчѣх|'plačæh|'plaʧæx	плàчех|'plačeh|'plaʧɛx	to cry with tears, 1 sg, imperfect tense, I conjugation
пѝшѣх|'pišæh|'piʃæx	пѝшех|'pišeh|'piʃɛx	to write, 1 sg, imperfect tense, I conjugation

Table 6.

пѝѣх|'piæh|'piæx (underlyingly, the stem ends in a soft palatalized sound (with *j* assumed) in the 1 sg, present tense; this palatization is erased in the 3 sg of the present and the imperfect tense)	пѝех|'pieh|'piɛx	to drink, 1 sg, imperfect tense, I conjugation
нòсѣх|'nosæh|'nɔsæx (underlyingly, the stem ends in a soft palatalized sound (with *j* assumed) in the 1 sg, present tense; this palatization is erased in the 3 sg of the present and the imperfect tense)	нòсех|'noseh|'nɔsɛx	to bring, to carry, 1 sg, imperfect tense, II conjugation
слу̀жѣх|'služæh|'sluʒæx	слу̀жех|'služeh|'sluʒɛx	to serve, 1 sg, imperfect tense, II conjugation
мъ̀чѣх|'mâčæh|'məʧæx	мъ̀чех|'mâčeh|'məʧɛx	to torture, to torment, 1 sg, imperfect tense, II conjugation
пу̀шѣх|'pušæh|'puʃæx	пу̀шех|'pušeh|'puʃɛx	to smoke, 1 sg, imperfect tense, II conjugation

b) The yat vowel is followed by a syllable containing a front vowel *ɛ* or *i* (Table 7)

Table 7. The *ɛ*-realization of the yat vowel followed by *ɛ* or *i*

UR	SR	Translation
бѣ̀ли|'bæli|'bæli	бѐли|'beli|'bɛli	white, pl
тѣ̀сен|'tæsen|'tæsɛn	тѐсен|'tesen|'tɛsɛn	narrow, masc, sg
тѣ̀сни|'tæsni|'tæsni	тѐсни|tesni|'tɛsni	narrow, pl

c) The yat vowel is followed by a *sh*-sound *ʒ*, *ʧ*, *ʃ* (Table 8)

Table 8. The *ɛ*-realization of the yat vowel followed by *ʒ*, *ʧ*, *ʃ*

UR	SR	Translation
снѣ̀жна|'snæžna|'snæʒna	снѐжна|'snežna|'sneʒna	snowy, fem, sg
снѣ̀жно|'snæžno|'snæʒnɔ	снѐжно|'snežno|'sneʒnɔ	snowy, neutr, sg
грѣ̀шна|'græšna|'græʃna	грѐшна|'grešna|'greʃna	wrong, incorrect, erroneous, sinful, fem, sg
грѣ̀шно|'græšno|'græʃnɔ	грѐшно|'grešno|'greʃnɔ	wrong, incorrect, erroneous, sinful, neutr, sg
млѣ̀чна|'mlæčna|'mlæʧna	млѐчна|'mlečna|'mleʧna	milky, fem, sg
млѣ̀чно|'mlæčno|'mlæʧnɔ	млѐчно|'mlečno|'mleʧnɔ	milky, neutr, sg

2. Rule-based analysis

2.1. Yat-alternation rule

A) The *ja*-realization

I will assume that the *ja*-realization is the main realization, which is represented by the following rule (Figure 1):

where: the brackets () without indexes mean an optional segment

curly brackets {} mean any of the following options:

[σ and]σ mean left and right syllabic boundary respectively

$[\ ]_{n\geq 0}$ – zero or more segments (*n* stands for the number of segments and n equals or is greater than 0)

means the end of the word

The *ʲa*-realization and the *a*-realization are special cases of the *ja*-realization, where two additional rules are applied – the palatalization rule and the *j*-deletion rule (cf. 2.2. below).

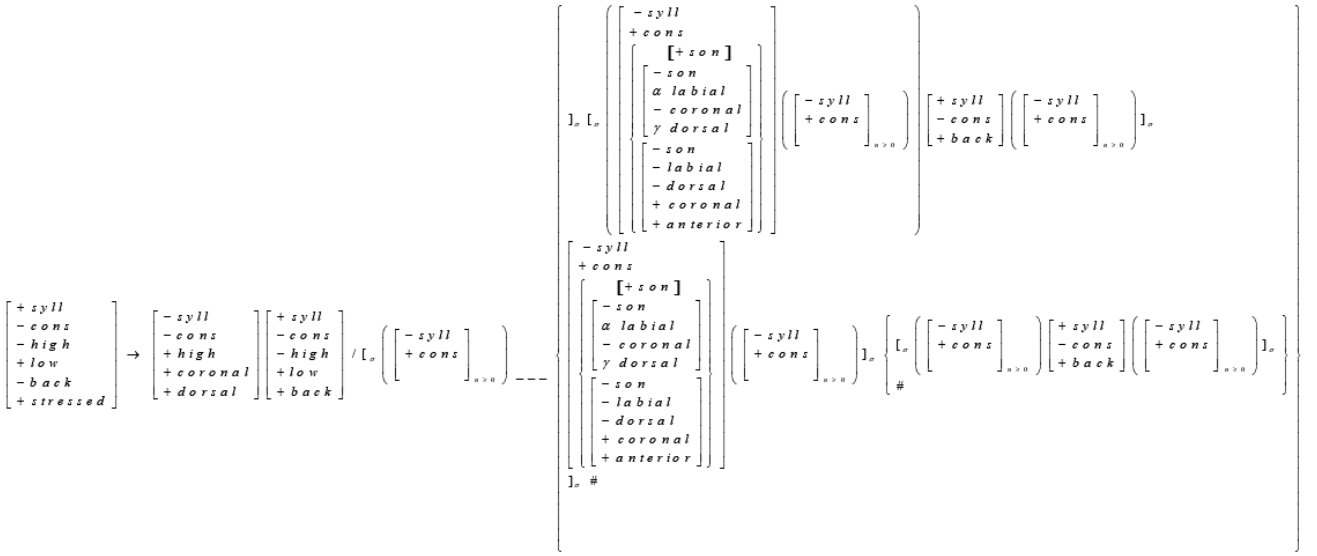

Figure 1. The *ja*-realization rule of the yat vowel

B) The *ɛ*-realization

Since the *ja*-realization, the *ʲa*-realization and the *a*-realization of the yat vowel appear in very specific environments as opposed to the *ɛ*-realization, we can think of the *ɛ*-realization as the Elsewhere Case; thus, no context is provided in the rule which illustrates the *ɛ*-realization of the yat vowel (Figure 2):

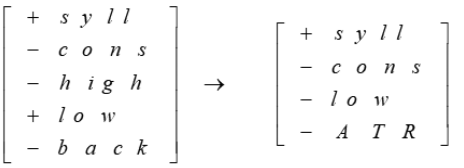

Figure 2. The *ɛ*-realization rule of the yat vowel

2.2. Additional rules for deriving the rules in the rule-based analysis

We may propose two mandatory rules for Bulgarian which apply in any context (not just that of the yat vowel) where the *j*-sound follows a consonant. These rules are used for deriving the *ʲa*-realization and the *a*-realization of the yat vowel.

a) The palatalization rule

The presence of the *j*-sound after any consonant other than *ʒ*, *ʧ*, *ʃ* or *ʤ* and before a back vowel causes palatalization of the preceding consonant (Figure 3).

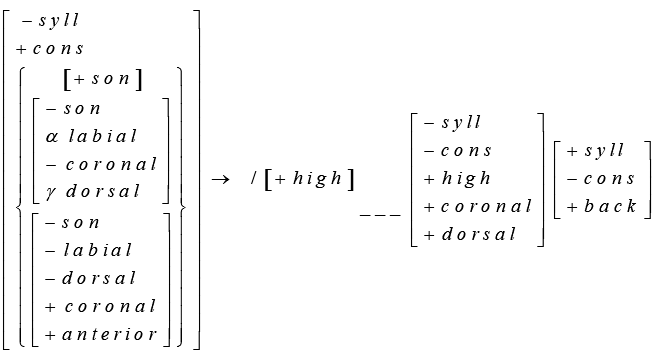

Figure 3. The palatalization rule

An autosegmental representation of the rule (Goldsmith 1979; McCarthy 1979) is presented below (Figure 4).

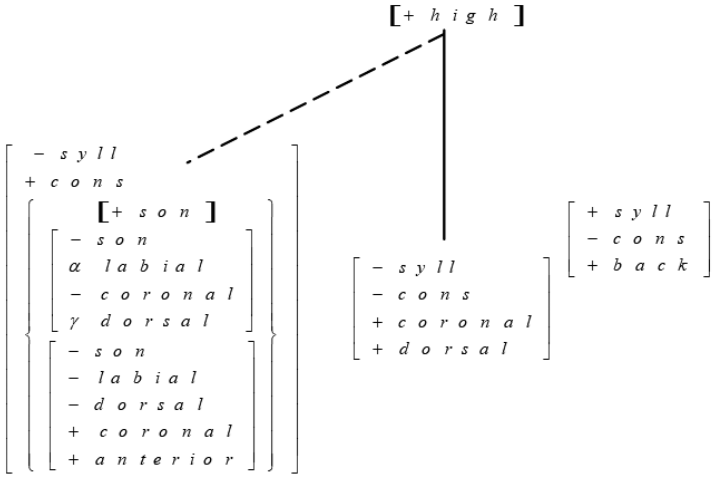

Figure 4. An autosegmental representation of the palatalization rule

The sounds *ʒ*, *ʧ*, *ʃ* and *ʤ* may be called *sh*-sounds due to their phonological behavour but only *ʒ*, *ʧ*, *ʃ*, and not *ʤ*, appear as final consonants in verbal stems.

b) The *j*-deletion rule – a *j*-sound is deleted when following another consonant (Figure 5)

$$\begin{bmatrix} -syll \\ -cons \\ +high \\ +coronal \\ +dorsal \end{bmatrix} \rightarrow \varnothing / \begin{bmatrix} -syll \\ +cons \end{bmatrix} \_\_$$

Figure 5. The *j*-deletion rule

2.3. Derivations in the rule-based analysis

2.3.1. The *ʲa*-realization, the *ja*-realization and the *a*-realization

A) The initial *ja*-realization (Table 9)

The yat-alternation applies to words containing the yat vowel. In the cases where all the conditions for the *ja*- /*ʲa*- /*a*-realization are met, the yat alternation initially forces a *ja*-realization of the yat vowel. At this stage, words contain *ja*.

Table 9. Derivations. The initial *ja*-realization of the yat vowel in adjectives and nouns

UR	Yat-alternation
бѣ̀л|'bæl|'bæl	бйа̀л|'bjal|'bjal
бѣ̀ла|'bæla|'bæla	бйа̀ла|'bjala|'bjala
бѣ̀ло|'bælo|'bælɔ	бйа̀ло|'bjalo|'bjalɔ
тѣ̀сна|'tæsna|'tæsna	тйа̀сна|'tjasna|'tjasna
тѣ̀сно|'tæsno|'tæsnɔ	тйа̀сно|tjasno|'tjasnɔ
снѣ̀г|'snæg|'snæg	снйа̀г|'snjag|'snjak
грѣ̀х|'græh|'græx	грйа̀х|'grjah|'grjax
млѣ̀ко|'mlæko|'mlækɔ	млйа̀ко|'mljako|'mljakɔ

The same *ja*-realization also occurs in the imperfect tense of the I and II conjugation verbs when their final yat vowel is stressed (Table 10).

Table 10. Derivations. The initial *ja*-realization of the yat vowel in the imperfect tense

UR	Yat-alternation
четѣ̀|če'tæ|ʧɛ'tæ	четйà|če'tja|ʧɛ'tja
речѣ̀|re'čæ|rɛ'ʧæ	речйà|re'čja|rɛ'ʧja
строѣ̀|stro'æ|strɔ'æ	стройà|stro'ja|strɔ'ja
ловѣ̀|lo'væ|lɔ'væ	ловйà|lo'vja|lɔ'vja
удължѣ̀|udâl'žæ|udəl'ʒæ	удължйà|udâl'žja|udəl'ʒja
увеличѣ̀|uveli'čæ|uvɛli'ʧæ	увеличйà|uveli'čja|uvɛli'ʧja
повишѣ̀|povi'šæ|pɔvi'ʃæ	повишйà|povi'šja|pɔvi'ʃja

B) The final realizations

a) The final *ʲa*-realization (Table 11)

At this stage after the *ja*-realization of the yat vowel, words have a final *j*-sound. In the case where the sound preceding *j* is a consonant, this *j*-sound triggers the application of the palatalization rule, which causes the palatalization of the preceding consonant. Next, the preceding consonant triggers a subsequent process of *j*-deletion (*j*-deletion rule applies). This results in a *ʲa*-realization of the yat vowel, which is graphically denoted by the Cyrillic letter *я*.

Table 11. Derivations. The final *ʲa*-realization of the yat vowel in adjectives and nouns

UR		SR
	palatalization rule	*j*-deletion rule
бйàл|'bjal|'bjal	бьйàл|'bʲjal|'bʲjal	бя̀л|'bʲal|'bʲal
бйàла|'bjala|'bjala	бьйàла|'bʲjala|'bʲjala	бя̀ла|'bʲala|'bʲala
бйàло|'bjalo|'bjalɔ	бьйàло|'bʲjalo|'bʲjalɔ	бя̀ло|'bʲalo|'bʲalɔ
тйàсна|'tjasna|'tjasna	тьйàсна|'tʲjasna|'tʲjasna	тя̀сна|'tʲasna|'tʲasna
тйàсно|tjasno|'tjasnɔ	тьйàсно|tʲjasno|'tʲjasnɔ	тя̀сно|tʲasno|'tʲasnɔ
снйàг|'snjag|'snjag	сньйàг|'snʲjag|'snʲjag	сня̀к|'snʲak|'snʲak
грйàх|'grjah|'grjax	грьйàх|'grʲjah|'grʲjax	гря̀х|'grʲah|'grʲax
млйàко|'mljako|'mljakɔ	мльйàко|'mlʲjako|'mlʲjakɔ	мля̀ко|'mlʲako|'mlʲakɔ

We can use the yat vowel analysis to explain the imperfect tense forms of I and II conjugation verbs. It is assumed that the imperfect tense is formed from the 3 sg of the present tense. However, this is problematic especially for II conjugation verbs, whose present tense forms end in the vowel *i*. In addition, as shown above, the imperfect tense forms of I and II conjugation verbs clearly seem to follow the realizations of the yat-alternation as opposed to III conjugation verbs.

In order to account for this, we need to derive a form for I and II conjugation verbs from the 3 sg present tense form which contains a yat vowel. I will call it the modified present stem. I will propose a yat replacement rule for deriving the modified present stem, which will replace a final front vowel in the 3 sg present form with a yat vowel. This rule will only apply for deriving the modified present stem and only with I and II conjugation verbs (Figure 6).

$$\begin{bmatrix} +syll \\ -cons \\ -back \\ -low \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} -high \\ +low \end{bmatrix} / \underline{\quad} \quad \#$$

Figure 6. The yat-replacement rule for deriving the modified present stem

Thus, I and II conjugation verbs derive their modified present stem from the 3 sg present tense form by applying the yat-replacement rule, which replaces the final vowel *ɛ* or *i* with a yat vowel (Table 12).

Table 12. Derivations. Modified present stem in I and II conjugation verbs

3 sg present tense	modified present stem
четѐ|če'te|ʧɛ'tɛ	четѣ̀|če'tæ|ʧɛ'tæ
речѐ|re'če|rɛ'ʧɛ	речѣ̀|re'čæ|rɛ'ʧæ
лѐгне|'legne|'lɛgnɛ	лѐгнѣ|'legnæ|'lɛgnæ
къ̀пе|'kâ'pe|'kəpɛ	къ̀пѣ|'kâ'pæ|'kəpæ
лъ̀же|'lâže|'ləʒɛ	лъ̀жѣ|'lâžæ|'ləʒæ
пла̀че|'plače|'plaʧɛ	пла̀чѣ|'plačæ|'plaʧæ
пѝше|'piše|'piʃɛ	пѝшѣ|'pišæ|'piʃæ
пѝе|'pie|'piɛ	пѝѣ|'piæ|'piæ
строѝ|stro'i|strɔ'i	строѣ̀|stro'æ|strɔ'æ
ловѝ|lo'vi|lɔ'vi	ловѣ̀|lo'væ|lɔ'væ
нѝоси|'nosi|'nɔsi	нѝосѣ|'nosæ|'nɔsæ
удължѝ|udâl'ži|udəl'ʒi	удължѣ̀|udâl'žæ|udəl'ʒæ
увеличѝ|uveli'či|uvɛli'ʧi	увеличѣ̀|uveli'čæ|uvɛli'ʧæ
повишѝ|povi'ši|pɔvi'ʃi	повишиѣ̀|povi'šæ|pɔvi'ʃæ
слу̀жи|'služi|'sluʒi	слу̀жѣ|'služæ|'sluʒæ
мъ̀чи|'mâči|'məʧi	мъ̀чѣ|'mâčæ|'məʧæ
пу̀ши|'puši|'puʃi	пу̀шѣ|'pušæ|'puʃæ

In III conjugation verbs there is a final back vowel (not a front vowel) in the 3 sg present stem, so there is no yat-replacement and the modified stem is the same as the 3 sg present stem (Table 13).

Table 13. Derivations. Modified present stem in III conjugation verbs

3 sg present tense	modified present stem
глѐда|'gledâ|'glɛdə	глѐда|'gledâ|'glɛdə
обѝча|o'bičâ|ɔ'biʧə	обѝча|o'bičâ|ɔ'biʧə
слу̀ша|'slušâ|'sluʃə	слу̀ша|'slušâ|'sluʃə
съдъ̀ржа|sâ'dâržâ|sə'dərʒə	съдъ̀ржа|sâ'dâržâ|sə'dərʒə
попрàвя|po'pravjâ|pɔ'pravjə	попрàвйа|po'pravjâ|pɔ'pravjə

The *ʲa*-realization discussed above will be found in the imperfect tense of I and II conjugation verbs whose modified present stem has a stressed yat vowel and whose forms after the initial *ja*-realization of the yat vowel have a *j*-sound following a consonant. The application of the palatalization rule and the *j*-deletion rule results in a final *ʲa*-realization denoted by the Cyrillic letter *я* (Table 14).

Table 14. Derivations. The final *ʲa*-realization in the SR form of the imperfect tense

modified present stem with *j*a-realization + 1sg ending		**SR**
	palatalization rule	*j*-deletion rule
четйàх|če′tjah|ʧɛ'tjax	четьйàх|če'tʲjah|ʧɛ'tʲjax	четя̀х|če'tʲah|ʧɛ'tʲax
ловйàх|lo'vjah|lɔ'vjax	ловьйàх|lo'vʲjah|lɔ'vʲjax	ловя̀х|lo'vʲah|lɔ'vʲax

b) The final *ja*-realization

In the cases where the imperfect tense forms of II conjugation verbs have a final-syllable stressed yat vowel preceded by another vowel, after the application of the initial *ja*-realization, we have a *j*-sound following a vowel. Thus, neither the palatalization rule, nor the *j*-deletion rule, both of which require a preceding consonant, can apply. The surface form is identical to the underlying form with a *ja*-realization of the yat, which is denoted by the Cyrillic letter *я* (Table 15).

Table 15. Derivations. The final *ja* -realization in the SR form of the imperfect tense

modified present stem with *j*a-realization + 1sg ending	**SR**
стройàх|stro'jah|strɔ'jax	строя̀х|stro'jah|strɔ'jax

c) The final *a*-realization

After the *ja*-realization of the yat vowel has been applied to I and II conjugation verbs having a final stressed yat vowel and a preceding *sh*-consonant (*ʒ*, *ʧ*, or *ʃ*), those verbs get a final *j*-sound following the *sh*-consonant. Thus, the palatalization rule, which requires a preceding consonant that can palatalize any consonant other than the *sh*-consonants *ʒ*, *ʧ*, *ʃ* or *ʤ*, cannot apply. On the other hand, the *j*-deletion rule, which requires a preceding consonant before *j*, can apply since the *j*-sound follows a *sh*-consonant.

By deleting the *j*-sound after applying the *j*-deletion rule, we end up with an *a*-realization of the non-2,3 sg imperfect tense forms rendered by the Cyrillic letter *a* (Table 16).

Table 16. Derivations. The final *a*-realization in the SR form of the imperfect tense

modified present stem with a-realization + 1 sg ending	**SR**
	j-deletion rule
речйàх|re'čjah|rɛ'ʧjax	речàх|re'čah|rɛ'ʧax
удължйàх|udâl'žjah|udəl'ʒjax	удължàх|udâl'žah|udəl'ʒax
увеличйàх|uveli'čjah|uvɛli'ʧjax	увеличàх|uveli'čah|uvɛli'ʧax
повишйàх|povi'šjah|pɔvi'ʃjax	повишàх|povi'šah|pɔvi'ʃax

2.3.2. The *ɛ*-realization (Table 17)

When one of the conditions of the *ja*-/*ʲa*-/*a*-realization of the yat vowel is not met, we observe an *ɛ*-realization. This could be the yat vowel being unstressed, the yat vowel being followed by a syllable with a front vowel or the yat vowel being followed by a *sh*-sound (*ʒ*, *ʧ*, *ʃ*).

Table 17. Derivations. The *ɛ*-realization in adjectives and nouns

UR	**SR**
бѣлотà|bælo'ta|bælɔ'ta	белотà| belo'ta|bɛlɔ'ta
снѣгъ̀т|snæ'gât|snæ'gət	снегъ̀т|sne'gât|snɛ'gət
млѣкà|mlæ'ka|mlæ'ka	млекà |mle'ka|'mlɛ'ka
бѣ̀ли|'bæli|'bæli	бѐли|'beli|'bɛli
тѣ̀сен|'tæsen|'tæsɛn	тѐсен|'tesen|'tɛsɛn
тѣ̀сни|'tæsni|'tæsni	тѐсни|tesni|'tɛsni
снѣ̀жна|'snæžna|snæʒna	снѐжна|'snežna|'snɛʒna
снѣ̀жно|'snæžno|'snæʒnɔ	снѐжно|'snežno|'snɛʒnɔ
грѣ̀шна|'græšna|'græʃna	грѐшна|'grešna|'grɛʃna
грѣ̀шно|'græšno|'græʃnɔ	грѐшно|'grešno|'grɛʃnɔ
млѣ̀чна|'mlæčna|'mlæʧna	млѐчна|'mlečna|'mlɛʧna
млѣ̀чно|'mlæčno|'mlæʧnɔ	млѐчно|'mlečno|'mlɛʧnɔ

Similarly, the final yat vowel of the imperfect tense of I and II conjugation verbs is realized as *ɛ* if it is unstressed, regardless of the preceding sound (Table 18).

Table 18. Derivations. The *ɛ*-realization in the imperfect tense

UR	SR
лѐгнѣх|'legnæh|'lɛgnæx	лѐгнех|'legneh|'lɛgnɛx
къ̀пѣх|'kâ'pæh|'kəpæx	къ̀пех|'kâ'peh|'kəpɛx
лъ̀жѣх|'lâžæh|'ləʒæx	лъ̀жех|'lâžeh|'ləʒɛx
пла̀чѣх|'plačæh|'plaʧæx	пла̀чех|'plačeh|'plaʧɛx
пѝшѣх|'pišæh|'piʃæx	пѝшех|'pišeh|'piʃɛx
пѝѣх|'piæh|'piæx	пѝех|'pieh|'piɛx
но̀сѣх|'nosæh|'nɔsæx	но̀сех|'noseh|'nɔsɛx
слу̀жѣх|'služæh|'sluʒæx	слу̀жех|'služeh|'sluʒɛx
мъ̀чѣх|'mâčæh|'məʧæx	мъ̀чех|'mâčeh|'məʧɛx
пу̀шѣх|'pušæh|'puʃæx	пу̀шех|'pušeh|'puʃɛx

2.3.3. Cases without a yat vowel

The distribution of the yat vowel seems unpredictable, which suggests that it could be regarded as a distinct phoneme in the language. This was clearly the case in OCS where the yat vowel denoted the sound *æ* and had a separate dedicated letter ѣ. In Bulgarian the yat vowel does not occur in all contexts and there are indeed contexts where we find invariably either *ʲa/ja* or *ɛ* rather than the yat-alternation (Table 19).

Table 19. Cases of adjectives and nouns without a yat vowel

UR singular	SR singular	UR plural	SR plural	Translation
цѣ̀л|'ʦæl|'ʦæl (has a yat vowel)	ця́л|'ʦʲal|'ʦʲal (the yat vowel is realized as *ʲa*)	цѣ̀ли|'ʦæli|'ʦæli (has a yat vowel)	цѐли|'ʦeli|'ʦɛli (the yat vowel is realized as ɛ)	full, entire
цѐл|'ʦel|'ʦɛl (has an invariable *ɛ*)	цѐл|'ʦel|'ʦɛl (has an invariable *ɛ*)	цѐли|'ʦeli|'ʦɛli (has an invariable *ɛ*)	цѐли|'ʦeli|'ʦɛli (has an invariable *ɛ*)	aim, purpose, target
кафя̀в|ka'fjav| ka'fjav (has an invariable *ʲa*)	кафя́ф|ka'fʲaf| ka'fʲaf (has an invariable *ʲa*)	кафя̀ви|ka'fjavi|ka'fjavi (has an invariable *ʲa*)	кафя́ви|ka'fʲavi|ka'fʲavi (has an invariable *ʲa*)	brown

We should note that the imperfect tense of III conjugation verbs does not involve a yat vowel but the vowel *ə* (Table 20).

Table 20. Cases of the imperfect tense without a yat vowel

UR	SR	Translation
глѐдах|'gledâh|'glɛdəx	глѐдах|'gledâh|'glɛdəx	to watch, 1 sg, imperfect tense, III conjugation
оби́чах|o'bičâh|ɔ'biʧəx	оби́чах|o'bičâh|ɔ'biʧəx	to love, 1 sg, imperfect tense, III conjugation
слу̀шах|'slušâh|'sluʃəx	слу̀шах|'slušâh|'sluʃəx	to listen, 1 sg, imperfect tense, III conjugation
съдъ̀ржах|sâ'dâržâh|sə'dərʒəx	съдъ̀ржах|sâ'dâržâh|sə'dərʒəx	to contain, 1 sg, imperfect tense, III conjugation
попра̀вйах| po'pravjâh| pɔ'pravjəx	попра̀вьйах| po'pravʲâh| pɔ'pravʲəx	to repair, to fix, 1 sg, imperfect tense, III conjugation

When the vowel *ə* precedes a consonant, there is no change resulting in a *ə*-realization of the imperfect tense vowel graphically denoted by the Cyrillic letter *а* (Table 21).

Table 21. Derivations. The final *ə*-realization in the SR form of imperfect tense verbs

UR	SR
глѐдах|'gledâh|'glɛdəx	глѐдах|'gledâh|'glɛdəx
обѝчах|o'bičâh|ɔ'biʧəx	обѝчах|o'bičâh|ɔ'biʧəx
слу̀шах|'slušâh|'sluʃəx	слу̀шах|'slušâh|'sluʃəx
съдъ̀ржах|sâ'dâržâh|sə'dərʒəx	съдъ̀ржах|sâ'dâržâh|sə'dərʒəx

When the vowel *ə* is preceded by *j*, itself preceded by a consonant, the palatalization rule applies, with the *j*-sound causing the palatalization of the preceding sound. The *j*-deletion rule applies, which results in a *ʲə*-realization of the imperfect tense denoted by the Cyrillic letter *я* (Table 22).

Table 22. Derivations. The final *ʲə*-realization in the SR form of imperfect tense verbs

UR		SR
	palatalization rule	*j*-deletion rule
попрà̀вйах| po'pravjâh| pə'pravjəx	попрà̀вях| po'pravʲjâh| pə'pravʲjəx	попрà̀вях| po'pravʲâh| pə'pravʲəx

3. Realizations of the yat vowel in other imperfect forms

When considering the realization of the imperfect yat vowel in I and II conjugation verbs so far, we looked at the 1 sg form. It turns out that the same *ja-/ʲa-/a-/ɛ*-realization is preserved in all but the 2 and 3 sg imperfect forms which always have an *ɛ*-realization **(**Table 23).

Table 23. Imperfect tense forms of the verb *strɔ'jə*

1 sg present tense	non-2,3 sg imperfect stem			
строя̀|stro'jâ|strɔ'jə	строя̀|stro'ja|strɔ'ja	x|h|x	1 sg	non-2,3 sg imperfect endings
		хме|hme|xmɛ	1 pl	
		хте|hte|xtɛ	2 pl	
		ха|ha|xa	3 pl	
строя̀|stro'jâ|strɔ'jə	строѐ|stro'e|strɔ'ɛ	ше|še|ʃɛ	2 sg and 3 sg	2,3 sg imperfect endings

The 1 pl and 2 pl forms of I and II conjugation verbs with *ja-/ʲa-/a*-realization of the imperfect tense are of particular interest as they preserve their *ja- /ʲa- /a*-realization. This is unexpected as their endings *xmɛ* or *xtɛ* contain a front vowel after which, according to the yat-alternation rule, we would expect an *ɛ*-realization. It seems that in those forms the yat-alternation rule does not apply. This contrasts with the 2 sg and 3 sg forms of the imperfect tense whose ending *ʃɛ* also contains a front vowel and as expected they always have an *ɛ*-realization of the yat vowel suggesting that the yat-alternation rule does apply for them.

In order to account for this difference of the yat realization within various endings, we need to treat the *ʃɛ* ending as a different type of suffix as opposed to the remaining endings of the imperfect tense. This will follow Siegel (Siegel 1979) where class I and class II suffixes are distinguished. The analysis will be compatible with the further analysis of Cyclic Phonology (Mascaro 1976) and Lexical Phonology (Kiparsky 1982).

The non-2, 3 sg imperfect endings that contain the consonant *x* (*x*, *xmɛ*, *xtɛ*, *xa*) are class II suffixes. They are added *after* the yat-alternation rule has been applied. Therefore, the yat-alternation rule cannot apply for two reasons. First, it has already been applied and there is no yat vowel present (the yat vowel has already been realized either as *ja* or *ɛ*). Second, the context for an *ɛ*-realization of the yat vowel is not appropriate. As mentioned above, these endings are class II suffixes and thus external to the rest of the structure (i.e., the imperfect stem). That means that there is a morphological boundary that divides the imperfect stem from the remaining endings. The yat-alternation rule will fail to consider any context beyond that boundary. This ensures a preservation of the original realization of the yat vowel (Figure 7).

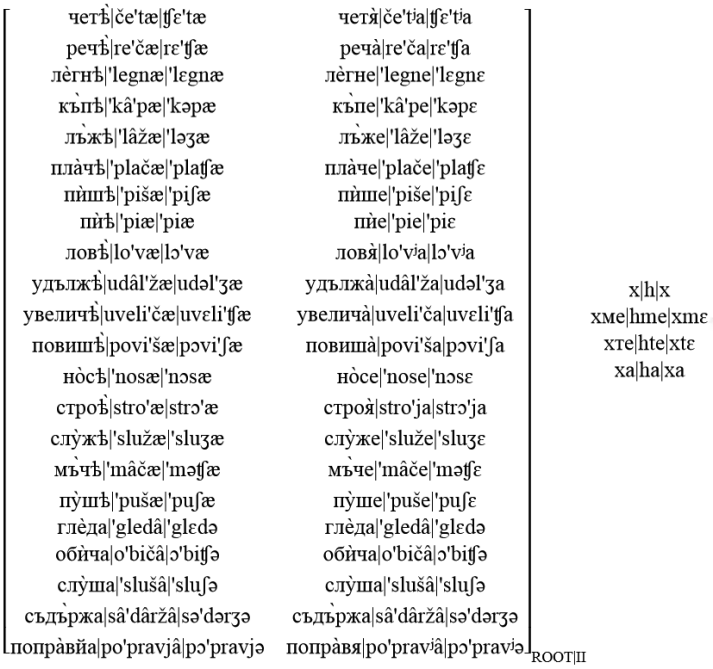

Figure 7. Morphological structure of the non-2,3 sg imperfect tense forms

The non-2,3 sg endings of the imperfect tense contrast with the 2,3 sg *ʃɛ* ending. The latter could be analyzed as a type of class I suffix and can be incorporated into the rest of the structure (the 2,3 sg imperfect stem). The addition of this ending happens *before* the yat-alternation rule applies. That means that the morphological boundary which divides the modified present stem and the 2,3 sg imperfect tense ending *ʃɛ* is eliminated in the derivation and *ʃɛ* can be incorporated into the same morphological structure as the modified present stem. Thus, the yat-alternation rule treats the *ʃɛ* ending as part of the context and the rule′s application results in an *ɛ*-realization of the yat vowel (Figure 8).

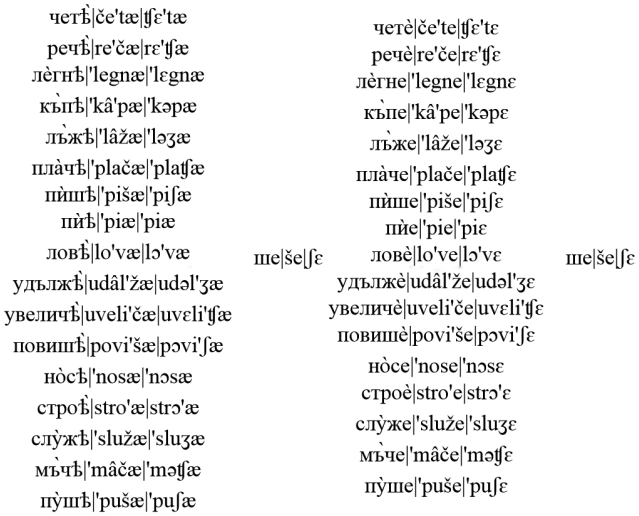

Figure 8. Morphological structure of the 2,3 sg imperfect tense forms

4. Conclusion

As shown in the paper, the adopted rule-based analysis of the imperfect tense and the yat-atlernation in Bulgarian captures successfully the data.

The analysis of the yat-alternation rule proves to be able to account for all cases of the *ja*- /ʲ*a*- /*a*-realization by assimilating them to a more general case of *ja*-realization.

However, there are several properties of the analysis which make it complex in nature:

First, two separate rules are required: one for the *ja*-realization and one for the *ɛ*-realization of the yat-alternation. In addition, two more rules are needed in order to account for the ʲ*a*-realization and the *a*-realization of the yat-alternation.

Second, describing the context of the *ja*-realization of the yat-alternation requires a complex rule which subsumes multiple other rules. However, this is only true for the context of the *ja*-realization of the yat-alternation. For the more general *ɛ*-realization of the yat vowel no context is provided. The context for the more general *ɛ*-realization of the yat vowel is referred to as the Elsewhere Case.

Third, the rule-based analysis describes non-*sh*-sounds in a complex way with the help of the curly brackets {} specifying explicitly each of the options (Figure 9).

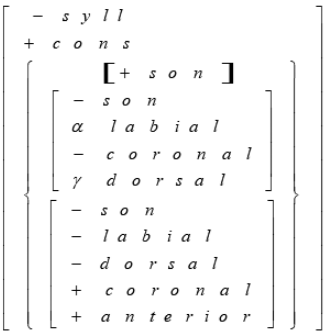

Figure 9. Feature description of non-*sh*-sounds

This is because non-*sh*-sounds do not form a natural class.

Fourth, the analysis of the yat-alternation in the case of the imperfect tense is dependent on the morphology, with only some morphological suffixes affecting the context for the realization of the imperfect tense.

Finally, the analysis has an important consequence for the treatment of soft sounds (palatalized sounds) in Bulgarian. Under this analysis, soft sounds, contrary to the traditional view, will not be regarded as separate phonemes from their hard counterparts. In fact, each soft sound could be viewed underlyingly as a sequence of a hard sound and a following *j*. The surfacing of a soft palatalized sound will be the result of the palatalization rule, which palatalizes the hard sound, and the application of a subsequent *j*-deletion rule, which deletes the following *j*-sound.

References:

Chomsky, Halle 1968: Chomsky, N., M. Halle. *The Sound Pattern of English.* New York: Harper and Row.

Goldsmith1979: Goldsmith, J. *Autosegmental Phonology.* New York: Garland.

Kiparsky 1982: Kiparsky, P. From Cyclic Phonology to Lexical Phonology. In van der Hulst and Smith (eds.). In: *The structure of phonological representations*. Vol. 1. Dordrecht: Foris.

Mascaro 1976: Mascaro, J. *Catalan Phonology and the Phonological Cycle.* PhD dissertation, MIT. Distributed by IULC

McCarthy 1979: McCarthy, J. *Formal Problems in Semitic Phonology and Morphology.* PhD dissertation, MIT. New York: Garland 1982. Distributed by IULC

Siegel 1979: Siegel, D. *Topics in English Morphology.* New York: Garland.

Стоянов 1983: Стоянов, С. *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология.* София: Наука и изкуство. (Stoyanov 1983: Stoyanov, S. *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* Sofia: Nauka i izkustvo).

Generative Phonology <https://brianwilliamsmith.github.io/teaching/401_1.html>

РЕДУВАНЕТО Я-Е-А НА ЯТОВАТА ГЛАСНА И МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК. АНАЛИЗ С ПРАВИЛА

Данил Христов
Университет в Нова Горица

danil.khristov@ung.si

Резюме. Предложената статия представя анализ с правила и признаци на явлението променливо *я/е* в българския език. Специално място е отделено на променливото *я/е* при образуване на глаголи в минало несвършено време. Съпоставени са глаголи от първо и второ спрежение, при които в минало несвършено време се наблюдава променливо *я/е*, и глаголи от трето спрежение, в чиито форми за минало несвършено време то липсва. Анализът разглежда ролята на морфологията при добавянето на различните окончания за минало несвършено време и ефекта, който тези морфологични окончания имат върху правилото за променливото *я/е*. Най-накрая е обсъден фонемният статус на меките съгласни по отношение на представения анализ.

Ключови думи: *ятова гласна, редуване на ятовата гласна, променливо я/е, минало несвършено време, анализ с правила, признаци*

Danil Khristov
University of Nova Gorica
13 Vipavska cesta
Nova Gorica 5000
Slovenia

МОДИФИКАТОРИ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА, КОИТО СЕ СЪЧЕТАВАТ С ЛЕКСЕМИТЕ *ТОЛЕРАНТНОСТ* И *ТЪРПИМОСТ* – СЪПОСТАВИТЕЛНО КОРПУСНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Биляна Тодорова
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

bilyanatodorova@swu.bg

Резюме. Текстът има за цел да провери актуалността на речниковите дефиниции на синонимните лексеми *толерантност* и *търпимост* в днешната медийна реч според корпусни данни, като за целта изследва употребите на двете изследвани думи в Bulgarian Web 2012 с помощта на Sketch Engine. Изследва се тяхната честота в корпуса и съчетаването им с прилагателни имена в ролята на модификатори. Проверява се хипотезата дали лексемата *толерантност* е характерна за официалния дискурс и се отнася до групови права и свободи, докато *търпимост* засяга предимно междуличностните отношения. Данните показват, че модификаторите с най-висока фреквентност на двете лексеми се използват с всяка една от тях. В същото време *толерантност* и *търпимост* често се използват и в рамките на една синтагма, поради което не може да се заключи, че имат напълно припокриваща се семантика. Прави се изводът, че са необходими допълнителни изследвания на съчетаемостта на тези лексеми и на контекстите, в които се използват, за да се разграничат техните значения.

Ключови думи: *търпимост, толерантност, съчетаемост, корпусни данни, модификатори*

1. Увод

Настоящото изследване има за цел да представи съпоставително употребата на две лексеми, възприемани като синонимни – *търпимост* и *толерантност*.

Едната от тях (*толерантност*) е интернационализъм от латински произход (Тодорова / Todorova 2019a: 309), използван в повечето европейски езици и навлязъл постепенно в езика ни след Освобождението, докато *търпимост* е общославянска лексема (виж Фасмер / Vasmer 1987: 49). И тъй като на проучването на *толерантност* в българския език в последните години бяха посветени немалко изследвания (виж напр. Добрева / Dobreva 2009; Kreytchova, Stalyanova 2017; Тодорова / Todorova 2019a, 2019b и др.), които разглеждат употребите на тази ключова дума в по-стари и по-нови контексти и корпуси, в този текст ще бъде поставен акцент върху употребата на най-близкия ѝ синоним – *търпимост*, за да може да се проследи дали и той се съчетава с подобни думи и изрази, както и колко често се открива в корпусите в сравнение с *толерантност*. Подобна съпоставка ще позволи да се разкрие в по-голяма степен какво общо и какви частни значения представят двете лексеми, до каква степен могат да бъдат взаимнозаменяеми, до каква степен употребата им се е специализирала в определени контексти. Цел на изследването е също така да се представи честотата на двете лексеми в корпусите, както и най-честите им колокации[1] в съпоставителен план.

2. Речниково описание на *толерантност* и *търпимост*

Речниковото описание на *толерантност* е било обект на изследване в по-ранни текстове (Тодорова / Todorova 2019a). Според различните речникови данни най-близки синоними на лексемата са *търпимост* и *снизходителност* (Тодорова / Todorova 2019a: 315). „Речник на българския език“ (РБЕ / RBE) в своята онлайн версия представя съществителното по следния начин:

ТОЛЕРÀНТНОСТ, -ттà, *мн*, няма, *ж. Отвл. същ. от* толерантен.[2]

---

[1] Думи, с които изследваните лексеми образуват фрази.

[2] <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/толерантност/> [9.01.2022]

ТОЛЕРÀНТЕН, -тна, -тно, *мн*. -тни, *прил*. Който проявява търпимост към чуждото мнение, характер, религия и др.[3]

Любопитен факт е, че подобно представяне на съществителното чрез прилагателното има своето обяснение в диахронен план, тъй като първата регистрирана употреба в българския език на дума с този корен е именно на прилагателното *толерантен*. Самото прилагателно име обаче в Речника е дефинирано с помощта на съществителното *търпимост*.

Данните от Bulgarian Web 2012, обработени с помощта на Sketch Engine, разкриват двойно по-висока честотност на съществителното (10 804 употреби) в сравнение с прилагателното (5 205 употреби) в изследвания корпус.

Описанието на *търпимост* в „Речник на българския език“ (РБЕ / RBE) също включва в себе си употребата на *толерантност*, но само по отношение на второто, определено като книжно, значение на лексемата *търпимост*, което е свързано с институционално предоставени права и свободи:

ТЪРПѝМОСТ, -ттà, *мн*. няма, *ж*. **1.** Проява на търпение, снизходителност към нечии грешки или лоши прояви. *Майката прояви голяма търпимост към слабостите на сина си*.

2. *Книж*. Зачитане правата и свободите на другите, обикн. от страна на властите; толерантност. *Политическа търпимост. Религиозна търпимост*. (РБЕ / RBE, електронна версия)[4]

Можем да предположим, че според авторите на Речника *търпимост* е абстрактно съществително с по-широко значение от това на съществителното *толерантност*. Ще проследим до каква степен тази дефиниция се потвърждава от употребата в изследвания корпус, който се състои предимно от текстове, използвани в интернет сайтове и медии.[5]

Преди да бъдат представени употребите на двете изследвани лексеми, ще бъдат изложени накратко някои данни за етимологията на лексемата *търпимост*. Тя е образувана от някогашното сегашно страдателно причастие, днес определяно като прилагателно име – *търпим*[6], и абстрактния суфикс *-ост*. *Търпим*, от своя страна, произхожда от глагола *търпя*. Етимологично глаголът в славянски контекст е свързан със значения като ‘замръзвам, застивам’ и ‘страдам, понасям’ (виж повече напр. у Фасмер / Vasmer 1987: 49; Шапошников / Shaposhnikov 2007: 431 – 432; БЕР / BER VIII 2017: 560 – 562 и др.).

От същия корен е и съществителното *търпение*, което е използвано от авторите на РБЕ / RBE при дефинирането на лексемата *търпимост* и на чието концептуално значение за български и руски език обръща внимание Чалъкова (Чалъкова / Chalakova 2012). Според авторката общото прототипно значение на *търпение* в руския и в българския език включва:

1. Понасям неприятно усещане или състояние, без да проявявам незадоволство; понасям неприятности, неудобство, болка;
2. Примирявам се или понасям нещо неприятно, нежелателно (търпя несправедливост);
3. Изпитвам неприятно или нежелателно въздействие (търпя загуба) (Чалъкова / Chalakova 2012: 25).

За разлика от *толерантност*, която е нова лексема, появила се в българския език след възстановяването на българската държава през 1878 г. и използвана предимно в официалния дискурс, и *търпение*, и думата *търпимост* произхождат от глагол с дълга история, който има множество езикови употреби и богат набор от сродни думи, характерни за различни стилове, жанрове и контексти и навлезли широко в речта, образувайки паремии, фразеологични съчетания и други стабилни езикови конструкции, отразяващи менталните представи на носителите на съответните езици за изследвания концепт. В този текст обаче ще се изследват значенията, представени в корпусните данни, като съпоставително се представят съчетанията на двете съществителни с прилагателни имена.

---

[3] <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/толерантен/> [9.01.2022]

[4] <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/търпимост/> [9.01.2022]

[5] <https://www.sketchengine.eu/bgtenten-bulgarian-corpus/> [9.01.2022]

[6] Според РБЕ / RBE:
ТЪРПѝМ, -а, -о, *прил*. *Рядко*. Който може да се понася, търпи; поносим. *Болките бяха търпими*. <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/търпим/> [9.01.2022]

3. Корпусни данни на Bulgarian Web 2012 за *толерантност* и *търпимост*

В следващите редове ще бъде направена съпоставката между езиковите употреби в корпуса, за да се проследи дали описаната от РБЕ / RBE разлика в значенията на двете думи е актуална според корпусните данни – т.е. дали *толерантност* е характерна за официалния дискурс и се използва предимно когато се има предвид търпимостта на институционално равнище, която се отнася до групови права и свободи, свързани с етнос, пол, религиозни вярвания и пр., докато другата се използва в по-ежедневен контекст и засяга предимно междуличностните отношения.

Както вече бе споменато, данните, които ще бъдат разгледани съпоставително в това изследване, са от Bulgarian Web 2012 и са обработени с помощта на Sketch Engine[7]. Функциите на програмата позволяват да се представят графично както тяхната съчетаемост поединично, така и разликата при тяхната съчетаемост с определен клас думи. На фигура 1 са представени някои от думите, с които се съчетава думата *толерантност*, а на фигура 2 – колокациите на *търпимост*.

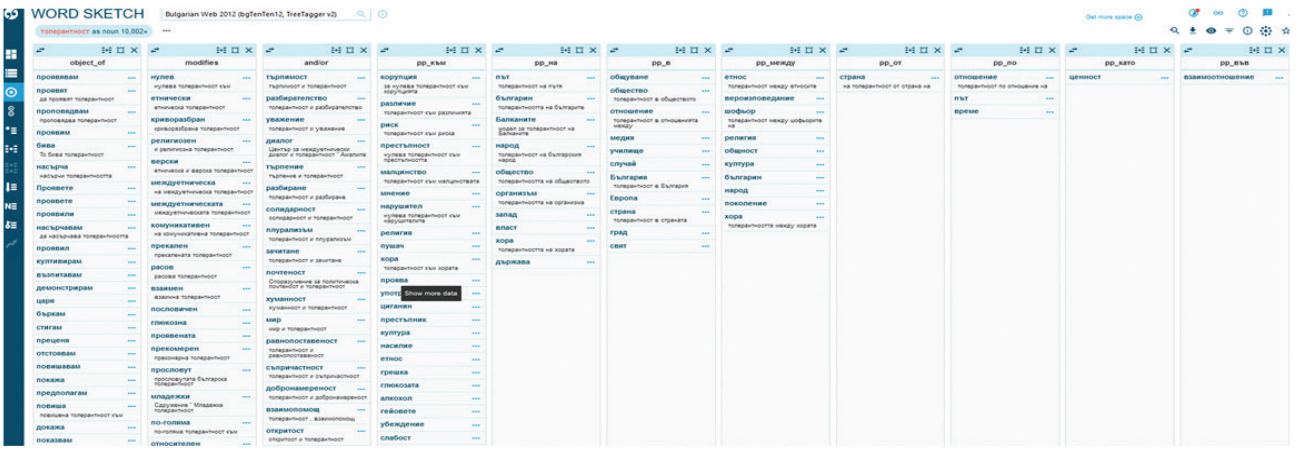

Фиг. 1. Визуално представяне на част от съчетанията на лексемата *толерантност* в Bulgarian Web 2012 с помощта на Sketch Engine

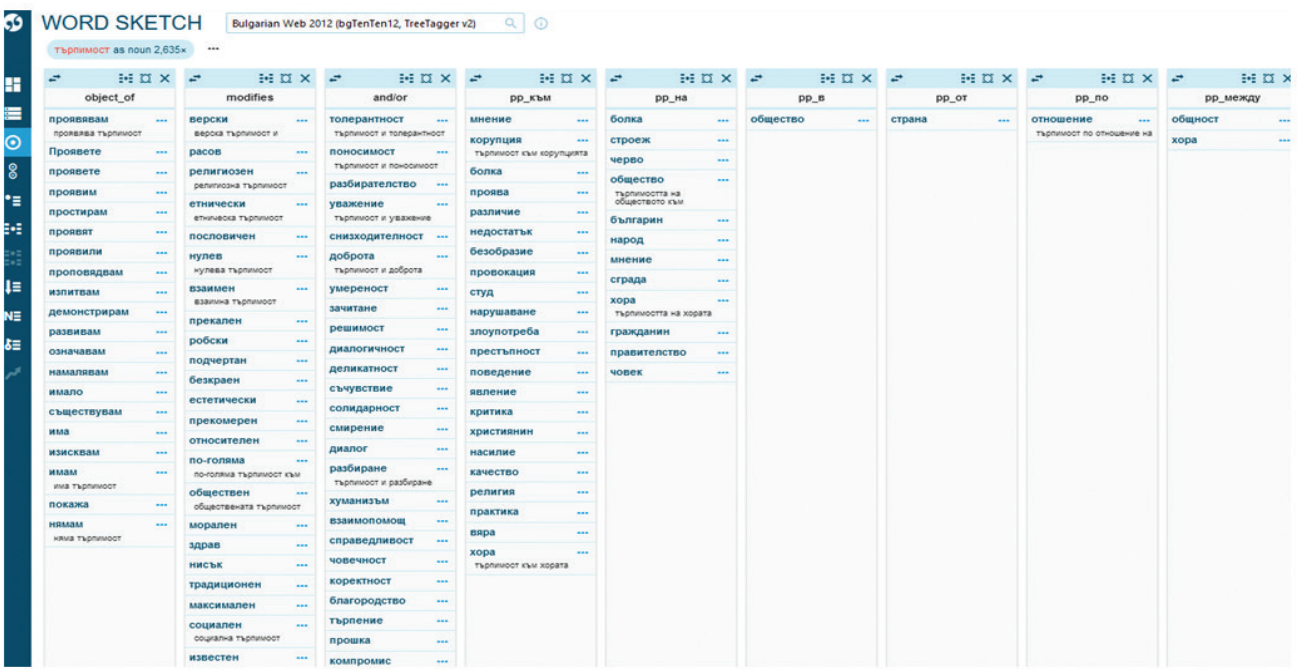

Фиг 2. Визуално представяне на част от съчетанията на лексемата *търпимост* в Bulgarian Web 2012 с помощта на Sketch Engine

[7] <https://app.sketchengine.eu/> [9.01.2022]

Освен че *толерантност* се оказва много по-употребяваната дума в корпуса, очевидно тя се съчетава с повече глаголни сказуеми в ролята си на обект на изречението, както и с повече на брой модификатори.[8] За да се изпълни конкретната цел, която е поставена, а именно да бъде проверена адекватността на речниковата дефиниция, бе проследена съчетаемостта на съществителните с модификатори (прилагателни имена). Използвани са данните от функцията Word Sketch Difference на Sketch Engine.

4. Резултати

Данните недвусмислено разкриват няколко неща:

4.1. Много малко (само 6) от прилагателните имена се оказват използвани само със съществителното *търпимост*, срв. съчетанията *гражданска*, *здрава*, *морална*, *естетическа*, *подчертана* и *робска търпимост*. Тези прилагателни обаче пояснява съществителното само в 0,1 – 0,2% от случаите на неговата употреба в корпуса, така че трудно можем да направим съществени изводи за това доколко те устойчиво се съчетават с него. Интересно е, че освен прилагателното *здрава*, другите прилагателни са относителни и биха могли да бъдат отнесени по-скоро към обществения дискурс, отколкото към ежедневната комуникация.

4.2. Характерни само за *толерантност* са немалка група прилагателни имена: *криворазбрана*[9], *междуетническа(та)*, *комуникативна*, *глюкозна(та)*, *проявена(та)*, *хербицидна*, *прословута*, *междурелигиозна*, *етнокултурна*, *младежка*, *типологична*, *лицемерна*, *безпринципна*, *пуста*, *псевдо*[10], *безгранична*, *необяснима*, *прочута*, *фалшива*, *пасивна*, *хуманна*, *либерална*, *вродена*, *османска*, *изключителна*, *холандска*, *необичайна*, *по-висока*, *най-голяма*, *мюсюлманска*, *елементарна*, *глупава*, *тотална*, *сексуална*, *забележителна*, *абсолютна*, *топлинна*, *езикова*, *особена*, *оптимална*, *политическа*, *невероятна*, *разумна*, *отлична*, *пълна*, *странна*, *престъпна*, *българска*, *индивидуална*, *нужна*, *църковна*, *демократична*, *обратна*, *истинска*, *човешка*, *европейска*, *подобна*, *голяма*, *малка*, *възможна*, *добра*, *необходима*, *историческа*, *турска*, *обща*, *лична*.

4.3. Общи за двете лексеми са модификаторите *нулева*, *етническа*, *традиционна*, *висока*, *културна* (по-типични за *толерантност*), *религиозна*, *прекалена*, *максимална*, *прекомерна*, *по-голяма*, *известна*, *взаимна*, *относителна*, *ниска*, *социална*, *пословична*, *расова*, *безкрайна*, *верска*, *обществена* (последните четири са по-типични за *търпимост*) (виж Диаграма 1.).

[8] За значението на съчетаемостта при изследването на значението на определени лексеми може да се види повече у Тодорова / Todorova 2019b: 236.

[9] Повече за тази фраза може да се открие при Todorova 2020. Особено интересна е и употребата в три от случаите на думата *толерантност* в кавички, която в текст обичайно изразява ирония, т.е. значение, противоположно на речниковото.

[10] Формантът *псевдо-* не може да бъде определен като прилагателно име, а по-скоро като *препозитивен афиксоид, макар да се открива в списъка на групата на модификаторите (класифициран е така вероятно поради погрешното разделно изписване).*

Не на последно място, интересен факт е, че когато става въпрос за съчинителното свързване на двете лексеми, и *толерантност* най-често се комбинира с *търпимост*, и *търпимост* най-често се съчетава с *толерантност* (148 пъти в корпуса, 0.18 на един милион токъни) (вж. фигура 3).

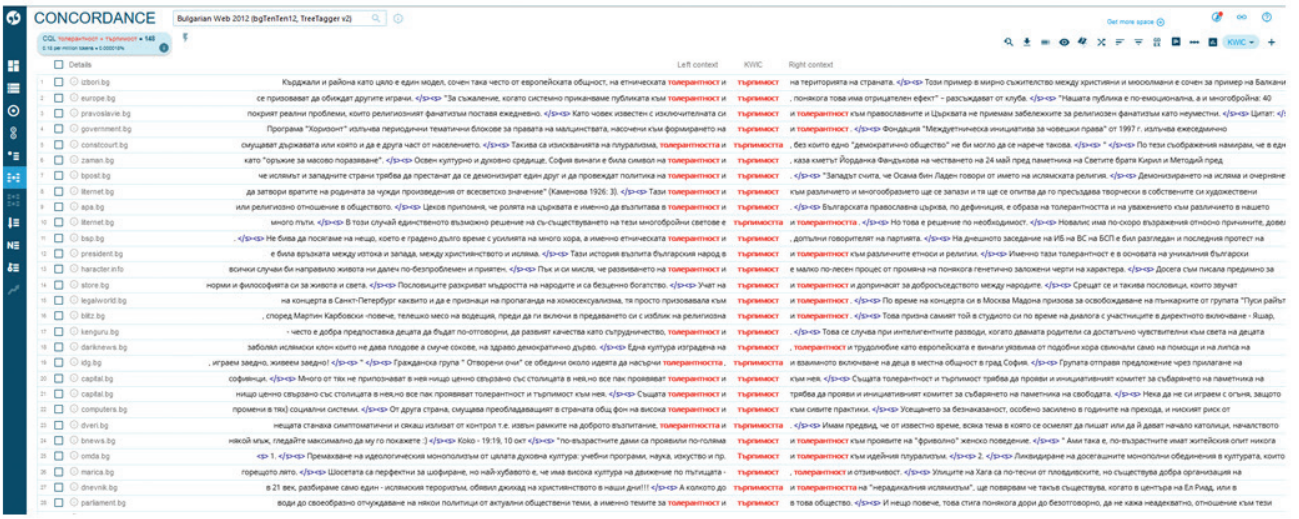

Фигура 3. Визуално представяне на някои от примерите в корпуса, в които *толерантност* и *търпимост* се срещат свързани съчинително

4.4. Не се подкрепя от корпусните данни предположението, че *търпимост* се използва в ежедневен контекст, а *толерантност* – в институционален. Изследването показва, че *толерантност* и *търпимост* често се срещат заедно, *толерантност* се използва в комбинация с доста повече модификатори, а сред тях са и такива, които се отнасят до институционалния дискурс, но се използват и с *търпимост*, като *гражданска*, *етническа*, *религиозна*, *социална*, *обществена.* Така например, що се отнася до политическия и религиозния дискурс, оказва се, че прилагателното *религиозен* е, макар и с малка разлика, по-характерно за съществителното *търпимост* (83 пъти от всички 2 635 употреби на лексемата тя е била в комбинация с това прилагателно, т.е. в около 3,15% от случаите). Изразът *религиозна толерантност* се споменава 332 пъти (при 10 802 употреби на *толерантност*), т.е. в 3,07% от случаите. Прилагателното *етнически* се използва и с двете съществителни, макар да е по-често срещано в комбинация с *толерантност* (457 пъти, или 4,23%) срещу 58 случая (2,2%) при *търпимост*.

4.5. Ако проследим модификаторите в корпуса, които се срещат десет или повече пъти с някоя от изследваните лексеми, списъкът с модификаторите на *толерантност* изглежда така: *етническа* (457), *религиозна* (332), *нулева* (330), *голяма / по-голяма* (85), *българска* (73), *криворазбрана* (65), *взаимна* (58), *прекалена* (43), *висока* (41), *младежка* (39), *политическа* (37), *междуетническа(та)* (34), *верска* (31), *традиционна* (29), *комуникативна* (27), *пълна* (22), *обществена* (20), *културна* (20), *европейска* (18), *малка* (18), *известна* (18), *изключителна* (17), *социална* (16), *добра* (16), *фалшива* (14), *расова* (14), *прекомерна* (14), *прословута* (13), *подобна* (13), *прочута* (11), *ниска* (11), *истинска* (11), *човешка* (10), *максимална* (10) (виж Диаграма 2).

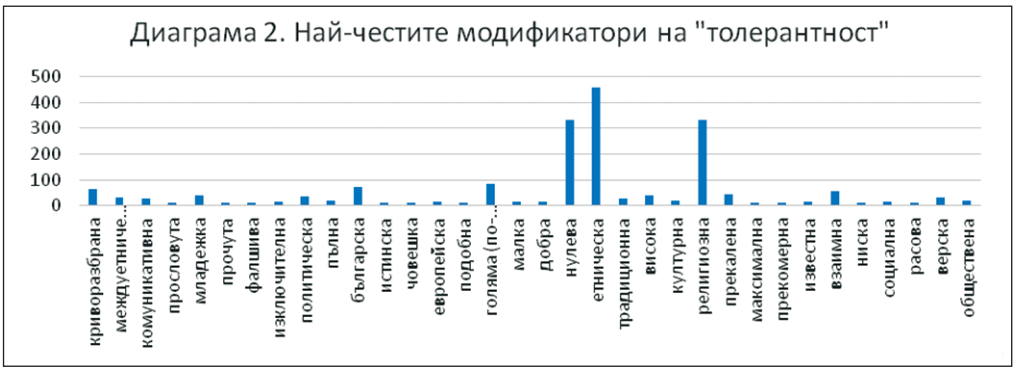

Списъкът с модификаторите на *търпимост*, които са използвани десет или повече пъти в корпуса, е следният: *религиозна* (83), *обществена* (58), *етническа* (58), *верска* (39), *взаимна* (29), *по-голяма* (21), *социална* (13), *нулева* (13). Както бе споменато, най-често съчетаващото се прилагателно с *толерантност* е трето по честота при *търпимост*, а първото по честота за *търпимост* е второ по честота за *толерантност*. При това честотата на първите три прилагателни и при двете съществителни е много по-голяма от честотата на следващите – при *толерантност* това е по-забележимо, като първите три се срещат съответно 457, 332 и 330 пъти и са сред често свързващите се прилагателни и с другата лексема, а всяко от следващите по честота прилагателни се среща под сто пъти; при *търпимост* първите три се срещат съответно първият – 83 пъти, следващите две – по 58 пъти, а тези след тях вече са с под 40 употреби (първите три прилагателни са и в списъка с често срещаните модификатори на *толерантност*) (виж Диаграма 3).

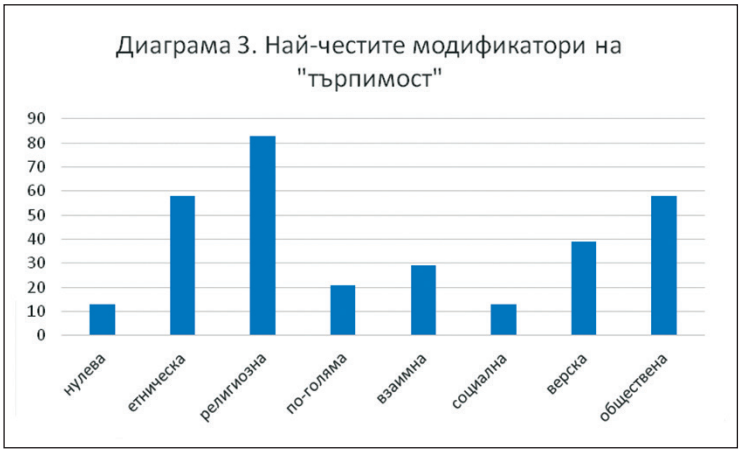

4.6. И данните в изследвания корпус разкриват, че *толерантността* най-често се приема като добро отношение към другите религии и другите етноси и е присъщо на определени групи или етноси (напр. *българска толерантност* е една от най-честотните фрази, но се използва и в други комбинации: *европейска толерантност*, *турска толерантност* и пр.). Интересно е, че изразът *етническа търпимост* се среща често, но *търпимост* не се съчетава с етноними. *Търпимостта* се съчетава с прилагателни, изразяващи групова характеристика, във фразите *гражданска търпимост*, *обществена търпимост* и *робска търпимост* (последното е оценъчно и в много случаи се използва като преносно употребено качествено прилагателно).

4.7. Словосъчетанието *нулева толерантност*, от друга страна, се използва като клише, когато обект на толерантността са неприемливи действия или отношения. Изразът е само един от многото, които се използват и с двете съществителни, и показва количествен признак. Разбира се, тази употреба е книжна и характерна за официалния дискурс. В същото време *нулева толерантност* и *нулева търпимост* са свързани и с други употреби като *малка*, *голяма*, *пълна*, *прекомерна*, *висока*, *максимална* и пр. (*толерантност*) и съответно *максимална*, *висока*, *по-голяма*, *безкрайна* и пр. (*търпимост*), при които се среща употреба на прилагателни за размер, която поради факта, че е налице съчетаване с абстрактни съществителни имена, очевидно е субективнооценъчна и преносна. В същото време и тук „наличието на толерантността и размера на разпространението ѝ допълнително се подлагат на оценка, като прекаленото или недостатъчното наличие се определят като проблематични“ (Тодорова / Todorova 2019b: 238). Оценъчната употреба може да бъде с положителна и отрицателна конотация, при това не само за тази група прилагателни (виж повече по въпроса у Тодорова / Todorova 2019a, 2019b, 2020).

4.8. В корпуса, съставен от публицистични текстове, публикувани в периода след Освобождението до 1944 г.[11], се срещат 63 различни прилагателни имена, модифициращи лексемата *толе-*

[11] Електронен архив на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език на БАН. Искам специално да благодаря на проф. д-р Диана Благоева от Секцията по лексикология и лексикография за осигурения достъп.

рантност (Тодорова 2019b: 238). В корпуса, изследван тук, *толерантност* е пояснявана от 84 уникални прилагателни имена, което може да се дължи на несравнимо по-голямата честота на самото опорно съществително (372 употреби в корпуса с текстове, събрани до 1944 г., 10 802 употреби в изследвания тук корпус). Все пак, както се вижда, броят на модификаторите не е много по-голям[12].

Общите модификатори и в корпуса на Електронния архив на Секцията за българска лексикология и лексикография към ИБЕ на БАН с текстове, публикувани до 1944 г., и в Bulgarian Web 2012 са следните: *безгранична*, *българска*, *взаимна*, *висока*, *глупава*, *голяма*, *забележителна*, *известна*, *лична*, *малка*, *нужна*, *обща*, *политическа*, *пословична*, *прекалена*, *пуста*, *пълна*, *религиозна*, *странна*, *традиционна*, *турска* (общо 21). Следователно 42 прилагателни имена, които са били характерни за предишния корпус, не се срещат в съвременния корпус в комбинация с *толерантност*, но пък 63 нови прилагателни имена се употребяват като модификатори на лексемата. Въпреки че тези данни подлежат на проверка и с други корпуси, може да се направи обосновано предположение, че съчетаемостта на лексемата се е променила.

4.9. *Толерантност* е много по-често срещана в корпуса от *търпимост*, която пък съответно се среща по-често от другите два синонима на *толерантност – снизходителност* и *отстъпчивост*. Синонимът *снизходителност* е по-нискочестотен: употребите в корпуса са 332 (съответно *снизходителност и толерантност* се срещат заедно два пъти, *търпимост и снизходителност* – четири); *отстъпчивост* също е с ниска честота: в корпуса има 320 употреби на съществителното (а пък *толерантност и отстъпчивост* се срещат 10 пъти заедно в словосъчетание; *търпимост и отстъпчивост* – два пъти; *веротърпимост и отстъпчивост* – веднъж).

5. Заключение

От горното изложение може да се направят някои заключения:

Съчетаемостта на прилагателните имена с двете съществителни не може да даде достатъчно данни, които да разкрият значима разлика в значението на двете изследвани лексеми. Очевидно двете думи се срещат в сходни контексти, но фактът, че се съчетават често една с друга, сочи, че значението им не се припокрива напълно. За да може да се открои разликата между тях, трябва да се направят по-задълбочени изследвания на съчетаемостта им и на контекстите, в които се срещат.

Корпусните данни показват, че лексемата *толерантност* е с много по-широка употреба, въпреки че *търпимост* също не е с ниска честота в корпуса. *Снизходителност* и *отстъпчивост* се срещат по-рядко и също се комбинират понякога и с *толерантност*, и с *търпимост*. Ето защо може да се предположи, че *толерантност* е поела много по-голяма част от значенията, които са били типични за останалите синоними.

Няма обаче пълно съвпадение между никоя от изследваните лексеми, както бе посочено, след като се употребяват в рамките на една синтагма. Може би най-добре би било да се изследват в по-широк контекст специфичните значения на *търпимост* (и евентуално на *снизходителност* и *отстъпчивост*), тъй като тяхната употреба е по-нискочестотна в корпуса и съответно по-лесна за наблюдение и анализиране. Това обаче би могло да бъде задача за следващо изследване.

Цитирана литература / References

БЕР VIII: *Български етимологичен речник. Т. 8 (тесам – фякалка)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER VIII: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 8. (tesam – fyakalka). Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Добрева 2009: Добрева, Е. *Толерантност, нетолерантност и нулева толерантност в съвременния български печат*. Велико Търново: Фабер. (Dobreva 2009: Dobreva, E. *Tolerantnost, netolerantnost i nuleva tolerantnost v savremenniya balgarski pechat*. Veliko Tarnovo: Faber)

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. Електронно издание: <https://ibl.bas.bg/rbe/> [9.01.2022]. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Elektronno izdanie: <https://ibl.bas.bg/rbe/> [9.01.2022].)

[12] В речта високочестотните фрази често се използват като клишета, което ограничава по естествен път съчетаемостта на лексемите. По-рядко срещаните комбинации звучат екзотично или неприемливо за реципиентите, което допълнително увеличава употребата на по-честотните комбинации.

Тодорова 2019а: Тодорова, Б. Някои наблюдения върху концепта ТОЛЕРАНТНОСТ в българския език. – В: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjosfery*. Lublin: UMCS, s. 307 – 320. (Todorova 2019b: Todorova, B. Nyakoi nablyudeniya varhu kontsepta TOLERANTNOST v balgarskiya ezik. – In: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjosfery*, Lublin: UMCS, s. 307 – 320.)

Тодорова 2019b: Тодорова, Б. За атрибутите на толерантността: структурно-семантична характеристика на прилагателните, употребявани в съчетание със съществителното *толерантност* в българската преса между Освобождението и 1944 г. – В: *Българистични четения – Сегед 2019. Международна научна конференция Сегед, Унгария, 13 – 14 юни 2019 г*. Szeged: JATEPress, с. 235 – 243. (Todorova 2019a: Todorova, B. Za atributite na tolerantnostta: strukturno-semantichna harakteristika na prilagatelnite, upotrebyavani v sachetanie sas sashtestvitelnoto *tolerantnost* v balgarskata presa mezhdu Osvobozhdenieto i 1944 g. – In: *Balgaristichni cheteniya – Seged 2019. Mezhdunarodna nauchna konferentsiya Seged, Ungariya, 13 – 14 yuni 2019 g*. Szeged: JATEPress, s. 235 – 243.)

Фасмер 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка в четырех томах. Т. 4 (Т – Яцур)*. Москва: Прогресс. (Vasmer 1987: Vasmer, M. *Jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka v chetyreh tomah. T. 4 (T – Jashhur)*. Moskva: Progress).

Чалъкова 2012: Чалъкова, Т. Рефлексия на времето и концептът „търпение/терпение“ (върху материали от български и руски език“. – В: *Епископ-Константинови четения. Т. 18. Календар и време*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, с. 22 – 30. (Chalakova 2012: Chalakova, T. Refleksiya na vremeto i kontseptat „tarpenie/terpenie“ (varhu materiali ot balgarski i ruski ezik“. – In: *Episkop-Konstantinovi cheteniya. t. 18. Kalendar i vreme*. Shumen: UI “Ep. Konstantin Preslavski”, s. 22 – 30.)

Шапошников 2007: Шапошников, А. Праславянское лексическое гнездо с нерегулярными чередованиями производящей основы: **torp*-, **tьrp*-, **trup*-. – В: Лома, А. (ур.). *Словенска етимологија данас. Зборник симпозијума одржаног од 5. до 10. септембра 2006. године.* Београд: Институт за српски језик САНУ, с. 431 – 435. (Shaposhnikov 2007: Shaposhnikov, A. Praslavjanskoe leksicheskoe gnezdo s nereguljarnymi cheredovanijami proizvodjashhej osnovy: *torp-, *t'rp-, *trup-. – In: Loma, A. (ur.). *Slovenska etimologija danas: zbornik Simpozijuma održanog od 5. do 10. septembra 2006. godine*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, s. 431 – 435.)

Kreytchova, Stalyanova 2017: Kreytchova, E., N. Stalyanova. *The power of public speech.* Sofia: Paradigma.

Todorova 2020: Todorova, B. The Phrase “Krivorazbrana Tolerantnost” in Bulgarian Maternity Forum Communication. – In: *East European Journal of Psycholinguistics*, vol. 7(1), pp. 171 – 183. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2020.7.1.tod>

ADJECTIVES AS MODIFIERS, COLLOCATING WITH THE LEXEMES 'TOLERANTNOST' AND 'TARPIMOST' – A COMPARATIVE CORPUS STUDY

Bilyana Todorova
South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad
bilyanatodorova@swu.bg

Abstract. The paper aims to check the topicality of the dictionary definitions of the synonyms 'tolerantnost' and 'tarpimost' in contemporary media speech according to corpus data. For this reason, the study investigates the use of the words in Bulgarian Web 2012 with the help of Sketch Engine. The research includes their frequency in the corpus and their collocation with the adjectives as modifiers. The hypothesis is that the lexeme 'tolerantnost' is more typical for the official discourse and it is linked with group rights and liberties whereas the lexeme 'tarpimost' is connected to the interpersonal communication. The data reveals that the modifiers with the highest frequency of both lexemes collocate with each of them. At the same time, 'tolerantnost' and 'tarpimost' are often used together in one phrase and therefore, their meaning is not completely the same. The conclusion is that additional research of their collocations and of the contexts they are used is needed so as to reveal the difference in their meanings.

Keywords: *'tarpimost', 'tolerantnost', collocation, corpus data, modifiers*

Bilyana Todorova
South-West University "Neofit Rilski"
66 "Ivan Mihaylov" Str.
Blagoevgrad, 2700
Bulgaria

СЪЩНОСТТА НА КАТЕГОРИЯТА *ЛИЦЕ* ПРИ МЕСТОИМЕНИЯТА

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
m.vidralska@gmail.com

Резюме. Статията разкрива различни разбирания на лингвистите за лицето при местоименията и глаголите. Нашата позиция е, че това са две различни граматични категории. Взаимовръзката между тези две езикови реалии е неоспорим факт и изключително важна особеност, свързана с граматичната категория *персоналност* в съвременния български език.

Ключови думи: *местоимения, лексикално-граматична категория „лице“, морфологична категория*

Различните лингвистични равнища са неизменно свързани помежду си, тъй като тяхната колаборация експлицира нуждите на езика като средство за комуникация. През годините на езиковедските търсения са поставени условни рамки, оформящи граматическата картина, но доста често те се оказват размити заради комплицирания характер на понятията в лингвистиката. Морфологичното, синтактичното и лексикалното равнище винаги са били преливащи се реалии, защото речта е като жив организъм, изискващ работата на всички системи заедно. Именно поради взаимосвързаността им се оформят и специфични категории, каквито са лексикално-граматичните, морфологичните и морфо-синтактичните. Макар за експликатори на граматичното значение в най-чист вид да се възприемат флексиите, в българската и в чуждоезиковите лингвистики се забелязват различни вариации на изразяване на граматичните значения.

Местоименията са отделени като самостоятелна част на речта поради сходни семантични характеристики[1], синтактични функции и общи граматически категории, въпреки че са смятани от повечето лингвисти за нехомогенен клас лексеми. В българския език те са най-вече със заместващ, посочващ статут, който донякъде определя и присъщите им характеристики. Множество родни езиковеди обръщат внимание на реализацията им в речта, на семантиката и граматическите им особености, описвайки същността им не само в българския език (вж. Илиева / Ilieva 1985; Ницолова / Nitsolova 1986; Илиева / Ilieva 2004), а и в балкански контекст (вж. Илиева / Ilieva 1999; Търпоманова / Tarpomanova 2020).

Нашето внимание е фокусирано върху категорията *лице* и по-особения ѝ статут при прономиналните лексеми. Целта на настоящата работа е да се направи кратък преглед на някои разработки по отношение на коментираната категория с идеята да се формулира окончателен извод за същността ѝ, тъй като до момента в българската лингвистика липсва подобен труд. Отчитаме това като пропуск, защото така се допуска привнасяне на граматични образци по аналогия, без да се оформи категорично, ясно и коректно мнение по отношение на категорията.

Приемаме, че лицето в класа на местоименията е лексикално-граматична категория[2]. Повечето лингвисти включват изразяването на значението в рамките на понятийната категория *персоналност* (вж. Бондарко / Bondarko 1991; Куцаров / Kutsarov 1985; БПСГ / BPSG 1993; Иванова / Ivanova 2013), но невинаги става ясна същността на явлението. Функционално-семантичната категория *персоналност* включва както морфологичната категория *лице* при глаголите, ситуирана в ядрото, така и местоименията и способността им по лексикално-граматичен начин да изразяват лицето –

[1] Според Р. Ницолова например не можем да говорим за хомогенен клас лексеми, защото местоименните форми „имат референти, характерни за различни части на речта“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 144).

[2] Солидарни сме с мнението на И. Куцаров (вж. Куцаров / Kutsarov 2007: 577).

вършител или получател на действието. Релацията между граматичната категория *лице* и функционално-семантичната категория *персоналност* е свързана с възможността да се изрази семантично персоналността по граматичен начин, т.е. понятието за персоналността (вършителя или получателя на действието) да получи граматична експликация. Въпреки че местоименията са били обект на множество изследвания, статутът на категорията *лице* при тях остава с недоизяснен характер.

Знаем, че способността да експлицират лице в българския език, имат личните и притежателните прономинални форми, както и това, че редовете лексеми при тях се оформят в три лица за двете числа, в пълни и кратки форми за падежните остатъци на личните местоимения и в пълни и кратки форми за притежателните местоимения. За нас е интересен характерът на категорията, защото в по-голямата част от утвърдените български граматики той се приема за статукво, без да има по-подробни изследвания за него, както и това има ли особености при реализирането ѝ. Отчасти заради тази граматическа характеристика при местоименията се забелязват и специфични за българския език редундантни удвоявания на допълненията, определенията и подлозите в синтактичен план. Важен момент е и фактът, че същността на категорията *лице* при местоименията[3] в голяма част от езиковедските изследвания не е разграничавана от категорията *лице* при глаголните форми[4], което води до дилема при дефиниране на явлението, както и до уеднаквяването му по аналогия, въпреки видимо по-различния характер. Вярно е, че „Личните завършеци (при глаголите – бел. моя – М. В.) са бивши местоимена, които напомнят лично или показателно местоимение. Обърнали се в обликови принадлежности на глагола, срастнали се с основата му и значително се променили, или съвсем изчезнали“ (Попов / Popov 1980: 64), но не бива това да се приема за основание за отъждествяване на двете категории.

Х. Първев в „Очерк по история на българската граматика“ прави подробен обзор на дефинирането и класификациите на прономиналните форми, като уточнява, че още в първата възрожденска граматика на Н. Рилски е засвидетелствано наличието и отделянето на местоименията като самостоятелен клас лексеми (Първев / Parvev 1975: 124). От анализа, представен от автора, забелязваме, че възрожденският езиковед споменава за различните граматични категории при местоименията, сред които е и лицето (пак там, с. 124). При останалите граматици от онзи период е отразено склонението по лице при дейктичните форми, но на този етап на изследването ни няма да търсим дефиниции относно същността на категорията в по-старите ни езиковедски трудове.

Един от най-изявените изследователи в българистиката – А. Теодоров-Балан (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1955), само споменава категорията *лице* при личните местоимения, пропускайки наличието ѝ при притежателните местоимения[5] и не пояснявайки същността ѝ. Авторът правилно уточнява, че при глаголите лицето се изразява „не като дума“, както е при местоименията, а със свои „облици“ (пак там, с. 132), но не извежда дефиницията за разликите между граматичните експликации при глаголните и прономиналните лексеми.

У С. Стоянов вече има разграничение между морфологичния и лексикалния начин за изразяване на лицето, като въпреки това при него категорията продължава да бъде определяна като глаголна: „По лексикален начин първо граматическо лице може да се изрази само с личното местоимение за първо лице *аз – ние* (...) Второто граматично лице може да се изрази по лексикален начин с лично местоимение за второ лице единствено или множествено число или с друга дума, която е обръщение в изречението (...) По лексикален начин трето граматическо лице може да се изрази с лично местоимение за трето лице и с всяко съществително име или друга част на речта, която е субстантивирана“ (Стоянов / Stoyanov 1941/1980: 312 – 313). Фактът, че авторът все пак отделя изразяването на лицето чрез местоименията като лексикален тип, ни дава сигнал, че той най-вероятно е имал съмнения относно същността на явлението, но умишлено или не, не е задълбочил разсъжденията си в тази посока.

Сходна на съвременниците си позиция по въпроса има и С. Дякова в статията си „За категорията лице в български и английски език“, уточнявайки, че „В литературата категорията лице обикно-

---

[3] Според Е. Бенвенист за понятието *лице* при личните местоимения не може да се говори, тъй като то е „присъщо само на *аз/ти* и отсъства при *той*“ (Бенвенист / Benvenist 1993: 212).

[4] Имаме предвид плана на изразяване на категорията.

[5] Факт, който И. Куцаров забелязва (вж. Куцаров / Kutsarov 2007: 194).

вено се разглежда като категория на глагола и се определя по отношение на участващите в дадена езикова ситуация“ и че „Лицето може да се изрази чрез местоимения и чрез лични окончания на глагола“ (Дякова / Dyakova 1971: 111). Авторката извежда на преден план това, че „изборът на дадено лично местоимение зависи, контролира се от формата на глагола“ (пак там, с. 112), с което обаче част от езиковедите не се съгласяват, базирайки се на примери от английския език, където личното местоимение е водещото при определяне на лицето на глаголната форма.

Съвсем лаконично е описанието за присъщата на личните и притежателните местоимения категория и в Академичната граматика (ГСБКЕ / GSBKE 1983). Дадено е склонението на прономиналните форми в зависимост от различните граматични специфики, но не са предложени никакви разяснения по отношение на дефиницията на лингвистичното явление. Въпросът остава маргинален и явно се възприема по аналогия от предходните граматични трудове, че категорията *лице* при местоименните и глаголните форми е с идентичен граматичен характер.

В „Очерк по функционално-семантична граматика на българския език“ И. Куцаров позиционира изразяването на персоналността чрез местоименията в периферията на функционално-семантичната категория *персоналност*, без да споменава за характера на категорията и дали е с различен статут от морфологична (Куцаров / Kutsarov 1985: 81). По-късно обаче в „Теоретична граматика на българския език. Морфология“ авторът уточнява, че „категорията лице при личните и притежателните местоимения е лексикално-граматична“ и „се основава на способността им (на личните и притежателните местоимения – бел. моя – М. В.) да се съгласуват със словоформите на морфологичната категория лице при глагола“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 577). Става ясно, че за езиковеда понятията лице при глагола и лице при местоименията са с различен граматичен облик, с което ние сме абсолютно съгласни, макар че повечето изследователи неглижират въпроса при обзора на местоименните форми. Интересен се оказва казусът, свързан с определящата лицето словоформа – прономиналната или вербалната е базовата форма, която отговаря за съгласуването. Това е поле за изследване, което би било хубаво да се проучи, за да се установят релациите в езика на морфо-синтактично ниво.

М. Велева прави подробен анализ на граматическите форми за лице в статията си „Многозначност и синонимия на граматическите форми за лице“ (Велева / Veleva 1985). Авторката е на мнение, че: „Проявленията на категорията лице при глагола и проявленията на категорията лице при личните и притежателните местоимения се различават съществено в плана на изразяването. Категорията лице на личните и притежателните местоимения е некорелативна (класификационна, лексико-граматическа), нейните членове са различни думи“ (Велева / Veleva 1985: 31). Базирайки се на това, Велева уточнява, че „местоименията са своеобразни дейктически координати на комуникативния акт – посочват глаголното лице според отношението му към комуникативния акт, но могат също така да посочват и лицето, към което е насочено действието, също с оглед на отношението му към комуникативния акт“ (пак там, с. 32). Направен е подробен анализ на съдържанието на категорията, като според изследователката „Отношенията между членовете на категорията при личните и притежателните местоимения и при глагола са аналогични“ (пак там, с. 32), тъй като се основават на сходства в семантичен план и сходства на възможните транспозиции. Представена е парадигматичната и синтагматичната семантика на трите лица, експликатори на персоналността, подкрепени с онагледяващи примери.

В „Българско-полска съпоставителна граматика. Том 4. Семантичната категория комуникант“ авторите правят уточнението, че: „Семантичната категория комуникант разполага и със специализирани лексикални показатели – личните местоимения, чиято семантика се покрива напълно със значението на отделните елементи на категорията комуникант. Идентични значения, но с допълнителна информация за едно по-широко разбирано посесивно отношение, носят притежателните местоимения“ (БПСГ / BPSG 1993: 47). Интересно е наблюдението, че „тогава, когато е достатъчна информацията за лице, изразена чрез личните форми на глагола, и употребата на личното местоимение не е задължителна, но въпреки това то се появява“ (пак там, с. 51). Тук отново е застъпена тезата, че глаголната флексия е определяща за дефинирането на персоналността, което е логично предвид спецификата на граматичната категория при глагола (възможността да бъде идентифицирано лицето, без да има местоименен маркер за него, което в други езици невинаги е постижимо).

И. Куцаров коментира единствения може би на онзи етап труд, посветен на характеристиката на категорията *лице* при глагола (вж. Куцаров / Kutsarov 2007: 197 – 201). Според Куцаров И. Кръ-

пова предлага сериозно и последователно описание на теоретичните постановки, както и своите ценни за българското езикознание изводи, свързани със същността на категорията, граматичното ѝ позициониране и показателите ѝ. Макар че трудът се оказва най-обхватният за времето си по отношение на въпроса според коментиращия го езиковед, разсъжденията за характера на лицето при местоименните форми остават маргинални от основния анализ. Авторът споменава, че лингвистката определя местоименията като „лексикални модификатори“ в рамките на персоналността (Кръпова / Krapova 1995: 30, цит. по Куцаров / Kutsarov 2007: 198), доказвайки според Куцаров „различията между местоименията и персоналните окончания“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 198), но все пак не се достига до категоричност по отношение на вида на категориалното значение. Уклончивост у авторката откриваме и в „Лекции по езикознание“ (Кръпова / Krapova 2000: 162), където тя определя категорията *лице* като глаголна категория, но уточнява, че: „Лицето следователно не е задължителна категория при глагола, за разлика от личните местоимения, които се определят като такива именно защото изразяват лице“ (пак там, с. 162).

П. Пашов обаче е сред малцината лингвисти според И. Куцаров (вж. Куцаров / Kutsarov 2007: 577), които обръщат по-сериозно внимание на по-различния статут на категорията *лице* при този клас думи. В своята „Българска граматика“ авторът уточнява, че „личните местоимения се наричат „лични“ не защото означават лица (тоест хора), а защото имат морфологическата категория лице“ (Пашов / Pashov 2005: 97). Пашов разяснява, че първо и второ лице експлицират лицето, което говори, и лицето, на което се говори, т.е. това са „лица (хора), участници в речевия акт, в комуникацията“; третото лице може да означава както лице, така и нелице, затова и там има разграничение и по родовост. Въпреки изключително вярното си твърдение за дефиницията на категорията и нейната денотативност авторът не уточнява характера ѝ и читателят остава по-скоро с впечатление, че я причислява към морфологичните особености на местоименните форми. Разбира се, езиковедът прави уточнение, че лице притежават и притежателните местоимения, тъй като „по произход те са тясно свързани с личните местоимения“ (пак там, с. 102), но липсва категоричният извод за същността на явлението при двата типа прономинални форми.

В. Зидарова също споменава категорията при личните и притежателните местоимения, но не я отделя като именна категория, а я препраща директно към глаголните (Зидарова / Zidarova 2007).

В граматиката си от 2008 година Р. Ницолова потвърждава лексикално-граматичния характер на лицето при прономиналните форми, макар да не назовава директно вида на категорията: „Някои граматически значения, характерни за други части на речта, при местоименията се изразяват по лексикален път, чрез коренната морфема – напр. значението `лице` при личните и притежателните местоимения...“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 143). За разлика от липсващата увереност в позицията в по-ранния си труд, посветен на местоименните форми (вж. Ницолова / Nitsolova 1986), тук авторката вече по-ясно афишира мнението си по отношение на явлението.

От дотук направения обзор се забелязва, че няма спор по отношение на броя на грамемите в категорията, тъй като при повечето лингвисти откриваме наличието на три лица, участващи или неучастващи в комуникативния акт. Основната семантична опозиция е комуникатор – некомуникатор[6]. Формите, с които се реализират местоименията в зависимост от категорията *лице*, са супплетивни, тъй като нямаме морфема, сигнализираща промяна в граматичното значение, а лексеми, носещи семантиката за персоналността.

Според нас наличието на лице при личните и притежателните местоимения, както и при глаголните форми не създава дилемност при определянето на граматичните категории в лингвистичната система, тъй като двете езикови явления са с идентична семантика, но с различен формален изразител. Ясно е, че категорията *лице* при глагола е с асемантичен характер, тъй като е съгласувателна. Поемайки информацията за персоналността, носена от местоименията, вербалните форми я експлицират чрез окончанията си. Местоименията обаче не притежават такива граматични морфеми, които носят информацията за лицето, вършещо или получаващо действието, тъй като цялата лексема експлицира персоналността. Отношението между лицето при местоименията и лицето при

[6] Ще използваме модела, изграден от И. Куцаров, който намираме за най-логично построен и представящ в най-изчистен вид релацията между категорията *лице* при местоименията и тази при глаголите.

глаголите е подобно на това при съществителните и прилагателните имена по отношение на категорията *род*. Именно категорията *лице* при местоименията дава основание те да притежават различен статут от другите именни класове, който им позволява да останат отделна част на речта не само заради семантичните си особености на заместващи или посочващи думи, а и заради специфичните граматични характеристики, които са им присъщи. Основание за ясното дефиниране на категорията *лице* при местоименията като лексикално-граматична е, че те нямат флексията, характерна за експлицирането на граматичното отношение в морфологичния план на изразяване, а то се реализира посредством цялата лексема[7]. Ако приемем, че лицето е категория с идентичен план на изразяване при местоименията и глагола, то тогава би трябвало да я причислим към т.нар. общи категории, каквито са числото и родът. Това обаче би било некоректно предвид видимите разлики, които се забелязват при експлицирането на семантиката, макар и да не са коментирани задълбочено от езиковедите през годините. Основание за твърдението си откриваме и при Бондарко, чиито трудове са базови не само за руската, а и за общославянската граматична система. Във функционално-семантичната граматика, чийто автор е руският лингвист, се забелязва разграничаване на местоименно и глаголно изразяване на персоналността в рамките на ядрените средства за изразяване на персоналност, което е още едно доказателство за неправилното отъждествяване на двата типа граматично експлициране (вж. Бондарко / Bondarko 1991: 13).

При прегледа на езиковедските трудове, обръщащи внимание на изразяването на лице при местоименията, забелязахме, че в голяма част от изследванията има класификации, групиращи лексемите в зависимост от граматичните им характеристики като субститути на съществителни, прилагателни, числителни и наречия. Не сме съгласни с подобни дефиниции, тъй като част от прономиналните форми не притежават идентичен набор от граматически показатели с този на посочените класове думи, позволяващ да ги причислим към дадена част на речта, макар и само условно (вж. Пашов / Pashov 2005: 97). Знаем, че именно сходният набор от граматични характеристики е определящ за групирането на лексемите в класове думи. За нас категориите *лице* и *падеж*, присъщи на прономиналните форми, са едно от сериозните основания за тяхното отделяне като самостоятелна част на речта. Доколко останалите типове местоимения имат основание да се причислят към нея, е въпрос, подложен на интересни дискусии в последно време (вж. Куцаров / Kutsarov 2019).

Безспорна е нуждата от ревизиране на граматичните категории, присъщи на прономиналните форми, както и на отношенията, в които те влизат с глаголните форми, за да изразят категорията *лице*. Предвид разногласията, които забелязахме, че съществуват в езиковедските описания, ще се постараем в бъдещите си разработки да обърнем внимание на тези интригуващи за лингвистиката въпроси.

Цитирана литература / References

Бенвенист 1993: Бенвенист, Е. *Езикът и човекът.* София: Наука и изкуство. (Benvenist 1993: Benvenist, E. *Ezikat i chovekat.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Бондарко 1991: Бондарко, А. В. *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Наука. (Bondarko 1991: Bondarko, A. V. *Teoria͡ funktsional'noĭ grammatiki. Personal'nost'. Zalogovost'.* Sankt-Peterburg: Nauka.)

БПСГ 1993: *Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 4. Семантичната категория комуникант.* София: УИ „Св. Климент Охридски". (BPSG 1993: *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. T. 4. Semantichnata kategoriya komunikant.* Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".)

[7] Донякъде сме съгласни с позицията на В. Иванова, която определя ядрото на функционално-семантичната категория *персоналност* като морфологично, включвайки „формите за лице на глагола и някои форми на личните местоимения". Авторката приема, че „личните местоимения са лексико-граматични образувания и макар че нямат флексийна изразеност за лице, отнасяме първо- и второличните местоимения в именителен падеж към ядрените експликатори" (Иванова / Ivanova 2013: 225). Останалите местоименни форми, експлициращи лице, тя препраща към периферията на функционално-семантичната категория. Въпреки въпросите, които провокира текстът, безспорно има резон за някои от твърденията, които езиковедката анонсира, но на този етап няма да задълбочаваме разсъжденията си по отношение на дилемните според нас формулировки.

Велева 1985: Велева, М. Многозначност и синонимия на граматическите форми за лице. – В: *Език и литература*, № 6, с. 30 – 41. (Veleva 1985: Veleva, M. Mnogoznachnost i sinonimiya na gramaticheskite formi za litse. – In: *Ezik i literatura*, № 6, s. 30 – 41.)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология.* София: Издателство на Българската академия на науките. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Morfologiya.* Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.)

Дякова 1971: Дякова, С. За категорията лице в български и английски език. – В: *Филологически изследвания. Сборник с доклади по случай 80-годишнината на БКП.* София: Наука и изкуство. (Dyakova 1971: Dyakova, S. Za kategoriyata litse v balgarski i angliyski ezik. – In: *Filologicheski izsledvaniya. Sbornik s dokladi po sluchay 80-godishninata na BKP*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Зидарова 2007: Зидарова, В. *Теоретичен курс с практикум.* Пловдив: Контекст. (Zidarova 2007: Zidarova, V. *Teoretichen kurs s praktikum.* Plovdiv: Kontekst.)

Иванова 2013: Иванова, В. За експликаторите на функционално-семантичната категория *персоналност* в българския език. – В: *Международна интернет конференция „Славянските етноси, езици и култури в съвременния свят“.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. (Ivanova 2013: Ivanova, V. Za eksplikatorite na funktsionalno-semantichnata kategoriya *personalnost* v balgarskiya ezik. – In: *Mezhdunarodna internet konferentsiya "Slavyanskite etnosi, ezitsi i kulturi v savremenniya svyat".* Veliko Tarnovo: UI "Sv. sv. Kiril i Metodiy".)

Илиева 1985: Илиева, К. *Местоимения и текст.* София: Издателство на Българската академия на науките. (Ilieva 1985: Ilieva, K. *Mestoimeniya i tekst.* Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.)

Илиева 1999: Илиева, К. *Личните местоимения в балканските езици.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Ilieva 1999: Ilieva, K. *Lichnite mestoimeniya v balkanskite ezitsi.* Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".)

Илиева 2004: Илиева, М. *Българинът в своите местоимения.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. (Ilieva 2004: Ilieva, M. *Balgarinat v svoite mestoimeniya.* Veliko Tanovo: UI "Sv. sv. Kiril i Metodiy".)

Кръпова 2000: Кръпова, И. *Лекции по езикознание.* Пловдив: Сема 2001. (Krapova 2000: Krapova, I. *Lektsii po ezikoznanie.* Plovdiv: Sema 2001.)

Куцаров 1985: Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 1985: Kutsarov, Iv. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.* Plovdiv: UI "Paisii Hilendarski".)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.* Plovdiv: UI "Paisii Hilendarski".)

Куцаров 2019: Куцаров, К. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта. Автореферат.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2019: Kutsarov, K. *Balgarskite leksemni klasove i ucheniето za chastite na rechta. Avtoreferat.* Plovdiv: UI "Paisii Hilendarski".)

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения.* София: Наука и изкуство. (Nitsolova 1986: Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya.* Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".)

Пашов 2005: Пашов, П. *Българска граматика.* Пловдив: Хермес. (Pashov, P. *Balgarska gramatika.* Plovdiv: Hermes.)

Попов 1941: Попов, Д. *Българска граматика.* София: Христо Г. Данов. (Popov 1941: Popov, D. *Balgarska gramatika.* Sofia: Hristo G. Danov.)

Първев 1975: Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика.* София: Наука и изкуство. (Parvev 1975: Parvev, H. *Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Стоянов 1941/1980: Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език.* София: Наука и изкуство. (Stoyanov 1941/1980: Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Теодоров-Балан 1955: Теодоров-Балан, А. *Нова българска граматика за всякого. Дял 1. Св. 2. За думите – Имена.* София: Българска академия на науките. (Teodorov-Balan 1955: Teodorov-Balan, A. *Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Dyal 1. Sv. 2. Za dumite – Imena.* Sofia: Balgarska akademiya na naukite.)

Търпоманова 2020: Търпоманова, Е. *Функции на местоименията в балканските езици.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Tarpomanova 2020: Tarpomanova, E. *Funktsii na mestoimeniyata v balkanskite ezitsi.* Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".)

THE NATURE OF THE CATEGORY OF PERSON IN PRONOUNS

Milena Vidralska
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"

m.vidralska@gmail.com

Abstract. The article reveals linguists` different understandings of the person in pronouns and verbs. Our position is that these are two different grammatical categories. The interrelation between these two linguistic realities is an indisputable fact and an extremely important feature related to the grammatical category of personality in the modern Bulgarian language.

Keywords: *pronouns, lexical-grammatical category 'person', morphological category*

Milena Vidralska
Faculty of Philology
Department of Bulgarian language
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"
24, Tsar Asen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

ИНТОНАЦИОННИ И ПРОЗОДИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОСТОТО ДВУСЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Христиана Кръстева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
hnikolaeva@gmail.com

Резюме. Проучването представя напредъка на изследванията по проекта „Ритъм и интонация на българското изречение“ (МУ21-ФлФ-013) с фокус върху сравнение на прозодичните характеристики на прости двусъставни положителни съобщителни изречения в българския език. Основната цел е да се разгледат прозодичните характеристики от гледна точка на прозодичното групиране. Изреченията, събрани в корпус за целите на проекта, са обработени със Speech Analyzer 3.1 и са анализирани техните графики на мелодията и спектрограми.

Ключови думи: *прозодия, интонация, просто двусъставно изречение, прозодични модели.*

1. Цели и методи

Изследването има за цел да проследи прозодичните характеристики на съобщителни прости двусъставни изречения. Фокусът е върху реализацията на прозодичното разпределение във фразите. Използваните методи са инструментален и сравнителен. От общия набор изречения в създадения корпус[1] бяха избрани само прости двусъставни съобщителни изречения[2]. Бяха наблюдавани и сравнени техните графики на мелодията.

2. Теоретична основа на изследването

Обикновено темата за прозодичното разпределение се обсъжда във връзка с границата между прозодичните цялости и техния вид. Тук опитваме да сменим фокуса към прозодията, като разглеждаме нейния потенциал да маркира синтактичната и информационната структура на изречението в български език. Споделяме разбирането, че „… прозодичната структура на дадено изказване играе организираща роля при разпознаване на речта“ (Cutler et al. 1997: 143) от гледна точка на фразовото разпределение и рематичността като инструмент за приоритизиране на фразите по важност (Пенчев / Penchev 1980: 74).

Според Сун-А Джун „… прозодичната структура е йерархична организация от прозодични единици от най-малката прозодична единица (мора или сричка) до най-голямата (интонационна фраза или изказване). В рамките на една фраза някои думи са по-изтъкнати от други, а в рамките на една дума някои срички са по-изтъкнати от други“ (Sun-Ah Jun 2005: 432). Джун твърди, че нашето възприятие на прозодията на езика е повлияно от ритмични единици, по-малки от дадена дума (мора

---

[1] Ексцерпираните изречения са от художествена непреводна литература.

[2] Изреченията са записани (без предоставяне на контекст, който не е и част от ексцерпцията в корпуса) с четирима респонденти със следните демографски данни: Р1 – пол мъжки; възраст 21 г.; образование – средно; двуезичен респондент – майчини езици са български и турски език, използва и английски език (ниво В2 по европейската езикова рамка); респондент Р2 – пол мъжки; възраст 33 г.; образование – висше (бакалавър в направление „Икономика и управление“); майчин език – български, използва английски език (ниво С1 по европейската езикова рамка); Р3 – пол женски; възраст 21 години; образование – средно; майчин език български, използва английски език (ниво С1 по европейската езикова рамка); Р4 – пол женски; възраст – 21 години; образование – средно; майчин език – български, използва английски език (ниво С1 по европейската езикова рамка).

за базираните на времетраенето на мора, сричка за базираните на времетраенето на сричката или ударение за базираните на времетраенето на ударението езици) и също така се влияе от прозодичното групиране при или над думата като прозодична дума, акцентирана фраза или интонационна фраза. Прозодичните единици над думата също имат ритмична природа. Всяка единица често започва или свършва с изтъкната сричка или дума, било то поради акцентно ударение, граничен тон или и двете. Ако използваме прозодичната типология на Джун (Sun-Ah Jun 2005), за да характеризираме българския език, то той ще бъде групиран при сръбския език – постлексикалният височинен акцент, който влияе на обкръжението на думата, е обикновено продукт на лексикално ударение, но невинаги (срв. случаи на гласеж, придаден под влияние на *ли,* която няма свое ударение); налични са ударения.

Ще проверим една идея на авторката (Sun-Ah Jun 2014) върху български езиков материал, а именно най-общо, че видът на основата на синтактичната фраза определя позицията на високия тон (H) при прозодични единици от вида акцентирана фраза (AP), които маркират синтактични отношения. И обратно – че акцентирани фрази (AP), които маркират рематизирани[3] словосъчетания, винаги започват с висок тон, без оглед на вида на основата в синтактичната фраза. Авторката прилага данни от янбян корейски и английски език и очертава следните прозодични модели за янбян корейски[4] език:

1. VP AP (акцентирана фраза) – начален H (висок тон)
2. NP AP (акцентирана фраза) – краен H (висок тон), но
3. AP (акцентирана фраза) – начален H (висок тон), когато прозодичното разпределение бележи включена рема[5].

Това означава, че при отсъствие на емфатично ударение в янбян корейски език нормалното прозодично и тонично разпределение съвпада с 1. и 2. по-горе, а при въвеждане на емфатична рема акцентираната фраза има различно поведение.

Ще използваме характеристиките на акцентирана фраза, които Джун описва, за да ги приложим към български език, а именно: „малката прозодична единица като акцентираната фраза често има само един височинен акцент и е или последвана от неударени думи (напр. в японски), или бива предхождана от неударени думи (напр. във френски); и сходно, дадена интонационна фраза в езиците с акцентно ударение често завършва с ядрено акцентно ударение, най-изтъкнатата част от думата“ (Sun-A Jun 2005: 432).

В монографията си „Основни интонационни контури в българското изречение“ Йордан Пенчев коментира данни за български език, според които:

1. В простото двусъставно съобщително изречение с неразширена подложна позиция (NP = No) изречението се състои от „фраза с единствена рема“ (Пенчев / Penchev 1980: 95), която пада върху сказуемото, тъй като подлогът не е задължителен в български език. Когато обаче позицията на подлога е разширена с предпоставено прилагателно или наречие (NP ® A/Adv No), модификаторът е винаги по-силно изтъкнат от опората (Пенчев / Penchev 1980: 55). За позицията на сказуемото Пенчев определя ролята на лексикална рема с уговорката, че по прагматични причини и изисквания на контекста може да се въвеждат емфатични реми (Пенчев / Penchev 1980: 58 – 63). Относно сказуемите, изградени с копула и предикатив, Пенчев определя за водещ високия тон на предикатива като подчертава, че копулата също влиза във висока тонична област, но абсолютният пик е върху предикатива.
2. Емфатичната рема се бележи с по-висок тон, който отменя лексикалната рема.

Имайки предвид засвидетелстваното от Пенчев и като се основаваме на предположението, че NP и VP формират акцентирани фрази (AP), можем да изведем следните модели на прозодичното поведение на българските прости двусъставни положителни съобщителни изречения:

---

[3] Сун-А Джун използва термина фокус, но ние го заменяме с неговия еквивалент по Йордан Пенчев (Пенчев / Penchev 1980) рема, за да избегнем използването на различни термини за един и същи феномен.

[4] Диалект на корейския език, който е характерен за граничния район между Китай и Северна Корея.

[5] Това е рема, въведена по изискването на комуникативната ситуация и т.нар. „намерение на говорещото лице“.

NP [A/Adv No] AP с начален висок тон при модификатора и NP [No] с нисък начален тон;
VP [cop Pred] AP с пик при предиката и VP [V] с начален висок тон;
AP, която въвежда емфатична рема – с начален висок тон, който неутрализира лексикалната рема.

3. Експериментални данни

Нека разгледаме примери[6] за всеки модел с техните графики на мелодията и спектрограми. След тях поместваме дискусия.

Прозодичните характеристики (дължини, височини и интензитет) се визуализират директно чрез следните графики: форма на звуковата вълна, мелодия и интензитет. От друга страна, спектрограмата съдържа пълна информация за звуковата вълна (в аналитичен вид, за разлика от формата на звуковата вълна), представяйки изменението на спектъра на звука във времето, т.е. изменението на честотните компоненти и техния интензитет. По тази причина е полезно спектрограмата да се съчетае с всяка друга графика, за да се добие визуално по-точна и пълна представа за звуковите характеристики на изказа. Нещо повече, спектрограмата показва качеството на гласните (формантната им структура), което не би трябвало да се пренебрегва при оценка на степента на произносително фокусиране на съответната дума. Това не е направено тук, защото представяме малък напредък по работата в нашия проект, но се отчита като важна перспектива за бъдещи изследвания.

NP [A/Adv No] AP с начален висок тон при модификатора

Всички майки са добри.

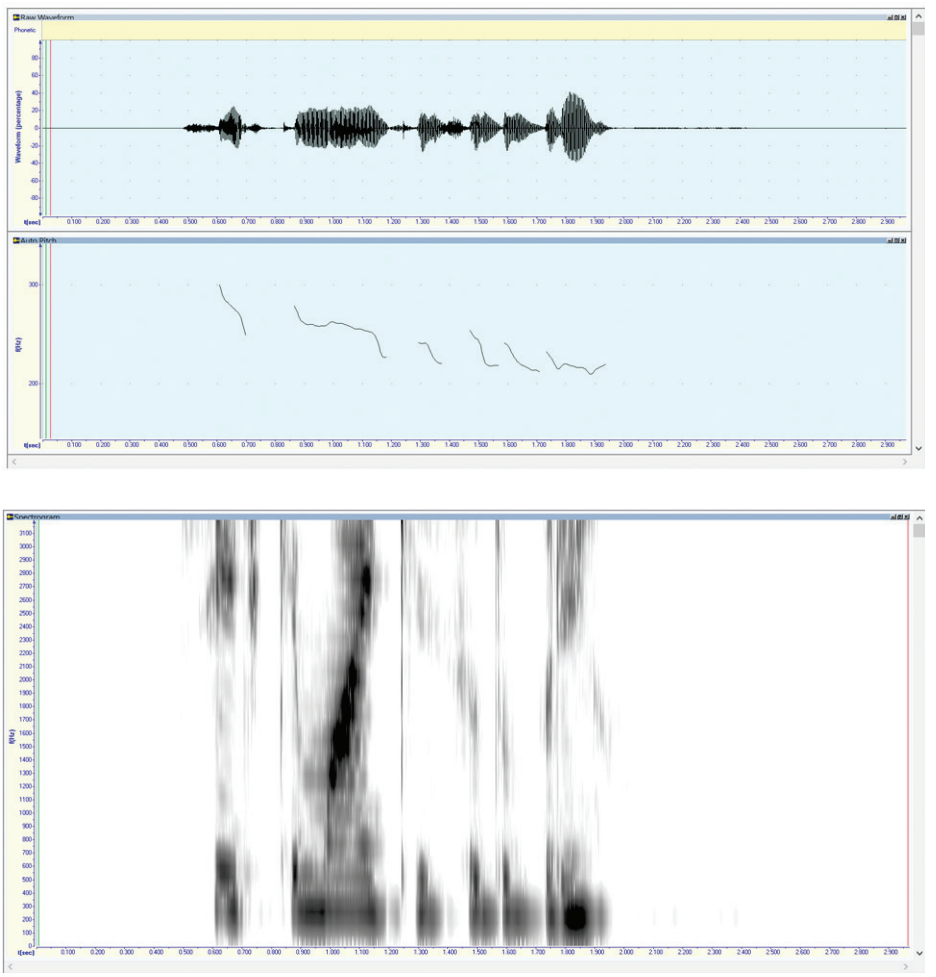

[6] Примерите са от „Чифликът край границата“, Йордан Йовков.<https://chitanka.info/text/7863-chiflikyt-kraj-granitsata>

На графиката на мелодията виждаме, че подложната позиция започва с тоничен пик при обобщителното местоимение *всички,* а на спектрограмата проличава прозодичната реализация на двете фрази в изречението. Нека разгледаме пример с неразширена подложна позиция.

NP [No] с нисък начален тон

Това донейде ви извинява.

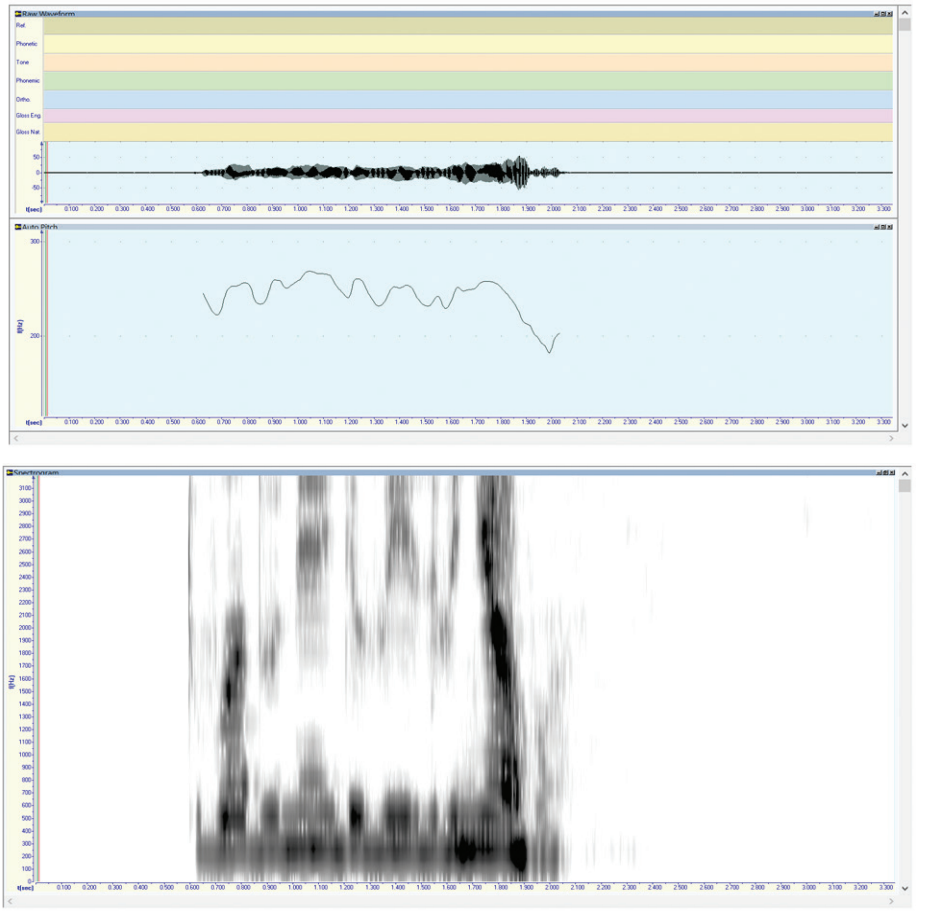

При сравнение между двете графики на мелодията ясно личи липсата на висок тон в началото на подложната позиция и интонационно изтъкнатото сказуемо. В същото време в предходния пример разширеният подлог формира прозодична цялост, докато тук показателното местоимение *това* не формира самостоятелна прозодична единица акцентирана фраза.

Нека разгледаме хипотезата VP [cop Pred] AP с пик при предиката.

Аз съм щастлив.

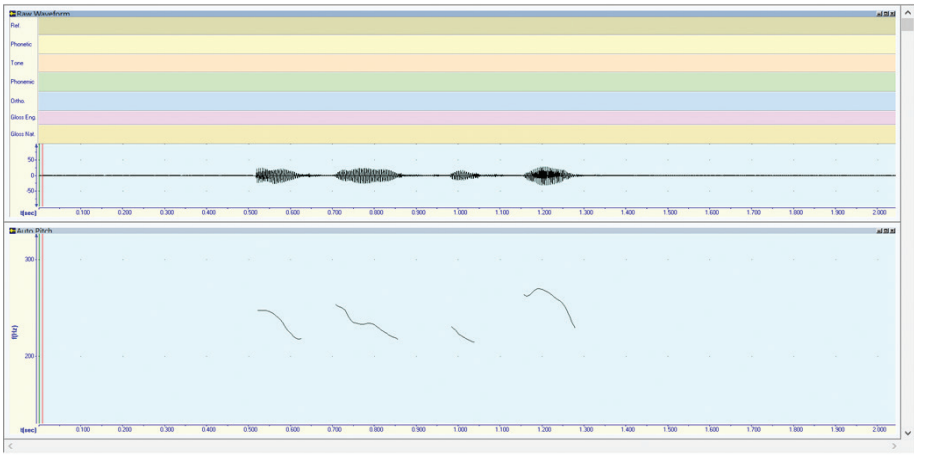

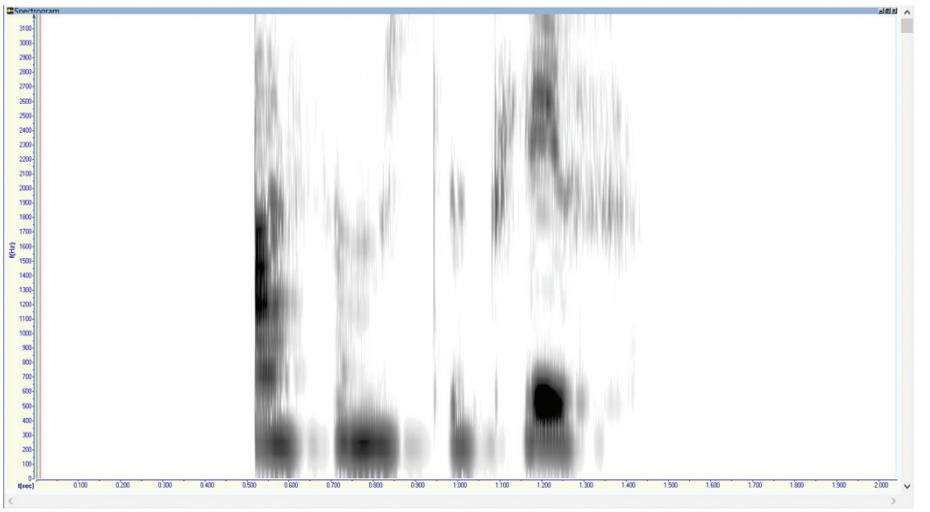

От графиките се вижда, че подлогът е в тоничен спад за сметка на високо интонираната фраза на глагола с абсолютен пик при предиката, но и сравнително високо интонирана копула. Прозодичното разпределение обаче не се потвърждава – подлогът и сказуемото формират прозодична цялост.

Следващата хипотеза е VP [V] с начален висок тон.

Аз познавах един много чуден.

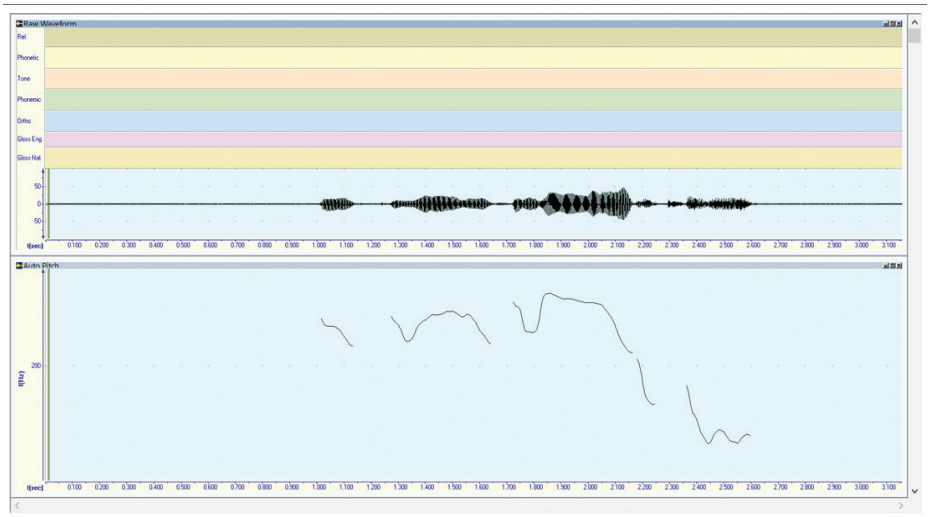

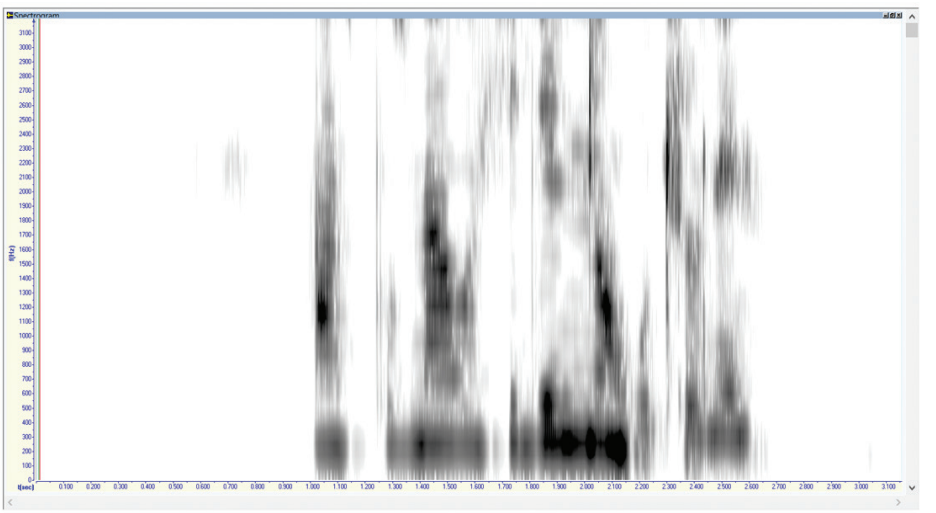

И тук хипотезата не се потвърждава. Първо прозодичната единица е една – подлогът и сказуемото влизат в прозодична цялост. Второто несъответствие е в началния висок тон, който тук не се наблюдава. Напротив, фразата на сказуемото се изговаря със сравнително постоянен тон, като неговият пик е при *един.* Пенчев (Пенчев / Penchev 1980) обяснява подобни примери с нуждата на глагола от пряко допълнение за целите на пълното предаване на смисъла на глаголното действие.

Последната хипотеза, която ще проверим, е въвеждането на емфатична рема в акцентирана фраза в съобщително положително просто двусъставно изречение.

Ти да видиш.

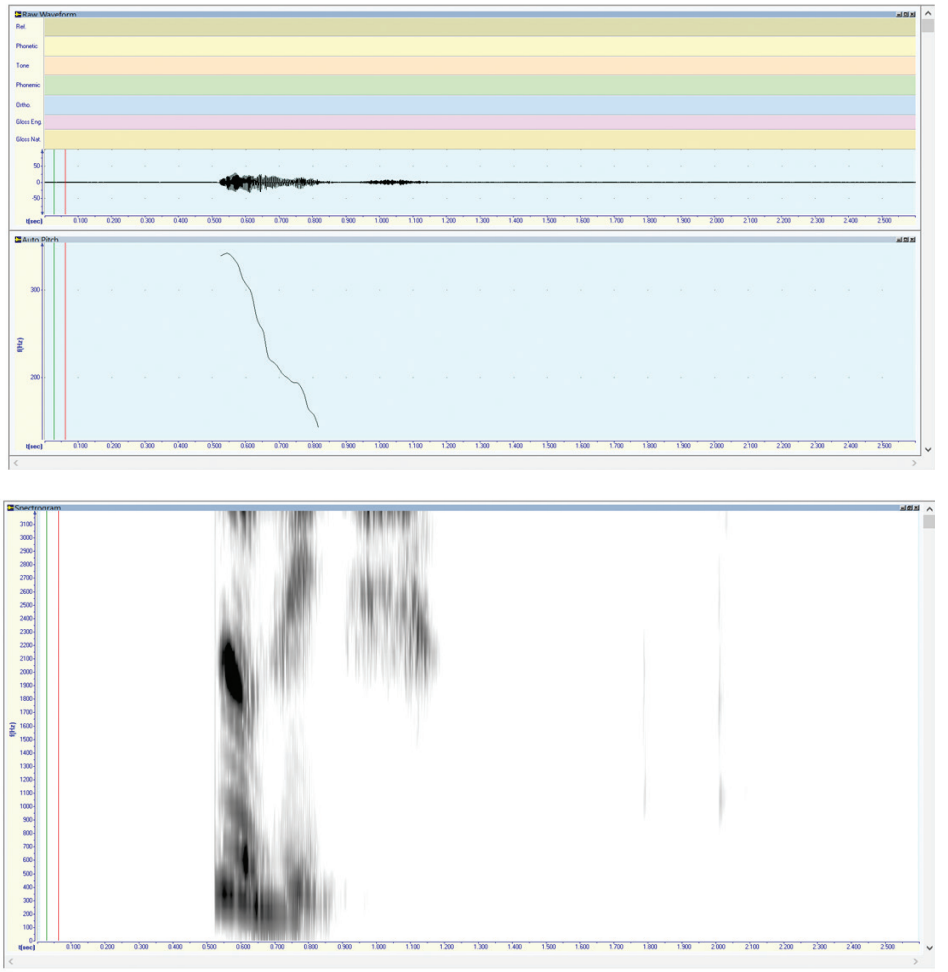

Въведената интонационно емфатична рема при *ти* наистина отменя лексикланата рема, която глаголът би трябвало да въведе. Изречението е оформено в една прозодична цялост.

4. Изводи и резултати

От съставените по-горе прозодични модели хипотези за простото двусъставно положително съобщително изречение се потвърждават само две: NP [A/Adv No] AP intH[7] с начален висок тон при модификатора и въвеждането на емфатична рема в акцентирана фраза в съобщително положително просто двусъставно изречение AP intH. Моделирането на прозодичното разпределение е важно за очертаването на характерното поведение на българското изречение от гледна точка на прозодичната типология. От експеримента тук видяхме, че българският език се държи екзотично, като невинаги

[7] Initial high tone – начален висок тон.

формира прозодични цялости, различни от подлога и сказуемото. В този смисъл подобни експерименти за извличане на модели и прилагането им към по-обемни корпуси са източник на информация за определящите механизми, които влияят на тези групирания.

Систематичното проучване на повече видове изречения в българския език ще ни даде по-надеждни резултати. Остава нуждата от проучване и на съобщителни отрицателни, въпросителни (положителни и отрицателни с всеки въпросителен маркер, както и интонационно оформени въпроси) и възклицателни изречения (положителни и отрицателни) прости двусъставни и сложни изречения, за да се извлекат по-надеждни данни.

Цитирана литература / References

Пенчев 1980: Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*. София: Издателство на Българска академия на науките. (Penchev 1980: Penchev, J. *Osnovni intonatsionni konturi v balgarskoto izrechenie*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.)

Cutler et al. 1997: Cutler A, Dahan D, van Donselaar W. *Prosody in the comprehension of spoken language: a literature review. Lang Speech.* 1997 Apr-Jun, 40 (Pt 2), pp. 141 – 201.

Sun-Ah Jun 2005: Sun-Ah. J. *Prosodic Typology: The Phonology of Intonation and Phrasing*. Oxford: Oxford University Press.

Sun-Ah Jun 2014: Jun, Sun-Ah, Jiang, Xiannu. Differences in prosodic phrasing in marking syntax vs. focus: Data from Yanbian Korean. – In: *The Linguistic Review*, 2014, Volume 36, Issue 1.

INTONATIONAL AND PROSODIC CHARACTERISTICS OF SIMPLE SENTENCES IN BULGARIAN

Hristiana Krasteva
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"

hnikolaeva@gmail.com

Abstract: The research is focused on comparison of the prosodic characteristics of simple sentences (positive statements) in Bulgarian. The main goal is to compare the prosodic features of positive statements focusing on the prosodic grouping. The experimental protocol consists of processing the sentences, gathered in a corpus for the aims of the project "Rhythm and Intonation in Bulgarian Sentences" (МУ21-ФлФ-013) with Speech Anlyzer 3.1 and analysis of their melodic graphs and spectrograms with focus on the prosodic grouping of the phrases.

Key words: *rhythm, intonation, prosody, simple sentence, prosodic models.*

Hristiana Krasteva
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

АМБИВАЛЕНТНИ ОЦЕНКИ В КОМУНИКАТИВНИЯ ПРОЦЕС, ОТРАЗЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПОСЛОВИЦИ И ПОГОВОРКИ

Теодора Рабовянова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
t.kurteva@ts.uni-vt.bg

Резюме. Обект на анализ са фразеологизмите, които променят стойността си по отношение на позитивната или негативната оценка. Често контекстът определя положителния или отрицателния знак на конструкцията. Оформя се опозиция между миналото и съвремието, съпроводена от смяна на оценката (+ → – и обратно). Така фразеологизмите с етикет ‘бунтарство’ са с положителна марка (*и дума да не става; викам с пълен глас; на висок глас; право, куме, в очи; думата ми на две не става; не цепя басма*) и се противопоставят както на покорството (*стига да рече „куку“; не кърша приказката / думата на две; жената ме води за езика*), така и на маскирането на истината (*едно ми е на сърцето, друго ми е на устата; с околни думи; шлевя се като жаба; имам приказка за някого; казвам две думи; Не го усуквай килифарски! Усуквам го по килифарски*). Друга опозиция се гради около мълчанието като съхраняване на тайна и неспазеното обещание (срв. семантиката и етимологията на израза *изплювам камъчето*). Разглеждаме и стилистиката на двойствените фразеологизми (в съпоставка с похватите, използвани при положително и негативно маркираните конструкции), за да обясним тяхната изразителност и въздейственост в речта.

Ключови думи: *оценка, амбивалентност, речев акт, фразеологизми, пословици, поговорки*

Във време на несигурност, под знака на пандемията и при нарастващите заплахи и ограничения, налагани върху съвременния човек, може да е от помощ погледът към миналото. За да потърсим отговор на въпросите как българинът се е справял с трудностите в комуникацията, какво е отношението му към положителната и към отрицателната сила на думите, кога оценките са амбивалентни.

Анализираме общо 310 фразеологизирани словосъчетания, които от гледна точка на актуалния днес проблем за оценките могат да се групират в ясно изразени противопоставяния по скалата положително (= свое = добро) ~ отрицателно (= чуждо = лошо, зло) (Илиева / Ilieva 2004: 29). Установихме, че 205 единици и техните варианти изразяват отрицателна оценка („думи в повече“, неумение за общуване, неуместност, „обидни думи“, престъпено обещание, прикритост, клюкарство, обезсмисляне, умъртвяване на словото), докато 78 идиома възхваляват умението да се владее знанието, „честната дума“, „доброто име“, стремежа към благозвучие, към оригиналност и уместност като важни параметри на българската естетическа норма (Чакърова / Chakarova 2003).

Остават 45 примера от фразеологията, които са „двойствени“ (заради променената оценка от гледна точка на опозицията между минало и настояще и поради „двузначността“ в семантиката им – между позитивното и негативното според контекста и ситуацията на речева употреба). Есенция на амбивалентността е народната мъдрост *Няма по-сладко от езика и по-горчиво от него*.

Връзката на анализираните фразеологизми и паремии с речевия акт е видна във формалната им структура или в тяхното значение – съдържат глагола *казвам* (и неговите синоними *говоря, приказвам*), както и лексемите *дума, уста, език.* Материалът е подбран от *Новия фразеологичен речник на българския език* (Ничева / Nicheva 1993), ресурси от интернет (http://kolevm38.blog.bg/izkustvo/2012/05/15/aktualni-bylgarski-poslovici-i- pogovorki.954243), изданията *5000 български пословици и поговорки* и *Разговорният български език в диалози* (Лазаров / Lazarov 2018). Неповтарящите се примери (т.е. които не попадат в двете контрастиращи групи) са 30. Оценяването на речевите правила се основава на ценностната картина на света, която споделят участниците в общуването. Ще сравним с какви стилистични средства се характеризират двойствените фразеологизми спрямо негативно и позитивно маркираните.

1. Книжните изрази

В днешната високотехнологична и глобализирана среда на онлайн общуване двояк „прочит“ претърпяват редица книжни устойчиви словосъчетания, „бивши“ неологизми, сред които: *библиотечен* / *книжен плъх* ‘лице, което много обича да чете, да се рови в книги, в библиотеки’; *излишен като ер голям* ‘съвсем, напълно излишен’ – отрицанието се съдържа в сравнението с излишната буква, а положителното – в това, че съпоставката изразява категорично твърдение; *<и> дума да не става* / *дума да няма* – разговорно 1) ‘невъзможно’ – употреба като **сигурен отказ** / **отричане на нещо**; 2) ‘безспорно, без съмнение, разбира се’ – **синоним на категоричност в твърдението**; *говоря като навита пружина* ‘без прекъсване, бързо, без да спирам говоря’ – необходимо е да се търси равновесие между гладкостта на фразата и нейната съдържателност (тук ʻгладката речʼ (Витанова / Vitanova 2012: 55) е в конкуренция със стандартността на употребата); *удар с копие в гърба* – жаргонна употреба за сполучлива, точна, логична, убийствена фраза, на която събеседникът не е в състояние да възрази – между знак „плюс“ и знак „минус“ според адресанта и адресата в речевия акт; *става дума за някого* / *нещо* – споменаването в разговор може да е между другото (нюанс на **маловажност**) или с редовната **немаркирана** употреба като вметнат израз за подреждане на мислите в изказването; *две думи* – 1) ʻнакратко’; 2) ʻмного малко, недостатъчно, нищо’; *на думи* ʻпривидно’; *<викам* / *говоря> с пълен глас*; *на* / *с висок глас* (1. ‘силно, за да се чуе наоколо (викам)’, т.е. **в противовес на добрия тон**; 2. ‘открито, без задръжки’ = **откровеност** между комуникативните партньори).

2. Двузначност според оценката, която се придава

Двойственост има и в значението на 6 израза, които според контекста могат да се оценят и негативно: *дума не продумвам* / *няма да продумам* ʻмълча, съвсем нищичко не казвам’; *не обелвам зъб да продумам* / *зъб не обелвам* ʻмълча, нищо не казвам, не продумвам’; вариант *не обелвам дума* ʻнищо не казвам’; *не казвам, не продумвам, не проговорвам ни черна, ни бяла* ʻсъвсем нищо не казвам’; *със заключена* / *заключени уста* ʻбез да продумам, без да кажа нещо’. Причина за мълчанието е нежелание за включване в комуникативния акт. Ако липсва субективният нюанс на преднамереност (съзнателно действие), в който говорещият да е заподозрял адресата, **мълчанието** вече е с положителен знак, може дори да се разтълкува като свойство на характера (мълчаливец).

По-ценни от гледна точка на съвремието са същите примери в тълкуването **мълчание поради пазене на тайна**. Придвижването към позитивното е именно поради мотивацията да не се разкрие поверена тайна (срв. *ни ду*, *ни ми* – диалектно ʻмълча за нещо, което знам, правя се, че нищо не знам’). Фразеологизмът *изплювам камъчето* – разговорно ʻизказвам нещо премълчано’, ʻказвам нещо лошо за някого, което дълго съм премълчавал поради страх или неудобство’ според нас се раздвоява между значението за издадена тайна (–) и желанието за самоконтрол при употребата на лоши думи (+). За произхода на фразата четем: „На всеки се е налагало да изкопчи информация от събеседник с думите: *Изплюй камъчето*. Най-вероятно този израз произлиза от народните приказки, в които героите (било Хитър Петър, било ненаименуван ратай) си слагат камъче под езика, за да спрат да псуват и да говорят лоши и обидни думи. Но накрая им писва от самоналоженото вербално вето и изплюват камъчето.“ (themainline.bg/5041/Откъде идва „Честито на патерици“ и други популярни български изрази).

Първо, изразът може да се тълкува като неспазено обещание или да представя негативизма в речта. Второ, усещаме обаче едновременно желанието на субекта да не говори мръсни думи, да се поправи, въпреки че не успява и казва каквото мисли. Всъщност човешката природа наделява (псуването като несъзнавана реакция на някакво безобразие и под напора на отрицателни емоции – яд, раздразнение, гняв, обида, омраза). Трето, въпреки или чрез забраненото (циничната дума) пак възтържествува правдата. Причина за амбивалентността може би е включената сема ʻиздавам тайна’, която отпраща към неумението да се мълчи, негативното е крайният резултат – предаване на доверието. Възможна е и разговорна фамилиарна употреба – *Изплюй камъчето*!, т.е. кажи това, което те мъчи. В този смисъл положителният заряд се актуализира, ако тайната не се е разчула (не е напуснала света на говорещия)! Ефектът на „думането“ (по израза на Иван Хаджийски (Хаджийски / Hadzhiyski 2002) е психотерапевтичен. Мнение, което се споделя и сега: „Но ако

човек не говори, не може „да се наговори“ – да каже всичко, което му тежи или го радва. Ако има и отзивчив слушател, човек усеща сладостта на разговора, защото той става много повече от размяна на думи: *Със сладките приказки душата се наслажда, а сърцето се наяжда*.“ (bnr.bg/radiobulgaria/post/100224285/dobrata-duma-stiga-nadalech).

Неизговарянето на думата се включва във втората опозиция – **мълчанието като ценност** срещу **„тъмната“ сила на думите, които „убиват“**. Прокрадва се и нишка към дадената **честна дума** в противовес на **неспазено обещание** или **лъжа**, което пък е разновидност на третото противопоставяне – **„сладките“** срещу **„лошите“ думи** (Рабовянова / Rabovyanova 2021). Подобна двойственост е видима и при описанието на „портрета“ на българина в устойчивите сравнения, където речта може да се характеризира с компонентите ʻприказливостʼ или ʻбъбривостʼ и ʻмълчаливостʼ, както и ʻсладкодумиеʼ срещу ʻзлобен език, злословиеʼ (Витанова / Vitanova 2012: 55, 57).

3. Двузначност поради променена с времето оценка

Искреността (истинността) сега е проява на смелост, отхвърляне на страха и на чуждата воля: *право, куме, в очи* ʻпрямо, директно, без да увъртам, без заобикалки, смело (главно, когато казваме на някого нещо неприятно)ʼ (Лазаров / Lazarov 2018), ʻдиректно казване на истинатаʼ (онлайн / online). Според съвременното тълкуване фразата *думата ми на две не става* (ʻкажа ли нещо, го правя; спазвам обещанията, които давамʼ (пак там); ʻизпълнява се това, което заповядвам, казвам; не ми се отказва това, което искам, желая; не се отричам от това, което съм казал или обещалʼ (онлайн / online) като че ли е освободена от диктата на това, което казват или мислят хората за мен. Разговорно маркираните *не думай* (подкана към потвърждение на заявеното вече твърдение) и *не цепя басма някому*/*никому* ʻне са колебая да казвам на хората директно какво мисля, дори от това да им е неприятноʼ (Лазаров / Lazarov 2018) представят позицията на свободомислещия човек. Оформя се антонимна двойка фразеологизми *цепя басма <на някого>* ʻдържа се внимателно, учтиво към някого, проявявам внимание, снизходителност, старая се да не го обидя или засегнаʼ ~ *не цепя басма <на някого*/*никого>* ʻдържа се грубо, рязък съмʼ (онлайн / online).

Така представените 4 по-модерни израза са в дихотомия по отношение на миналото (възприемано като остаряло, архаизирано) – там прояви като колебание, плахост, непостоянство на думи и на дела се тълкуват отрицателно. Но поставени в контекста на настоящето, някои от тези качества вече носят обратна конотация (например покорството), т.е. опозицията между остаряло и модерно води до промени в мисленето и оттам в поведението. Етикет **бунтарство** може да поставим на разгледаните по-горе примери, плюс *<и> дума да не става* и *<викам, говоря> с пълен глас*; *на*/*с висок глас*.

4. Двузначност при емоционално въздействие. Философия на оценяването

В 5 примера: *нямам думи* / *не намирам думи* ʻне мога, обикновено поради силно вълнение, смущение да изразя, да изкажа нещо, което чувствам, мисля или искам да кажаʼ; *езика ми се завързва* ʻизгубвам способността да кажа нещо, не мога да проговоря (поради силно чувство, преживяване, обикновено страх, уплаха или изненада, учудване)ʼ; *губя ума и дума* ʻстреснат съм, стъписан съм, та не мога да реагирам – да мисля и да говоряʼ (онлайн / online) и *не думай* (едновременно израз на изненада и на леко съмнение, разликите са по отношение на степените на толеранс и на ироничното) смяната на отрицателната с положителната езикова оценка е възможна, защото е пряк резултат от чувствата, които, освен че съпътстват вербализирането на изказването, диктуват коренно различната семантика (тип 2 в 1). Загубата на говора като присъщо човешко свойство и неумението „да подбираш думите си, липсата на *ум* и *разум* при вербалното общуване с околните приравнява човека с животното“ (Кирилова / Kirilova 2017: 70).

В паремиите народният гений синтезира мъдростта от преживяното – затова заложените в тях екзистенциални или философски теми същевременно са амбивалентни според влаганото положително или отрицателно разбиране: ако са добри думите, добър е и самият говорещ; ако светът на говорещия е лош, зъл е и езикът, който използва: *От каквото е пълно сърцето, това говори устата*. *Човек се по приказката познава*. *Човек по говора се познава*. *В огледалото се вижда лицето,*

а в приказките – сърцето. *Голяма дума – бивол, дълбока дума – кладенец*. *Голяма дума – бял бивол*. *Добрата дума стига надалеч, а лошата – още по-далеч*. *Където думи не помагат, там и тояга не помага*. *Говедо се хваща за рогата, а човек за езика*. Но овладяването на грамотността, получаването на знание е съпроводено и с мъки, срв. *гния гърди* (диалектно ‘съсипвам се да уча, да се образовам’).

Амбивалентността се проявява като борба между доброто и злото в резултат на въплъщение на конкретните цели при общуването: *Думи без пари огън да ги гори*. *По-добре да си на хората в устата, отколкото в краката*. Прокрадва се идеята за безсилието на думата срещу по-силни оръжия (действията), приема се за „по-малкото зло“: *Човек с дума не се убива*. *Дума дупка не прави*. Интересно е тълкуването на последния идиом – ‘казаното отминава без последици’ (bnr.bg/radiobulgaria/post/100224285/dobrata-duma-stiga-nadalech), израз на неувереност, че нещо, което е само казано, обещано, наистина ще се изпълни. Открихме и варианти с продължение: *Дума дупка не прави, пощипване фуста не къса*. *Дума дупка не прави, само хабер праща*! (онлайн / online).

5. Стилистика на двузначните фразеологизми (в съпоставка с положително и с отрицателно маркираните конструкции)

Разгледани като **семантични примитиви** (Wierzbicka 1996: 12), доброто (+) и злото (–) сами по себе си обясняват всичко друго, но ефектът на оценяването в голяма степен зависи от изразителността и образността като неделимо единство от форма и съдържание. В двойствените фразеологизми активно се използва метафоричният пренос, например метафоричното съотнасяне на огледалото и сърцето (*В огледалото се вижда лицето, а в приказките – сърцето*); още: *със заключена / заключени уста*; *удар с копие в гърба*; *библиотечен, книжен плъх*; *езика ми се завързва*; *не цепя басма*; *изплювам камъчето*. Между прекия и преносния смисъл са *става дума за някого/нещо*; (*викам, говоря*) *с пълен глас*; *на/с висок глас*.

Метафоричните тропи са предпочитани и при положителните фразеологизми (но се разчита предимно на шеговитото: *засърбява ме езика*, *едно птиче ми каза*, *приказвам на шупли*, *жива граматика*; *не си седя на устата*, *изсипвам го в паница*, *с уста<та> си фтичета / птички ловя*; *разтопи леда*), и при негативно маркираните (където ефектността е свързана със засилена иносказателност: *пробито дъно*; *работи / мели ми воденицата*; *баща ми ме е правил на воденица*; *роден-а на воденицата*; *на всяка дума капак*; *издърпвам с кука всяка дума*; *предъвквам думите си*; *откраднам / вземам думата от устата на някого*; *връщам думата на някого*; *погазвам / газя / тъпча думата на някого*; *погазвам си думата*; *пресичам думата на някого*; *казвам насрещна дума*; *не върша приказката някому*; *не върша думата <на две>*; *с околни думи*; *Усуквам го <по килифарски>*; *удар под пояса*; *държа се за буквата на нещо*; *лаф да става*; *да разменим един-два лафа / някой лаф*; *ни в клин, ни в ръкав*; *на всяко гърне мерудия*; *държа тон / повишавам тон на някого*; *езикът му се преплита; развърза си езика*). Метафората е ефективна и със свойството си да илюстрира, оттам – да шокира: *хваща ме словесната диария*; *вадя думите с кука / ченгел от устата*; *зъб не обелвам*; *оставам на мъртва буква*; *вързан в устата / езика*; *държа се на честна дума*; *жената ме води за езика*; *имам червива уста*; *бият ме устата ми*; *в нечии уста съм*; *горят ѝ / му ушите*; *ужилила ме пчела / оса / жилка по(д) / за езика*; *глупости на търкалета*; *да чукнем лафа*; *ръся мозък; давам акъл*; *чешем си езиците* и др.

Хиперболизирането идва от желанието да се активизира предпазващата функция на словото (срв. *правя от мухата слон*; *каквото каже, на думата си мре*; *ти да чакаш, че в събота да приказваш*!; *цапнат в устата*; *думата ми на две не става*; *казвам си и майчиното мляко*; *стига да рече „куку“*; *пуща език от аршин повече*; *думата и през камък минава*). Засилена е ролята на синонимните двойки. Те често са причина за представяне в по-голямо от нормалното количество, в по-силна степен или интензивност: *змии и гущери бълвам*; *бълвам огън <и жупел>*; *пращам / сипя огън и жупел*; *правя на бъзе и коприва*; *правя на мат и маскара*. Наблюдаваме и по-голямо разнообразие откъм вида метафора – *две не може да каже*, *правя някого на две стотинки* (мейозис); *Много думи гладуват* (олицетворение). В изразите с положителна оценка участва антонимна двойка (*нога ми се мести*, *дума ми се не мести*; *с език / уста мълчи*, *с очи гълчи*; *яж люто, но говори сладко*; *който мъдро мълчи, той умно говори* /+ синонимия на наречията или на непреките обекти/).

Обектът на сравнението задава положителната (*сладък като сопотски джучки*; *чета като поп / псалт*; *мъдър като Соломон*; *приказвам като стара свекърва*; *чета като на длан*; *чурулика като лястовица*) или отрицателната нагласа (*излишен като ер голям*; *говоря като навита пружина*). Нормално при негативните фразеологизми нараства и броят, и разнообразието откъм представи (*дрънкам като <празна> воденица / мелница*; *повтарям като грамофон/-на плоча / папагал*; *чета / сричам като първолак*; *приказвам като завит през глава*; *бързам като циганче пред майка си*; *говоря / дрънкам като черна статия / станция*; *държа дума колкото решето вода*; *зобе думите като череши*; *с една дума да те разпори като с нож*). Съпоставка изразява и подчиненото изречение за начин и сравнение (*сякаш че ме е правил баща ми на воденица*; *сякаш че на дърво приказвам*; *като че вчера хляб не е ял; сякаш не е ял от снощи; сякаш от три дни хляб не е ял*). Въздействието се подсилва от конотативната лексика (експресивен глагол или лексема от табуираните регистри – вулгаризми, цинизми: *бърборя като гроздоберски гъз*; *уста като маймуново дупе*; *цапам / плещя като мокра пола о бедро / гъз*; *помня като съм бил на баща си в о*(*ното*); *обаждам се като пръдня из гащи*; по-малко са диалектизмите – фонетични или лексикални: *дрънкам като празна жерка*; *пъкам като дядо за пълна чаша*; *уморих се кат Райчовия биул*; *пиша като мачката с опашката си*; *шлевя се като жаба*; *сякаш на камък хортувам*). Чрез морфологичната категория степенуване на прилагателното име или наречието също се сравнява атрактивно: *Думата е по-остра от стрела*. *По-тежък е един зъл език от пет турски саби*. *Женския език от турска сабя е по-остър*. *Малко хитрувай, по-малко хортувай*. *Езикът по-зле сече от ножа*. *~ Думите тегли по-точно от златото*! *Главата е с езика по-скъпа*).

Съчетаването на различни стилистични похвати води до засилена експресия: 1) компаратив, антонимия и отрицание (*Няма по-сладко от езика и по-горчиво от него*); 2) повторение, антонимия и отрицание (*<и> дума да не става*; *дума не продумвам / няма да продумам*; *не обелвам зъб да продумам*; *зъб / дума не обелвам*; *не казвам / не продумвам / не проговорвам ни черна, ни бяла*; *ни ду, ни ми*; *не цепя басма*; *думата ми на две не става*; *нямам думи / не намирам думи*; повелителност и отрицание (*не думай*; *Прехапи си езика, но лоша дума не казвай*! *Голям залък лапни, голяма дума не казвай*! *Не го усуквай килифарски*! *Каквото ти дойде на ума – не приказвай го пред кума*. *Като не си дал дума, не давай*; *като дадеш – не шавай*!).

Съвсем естествено най-много негативно маркирани фразеологизми и паремии съдържат и формално отрицателна частица (*ни сухо, ни сурово*; *ни в клин, ни в ръкав*; *не държа ни боб*; *и боб в уста си не държа*; *не върша приказката някому*; *не върша думата <на две>*; *забрътвил / захванал от аз, че не изкарал до буки*; *Чувал с думи се не пълни*. *С лаф пилаф / От думи попара не става*. *Празни приказки не се ядат*. *Дума назад не се връща*. *Бой се забравя, дума не може*. *С лаф да го убиеш, а не с пушка*. *Дума стрела не е, пък в сърцето се забива*. *Който говори каквото иска, чува каквото не иска*), антонимен глагол (*нямам думата / думи*; *Лакардия довършек няма*. *Повече слушай, по-малко говори*: *затова имаш две уши, а една уста*. *Езикът кости няма, но кости троши*), друга дума антоним (*едно ми <е> на сърцето, <а> друго <ми е> на езика*; *Кога малко думаш, по-много чуваш*. *Подобре да си на хората в устата, отколкото в краката*), много рядко отрицанието е вербализирано с предлог (*Думи <u>без</u> пари огън да ги гори*.).

Освен чрез антоними негативното се изразява и със синонимни постоянни епитети – прилагателните имена *остър, тежък, лош* и *зъл* (*<u>Остра</u> дума в сърце влиза*. *<u>Лошата</u> дума от <u>лошо</u> сърце излиза*. *<u>Лоша</u> дума, който каже, негова е*. *Женския език от турска сабя е <u>по-остър</u>*. *<u>По-тежък</u> е един <u>зъл</u> език от пет турски саби*). Повторенията (и в началото на всяка от двете половини на конструкцията) са обикнато средство за „ритмо-мелодичната организация“, но и „съпоставят, съотнасят съдържанието на двете части и в някои случаи поемат логическото ударение, като по този начин изясняват смисъла.“ (Илиева / Ilieva 2002: 193). Съответно ключова дума в позитивно маркираните поговорки е *добър* и синонимните прилагателни *златен, сладък, благ* (*<u>Добра</u> дума – <u>златен</u> ключ*. *<u>Златна</u> уста има*. *<u>Добрата</u> дума цена няма*. *Отваряй си устата сал за <u>добро</u>*. *<u>Блага</u> реч железни врати отваря*. *Яж люто, но говори <u>сладко</u>*), включва се в асоциативен ред със „сладкото злато“ (*<u>Мед</u> му капе от устата*. *Който няма пари в кесията си, нека носи <u>мед</u> в устата си*), с дареното (*Има <u>дар</u> слово*) и с красивото (*Език човека <u>краси</u>*).

Много са по количество и изразите със засилена императивност. По-слаба заповед чрез свършения вид на кратката повелителна форма (*<u>Иди</u> / си искай / да си вземеш парите от даскала, който те е учил*! *<u>Иди</u> си поодялай устата, че тогаз ела да разправяш за тая работа*! *<u>Потопи</u> си езика*

в мозъка, тогава ум давай!), по-силна забрана и настоятелност чрез несвършения императив или итератива при повторителни действия (*Дръж си езика зад зъбите*! *Мери си приказките* / *думите*! *Дадеш ли дума, стой си на думата*! *Сбирай си устата, че ги разчеквам*! *Затваряй си плювалника* / *устата* / *човката*! *Най-напред избирай думата, тогаз я казвай*!). Не липсват обаче иронични (*Ти да чакаш, че в събота да приказваш*! *Стани, дядо попе, да седне граматика*!) или желателни изречения – активизират се повелителните частици *нека* и *да* (*Който няма пари в кесията си, нека носи мед в устата си*. *На човек очите да му излязат, че дума да не му излиза*. *Да си дойда* / *дойдем на думата*).

Ако конструкцията е оформена като въпрос, едновременно се поднася и отговорът. „По този начин поуката се извежда от въпрос, който човек сам си задава и на който сам си отговаря.“ (Илиева / Ilieva 2002: 198). Реторични въпроси са: *Че вали ли дъжд, или не че*? *Нима те е крава ритнала в устата*? *Тоз дувар хортува ли, тъй и той*. *Сливи ли имаш в устата*? *Видиш ли де ме удря топорът*?

Като въпросно-отговорно единство са конструирани „репликите“ в примера: *Аз му казвам добрутро, а той*: *– Що ме попържаш*? и варианти: *Да му кажеш добрутро, ще викне*: *що ме попържаш*. *Аз му казвам*: *скопен съм, а той ме пита колко деца имам*. Важно за диалогичността е и обръщението, което сигнализира пряк контакт и непосредственост (*право, куме, в очи*.).

Двуделността на фразата в примерите *Каквото му е на устата, таквоз му е на сърцето*. *Какъвто е човекът, такива му и думите* „организира ритмично фразите“ (Илиева / Ilieva 2002: 193), отново се използва елипсата за емфаза (*Желязото желязо трие, разговорите – ума*. *Голяма дума – бивол, дълбока дума – кладенец*). Паузата в средата нараства и визуално (след като тирето измести запетаята и изтъкне като акцент края на изречението: *Водата всичко измива – само черно лице и лош език не може*).

6. Параметри на обръщането на оценката

На базата на представения емпиричен материал може да заключим, че при някои от компонентите на естетическата норма опозицията, която се оформя, е ***наличие ~ липса на положителния признак***. Например мълчанието като **ценност** и като **нежелание** за комуникация поради незнание, отказ от отговор, нерешителност или свян.

✓ Очевидно амбивалентността на фразеологизмите и паремиите, сменената оценка, е поради наслагването на общата оценъчна скала (принадлежаща на обществения патриархален колектив и битуваща в сферата на традицията) върху индивидуалната оценъчна стойност. Днес **послушанието** вече не е „на мода“, т.е. противоположностите **изпълнителност** (преди положителна ценност, сега – с отрицателен знак) и **неподчинение** (в миналото – негативно, вече ценностно за индивида) са преобърнати.

✓ Емоцията във вид на силно чувство, вълнение, преживяване, изненада, учудване ~ недоверие, съмнение, страх, уплаха, смущение става катализатор на съответната оценка в положителния или в отрицателния полюс.

✓ Колкото по-нетипична като форма е стилистиката на сентенциите, толкова те са по-въздействащи. На звукоподражанието или на умножаването на междуметия (излишеството е семантично и формално) разчитат 20 конструкции: *лай-лай-кучка*; *дъвкано, дъвкано, че изплюто*; *бабини деветини*. Като „продукт на колективния ум“ и „част от народното творчество тези модели пазят близка връзка с народната песен“ (Илиева / Ilieva 2002: 192) – оттук организацията им напомня поетически стих, често с равен брой срички в двете съотнасящи се половини, с пауза в средисловието (*пет китари и едно яре*; *на магаре шума и на тебе дума*), а което е още по-изискващо – и при налична симетрия между ударени и неударени срички (*бъра-бъра, три чадъра*; *даскал праскал*; *тинтири-минтири*; *дрън, дрън, та пляс*; *за́втор, по́втор*; *шушу-мушу*; *дамбара, думбара*; *казано и речено, речено и казано*; *стига да рече „куку“*; *ни ду*, *ни ми*; *Зина, та продума, рече, та отсече*. *С лаф пилаф не става*). Вътрешната **рима** им „придава мелодика, прави ги по-лесно запомнящи се и по-леки за произнасяне.“ (Илиева / Ilieva 2002: 193). Интересни са единичните случаи, в които скелетът на конструкцията е междуметие (*аман съм викнал* / *казал* / *рекъл от някого* / *нещо*), идиомът се „спелува“ по срички (ЕЖК, „Ежека“ = *една жена каза*), сричките са нарочно разместени (*гресчината мей*) или има търсена липса на съгласуване на думите по род (*един гаща плява <за нашето магаре>*).

✓ При устното общуване правилата за вярно и грешно (респ. положителна ~ отрицателна оценка) са доста изменчиви, докато в писаното слово употребите насочват или към съзидателната и просветителска функция на буквите (срв. *В началото бе словото*; *четмо и писмо*; *излизам изпод перото на някого*; *захващам от аз*, *буки*; *щом кажеш „А“*, *трябва да кажеш и „Б“*), или към непотребното, ненужното, остарялото (*излишен като ер голям*; *библиотечен, книжен плъх*; *оставам на мъртва буква*, *държа се за буквата на нещо*), незавършеното (*забръквил* / *захванал от аз*, *че не изкарал до буки*).

✓ В наивната картина на света езиковите реализации са средство за разкриване на човешката същност. „Със своята функция да отразява мислите на човека ‘речта се превръща в огледало на неговата мисловна дейност и интелект’“ (Кирилова / Kirilova 2013: 130). Речевото поведение обаче не е маркирано само с положителен или само с отрицателен знак, а често е амбивалентно според гледната точка на обществото или индивида, който служи за коректив. Тактичността, умението да се управлява речевата дейност, благозвучността и красотата на думите според нас са компоненти на субективната норма, чиито параметри намират проявление в българските паремии.

Цитирана литература / References

Витанова 2012: Витанова, М. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания.* София: БУЛ–КОРЕНИ. (Vitanova 2012: Vitanova, M. *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya.* Sofia: Bul-koreni.)

Илиева 2004: Илиева, М. *Българинът в своите местоимения*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Ilieva 2004: Ilieva, M. *Balgarinat v svoite mestoimeniya*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)

Илиева 2002: Илиева, М. Стилистика на българските пословици. – В: Йосифова, Р., М. Илиева. *Стилистика*. *Теоретични бележки*. *Задачи и текстове за упражнения*. Велико Търново: Фабер, с. 191 – 198. (Ilieva 2002: Ilieva, M. Stilistika na balgarskite poslovitsi. – In: Josifova, R., M. Ilieva. *Stilistika. Teoretichni belezhki. Zadachi i tekstove za uprazhneniya*. Veliko Tarnovo: Faber.)

Кирилова 2017: Кирилова, Й. *Представата за ума в българската езикова картина на света*. София: ДиоМира. (Kirilova 2017: Kirilova, Y. Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina na sveta. Sofia: DioMira.)

Кирилова 2013: Кирилова, Й. Отношението между концепта *ум* и концепта *реч* в българската паремиология. – В: *Годишник на Асоциация Онгъл*. Т. 11. София: Rod, с. 127 – 133. (Kirilova 2013: Kirilova, Y. Otnoshenieto mezhdu kontsepta *um* i kontsepta *rech* v balgarskata paremiologiya. – In: *Godishnik na Asotsiatsiya Ongal.* vol. 11. Sofia: Rod, pp. 127 – 133.)

Лазаров 2018: Лазаров, И. *Разговорният български език в диалози*. *Жаргонни и разговорни думи и фразеологизми. Над 500 статии в над 1000 диалога.* София: Булгед. (Lazarov 2018: Lazarov, I. *Razgovorniyat balgarski ezik v dialozi*. Zhargonni i razgovorni dumi i frazeologizmi. Nad 500 statii v nad 1000 dialoga. Sofia: Bulged.)

Ничева 1993: Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nicheva 1993: Nicheva, K. *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Онлайн: <bnr.bg> [08.04.2021]; <rechnik.chitanka.info> [08.04.2021]; <www.online rechnik.com> [10.04.2021]; <frazite.com> [09.04.2021].

Пословици и поговорки 1969: *5000 български пословици и поговорки*. Съст. Григоров, М., К. Кацаров. Първа част. София: Наука и изкуство. (Poslovitsi i pogovorki 1969: 5000 balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Рабовянова 2021: Рабовянова, Т. Прояви на негативната естетическа оценка при общуване, отразени в българските фразеологизми, пословици и поговорки. – В: *Проблеми на устната комуникация*. Т. 12, № 1. Дванадесета международна научна конференция. 6–7 ноември 2020, Велико Търново. Ред. Мария Илиева. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 259 – 274. (Rabovyanova 2021: Rabovyanova, T. Proyavi na negativnata esteticheska otsenka pri obshtuvane, otrazeni v balgarskite frazeologizmi, poslovitsi i pogovorki. – In: Problemi na ustnata komunikatsiya. Vol. 12, № 1. Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodij“, pp. 259 – 274.)

Хаджийски 2002: Хаджийски, И. Оптимистична теория за нашия народ. – В: *Иван Хаджийски: избрани съчинения в три тома.* Т. 2. София: Изток-Запад. Цитат по: <chitanka. info/text/37322/22> [12.04.2021]. (Hadzhiyski 2002: Hadzhiyski, I. Optimistichna teoriya na nashiya narod. – In: *Ivan Hadzhiyski: izbrani sachineniya v tri toma*. Vol. 2. Sofia: Iztok-Zapad.)

Чакърова 2003: Чакърова, Кр. Българският Нарцис в огледалото на своя език (наблюдения върху естетическата норма в съвременната речева практика на българина). – В: *Алманах за литература и изкуство „Света гора“.* Велико Търново, № 4, с. 243 – 260. (Chakarova 2003: Chakarova, Kr. Balgarskijat Nartsis v ogledaloto na svoya ezik (nablyudeniya varhu esteticheskata norma v savremennata recheva praktika na balgarina). – In: *Almanah za literature i izkustvo „Sveta gora“*. Veliko Tarnovo, № 4, pp. 243 – 260.)
Wierzbicka 1996: Wierzbicka, A. *Semantics: Primes and Universals*. N.Y.: Oxford.

AMBIVALENT VALUATIONS IN COMMUNICATION, REFLECTED IN BULGARIAN PHRASEOLOGICAL UNITS PROVERBS, AND SAYINGS

Teodora Rabovyanova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
t.kurteva@ts.uni-vt.bg

Abstract. The object of the paper are 45 double-natured phrases which rely on context and situation. They may depend on the desire to speak only the truth, but to conserve one's feelings. Phraseological units that change their value about positive or negative evaluation. Often the context specifies the positive or the negative mark of the construction. There is opposition between the past and the present, accompanied by changing the assessments (+ → – and vice versa). For example, phrases with stylistic note 'rebelliousness' are positively marked (i duma da ne stava = I will not hear of it; vikam s palen glas; na visok glas = in a loud voice; pravo, kume, v ochi = straight out, without mincing the matter; flat and plain; dumata mu na dve ne stave = his word is law; ne tsepya basma = not mince one's words). They oppose to 'obedience' (stiga da reche „kuku"; ne karsha prikazkata / dumata na dve; zhenata me vodi za ezika) and 'masking the truth' (edno mu e na sartseto, drugo mu e na ustata = he wears his heart upon his sleeve; s okolni dumi; shlevya se kato zhaba; imam prikazka za nyakogo; kazvam dve dumi; Ne go usukvaj kilifarski! Usukvam go po kilifarski = don't beat about the bush, get to the point). Another opposition is built about the silence as 'preserving a secret' and 'breaking one's promice / word' (compare the semantic and the etymology of the expression izplyuvam kamacheto = spill the beans). We also look at the stylistics of double-natured phraseological units (in comparison with artistic devices, used in negatively and positively charged expressions) to explain their power of expression and aesthetic effect in speech.

Keywords: *ambivalence, valuation, speech act, phraseological units, proverbs, sayings*

Teodora Rabovyanova
Department of Modern Bulgarian Language
St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo
2 T. Tarnovski
Veliko Tarnovo 5003 Bulgaria

ПРОБЛЕМИ НА УПОТРЕБАТА НА РЕНАРАТИВА И ПЕРФЕКТА ЗА КОНСТАТАЦИЯ В ПРЕСАТА И ОНЛАЙН ЖУРНАЛИСТИКАТА

Руслана Маргова
СУ „Св. Климент Охридски“, GATE Institute

ruslana.margova@gate-ai.eu

Резюме. Статията разглежда няколко проблема, свързани с категорията евиденциалност в българския език. От една страна, статията се занимава с ренаратива в журналистическите заглавия, независимо дали журналистите умишлено го използват и дали използването на ренаратива е действителен ренаратив, или е съвпадащото по форма минало неопределено време – перфект за констатация, в индикатив. Що се отнася до различните употреби на тази граматична омонимия, стои и въпросът дали може да се направи ясна смислова разлика за тези два случая. От друга страна, когато ренаративът се използва съзнателно от журналистите, той служи като своеобразно алиби за пишещият новини – той се дистанцира от недостоверното, невярното съдържание в представената информация, но в същото време все пак я споделя. Като следствие от това предположение за ренаратив като алиби, тази граматична категория може да се разглежда като един от езиковите маркери на фалшивите новини.

Ключови думи: *български, ренаратив, фалшиви новини, евиденциалност*

Цели и задачи

Въпросът за евиденциалността в българския език не е нов, но продължава да е изключително вълнуващ. В изследването се разглежда хипернаклонението по Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008) на възпроизведената реч реалис II (ренаратив), разколебаването му в хипернаклонение на актуалната реч реалис I (индикатив и конклузив) и използването на перфект за констатация. Кратката анкета сред журналисти върху реални журналистически заглавия с различни граматични форми предлага проверка доколко иманентните за езика отношения на свидетел и преразказващ действието се усещат и от самите журналисти, или пишещите не успяват да направят ясна разлика между тях – между индикатив и ренаратив, а смесват ренаратива с перфект в индикатив – перфект за констатация (Ницолова / Nitsolova 2008: 296). Ницолова отбелязва, че този перфект за констатация се използва често със сегашно историческо или с минали времена, за да се означат резултати от действия, извършени преди момента на референтността.

От друга страна, когато използването на ренаратива е осъзнато, се появява друг въпрос – доколко самите заглавия, които са в ренаратив, са свързани с истински новини или новините в дописките са по някакъв начин манипулирани. Изниква въпросът използват ли се формите на ренаратив като своеобразно алиби за журналистите – т.е. пишещите препредават нещо, в което не са сигурни, но вече не носят отговорност за съдържанието му, тъй като са го предали чрез ренаратива – самата граматична форма подсказва съмнение и недостоверност. Журналистите не са свидетели на действието и само препредават дадена информация, което ги освобождава от отговорността да проверяват фактите – едно иначе задължително условие в класната журналистика.

Настоящето изследване поставя горните въпроси и задава евентуални посоки на интерпретирането им.

1. Въведение

Проблемът с фалшивите новини напоследък е сред най-обсъжданите. Темата винаги е съществувала, но своеобразен ренесанс преживява при провеждането на референдума за Брекзит във Великобритания през 2016 г., както и през същата година, но малко по-късно – по време на изборите за

президент на САЩ, когато вотът е спечелен от републиканеца Доналд Тръмп. Самият Тръмп много често използва словосъчетанието фалшиви новини, с което изиграва значителна маркетингова роля за разпространяване на понятието фалшиви новини. С избухването на пандемията от коронавирус мултиплицирането на фалшиви новини е в своя апогей. За съжаление произвеждането на фалшиви новини не свършва до тук – последвалата военна намеса на Русия в Украйна, започнала на 24 февруари 2022 г., е демонстрация на пропагандната война и до голяма степен бойните действия се водят и на информационното поле.

Когато се говори за фалшиви новини, е трудно, защото няма дефиниция, която да ги определи неизменно, както няма един неизменен комплекс от симптоми, характеризиращи дадено заболяване. В настоящето изследване за работно ще приемем определението, че фалшива новина е тенденциозно подадена грешна информация, или дезинформация (disinformation) (Осенова / Osenova 2018), като подчертаваме сложността на материята.

Динамичното бързо представяне на новините през последните години в електронна среда налага промени и в самите журналистически статии. Ще маркираме само един пример за бързината на разпространяване на една новина – на 15 април 2019 г., малко преди 18:50 ч., местно парижко време, се подпалва катедралата „Нотр Дам“ в Париж. Благодарение на социалните медии новината обикаля толкова бързо света, че всички могат да видят на живо как пада шпилът на катедралата, защото, минути след като е започнал пожарът, от мястото на събитието обикновени хора предават на живо видеа, които се разпространяват чрез социалните мрежи и са използвани, без каквато и да е обработка и цензура, в официалните новинарски сайтове.

Тази шеметна бързина обаче до голяма степен води и до разпад на журналистическите принципи за достоверност. И ако в случая с „Нотр Дам“ има видеа (не едно, а множество), които удостоверяват истинността на събитието (разбира се, с уговорката, че не става дума за другото ново явление Deep fake (Blitz 2018), при което информацията е до такава степен мистифицирана, че са генерирани и видеа, и картинки с невярно, подвежащо съдържание), в много от журналистическите текстове, осъзнато или не от журналистите, ренаративът изглежда „свършва журналистическата работа“ на разследването и проверката на данни, особено когато няма достатъчно физическо време за фактическото извършване на тази работа от иначе добронамерения прилежен журналист. Така се оказва, че той е принуден да публикува нещо, което не е проверено, но е принуден да мине на страната на дезинформацията и мисинформацията, само и само за да е в крак със събитията и да не пропусне или забави тяхното отразяване. Заради дигитализирането на медиите и все по-голямата бързина на предаване на информацията – благодарение на социалните и електронните медии – често журналистите прибягват до недостатъчно задълбочена проверка на фактите и се принуждават (осъзнато или не) да разпространяват умишлено грешна информация.

Основното изискване към журналистите, които работят в онлайн медии днес, вече не е да са достоверни и аргументирани в изложенията си, а да бъдат първи в съобщението. Защото това носи повече „четения“. Дали съобщението е истинно или не, не е от толкова голямо значение. Важно е съобщението да бъде предадено, да бъдат привлечени читатели, да има достатъчно кликове (clickbait) (Chen 2015) и прочитания в онлайн медиите (които дефакто заместиха вестниците), а покъсно публикуваната недотам точна и аргументирана информация винаги може да бъде допълнена, преработена, опровергана, с променено време на излизане и с променено заглавие, а може да е дори и заличена.

В някои случаи на помощ на непроверяващите фактите журналисти идва ренаративът, който едновременно предава достатъчно достоверност и в същото време отговаря на забързаната динамика на поднасянето на новината. Дори и непроверена, информацията вече е разпространена. Изпълнено е изискването за информативност, а достоверността е оставена в ръцете на читателя (както между впрочем винаги е било – той би трябвало да е достатъчно компетентен, за да се справя сам с информацията – т.е. да я интерпретира, както трябва, и да я провери, ако трябва), като често единствено ренаративът е ключът за пораждане на някакво съмнение за допълнителна проверка от страна на читателя. Задълбочен езиков анализ може да покаже и други лингвистични маркери, които подчертават тази фактологична и семантична несигурност на текстовете. При ренаратива обаче посланието е предадено. В крайна сметка при всяка информация читателят сам трябва да взима решенията за истинността ѝ.

2. Евиденциалност, ренаратив, перфект за констатация

Евиденциалността в българския е граматикализирана – за разлика от много други езици. Според Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 319), евиденциалната система в български включва: индикатив (*Иван четеше на японски*), конклузив (*Иван е четял на японски тогава*), ренаратив (*Иван четял на японски*), дубитатив (*Иван бил четял на японски*), ренаративни *да-*, *нека-*, *нека да*-форми (*Нека дойдел у тях да си поговорят*), ренаративно синтетично условно наклонение (*Той ядвал и зелени круши*). Ницолова отбелязва още, че евиденциалната система в български език е модализирана (термин на Владимир Плунгян). Тя подчертава, че ако дефинираме наклонението като отношение на говорещия към действието с оглед на неговото съответствие с действителността, при актуална реч, когато говорещият е и автор на речта, е налице класическият случай на наклонение. При възпроизведена реч обаче говорещият директно не съотнася действието с действителността, а изразява отношение към отношението на автора към действието, т.е. в случая се означават две отношения на субект към действието – на първия говорещ, автора на речта, и на втория, актуалния говорещ, възпроизвеждащ речта.

Описвайки времевата система на българския език, Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 296) отбелязва, че когато говорещият наблюдава само резултата от действието, а не самото перфектно действие, може във формата за 3 л. да липсва спомагателният глагол *съм*. Този вид перфект се нарича перфект за констатация и става основа за ренаратива и адмиратива.

Употребата на ренаратива и на перфекта за констатация в журналистическите заглавия е доста срещано явление през последните години. Остава въпросът доколко и коя от двете форми се използва във всеки конкретен случай. Въпросът е важен заради връзката му с истинността на журналистическия текст – дали при тази граматическа омонимия може да се направи диференциация спрямо специфичните контексти и доколко описваното от тези омонимни форми е истинно резултативно или е само хипотеза.

Граматическата омонимия в евиденциалността не е прецедент. Може да се спомене едно друго съвпадение на форми – на конклузивния аорист и индикативния перфект (Москова / Moskova 2018) и мястото им в евиденциалната глаголна категория на съвременния български език.

Слушателят невинаги приема различията в степента на дистанцираност на говорещия от предаваната информация и може да степенува съобщенията по степен на достоверност в зависимост от това вярва ли въобще на говорещия, или не, както и в зависимост от предварителните си знания относно предаваната информация (Ницолова / Nitsolova 2008).

Различни причини предполагат употребата на ренаратива. Хипотеза е, че една от вероятните причини за употребата на ренаратива може да се търси в желанието на авторите на журналистически текстове да се оттласнат от разказа за случващото се и да заемат поза на независими наблюдатели. Друга вероятна причина за употребата е поставянето на привлекателно за публиката заглавие, което едновременно да е и вярно, и невярно, но да е достатъчно интересно, за да подтикне повече читатели да обърнат внимание на текста. Третата хипотеза за вероятна причина за употребата на ренаратива обаче е свързана и с недостатъчното познаване на ренаратива и евиденциалността от пишещите текстове и разколебаването на заглавията и използването на т. нар. перфект за констатация.

Говорейки обаче за достоверност на информацията, важно е да се подчертае, че според Търпоманова (Търпоманова / Tarpomanova 2015) в български (както и в турски и албански) дубитативът е единственият евиденциал, в чието основно значение е включена оценка на достоверността на информацията. При останалите евиденциали – инференциал и ренаратив, оценката не е част от значението, а е контекстово зависима, най-вече от комуникационните намерения на говорещия (Търпоманова / Tarpomanova 2015). Именно тези комуникационни намерения на говорещия (в случая пишещия) обаче са важни за журналистическите текстове – въпросът е дали самите журналисти искат да ни подведат, или не, от една страна, и дали го правят осъзнато – от друга.

Трябва да не се пропуска още едно наблюдение, демонстрирано при усвояването на българския като чужд език. Според Райкова (Райкова / Raykova 2020) при изучаването на български език от носители на английския език граматикализираният израз на евиденциалността най-често не се усвоява напълно – дори и на най-високите нива на владеене на езика. Причини за това са високата когнитивна сложност на категорията, от една страна, и от друга страна, вероятно играе роля и ези-

ковият модел на света, изграден при усвояване на английския като първи език, за който не е характерно облигаторното изразяване на евиденциалността. Това наблюдение е важно, защото допринася за разбирането на сложността на евиденциалността. Често новините се поднасят от млади журналисти, а редакторите не обръщат достатъчно внимание на публикуването на текстовете – отново заради вече споменатата динамична обстановка. Така може да се случи да се използват погрешно граматични форми – да не се прави осъзната разлика между ренаратив и минало неопределено време за констатация в индикатив.

В същата посока е и изследването на Кирова (Кирова / Kirova 2010), според която изпускането на *съм* е започнало като стилистична употреба, маркираща появата на два различни варианта – със *съм* в значение 'субективност' на предаваната информация или без *съм* – за 'несубективност' на предаваната информация. Кирова подчертава, че задача в обучението по български език е да се разграничат тези две значения, като усвоените практически правила се допълват с противопоставяне на разказ за реални събития по чужд източник и на умозаключение за събитие по налични факти (както и на цял разказ 'хипотеза'). Важно уточнение прави Кирова, като подчертава, че усвояването на глаголната категория евиденциалност в българския език е едно от най-големите предизвикателства както за студента, така и за самия преподавател, защото е категория, която пронизва всяко изказване. Според Кирова, след като бъдат изучени темпоралните значения на перфекта (статално и акционално), се въвеждат перфектовидните форми на умозаключителния аорист и имперфект и употребата им след глаголи за идеална дейност се представя като практическо правило за трансформация на пряка в непряка реч. По същия практически начин се представя и употребата на перфектовидни форми от посочения тип с определени думи (напр. *сигурно, изглежда, вероятно, може би* и пр.).

Връзка между преизказността и липсата на журналистическа отговорност прави Метева-Русева (Метева-Русева/Meteva-Ruseva 2008), която отбелязва, че френските учебници по журналистика изискват ясна типографска и определяща авторството на думите граница между отделните изказващи се в пресата и трябва да се знае кой говори, кой поема отговорност за казаното. Повечето френски вестници маркират цитатите си не само с кавички, но и с курсив, а условното наклонение (conditionnel), предаващо несигурна информация, за която журналистът не иска да поеме отговорност (крайно непрепоръчително заради това, че не е ясно кой стои зад думите), се среща рядко, отбелязва Метева-Русева.

Особен интерес предизвиква имперфектното деятелно причастие (минало несвършено деятелно причастие). То се отличава от аористните причастия само по основата си в първо и второ спрежение, а в трето спрежение, където има само една основа за всички времена – сегашната, формите на двете причастия съвпадат (Ницолова / Nitsolova 2008). Затова видът на причастието се определя от значението на изречението в контекста. Точно това обаче понякога е трудно да се разбере от контекста на статиите от новинарските емисии.

Конедарева (Конедарева / Konedareva 2015) подчертава, че за българския език е важно да се отбележи, че евиденциалността е маркер, който посочва и позицията на автора на речта във времето и пространството, и в този смисъл евиденциалността може да се разглежда и като прагматичен маркер. Конедарева обръща внимание, че миналото несвършено деятелно причастие е един специален елемент в българския език, който не е характерен за другите славянски езици, и е възникнал на най-късен етап от развитието на езика във връзка с явлението евиденциалност. Неговата основна функция е да разграничи ренаративния аорист от ренаративния имперфект, а също така и да означи конклузивния имперфект в рамките на евиденциалната система. Благодарение на миналото несвършено деятелно причастие са се развили специални форми с пълна темпорална парадигма.

3. Няколко заглавия и анкета сред журналисти

За доказване на хипотезата за несъзнателно ползване на ренаратива и смесването му със статален перфект от журналистите е направена анкета сред няколко създатели на журналистически текстове. В анкетата са подбрани и представени няколко реални журналистически заглавия (с техните грешки), а участниците са помолени да определят само по заглавията какво очакват да прочетат в текстовете на новините. Поставените въпроси изискват журналистите да отговорят доколко написаното заглавие предполага, че едно събитие се е случило и пишещият е свидетел и е сигурен в него,

и доколко става дума за препредаване на информация, за която има някакво съмнение. Заглавията са разнородни и са събрани от различни електронни медии. Чисто граматично те покриват различни категории – перфект, ренаратив, аористно деятелно причастие, имперфектно деятелно причастие.

Ето подбраните примери:

1. *Светеща коледна украса подпалила къщата, в която загинаха баща и двете му деца*
2. *Скандално разкритие: Шефът на КТ „Подкрепа“ научил, че управляващите вече имат план как да ни вземат парите от увеличението на пенсиите*
3. *МеТоо: И Грозната Бети е била изнасилена като малка*
4. *Проучване: Алфа вариантът на COVID-19 се е научил да блокира имунната система*
5. *Беларус свикнал със санкциите на Запада*
6. *Първи починал от Омикрон в Австралия*
7. *Актьорът Ангел Генов, синът на Антоний Генов, почина при неясни обстоятелства в Лондон*
8. *Коритаров водил пряк ефир с COVID, 24 часа по-късно умира в болница*

От отговорите става ясно, че отношението на пишещите към тези заглавия са неоднозначни. В повечето случаи респондентите не са категорични дали авторът се съмнява или не за достоверността на поднесената информация. Някои от заглавията демонстрират употребата на перфект за констатация, при който в трето лице липсва спомагателният глагол *съм* („*Светеща коледна украса подпалила къщата*“), но не е ясно дали не става дума и за ренаратив, при който пишещият се отказва от достоверността на информацията. Запитани за евентуалния смисъл от тези заглавия, респондентите не са категорични – не са наясно доколко твърдението е доказано – дали става дума за перфект за констатация или за ренаратив. Същото е отношението и към примера *„Беларус свикнал със санкциите на Запада“* (като в този пример се появява още един феномен на объркване – Беларус е държава, която традиционно е от ж.р., докато тук има погрешно съгласуване, но това не е обект на настоящето изследване). Респондентите не са категорични дали става дума за перфект за констатация или за ренаратив. Подобно е положението и с примерите 2 и 8. В анкетата журналистите не са помолени да анализират самите текстове и да сложат те самите заглавия. Това би могло да допринесе за изясняване на казуса и да бъде обект на бъдещата работа по темата.

Всички респонденти са категорични и тълкуват еднозначно употребата на аорист в пример 7.

Използването на ренаратива / перфекта за констатация без спомагателен глагол/ миналото несвършено или свършено деятелно причастие в заглавията и в самите журналистически текстове е неоднородно, но винаги е свързано с някаква интерпретация и недостатъчна яснота относно фактите от подадената информация. Генчева (Guencheva 1996) смята, че най-главно в значението на ренаратива е неизразяването от говорещия на някаква гаранция за преизказните думи и поставяне на изказването извън определенията истинно или неистинно. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 364) подчертава обаче, че отговорност за истинността на твърденията носи онзи, чиито думи са преразказани. Особено важна е забележката, че говорещият чрез ренаратива означава, че не предава собствената си оценка за истинността на действието, но и не възразява срещу оценката на говорещия – на автора на субстратната реч, за разлика от дубитатива, който означава допълнително и оценка на говорещия относно оценката на автора на субстратната реч. Тук е мястото за хипотезата, че ренаративът се използва и като алиби за недотам сигурно твърдение за непроверена информация, но поднесена бързо и на всяка цена.

Задълбоченото разглеждане на една от статиите със заглавие: *Коритаров водил пряк ефир с COVID, 24 часа по-късно умира в болница*, показва именно такава несигурност в достоверността на информацията. Журналистическият разказ преминава от индикатив в ренаратив, описвайки обстоятелствата около нещастието. (*Журналистът Георги Коритаров е починал от COVID тази сутрин. Вчера по обяд е бил откаран в болница „Токуда“, където е дал положителен PCR. Имал е и сърдечна недостатъчност. Коритаров проявил симптоми вчера сутринта по време на ефир, съобщи пред „24 часа“ Георги Харизанов, който е директор на ТВ „Европа“. Трудно дишал, не можел да се изкашля, сърцето му прескачало. Към обяд се влошил и го закарали в болница*.) Ренаративът е особено употребяван в чувствителни журналистически текстове – с още неуточнена информация за дадено събитие. Това преливане между различните граматически категории, които показват несигурност в информацията, е особено характерно за определени теми новини – съ-

бития, които се случват в момента на излъчването на новините, обикновено са водещата новина за деня, често става дума за инциденти, нещастни случаи, терористични актове, катастрофи, в които не са ясни подробностите и тепърва ще се води разследване. Обикновено тези текстове се публикуват в суров вид и по-късно биват редактирани, допълнени, изгладени и от тях изчезват тези граматични форми.

Съществуват обаче и текстове, в които ренаративът и сигурността не биват редактирани по-късно. Едни от най-ярките и красноречиви примери за подобни заглавия са тези, свързани с НЛО: „*НЛО преследвало Армстронг в Космоса*“ (Политика, 22 април, 2020, https://politika.bg/bg/a/view/nlo-presledvalo-armstrong-v-kosmosa-67596). Текстовете са преобладаващо в ренаратив, а съдържанието е силно съмнително, но обикновено се радват на голяма популярност.

В електронните медии се налага и друга тенденция – преминаване от ренаратив към заглавия в индикатив, които обаче не носят информация, а са главно подканящи читателите. Старият стандартен тип вестникарско заглавие, което да отговаря на съдържанието на текста и да е достатъчно кратко и същевременно изчерпателно информативно, е заменено от нов тип недовършени заглавия, често съдържащи в себе си въпросителни думи.

В тях отново всичко е подчинено на стратегията за привличане на читатели. В този смисъл ренаративът остава като една междинна стъпка между класическото информативно индикативно заглавие, даващо относително пълна и адекватна истинна информация, през манипулативно поднесената недотам проверена новина чрез ренаратива, стигащо до заглавието с въпросителни думи, изискващо задължително прочитане на статията и често неотговарящо изобщо на съдържанието. Този нов тип индиферентни неинформативни заглавия от типа на: „*Кой стои зад*…“, „*Стана ясно, че*…“, „*Ето какво/колко*…“, чиято цел е да подканят потребителите (читателите) в електронна среда към отваряне на статията (clickbait), на свой ред изместват дистанцираността на авторите от съдържанието на поднесената информация, която се носи от ренаратива.

Авторите на новия тип заглавия дори не се прикриват зад алибито на ренаратива, а направо преотстъпват на потребителя читател правото той да направи оценка на информацията (да си постави сам свое заглавие), като изведе сам есенцията от информацията.

В този смисъл ренаративът стои между истинните индикативни заглавия и онези, написани пак в индикатив, но под формата на въпроси, търсещи отговори от читателите, за да привличат повече четения.

4. Етичен въпрос

Важно е да се отбележи фактът, споменат мимоходом по-горе, че създателите на новините работят в динамична обстановка. Често в медиите няма достатъчно редактори, а съществуват изисквания за определен поток от информация, която да се публикува за определено време. Това води до недотам високо качество на предлаганите текстове, чести са не само буквените грешки, а и грешките, свързани с употребата на пълен и кратък член например – нещо, което се овладява в ранна детска възраст.

Към тази поредица могат да се прибавят и проблемите със смесването на ренаратива и с перфекта за констатация. Същевременно би било интересно да се провери доколко носителите на езика, които не са филолози, правят разлика между двете граматични форми. В тази посока трябва да се извършат допълнителни изследвания, които да установят доколко двете форми се отграничават една от друга изобщо, не само в новините. Резултатите вероятно ще покажат една бъдеща посока на езиковото развитие, за която в момента не си даваме сметка.

5. Заключение и бъдеща работа

Настоящият текст постави въпроса за смесването на ренаратива с констативния перфект. Този феномен заслужава по-задълбочено изследване. Интересно е дали езикът би се развил в посока на абсолютно сливане на тези две категории или напротив.

Посоките за изследването са няколко – дали става дума за случайна или умишлена употреба/неупотреба на ренаратива или перфекта за констатация, възможно ли е тази граматикализация на ренаратива да не е добре разбирана от самите носители на езика и те да се колебаят в употребата ѝ.

Едно бъдещо развитие на темата е приложение на наблюденията за ренаратива и връзката му с фалшивите новини, както и евентуално последващо автоматичното откриване на такива фалшиви новини, благодарение на формата на ренаратива. Въпреки разколебаната употреба самата поява на ренаратив може да е белег за особена, съмнителна стойност на съдържанието на новината. Затова автоматичното му откриване с методите на компютърната лингвистика би могло да улесни автоматичното търсене на манипулативна невярна дезинформация.

Може да бъдат изследвани употребите на ренаратива в различните социални мрежи и да се анализира доколко ренаративът е свързан с разпространение на неистинно съдържание.

Последваща интерпретация поставя и ренаратива в едно междинно положение – между класическите стандартни информативни заглавия и новите, за електронна среда, които търсят повече четения на електронните медии.

Благодарности

Авторът благодари на организаторите на Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ и на анонимните рецензенти за конструктивните предложения към съдържанието на статията.

Авторът благодари на Института „Големи данни в полза на интелигентно общество” (GATE) за възможността за изследване. Това изследване е финансирано от проекта GATE по ОП НОИР, договор BG05M2OP001-1.003-0002- C01.

Цитирана литература

Кирова 2010: Кирова, Л. Практическо преподаване на българската модална категория „евиденциалност“. – В: Международна работна среща на преподавателите по български език като чужд „Преподаването на български език в славянски и неславянски контекст“. Масариков университет (под патронажа на посолството на Р България). Бърно, 5 март 2010 г. (Kirova 2010: Kirova, L. Prakticheskо prepodavane na balgarskata modalna kategoriya „evidentsialnost“. – In: Mezhdunarodna rabotna sreshta na prepodavatelite po balgarski ezik kato chuzhd „Prepodavaneto na balgarski ezik v slavyanski i neslavyanski kontekst“. Masarikov universitet (pod patronazha na posolstvoto na R Balgariya). Barno, 5 mart 2010 g.)

Конедарева 2015: Конедарева, С. *Евиденциалността в българския език – типологичен аспект.* Благоевград: Югозападен университет „Неофит Рилски“, 2015. (Konedareva 2015: Konedareva, S. Evidentsialnostta v balgarskiya ezik – tipologichen aspekt. Blagoevgrad: Yugozapaden universitet „Neofit Rilski“, 2015.)

Метева-Русева 2008: Метева-Русева, Е. Чуждото слово – начин на употреба от българските вестници. − *Международна научна конференция „Състояние и развитие на медиите след промените през 1989 г. в страните от Централна и Източна Европа*. София, 5 – 7 декември 2008 г. (Meteva-Ruseva 2008: Meteva-Ruseva, E. Chuzhdoto slovo – nachin na upotreba ot balgarskite vestnitsi. − In: Mezhdunarodna nauchna konferentsiya „Sastoyanie i razvitie na mediite sled promenite prez 1989 g. v stranite ot Tsentralna i Iztochna Evropa. Sofiya, 5 – 7 dekemvri 2008 g.)

Москова 2018: Москова, М. Съвпадение на формите на индикативния перфект и конклузивния аорист в съвременния български език, част от проекта „Еволюция на граматическия строеж на българския и руския език в съпоставителен план: корпусен подход и формални граматики“, договор N ДНТС/Русия 02/2, 14.06.2018 г. Фонд „Научни изследвания“, МОН, Р България, СУ „Св. Климент Охридски“, 2015. <http://62.44.116.41:8080/exist/apps/evogramm/data/pdf/M_Moskova-FSIF-2019_1_paper.pdf> [28.02.2022] (Moskova 2018: Moskova, M. Savpadenie na formite na indikativniya perfekt i konkluzivniya aorist v savremenniya balgarski ezik, chast ot proekta „Evolyutsiya na gramaticheskiya stroezh na balgarskiya i ruskiya ezik v sapostavitelen plan: korpusen podhod i formalni gramatiki“, dogovor N DNTS/Rusiya 02/2, 14.06.2018 g. Fond „Nauchni izsledvaniya“, MON, R Balgariya, SU „Sv. Kliment Ohridski“, 2015. <http://62.44.116.41:8080/exist/apps/evogramm/data/pdf/M_Moskova-FSIF-2019_1_paper.pdf> [28.02.2022])

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. УИ „Св. Климент Охридски“, София. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morphologia. Universitetsko izdatelsvo UI „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia.)

Осенова 2018: Осенова, П. Лингвистични особености на слуховете, Обществените процеси и тяхното отражение в езика. – В: Алексова, Кр., А. Ангелов, К. Исса, Цв. Венкова, Д. Апостолова, П. Сотиров, П. Кънчева, К. Цанков (ред.) *Проблеми на социолингвистиката 13*. Международно социолингвистическо дружество. (Osenova 2018: Osenova, P. Lingvistichni osobenosti na sluhovete, Obshtestvenite protsesi i tyahnoto otrazhenie v ezika. – In: Aleksova, Kr., A. Angelov, K. Issa, Tsv. Venkova, D. Apostolova, P. Sotirov,

P. Kancheva, K. Tsankov. (red.) *Problemi na sotsiolingvistikata* 13. Mezhdunarodno sotsiolingvistichesko druzhestvo.)
Райкова 2020: Райкова, К. Някои наблюдения върху усвояването на евиденциалността в българския език като втори от носители на английския език. – В: *Проглас*, кн. 2. ВТУ „Св. СВ. Кирил и Методий“. (Raykova 2020: Raykova, K. Nyakoi nablyudeniya varhu usvoyavaneto na evidentsialnostta v balgarskiya ezik kato vtori ot nositeli na angliyskiya ezik. – In: Proglas, kn. 2. VTU „Sv. SV. Kiril i Metodiy“.
Търпоманова 2015: Търпоманова, Ек. *Евиденциалност в балканските езици: български и албански*. София; ИК „Ни плюс“. (Tarpomanovaa 2015: Tarpomanova, Ek. Evidentsialnost v balkanskite ezitsi: balgarski i albanski. Sofia: IK “Ni plyus”.)
Blitz 2018: Blitz, M. Lies Line Drawing and (Deep) Fake News. In: *Oklahoma Law Review.* Volume 71, Number 1 (2018), Symposium: Falsehoods, Fake News, and the First Amendment, 2018, < https://digitalcommons.law.ou.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1343&context=olr > [28.02.2022]
Chen, Conroy 2015: Chen, Y., R. Conroy. Misleading Online Content Recognizing Clickbait as False News. WMDD, 2015
Guencheva 1996: Guencheva, Zl. L’énonciation mediatisée. Louvain, Edition Peeters, 1996

PROBLEMS WITH THE RENARRATIVE AND THE PERFECT FOR CONSTATATION IN PRESS AND ONLINE JOURNALISM

Ruslana Margova
Sofia University St Kliment Ohridski, Gate Institute
ruslana.margova@gate-ai.eu

Abstract. Several issues related to the category of evidentiality in the Bulgarian language are raised in the article. On the one hand, the article deals with renarrative in journalistic headlines, regardless of whether journalists use it intentionally and whether the use of renarrative is a real renarrative or is the homonym past indefinite form - perfect for constatation, in indicative. As for the different uses of this grammatical homonymy, the question is whether a clear semantic distinction can be made between these two cases. On the other hand, when the renarrative is deliberately used by journalists, it serves as an alibi for the news author to distance himself from the unreliable, incorrect content of the information, but at the same time to share that information. As a consequence of this assumption for use of renarrative as an alibi, the renarrative can be seen as one of the linguistic markers of fake news.

Keywords: *Bulgarian, renarrative, fake news, evidentiality*

Ruslana Margova
Sofia University “St. Kliment Ohtidski” /
GATE Institute
Bulgaria

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ И ТЕРМИНОГРАФИЯ

ОСОБЕНОСТИ НА ТЕРМИНОЛОГИЧНИТЕ РЕЧНИЦИ, ИЗРАБОТВАНИ В ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Мария Попова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

mpopova41@abv.bg

Резюме. Статията представя някои от основните особености на терминологичните речници, които се съставят в Секцията по терминология и терминография към Института за български език при Българската академия на науките. Вниманието е насочено към следните особености: популярност на речниците; наличието на енциклопедичен компонент в микро- и макроструктурата им; тълкуването на термините в две степени: значение на термина (дадено в дефиницията) и съдържание на термина (части от което са дадени чрез допълнителни описания след дефиницията); системност в описанието на термините чрез техните групи, в които са включени родово-видовите и партитивните отношения.

Ключови думи: *терминологични речници, комплексен анализ, системност и системен подход, значение и съдържание на термина*

Една от основните задачи на Секцията по терминология и терминография в Института за български език (ИБЕ) е създаването на популярни терминологични речници (Попова, Колковска, Димитрова, Христова, Петкова / Popova, Kolkovska, Dimitrova, Hristova, Petkova 2006; Попова, Попов, Петкова, Симеонова, Христова / Popova, Popov, Petkova, Simeonova, Hristova 2007; Попова, Христова, Попов, Петкова, Симеонова К., Симеонова М., Колковска / Popova, Hristova, Popov, Petkova, Simeonova K., Simeonova M., Kolkovska 2012; Попова, Христова, Попов, Лесневска, Петкова, Симеонова, Михайлова-Паланска, Мицева / Popova, Hristova, Popov, Lesnevska, Petkova, Simeonova, Mihaylova-Palanska, Mitseva 2020). Веднага трябва да кажем, че тук в това определение *популярни* се отразява една важна особеност на тези терминологични речници, а именно, че те са предназначени за много широк кръг ползватели – ученици, студенти, учители, преподаватели във висшите учебни заведения (ВУЗ), журналисти и любознателни читатели, които се интересуват от най-информативните единици на научното знание – термините. Макар да не са предназначени за специалисти от съответните научни области, те могат да бъдат полезни и за тях.

Наличието на енциклопедизъм (Попов / Popov 2006, Попов / Popov 2008, Попова / Popova 2010а) в речниците е друга важна тяхна особеност. Освен като допълнително знание към значението на термина в речниковата статия енциклопедизмът присъства и в общата структура на речниците. Така в словника им като заглавки на речникови статии са дадени и названия, които означават единични обекти и явления. Напр. *анархия* е термин, който означава понятието ‘отсъствие на държавна власт и нарушаване на установения ред и законност в дадено общество’. Но *Анархията в Рим* не е термин, а название на единично явление, срв. със статията: Периодът 68 – 69 г., когато настъпилото безвластие (многовластие) в Рим довежда до беззакония и въстания. ■ Води се борба между четирима императори (…) ■ Провинциите Галия и Юдея въстават. ■ Избухва гражданската война, която опустошава Рим.

Названия, а не термини са също *Хетско царство*, *Спарта*, *Пелопонеска война*, *глаголица*, *кирилица*, *Втори закон на Мендел*, *точка на Кюри*, *Пражки лингвистичен кръжок*, *Музей на Пейо Яворов*, *Младограматическа школа*.

Речниците се създават с отчитане на най-новите теоретични постановки в терминознанието. Такава напр. е постановката за значение на термина и съдържание на термина (Герд / Gerd 1981, Alexiev 2011, Симеонова / Simeonova 2016: 21 – 22). С прилагането ѝ термините се тълкуват в две степени – значение на термина и съдържание на термина.

Под *съдържание на термина* се разбира цялата съвкупност от знания за обекта или явлението, означени с термина. Тези знания се описват в учебниците, енциклопедиите, научните статии и монографии.

Под *значение на термина* се разбира тази малка част от съдържанието му, т. е. от знанията за обекта или явлението, която е необходима и достатъчна за неговото идентифициране, респ. разпознаване и разбиране. Значението на термина е дадено в неговата дефиниция. Напр.:

ПРЕЗИДЕНТСКА РЕПУБЛИКА. *Полит.* Република, при която държавният глава (президентът) има големи правомощия в държавното управление и широко участие в изпълнителната власт (напр. формира правителство, което носи политическа отговорност само пред него).

ЕЛИПСА, елипси. *Езикозн.* Изпускане на дума от състава на изречението, която се подразбира, за да се избегне повторение или да се постигне стегнатост на израза.

КРИСТАЛНО ВЕЩЕСТВО. *Хим.* Твърдо вещество, чиито градивни частици (атоми, йони или молекули) са подредени по определен начин и с периодична повторяемост в пространството му образуват кристална решетка.

Но при редица термини, освен значението, се описват и някои признаци от тяхното съдържание. С тези допълнителни знания се цели по-точно, по-ясно и по-нагледно да се представи назованият обект или явление (респ. понятието за него). Намират се след дефиницията, отделени със специален знак, който е ■. Напр.:

ГРАЖДАНСТВО, гражданства. *Ист. Полит. Юрид.* Принадлежността на физическото лице към дадена държава и отношенията му с нея, зависещи от законите на тази държава и произтичащите от тях негови права и задължения. Срв. с: ***поданство*** и ***физическо лице.*** ■ Принципните основания за гражданство са: произходът от определена територия, потомство от граждани на държавата, брак с гражданин на дадената държава, натурализация; също така интернационални трансакции като трансфер на територия от една в друга държава. ■ Политическите права, както и други права и задължения са под режима на гражданството. ■ В някои държави, както и в България, е разрешено двойно гражданство.

РЕЧЕН РЕЖИМ. *Геогр.* Количеството на водите в реките, което се характеризира като пълноводие, маловодие или пълно пресъхване. ■ Главни фактори за речния режим са климатичните условия и релефът. ■ За България речният режим се характеризира с пълноводие през февруари и март в Дунавската равнина, през април в Старопланинската област, през май и юни в Рила и Пирин.

В известна връзка с горе разгледаната постановка за тълкуването на термините в две степени – значение и съдържание, е приетото тълкуване на термините в затворен кръг (система).

Термините се тълкуват чрез общоупотребими думи, които са всеизвестни, и чрез термини, които присъстват в речниците с дефиниции. По този начин се осигурява възможността разбирането на всеки термин да става в границите на съответния речник. Напр.:

СЕПТАКОРД, -и. *Муз.* Акорд, включващ основен тон, терци, квинти и септими.

Ако на читателя са неизвестни термините *терца*, *кванта* и *септима*, може да намери значенията им в техните дефиниции на азбучните им места, срв.:

ТЕРЦА, терци. *Муз.* 1. Интервал, който съдържа три степени. 2. Само ед. Третата степен на диатоничната гама.

КВИНТА, квинти. *Муз.* 1. Отношението между височините на два тона, които отстоят на пет тонови степени един от друг (…). 2. Първата най-висока по тон и най-тънка струна на цигулката. (…)

СЕПТИМА, само ед. *Муз.* 1. Седмата степен на диатоничната гама. 2. Разстоянието между първата и седмата степен в диатоничната гама.

От друга страна, терминът *диатонична гама*, ако е неизвестен на читателя, също може да бъде намерен на азбучното му място.

Много важна особеност на речниците е представянето на системните отношения между термините (Никифоров / Nikiforov 1966, Сергевнина / Sergevnina 1978, Татаринов / Tatarinov 1993, Хорецки / Horetski 1982, Марусенко / Marusenko 1983, Георгиева / Georgieva 2007, Колковска / Kolkovska 2008, Попова / Popova 2003, 2004, 2005а, 2005б, 2010б, 2012а, 2012б, 2017, Петкова / Petkova 2016).

Отразени са следните системни отношения между термините:

– Връзката между родовия термин (заглавка на статията) и неговите видови термини – чрез знака „В: вж.“ (= Видови термини: виж на съответното им азбучно място). Напр.:

ЕОЛИЧНИ ФОРМИ. *Геогр*. Земни форми, образувани от действието на вятъра. В: вж. ***скална решетка***, ***скална гъба***, ***каменна пустиня***, ***пясъчна пустиня***, ***бархан***.

Всеки един от видовите термини се намира на азбучното си място със съответна статия. Същевременно в неговата статия са посочени и едноредните му видови термини след знака. „Срв. с“, напр.:

СКАЛНА РЕШЕТКА. *Геогр.* Еолична форма във вид на решетка. Срв. със: ***скална гъба***, ***каменна пустиня***, ***пясъчна пустиня***, ***бархан***.

СКАЛНА ГЪБА. *Геогр.* Еолична форма във вид на гъба. Срв. със: ***скална решетка***, ***каменна пустиня***, ***пясъчна пустиня***, ***бархан***.

КАМЕННА ПУСТИНЯ. *Геогр.* Еолична форма, която представлява обширно място, покрито със скални късове, без вода, почва и растителност. Срв. със: ***скална решетка***, ***скална гъба***, ***пясъчна пустиня***, ***бархан***.

ПЯСЪЧНА ПУСТИНЯ. *Геогр.* Еолична форма, която представлява обширно място, покрито с пясък. Срв. със: ***скална решетка***, ***скална гъба***, ***каменна пустиня***, ***бархан***.

БАРХАН, -и. *Геогр.* Дюна в континентална пустиня, имаща форма на сърп с рога. Срв. със: ***скална решетка***, ***скална гъба***, ***каменна пустиня***, ***пясъчна пустиня***.

Напр. такава е и родово-видовата група на термина *закон*:

ЗАКОН, -и. *Юрид.* Създаден от законодателния орган в дадена държава нормативен акт, съдържащ правни норми с ясно и отчетливо определено съдържание. В: вж. ***общи закони*** и ***специални закони***.

Ето и съответните статии на видовите термини:

ОБЩИ ЗАКОНИ. *Юрид.* Закони, които са валидни за всички граждани на дадена държава. Напр. Законът за собствеността. Срв. със ***специални закони***.

СПЕЦИАЛНИ ЗАКОНИ. *Юрид.* Закони, които са валидни за отделна група граждани в дадена държава. Напр. Законът за военната служба. Срв. с ***общи закони***.

- Връзката между термина, означаващ цялото (целия обект или цялото явление) и термините, означаващи неговите съставни части – чрез знака „СЧ: вж.“ (= съставни части: виж. на съответното им азбучно място). Напр.:

КРЪВ, само ед. *Биол.* Вид съединителна тъкан (при някои безгръбначни, всички гръбначни животни и човека), състояща се от клетки (наречени кръвни клетки) и течно междуклетъчно вещество, което чрез движението си в кръвоносните съдове разнася хранителни вещества, хормони и кислород до всички клетки и тъкани на организма, а ненужните продукти и въглеродния диоксид – до отделителните органи, откъдето се изхвърлят навън. (…) СЧ: вж. ***кръвна плазма*** и ***кръвни клетки*** – ***еритроцити***, ***левкоцити*** и ***тромбоцити***.

Ето и съответните статии за съставните части:

КРЪВНА ПЛАЗМА. *Биол.* Горният бледожълт слой на кръвта, представляващ течност със състав: около 90 – 92 % вода; около 9 % органични вещества (белтъци, гликоза, мазнини, холестерол. (…) Срв. с: ***еритроцити***, ***левкоцити*** и ***тромбоцити***.

Ето и съответните статии за всяка една от съставните части, като в тях към всяка отделна съставна част са дадени и останалите съставни части, напр.:

ЕРИТРОЦИТИ, ед. еритроцит. *Биол.* Червени безядрени кръвни клетки, съдържащи хемоглобин, чиято функция е да пренасят кислород от белите дробове към тъканите и въглероден диоксид от тъканите към белите дробове. (…) Срв. с: ***кръвна плазма***, ***левкоцити*** и ***тромбоцити***.

ЛЕВКОЦИТИ, ед. левкоцит. *Биол.* Бели кръвни клетки с ядро, несъдържащи хемоглобин, които принадлежат към защитната система на организма. (…) Срв. с: ***кръвна плазма***, ***еритроцити*** и ***тромбоцити***.

ТРОМБОЦИТИ, ед. тромбоцит. *Биол.* Най-малките безядрени кръвни клетки със звездообразна форма, които участват в съсирването на кръвта. Срв. с: ***кръвна плазма***, ***еритроцити*** и ***левкоцити***.

Да видим и при термина *християнство*:

ХРИСТИЯНСТВО, няма ед. *Ист. Религ.* Една от трите световни монотеистични религии (наред с юдаизма и исляма), която се основава върху вярата в триединния Бог – Бог Отец, Бог син (Исус Христос) и Светия дух. (…) СЧ: вж. ***православие***, ***католицизъм*** и ***протестантство***.

Ето и съответните статии за съставните части:

ПРАВОСЛАВИЕ, само ед. *Ист. Религ.* Едно от трите основни разклонения на християнството, обособило се през IX – XI в. във Византия и като самостоятелна църква. (…) Срв. с: ***католицизъм*** и ***протестантство***.

КАТОЛИЦИЗЪМ, само ед. *Ист. Религ.* Едно от трите разклонения на християнството, представляващо учение на Римокатолическата църква (отделила се от православната църква през 1054 г.). (…) Срв. с: ***православие*** и ***протестантство***.

ПРОТЕСТАНТСТВО, само ед. *Ист. Религ.* Едно от трите разклонения на християнството, което се откъсва от католицизма по време на Реформацията през XVI в. като протест срещу злоупотребите на Римокатолическата църква. (…) Срв. с: ***православие*** и ***католицизъм***.

Друга особеност на речниците, не толкова съществена като разгледаните досега, е да се показват и връзките от семантичен (смислов) характер, чието припомняне ще улесни разбирането на дадения термин (особено когато присъства в дефиницията му) – със знака „Срв. с.“ (= сравни на съответното азбучно място). Напр.:

ЕНДОЦИТОЗА, само ед. *Биол.* Начин за пренасяне на вещества през клетъчната мембрана, представляващ поглъщане на твърди частици и течности и включването им в цитоплазмата. (…) Срв. с ***цитоплазма***.

Тук в дефиницията на *ендоцитоза* присъства терминът *цитоплазма*, който има своя статия на съответното му азбучно място. Като чрез „Срв. с“ се насочва към него, се създават условия за побързо и лесно разбиране на дадения термин.

Могат да бъдат посочени още редица особености на тук визираните терминологични речници, но те не са от съществено значение за разкриване на спецификата им в сравнение с другите типове терминологични речници. Затова на тях няма да се спираме.

В заключение. Разгледаните тук специфични особености на терминологичните речници, съставяни в Секцията по терминология и терминография на Института за български език, са нов тип терминологични речници, които със своята концепция и начин на изпълнение са съществен принос в развитието на терминографската теория и практика.

До сега са издадени четири речника.

Завършено е съставянето и на Терминологичния енциклопедичен речник по изкуствата.

Цитирана литература / References

Alexiev 2011: Alexiev, B. *Knowledge oriented terminography*. Sofia: Avangard Prima.

Георгиева 2007: Георгиева, В. Системните отношения на термините за морски мини. – В: *Научни трудове на ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“*. Т. 28. Варна. (Georgieva 2007: Georgieva, V. Sistemnite otnosheniya na terminite za morski mini. – In: *Nauchni trudove na BBMU „N. J. Vaptsarov“*. T. 28. Varna.)

Герд 1981: Герд, А. С. Терминологический словарь среди других типов словарей. – В: *Современная русская лексикография*. Ленинград: J. L. (Gerd 1981: Gerd, A. S. Terminologicheskii slovar’ sredi drugikh tipov slovarei. – In: *Sovremennaia russkaia lexikografiia*. Leningrad: J. L.)

Колковска 2008: Колковска, С. Модели на концептуално-семантичните отношения част – цяло в специалните текстове. – В: *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография в памет на проф. д.ф.н. Кети*

Ничева. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 415 – 422. (Kolkovska 2008: Kolkovska, S. Modeli na kontseptualno-semantichnite otnosheniya cast – tsyalo v specialnite tekstove. – In: *Izsledvaniya po frazeologiya, lexikologiya i lexikografiya v pamet na prof. d.f.n. K. Nicheva.* Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, s. 415 – 422.)

Марусенко 1983: Марусенко, М. А. Системный подход в научно-технической терминологий. – В: *Научно-техническая информация*. Сер. 2. *Информационные процессы и системы*. Москва, 1983, № 1. (Marusenko 1983: Marusenko, M. A. Sistemnyi podkhod v nauchno-tekhnicheskoi terminologii. – In: *Nauchno-tekhnicheskaia informatsiia. Ser. 2. Informatsionnye protsessy i sistemy.* Moskva, 1983, № 1.)

Петкова 2016: Петкова, Е. Представяне на класификационната системност в терминологията при макроструктурата на формализирана терминологична база знания. – В: *Български език*, № 1, с. 24 – 31. (Petkova 2016: Petkova, E. Predstavyane na klasifikatsionnata sistemnost v terminologiyata pri makrostrukturata na formalizirana terminologichna baza znaniya. – In: *Balgarski ezik*, № 1, s. 24 – 31.)

Попов 2006: Попов, Г. За енциклопедизма. – В: *Наука*, № 5, с. 7 – 14. (Popov 2006: Popov, G. Za entsiklopedizma. – In: *Nauka*, № 5, s. 7 – 14.)

Попов 2008: Попов, Б. Митолингвистичната структура – общо поле между митологичния и лингвистичния код. – В: *Жарчысы вестник Кыргызского национального университета имени Ж. Баласагына. Сер. 1 (б), вып. 2: „Культура в языке и литературе – язык и литература в культуре“*. Бишкек. (Popov 2008: Popov, B. Mitolingvistichnata struktura – obshto pole mezhdu mitologichniya i lingvistichniya kod. – In: *Zharchysy vestnik Kyrgyzskogo natsional'nogo universiteta imeni Zh. Balasagyna. Ser. 1 (6), vyp. 2: „Kul'tura v iazyke i literature – iazyk i literatura v kul'ture“.* Bishkek.)

Попова 2003: Попова, М. Системността на терминографската обработка в Речника на европейската интеграция. – В: *Германците и българите в диалог*. София: Българска асоциация за четене. (Popova 2003: Popova, M. Sistemnostta na terminografskata obrabotka v Rechnika na evropeyskata integratsiya. – In: *Germantsite i balgarite v dialog.* Sofia: Balgarska asotsiatsiya za chetene.)

Popova 2004: Popova, M. A System Approach in Terminography. – In: *Terminology at the Time of Globalization.* Ljubljana: Založba ZRC.

Попова 2005а: Попова, М. Речник на основните термини – концепция и структура. – В: *Научни изследвания в чест на проф. д-р Б. Байчев.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 425 – 432. (Popova 2005a: Popova, M. Rechnik na osnovnite termini – kontseptsiya i struktura. – In: *Nauchni izsledvaniya v chest na prof. d-r B. Baychev.* Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 425 – 432.)

Попова 2005б: Попова, М. Вътрешната системност при основните термини по лингвистична прагматика. – В: *Български език*, № 1, с. 5 – 19. (Popova 2005: Vatreshnata sistemnost pri osnovnite termini po lingvistichna pragmatika. – In: *Balgarski ezik*, № 1, s. 5 – 19.)

Попова 2010а: Попова, М. Енциклопедичният компонент в речника. – В: *Лексикографията в европейското културно пространство*. Велико Търново: ИК Знак'94, с. 43 – 50. (Popova 2010a: Popova, M. Entsiklopedichniyat component v rechnika. – In: *Lexikografiyata v evropeyskoto kulturno prostranstvo.* Veliko Tarnovo: IK Znak '94, s. 43 – 50.)

Попова 2010б: Попова, М. Въпроси на макроструктурата в терминологичния речник. – В: *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: ЕМАС, с. 166 – 174. (Popova 2010b: Popova, M. Vaprosi na makrostrukturata v terminologichniya rechnik. – In: *Slovo i slovesnost. Sbornik v chest na doc. d-r Juliya Baltova*. Sofia: EMAS, s. 166 – 174.)

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията.* Велико Търново: ИК Знак '94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: IK Znak '94.)

Попова 2012а: Попова, М. Вътрешна и външна системност. – В: *Теория на терминологията.* Велико Търново: ИК Знак '94, с. 524 – 529. (Popova 2012a; Popova, M. Vatreshna i vanshna sistemnost. – In: *Teoriya na terminologiyata*. Veliko Tarnovo: IK Znak '94, s. 524 – 529.)

Попова 2012б: Попова, М. Системността в семантичен аспект (импликационна и класификационна системност). – В: *Теория на терминологията*. Велико Търново: ИК Знак '94, с. 543 – 545. (Popova 2012b: Popova, M. Sistemnostta v semantichen aspect (implikatsionna i klasifikatsionna sistemnost). – In: *Teoriya na terminologiyata.* Veliko Tarnovo: IK Znak '94, s. 543 – 545.)

Попова 2017: Попова, М. *Приложно терминознание.* София: Авангард Прима. (Popova 2017: Popova, M: *Prilozhno terminoznanie*. Sofia: Avangard Prima.)

Попова, Колковска, Димитрова, Христова, Петкова 2006: Попова, М., С. Колковска, Г. Димитрова, А. Христова, Е. Петкова. *Терминологичен речник по природни науки.* София: Наука и изкуство. (Popova, Kolkovska, Dimitrova, Hristova, Petkova 2006: Popova, M., S. Kolkovska, G. Dimitrova, A. Hristova, E. Petkova. *Terminologichen rechnik po prirodni nauki.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Попова, Попов, Петкова, Симеонова, Христова 2007: Попова, М., Б. Попов, Е. Петкова, К. Симеонова, А. Христова. *Терминологичен речник по хуманитарни науки.* София: Наука и изкуство. (Popova, Popov, Petkova, Simeonova, Hristova 2007: Popova, M., B. Popov, E. Petkova, K. Simeonova, A. Hristova. *Terminologichen rechnik po humanitarni nauki.* Sofia: Nauka i iskustvo.)

Попова, Христова, Попов, Петкова, Симеонова К., Симеонова М., Колковска 2012: Попова, М., А. Христова, Б. Попов, Е. Петкова, К. Симеонова, М. Симеонова, С. Колковска. *Терминологичен енциклопедичен речник по обществено-политически науки*. София: Наука и изкуство. (Popova, Hristova, Popov, Simeonova K., Simeonova M., Kolkovska 2012: Popova, M., A. Hristova, B. Popov, K. Simeonova, M. Simeonova, S. Kolkovska. *Terminologichen entsiklopedichen rechnik po obshtestveno-politicheski nauki.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Попова, Христова, Попов, Лесневска, Петкова, Симеонова, Михайлова-Паланска, Мицева: 2020: Попова, М., А. Христова, Б. Попов, Д. Лесневска, Е. Петкова, К. Симеонова, М. Михайлова-Паланска, С. Мицева. *Терминологичен енциклопедичен речник по икономически науки.* София: Скала Принт. (Popova, Hristova, Popov, Lesnevska, Petkova, Simeonova, Mihaylova-Palanska, Mitseva 2020: Popova, M., A. Hristova, B. Popov, D. Lesnevska, E. Petkova, K. Simeonova, M. Mihaylova-Palanska, S. Mitseva. *Terminologichen entsikiopedichen rechnik po ikonomicheski nauki*. Sofia: Skala Print.)

Сергевнина 1978: Сергевнина, В. М. Принципы системного описания терминов. – В: *Термин и слово*. Вып. 1. Горький: Горькиевский государственый университет. (Sergevnina 1978: Sergevnina, V. M. Printsipy sistemnogo opisaniia terminov. – In: *Termin i slovo*. Vyp. 1. Gor'kii: Gor'kievskii gosudarstvenyi universitet.)

Татаринов 1993: Татаринов, В. А. О составе словника толкового терминологического словаря. – В: *Терминоведение и професиональная лингводидактика.* Вып. 1. Москва: Московский лицей. (Tatarinov 1993: Tatarinov, V. A. O sostave slovnika tol'kovogo terminologicheskogo slovaria. – In: *Terminovedenie i profesional'naia lingvodidaktika*. Vyp. 1. Moskva: Moskovskii litsei.)

Хорецки 1982: Horecký, J. Sistemový pristup k terminologii. – In: *Kultura slova*, № 10.

CHARACTERISTICS OF THE TERMINOLOGICAL DICTIONARIES DEVELOPED AT THE INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE

Maria Popova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

mpopova41@abv.bg

Resume. The article presents some characteristics of the terminological dictionaries, which are created in Section for terminology and terminography in Institute for Bulgarian language – Bulgarian academy of sciences.

Attention is paid to: popularity of dictionaries; presence of encyclopaedical component in its micro- and macrostructure; explanation to a two degrees (stages): meaning of term (in its definition) and content of term (parts of which are given with additional descriptions after definition); systematicity in description of terms with its groups, in which are included classificational and partitive relations.

Key words: *terminological dictionaries, complex analysis, system and systematical approach, meaning of term and content of term*

Maria Popova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ БЕЗЕКВИВАЛЕНТНАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ В БЪЛГАРСКО-ПОЛСКА ПЕРСПЕКТИВА[1]

Войчех Сосновски[а], Диана Благоева[б]

Институт по славистика, Полска академия на науките[а],
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките[б]

wojciech.sosnowski@ispan.waw.pl[а], d.blagoeva@ibl.bas.bg[б]

Резюме. В статията се разглежда въпросът за безеквивалентните фразеологични единици в двойката езици български и полски. Коментират се различните виждания за типовете и степените на междуезиковата еквивалентност при фразеологията. Подчертава се, че при установяване на наличие или липса на междуезикова еквивалентност при фразеологични единици следва да се изхожда от семантиката. Изследването е проведено върху богат илюстративен материал, включващ идиоми, устойчиви сравнения и други типове устойчиви съчетания.

Ключови думи: *фразеология, междуезикова еквивалентност, безеквивалентни фразеологични единици, български език, полски език*

1. Въведение

През 2022 г. предстои да излезе от печат разработеният от колектив от автори от Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ към Българската академия на науките и Института по славистика към Полската академия на науките „Речник на активната фразеология в българския и полския език“. Това ще бъде първият в славянската фразеография двупосочен (българско-полски и полско-български) двуезичен речник, представящ активно употребявани в съвременния период фразеологични единици от българския и полския език. За целите на съставянето на речника за всеки един от двата езика беше ексцерпиран фразеологичен материал в обем от няколкостотин фразеологични единици, за които е регистрирана висока честота на употреба в съвременния период.[2] В процеса на лексикографската обработка на материала се установи наличието на немалък брой фразеологизми, за които в другия език липсва формално и семантично съответствие. Подобен тип фразеологични единици се определят като безеквивалентни (в рамките на разглежданата двойка езици). По решение на авторския колектив в Речника бяха включени само малка част (5% от общия брой заглавки, който е 1000) от установените безеквивалентни единици, като с оглед на това, че трудът е насочен както към българските, така и към полските ползватели, беше приложена практиката семантиката на безеквивалентните фразеологизми да бъде експлицирана чрез описателна лексикографска дефиниция, представена както на изходния, така и на целевия език.

Намеренията на авторския колектив са по-нататъшните усилия да бъдат насочени към разработването на специален българско-полски и полско-български речник на безеквивалентната фразеология, с какъвто славянската фразеография все още не разполага. Като първа стъпка към създаването на концепция и методика за разработването на такъв лексикографски труд тук ще представим някои встъпителни наблюдения върху нулевата еквивалентност при фразеологизмите в българско-полска перспектива.[3]

---

[1] Публикацията е част от проекта IC-PL/13/2022-2023 „Безеквивалентна фразеология в българския и полския език (лексикографски аспекти)“. Авторите изказват благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките и Полската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства.

[2] За концепцията на речника, както и за източниците и методите за ексцерпция и проверка на материала вж. Sosnowski, Jaskot, Blagoeva 2019.

[3] Чрез наблюдения върху материал от отделен език може само хипотетично да се предположи, че дадена фразеологична единица е потенциална лакуна или е непреводима на друг език. На това обръщат внимание полските ав-

2. Междуезикова еквивалентност в областта на фразеологията – типове и степени

Проблемът за наличието или липсата на еквивалентност при фразеологизмите от различни езици отдавна привлича вниманието на изследователите. Според някои автори (главно в по-ранни публикации) непреводимостта, т.е. невъзможността за превод на друг език с фразеологично съответствие, еднакво по образност, експресия, семантични, стилистични и структурни особености и пр., е една от характерните особености, които определят същността на фразеологичната единица (Влахов, Флорин / Vlahov, Florin 1980: 179; Skorupka 1972 и др.). Така например авторът на „Фразеологичен речник на полския език“ (*Słownik frazeologiczny języka polskiego*) Станислав Скорупка дефинира понятието *идиом* като „съчетание или израз, който не може да бъде буквално преведен на друг език“ (Skorupka 1972). В съвременния етап от развитието на фразеологичната теория обаче по-разпространено е виждането, че така разбираната непреводимост не може да се смята за вътрешно-присъщ признак на фразеологичните единици (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 64). Това виждане застъпваме и ние.

По отношение на фразеологията следва да се прави разграничение между два типа междуезикова еквивалентност: системна (която е в центъра на вниманието при теоретичните изследвания и във фразеографската практика) и преводна (с която се занимава транслатологията) (Chlebda 2011: 22, 27; Добровольский / Dobrovol'skij 2011: 191 – 194; Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 64). Първият тип еквивалентност се установява между конкретни фразеологизми като част от две различни езикови системи, а вторият се реализира на текстово равнище и е свързан със стремежа за постигане на функционално съответствие при превод на конкретен текст от един език на друг. С оглед на целите на нашето изследване вниманието ни ще бъде насочено към системната еквивалентност.

В научната литература са предлагани различни класификации на фразеологичните единици по отношение на междуезиковата еквивалентност. Така например Роземари Глезер разграничава следните степени на еквивалентност между идиоми от два езика: пълна (абсолютна) еквивалентност, частична еквивалентност, липса на еквивалентност и привидна еквивалентност (т.нар. лъжливи приятели на преводача) (Gläser 1984, 1986). Мона Бейкър също обособява четири групи идиоми: към първата група се отнасят единици от изходния език, за които липсва еквивалент в езика цел; втората обхваща единици, които имат съответствие в езика цел; към третата се причисляват единици, чиито съответствия в целевия език освен идиоматично имат и буквално значение; към четвъртата спадат единици от двата езика, които са сходни по семантика, но се различават по честота, сфера на употреба или други особености (Baker 1992: 65 – 71). Людмила Степанова пък разграничава: а) пълни еквиваленти (фразеологични единици от два езика, които имат еднаква структура и идентична образна основа и съвпадат по значение); б) частични еквиваленти (единици с еднаква семантика и вътрешна форма, които обаче може да се различават по други особености като структура, брой на компонентите, степен на устойчивост и пр.); в) относителни еквиваленти (единици, които се съотнасят по значение, но се различават частично по образната си основа); г) фразеологични аналози (характеризират се с еднакво значение и стилистични особености, сходна или различна структура и различна образна основа); д) безеквивалентни фразеологизми (единици от даден език, които са свързани с националноспецифични културни концепти, поради което съдържанието им не може да бъде предадено на друг език чрез фразеологично съответствие) (Stěpanova 2014: 134).

Във връзка със спецификите на застъпваното от цитираните автори схващане за същността на фразеологията в първите две от представените класификации се вземат предвид единствено идиомите, които според нашето виждане, съвпадащо с това на повечето представители на българската и полската фразеологична школа, съставляват само една от групите фразеологични единици. Тук изхождаме от определението, че фразеологизмите са устойчиви експресивни разделнооформени единици с относително постоянен състав, които се възпроизвеждат в речта като готова лексикална конфигурация и имат образно значение, което не е сбор от значенията на отделните съставни еле-

---

торки Й. Шершунович, М. К. Фронцкевич и Е. Аврамюк, които в книгата си *Frazeologia w kształceniu językowym* обособяват като потенциално безеквивалентни група полски фразеологизми, съдържащи като компонент топонима *Polska*, етнонима *Polacy* или техни производни: *Bracia*, *Polacy*, *między nami Polakami*, *polska zawiść, staropolska gościnność* (Szerszunowicz, Frąckiewicz, Awramiuk 2017).

менти. Въз основа на това по-широко разбиране при наблюденията си върху безеквивалентността във фразеологията вземаме предвид не само идиомите, но и устойчивите съчетания с един преосмислен компонент и единно образно значение, както и устойчивите сравнения. Като най-подходяща за целите на нашето изследване възприемаме подялбата на типовете еквиваленти, предложена в цитираната по-горе публикация на Л. Степанова.

Независимо от начина, по който се подхожда към проблема, и от използваната терминология, във всяка една от предлаганите класификации, свързани с междуезиковата еквивалентност, присъства група от фразеологични единици, които нямат семантични и формални съответствия в друг език. В случаите, когато в езика Б не съществува установен начин за вербализация на дадено понятие, което в езика А се вербализира чрез определена езикова единица, Войчех Хлебда говори за нулева междуезикова еквивалентност (Chlebda 2011: 38 – 39). Лакуните може да бъдат два типа: езикови (семантиката на съответна дума или фразеологична единица от даден език е позната на носителите на друг език, но не е вербализирана във втория език чрез отделна дума или фразеологизъм) и референциални (значението на дума или устойчиво съчетание от даден език не е познато на носителите на друг език) (Dagut 1981; Szerszunowicz 2013: 335).

3. Безеквивалентни фразеологични единици в българския и полския език

Към безеквивалентните фразеологични единици обикновено биват причислявани устойчиви съчетания, които са най-тясно свързани с националната култура. В техния състав често присъства название на реалия, характерна за дадената етнокултура, етноним, топоним, антропоним или друг културен компонент (Недкова / Nedkova 2011).

Сред безеквивалентните фразеологизми в българския, съответно полския език, в състава на които присъства етноним или дума, производна от етноним, може да се посочат следните: ***czeski błąd*** ‘за такава техническа грешка, която възниква поради объркване на букви или цифри’, ***czeski film*** ‘тогава, когато не е ясно за какво става дума’. Има и примери с безеквивалентни фразеологизми, в чийто състав присъства топоним (***krakowskim targiem*** ‘тогава, когато нещо се решава чрез компромис и взаимни отстъпки’), антропоним (***wyrywać się / wyrwać się / wyskakiwać / wyskoczyć jak Filip z konopi*** ‘тогава, когато някой казва нещо неочаквано и неуместно’, ***барабар Петко с мъжете*** ‘тогава, когато някой се опитва да прави нещо като другите, без това да е по силите му’). Възникването на подобен тип фразеологични единици е тясно свързано с факти или явления от културата или историята на дадения народ, което обуславя липсата на съответствие на тези единици в други езици. Част от експерпираните от нас фразеологизми съдържат названия на реалии. Например в състава на фразеологичното съчетание ***kiełbasa wyborcza*** ‘за такива обещания, които се дават от кандидат по време на избори, но едва ли ще бъдат осъществени’ влиза названието на един от най-характерните за полската кухня месни продукти, а фразеологизмът ***wtrącić / wtrącać / dorzucić / dorzucać / dołożyć / dokładać swoje trzy grosze*** ‘тогава, когато някой казва нещо несъществено само за да забележат присъствието му’ съдържа названието на монета със стойност една стотна от полската злота, която и до днес е в обращение в Полша.

Трябва да се подчертае обаче, че не е задължително фразеологизмите, съдържащи в състава си название, свързано с националната култура, да бъдат безеквивалентни в междуезикова перспектива. На това обръща внимание също Йоанна Шершунович (Szerszunowicz, Frąckiewicz, Awramiuk 2017: 131), която привежда като пример полския фразеологизъм ***narobić bigosu***. В българския език на този фразеологизъм със значение ‘тогава, когато някой се замесва в нещо неприятно, създава някакъв проблем’ съответства изразът ***забърквам / забъркам (някаква) каша***, в състава на който присъства название на друга, различна от полската реалия от националната материална култура и бит. В българско-полска перспектива не са безеквивалентни и съдържащите антропоними изрази ***Марко Тотев***[4] ‘за някого, на когото никога не му върви’ и ***галена Богданка*** ‘за някого, който е капризен и разглезен’, които в полски имат фразеологичен аналог под формата съответно на изразите ***ofiara losu*** и ***francuski piesek***.

---

[4] Произходът на този израз се свързва с реално съществуваща личност от българското минало. Марко Тотев е адвокат от Велико Търново, който въпреки качествата и постиженията си оставя следа в българската култура като символ на човек, който изцяло е лишен от късмет. Причина за това са системните му загуби при играта на покер.

Нашите наблюдения върху изследвания фразеологичен материал показват, че голяма част от безеквивалентните фразеологизми не съдържат като компонент названия на реалии, различни типове собствени имена или други лексикални елементи, назоваващи характерни за съответната етнокултура понятия или явления.

Нулева еквивалентност се наблюдава при различни типове фразеологични единици:

а) идиоми: срв. в български ***бълха го ухапа(ла) / ще го ухапе*** ‘тогава, когато някой понася незначителни за себе си загуби или поражения’, ***вземам / взема акъла / ума* (*на някого*)** ‘тогава, когато някой смайва, изумява някого с нещо’, ***завирам / завра* (*нещо*) *в лицето* (*на някого*)** ‘тогава, когато някой натрапва нещо на някого’, ***зная две и двеста*** ‘тогава, когато някой може да се задоволи и с малко, и с много, според обстоятелствата’, ***минавам / мина през огън и вода*** ‘тогава, когато някой преодолява всякакви изпитания, трудности, за да постигне нещо’, ***морето ми е до коляно / колене*** ‘тогава, когато някой е много самонадеян, смята всичко за лесно осъществимо’, ***начесвам / начеша си кратата*** ‘тогава, когато някой задоволява своя страст към нещо или силното си желание за нещо’, ***олеква ми / олекна ми на сърцето*** ‘тогава, когато някой изпитва облекчение от нещо’, ***опирам / опера пешкира*** ‘тогава, когато някой понася последствията от нещо, извършено от друг’, ***попарвам / попаря* (*някого*) *(като) с вряла вода*** ‘тогава, когато някой (нещо) изненадва някого крайно неприятно’, ***правя си устата*** ‘тогава, когато някой иска нещо с намеци, заобиколно’, ***пускам / пусна фитили*** ‘тогава, когато някой подстрекава някого’, ***разгонвам / разгоня / разплаквам / разплача фамилията* (*на някого*)** ‘тогава, когато някой се разправя жестоко, грубо, безогледно с някого’, ***разказвам / разкажа играта* (*на някого*)** ‘тогава, когато някой се отнася към някого строго, жестоко’, ***удрям / ударя на камък*** ‘тогава, когато някой остава излъган в очакванията си, претърпява неуспех в нещо’, ***хвърлям / хвърля* (*нещо*) *на вятъра*** ‘тогава, когато някой изразходва нещо напразно, прахосва нещо’, ***хвърлям се / хвърля се с главата напред*** ‘тогава, когато някой се впуска решително в някакво начинание’; в полски ***bułkę przez bibułkę*** ‘за някого, който прекалено много държи на добрите обноски’, ***chcieć gwiazdki z nieba*** ‘тогава, когато някой има прекалено големи желания, искания’, ***mieć klapki na oczach*** ‘тогава, когато някой е заслепен, не е способен да гледа критично на нещата’, ***można (z kimś) konie kraść*** ‘тогава, когато някой е изпитан приятел и може да му се има доверие’, ***wyjść / wychodzić / okazać się / okazywać się w praniu*** ‘тогава, когато нещо се разбира, става ясно с течение на времето’, ***pies z kulawą nogą nie przyszedł / przychodzi / przyjdzie*** ‘тогава, когато никой не идва някъде, не проявява интерес към нещо’, ***pocałować klamkę*** ‘тогава, когато някой заварва мястото, закъдето е тръгнал, затворено, и не успява да свърши това, за което е дошъл’, ***rzucać / rzucić mięsem*** ‘тогава, когато някой псува, използва вулгарни думи’, ***smażyć się / kisić się / dusić się we własnym sosie*** ‘тогава, когато някой общува с едни и същи хора и се занимава само със собствените си работи’, ***robić / zrobić dobrą minę do złej gry*** ‘тогава, когато някой дава вид, че всичко е наред, въпреки че положението не е добро’;

б) устойчиви сравнения, срв. в български ***като рохко яйце съм*** ‘тогава, когато някой е с разклатено здраве, болнав’, ***тромав като мечка*** ‘за някого, който е много тромав’; в полски ***wyrywać się / wyrwać się / wyskakiwać / wyskoczyć jak Filip z konopi*** ‘тогава, когато някой казва нещо неочаквано и неуместно’, ***jak mrówek*** ‘тогава, когато нещо е в много голямо количество’;

в) устойчиви съчетания с общо образно значение, един от компонентите в които функционира в буквалното си значение, срв. в български ***музикален инвалид*** ‘за някого, който не може да пее или свири добре или не разбира от музика’; в полски ***zagadać* (*kogoś*) *na śmierć*** ‘тогава, когато някой говори прекалено много и с това предизвиква силно отегчение у някого’, ***słomiany zapał*** ‘за такова въодушевление, което възниква внезапно и бързо преминава’.

В някои случаи, когато става дума за фразеологични калки от други езици, нулевата еквивалентност се дължи на това, че в единия от съпоставяните езици не е осъществено калкиране (срв. в полски ***wyścig szczurów*** – неточна калка от англ. ***rat race*** – и липсата на съответстваща фразеологична единица в български), или пък, че вместо калкиране е протекло заемане (срв. в полски съчетанието ***siła wyższa***[5], което е калка от латински *vis maior* през френски *force majeure*, докато семантично съответстващата му дума *форсмажор* в български е заемка от френски *force majeure*).

---

[5] В различни класификации подобни единици биват определяни като фразеологични реплики (Skorupka 1953) или фразеологични паралелизми (Szerszunowicz 2004).

4. Заключение

Тук представихме някои предварителни наблюдения върху безеквивалентната фразеология в българско-полска перспектива. За нулева еквивалентност на разгледаните български/полски фразеологични единици може да се говори само по отношение на тази конкретна двойка езици. Част от приведените като примери фразеологизми не са безеквивалентни по отношение на други езици, което може да се установи чрез по-нататъшни съпоставителни изследвания. Така например полското фразеологично съчетание ***kiełbasa wyborcza***, което няма еквивалент в българския език, в украински има съответствие под формата на фразеологичния аналог ***передвиборча гречка***, в чийто състав присъства като компонент название на реалия, различна от тази в полската единица.

За да се установи наличие или липса на междуезикова еквивалентност при фразеологични единици от съпоставяните езици, следва да се изхожда от семантиката. По този начин ще бъдат отсети случаите на междуезикова омонимия или псевдоеквивалентност (по термина на Й. Шершунович (Szerszunowicz 2013: 336). Псевдоеквиваленти са например разгледаният по-горе полски фразеологизъм ***smażyć się / kisić się / dusić się we własnym sosie*** и сходният по форма български фразеологизъм ***пържа се в собствен сос***, чието значение обаче е различно: ‘тогава, когато някой изпитва големи притеснения, намира се в големи неприятности’.

Отсъствието на междуезикова еквивалентност при фразеологичните единици се обуславя от различни фактори: националноспецифични различия в езиковата картина на света, характерна за отделните езикови общности, отсъствие на общо историческо и културно наследство, различни източници на чуждоезикови влияния и пр.

Разработването на специален двуезичен българско-полски и полско-български речник на безеквивалентните фразеологизми ще предостави материал за по-обхватни наблюдения върху националноспецифичните особености на фразеологията в българския и полския език.

Цитирана литература / References

Влахов, Флорин 1980: Влахов, С., С. Флорин. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения. (Vlahov, Florin 1980: Vlahov, S., S. Florin. *Neperevodimoe v perevode*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija.)

Добровольский 2011: Добровольский, Д. О. Заметки о сопоставительной фразеологии. – В: *Езиковедски изследвания в чест на проф. С. Спасова-Михайлова*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 181 – 197. (Dobrovol’skij 2011: Dobrovol’skij, D. O. Zametki o sopostavitel’noj frazeologii. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. S. Spasova-Mihaylova*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, s. 181 – 197.)

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, Ст. *Българска фразеология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, St. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”.)

Недкова 2011: Недкова, Е. *Фразеологизмите като знаци в езика на културата (върху материал от български, сръбски и руски език)*. Русе, Лени-Ан. (Nedkova 2011: Nedkova, E. *Frazeologizmite kato znatsi v ezika na kulturata (varhu material ot balgarski, srabski i ruski ezik).* Ruse, Leni-An.)

Baker 1992: Baker, M. *In other words: a coursebook on translation*. London and New York.

Chlebda 2011: Chlebda, W. Ekwiwalencja i ekwiwalenty: między słownikiem a tekstami. – In: Chlebda, W. (red.). *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 21 – 43.

Dagut 1981: Dagut, M., Semantic “Voids” as a Problem in the Translation Process. – In: *Poetics Today* 2 (4), *Translation Theory and Intercultural Relations*, pp. 61 – 71.

Gläser 1984: Gläser, R. The translation aspect of phraseological units in English and German. – In: *Papers and Studies in Contrastive Linguistics*, vol. 18, pp. 123 – 134.

Gläser 1986: Gläser, R. A plea for phraseo-stylistics. – In: Kastovsky, D., A. Szwedek (eds.). *Linguistics across historical and geographical boundaries. Honour to Jacek Fisiak on the occasion of his fiftieth birthday*, vol. 1, *Linguistics theory and historical linguistics*. Berlin, New York, Amsterdam, pp. 41 – 52.

Skorupka 1953: Skorupka, S. Z zagadnień frazeologii: V. Repliki wyrazowe i frazeologiczne. – In: *Poradnik Językowy*, № 10, s. 6 – 13.

Skorupka 1972: Skorupka, S. Idiomatyzmy frazeologiczne we współczesnym słownictwie polskim. – In: *Poradnik Językowy*, № 3, s. 121 – 132.

Sosnowski, Jaskot, Blagoeva 2019: Sosnowski, W., M. Jaskot, D. Blagoeva. O koncepcji „Leksykonu aktywnej frazeologii bułgarskiej i polskiej“. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир*

Андрейчин“, кн. XXXII, с. 134 – 159. (Sosnowski, Jaskot, Blagoeva 2019: Sosnowski, W., M. Jaskot, D. Blagoeva. O koncepcji “Leksykonu aktywnej frazeologii bułgarskiej i polskiej”. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, vol. XXXII, pp. 134 – 159.)

Stěpanova 2014: Stěpanova, L. Frazeologizmy jako nośniki wartościowania a ich międzyjęzykowa ekwiwalencja. – In: Chlebda, W. (red.). *Frazeologia a przekład*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Szerszunowicz 2004: Szerszunowicz, J. Paralelizmy frazeologiczne w analizie komparatywnej. – In: *Białostockie Archiwum Językowe*, № 4, s. 208 – 220.

Szerszunowicz 2013: Szerszunowicz, J. Phraseological Gaps as a Translation Problem. – In: *Intercontinental Dialogue on Phraseology 2: Research on Phraseology across Continents*. Białystok: University of Bialystok Publishing House, pp. 333 – 349.

Szerszunowicz, Frąckiewicz, Awramiuk 2017: Szerszunowicz, J., M. K. Frąckiewicz, E. Awramiuk. *Frazeologia w kształceniu językowym*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

OBSERVATIONS ON NON-EQUIVALENT PHRASEOLOGY IN BULGARIAN-POLISH PERSPECTIVE

Wojciech Sosnowski[a], Diana Blagoeva[b]

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences[a],
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences[b]

wojciech.sosnowski@ispan.waw.pl[a], d.blagoeva@ibl.bas.bg[b]

Abstract: The article deals with the issue of non-equivalent phraseological units in the pair of Bulgarian and Polish languages. The different views on the types and degrees of interlinguistic equivalence in phraseology are commented on. It is emphasized that in establishing the presence or absence of interlingual equivalence in phraseological units should be based on semantics. The research was conducted on a rich illustrative material, including idioms, stable comparisons and other types of set phrases.

Keywords: *phraseology, interlingual equivalence, non-equivalent phraseological units, Bulgarian language, Polish language*

Wojciech Sosnowski
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
1b/17 Bartoszewicza St.
Warsaw 00-337
Poland

Diana Blagoeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

РЕЧНИКЪТ В СБОРНИКА *БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ* НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

Цветелина Георгиева,
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българската академия на науките

cveti.g@ibl.bas.bg

Резюме. Статията представя един от т.нар. притекстови речници с конкретно заглавие: *Речник на малко познати думи и изрази.* Той е без посочено авторство и е публикуван в сборника *Български притчи или пословици и характерни думи* на П. Р. Славейков, издаден през 1954 г. Речникът е интересен с оглед на читателските потребности и на историята на българската лексикография. Установява се, че за 60 г. са настъпили сериозни изменения в лексикалната система на българския език.

Ключови думи: *притекстов речник, лексикография, чужди думи*

Речниковите приложения в рамките на по-голям труд са обект на анализ обикновено в изследвания, посветени на лексикографското ни дело през Възраждането (вж. напр. Кювлиева / Kjuvlieva 1997, Николова / Nikolova 2015). Подобни лексикографски описи след посочения период от българската история остават извън полезрението на учените, най-вероятно защото са малки по обем, с прост строеж, без ясна концепция и обикновено са изготвени от непрофесионални лексикографи. Независимо че са пренебрегвани, тези приложения заслужават внимание, не само защото са най-близкият справочник в процеса на четене на книгата / учебника, но и защото чрез тях се получава информация за езиковата култура на читателя, за историята на лексиката и лексикографската практика.

Обект на изследване тук ще бъде един такъв речник, който е поместен във второто издание на паметника на народната мъдрост *Български притчи или пословици и характерни думи* на П. Р. Славейков (БППХД / BPPHD 1954). Целта е да се направят изводи за лексикографските подходи и методи на представяне на тълкувания материал и за развоя на българската лексикална система за малко повече от половин век.

През 1954 година издателство „Български писател“ отпечатва сборник, в който събира първоначално разделените едноименни части на Славейковите „Пословици“[1]. В това (второ) издание обаче към азбучно подредените народни мъдрости, съобразени с актуалния за XX век правопис, е добавен *Речник на малко познати думи и изрази*. За тази притурка е споменато мимоходом в предговора на Михаил Арнаудов: „Сам Славейков признава, че смисълът на някои думи му оставал неясен, а такива неясноти за обикновения читател днес има доста, без да сме в състояние да дадем всякога задоволително обяснение. Тъкмо затова се наложи нашето издание да бъде снабдено с прибавки на речник за чужди и провинциални думи, без ясното разбиране на които се губи и смисълът на пословиците“ (БППХД / BPPHD 1954: 28). Прави се и уговорка, че въпреки добрата воля, все още остават неясноти, заради неразбиране на някои диалектни названия. Тъй като никъде в сборника не се конкретизира кой е авторът на речника, то ще приема условно, че той е дело на редколегията, в която участват езиковедът проф. М. Арнаудов и други известни хора на словото като Димитър Осинин,

[1] Първото издание на *Български притчи или пословици и характерни думи* на П. Р. Славейков излиза като две отделни части след Освобождението на България. Първата част (А – Н) е публикувана през 1889 г. от самия автор (БППХД I / BPPHD I 1889), докато втората (О – Я) – през 1897 г. (БППХД II/ BPPHD II 1897), т.е. 8 години по-късно (и 2 год. след смъртта на П. Р. Славейков) от неговия син – Иван Славейков. Въпреки че са две отделни публикации, те се възприемат като едно цяло заради своята концепция. Първата част на Славейковия труд съдържа още два текста от автора – 1) предговор и 2) „История на събирането им“, като „Историята“ продължава във втората част и е с посочена година – 1892 г. Втората част съдържа още предговор на издателя – Иван Славейков, писан през октомври 1897 г.

Ламар, Иван Бурин и Лилия Кацкова. Чрез този относително самостоен труд в рамките на сборника те реализират донякъде заплануваното от покойния П. Р. Славейков, за което споменава неговият син Иван: „той кроеше… да даде тълкование на непознатите или малко познати думи“ (БППХД II / BPPHD II 1897: XX). Ето защо не е случаен и изборът на заглавие на този речник – *Речник на малко познати думи и изрази*. Както е отразено в предговора на М. Арнаудов, тази „притурка“ е предназначена за обикновения читател и има за цел да подпомогне правилното разбиране на смисъла на пословиците, като изтълкува „чужди и провинциални думи“ и изрази.

За да се определи спецификата на този труд, тук ще се използват посочените от М. Чоролеева критерии за класификация на речниците. Според авторката „всеки речник в характеристиката си може да съдържа комбинация от признаци – един основен (или няколко основни, определящи) и допълнителни, образуващи йерархична структура, въз основа на които се отнася към няколко типа или по-точно, образува подтип към основния тип, към който принадлежи“ (Чоролеева / Choroleeva 2016). Ако се следва предложената в същото изследване класификация на речниците, предвид признака *специфика на обекта*, анализираният речник може да се определи като **тълковен**, тъй като представя значението на непознати езикови (чужди или диалектни) единици. Покрай този основен, определящ признак може да се посочат и други допълнителни. Така например той е **малък** и **учебен** по отношение съответно на признаците *количество единици* и *обучение, езикова култура*. В зависимост от *вида на включените езикови единици* той е речник както за думи, така и за словосъчетания от различен вид. По признака *използване на езиковите единици* той може да се определи като речник на „малко познати думи и изрази“, както е посочено в заглавието му. По признака *функционално-стилистично специализиране* той е речник, който отразява езика на българите в цялото езиково землище в края на XIX в. и е **ненормативен** (по признака *нормативност, книжовност – ненормативност*), тъй като отразява диалектна лексика и просторечие. Към посочените от М. Чоролеева признаци може да се добави още един – *свързаност / несвързаност* с друг текст, според който разглежданият *Речник на малко познати думи и изрази* принадлежи към т. нар. **притекстови речници**[2] – речникови приложения, поместени в рамките на по-голям труд, в които се тълкуват остарели, рядко употребявани, непознати думи (главно от чужд произход), термини и др.

Словникът на *Речника* включва различни по състав единици: едносъставни (прости и сложни думи като *гайле*, *резил*, *чаир*, *чалащисвам*, *ахкям-адлис*, *каба-делия* и др.), двусъставни (като *догру ач (агач)* ‘право дърво’[3]; *Едирне капия* ‘Одринската врата (на зида около Цариград)’; *илик саалък* ‘доброчестина, здраве’; *чок иш* ‘много работа’) и многосъставни (*гери даха бок я* ‘и назад е същата кал’; *ики оджу бок* ‘от двете страни бряг’; *ону да билирим* ‘и това зная (разбирам)’). Сред словниковите единици има дори изречения (различни по вид), като някои от тях не завършват с препинателен знак, срв.: *Дур, давранма!* ‘Стой, не се противи!’; *Коли, да ти не е коли* ‘да не живее дълго’; *Селям алейкюм* ‘поздрав’; *Ур, ага!* ‘бий, аго!’; *Урала* ‘на добър час’. Преобладават обаче едносъставните единици, по-често от чужд (главно турски) произход. Като заглавки (до три) понякога са посочени фонетични или лексикални варианти (срв.: *бадева, бадехва, бадиава*; *беки, белки*; *бордей, бордел*; *газап, газеп*; *дезгини, дизгини*; *джелве, джилве*; *джимбиз, джумбюш*), както и разнородови лексеми (срв: *гръст, гръста*), което може да се обясни с основния, водещия мотив на авторите на *Речника* – непознатото да бъде изтълкувано.

В словника намират място предимно нарицателни имена – най-много са съществителните имена (напр. *ангария*, *аратлик*, *бахт*, *бекрия*, *берекет*, *борч*, *гайле*, *гюрултия*, *дамазлък*, *достлук*, *дрънгазица*, *зор*, *ищах*, *кашик*, *кетаб*, *навет*, *нур*, *обстояне*, *панджар*, *семселе*, *тамазлък*, *хайван*, *хара*, *чупа*), следвани от прилагателните (напр. *аладжа*, *галатен*, *джомерт*, *кескин*, *коджа* (*мити*), *нехрьо*, *окумуш*, *скопосан*, *тавраз*, *терекия*, *шашкън*, *шудров*), глаголите (напр. *батардисвам*, *втаксвам*, *джуркам*, *драгостя*, *каталясвам*, *чевердисвам*, *ягмосвам*), наречията (напр. *бадева*, *барабар*, *беззазорно*, *кабил*, *мюшкюл*, *нафиле*, *салт*, *тевекел*, *хеле*), местоименията (напр. *бизим*, *вскую*, *сен*) и междуметията (напр. *аман*, *аферим*). В словника на *Речника* не се откриват предлози, съюзи и частици. По-голяма част от тълкуваните думи са с чужд произход – главно турски (включително от

[2] Терминът не е широко известен. Той се среща в изследвания, посветени на речниковото дело през Възраждането (вж. напр. Кювлиева / Kjuvlieva 1997, Николова / Nikolova 2015).

[3] Тук и нататък в горни запетаи се посочва без изменение тълкуването в *Речника*.

арабски или персийски, навлезли в езика ни чрез посредничеството на турския, напр. *ага*, *айран*, *аман*, *аратлик*, *аян*, *бадева*, *барабар*, *бахт*, *бекрия*, *бекяр*, *виран*, *гайле*, *гюрултия*, *давия*, *дамазлък*, *дерт*, *джамбаз*, *дживап*, *джомерт*, *дикиш*, *достлук*, *думбаз*, *зарар*, *зенгин*, *зер*, *зор*, *ибришим*, *изет*, *измекяр*, *икрам*, *инсан*, *истинтак*, *ищах*, *кабахат*, *кабил*, *казас*, *калевра*, *канджа*, *капукехая*, *карар*, *карма-карашик*, *катък*, *кахър*, *кашик*, *кенар*, *кертя*, *кескин* и др.) и гръцки (*акатис[т]*, *геран*, *дискос*, *еня*, *каламар*, *катинар*, *мартир*, *паремия*, *паспал*, *патима* и др.). Има думи и от други езици, напр. от френски (*бордей*, *волюм*, *пасаж*), италиански (*жид*). Домашните образувания (*гъжва*, *жлеб*, *ивер*, *изгабосвам*, *кондисвам*, *кранта*, *лавица*, *лих*, *партакеши* и др.) са значително по-малко от чуждите.

Речникът съдържа 366 статии, като тълкуваните единици (с изключение на думите *баба-хакъ̀* и *батаръ̀*) са изписани без ударение. Това затруднява читателя, тъй като думите са „малко познати“. Липсата на ударение донякъде може да се обясни с „неяснотите“, за които М. Арнаудов споменава в предговора, но не е оправдание за по-известни и днес думи като *ага*, *айран*, *ангария*, *берекет*, *врачка*, *геран*, *еня*, *кахър*, *чаир* и др., особено предвид българския лексикографски опит до средата на XX в. и възможността да се уговори липсата на места на ударение, както това е направено в речника по друг повод в бележка № 1 (под линия).

Словниковите единици са азбучно подредени[4]. Прави впечатление, че в една статия има тълкувани понякога две и повече сродни думи[5], какъвто принцип е следван и в други речници през първата половина на 20 в. (вж. напр. Младенов / Mladenov 1947). С оглед на днешната лексикография посочването и тълкуването на сродни думи в една речникова статия е пример за азбучно-гнездови принцип на подредба, докато тълкуването на израз, в който влиза словниковата единица (напр.: *Еня – грижа; не ме е еня – не ме е грижа*), е неприемлив[6]. В повечето случаи от няколко сродни думи, включени в една речникова статия[7], авторите са избрали за словникова единица по-простата (произвеждащата), срв.: *Борч …; борчлия…// Гюмрук …; гюмрюкчия// Зор…; зорлен…; зорбаджия…// Казас…; казаслък…// Кашик…; кашикам…// Разнуздвам…; разнуздано…* и др. Среща се обаче и „двойна заглавка“ от сродни думи, което според днешните лексикографски подходи е неприемливо (срв.: *Йол, йолджия – път, пътник// Лих, лихост – комуто всичко е криво, кривота// Тамах, тамахкяр – жаден, алчен, скъперник*).

В повечето случаи между сродните думи в една речникова статия има ясна смислова връзка (напр. *Ат – кон; атлия – конник// Катун – лагер, стан; катунари – цигани или други, които живеят под шатър// Харач – военен данък на немюсюлманите; харачар – събирач на този данък*). В някои статии обаче между тълкуваните думи трудно може да се открие близост във формално отношение (*Бозаалък – развала; бозмаса – развалено// Муша – юмрук, юмручен бой; мущра (дървен чук)* и др.), а в други липсва дори етимологична връзка (напр. *Каталан – лош, лют, мъчител; катил – убиец*).[8]

Моделът на речниковите статии е твърде опростен. Началната тълкувателна единица е изписана винаги с главна буква, докато сродната ѝ – с малка буква. Тълкуваните думи обикновено са представени в основната си форма, без граматична характеристика и формоизменение. Нямат поразлично графично оформяне (макар че такова съществува в Славейковия текст – пословиците са изписани в по-тъмен шрифт отколкото бележките към тях, дори думите, пояснени под линия, са в болд). Липсва и информация за произхода на думите[9] или за функционалното им разпространение.

---

[4] В някои случаи редът е нарушен – вж. напр. *алат*, *батардисвам*, *гижа*, *гъжва*, *комшулук*, *рамазан*, *таласъм*, *хаир*.

[5] Така общият брой на тълкуваните единици става 383, т.е. той е със 17 по-голям от броя на речниковите статии.

[6] Особено когато се променя граматичната характеристика на словниковата единица, без това да е посочено, срв.: *Хош – добър, весел, радостен; хош гелдин – добре дошел*.

[7] Изключение от този модел на представяне са последните две статии в речника, в които двете сродни думи са елементи на словника, срв.:
Ясак – възбрана, запрещение
Ясакчия – пазач, стражар при големец.

[8] Единични са случаите, когато между тълкуваните в една речникова статия думи може да се открие само етимологична връзка (срв. *Аджем – персиец; аджамия – неопитен, наивен*).

[9] Само на две места този принцип на представяне е „нарушен“ – вж. *Спраши – от рус. спрашивать – питам, запитвам* и *Намаз – обредна молитва (тур.)*.

Дефинициите на тълкуваните единици са посочени след дълго тире, като знакът точка и запетая (;) служи за разграничаване:

1) на относително самостоятелни части в статия със сродни думи, срв.:
Артърмак – прибавяне, трупане; артърдисвам – прибавям, увеличавам
Разнуздвам – свалям юздата на кон; разнуздано – разпуснато, своенравно

2) на отделни значения, срв.:
Комшулук – вратичка между съседни дворове; съседство
Кранта – дърт кон; човек едър, с груб вид.

В речника се използват три вида дефиниции:

1) синонимна дефиниция (най-често срещаната)
Ага – господар, началник, първенец
Аладжа – разноцветен

2) описателна
Каламар – кочан от оронена царевица
Мюдюр – началник, управител на по-малък град.

3) комбинация от синонимна и описателна
Билюк-баши – главатар на чета, войвода
Дукато – третина от пара, бодка.

В речника се открива непоследователност при представянето на производни, чиято речникова статия предполага посочване на произвеждащата дума. Необяснимо е защо в едни случаи (наред със синонимна дефиниция) се използва структурна или структурно-описателна дефиниция (срв.: *Врачка – магесница, баячка, която врачува (бае)*; *Тримарник – който тримери, т.е. пости три дни*; *Хранта – от хрантутя, храня, готован*; *Перигла – от пергел за чертане*), а в други – не се използва (срв.: *Гюмрук – мито за внесена стока, митница; гюмрукчия – събирач на мито*, т.е. липсва произвеждащата *гюмрук*; *Давия – съдене; даваджия – който тегли някого на съд*, т.е. липсва произвеждащата *давия*). Вероятно авторите са предпочели да насочат вниманието на читателя не към чуждата произвеждаща дума, а към нейното по-популярно синонимно домашно съответствие (съответно *мито*, *съд*). По този начин обаче те пренебрегват информацията за словообразователната стъпка и ограничават езиковата култура на читателя.

Непоследователност откриваме и при представяне на многозначността. В повечето случаи значенията се отделят със запетая (срв.: *Аян – началник на кааза (окръг), именит човек*; *Баба-хакъ– бащино право, възнаграждение*; *Деркен – речено, неочаквано*; *Локма – залък, вид сладкиши*; *Учурум – летене, течение* и др.), но има и такива, при които се използва точка и запетая (;) – знакът за разграничаване на относително самостоятелни части в статия със сродни думи (напр.: *Харо – грозен, стар, лош, некадърен човек; зло, лошевина*).

Липсата на базисни теоретични изследвания в областта на българската лексикография и лексикалната семантика в средата на XX в. дава отражение върху начина на тълкуване на езиковите единици в речника. Значенията не са ясно разграничени (напр. с цифри, вж. *Терекия – лют, кисел, пристрастен*) и не са илюстрирани с примери. Всичко това със сигурност не улеснява читателя. Трудно е дори за изследователя на речника да установи къде се среща напр. думата *аджамия* в значение ‘неопитен, наивен’ и дали тя не е употребена (и) като съществително със значение ‘неопитен човек’. В тази връзка трябва да се посочи, че се забелязва различен подход при представяне на значението на непознатите думи и изрази в притекстовия речник и в текста с народни умотворения с начални букви А, Б и В[10]. Ако в речника думите са дефинирани, но няма никаква препратка

[10] Както е известно, поради напредналата възраст и здравословни проблеми намерението на П. Р. Славейков „да даде тълкование на непознатите и малко познати думи и да напъстри страниците с езикословни и други бележки и пояснения“ (БППХД / BPPHD 1954: 78) частично се реализира и то само при буквите А, Б и В.

към съответната народна мъдрост, то в пословиците непознатата езикова единица е маркирана с цифра и изтълкувана под линия. Така напр. към **Вкиснал се, като че му е длъжен сият свят** П. Р. Славейков е посочил под линия значението на диалектното местоимение **сият** – „Всичкият“ (БППХД / BPPHD 1954: 155). Понякога тълкуванията на думите са придружени съответно с коментари, които характеризират възрожденеца като страстен и критичен филолог. Напр. към **Боже опази от туна беда, от пияна жена и бясна свиня** има пояснение: „**Туна** вм. **туне**, т.е. напразно, без причина неизвестна, за която хабер няма. Простият говор го е превърнал безсъзнателно на прилагателно, но не е право“ (БППХД / BPPHD 1954: 129), а към пословицата **Аферим, тюцко Панайоте, ти пак си знаял гръцки** авторът посочва: „**Тюцко**, **тицко** – от гр. „тиос“ чича, стрика или вуйка, употребява се в Търново вместо чичо за сродни и чужди“ (БППХД / BPPHD 1954: 113). Под линия обаче, наред с бележките на П. Р. Славейков, има и бележки на редакцията (със съкращение „Б. р.“), някои от които са с тълкувателен характер. Напр. към пословицата **Който поп чете по-малко, пуши по-малко** е изяснено значението на глагола **пуши** – „Кади (Б. р.)“ (БППХД / BPPHD 1954: 315); **’ол** в **’Ол отиде, бивол се върна** е с редакторска бележка „Вол. (Б. р.)“ (БППХД / BPPHD 1954: 405) и др.

За разлика от 50-те години на XX в. днес е неприемливо да се обединяват в една словникова единица две отделни думи (напр. *Мюхюр, муур*; *Мирас, мараз*[11]), включително да не се разграничават омоними (*Була – забулена туркиня; вид цвете*; *Пукал – растение добриче; пръстен съд за вино; мълчалив човек*) или да се представят производни имена (умалителни названия) равноредно на произвеждащата дума и да бъдат тълкувани без разграничение (срв.: *Катък, катъчец – нещо за ядене с хляба*); да липсва бележка за преносност на значението (*Газап, газеп – гняв, ярост; сърдит, свиреп човек*[12]). Всичко това може да се обясни донякъде с желанието на авторите езиковият материал да бъде организиран и изтълкуван по един по-обобщен и опростен начин.

Както беше посочено, според основния си замисъл притекстовият речник има тълкувателен характер. Той може да се определи като тълковен речник, защото има за основна задача чрез синонимни и описателни дефиниции да разясни смисъла на непознатите думи и изрази – чужди или диалектни единици. За разлика от появилите се след години (самостоятелни) академични речници, създадени въз основа на ясна концепция и стремящи се към изчерпателност – граматична, семантична, етимологична и др., този речник е беден откъм представяне на подобна информация. Въпреки това той не само подпомага правилния прочит на народните умотворения, но и реализира донякъде „кроежа“ на П. Р. Славейков да даде тълкувание на непознатите или малко познати думи в българския език. В това се състои и приносът на авторите на речника.

Както може да се предположи, *Речникът на малко познати думи и изрази* отговаря на нуждите на читателите от 50-те години на XX век. Ако П. Р. Славейков е имал възможността да даде тълкувание на непознатите думи и изрази към всички пословици (не само към тези от буквите А, Б и В), то неговият подбор на езикови единици, предвид потребностите на съвременниците му, щеше да бъде по-различен. П. Р. Славейков нямаше да определи за тълкуване голяма част от чуждите думи, включени в публикувания през 1954 г. притекстов речник. Доказателство за това е направената съпоставка за подбраните и изтълкувани езикови единици от П. Р. Славейков и от авторите на речника върху един и същ текст – умотворенията с начална буква А, Б и В. Ако от тази част П. Р. Славейков избира и дефинира (под линия) 17 единици (15 домашни (предимно диалектни) названия и две чужди думи – гръцката **тюцко** и румънската **бан**), то от същата част авторите на притекстовия речник подбират и дефинират други 37 единици, повечето от които са с чужд произход – турски (*ага*, *айран*, *ат*, *бей*, *бир*, *борч*, *кенар*, *кър*, *рамазан*, *(х)айгър*) и гръцки (*втаксвам*, *кифор*). Сред изтълкуваните от тях думи има и такива, които навлизат от арабски и персийски с посредничеството на турския език (*аман*, *берекет*, *давия*, *зарар*, *зер*, *зорлен*, *инсан*, *карес*, *кефил*, *мерджан*, *нафиле*, *хайван*, *харачар*, *хесап*, *чаир* и др.). Значително по-малко са домашните образувания, които подбират авторите на БППХД 1954 (*аратлик*, *веда*, *изпонаваксвам* и др.).

---

[11] *Мирас* и *мараз* имат арабски произход, но първата дума се свързва с турското miras, докато втората – с турското maraz.

[12] Същевременно по изключение това е посочено при *Перигла – от пергел за чертане; преносно: човек, който се върти, яволува.*

Присъствието на голямо количество чужди езикови единици в словника на притекстовия речник показва резултата от развойните процеси в лексиката на националния ни език по време на Възраждането и няколко години след това. Благодарение на политиката на нашите възрожденци съзнателно да се въздейства върху обществото за отстраняване от употреба в книжовния език на турски и гръцки заемки[13] в лексикалните пластове на езика ни са настъпили сериозни изменения. Близо 60 год. след публикуването на Славейковите *Пословици* повечето от посочените чужди думи са загубили своята актуалност, преминали са в пасивния речников фонд на езика ни. Това от своя страна е основание да се предположи, че щом за такъв кратък период от време тези думи се възприемат като малко познати, значи, че по времето на Славейков те, макар и да са били известни на съвременниците му, не са били толкова употребими.

Анализът на *Речника на малко познати думи и изрази* в БППХД 1954 и направените изводи са доказателство, че притекстовите речници също може да бъдат интересен обект за езиковедски изследвания.

Цитирана литература /References

БППХД 1954: Славейков, П. Р. *Български притчи или пословици и характерни думи.* София: Български писател. (BPPHD 1954: Slaveikov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi.* Sofia: Balgarski pisatel.)

БППХД I ч. 1889: Петко Р. Славейков. *Български притчи и пословици и характерни думи. А – Н.* Пловдив: Единство. (BPPHD I ch. 1889: Slaveikov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi. A – N.* Plovdiv: Edinstvo.) <https: //www.rodopskistarini.com /2012 /06 /1889.html> [10.01.2022 г.]

БППХД II ч. 1897: Славейков, П. Р. *Български притчи и пословици и характерни думи. О – Я.* София: Ив. Н. Даскалов и сие. (BPPHD II ch. 1897: Slaveikov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi.* Sofia: Iv. N. Daskalov i sie.) <https: //www.rodopskistarini.com /2012 /06 /1889.html> [10.01.2022 г.]

Кювлиева 1997: Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането.* София: Проф. Марин Дринов. (Kjuvlieva 1997: Kjuvlieva, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.* Sofia: Prof. Marin Drinov.)

Младенов 1947: Младенов, Ст. *Речник на чуждите думи в българския език.* София: Хемус. (Mladenov 1947: Mladenov, St. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik.* Sofia: Hemus.)

Николова 2015: Николова, Н. *Пуризмът в епохата на Българското Възраждане.* Шумен: Епископ Константин Преславски. (Nikolova 2015: Nikolova, N. *Purizmat v epohata na Balgarskoto Vazrazhdane.* Shumen: Episkop Konstantin Preslavski.) <http: //litermedia.com /mkportal /modules /downloads /file /mk_185_PEBV2variant.mk> [10.01.2022 г.]

Чоролеева 2016: Чоролеева, М. Българската лексикография и класификацията на речниците. – В: Благоева, Д. (отг. ред.) *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15 – 16 октомври 2015 г.).* София: Проф. Марин Дринов, с. 49 – 54. (Choroleeva 2016: Choroleeva, M. Balgarskata leksikografiya i klasifikatsiyata na rechnitsite. – In: Blagoeva, D. (otg. red.) *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferentsiya po leksikografiya i leksikologiya (Sofia, 15 – 16 oktomvri 2015 g.).* Sofia: Prof. Marin Drinov, s. 49 – 54.) <https: //ispan.waw.pl /ireteslaw /bitstream /handle /20.500.12528 /703 /Lexikografia-2016-49-54.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [10.01.2022 г.]

[13] Вж. напр. първите притекстови речници на Неофит Рилски и Иван Богоров към техните граматики, които са с пуристична насоченост.

THE DICTIONARY IN THE COLLECTION OF BULGARIAN PARABLES OR PROVERBS AND CHARACTERISTIC WORDS BY P. R. SLAVEYKOV

Tsvetelina Georgieva,
Institute for Bulgarian Language Professor Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

cveti.g@ibl.bas.bg

Summary. The article presents one of the so-called intext dictionaries with a specific title: Dictionary of little-known words and expressions. It is without authorship and is published in the collection Bulgarian Proverbs or Proverbs and Characteristic Words by P. R. Slaveykov, published in 1954. The dictionary is interesting with a view to the reader's perception and the history of Bulgarian lexicography. It is established that for 60 years there have been serious changes in the lexical system of the Bulgarian language.

Key words: *intext dictionary, lexicography, foreign words*

Tsvetelina Georgieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ВАРИАНТНОСТ, ДУБЛЕТНОСТ И СИНОНИМИЯ В ТЕРМИНОЛОГИЯТА

Кристияна Симеонова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

k.simeonova@ibl.bas.bg

Резюме. В доклада е направен опит да се обясни отношението между понятия вариантност, дублетност и синонимия в терминологията, да се уточнят техните граници, както и да се отговори на въпроса нужно ли е явлението *вариантност* в терминологията и как то ще се развие в бъдеще. Днес има небивал ръст на специализираните знания в световен мащаб и вариантността е в пряка връзка с динамичното развитие на знанието. Това е така, защото, най-кратко казано, когато се появи ново понятие, вариантността ясно ни разкрива процеса на търсене на най-подходящата и най-адекватната езикова форма на термина в съответствие със спецификата на дадената научна или професионална област. Намирането на най-точния езиков израз на научното понятие е много важна и сложна дейност, изискваща както професионална, така и лингвистична подготовка. А фактът, че едно и също научно понятие често може да се изрази чрез различни формално-граматични структури, е доказателство за богатите словообразователни възможности на българския език.

Ключови думи: *терминология, терминообразуване, вариантност, дублетност, синонимия*

1. Увод

Нашата съвременност се характеризира с основни и значителни изменения в най-различни области, с интензивно развитие на науката, на компютърната, информационната и телекомуникационната техника и на техниката изобщо, с процесите на европейска интеграция, глобализация, пазарно стопанство и др. В хода на всичко това и с развитието на познавателната дейност на човека непрекъснато възникват нови понятия, които като обобщено отражение на действителността в съзнанието на хората отразяват придобитите нови познания. Реалиите, понятията за тях, а оттук и термините, са в постоянно развитие и в хода на този процес все по-голяма роля играе терминообразуването, при което изпъква зависимостта между изграждането на нови понятия и тяхната номинация чрез създаване на съответното название. И именно тук при търсенето на най-подходящата езикова форма често се появяват различни варианти. Основната цел на настоящото изследване е да се очертае и да се направи анализ на явлението *вариантност* в терминологията с всичките негови плюсове и минуси, както и да се разгледат отношенията на вариантността с дублетността и синонимията. Появилите се варианти на даден термин отначало съществуват паралелно, но с течение на времето е възможно някои да отпаднат. Задължително условие е обаче всички варианти на езиковата форма на термина да бъдат в съответствие с фонетичните, морфологичните, синтактичните, словообразователните и пр. норми в българския език, както и с правилата за правопис и правоговор.

При търсенето на различни езикови варианти на дадено понятие българската изследователка В. Радева обръща внимание на един много интересен факт. Тя подчертава, че в процеса на номинацията не трябва да се забравя и ролята на номинатора като субект, опознаващ света и даващ названия въз основа на своите познания, личен опит, лична преценка, предпочитания и др. (Радева / Radeva 2007: 23 – 25). Това с пълна сила важи и за терминообразуването, защото то никога не може да бъде спонтанно. То винаги е съзнателен, преднамерен процес на търсене на най-подходящата езикова форма за назоваване на научните понятия. В хода на този процес е важно това как номинаторът ще обобщи и ще преработи получената информация, за да отдели значимото от своя гледна точка, и то да намери място в названието, т.е. личността на номинатора има своята роля във връзката между изграждането на понятието като резултат от мисловната дейност и неговото назоваване с езиково средство, избрано от съществуващите възможности и варианти за номинация.

2. Причини, пораждащи терминологичната вариантност

Причините за терминологичната вариантност са както **вътрешноезикови**, така и **екстралингвистични**.

2.1. Вътрешноезикови причини

Към тях на първо място ще посочим факта, че вариантността е вътрешноприсъщо явление за всеки естествен жив език, неотменен негов признак, който се проявява във всички форми на неговото съществуване, включително и в терминологичната подсистема. Друга вътрешна причина е съществуващата антиномия и асиметрия между двете страни на езиковия знак – означаващо и означаемо. Ю. В. Сложеникина пише: „Автономията на двете страни на езиковия знак позволява на обозначаващото да има други функции, различни от неговата собствена, а на обозначаваното – да бъде изразявано с други средства, различни от собствената му форма“ (Сложеникина / Slozhenikina 2018: 54). И още: „Затова един от източниците на саморазвитието на езика е вечният стремеж към симетрия на означаващото и означаемото, която никога не може да бъде постигната, тъй като е предопределена от безкрайната познавателна дейност на човека и от развитието на неговите знания за света“ (Сложеникина / Slozhenikina 2018: 57).

Формалният и съдържателният аспект в езиковата форма на термина трябва да бъдат в оптимално съотношение в съответствие с целите на научното общуване. В плана на изразяване всеки термин е езиков знак, а в плана на съдържание той обозначава съответен денотат и изразява понятието за него. Материалната форма, външната обвивка на думата, ако не е запълнена със съответното смислово съдържание, не е единица на езика. Звученето и изписването на даден термин представлява неговото материално тъждество, а понятието, предавано с тази форма, е неговата съдържателна характеристика. Термините са призвани адекватно да означават понятия от научните и професионалните сфери на човешката дейност. И това трябва да става чрез езикови форми, които са максимално разбираеми и лесни за употреба в съответната област.

На асиметричността на езиковия знак като вътрешноезикова причина за поява на вариантност обръща внимание и М. Попова: „Признанието на асиметричния дуализъм на езиковия знак като несъвпадение и противоречие между двете му страни – форма и съдържание – има своето философско и методологическо потвърждение в това, че понятията *форма* и *съдържание* не са специфично лингвистични, а са всеобщи философски категории“ (Попова / Popova 1984: 306). При езиковия знак те, от една страна, се стремят да постигнат известно равновесие помежду си, а от друга, се намират в диалектическо противоречие, нарушаващо това равновесие. Затова М. Попова обобщава, че „нарушеното равновесие между двете страни на знака води до вариране на всички равнища на езиковата система“ (Попова / Popova 2012: 570 – 571).

2.2. Екстралингвистични причини

Като **екстралингвистични причини** за терминологичната вариантност обикновено се посочва обусловеността на терминологичните подсистеми от цялостното развитие на обществото и на отделните науки. Терминологията на различните научни области има повече или по-малко дълга история на формиране и установяване и в хода на тази история обикновено се увеличава нейният лексикален състав. С течение на времето тази терминология се усъвършенства като инструмент за отразяване на знанието, което обединява в себе си както дългогодишния научен опит, така и съвременните нови открития. Всяка наука не е нещо статично, застинало и веднъж завинаги дадено, а е непрекъснато развиваща се и изменяща се мобилна система. В хода на това развитие се преразглеждат стари постулати, възниква ново знание, откриват се неизвестни до този момент неща. Освен това в пределите на една наука може да съществуват няколко и най-различни теории, концепции, системи от възгледи и пр. При това положение дадена понятийна система е отражение на определена теория или концепция, а друга такава система съответно включва собствени езикови изрази, и така се стига до вариантност. Освен това новите понятия изискват средства за тяхното езиково изразяване и това създава условия за терминологична вариантност. Появяват се нови термини, които съществуват паралелно със старите, преосмислят се значения и пр., т.е. във всяка терминологична

система има своеобразно „текучество“ на езиковите форми, обусловено от нивото на развитие на съответното знание. По този начин терминологичният апарат на дадената наука се намира в състояние на непрекъснато вариране, което се обуславя от непрекъснатите научни търсения и нови открития.

Екстралингвистична причина е и все по-разширяващото се в днешно време научно-техническо сътрудничество, все по-големият обмен на научна информация, все по-тясното икономическо, научно, културно и пр. сътрудничество между отделните държави. На сегашния етап от обществено-икономическото и научно-техническото развитие международното научно общуване, което има вековна история и традиция, е много активен процес. Вследствие на всичко това се засилват процесите на заимстване и калкиране, както и възможността термините в дадена страна да получат нови значения или отсенки в значенията под влияние на семантиката, които съответните термини имат в друг език и в друга държава. Все по-активно става проникването на термини от един език в друг и разширяването на пластовете от международни термини в терминологичните подсистеми на съответните езици. Всичко това е благодатна почва за терминологичната вариантност. Важна роля за нейното разширяване изиграва и глобализацията, разбирана като процес на планетарно и повсеместно сближаване, обвързване и обединяване на хората, народите и държавите в световен мащаб и във всички области на живота. Това довежда до увеличаване на количеството на международната терминология.

3. За значението и употребата на термините *вариантност, дублетност* и *синонимия*

Налице са най-разнообразни разбирания за съотношението и обхвата на понятията *вариантност*, *синонимия* и *дублетност.* В езиковедската литература съществува невероятна пъстрота при употребата на тези три термина. Това говори не за терминологично безсилие точно да се назове определено явление, а за изключителната сложност и преплетеност между сходни явления, имащи много общи неща помежду си, като често не може да се каже докъде е едното от тях и откъде започва другото. Обстоен преглед на литературата по въпроса и на различните виждания правят С. Колковска и Д. Благоева (за повече подробности вж. Колковска, Благоева / Kolkovska, Blagoeva 2016: 167 – 175), които отбелязват: „Все още липсва общоприето схващане за същността на вариантността, една от причините за което е сложната природа на явлението. […] Разнопосочни са мненията и за това дали вариантността се проявява само в рамките на лексемата, или обхваща и отношения между лексеми. Твърде различни са и подходите при изясняване на отношенията между вариантността и синонимията. Разминаванията в позициите по тези проблеми водят до различни, понякога дори противоположни интерпретации за определящите признаци и същността на явлението *вариантност“* (Колковска, Благоева / Kolkovska, Blagoeva 2016: 169).

Самите думи *вариантност* и *вариант* като термини и метатермини се използват в много науки и с различни отсенки в значението. Вариантността не е собствено лингвистично понятие и е една от най-обобщените категории на човешкото познание, която се характеризира с многостранност и многоплановост на своите проявления. За да не се отклоним от темата, тук няма да се спираме подробно на този въпрос. Ще се концентрираме върху значението на тези термини в езикознанието и върху връзката им с другите два термина – *синонимия* и *дублетност.* К. Я. Авербух определя вариантността като „фундаментално и всепоглъщащо свойство на целия обкръжаващ ни свят, от което и езиковите обекти не се явяват изключение, тъй като варирането – това е форма на съществуване за всички езикови единици, били те думи от общоезиковата сфера или термини (Авербух / Averbuh 2002: 192, цит. по Попова / Popova 2012: 568). Както бе споменато, вариантността не е само лингвистично понятие, но тя има много и най-разнообразни проявления във всички разновидности на националния език и на всички равнища. Самият национален език се реализира чрез своите варианти – книжовен език, териториални диалекти, социални говори, терминологични подсистеми, професионални подезици и пр. Вариантността от своя страна е характерна за всичките тези проявления на националния език, т.е. съществува вариантност и в системата на книжовния език, и в системата на териториалните и социалните диалекти, и в системата на научните и професионалните подезици и пр. Също така вариантността се наблюдава на фонетично, морфологично, синтактично, лексикално и пр. ниво.

И така, какво е това *вариантност* и *вариант*? Думата *вариант* е от латински произход и, най-общо казано, в езикознанието, а и не само там, означава *разновидност, видоизменение, различни начини за изразяване на една и съща същност, различни реализации на едно и също нещо, като се запазва това, което се явява като основно. Вариантността* е *едновременното съществуване на най-малко две модификации на едно и също езиково явление, на една и съща езикова единица*. Съвременното езикознание разглежда вариантността като универсално свойство на всички естествени езици, свойство, заложено в самата същност на езиковата система. Вариантността е неизбежна езикова закономерност, която е продукт на естественото езиково развитие. Чрез създаването, използването, избора и евентуално отстраняването на различните варианти тя ни показва непрекъснатата еволюция на езиците. Посредством предпочитането на едни варианти и отпадането на други ние виждаме как езикът се променя, развива, обогатява и пр. Наред с вариантите, които са различни прояви на дадена същност, съществува и т.нар. *инвариант*. Инвариантът е абстрактно понятие за означаване на общите свойства на даден клас обекти, общ и неизменен признак, който се запазва при всички преобразувания и обединява всички варианти. Инвариантите са обобщения, които не подлежат на по-нататъшно обобщаване. Инвариантът не съществува като отделен обект, а е абстракция от най-общите черти на конкретните реализации – вариантите. Вариантните възможности помагат на езика максимално успешно да осъществява своите функции и да обслужва комуникативните потребности на хората в най-различни сфери.

При реализирането на вариантността наблюдаваме проявата на две противоположни тенденции. От една страна е стремежът на езика към изменение и обновление. Всеки жив език с течение на времето се изменя, и в това се изразява неговото развитие. От друга страна е естественото запазване на старите устои, съпротивата на всичко ново, особено ако то идва прекалено бързо и е още ненапълно установено. Това е така, защото във всеки един момент от синхронното си функциониране езикът съдържа в себе си единици, явления, норми и правила, идващи от предишни етапи. Все повече се налага мнението, че най-подходящият компромис между тези противоположни тенденции е езиковата вариантност, защото именно тя по естествен начин осигурява и гарантира плавния преход между старото и новото. Вариантите ни показват пътя между вече известното и установено старо състояние и идващото ново, което се опитва да се наложи. Вече съществуващите и новопоявилите се варианти функционират едновременно, като в езиковата практика се наблюдава отпадане на представители и от двете групи, защото невинаги новото е по-добро от старото, и това важи за всички езикови равнища. Накратко казано, вариантността създава условия за постепенна и непрекъсната еволюция на езика, но при съхраняване на неговата цялостност, единство и тъждество на самия себе си.

Всичко, казано дотук, важи и за научния език, за терминологичната подсистема на националния език, тъй като терминологичната вариантност е част от езиковата вариантност като цяло. Терминологичната вариантност е универсално свойство на терминологичните системи. Терминологията на всяка отделна научна дисциплина представлява открита знакова система. Така, както науката непрекъснато се развива, променя и обогатява, така и понятийният апарат, който отразява това развитие, също се променя. Едни термини излизат от употреба, ако не отразяват съвременното равнище на дадената област, други се появяват, за да отразят придобитото ново знание, а трети променят значението си.

Макар че вариантността в терминологията не се отличава съществено от вариантността в общоупотребимия език, тя притежава някои характерни само за нея особености. К. Я. Авербух казва: „Явлението терминологична вариантност има редица специфични черти, обусловени от спецификата на термина. За дума от общоупотребимия език варирането на знаковата форма е възможно в пределите на тъждеството на тази форма сама на себе си; за термина пък възможностите за вариране на плана на изразяване са ограничени само до способността да се изразява едно и също понятие“ (Авербух / Averbuh 1986: 38). От приведения цитат се вижда, че според К. Я. Авербух всичките варианти на езиковата форма на термина трябва да изразяват едно и също понятие. Това твърдение днес се подкрепя от много терминолози. С. Д. Шелов казва: „Вариантостта на термина е съотношение на ред термини, при което всички те се характеризират с общност на понятийно съдържание, обуславена от определението на един от тях“ (Шелов / Shelov 2014: 12). Това е важна особеност на терминологичните варианти.

След като се опитахме да изясним каква е същността на вариантността, трябва да си зададем въпроса къде е мястото на термините *синонимия* и *дублетност*. Почти напълно изоставено

в съвременното езикознание е твърдението, което отъждествява трите термина *вариантност*, *синонимия* и *дублетност*, без да се прави разграничение между тях. Оттук нататък обаче се срещат най-различни становища, които се опитват да обяснят сложната връзка между тях. Общоприетото схващане за синонимите е, че те са думи с различен звуков състав, но с близко или почти еднакво значение, свързано с означаването на едно понятие. Е. Пернишка, представяйки проблема за познавателния потенциал на българските синоними, подчертава, че „синонимията е една от най-забележителните характеристики на естествения език“, но също така признава, че „от гледна точка на основната информация на езиковия знак синонимите са излишество или разточителство на езикови средства“. Обяснението за съществуването на синоними според авторката е, че „самото възникване на повече от едно означения за един обект представя по-широк поглед за света, комуникативна необходимост за носителите на езика от нови признаци за представяне на основния информационен потенциал на означаемото“ (Пернишка / Pernishka 2012: 36 – 37). Синонимията се основава на способността на различните езикови единици да означават една и съща реалия, като по този начин те разнообразяват речта. Синонимите отразяват различни признаци, свойства, характеристики и особености на обектите и явленията. Общността в значението на синонимите позволява те да могат да се заместват взаимно, без да настъпва промяна в смисъла. Това е едно много практично и ценно тяхно качество, което позволява и в научни текстове да се избягват дразнещи повторения и да се предават, когато е необходимо, различни смислови нюанси и отсенки в зависимост от това кои качества и свойства на дадено понятие искаме да подчертаем и върху какво трябва да се наблегне. Да вземем например съчетанията *конституционна монархия*, *парламентарна монархия* и *ограничена монархия.* При първия термин се набляга на факта, че при този тип монархия конституцията определя функциите на държавния глава и неговите права и задължения. При втория термин се подчертава, че властта на монарха се ограничава от парламента, а при третия – че властта на монарха е ограничена и от конституцията, и от парламента. Тези три признака – семантична близост, еднопонятийност и взаимозаменяемост – се смятат за основен критерий при определянето на дадено явление като *синонимия*.

По степен на синонимичност е прието делението на синонимите на пълни (абсолютни) и непълни (частични или относителни). Пълните са абсолютно еднакви по семантика и еквивалентни в целия обем от значенията си, а при непълните значенията съвпадат само отчасти. Пълната синонимия много автори я отъждествяват с *дублетността*, като това в по-голяма степен важи и за терминологията. К. Я. Авербух пише: „За разлика от сферата на общоупотребимия език, където явлението синонимия се свързва с наличието на сходни значения у съпоставяните лексикални единици, в сферата на терминологията е прието да се смята, че термините синоними изразяват идентични значения, затова те се наричат дублети“ (Авербух / Averbuh 1986: 39). Е. Пернишка казва, че „лексикалните дублети са частен случай от езиковата синонимия, етап от нейното формиране и от езиковата нормализация“ (Пернишка / Pernishka 1979: 61). Л. Манолова също използва термина *дублети* за назоваване на „двойки (тройки, четворки и в редки случаи и повече) думи, които са смислово равнозначни и стилистично неутрални варианти на една езикова единица, а терминологични дублети са тези двойки или тройки думи, които назовават един и същи научно-технически обект или явление“ (Манолова / Manolova 1984: 23 – 24). Дублетите са абсолютно равностойни разновидности, приети в дадена езикова система, и могат да бъдат не само лексикални, но и фонетични, морфологични, словообразувателни, акцентни и пр., т.е. дублетите са разновидности на фонема, морфема, дума, фразеологична единица и пр. Например дублети са фонетичните варианти *жътва* и *жетва*, *невяста* и *невеста*, *пряспа* и *преспа*, формите за множествено число *колена* и *колене*, *крила* и *криле*, както и много терминоелементи прилагателни имена, завършващи на *-ичен* и *-ически* и на *-ен* и *-ов.* Накратко казано, основен критерий при дублетността е абсолютната равностойност на отделните варианти, т.е. те да са идентични и по сигнификат, и по денотат. Подобно твърдение изказва и М. Димитрова, според която между вариантните езикови средства може да се развият смислови и функционални разлики, но може и да не се развият. В първия случай се установяват синонимни отношения, а когато няма разлика в значението и употребата на отделните варианти, тогава става дума за дублетност. Авторката подчертава, че не може да се говори в един смисъл за вариантност, защото една част от вариантните езикови средства трябва да се описва чрез синонимията, а друга част – чрез дублетността (Димитрова / Dimitrova 2001: 41 – 42). Е. Георгиева определя дублетността като „наличие на две общо-

приети и общоупотребими изговорни и писмени форми за една и съща дума, приети и отразени в книжовните норми“ (Георгиева / Georgieva 1990: 6). Р. Станчева свързва понятието *дублетност* с понятието *кодифицираност*. Тя казва: „С термина вариантност при вече кодифициран и стандартизиран книжовен език означаваме конкуренцията между изофункционални езикови средства, които могат да принадлежат както на различни подсистеми на даден етнически език, така и само на една подсистема. Варианти в нашето разбиране са две изофункционални единици, като поне при едната от тях липсва признакът кодифицираност. Дублетността пък разглеждаме като частен случай на вариантността и под дублети разбираме изофункционални единици, които се характеризират с признака кодифицираност. Така разликата между термините варианти и дублети е по линията некодифицирани/кодифицирани изофункционални средства“ (Станчева / Stancheva 2018: 50). Накратко казано, според авторката дублетността е пряк резултат от кодификаторската практика.

Като обобщение на казаното дотук всичко може да се направи следния **извод**: **терминът *вариантност* е най-широк по обем и обхват**. **Термините *синонимия* и *дублетност* са видови понятия по отношение на вариантността**. Те са нейни разновидности, нейни прояви, които се срещат на всички езикови равнища.

4. „За“ или „против“ вариантността в терминологията

Проявленията на терминологична вариантност предизвикват различни мнения сред терминолозите и отношението към тази вариантност е неоднозначно. Въпросът ***какво е мястото на вариантността в терминологията*** е сложен, спорен, дискусионен и все още нерешен въпрос, по който съществуват различни мнения и на който може би не може да се даде категоричен и еднозначен отговор. Основните мнения са две: *за* и *против.*

Според първото мнение вариантността има място в терминологията, защото тя е обективно явление в различните терминологични системи, което увеличава словното им богатство, предлага разнообразни начини на изразяване, придава по-голяма точност и нюансираност в предаването на мисли, спомага да се избягнат ненужните повторения и еднообразието и обогатява езика на науката. Освен това не съществува някакъв общовалиден начин за употреба на научния език, защото научното общуване се осъществява в най-различни сфери и по най-различни начини: писане на научни трудове, преподаване във висши учебни заведения, изнасяне на доклади на научни форуми, интернет комуникация и пр. В зависимост от конкретните цели на научното общуване би било добре едно понятие да може да се изрази с помощта на няколко езикови форми.

Според второто мнение вариантността в терминологията е нежелателна, защото може да доведе до известни неясноти и защото често затруднява разбирането и действа объркващо на ползвателите на научния текст. Тя създава ненужно излишество на езикови средства и усложнява езика на науката и по тази причина е негативно явление, което трябва да бъде премахвано. Ако един езиков знак обозначава няколко понятия, или обратното, ако едно понятие има няколко езикови форми, ще се наруши постулатът за изоморфизъм между системата от понятия и езиковите им названия. Ако вариантните форми на даден термин бъдат отстранени и има един единствен начин за изразяване на определено съдържание, ще се постигне по-голяма стандартност и установеност. При това положение термините ще имат строго установени форми, които едва ли не в научните текстове и в научното общуване ще се прилагат автоматично в неизменен вид, без да има нужда да се търсят съображения за предпочитане на една или друга езикова форма.

И двете гледища могат да бъдат аргументирано и защитавани, и отхвърлени. Тук може би трябва да спомена идващото от Аристотел твърдение, че истината е по средата между две крайности. Факт е обаче, че наличието на терминологична вариантност опровергава по-старото разбиране за термините като статични и затворени еднозначни езикови единици, които остават встрани от динамичните процеси, които действат при общоупотребимата лексика. Според нас наличието на вариантност в терминологията е положителен факт. Това е така, защото вариантността говори за развитието на научното мислене и показва процесите на търсене и усъвършенстване на средствата за езикова фиксация на научните понятия и за намиране на най-точната езикова форма на термините.

5. Заключение

Терминологичната вариантност е универсално свойство на всички терминологични системи. Затова нейното по-нататъшно проучване и по-цялостно описание ще даде по-ясна, по-точна и по-пълна представа за динамиката на езиковите процеси в научния дискурс и ще бъде полезно както в теорията на терминологията, така и при изследването на редица частни проблеми в терминознанието, а също и в терминографската практика при съставянето на различни терминологични речници, справочници, енциклопедии и пр.

Цитирана литература / References

Авербух 1986: Авербух, К. Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладный аспекты. – В: *Вопросы языкознания*, № 6, с. 38 – 49. (Averbuh 1986: Averbuh, K. Ja. Terminologicheskaja variantnost‘: teoreticheskij i prikladnyj aspekty. – In: *Voprosy jazykoznanija*, № 6, s. 38 – 49.)

Авербух 2002: Авербух, К. Я. Манифест современной терминологии. – В: *Материалы международной научно-практической конференции „Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах“. „Коммуникация – 2002“*, ч. 1, Пятигорск: Издательство ПГЛУ, с. 192 – 194. (Averbuh 2002: Averbuh, K. Ja. Manifest sovremennoj terminologii. – In: *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii „Kommunikacija: teorija i praktika v razlichnyh social‘nyh kontekstah“. „Kommunikacija – 2002“*, ch. 1, Pjatigorsk: Izdatel‘stvo PGLU, s. 192 – 194.)

Георгиева 1990: Георгиева, Е. (съст.) *101 въпроса за дублетите в българския език.* София: ДИ „Д-р Петър Берон“. (Georgieva 1990: Georgieva, E (sast.). *101 vaprosa za dubletite v balgarskiya ezik.* Sofia: DI “D-r Petar Beron”.

Димитрова 2001: Димитрова, М. Дублетността като кодификаторски проблем. – В: *Българският език през XX век*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 40 – 49. (Dimitrova 2001: Dimitrova, M. Dubletnostta kato kodifikatorski problem. – In: *Balgarskiyat ezik prez XX vek*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, s. 40 – 49.)

Колковска, Благоева 2016: Колковска, С., Д. Благоева. Вариантност при новата лексика в българския и полския език. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*, т. 29, с. 167 – 195. (Kolkovska, Blagoeva 2016: Kolkovska, S., D. Blagoeva. Variantnost pri novata leksika v balgarskia i polskia ezik. – In: *Izvestia na Instituta za balgarski ezik “Prof. L. Andreychin”*, t. 29, s. 167 – 195.)

Манолова 1984: Манолова, Л. *Българска терминология.* София: Народна просвета. (Manolova 1984: Manolova, L. *Balgarska terminologiya.* Sofia: Narodna prosveta.)

Пернишка 1979: Пернишка, Е. Лексикално-семантичните дублети – отзвук на обществения живот през XIX век. – В: *Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век*. София: Издателство на БАН, с. 61 – 66. (Pernishka 1979: Pernishka, E. Leksikalno-semantichnite dubleti – otzvuk na obshtestvenia zhivot prez XIX vek. – In: *Izsledvania iz istoriyata na balgarskia knizhoven ezik ot minalia vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 61 – 66.)

Пернишка 2012: Пернишка, Е. Познавателен потенциал на българските синоними. – В: *Магията на думите*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 35 – 45. (Pernishka 2012: Pernishka, E. Poznavatelen potentsial na balgarskite sinonimi. – In: *Magiyata na dumite*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, s. 35 – 45.)

Попова 1984: Попова, М. По някои въпроси на вътрешносистемната езикова вариантност. – В: *Български език,* № 4, с. 305 – 315. (Popova 1984: Popova, M. Po nyakoi vaprosi na vatreshnosistemnata ezikova variantnost. – In: *Balgarski ezik*, № 4, s. 305 – 315.)

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията.* Велико Търново: ИК „Знак 94“. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata.* Veliko Tarnovo: IK “Znak 94”.

Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Сложеникина 2015: Сложеникина, Ю. В. Классификации терминологических вариантов. – В: *Язык, словесность, культура*, № 4 – 5, с. 51 – 71. (Slozhenikina 2015: Slozhenikina, Ju. V. Klassifikacii terminologicheskih variantov. – In: *Jazyk, slovesnost‘, kul‘tura*, № 4 – 5, s. 51 – 71.)

Сложеникина 2018: Сложеникина, Ю. В. *Терминологическая вариативность. Семантика, форма, функция.* Москва: Издательство ЛКИ. (Slozhenikina 2018: Slozhenikina, Ju. V. *Terminologicheskaja variativnost‘. Semantika, forma, funkcija*. Moskva: Izdatel‘stvo LKI.)

Станчева 2018: Станчева, Р. Дублетността – необходима и неизбежна. – В: *Български език*, № 3, с. 48 – 62. (Stancheva 2018: Stancheva, R. Dubletnostta – neobhodima i neizbezhna. – In: *Balgarski ezik*, № 3, s. 48 – 62.)
Шелов 2014: Шелов, С. Д. О вариативности и синонимии в терминологии. – В: *Известия на РАН. Серия литературы и языка*, т. 73, № 5, с. 3 – 17. (Shelov 2014: Shelov, S. D. O variativnosti i sinonimii v terminologii. – In: *Izvestija na RAN. Serija literatury i jazyka*, t. 73, № 5, s. 3 – 17.)

VARIATION, DOUBLETS AND SYNONYMY IN TERMINOLOGY

Kristiyana Simeonova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
k.simeonova@ibl.bas.bg

Abstract. The report attempts to explain the relationship between these concepts in terminology, to clarify their boundaries, as well as to answer the question of whether the phenomenon of variance in terminology is needed and how it will develop in the future. Today there is an unprecedented growth of specialized knowledge worldwide and the variability is directly related to the dynamic development of knowledge. This is because, in short, when a new concept emerges, variance clearly reveals the process of finding the most appropriate and adequate linguistic form of the term in accordance with the specifics of the scientific or professional field. Finding the most accurate linguistic expression of a scientific concept is a very important and very complex activity that requires both professional and linguistic training. And the fact that the same scientific concept can often be expressed through different formal-grammatical structures is a proof of the rich word-formation possibilities of the Bulgarian language.

Keywords: *terminology, term formation, variation, doublets, synonymy*

Kristiyana Simeonova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

КОМПОЗИТУМИ С КОМПОНЕНТИ *КОВИД-* И *ПОСТКОВИД-* В БЪЛГАРСКИЯ МЕДИЕН ДИСКУРС

Наталия Длугош

Институт по славянски филологии,
Университет „Адам Мицкевич“ в Познан

natrek@amu.edu.pl

Резюме. В настоящата статия се подлагат на анализ най-новите композитуми с компоненти *ковид-* и *постковид-* в българския език. Описва се формалният статус на този тип сложни думи. Дериватите се групират в тематични полета. Провежда се анализ на избраните примери на езиковата употреба на сложните структури в медиен дискурс. За тази цел се използва когнитивно-комуникативен подход. Обръща се внимание на серийния характер на дериватите, които се образуват с помощта на прозрачен, базиращ се на аналогията модел. Поставя се акцент на факта, че структуралната прозрачност на дериватите не отговаря на многопластовата им семантиката. Този тип композитуми често се оказват семантично размити и неразбираеми без достъп до контекста на езиковата им употреба.

Ключови думи: *композитуми, ковид- и постковид-, български език, медиен дискурс*

1. Езикът в пандемичната действителност

Първите случаи на COVID-19 бяха регистрирани в китайския град Ухан, най-вероятно в края на ноември 2019 г. В резултат на действията на властите на КНДР потокът от информация за разпространението на вирусната епидемия с неидентифициран патоген бе значително забавен. Световните медии се заинтересуваха от ситуацията в Ухан в края на 2019 г. Името на болестта COVID-19 и нейният разговорен „двойник“ – коронавирус, започнаха да се появяват в българските медии през януари 2020 г. в контекста на репортажи за хода на инфекциите в Китай, а след това (през февруари 2020 г.) и в Ломбардия. В рамките на няколко месеца се озовахме в глобална пандемия.

За кратко време името на болестта COVID-19 и синонимното название *коронавирус* заеха челни места в класацията на най-често срещаните думи в медиите в света, включително и в България. Честотата на употребата им постепенно нараства с разпространението на пандемията, а заедно с първите случаи в Европа, с течение на времето също и в България (7 март 2020 г.) общите контексти на поява на названията отстъпват място на контексти, свързани с българската социална реалност. Новата пандемична действителност, в която функционираме от две години, е много ясно отразена в езика. Пандемията, която изцяло промени социалната, икономическата, политическата, а също и културната обстановка, има и ясен отпечатък върху езиковата реалност. Динамиката на промените в България, където на 13 март 2020 г. беше обявен локдаун, подложил досегашното ежедневие на силни трансформации, се отразяваше непрекъснато в езика. Нови думи, често повтаряни в медиите, включително заемки и неологизми, бързо проникнаха в езиковия узус.

В славянските езици се разпространяват нови серии композитуми, чийто първи компонент е името на болестта – в някои езици тази функция се изпълнява от разговорното название *korona* (напр. полски език[1]), в други *COVID* (в български език). В този контекст особено интересни ни се струват често срещаните в българските медийни текстове композитуми с компонент *ковид-*, а през последното време също така с *постковид-*. Основната цел на нашето изложение е описанието на формалния статус на тези съчетания, групирането им в тематични полета и анализ на избрани примери за езиковите им употреби, като за тази цел се използва когнитивно-комуникационен подход.

[1] За композитуми с компонент *korona-* в полския език пише А. Черпих-Козиел (вж. Cierpich-Kozieł 2020).

2. Методология и корпус на езиковия материал

В тази статия анализираме нови сложни думи с първи компонент *ковид-* в българския език. В заключителната част на изложението, посветена на лингвистичния анализ, обръщаме внимание и на най-новата (актуално съставяща се) група съчетания с първи компонент *постковид-*. Разглеждаме ги чрез дискурсивния подход, т.е. в анализа включваме използването на думите в текстове, съставляващи медийния журналистически дискурс. Като изходен материал използвахме текстове в пресата, предимно в електронен вид. Източник на извадката са ежедневни, седмични и месечни издания – вестници, както и електронни новинарски портали. Те са с разнообразно виждане за света, различават се по степента на социалния си обхват, както и по начина, по който функционират на пазара. Пълният списък на заглавията в пресата (включително имената на издателите, от които са взети), включени в анализа, е предоставен в края на статията. Използваният тук материал е само селекция от контексти, специално подбрани от корпус, направен за целите на това изследване и обхващащ около 200 езикови употреби. Контекстите са основно от пресата с висок тираж.

При разчитането и разбирането на българските сложни съществителни с първи компонент *ковид-* решаваща роля играят не само формално-семантичните отношения, но и словообразователно-семантичните такива, разбирани от когнитивно-комуникативна гледна точка, т.е. отношенията, обхващащи начина, по който компонентите на езиковия израз участват в конституирането на неговото значение, участието на конструктивната схема в създаването, разчитането и разбирането на производната дума и участието на широко разбрания контекст в постигането на яснотата на комуникативния израз. Понастоящем дериватите от този тип често се използват в медийния журналистически дискурс. Много от тях са структури с относително стабилизирано значение, първични за английския език, представляващи заемки (най-често калкирани) в българския, напр. *ковидкриза* (англ. *COVIDcrisis*), *ковидвълна* (англ. *COVIDwave*), *ковидпандемия* (англ. *COVIDpandemic*), *ковидкарта* (англ. *COVIDmap*), *ковидпаспорт* (англ. *COVIDpass*), *ковидсертификат* (англ. *COVIDcertificate*), *ковидлокдаун* (англ. *COVIDlockdown*) и много други. Структурната идентичност на конструкциите най-често е придружена от семантична и концептуална конвергенция. Въпреки това, поредицата от съчетания с компонента *ковид-* нараства, включвайки не само вторични структури с международен характер. В българския медиен журналистически дискурс все по-често се забелязват композитуми, които вече се създават на българска почва. Много от тях са оказионални и семантично недоопределени структури, трудни за интерпретиране извън границите на текста.

В тази статия се опитваме да опишем композитумите по такъв начин, който да позволи да се пресъздаде концептуалната основа на даден израз. При този подход от ключово значение е словообразувателната схема да се разбира като вид конструктивен шаблон, т.е. „конвенционално установен образец, който позволява да се свържат заедно съчетанията от символни структури“[2] (Langacker 2009: 227). Според постулатите на когнитивната граматика на Роналд Лангакер „конструкционните схеми се присвояват като скелетни репрезентации на характеристики в процеса на схематизиране – те се извличат от появяващи се в комуникацията изрази. Веднъж усвоена, схемата се превръща в образец, който се използва за създаване на нови изрази“ (Langacker 2009: 227). Нашата цел обаче е не само да обособим схемата, но и да я допълним с придатъчно (ново) профилирано съдържание, което се актуализира при определено речево събитие. В този контекст особено полезни се оказват хипотезите на когнитивната енциклопедична семантика, според която „лексикалното значение е резултат от ментален достъп до отворен набор от знания, свързани с даден обект или явление“ (Langacker 2009: 64). Също така е важно да се приеме, че „енциклопедичното значение възниква в контекста / контекстите на речевата употреба, така че изборът на това значение е повлиян от контекстуални фактори“ (Evans 2007: 141).

Вече приложихме успешно интегрираната изследователска методология, която отчита както резултатите от структурно-семантичния анализ, така и от концептуалния анализ на дериватите в случай на езикова употреба, за да опишем полските и българските композитуми с компоненти *eko-/ еко-*, *euro-/евро-*, *homo-/хомо-*, *gej-/гей-* в медийния журналистически дискурс. Резултатите

[2] Цитати от Лангакер и Еванс се превеждат от авторката на статията от полски издания – вж. Langacker 2009, Evens 2007.

от изследването и подробните изследователски хипотези, които са и теоретична основа за анализите, представени по-долу, са разгледани в монографията *O znakach ubezwłasnowolnionych – czyli o nowych polskich i bułgarskich compositach bezafiksalnych w medialnym dyskursie publicystycznym* (Długosz 2017: 83 – 118).

3. Български композитуми с компонент *ковид-* и *постковид-*

В българския медиен публицистичен дискурс сложните структури с *ковид-* се появяват все почесто. Открива се нестабилният, непоследователен и нестроен начин на записване на този тип изрази. В медийните текстове преобладава разделното писане на компонента *ковид-* от втория елемент на съчетанието (най-често съществително име). В повечето от случаите първият член е транслитериран на кирилица (понякога се среща и с главни букви, напр. *КОВИД отделение*) и все по-рядко се срещат случаи, в които първият компонент е на латиница (напр. *Covid линейка*). Също така често се случва една и съща сложна структура, която съставлява съгласувано семантично цяло в рамките на една статия, да се пише отделно в едно изречение, а в следващото с чертица. От друга страна, по отношение на някои съчетания може да се наблюдава ситуация на стабилизиране в езиковата им употреба, това се отнася например за композитума *ковидкриза*, който в много контексти вече се пише слято, като по този начин се изразява неговата концептуална цялостност на ниво графично представяне. В тази статия избрахме слятото писане на интересуващите ни структури, като по този начин се подчертава холистичния характер на концептуалните структури, към които се отнасят композитумите. Разбира се, в приседените от нас цитати запазваме особеностите на цитирания текст.

Интересуващите ни структури се отнасят до нови измерения на пандемичната реалност, в частност до социално-политическата и икономическа ситуация. Сред обхванатите от контекстуален анализ деривати разграничаваме лексика, която условно групираме в няколко тематични полета. Естествено, повечето от новите сложни изрази се отнасят към здравната ситуация в социален контекст. Много ясно се очертава група деривати, отнасящи се към такива тематични полета като **медицинската инфраструктура**, която служи за предотвратяване на разпространението на болестта, изолиране и лечение на заразените. Примери за тази група са: *ковидтест*, *ковидтестване*, *ковидпроба*, *ковидлечение*, *ковидлегла*, *ковидлинейка*, *ковидимунизация*, *ковидваксина*, *ковидхапче*, *ковидболница*, *ковидотделение*, *ковидцентър*, *ковидреанимация* и т.н. В друга група се обособяват съчетания, отнасящи се към самото **протичане на болестта.** Към тях спадат: *ковидепидемия*, *ковидпандемия*, *ковидзаболеваемост*, *ковидзараза*, *ковидболедуване*, *ковидболни*, *ковидпациент*, *ковидкарантина*, *ковидизолация*, *ковиджертва*, *ковидогнище*, *ковидсимптоми*, *ковидриск*, *ковидборба* и др. Третата тематична група обхваща съчетания, които не са пряко свързани със здравния аспект, а с текущата **социално-политическа и икономическа ситуация**, причинена от пандемията от COVID-19. Имам предвид сложните думи, свързани с различни аспекти на пандемичната реалност. В медиите се появяват **семантично неутрални структури, с помощта на които се назовава новото ежедневие**, напр.: *ковидситуация*, *ковидобстановка*, *ковиддействителност*. Голяма група от съчетанията се отнася към различни видове **действия, целящи предотвратяването на разпространението на болестта и предотвратяването на отрицателните последствия от пандемията** (в социалната и икономическата сфера). Тези изрази са степенувани в семантично отношение – от определения с положителна характеристика, през неутрални структури, та чак до явно отрицателно натоварени, напр.: *ковидпомощи*, *ковиддобавка, ковидмерки*, *ковидразпоредби* и *ковидограничения*, *ковидрестрикции*, *ковидтормоз*, *ковидрежим*, *ковидманипулация, ковидкапан*. Чести са употребите на композитуми, отнасящи се до социалнопсихологическия аспект на явлението. Тези композитуми разкриват различни типове **обществени реакции към COVID-19** – от чувство за опасност и страх до съмнение в опасността (и дори в самото съществуване на болестта), напр.: *ковидопасност*, *ковидпаника*, *ковидстрахове*, *ковидпсихоза*, но и *ковидскептик*, *ковидскептицизъм* и др. Съществува група композитуми, които се отнасят до степента на разпространение или увеличаване на заболяванията, напр.: *ковидкарта*, *ковидкрива*, *ковидстатистика*, (*зелена*, *жълта*, *оранжева*, *червена*), *ковидзона*, *ковидрекорд*.

В контекста на пика на четвъртата вълна на заболяването (която настъпи през октомври 2021 г.), когато ситуацията определено излезе извън контрол, на фона на нежеланието на българските граждани да се ваксинират в българските медии се появиха редица интересни сложни структури с компонента *ковид-*. Те са своеобразен коментар на разпространението на заразата в България в

невиждани мащаби. Въпреки че може да се предположи, че са по-скоро оказионални, те показват много добре потенциала на словообразувателния модел. Не става въпрос само за лекотата, с която се създават следващи композитуми, а и за елемент на семантична дифузия[3], т.е. за липса на семантична прозрачност, недоопределяне, неоднозначност, а с това и прагматична насоченост на дериватите. Преимуществото на прагматичната функция (особено емоционалната, състояща се в предизвикване или изразяване на определени чувства) над номинативно-информативната в словообразувателните деривати е явление, характерно за съвременните журналистически изяви. В същото време в българските медии се появяват емотивни структури, които, от една страна, се използват от политици и медици за убеждаващи цели (да изобразят сериозността на ситуацията и да убедят обществото да се ваксинира), а от друга страна, хората ги употребяват, за да изразят липса на доверие в решенията на правителството. Пример за такива деривати са: *ковиддестинация*, *ковидтуризъм*, *ковидгето*, *ковид Еверест*. Те не се причисляват към конвенционалните думи. Въпреки че можем да си представим употребата им в различни ситуации, те не са лесни за разбиране извън контекста. Ето и някои избрани контексти:

Кирил Петков: 75 лева за всеки пенсионер, който се ваксинира

„Има опасност България да стане **Ковид дестинация**“, предупреди премиерът Кирил Петков и обяви нови мерки за стимулиране на ваксинацията в България: 75 лева добавка към пенсиите на всички хора над 65, които се ваксинират. (…)

„Време е да направим България не дестинация с най-ниска ваксинация, а една нормална европейска държава с поне средно ниво на ваксинация“, допълни Кирил Петков и припомни: „От индивидуалното решение на всеки от нас зависи дали в следващия месец пак ще имаме препълнени болници, дали държавният бюджет ще харчи ужасно много пари за лечението на Ковид пациенти, дали хора с други болести ще имат достъп до болниците, дали нашите деца ще могат да учат свободно, дали нашите близки ще бъдат здрави. Време е да запретнем ръкави.“ (www.dw.com, z dn. 23.12.2021)

Премиерът интервюира проф. Радка Аргирова:
Има опасност България да се превърне в ***ковид гето***

„В края на април-май месец в страните с висока ваксинация ще затихне масовата психоза. При нас обаче, изгледът е да се превърнем в страна с ендемично разпространение на вируса. Възможно е да трябват нови ваксини за отделни райони, кампании за имунизация. България има опасност да стане **ковид гето** при това положение. Ако това стане, повярвайте ми, никой няма да иска да дойде тук нито на екскурзия, нито за бизнес“, каза проф. Аргирова (www.bntnews.bg, z dn. 23.12.2021).

Коментари към статията: *Италия, Австрия и Франция ни цакат със зимния сезон* (www.fakti.bg, z dn. 08.10.2021)

Коментар 1: Ха ха! Ами те си се ваксинираха, и полека лека отварят всичко! А у нас ще идват само за **Ковид туризъм**! Щото сме много умни!

Коментар 2: Ха! С **Ковид-предизвикателство**! Ха да видим кой е по-по-най-смел – кой ше се изкачи на **Ковид - Евереста** (който е тук, у нас), и кой ще се върне жив!

Землянки, вагони... иновативен ***ковид туризъм*** *у нас. Колко ще ни излезе?*

Българи развиват селски туризъм и предлагат почивка в землянки и вагони, а сайтовете за наеми преливат именно от такива нестандартни оферти. (…)

От оценките пък става ясно, че от тях често се възползват и чужденци.

В близост до вагона се намира и планинска вила, която се отдава под наем за поставени под карантина. Мястото е тип землянка, намира се край село Желен и се рекламира като „карантинно планинско отстъпление, на 37 км от летище София“ (www.glasnews.bg, z dn. 23.08.2021).

В случаите на дериватите *ковиддестинация*, *ковидгето* и *ковид Еверест* имаме пример за

[3] Разбираме *семантичната дифузия* като „niedookreślenie czy też niezdeterminowanie treści znaków językowych różnego formatu (morfemów, leksemów, grup wyrazowych, zdań, tekstów), rozmyty charakter granic między znaczeniami i kategoriami znaczeniowymi w semantycznym systemie języka oraz w komunikacji językowej [неопределяне или също недетерминиране на съдържанието на езиковите единици от различен формат (морфеми, лексеми, групи изрази, изречения, текстове), размит характер на границите между значенията и семантичните категории в семантичната система на езика и в езиковата комуникация]“ (Kiklewicz 2006a: 12).

метафора – един понятиен домейн намира репрезентация в другия домейн. И всеки път метафората е с нестабилен характер. Процесът на метафоризация представлява пренасяне на определени елементи от въображаемо-схематичния изходен домейн към целевия домейн. И така, България, като страна с най-нисък процент на ваксиниране в ЕС и в същото време с постоянно висок процент на заболеваемост, се сравнява с изолирано място, непривлекателно за туризъм, застрашено от загуби за зимния ски туризъм. В този контекст употребата на деривата, който конотира много силни отрицателни емоции – *ковидгето* – изглежда особено драстична. В ироничните коментари на интернет потребители на една от статиите в пресата чрез преносния дериват *ковид Еверест*, използван за описване на пика на заболеваемостта в България, абсурдността на ситуацията се изостря.

А пък що се отнася до деривата *ковидтуризъм*, само от два примера за неговата употреба ясно се вижда, че значението му силно се детерминира от контекста. В първия случай (в коментар към статия) *ковидтуризъм* е иронично употребена дума и трябва да се разбира като ‘упражняване на екстремен туризъм, при който рискът от заразяване с COVID-19 е значителен’. За разлика от това значение в другия контекст имаме често появяващото се в българската преса ‘туризъм, съобразяващ се със задължителните специфични епидемични условия (туризъм на открито с избягване на събиране на много хора на едно място, туризъм сред природата и т.н.) и по този начин – минимализиране на риска от заразяване’.

Забелязва се, че в съвременния български публицистичен дискурс освен високата честота (определена, разбира се, от екстралингвистични фактори) на композитумите с компонента *ковид-* все по-често се появяват сложни структури, базирани на аналогична схема, с първи компонент *постковид-*[4]. В заглавия и текстове от пресата може да се открои група деривати, които се отнасят до ситуациите на често срещаните усложнения след прекарана инфекция, причинена от COVID-19, и по-нататъшно диагностициране и лечение. Към този тип съчетания се причисляват: *постковидсиндром*, *постковидпоследствия*, *постковидусложнения*, *постковидвъстановяване*, *постковидлечение*, *постковидмъгла* и т.н. Друга ясно обособена група съчетания се свързва с постковидното бъдеще, прогнозите и визиите за света, който ще излезе от сянката на пандемията, и с последствията и промените, с които ще трябва да премерим сили. Пример за такива композитуми са: *постковидсвят*, *постковиддействителност*, *постковидреалност*, *постковидера*, *постковидбъдеще*, *постковидсезон*. Интерес предизвиква дериватът *постковидофис*. Значението му е нестабилно и трудно за разчитане, без да се вземе предвид контекстът на езиковата употреба, който представяме по-долу:

> *Ивана Яламова и Елена Маджарска, HR партньори: В Proxiad ще посрещнем служителите си в нов,* ***пост-ковид офис***
>
> (…)
>
> Решението дойде от страна на мениджмънта на компанията, който внимателно следеше тенденциите и промените в следствие на Covid-19, как се адаптират компаниите и какви решения се взимат на глобално ниво. Създадохме безопасна и комфортна среда, въведохме множество иновации в новия офис, които да дадат свобода и удобство на служителите, които предпочитат да работят оттам. Едно от нововъведенията е hot desking система, благодарение на която всеки ще може да запази различно по тип работно място в офиса спрямо нуждите си в този определен момент – дали повече колаборация или усамотение и фокус върху индивидуални задачи. (…) Сградата отговаря на всички противовирусни изисквания, има последно поколение UV филтрация и система за пречистване на въздуха, допирните точки са елиминирани на повечето места, като са заменени със сензори без допир. (…) Дизайнът е съобразен с последните офис тенденции, като избраната от нас концепция комбинира минималистичен дизайн с индустриални елементи, много зеленина и висока функционалност (www.karieri.bg/news/, z dn. 22.06.2021).

---

[4] Подобно на сложните структури с компонент *ковид-*, новите деривати с компонент *постковид-* също се записват в текстовете на пресата по много различни начини: *пост ковид синдром*, *пост-Ковид синдром*, *постковид синдром*, *постковид-синдром* и др. Не сме срещали слято записване, но в тази статия го прилагаме, като се опираме на същата аргументация, както в случаите на слято писане на композитумите с *ковид-*.

Офисът на бъдещето

Няма ги групите от бюра. Има барове и сензори (...).

С други думи, оформлението, което до голяма степен е посветено на хората, работещи на подредени бюра заедно с едни и същи колеги всеки ден, се чувства много като 2019 г. С по-малко хора, които идват, и по-голям акцент върху сътрудничеството, ще има по-малко бюра за служители. Вместо това ще има повече споделени зони или „квартали“, където хората в екип могат да работят заедно гъвкаво. (...) Проектите за **постковид офис** трябва също да позволяват хибридна работа. Срещите трябва да работят както за виртуални участници, така и за лични сътрудници – камерите, екраните и микрофоните ще се умножават. (...) Всичко това предполага необходимостта от гъвкавост. Поставките за лаптоп са прости допълнения, но други части от офис мебелите са по-трудни за основен ремонт. Самите бюра са склонни да бъдат привързани към пода чрез заплетени снопове кабели и щепсели. Офисът на бъдещето може да разполага с бюра с колела, които трябва да вървят добре с целия този допълнителен алкохол. Заседателните зали вероятно също ще бъдат по-гъвкави, със стени, които се повдигат и плъзгат (www.capital.bg, z dn. 10.12.2021).

Чрез анализ на контекста успяваме да дефинираме значението на съчетанието *постковидофис* като пространство, определено за работещите в него лица, снабдено с техника и с възможности за организиране на работния процес в хибриден вариант, с минимално оборудване (икономически и екологичен аспект), позволяващо да се запази *work-life balance* и гарантиращо висок стандарт на спазване на хигиена на работното място – в действителност може да означава много различни нови визии. Относно бъдещите офиси в статиите често се появява съчетанието *постковидминимализъм*, показващо минималистичния вид на бюрата, залагащи на чисти и свободни пространства. Същият дериват обаче се използва в публицистичните текстове в съвсем други значения, като например в следния цитат:

Вино и ваканция

Няколко нови, стари и преоткрити идеи за винен (или бирен) туризъм в България

След дълги месеци на лишения и стрес заради пандемията хедонизмът сякаш превзема преотварящата се след ваксинациите Европа. Надеждата за постковид минимализъм засега е оставена настрана - хората търсят начини щедро да наградят телата и сетивата си и живеят с пълни шепи, позволявайки си удоволствия, които преди по-често са пренебрегвали (www.capital.bg, z dn. 18.06.2021).

Горният случай на езикова употреба на *постковидминимализъм* показва семантично „сгъстяване“ на деривата. От контекста можем да си направим извода, че става въпрос за минималистични очаквания в сферата на отдиха и почивката – фокусиране върху прости, икономични и екологични, щадящи природата и несложни решения, които като че ли вече са вписани в значенията на споменатото в тази статия понятие *ковидтуризъм*. В основата си обаче изразът *постковидминимализъм* се оказва много оперативен в семантично отношение и може да се използва в различни контексти, като носи различни значения.

Към интересните деривати със оказионален характер със сигурност се причисляват (втората) *ковидколеда* и (втората / поредната) *ковидзима,* регистрирани в заглавието и в съдържанието на една предпразнична статия:

Втората ***ковид Коледа***

Четвъртата вълна и неясната опасност от новия вариант омикрон връщат ограниченията при пътуване и локдауните в някои страни в ЕС. Европейските политици опитват и да ускорят ваксинациите и бустерните дози . (…)

За България отговорът на въпроса как ще изглежда втората **ковид зима** е сравнително ясен. Последните три вълни бяха управлявани изцяло от дъното на пропастта с високата смъртност. От миналия ноември досега единственият ефективен инструмент за овладяване на епидемията е затварянето на училищата (www.capital.bg, z dn. 03.12.2021).

Особено ефектна е идеята названието на рождественските празници да бъде предхождано от компонента *ковид*. Тези структури означават даден времеви период (празници, годишно време), прекаран под знака / в условията на пандемия.

За да допълним изводите си, малко настрани от представените разсъждения, ще си позволим да обърнем внимание на две интересни езикови операции. В предпразничния период в българските медии се вртеше привличащо вниманието заглавие, изградено върху игра на думи с участието на компонента *ковид*. Става въпрос за следното заглавие:

Теодор Ушев: Дядо коледа се оказа ***дядо Ковид*** *за мен*

Светоизвестният аниматор Теодор Ушев е приет в болницата в Кюстендил с коронавирус. За това съобщи самия той в профила си във фейсбук. «Дядо Коледа се оказа дядо Ковид за мен. След като вчера вдигнах температура и започнах да кашлям, днес тестът беше позитивен (да, ваксиниран съм)», написа Ушев (www.mediapool.bg, z dn. 25.12.2021).

Специфичната операция, в която се стига до персонифициране на болестта, несъмнено представлява ловък начин за придаване на допълнителна атрактивност на текста, а едновременно с това показва до известна степен привикването към присъствието на вируса. С явлението „привикване“ чрез ирония се сблъскваме и с доста чести ситуации, в които се използва умаляване на името на болестта – *ковидче*, в текстове от пресата и в коментарите под тях (напр. *Ковидчето ще ви разкаже играта*!).

4. Семантични профили

В обобщение, конструкционната схема на композитумите с *ковид-* и *постковид-* е съставена от два елемента. Вторият компонент на композитума най-често е от същата граматическа категория и е съществително име. В сложните структури компонентите *ковид-* / *постковид-* изпълняват функция на уточняващ съставен елемент. Вторият член на композитума е конкретизиран от тях, превръща се в „място“ за уточняване. На най-високото стъпало на обобщение *ковид-* се отнася към базисното значение, т.е. към името на болестта COVID-19, а *постковид-* конотира към последствията от пандемията, причинена от вируса. Въпреки че схемата изглежда много проста и прозрачна, се оказва, че актуализирането на съдържащото се в компонентите, а оттам и определянето на семантиката на цялата дума често изисква разглеждането му като част, закотвена в изключително специфичен контекст. Благодарение на контекстовия анализ на езиковите употреби на сложните деривати успяхме да открoим няколко ясно очертаващи се профилни значения на компонента *ковид-*:

1. Насочен към противодействие на вируса и неговото разпространение и предотвратяване на негативните последици от вирусната пандемия – срещу ковид / за отстраняване на ковид, за намаляване на риска от заболяване от ковид, за отстраняване на негативни последици от ковид, напр. *ковидмерки*[5] ‘мерки срещу ковид’, *ковидлечение* ‘лечение на ковид / с цел отстраняване на ковид’, *ковидограничения*, *ковидимунизация*, *ковидваксина*, *ковидразпоредби*, *ковидпомощи, ковидкарантина*.
2. Отнасящ се към вируса, посочващ присъствието му и начина на разпространението му – доказващ присъствието на ковид, присъщ за ковид, напр. *ковидтест* ‘тест за присъствието на ковид’, *ковидболни* ‘болни, страдащи от ковид’, *ковидвълна*, *ковидкарта*, *ковидогнище*, *ковидпроба*, *ковидстатистика*, *ковидсимптоми*, *ковиддействителност*.
3. Предназначен за лечение на болестта или предназначен за болните от COVID-19 – предназначен за болните от ковид, напр. *ковидболница* ‘болница, предназначена за лекуване на болните от Ковид’, *ковидлинейка* ‘линейка, предназначена за болните от ковид’, *ковидцентър*, *ковидотделение*, *ковидреанимация*.
4. Осъществяващ се в условията на пандемията от COVID-19, състоящ се в условията на пандемията от коронавирус – организиран / осъществен по време на ковид, напр. *ковидкупон* ‘купон, оргазнириран по време на ковид’, *ковид Коледа* ‘Коледа по време на ковид’, *ковидтуризъм*, *ковидпътуване*, *ковидзима*, *ковидваканция*.
5. За който причина е COVID-19 – заради ковид, напр. *ковидпоследици* ‘последици от боледуване от ковид’, *ковидизолация* ‘изолация, наложена заради разболяване от ковид’, *ковидрежим*, *ковидстрах*, *ковидпаника*.

А компонентът *постковид-* е с две главни значения:

1. Отнасящ се за реалността след края на пандемията от COVID-19, напр.: *постковидреалност*, *постковидсезон*, *постковидофис*.

[5] За да избегнем прекомерното разрастване на текста, подаваме словообразувателните парафрази само за първите два примера.

2. Отнасящ се към състоянието на пациента след преболедуване на COVID19, напр.: *постковидусложнения*, *постковидсиндром*, *постковидлечение.*

Цитирана литература

Cierpich-Kozieł 2021: Cierpich-Kozieł, A. Koronarzeczywistość – o nowych złożeniach z członem korona w dobie pandemii,. – In: *Język polski*, vol. 100, кн. 4, s. 102 – 117.

Długosz 2017: Długosz, N. *O znakach ubezwłasnowolnionych, czyli o nowych polskich i bułgarskich compositach bezafiksalnych w medialnym dyskursie publicystycznym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Evans 2007: Evans, V. *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Kraków: TAiWPN Universitas.

Kiklewicz 2006: Kiklewicz, A. Dyfuzja semantyczna w języku i tekście (I). – In: *LingVaria I* (2006), s. 11 – 21.

Langacker 2009: Langacker, R. *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków: TAiWPN Universitas.

Списък на използваните статии

Академик проф. д-р Иван Миланов: Постковидният неврологичен синдром отшумява от един до три месеца – www.capital.bg, публикувано 17.12.2021.

Антония Първанова предупреди за Ковид манипулация за изборите! „Така ще спечели ГЕРБ“ – www.alarmanews.com, публикувано 06.02.2021.

Бургаско може да е пречупило ковид кривата, но още 225 са новозаразените, а 10 са починалите – www.burgasnews.com, публикувано 08.04.2021.

Великобритания въвежда задължителен PCR и за ваксинирани българи – www.glasove.com, публикувано 29.11.2021.

Великобритания с нов ковид рекорд – 122 186 заразени за ден – www.trud.bg, публикувано 25.12.2021.

Вино и ваканция – www.capital.bg, публикувано 19.06.2021.

Властта: Костадинов иска затваряне на границите на граждани от „свръхваксинирани концлагери“ – www.monitor.bg, публикувано 29.12.2021.

Втората ковид Коледа – www.capital.bg, публикувано 03.12.2021.

Елегантно показваме тайните на театъра – www.digitaltheatre.bg, публикувано 23.03.2021.

За 7 месеца: Над 95 000 дози ваксини са поставени в пунктовете на Столична община – www.monitor.bg, публикувано 23.12.2021.

Заболеваемостта в Бургаско спада, областта вече е в червено на ковид картата – www.burgasnews.com, публикувано 21.11.2021.

Заработи първият постковид център у нас – www.monitor.bg, публикувано 17.08.2021

Застрахователят може да ни възстанови цената на КОВИД тест в чужбина – www.burgasnews.com, публикувано 03.06.2021.

Защо Европа се върна към мрачните дни на COVID пандемията? – www.m.dnes.bg, публикувано 14.11.2021.

Земеделците ще получат близо 940 млн. лева субсидии и ковид помощи до декември – www.capital.bg, публикувано 01.11.2021.

И пак в същия ковид капан – www.capital.bg, публикувано 21.10.2021.

Италия, Австрия и Франция ни цакат със зимния сезон – www.fakti.bg, публикувано 08.10.2021.

Как възрастните хора приеха новината за 75-те лв. като стимул за ваксинация? – www.bntnews.bg, публикувано 25.12.2021.

Как постковид реалността ще промени болниците – www.capital.bg, публикувано 17.09.2021.

Как се инсталира ковид сертификатът в телефона – www.capital.bg, публикувано 21.10.2021.

Капитализмът беше суспендиран – www.capital.bg, публикувано 03.12.2021.

Карнобат с два пъти по-висока ковид заболеваемост от тази в Бургаска област – www.burgasnews.com, публикувано 11.10.2021.

Кирил Петков: 75 лева за всеки пенсионер, който се ваксинира – www.dw.com/bg/, публикувано 25.12.2021.

Ковид ваксините позлатиха Pfizer, Biontech и Moderna – www.capital.bg, публикувано 15.12.2021.

Ковид революция в Ротердам: изстрели по тълпата – www.burgasnews.com, публикувано 20.11.2021.

КОВИД тормоз и за Лили! Отмени 9 концерта – www.marica.bg, публикувано 18.03.2021

Кой издава сертификата за ваксинация и защо пак се размива отговорността? – www.m.dnes.bg, публикувано 27.04.2021.

Коронавирусът удари и по Лестър в разгара на сезона – www.novini247.com, публикувано 09.12.2021.

Манихейско и хаотично. Съперничеството между Америка и Китай ще оформи постковид света, твърди Зани Минтън Бедоус – www.capital.bg, публикувано 23.12.2021.

Млад мъж, спасен в Ковид-реанимацията на УМБАЛ Бургас: Подценявах опасността – www.burgasnews.com, публикувано 28.09.2021.

Най-важното от уикенда: Затягане на ковид мерките, партия на българите в Северна Македония – www.capital.bg, публикувано 17.10.2021.

Нов ковид локдаун в Москва – www.burgasnews.com, публикувано 13.06.2021.
От днес: Пенсиите се увеличават – www.monitor.bg, публикувано 24.12.2021.
Отвориози от 7 до 10 с БНР Бургас на 2 ноември – www.bnr.bg/burgas/, публикувано 02.11.2021.
Офисът на бъдещето – www.capital.bg, публикувано 22.12.2021.
По тънък лед: Докога ще има ковид ограничения – www.capital.bg, публикувано 14.12.2021.
Постковид бъдещето на иРНК терапиите – www.capital.bg, публикувано 23.12.2021.
Проф. Аргирова в разговор с премиера: Хората със сърдечно-съдови заболявания и диабет трябва да се ваксинират – www.monitor.bg, публикувано 23.12.2021.
Проф. Аргирова пред Кирил Петков: Има опасност България да стане COVID гето – www.nova.bg, публикувано 23.12.2021.
Психолог съди Николай Витанов за ковид тормоз – www.standartnews.com, публикувано 02.08.2021.
Работодателите вече се конкурират за набирането на таланти с компани от цял свят – www.capital.bg, публикувано 22.11.2021.
Теодор Ушев: Дядо коледа се оказа дядо Ковид за мен – www.mediapool.bg, публикувано 25.12.2021.
Свободно пътуване със зелен сертификат за ЕС за сега пропада – www.capital.bg, публикувано 17.12.2021.
СЗО определи симптомите на пост-ковид синдрома – www.monitor.bg, публикувано 07.10.2021.
Скот Робъртс: Пандемията и отдалечената работа отвори вратата за ръск киберпрестъпленията – www.capital.bg, публикувано 19.10.2021
Сменихме трамвая с колата заради пандемията – www.monitor.bg, публикувано 29.12.2021
Студентка си дойде за Коледа, за да получи Златното яйце – www.monitor.bg, публикувано 17.12.2021.
Това е изтина, ако не ви харесва – има и друга – www.capital.bg, публикувано 23.12.2021
Туризмът и авиосекторът очакват щети от връщането на рестрикциите заради Омикрон – www.capital.bg, публикувано 29.11.2021.
Уволняват 4-та полицаи участвали в ковид-купон в заведение край Сандански – www.trud.bg, публикувано 19.02.2021.
Умора, задух, проблеми с паметта: 40% от заразените развиват пост-Ковид синдром– www.dw.com/bg/, публикувано 21.12.2021.
Фармацевти: Има постоянни сривове на системата за рецепти и дефицит на ковид лекарства в аптеките – www.capital.bg, публикувано 25.10.2021.
Фермите получиха близо 71 млн. лева помощ за щетите от пандемия – www.monitor.bg, публикувано 10.12.2021.
Франция не хареса ковид хапчето на Мерк – www.monitor.bg, публикувано 23.12.2021.
Четири ковид вълни по-късно – www.capital.bg, публикувано 23.10.2021.
Шоков скок на заразените! Омикрон или коледно натрупване? – www.marica.bg, публикувано 30.12.2021.
Ще налее ли масло в огъня на спора рекордната глоба на Полша от европейскив съд – www.monitor.bg, публикувано 02.11.2021.

COMPOSITES WITH THE COMPONENT КОВИД- AND ПОСТКОВИД- IN THE BULGARIAN MEDIA DISCOURSE

Natalia Długosz
Institute of Slavic Philology, Adam Mickiewicz University, Poznań
natrek@amu.edu.pl

Abstract: This paper discusses the problem of Bulgarian compound nouns with the components *ковид-* and *постковид-*. I describe the formal status of this type of compound words, I group them into semantic fields and I analyze selected examples of language usage in the cognitive-communication approach. I would like to draw your attention to several significant features of the concerned composites. It concerns the feature of brevity, the creation of new structures on the basis of a simple model based on analogy as well as the fact that the feature of formal transparency of compounds is accompanied by a large degree of semantic density. I put an accent on semantic blur of derivatives used in the language of the mass media out of context.

Keywords: *compound words, covid-, postcovid-, Bulgarian, media discourse*

Natalia Długosz
Institute of Slavic Philology
Adam Mickiewicz University
Poznań

СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СИНТАКСИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПРЕДИКАТИВОВ ОЩУЩЕНИЯ (СЕНЗИТИВОВ)

Галина И. Кустова
Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН
galinak03@gmail.com

Резюме. Рассматриваются конструкции „предикатив ощущения (сензитив) + инфинитив“. Для ощущений типичны инфинитивы движения, положения и некоторые другие: *Холодно стоять / ехать*; *Темно идти / читать*. Такой инфинитив занимает промежуточное положение между валентностью и свободным распространителем (адъюнктом). В инфинитивной конструкции синтаксический статус предикатива повышается, т.к. он приобретает новый тип зависимых. При этом сензитивы претерпевают семантический сдвиг: они смещаются в зону эмоциональных оценок: *Душно ездить летом в метро* ≈ ‘неприятно’ или в зону модальных предикатов: *Уже темно читать* ≈ ‘трудно или невозможно’.

Ключови думи: *предикатив*, *сензитив*, *инфинитивные конструкции*

1. Экспериенциальные состояния

Состояние как акциональный тип предиката имеет один аргумент (одну валентность) – субъекта = носителя состояния, ср.: ***Он*** *пьян*; ***Ему*** *нездоровится* (двухместные предикаты типа *X похож на Y* иногда относят к состояниям, поскольку они тоже являются стативами, но правильнее называть их отношениями).

Однако существует большой класс состояний, которые нарушают это правило, – это экспериенциальные состояния, т.е. состояния человека, которые он осознает. Субъект таких состояний традиционно называется экспериенцером. У многих предикатов экспериенциальных состояний, кроме субъекта-экспериенцера, есть также второй семантический аргумент – стимул. При этом экспериенциальные предикаты различаются и с точки зрения содержания стимула, и с точки зрения его синтаксического выражения.

Стимул – это разновидность каузатора (причины). Но если „обычный“ каузатор действует непосредственно и механически (*Ветер сломал дерево*; *Солнце нагрело камни*), то стимул действует опосредованно – благодаря наличию у человека систем восприятия и обработки информации, получаемой из внешнего мира. В силу этого стимул может и не подействовать на человека, не вызвать соответствующего экспериенциального состояния-результата: человек не обрадуется конфетам, если он не любит сладкого; человек может не заметить какой-то предмет, даже если предмет находится в его поле зрения, и т.д.

В классе экспериенциальных состояний выделяется множество подклассов с разной семантикой и разными синтаксическими свойствами:

- физические и физиологические состояния-ощущения, далее – **сензитивы**: *больно, жарко, тошнит, жжет, колет*;
- перцептивные состояния: *видно, слышно, чувствуется*;
- ментальные состояния: *знаю, понимаю, известно, понятно*;
- модальные состояния: *нужно, необходимо*;
- эмоциональные состояния: *радоваться, печалиться, грустить, огорчаться, стыдиться, обижаться, радостно, печально, грустно, стыдно, обидно*.

В русском языке основными способами выражения экспериенциальных состояний являются предикативы и глаголы, см., например, (Кустова / Kustova 2004; Бонч-Осмоловская, Рахилина, Резникова / Bonch-Osmolovskaia, Rakhilina, Reznikova 2009: 8 – 27; Сердобольская, Толдова / Serdobol’skaia, Toldova 2014: 443 – 477; Летучий / Letuchii 2018: 136 – 192; Циммерлинг / Zimmerling 2018: 7 – 33).

Задача данной работы – показать системные изменения в семантике и синтаксических свойствах сензитивов, выражаемых предикативами (в русской грамматической традиции предикатив, или категория состояния (Щерба / Shcherba 2004), – это предикат, который омонимичен наречию и краткому прилагательному среднего рода, но является сказуемым безличного предложения ср.: *Дети* ***шумно*** [наречие] *вбежали в комнату – В комнате* ***шумно*** [предикатив]). Главный предмет анализа – инфинитивная конструкция, ср.: ***Холодно спать*** *на полу*. У перцептивных и ментальных предикативов инфинитивная конструкция отсутствует (**Не видно читать*, ср. допустимое: *Темно читать*; **Не знаю позвонить* в значении ‘Не знаю, как позвонить; Не знаю номер телефона’), поэтому мы будем сравнивать сензитивы с эмоциями (условное обозначение предикативов состояний – S).

2. Эмоции

Экспериенциальные состояния устроены не так, как „обычные“ состояния. Они, как уже было сказано, имеют валентность стимула. Стимул – это ситуация P, которая вызывает данное экспериенциальное состояние. При этом у сензитивов эта валентность синтаксически не выражается, а у эмоций выражается, причем разными способами – зависимой клаузой (*рад, что встретил друга*), зависимым инфинитивом (*рад был встретить друга*), именной группой (*рад встрече*).

Эмоция имеет сложную семантическую структуру. Эта сложная структура соответствует той сложной истории, которая приводит к возникновению эмоциональной реакции и которую можно представить с помощью следующих этапов:

X радуется, что его команда победила
Событие-каузатор: Имела место ситуация P (P = команда победила)
Знание: ‘X узнал, что P’
Оценка: ‘X оценил ситуацию P как хорошую’
Переживание (состояние): ‘X испытывает положительную эмоцию S’

Таким образом, стимул – это не просто каузатор, это ситуация, содержание которой субъект-экспериенцер осознает и оценивает.

Разумеется, компоненты, входящие в семантическую структуру эмоций, многократно пересекаются и накладываются друг на друга: ситуация-причина имеет содержание, и эта же информация является содержанием знания и оценки. Тем не менее каждый этап возникновения эмоциональной реакции релевантен: если субъект X не узнает, что P, эмоция не возникнет; если X оценит P по-другому, возникнет другая эмоция.

Стандартным способом выражения стимула P является зависимая клауза: *Ему обидно, что его команда проиграла*. Интересующая нас инфинитивная конструкция возможна в том случае, если у состояния S и ситуации P один и тот же субъект: *Мне было обидно, что я проиграл на последнем этапе – Было обидно проиграть на последнем этапе*.

В инфинитивной конструкции возможны три типа инфинитивов – обозначим их через P, V и T (Кустова / Kustova 2021: 456 – 463).

P – это ситуация-стимул, т.е. валентность P эмоционального предиката S: *Было обидно* ***проиграть*** */ Грустно* ***расставаться*** *с друзьями / Приятно* ***встретиться*** *с коллегами на конференции*.

V – это не валентность предиката S, а обозначение того канала, через который информация о P поступает или активизируется в сознании X-а*:

1. *Ему грустно* ***видеть****, как Герцен тратит свой талант на пустяки* [Е. А. Соловьев-Андреевич. Александр Герцен. Его жизнь и литературная деятельность (1897)].
2. *Как мне грустно* ***слышать****, что в Браилове опять неудача* [П. И. Чайковский. Письма Н. Ф. фон-Мекк (1878)].
3. *Мне было очень грустно* ***узнать****, что Ольга Арнольдовна заболела в дороге*. [В. Г. Короленко. Письма 1902 г. (1902)].

* Примеры с атрибуцией в квадратных скобках извлечены из Национального корпуса русского языка (НКРЯ), (https://ruscorpora.ru/).

4. *Грустно* ***подумать****, что все это погибло навсегда* [Л. И. Арнольди. Мое знакомство с Гоголем (1862)].

Как видно из примеров, V – это информационные глаголы: ментальные глаголы и глаголы восприятия в ментальном значении.

Наконец, есть третий тип инфинитивов – они обозначают промежуточную, „переходную“ ситуацию, которая является связующим звеном (во времени) между субъектом X и ситуацией P (обозначим ее через T – „трансфер“):

5. *Олегу было страшно* ***нажимать*** *кнопку звонка. Если дети решительно и однозначно настроены против него, он не представлял, как это переживет* [Виктор Мясников. Водка (2000)].
6. *Мне было очень страшно* ***выходить и петь*** *перед целым залом* [И. К. Архипова. Музыка жизни (1996)].

В примере (5) Олегу, конечно, не страшно нажать на кнопку, ему страшно, что его плохо примут дети – т.е. его пугает та ситуация, которая произойдет после того, как он позвонит, войдет в дом и встретится с детьми. В примере (6) певице не страшно петь и не страшно выходить на сцену, ее пугает, что зрители плохо примут ее выступление.

Для сравнения с сензитивами наиболее важны второй и третий тип зависимых инфинитивов (V и T).

3. Сензитивы

Экспериенциальные предикаты из группы сензитивов (ощущения) имеют ту же „реактивную“ природу, что и эмоции, но не имеют такой сложной внутренней структуры.

Сензитивы являются реакцией на воздействие физического (физиологического) фактора, т.е. у них, по определению, есть причина-стимул. Однако причина состояния P у таких предикатов не выражается ни в виде придаточного P, ни в виде инфинитива P.

В классе сензитивов можно выделить три группы.

Первая группа: причина-стимул находится „внутри“ человека, и он не может ее сформулировать. Такие ощущения в русском языке обычно выражаются глаголами: *Руку жжет*; *В боку колет*; *Сердце жмет*; *Палец болит*, но могут выражаться и предикативами: *Руку больно*.

Вторая группа – ощущения, порождаемые контактом с определенным предметом; назовем их контактными. Причиной контактных ощущений является одноименное свойство контактирующего предмета: *горько пить лекарство – горькое лекарство*; *жестко спать на досках – жесткие доски* vs. *мягко спать на перине – мягкая перина*; *горячо держать кружку – горячая кружка*; *горячо ходить по раскаленным от солнца камням – горячие камни*. Здесь даже существует каузативная конструкция, но только для глаголов: *Кружка жжет руку*; *Камни жгут ноги*. *Больно* может входить и в эту группу, если ощущение возникает вследствие контакта: *Больно прикасаться к руке*.

Предикативы первой и второй группы относятся только к человеку, т.е. они описывают состояние человека, но не могут характеризовать состояние окружающей среды: **В комнате больно*; **За столом было сладко*.

Третья группа предикативов – „пространственные“ ощущения человека (т.е. возникающие в некотором пространстве в силу его свойств, но не требующие контакта с каким-либо предметом): *Мне холодно / темно / душно / тесно / сыро в этой комнате* (о противопоставлении пространственных и контактных значений (Кустова / Kustova 2013: 41 – 69)).

Предикативы второй и третьей группы присоединяют инфинитив:

7. ***Сладко есть*** *с твоей ладошки Бусы ягоды морошки* [Надежда Зотова. Басни. Сказки. Стихи (2021)].
8. *Ему было* ***мягко*** *и уютно* ***сидеть*** *на турецком диване* [А. П. Чехов. Бабье царство (1894)].
9. *Но ветра не было, и через минуту Ксюте стало* ***жарко стоять*** *на берегу* [Евгений Евтушенко. Ягодные места (1982)].
10. *Кажется, только сейчас, когда спектакль был уже сыгран, находившиеся в зале люди до конца поняли, как* ***холодно*** *было* ***играть*** *актерам* [Константин Симонов. Случай с Полыниным (1969)].

Предикативы третьей группы могут также описывать состояние окружающей среды (носитель состояния – пространство – обозначается в этом случае так называемым детерминантом (Шведова / Shvedova 1968: 39 – 50). *На улице / в комнате холодно*; *На улице / в комнате темно*; *В помещении душно*; *В квартире тесно*; *В подвале сыро*.

Кроме того, есть ряд предикативов, которые – в изолированном употреблении (!) – могут описывать состояние среды, но не человека: *На улице слякотно / морозно / грязно / пыльно / шумно* vs. **Мне слякотно / морозно / грязно / пыльно / шумно* (в инфинитивной конструкции, как будет показано ниже, они могут относиться к лицу: *Когда ей кто-нибудь говорил „Вы бы сели вон на ту скамеечку,* ***вам****, наверное, тут* ***шумно читать****“, она отвечала: „Шум мне абсолютно не мешает“* [„Кодры“: литературно-художественный и общественно-политический журнал. 1991. Вып. 1 – 6]).

Нас будут интересовать три вопроса:

– какие инфинитивы употребляются в конструкции с пространственными предикативами-сензитивами;
– какие семантические сдвиги происходят с сензитивами в инфинитивной конструкции;
– как соотносятся предикативы состояний человека (сензитивы) и предикативы состояний среды.

Характеристика пространства сама по себе не связана с состоянием человека: *На улице холодно / темно / душно* не значит, что кому-то холодно / темно / душно, хотя имеется импликатура, что если человек окажется в соответствующей среде, его состояние изменится (например, если на улице холодно, то человеку [без теплой одежды] будет холодно). Напротив, состояние-ощущение человека однозначно указывает на одноименное состояние окружающей среды, так как является результатом воздействия среды: *Мне холодно* является результатом низкой температуры среды и имплицирует *Здесь холодно* (мы не рассматриваем более сложные случаи, когда, например, человека знобит в теплом помещении); *Мне темно* имплицирует *Здесь темно*, т.е. ‘я нахожусь в темном (недостаточно освещенном) пространстве’, и т.д. Ощущения могут быть разными (*холодно, темно, душно, тесно*), но механизм их возникновения один и тот же: они возникают у человека в определенном пространстве и каузированы свойствами этого пространства – температурой, освещенностью, духотой, теснотой.

Таким образом, формулировка „одни и те же предикативы могут описывать и состояние среды, и состояние человека“ нуждается в уточнении: в сочетании с лицом и в сочетании с пространством эти предикативы имеют разные значения: *На улице / В комнате темно* значит ‘нет или мало света’; *Мне темно* значит ‘я плохо вижу или совсем не вижу то, что я хочу рассмотреть, из-за того что нет или мало света’.

Каузативная конструкция для выражения этой корреляции, т.е. связи между состоянием среды и состоянием человека, не употребляется, т.к. она была бы тавтологичной: *?Мне холодно из-за холода* (из-за низкой температуры на улице или в помещении), *?Мне темно из-за темноты* (отсутствия освещения); *?Мне душно из-за духоты* и т.д.

Семантически схема возникновения состояния отчасти сходна со схемой эмоций, хотя и более простая по структуре:

X-у тепло / холодно
(а) X находится в определенных условиях C (conditions = свойства пространства)
(б) условия C воздействуют на X-а
(в) у X-а возникает положительное / отрицательное состояние-ощущение S (sensation)

Характеристики пространства (*холодно – тепло*, *светло – темно*) сами по себе нейтральны, пока они рассматриваются безотносительно состояния и деятельности человека. Сензитивы, как и эмоции, напротив, включают в свою семантику определенную оценку. Она зависит от того, является ли состояние S комфортным, желательным для человека (*X-у тепло / светло / просторно*) или дискомфортным, нежелательным или даже опасным (*X-у холодно / жарко / душно / темно / тесно*).

Если противоположные характеристики пространства (*холодно – тепло*, *светло – темно*), в общем случае, симметричны, то противоположные, т.е. комфортные и дискомфортные, состояния человека совершенно неравноценны и несимметричны. Сообщение о комфортном состоянии – это просто констатация:

11. *На „залавках“ печи* ***тепло*** *и* ***удобно сидеть*** *в долгие зимние вечера* [„Наука и жизнь“, 1979].
12. *Но когда начался пожар, я подумала: теперь мне* ***светло идти*** [Л. Н. Андреев. Океан (1911)].

Что касается дискомфортных состояний, человек стремится их избежать или прекратить (поскольку они неприятны), дискомфортные состояния, вызванные неблагоприятными условиями среды, мешают деятельности, препятствуют реализации различных ситуаций.

Поскольку зависимую клаузу сензитивы не присоединяют (**Холодно, что мы стоим на морозе*), ситуации-помехи могут обозначаться только инфинитивом в инфинитивной конструкции, ср. *Холодно* ***стоять*** *на морозе*; *Стало душно* ***лежать*** *здесь, в жаркой комнате, в чужом доме* [Б. В. Савинков (В. Ропшин). Конь вороной (1923 – 1924)].

В инфинитивной конструкции происходят интересные семантические сдвиги и возникают новые семантические связи.

Причина состояния человека – не ситуация, обозначенная инфинитивом, а состояние пространства:

Холодно стоять на улице [причина – свойство пространства, т.е. холод, а не *стоять*] ≈ ‘холодно стоять на холоде’;
Темно ехать ночью ≈ ‘темно ехать в темноте’;
Тесно ехать в переполненном вагоне ≈ ‘тесно ехать в тесноте’.

При этом отрицательное воздействие среды на человека происходит именно на интервале ситуации деятельности, обозначенной инфинитивом, т.е. эта ситуация связывает человека с источником негативного воздействия. Тем самым инфинитив в конструкции с сензитивами аналогичен и инфинитиву V (каналу поступления информации о P), и инфинитиву T (это ситуация, связанная с P во временной цепочке), о которых шла речь выше в связи с эмоциональными предикативами.

Но поскольку ситуация V/T осуществляется в пространстве-среде, и в рамках этой ситуации среда (холод, темнота, духота, теснота и т.д.) воздействует на человека, эта ситуация V/T становится как бы частью комплексной причины (почему X-у холодно? – потому что X **стоит на холоде**), т.е. имеет и свойства P. Мы все-таки будем обозначать инфинитив в контексте сензитивов литерой V, чтобы подчеркнуть, что соответствующая ситуация – „канал“ (т.е. условие) воздействия.

Состояние среды и действие V – это не просто две одновременных ситуации; поскольку они обе связаны с человеком, у них возникает и более тесная связь друг с другом, семантическое взаимодействие в рамках инфинитивной конструкции, а сензитив, в свою очередь, претерпевает целый ряд семантических модификаций:

Летом душно ездить в метро:
(1) свойство пространства: в метро душно → (2) человеку душно → (3) это мешает ездить, делает поездки дискомфортными.

В таких конструкциях сензитив семантически сдвигается в зону эмоций и оценок, но в то же время приобретает отчетливую семантику причины (объяснения оценки): ‘плохо, неприятно ездить летом в метро из-за духоты’ (происходит „расслоение“ на оценку и причину).

В позиции инфинитива употребляются, в основном, глаголы положения, местонахождения, движения, поскольку они наиболее тесно связаны с пребыванием в определенном пространстве, а именно свойство пространства является, в конечном счете, причиной дискомфорта.

Однако воздействие среды на ситуацию V может быть еще более существенным.

Уже темно читать:
(1) свойство пространства: в помещении темно → (2) человеку темно (‘не видно / плохо видно’) → (3) это затрудняет чтение или делает его невозможным.

Таким образом, в рамках инфинитивной конструкции пространственный сензитив может смещаться не только в зону оценок, но и в зону модальных значений (‘трудно’, ‘невозможно’, ‘нежелательно’). Инфинитивы в таких конструкциях обозначают ситуацию, которую трудно или не-

возможно выполнять в неблагоприятных условиях С (конструкции, обозначающие благоприятные условия, имеют другую интерпретацию, но мы не можем на этом останавливаться).

Доказательством семантической трансформации является то, что в инфинитивную конструкцию попадают и те предикативы, которые характеризуют только пространство, но не состояние человека:

13. *Папа жаловался, что ему **шумно спать** в зале, попросил меня помочь построить ему стену с дверью* [Тимур Векслер. Альвитания. 2021]
    ≈ ‘трудно, некомфортно’.
14. *Он и думает, князь Голицын: // „Где пройти лучше, проехать? // Дорогою **ехать пыльно**, а лесом ехать тёмно“* [Памятники русского фольклора. Исторические песни восемнадцатого века (1971)]
    – ср. другие варианты этой песни: *Полем **ехать пыльно**, Лесом **ехать грязно**, Москвой ехать стыдно*; *Он и думу думает: где лучше проехать; Мне лужками, князю, **ехать топко**; Мне лесами ехать темно; Мне дороженькой, князю, **ехать пыльно***.

Итак, в рамках инфинитивной конструкции происходит два типа семантических сдвигов: во-первых, пространственные предикаты, т.е. характеристики пространства, смещаются в группу сензитивов – состояний человека. Например, поскольку темнота значима для выполнения каких-то действий, она начинает ОЩУЩАТЬСЯ, переживаться человеком как его собственное состояние (т.е. состояние ‘не видно, плохо видно’ обозначается предикативом *темно*). Во-вторых, состояние-сензитив смещается в зону эмоционально-оценочных (‘неприятно’) или модальных (‘невозможно’) предикатов и интерпретируется как затруднение или помеха для реализации ситуации V.

Благодарности

Исследование осуществляется в рамках коллективного проекта № 20-512-18005 при финансовой поддержке РФФИ и Фонда „Научни изследвания“, МОН, Болгария.

Acknowledgments: The reported study was funded by RFBR and BNSF, project number 20-512-18005.

Цитирана литература / References

Бонч-Осмоловская, Рахилина, Резникова 2009: Бонч-Осмоловская А. А., Е. В. Рахилина, Т. И. Резникова. Глаголы боли: лексическая типология и механизмы семантической деривации. – В: Рахилина Е. В. (ред.) *Концепт ‘боль’ в типологическом освещении*. Киев, с. 8 – 27. (Bonch-Osmolovskaia, Rakhilina, Reznikova 2009: Bonch-Osmolovskaia A. A., E. V. Rakhilina T. I. Reznikova. Glagoly boli: leksicheskaia tipologiia i mekhanizmy semanticheskoi derivatsii – In: Rakhilina E. V. (red.) *Kontsept ‘bol’ v tipologicheskom osveshchenii*. Kiev, s. 8 – 27).

Кустова 2004: Кустова Г. И. *Типы производных значений и механизмы языкового расширения*. Москва: Языки слав. культуры. (Kustova 2004: Kustova G. I. *Tipy proizvodnykh znachenii i mekhanizmy iazykovogo rasshireniia*. Moskva: Iazyki slav. Kul’tury).

Кустова 2013: Кустова Г. И. Семантические связи и системные значения экспериенциальных прилагательных: предметные и пространственные контексты. – В: Русский язык в научном освещении, № 1(25), с. 41 – 69. (Kustova 2013: Kustova G. I. Sistemnye sviazi i sistemnye znacheniia eksperientsial’nykh prilagatel’nykh: predmetnye i prostranstvennye konteksty. – In: *Russkii iazyk v nauchnom osveshchenii*, № 1(25), s. 41 – 69).

Кустова 2021: Кустова Г. И. Типы инфинитивных конструкций с предикативами (по данным Национального корпуса русского языка). – В: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам международной конференции „Диалог-2021“*. Вып. 20 (27), с. 456 – 463. (Kustova 2021: Kustova G. I. Tipy infinitivnykh konstrukcii s predikativami (po dannym Nacional’nogo korpusa russkogo iazyka). – In: *Kompiuternaia lingvistika i intellektual’nye tekhnologii: Po materialam mezhdunarodnoi konferencii «Dialog-2021»*, Vyp. 20 (27), s. 456 – 463).

Летучий 2018: Летучий А. Б. Предикативы. – В: *Материалы к корпусной грамматике русского языка. Вып. III. Части речи и лексико-грамматические классы*. Санкт-Петербург, с. 136 – 192. (Letuchii 2018: Letuchii A. B. Predikativy. – In: *Materialy k korpusnoi grammatike russkogo iazyka. Vyp. III. Chasti rechi i leksiko-grammaticheskie klassy*, Sankt-Peterburg, s. 136 – 192).

Сердобольская, Толдова 2014: Сердобольская Н. В., С. Ю. Толдова. Конструкции с оценочными предикативами в русском языке: участники ситуации оценки и семантика оценочного предиката. – В: *Acta Linguistica Petrotolitana. Труды Института лингвистических исследований*. Т. X. Ч. 2. Санкт-Петербург, с. 443 – 477. (Serdobol'skaia, Toldova 2014: Serdobol'skaia N. V., S. Iu. Toldova. Konstruktsii s otsenochnymi predikativami v russkom iazyke: uchastniki situatsii otsenki i semantika otsenochnogo predikata. – In: *Acta Linguistica Petrotolitana. Trudy Instituta lingvisticheskikh issledovanii*. Vol. X. Part 2. Sankt-Peterburg, s. 443 – 477).

Филипенко 2003: Филипенко М. В. *Семантика наречий и адвербиальных выражений*. Москва: Азбуковник. (Filipenko 2003: Filipenko M. V. *Semantika narechii i adverbial'nyh vyrazhenii*. Moskva: Azbukovnik).

Циммерлинг 2018: Циммерлинг А. В. Имперсональные конструкции и дативно-предикативные структуры в русском языке. – В: *Вопросы языкознания*, № 5, с. 7 – 33. (Zimmerling 2018: Zimmerling A. V. Impersonal'nye konstruktsii i dativno-predikativnye struktury v russkom iazyke. – In: *Voprosy Iazykoznaniia*, № 5, s. 7 – 33).

Шведова 1968: Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения. – В: *Вопросы языкознания*, № 2, с. 39 – 50. (Shvedova 1968: Shvedova N. Iu. Sushchestvuiut li vse-taki determinanty kak samostoiatel'nye rasprostraniteli predlozheniia. – In: *Voprosy iazykoznaniia*, № 2, s. 39 – 50).

Щерба 2004: Щерба Л. В. *Языковая система и речевая деятельность*. Москва: Едиториал УРСС. (Shcherba 2004: Shcherba L. V. *Iazykovaya sistema i rechevaia deiatel'nost'*. Moskva: Editorial URSS).

SEMANTIC AND SYNTACTIC PROPERTIES OF SENSATION PREDICATIVES (SENSITIVES)

Galina Kustova

Vinogradov Russian Language Institute of the Russian Academy of Sciences

galinak03@gmail.com

Abstract. The paper considers constructions «sensation predicative + infinitive» and «emotion predicative + infinitive». The infinitives of the movement, position and some others are typical for sensation predicative: *Kholodno stoyat' / ekhat'* 'It's cold to stand / to drive'; *Temno idti / chitat'* 'It's dark to go / to read'. Such an infinitive occupies an intermediate position between a valency and an adjunct. In the infinitive construction, sensitives undergo a semantic shift: they are shifted to the zone of emotional evaluations (*Mne dushno ezdit' letom v metro* 'It's stuffy for me to ride the subway in the summer') or to the zone of modal predicates (*Uzhe temno chitat'* 'It's dark to read').

Keywords: *predicative, sensitive, infinitive construction*

Galina I. Kustova,
Vinogradov Russian Language Institute of
the Russian Academy of Sciences
Russia, 119019, Moscow, Volkhonka, 18/2
Universitetskaya Emb., 7–9
Moscow

КОНСТРУКЦИИ ЗА ПСИХИЧЕСКИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ С ДАТЕЛНА КЛИТИКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Максим Стаменов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
maxstam@bas.bg

Резюме. В доклада ще бъде представен обзор на конструкциите за психически преживявания с дателна клитика в българския език. Тяхната специфика се състои в това, че те включват в своята синтактична и семантична структура т.нар. „дателен субект“, който може да бъде изразен с дателна клитика или с дателна именна група. За тези конструкции са налице специфични особености на морфологична, синтактична и семантична основа, които ще бъдат подложени на анализ.

Ключови думи: *български език, клитики, конструкции с дателни клитики, психически преживявания*

1. Увод

В българския език налице е клас конструкции, в които „субектът на глаголното действие“, в случая на преживяването, изразено с глагол или предикатив, не се оформя по стандартния начин в именителен (или общ) падеж, а в дателен.[1] Тези конструкции притежават редица характерни особености на морфологично, синтактично и семантично равнище, които ще станат предмет на обсъждане.[2]

2. Конструкции с предикатив и с дателна клитика

Предикативните конструкции с дателна клитика са доминиращи с оглед на възможностите за представяне на преживяващия субект (на Експериенцера, т.е. на одушевения Тръпник) в косвен падеж (*Радостно ми е*) при ориентация по една или друга причина да се блокира възможността за проявата му в им. пад. като подлог (*Радостен съм*) (за преглед вж. Георгиев / Georgiev 1990; Джонова / Dzhonova 2003; Петрова / Petrova 2006; Градинарова / Gradinarova 2010). Основните възможности в това отношение са следните:

А. Конструкция, образувана с безличнопредикативна дума (прилагателно, наречие, причастие или съществително) за възприятие (интероцепция), физиологическо или емоционално състояние:

Мъчно ми е. Жал ми е. Криво ми е. Добре ми е. Зле ми е. Студено ми е. Тежко ми е (*на стомаха*). *Лошо ми е. Самотно ми е. Чоглаво ми е. Светло ми е. Тъмно ми е.*

---

[1] Изследването е извършено по проект „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор № КП-06-РУСИЯ/23 по „Програма за двустранно сътрудничество България – Русия 2020 г.“.

[2] Някои езиковеди у нас отричат съществуването на падеж в съвременния български език, включително и при личните местоимения (вж. например Пашов / Pashov 1962). Ив. Куцаров смята падежа при личните местоимения за лексикално-граматична, а не морфологична категория (Куцаров / Kutsarov 2007: 572). В ГКБКЕ в замяна се поддържа тезата, че при тях са запазени падежни форми, които все още имат жива употреба (ГСБКЕ / GSBKE 1983: 190). Подобно е мнението на Р. Ницолова, че при личните местоимения налице са форми за три падежа – именителен, винителен и дателен (Ницолова / Nitsolova 2008: 147). Необходимостта от разграничаване на падежи се изтъква от Й. Пенчев на синтактична основа в рамките на генеративната традиция (Пенчев / Penchev 1998: 527, 554). В този контекст маркирането с клитики във винителен и дателен падеж е с оглед на изискванията едновременно на командване, управление и свързване.

Б. Конструкция с производни инхоативни глаголи:

Прилошава ми (спрямо *Лошо ми е*). *Докривява ми* (спрямо *Криво ми е*). *Призлява ми* (спрямо *Зле ми е*).

В. Конструкция с наречия или безлични глаголи за знание, мнение или умозаключение:

Известно ми е, че Х. Ясно ми е, че Х. Струва ми се, че Х. Вярва ми се, че Х.

Конструкцията **А.** е класическата за обсъждания тип с предикатив и субект в дателен падеж, изразен с клитика. Тя е широко застъпена, често използвана и с ясно очертана тенденция да разширява обхвата на своите употреби по аналогия с вече утвърдили се образци. При сравнение с оглед на разликата на падежна основа между подлог в им. пад. спрямо подлог в дат. пад. се вижда, че в първия случай имаме идентификация на субекта с психическо преживяване (*Тъжен съм*) спрямо приписване на вътрешно състояние на себе си във втория случай (*Тъжно ми е*).

Характерни за тази конструкция са лексикално специфични ограничения във възможностите за използването ѝ, както проличава от сравнението на *Безразлично ми е* с **Безразсъдно ми е.* Подлежи на допълнително изследване кои наречия за психически състояния могат да заемат позицията на предикативи и кои могат да влизат в структурата на изречението като обстоятелства за начин, както това е в:

(1) а. *Христо безразсъдно ми е причинил всички тези страдания.*
б. **Христо безразлично ми е причинил всички тези страдания.*

(2) а. **На Христо му е безразсъдно дали ще се ожени.*
б. *На Христо му е безразлично дали ще се ожени.*

Налице са и наречия, които могат да бъдат употребявани както в адвербиална **(3а)**, така и в предикативна **(3б)** позиция:

(3) а. *Христо чоглаво се усмихна*.
б. *На Христо му е чоглаво*.

В конструкция **А.** налице са разнородни по своя характер възможности за заемане на позицията на предикатив както с оглед на принадлежност според граматичен клас (част на речта), така и с оглед на семантичните му особености. Според формалната принадлежност по линията на части на речта имаме налице няколко различни възможности:

i. съществително: *жал ми е*;
ii. прилагателно: *тъжно ми е*;
iii. наречие: *рано ми е*.

Маргинално са възможни и употреби на пасивни и активни минали причастия. Примери като ?*Изморено ми е* и ??*Недоспало ми е* не се приемат за нормативни (спрямо *Изморен съм* и *Недоспал съм*), но се откриват в образци от разговорния език. Те очевидно се конструират по аналогия с възможността за алтернация между *Радостен съм* и *Радостно ми е*. Оценката на степента на тяхната (не)приемливост и склонността да бъдат употребени в собствената реч варира при различни носители на езика. Относително по-голямата степен на приемливост на тази конструкция с формата за пасивно минало страдателно причастие се дължи на оприличаването му на прилагателно (*радостен – уморен*). Налице в съвременния разговорен език, както изглежда, е тенденция за включване в употреба на минали причастни форми в предикативна позиция, когато става въпрос за именуване на психически преживявания, при което изпъква резултативният им характер (ефект с натрупване от пребиваването в дадено състояние, т.е. например от уморяването; наличието на този ефект проличава от възможността състоянието да бъде модифицирано според количествен признак – *Малко/много/доста съм уморен*). Ср. „Добър вечер, аз съм Дора. Уморено ми е тази вечер. Уморено ми е и доволно“ (<https://www.psihologdobreva.com/трупа-нарцис/> [18.02.2022]); „Днес ми е студено и недоспало“ (<https://www.instagram.com/p/BvrnXstpgFx/?hl=bg> [18.02.2022]).

При употребата на прилагателни като предикативи налице са известни разногласия доколко в случая става въпрос за същински прилагателни или за производни на тях предикативни думи, които

изглеждат според своята функция по-близо до наречия. Тук критерият трябва да е възможността това прилагателно да се използва в същото значение в двете конструкции с именителен и дателен падеж на субекта, както това е в *Той тъжно погледна към вратата* спрямо *Той е* (*стана*, *се превърна в*) *тъжен символ на народовластието* спрямо *Тъжно му е*. При наличието на подобна възможност няма пречки да се твърди, че става въпрос за една и съща дума, която изпълнява адвербиална, атрибутивна и предикативна функция. В случаи, когато значенията се разминават, както това е например в *Мрачно е* спрямо *Мрачно ми е* имаме повече основания да разглеждаме предикатива в дателната конструкция като форма на *-о*, която с оглед на атрибуцията си според части на речта е най-близо до наречие и така обикновено се класифицира.

Що се отнася до селекцията от предикативи за вътрешни преживявания (състояния, емоции и оценки), използването на наречия за време, като *Рано ми е* (*да се женя*) или *Късно ми е* (*да започна да спортувам*), може на пръв поглед да изглежда, че е извън темата ни. Трябва обаче да се има предвид, че в случая става въпрос за преценки за време с оглед на определени критерии, които Тръпникът намира за субективно значими, така че няма нищо нелогично те да бъдат включени тук поради причини, които са сходни с тези, които се привеждат за субективни оценки на външни обстоятелства на перцептивна основа, като *Тъмно ми е* или *Светло ми е*.

Друга особеност, според която можем да разграничим различни групи сред предикативите, дължим на обстоятелството, че някои от тях могат да намерят място както в дателна, така и в безлична конструкция от типа на *Весело ми е* спрямо *Весело е*. На подобна алтернация подлежат тези от тях, които именуват на първо място възприятия и емоции, но не и физиологическо състояние, ср. *Лошо ми* е и **Лошо е*.[3] Според този начин на разграничаване се оказва, че *Криво ми е* по-скоро маркира физиологическо състояние, отколкото емоция, доколкото предикативите за емоции по правило могат да се употребяват и в дателна, и в безлична конструкция, както това е при *Весело ми е* и *Весело е*.

В нашата селекция е включена и конструкцията **Б.**, която е с предикат, но е производна директно на базата на тази от **А.**, както се вижда от невъзможността на **Лошава ми*, или **Лошее ми*, т.е. инхоативният глагол *прилошава ми* се извежда направо от съответната безличнопредикативна дума *лошо* (*ми е*). Хибридна по своя характер е и конструкцията в **Г.** (вж. следващия раздел), в която могат да влизат както наречия, така и безлични глаголи.

Характерно за конструкцията **В.** е, че при нея се използват на равни начала наречия с предикативна функция и безлични глаголи, т.е. и тя е хибридна. Тя изразява знание, мнение или умозаключение, което стъпва на базата на информация, формулирана с подчинено *че*-изречение. Тази конструкция е също широко застъпена и съществено допълва палитрата от предикации, които могат да се отнесат към дателен субект.

Благодарение на мястото и функциите на този тип конструкции се формира до голяма степен интуитивната представа за доминирането на дателния падеж за изразяване на субект Тръпник.

3. Конструкции с предикат и с дателна клитика

На фона на възможностите за използване на конструкции с предикативи тези с предикати ни изглеждат по-разнообразни с оглед на начините на своето структурно оформление. За отбелязване е, че повечето от тях (**Г.** – **Ж.**) включват форма на глагола, маркирана с възвратната клитика *се* (за преглед вж. Георгиев / Georgiev 1990; Джонова / Dzhonova 2003; Петрова / Petrova 2006; Градинарова / Gradinarova 2010):

Г. Конструкция с глаголи за желание или за потребност с дателен субект и с възвратна клитика *се*:

Иска ми се. Танцува ми се. Пее ми се. Рита ми се футбол.

---

[3] *Лошо е* е приемливо, но в друго свое значение – като оценка, както е в *Лошо е, че няма да дойдеш*. Тук в замяна става въпрос за физиологическо състояние, тъй както това е в *Лошо ми е*. Физиологическото състояние не подлежи на генерализирана употреба, а винаги се отнася до конкретен субект на това състояние.

Д. Конструкция с глаголи за привидно или илюзорно възприятие на обект Стимул от външния свят с възвратна клитика *се*:

Причува ми се X. Привижда ми се X. Присторва ми се, че X.

Е. Конструкция за вътрешно физиологическо състояние и/или свързана с него нужда с дателен субект и възвратна клитика *се*:[4]

Гади ми се. Повръща ми се. Вие ми се свят. Повдига ми се.

Ж. Конструкции с възвратни глаголи за междуличностно взаимодействие, които контролират непряк обект Тръпник, при които може да има дублиране на непрякото допълнение:

Явявам му се насън на някого. Появявам му се като видение на някого.

З. Конструкции с глаголи за перцептивен изглед в няколко вариации – с *ми*, с *ми се* и с *ми се* + неопределително местоимение за Стимул (тълкувано като заемащо позицията на подлог):

Нещо ми свети. Нещо ми (*се*) *чернее в полето насреща. Нещо ми* (*се*) *белее на хоризонта. Нещо ми се мярна в гората.*

Измежду всички тях само при конструкцията в **З.** имаме глаголи, които могат да не бъдат възвратни (*Нещо ми свети*), с дателна клитика за Тръпника на действието, като позицията на субекта Стимул е заета от неопределителното местоимение *нещо* или от група на съществителното, което отпраща към референт от външната действителност. Това е конструкция със семантичната конфигурация от Стимул, Тръпник и Локатив, който може да не бъде експлициран с оглед на контекста на конкретното изказване. Тази конструкция представлява преходен случай между възможностите да се изрази преживяване със субект в именителен или дателен падеж. Характерна за нея е и възможността за факултативно включване на възвратната частица *се*. Последното се дължи най-вероятно на използването ѝ по аналогия със случаите, когато *се* е задължително поради употребата му с възвратен глагол, както това е в *Нещо ми се мярна*.

4. Две основни групи глаголи, които контролират субект в дателен падеж

В група **1.** попадат глаголи, които изискват дателен субект, маркиран с местоименна клитика, в ролята на Тръпник. Те именуват най-вече усещания или възприятия за вкус и мирис:

1. *горчи* (*ми*), *мирише* (*ми*), *пари* (*ми*), *слади* (*ми*), *сладни* (*ми*), *студи ми* (изпитвам студ), *топли* (*ми*), *люти* (*ми*) и т.н.

Глаголите от тази група, като *горчи* (*ми*), се използват в 3 л. ед. и мн. ч. и се маркират отделно в РБЕ / RBE 1977-, но при все това като производни на глагола с номинално пълна парадигма от лица и числа *горча*. В действителност е трудно да се намери приемлив пример на употреба не в 3 лице и на глагола *горча*. Така **Аз горча* или **Ти горчиш* са очевидно неприемливи.

От приведените в група **1.** глаголи проличава, че при тях налице са две възможности откъм разпределение според семантични роли. В единия случай в позицията на подлог се намира Стимулът на състоянието (*горчене*). В другия случай, както това е при *Мириша цвете*, подлогът е в позицията на Деятел и тук са възможни всички лица на глагола в ед. и мн. ч. С други думи, сред приведените глаголи има различни подвидове, които изискват бъдещо по-детайлно описание. Това, което ги обединява, е, че те подлежат на дателна алтернация. Това, което ги различава, са възможностите за алтернативни диатези. При *горча/горчи ми* тя е на базата на подлог Стимул. При *мириша/мирише ми* тя е на базата на подлог Деятел (*Мириша тревата* спрямо *Тревата ми мирише*). Сред тези глаголи

---

[4] Следва да се посочи, че тук може да се направи допълнително разграничение между конструкциите, които изискват подлог, като *Вие ми се свят* (при неприемливо **Вие ми се*), за сметка на *Гади ми се*, където такава позиция не може да се открие. А има и случаи, при които подлогът може да бъде изпуснат като генеричен или тъй като се подразбира от контекста, например *Пие ми се* (*нещо, вода, бира*).

има и такива, които не подлежат на диатезни промени от приведените типове, а са специализирани за употреба с дателен субект, както например това е при *студи ми* (изпитвам студ).

В група **2.**, която е най-богата, се включват най-вече производни глаголи за широка гама от чувства с кратка форма на дателното местоимение за Тръпник. Те позволяват в определени случаи включването на втори и дори трети индиректен обект Стимул, Причина и/или Тема, например *Домъчнява ми от скука за вкъщи*. Те се появяват в различни конфигурации: *Четенето ми доскучава* (Стимул + Тръпник), *Доскучава ми от четене* (Тръпник + Причина), *Доскучавам му* (*на Петьо*) *с въпросите си* (Стимул + Тръпник + Причина/Средство). Според характера на производното значение разграничаваме няколко основни техни вида:

2.а. Резултативи, които се извеждат от преходни и непреходни глаголи: *горчи ми*, *нагорчава* (*ми*), *нагарча* (*ми*), *подгорчава* (*ми*), *понагарча ми*, *позагорчава ми*; *люти ми*, *долютява ми*, *налютява ми*, *поналютява ми*; *пари ми*, *допарва ми*; *мирише ми*, *намирисва ми*, *замирисва ми*, *позамирисва ми*, *понамирисва ми*; *кипва ми*, *докипява ми*, *накипява ми*; *вони ми*, *навонява ми*; *тежи ми*, *дотежава ми*; *минава ми*, *разминава ми*; *мокри ми*; *понася ми*; *драще/и ми* (в гърлото), *мержелее ми*; *прималява ми* (базова форма в съвременния български липсва);

б. Инхоативи, изведени от предикативи: *дожалява ми* (от *жал ми е*); *домилява ми*; *домъчнява ми*; *достудява ми*; *дотъмнява ми*; *киселее ми* (придобивам усещане на кисел вкус), *накиселява ми*, *докиселява ми*; *докривява ми*, *накривява ми*, *понакривява ми*; *прилошава ми*, *долошава ми*; *причернява ми*; *примокрява ми*;

в. Резултативи от спонтанна умствена дейност – мигновени или с натрупване: *тежа ми*, *хрумва ми*, *втръсва ми*, *дососва ми* (омръзва ми), *омръзва ми*, *проблясва ми* (нещо ми става изведнъж ясно), *пределява ми* (губя търпение, не мога повече да търпя нещо).

Налице са случаи, при които като че ли имаме възможност да употребим и винителна, и дателна клитика при един и същ глагол, както изглежда да е при:

(4) а. *Гложде ми* (*в*) *очите и гърлото*.
б. *Гложде ме съвестта*.

Само че при **(4)б** в действителност имаме структура, която се различава от тази в **(4)а**. Това проличава, когато въведем в **(4)в** субект в множествено число, при което се вижда еднозначно, че конструкцията не е безлична, както това е в **(4)а**. Примерът **(4)г** в замяна не изглежда приемливо:

(4) в. *Глождят ме угризения на съвестта.*
г. **Глождят ми очите.*

Трябва също да се отбележи, че някои глаголи могат да се окажат членове на повече от една група, ако могат да бъдат използвани като преходни и непреходни. Такъв е случаят със *загорчавам/загорчи* (*ми*), чиито значения са: „1. Загорчавам яденето; 2. Яденето загорча от сол; 3. Загорча ми от солта в яденето.“. *Загорчавам* може да се използва като преходен глагол с каузативно значение „правя така, че яденето да загорчи“, а така също като инхоативен глагол в *Загорчава ми от това ядене*. Най-интересен измежду посочените е случаят с *Яденето загорча от сол*, тъй като при него имаме имплициран генерализиран Тръпник (= който и да опита това ядене, ще го намери, че нагарча от пресоляване) при условие че конструкцията е непреходна с индиректен обект, който изразява причина. Тази възможност можем да я тълкуваме като медиална спрямо двата полюса – конструкциите с Деятел в им. пад. и с експлицитен Тръпник в дат. пад. При пропускане пък на причинителя *от сол*, имплицираме действие, на базата на което констатираме съответния резултат – че яденето е загорчало, независимо на какво се дължи това.

5. Характерни особености при употребата на възвратната частица *се* в конструкции с клитики

Групите глаголи, които именуват състояния и процеси във външната среда, обикновено не се включват сред тези, които изискват за своята реализация позицията на Тръпник (в какъвто и да е падеж). В случая не се взема предвид обаче обстоятелството, че всички те изискват актуализаци-

ята на Перспектива, която имплицира Наблюдател. Дотолкова доколкото сме готови да тълкуваме Наблюдателя като подвид на семантичната роля Тръпник във функцията му на възприемащ, т. нар. глаголи за атмосферни условия също влизат в групата от предикати и предикативи с одушевен участник, който преживява описаната в съответната конструкция референтна ситуация. Ограничението, което трябва да се взема предвид обаче при това положение, е, че Наблюдателят в такива случаи се отнася до перцептивно възприемани ситуации, каквито са тези от атмосферната околна среда – за *топло – студено*, *тъмно – светло*, *слънчево – облачно*, *влажно – сухо* и т.н. Характерно за тях е, че е имплицирано противопоставяне помежду им най-често на бинарен принцип. Сред тях има и такива, които са маркирани с възвратната частица *се* – задължително или факултативно:

i. С безлични или корелативни на тях възвратни глаголи: *Застудява* (*се*); *Захлажда* (*се*); *Белее* (*се*)*; Светлее* (*се*); *Мръква* (*се*), *Свечерява* (*се*);
ii. Възвратни глаголи, които маркират безличност на именуваното с инхоативен глагол състояние или процес: *Замъглява се*; *Прояснява се*; *Зазорява се*, *Развиделява се*, *Здрачава се*; *Затопля се*; *Свечерява се*.

Тази група с имплициран обобщен Тръпник се противопоставя, от своя страна, на значителна по своя обем група глаголи, която формира специализирана дателновъзвратна конструкция с означена експлицитно субективност (за преглед вж. Пенчев / Penchev 1993; Петрова / Petrova 2008). При анализ на членовете на тази група проличава, че налице са значителни вариации във възможностите те да бъдат използвани за основа на различни производни форми – инхоативна, резултативна, каузативна – на базата на основополагащата модална за физиологическо състояние (*гади ми се*), желание (*иска ми се*), нужда (*спи ми се*) или мнение (*струва ми се*; *вижда ми се*):

иска ми се, *доиска ми се*, *прииска ми се*;
дреме ми се, *додремва ми се* (= прииска ми се да подремя), *попридремва ми се*;
спи ми се, *доспива ми се*, *приспива ми се*;
ще ми се, *дощява ми се*, *отщява ми се*, *прищява ми се*, *доприщява ми се*, *поприщява ми се*, *доотщява ми се*;
яде ми се, *дояжда ми се*, *прияжда ми се*, *поприяжда ми се*, *доприяжда ми се*;
пие ми се, *припива ми се*, *допива ми се*, *напива ми се*, *отпива ми се*, *донапива ми се*, *принапива ми се*;
пуши ми се, *припушва ми се*, *допушва ми се*, *отпушва ми се*, *доприпушва ми се*;
сторва ми се, *присторва ми се*;
чува ми се, *причува ми се*;
свиди ми се (мило ми е, мъчно ми е, жално ми е), *досвиди ми се* (*но досвидява ми* (става ми свидно за някого);
зловиди ми се, *?зловижда ми се* (завиждам);
гади ми се, *?догажда ми се* (= става ми гадно);
вижда ми се (**привижда ми се*);
струва ми се (**дострува ми се*).

От прегледа на възможностите в това отношение проличава, че в различни случаи производните могат да варират в значителни граници. Някои, като *струва ми се* или *вижда ми се*, не могат да имат никакви производни, докато други демонстрират разнообразни възможности в това отношение, както това е например в случая с *ще ми се*.

Налице също е група глаголи, които подлежат на рефлексивизация като производни на преходни глаголи за междуличностни отношения, изразяващи каузативно значение. Така например руското *Восхищаю своим нарядом* „Предизвиквам възхищение с тоалета си“, което, буквално преведено, значи ??*Възхищавам някого с тоалета си*, има субект-каузатор, директен обект-Тръпник и индиректен обект (или адюнкт) със семантичната роля на Средство или Инструмент. Докато *възхищавам* в тази конфигурация може да не изглежда напълно приемливо на български спрямо по-индиректното с оглед на имплицираната каузативна връзка *предизвиквам възхищение*, сродното *Впечатлявам някого с обноските си* изглежда значително по-добре с оглед на книжовната норма. Съществено в нашия контекст е да се отбележи, че докато *възхищавам* (*някого*) контролира Тръпник във вин. пад., *предизвиквам възхищение* (*у някого*) контролира Тръпник в дат. пад. Интуицията ни за директно

спрямо индиректно каузиране стъпва на това разграничение – за преминаване на действието върху директен спрямо индиректен обект. На тази основа, от своя страна, стъпва възможността за присъединяване на възвратната частица *се*. Тя е тази, с помощта на която Деятел и Тръпник се сличават, а в позицията на дателно допълнение се оказва Причината или Стимулът на предизвикваната емоция: *Възхищавам се на пейзажа през прозореца* или *Възхищавам се на Петьо*.

Глаголи като посочените формират специфичен семантичен клас, към който принадлежат още:

3. *възторгвам* (*се*) (= предизвиквам/преживявам – изпитвам възторг), *възхищавам* (*се*), *вълнувам* (*се*), *гневя* (*се*), *захласвам* (*се*), *умилявам* (*се*), *впечатлявам* (*се*), *ужасявам* (*се*), *наскърбявам* (*се*), *измъчвам* (*се*).

При тази група глаголи налице са съществени особености. Това, което те споделят, е семантиката на междуличностно мотивирани психически състояния, но не и свойства. Така например *увълчвам се* не може да бъде включен между тях, тъй като не може да бъде употребен невъзвратно (**Увълчвам Петър с клевети по адрес на Ирена*), когато става въпрос за изразяване на междуличностно отношение. Невъзвратна употреба е възможна само при позициониране като подлог на обстоятелството или причината, която е довело в (5) до увълчването на Тръпника като придобито свойство на характера, оформен във вин. пад.:

(5) *Рушветите го увълчиха.*

Характерно за тази група глаголи е също обстоятелството, че те могат да бъдат преформулирани в конструкции с девербално съществително, производно на съответния глагол плюс глагол, който маркира позицията на субекта на конструкцията като такава на Деятел-Каузатор спрямо Тръпник:

(6) *Предизвиквам възторг. Предизвиквам вълнение.*

(7) *Изпитвам възторг. Изпитвам вълнение.*

Възможностите за реализация на съответните алтернативи обаче подлежат на ограничения, които изглеждат моделирани на базата на спецификата на семантиката на всеки отделен глагол. Така *възторгвам* (*се*) изглежда маргинално откъм приемливост при употреба (макар че всеки носител на езика ще разбере по какъв модел е построена тази глаголна форма, доколкото примерите в (6) са напълно приемливи. Съпоставката между (6) и (7) ни навежда на мисълта, че докато в (7) позицията на субекта като Тръпник е еднозначна, в (6) същата позиция се оказва по-проблематична откъм семантичната роля, която е подходяща да бъде приписана.

В изречение от типа на

(8) *Иван Кенаров предизвика възторга на публиката с виртуозното си изпълнение на цигулка*

изглежда логично да припишем на *Иван* ролята на каузатор, доколкото той представлява интенционален Деятел, който целенасочено се стреми да предизвика определена реакция на публиката. Само че ние можем да заменим *Иван* с нежив обект, на който няма как да припишем интенционален хоризонт, както това е в:

(9) *Новото „Ферари“ предизвика възторга на публиката на Женевското изложение на коли.*

В **(9)** налице е субект, на който нямаме друга опция освен да припишем семантичната роля на Стимул. Ако се замислим, проблематичното в начина на тълкуване на семантичната роля на субекта при изречения като посоченото се дължи на наличието в тях на Тръпник. Тръпникът е този, който предопределя по какъв начин ще бъде изтълкувана позицията на субекта – на интенционален Деятел (Каузатор) или на Стимул. При всички положения обаче това не е стандартен каузатор, доколкото изречение, където това се формулира буквално, е неприемливо, както е в **Причинявам възторг* и подобни. Нещо повече, парадоксално или не, ??*Причинявам възторг, без да искам* може да изглежда по-приемливо отколкото **Причинявам възторг, когато си поискам*.

При така формулираните обстоятелства най-балансирано изглежда решението, според което *предизвиквам* се ориентира с оглед на реализацията на позицията на Тръпника, а не спрямо семантичната роля, която запълва позицията на субекта на съответното изречение. Причината за това се дължи на двузначността на субекта с оглед на семантичната структура на съответното изречение.

Доколкото не е еднозначно ясно дали „Деятелят“ прави нещо на Тръпника интенционално или не, той се приравнява, сближава и бива тълкуван по презумпция като Стимул. Поради тази причина от семантична гледна точка акцентът се прехвърля върху ефекта, който глаголното действие предизвиква у Тръпника.

6. Заключение

Стратегията за маркиране на Тръпника на вътрешните преживявания с помощта на субект в дателен падеж използва за своите цели няколко взаимно зависими елемента на езиковата система. На първо място това са глаголи и предикативи с подходящо съдържание, което намира израз в аргументната и ролевата им структура. На второ място с тази ориентация се използват средствата на падежната система при личните местоимения, като широка употреба намират клитиките за маркиране на дателен падеж. На трето място целесъобразно в тази посока влизат в употреба безлични форми на преходни и непреходни глаголи, които са деагентивни и дефективни по лице, число и род (Ницолова / Nitsolova 2008: 227), като за целта се използва възвратната частица *се*. На четвърто място синтактичната и семантичната структура на конструкциите е моделирана с оглед на премахване на позицията на субект-Деятел за сметка на субекта на вътрешни преживявания в ролята на Тръпник.

Цитирана литература / References

Георгиев 1990: Георгиев, И. С. *Безличные предложения в русском и болгарском языках*. София: Народна просвета. (Georgiev 1990: Georgiev, I. S. *Bezlichnye predlozhenja v russkom i bolgarskom jazykah*. Sofia: Narodna prosveta.)

Градинарова 2010: Градинарова, А. А. Безличные конструкции с дательным субъекта и предикативом на -о в русском и болгарском языках. – В: *Болгарская руссистика*, № 3 – 4, с. 34 – 55. (Gradinarova 2010: Gradinarova, A. A. Bezlichnye konstruktsii s datel'nym sub'ekta i predikativom na -o v russkom i bolgarskom jazykah. – In: *Bolgarskaja russistika*, № 3 – 4, s. 34 – 55.)

Джонова 2003: Джонова, М. *Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София: СУ „Св. Климент Охридски“. (Dzhonova 2003: Dzhonova, M. *Izrecheniya sas semantichnata rolya eksperientser v savremenniya balgarski ezik.* Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen "doktor". Sofia: SU "Sv. Kliment Ohridski".)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morpfologiya*. Plovdiv: UI "Paisiy Hilendarski".)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morpfologiya*. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".)

Пашов 1962: Пашов, Х. За „падежите“ на местоименията в съвременния български книжовен език. – В: *Известия на Института за български език*, № 8, с. 385 – 400. (Pashov 1962: Pashov, P. Za "padezhite" na mestoimeniyata v savremmeniya balgarski knizhoven ezik. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, № 8, s. 385 – 400.)

Пенчев 1995: Пенчев, Й. Функции на форманта *се/си* в съвременния български език. – В: *Български език*, № 5 – 6, с. 404 – 418. (Penchev 1995: Penchev, Y. Funktsii na formanta *se/si* v savremenniya balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, № 5 – 6, s. 404 – 418.)

Пенчев 1998: Пенчев, Й. Синтаксис. – В: Бояджиев, Т., Ив. Куцаров и Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Издателска къща „Петър Берон“, с. 498 – 655. (Penchev 1998: Penchev, Y. Sintaksis. – In: Boyadzhiev, T., Iv. Kutsarov i Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Izdatelska kashta "Petar Beron", s. 498 – 655.)

Петрова 2006: Петрова, Г. *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас: Димант. (Petrova 2006: Petrova, G. *Semantichni roli na kratkite datelni mestoimeniya*. Burgas: Dimant.)

Петрова 2008: Петрова, Г. *Функции на клитиките* се *и* си *в съвременния български език*. Бургас: Димант. (Petrova 2008: Petrova, G. *Funktsii na klitikite* se *i* si *v savremenniya balgarski ezik*. Burgas: Dimant.)

РБЕ 1977-: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН. (RBE 1977-: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

CONSTRUCTIONS WITH DATIVE CLITICS FOR INNER EXPERIENCES IN BULGARIAN

Maxim Stamenov

Institute for Bulgarian Language "Prof. Lyubomir Andreychin", Bulgarian Academy of Sciences

maxstam@bas.bg

Abstract. The paper will present an overview of the constructions with dative clitics for mental experiences in the Bulgarian language. Their specificity is that they include in their syntactic and semantic structure the so-called 'dative subject', which may be expressed by a dative clitic or a dative noun group. This construction possesses several specific features on a morphological, syntactic and semantic basis that will be taken into account and discussed.

Keywords: *Bulgarian language, clitics, constructions with dative clitics, inner experiences*

Maxim Stamenov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ПРИЧАСТНЫЕ ФОРМЫ КАК ДЕПИКТИВЫ: БОЛГАРСКО-РУССКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Елена Ю. Иванова
Санкт-Петербургский государственный университет
e.y.ivanova@spbu.ru

Резюме. В предлагаемой работе рассматриваются конструкции с депиктивами (в традиционной терминологии – предикативными определениями), которые представляют собой один из вариантов формирования вторичной предикации. Причастия являются наиболее подходящим морфологическим способом выражения основного значения депиктивов – актуального признака лица в момент совершения им того или иного действия. Материал болгарско-русского параллельного корпуса показывает, что, хотя в обоих рассматриваемых языках причастия могут функционировать как депиктивы, для русского языка их активность в этой функции, по сравнению с болгарским, невелика; более характерным способом выражения сопровождающего состояния являются другие средства, в основном адвербиальные выражения.

Ключови думи: *болгарский язык, русский язык, перевод, депиктив, вторичная предикация*

1. Проблемы вычленения депиктивов

1.1. Конструкции с депиктивами[1] (предикативными определениями) характеризуются как предложения, содержащие два предиката: один – основной, другой – второстепенный, называющий признак участника основной ситуации (подлежащего или прямого дополнения). Этот вторично приписываемый признак выражается прилагательными, причастиями, реже существительными:

1. *Раскольников шел **грустный** и **озабоченный**: он очень хорошо помнил, что вышел из дому с каким-то намерением, что надо было что-то сделать и поспешить, но что именно – он позабыл.* ‘Расколников вървеше ***тъжен** и **загрижен***: той много добре помнеше, че бе излязъл с някаква цел, че трябваше нещо да направи и да побърза, но какво именно – забрави’ [13][2].

Среди обсуждаемых признаков депиктивов, позволяющих отличать их от сходных явлений, отметим следующие (van der Auwera, Malchukov 2005; Невская / Nevskaia 2015: 85-86; Сай / Saĭ 2011):

(1) во вторичной предикации описывается некоторая ситуация, которая имеет место в момент осуществления действия, выраженного предикатом главной клаузы;
(2) депиктив формально и семантически связан с одним из участников действия основного предиката, контролируется им, при этом он не образует с этим именем (актантом основной предикации, контроллером) единой составляющей;
(3) депиктив не является комплементом основного предиката;
(4) депиктив принадлежит к той же просодической единице, что и основной предикат, и входит вместе с ним в ассертивную часть высказывания.

Депиктивы отличаются, таким образом:

а) от именных частей составного сказуемого: *Он стал переводчиком*;
б) от обстоятельств образа действия (модифицирующих выражений, относящихся к глаголу): *Он взглянул на меня сердито*;

---

[1] Ср. также: *depictive*, *depictive secondary predicate* (Schultze-Berndt, Himmelmann 2004; Himmelmann, Schultze-Berndt 2005), *copredicate* (Nichols 1978), *small clauses*, *малки изречения* (Коева / Koeva 2001) и др.

[2] Цифра в скобках указывает на номер источника в Списке источников.

в) от результативов типа *Напился пьяным*: „состояние, выраженное результативом, достигается после временной рамки действия основного предиката“ (Невская / Nevskaia 2015: 87);
г) от предикатов осложняющих частей предложения. Так, при широком понимании депиктивных конструкций к ним причисляют обособленные адъективные и причастные обороты (*Расстроенный, он сразу ушел; Она замолчала, недовольная, что ее перебили*). Обособление, однако, ведет к интонационной вычлененности сегмента, к обретению им добавочных семантических оттенков, в то время как депиктив образует с основным предикатом просодическое и ассертивное единство (*Он ушел расстроенным; Только Регина ходила недовольная* (М.Трауб));
д) от комплементов главного предиката (см. подробнее в 1.2.).

В русском языке при депиктивном употреблении возможно как формальное согласование по падежу, так и творительный падеж прилагательных и причастий: *Он вернулся уставший / уставшим*. Выбору между этими двумя вариантами посвящено множество исследований, см. прежде всего (Nichols 1978; Filip 2001; Никунласси / Nikunlassi 1993; Кузнецова, Рахилина / Kuznetsova, Rakhilina 2010). При этом в обоих случаях депиктивы согласуются с центральным участником по категориям рода и числа (Сай / Saĭ 2011).

Морфологические процедуры идентификации депиктивов предлагаются и в болгарской лингвистике (Коева / Koeva 2001; Лазарова / Lazarova 2001; Бъркалова / Barkalova 2001). Помимо указанных выше общих характеристик, имеются специфические дифференцирующие признаки для депиктивов-существительных, которые в болгарском языке:

а) субституируются местоимением *такъв* (или его формами): *заминавам (като) доброволец – заминавам (като) такъв*;
б) не подлежат пассивизации: **заминат е доброволец*;
в) не допускают постановку определенного артикля **заминавам доброволецът*.

Депиктивные прилагательные и причастия в болгарском языке тоже всегда выступают в безартиклевой форме: *Той излезе гологлав / стои замислен / пие го [кафето] студено*.

1.2. Во многих исследованиях конструкций с предикативными определениями в их число включаются построения с полусвязочными глаголами, а именно: фазовыми глаголами и глаголами изменения состояния (*стал добрым*; *остался доволен*), авторизующими (*выглядит мрачным; казался расстроенным, считается умным*) и каузирующими (*он назначен руководителем; это сделало их знаменитыми*; *это платье делает тебя неуклюжей* и под.).

Такой подход представлен в разных концепциях: и с позиции грамматики конструкций, и в формальных описаниях. Действительно, имеются существенные общие формальные характеристики депиктивов и построений со сказуемым, включающим указанные полусвязочные глаголы, благодаря чему последние даже в типологических исследованиях рассматриваются как примыкающие к депиктивам (van der Auwera, Malchukov 2005). В нашей работе мы все же исключаем их из рассмотрения на основании отсутствия в таких конструкциях двух предикативных признаков, соотнесенных с одним и тем же участником ситуации, ср.:

2.а. *Он вернулся уставшим.* – 1) *Он вернулся.* 2) *Он уставший.*
б. *Он казался уставшим.* – 1) ***Он казался.* 2) *Он уставший.*

Синтаксически депиктивы могут относиться к подлежащему, как в примерах (1) и (2а) выше, или к прямому дополнению. В случае отнесенности вторично-предикативного компонента к прямому дополнению тоже имеет смысл отчленять от депиктивных употреблений (*Этот десерт подают теплым*), комплементативные, когда именной компонент во вторичной предикации заполняет валентность предиката восприятия[3]: *Я видел его пьяным*. В случае депиктивных употреблений ситуация, обозначаемая атрибутом, не входит в актантную структуру глагола (в приведенном

[3] Включая ситуации перцептивного обнаружения (*заставать*, *обнаруживать*), мысленного восприятия (*вставать перед глазами*, *представлять себе*) и ретровосприятия (*вспоминать*, *помнить*).

примере – *подавать*). При комплементативном употреблении, напротив, в актантную структуру основного предиката входит ситуация, но не референт имени (Сай / Saĭ 2011), т.е. все положение дел, обозначенное вторичной предикацией, предстает как объект восприятия: *Я видел [его пьяным]*.

Комплементативные употребления далее в нашей статье не рассматриваются.

2. Депиктивный потенциал причастных форм болгарского языка. Обзор корпусной выборки

2.1. При изучении семантики компонентов, входящих в депиктивную конструкцию, отмечается, что в позиции депиктива обычно выступает именное выражение, обозначающее временный признак, поэтому более всего приспособлены к этому употреблению „стадиальные" предикаты (*stage-level predicates*) (Himmelmann, Schultze-Berndt 2005). Причастия[4], обозначающие актуальное состояние участника основной ситуации, наиболее удобны в функции депиктива. Эта морфологическая форма депиктивов имеется и в русском, и особенно в болгарском языке.

В русском языке в качестве депиктивов могут быть использованы только полные формы причастий, поскольку краткие специализируются в предикативной функции (Сай / Saĭ 2011), ср. *Он вернулся домой совершенно* ***ошарашенный*** *услышанным. – Он был* ***ошарашен*** *услышанным*.

В болгарском языке депиктивные конструкции с причастиями распространены гораздо шире, чем в русском. Видимо, это связано с утратой в болгарском языке деепричастий совершенного вида и суженной сферой функционирования деепричастий несовершенного вида. В их отсутствие именно конструкции с причастиями стали основной формой вторичной предикации, выражающей действие или состояние, одновременное с действием в главном предложении.

Основной список болгарских причастных форм, которые служат депиктивами, представлен в (ГСБКЕ / GSBKE 1983: 138); этот список, разумеется, открыт и изменяется с течением времени. Все они представляют собой лексемы временного (актуального) состояния. Это причастия прошедшего времени (страдательные, как з*агрижен*, *навъсен*, *задъхан*, реже действительные, как *отмалял, настръхнал*), образованные преимущественно от глаголов неконтролируемых действий. Причастия, образованные от глаголов контролируемого действия, находясь в позиции депиктива, имеют ослабленную контролируемость и тоже прочитываются как сопутствующий и одновременный с действием эпизодический статический признак: *Тя вървеше навела глава*; *Той стоеше все така изправен до прозореца*; *Тръгна към нея усмихнат.* Обращает на себя внимание, что глаголы, от которых образованы такие причастия, – это глаголы со сниженной контролируемостью, т.е. обозначающие автоматические действия человека: *наведа (се)*, *изправя (се)*, *усмихна се*, *свия се*, *ухиля се.*

2.2. С целью анализа русских параллелей болгарских депиктивных причастий из текстов болгарско-русского корпуса (https://ruscorpora.ru/new/search-para-bg.html) была произведена выборка следующих слов: *загрижен*, *замислен*, *засмян*, *зашеметен*, *изненадан*, *изплашен*, *изправен*, *изумен*, *наведен*, *намръщен*, *настръхнал*, *обезумял*, *огорчен*, *озадачен*, *отвратен*, *отчаян*, *прегърбен*, *прехласнат*, *развълнуван*, *разгневен*, *раздразнен*, *разочарован*, *разтревожен*, *разчувстван*, *разярен*, *свит*, *слисан*, *смаян*, *смутен*, *стреснат*, *удивен*, *ужасен*, *омърлушен*, *унесен*, *усмихнат*, *учуден*, *ядосан.*

Выборка производилась простым полексемным поиском, в поиск были заданы безартиклевые формы ед. ч.

Полученная выборка вычищалась от омонимов и нерелевантных случаев (см. основания в 1.1-1.2.):

а) атрибутивно употребленных форм (3а) и предикативно употребленных форм (3б):

3.а. *Две гугутки се разхождаха по железния парапет на балкона,* ***омърлушена*** *котка прекоси улицата* [4];

3.б. *Тя бе* ***раздразнена*** *от подновените аванси, които Клара хвърляше на Жак* [9];

---

[4] В объем понятия *причастие* мы будем включать не только типичные причастия, сохранившие глагольные характеристики, но и образованные от глагола формы, которые уже функционируют как прилагательные.

б) причастных форм после каузирующих (4.а) и авторизующих (4.б) полусвязочных глаголов, а также после глаголов изменения состояния или фазовых глаголов (4.в), а также комплементативных употреблений типа (4.г):

4.а. *Но не това я плашеше, не това я правеше все* ***по-отпаднала*** *и унила* [3].
4.б. *Криста, която бе седнала до него, му се видя съвсем* ***омърлушена*** [5].
4.в. *Останах неприятно, дори горчиво* ***изненадан****: Баласчев гледаше професора с удивени, ласкаво-възторжени, благоговейни очи!* [7];
4.г. *Намери го доста* ***омърлушен****, дори апетитната миризма не можа да ги съживи* [5].

в) причастных форм в составе обособленных оборотов:

4.д. *Именно – отвръща жената,* ***ядосана*** *от упорството ми* [12].

2.3. В результате проведенного отбора мы располагаем 200 контекстами с депиктивным употреблением указанных выше лексем.

Почти все они представляют собой предикативные определения к подлежащему. Два примера представляют употребление причастий, контролируемых прямым дополнением.

5.а. *И подкараха доктора* ***смутен*** *и* ***стреснат****. Той предчувствуваше беда* [1].
б. *За мене беше детска игра да избия ножа от ръката му и с един „прав“ в заобляната му брада да го сваля* ***зашеметен*** *на пода* [7].

Основная часть анализируемых употреблений – одиночные депиктивы, контролируемые подлежащим (*видя смаян*, *стоя зашеметен*, *попита стреснат*), включая несколько случаев сочинения с другим одиночным депиктивом (6.а). Часть депиктивов имеет подчиненные элементы (интенсификаторы, модификаторы образа действия, пространственные конкретизаторы, а также зависимые, указывающими на стимул эмоции; см. подробнее в разделе 3), см. и пример (6.б):

6.а. *Ходеше* ***намръщен*** *и сериозен, често се препъваше и падаше, но нито веднъж не се опита да пълзи като всички други момченца* [3].
6.б. *Тогава се изправи на краката си леко* ***изплашен*** *и бързо отиде на прозореца* [3].

Семантически исследуемые болгарские депиктивы представляют собой обозначения нескольких видов состояний: 1) эмоциональных (напр. *стреснат*, *омърлушен*, *изумен*, *обезумял*), их большинство, 2) ментальных (*замислен*, *озадачен*, *унесен*), 3) физических (*вцепенен*, *отпаднал*), 4) внешних проявлений состояний (*усмихнат*, *посърнал*), а также 5) положения тела (*свит*, *наведен*, *изправен*).

Значительная часть данных причастных форм не имеет прямых лексических эквивалентов в русском языке и определяется в словарях через набор из двух-трех синонимов. В параллельных корпусах синонимические ряды, как показывает материал, еще более разнообразны. Прежде всего это касается группы причастий от глаголов с семантикой ‘удивить’, см., напр. переводческие решения[5] для следующих болгарских лексем:

омърлушен – потерянный, обескураженный
стреснат – растерявшийся, растерянный, ошеломленный, пораженный, потрясенный
смаян – ошеломленный, потрясенный, растерянный, изумленный
слисан – ошарашенный, ошеломленный, пораженный
прехласнат – ошеломленный, потрясенный

Нет прямых эквивалентов и для многих других депиктивных причастий: *посърнал*, *унесен*, *зашеметен*, *ужасѐн* и др.

Факт отсутствия прямых эквивалентов значим потому, что позволяет максимально снизить воздействие грамматики оригинала.

---

[5] Как мы увидим далее, причастия – лишь один из способов передачи болгарских депиктивов на русский язык.

3. Русские соответствия болгарским причастным депиктивам

Способы передачи на русский язык болгарских депиктивно употребленных причастных форм представлены в Таблице.

Таблица 1. Русские соответствия болгарским причастным депиктивам в болгарско-русском параллельном корпусе

Депиктивные причастия	10
Причастные обороты	24
Наречия	46
Предложно-падежные сочетания; падежные формы	39
Деепричастные обороты	42
Личные формы глаголов	6
Атрибуты	7
Трансформации	26
Итого	**200**

3.1. Сопоставление болгарско-русских переводческих пар показывает, что **русские причастия в депиктивной позиции** редко выбираются как эквивалент болгарских: в нашем материале они встретились в этой функции в 10 примерах (5% всей выборки). Все они содержат формально согласованное причастие (в им. пад.). Опорным предикатом для них выступили глаголы с семантикой ‘вернуться, возвратиться’ (6 примеров), а также единично иные (*остановиться*, *лежать*, *встать (утром)*, *воскликнуть*):

7.а. *Вчера, подир скандала със Стефчова, Кандов се завърна у дома си твърде* ***разтревожен***. ‘После скандала со Стефчовым Кандов вернулся домой чрезвычайно *взволнованный*’ [1].
б. *Върна се в къщи* ***загрижен****, че ще лежи най-малко два месеца с гипсиран крак.* ‘Домой он вернулся *озабоченный* – бабушке предстояло лежать самое малое два месяца’ [4].
в. *Когато тя* ***си отиде****, той лежа дълго като* ***зашеметен***. ‘Когда она ушла, он долго лежал *ошеломленный*’ [5].

3.2. Полные причастные формы в позиции предиката **обособленного причастного оборота** выступают в качестве русских переводных эквивалентов болгарских депиктивов при особых синтаксических условиях. Это следующие два типа контекстов:

а) в составе сочинительного ряда с другими определителями:

8. *И тя се пак хвърляше* ***разчорлавена*** *и* ***обезумяла*** *към вратата*. ‘И Лиловица, *растрепанная и обезумевшая*, снова кинулась к двери’ [1];

б) при наличии распространителей причастной формы. В качестве таких распространителей выступают прежде всего модификаторы (9.а) или интенсификаторы, которые могут присутствовать в оригинальном тексте (9.а) или добавляться при переводе (9.в):

9.а. *На няколко пъти споменава, че в бъдеще може да се разчита на чисти материали. – Мислите ли? – попита Аврамов* <u>*неприятно*</u> ***изненадан***. ‘Он несколько раз упомянул, что в будущем можно рассчитывать на чистые материалы. – Вы думаете? – спросил Аврамов, *неприятно пораженный*’ [5].
б. *Но защо се връщате? – ще ме запита* <u>*крайно*</u> ***учудена*** *моята нова приятелка*. ‘А почему вы возвращаетесь? – спросит она, *крайне удивленная*’ [8].
в. *Седна* ***съкрушен*** *на мястото си, потегли на задна скорост вместо на предна, но повече бели не станаха*. ‘*Вконец расстроенный*, он сел за руль и вместо передней скорости включил заднюю, правда, никаких других несчастий с ним не произошло’ [5].

Для одиночного обособленного причастия в русском языке более характерен вынос в препозицию. Во многих случаях такое передвижение подчеркивает оттенок обоснования: эмоциональное состояние Х-а каузирует его поступки. Тем самым русский перевод еще более отдаляется от депиктивной семантики оригинала (10):

10. *Влязъл си в твоето холче* ***съсипан***… ‘*Измотанный*, ты вошел в свою небольшую прихожую…’ [8].

3.3. Перевод причастного депиктива **наречием состояния** является наиболее частотным выбором переводчиков. При этом наречия представлены лишь в кореферентном употреблении, т. е. „обозначают такой признак действия, который свидетельствует о состоянии субъекта этого действия“ (Кустова / Kustova 2004: 332): *запита стреснат – испуганно спросил*; *тръгнах ядосан – сердито зашагал*; *гледаше смаян – изумленно смотрел*; *погледна смаян – растерянно посмотрел*; *рече замислен – сказал задумчиво*, см. также:

11.а. *Жена му го гледаше* ***прехласната***. ‘Жена *растерянно* смотрела на него’ [1].
б. *Значи те изпревари все пак? – попита* ***учуден*** *младежът*. ‘Значит, все-таки он тебя опередил? – *удивленно* спросил юноша’ [5].

Не все болгарские депиктивы могут быть переданы эквивалентными русскими наречиями. Кроме словообразовательных и лексических лакун в русском языке (*вървеше усмихнат – *шел улыбчиво*, *лежеше свит – *лежал согнуто, вървеше наведен – *шел наклоненно*), причины могут быть и грамматические. Например, наречный эквивалент не может быть применим при необходимости выразить стимул: употребление в адвербиальной функции предполагает полное освобождение лексемы от каузативной семантики (Кустова / Kustova 2004: 324).

3.4. Предложно-падежные сочетания, указывающие на нахождение в состоянии, возможны не для каждого имени эмоции и различаются по семантике.

Для части названий эмоций „состояние метафоризуется как вместилище или масса, внутри которой находится субъект состояния“ (Ляшевская, Падучева / Liashevskaia, Paducheva 2011: 7), что обеспечивается **предлогом *в***: *в страхе*[6], *в смятении*, *в смущении*, *в нерешительности* и др. Так же переданы и интеллектуальные состояния: *в раздумье*, *в задумчивости*:

12.а. *Мухтарят прочете и се изправи* ***смутен***. *– Не мога харно да разбера, аго*. ‘Староста нагнулся, прочел надпись про себя и выпрямился *в смятении*. – Что-то плохо разбираю, господин’ [1].
б. *Няколко мига той стоя* ***зашеметен***. ‘Несколько секунд он стоял *в замешательстве*’ [1].
в. *Урумов мина дълбоко* ***замислен*** *през хола*. ‘Урумов *в глубокой задумчивости* прошелся по холлу’ [5].

Предлог *с* в сочетании с именем эмоции концептуализирует ситуацию иначе, выражая сопутствующее состояние (13):

13.а. *Моля ви, да не се плашите, но претърпяхме днес автомобилна катастрофа. – Катастрофа? – възкликна той* ***стреснат***. ‘Прошу вас, не пугайтесь, но сегодня мы попали в аварию. – В аварию? – воскликнул он *с ужасом*’ [5].
б. *Сега Алекси го слушаше* ***отвратен****, сякаш чуваше истинските звуци в стаята му.* ‘Алекси слушал музыку *с отвращением*, словно это и были те самые звуки’ [3].
в. *Белият екран се отвори и когато образът изплува от небитието, той видя* ***смаян*** *на едър план главата на Донка*. ‘Засветился белый экран, и, когда изображение выплыло из небытия, он *с изумлением* увидел показанную крупным планом голову Донки’ [5].

---

[6] «[С]трах, подобно другим состояниям, устойчиво концептуализуется как бесформенная масса типа облака, в которой можно находиться» (Ляшевская, Падучева / Liashevskaia, Paducheva 2011: 7)

В отличие от предлога *в*, именно предлог *с* выбирается, если требуется отразить ситуацию наблюдаемого внешнего проявления состояния. В этой же группе представлены (единичные, впрочем) примеры еще одного характерного для русского языка способа выражения сопутствующего состояния – именные группы в творительном падеже с предлогом *с*, где внешние проявления состояния выражаются атрибутивным признаком *(с ... видом*, *с... выражением лица*), как в переводе примера (6а) выше: *ходеше* ***намръщен*** *и* ***сериозен*** ‘ходил он с очень серьезным, даже сердитым видом’.

3.5. Широкий спектр семантических возможностей русских **деепричастий** включает и выражение ими актуального состояния субъекта во время его действия. Это объясняет активность русских деепричастий как эквивалентов болгарских депиктивов:

14.а. *Мисля, че можеш да се справиш сама… – Да, разбира се – отвърна тя* ***смутена***. ‘Я думаю, ты сама управишься… – Конечно, – ответила она, *смутившись*’ [2].
б. *Проклета работа! – каза той* ***разсърден***. ‘Эх, чтоб тебя! – проворчал он, *разозлившись’* [1].
в. *Той помълча* ***замислен*** *някое време, после продължи…* ‘*Задумавшись*, он некоторое время помолчал, а потом продолжил…’ [6].

Деепричастиями регулярно переводятся депиктивы от глаголов положения тела (15.а-б.), внешне наблюдаемых состояний (15.в), а для депиктива *усмихнат* этот способ является превалирующим (12 переводов деепричастием *улыбаясь* из 14 вхождений *усмихнат*). Пример (15.г) показывает также характерный прием трансформации сочиненных болгарских депиктивов на русский язык: признак, заключенный в одном члене сочиненного ряда, становится характеризующим модификатором другого члена ряда: *усмихнати и виновни – виновато улыбаясь*.

15.а. *Тя седеше* ***свита*** *на своя стол.* ‘Она сидела *согнувшись* на своем стуле’ [7].
б. *Той вървеше малко* ***прегърбен****, със свити на гърдите ръце, които продължаваха да стискат молитвеника*. ‘Он шел слегка *сутулясь*, сложив на груди руки, по-прежнему сжимавшие молитвенник’ [9].
в. *Само ми е жално за твоите младини – каза той* ***посърнал***. ‘Только жаль мне тебя, молодой ведь совсем, – проговорил он, *помрачнев*’ [1].
г. *Двамата се приближиха един към друг* ***усмихнати*** *и виновни*. ‘Они двинулись навстречу друг другу, виновато *улыбаясь*’ [5].

3.6. Личные формы глаголов. Сочетание опорного глагола и причастного депиктива может подвергаться **стяжению** в одну глагольную лексему. В основном этот прием используется в конструкциях с прямой речью: болгарский глагол говорения, вводящий прямую речь, в сочетании с причастным депиктивом эмоционального состояния трансформируется в русских переводах в единую лексему – глагол соответствующего эмоционального состояния:

16.а. *То не зависи от мен – отвърна* ***разтревожен*** *баща ми*. ‘Но это же не от меня зависит, — *забеспокоился* отец’ [4].
б *Как тъй няма да дойда! – отвърна младежът* ***удивен***. ‘Как это я мог не приехать? – *удивился* Сашо’ [5].
в. *И търсете кораб за отвъд. – За Кайро ли? – отговорих* ***изумен***. *Не бяхме мислили за бягство в Египет*. ‘И ищите корабль, который перевез бы вас на тот берег. – В Каир? – *изумился* я. Мысль о бегстве в Египет не приходила нам в голову’ [11].

3.7. Еще одним вариантом перевода является **атрибутивное приписывание данного признака** субъекту действия главного предиката: *рассерженный* / *разъяренный* / *ошеломленный* / *потрясенный* / *растерянный X*:

17.а. *Стефчов я изгледа* ***смаян***. ‘*Ошеломленный* Стефчов посмотрел на нее’ [1].
б. *Какво говорите! – учуди се приятно* ***изненадана*** *Мими Тромпеева*. ‘Что вы говорите! – воскликнула *пораженная* Мими Тромпеева’ [10].

4. Заключение

Депиктивные конструкции (конструкции с предикативным определением) всегда находятся в зоне особого внимания лингвистов благодаря специфике синтаксической связи вторичной и основной предикации: предикативное определение, которое контролируется подлежащим или дополнением – носителем признака из основной предикации, соотнесено в то же время и с основным предикатом.

Причастия (и отпричастные прилагательные) являются подходящей формой выражения основного значения депиктивных конструкций – обозначения временного (актуального) признака, приписываемого участнику основной ситуации.

Проанализированный материал показывает, что, хотя в обоих рассматриваемых языках причастия выступают как одна из регулярных морфологических форм депиктивов, их депиктивные возможности существенно различаются.

Депиктивная функция болгарских причастий хорошо дифференцируется. Болгарские причастия более активно употребляются в данной позиции, в отличие от русских причастий: лишь 5 % переводов болгарских депиктивов содержат депиктивные употребления русских причастий. Обособление причастий, наблюдаемое в русских переводах, ведет к утрате характерных депиктивных характеристик. Для выражения состояния субъекта, сопутствующего основному действию, в русском языке используется разнообразный набор средств, которыми переводчики стараются передать семантическую и синтаксическую специфику болгарского депиктива; в основном, это адвербиальные выражения: наречия и предложно-падежные сочетания со значением состояния, а также деепричастия.

Благодарности

Исследование осуществляется в рамках коллективного проекта № 20-512-18005 при финансовой поддержке РФФИ и Фонда „Научни изследвания“, МОН, Болгария. Выражаю также благодарность Сергею Саю за ценные замечания и рекомендации.

Acknowledgments: The reported study was funded by RFBR and BNSF, project number 20-512-18005.

Список источников

(https://ruscorpora.ru/new/search-para-bg.html)

1. Вазов Иван. Под игото (1888). — Иван Вазов. Под игом (М. Клягина-Кондратьева, В. Володин, Я. Слоним, 1970).
2. Вежинов Павел. Бариерата (1976) — Павел Вежинов. Барьер (М. Тарасова, 1978).
3. Вежинов Павел. Белият гущер (1977) — Павел Вежинов. Белый ящер (Л. Лихачева, 1982).
4. Вежинов Павел. Измерения (1973) — Павел Вежинов. Измерения (Л. Лихачева, 1981).
5. Вежинов Павел. Нощем с белите коне (1975) — Павел Вежинов. Ночью на белых конях (Л. Лихачева, 1978).
6. Гуляшки Андрей. История с кучета (1984) — Андрей Гуляшки. История с собаками (С. Драгомирецкий, 1984).
7. Гуляшки Андрей. Последното приключение на Авакум Захов (1975) — Андрей Гуляшки. Последнее приключение Аввакума Захова (1979).
8. Гуляшки Андрей. Убийството на улица „Чехов“ (1985) — Андрей Гуляшки. Убийство на улице Чехова (А. Никольский, 1988).
9. Димов Димитър. Осъдени души (1945) — Димитр Димов. Осужденные души (Т. Рузская, 1978).
10. Минков Светослав. Дамата с рентгеновите очи (1934) — Святослав Минков. Дама с рентгеновскими глазами (М. Качаунова, 1990).
11. Мутафчиева Вера. Случаят Джем (1966-1967) — Вера Мутафчиева. Дело султана Джема (М. Михелевич, 1973).
12. Райнов Богомил. Няма нищо по-хубаво от лошото време (1971) — Богомил Райнов. Что может быть лучше плохой погоды? (А. Собкович, 1974).
13. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание (1866) — Фьодор Достоевски. Престъпление и наказание (Г. Константинов, 1960).

Цитируемая литература / References

Бъркалова 2001: Бъркалова П. Комбинаторен извод на конституентните правила в съвременния български език. – В: *Съвременни лингвистични теории*. *Помагало по синтаксис*. Пловдив, с. 14 – 37. (Barkalova 2001: Barkalova P. Kombinatoren izvod na konstituentnite pravila v savremenniya balgarski ezik. – In: *Savremenni lingvistichni teorii*. *Pomagalo po sintaksis*. Plovdiv, pp. 14 – 37).

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 3. Синтаксис. София (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sintaksis. Sofia).

Коева 2001: Коева С. Малки изречения. – В: *Съвременни лингвистични теории*. *Помагало по синтаксис*. Пловдив, с. 61 – 67. (Koeva 2001: Koeva S. Malki izrecheniya. – In: *Savremenni lingvistichni teorii*. *Pomagalo po sintaksis*. Plovdiv, pp. 61 – 67).

Кузнецова, Рахилина 2010: Кузнецова Ю. Л., Рахилина Е. В. Русские депиктивы. – В: Рахилина Е. В. (ред.) *Лингвистика конструкций*. Москва, с. 159 – 183. (Kuznetsova, Rakhilina 2010: Kuznetsova Yu. L., Rakhilina E. V. Russkie depiktivy. – In: Rakhilina E. V. (ed.) *Lingvistika konstruktsiĭ*. Moskva, pp. 159 – 183).

Кустова 2004: Кустова Г. И. *Типы производных значений и механизмы языкового расширения*. Москва. (Kustova 2004: Kustova G. I. *Tipy proizvodnykh znacheniĭ i mekhanizmy iazykovogo rasshireniia*. Moskva).

Лазарова 2001: Лазарова М. Морфологични процедури за синтактична идентификация. – В: *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис.* Пловдив. с. 3 – 13. (Lazarova 2001: Lazarova M. Morfologichni protseduri za sintaktichna identifikatsiya. – In: *Savremenni lingvistichni teorii. Pomagalo po sintaksis.* Plovdiv. pp. 3 – 13).

Ляшевская, Падучева 2011: Ляшевская О. Н., Падучева Е. В. Онтологические категории имен эмоций. – В: *Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы*, № 5, с. 23 – 31. (Liashevskaia, Paducheva 2011: Liashevskaia O. N., Paducheva E. V. Ontologicheskie kategorii imen emotsiĭ. – In: *Nauchno-tekhnicheskaia informatsiia. Seriia 2: Informatsionnye protsessy i sistemy*, № 5, pp. 23 – 31).

Невская 2015: Невская И. А. Результативные второстепенные предикаты в тюркских языках. – В: *Сибирский филологический журнал*, № 2, с. 84 – 94. (Nevskaia 2015: Nevskaia I. A. Rezul'tativnye vtorostepennye predikaty v tiurkskikh iazykakh. – In: *Sibirskiĭ filologicheskiĭ zhurnal*, № 2, s. 84 – 94).

Никунласси 1993: Никунласси А. *Именительный или творительный? Синтаксические прилагательные при полнознаменательных глаголах в русском языке. Проблемы выбора падежа*. Helsinki. (Nikunlassi 1993: Nikunlassi A. *Imenitel'nyĭ ili tvoritel'nyĭ? Sintaksicheskie prilagatel'nye pri polnoznamenatel'nykh glagolakh v russkom iazyke. Problemy vybora padezha*. Helsinki).

Сай 2011: Сай С. С. *Причастие. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики*. На правах рукописи. М. <http://rusgram.ru/Причастие> [14.01.2022]. (Saĭ 2011: Saĭ S. S. *Prichastie. Materialy dlia proekta korpusnogo opisaniia russkoĭ grammatiki*. Published as a manuscript. M. <http://rusgram.ru/Причастие> [14.01.2022]).

Filip 2001: Filip H. The semantics of case in Russian secondary predication. – In: *Semantics and Linguistic Theory*, 11. Ithaca, pp. 192 – 211.

Himmelmann, Schultze-Berndt 2005: Himmelmann N. P., Schultze-Berndt E. F. (ed.) *Secondary Predication and Adverbial Modification: The Typology of Depictives*. Oxford.

Nichols 1978: Nichols J. Secondary predicates. – In: *Proceedings of the 4th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, pp. 114 – 127.

Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: Schultze-Berndt E., Himmelmann N. P. Depictive secondary predicates in crosslinguistic perspective. – In: *Linguistic Typology*, vol. 8, pp. 59 – 131.

Van der Auwera, Malchukov 2005: van der Auwera J., Malchukov A. A semantic map for depictive adjectival. – In: Himmelmann N. P., Schultze-Berndt E. F. (ed.) *Secondary Predication and Adverbial Modification: The Typology of Depictives*. Oxford, pp. 393 – 421.

PARTICIPIAL FORMS AS DEPICTIVES: BULGARIAN-RUSSIAN PARALLELS

Elena Ivanova
St. Petersburg State University

e.y.ivanova@spbu.ru

Abstract. The present article explores constructions with depictives (in conventional terms, predicative attributes), which constitute one of the forms representing the secondary predication. Participles in the depictive function are the most appropriate morphological means of expression of the current state of the subject at the moment of performing a certain action. The article shows, on the basis of the parallel Bulgarian-Russian corpus, that while participles can function as depictives in the both languages, they differ in their depictive potential.

Keywords: *Bulgarian, Russian, translation, depictive, secondary predication*

Prof. Elena Yu. Ivanova,
DSc Prof.
St. Petersburg State University
Russia, 199034, St. Petersburg,
Universitetskaya Emb., 7–9
St. Petersburg,
Russia

АДЮНКТИ КЪМ ГЛАГОЛИ ЗА ЕМОЦИОНАЛНИ СЪСТОЯНИЯ

Йовка Тишева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
tisheva@uni-sofia.bg

Резюме. Основната цел на настоящата статия е да се проследи реализацията на наречия за начин и за количество и степен в позицията на адюнкти към предикати за емоционални състояния. Обект на наблюдение са изречения, в които се реализират глаголите *обичам, обожавам, мразя* и *ненавиждам.* Коментират се възможностите за лексикални модификации на интензивността или степента, с които се проявява емоционалното състояние. Направени са и наблюдения върху словореда на интензифициращите наречия в адюнктна позиция, както и на възможността разглежданите глаголи да се степенуват.

Ключови думи: *стативни предикати; глаголи за емоционални състояния; адюнкти; интензификация, степенуване*

1. Въведение. Предмет, цел и задачи

Емоциите са част от възприятието и реакцията на конкретни стимули, произтичащи от контекста или средата, в която живеем. От 60-те години на XX в. с бурното развитие на когнитивните науки се развиват и редица интердисциплинарни научни проекти (в рамките на т. нар. Affective sciences), изследващи биологичните, психологическите и социалните параметри на емоциите. Макар познанието да се задълбочава, не може да се посочи еднозначна изчерпателна дефиниция за понятието, означавано с термина *емоция* (вж. напр. обзора в Станфордската енциклопедия по философия[1]).

В настоящата работа приемаме най-популярното разбиране, че емоциите са психологически процеси, отразяващи преживявания, възприятия и оценки на субекта във връзка с определен стимул. Освен езиков израз тези процеси имат и външни невербални прояви – физиологични реакции, мимика, знаци чрез езика на тялото, които могат да съпровождат езиковите изрази или да функционират самостоятелно като показатели на актуалното емоционално състояние на субекта. Интересно е да се посочи, че в експерименталните изследвания в психологията също се разчита на връзката между емоционалното състояние и репрезентиращия го езиков израз. В такъв тип проучвания обаче се коментират най-вече номинации чрез съществителни или прилагателни с основен компонент „емоция“ в лексикалното значение.

Разграничаването на менталните репрезентации (понятията), специализираните лексикални единици за означаването им (термините) и елементите от речника, които назовават емоционални състояния, отношения или оценки, ограничава предмета на настоящото проучване. Емоционално-експресивната или емоционално-оценъчната лексика, наред с емотивните фонетични, прозодични или граматични средства са основни средства за директна езикова репрезентация на емоциите в моментите, когато емоцията се проявява. Проблематиката на настоящата статия е свързана със синтактичната реализация на глаголи, означаващи емоционални състояния. Те традиционно се определят като глаголи за *емоционална дейност* (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1988: 329). Според примерите в същия източник лексемите *обичам* и *мразя* оформят ядрото на тази група глаголи. Предметът на проучването е свързан с особеностите при изразяване на някои от незадължителните пояснения (адюнкти; обстоятелствени пояснения) към предикати от посочената група. На този етап от проучването ще бъдат разгледани само аднюкти, изразени с наречия. Модификацията

[1] https://plato.stanford.edu/entries/emotion/#DefiEmotWhatDesi

на глаголи чрез предложни изрази (например с темпорална или локална семантика) ще бъде обект на следващи разработки.

Настоящото изследване е емпирично и се основава на данни, ексцерпирани от Българския национален корпус[2], както и от текстове от неформална (неинституционална) онлайн комуникация. Анализирани са примери, съдържащи изречения с глаголите за означаване на положителни чувства *обичам* и *обожавам* и на отрицателни чувства *мразя* и *ненавиждам* в позицията на сказуемото (без оглед на това дали то е в просто изречение, или в изречение в състава на сложно). Основният метод, използван при анализите на данните, е дескриптивният (описателният). Чрез него синхронно се представят моделите за изразяване на някои от характеристиките на предикатите, свързани с интензивност или градуалност при представяне на емоционалното състояние. Основната цел на анализите е да се проследи реализацията на наречия за начин и за количество и степен в позицията на адюнкти към глаголите за емоции, като се коментират възможностите за лексикални модификации на интензивността или степента, с които се проявява емоционалното състояние. На проверка ще бъде подложена хипотезата, формулирана след проучване на сходни анализи за други езици (вж. Rothmayr 2009: 114 – 116), че наречията за начин към този глаголи означават интензивността на емоцията, а не метод, маниер, похват, чрез който се проявява.

2. Аргументи и адюнкти. Психологически предикати и езиково означаване на емоции

Базисната структура на изречението е проекция на аргументната структура на главния глагол и се определя от нея. Семантиката на предиката определя броя и вида на елементите, които се включват в аргументната структура. В някои случаи е възможно в нея да се представят и незадължителни пояснения към предиката (т.нар. аргумент-адюнкти). Езиковите изрази, които са необходими за реализиране на лексикалното значение на предиката и поради това имат задължителна репрезентация в изречението, са аргументите (комплементите) на предиката. Предметът на проучването е свързан с групата на незадължителните пояснения към глагола, които се означават с термина *адюнкти*. „Адюнктите са езикови изрази (думи, словосъчетания или изречения), които модифицират значението на предиката, без да са семантично и синтактично задължителни. Множеството от допустими адюнкти се определя от семантиката на референта на опората и контекста, в който се реализира. Адюнктите не се селектират от предиката (опората)“ (Коева / Koeva 2018: 125 – 126). От своя страна адюнктите може да имат различен семантичен обхват (scope) и да показват различна степен на свързаност с опората. Тези фактори определят базисните словоредни модели при реализацията им (вж. Балабанова / Balabanova 2020). При анализите на емпиричните данни се отчита фактът, че адюнктите за начин и за количество и степен са „истински квалификативни глаголни пояснения“ (Георгиева / Georgieva 1974: 50), тъй като те оперират върху предиката (глаголната фраза), а не върху цялата пропозиция. Наблюденията върху данни от българския език показват, че контактната позиция до опората е предпочитаният модел за реализация на тези групи адюнкти в структурата на изречението.

В граматиките на българския език глаголите, които ще бъдат обект на анализ в настоящата статия, се определят като глаголи за емоционална дейност. Редица особености в семантиката на тези лексеми дават основание те да се причислят към стативните предикати (постоянни статични предикати за състояние) (вж. Коева / Koeva 2021). Друг принцип за класификация на глаголи като *обичам* и *мразя* е представен в англоезичните изследвания. Глаголите и прилагателните, означаващи ментални процеси, когнитивни дейности или емоционални състояния, съставят класа на психологическите предикати (psychological / psych verb). Освен че имат общ елемент в лексикалната семантика, тези предикати се отличават и с това, че приписват сходни семантични роли на аргументите си. Тъй като един от аргументите получава задължително ролята експериенцер, психологическите глаголи се определят и като глаголи с експериенцер (Experiencer verbs). *Обичам*, *обожавам*, *мразя* и *ненавиждам* са двуаргументни глаголи, задаващи две семантични роли. Подлогът представя експериенцера, а прякото допълнение – обекта, с който е свързана или по отношение на който се проявява

[2] https://dcl.bas.bg/bulnc; вж. и Коева / Koeva 2014.

емоцията. Изборът на тези глаголи като обект на проучването е мотивиран и от това, че и четирите са преходни, за разлика например от *радвам се, веселя се, тревожа се*, *ядосвам се*, и са некаузативни, не означават логически (причинно-следствени) отношения. Причината за положителното или отрицателното чувство, представено чрез избраните за анализ глаголи, не е задължително да бъде изразена в структурата на изречението, докато при глаголи като *радвам се* стимулът за емоцията е част от аргументната структура.

За носителите на даден език, а и в лингвистичните изследвания обикновено не е съществено дали радостта и любовта, гневът и ненавистта имат едни и същи психологически особености. И емоциите, и чувствата са свързани с емоционалните процеси, които, заедно с когнитивните и волевите, формират, организират или регулират нашето поведение. Следвайки най-общите характеристики, дали основание за дефиниране на две понятия в психологията – емоция и чувство, ще посочим и някои различия. Емоциите са първични реакции, в голяма степен инстинктивни, много често с външна, физическа изява. Чувствата се основават на конкретни потребности и са повлияни от опита, нагласите и убежденията на отделната личност, поради което винаги са индивидуални. Те се формират на базата на устойчиви емоционални отношения и са свързани с конкретен обект или елемент от оценяваната ситуация. Отличават се и с по-голяма устойчивост и дълготрайност в сравнение с емоциите.

Последната особеност се проектира в типа на темпоралните пояснения към глаголите, означаващи чувство или емоция. Това е отбелязана от Св. Коева при представяне на тестове за разграничаване на ситуационните типове предикати. Следвайки изводите на Д. Даути, авторката посочва, че „адвербиалните изрази за продължителност се свързват както със стативни предикати, така и с предикати за състояние… Предикатите за състояние не могат да се употребяват с адвербиални изрази за пределност като *за един час*“ (Коева / Koeva 2021: 143 – 144). Тъй като става дума за адюнкти, характеризиращи продължителността или пределността на емоционалните състояния, въпросът няма да бъде коментиран в рамките на настоящия текст. Той може да бъде обект на следващи проучвания.

3. Адюнкти за начин и за количество и степен към глаголи за устойчиви емоционални състояния

В проучвания върху употребата на наречията като модификатори към предиката се посочва, в духа на теорията на Т. Ернст за синтаксиса на адюнктите, че дистрибуцията им се определя не само от синтактични правила, а по-скоро от семантични механизми, произтичащи от семантиката на наречието. Представянето на видовете наречия по семантичен или синтактичен признак не е сред целите на настоящата работа. Подобна задача би се усложнила допълнително и поради факта, че класификацията на наречията по признака агентивност (ориентираност към субект) не е получила своята пълна теоретична мотивация за данните от българския език. При избора на конкретни лексикални единици за проверка на възможността те да се употребяват в адюнктна позиция към предикати за емоции следваме систематизации за видовете наречия, направени върху данни от други езици.

Глаголите за емоционални състояния предполагат (и в повечето случаи се употребяват с одушевен субект на емоцията, който в семантичната структура на предиката е маркиран с ролята експериенцер. В групата на наречията, означаващи най-общо начин, по който се реализация процес или протича състояние, има такива, които предполагат одушевен субект. Тези наречия обикновено са производни от прилагателни имена, означаващи черти на характера (*умен, търпелив*) или психически състояния (*тъжен, спокоен*). В първата подгрупа, наречена от Т. Ернст ориентирани към субекта наречия (subject-oriented adverbs), се включват лексеми като *умно, търпеливо, агресивно, предпазливо, внимателно, жестоко, глупаво, любезно, интелигентно, усърдно, мило, учтиво, безмилостно, грубо, сръчно, старателно, тактично, мъдро, хитро, упорито, невъзпитано*. Като наречия за психическа нагласа (mental attitude adverbs) се определят *тъжно, радостно, гневно, спокойно, хладнокръвно, горчиво, яростно, нервно, тревожно, весело, загрижено.*

Наречията за начин, които предполагат агентивен вършител, като *старателно, внимателно*, са отбелязани в прегледа на тестовете за разграничаване на типовете предикати, предложен от Св. Коева. Тези наречия „не се свързват с глаголи за състояние и това може да се приеме за успешен тест при идентифицирането на предикати за състояние с одушевен субект (обикновено човек): *старателно / внимателно – *боледува две седмици вместо една / *съществува мизерно / *се намира на*

*петия етаж / гледа към него / *вярва в духове / *има две къщи / *чувства ненавист към него / *го обича*“ (Коева / Koeva 2021: 147). Някои от примерите в корпуса, съставен за целите на настоящата работа, привидно противоречат на твърдението, че агентивни наречия не могат да се употребяват в изречения с предикати за емоционални състояния:

1. Най обичам *агресивно* да ме заливат с коректност; Не обичам *агресивно* да атакувам даже може да се каже че защитата ме радва много.[3]
2. Обичам *спокойно* да си стоя с близките хора, да си хапвам, да си релаксирам; Обичам *спокойно* да поставям ръце на плота и да постоя така.
3. Жабка учудена, в живота влюбена, … с врабчетата се закача и *весело* обича да подскача.

Употребата на наречията в контактна позиция, до емоционалния предикат, не означава, че между двата елемента има синтактична връзка. Наречията не пояснява главния предикат, а са част от подчиненото изречение: *Най обичам [агресивно да ме заливат с коректност] = заливат ме с коректност агресивно; Не обичам [агресивно да атакувам] = агресивно атакувам; Обичам [спокойно да си стоя с близките хора] = спокойно си стоя*. В пример (3) наречието *весело* е преместено от подчиненото изречение пред предиката на главното вероятно за запазване на ритъма на стихотворната реч.

В изследвания за английския език част от тестовете за разграничаване на стативните предикати от останалите са с наречията *deliberately* (съзнателно, нарочно, умишлено) и *carefully* (внимателно). В проучването си за българските предикати Св. Коева включва конструирани примери: „*съзнателно / умишлено боледува две седмици вместо една / съществува мизерно / се намира на петия етаж / гледа към него / вярва в духове / има две къщи / чувства ненавист към него / не го обича*“ (Коева / Koeva 2021: 147). Трябва да се посочи, че в цитирания пример глаголът *обичам* е употребен в отрицателна форма, което означава липса на съответното емоционално състояние у експериенцера. Субектът не изпитва чувството, означавано с *обичам*; вън от конкретен контекст не може да се прецени дали то е било налично и субектът съзнателно е „изтрил“ емоцията, или никога не е било налично изобщо. Както и авторката посочва, наречията характеризират когнитивното състояние, а не емоционалния статус на експериенцера. В настоящата работа се коментират само примери с положителни форми на глаголите за чувства, затова въпросът за отношенията между негацията и адвербиалните модификатори няма да бъде коментиран. На този етап от работата ще посочим, че в корпуса с емпирични данни има примери с наречието *нарочно* към предикати за чувства:

4. Такива хора живота сякаш *нарочно* обича да поставя на изпитания.
5. Ако тая организация в една 80 милионна страна защитава своите производители, сигурно *нарочно* мрази френските марки.

И в двата примера пред наречието за начин са употребени модални наречия, определяни още като наречия, ориентирани към говорещия. Съобщението не се отнася за действително регистрирана „съзнателност“ от страна на експериенцера, който преднамерено е избрал да изпита точно тази емоция. В случая вероятно става дума за изразяване на оценката на автора на съобщението към представяната ситуация: *аз мисля / според мен / според моята преценка / струва ми се → тази организация нарочно мрази френските марки.*

Друга група наречия, която се коментира при анализ на адюнктни пояснения за начин към стативни предикати, включва лексеми като *hot* (горещо), *passionately* (страстно), *vigorously* (енергично), *unbelievably* (невероятно) (вж. Rothmayr 2009: 114). Данните за българския език показват известна ограниченост в употребата на *горещо*. В анализирания корпус има примери само за употребата му при сказуемо, изразено с глагола *обичам*:

6. Току-що се беше омъжила и обичаше *горещо* мъжа си; Младият музикант я обича *горещо* и почти болезнено; Всичко това тия направиха не че бяха ходили в Париж да си изострят ума, но че бяха честни, имаха воля железна, характер несъкрушим, обичаха *горещо* своето отечество (З. Стоянов).

---

[3] Примерите не са коригирани с оглед на правописните и пунктуационните правила, а е запазен начинът, по който са изписани в оригиналния текст.

Останалите три наречия се употребяват в позицията на адюнкти и към четирите разглеждани глагола. В (7) са представени само примери с наречието *страстно*, но по същия модел могат да се посочат и регистрирани в корпуса употреби със *силно* и *невероятно*. Интересно е да се посочи, че наречията може да са разположени както пред, така и след глагола и заедно с прякото допълнение, представящо обекта на чувството, да „рамкират“ сказуемото:

7. Зная, че тя те обича *страстно;* Аз *страстно* обичам театъра, но тъй и не мога да разбера какво правят режисьорите с текста на автора.
8. Аз те обожавам *страстно* и те обичам *лудо*; Той *страстно* обожаваше сеньоритата.
9. Обичам *страстно*, мразя *страстно*. Не мога да правя едното без другото; Обожавам природата, но *страстно* мразя пътищата, а най-много мразя останалите хора по пътищата.
10. Убиваш ме така прекрасно, / а аз те ненавиждам *страстно* / когато тръгваш към вратата; Не че имам решение – аз *страстно* ненавиждам политика – но това е положението от моята гледна точка.

В разглежданите случаи адвербиалните модификатори *горещо, страстно, силно, невероятно* не могат да се разглеждат като адюнкти, представящи начина, по който се реализира емоционалното състояние. Тези наречия се употребяват като интензификатори, показващи висока степен на емоцията, а не начин, по който тя се проявява. Употребата на наречието *невероятно*, както и на лексеми от типа *страшно, ужасно, адски* като интензификатори, но на признаци, изразени с прилагателни имена, е била обект на коментар върху данни от българския език (вж. напр. Чоролеева / Choroleeva 2007: 52 – 54). В част от изследванията тези факти се свързват с по-общата тенденция в областта интензификацията (вж. Буров / Burov 2014: 55 – 56) освен с граматични средства, чрез значенията на превъзходната степен в категорията степен/степенуване, висока интензивност на признаци да се означава с лексикални средства – думи, които имат своя собствена семантика, но в определени контексти се интерпретират само като функционални показатели на висока степен на признак. Тези наречия не са в конкуренция с наречието за количество *много*; *много* е неутрално при изразяването на степента, докато *невероятно, страшно, адски* и под. означават много висока или екстремна степен в проявата на признака.

Според други автори конструкциите с *абсолютно, дяволски, страшно, ужасно* и под. са едно от средствата за изразяване на четвърта абсолютна степен за сравнение, по-висока от положителната, сравнителната и превъзходната (Цонев / Tsonev 2015: 82). Ст. Буров (Буров / Burov 1984: 513) и Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 128) определят такива случаи на екстремно висока интензификация като елатив[4]. При прилагателните имена елативът показва най-високата, пределната степен при проявата на признака, без да се прави количествено сравнение с друг предмет, характеризиращ се със същия признак. Според наблюденията на Ст. Буров елативът (свръхстепенуването) е семантико-граматична и стилистична категория. Р. Цонев го определя като типична черта на разговорната реч и на неформалното общуване в интернет. Примерите от изследователския корпус показват, че освен като интензификатори към прилагателни имена наречия от посочената група могат да се употребяват и в адюнктна позиция към глаголи за емоционални състояния. Данните подкрепят изводите за стилистичната и жанровата маркираност на конструкции, защото са предимно от текстове в интернет:

11. *Ужасно* обичам тайнствените неща; Жена ми *страшно* обича цветята; *Адски* обичам плодове.
12. *Ужасно* обожавам миризмата на книги; *Страшно* обожавам салати; *Адски* обожавам начина му да разказва истории с песен.
13. *Ужасно* мразя да изхвърлям книги; *Страшно* мразя лъжците като теб*; Адски* мразя думата „детокс“.
14. *Ужасно* ненавиждам прическите в списанията; *Страшно* ненавиждам книги, писани от журналисти; И оттогава *адски* ненавиждам руски филми.

Примерите от (11) до (14) илюстрират употребата на наречията с интензифицираща функция в позиция непосредствено пред сказуемото. Когато обаче наречието е след него, адвербиалната фраза

[4] За използването на тези термини в анализите на езици от различни групи вж. прегледа, направен в Treis 2018.

обикновено се „разширява“: интензификаторът се отнася не директно към глагола, а към друго, базово или неутрално наречие за количество, най-често *много*, срв.:

15. Хората *страшно* обичат другите да признават предимството им. – Мисля за фермата, защото дядо ми я обичаше *страшно* много.
16. Мъжете *адски* обичат да бъдат обгрижвани. – Скорпионите са чувствителни и могат да обичат *адски* силно.
17. *Страшно* обожавам такива стихове. – И двете са от София, като мен и ги обожавам *страшно* много; Това аз го обожавам *страшн*о много.
18. *Адски* обожавам децата. – Аз обожавам *адски* много такива къдрици; Любимеца ми е Лиам, но обожавам *адски* много всички!

Прави впечатление, че дори и *обожавам* и *ненавиждам*, които в сравнение с *обичам* и *мразя* означават по-висока степен на чувството, свободно се свързват с наречия, означаващи пределна степен в интензивността, с която се проявява емоцията. Търсенето на средства за изразяване на висока степен на чувството не се ограничава само до употребата на лексикални показатели за интензификация. В анализираните данни се срещат и примери със степенувани форми на *обожавам* и *ненавиждам*:

19. Още *по ненавиждам* едноклетъчни зомбита да говорят само как кои колко пари е получил или откраднал; Чудя се коя сентенция *по-ненавиждам*?
20. Никаква домакинска работа не харесвам, но *най-ненавиждам* миенето на чинии; *Най-ненавиждам* „съвестните интелигенти“!; *Най-ненавиждам* културиските, страшно са ми грозни, неженствени.
21. България страната, която *по обожавам* по своите причини; М да – все *по обожавам* тези теми
22. А от руската кухня *най обожавам* пелмените; Не мога да не споделя с теб, че *най-обожавам* белгийски ръчно правени бонбони.

Фактът, че в българския език могат да се степенуват не само прилагателни и наречия, но и думи от други части на речта, е отбелязван системно в проучванията на категорията степен/степенуване[5]. Посочените примери за лексикално маркиране на интензивност и за изразяване на висока степен чрез употребата на граматикализираните показатели за сравнителна степен – частицата *по,* и за превъзходна – частицата *най*, при глаголи за изразяване на чувства подкрепя наблюденията, направени върху данни от немски, английски и руски (вж. Fleischhauer-Helfer 2016: 277 – 280), че глаголите с експериенцер са модел, прототип на глаголите, които могат да се степенуват. Емоционалното отношение, което експериенцерът има, може да се представя с различна интензивност не поради факта, че чувствата са измерими, а на базата на концептуализираното знание за света, представено в съответни чрез единици от речника или от граматиката на езика.

4. Заключение

В настоящата статия бяха представените данни за реализацията на наречия за начин и за количество и степен като адюнкти (обстоятелствени пояснения) към базовите глаголи за емоции *обичам, мразя* и двойката глаголи *обожавам* и *ненавиждам*, означаващи по-висока интензивност на положителната или на отрицателната емоция. Анализите потвърдиха предварителните наблюдения, че наречия за начин, които предполагат агентивен (одушевен) вършител, не се свързват с глаголи за емоционални състояния. Ограниченият брой примери с ориентираното към субекта наречие *нарочно* може да се свържат с различната област на действие на наречието. То отразява представата на автора на съобщението за особеностите на емоционалното състояние, а не съзнателността на експериенцера да избере какво чувство да изпитва.

---

[5] Вж. изчерпателния преглед по въпроса, направен от И. Куцаров (Куцаров / Kutsarov 2007: 460 – 473).

Разглежданите глаголи свободно се свързват с наречия, чиято лексикална семантика може да се свърже с модификации на начина, по който протича процес или се реализира състояние. В конкретния контекст, зададен от типа на предиката, тези наречия обаче функционират само като лексикални модификатори на интензивността или степента, с които се проявява емоционалното състояние. *Обичам, обожавам, мразя* и *ненавиждам* показват едни и същи особености не само при реализация на аргументите – експериенцер подлог и обект на емоцията, изразен с прякото допълнение. Четирите глагола образуват хомогенна група и с оглед употребата на наречия от типа *горещо, страстно, невероятно* и на лексикални показатели на абсолютна степен или елатив, каквито са *адски, безкрайно, безумно, зверски, ужасно* и др. От тези глаголи се образуват форми за сравнителна и за превъзходна степен, без оглед на разликите в интензивността на емоцията, представени в лексикалната семантика – по-висока интензивност на чувството при *обожавам, ненавиждам* в сравнение с *обичам, мразя.* Независимо дали степенуването е означено с лексикални или с граматични средства, то предполага съотнасяне към определена скала, която за конкретните глаголи представя интензивността на означаваното от глагола чувство.

Благодарности

Настоящият текст е резултат от изпълнението на проекта „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ (Договор No КП 06 РУСИЯ/23) по Програма за двустранно сътрудничество България – Русия 2020 г. Изказвам благодарност за подкрепата.

Цитирана литература / References

Балабанова 2020: Балабанова, Ел. *Словоредни модели с адюнкти в българския език.* София: Академично издателство „За буквите – О писменехь“. (Balabanova 2020: Balabanova, El. *Slovoredni modeli s adyunkti v balgarskiya ezik*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Za bukvite – O pismenehy“.)

Буров 1987: Буров, Ст. *Степените за сравнение в съвременния български език*. София: Народна просвета. (Burov 1987: Burov, St. *Stepenite za sravnenie v savremenniya balgarski ezik*. Sofia: Narodna prosveta.)

Буров 2014: Буров, Ст. Степените за сравнение в българския език на славянски и балкански фон. – В: Харалампиев, И. и др. (ред.). *Актуални проблеми на балканистиката и славистиката*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 46 – 56. (Burov 2014: Burov, St. Stepenite za sravnenie v balgarskiya ezik na slavyanski i balkanski fon. – In: Haralampiev, I. i dr. (red). *Aktualni problemi na balkanistikata i slavistikata*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 46 – 55.)

Генадиева-Мутафчиева 1988: Генадиева-Мутафчиева, З. Сложно съставно с подчинено допълнително изречение. – В: *Граматика на съвременния български език. Том 3. Синтаксис.* София: Издателство на БАН, с. 328 – 347. (Genadieva-Mutafchieva 1988: Genadieva-Mutafchieva, Z. Slozhno sastavno s podchineno dopalnitelno izrechenie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski ezik. Tom 3. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 328 – 347.)

Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език.* София: Издателство на БАН. (Georgieva 1974: Georgieva, E. *Slovored na prostoto izrechenie v balgarskiya knizhoven ezik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Коева 2014: Коева, Св. Българският национален корпус в контекста на световната теория и практика. – В: *Езикови ресурси и технологии за български*. София: Академично издателство, с. 29 – 52. (Koeva 2014: Koeva, Sv. Balgarskiyat natsionalen korpus v konteksta na svetovnata teoriya i praktika. – In: *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski*. Sofia: Akademichno izdatelstvo, s. 29 – 52.)

Коева 2018: Коева, Св. Типология на подчинените изречения към прилагателно име в български. – В: *Orbis Linquarium*, кн. 16, бр. 2, с. 122 – 132. (Koeva 2018: Koeva, Sv. Tipologiya na podchinenite izrecheniya kam prilagatelno ime v balgarski. – In: *Orbis Linquarium*, kn. 16, br. 2, s. 122 – 132.)

Коева 2021: Коева, Св. Предикати за състояние: свойства и лингвистични тестове. – В: *Cyrillo-Methodian Papers / Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, №10, с. 137 – 157. (Koeva 2021: Koeva, Sv. Predikati za sastoyanie: svoystva i lingvistichni testove. – In: *Cyrillo-Methodian Papers / Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, s. 137 – 157.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)
Цонев 2020: Цонев, Р. Някои начини за изразяване на абсолютната превъзходна степен в българските интернет форуми. – В: *Български език*, *Приложение,* 67, с. 147 – 165. (Tsonev 2020: Tsonev, R. Nyakoi nachini za izrazyavane na absolyutnata prevazhodna stepen v balgarskite internet forumi. – In: *Balgarski ezik, Prilozhenie*, 67, s. 147 – 165.)
Чоролеева 2007: Чоролеева, М. *Семантичната категория „степен“ и нейното изразяване в съвременния български език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Choroleeva 2007: Choroleeva, M. *Semantichnata kategoriya „stepen“ i neynoto izrazyavane v savremenniya balgarski ezik.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

Fleischhauer-Helfer 2016: Fleischhauer-Helfer, J. *Degree Gradation of Verbs*. Berlin, Boston: Düsseldorf University Press.
Rothmayr 2009: Rothmayr, A. *The Structure of Stative Verbs*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
Treis. 2018: Treis, Y. Comparative Constructions: An Introduction. – In: *Linguistic Discovery*, Vol. 16, (1). <https://journals.dartmouth.edu> [11.01.2022]

ADJUNCTS TO EMOTIONAL PREDICATES

Yovka Tisheva
Sofia University St. Kliment Ohridski
tisheva@uni-sofia.bg

Abstract. The main goal of this paper is to discuss the realization of manner and quantity and degree adverbs as adjuncts to emotional predicates. The object of observation is the realization of sentences with Bulgarian verbs *obicham* (to love), *obozhavam* (to adore), *mrazya* (to hate) and *nenavizhdam* (to loathe). The use of adverbs modifying the intensity or degree of emotional state manifestation is commented. Observations are also made on the word order of intensifying adverbs in adjunct position, and on the possibility for verbal degree gradation.

Keywords: *stative predicates, emotional predicates, adjunct, intensification, gradation*

Yovka Tisheva
Faculty of Slavic Studies
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tzar osvoboditel Blvd.
Sofia 1504

ДАТЕЛНО ДОПЪЛНЕНИЕ ИЛИ ПРЕДЛОЖНА ФРАЗА ПРИ ПРЕДИКАТИВИТЕ В РУСКИЯ И В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – КОНКУРЕНЦИЯ И СПЕЦИФИКИ[1]

Александър Летучий, Марина Джонова

Национальный исследовательский университет „Высшая школа экономики“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

aletuchiy@hse.ru, djonova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. В статията се прави съпоставително изследване на случаите, в които в българския и в руския език се наблюдава конкуренция между дателното и предложното допълнение с предлога *для/за* при конструкциите с предикатив за състояние. Представя се зависимостта между типа допълнение и избора на комплементно изречение. Въз основа на емпирични данни от двата езика се очертават общите тенденции, както и езиково специфичните особености, каквито са например правилата за контрол или случаите на повдигане на аргумент от подчиненото изречение в руския език.

Ключови думи: *предикативи за състояние, експериенцер, финитни и нефинитни комплементи, български език, руски език*

1. Увод

Настоящото изследване представя някои особености, свързани с аргументната структура на конструкциите с предикатив за състояние в българския и руския език. И в двата езика предикативите за състояние могат да приписват семантичната роля експериенцер на дателното допълнение (*скучно, топло, известно ми е – мне скучно, тепло, известно*). По отношение на българския език в лингвистичната литература се отбелязва наличието на конкуренция между дателното допълнение и предложното допълнение при някои предикативи, когато и двете означават одушевен участник: *лесно ми е – за мен е лесно* (Чешко / Cheshko 1959: 28). Подобна конкуренция се наблюдава и при конструкциите с предикативи в руския език: *мне тут холодно – для меня тут слишком холодно*. Тук представяме конструкциите с предикатив за състояние, при които е налице конкуренция между двата типа допълнения, и посочваме условията, при които това е възможно. Наблюдават се както общи за двата езика тенденции, така и някои езиково специфични особености. Изследва се и наличието на кореферентност между допълнението и аргумент на комплементното изречение, както и случаите на повдигане на аргумент от комплементното изречение.

Като обект на изследване предикативите в руския език са въведени от Л. Щерба (Щерба / Scherba 1974/2004). Впоследствие техните свойства са изследвани от Е. Галкина-Федорук (Галкина-Федорук / Galkina-Fedoruk 1958) и В. Виноградов (Виноградов / Vinogradov 1972). Синтактичната структура на предикативите е описана у S. Say (2013), А. Циммерлинг (Циммерлинг / Zimmerling 2015, 2017, 2018а, 2018б), А. Летучий (Летучий / Letuchiy 2014, 2021). В тези изследвания се обсъжда въпросът за статута на експериенцера, изразен с дателна клитика или предложна група, по отношение на централния аргумент. А. Циммерлинг и М. Трубицина (Циммерлинг & Трубицина / Zimmerling & Trubitsina 2015) считат, че субектните свойства са присъщи основно на дателния аргумент. А. Летучий (Летучий / Letuchiy 2014) предполага, че предикативите се различават съществено по своята аргументна структура и поради това само при част от тях дателният аргумент има субектни свойства.

---

[1] Настоящият текст е резултат от изпълнението на научната програма на проекта *Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски*, подкрепен от Фонд *Научни изследвания* в рамките на конкурса *Проекти по програма за двустранно сътрудничество – България – Русия 2019 – 2020 г.* (договор № КП 06 РУСИЯ/23 от 2020 г.) и от Руския фонд за фундаментални изследвания (проект № 20-512-18005). Изказваме благодарност за подкрепата.

Предикативите за състояние в българския език са изследвани от Ю. Маслов (Маслов / Maslov 1982), който определя думите от типа на *страх* (в *страх ме е*) и *мъчно* (в *мъчно ми е*) като отделна част на речта, наречена неглаголен предикатив, подобно на *категория состояния* в руската лингвистика. В синтактично отношение те имат сходно поведение с глаголните сказуеми – имат аргументи, на които приписват семантични роли, като централният аргумент при голяма част от конструкциите с предикатив за състояние е дателното допълнение със семантичната роля експериенцер. Разглежданите конструкции са изследвани по отношение на семантиката и броя на предикативите (вж. Рожновска / Rozhnovska 1959, Чешко / Cheshko 1959, Маслов / Maslov 1982, Градинарова / Gradinarova 2010, 2017). Представени са някои особености, свързани с тяхната аргументна структура (Dineva 1996, Ницолова / Nitsolova 2001, Джонова / Dzhonova 2003, Атанасов / Atanasov 2008, Петрова / Petrova 2020), както и какви комплементни могат да имат (Ницолова / Nitsolova 2001, 2008, Коева / Koeva 2019).

Като отчитаме съществуващите изследвания по отношение на предикативите в двата езика, представяме отношението между семантиката на предикатива и представяното състояние. Нашата хипотеза е, че дателното местоимение означава субекта като повлиян от състоянието, означено от предикатива. Предложната фраза с предлога *за/для* позволява означаването и на субективна оценка от страна на говорещия при означаване на неактуално състояние, като в тези случаи говорещият може да съвпада или не с експериенцера. Изследването се основава на примери от Руския национален корпус (www.ruscorpora.ru) и Българския национален корпус (Koeva et al. 2012). За пълнота на представените данни са включени и примери от онлайн медии и неофициална интернет комуникация.

2. Предикативи и инфинитив

Характерна особеност на предикативите в руския език е тяхната широка съчетаемост с инфинитивни изречения – в това отношение те показват по-свободна съчетаемост в сравнение с някои синонимни или квазисинонимни глаголи (напр. *рад заявить* ‘радостен съм да кажа’ – **радуюсь заявить* ‘радвам се да кажа’*, грустно видеть* ‘тъжно е да видиш’ – **грустит видеть* ‘тъгувам да видя’). Това вероятно се дължи на факта, че в семантично и в синтактично отношение предикативите се отнасят към ситуация. Те са част от съставно именно/адвербиално сказуемо и характеризират ситуацията, представена с пропозиция, която синтактично се изразява с подчинено изречение или номинализация.

На липсата на инфинитив в българския език се дължат някои разлики, свързани със съчетаемостта на предикатите и предикативите за състояние в сравнение с руския. В българския език *да*-изреченията поемат функцията на инфинитива, но тяхната употреба е по-широка и това позволява както предикативите, така и предикатите за психологическо състояние да имат комплементно *да*-изречение (*Радостен съм да ви съобщя/ да ви видя. – Радвам се да ви съобщя/ да ви видя.*). В руския език инфинитивът при предикативните конструкции често е свързан с наличието на контрол върху PRO. Това обаче не е задължително – в случаите като *Тебе странно этого не знать* ‘ти (дат. п.) е странно да не знаеш това’ е налице повдигане (*подъём*), а не контрол, както показваме по-долу (част 7).

3. Маркиране на одушевения участник

При конструкциите с предикатив съществуват два начина за означаване на одушевения участник в ситуацията – с дателно местоимение или с *для*/*за*-предложна фраза. Тези два модела не са синонимни и се различават по своята семантика и по контекста, в който се употребяват. Съществува и разлика по отношение на отделните семантични групи предикативи (вж. по-подробно у Сердобольская, Толдова / Serdobol’skaya, Toldova 2014). При предикативите за физиологично състояние актуално състояние може да се означи само с дателното местоимение (*мне холодно, тепло – студено, топло ми е*). Когато одушевеният участник в ситуацията се представя с *для/за*-предложната фраза, той не е субект на актуалното състояние, а представя своята оценка за ситуацията.

1. ***Мне** тут холодно.*
   Студено ми е тук.

2. ***Для меня*** *тут слишком холодно.*
За мен тук е доста студено.

При предикативите за оценка и когнитивно състояние (*важно, интересно, странно*) не е налице такава голяма разлика между конструкциите с дателно и с предложно допълнение. Примери (3) и (4) представят актуално състояние. Границата между критериите за оценка и актуалното състояние в този случай е доста размита. Доколкото става дума не за физиологичното състояние, а за състояние или свойство, свързано с когнитивна оценка, това състояние не е свързано с определена темпорална локализация.

3. *Давайте тогда общаться и говорить,* ***мне*** *важно знать, любите ли вы меня.* (А. Слаповский. Международная любовь, 1999)
Нека тогава да общуваме и да говорим, важно ***ми*** *е да знам дали ме обичаш*.
4. ***Для меня*** *важно сейчас восстановить всё то, что ускользает от меня …*
(Л. Улицкая. Казус Кукоцкого. Путешествие в седьмую сторону света. // Новый Мир, 2000)
Сега ***за мен*** *е важно да възстановя всичко, което ми убягва.*

В българския език употребата на дателното местоимение при част от тези предикативи, като *важно,* е некнижовна и се среща само в разговорната реч, като част от тенденцията за разширяване на употребата на дателния падеж при предикативните конструкции (напр. *Все по-важно* ***ми*** е *филмът да дава знание*. – вж. Градинарова / Gradinarova 2017; Иванова / Ivanova 2016).

В руския език при предикативите за свойство дателното и *для*-предложното допълнение понякога се противопоставят по своите синтактични и семантични характеристики. Дателното допълнение понякога може да означава аргумент от подчиненото изречение, повдигнат в главното изречение. Аргументът с предлога *для / за* означава участник в ситуацията, представена от самия предикатив, и може да означава оценяващия субект или експериенцера. Това е причината дателното местоимение да се среща само при наличие на комплементно изречение към предикативната конструкция.

5. ***Для одного*** *смешно,* ***для другого*** *– глупо.* ***Для одного*** *смешно,* ***для другого*** *– страшно.* (И. Грекова. Дамский мастер, 1963)
За един е смешно, за друг – глупаво. За един е смешно, за друг – страшно.
6. *??Ему это глупо.*
7. *Ему глупо так себя вести* (повдигане, със значение ‘глупо, если он будет так себя вести’ – ‘глупаво е, ако той ще се държи така’.).
Глупаво е да се държи по този начин. (букв. *Глупаво му е*….)

Българският език се различава от руския по отношение на възможността за повдигане на аргумент от комплементното изречение (вж. Коева / Koeva 2021: 14). Както при глаголите, така и при конструкциите с предикатив за състояние в българския език не се наблюдава подвигане на аргументи от подчиненото изречение. Дателното местоимение при конструкцията с предикатив за състояние може да се появи само като аргумент на предикатива със семантичната роля експериенцер (*мъчно ми е, студено ми е, известно ми е*). Клитиката е задължителна и когато субектът на съответното състояние е изразен с предложна фраза – *на Иван му е мъчно, на мене ми е студено*.

Както беше посочено, част от конструкциите с предикатив за обща оценка не допускат дателно допълнение в книжовната реч – *важно е/ не е важно, честно, срамно, невъзпитано, страшно, ужасно, логично, чудесно е* и др. (вж. Стаменов / Stamenov 2021). При тях е налице имплицитен експериенцер, като подобно на руския език съдържанието на множеството на когнитивните субекти може да се уточни със *за*-предложна фраза:

8. ***За мен*** *е важно (аз) да получа парите или по-право да ги задържа у себе си.*
9. ***За мен*** *е важно (аз) да бъда първият пилот, който е пресякъл с многоместен ракетоплан Слънчевата система.*
10. ***За нас*** *не е толкова важно къде живеем (ние), по-важното е, че сме заедно.*

Предложната фраза в посочените примери е кореферентна с подлога в подчиненото изречение, който може да бъде експлицитно изразен. В българския език не се наблюдава противопоставяне

между повдигнат аргумент в дателен падеж и аргумент на предикатива с предлога *за*. Със *за*-предложната фраза се означава субектът, от чиято гледна точка се оценява ситуацията. Тази фраза е възможна само при имплицитен експериенцер и при възможност за изразяване на оценка – срв. *за мен това е лесно, за всички е ясно* и **за мен е сигурно, вярно, истина.* Конструкциите в руски от типа *Нам важно всё сделать быстро* с дателното местоимение *нам,* което е повдигнато от комплементното изречение, в български съответстват на конструкции без дателен аргумент и с комплементно финитно изречение *Важно е да направим всичко бързо.*

4. Ограничение при употребата на *для меня* при неразширени конструкции с предикатив

В руския език е налице синтактично ограничение по отношение на *для*-предложната фраза – нейната употреба е възможна само при наличието на други подчинени части (комплементно изречение, адюнктни изрази за време и място, като *сейчас* ‘сега’*, тут* ‘тук’*, в этом месте* ‘на това място’). Примерите без други подчинени части са или неграматични, или са възможни в контекст, в който мястото и времето вече са споменати или се подразбират.

11. *#Для меня жарко.*
    За мен е топло.
12. *#Для всех скучно.*
    За всички е скучно.
13. *Для всех скучно это слушать.*
    За всички е скучно да слушат това.
14. *Для меня здесь слишком жарко.*
    За мен тук е доста горещо.

Това потвърждава нашите наблюдения относно връзката между *для* + род. п. при предикативите и при прилагателните в руския език (вж. Летучий / Letuchiy 2014, 2021). При прилагателните конструкцията съдържа задължително обект, чието свойство усеща експериенцерът. При това този обект може да не влияе пряко на експериенцера. От друга страна, при предикативите става дума за влияние върху експериенцера, а наличието на обект на оценката не е задължително.

15. *В Казахстане мне было холодно, поэтому я приехал простуженный.*
    Беше ми студено в Казахстан, затова си дойдох настинал.
16. *?В Казахстане для меня было холодно, поэтому я приехал простуженный.*
    ?*За мене беше студено в Казахстан, затова си дойдох настинал*.

Предикативите за физиологично състояние в българския имат сходно поведение. При липса на дателен експериенцер обстоятелствените пояснения за място или време се изразяват експлицитно или могат да се възстановят от контекста (срв. *За мен (тук, в стаята, днес) е топло*). В тези случаи *за*-фразата не е задължителна за изразяването на оценка. При предикативите за физиологично състояние и при липсата на *за*-предложна фраза в изречението състоянието на околната среда отново се оценява от гледна точка на говорещия (срв. *Топло е. Тук е топло. Днес е топло. В София е много горещо през лятото*). При този тип предикативи оценка се изразява експлицитно със *според мен*, като при контраст се срещат и отделни примери със *за*-предложна фраза.

17. *Ясно става и защо пристигналите у нас холандски туристи (…) намират нашето лято за чудесно дори тогава, когато то* ***за нас*** *е студено.*

При липса на контраст при предикативите за физиологично състояние *за*-предложната фраза в български обикновено означава стимула в изречението, който е неодушевен, като фразата представлява номинализирана пропозиция и се конкурира с комплементно изречение:

18. *Хладно е* ***за*** *доматите, но може да се сеят бостаните. (срв. Хладно е да се садят доматите.)*
19. *Беше твърде студено* ***за*** *разходки навън. (срв. Беше студено да се разхождаме.)*
20. *Много е топло* ***за*** *чай. (срв. Топло е да пием чай.)*

Срещат се и примери със съществително или местоимение, което насочва към одушевена същност (21), но при тях съдържанието на комплементното изречение е ясно от контекста – в случая *Много е студено за него да зимува тук*.

21. *Този пеликан дано да оцелее, много е студено* ***за него****.*

В пример (21) оценяващият субект е лице, но не е изразен експлицитно, а обектът, по отношение на който се изразява тази оценка, е изразен със *за*-предложната фраза *за него*. При наличие на комплементно изречение *за*-предложната фраза е кореферентна с аргумент от комплементното изречение.

5. Прилагателни и предикативи: възможно обяснение

Като част на речта прилагателните и предикативите показват сходно поведение. Все пак са налице някои разлики между българския и руския език. В руския език има и пълни прилагателни (*важный* 'важен'*, приятный* 'приятен'*, необычный* 'необичаен'), които в морфологично отношение се различават от предикативите. Кратките прилагателни в среден род в руски съвпадат по форма с предикативите, подобно на прилагателните в ср. р. в български (*Это заключение интересно* 'Това заключение е интересно' *– Мне интересно понять, в чём дело* 'Интересно ми е да разбера за какво става дума'; *Това изречение е правилно – Не е правилно да му говорите така*).

В руския език както кратките, така и пълните форми на прилагателните могат да имат предикативна употреба, като в книжовния език тази употреба е характерна основно за кратките форми.

22. *Этот дом интересен* (кр. ф.) *формой своих балконов.*
    Тази къща е интересна с формата на балконите си.
23. *Этот дом – очень интересный* (д. ф.).
    Тази къща е много интересна.

Сай (Say 2013) посочва, че съществува скала на допустимост на дателното допълнение, която намалява в посока от предикативите към кратките прилагателни и от кратките форми на прилагателните към пълните. Съществуват случаи, при които дателното местоимение се съчетава и с трите форми, както и случаи, при които то е възможно само при предикатива. Обратното не е вярно: не съществуват примери за употреба на дателното местоимение само при пълните прилагателни, без то да е възможно и при кратките прилагателни, нито случаи на допустимост при кратките прилагателни и недопустимост при предикатива. Често, когато дателното местоимение не е възможно при дадено прилагателно име (*скучной* в пример 24), употребата на *для*-предложна фраза е възможна. Употребата на дателното местоимение в случая е възможна само при предикатива *скучно* (25):

24. *Написана понятным языком с объяснением медицинской терминалогии, а Диснеевские персонажи в смешных ситуациях по теме, они на страничках вставлены чтобы книга не была скучной* ***для детей****.* (Наши дети: Подростки, 2004) срв. *??чтобы книга не была скучной* ***детям*** (дат. п.)
    Написана на достъпен език, с обяснения на медицинската терминология, героите на Дисни са в смешни случки по темата, те са сложени на страниците, така че книгата да не е скучна ***за децата****.*
25. ***Детям*** *скучно читать эту книгу.*
    На децата им *е скучно да четат тази книга*

Съчетаемостта на предикативите с дателното местоимение е обяснима – дателното местоимение при предикативите често е със семантичната роля експериенцер. По-трудно е да се обясни разликата между прилагателните и предикативите. Пълните форми на прилагателните от типа на *скучный* 'скучен', *весёлый* 'весел'*, страшный* 'страшен' и др. също предполагат наличието на експериенцер като задължителен елемент в тяхната семантична структура – *страшный* означава 'такъв, че някой да се страхува от него'. Въпреки това съчетаемостта на прилагателните с дателно местоимение е доста по-слаба. Подобно на разликата между моделите *мне холодно* и *для меня (здесь слишком) холодно,* и тук разликата може да се обясни с признака конкретно, актуално усещане. Прилагателните в по-слаба степен могат да означават актуално усещане в сравнение с предикативите. Да разгледаме следните изречения:

26. *Но **мне страшно** другое: а вдруг вы правы?* (Ю. Домбровский. Факультет ненужных вещей, часть 1, 1978)
От друго ме е страх – ами ако сте прав? (букв. *друго ми е страшно*)
27. *Я счастлив, но я боюсь потерять эту радость и поэтому **мне страшно**.* (Письмо из армии, 1977)
Щастлив съм, но се боя да не загубя тази радост и затова ме е страх (букв. *затова ми е страшно*)
28. *....представился, напомнив нашу встречу в лесу, сказал ободряющие слова (...) и в этот **страшный для меня** момент взял меня под свою опеку*. (С. Пилявская. Грустная книга, 2000)
Представи се, напомняйки за нашата среща в гората, каза няколко ободряващи думи (…) *и в този **страшен за мен** момент ме взе под своята закрила*.

И в трите изречения е налице същност, от която се бои одушевеният участник в ситуацията. Тази същност води до пряко проявление на страха само в първите два примера (26 и 27). В Пример (28) прилагателното *страшный* не се отнася до момента, от който се страхува говорещият. Той не се страхува от дадения момент, а от някакви свързани с него събития. Затова *для меня* в този случай означава не експериенцера, а участника, който оценява характеристиките на обекта.

Подобна е разликата и при употребата на предикатива *неприятно* и прилагателните *неприятный, неприятен*. Тук може да се посочи още една особеност, свързана с употребата на прилагателните в руския език. Кратките прилагателни имена означават най-вече временни състояния, а пълните – постоянни свойства. В същото време кратките прилагателни в по-голяма степен в сравнение с пълните прилагателни са склонни да присъединяват аргументи. Съвпадението на тези две характеристики вероятно не е случайно: доколкото краткото прилагателно *неприятен* не означава вътрешно присъщ признак на предмета, а негово временно състояние или състояние по отношение на другия участник, е естествено да се уточни на кого му е неприятен даденият обект. От своя страна пълната форма на прилагателното *неприятный* може да означава вътрешно присъщ признак, обектът е неприятен сам по себе си, винаги и за всеки. Тук може да се отбележи, че за разлика от руския език в българския език прилагателните в предикативна употреба означават временно състояние (*Той е тъжен*). При означаване на постоянен признак прилагателното е част от именна фраза в предикативна позиция (*Той е тъжен човек*).

6. *Для*-предложната фраза и дателното местоимение при предикативите, *у*-предложната фраза и дателното местоимение при глаголите

При много глаголи в руския език е налице сходно противопоставяне между два начина на маркиране на именната група – с предлога *у* или с дателен падеж. Макар семантичните роли на допълненията при предикативите и при глаголите да са различни, самите противопоставяния са сходни по своя характер.

29. *Мне тепло.* ‘*Топло ми е.*’
30. *Для меня здесь слишком тепло.* ‘*За мен тук е доста топло*.’
31. *Для меня эта еда слишком горячая.* ‘*За мен тази храна е доста гореща*.’
32. *Мне не спится.* ‘*Не мога да спя*. букв. *Не ми се спи*.’
33. *У меня ворд не запускается.* ‘букв. *Word*-ът не ми тръгва.’

И в двата случая става дума за това, че при наличие на аргумент съществително се предпочита предложната фраза, а дативът е по-вероятен при липсата на подлог или при комплементно изречение. От една страна, това може да се обясни от синтактична гледна точка. Като цяло езикът се стреми да минимизира вътрешните аргументи. В йерархията на аргументите дателното допълнение е по-тясно свързано с предиката в сравнение с предложното допълнение. Освен това, ако дателното допълнение означава одушевен участник (както е в повечето случаи), неговата връзка с предиката се усилва и се създават условия за конкуренция между двата аргумента. За да се избегне това, при

наличие на подлог именна фраза субектът се означава с предложна фраза (срв. на български *Тук е горещо. Горещо ми е. – За мен чаят е твърде горещ*).

Може да се предположи, че дателното местоимение означава, че одушевеният участник е засегнат в по-голяма степен от посоченото състояние в сравнение с предложната фраза. Вече беше посочено, че при предикативите въздействието на околната среда върху експериенцера е пряко в сравнение с въздействието на свойствата на обекта върху експериенцера при прилагателните. Затова може да се каже, че свойствата, означени с глаголите *не спится* 'не спя, не мога да спя'*, не работается* 'не работя, не мога да работя', се свързват с одушевения участник по-пряко в сравнение със свойствата, изразени с преходни глаголи от типа на *у меня рубашка не расстёгивается* 'не ми се разкопчава ризата, не мога да си разкопчая ризата'. Във втория случай действието не се отнася към самия експериенцер, а към обекта пациенс, макар да се говори за действията на субекта.

7. Контрол

Въпросът за контрола заема различно място в руската и в българската граматика. В руския език това правило е по-строго, доколкото контрол се наблюдава при наличието на инфинитивно подчинено изречение, което често ограничава референцията при PRO (може да се отнася само към подлога в главното изречение, само към допълнението и т.н.) В българския език референтната структура на подлога в комплементното изречение със съюза *да* (в по-малка степен със съюза *че*) може да бъде ограничена, но това е свързано по-скоро със семантиката на предикатива, а не с наличието на строго граматично правило.

В българския език наличието на кореферентна връзка между дателното местоимение или *за*-предложната фраза и подлога в комплементното изречение е свързано и с противопоставянето между първоличните местоимения, от една страна, и второ- и третоличните местоимения, от друга. Дателното допълнение означава експериенцера в изречението, докато предложната фраза означава преценяващия субект. При *за*-предложните фрази с първолично местоимение (*за мен, за нас*) преценяващият и субектът на съответното състояние съвпадат, като често местоименията са кореферентни с подлога в комплементното изречение:

34. ***За мен** е много трудно да анализирам себе си.* (срв. *Трудно ми е да* …)
35. *Да, но **за нас** бе трудно да го разберем.*

Наличието на подобна кореферентна връзка обаче не е задължително:

36. ***За мен** е радостно, че (...) все по-често дознателите и прокурорите работят, общуват помежду си и си помагат.*
37. ***За нас** е важно, че самите китайци накрая откриват търговския път на запад.*

За-предложната фраза може да посочва и по-широко множество от епистемични субекти, в което се включва и говорещият, както е в следните примери с отрицателно или обобщително местоимение*:*

38. ***За никого** не е радостно да види пръстите на тези орисници.*
39. ***За всички** е ясно, че за него те са само начин да реши своите вътрешни коалиционни проблеми.*

Когато местоимението е второ- или третолично, *за*-фразата не съвпада с преценяващия субект (срв. *Според мен за него е доста трудно...*)

40. ***За него** е доста трудно да си намира храна и да се пази от другите зверове.*

За-предложната фраза и подлогът на комплементното изречение може и да не съвпадат, както се вижда от следните примери, когато говорещият съвпада с референта на *за*-фразата (41) или е включен в множеството от референти (42):

41. *Виж, **за мен** е важно хората да харесват дрехите ми.*
42. ***За нас** е странно, че не се поддържа това наше предложение.*

В руския език е важно кой аргумент контролира инфинитива – в повечето случаи при предикативите това е дателното местоимение или *за*-предложната фраза.

43. ***Мне** трудно это сделать.*
Трудно ми е да направя това.

Наблюдават се и случаи на частичен контрол – аргументът в главното изречение се включва в множеството от референтите на подлога в комплементното изречение. При наличие на *для*-предложна фраза в главното изречение контролът е по-слаб. Възможна е ситуация, в която аргументът в главното изречение не съвпада изцяло или частично с подлога в подчиненото изречение:

44. *Покупать за 19 тыс,* (…) ***для меня** глупо.*
Да се купува за 19 хил., (…) *за мен е глупаво*.
45. *Менять рабочие детали **для меня** глупо.*
Да се сменят работещи части, за мен е глупаво.
46. ***Для меня** мало исключить его из Союза, этот человек не должен жить на советской земле*
За мен е малко да го изключим от Съюза, този човек не трябва да живее на съветска земя.

8. Дателен падеж или предложна фраза при повдигане

В руския език в някои случаи предикативът не приписва семантична роля на дателното допълнение. Така е в следните примери (47 – 49), в които предикативът *странно* не приписва семантичната роля експериенцер на съществителните в дат. п. *математику* и *ученому*:

47. *А **математику** странно не дружить с логикой.*
Математикът (дат.п.) *е странно да не дружи с логика*.
48. *И **вам**, как учёному странно этого не знать.*
Вие (дат.п.), *като учен* (дат.п.) *е странно да не знаете това*.
49. *Ну **тебе** странно не знать, что сведения о доходах предоставляются за предыдущий год.*
Ти (дат.п.) *е странно да не знаеш, че данните за доходите се подават за изминалата година.*

Посочените примери са сходни с конструкциите с повдигане, описани от Culicover & Jackendoff (2001, 2005), M. Polinsky (2013) в английския и някои други езици. Аргументът получава роля от предиката в комплементното изречение, а след това се подвига в главното изречение, като при предиката в главното изречение заема дадена синтактична позиция и получава падежно маркиране (ако е налично в дадения език). Например *математику странно не дружить с логикой* означава ‘странно е математикът да не дружи с логика’, но тъй като говорещият поставя акцента върху съществителното *математик*, то се повдига в главното изречение.

По отношение на *для*-предложните фрази може да се отбележи още един тип контекст, в който те са широко разпространени за разлика от дателните допълнения. Това е общото значение на участник, засегнат или просто участващ в ситуацията. Например в следния пример (50) ситуацията се възприема като естествена, ако в нея участва мениджър продажби, и като неестествена, ако в нея участва учен.

50. ***Для менеджера по продажам** нормально, если две трети его дохода - это процент от продаж, а **для ученого** странно, если четыре пятых его дохода - это премия за выигранный грант или полученный договор на экспертизу.*
***За мениджъра продажби** е нормално, ако две трети от неговия доход е процент от продажбите, а **за учения** е странно, ако четири пети от неговия доход са премия за спечелен грант или договор за експертна оценка.*

Съществуват и случаи, в които *для*-предложната фраза се отнася към предикатив, който управлява инфинитивно подчинено изречение. Този тип конструкции са близки до случаите на повдигане на аргумент от подчиненото изречение. Следният пример може да се перифразира като ‘странно, если учёный в это верит’ (‘*странно е ученият да вярва в това*’):

51. *В принципе, неплох вариант Клары, но природа её чудес неясна, и **для учёного** странно в это верить.*
*По принцип версията на Клара не е лоша, но естеството на нейните чудеса е неясно и **за учения** е странно да вярва в това.*

Могат да се посочат някои прилики и разлики по отношение на конструкциите с повдигане на аргумент. На първо място, за много от примерите с *для*-фраза не съществуват аналогични конструкции с финитно подчинено изречение. Дадените конструкции може да се разглеждат само като случаи на контрол. В следващия пример (52) се има предвид ‘на него му се струва странно Р’, а не ‘странно е, ако той направи Р’. По това прилича на конструкциите, при които е налице повдигане на аргумент от инфинитивното изречение, като тази граница в изречението е по-лесна за преминаване в сравнение с границата във финитните изречения.

52. *Он подчеркнул, что **для него** странно, что первый основной фигурант дела „Кировлес“ получил 4 с половиной года условно.*
Подчерта, че за него е странно, че първият и основен заподозрян по делото „Кировлес“ е осъден на четири години и половина условно.

Въпреки това се срещат и примери, в които подчиненото изречение е финитно. Това означава, че при конструкциите с *для* ограничението по отношение на типа комплементно изречение не е така строго:

53. ***Для вратаря** важно, чтобы ему было где тренироваться.*
За вратаря е важно да има къде да тренира.

Друга особеност отличава още по-силно конструкциите с *для* от повдигането на аргумент. Комплементното изречение при тях може да се номинализира с анафоричното *это* ‘това’ или с анафорично-относителната конструкция с *что* ‘което’:

54. *То вот недавно сказали, что России не нужны иностранные инвестиции, – как раз тогда, когда президент активно приглашает к нам инвесторов. **Это** странно для экономического советника – ведь вы работаете в команде.* (А. Илларионов. Деньги – это отчеканенная свобода // „Аргументы и факты“, 2003)
*Наскоро казахте, че Русия не се нуждае от чуждестранни инвестиции – точно когато президентът активно кани инвеститорите у нас. **Това** е странно за един икономически съветник – все пак работите в екип.*
55. *Никаких технических характеристик мыши производитель не сообщает, **что** для него странно. Вообще, конечно, класть или нет в комплект адаптер ...*
*Производителят не посочва техническите характеристики на мишката, **което** е странно за него. Като цяло, разбира се, включен ли е, или не адаптор в комплекта …*

В такива примери на български оценката се прави от името на говорещия/пишещия, а фразата ***за него*** е обект на оценка – *това не е характерно, типично за него.*

Обикновено комплементното изречение при конструкцията с повдигане не се прономинализира. При прономинализацията се оказва, че няма къде да се повдигне аргументът – смята се, че повдигането се осъществява, след като вече е определен лексикалният състав (вкл. именните и местоименните фрази) на изказването. Именно затова примери като следния (56) са невъзможни:

56. **Учёному странно такого не знать. – *Я тоже считаю, что учёному это странно.*
**Ученият* (дат.п.) *е странно да не знае това – *Аз също считам, че на учения* (дат.п.) *това е странно.*

За разлика от много други конструкции с повдигане в руския в конструкциите с предикатив + *для* е невъзможно нестандартното отрицание с отрицателно местоимение в главното изречение. Аналогичните примери с дателно местоимение допускат този тип отрицание.

57. ***Никому*** (дат.п.) *лучше не знать того, что знаю я.*
58. *??**Ни для кого** лучше не знать того, что знаю я.*
За никого не е по-добре да не знае това, което знам аз.

В българския език, както и в руския, *за*-предложната фраза може да включва и съществително име. В тези случаи тя означава обекта на оценка, докато преценяващият субект е говорещият. Тук *за*-предложната фраза отново е кореферентна с подлога в подчиненото изречение, който от своя страна може да е наличен в изречението.

59. ***За един актьор*** *не е толкова важно как изглежда (той).*
60. ***За бизнеса*** *е изключително важно (той) да знае какво ще е облагането поне за няколко години напред.*
61. ***За Манол*** *не беше трудно да се досети, че бяха хайдути.*
62. ***За хората*** *е трудно да си представят, че човекът може да извърши подобно нещо.*
63. *Вярвам, че* ***за читателя*** *ще е интересно да се запознае с този документ.*

9. Опозицията *для*-предложна фраза – дателно местоимение, финитно изречение – инфинитив

Тъй като в руския език много от предикативите допускат и двата начина на маркиране на одушевения участник, както и двата типа комплементни изречения (инфинитив или финитно изречение), е важно да се провери дали е налице връзка между тези два модела. Възможно е да няма такава връзка – от една страна, като комплемент на предикативите инфинитивът може да има различна употреба (както в конструкции с контрол, така и нереферентно при представяне на обобщено събитие). От друга страна, съотношението между дателното местоимение и *для*-предложната фраза е различно при различните групи предикативи: при едни от тях те се противопоставят ясно, при други почти не се различават.

Статистически обаче противопоставянето е много ясно. При *для*-предложните фрази се наблюдава значителен превес на финитните комплементни изречения: при *для меня* са намерени 127 примера с предикатив + финитно изречение с *что* и 46 с предикатив и инфинитив. От своя страна при дателното допълнение *мне* са намерени 8327 примера с предикатив и инфинитив и само 1070 с предикатив и финитно изречение с *что*. Така наличието на *для*-предложна фраза предполага финитно комплементно изречение при предикатива, докато дателното местоимение предполага инфинитив. Причините за тази зависимост не са очевидни.

От семантична гледна точка точно обратната зависимост изглежда по-естествена, тъй като, както вече беше посочено, *для*-предложната фраза се свързва с представянето на неактуална ситуация, а *мне* – често се свързва с актуална ситуация, с описването на конкретен момент. Именно инфинитивът най-често означава неактуална, възможна ситуация. Вероятно съществуват фактори, които влияят по-силно от тези семантични отношения. В руския език дателното местоимение е тясно свързано с модалните предикативи *нужно, надо, можно*, при които *для*-фразата се среща рядко:

64. ***Мне*** *можно выходить?* ‘Може ли да изляза? Разрешено ли ми е да изляза?’
65. *****Для меня*** *можно выходить?*

Модалните предикативи (с изключение на *возможно* ‘възможно’ и *желательно* ‘желателно’) се употребяват почти винаги с инфинитивен комплемент. Вероятно тази група обуславя зависимостта при избора на финитно или инфинитивно изречение при наличие на дателен експериенцер или *для*-предложна фраза като аргумент на предикатива.

Таблица 1. Употреба на дателното и *для*-предложното допълнение в руския език

	Датив	**Для**
Физиологично състояние	Актуално	Неактуално, оценка
Когнитивно състояние	Актуално и неактуално състояние	Актуално и неактуално състояние
Повдигане (подъём)	Възможно е	Не е възможно
Контрол	Строг	Не е строг
Изразяване на оценка	При съвпадение с подлога на комплементното изречение	При или без съвпадение с подлога на комплементното изречение
Връзка с определен тип комплемент	С инфинитив	С финитно изречение

Заключение

Може да се обобщи, че моделът на управление и начините на изразяване на аргументите на предикативите и в руския, и в българския език показват различни възможности. В същото време различните варианти невинаги зависят от семантиката, а в някои случаи се дължат на синтактични причини.

Макар да са възможни различни комбинации при представянето на експериенцера и комплементното изречение, съществува определена зависимост между тях. В руския език е по-вероятно дателният падеж да има инфинитивно комплементно изречение, докато *для*-предложната фраза най-често присъединява финитно комплементно изречение. Това се дължи както на семантиката на самия предикатив (модалните предикативи допускат само дателно местоимение и почти винаги финитно комплементно изречение), така и на семантиката на дателната и *для*-предложната фраза (*для* предполага оценка на някаква реална ситуация от страна на участника, а реалните ситуации рядко се представят с инфинитив).

Съществуват и други разлики при представяне на одушевения участник. Например при такива предикативи, като *странно,* в руския език е възможно аргумент от подчиненото изречение да се повдигне в дателен падеж. Макар допълнението с *для* да има много сходно поведение, някои от неговите отличителни особености (напр. възможността да се отнася към финитно комплементно изречение, възможността за прономинализация на комплемента) посочват, че този тип фрази не са резултат от повдигане. Поскоро става дума за обобщена употреба, при която *для*-предложната фраза представя участника, спрямо когото се оценява ситуацията. Примери с повдигане в българския език не се откриват.

Семантично разграничението между моделите е трудно да се формулира категорично, но можем да приемем, че *для*/*за* въвежда потенциална или обобщена ситуация, докато дативът може да въвежда единична и актуална ситуация. При предикативите за физиологично състояние тези два типа контекст се противопоставят много ясно, докато при някои други (напр. при предикативите за когнитивно състояние като *интересно* или *важно*) разликите не са така отчетливи.

Цитирана литература

Атанасов 2008: Атанасов, А. Аргументна структура на безличните предикати в съвременния български език. – В: *Bulgarica – studia et argumenta. Юбилеен сборник в чест на 65-ата годишнина на проф. дфн Руселина Ницолова* (Bulgarische bibliotek № 13), с. 241 – 250. (Atanasov 2008: Atanasov, A. Argumentna struktura na bezlichnite predikati v savremennia balgarski ezik. – In: *Bulgarica – studia et argumenta. Yubileen sbornik v chest na 65-ata godishnina na prof. dfn Ruselina Nitsolova* (Bulgarische bibliotek № 13), pp. 241 – 250.)

Виноградов 1972: Виноградов, В. В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. М.: Высшая школа, (Vinogradov 1972: Vinogradov V.V. Russkij yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. M.: Vysshaya shkola.)

Галкина-Федорук 1958: Галкина-Федорук, Е. *Безличные предложения в современном русском языке*. М.: Изд. МГУ, (Galkina-Fedoruk 1958: Galkina-Fedoruk E. Bezlichnye predlozheniya v sovremennom russkom yazyke. M.: Izd. MGU.

Градинарова 2010: Градинарова, А. Безличные конструкции с дательным субъекта и предикативом на *-о* в русском и болгарском языках. – В: *Болгарская русистика*, 2010, No 3 – 4, с. 34 – 55. (Gradinarova 2010: Gradinarova, A. Bezlichnye konstruktsii s datel‘nym sub“ekta i predikativom na -o v russkom i bolgarskom yazykakh. – In: *Bolgarskaya rusistika*, 2010, No 3–4, pp. 34 – 55.)

Градинарова 2017: Градинарова, А. *Очерки по сопоставительному синтаксису болгарского и русского языков*. София: Изток-Запад. (Gradinarova 2017: Gradinarova, A. *Ocherki po sopostavitel‘nomu sintaksisu bolgarskogo i russkogo yazykov*. Sofiya: Iztok-Zapad.)

Джонова 2003: Джонова, М. Семантичната роля експериенцер в изреченията с предикативно наречие. – В: *Славистиката в началото на XXI век: традиции и очаквания*. София: Сема РШ, с. 199 – 205. (Dzhonova 2003: Dzhonova, M. Semantichnata rolya eksperientser v izrecheniyata s predikativno narechie. – In: *Slavistikata v nachaloto na XXI vek: traditsii i ochakvania*. Sofia: Sema RSh, pp. 199 – 205.)

Иванова 2016: Иванова, Е. Безличные предложения с обязательным местоименным выражением экспериенцера в болгарском языке. – В: Циммерлинг, А., Е. Лютикова (ред.). *Архитектура клаузы в параметрических моделях: синтаксис, информационная структура, порядок слов*, Москва: ЯСК, с. 332 – 368. (Ivanova 2016: Ivanova, E. Bezlichnye predlozheniya s obyazatel’nym mestoimennym vyrazheniem eksperientsera v bolgarskom yazyke. – In: Zimmerling, A., E. Lyutikova (ed.). *Arxitektura klauzy v parametricheskix modelyax: sintaksis, informatsionnaya struktura, poryadok slov*. Moskva: YaSK, pp. 332 – 368.)

Коева 2019: Коева, С. Комплементите в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 14–15 май 2019 година)*.

София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 57 – 68. (Koeva 2019: Koeva, Sv. Komplementite v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 57 – 68.)

Коева 2021: Коева, С. Към типологичен анализ на комплементността в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. т. 2, София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 13 – 27. (Koeva 2021: Koeva, Sv. Kam tipologichen analiz na komplementnostta v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. t. 2, Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 13 – 27.)

Летучий 2014: Летучий, А. Синтаксические свойства сентенциальных актантов при предикативах. – Във: *Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Филологические науки*, № 1, с. 62 – 84. (Letuchiy 2014: Letuchiy, A. Sintaksicheskie svojstva sententsial‘nykh aktantov pri predikativakh. – In: *Vestnik MGGU im. M.A. Sholokhova. Filologicheskie nauki*. №1. pp. 62 – 84.)

Летучий 2021: Летучий, А. *Русский язык о ситуациях: конструкции с сентенциальными актантами*. Санкт-Петербург: Алетейя, (Letuchiy 2021: Letuchiy, A. *Russkij yazyk o situatsiyakh: konstruktsii s sententsial‘nymi aktantami*. Sankt-Peterburg: Aletejya.)

Маслов 1982: Маслов, Ю. *Граматика на българския език*. София, Наука и изкуство. (Maslov, Y. *Gramatika na balgarskia ezik*. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Ницолова 2001: Ницолова, Р. Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. – В: *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, с. 174 – 192. (Nitsolova 2001: Nitsolova, R. Znachenie i gramatichni osobenosti na slozhnite izrechenia s predikati za znanie v balgarskia ezik. – In: *Savremenni lingvistichni teorii. Pomagalo po sintaksis*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, pp. 174 – 192.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Проблематика на сложните изречения с комплементи в българския език. – В: *Южнословенски филолог*, № 64, с. 261 – 272. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. Problematika na slozhnite izrechenia s komplementi v balgarskia ezik. – In: *Juzhnoslovenski filolog*, № 64, pp. 261 – 272.)

Петрова 2020: Петрова, Г. Безлични предикативно-дативни конструкции в българския език. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. т. 1.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 100 – 106. (Petrova 2020: Petrova, G. Bezlichni predikativno-dativni konstruktsii v balgarskia ezik. – In*: Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. t. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 100 – 106.)

РБЕ 1977 – 2015: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Институт за български език. [RBE 1977–2015: *Rechnik na balgarskia ezik*. T. 1–15. Sofia: Institut za balgarski ezik. <http://ibl.bas.bg/rbe/> [26.10.2021]

Рожновска 1959: Рожновская, М. Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. – Във: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, изд. Академии наук СССР, с. 379 – 432. (Rozhnovska 1959: Rozhnovskaya, M. Bezlichnye predlozheniya v sovremennom bolgarskom literaturnom yazyke. – In: *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo yazyka*. Moskva: izd. Akademii nauk SSSR, pp. 379 – 432)

Сердобольская, Толдова 2014: Сердобольская Н., С. Толдова. Конструкции с оценочными предикативами в русском языке: участники ситуации оценки и семантика оценочного предиката. – В: *Русский язык: грамматика конструкций и лексико-семантические подходы. Acta Linguistica Petropolitana* / Н. Н. Казанский (ред.). Том X, ч. 2. Санкт-Петербург: Наука, с. 442 – 478. (Serdobol’skaya, Toldova 2014: Serdobol’skaya N., S. Toldova. Konstruktsii s otsenochnymi predikativami v russkom yazyke: uchastniki situatsii otsenki i semantika otsenochnogo predikata. – In: *Russkij yazyk: grammatika konstruktsij i leksiko-semanticheskie podkhody. Acta Linguistica Petropolitana* / N.N. Kazanskij (red.). Tom X, ch. 2. Sankt-Peterburg: Nauka, pp. 442 – 478.)

Стаменов 2021: Стаменов, М. Конструкциите с предикативи за психически състояния в българския език – номенклатура и диференциални характеристики. – В: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, Vol. 10, pp. 76 – 113. (Stamenov 2021: Stamenov, M. Konstruktsiite s predikativi za psihicheski sastoyania v balgarskia ezik – nomenklatura i diferentsialni harakteristiki. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, Vol. 10, pp. 76 – 113.)

Циммерлинг 2017: Циммерлинг, А. Русские предикативы в зеркале эксперимента и корпусной грамматики. – В: *Computational linguistics and intellectual technologies*, 15 (123). М., Т. 2, с. 466 – 482. (Zimmerling 2018: Zimmerling, A. Russkie predikativy v zerkale ehksperimenta i korpusnoj grammatiki. – In: *Computational linguistics and intellectual technologies*, 15 (123). M., T. 2, pp. 466 – 482.)

Циммерлинг 2018: Циммерлинг, А. Имперсональные конструкции и дативно-предикативные структуры в русском языке. – Във: *Вопросы языкознания* № 5, pp. 7 – 33. (Zimmerling 2018: Zimmerling, A. Impersonal‘nye konstruktsii i dativno-predikativnye struktury v russkom yazyke. – In: *Voprosy yazykoznaniya,* № 5, pp. 7 – 33)

Циммерлинг 2018: Циммерлинг, А. Предикативы и предикаты состояния в русском языке. – В: *Slavistična revija*. No. 1, с. 45 – 64. (Zimmerling 2018: Zimmerling, A. Predikativy i predikaty sostoyaniya v russkom yazyke. – In: *Slavistična revija*. No. 1, pp. 45 – 64.)

Циммерлинг 2021: Циммерлинг, А. Обязательный местоименный экспериенцер и смена семантического типа. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин*“, т. 2, София, Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 18 – 25. (Zimmerling 2021: Zimmerling, A. Obyazatel'nyj mestoimennyj ehksperientser i smena semanticheskogo tipa. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin*“, t. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 18 – 25.)

Циммерлинг, Трубицина 2017: Циммерлинг, А., М. Трубицина. Дативные и сентенциальные подлежащие в русском языке: от внутренних состояний к общим суждениям. – В: *Рема*. No. 4, с. 71 – 104. (Zimmerling, Trubitsina 2017: Zimmerling, A., M. Trubitsina. Dativnye i sententsial'nye podlezhashhie v russkom yazyke: ot vnutrennikh sostoyanij k obshhim suzhdeniyam. – In: *Rhema*. No. 4, pp. 71 – 104.)

Чешко, Е. Падежи и предлоги в современном болгарском литературном языке. – Във: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва: Издательство Академии наук СССР, с. 5 – 99. (Cheshko 1959: Cheshko, E. Padezhi i predlogi v sovremennom bolgarskom literaturnom yazyke. – In: *Voprosy gramatiki bolgarskogo literaturnogo yazyka.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, pp. 5 – 99.)

Culicover & Jackendoff 2001: Culicover, P., R. Jackendoff. Control is not movement. – In: *Linguistic Inquiry*, No 32, pp. 32 – 49.

Culicover & Jackendoff 2005: Culicover, P., R. Jackendoff. *Simpler syntax*. Oxford: Oxford University Press.

Dineva 1996: Dineva, A. On Expressing Emotions in Bulgarian. – In: *Papers from First Conference on Formal approaches to South Slavic Languages. University of Trondheim Working Papers in Linguistics*, № 28, pp. 75 – 96.

Koeva et al. 2012: Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – In: *Journal of Language Modelling*, Vol. 0, No. 1, pp. 65 – 110.

Polinsky 2013: Polinsky, M. Raising and control. – In: *The Cambridge Handbook of Generative Syntax*. Ed. by Marcel den Dikken. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 577 – 606.

Say 2013: Say, S. On the nature of dative arguments in Russian constructions with predicatives. – In: *Current Studies in Slavic linguistics*. Ed. by Irina Kor Chahine. Studies in language companion series 146. Amsterdam: Benjamins, pp. 225 – 246.

DATIVE OR PREPOSITIONAL PHRASE IN RUSSIAN AND BULGARIAN PREDICATIVE CONSTRUCTIONS

Alexander Letuchiy[a], Marina Dzhonova[b]

Higher School of Economics, Russia[a], Sofia University St. Kliment Ohridski[b]

aletuchiy@hse.ru, djonova@slav.uni-sofia.bg

Abstract. The paper represents a comparative study of the cases in which in Bulgarian and Russian there is a competition between the dative and the prepositional complement with the preposition *для/за* 'for' in stative predicative constructions. The relation between the type of complement and the choice of complement clause is considered. Based on empirical data from both languages, general tendencies as well as language-specific features such as control rules in Russian or cases of raising an argument from the subordinate clause are outlined.

Keywords: *stative predicatives, experiencer, finite and nonfinite clausal complements, Bulgarian, Russian*

Alexander Letuchiy
Faculty of Humanities
HSE University
21/4 Staraya Basmannaya Str.
Moscow
Russia

Marina Dzhonova
Faculty of Slavic Studies
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

СЪПОСТАВИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ГЛАГОЛИТЕ *ВИЖДАМ – ВИДЯ* И *ВИДЕТЬ – УВИДЕТЬ* И КОМПЛЕМЕНТИТЕ ИМ В БЪЛГАРСКИ И РУСКИ ЕЗИК[1]

Христина Кукова[а], Мария Овсянникова[б]

**Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“[а] –
Българска академия на науките, Институт за лингвистични изследвания –
Руска академия на науките[б]**

hristina@dcl.bas.bg[а], masha.ovsjannikova@gmail.com[б]

Резюме. Докладът представя част от съпоставително изследване върху стативните предикати. Наблюденията са съсредоточени върху глаголите *виждам – видя* и *видеть – увидеть* и реализацията на комплементите им в български и руски език. Изследването си поставя за цел да онагледи корелацията на съюзите *че*, *да*, *как* и съответно – *что*, *чтобы*, *как* в двата езика.

Ключови думи: *съпоставително изследване, глаголи за възприятие, комплементи, комплементизатори*

1. Увод

1.1. Обект и цел на изследването

Общоизвестен факт е, че предикатите за перцепция често се разглеждат лингвистично в съответствие с типа възприятие, което назовават. Така различаваме глаголи за зрително, слухово, тактилно, обонятелно и вкусово възприятие (Viberg 1983, Вежбицкая / Vezhbickaya 1986: 338). Обект на настоящото изследване са основните глаголи за зрително възприятие, които демонстрират най-голямо разнообразие от семантична деривация (Sweetser 1990: 32 – 34). Анализът е фокусиран върху глаголите за зрителна перцепция *виждам – видя* и *видеть – увидеть* с комплементи в руски и български език. Проведени са наблюдения върху паралелни текстове на български и руски език от паралелния корпус в рамките на Националния корпус на руския език (www.ruscorpora.ru) и Българския национален корпус (http://search.dcl.bas.bg/, Коева и др. / Koeva et al. 2012)[2].

При определяне на семантичните класове предикати, които се свързват с комплементи, М. Нунан отбелязва предикатите за непосредствено възприятие, при които събитието, изразено от комплемента е директно възприемано от субекта (Noonan 2007: 143). Според същия автор, комплементацията представлява синтактична ситуация, при която дадена предикация функционира като аргумент на друг предикат (Noonan 2007: 52).

Последователно са изследвани глаголите в съчетание с подчинени изречения в постпозиция, въведени от съюзите *что* (1а), *чтобы* (3а) и *как* (2б) за руски, а за български – съответно от комплементизаторите *че* (1б) и *да* (3б) и десемантизираното местоимение *как* (2а).

1а. *Только раз ночью Саша проснулся и увидел, что Зида не спит, облокотившись на локоть, смотрит на него.*

1б. *Само веднъж през нощта Саша се събуди и видя, че Зида не спи, а подпряна на лакът, го гледа.*

---

[1] Докладът представя научна работа, осъществена с подкрепата на Фонд „Научни изследвания“ по проекта „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, договор No КП 06 РУСИЯ/23/ „Онтология ситуаций состояния – лингвистическое моделирование. Сопоставительное исследование болгарского и русского“ (грант № 20-512-18005).

[2] Посочените паралелни изречения са ексцерпирани от Руско-българския паралелен корпус. В тези случаи първо е посочен оригиналният текст, а след това – преводното изречение. Примерите само на руски са от основния корпус на НКРЯ, а примерите на български – от Българския национален корпус.

2а. *Просто я виждаше как идва срещу него с печурки в ръка, усмихната и ужасно горда от успеха си.*
2б. *Он просто видел, как Мария подходит к нему с грибами в руках, страшно гордая и счастливая своей находкой.*
3а. *Я никогда еще не видел, чтобы человеку так везло.*
3б. *Никога не съм виждал някому да върви толкова.*

Във фокуса на анализа са руските глаголи *видеть – увидеть* и българските им съответствия *виждам – видя.* В основното си значение в двата езика тези глаголи означават неагентивен тип възприятие (Иванова, Градинарова / Ivanova, Gradinarova 2015:146), макар и в семантиката им отчасти да се наблюдават агентивни компоненти (вж. за глагола *видеть* Падучева / Paducheva 2004: 226 – 227).

Общата семантика, на основата на която може да се прокара интерлингвистично съответствие, е залегнала в начина, по който са кодирани значенията съответно в Речника на българския език (https://ibl.bas.bg/rbe/) – „Виждам / видя: 1. Възприемам нещо със зрението си. (*И като намерих сили да вдигна глава и да погледна, видях да се белеят само камъните.*)“ и в Речника на съвременния руски литературен език – „Видеть: 1. Воспринимать зрением, наблюдать, замечать глазами. (*А бывает в лесах при стремительной весне такой жаркий час, когда весь лес шевелится, – глазами видишь, как весь лес встает.* (Пришвин. Времена года. Весна)“ .

Редица автори отбелязват семантичната деривация на глаголите за възприятие в когнитивната сфера – Е. Падучева (2004: 217), С. Моисеева (2005: 22 – 23) и др.

Известно е, че тези основни глаголи и в двата езика са двуаргументни. Те обичайно присъединяват субект на възприятието (Експериенцер) и обект на възприятието (Стимул). В разглежданите от нас примери Стимулът се реализира като ситуация, която се разгръща в подчиненото изречение.

1.2. Основни специфики на изследваните съюзи в руски и български език

1.2.1. Съюзите *что*, *как* и *чтобы* в руски език

Подчинената предикация към глаголите *видеть* и *увидеть* в руски език се въвежда от съюзите *как*, *что* и *чтобы*. Според описанията тези три езикови стратегии се определят по следния начин.

Употребата на съюзите *как* и *что* при глаголите *видеть* и *увидеть* е свързано с противопоставянето, за което И. М. Кобозева (1988: 87 – 88) използва термините „съждение“ (или „факт“) и „представа“[3]. Съюзът *как* въвежда комплементи, съдържащи представа. Представата съответства на зрителен образ от възприеманата ситуация, това е „ситуация, която се появява в съзнанието на субекта на възприятие“ (Кобозева / Kobozeva 1988: 87). Представата не може да бъде подложена на отрицание, съответно при комплементи с *как* отрицанието е невъзможно. Ситуацията, която съставя представата, не може да се разполага времево след момента на възприятие. Комплементите със съюз *что* съответстват на съждение (факт). Съждение наричаме извода, направен в резултат от менталната обработка на възприетото от Експериенцера. Съждението може да бъде отрицателно или да съответства на ситуация, която е трудна за наблюдение. По този начин употребата на съюза *как* с глаголите *видеть* и *увидеть* предполага, че глаголът описва сетивно възприятие, а съюзът *что* посочва изместването на глагола към менталната сфера (вж. А. Б. Летучий (2021: 281 – 283) за противопоставянето на глаголи за възприятие в различен контекст).

Основната особеност на комплементите със съюз *чтобы* се заключава в това, че те се срещат почти без изключение с отрицателни форми на глаголите за възприятие (Кобозева / Kobozeva 1988: 90). Използвайки глаголите *видеть* и *увидеть* със съюза *чтобы*, говорещият не съобщава състояла ли се е ситуацията в реалността, при това субектът на глагола за възприятие смята ситуацията за слабо вероятна (Кобозева / Kobozeva 1988: 90).

При руските глаголи за възприятие съюзите *что* и *как* описват реални ситуации и по тази причина те в по-малка степен се противопоставят един на друг, отколкото на съюза *чтобы*, който принадлежи към ireалната сфера. В различен контекст съюзите *что* и *как* се оказват взаимозаме-

[3] Това противопоставяне се обсъжда и с термините „факт“ и „събитие“ в (Арутюнова / Arutyunova 1988: 152 – 188), „факт“ и „ситуация“ в (Зализняк / Zaliznyak 1992: 34 – 42).

няеми и контрастът между тях се свежда до тънки нюанси в начина на представяне на ситуацията, вж. Пример (4).

4. *Он видел, как* / *что дети вошли в дом.*

И все пак, както отбелязва А. Б. Летучий (2021: 285), ако съюзът *что* в контекста на глаголите за възприятие винаги е фактивен, при *как* фактивността може да бъде отслабена. А. Б. Летучий привежда примери с отрицание при глагола *видеть*, вж. (5), които „предполагат, че говорещият не е бил свидетел на ситуацията и снема от себе си отговорността за определяне на истинността ѝ“ (2021: 285). По този начин в такъв контекст съюзът *как* се доближава до съюза *чтобы*.

5. *Что-то я никогда не видел, как ты смеешься.*

1.2.2. Съюзите *че*, *как* и *да* в български език

Съществува конкуренция по отношение на употребата на изследваните комплементи с глаголите за перцепция в българския език. „Те се селектират от предиката [...] и се свързват с определени типове комплементни изречения“ (Коева / Koeva 2021: 16).

За български език употребата на *че*-комплемент обичайно е свързана с пресупозиция за фактивност (Ницолова / Nitsolova 2008: 266), Пенчев / Penchev 1998: 109). Съществена роля при избора на комплементизатор с различни семантични класове глаголи, в това число и с глаголите за възприятие, играе афирмацията или негацията на глаголните форми в главното изречение.

В лингвистиката отдавна съществува дебат по отношение на езиковия статут на *да* в българския език. Генадиева-Мутафчиева (1983: 328) ги нарича подчинителни съюзи, К. Рудин определя *да* като модална (конюнктивна) частица (Rudin 1986: 62), а Р. Ницолова я присъединява към комплементизаторите (Ницолова / Nitsolova 2008:29). Както посочват Й. Пенчев (1998: 110) и С. Коева (2019: 57), съществуват групи глаголи, които се използват само с *че*-изречения (*спомням си*, *обяснявам*) или само с *да*-изречения (*искам*, *обичам*). Глаголите за възприятие реализират употреби и с двата вида комплементи, както и с косвени въпроси. В примери (6) и (7), независимо от положителната или отрицателната форма на глагола, съюзът *че* свидетелства за истинност на подчиненото изречение. В изречение (8) отрицателната форма в комбинация с *да*-изречение говори за ситуация от сферата на нереалното.

6. *Побиха ме тръпки, когато видях, че Кетрикен кима.*
7. *Седнах и помълчах, докато суматохата не поутихна и не видях, че Катерина изяжда и последната лъжица от вечерята си.*
8. *Аз май не видях да ги товарят на парахода.*

Последното изречение е напълно граматично и с положителна форма на основния глагол (9).

9. *Аз май видях да ги товарят на парахода.*

С. Коева отбелязва, че „да-изреченията при предикатите за непосредствено възприятие имат фактивна интерпретация“, но могат да бъдат и нефактивни при специфични случаи (презенс, имперфект, перфект и плусквамперфект) (Коева / Koeva 2019: 66). Твърдението се потвърждава в изследването, както показват примери като (8) и (9).

Както посочва С. Коева (2021: 19) десемантизираната употреба на *как* обикновено се фокусира върху процеса в по-голяма степен, отколкото върху факта, изразен с подчиненото изречение (10).

10. *Хаулей видя как Дончо носеше тежки отливки – по две наведнъж, докато обикновено едно такова парче се носеше от двама.*

2. Материал и лингвистични данни

Като материал за изследването послужиха употребите на анализираните глаголи за зрително възприятие с всяко от средствата за оформяне на подчинено изречение в руски и български език, отразени в Руско-българския паралелен корпус от Националния корпус на руския език, както и в Българския национален корпус.

В резултат от анализа се прояви степента на съответствие между глаголите и средствата за оформление на подчинено изречение в български и руски език, а също така и отклоненията от тези съответствия. Описани са само случаите, при които в двата езика се срещат изследваните глаголи.

3. Резултати

3.1. Аспектуални свойства на глаголите *виждам – видя* и *видеть – увидеть*

Въпреки семантичната близост на глаголите в руски и български език, те съществено се различават по отношение на аспектуалните си свойства. Както показа изследването ни, този факт дава отражение в начина, по който се оформят сентенциалните аргументи към тях. В тази част ще разгледаме първо видовите съответствия, а в следващия раздел – как те се отразяват при употребата на съюзи в комбинация с тези глаголи.[4]

В руски език по-честотен и немаркиран член на видовата двойка е глаголът *видеть*. Той може да означава и продължително състояние на възприятие, и факт на възприятие в миналото. Глаголът *увидеть* означава моментна ситуация – или начало на продължителна ситуация, или възприятие на моментно действие (Падучева 2004: 219). В българския език фактът на цялостно възприятие на ситуацията обичайно се означава с глагола *видя*, който е по-честотен от *виждам*. *Виждам* от своя страна маркира многократност на действието или протичането му в определен момент, без да е налице възприемането на обекта или ситуацията в цялост.

Заради тези аспектуални разлики при описания на ситуациите в минало свършено време в български език се предпочита формата за св. в. *видя* (11а), а в паралелния руски контекст – за несв. в. *видеть* (11б).

11а. *Видях как някои се мъчеха да стигнат брега и чух неясните им писъци и викове, заглушени от клокота и трясъка, причинени от сгромолясването на марсианеца.*

11б. *Я видел, как люди барахтались, стараясь выбраться на берег, и слышал их вопли, заглушаемые шумом бурлящей воды и грохотом бившегося марсианина.*

Разминаването в аспектуалната употреба на този глагол в двата примера е придружено от съюза *как* с подчинените изречения, маркиращи фактивност.

Таблица 1 и 2 показват честотността на употребите на глаголите *видеть* и *увидеть*, а също така и на *виждам* и *видя* с всеки от трите комплементизатора в паралелния корпус.

Таблица 1. Сътношение на глаголите от несв. и св. вид за руски език във всяка от конструкциите (по паралелния корпус)

	видеть	*увидеть*	Дял на глагола в несв. в.
как	133	45	0,75
что	162	155	0,51
чтобы	7	0	

Таблица 2. Сътношение на глаголите от несв. и св. вид за български език във всяка от конструкциите (по паралелния корпус)

	виждам	*видя*	Дял на глагола в несв. в.
как	67	127	0,35
че	127	277	0,31
да	16	36	0,31

[4] Времевите отношения при употребите на глаголите в двата езика също играят важна роля при семантико-синтактичната реализация, но поради ограничения обем няма да бъдат обхванати изчерпателно в рамките на настоящото изследване. Няма да бъде обсъждана разликата между имперфекта и аориста в българския език, макар и много автори да я обвързват с аспектуалността (вж. напр. Маслов 1959).

Както показват таблиците по-горе като цяло най-честотен от трите комплементизатора се проявява *че* за български и *что* – за руски език. Най-рядко срещани са примерите с *чтобы* в руски език и *да* – в български. Друга основна закономерност, която се забелязва, е сравнително равномерната употреба на българските глаголи с трите типа конструкции, докато в руски език между глаголите *видеть* и *увидеть* се наблюдават съществени отклонения. Глаголът *видеть* много по-често се употребява със съюза *как* на фона на *увидеть*; съюзът *чтобы* се реализира по-скоро с глагола *видеть*. С глагола *увидеть* не бяха открити примери в паралелния корпус, но такова съчетание и възможно, макар и рядко (13).

12а. *Никой не е виждал човек да слиза в мазето, като се изкачва, нали?*
12б. *Никто не видел, чтобы человек спускался в подвал, поднимаясь при этом, не так ли?*
13. *Здесь редко увидишь, чтобы сестры и врачи сидели за одним столом.* Видовите несъответствия в двата езика се проявяват както с конкретни комплементи в полза на единия или другия вид, така и като цялостна статистическа картина. В българските примери съотношението на несв. и св. вид е 32% – 68%, а в руските 60% – 40%.

3.2. Разпределение и семантични отношения при използването на глаголите със съюзите *че* / *что* и *как*

Глаголът *виждам* в съчетание с комплементи, въведени от *че* и *как,* почти винаги съответства на глагола *видеть*, а между контекстуалните съответствия в двата езика с тези съюзи няма съществена разлика. Глаголът *видя* може да съответства и на глагола *видеть*, и на глагола *увидеть*, като се маркира разлика в конструкции със съюза *как* и съюза *че*.

Таблица 3. Съотношение на употребите на св. и несв. вид в двата езика и комплементизаторите *как* и *че* в български език

	видеть	*увидеть*	Дял на глагола *увидеть*
виждам	178	4	0,02
видя как	75	45	0,38
видя, че	63	160	0,72

В контекст със съюза *как* глаголът *видя* по-често съответства на глагола *видеть*, а в контекст със съюза *че* – на глагола *увидеть*. Съюзите *че* и *как* в повечето случаи съответстват на съюзите *что* и *как*. Може да се обобщи също, че руския глагол от св. в. *увидеть* по-скоро се използва със съюза *что*, а от несв. в. *видеть* – със съюза *как*.

Таблица 4. Съотношение на употребите с двата съюза на двойките *видеть – увидеть* и *виждам – видя*

	че / *что*	*как*	Дял на съюза *как*
видеть	162	133	0,45
увидеть	155	45	0,23
виждам	127	67	0,35
видя	277	150	0,35

Българските глаголи се използват със съюзите *че* и *как* с приблизително еднаква честотност, а в руски с глагола *видеть* делът на употреби със съюза *как* е значително по-висок, отколкото при глагола *увидеть*.

Аспектуалните особености обуславят ограничеността в употребите на глагола *увидеть* в контекст с общо фактическо значение (14), както и с подчинено изречение, което изразява продължителна ситуация или ситуация, която се състои от разгърната последователност от действия (15).

14. *Я видел* (??*увидел*)*, как однажды, в самом начале процесса, эта дубинка была пущена в ход.*
15. *Я видел* (??*увидел*)*, как он то подымал ногу, то опускал и ставил её на мой след.*

В контекст със съюза *что* глаголите *видеть* и *увидеть* предполагат изразяване на съждение на основата на възприетото. Глаголът *увидеть* означава навлизане в състояние на осъзнаване на някакъв факт, а *видеть* – пребиваване в това състояние. При употреба със съюза *что* глаголът *увидеть* обикновено отразява начало на поредица от последователни събития, докато глаголът *видеть* назовава фоново състояние.

16а. *Аркадий Сергеевич посмотрел на Нику, увидел, что зачин удался, и удовлетворенно запыхтел трубкой.*
16б. *Аркадий Сергеевич погледна Ника, видя, че началото го е впечатлило, и доволен попуфка с лулата.*
17а. *Краем глаза, целясь в „Идзумо“, он видел, что флагманская „Россия“ несет уже половину трубы, а дым клубами валит прямо из палубы…*
17б. *Като се целеше в „Идзумо“, с крайчеца на окото си видя, че флагманската „Русия “вече е с половин комин, а димът на кълба излиза направо от палубата…*

Случаите на несъответствия при съюзите в двата езика също свидетелстват за асиметрията при разпределението на съюзите с руските глаголи. Както се вижда, повече случаи на несъответствие се реализират в контекст, където в български език е използван глаголът *видя*.

Таблица 5. Съотношение на съюзите *что* и *как* по видови двойки и преводни съответствия

	что	*как*	Дял на съюза *как*
видя, че			
видеть	53	4	0,07
увидеть	138	1	0,01
видя как			
видеть	1	72	0,99
увидеть	8	33	0,80

За изреченията с *видя, че* като основно несъответствие се откроява употребата в руски език на съюза *как*. Това несъответствие се среща по-често при глагола *видеть*.

18а. *Киун, прячась за круп лошади, широко шагал рядом. Краем глаза Румата видел, как блестит от пота его лысина.*
18б. *Киун се криеше зад туловището на коня и вървеше с широка крачка, с крайчеца на окото си Румата видя, че голата му глава лъщи от пот.*

Като разлика в контекст с конструкцията *видя как* може да се изтъкне употребата в руски език на съюза *что*. Това несъответствие, от друга страна, се среща, когато в руски е употребен глаголът *увидеть*.

19а. *Свитата вече ни застигна и аз видях как поне двайсет чифта очи изучават Джем и отбелязват влага в погледа му…*
19б. *Свита нагнала нас, и я увидел, что по меньшей мере двадцать пар глаз изучают Джема, различают слезы в его взгляде…*

3.3. Конструкции със съюзите *да* и *чтобы*

Между конструкциите със съюзите *да* и *чтобы* съответствието не е толкова еднозначно, както между конструкциите с другите две средства. В обработените данни руската конструкция със съюза *чтобы* по принцип съответства на българската конструкция със съюза *да*, но не и обратното. При това конструкцията със съюза *чтобы* основно се използва в преводни текстове от български на руски език (по-често, отколкото може да се очаква на основата на съотношението от оригинални произведения на двата езика в паралелния корпус). С други думи, изглежда, че за руски език тази конструкция е още по-периферна, отколкото може да се предположи на основата на паралелния

корпус и употребата ѝ обикновено е свързана със стремежа да се предадат особеностите на българската конструкция със съюза *да*.

За българските конструкции с глаголите *виждам* и *видя* и съюза *да* руската конструкция със съюза *чтобы* далеч не е най-разпространеният вариант на съответствие. В съществена част от случаите глаголите *виждам* и *видя* със съюза *да* съответстват на руските конструкции, при които възприеманата ситуация е изразена с причастие, което описва състояние, положение или преместване на участника в пространството, а участникът е обект в главното изречение. Участникът се проектира в българските изречения като обект в главното или като субект на подчиненото изречение. Съответствието на руски причастни конструкции на български конструкции със съюза *да* са характерни за преводни текстове от руски на български.

20а. *Взглянув направо, Ходжа Насреддин увидел лежащего под кустом человека, с головой накрытого халатом.*
20б. *Настрадин Ходжа погледнал надясно и видял под храстите да лежи човек, завит презглава с халат.*

В преводи от български на руски език са разпространени случаите на съответствие на българската конструкция със съюза *да* на руските конструкции със съюзите *как* и *что*. В този тип конструкции при глаголите *видя* и *виждам* отсъства отрицание и затова те не биха могли да се преведат на руски с конструкцията със съюз *чтобы*. При това в употребите, при които на българския съюз *да* съответства руския *как*, често може да се долови иреален компонент – в този контекст често става дума за предаване на нечие свидетелство.

21а. *Тоя отказ да установи алиби; следите от мокрите му обувки около железния шкаф и показанията на двамата пазачи, че са го видели да влиза в отделението, и показанието на пазача на вход „Б“, че го е видял да излиза от отделението – са според мен доказателства от безспорен характер.*
21б. *Подобный отказ установить алиби, следы мокрой обуви у сейфа, показания обоих вахтеров, что они видели, как он входил в отдел, а также показания вахтера подъезда «Б», который видел, когда он выходил из отдела, – все это, по-моему, бесспорные доказательства того, что инженер Прокопий Сапарев виновен в утечке секретной информации с ЗСС.*

Както отбелязахме в теоретичната част, основната разлика, свързана със съюза *да*, се обосновава с възможността за употреба на *да*-конструкции със значение на фактивност с положителни форми на глаголите *виждам – видя*.

22а. *Той потри ръце и като видя Авакум да не се възторгва много от вида и от топлината ѝ, усмихна се и нравоучително рече:...*
22б. *Хозяин потер руки и, видя, что Аввакум не в восторге от комнаты – и температуры в ней, усмехнулся и нравоучительно промолвил:...*

В контекст, в който конструкциите с глагола *видя* и съюза *да* са преведени с помощта на руски конструкции със съюзите *как* и *что*, се забелязва същата разлика между глаголите *видеть* и *увидеть*, която беше очертана и по-горе: глаголът *видеть* се среща преимуществено със съюза *как*, а глаголът *увидеть* – със съюза *что*. Причастните конструкции се срещат наравно със съюзните подчинени изречения и в почти еднакво съотношение с обекта на главното изречение и субекта на подчиненото.

3.4. Отсъствие на съюз

Обичайно при преводни съответствия с глаголите за възприятие съюзът отсъства в руски, ако в български е употребен съюзът *че*, независимо от вида на глагола. При други условия се наблюдава само в единични случаи. Отсъствието на съюз не е свързано с езика на оригинала. Конструкциите в български с *виждам, че* в руски са предадени в около четвърт от случаите с глагола *видеть* и отсъствие на съюз. При *видя, че* в български в съответните конструкции на руски в около 1/10 от случаите се среща отсъствие на съюза, а глаголът обикновено е *увидеть*, но е възможен и *видеть*.

23а. *– Так, – усмехнулся он, – вижу, ты неплохо потрудилась.*
23б. *– Точно така – подсмихна се той, – виждам, че добре си поработила.*
24а. *– Все пак ти си жена, мила… Ще видиш, че той ще се промени. – Може би! – каза безнадеждно Корнелия.*
24б. *– Не забывай, ты все-таки женщина, дорогая… Вот увидишь, он еще переменится. – Может быть, – уныло сказала Корнелия.*

4. Изводи и заключение

Анализът на паралелни текстове с българските глаголи *виждам – видя* и руските *видеть – увидеть* показа, че употребите им с определени съюзи са обвързани с аспектуалните свойства на глаголите в двата езика, при които невинаги се наблюдават отношения на съответствие. При изразяване на общофактическо значение и значение на временно състояние в миналото в руски се предпочита глаголът от несв. в. *видеть*, а в български – глаголът от св. в. *видя*. Така *видеть* се употребява с по-висока честотност в руски език, докато в български по-честотен е *видя*.

Наблюдава се закономерна асиметрия и при употребата със съюзи. Руският глагол от несв. в. *видеть* много по-често присъединява съюз *как* от св. в. *увидеть*. В български употребата със съюзите е разпределена по-равномерно, като обикновено конструкцията *видя как* се предава в руски с *видеть*, а *видя, че* – с *увидеть*.

В паралелните изречения на българските съюзи *че* и *как* почти винаги съответстват руските *что* и *как*. Отношението между *да* и *чтобы* е организирано по-сложно. В руски език съюзът *чтобы* се използва почти без изключения с отрицателна форма на глагола за възприятие, докато съюзът *да* се употребява и в индикативни изречения с фактивен статус. По тази причина българските *да*-конструкции се предават на руски с помощта на причастия или на съюзите *что* и *как*.

Цитирана литература

Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт.* Москва: Наука. (Arutyunova 1988: Arutyunova N. D. *Tipy yazykovyh znachenij: Ocenka. Sobytie. Fakt.* Moskva: Nauka.)

Вежбицкая 1986: Вежбицкая А. *Восприятие: семантика абстрактного словаря* – В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. 18, с. 336 – 370. (Vezhbickaya 1986: Vezhbickaya A. *Vospriyatie: semantika abstraktnogo slovarya.* – In: Novoe v zarubezhnoj lingvistike, vol.18, pp. 336 – 370.)

Генадиева-Мутафчиева, З. Сложно съставно с подчинено допълнително изречение. В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис*. София: Издателство на БАН, с. 328 – 347. (Genadieva-Mutafchieva, Z. Slozhno sastavno s podchineno dopalnitelno izrechenie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* T. 3. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 328 – 347.)

Зализняк 1992: Зализняк А. А. *Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния.* München: Otto Sagner. (Zaliznyak 1992: Zaliznyak A. A. *Issledovaniya po semantike predikatov vnutrennego sostoyaniya*. München: Otto Sagner.)

Иванова, Градинарова 2015: Иванова Е., А. Градинарова. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского.* Москва: Языки славянской культуры. (Ivanova, Gradinarova 2015: Ivanova E., A. Gradinarova. *Sintaksicheskaya sistema bolgarskogo yazyka na fone russkogo*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury.)

Кобозева 1988: Кобозева, Н. М. Отрицание в предложениях с предикатами восприятия, мнения и знания. – В: Арутюнова, Н. Д. (ред.). *Логический анализ языка. Знание и мнение*. Москва: Наука, с. 82 – 98. (Kobozeva N. M. Otricanie v predlozheniyah s predikatami vospriyatiya, mneniya i znaniya. – In: Arutyunova N. D. (red.) *Logicheskij analiz yazyka. Znanie i mnenie.* Moskva: Nauka, pp. 82 – 98.)

Коева 2019: Коева, С. Комплементите в български. – В: Мичева, В., Д. Благоева, С. Колковска, Т. Александрова, Х. Дейкова (отг. ред.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин" (София, 14–15 май 2019 г.)*. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов", с. 57 –68. (Koeva 2019: Koeva, S. Komplementite v balgarski. – In: Micheva, V., D. Blagoeva, S. Kolkovska, T. Aleksadrova, H. Deykova (otg. red.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin"*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov", pp. 57 – 68.)

Коева 2021: Коева, С. Към типологичен анализ на комплементността в български. *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин"*. Т. 1. Светла Коева, Максим Стаменов (съставители). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов".

с. 13 – 27. (Koeva 2021: Koeva, S. Kam tipologichen analiz na komplementnostta v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“, vol.1*, Svetla Koeva, Maksim Stamenov (sastaviteli). Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 13 – 27.)

Летучий 2021: Летучий, А. Б. *Русский язык о ситуациях: конструкции с сентенциальными актантами в русском языке.* Санкт Петербург: Алетейя. (Letuchij 2021: Letuchij, A. B. *Russkij yazyk o situaciyah: konstrukcii s sentencial'nymi aktantami v russkom yazyke.* Sankt Peterburg: Aletejya.)

Маслов 1959: Маслов, Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. – В: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва: Изд. АНСССР, 1959. (Maslov 1959: Maslov Y. S. Glagol'nyj vid v sovremennom bolgarskom literaturnom yazyke. – In: *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo yazyka*. Moskva: Izd. ANSSSR, 1959).

Моисеева 2005: Моисеева, С. А. *Семантическое поле глаголов восприятия в западно-романских языках.* Белгород: БелГУ. (Moiseeva 2005: Moiseeva, S. A. *Semanticheskoe pole glagolov vospriyatiya v zapadno-romanskih yazykah.* Belgorod: BelGU.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Проблематика на сложните изречения с комплементи в българския език. – В: *Южнословенски филолог*, No 64 (2008), с. 261–272. (Nitsolova, R. Problematika na slozhnite izrecheniya s komplementi v balgarskiya ezik. In: *Yuzhnoslovenski filolog*. No 64 (2008), pp. 261 – 272.)

Падучева 2004: Падучева, Е. В. *Динамические модели в семантике лексики.* М.:ЯСК. (Paducheva E. V. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki.* M.:YaSK.)

Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Съвременен български книжовен език. Синтаксис.* Пловдив. (Penchev, Y. *Savremenen balgarski knizhoven ezik. Sintaskis.* Plovdiv.)

Koeva et al. 2012: S. Koeva, I. Stoyanova, S. Leseva, Ts. Dimitrova, R. Dekova, and E. Tarpomanova. *The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design*, Journal of Language Modelling, 2012 vol. 0, No 1, pp. 65 – 110.

Noonan 2007: Noonan, M. Complementation. In: *Language Typology and Syntactic Description.* Vol. II: Complex Constructions. Ed. Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press. 2007, pp. 52– 150.

Rudin 1986: Rudin, C. *Aspects of Bulgarian syntax: Complementizers and Wh constructions*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.

Sweetser 1990: Sweetser, E. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.

Viberg 1983: Viberg Å. The Verbs of Perception: A Typological Study, In: *Linguistics*, 1983, vol. 21, no. 1, pp. 123 – 162.

CONTRASTIVE ANALYSIS OF THE VERBS *ВИЖДАМ – ВИДЯ* AND *ВИДЕТЬ – УВИДЕТЬ* AND THEIR CLAUSAL COMPLEMENTS IN BULGARIAN AND RUSSIAN

Hristina Kukova[а], Maria Ovsjannikova[б]

Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin[а] – Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Linguistic Studies – Russian Academy of Sciences[б]

hristina@dcl.bas.bg[а], masha.ovsjannikova@gmail.com[б]

Abstract. The paper presents part of a contrastive study on stative predicates. The observations are focused on the verbs *виждам – видя* and *видеть – увидеть* and their clausal complements' realisation in Bulgarian and Russian. The research aims at demonstrating the correlation of the conjunctions *че*, *да*, *как* and respectively *что*, *чтобы*, *как* in the two languages.

Keywords: *contrastive study, perception verbs, complements, complementizers*

Hristina Kukova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17 Sofia 1113
Bulgaria

Maria Ovsjannikova
Institute for Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences
9, Tuchkov per.,
St. Petersburg 199004
Russia

ОПИТ ЗА КЛАСИФИКАЦИЯ НА ПРЕДИКАТИВИ ЗА СЪСТОЯНИЕ

Валентина Стефанова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

valentina@dcl.bas.bg

Резюме. Статията е насочена към класифициране на предикативите за състояние и описание на избрани семантични класове, подтипове и характерни признаци. Класификацията е направена въз основа на анализи на предикативните конструкции. Наблюдават се значенията и реализацията на отделните безлични предикативни конструкции с компонент, завършващ на *-о/-е*, със задължителна или факултативна употреба на клитика, като се отбелязват разлики в конструкцията, селективни или контекстови ограничения при избора на предикатив в даден клас.

Ключови думи: *предикативи, класификация, безлично-предикативни конструкции*

1. Увод

Предикативите за състояние са онова езиково явление, което със своите специфични функции и семантика е поставяно на границата между морфологията и синтаксиса. Терминът „предикатив“ е въведен от Исаченко (по Куцаров / Kutsarov 2007), а категорията състояние е описвана в руското езикознание като отделна лексикално-семантична категория, образувана от речниково ядро и граматично разширение (Щерба / Shcherba 1974/1928; Циммерлинг / Zimmerling 2018 и др.). Щерба (Щерба / Shcherba 1974/1928) за първи път поставя въпроса за морфологичния статус на думите с финално *-о*. Според него значението за състояние е изразявано от неизменяемите думи в предикативните конструкции, представляващи особена част на речта – „категория на състоянието“.

Предикативите за състояние са обединени от специфична семантика, която е ориентирана към означаването на вътрешно състояние или на някакъв вид оценка (Петрова / Petrova 2020). За Станьо Георгиев предикативът е „носител на семантичното съдържание на безличната предикативна част“, което и определя развитието му като „отделна част на речта“ (Георгиев / Georgiev 1991: 92).

2. Предикативни конструкции – основни положения. Семантика на предикативните конструкции и предикативния компонент

Предикативните конструкции са обект на изследване при редица автори, като се очертават различни специфики в състава и значението на т.нар. предикативи за състояние, разглеждани според структурни, морфосинтактични, семантични характеристики.

Най-голямо разнообразие се очертава според семантичните характеристики на предикативните конструкции. Разделянето по семантичен признак се основава на семантиката на предикативната дума или значението се извежда спрямо употребата на дателна клитика (*студено е – студено ми е*). Много от значенията се пресичат помежду си, при други разпределението на класове, типове или признаци е относително.

Определен тип наречия, които се използват предимно като предикативна дума в главното изречение, наречени от Ницолова „наречия за пропозиционни отношения“, се разглеждат от авторката като наречия: а) означаващи когнитивни отношения, напр. *известно, знайно, очевидно* и др.; б) означаващи етични, естетични, религиозни и др. оценки на субекта, напр. *грешно, праведно, красиво* и др.; в) за емоционални отношения, напр. *радостно, тъжно* и др. (Ницолова / Nitsolova 2008: 449 – 450).

Предикативните наречия могат да означават и: а) състояния на природата като *студено, топло, тихо, горещо* и др.; б) физическо и психическо състояние на човека като *добре, зле, криво* и др.;

в) оценка на състоянието от морално-етична или емоционална страна като *жал, мило, драго* и др.; г) интелектуално състояние като *чудно, нужно, странно* и др.; д) оценка като *рано, късно, далеко, близо* и др. (Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983: 400 – 401).

В изследванията на Галина Петрова физиологичното състояние е допълнително разделено на вкусови и тактилни усещания, усещания за органични потребности, усещания за дискомфорт, възприятия от околната среда, а психичното състояние най-общо се определя като „гама“ от емоционални преживявания, нагласи и настроения. Другият основен тип са предикативите за субективна оценка, свързани със субективните възприятия на говорещия (Петрова / Petrova 2020: 102 – 104).

Двата типа, определени от Георгиев (Георгиев, ГСБКЕ III / Georgiev, GSBKE III 1983: 93) въз основа на семантиката на предикативната дума, са: 1) предикативи за оценка на въздействието на дадени обстоятелства върху човека: *страшно, добре, зле*; впечатление, положителност, съчувствие: *Беше странно, хубаво, жално*; оценка на значимостта с оглед на количество: *важно, достатъчно* и др.; 2) предикативи за модална субективност (*възможно, вероятно*). Авторът отбелязва още тези за достоверност, известност, потвърждение: *вярно е, ясно е*; за природно състояние: *горещо, снежно, влажно, хлъзгаво*; или за време: *Ставаше вече късно.*

Безлично-предикативна конструкция за емоционална реакция, за обща оценка и за знание са трите типа, които Коева (Коева / Koeva 2019) определя в свое изследване върху комплементите в български език. Към първите се включват конструкции от типа *чудно ми е, любопитно ми е, тъжно ми е*, към вторите – *важно е, тъжно е, любопитно е, странно е* и др., а към тези за знание – *известно ми е, ясно ми е* и др. (Коева / Koeva 2019: 63).

Максим Стаменов разграничава „изречения за душевни състояния или качествена и модална оценка, при които е налице самата оценка“ (Стаменов / Stamenov 2020: 103). Според него предикативни думи като *любопитно, странно, умно* и под. се употребяват в изречения за изразяване на „впечатление като оценка“, а такива като *хубаво, лошо, срамно, право, несправедливо* и под. изразяват „оценка по линията на положителност или справедливост“ (Стаменов / Stamenov 2020: 103).

Джонова (Джонова / Dzhonova 2021) посочва, че конструкциите за състояние са статични предикати, които означават емоция (*тъжно ми е, смешно ми е, тъжен съм*), ментално състояние (*известно ми е, ясно ми е*), физиологично състояние или усещане (*студено ми е, вкусно ми е, приятно ми е*) и оценка (*трудно ми е, лесно ми е, нужно ми е*) (Джонова / Dzhonova 2021: 160).

В двустранен експеримент за руски и български език, направен от Цимерлинг (Циммерлинг / Zimmerling 2018) и Иванова (Иванова / Ivanova 2019), са дефинирани 15 семантични класа за изразяване на състоянието на субекта в безлична конструкция, включваща дателна клитика (*Обидно ми е; Радостно ми е*): Физически състояния: *задушно ми е*; Модалност: *невъзможно ми е*; Емоционални състояния: *обидно ми е*; Морални оценки: *гузно ми е*; Удобство на изработката: *удобно ми е*; Уместност/неуместност: *неуместно ми е*; Вътрешна потребност: *спешно ми е*; (Не)съответствие на задачата: *присъщо ми е*; Трудност на изпълняването: *тежко ми е*; (Не)желание за изпълняване: *не ми е до Х*; Обща оценка: *непоносимо ми е*; (Не)релевантност: *важно ми е*; Ефективност: *изгодно ми е*; Сетивни и интелектуални реакции: *съмнително ми е*; Параметризуем признак: *шумно ми е* (Иванова / Ivanova 2019: 177).

Забелязва се, че при някои от изброените типове има пресичане на основата на семантичен признак – за емоционални отношения или психическо състояние на човека при Русинов (Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983), Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008), Иванова (Иванова / Ivanova 2019), Коева (Коева / Koeva 2019), Петрова (Петрова / Petrova 2020), Джонова (Джонова / Dzhonova 2021). Някои от авторите отбелязват съществени разлики при употребата на определен предикатив в повече от един тип, обикновено основани на наличието или липсата на дателна клитика в конструкцията или на базата на значението, с което се употребява. Например: двойките *лошо ми е – лошо е*; *тъжно ми е – тъжно е* се срещат със значение за вътрешно състояние и за оценка на някаква ситуация (Петрова / Petrova 2020: 102).

Целта на повечето изследвания, посочени по-горе, е предимно анализ на предикативни конструкции с отбелязване на един или друг семантичен признак. Поради тази причина не би могла да се коментира изчерпателността на т.нар. класифициране. В тази статия обаче се прави опит за класификация на предикативните конструкции, като се прави уговорката, че един такъв опит има предимно относителен характер и подлежи на по-нататъшни анализи и допълвания.

3. Класификация на предикативи за състояние[1]

Класификацията е направена спрямо семантичните типове/признаци, представени в т. 2. Обръща се внимание на значението на отделните предикативни конструкции, като са наблюдавани безлични предикативни конструкции с предикативен компонент, завършващ на *-о/-е*, със задължителна или факултативна употреба на дателна клитика. Отбелязват се различните конструкции, селективни или контекстови ограничения при избора на предикатив в даден клас. Селективните ограничения са разглеждани спрямо реализацията на обекта в изречения с безлично-предикативни конструкции, осъществявана чрез комплементно изречение: *че*-изречение, косвен въпрос или *да*-изречение, например: *Важно е, че няма да има война*; *Известно ми е как вие четиримата спекулирате с акциите*; *Странно е да те разпознават хората* (Коева / Koeva 2019: 63).

Основното разделение е на четири големи тематични класа, в които са включени отделни подтипове и семантични признаци. Това са тематичните класове Състояние, Оценка, Модалност и Знание.

3.1. Тематичен клас Състояние

Това са признаци за физическо състояние (Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983; Циммерлинг / Zimmerling 2018; Джонова / Dzhonova 2021; Петрова / Petrova 2020), психически и емоционални отношения (Ницолова / Nitsolova 2008; Джонова / Dzhonova 2021; Петрова / Petrova 2020; Циммерлинг / Zimmerling 2018; Коева / Koeva 2019; Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983), състояния, свързани с природата, или усещания от околната среда (Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983; Георгиев, ГСБКЕ III / Georgiev, GSBKE III 1983; Петрова / Petrova 2020).

Според Петрова (Петрова / Petrova 2020) предикативните конструкции за вътрешното състояние на човек, което диференцира на физиологично и психично състояние, означават носителя на това състояние чрез наличие на дателна клитика, отнасяща към конкретен, референтен субект и задължителна за структурния минимум.

Към физическо състояние на човека, включително физиологични възприятия, се причисляват признаци за:

- усещания за жизнения тонус: *лошо ми е, добре ми е, зле ми е* – предикативната конструкция тук може да се употреби самостоятелно, като не се нарушава нейното значение: ***Лошо ми е*** *и главата ми тупти, очите и ушите ме болят, гърлото ме дращи*; *На дамата* ***ѝ е лошо****!...*; *Не. Нещо* ***не ми е добре****, днес ще си остана вкъщи*; *Възрастната побеляла жена (...) очевидно разбра, че* ***не му е добре*** *и има нужда от помощ*; *– Вече не знам какво става! – развика се Пьотър Анисимович, но се сепна: едва сега разбра, че на учителката* ***ѝ е зле****.*
- вкусови и тактилни усещания: *горчиво ми е, влажно ми е, солено ми е, студено ми е, тъмно ми е*: ***Горчиво ми е****! Горчи!*; *Почини си тук! Дори челото* ***ти е влажно****...*; *На Елена също* ***ѝ е студено****; тя гледа край пътя: градът се вижда в далечината през снежен прах*; *Пред очите* ***ми е тъмно***; *Наоколо* ***ми е тъмно****, но аз не знам дали това е тъмнината на нощта, или на поредния припадък.*
- усещания за органични потребности: *жадно ми е, сито ми е, вкусно ми е* – според Градинарова подобен тип конструкции имат по-скоро разговорен, отколкото нормативен характер (Градинарова / Gradinarova 2017: 66);
- усещания за дискомфорт: *тежко ми е*: *–* ***Тежко ми е*** *на гърдите, болна съм – каза Петрова*; *Маг, хвани се и ти, (...)* ***тежко ми е****, ще се изтърся!*

Наблюдава се задължителна дателна клитика, предпочитат се употреби без комплементно изречение, контекстът на изречението е необходимо условие за принадлежността на предикатива.

---

[1] Обобщен вариант е представен в студията на М. Тодорова, В. Стефанова и Ц. Димитрова „Предикативи за състояние: концепции, класификации и проблеми“, публикувана в сп. „Проглас“, год. 30, кн. 2, 2021, като в настоящата статия са направени промени в принадлежността на дадени признаци и типове и се прави анализ на възможните реализации на примерни предикативни конструкции.

Контекстът може да показва допълнителни характеристики: *тежко ми е* – на стомаха или от някаква тежест; *зле ми е* – болен съм или ми призлява. В други случаи според контекста се разбира дали става въпрос за физиологично, или за психическо състояние: ***Тежко ми е**, получавам болки в ставите* срещу ***Тежко и горчиво ми е** на сърцето, когато припомня своите млади и зелени години*. Когато значението се измества към психическо състояние, обикновено се използва подчинено изречение: ***Тежко ми е**, защото в себе си вече се разделям с миналото…*; ***Тежко ми е**, че нищо не разбираш!*; ***Тежко ми е** да препрочитам този разказ*; *Колкото и да **ми е горчиво** да говоря за това, но сега и аз съм единствен наследник на рода Едриксън.*

Употребени без клитика, някои от предикативите може да означават оценка на физическо състояние: *– **По-добре е** – каза докторът. – Сега можете да го уведомите за случилото се*; *Няма да я познаете, Щирнер, тя много се промени, **зле е***; *Навярно бе забравил, че доброто прясно месо трябва да изглежда точно така. – Да, **вкусно е**!* Подобни наблюдения са изказвани и от Градинарова (Градинарова / Gradinarova 2017), Петрова (Петрова / Petrova 2020), Стаменов (Стаменов / Stamenov 2022).

Към психическо/емоционално състояние се причисляват признаци за:

- емоционални отношения; психическо състояние на човека и желание за изпълнение: *весело ми е, приятно ми е, спокойно ми е, скучно ми е, обидно ми е, противно ми е, удобно ми е, криво ми е, досадно ми е, смешно ми е*.
  - Предикативни конструкции без допълнителни условия за употреба: *– Аз съм… Цири. — **Приятно ми е**. Ела по-близо*; ***Приятно ми е** да го чуя, милорд*; *Сир Давос, **приятно ми е**, че ви виждам, както винаги*; *– **Обидно ми е** – рече той на новата си приятелка*; ***Обидно ми е** да се надвиквам*; ***Обидно ми е**, че все още смята, че трябва да ти прати вест да дойдеш…*; ***Криво ми е**. Не ми давате работа и няма пара*; ***Криво ми е**, защото едва сега пресметнах, че от улица „Чехов“ до това стълбище съм изпил още за шест рубли*; *Честна дума, **криво ми е**, че трябва да отида на тоя концерт*; ***Досадно ми е**, нищо повече*; ***Досадно ми е** да ги сменям*; ***Досадно ми е**, че всички тези глупави, зверски муцуни ще ме наобиколят сега*; *– **Смешно ми е** – без смях каза мичманът*; ***Смешно ми е**, че пиесата се казва „Питай татко“*; ***Смешно ми е** да си помисля, че аз (...) сега нося торба с картофи на гърба си.*
  - Предикативни конструкции, които обикновено се използват с комплемент подчинено *да*-изречение: ***Скучно ми е** сам в гората*; но ***Скучно ми е** да седя сам*; ***Скучно ми е** да ходя с тебе по дългия път*; ***Противно ми е** да вземам пари от тях*; ***Противно ми е** да съм нечий идол*; ***Удобно ми е** да идвам в тези часове.*
  - Предикативни конструкции с изразяване на обекта на емоционален подтик в предложна фраза: ***Спокойно ми е** на душата*; *Вярно, красив е, силен е, **спокойно ми е** с него, но не ме слуша, прекалено е горд и не дава да го яздя*; ***Криво ми е** заради Ерик.*
- съчувствие – *жално ми е, тъжно ми е, мъчно ми е*: ***Жално ми е** за тебе, синко*; ***Жално ми е** да ги гледам как бедно живеят*; ***Жално ми е**, че ще порастат и бог знае какво има да теглят!*; *– Нищо особено. **Тъжно ми е**. – Случва се*; ***Тъжно ми е** да го кажа, но може би си прав*; ***Тъжно ми е**, че приятелят ти изживява такова страдание*; ***Мъчно ми е**, Клара*; ***Мъчно ми е** да се разделя с тебе завинаги*; ***Мъчно ми е**, че трябва да я оставя.*

Мъчно ми е обикновено е представител на група от предикативи за емоционално състояние, но тук му се приписва и допълнителен признак за съчувствие, както е *жал ми е, жално е*, като осмислянето на двете се осъществява на база на синонимната връзка *жал – мъка*.

Според Стаменов (Стаменов / Stamenov 2022) в конструкции, подобни на *мъчно ми е*, предикативът отпраща към преживяването, което именува, докато местоименната клитика (*ми*) изпълнява кореферентциална функция. Неговата хипотеза е, че „е налице разпределение на ролите по линията на референция и кореференция, което и превръща дателния субект в интегрална част от значението на конструкцията. Дателният падеж на клитиката се оказва най-подходящ, доколкото отпраща към Аз, който се осмисля като преживяващ дадено психическо състояние, на което той е и Тръпник, и Притежател/Носител, и Бенефициент“ (Стаменов / Stamenov 2022: 13).

Наблюдава се задължителна употреба на дателна клитика, в зависимост от предикативната конструкция се избират изречения със или без комплементно изречение, контекстът обикновено не е от значение.

Когато са употребени без клитика, някои от предикативите може да означават оценка на психическо състояние, като се използва подчинено изречение: *И толкова **радостно е** да се покориш на това „трябва“*; ***Тъжно е** да се гледа, когато младежът губи своите най-хубави надежди и мечти*; *… и си мислех колко **приятно и спокойно е** да лежиш абсолютно сам.* Според Стаменов (Стаменов / Stamenov 2021: 87) безлично-предикативна конструкция с наречие + *съм* се използва за оценка на емоционално състояние: *Весело е*; *Тъжно е.*

Удобно ми е / не ми е удобно може да има психологическо/емоционално измерение, когато се употребява в значение ‘не се чувствам добре, нещо ми пречи, притеснява ме’. Когато обектът на удобство се изразява с непосредствена употреба на предложна фраза, се говори и за физиологично състояние, в което се намира субектът – ***Удобно ми е** заради гърба* или *Еднакви новини по всички канали, първосигнални забавни програми, а колкото до филмите, **най-удобно му е** да си ги гледа на дивиди.* С такъв признак се наблюдават и употреби без клитика – *удобно е*: *Столовете са тапицирани, **удобно е** да се седи на тях*, където се наблюдава задължително комплементно изречение – срв. *Вижте колко **удобно е** мястото за кацане на самолети*.

Третият тип състояние, което влиза в този тематичен клас, е условно наречено природно състояние и се характеризира с признаци за състояния на природата и заобикалящата ни среда, както и възприятия от околната среда. Тук попадат предикативни конструкции като: *влажно е, тихо е, горещо е, студено е, тъмно е, задушно е*, които се употребяват без клитика, както и без подчинено изречение, контекстът също не е от значение за разбирането на предикатива, от друга страна, се наблюдава използването на обстоятелствени пояснения за място, време, причина, условие: *Доста **влажно е** тук, нали?*; ***Тихо е** в горския дворец*; ***Тихо е** като в безлюден космически кораб*; ***Горещо е** през септември в симпатичния град Вашингтон*; ***Студено е** в залата*; ***Студено е** днеска*; ***Задушно е** като пред буря*; *Ужасно **задушно е** при него.*

3.2. Тематичен клас Оценка

Тематичният клас Оценка обхваща типове като оценка на външни обстоятелства, оценка на възприятията на говорещия от външни обстоятелства, както и обща оценка, когато се отнася до генеричен субект (Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983; Георгиев, ГСБКЕ III / Georgiev, GSBKE III 1983; Ницолова / Nitsolova 2008; Иванова / Ivanova 2019; Коева / Koeva 2019; Петрова / Petrova 2020; Стаменов / Stamenov 2020; Джонова / Dzhonova 2021).

Оценка на външни обстоятелства е малък тип, който се характеризира с признаци за оценка на някакво състояние/положение или параметрични свойства за време, разстояние, количество: *рано е, късно е, далеко е, близо е, достатъчно е, малко е*: ***Рано е**, чорбаджи, потрай още някой и друг ден*; *Вече никой не може да бъде спасен.* ***Късно е***; ***Далеко е**, значи се придържаме към плана*; *Съвсем **близо е**, зад хълма*; ***Достатъчно е** да има вода*; ***Малко е** да се каже, че бях смаян.*

Подобно на предикативите за природно състояние, тези за оценка на външни обстоятелства също дават обща представа за неща, възприемани еднакво от когото и да е. Употребата им е подобна на тези за природно състояние.

Типът за оценка на възприятията на говорещия, породени от външни обстоятелства, има по-широк обхват и се характеризира с признаци за:

- оценка на въздействието на дадени обстоятелства върху човека: *опасно е, страшно (ми) е, лесно (ми) е, трудно (ми) е, мъчно (ми) е* (в значение на *трудно (ми) е*).
  - Без клитика може да се срещне самостоятелно или предимно с комплементно *да*-изречение: *Не мога.* ***Опасно е***; *Да идем по-далече,* ***опасно е** да стоим тук!*; *Не тъжно,* ***страшно е**!*; *–* ***Страшно е** да си го помислиш дори – потвърди Бегемот*; ***Лесно е**, може да се пробяга*; ***Лесно е** да го озадачи човек*; *Твърде* ***трудно е**!*; ***Трудно е** да се обясни*; *–* ***Мъчно е** да се преброят – отговори той след минутно мълчание*; ***Мъчно е** да го полеят от чешмите със котле.*
  - С клитика и употреба на комплементно *да*-изречение: ***Трудно ми е** да го разбера*; ***Трудно ми е** да си спомня*; ***Лесно ми е** да обещая нещо, което никога няма да се случи!*; ***Лесно ми е** да го повярвам.*
  - Предикативна конструкция със задължителна употреба на комплемент подчинено изречение: ***Страшно ми е** да го кажа, но това е истината*; ***Страшно ми е** да си помисля! –*

срв. *Страшно ми е интересно*; *Страшно ми е жал за него*, където *страшно* се използва като наречие за подсилване на предикативен израз.

- морално-етична оценка – етични, естетични, религиозни, прагматични и др. оценки на субекта: *грешно е, срамно е, отвратително е*; обикновено е необходимо подчинено изречение, а контекстът дава допълнително значение на предикатива. Например *грешно е* може да е свързан с допускане на грешка или извършване на грях: ***Грешно е*** *да се държат животните затворени*; ***Грешно е*** *да се пее там, дето има покойник*; ***Срамно е*** *да се смееш на болен човек!*; ***Отвратително е*** *да се чувстваш виновен!*
- впечатление (обикновено като преценка след нещо преживяно, което може да бъде или да не бъде изразено в изречението): *любопитно (ми) е*, може да се срещне самостоятелно; предимно се употребява с комплемент подчинено *че-*/*да*-изречение или с *к*-дума: ***Любопитно е,*** *да – промърмори той*; ***Любопитно е,*** *че не успяха да предизвикат Холидей, не мислиш ли?*; ***Любопитно е*** *да си припомним някои общоприети схващания*; ***Любопитно е*** *какво ще каже, ако си дойде в София.*
  - Без комплементно *че*-изречение се употребява конструкцията с дателна клитика: ***Любопитно ми е*** *обаче едно нещо*; ***Любопитно ми е*** *да видя какво е това, дори да е самият дявол*; ***Любопитно ми е*** *как се научи да използваш магия?*

Предикативните конструкции без местоименна клитика дават най-обща информация за впечатления или усещания, а употребите с дателна клитика обикновено не присъединяват комплемент подчинено *че*-изречение. Петрова (Петрова / Petrova 2020) посочва, че оценката е свързана с отношението на говорещия към някакъв факт, основана е на субективни впечатления, потребности, интереси, на лично мнение и преценка. Така например от представените примери се забелязва, че предикативни конструкции с признак за съчувствие, когато се срещат без дателна клитика, изразяват най-обща оценка на състоянието: *жално е, скръбно е, тъжно е, мъчно е.*

3.3. Тематичен клас Модалност

Изразяваща отношението на говорещия към достоверността на изказването или отношението на съдържанието на изказването към действителността[2], модалността (Иванова / Ivanova 2019; Георгиев, ГСБКЕ III / Georgiev, GSBKE III 1983; Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983) се характеризира с признаци за: модалност: *немислимо е, позволено (ми) е*; ефективност: *вредно е, изгодно (ми) е*; вероятност, възможност и необходимост: *вероятно е, възможно е, необходимо (ми) е*: ***Немислимо е*** *да се случи*; ***Позволено е*** *да се правят всякакви бележки*; ***Позволено ми е*** *да седя до късно*; ***Вредно е*** *да се ядосва човек толкова много*; ***Вредно е*** *за здравето*; ***Изгодно е*** *да публикуват пред всички своите чувства и страсти*; ***Изгодно ми е*** *да получа обезщетението в брой*; ***Възможно е*** *да е било злополука*; ***Възможно ми е*** *само да се опитвам да овладявам чувствата си*; ***Вероятно е*** *да сте го притиснали твърде силно*; ***Необходимо е*** *да вярваш*; ***Необходимо ми е*** *да помисля.*

Както и в предходните типове от т. 3.2, при предикативните конструкции, в които не е изразен основният аргумент чрез местоименна клитика в роля на експериенцер, значенията са генерични, общовалидни. И двата варианта на конструкцията, със и без клитика, присъединяват предимно комплемент подчинено *да*-изречение, като за някои от тях използването на подчинено изречение е задължително условие – срв. *Вероятно е да го намерят* и *Вероятно е бил скрит / Вероятно е смятал, че…*

3.4. Тематичен клас Знание

В този тематичен клас състоянието се характеризира с признаци за когнитивни отношения и интелектуално състояние (Ницолова / Nitsolova 2008; Джонова / Dzhonova 2021; Коева / Koeva 2019; Русинов, ГСБКЕ II / Rusinov, GSBKE II 1983). Както посочва Стаменов, това са конструкции с

[2] „Речник на българския език“: https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/модалност/

наречия за знание, мнение или умозаключение, което стъпва на базата на информация, формулирана с подчинено *че*-изречение: *Известно ми е, че X*; *Ясно ми е, че X* (Стаменов / Stamenov 2021: 94).

Някои от когнитивните отношения, доколкото това са отношения, свързани с разбирането на ума и умствената функция, се изразяват чрез предикативи с факултативна местоименна клитика: *известно (ми) е, ясно (ми) е*. Джонова (Джонова / Dzhonova 2021) прави подробен анализ на тези конструкции, като ги възприема като предикативи за ментално състояние и ги разглежда от гледна точка на тяхната аргументна структура и възможност за присъединяване на коплементи. Авторката обобщава, че конструкцията *известно (ми) е* има комплемент подчинено изречение със съюза *че, да, к*-дума или въпросителна частица, докато при *ясно (ми) е* разликата е, че не може да има комплемент подчинено *да*-изречение, но и в двата случая обектът на знанието се изразява експлицитно с предложна фраза като аргумент на главния предикат (Джонова / Dzhonova 2021: 173).

Към групата може да се причисли и *чудно (ми) е* в значение на нещо, което буди недоумение: *Скоро ще разбереш.* ***Чудно ти е****, нали?*; ***Чудно ми е****, че войниците на моя баща сами ме тласкат към едно забравено родство*; ***Чудно ви е*** *как неколкостотин одрипавели войници превземат някакъв неизвестен град…* При тази конструкция също не се среща комплемент подчинено *да*-изречение.

Без дателна клитика се употребяват конструкциите *знайно е, очевидно е, съмнително е:* ***Знайно е****, че персите са еретици, че пият вино и…*; *Съвсем* ***очевидно е****, че не може да бъде разумно същество*; ***Съмнително е****, че на тяхната възраст са изкарали специална подготовка по безмоторно летене*; ***Съмнително е*** *да получите друго предложение.*

Първите две се срещат с комплементно *че*-изречение, докато *съмнително е* може да присъедини *че*- или *да*-изречение, но и при трите конструкции е необходимо подчинено изречение, в което е формулирана информацията, необходима за значението на предикатива.

Съмнително ми е, с дателна клитика, може да се употреби за изразяване на оценката на субекта за някаква външна проява, но това е израз, който се използва по-скоро разговорно: *съмнително ми е нещо*; *съмнително ми е, че ще се стигне до нещо*; *съмнително ми е да се случи нещо* и под.

4. Заключение

Разделението на класове, типове, признаци, както вече беше казано, е условно, тъй като даден предикатив няма как да бъде еднозначно класифициран. Това се потвърждава и от реализацията и значението на отделните конструкции. Все пак описването на такъв тип конструкции с допълнителни признаци позволява да се постигне дълбочина в значението на предикатива, което допуска да се правят изводи и за общата употреба на предикативни конструкции в тематичните класове – в този за състояние се наблюдават конструкции с дателна клитика, а употреби на някои от предикативите в конструкции без клитика се отнасят към тематичния клас за оценка. От своя страна, в последния се срещат предикативни конструкции със или без дателна клитика, като първите, в повечето случаи, не присъединяват комплемент подчинено *че*-изречение. Не толкова конкретни са конструкциите в останалите тематични класове, където се срещат такива със или без дателна клитика и възможност за различен тип подчинено изречение като комплемент.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ в рамките на конкурса „Проекти по програма за двустранно сътрудничество – България – Русия 2019 – 2020 г.“, Договор № КП 06 РУСИЯ/23 от 2020 г.

Цитирана литература / References

Георгиев 1991: Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново. (Georgiev 1991: Georgiev, St. *Balgarska morfologiya.* Veliko Tarnovo.)

Георгиев, ГСБКЕ III 1983: Георгиев, Ст. Безлични изречения. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис*. София: Изд. на БАН, с. 87 – 96. (Georgiev, GSBKE III 1983: Georgiev, St. Bezlichni izrechenia. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis*. Sofia: Izd. na BAN, s. 87 – 96.)

Градинарова 2017: Градинарова, Алла А. *Очерки по сопоставительному синтаксису болгарского и русского языков*. София: Изток-Запад, 2017. (Gradinarova 2017: Gradinarova, Alla A. *Ocherki po sopostavitel'nomu sintaksisu bolgarskogo i russkogo i͡azykov*. Sofia: Iztok-Zapad, 2017.)

Джонова 2021: Джонова, М. Синтактично описание на предикативите за ментално състояние. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, vol. 10, pp. 158 – 182. (Dzhonova 2021: Dzhonova, M. Sintaktichno opisanie na predikativi za mentalno sastoianie. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, vol. 10, pp. 158 – 182.)

Иванова 2019: Иванова, Е. Дативно-предикативные конструкции в болгарском национальном корпусе. – В: *Научни трудове. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски".* Т. 57, кн. 1, сб. А 2019 – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски", с. 174 – 188. (Ivanova 2019: Ivanova, E. Dativno-predikativnye konstrukt͡sii v bolgarskom nat͡sional'nom korpuse. – In: *Nauchni trudove. Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski".* T. 57, kn. 1, sb. A 2019 – Filologiya. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski", s. 174 – 188.)

Коева 2019: Коева, Св. Комплементите в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин" (София, 14 – 15 май 2019 г.)*. София: Изд. на БАН, с. 57 – 69. (Koeva 2019: Koeva, Sv. Komplementite v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin" (Sofia, 14 – 15 may 2019 g.)*. Sofia: Izd. na BAN, s. 57 – 69.)

Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език: Морфология.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски". (Kutsarov 2007: Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik: Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski".)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски". (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski".)

Петрова 2020: Петрова, Г. Безлични предикативно-дативни конструкции в българския език. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин" (София, 2020).* Т. 1. София: Изд. на БАН, с. 100 – 106. (Petrova 2020: Petrova, G. Bezlichni predikativno-dativni konstruktsii v balgarskiya ezik. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin" (Sofia, 2020).* T. 1. Sofia: Izd. na BAN, s. 100 – 106.)

Речник на българския език <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/модалност/> [25.02.2022] (*Rechnik na balgarskiya ezik* <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/модалност/> [25.02.2022])

Русинов, ГСБКЕ II 1983: Русинов, Р. Наречие. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология.* София: Изд. на БАН, с. 387 – 408. (Rusinov, GSBKE II 1983: Rusinov, R. Narechie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya*. Sofia: Izd. na BAN, s. 387 – 408.)

Стаменов 2020: Стаменов, М. *Тръпникът търпи и тръпне. Лексикални значения, аргументни структури, падежни рамки и синтактични конструкции за изразяване на семантичната роля Тръпник/Експериенцер* (под печат). (Stamenov 2020: Stamenov, M. *Trapnikat tarpi i trapne. Leksikalni znachenia, argumentni strukturi, padezhni ramki i sintaktichni konstruktsii za izrazyavane na semantichnata rolya Trapnik/Eksperientser* (pod pechat).)

Стаменов 2021: Стаменов, М. Конструкциите с предикативи за психически състояния в българския език – номенклатура и диференциални характеристики. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, vol. 10, pp. 76 – 113. (Stamenov 2021: Stamenov, M. Konstruktsiite s predikativi za psihicheski sastoianiya v balgarskiya ezik – nomenklatura i deferentsialni harakteristiki. – In: *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, vol. 10, pp. 76 – 113.)

Стаменов 2022: Стаменов, М. Принос към семантичната характеристика на предикативите за вътрешни преживявания със субект в дателен падеж. – В: *Български език*, Приложение (под печат). (Stamenov 2022: Stamenov, M. Prinos kam semantichnata harakteristika na predikativite za vatreshni prezhivyavaniya sas subekt v datelen padezh. – In: *Balgarski ezik*, Prilozhenie (pod pechat).)

Циммерлинг 2018: Циммерлинг, А. Предикативы и предикаты состояния в русском языке. – In: *Slavistična revija*, 1(66), pp. 45 – 64. (Zimmerling 2018: Zimmerling, A. Predikativy i predikaty sostoi͡anii͡a v russkom i͡azyke. – In: *Slavistična revija*, 1(66), pp. 45 – 64.)

Щерба 1974/1928: Щерба, Л. О частях речи в русском языке. – В: *Языковая система и речевая деятельность*. Москва, с. 74 – 100. (Shcherba 1974 (1928): Shcherba, L. O chasti͡akh rechi v russkom i͡azyke. – In: *I͡Azykovai͡a sistema i rechevai͡a dei͡atel'nost'*. Moskva, s. 74 – 100.)

AN ATTEMPT AT CLASSIFICATION OF STATE PREDICATIVES

Valentina Stefanova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

valentina@dcl.bas.bg

Abstract. The article is aimed at classifying the state predicatives and describing the semantic classes, subtypes and characteristic features. The classification is made on the basis of analyzes of predicative constructions. The meanings and realization of the individual impersonal predicative constructions with a component ending in *-o/-e* with obligatory or optional use of clitics are observed, the different constructions are noted, also selective or contextual restrictions.

Keywords: *predicatives, classification, impersonal predicative constructions*

Valentina Stefanova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ФРАГМЕНТИ С ИМЕТО НА АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ В ПОЛЕМИКАТАСРЕЩУ ДУХОБОРЦИТЕ СЪГЛАСНО ИСИХАСТКИЯ И АНТИЛАТИНСКИ ХИЛЕНДАРСКИ СБОРНИК HM. SMS. 474

Пиринка Пенкова

Независим изследовател, пенсиониран професор

pirinka_lyager@yahoo.com

Резюме. Предмет на статията са произходът и езикът на три диалога с коментари в Хилендарски сборник HM. SMS. 474 от 1380 – 1390 г. Фрагментите относно произхода на Светия Дух, приписани на Атанасий Александрийски, включват: а) инципит и текст от неидентифицирано досега антилатинско Слово, чието начало е цитирано от Василий Велики в *Хомилия XXIV против ариани, савелиани, евномиани*; б) откъс от *Първи Диалог против Македоний,* глава 5.11 – 13; в) откъс от Атанасиевото *Първо Послание до Серапион,* глава 2. Същите три фрагмента са засвидетелствани в кодекс 41 от Манастира „Света Троица“ в Плевля, около 1400 г. Идентичното съдържание и езикът на догматичната част в HM.SMS. 474 и в кодекса от Плевля говори за общ произход. Обкръжението на фрагментите от Атанасий с цитат от Василий Велики (*Против Евномий*) и от Варлаам Калабрийски за Приципите (начала) на дискутиране, както и тълкуванията към цитатите, дават основание за предположението, че гръцкият сборник, послужил за част от славянския превод, е документация от споровете между папските легати и ортодоксалните им опоненти Григорий Палама и Варлаам Калабрийски в Константинопол през 1334 – 1336 г.

Ключови думи: *Атанасий Александрийски, ариани, Македоний, Серапион,* HM. SMS. 474

Фрагментите с името на Атанасий Александрийски, включени в южнославянски по произход сборници и флорилегии, не са били изследвани с оглед на автентичност, произход и език, но имат важно значение за определяне състава и обема на Атанасиевата традиция на Балканите. Едва през последното десетилетие се появиха първи издания на части от извършения от Константин Преславски свободен превод на *Словата против арианите* (Пенкова / Penkova 2015, Пенкова / Penkova 2016, Lytvynenko 2019, Lytvynenko 2021). С изданието на буквалния превод на *Трето слово против арианите*, познат по руски препис от XVII в. и по сръбски препис от 1734 г., бе проверена хипотезата, че преводът е осъществен в началото на XV в. на Балканите, анонимният преводач е използвал и препис от свободния превод на Константин Преславски (Penkova 2021: 145 – 160). Цели глави от *Словата против арианите* са заети в *Паноплия догматика* на Евтимий Зигавин, преводът е осъществен може би в началото на XIV в., но езиковата природа на този превод не е уточнена (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2018: 51 – 71). Терминологията на Константин Преславски е актуална през XIV в. в преписи на *Писмото на Патриарх Фотий до княз Борис* (изд. Славова / Slavova 2013), *Бориловия Синодик* (изд. Божилов, Тотоманова, Билярски / Bozhilov, Totomanova, Bilyarski 2012) и Псевдо-Атанасиевите *Въпроси и отговори към княз Антиох* (изд. Федер / Feder 2016). За интереса към догматиката на Атанасий може да се съди и по все още неиздадени и неизследвани южнославянски преводи като *Посланието на Атанасий до император Йовиан за вярата* (ГИМ 122 (49), л. 448: **Послание св. Афанасия к Иовиану ѡ вѣрѣ, Посла́нїе Іѡвїана̀ к Афа̂насию**, л. 450: **Того же Афанасия къ бл҃гⷭ҇ти́вѣйшемꙋ цр҃ю Іѡвїанꙋ** (изд. на гръцкия текст Brennecke, Heil, Stockhausen 2006). Тук Атанасий цитира Никейския *Символ на вярата*, аргументира необходимостта от термина ὁμοούσιος и включването на Светия Дух в равносъщната Троица (Пенкова / Penkova 2021: 66). С антилатинска насоченост е обемистият среднобългарски превод на Псевдо-Атанасиевото *Прение Афанасия Александрийского с Арием* в руски препис (РГБ, ф. 247, № 33, гръцки у Migne PG XXVIII: 437 – 500, CPG 2250). Гръцката версия е позната по ръкопис от XV в. (Oxford, Bodleian Library, MS. Holkham Gr. 28, 54r – 73r.), който

включва и *Словата против арианите*[1]. Извън темата на доклада остава руската рецепция на Атанасий Александрийски (срв. Литвиненко, Грицевская / Lytvynenko, Gritsevskaia 2017: 5 – 29).

През XIV в. пневматологията на Атанасий Александрийски е привлечена за конфесионалните спорове на Балканите около опитите за уния между Рим и Константинопол. За анализ тук се избрани неидентифицирани досега славянски фрагменти от три Атанасиеви съчинения в антилатинския Сборник от библиотеката на Хилендарския манастир, HM. SMS. 474 (Matejić, Thomas 1992: 572). Сборник HM.SMS. 474 е писан с рашки едноеров правопис около 1385 – 1395 г. (Богдановић / Bogdanović 1978: 181) и съдържа колекция от различни автори за произхода на Св. Дух, на първо място съчиненията на Григорий Палама и Нил Кавасила.

Догматичната част на HM. SMS. 474 от първата половина на ръкописа има двойник в кодекс 41 от Манастира „Света Троица“ в Плевля, преписан около 1400 г. с ресавски правопис (Мошин / Mošin 1958: 253). Съдържанието на кодекс 41 е описано напоследък от Кнежевич във връзка с изданието на едно съчинение на Григорий Палама (Кнежевић / Knežević 2020: 774 – 777). Преводът на трактатите на Палама и Варлаам срещу латините са преписани и в ръкопис 88 от Манастира Дечани през 60-те години на XIV век. (Kakridis, Taseva 2014). Други най-близки по време до HM. SMS. 474 са копията от преводи на Григорий Палама и Нил Кавасила, включени в Сборник от Библиотеката на Белградския университет (Унив. библ. 28) от 1394 –1400 и в Загребския сборник на Владислав Граматик, 1469 г. (HASU IIIa47).

Сборник HM. SMS. 474

HM. SMS. 474 започва със сьбраниѥ латиньско прьво от аргументите на латинските теолози на тема filioque, общо 12 сегмента (листове 1r – 6r) и опроверженията им от Григорий Палама в 12 сегмента (6r – 108r). Тезите на Нил Кавасила са структурирани в 41 части (108r –185v), последвани от свидетелства от Писанието и Отците на църквата за произхода и действието на Св. Дух, на места с отправки към Григори Нисийски, Кирил Александрийски, Макарий Египетски (л. 186r – 210v), както и коментари към библейски цитати, използвани от Римските пратеници в дискусиите до Константинополския събор 1351 г. Следва общ блок с положениѥ ст҃го изьображениꙗ 259v – 263r и фрагменти за Св. Дух от първите три църковни събора, последван от подновена дискусия: 263r на латины и сїи҃х прѣ҃стательствоующаго васнь ѳомоу, 281r ꙗко вꙑноу любовию боудоуща жизнь наша сьдѣиствꙋѥ҃т се, 287r ꙗко непосыжно бж҃твноѥ соущьство все и ѿноудь тварыи÷, 287r Не бо ꙗкоже латиньскаꙗ, да не г҃лю єллиньскаꙗ прѣмꙋдрость оутверьжаѥть, 290v Свѣтельства ѿ с҃того єѵ҃гїа, 292v Аѳанасиѥ великы̀и ѡ̀ ѥ̀же ѡ̀бразь ѿцоу оубо̀ с҃нь, с҃ноуже дх҃ь ѥ҃с÷, 293r и̓ пакы̏ ѡ̀ и̓схожденїи д҃ха вь и̓же кь макѥдонїаномь те́занїи, 293r и̓ пакы̏ вь посланїи ѥ̀же́ кь серапиѡноу, 293r Великы̏и же василиѥ̂, вь иже на Єв҃номиꙗ̂. В подкрепа са дадени цитати от други църковни отци (293r и̓ бж҃твьны̏и дамаскинь, 293v и̓ бж҃твьны̏и їсидѡрь, 294r – 301 r калаврьска̏го ва́рлаа́ма , ѡ̓ начельствѣ папинѣ, 301r – 307r никити фїлосѡфа пафлагона, ꙗко вь ,г҃і, днь лоуны, прѣ̀ ѥдинѣмь дн҃емь закон҃ны̀е пасхы, гн҃ꙗ бы҃с вечера, а не агньца тогда сь оу́ченикы ꙗде х҃с) или ранни послания, чиито гръцки образци са създадени около схизмата през 1054 г. (307r Ст҃ѣишаго патрїарха антїохїискаго їѡан҃на. о ѡпр҃сньцѣ҃х сло҃в кь ан҃дрїанополитꙋ, 317r посланиѥ петра патрїарха... великыѥ антїохиѥ кь латинѡ҃м о ѡпрѣсньцѣхь слово, 332v никити пресвитера и инока обитѣлꙗи стодит҃ыѥ, нарицаѥмаго с҃ѳиѳата, посланиѥ кь римлꙗнѡ҃м о ѡпрѣс҃нькоу, 330r михаила арх҃їепк҃опа кон҃стан҃тина гра҃д. Єлика латини прѣзь прѣданиѥ твореть, 331 r петра патрїарха великыѥ антїохиѥ посланиѥ... кь михаилоу кѡн҃стан҃тинꙗ града патрїарх҃оу), препис на *Посланието на патриарх Фотий* от IX в. 336v кь римлꙗнѡмь ѡ ст҃омь дх҃оу и анатемата на Варлаам и Акиндин след 1351 г. на л. 338r – 347v. Следват откъси от пренията в Константинопол с паписти и евреи 347v – 351r, поучения от Патерика и Лествицата за спасение и душевно смирение 351r – 352 v, мъдри съвети от Василий Велики, Карпатий, Петър Дамаскин, Нил, Кирил Йерусалимски, Йоан Лествичник, Марк Черноризец, Св. Макарий и авва Марк 352v – 365 r, минейни четива за май: на 8.05 Откровение на Йоан Богослов 365r –379v, 9. 05 Видение от пророк Исайя, 380 – 384, и без дата: Слово, приписано

[1] Приписка с отхвърляне на filioque има на л. 309r ὁ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύ(ε)τ(αι) / πν(εῦμ)α πατρὸς λέγωμεν πν(εῦμ) α ὑιοῦ λέγομεν τὸ δὲ ἐκ τοῦ υἱοῦ οὐ λέγομεν.

на Йоан Златоуст **ѡ ѥже ꙗко ѿ оубыства гѡ҆ше є҆́, ѥже ѡклинати пр҃рока заха҆рїѥ видѣ́ниѥ** 384r –386v. Добавени са Мъчение на Артемий (чете се на 20. 10) на л. 387r – 411r, Мъчение на Евстратий, Авксентий, Евгений, Мардарий и Орест (чете се на 13. 12) на л. 411r – 425v. Последното мъчение е изобразено в притвора на църквата „Възнесение“ на Манастира Дечани (1348 – 1350). Ръкопис НМ. SMS. 474 изглежда е дело на известния хилендарски преписвач Йов, който оставя приписка на л. 354v **ꙗвь писа**. От Йов е преписан десет години по-рано Триоден комплект, съхранен в ръкопис Дечани 62 (Черњић / Cernić 1990: 133). Бъдещото проучване на НМ. SMS. 474 изисква сравнение с десетина непубликувани монашески исихастки сборници от същия период.

Идентифицираното *Второ Аподиктично слово* от Палама в началото на в НМ. SMS. 474 съответства по съдържание на първия етап от започнатата в 1334 г. полемика в Константинопол след пристигането на папските легати Франческо да Камерино и Риккардо Английский, а след тях и на архиепископ Павел Константинополски през 1335 г.; последният основава католическа мисия за прозелити. До 1336 г. ортодоксалните им опоненти Григорий Палама и Варлаам Калабрийски имат обща изходна позиция, но различна методология (обзор на интерпретациите у Sinkewicz 1980: 489 – 500). Палама допуска използването на „аподиктични“ (доказателствени) силогизми, ако са подкрепени от тезите на Светите Отци, докато Варлаам отхвърля аподиктичните силогизми, понеже съжденията за Бога са недоказуеми (Турилов, Бернацкий / Turilov, Bernatskii 2006: 12 – 13); Варлаам избира „диалектични“ (вероятностни) силогизми (Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου / Spourlákou-Eὐtikhiádou 2007: 551). *Второто аподиктично слово*, **Слово..на латїнѣ показателно** (Λόγος δεύτερος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὅτι οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, καὶ πρὸς τὰ παρὰ Λατίνων ἐκ τῆς θείας γραφῆς εἰς συνηγορίαν αὐτῶν δῆθεν προτεινόμενα (Παλαμᾶ / Palama 1988: 78 – 153) с анализ на значенията на предлозите ἐκ и διά при описване произхода на Светия Дух е от първоначална версия на Палама, написана през 1334 – 35 г., докато познатото днес гръцко съответствие се счита за втора, по-късна редакция от 1355 г. (Кнежевић / Knežević 2012: 39 – 59). Включването на имената на Атанасий Александрийски, Кирил Александрийски, Василий Велики и Йоан Дамаскин в аподиктичното слово обяснява и появата на допълнителни цитати от същите автори в НМ. SMS. 474 със самостоятелен коментар от неназован по име теолог. Два ключови израза имат пряка връзка с избора на цитати от Атанасий Александрийски: **ѿ҆ц҃ь... корѣ́нь и҆́ и҆сто҆́чникь сн҃оу и҆ дх҃оу** и **ѿ самого ѡ҆ц҃а сн҃омь и҆́злиꙗ́нь**. Когато аргументацията на страните с използване на Отечески цитати е била изчерпана, е влязъл в действие въпросът за примата на папата (за споровете вж. Канаева / Kanaeva 2017: 26 – 40). Преводът в НМ. SMS. 474 **калаврьскаѧ̀го ва́рлаа́ма, ѡ҆ начельствѣ́ папинѣ́** отговаря на текст, създаден преди 1340 г, и съдържа принципите (**начала**) за провеждане на смислени дискусии. Идентифицирах славянския от НМ. SMS. 474 с гръцки текст, означен като AZ в изданието на *Трите слова на Варлаам* (Kolbaba 1995: 53).

Непосредствено след текста от Палама в НМ.SMS. 474 е преписан трактат от Кавасила (гръцко издание PG 149: 683 – 729), преводът на славянски е извършен по същото време като „Против Йоан Бек“ от Палама (Скарпа / Skarpa 2014: 257). В подкрепа на Палама Нил Кавасила съставя флорилегий от Отечески цитати за обяснене на различието между божествената същност и енергия, възникнал след 1355 г. според заемките от Първо слово на Палама. В НМ.SMS. 474 са добавени документи и от по-късен период (около 1341 – 44 г.): две съчинения на Палама – „Изложение на извънредните злочестини на Варлаам и Акиндин“ и „Послание до Ана Савойска“, познатите днес гръцки паралели са по-късни от славянския превод. Известно е, че *Словата против арианите* не са преведени на латински до края на XV в. и за признаването на filioque католическите теолози се позовават на Атанасиевото *Послание към Серапион* (*Epistula ad Serapionem*, глава I.20, изд. Migne PG XXVIII: 525 – 680; анализ Meyer 2000: 386 – 405). Посланието е написано около 357 – 358 г. срещу ереста на духоборчеството (πνευματομαχία), досега не е известен славянски превод с изключение на публикувания тук фрагмент от НМ. SMS. 474. Друг използван на Запад извор е латинският превод от Кирил Александрийски – Thesaurus de Sancta et consubstantiali Trinitate (412 или 423 – 425 г.), в глави 33 и 34 са събрани аргументите за божествеността на Светия Дух, като една трета от този трактат Кирил Александрийски заимства пряко от *Словата против арианите* (Κύριλλος Ἀλεξανδρείας / Kírillos Ἀlexandrías 1863). Според Кирил Александрийски Светият Дух се „излива“ от Отца, а чрез Сина е предадено посланието в света (Du Manoir de Juaye 1944: 225).

И по-ранни византийски автори, като Никифор Блемидес и Григорий Кипърски през XIII в., са склонни да намерят податки в текста на *Послание към Серапион* в полза на filioque (Campbell 1974: 437; Ritter 2011: 316 – 318; Maspero 2007: 49)[2]. Ще уточня, че в ранните си произведения Атанасий

говори за единство по същност на Бог, Син и Дух, но един ипостас на Троицата. В *Синодалното писмо до антиохийците по повод схизмата в Антиохия* от 362 г. (Tomus ad antiochenos, PG XXVI: 793 – 312) Атанасий допуска различна ипостас за Сина по отношение на Отца и счита, че фразата „три ипостаси“ може да бъде приета за ортодоксална, с което подготвя разбирането за Троицата в трактата *Срещу Евномий* от Василий Велики (Contra Eunomius, спорно датиране между 360 – 366 г. или 372)[3]. За Кападокийските отци решението в духа на Атанасий за божествеността на Сина и Духа е в изповядване на ипостасна множественост и тринитарна иманентност в Божествената Троица, това решение възприема и Палама.

Установената от Каненгисер близост на *Трето слово против арианите* с Contra Sabellianos с предполагаем автор Аполинарий Лаодикийски (Kannengiesser 1995: 18 – 55), както и на Contra Sabellianos, глава 7.12, с Атанасиевото *Първо Писмо до Серапион*, глава 11.28 – 30 (Vinzent 2011: 351) е в полза на предположението, че Аполинарий заема от Атанасий Александрийски. Фактологичната прилика на Аполинариевото Contra Sabellianos с De Spiritu Sancto на Василий Велики също е в подкрепа на една схема на заимстване, в чието начало са *Словата против арианите*. Авторитетът на Атанасий Велики в конфесионалните спорове и използваната от него терминология са определящи за предположението, че концепцията на Аполинариева реч Contra Sabellianos към 360 г. едва ли е била меродавна за Атанасиевите *Писма до Серапион* (359 – 360 г.) и Tomus ad Antiochenos (362 г.) или за трактата на Василий Велики Contra Eunomius. В Tomus ad Antiochenos Атанасий Александрийски изчиства терминологията: ἀνούσιος ‘несъщностен’ като характеристика на Сина се оказва неподходяща заради опасността от савелианизъм, затова Атанасий употребява ἐνούσιος ‘въ-същностен’ във *Второ слово против арианите* II. 2 и в Tomus ad Antiochenos 5. 4; славянският превод гласи **въестественъ**. В Псевдо-Василиевите *Четвърта и Пета книга против Евномий* (Ricsh 1992) с възможен автор Аполинарий е употребено ἀνυπόστατος ‘неипостасен, т.е. не съществуващ конкретно, без истинско битие’, противоположно на ἐνυπόστατον – ‘въипостасен’ (Gemeninhardt 2011: 228 – 235). За Атанасий Александрийски е характерна употребата на ἐν – за означаване на съществуване, а не на илюзорно битие, например ἐνούσιος, ἐνηνθρώπησεν, ἐννοία. Василий Велики използва ὑπάρξις ‘съществуване’ наред с ὑπόστασις. В достигналия до нас славянски фрагмент няма следи от концепцията на Аполинарий. Отношението на Василий Велики към Аполинарий и Евстатий Севастийски като особено опасни еретици е регистрирано в писмо № 263 от 377 г.[4].

Фрагментите от Атанасий Александрийски в HM. SMS. 474

а) Първият фрагмент с името на Атанасий на л. 292v е озглавен **Аѳанасиѥ великы̀и ѡ̀ ѥ̀же ѡ̀бразь ѿцоу оубо̀ с҃нь, с҃ноуже дх҃ь ѥ҃с⁘** и е насочен срещу юдейството и елинското многобожие. Третиран е произходът на Св. Дух като непостижима, изцяло божествена същност, която не може да е тварна:

---

[2] Масперо набляга на методологичната разлика (Maspero 2007: 149 – 154) – латинската теология използва една линеарна схема, в която Бог, Син и Дух са обединени по същност (consubstantiality), и латинският израз *procedere* не разграничава терминологично произхода на Сина от произхода на Светия Дух. Следователно произходът на Светия Дух поема ролята на крайното условие за консубстанционната реципрочност на Троицата. Папа Дионисий въвежда една кръгова схема, в която произходът се проявява като израз на отношение, така Амвросий Медиолански (340 – 397) използва в края на IV в. формулата *Spiritus procedit a Patre et Filio*.

[3] Ключовите термини за отношенията между ипостасите на Троицата са формулирани от Василий Велики в *Ἀντιρρήτικον* от пет книги (автентични три срещу Евномий), специално в „За Светия Дух“(De Spiritu Sancto, Migne PG XXXII: 107 – 110).

[4] Размяната на имената между Атанасий Александрийски и Василий Велики не е необичайно както в гръцките, така и в славянските текстове, например южнославянското **Оустроение словесь Василїа и Григорїа феолога Иоанна**, известно по преписи след XII век, е посочено като извлечение от Атанасий Александрийски (Словарь / Slovar’1988: 90). Както показва западната традиция, след осъждането на Маркел Анкирски и Аполинарий, 377 г., в латиноезичните среди се разпространяват техни съчинения под името на Атанасий, а не преводи от оригиналните Атанасиеви произведения. През V век в източните среди също се цитират текстове от Аполинарий като Атанасиеви, например Кирил Александерийски в Ad Dominas (GPG 3665) се позовава не на автентичните писма на Атанасий до император Йовиан, а на писмо до императора от Аполинарий (Bergian 2011:157 – 158). За Аполинарий Христос е „човек-Богоносец“ (ἄνθρωπος θεοφόρος), но с това той пренася божествените атрибути върху човешкото естество и престъпва противопоставянето „човешко-божествено“, задължително в богословието на Атанасий.

Великыи ѳеанасиѥ вь словѣ своюмь ѥмоуже начело. їоудеиство соупротивитъ се Єллиньствоу. сицева҃ р҃е: Ѥсть оубо ѿць. съврьшенно имѣѥ бытиѥ и нескоудно. корѣнь и истоучникь сноу и дхоу. ѥсть же и снь вь испльнѣнїи бжтва живо слово, и рождениѥ ѡчеѥ нетрѣкователно чесого. испльнь же и дхъ, не честь иного, нъ цѣль вь севѣ. и тако троица истинна соущи. съчета се оубо нерастоупно. раставлꙗющеѥ во ничтоже. състоитъже се прѣносоущнѣ. Вѣкь во ниединьже посрѣдѣ привьпадаꙗютъ. [҃ѳракь же проѳавлꙗютъ ѥдиньи и тьже҃. ѡцоу оубо вь снѣ зрѣмоу, сноу же вь дсѣ и разоумѣваемоу ѡ чловкьь. мыи во р҃е вси ѿкрьвенномь лицемь славоу гню съзрьцоуемъ, ѿ славы вь славоу прѣѡбразоуемыи, ако ѿ га дха҃]. Установих, че началото на Словото от їоудеиство соупротивитъ се Єллиньствоу... до цѣль вь севѣ е заето в Хомилия XXIV на Василий Велики (*Contra Sabellianos et Arium et Anomœos:* Μάχεται Ἰουδαϊσμὸς Ἑλληνισμοῦ, Ἔστι μὲν γαρ ὁ Πατὴρ τέλειον ἔχων τὸ εἶναι καὶ ἀνενδεὲς, ρίζα καὶ πηγὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἔστι δὲ ὁ Υἱὸς ἐν πλήρει θεότητι ζῶν Λόγος, καὶ γέννημα τοῦ Πατρὸς ἀνενδεές, πλῆρες δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα. οὐ μέρος ἑτέρου, ἀλλὰ τέλειον καὶ ὁλόκατρον ἐφ' ἑαυτοῦ θεωροῦμενον (Migne PG, XXXI: 609). В гръцката традиция подобно заглавие е засвидетелствано в Хомилия от Атанасий или Аполинарий срещу привържениците на Савелий (Contra Sabellianos), περὶ τῆς ἀιδίου ὑπάρξεως τοῦ Ιἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος σὺν Θεῷ, καὶ πρὸς τούς Σαβελλίζοντες. Мин включва Contra Sabellianos в раздела dubia с авторство от Атанасий заради сходства с 27-а хомилия на Василий Велики, но както отбелязва издателят, не става дума за плагиат: hoc vero Atanasio ascriptam, Nec quis putaverit Basilium tautae virum quidem furti plaquique venitat (Migne PG XXVIII: 95 – 120). В славянския фрагмент е изпусната фразата Καὶ συνῆπται μὲν ὁ Υἱὸς τῷ Πατρὶ ἀδιαστάτως, συνῆπται δὲ τῷ Υἱῷ τὸ Πνεύμα, а текстът в квадратните скоби горе [҃ѳракь... дха҃] е без намерено гръцко съответствие. Инципитът на словото περὶ τῆς ἀιδίου ὑπάρξεως τοῦ Ιἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος σὺν Θεῷ, καὶ πρὸς τούς Σαβελλίζοντες в изданието на Мин има друга глаголна форма в срвнение с началото Ἰουδαισμὸς ἀντίκειται πρὸς Ἑλληνισμὸν.

Анализираните тук славянски фрагменти с името на Атанасий намерих и в друг Хилендарски сборник – НМ. SMS. 466, 233r – 234r. Сборникът е датиран към 143 –? г. с рашка-ресавска ортография и съдържа общо четири приписани на Атанасий цитата (вж. Hilandar Research Library, Incipitaria, НМ. SMS. 466. 2/8/0,1– 466.2/8/0,24). Фрагментът а) има еднакъв инципит в НМ.SMS.466 и НМ. SMS. 474 **: велїкаго ѳеанасїа: Єсть ѳво ѿць. съврьшенно имѣє бытїє и нескѳдно,** но в НМ. SMS. 466 е с друг завършек: **вѳдеть и снь. ѿраз во начело ѿразномѵ, ѥдинѣ съставь, по стыи ѿцєхъ.** Половин век след преписването на НМ. SMS. 474, по време на споровете около Фераро-Флорентийската уния, в коментар към Апостола (Рим. VIII. 9) Марк Ефески (1394 – 1445) цитира фрагмента а) от Атанасий като *Слово на Свети Василий против ариани, савелиани и евномиани.* Вторият цитат от Атанасий в НМ. SMS. 466 съвпада с разгледаното по-долу Псевдо-Атанасиево *Слово срещу Македоний* от НМ.SMS. 474, третият цитат от НМ. SMS. 466 намерих във *Второто аподиктично слово* на Григорий Палама от НМ. SMS. 474.

Полемичната тема срещу юдейството в НМ. SMS. 474 е актуална не само в Константинопол, но и на Събора в Търново през 1359 г. (Божилов, Тотоманова, Билярски / Bozhilov, Totomanova, Bilyarski 2012: 47). Показателно е, че добавеният само в НМ.SMS.466 четвърти фрагмент представлява **стѣзанїе ѡ вѣрѣ** от събора в Йерусалим срещу юдеите по времето на архиепископ Софроний, текстът е преписан и в Сборника на Кирил Белозерски (издание на руски препис без справка за южнославянската версия у Прохоров / Prokhorov 2000).

Антилатинското Слово а) на Атанасий Александрийски с форма на диалог наподобява Псевдо-Атанасиевия *Диалог на Атанасий със Закхей,* запазен само в арменската традиция (CPG 2301), също и арменския диалог *За Троицата* без гръцко съответствие (CPG 2203). *Далогът със Закхей* се счита за Псевдо-Атанасиев (Avagyan 2011: 409 – 410), възможен е арменски превод през VI–VII век, но Диалогът е бил включен в ръкопис с творения на Атанасий още през V век (издание и коментар Conybeare 1898: XI). Арменският език на *Диалога* е анализиран от Калцолари (Calzolari 2000: 125 – 147). Известни са общо десет гръцки Псевдо-Атанасиеви диалози с обща лексика и назовани противници: анонимен полуарианин, привърженици на Македоний, Евномий и Аетий (Anrist 2011: 355 – 361). Цитираният тук славянски превод няма паралел в Псевдо-Атанасиевите гръцки *Пет диалога за Света Троица* с възможен автор Дидим Слепеца (Dialogi de sancta Trinitate quinque (Migne XXVIII, 1887: 1116 – 1285), латинският превод от Дидим е направен от Иероним Стридонски (Илирийски). Псевдо-Атанасиев диалог за Света Троица е издаден от Hyounggun 2016.

В НМ. SMS. 474 след цитата а) от Атанасий следва обръщение към опонента католик и коментар: **въпрошоу же те иннако многоученнаго латинина, и разоумнаго. съставьныи ли глѣши ѡбразь, или**

ѥ҆ствьны҆и. а҆ще бо оу҆бо ѥ҆ствьны҆и, сьгласнаа҆ м҆нѣ гл҃ѥши. паче же великомоу се́моу ѡ҆ц҃оу: ѥ҆динь зра́кь ре́кшомоу на с҃тои троици. аще ли же сьставны҆и. да оу҆бо с҃нь ѡбразь сы҆и ѿч҃ь, боудеть и҆ ѿц҃ь. не разм҆ѣн҆нь бо ѡбразь се́го писа́ниѥ р҃е. и҆ дх҃ь образь сы҆и с҃на, боу́деть и҆ с҃нь. ѡбраза бо и҆ прьвоѡбразнаго, ѥ҆динь сьставь по ст҃ыихь ѿцехь. Употребеният тук термин естьствьнъ ‘по природа, по родство’ за φυσικός е рефлексия на μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη. Нил Кавасила смята, че под понятието φύσις през IV–V век са разбирали или независим ипостас, или набор от родовите (същностните) свойства на Божеството, или Самия Бог като Троица (Candal 1957: 240 – 242).

Датирането на превода на славянския фрагмент може да се съотнесе с времето преди Събора от 1341, за тази датировка спомага и включването на откъс от загубилия по-късно историческата битка теолог Варлаам Калабрийски, 294v ѡ҆ начельствѣ папинѣ. Предполагам, че в тази част от HM. SMS. 474 е документиран запис от аргументацията на Палама и Варлаам по време на споровете, състояли се 1334 – 1337 г. Но в HM. SMS. 474 е добавено и следващото развитие на спора с участието на Нил Кавасила по време на събора 1351 г. и анатемата срещу Варлаам и Акиндин, преписана в самия край на ръкописа. Кавасила отбира цитати от Светите Отци и съставя свой флорилегий, една от тезите му е, че разликата между същността и ипостасите не прави ипостасите тварни (за флорилегия и темата Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως κατὰ Λατίνων вж. Kislas 2001: 11 – 170). В HM.SMS. 474 са изредени западните аргументи за произхода на Св. Дух и и оборването им от Нил Кавасила, срв. л. 6 главизны латиньскые ѿ нихже мнеть сьбирати, д҃хь ст҃ыи ѿ с҃на исходити: и сихь разрѣшениꙗ, кавасилою, кѵрь ниломь... Латиньска, глава а҃. Всяка глава съдържа определена евангелска тема, например ѥже вса҆ ѥлика имать ѿц҃ь моꙗ соуть (л. 258в – 259б) и вамь ѥ҆с҃ данно вѣти таи́ньство цр҃тва нб҃сна̀го (290r – 292v). Правилата на първите три вселенски събора относно Св. Дух са споменати във връзка с тезата за неправомерност при нарушение буквалното следване на Догматите (л. 263r – 287r). Кавасила вероятно взема участие и с Περί των αίτιων της έκκλησιαστικης διαστάσεως („Относно вината за църковно разделение“) и Περί τῆς αρχης τοῦ πάπα („За върховенството на папата“). В южнославянски по произход ръкопис ГИМ № 175 (383) от 1558 г. (Горский, Невоструев / Gorskii, Nevostruev 1859: 471 – 476) са засвидетелствани текстовете *Св Григория Паламы и Нила (Кавасилы), архиепископов Солунских, против Латинян, об исхождении Св Духа*, с приписка, че преводът е сверен по издание от 1668 г. (*λύσεις τῶν συλλογισμῶν τῶν λατίνων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος,* Allatii de Nilis 1668: 66). Ръкописът е принадлежал по-рано на атонски манастир, същият превод е преписан в сборниците ГИМ № 176 (45) и № 178 (198), XVII в. Споменаването на цитат от Исидор Севилски в HM. SMS. 474, л. 293r, подсказва, че вероятно още след IX век е бил съставен гръцки или латински флорилегий с цитати, но преведените от Теодулф Орлеански на латински гръцки цитати от Атанасий днес не се смятат за автентични. Архаичността на славянския фрагмент а) е без съмнение.

б) Установих, че вторият фрагмен от Атанасий Александрийски е извлечен от считаните за Псевдо-Атанасиеви *Два диалога против македонианеца духоборец* (Λόγος ἐν εἴδει διαλέξεως μετὰ Μακεδονιανοῦ Πνευματομάχου, Dialogi duo contra Macedonianos, Migne PG XXVIII: 1289 – 1338). Цитатът постулира, че ако Светият Дух е от същото естество и божество като Отца и Сина, и е излят от самия Отец със съдействието на Сина, на Духа трябва да се оказва същото поклонение и служене: 293r и҆ пакы҆ ѡ҆ и҆схожденїи д҃ха вь и҆же кь макѥдонїаномь те́занїи: А҆ще покажетсе ре҆ тогожде бы҆ти ѥ҆ства и҆ бж҃тва ѡ҆ц҃оу и҆ сн҃оу д҃хь ст҃ыи, ѿ самого ѡ҆ц҃а сн҃омь и҆злиꙗнь. и҆ поклоньнь и слоу́жьбьнь оу҆кажетсе. Цитата съм идентифицирала с паралел в изданието на гръцкия текст на Диалога от Кавалканти, Първи диалог, глава 5.11 – 13 ἐὰν οὖν δειχθῇ τῆς αὐτῆς φύσεως καὶ θεότητος τῷ υἱῷ καὶ τῷ πατρὶ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἐξ αὐτοῦ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκχυθέν, καὶ προςκυνητὸν καὶ λατρευτὸν ἀποδειχθήσεται (Cavalcanti 1983: 56). Идеята за необходимо почитание и служене на Св. Дух е развита и в Апологията на Василий Велики против Евномий (*Ἀντιρρήτικον*, глава III.3), и в Слово на Григорий Богослов XXXI. 3. В HM. SMS. 474 след трите фрагмента на Атанасий следва предупреждението на Василий Велики срещу раздвояване на Духа, л. 293: великы҆же василиѥ, вь иже на ’Эвномиꙗ соу́противорѣчномь ѥ҆го сло́вѣ, сице ре҆: а҆ще оу҆бо ѡбще ѡц҃оу и҆ сн҃оу ѥже прѣлагати д҃хь, боу́деть се҆ обще и҆ д҃хови. и҆ прѣдлагаѥть и҆ сь҆ дроугаго д҃ха. Василий използва казаното от Атанасий във Второ слово срещу арианите, глава 11, но не е сигурно, че Атанасий е познавал това ранно произведение на Василий Велики. Двамата си кореспондират, познати са шест писма от периода 370 – 373 г. Възможно е и фрагмент а), и фрагмент б) да са били използвани от Василий Велики като заемки от Атанасий.

в) Третият фрагмент гласи: 293r и̑ паки̑ вь посланїи ѥ̀же́ кь серапиѡнову: да оу̑вѡ̑ зл҃ѣ моу́дрьствоующе ѡ дс҃ѣ. нѝже ѡ сн҃ѣ добрѣ моудрьствоують. аще бо би моудрьствовалѝ пра́вѣ ѡ̑ сло́вѣ. моудрьствовали би оу̑вѡ̑ зр҃авѣ и̑ ѡ стѣ́мь дс҃ѣ, иже ѿ ѻц҃а и̑сходитъ. и̑ сн҃оу свои сы̑и, ѿ того подаѥтсѧ оу̑ченикѡ̑ и̑ всѣмь вѣро̀ующи̑имь вь нь҃. Цитата идентифицирах във Втора глава на Атанасиевото *Първо послание до Серапион*. Издадено е от Монфокон и препечатано в Migne, PG XXVI: 533: Οὐκοῦν, κακῶς φρονοῦντες περὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, οὐδὲ περὶ τοῦ Υἱοῦ καλῶς φρονοῦσιν.Εἰ γὰρ ἐφρόνουν ὀρθῶς περὶ τοῦ Λόγου, ἐφρόνουν ὑγιῶς καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος ὅ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται. Атанасий полемизира с наречените от него **тропици**, които изопачават една фигура от писанието (τρόπος) и пренасят арианското подчинение на Сина и върху Светия Дух (глава 1. 2). Заслужава да се отбележи, че в *Първото послание към Серапион* Атанасий използва един път термина ὁμούσιος, както е употребена думата еднократно и в *Словата против арианите*. В подкрепа на казаното от Атанасий в HM. SMS. 474 е приведена апофатична извадка от Йоан Дамаскин: 293 r ка́ко ѿ ба҃ бы̀ ро́ди се. или и̑схо́дитъ. и не вѣмы̀, и̑ гла҃ти не можемь̀. В Дамаскиновото *Точно изложение на православната вяра* (книга I, глава 12) е казано, че „Отец е Източникът и Причината на Сина и на Светия Дух; но Той е Отец само на Сина и е Изводител на Светия Дух. Светият Дух е също и Дух на Сина, но не поради това, че е от Него, а поради това, че чрез Него изхожда от Отца“ (τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρός, ὡς ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, καὶ Υἱοῦ δὲ Πνεῦμα, οὐκ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ᾽ ὡς δι᾽αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον). У Кирил Александрийски формулата гласи: τὸ Πνεῦμα ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ Πατρὸς ἴδιον δὲ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀναβλύζον, „Духът изхожда от Отца и е свой на Сина от когото изтича“ (Meunier 1989: 149). Изразът ἐκπορευόμενον (<сн҃омь> и̑злиѧнь) за ипостасното изхождане на Светия Дух от Отца и изпращането му в света се маркира съответно с различни предлози – ἐκ или διά, но православните ревнители за уния ги приемат за взаимозаменими и тълкуват изхождането на Светия Дух от Отца и Сина като „от Отца [вечно], чрез Сына [временно]“. Аподиктичното Слово на Палама от HM.SMS. 474 е посветено на неправомерната замяна на ἐκ с διά (анализ по ръкописа от Плевля у Кнежевић / Knežević 2012: 39 – 59). По въпроса за изхода на Светия Дух от Отца още Григорий Назиански обръща внимание на различната употреба на гръцките глаголи τὸ ἐκπορεύσθαι за ’излияние, експулсиране’ и προιέναι за ’изхождане’ (последната дума се употребява, когато се мисли за единосъщието на Троицата (consubstantiality). Никъде обаче в автентичните произведения на Атанасий няма съответствие на думата ἐκπόρεσις за изход от Сина. В свободния славянски превод от Атанасий произходът на Сина от Отца е **породъ** ’порождение’, а Светият Дух се разкрива при зачатието и кръщението на Исус, срв. и цитата от Иоил 2. 28 в *Трето слово против арианите*: Ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ Πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, Пог. 159a 26 – 27 и̑злѣи̑ ѡ̀тъ доуха моего́ на всакѫ плъ́ть, Разгл. 286a13 и̑злею́ ѿ дха моего́ на въсѧкую плъ́ть (Пенкова / Penkova 2021: 203).

Заключение

Фрагментите с името на Атанасий Александрийски в HM. SMS. 474 са използвани за аргументацията на ортодоксалния неназован по име теолог по време на споровете относно Filioque, състояли се в Константинопол през 1334 –1337 г. Целият отрязък на л. 292v – 294r има форма на аподиктичен диалог с теза и коментар. Възможно е и фрагмент а), и фрагмент б) да са използвани от Василий Велики като заемки от Атанасий. Автентичен Атанасиев е цитатът в) от Втора глава на *Първо послание към Серапион*. За цитат б) от Първи диалог срещу духоборците, глава 5.11 – 13, днес се приема, че гръцкият текст е Псевдо-Атанасиев. Архаичността на фрагмент а) е несъмнена, поместването му на първо място в полемиката и идентифицирането му като цитат в ранната Хомилия XXIV на Василий Велики не изключва предположението, че е съществувало автентично Атанасиево *Слово срещу латините и юдеите,* доколкото славянските преводи в много случаи съдържат примери за изгубени в гръцката традиция образци. Споменатите сходства между Атанасий Александрийски, Аполинарий Лаодикийски и Василий Велики са в подкрепа на една схема на заимстване, в чието начало са *Словата против арианите*.

I owe special thanks to the Hilendar monastic fraternity for its contributions to the preservation of the Slavic manuscript heritage, as well as for the opportunity to use the digital copy of the manuscript in Ohio State Library. Sincere gratitude is also extended to Prof. Predrag Mateic and Dr. Mary-Alan Johnson.

Цитирана литература / References

Богдановић 1978: Богдановић, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд: Српска академија наука и уметности. (Bogdanović 1978: Bogdanović, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.)

Божилов, Тотоманова, Билярски 2012: Божилов, Ив., А.Тотоманова, Ив. Билярски. *Борилов Синодик. Издание и превод*. София: Български книжници 47. (Bozhilov, Totomanova, Bilyarski 2012: Bozhilov, Iv., A. Totomanova, Iv. Bilyarski. *Borilov Sinodik. Izdanie i prevod*, Sofia: Balgarski knizhnici.)

Горский, Невоструев 1859: Горский А. В., Невоструев, К. И. *Описание славянских рукописей Московской синодальной (патриаршей) библиотеки*, II. 2, Москва: Синодалная типография. (Gorskii, Nevostruev 1859: Gorskii, A. V., K. I. Nevostruev. *Opisanie slavianskikh rukopisei Moskovskoi sinodalnoi (patriarshei) biblioteki*, II.2, Moskva: Sinodalnaia tipografiia.)

Канаева 2017: Канаева, Э. Ю. Спор об исхождении Святаго Духа в Константинополе в 30-х годах XIV в. – *Вестник Православного Свято-Трифоновского гуманитарного университета,* 74, с. 26 – 40. (Kanaeva 2017: Kanaeva, E. Iu. Spor ob iskhozhdenii Sviatago Dukha v Konstantinopole v 30-kh godakh XIV v. – *Vestnik Pravoslavnogo Sviato-Trifonovskogo gumanitarnogo universiteta*, 74, s. 26 – 40.)

Кнежевић 2012: Кнежевић, М. "Ek" и "dia" у "Аподиктичким словима о исхођењу Светог Духа" Григорија Паламе. – В: *Часопис Одјељења за друштвене науке Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори,* I, 1, с. 39 – 59. (Knežević 2012: Knežević, M. „Ek" i ..Dia" u Apodiktičkim slovima o ishođenju Svetog Duha" Grigorija Palame. – In: *Chasopis Otdjeljenya za društvene nauke Matice srpske – Društva chlanova u Crnoj Gori,* I, 1, s. 39 – 59.)

Кнежевић 2020: Кнежевић, М. Изложење наопаког мноштва Варлаамових и Акиндинових злочести. Српскословенски препис из Зборника 41 Манастира Свете Тројице код Пљеваља.– *Philologia Mediana*, 2, No. 12, с. 773 – 798. (Knežević 2020: Knežević, M. Izlozhenje naopakog mnoshtva Varlaamovih i Akindinovih zločesti, Srpskoslovenski prepis iz Zbornika 41 Manastira Svete Trojce kod Pljevalja. – *Philologia Mediana*, 2, No. 12, s. 773 – 798.)

Литвиненко, Грицевская 2017: Литвиненко, В. В., И. М. Грицевская. Сочинения Афанасия Александрийского в славянской традиции. – *Byzantinoslavica,* LIIV, 1 – 2, с. 5 – 29. (Lytvynenko, Gritsevsaia 2017: Lytvynenko, V. V., I. M. Gritsevskaia. Sochineniia Afanasiia Aleksandrijskogo v slavianskoi traditsii. – *Byzantinoslavica,* LIIV, 1 – 2, s. 5 – 29.)

Мошин 1958: Мошин, В. Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља. –*Историјски записи,* XIV, 1 – 2, с. 235 – 260. (Mošin 1958: Mošin V. Ćirilski rukopisi manastira sv.Trojice kod Pljevalja. – *Istorijski zapisi*, XIV, 1 – 2, s. 235 – 260.)

Пенкова 2015: Пенкова, П. *Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите* в старобългарски превод. Том I. София: Изток-Запад. (Penkova 2015: Penkova, P. *Atanasiy Aleksandriyski. Vtoro slovo protiv arianite (v starobalgarski prevod)*. Tom I. Sofia: Iztok-Zapad.)

Пенкова 2016: Пенкова, П. *Св. Атанасий Александрийски. Трето слово против арианите*. Том II. София: Издателство Валентин Траянов. (Penkova 2016: Penkova, P. *Atanasiy Aleksandriyski*. *Treto slovo protiv arianite.* Tom II. Sofia: Izdatelstvo Valentin Trayanov.)

Пенкова 2021: Пенкова, П. *Буквалният превод на Трето слово против арианите от Атанасий Александрийски по ръкописа на Гаврило Стефанович Венцлович в сборника Разглаголник* 1732 – 34 г. София: Издателство Валентин Траянов. (Penkova 2021: Penkova, P. *Bukvalniyat prevod* na *Treto slovo protiv arianite ot Atanasiy Aleksandriyski po rakopisa na Gavrilo Stefanovich Ventslovich v sbornika Razglagolnik.* Sofia: Izdatelstvo Valentin Trayanov.)

Прохоров 2000: Прохоров, Г. М. „Стязания" с иудеями по сборнику Кирилла Белозерского. – *Труды Отдела Древнерусской литературы*, 52, с. 168 – 191. (Prokhorov 2000: Prokhorov, G. M. „Stjazanija" s iudejami po sborniku Kirilla Belozerskogo. – *Trudy Otdela Drevneruskoi literatury*, 52, s. 168 – 191).

Славова 2013: Славова, Т. *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил,* София: Университетско издателство „Sv. Климент Охридски". (Slavova 2013: Slavova, T. *Slavyanskiyat prevod na Poslanieto na patriarch Fotiy do knyaz Boris-Michail*, Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski".)

Словарь 1988: *Словарь книжников и книжности Древней Руси* (ред. Лихачев, Д. С.). I. Ленинград: Наука. (Slovar' 1988: *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi* (red. Lichatchev D. S.). I. Leningrad: Nauka.)

Скарпа 2014: Скарпа, М. Славянский перевод творения Нила Кавасилы: Новый взгляд на подлинник. – В: *Афон и славянский мир*. Афон: Издание Русского Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне, с. 256 – 261. (Scarpa 2014: Scarpa, M. Slavjanskii perevod Nila Kavasily: Novyi vzgliad na podlinnik. – In: *Afon i slavyanskii mir*. Belgrad: Izdanie Ruskogo Svjato-Panteleimonova monastyria na Afone, s. 256 – 261.)

Турилов, Бернацкий/ 2006: Турилов, А. А., М. М. Бернацкий, Григо́рий Палама́.– В: *Православная энциклопедия*. Том XIII. Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II , Москва: Церковно-научный центр Православная энциклопедия, с. 8 – 41. (Turilov, Bernatskii 2006: Turilov, A. A., M. M. Bernatskii. Grigorij Palama. – In: *Pravoslavnaia Ėntsiklopediia*. Tom XIII. Pod redakciei patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Aleksiia II, Moskva: Cerkovno-nauchnyi centr Pravoslavnaia enciklopediia, s. 8 – 41).

Федер 2016: Федер У. Р. *Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговори към княз Антиох,* Шумен: Университетско издателство „Константин Преславски“ (Feder 2016: Feder W. R. *Vaprosi i otgovori kam knyaz Antioh.* Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Konstantin Preslavski“.)

Цернић 1990: Цернић, Л. Круг писара Йова. – *Архиографски прилози,* 12, с. 129 – 180. (Cernić 1990; Cernić, L. Krug pisara Jova. – *Archiografski prilozi,* 12, s. 129 – 180.)

Цибранска-Костова 2018: Цибранска-Костова, М. Ексцерпите от Паноплия Догматика в Загребския сборник на Владислав Граматик от 1469 г. – *Slovo*, 68, с. 51 –71. (Tsibranska-Kostova 2018: Tsibranska-Kostova, M. Ekstserptite ot Panopliya Dogmatika v Zagrebskiya sbornik na Vladislav Gramatik ot 1469 g. – *Slovo*, 68, s. 51 – 71.)

Allatii de Nilis 1668: Leo Allatius (ed.) *De Nili Diatriba,* Rome.

Anrist 2011: Anrist, P. Pseudathanasianische Dialoge. – In: Gemeinhard P. (ed.), *Athanasius Handbuch*, Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 355 – 361.

Avagyan 2011: Avagyan, A. Armenische Tradition, Pseudathanasiana, Athanasiana armeniaca. – In: Gemeinhard P. (ed.), *Athanasius Handbuch*, Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 407 – 415.

Bergian 2011: Bergian, S. P. Athanasius und Apolinaris. – In: Gemeinhard P. (ed.), *Athanasius Handbuch*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 157 – 158.

Brennecke, Heil, Stockhausen 2006: Brennecke, H. C., U. Heil, A.von Stockhausen. (Hrsg.) *Athanasius Werke. Zweiter Band. Die"Apologien".* Lieferung 8: Apologia ad Constantium / Epistula ad Ioannem et Antiochum / Epistula ad Palladium / Epistula ad Dracontium / Epistula ad Afros / Tomus ad Antiochenos / Epistula ad Jovianum / Epistula Joviani ad Athanasium / Petitiones Arianorum. Berlin, New York.

Calzolari 2000: Calzolari, V. La version arménienne du dialogue d' Athanasie et Zachée du Pseudo-Athanase d'Alexandrie: Analyse linquistique et comparison avec l'original grec. – *Le Muséon,* 113, pp. 125 – 147.

Campbell 1974: Campbell, T. C. The Doctrine of the Holy Spirit in the Theology of Athanasius. –*Scottish Journal of Theology,* 27, pp. 408 – 440.

Candal 1957: Candal, M. La 'Regla teológica' de Nilo Cabásilas. – *Orientalia Christiana Periodica*, 23, pp. 237 – 266.

Cavalcanti 1983: Cavalcanti, E. *Ps. Atanasio. Dialoghi contro I Macedoniani, Introduzione, testo critio, traduzione, comento e indici,* Torino: Societa Editrice Internationale.

Conybeare 1898: Conybeare, F. C. *The Dialogues of Athanasius and Zacchaeus* (Anecdota Oxoniensia, Classical Series 8), Ohford: Clarendon Press.

Du Manoir de Juaye 1944: Du Manoir de Juaye. *Dogme et spiritualité chez Saint Cyrille d'Alexandrie*, Paris: Vrin.

Hilandar Research Library, Incipitaria, HM.SMS.466, <https://library.osu.edu/hrl/incipitaria> [21.11.202.].

Hyounggun 2016: Hyounggun, K. Ps. *Athanasius Dialog i De Sancta Trinitate. Einleitung, Kommentar und Übersetzung*, Dissertation, Friedrich-Alexander Universitet Erlangen- Nürnberg, < https://opus4.kobl.de/ Hyounggun_Kim_ Dissertation> [10.03.2021].

Gemeninhardt 2011: Gemeninhardt, P. Tomus ad Antiochenos. – In: *Athanasius Handbuch*. (Hrsg. P. Gemeinhardt). Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 228 – 234.

Kakridis, Taseva, 2014: Kakridis, Y., L. Taseva. *Gegen die Lateiner. Traktate von Gregorios Palamas und Barlaam von Kalabrien in kirchenslavischer Übersetzung.* Freiburg i. Br. (Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes. vol. 63.)

Kannengiesser 1995: Kannengiesser, Ch. Die Sonderstellung der dritten Arianerrede des Athanasius. – *Internationale Zeitschrift für Kommunikation in Religion, Kirche und Gesellschaft*, 106, pp. 18 –55.

Kislas 2001: Kislas, Th. *Nil Cabasilas. Sur le Saint-Esprit*. Paris: Les Editions du Cerf.

Kolbaba 1995: Kolbaba, T. M. Barlaam the Calabrian. Three Treatises on Papal Primacy:

Introduction, Edition and Translation. – *Revue des études byzantines*, LIII, pp. 41 – 15.

Lytvynenko 2019: Lytvynenko, V.V. *Athanasius of Alexandria Oratio II Contra Arianos,* (Patrologia Orientalis, vol. 56). Turnhout, Belgique: Brepols.

Lytvynenko 2021: Lytvynenko, V. V. *Athanasius of Alexandria Oratio III Contra Arianos* (Patrologia Orientalis vol. 58). Turnhout, Belgique: Brepols.

Maspero 2007: Maspero, G. *Trinity and Man: Gregory of Nyssa's Ad Ablabium*, Leiden: Brill.

Matejić, Thomas 1992: Matejić P., H. Thomas (eds.) *Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library* (The Ohio State University). T. 1. Columbus: Ohio State University.

Migne 1857: Migne J.-P. *Patrologiae cursus completus. Series graeca* (PG), De aeterna Filii et Spiritus sancti cum Deo existential, et contra Sabellianos, XXVIII. Paris, pp. 95 – 120.

Ricsh 1992: Ricsh, F. X**.** *Pseudo-Basilius, Adversus Eunomium IV – V* (*Supplements to Vigiliae Christianae*, vol. XVI), Leiden – Boston: Brill.

Sinkewicz 1980: Sinkewicz, R. E. A new interpretation for the first episode in the controversy between Barlaam the Calabrian and Gregory Palamas. – *Journal of Theological Studies*, Vol. 31, pp. 489 – 500.

Meunier 1989: Meunier, B. Cyrille d' Alexandrie au Consile de Florence. – *Annuarium Historiae Consiliorum*, 21, pp. 147 – 174.

Meyer 2000: Meyer, J. R. Clarifying the Filioque Formula Using Athanasius' Doktrine of the Spirit of Christ. – *Cosmus*, 27, pp. 386 – 405.
Penkova 2021: Penkova, P. The origin of the literal translation of Athanasius of Alexandria's "Orationes contra Arianos" in the manuscript of Gavrilo Stefanović Venclović's *Razglagolnik istinogo života*. – *Scipta&e-Scripta*, vol. 21, pp. 245 – 260.
Ritter 2011: Ritter, A. M. Der Heilige Geist. – In: *Athanasius Handbuch*. (Hrsg. P. Gemeinhardt), Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 311 – 318.
Vinzent 2011: Vinzent, M. Contra Sabellianos. – In: Gemeinhard P. (Hrsg.), *Athanasius Handbuch*, Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 350 – 352.
Κύριλλος Ἀλεξανδρείας 1863: Θησαυρός. Ἡ βίβλος τῶν θησαυρῶν περ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος (Kírillos Alexandrías 1863: Thisavrós (Ί vívlos tõn thisavrõn per tῆs ágías kaì ómoousíou Triádos). Thesaurus de Sancta et consubstantiali Trinitate, col. 9 – 656, 1479 – 1484.
Παλαμᾶ 1988: *Συγγράμματα Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Λόγος ἀποδεικτικὸς* Β΄, Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Τ. 1. Θεσσαλονίκη: σ. 78 – 153. (Palama 1988: *Singrammata Grigoríou tou Palama,* Logos ἀpodiktikos V΄, Perì ἐkporéfseos tou Ἁyíou Pnévmatos T. 1. Thessaloniki, pp. 78 – 153.)
Λόγος ἐν εἴδει διαλέξεως μετὰ Μακεδονιανοῦ Πνευματομάχου (Logos en eidi dialexeos meta Makedonianou Pnefματομakhou), Dialogi duo contra Macedonianos. – In: Migne, J.-P. *Patrologiae Cursus Completus*. Series Graeca, XXVIII, 1887, pp. 1291 – 1338.
Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου 2007: Σπουρλάκου-Εὐτυχιάδου, Ἀ. «Ὁ ἀντιλατῖνος Βαρλαάμ Καλαβρός. Οἱ πρὸς λατίνους λόγοι περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἡ σχετικὴ διένεξή του μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ. – In: *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Αθηνών,* ΜΒ΄, σ. 535 – 576. (Spourlákou-Eὐtikhiádou 2007: Spourlákou-Eὐtikhiádou, Ἀ. «Ὁ ἀntilatῖnos Varlaám Kalavrós. Oἱ pròs latínous lógi perì toῦ Ἁyíou Pnévmatos kaì ἡ skhetikὴ diénexí tou mὲ tòn ἅyio Grigório Palamᾶ. – In: *Ἐpistimonikí Ἐpetirída Theoloyikís Skholís Athinón*, MV΄, pp. 535 – 576.)

EXCERPTS FROM ATHANASIUS OF ALEXANDRIA'S WORKS USED IN THE PNEUMATOMACHIAN CONTROVERSY ACCORDING TO THE HESYCHAST AND ANTI-LATIN HILANDAR COLLECTION HM. SMS .474

Pirinka Penkova
Independant researcher, retired professor

pirinka_lyager@yahoo.com

Abstract. The subject of the article is the origin and the language of the fragments attributed to Athanasius of Alexandria in the 15th century Miscellany from Hilandar monastery HM. SMS. 474, dated to 1385 – 1395. The Athanasius' fragments about the origin of the Holy Spirit include: a) an incipit and a text from an unidentified anti-Latin Sermon; the incipit and the beginning of the Sermon are quoted by Basil the Great in his *Homily XXIV against the Arians*, *Savellians and Eunomians*; b) a Quote from the Pseudo-Athanasian *First Dialogue contra Macedonius,* 5.11 – 13; c) a Quote from Athanasius' *Epistula ad Serapionem*, I.2. The same three fragments are attested in the unpublished Codex 41 of the Monastery of the Holy Trinity in Pljevlja, copied around 1400. The identical content and the lanquage of HM. SMS. 474 and Codex 41 testify to a common origin. The Athanasius' fragments are placed together with a quote from Basil the Great, *Against Eunomius*, and Barlaam of Calabrias on the principles of the discussion (начала), as well as many commentaries on these fragments, that are up to date in the 14th century. It can be assumed that some Greek collection used for the Slavonic translation of this part of HM. SMS. 474 presents stored documentation of the disputes in Constantinople during 1334 – 1337 between the papal legates and their orthodox opponents Gregory Palamas and Barlaam of Calabria.

Keywords: *Athanasius of Alexandria, Arians, Macedonius, Serapion,* HM. SMS. 474.

Pirinka Penkova
Prof. emeritus
Lundevej 47, 4400 Kalundborg
Denmark

ЧОВЕКЪТ И ЗЕМЯТА В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ ЗАКОН[1]

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се анализират група лексикални разночетения в тематичните области *названия за земна повърхност и природен релеф; за сечива и съоръжения; за лица, упражняващи земеделска дейност,* според двете най-важни писмени свидетелства за славянската рецепция на византийския Земеделски закон: в преписите на компилацията *Книги законные* и в единичния препис в ръкопис *Ms. Slav. 466* от Хилендарския манастир, и двете от XV в. Въпреки че те отразяват два различни превода, на дискусия се подлага тезата за приемственост с по-архаичен, недокументиран етап от писменото разпространение на паметника, условия за чието превеждане най-напред възникват в Първото българско царство през X в.

Ключови думи: *славянски преводи на Земеделския закон, старобългарска лексика*

Византийският Νόμος γεωργικός (среда на VIII в.) с основание се определя като прецедентен и уникален текст (Вин / Vin 2016: 45 – 46; Пиотровская / Piotrovskaia 2008: 201; ГИБИ / GIBI 1960: 208 – 220). Тази характеристика с пълна сила е валидна по отношение на славянската му рецепция под общото название *Земеделски закон* (нататък *ЗЗ*). Прецедентността се проявява в аграрната тематика, която не е развита по сходен начин в нито един друг паметник; наблюдава се специфика в хронологията и ареалното му разпространение, иначе казано в книжовната история и географско-културните маршрути на неговите преписи. Паметникът се състои от 85 казуса (члена), които уреждат селскостопанското производство, нормите за притежание и ползване на земеделска земя в свободната селска община, работната сила, добитъка и инвентара, разпределението на реколтата и множество правни аспекти, свързани с това. Условия за превеждането му възникват в Първото българско царство през X в., но ранни преписи не са съхранени. Едва през XV в. се появяват двете линии на разпространение на паметника, които следва да приемем за най-съществените в неговата писмена история сред славяните поради степента на пълнотата им спрямо гръцкия оригинал. Те отразяват два различни превода (Радојичић / Radojičić 1955: 16):

1. В юридическата компилация *Книги законные*, известна само в руски преписи от XV в. насетне (Павлов / Pavlov 1885: 1 – 93 ; ВЗЗ / VZZ 1984: 233 – 256 – нататък КЗ*; ЗЗ* на с. 234 – 246). Тя включва извлечение от византийското светско законодателство в четири части: препис на *ЗЗ* в 83 казуса (ВЗЗ / VZZ 1984: 234 – 246); титули XXXIX, XI, XXVII на *Прохирона*; 5 глави от титул XIV на *Еклогата*. Тези извадки се оформят в единно цяло чрез Предисловието към *Еклогата* в преработен и съкратен вид. За езиковия характер на компилацията са изказвани различни мнения, които се свеждат основно до опозицията староруски или южнославянски е първоначалният превод и кога е възникнал. Остава спорен въпросът дали преводачът съзнателно е избрал за превод статии от различни гръцки източници, или е превел в цялост възникнала на гръцка почва компилация.
2. Южнославянски (сръбски) превод по единствен, частично запазен препис в сборник № 466 от Хилендарския манастир на Атон, втора четвърт на XV в., 71 члена (нататък Хил. 466, наричан още *атонски препис на ЗЗ*). Той е във фокуса на сръбската филологическа и правно-

[1] Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия по проекта „Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски“.

историческа наука още от първото издание на Дж. Радойчич през 1955 г. до най-съвременни публикации (Благојевић / Blagojević 2007, лексикален регистър на с. 327 – 331 без гръцки съответствия; дигитализиран текст на http://monumentaserbica.branatomic.com/rukse/ruknew/rukmain.php; Драгин / Dragin 2011; 2015). Ръкописът представлява сборник от правни и догматико-полемични съчинения (Богдановић 1978: 178, Matejic, Thomas 1992: 556) с обем от 358 листа, изписан със смесен рашко-ресавски безюсов правопис (нататък Хил. 466).

Като споделяме мнението на Ю. Я. Вин за ролята на прецедентните правни текстове в културата (Вин / Vin 2016), тук си поставяме за цел да анализираме изконното отношение между човека и земята в *33*, отразено в три целенасочено подбрани тематични групи: названия за земна повърхност и природен релеф, за сечива и съоръжения и за лица, упражняващи земеделска дейност. Чрез сравнително-текстологичния метод ще направим опит за систематизация на регистрираните разночетения между двата посочени източника, които да позволят допълнителни разсъждения за езиковия им характер, тяхната самостоятелност или зависимост от първичен архетипен превод, „первоначальный текст, древнейший оригинал“ (Пиотровская / Piotrovskaia 2008: 202), съответно отговор на въпроса възможно ли е да се реконструират неговите черти. Темата е важна, защото проблемните полета в изследването на паметника както във византийската, така и в славянската традиция не са напълно изчистени и при безспорните основания за „интернационализация“ на писмените свидетелства (сравни използваните термини за преводите на *33 славяно-руски, старосръбски, старобългарски, Old Bulgarian version* – Пиотровская / Piotrovskaia 2008; Драгин / Dragin 2015; Petkov 2008: 15 – 23) етапите на славянската рецепция могат да се осмислят единствено чрез сравнителен анализ. Гръцките съответници цитираме по най-новото издание на Й. Кодер с немски превод и указател на термините (Koder 2020), което е пример за това, че интересът към паметника винаги ще бъде актуален и във византинистиката, и в медиевистичната славистика.

1. Названия за земна повърхност

Общи за двата източника са[2]: **бразда** (Хил. 466, 1) – *бръзна* (КЗ)[3] – αὖλαξ; **гоумьно** – ἅλων; **межда** – ὅρος, но в различен контекст; **нива** – ἀγρός, χώρα; **село** – χωρίον и др.

Разночетения се регистрират при:

врьтъ (Хил. 466, чл. 48) – *огородъ* (КЗ, чл. 48) – κῆπος ‘овощна или зеленчукова градина’ (Koder 2020: 63, чл. 50)

дъбрава (Хил. 466, чл. 37) – *лѣсъ* (КЗ, чл. 37) – δρυμός (Koder 2020: 58, чл. 39)

лѧдина (Хил. 466, чл. 18) – *нива* (КЗ, чл. 19) – ὕλη ‘най-общо необработена земя’ в оригиналния чл. 20. Няма никакво съмнение, че контекстово **леда** < от **лѧдина** ‘плевел, бурен’ назовава обрасъл с растителност терен, тъй като казусът изрично говори за неговото разчистване: **сѣкати**, κόπτω. Лексемата с праславянска етимология е запазена в българските диалекти с по-широко значение: поляна, ливада, целина, запустяла нива, лъг и др. (БЕР / BER 1986: 345 – 346; МСДЯ / MSDY 1902: 99; LPSGL 1862 – 1865: 356). На ὕλη от гр. оригинал в Хил. 466 последователно съответства **леда** (още в 20, 42, 43, 53: **вь врѣме ледини сѣченїа, вь лединѣ**), докато в КЗ се оформят още две разночетения **лѧдина** – *чаща* < **чаща** ‘гора, гъсталак’ (КЗ 42, 43, *въ чащи*); **лѧдина** (Хил. 466, 53) – *стернище* (КЗ, 54). Допълнителна светлина върху лексемата **чаща** хвърлят ранният Кирило-Методиев превод на Паримейника според Григоровичевия паримейник от края на XII – XIII в. с примерите **чаща** – δάσος ‘гъсталак, гъста гора’ по Ис. 9:18, и **разгоритъ сѧ** (за огъня) **въ чащахъ лѣсѹ**, т.е. в горския гъсталак (Рибарова, Хауптова / Ribarova, Hauptova 1998: 131; 2014: 39), както среднобългарският превод на Римския патерик от XIV в. (Мирчева / Mircheva 2020). Лексемата се пази на Славянския юг и в Южнославянската кръмчая с тълкувания от самото начало на XIII в.,

---

[2] Заглавни думи от Хил. 466 се възстановяват в старобългарски облик, а при цитиране на пример се спазва оригиналният запис. *Книги законные* се представят по начина, възприет във ВЗЗ / VZZ 1984.

[3] Възможно е вариантът *бръзна* да съответства по-точно на едно запазено в диалектите понятие: *брезнец, брезна* ‘по-дълбока бразда, окоп при направата на ограда, плет и др.‘ – Маринов / Marinov 1901: 6, 130.

чийто най-ранен запазен Иловички препис от 1262 г. не само я документира срещу гр. ἄλσος, но я поставя в едно семантично поле с други подобни форми на земен релеф: **вь чещахь, лоузѣхь, доубравахь, лѣсѣхь** (Jagić 1874: 86 по 85-то правило на Картагенския поместен събор, което препоръчва унищожаване на всякакви езически светилища на открити места). Поради това, че все още съответният том на БЕР не е отпечатан, ще цитираме данните на Архива на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език, че в Костурско *чешави́на* означава ‘хвойна’.

межда (Хил. 466, чл. 1, **мега**) – *доль* (КЗ) – μέρις ‘част, парцел’. Очевидно лексемата **межда** се пренася метонимично от название на границата, синора, към обозначение на цялото оградено пространство.

нива (Хил. 466, чл. 6) – *селище* (КЗ, чл. 7), ἀγρός; **нива** (Хил. 466, чл. 8) – *землѧ* (КЗ, чл. 9) – без точно гр. съответствие. Дериватът от **село** *селище* е типичен само за КЗ. В други казуси *селище* съответства на χώρα ‘имот, нива, земя’ (КЗ, чл. 2).

прѣдѣлъ (Хил. 466, чл. 6) – *межа* (КЗ, чл. 7) – ὅρος (Koder 2020: 45, чл. 7)

смокъвьница (Хил. 466, чл. 58) – *садъ* (КЗ, чл. 58) – συκῆ ‘смокиново насаждение, горичка’ (Koder 2020: 67, чл. 61). Вярност към оригинала се проявява на Славянския юг, доколкото смокинята вирее на топли и сухи места и изисква адекватни климатични условия.

трѣбежь лазьнъıи (Хил. 466, чл. 53) – *селище* (КЗ, чл. 54) – ἀγρός (Koder 2020: 65, чл. 56). Правилото оневинява лице, което предизвиква пожар, ако силен вятър го е разгорял и е унищожил плодовита земя или постройки. В случая огън пали собственикът на терена, ἐάν τις πῦρ ἐμβάλῃ ἐν ὕλῃ ἰδίᾳ ἢ ἐν ἀγρῷ, което очевидно се извършва със селскостопанска цел за торене на почвата или изкореняване на плевели. Паленето на стърнищата е известна технология от древни времена. По този въпрос *ЗЗ* показва близост с *Еклогата* (чл. 41 на 17-ти титул) и със *Закона за съдене на хората* (чл. 15), където като отделен наказателен казус се разглежда палежът на **стьбьлиѥ** и **трьниѥ** със селскостопанска цел (Vašica 1971: 187). **Трѣбежь** ‘изкоренена, отсечена гора, за да се смени предназначението на ливада или нива’ и производното относително прилагателно **лазьнъıи** < **лазь** ‘разорана нива на мястото на изсечена гора’ (БЕР / BER 1986: 278; Йорданов / Yordanov 1983) оформят сполучливо преводно съчетание. Те не оставят никакво съмнение, че нормата в Хил. 466 е детайлно разбрана и уточнена („гората, за да стане нива, трябва да *се треби*“, *требене* ‘изкореняване, унищожаване на корени и плевели’ – Маринов / Marinov 1901: 129; същата земеделска дейност отразява съчетанието **истрѣбити нивѫ** в чл. 19 КЗ – **сѣкати лединѫ** 18 Хил. 466 – κόπτω ὕλην – ВЗЗ / VZZ 1984: 236; Благојевић / Blagojević 2007: 29; Koder 2020: 50).

оугарь (Хил. 466, 1) – *ораннаѧ землѧ* (КЗ) – νεατός; **ȣгарь** се изписва в два казуса и издава южнославянския характер на преписа (Благојевић / Blagojević 2007: 74). Така се уточнява едно понятие, запазено до днес: изчистената от плевели, но незасята земя, готова за обработка. Контекстът позволява да се изолира съчетанието **оугарь творити** ‘ора земя за угар’, угарта следователно е конкретен етап от оранта. Преминаването на границите на съседа по време на оран се наказва със загубата на обработваемата земя.

Особено място в гръцкия оригинал на *ЗЗ* заемат лозята. В атонския препис лексемата **виноградъ** е с по-висока честота. Например в Хил. 466 (11, 15) се уточнява **виноградъ** – ἄμπελος, а в КЗ стои само *земля.* В КЗ **виноградъ** също се употребява (ВЗЗ / VZZ 1984: 237, 241, 243 и др.), но отсъствието на лексемата в някои правила прави допустимо предположението, че отглеждането на лозя е било от по-голяма важност за Славянския юг и на руска почва съответните разпоредби са били пропускани или редактирани. Така в КЗ липсва целият чл. 11, който предвижда поредица специфични дейности – лозите да се укрепват с подпори, да се подрязват и прекопават (Koder 2020: 47–48, чл. 13). Доказателство се открива в разночетенето **лозїа** – *сады плодовитыи* за ἄμπελος, тъй като в гръцкия оригинал с отрязване на ръката се наказва конкретно отсичането или изкореняването не изобщо на овощия, а на чужди лозя (Koder 2020: 66; ВЗЗ / VZZ 1984: 242; Благојевић / Blagojević 2007: 41). Само в чл. 49 на Хил. 466 към сезона на жътвата, най-важния период за събирането на реколтата, се добавя сезонът на гроздобера: **вь врѣме плѡда или гроздїа** за ἐν καιρῷ τῶν καρπῶν (ВЗЗ / VZZ 1984: 242; Благојевић / Blagojević 2007: 39; Koder 2020: 64). Единствено атонският препис пази една характерна лексема, известна още на старобългарските евангелия за едно и също гръцко съответствие **точило** – ληνός (Хил. 466, чл. 66), ‘преса за получаване на вино или зехтин; съд за

мачкане на грозде’ (СР / SR 2009: 955, по Мт 21:33; БЕР / BER 1986: 408). В КЗ в същия контекст стоят названията *бочка* (Хил. 466, **дѣлва**) и *квасилня* (ВЗЗ / VZZ 1984: 244). Почитта към лозето и детайлизирането на дейностите по неговата обработка са отличителна черта на Хил. 466.

2. Селскостопански сечива и съоръжения

Общи названия са **сръпъ**, δρέπανον; **стѫпица** ‘капан за животни’, μάγγανον; **сѣкыра**, πέλεκυς ‘брадва, секира’; в някои лексеми се наблюдава само словообразувателна вариантност, но семантична тъждественост, като в **орало** – *рало* – ἄροτρον; **прѫгло** – *проужина* – μάγγανον.

Регистрират се някои важни разночетения:

дрѣво (Хил. 466, чл. 27) – *палица* (КЗ, чл. 28) – ξύλον ‘пастирска тояга’ (Koder 2020: 54).

звоно (Хил. 466, чл. 28) – *колоколь* (КЗ, чл. 29) – κώδων ‘хлопатар, кован, меден звънец за добитък’ (Koder 2020: 88).

ограда (Хил. 466, чл. 44, 52) – *загородъ, ограда* (КЗ, чл. 44, 53) – μάνδρα ‘обор, кошара, заграждение’. Само в Хил. 466 е налице **плотъ** за φραγμός ‘заграждение, ограда, плет’, като оградата може да бъде на лозе или на друга собственост (Благојевић / Blagojević 2007: 41; Koder 2020: 89). Само в чл. 49 КЗ (ВЗЗ / VZZ 1984: 242) срещу липса в Хил. 466 се използва лексемата *тинь*, в съвременния руски *тын* ‘ограда, стобор’ за πάσσαλος ‘дървено колче, клин’ според чл. 51 от оригинала, който постулира невиновността на лице, ако чуждо животно влезе в собствеността му и се пониже на заострените клинове на оградата (Koder 2020: 63, 88).

ральникъ (Хил. 466, чл. 59) – *лемешь* (КЗ, чл. 59) – ὑνή ‘острият режещ нож на плуга, разположен в долната му част, лемеж; железен ралник, палешник’. Двете лексеми с праславянски произход са абсолютни синоними до днес (БЕР / BER 1986: 358; 2002, 6: 172). Само в Хил. 466 е налице още една лексема от същото семантично поле – **брана** ‘земеделски уред за разбиване на буци пръст при оран’ (БЕР / BER 1971: 74), което няма точна симетрия в гръцкия оригинал и в КЗ.

ѣрьмъ (Хил. 466, чл. 59) – *подуза* (КЗ, чл. 59) – срещу ξυγόν ‘оглавник за впряг на животно’ и ξευκτήρ ‘юзда, каишка, ремък за впряга’ (Koder 2020: 67, чл. 62); **ѣрьмъ** назовава най-общо приспособлението за впрегатни животни, хомота, ярема (сравни **ѣрьмьникъ** ‘впрегатно животно’, ὑποζύγιον), докато в КЗ *подуза* замества и двата гръцки термина.

Интересен случай е двойката **косирь** < **косръ, косъръ** – *коса* – κλαδευτήριον ‘сърповиден лозарски или градинарски нож’ (Хил. 466, чл. 20, Благојевић / Blagojević 2007: 31; ВЗЗ / VZZ 1984: 237, чл. 21; Koder 2020: 52, чл. 22; БЕР / BER 1979: 658, 661). Гръцкият оригинал позволява да се твърди, че това е специален инструмент при беритба на плодове или при гроздобер, докато в КЗ се говори за времето на коситбата и лексемата *коса* се асоциира повече със сърпа за косене на сено или трева. Следователно тук е възможно да става въпрос не за словообразувателна вариантност, а за преосмисляне. В Хил. 466, въпреки повредата на листа, където се е разполагал казусът, ясно се чете **вь врѣме рѣзанїа косирь.** От същия казус само в КЗ се извлича запазената дума за лопата *лыскарь* < λίσγον (ВЗЗ / VZZ, 1984: 237), днес разпространена гръцка заемка из българската диалектна територия, която поради повредата на листа не е документирана в Хил. 466, така както и общото название на металните земеделски сечива *ральныѧ желѣза* срещу δίκελλα ‘мотика, кирка’.

Към примерите за липса на преводаческа симетрия следва да се отнесат две много характерни лексеми от атонския препис: **самострѣлъ** (Хил. 466, чл. 49, без гр.) и **трьнорѣзь** (Хил. 366, чл. 28, без гр.). Това са сложни думи, които не калкират контекстов гръцки съответник, но целят да уточнят дадено хиперонимно название. Така общото понятие ‘капан за животни’ вероятно още в архаичния превод е било изразено с добре познатите старобългарски лексеми **стѫпица** и **прѫгло**, следи от които има и в двата разглеждани източника. Живата практика е спомогнала само в Хил. 466 да се добави **самострѣлъ**, тип арбалет, лък, прашка, с който животните са били простреливани. Вторият композитум от Хил. 466 се среща в подраздела за земеделски сечива. Инструментът се използва при изсичането на терена, назован **ледина: или вь врѣме ледини сѣченїа трьнорѣзь** (Хил. 466, чл. 20). Двете словоформи **ледина** и **трьнорѣзь** се допълват взаимно в семантичен план. Прозрачният композитен тип предполага, че теренът се почиства с остър метален предмет за рязане на тръни, за да се премахне нежеланата растителност.

3. Названия за лица

В тази група ще приведем само ограничен брой примери, тъй като някои от названията за субекти не са специфичен лексикален пласт само за *ЗЗ* и имат по-широка референция в наказателното право.

дѣлатель (Хил. 466) – *земледѣльць* (КЗ) – γεωργός е повсеместно разночетене, от което няма изключения. В Хил. 466 е налице съчетанието **дѣлатель испольникъ** ‘изполичар; който обработва земята на изполица, срещу приход от реколтата’, фиксирано в чл. 8, а в КЗ на същото място стои описателна конструкция *аще земледѣлець десятину отмѣрит* (ВЗЗ / VZZ 1984: 235, в чл. 14 *половиньникъ*). В гръцкия оригинал тази категория земеползвател се нарича γεωργός μορτίτης в два казуса и веднъж ἡμισιατής, ἡμισειαστής (Koder 2020: 46, чл. 9, 10, 15), производни съответно от μορτή ‘процент от прихода, десятък’ и ἡμισεία ‘изполица, наполовина’. Според договорните отношения между земеделеца изполичар и земевладелеца 1 сноп от десятъка остава за собственика, а 9 за обработващия (ВЗЗ / VZZ 1984: 100). Изполицата е толкова важен термин, че в Хил. 466 и КЗ в различни варианти и съчетания се срещат **исполы, ꙋ исполꙋ, (възѧти, приѩти) исполоу** и др. За термина μορτή в чл. 8 на Хил. 466 се предлага изразът **правaа честь снопы** срещу *десятина нивы* (КЗ, 9). Допълнителни определения към двойката **дѣлатель** – *земледѣльць* са двата начина, по които се назовава категорията на обеднелия земеделец, ἄπορος, съответно **дѣлателꙗ запꙋстѣвша** (Хил. 466, чл. 11) – *изнемогшаго земледѣлца* (КЗ, 11).

господинъ (Хил. 466) – *господарь* (КЗ) – κύριος също е повсеместно разночетене, което се разширява до съчетание: **господинъ нивѣ** (Хил. 466, 2; за отбелязване е старинният дателен притежателен) – *господарь земли* (КЗ, 2) – κύριος τῆς χώρας (Koder 2020: 43, чл.2).

искрьнь (Хил. 466, 1) – *ближьнь* (КЗ, 1) – πλησίον ‘съсед’ с две употреби (Koder 2020: 88, чл. 1, 78). В Хил. 466, при това като синоними в чл. 1, се използват и двете лексеми, докато в КЗ и в двата кореспондиращи казуса стои само *ближьнь.* Непълнотата на Хил. 466 не позволява да се възстанови състоянието на оригиналния чл. 78.

рабъ (Хил. 466, 44, 45 и др.) – *холопъ* (КЗ, 43, 44 и др.) – δοῦλος (Koder 2020: 86 в общо 5 казуса). Това разночетене също е повсеместно. Старобългарската лексема **хлапъ** от Супрасълския сборник в значение ‘роб, слуга, прислужник’ (СР / SR 2009: 1141) и в КЗ се използва със същото значение, за да въведе субекта ‘лице в социална зависимост, упражняващо трудова дейност за други хора’.

Към специфичните преводачески решения в Хил. 466 трябва задължително да се споменат две названия за лица. **Ниводавьць** в чл. 8 за χωροδότης ‘наемодател на земя’ не фигурира в словника на М. Благоевич, но Н. Драгин с основание го отбелязва сред общо единадесетте композита, които извлича от Хил. 466 (Драгин / Dragin 2015: 59). Композитумът отсъства от КЗ. Второто е **овощиострѣжьць** в чл. 31 на Хил. 466 срещу ὀπωροφύλαξ (Koder 2020: 88, чл. 33), докато в чл. 32 на КЗ стои *сторож саду.* Така се назовава пазач на овощни градини, който се наказва със загуба на възнаграждението си и бой, ако краде от плодовете. Двете структурни калки са резултат от влиянието на гръцкия първоизточник.

Наред с всички изнесени факти следва да отбележим някои общи названия между двата сравнявани източника от всички тематични групи, които могат да се отнесат към старинен пласт лексика:

- *Лексеми*: **охромити** (варианти **ѡхрьмнꙋти**, *охрямѣти*) срещу ἐπικλάω; **пастырь** срещу ἀγελάριος; **соугоубаꙗ цѣна** срещу διπλὴ ποσότης; **съвѣдѣтель** срещу μάρτυς, както и в съчетанието, типично за най-ранните юридически текстове **достовѣрьнъ съвѣдѣтель** за ἀξιόπιστος; **съвѣтъ** ‘договор’ срещу βούλευσις, **съвѣтовати сѧ** ‘договарям се, сключвам договор’; **чрѣда** ‘стадо от еднотипни животни’ срещу ἀγέλη, като следва да се подчертае, че и в двата превода се използва тази лексема, но количествено тя преобладава в КЗ (осем срещу пет употреби);
- *Формули,* известни още на старозаветните правни текстове: **животьно за животьно**, *животина за животина* (принципът на талиона);
- *Етимологични фигури*, които не само подкрепят старозаветното влияние върху *ЗЗ*, но са белег на езикова старинност: *приказуя приказалъ* без гр. в чл. 41 КЗ; *проторъ испроторити* – става въпрос за всички разходи по строеж на мелница, които дадено лице прави по нейното изграждане на обществен терен, буквално ‘разходи изразходвам’ в чл. 77 КЗ, също без гр.; **дѣлѣтель дѣлаѥтъ** в Хил. 466.

Тук не е възможно да се изнесат повече доказателства за наличие на старинен лексикален пласт от двата разглеждани превода, тъй като преди това трябва да се създаде пълна база данни за всички разночетения. Важността на подобна задача се посочва от М. Благоевич, чиито заслуги за проучването на Хил. 466 са безспорни (Благојевић / Blagojević 2007: 7). Съществуването на старинен лексикален пласт се признава и от Н. Драгин, която анализира не само лексиката, но и граматическите архаизми в Хил. 466, особено Dativus absolutus и дателен за притежание (Драгин / Dragin 2011). Изследователката обръща внимание на симбиозата между книжовния и говоримия език, на съчетаването на традиция и иновация.

Въз основа на предварителните наблюдения можем да предложим следните няколко разсъждения като заключение:

1. Въпреки липсата на запазени писмени свидетелства от старобългарския период няма убедителни факти, които да противоречат на тезата, че първият превод на *ЗЗ* е осъществен в зората на юридическата традиция, по времето на възникването на старобългарския превод на *Еклогата* от X в. (оттук общност и със *Закона за съдене на хората* в казусите за кражба или увреждане на добитък и земеделска собственост), на старозаветните библейски преводи и в частност на старозаветната компилация *Nomos Mosaicos.* С тези паметници *ЗЗ* показва несъмнена близост в наказателно-правен аспект. Доминиращо за византийския оригинал е библейско-християнското осмисляне на конкретните производствени и морални взаимоотношения между земеделците. Тези изводи се потвърждават от най-новите изследвания (Koder 2020: 38). Това предполага актуалността на *ЗЗ* в ранен етап на християнизацията на Slavia Orthodoxa, чийто културен център през IX – X в. е Първото българско царство. Една от причините за особеностите в писменото разпространение на паметника се състои в това, че *ЗЗ,* както и *Еклогата*, не стават част от старобългарската кръмчая в 14 титула без тълкования (Найденова / Naydenova 2006). Този факт предопределя подвижността на текстовото обкръжение, в което се срещат. Двете линии на разпространение на *ЗЗ* от XV в. не биха могли да бъдат началото, а по-скоро продължението на много по-ранен процес на рецепция. По различен начин и двете разкриват стремежа към обединение на едно място на основополагащи преводни текстове на светската юрисдикция, каквито са *ЗЗ, Еклогата, Прохиронът*. Комбинацията от *Прохирона* и *ЗЗ* в Хил. 466 е уникално явление за Славянския юг, недокументирано в друг ръкопис. Тя е плод на съзнателен избор, тъй като съставът на ръкописа показва, че след *ЗЗ*, поставен на първо място на л. 1r – 5v, се поместват само началото на Светисавското законоправило с изложението за седемте вселенски събора, Пролога, тълкуванията на молитвата „Отче наш“ и Символа на вярата (6r –42r), а веднага след това се преписва Прохиронът в пълния си обем от 40 глави (42v –147v), докато по принцип той заема едва 55-ти титул на Светисавския номоканон. Тази особеност едва ли е случайна.

2. В езиков аспект съществена част от словния фонд на *ЗЗ* се състои от основна праславянска лексика, тъй като отношението между човека и земята е изконно значимо (*бразда, брашно, животно, земя, клас, межда, нива, скот, сноп, сечиво* и др., названията на най-важните селскостопански животни – *вол, осел, овен, овца* и др.). Това е една от причините за дългата традиция на *ЗЗ* сред славяните на Балканите и в Русия. Й. Кодер открива около 58 терминологизирани названия, специфични само за този паметник във византийската традиция (Koder 2020: 37). Следователно лексикалната специфика е заложена в самия гръцки прототип. В същото време толкова свързан със земеделската практика текст не може да не се адаптира към средата на разпространение. Анализираните писмени свидетелства доказват, че е осъществен лексикален избор, че архаичният лексикален пласт е надграден със съвременни за възникването на преписите названия. Някои от тях имат датираща роля, например паричните единици **динарь** чл. 59 в Хил. 466 – *грошь* чл. 21, 59 КЗ за φόλλις < *follis* (Koder 2020: 67, 34; фолисът е медна монета, част от номизмата). Това е едно от доказателствата самият превод, засвидетелстван в Хил. 466, да се датира „пре пада Србије под власт Турака 1459 г.“ (Благојевић / Blagojević 2007: 150).

3. Лексикалният състав на двете писмени свидетелства за *ЗЗ* има специфични черти. Задача на медиевистите филолози ще трябва да бъде тяхното систематизиране и анализ, като се отчитат всички допълнителни фактори, между които на първо място различните гръцки източници за преводите и конкретната среда на превеждане. Някои особености се открояват отчетливо: *ЗЗ* в КЗ се подлага на силна русификация въз основа на южнославянска (старобългарска) подложка, което най-вероятно се отнася до езика на цялата компилацията, а не само до *ЗЗ*; Хил. 466 съдържа архаичен словен

пласт, състоящ се от типични само за него разночетения (**искрьнь, лжкавьствовати, мъзда, отъщетити сѧ, пьрꙗ, тъщета, въ мѣсто мѣста** и др.); за него е характерно много по-силното композитно словообразуване и калкиране, запазването на непреведени гърцизми. Струва ни се, че идеята да се търсят граматическите и лексикалните следи от по-стар етап в писменото разпространение на *33*, както *приемствеността в етапите на правната култура на Балканите и в Русия,* не е лишена от научна целесъобразност и историческа обосновка. Подобен подход само би допринесъл да се обогатят познанията за славянската рецепция на *33* като важен фактор в проучването на самия византийски правен текст.

Цитирана литература / References

БЕР 1971, 1979, 1986: *Български етимологичен речник*. Т. 1, 2, 3. София: Издателство на БАН. (BER 1971, 1979, 1986: *Balgarski etimologichen rechnik* T. 1, 2, 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Благојевић 2007: Благојевић, М. *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*. [*Извори српског права XIV].* Београд: САНУ. (Blagojević 2007: Blagojević, M. *Zemljoradnički zakon. Srednjovekovni rukopis. [Izvori srpskog prava XIV].* Beograd: SANU.)

Богдановић 1978: Богдановић, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ. (Bogdanović 1978: Bogdanović, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*. Beograd: SANU.)

ВЗЗ 1984: Липщиц, Е. Э., И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. *Византийский земледельческий закон.* Ленинград: Наука. (VZZ 1984: Lipshchits, E. E., I. P. Medvedev, E. K. Piotrovskaia. *Vizantiyskiy zemledel'cheskii zakon.* Leningrad: Nauka.)

Вин 2016: Вин, Ю. Я. Земледельческий закон – источник правового регулирования и коллективного самосознания селской общины в средневековой Византии. – *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения.* Т. 21. № 5, с. 43 – 54. (Vin 2016: Vin, Iu. Ia. Zemledel'cheskii zakon – istochnik pravovogo regulirovaniia i kollektivnogo samosoznaniia selskoi obshchiny v srednevekovoi Vizantii. – *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia 4, Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia.* T. 21. № 5, s. 43 – 54.)

ГИБИ 1960: Земеделски закон. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. 3. София: БАН, с. 208 – 220. (GIBI 1960: Zemedelski zakon. – In: *Gratski izvori za balgarskata istoriya*. T. 3. Sofia: BAN, s. 208 – 220.)

Драгин 2011: Драгин, Н. Земљораднички закон у хиландарском рукопису из XV века. – *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику,* 54/2, с. 71 – 90. (Dragin 2011: Dragin, N. Zemlyoradnichki zakon u hilandarskom rukopisu iz XV veka. – *Zbornik Matitse srpske za filologiju i lingvistiku*, 54/2, s. 71 – 90.)

Драгин 2015: Драгин, Н. Лексички слојеви Земљорадничког закона (Хил 466). – В: Грковић-Мејџор, Ј., Вл. Ружић (ур.). *Српски језик и његове норме (дијахроно-синхрони аспекти). Тематски зборник.* Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, с. 52 – 63. (Dragin 2015: Dragin, N. Leksički slojevi Zemljoradničkog zakona (Hil 466). – V: Grković-Mejdžor, J., Vl. Ružić. *Srpski jezik i njegove norme (dijahrono-sinhroni aspekti). Tematski zbornik.* Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, s. 52 – 63.)

Йорданов 1983: Йорданов, Л. Старинни думи в българския език за местности, където е имало гора. – *Български език*, 2, с. 142 – 147. (Yordanov 1983: Yordanov, L. Starinni dumi v balgarskia ezik za mestnosti, kadeto e imalo gora. – *Balgarski ezik*, 2, s. 142 – 147.)

Маринов 1901: Маринов, Д. Градиво за веществената култура на Западна България. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, т.18, 1 – 201. (Marinov 1901: Marinov, D. Gradivo za vechtestvenata kultura na Zapadna Balgariya. – *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina*, t. 18, 1 – 201.)

Мирчева 2020: Мирчева, Е. Едно рядко название за ГОРА в българската средновековна книжнина. – *Научен вектор на Балканите*, Т. 4. № 3(9), с. 65 – 67. (Mircheva 2020: Mircheva, E. Edno ryadko nazvanie za GORA v balgarskata srednovekovna knizhnina. – *Nauchen vector na Balkanite*, T.4. № 3(9), s. 65 – 67.)

МСДЯ 1902: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 2. Санкт Петербург. (MSDY 1902: Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlia slovariia drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*. T. 2. Sankt Peterburg.)

Найденова 2006: Найденова, Д. Земеделският, Морският закон и Прохиронът в състава на Ефремовската кормчая. – *Palaeobulgarica* 30, 1, с. 39 – 46. (Naydenova 2006: Naydenova, D. Zemedelskiyat, Morskiyat zakon i Prohironat v sastava na Efremovskata kormchaya. – *Palaeobulgarica* XXX, 1, s. 39 – 46.)

Павлов 1885: Павлов, А. С. „Книги законные", содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земледелческие, уголовные, брачные и судебные. – *Сборник Отделения русского языка и словесности,* Т. 38, № 3, с. 1–93. (Pavlov, A. S. „Knigi zakonnye", soderzhashchie v sebe v drevnerusskom perevode vizantiiskie zakony zemedelcheskie, ugolovnye, brachnye i sudebnye – *Sbornik Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti*, T. 38, № 3, s. 1–93.)

Пиотровская 2008: Пиотровская, Е. К. Византийский „Земледельческий закон“ и славяно-русская письменная традиция памятников средневекового права. – *Труды Отдела древнерусской литературы.* Т. 59, с. 201 – 212. (Piotrovskaia 2008: Piotrovskaia, E. K. Vizantiyskiy „Zemledel'cheskiy zakon“ i slaviano-russkaia pis'mennaia traditsiia pamiatnikov srednevekovogo prava. – *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*. T. 59, s. 201 – 212.)

Радојичић 1955: Радојичић, Ћ. Српски рукопис Земљорадничког закона. – *Зборник радова Византолошког института,* књ. 3, с. 15–28. (Radojičić 1955: Radojičić, Ć. Srpski rukopis Zemljoradničkog zakona. – *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, knj. 3, s. 15–28.)

Рибарова, Хауптова 1998, 2014: Рибарова, З., З. Хауптова. *Григоровичев паримејник. I. Текст со критички апарат. II. Лексика. Index verborum.* Скопје. (Ribarova, Hauptova 1998, 2014: Ribarova, Z., Z. Hauptova. *Grigorovichev parimejnik. I. Tekst so kritichki apparat. II. Leksika. Index verborum.* Skopje.)

СР 2009: *Старобългарски речник*. Т. 2. София: Валентин Траянов. (SR 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. 2. Sofia: Valentin Trayanov.)

Ashburner 1910–1912: Ashburner, W. The Farmer's Law. – *Journal of Hellenic Studies* 30, 1910, p. 85 – 108; XXXII, 1912, p. 68 – 95.

Jagić 1874: Jagić, V. Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa. – *Starine*, 6, s. 60 – 152.

Koder 2020: Koder, J. *Nomos Georgikos. Das byzantinische Landwirtschaftsgesetz Überlegungen zur inhaltlichen und zeitlichen Einordnung Deutsche Übersetzung. [Wiener Byzantinistische Studien, 32].* Wien: VÖAW.

Matejic, Thomas 1992: Matejic, P., H. Thomas. *Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library.* T. 1–2. Columbus, Ohio: The Ohio State University.

LPSGL 1862 – 1865: Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobona.

Petkov 2008: Petkov, K. *Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Centuries: the Records of a Bygone Culture.* Leiden: Brill.

Vašica 1971: Vašica, J. Zakonъ sudnyi ljudьmъ. – In: *Magnae Moraviae fontes historici. IV. Leges textus iuridici supplementa.* Brno: KLP, pp. 178–198.

THE MAN AND THE LAND IN THE MEDIEVAL FARMER'S LAW

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language "Prof. Lyubomir Andreychin",
Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract. The author aims at analyzing a group of lexical variants in three thematic areas, namely names for land surface and natural relief, for tools and equipment and for persons engaged in agricultural activity, according to the most important Slavonic witnesses of the Byzantine Farmer's Law. These are the Russian compilation *Law Books,* and *Ms. Slav. 466* from Hilandar monastery, both dating from the 15th century. Despite they attest two different translations, the author argues that they could represent the continuity with the more archaic state in the written dissemination of the Code, conditions for whose translation first arose in the 10th century Bulgarian kingdom.

Keywords: *Slavic translations of the Farmer's Law, Old Bulgarian lexis*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ЕДИН БИБЛЕЙСКИ ЦИТАТ И НЯКОЛКО ТЕРМИНА ЗА МЕХОВЕТЕ НА КОВАЧА В СТАРАТА СЛАВЯНСКА КНИЖНИНА[1]

Елка Мирчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

elka_mircheva@abv.bg

Резюме. Статията разглежда словното богатство на двата старобългарски превода на хомилии на св. Григорий Назиански. Анализът е концентриран върху предаването на един библейски цитат от пророк Йеремия в контекста на ежедневния живот на българското средновековно общество. Предлага се нова хипотеза за осмислянето появата на една уникална за средновековната книжнина лексема, **дъмьчии**.

Ключови думи: *пророк Йеремия, Григорий Назиански, лексика, лексикология, история на българския език*

Книжовното наследство на св. Григорий Богослов Назиански (325/330 – 389/390) включва 45 слова, над 430 стихотворения, многобройни писма. Забележителните му ораторски способности стават образец за поколения християнски автори и пример за реторическо майсторство, съвършена форма и стил. Словата се поделят на няколко групи: догматически, похвални и надгробни, автобиографични, изобличителни и празнични (ПЭ / PE 2006). Изследователите смятат, че по-голямата част от тях са свързани с константинополския период от живота на св. Григорий Богослов, а самите проповеди са били произнесени от него през периода 379 – 381 г., записани са били от бързописци и после коригирани от светителя (ПЭ / PE 2006).

Словата на св. Григорий Богослов добиват широка популярност. Съществуват многобройни техни преводи. Сред тях са и няколкото славянски. Тяхната поява е свързана с България. Слова на светителя се превеждат в самата зора от развитието на старобългарската книжнина. Първи през X в. се появява преводът на колекция от тринадесет подбрани произведения на Григорий Богослов. От този превод до нас е достигнал един руски кирилски препис от XI в., направен без съмнение от глаголическа подложка. Това е издаденият от А. Будилович Q.п.I.16 от Руската национална библиотека в Санкт Петербург (Будилович / Budilovich 1875). През X в. е извършена преславска ревизия на превода, към която са добавени и няколко нови слова на светителя. Тази ревизия е запазена само в руски преписи. Тези преписи съдържат и тълкованията на Никита Ираклийски (Бруни / Bruni 2004). През XIV в. се появява, според определението на Мария Спасова, пред-Евтимиевият превод на 16 слова на Григорий Богослов. Според авторката това става преди 1371 г. Този превод е съхранен в Първославовия сборник (№ 674 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, създаден към 1355 – 1360 г.). По-късно, вероятно по времето на Патриарх Евтимий, този превод е частично редактиран и сверен с гръцкия текст. Най-рано датираният препис от тази редакция е в ръкопис с автографа на Гаврил Урик от 1412 – 1413 г. Детайлно проучената от Мария Спасова история на развитието на всеки един от шестнадесетте текста в славянската ръкописна традиция (Спасова / Spasova 2014: 9 – 21) очертава приемствеността между всички етапи, през които преминава трансмисията на текстовете. За отбелязване е, че съдбата на всеки един текст не е една и съща.

Предлаганата разработка е посветена на един старозаветен цитат в *Слово за градобитието* от Григорий Богослов (Oratio XVI, Λόγος τὸν πατέρα σιωπῶντα διὰ τὴν πληγὴν τῆς χαλάζης, PG 1857: 933 – 964). То влиза и в двете разпространени в старата славянска книжнина колекции от слова на светителя – и в тази от тринадесет, и в тази от шестнадесет текста. В словото светителят се обръща към съгражданите си по повод на опустошителна по мащаба си градушка, която унищожава реколтата в

[1] Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранното споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия – проект „Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски език“.

района на родния му град в Кападокия. Баща му, който по това време е епископ на Назианз, потъва в скръб и мълчание. Св. Григорий Богослов се отправя думи на съчувствие и състрадание: „...Ужасно е да виждаме преждевременна жътва; да виждаме как земеделците скърбят за трудовете си и седят сякаш над мъртъвци над стълбата, които лек дъжд е отгледал, а силен е пожънал...“ (Творения / Tvoreniya 2009), но в парадигмата на мисленето на вярващия човек, разглежда бедствието като Божие наказание, сполетяло хората заради техните грехове. Напълно естествено темата за греха и възмездието е подкрепена с множество старо- и новозаветни реминисценции и цитати, като тези от Стария завет имат решителен превес. За разлика от всеопрощаващия Иисус Христос, Бог от Стария завет стои много по-близко до хората. Той предупреждава чрез своите пророци, а гневът му е всепоглъщащ. Реалното природно бедствие е повод авторът да припомни десетте страшни изпитания[2], които Йехова изпраща на народа на Египет (Изх 7 – 12), заради отказа на фараона да освободи евреите (седмото от тях е опустошителна градушка). Непосредствено след това Григорий Богослов се обръща към Книгата на пророк Йеремия, който предрича нещастия на народа на Израил и разорението на Йерусалим, заради това, че хората са се отвърнали от Бога.

На това място в текста на *Словото за градобитието* е цитиран стих от Книга на пророк Йеремия, който е предмет на предлаганото проучване.

По долу представям в табличен вид сравнението между първия преславски превод на текста от Q.п.I.16, представен в изданието на Будилович, втория преславски превод на текста, представен в препис от Първославовия сборник по изданието на М. Спасова (Спасова / Spasova 2014) и успореден гръцки текст от колекцията на Ж.-П. Мин.

Изборът на представителни за трансмисията на текста ръкописи се основава на многогодишните детайлни проучвания на славянската рецепция на словата на Григорий Богослов на Мария Спасова. В уводната част на фототипното издание на сборника с шестнадесет слова на св. Григорий Богослов по НБКМ 647, Първославовия сборник, М. Спасова дава следното развитие на превода на *Слово за градобитието*: съществуват два самостоятелни архаични превода, Q.п.I.16 (*Буд*) и отразеният в *Пръв* и *Ник*. През XIV в. е направен трети, пред-Евтимиев, запазен в *Хил* и *Деч*. По-късно той е редактиран частично – резултатът е *Урик* (Спасова / Spasova 2014: 20 – 21)[3]. Поради трудния достъп до част от ръкописите, които не са дигитализирани, на практика тук се сравняват двата, възникнали през ранния старобългарския период, превода на словото.

Q.п.I.16, л. 312 α-β (издаден наборно от А. Будилович)	НБКМ 647, л. 284б (издаден фототипно от М. Спасова)	PG 1857: 948
навѣсъ на вы градъ, девѧтѫю ꙗ ꙁвѫ показаѧ, винограды вашѧ и лоугы вашѧ. и жита вашѧ побихъ, и ꙁълобы вашеѧ не истръгъ. разоумѣѫ, ꙗко жестокъ єси, и жила желѣꙁна выꙗ твоꙗ. си речеть къ мънѣ, не наказаюмоумоу ни ранами, ни прѣщениимь. отъмѣтаѧи сѧ отъметаѥть, беꙁаконьныи беꙁаконьноуеть, ничьже выше	и наведохъ вамъ градъ. противѫ ꙗꙁвѣ наказаѫ. винограды вашѫ и дѫбравы вашѧ и жита ваша ѿжѫ. ꙁлобы вашѫ не съкроушихъ. вѣдѣ ꙗко жестокъ еси. и жила желѣꙁна на выѫ твоѫ. сии полоучаю речеть къ мнѣ. ни ꙗꙁвами наказаноу ѹмоу ѿмѣтаѫ сѧ, ѿмѣтаєⷮ же сѧ. беꙁаконоуѧ, беꙁаконоуѫть. ничьсоже съвыше наказаниє сѫще. ничьсоже	ἐπηγαγον ὑμῖν χάλαζαν, τῇ ἐναντίᾳ πληγῇ παιδεύων, ἀμπελῶνας ὑμῶν καὶ δρυμῶνας καὶ γεννήματα ὑμῶν ἐξεθέρισα· καὶ τὴν κακίαν ὑμῶν οὐ συνέτριψα. Γινώσκω, ὅτι σκληρὸς εἶ, καὶ νεῦρον σιδηροῦν ὁ τράχηλός σου· ταῦτα τυχὸν ἐρεῖ πρὸς ἐμὲ, τὸν μηδὲ ταῖς πληγαῖς νουθετούμανον· ὁ ἀνομῶν ἀνομει· οὐδέν ἡ ἄνωθεν νουθσία· νοὐδὲν αἱ μάστιτες. ’Εξέλι-

[2] Десетте изпитания са следните: 1. Аарон удря водата в Нил с тояга и тя се превръща в кръв; 2. От Нил излизат жаби; 3. Аарон удря с тояга земята и прахта се превръща в мушици; 4. Върху египтяните се спускат рояци щръклици; 5. Бог изпраща болести по добитъка; 6. Мойсей и Аарон вземат пепел. Пръсват я. Тя причинява гнойни циреи на хора и животни; 7. Йехова изпраща опустошителна градушка върху Египет; 8. Египет е нападнат от скакалци; 9. Господ потапя Египет в 3-дневна тъмнина; 10. Божий ангел избива първородните чеда на хора и животни.

[3] Сиглите са на М. Спасова – *Буд* = Q.п.I.16 от Руската национална библиотека, *Деч* = Дечански манастир, № 92 от 1351 г.; *Хил* = Хилендарски манастир, № 174 от средата на XIV в.; *Пръв* = Първославов сборник, Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, № 674 от 1355 – 1360 г. (Спасова / Spasova 2014: 9); *Ник* – Държавен исторически музей (ГИМ), Москва, № 954 (117); *Урик* – Руски държавен архив за древни актове (РГАДА), ф. 196, сб. на Ф. Ф. Мазурин, № 1494 от 1412 – 1413 г.

показаниꙗ ничьже раны. оскꙋдѣ дъмьчи, оскоудѣ олово, ꙗже и еремиимь прѣжде поносихь. въсоуе сьреброклепьчи сьреброклеплѥть зълобы вашѧ не истаꙗшѧ.	раны. исчезе дыма, исчезе е слово (sic!) ꙗже іеремиеѫ пръвѣе вамъ поносихь. въ тъще сребробиица троуждает сѧ лѫкавъства вашего источишѫ.	πε φυσητὴρ, ἐξέλιπε μόλιβδος, ἃ καὶ διὰ ’Ιερεμίου πρότερον ὑμῖν ὠνείδισα· Εἰς κενὸν ἀργυροκόπος ἀργυροκοπεῖ· πονηρίαι ὑμῶν οὐκ ἐτάκησαν.

В края на приведените откъси са цитирани и частично перифразирани стихове от Йер 6:29 – „Духалото изгоря; оловото се изгуби от огъня; леярът топи напразно, защото злите не се отлъчиха“ и Йер 6:30 – „ще ги нарекат отхвърлено сребро, защото Господ ги отхвърли“ (Синодална библия / Sinodalna bibliya 1993).

Пророк Йеремия дава безпощадна характеристика на еврейския народ – той е с „буйно и размирно сърце“ (Йер 5:23), народ с „необрязано ухо“, който не слуша словото Божие и се надсмива над него (Йер 6:10), не забелязва знаците Божии и не разбира Божиите пътища (Йер 5:21 – 22), всички са упорити отстъпници, живеят с клевета, те са мед и желязо – всички са отвратителни (Шавелски / Shavelski 1936 – 1937: 18).

Да се обърнем към богословското тълкуване на този библейски текст с помощта на А. П. Лопухин (Лопухин / Lopuhin 1909).

Йеремия смята, че народът напълно заслужава да бъде отвергнат от Бога, защото всички са непоправими отстъпници, те са като мед и желязо. Ковашкият мях е обгорял, оловото е изтляло в огъня. Напразно леярят топи (метал). Сравнявайки своя народ с метална руда, пророкът, подобно на леяря, иска да отдели шлаката от среброто, но напразно, защото всички са еднородна маса – само желязо (Лопухин / Lopuhin 1909).

Наситената с образи и символи картина има своята основа в представите на юдеите. Хоризонталното земно равнище се маркира от метали с характерен цвят – чисто злато – Светая светих, по-навън 18-каратово, още по-навън среброто, а най-навън (на двора) е медта. Юдаизмът приема, че всички метали са деградирало злато (Алмалех / Almaleh 2015). В този смисъл е и приведеното тълкувание на Лопухин. За оловото, от друга страна, се смята, че притежава магически свойства. То символизира енергия, обединяваща душите на хората, висшето служение, традиционните ценности. Това е металът на държавните лидери и църковни йерарси. Към това ще прибавя част от коментара на Никита Ираклийски: **ꙁлатнїи ковачеве. чистѧщее ѕлато олово вмѣтаитъ. олово҃. наричетъ прр҃къ мꙋчителнꙋю силꙋ. по разꙋмꙋ олово очищенїе мꙋченїе ѕлобъ н҃шихъ** (цитирано по ръкопис от Руската държавна библиотека, сбирка на МДА, ф. 172, № 72 – 16 слова на Григорий Богослов с тълкувания на Никита Ираклийски, л. 614б).

Преводът на този наситен с много символика цитат, дава възможност в старобългарските преводи да проникнат лексеми, свързани със занаятите и бита на средновековния човек.

Вниманието ми привлякоха начините, по който е преведено гръцкото φυσητήρ „ковашки мях, духало“.

В гръцки φυσητήρ има двояко значение – означава ковашки инструмент, мях, духало, както и човек, който работи с него. С ковашкия кожен мях чиракът раздухва огъня, без който обработката на метал е невъзможна.[4]

Латинският превод от Вулгата говори за повреден ковашки мях: *Defecit sufflatorium, in igne consumptum est plumbum: frustra conflavit conflator, malitiae enim eorum non sunt consumptae* (BSV). Така е и в съвременния английски превод: *The bellows have failed, the lead is consumed in the fire, the founder hath melted in vain: for their wicked deeds are not consumed* (BSV). В българския синодален превод на Библията ковашкият мях е изгорял: *Духалото изгоря; оловото се изгуби от огъня; леярът топи напразно, защото злите не се отлъчиха* (Синодална библия / Sinodalna bibliya 1993). Последният съвременен български превод на Българското библейско дружество коригира този текст по следния начин: *Духалото прегоря, оловото се загуби в огъня, напразно леярят топи, защото злите не се отлъчиха за наказание* (ББД / BBD 2012). В съвременния руски превод на Библията

[4] Не може да не прави впечатление разликата между, от една страна, гръцкия текст заедно със старобългарските му преводи, и, от друга страна, съвременния библейски превод. Възможно е това да се дължина сверяване на съвременните преводи и с еврейския текст. Това обаче не е предмет на настоящото съобщение.

ковашкият мях също е прегорял: *Раздувальный мех обгорел, свинец истлел от огня: плавильщик плавил напрасно, ибо злые не отделились* (РБД / RBD).

Двата старобългарски превода показват отчетливи различия, които заслужават внимание. На първо място ковашкият мях в тях изчезва, а не прегаря / изгаря – оскꙋдѣ дъмьчи (*Буд*) / исчезе дыма (*Първ*). Оловото също изчезва, а не се загубва / изтлява в огъня. На второ място този, който отчаяно се опитва да спаси среброто, т.е. да отдели праведните от отстъпниците и престъпниците, и в двата старобългарски превода не е леяр, а ковач на сребро – въсоуе сьреброклепьчи сьреброклеплѥть (*Буд*) / въ тъще сребробиица троужд҃ает сѧ (*Първ*). Първоначалният превод предава конструкцията figura etymologica. По-късният старобългарски превод предава текста по по-свободен начин.

Насочваме се към лексемите, които назовават ковашкия мях. Към представените вече дъмьчи (*Буд*) и дыма (*Първ*), ще се спрем и на разночетенията, които се откриват в трансмисията на текста на този цитат в славянската книжнина. За тази цел са ексцерпирани ръкописни и първопечатни източници. От особено значение тук са онези от тях, които включват тълкуванията на Никита Ираклийски, тъй като увеличават възможностите за наблюдение с разясненията на изходния текст на старозаветния пророк.

В значение „ковашки мях“ в Книга на пророк Йеремия и в цитата от *Слово за градобитието* на Григорий Богослов са използвани: дъмьчи в Q.п.I.16 от РНБ (13 слова на Григорий Богослов); дъма / дыма / дмыи в № 974 от Народната библиотека (Първославов сборник) и в № 89 от сбирката на Рогожкото гробище (ф. 247) в Руската държавна библиотека. В преписа на Великите Макариеви чети-минеи, месец януари, ср. на XVI (Държавен исторически музей, Москва, (ГИМ), Синодална сбирка, № 990) в тълкуванието е повторено ѡскоудѣ дмыи. ѡскоудѣ и ѡлово, л. 1133а. Вж. също доуновитель в Руска държавна библиотека, сбирка на МДА, ф. 173, № 172 (в тълкуванията пояснено с дмыи) и № 136 и 137 от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра (ф. 304.I) в същата библиотека; надꙋтїе на огнь в Острожката библия (Библия / Bibliya 1581); мѣхъ в Елизаветинска библия и след това и в по-късни нейни издания от 1751 нататък, например това от 1762 г. Към трансмисията на този библейски цитат се добавя дꙋновникъ от сборника Маргарит, цитирана в Църковнославянския речник на Дяченко – оскꙋде дꙋновникъ отъ огнꙗ, оскꙋде олово, вотще сребробитель сребро бїꙗ (ПЦС / PTSS 1900: 157). Този пример е цитиран и в речника на Ат. Бончев (РЦЕ / RTSE 2002: 155).

Към това ще добавим и извлеченото от палеославистичните речници. Един пример за название на „ковашки мях“ от речника на И. И. Срезневски е надъмениѥ / надъıманиѥ мѣшьноє (МСДЯ / MSDY 1902: 283). Примерът е от Слово на Даниил Заточеника: не ѡгнь твори҃ раж҃енїе желѣзꙋ но на҃менїе мѣш҃ное (Ундольский / Undol’skiy 1856: 108).

Справката в основните лексикографски справочници сочи, че голяма част от изброените по-горе варианти за назоваване на „ковашки мях / духало“ там не са отразени. Изключение прави дъмьчи от сборника с тринадесет слова на Григорий Богослов, което намираме в речниците на Миклошич (LPSGL 1862 – 1865: 183) и Срезневски (МСДЯ / MSDY 1893: 760). Поради твърде лаконичния начин на цитиране (почти без контекст) на, в основната си част, непубликувани ръкописи, в по-старите речници, не е напълно ясно какво е значението на надоуѥнь / надъменъ мѣхъ (LPSGL 1862 – 1865: 392) и надоуеши мѣхъ / надоувьше мѣхъı (LPSGL 1862 – 1865: 401).

Оформят се две групи названия: от една страна, многобройни деривати с различни словообразувателни суфикси от дѫти, доунѫти, доухати и префигираните надѫти, надъıмати, надоути и от друга страна, мѣхъ и производното прилагателно мѣшьнъ като участник в описателно название на ковашкия инструмент. Доколкото може да се съди по примерите, отразени в лексикографските справочници, употребата на мѣхъ като „ковашки мях, духало“ датира от сравнително по-късно време. Преобладаващите употреби на думата са в значение на „съд за съхранение на течности“ (СР / SR 1999: 888) и „кожена торба, чувал“ (МСДЯ / MSDY 1902: 252). Като цяло в старата славянска книжнина названията на ковашкия мях са мотивирани от предназначението на духалото, което с въздух разпалва огъня, а не от материала, от който е изработен уредът.

Етимологичният речник на славянските езици отделя няколко производни на праславянския глагол *dǫti, dъmǫ – *dъmiti рус. диал. *демить* ‘надувам, духам, раздухвам огън’; *dъma чеш. пол. *dma* ‘подухване на вятър’; *dъmьna рус. *домна* ‘печка за топене на метал’ (ЭССЯ / ESSY 1978: 181 – 182). Сред изброените производни на глагола *dǫti най-важно значение за нас има *dma* ‘подухване на вятър’ в чешки и полски, което е пряка успоредица на изброените по-горе названия на ковашкия мях – дъма, дъıма, дмъıи. Още една заглавна дума в Етимологичния речник на славянските езици

е от особено значение, поради трактовката ѝ в речниковата статия. Това е *dъmьсь – рус. диал. *дмец* „този, който раздухва меховете в ковачницата“. Към дефиницията е добавена бележка: „Сюда же йотовое производное др.-русск., русск.-цсл. **дъмьуи** „мех“, Гр. Наз. XI в.“ (ЭССЯ / ESSY 1978: 182). Като староруска и руско-църковнославянска е посочена лексемата **дъмьуи**, която продължава да стои самотно сред лексиката на старата славянска книжнина с единствената си употреба в най-ранния старобългарски превод на 13-е слова на св. Григорий Богослов.

Действително ли фонетичният облик на **дъмьуи** е йотация на *dъmьсь, настъпила на руска почва?

Преди всичко нито преводът на 13-е слова, нито повторният старобългарски преславски превод на 16-е слова е свързан с Русия. Руски е единствено преписът на словата на св. Григорий Богослов в ръкопис Q.п.I.16 от РПБ от XI в., както руски преписи са и огромна част от използваните в това проучване ръкописи.

По-долу предлагам друга хипотеза. Тя има опора на първо място в двоякото значение на φυσητής, която означава и „кожен мях, духало“, и професията на чирака, който го задвижва. От друга страна, имам предвид и руското диалектно *дмец*, което също означава занаят. *Дмец* е производно от сегашната основа на глагола **дѫти, дъмѫ**, към която е прибавена словообразователната наставка за образуване на nomina agentis -ец (-**ьць**).

Предполагам, че **дъмьуи** е образувана по еднотипен начин – към сегашната основа на **дѫти, дъмѫ** е добавена наставка за образуване на *nomina agentis*, но е използвана наставката **-уии**. Произходът ѝ е прабългарски, от тюркската наставка *-či. Тази наставка говори за степен на билингвизъм, тъй като с нея се образуват производни от славянски корени – **вълогъуии, письуии, продавъуии** (Делева / Deleva 1996: 125).

През последните години Татяна Мострова публикува едно от редките изследвания в областта на словообразуването в българския книжовен език в исторически план (Мострова / Mostrova 2015). Сред названията на имена от м. р. за имена на производители на действия (*nomina agentis*), авторката обобщава немалкото натрупани данни за продуктивния за старобългарския език словообразувателен тип с наставка **-уии**. Сред така наречените класически старобългарски паметници имена с тази наставка, с единични изключения, се срещат единствено в Супрасълския сборник. Отдавна учените свързват тази наставка с паметници като Златоструя, Шестоднева, Лествицата, Учителното евангелие, Симеоновия сборник, Поученията на Кирил Йерусалимски, Паренесиса на Ефрем Сирин, 13-е слова на Григорий Богослов, Хрониката на Георги Амартол, Синайския патерик, Пандектите на Антиох, Хомилиара на Михановић. Редица примери са изнесени в публикации на А. Ваян (Vaillant 1974: 329 – 330), А.-М. Тотоманова, Ив. Добрев, Ж. Икономова (Тотоманова, Добрев, Икономова / Totomanova, Dobrev, Ikonomova 1986: 126). Това го свързва отчетливо с паметници, преведени и създадени в цар-Симеоновата епоха. Попаднали с преславските ръкописи в Русия, те стават черта и на някои староруски ръкописи (Мострова / Mostrova 2015: 54). Откриват се и в по-късни среднобългарски – Лаврентиевия сборник **продавъуии, сокауии, сребропродавуии** (Цейтлин / Tseytlin 1986: 172), във втория търновски превод на Диалозите на папа Григорий Велики – **уъваньуии** виночерпец (Тихова / Tihova 1990: 301 – 302).

Смятам, че към тази редица от хибридни по същността си (славянски корен и прабългарски суфикс) образувания, можем да присъединим и **дъмьуии**. Наставката **-уии** не оставя никакво съмнение в това, че първият старобългарски преводач е схванал φυσητής не като „кожен мях, духало“, който е изгорял / обгорял, а като „чиракът, раздухващ огъня“, който е изчезнал. Това по всяка вероятност е причината за изоковаването на лексемата **дъмьуи**. Видимо словотворчеството остава без последствия за по-нататъшния развой на езика.

По-късният преславски превод прави съществени промени в първоначалния текст – наред със важното от текстова гледна точка включване на непреведените преди това встъпление и заключение, отстраняване на вставката, посветена на славянските езически практики, този повторен превод коригира неточности. Една от тези многобройни корекции е промяната, с която в старозаветния цитат от Книга на пророк Йеремия заема мястото си ковашкият мях, чиято повреда в алегоричния смисъл на повествованието на св. Григорий Богослов предопределя печалната равносметка, че изоставилият Бога народ, заслужава страданията, които се стоварват върху него.

Вън от всякакво съмнение е, че в ежедневната реч на средновековния българин основни реалии, свързани с един от много древните и почитани занаяти, ковашкия, няма как да не са имали

свои наименования. Какви са били те обаче е много трудно да е разбере, поради тематиката на средновековната книжнина. Единични и редки са случаите, в които ни се отдава възможност да надникнем в света на средновековния българин и да разберем тези елементарни за него неща. Такава възможност ни предоставя преводът на цитирания от св. Григорий Богослов старозаветен текст от Книга на пророк Йеремия.

В заключение можем да кажем, че в ранния период от Българското средновековие един от ключовите за ковашкия занаят инструмент, мяхът / духалото са били наричани **дѣма** / **дѣима** / **дмѣии.** Как се е наричала позицията „чирак в ковачница, който привежда в действие ковашкия мях / духалото“ засега не можем да кажем. Единственото, което ни дава архаичният превод на 13-те слова на св. Григорий Богослов, е един опит за образуване на хибридно образуване от славянското **дѣма** и прабългарската наставка **-ѵии.** Резултатът, **дѣмьѵии,** видимо е останал явление без последици за старобългарския книжовен език.

Цитирана литература / References

Алмалех 2015: Алмалех, М. Цветовите кодове в Светая светих на походния храм. – В: *Годишник на департамент „Романистика и германистика“*. Т. 1. Юбилейно издание в чест на 70-годишнината на доц. д-р Анушка Леви. София, с. 449 – 480. (Almaleh 2015: Almaleh, M. Tsvetovite kodove v Svetaya svetih na pohodnia hram. – V: *Godishnik na departament „Romanistika i germanistika“*. T. 1. Yubileyno izdanie v chest na 70-godishninata na dots. d-r Anushka Levi. Sofia, s. 449 – 480.)

Библия 1581: **Библїа, сирѣч книгы Ветхаго и Новаго Завѣта по ꙗзыкѹ словенскѹ.** Острог, Друк. І. Федорова. (Bibliya 1581: *Biblia, siriach knigy Vetkhago i Novago Zaviata po iazyku slovensku*. Ostrog, Druk. I. Fedorova.) <https://viewer.rusneb.ru/ru/rsl01003422516?page=766&rotate=0&theme=white> [19.12.2021]

ББД 2012: *Библия*. София: Българско библейско дружество. (BBD 2012: *Biblia*. Sofia: Balgarsko bibleysko druzhestvo.) <http://bulgarian.bible/> [19.12.2021]

РЦЕ 2002: Бончев, А. *Речник на църковнославянския език*. Т. 1. София. (RTSE 2002: Bonchev, A. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*. T. 1. Sofia.)

Бруни 2004: Бруни, А. М. *Θεολόγος. Древнеславянские тексты слов Григория Назианзина и их византийские прототипы*. Москва – Санкт-Петербург. (Bruni 2004: Bruni, A. M. *Θεολόγος. Drevneslavianskie teksty slov Grigoria Nazianzina i ih vizantiiskie prototipy*. Moskva – Sankt Peterburg.)

Будилович 1875: Будилович, А. С. *XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе. По рукописи Императорской публичной библиотеки XI века*. Санкт Петербург. (Budilovich 1875: Budilovich, A. S. *XIII slov Grigoriia Bogoslova v drevneslavianskom perevode. Po rukopisi Imperatorskoi publichnoi biblioteki XI veka*. Sankt Peterburg.)

Делева 1996: Делева, А. Прабългарските заемки в старобългарски език като материал за предписмената история на българския език. – В: *Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров*. Шумен, с. 119 – 128. (Deleva 1996: Deleva, A. Prabalgarskite zaemki v starobalgarski ezik kato material za predpismenata istoriya na balgarskiya ezik. – In: *Medievistichni izsledvania v pamet na Peyo Dimitrov*. Shumen, s. 119 – 128.)

Лопухин 1909: Лопухин, А. П. *Толковая Библия или комментарий на все книги Святого писания Ветхаго и Новаго завета. С иллюстрациями. Издание приемников А. П. Лопухина.* Т. 6. Петербург. (Lopuhin 1909: Lopuhin, A. P. *Tolkovaia Bibliia ili kommentarii na vse knigi Sviatogo pisaniia Vethago i Novogo zaveta. S illiustraciiami. Izdanie priemnikov A. P. Lopuhina.* T. 6. Peterburg.) <https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblia/> [19.12.2021]

Мострова 2015: Мострова, Т. *Словообразувателни тенденции в развитието на българския книжовен език през Средновековието (Кирило-Методиевите традиции в паметници от XIV в.). [Кирило-Методиевски студии, Кн. 24].* София. (Mostrova 2015: Mostrova, T. *Slovoobrazuvatelni tendentsii v razvitieto na balgarskia knizhoven ezik prez Srednovekovieto (Kirilo-Metodievite traditsii v pametnitsi ot XIV v.) [Kirilo-Metodievski studii, Kn. 24].* Sofia.)

МСДЯ 1893, 1902: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1, 2. Санкт Петербург. (MSDY 1893, 1902: Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlia slovariia drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam.* T. 1, 2. Sankt Peterburg.)

ПЦС 1900: Дьяченко, Г. М. *Полный церковнославянский словарь*. Москва. (PTSS 1900: Diachenko, G. M. *Polnyy cerkovnoslavianskiy slovar'*. Moskva.)

ПЭ 2006: Алфеев, И., М. Желтов, А. А. Турилов. Григорий Богослов. – В: *Православная энциклопедия*, т. 12, Москва, с. 668 – 712. (PE 2006: Alfeev, I., M. Zheltov, A. A. Turilov. Grigoriy Bogoslov. – In: *Pravoslavnaia enciklopediia*, t. 12, Moskva, s. 668 – 712 <https://www.pravenc.ru/> [19.12.2021]

Синодална библия 1993: *Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет*. София: Св. Синод на Българската православна църква. (Sinodalna bibliya 1993: *Bibliya sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethia i Novia zavet.* Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata pravoslavna tsarkva.)

Спасова 2014: Спасова, М. *16 слова на св. Григорий Богослов*. София. (Spasova 2014: Spasova, M. *16 slova na sv. Grigoriy Bogoslov*. Sofia.)
СР 1999: Старобългарски речник. Т. 1. София. (SR 1999: Starobalgarski rechnik. T. 1. Sofia.)
Творения 2009: *Творения на светителя Григорий Богослов*, Т. 1, част 2. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк. Георги Зограф". Света гора, Атон. (Tvoreniya 2009: *Tvoreniya na svetitelya Grigoriy Bogoslov,* T. 1, chast 2. Slavyanobalgarski manastir „Sv. Vmchk. Georgi Zograf". Sveta gora, Aton.) <http://sveta-gora-zograph.com/books/SvGrigoriiBogoslov_t1-2/book.html#d0e799> [19.12.2021]
Тихова 1990: Тихова, М. Замяна на прабългарските думи в Римския патерик. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев".* Т. 1 (за 1987), с. 295 – 311. (Tihova 1990: Tihova, M. Zamyana na prabalgarskite dumi v Rimskiya paterik. – *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski". Nauchen tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Ivan Duychev".* T. 1 (za 1987), s. 295 – 311.)
Тотоманова, Добрев, Икономова 1986: Тотоманова, А.-М., И. Добрев, Ж. Икономова. *Старобългарски език за XII клас на Националната гимназия за древни езици и култури.* София. (Totomanova, Dobrev, Ikonomova. 1986: Totomanova, A.-M., I. Dobrev, Zh. Ikonomova. *Starobalgarski ezik za XII klas na Natsionalnata gimnaziya za drevni ezitsi i kulturi*. Sofiya.)
Ундольский 1856: Ундольский, В. М. Новая редакция (XIII) века Слова Даниила Заточеника – данила заточеника моленїе к своемѣ кн҃зю ꙗрославѣ всеволодовичю – *Русская беседа*, Т. 2, с. 90 – 122. (Undol'skiy 1856: Undol'skiy, V. M. Novaia redakcia (XIII) veka Slova Daniila Zatochenika – danila zatochenika molenie k svoemu kniazu Iaroslavu Vsevolodovichu – *Russkaia beseda*, T. 2, s. 90 – 122.)
Шавелски 1936 – 1937: Шавелски, Г. И. Пророк Йеремия и неговото време. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Богословски факултет,* т. XIV, с. 1 – 56. (Shavelski 1936 – 1937: Shavelski, G. I. Prorok Yeremiya i negovoto vreme. – *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski". Bogoslovski fakultet,* t. XIV, s. 1 – 56.)
Цейтлин 1986: Цейтлин, Р. М. *Лексика древнеболгарских рукописей X – XI вв*. София. (Tseytlin 1986: Tseytlin, R. M. *Leksika drevnebolgarskih rukopisei X – XI vv.* Sofia.)
ЭССЯ 1978: *Этимологический словарь славянских языков*. Вып 5. Москва (ESSY 1978: Etimologicheskiy slovar' slavianskikh iazykov. Vyp. 5. Moskva).
BSV: *Latin Vulgate Bible with Douay-Rheims English Translation*. <https://vulgate.org/> [19.12.2021]
LPSGL 1862 – 1865: Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobona.
PG 1857: Migne, J. P. *Patrologiae cursus complectus. Series graeca*. T. 35. Paris. <http://patristica.net/graeca/> [19.12.2021]
Vaillant 1974: Vaillant, A. *Grammaire comrarée des langues slaves. T. 4. La formation des noms.* Paris.

A BIBLE QUOTATION AND SEVERAL TERMS FOR A BLACKSMITH'S BELLOWS IN THE OLD SLAVONIC LITERATURE

Elka Mircheva

Institute for Bulgarian Language "Prof. Lyubomir Andreychin", Bulgarian Academy of Sciences

elka_mircheva@abv.bg

Abstract. The article examines the vocabulary of the two Old Bulgarian translations of Orations of St. Gregory of Nazianzus. The analysis is focused on the transmission of a biblical reference from the prophet Jeremiah in the context of everyday life of the Bulgarian medieval society. A new hypothesis is proposed for the understanding of дъмьчии – a lexeme unique for Slavonic medieval literature.

Keywords: *prophet Jeremiah, St. Gregory of Nazianzus, vocabulary, lexicology, history of Bulgarian language*

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА НЯКОИ РЕДКИ ДУМИ В „МАРГИНАЛНИТЕ“ ПИСМЕНИ СВИДЕТЕЛСТВА ОТ X–XI В.[1]

Явор Милтенов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

y.miltenov@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се разглеждат няколко редки думи, засвидетелствани в бележки, оставени а) от ръцете на преписвачите на старобългарски ръкописи от X – XI в., и б) в епиграфски паметници от същия период. В някои случаи се извършва нова интерпретация на анализирания материал, а в други такава се предлага за пръв път.

Ключови думи: *надписи, графити, приписки, старобългарски език*

От най-ранния период на българската средновековна писмена култура до нас са достигнали две групи нейни представители.

Първата се формира от известния нееднороден корпус от случайно достигнали до нас двадесетина ръкописа и фрагмента, които често биват наричани „класически старобългарски паметници“. Те винаги са били в центъра на научния интерес и поради своя обем и авторитет съхранените в тях текстове с езиковите си характеристики закономерно са в основата на граматики, учебници и речници, описващи и реконструиращи старобългарския език.

Втората група се състои от писмени свидетелства, които остават по-скоро встрани, в периферията на изследователското внимание, поне що се отнася до вписването на данните от тях в общата картина на езиковото развитие през X – XI в. Това са всички надписи и текстове върху камък, мазилка, керамика, върху различни предмети, оловни амулети и т.н. Освен от гледна точка на позицията и ролята им в съвременната наука, в рамките на тази група текстове включвам и такива, които са в буквалния смисъл на думата маргинални – написани са in margine, в полето на ръкописите: става въпрос за всякакви по тип паратекстове, обяснителен или помощен апарат – приписки, бележки, глоси, номерация, заглавия, надписи към изображения и т.н.

Всъщност, нито едните са в пълния смисъл на думата класически (Милтенов / Miltenov 2019b: 155 – 157 и сл.), нито другите заслужават сведенията, почерпени от тях, да бъдат подценени и да заемат маргинално или второстепенно място. Ако искаме да разглеждаме старобългарския език в диахрония, както и въпроси, свързани с образованието и писмената култура, то двете групи източници, заедно с произведенията, възникнали през старобългарския период, но запазени в по-късни преписи, трябва да се разглеждат като едно цяло, а свидетелствата им – като равноценни.

Развитието на палеославистиката в последните десетилетия и публикуването на нови изследвания и материали доведе до все повече основополагащи публикации, подчинени на това разбиране. В началото може да се постави пионерската работа на Ст. Смядовски (Смядовски / Smyadovski 1993) върху българската кирилска епиграфика, която съдържа задълбочен анализ на всички известни до тогавашния момент надписи и графити от X – XV в езиков план. Година по-късно от печат излиза корпусът на надписите от Първото българско царство, съставен от К. Попконстантинов и О. Кронщайнер (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994), който съдържа снимки и разчитане на около 80 писмени паметника. В Старобългарския речник, издание на Института за български език, е пуб-

[1] Изказвам благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия във връзка с проект „Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски език“. За илюстрациите дължа благодарност на Ватиканската апостолическа библиотека и Руската национална библиотека за свободния онлайн достъп до техните ресурси, както и на The Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage (CIMA), Австрия.

ликуван лексикален материал от няколко от тези надписи в приложението към втория том, издаден през 2009 г. (СР 2009). От ключово значение е студията на А.-М. Тотоманова върху единството на българския книжовен и некнижовен език през X–XI в. (Тотоманова / Totomanova 2014). След като представя тези процеси в езика, протичащи зад стремежа на книжовниците да запазват единството и разпознаваемостта на правописната норма, създадена от Първоучителите, Тотоманова анализира комплексно епиграфския материал като извор за писмения некнижовен узус на българския език (Тотоманова 2014 / Totomanova 2014: 155 – 156), допълвайки и развивайки в нови посоки направеното вече от Ст. Смядовски. Подбрани характерни особености на надписите и графитите стават част и от учебника по старобългарски език с автор Т. Славова (Славова / Slavova 2017). По този начин, въпреки лапидарността си и практически неголемия брой на случаи с четим по-дълъг текст, данните от епиграфските паметници за пръв път влизат в научен оборот равностойно с тези от книжовните. Напоследък бе публикуван и речник-индекс (Илиева 2021 / Ilieva 2021: 137 – 181), който пълно представя корпуса от каталога на Попконстантинов и Кронщайнер заедно с някои нови открития, а в допълнение също е приложен езиков анализ (Илиева 2021/ Ilieva 2021: 182 – 197).

Целта на настоящото кратко проучване е да представи няколко редки думи и хапакси, употребени в бележки и надписи, които с по-голяма или по-малка сигурност се отнасят към старобългарския период. Както става ясно от заглавието и въвеждащите думи по-горе, материалът е ексцерпиран от отделни думи или кратки текстове, оставени вероятно от ръцете на преписвачите на ръкописите от X – XI в. или техни съвременници, а също така и вече коментирани[2] преди епиграфски паметници, за които се предлага допълване или нова интерпретация.

вори ‘нека?’. На л. 94r в Асеманиевото евангелие със зелено мастило е написана кирилско-глаголическата приписка. Кирилският текст е ограден с две малки кръстчета и гласи: **вори благослови бг҃ъ и сил҃ книгꙑ аминъ**. По-нататък с глаголица от същата ръка следва продължение, написано след четири точки във формата на кръст: **зълоѥ** (или **зъло ѥ**) **чрънило братѥ а ⱃⰰⱌⱏ**[3] **злѣ грѣбѣ**.

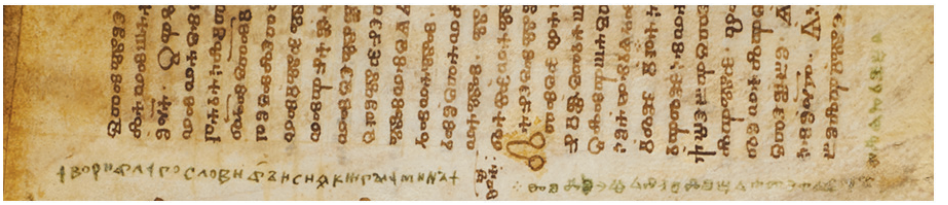

Асеманиево евангелие, Vat. slav. 3, приписка на л. 94r.

Асеманиево евангелие, Vat. slav. 3, приписка на л. 94r под ултравиолетова флуоресценция.

Както става ясно, във втората част писачът се оплаква от качеството на мастилото и непохватните си ръце. Това навежда на мисълта, че тъкмо той е извършил замазките в зелено из целия ръкопис, защото наистина често се случва зеленото мастило да проникне от другата страна на страницата или да излезе извън очертанията на желаното пространство. К. Станчев смята, че авторът на тези приписки изглежда е бил помощник на основния писач (Джурова, Станчев, Япунджич / Dzhurova,

---

[2] Лексиката на епиграфските паметници е изследвана у Смядовски / Smyadovski 1993: 174 – 180, включена е под формата на словник без индексална част в каталога на К. Попконстантинов и О. Кронщайнер (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 250 – 266), пълна ексцерпция е осъществена в работата на В. Илиева (Илиева / Ilieva 2021: 137 – 181, кратък анализ на с. 182 – 183).

[3] Четенето на Й. Курц (Kurz 1955) ⱃⰰⱌⱏ трудно се разчита, може да е вярно само, ако ⱏ е писан на кирилица. Б. Велчева (1983: 203 – 204) разчита ⱃⰰⱌⰻ с ѫ, същото предлага и К. Станчев (Джурова, Станчев, Япунджич / Dzhurova, Stanchev, Yapundzhich 1985: 58).

Stanchev, Yapundzhich 1985: 58), но съществува и мнение (Иванова-Мавродинова, Мавродинова / Ivanova-Mavrodinova, Mavrodinova 1999: 20), че всички оцветявания на инициали в „калнозелено“ са направени „значително по-късно от втора, неука ръка, от която са и зелените замазки над заглавията“. Неясно обаче остава защо би било необходимо такова допълнително украсяване „по-късно“.

Думата **вори** в началото на бележката е хапакс, чието тълкуване не е напълно ясно. Според контекста може да се предположи, че означава ‘нека’ (в такъв случай **благослови** е форма за сег. вр. 3 л. ед. ч. с отпаднало окончание **-тъ**) или ‘наистина’ (тогава **благослови** може да е аористна форма). От гледна точка на някакви паралели, възможно е да се търси връзка с евентуално диалектно произношение на старобългарско **воле**, което означава ‘ето, нима, нека’, или със засвидетелстваното в диалектите междуметие *ба̀ре, барѝм, ва̀ре, верѝ*, идващо от гръцко βαρέ (БЕР / BER 1: 33, 135), но и двете обяснения не изглеждат убедителни.

нежитъ ‘нежит’. Колкото и да е странно за съвременния изследовател, в лексикографските справочници, съдържащи материал от средновековни текстове, думата **нежитъ** почти не е засвидетелствана. В речника на Фр. Миклошич тя е коментирана с quid sit ignoratur (LPSGL: 426), а у И. И. Срезневски вместо значение стои знак ‘?’ и илюстративният материал включва само един пример от Индекс на забранените книги (МСДЯ / MSDY 3: 181 от допълнението). Днес е добре известно, че *нежит* е наименование на болест, която според изворите засяга с инфекция преди всичко главата – мозъка, очите, ушите, устата и костите. Няма единство в мненията коя точно болест обозначава, макар че в средновековни текстове е запазена употреба на сродната **нежитовица** в значение на ‘чума’. Думата **нежитъ** се среща в молитви срещу болестта, записвани както в ръкописи (примерите са късни, сръбски и руски преписи датиращи от края на XIII – XIV в. нататък, вж. Левшина / Levshina 2016), така и върху оловни амулети (български по произход, най-ранните от които датират от X в.). Изчерпателни сведения за предходни изследвания и съпоставителен текстологически анализ на изворите е извършена на друго място (Miltenov (in print)) и затова спестявам тази обширна информация тук. Задоволявам се само да отбележа, че върху българските *lamelae* са засвидетелствани именно някои от текстовете, запазени в руската и сръбската ръкописна традиция, както и че повечето от тях имат гръцки оригинали.

Като пример за употребата на **нежитъ** в паметници от X – XI в. може да послужи например амулетът от Пъкуюл луй Coape (вж. Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 126, Константинова / Konstantinova 1997): (..)**ходѧщꙋ і҃с** (...) **з҃**(...)**о н**(...) (..)**дѧщоу же нежитꙋ сър**(.)**те і҃съ і рече** (.)**моу камо идеши нежите і рече емоу нежитъ азъ ідѫ въ чл҃в**(.) **главѫ мозга ісмръ**(.)**атъ вѣк**(...) (..)**кроушитъ оѡці ослѣпитъ оуши оглоушітъ і рече емоу обрати сѧ въ** (...)**ѫ горѫ і въ еленѫ главѫ и въ** (...)**нѫ тъ бо естъ тръпѣливъ нынѣ и присно и въ вѣкы вѣкомъ ам**(...) **і҃с х҃с ніка.**

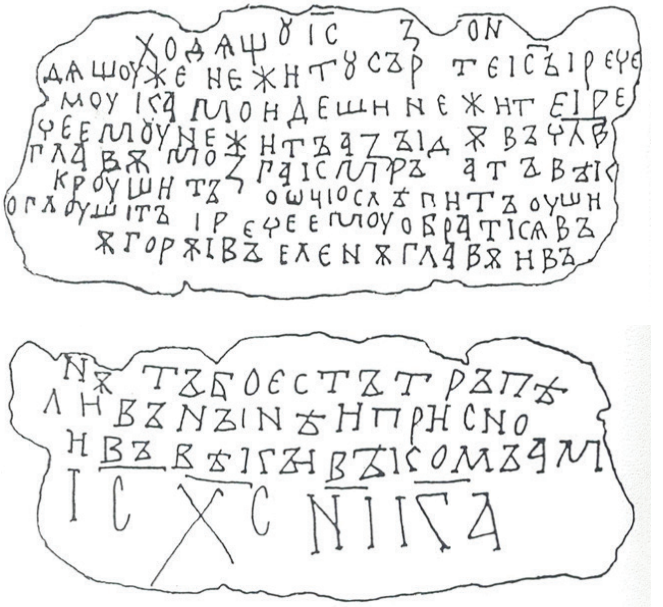

Амулет от Пъкуюл луй Coape, X в. (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 126)

Сходен текст откриваме в неколкократно публикувана пластина от Кърджалийско (вж. последно Попконстантинов / Popkonstantinov 2009: 344), а малко по-различна версия върху амулети от с. Одърци (вж. последно Константинова / Konstantinova 1997) и от Хасковско (Попконстантинов / Popkonstantinov 2009: 345). Други молитвени формули откриваме в ранни оловни амулети от с. Градец, Видинско (Попконстантинов / Popkonstantinov 2014) и от Западна България (местонамирането е неизвестно, Марков / Markov 2006). Всички те или са били създадени през старобългарската епоха, или показват силно влияние от старинни, понякога сигурно глаголически, образци. И във всички тях се среща думата **нежитъ**, иначе неизвестна от други български източници извън събраните народни поверия и баяния (вж. последно ЕРБНМ / ERBNM: 66, 67, 122, 133).

срѣдопостие ‘Средопостие’. Думата се среща в бележка в долното поле на л. 76v в Асеманиевото евангелие, която гласи: **и крестѫ да цѣлоуетѧ честѭнъ Срѣдопостие**, *и кръста да целунете честен [на] Средопостие*.

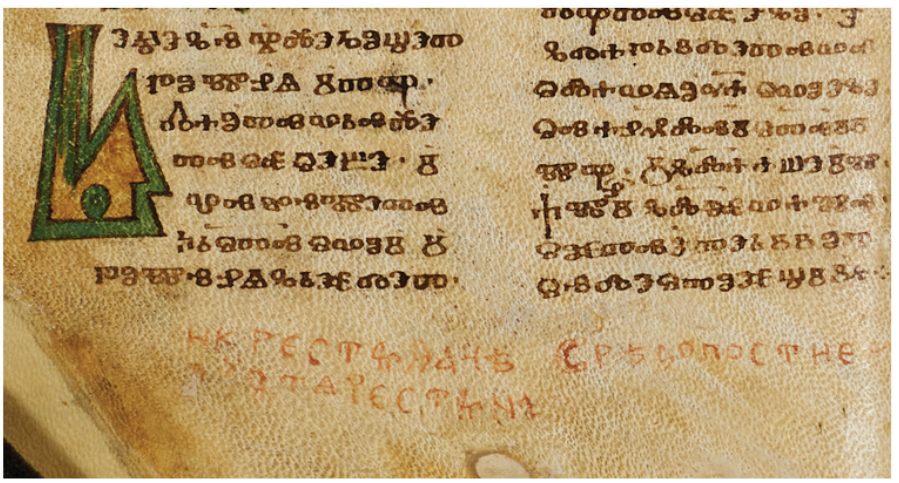

Асеманиево евангелие, Vat. slav. 3, приписка на Иван Кравонос и инициал със сходно мастило на л. 76v.

Кой е авторът узнаваме от друг паратекст със същия почерк, разположен между двете текстови колони на л. 46v: **о папасъ ивани кравоноси писа еванѫгелие сие**, *поп Иван Кравонос писа това евангелие*.

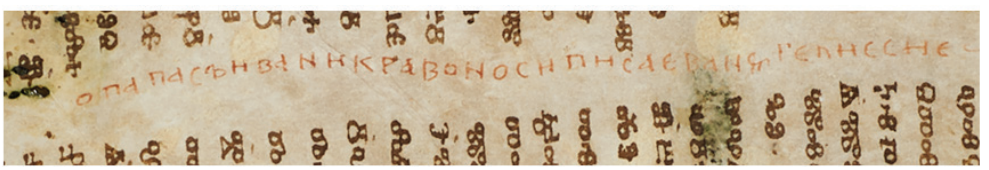

Асеманиево евангелие, Vat. slav. 3, приписка на Иван Кравонос на л. 46v.

Смята се традиционно, че поп Иван Кравонос е оставил двете бележки върху страниците на ръкописа по-късно, десетилетия след неговото написване, през XI – XII век (Джурова, Станчев, Япунджич / Dzhurova, Stanchev, Yapundzhich 1985: 58 – 59, Станчев / Stanchev 2000: 92). Има обаче основания да се смята, че той е един от книжовниците, погрижили се за неговото създаване. Мастилото, с което Иван Кравонос пише, наистина не е същото като на основния текст, но е много сходно с багрите, употребени при запълването на инициалите (срв. тези на срещуположния на л. 46v л. 47r и на самия л. 76v). Затова не е невъзможно поп Иван да е работил по украсата на ръкописа. В такъв случай под **писа** в неговата бележка следва да се разбира ‘украси, изрисува’. Длъжни сме да се абстрахираме от фонетичните и правописните специфики[4] на неговите два записа, доколкото „мар-

[4] За тях вж. последно Тотоманова / Totomanova 2010.

гиналните“ текстове, за които става дума в настоящото проучване, не са повлияни от ортографията на протографа, по-лесно преминават отвъд границите, поставени от книжовната норма и отиват в полето на говоримия език, като с това регистрират „вътрешната динамика на старобългарското езиково състояние, което съвсем не е така единно, застинало и неизменно, както го описват старобългарските граматики“ (Тотоманова / Totomanova 2014: 100).

Думата **срѣдопостиѥ** служи да отбележи преполовяването на Великия пост, което се случва по време на Кръстопоклонната седмица. Поради това и Иван Кравонос призовава читателите да се поклонят пред кръста. В съвременния български език са известни названията *средопостна неделя* и *средопостница*, които обичайно се отнасят към целия период, и *сряда-средопостница* специално за средния ден и от тази седмица, и от поста – Сряда средопостна (БЕР / BER 7: 414 – 415). *Средопостие* като термин е известно от руски източници (ТСЖВЯ / TSZVY 4: 479 – 480), в които обозначава именно срядата. В средновековни извори не се среща.

соукати ‘изходя’. В манастира край с. Равна, Провадийско, са открити множество графити, повечето от които са писани на външните стени на църквата и представляват молитви за здраве или вдълбани имена и кръстове със същото предназначение. В каталога на К. Попконстантинов и О. Кронщайнер сигнираният като надпис № 3 кирилски графит (Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 220 – 221) буди недоумение у редица изследователи със своето съдържание: **марина соука соука чрива ва м**. Според авторите на каталога надписът следва да се интерпретира така: *Marina Hündin Hündin geile* (*Марина, кучка, кучка похотлива*); според Б. Николова (2018: 237) „някои от посетителите в манастира са се държали не особено богобоязливо, даже неприлично. Някой от тях е написал: *Марина – кучка. Червива кучка*“; според значенията на думите в Речник-индекса, съставен от В. Илиева, смисълът е *Марина, кучка, кучка бременна*.

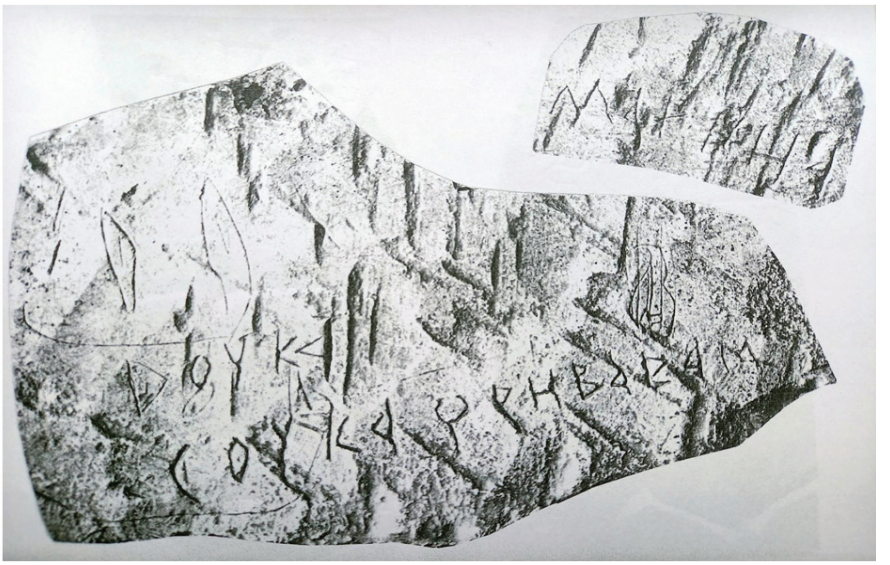

Надпис № 3 от манастира край Равна, Провадийско
(Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 220).

Разбирането на думата **соука** като съществително, идентично с руското *сука* ‘кучка’, се натъква на едно препятствие от езиков характер (освен очевидната неуместност на такъв надпис върху стената на църквата) – тази лексема не е засвидетелствана в други южнославянски източници нито от Средновековието, нито от съвременността (отсъства в Геров / Gerov 1904, Skok 1971, седмия том на БЕР / BER и др.). Появата ѝ в руската традиция на сборника Пчела (Пичхадзе, Макеева 2008: 299, 714 – 715 и 535 – 536, 870) не се потвърждава от сръбските преписи (срв. Кузидова-Караджинова 2012: 318, §198, замяна с **коучька**, и 331, §333, пропуск на пасажа). Твърде вероятно е думата да е характерен русизъм, който не се среща на Балканите.

Поради това следва да се помисли за друга интерпретация на **соука** – като аористна глаголна форма за 3 л. ед. ч. от **соукати** ‘суча, усуквам, точа’. Като се вземе под внимание останалата част

от надписа, може да се допусне, че значението на глагола в случая е преносно, и в съответствие с контекста съм склонен да предположа, че соука трябва да се преведе като ‘изходи’. Свързването на ‘усукани нишки, връв’ по асоциация с ‘изпражнение’ не е необичайно – то е засвидетелствано в съвременните диалектни *сукалка* ‘(част от) изпражнение (обикновено на овца, мишка и др.)’, *сукарка* ‘топчица мръсотия по задник’, *сукер* ‘котешко изпражнение’ и др. (БЕР / BER 7: 621 – 622). Ако в рамките на тази хипотеза приемем чривава за диалектен вариант на чрьвава, форма във вин. п. мн. ч. ж. р. от прилагателното чрьвавъ ‘червив’, и недовършената дума в края, започваща с буква м, възстановим като м[отъıла], съществително във вин. п. мн. ч., съгласувано с предхождащото го прилагателно, то целият текст би гласял: марина соука соука чривава м[отъıла], *Марина изходи изходи червиви изпражнения.* В случай, че това тълкуване се доближава до истината, то съобщението гласи, че Марина е страдала от паразитни червеи (вероятно – глисти), заселили се в тялото ѝ. Трябва да се има предвид също, че не е невъзможно същата Марина да се споменава в гръцко-старобългарския надпис № 2 (cocoν o θ҃ε την μηρηνα б҃ж ти помози марине правь ти вещтаѫ, Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: 218 – 219). Следователно, както и други графити и рисунки по стените на църквата, и надпис № 3 може да се интерпретира в контекста на засвидетелстваното в манастира край с. Равна масово посещение на поклонници, молещи за здраве. Така от запис с обидно съдържание, нашият графит придобива друг смисъл – чрез него неизвестен разтревожен молител търси Божията помощ за излекуването на своя родственица или дете.

тръхъть ‘монета с малка стойност’. Слабо известно е, че копистът на Зографското евангелие предлага синонимни варианти като глоси в полетата на ръкописа за определени лексеми (Милтенов / Miltenov 2019a). Тази редакторска работа засяга предимно лексика от гръцки произход. Сред глосираните думи попада и конъдратъ на л. 6v в пасаж от Мат 5: 26, за която в полето на кирилица копистът предлага синонимно тълкуване трьхть.

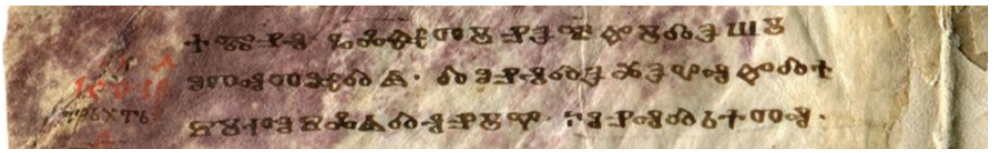

Зографско евангелие, л. 6v. Глоса към текста на Мат 5:26.

В Зографското евангелие и в други свидетели, включително в Мариинското евангелие, тръхъть се среща обичайно в Лук 12:59 със съответствие λεπτόν (МСДЯ / MSDY 3: 1014, СРЯ / SRY 30: 184). Може би писачът се е повлиял тъкмо от този стих, защото става дума за идентичен епизод в Евангелието от Матей и в Евангелието от Лука. Освен тези примери, думата тръхъть е отбелязана според речниците още само в Огласителните поучения на Кирил Йерусалимски срещу гр. ὀβολός.

* * *

„Маргиналните“ писмени свидетелства от X – XI в. предлагат няколко интересни словоупотреби, които или са хапакси, или се срещат рядко в книжовните източници. Изследваните тук лексеми могат да бъдат присъединени към анализирани вече от предходни изследователи (Ст. Смядовски, В. Илиева и др.) рядкосрещани думи от епиграфските паметници като богоинъ ‘багаин’, прѧсленъ ‘прешлен, тежест за вретено’, свѣштица ‘свещица’, тръмы ‘пчелен кошер’, чрьгоубъıлıа ‘чъргубиля (ичиргу боил)’ и др. Лексикалната страна на писмените свидетелства извън „канона“ съдържа наймалко като количество ценни данни заради тяхната лаконичност. Много повече материал може да бъде почерпен от гледна точка на палеографията, всекидневния живот и културната история, теми, на които се надявам да имам възможността да посветя следващи проучвания.

Цитирана литература / References

БЕР: *Български етимологичен речник.* Т. 1 – 7. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2007 – 2010. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik.* T. 1 – 7. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

Геров 1904: Геров, Н. *Речник на българския език с тълкуване на думите на български и на руски.* Ч. 5. Пловдив: Съгласие. (Gerov 1904: Gerov, N. *Rechnik na balgarskia ezik s talkuvane na dumite na balgarski i na ruski.* Ch. 5. Plovdiv: Saglasie.)

Джурова, Станчев, Япунджич 1985: Джурова, А., Кр. Станчев, М. Япунджич. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека.* София: Свят. (Dzhurova, Stanchev, Yapundzhich 1985: Dzhurova, A., Kr. Stanchev, M. Yapundzhich. *Opis na slavyanskite rakopisi vav Vatikanskata biblioteka.* Sofia: Svyat.)

ЕРБНМ: Витанова, М., В. Мичева, Й. Кирилова, К. Мичева-Пейчева, Н. Николова. *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2021. (ERBNM: Vitanova, M., V. Micheva, Y. Kirilova, K. Micheva-Peycheva, N. Nikolova. *Etnolingvistichen rechnik na balgarskata narodna meditsina.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2021.)

Илиева 2021: Илиева, В. Епиграфски паметници на Първото българско царство (IX – XI в.). Речник-индекс и езиков коментар. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии.* Т. 106. София, с. 124 – 245. (Ilieva 2021: Ilieva, V. Epigrafski pametnitsi na Parvoto balgarsko tsarstvo (IX – XI v.). Rechnik-indeks i ezikov komentar. – In: *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Fakultet po slavyanski filologii.* T. 106. Sofia, 2021, s. 124 – 245.)

Иванова-Мавродинова, Мавродинова 1999: Иванова-Мавродинова, В., Л. Мавродинова. Украсата на старобългарските ръкописи до края на XI век. – В: *Кирило-Методиевски студии,* Т. 12. София, с. 5 – 86. (Ivanova-Mavrodinova, Mavrodinova 1999: Ivanova-Mavrodinova, V., L. Mavrodinova. Ukrasata na starobalgarskite rakopisi do kraya na XI vek. – In: *Kirilo-Metodievski studii,* T. 12. Sofia, s. 5 – 86.)

Константинова 1997: Константинова, В. Езикови бележки върху текстове от няколко български амулета. – В: *Преславска книжовна школа.* Т. 2. Шумен, с. 163 – 173. (Konstantinova 1997: Konstantinova, V. Ezikovi belezhki varhu tekstove ot nyakolko balgarski amuleta. – In: *Preslavska knizhovna shkola*. T. 2. Shumen, s. 163 – 173.)

Левшина 2016: Левшина, Ж. Л. Врачевальные молитвы „от нежита“ у южных и восточных славян (Археографический обзор). – В: *Археографски прилози,* 38, с. 151 – 171. (Levshina 2016: Levshina, Zh. L. Vracheval'nye molitvy „ot nezhita“ u yuzhnyh i vostochnyh slavyan (Arheograficheskii obzor). – In: *Arheografski prilozi,* 38, s. 151 – 171.)

Марков 2006: Марков, Н. Два нови амулета срещу „нежит“ от Западна България. – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 331 – 342. (Markov 2006: Markov, N. Dva novi amuleta sreshtu „nezhit“ ot Zapadna Bulgaria. – In: *Tangra. Sbornik v chest na 70-godishninata na akad. V. Gyuzelev.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 331 – 342.)

Милтенов 2019a: Милтенов, Я. Три пласта на лексикално редактиране в Зографското евангелие. – В: *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies.* Vol. 8, № 1, с. 12 – 24. (Miltenov 2019a: Miltenov, Ya. Tri plasta na leksikalno redaktirane v Zografskoto evangelie. – In: *Slověne = Slovѣne. International Journal of Slavic Studies*. Vol. 8, № 1, s. 12 – 24.)

Милтенов 2019b: Милтенов, Я. Проблеми и перспективи пред проучването на „класическите“ старобългарски паметници. – В: *Старобългарска литература,* № 59 – 60, с. 153 – 198. (Miltenov 2019b: Miltenov, Ya. Problemi i perspektivi pred prouchvaneto na „klasicheskite“ starobalgarski pametnitsi. – In: *Starobalgarska literatura,* № 59 – 60, s. 153 – 198.)

МСДЯ: Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.* Т. 1 – 3. Санкт Петербург: издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, 1893 – 1903. (MSDY: Sreznevskiy I. I. *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pisymennym pamyatnikam*. T. 1 – 3. Sankt Peterburg: izdanie Otdelenia russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akademii nauk, 1893 – 1903.)

Попконстантинов 2009: Попконстантинов, К. Заклинателни молитви върху оловни амулети от Средновековна България и паралелите им в требници от Средновековна Сърбия. – В: *Зборник радова Византолошког института (Белград),* 46, с. 341 – 351. (Popkonstantinov 2009: Popkonstantinov, K. Zaklinatelni molitvi varhu olovni amuleti ot Srednovekovna Bulgaria i paralelite im v trebnitsi ot Srednovekovna Sarbia. – In: *Zbornik radova Vizantoloshkog instituta* (Belgrad), 46, s. 341 – 351.)

Попконстантинов 2014: Попконстантинов, К. Оловен амулет с текст от X в. против нежит от с. Градец, Видинско. – В: *Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уйлям Федер*. Шумен: НЦ „Преславска книжовна школа“, с. 288 – 303. (Popkonstantinov 2014: Popkonstantinov, K. Oloven amulet s tekst ot X v. protiv nezhit ot s. Gradets, Vidinsko. – In: *Filologia i tekstologia. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. William Veder*. Shumen: NTs „Preslavska knizhovna shkola“, s. 288 – 303.)

Славова 2017: Славова, Т. *Старобългарски език.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Slavova 2017: Slavova, T. *Starobalgarski ezik.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Смядовски 1993: Смядовски, Ст. *Българска кирилска епиграфика* IX – XV век. София: Агата-А. (Smyadovski 1993: Smyadovski, St. *Balgarska kirilska epigrafika* IX – XV vek. Sofia: Agata-A)
СРЯ: *Словарь русского языка* XI – XVII в. Вып. 1–. Москва, 1975–. (SRY: *Slovar' russkogo yazyka* XI – XVII v. Vyp. 1–. Moskva, 1975 –.)
Станчев 2000: Станчев, К. Диграфия и билингвизъм в най-стария период на славянската писменост (върху примери от Асеманиевото евангелие) – В: *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, с. 88 – 94. (Stanchev 2000: Stanchev, K. Digrafia i bilingvizam v nay-staria period na slavyanskata pismenost (varhu primeri ot Asemanievoto evangelie) – In: *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 88 – 94.)
ТСЖВЯ: Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Т. 1 – 4. Москва: Т-Во М. О. Вольф, 1903 – 1909. (TSZVY: Dal', V. I. *Tolkovyi slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka.* T. 1 – 4. Moskva: T-Vo M. O. Vol'f, 1903 – 1909.)
Тотоманова 2010: Тотоманова, А.-М. Един особен знак в приписките на поп Иван Кравоноси в Асеманиевото евангелие. – В: Тотоманова, А.-М. *Из историята на българския език. Сборник статии.* София, с. 47 – 50 (= Paleobulgarica, 18, 1994, № 2, с. 72 – 75). (Totomanova 2010: Totomanova, A.-M. Edin osoben znak v pripiskite na pop Ivan Kravonosi v Asemanievoto evangelie. – In: Totomanova, A.-M. *Iz istoriyata na balgarskia ezik. Sbornik statii*. Sofia, s. 47 – 50 (= Paleobulgarica, 18, 1994, № 2, s. 72 – 75.)
Тотоманова 2014: Тотоманова, А.-М. Единството на българския книжовен и некнижовен език през X – XI в. – В: Попконстантинов, К., А.-М. Тотоманова. *Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост.* София, с. 79 – 173. (Totomanova 2014: Totomanova, A.-M. Edinstvoto na balgarskia knizhoven i neknizhoven ezik prez X – XI v. – In: Popkonstantinov, K., A.-M. Totomanova. *Epohata na balgarskia tsar Samuil. Ezik i pismenost*. Sofia, s. 79 – 173.)
LPSGL: Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* emendatum auctum. Vindobona: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
Skok 1971: Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Knj. 3. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
Kurz 1955: Kurz, J. *Evangeliarum Assemani. Codex Vaticanus 3 slavicus glagoliticus.* T. 2. Praha: Sumptibus Academiae scientiarium et artium Bohemicae.
Miltenov (in print): Miltenov, Y. Sources and tradition of five Slavonic medieval texts against nezhit on lead amulets and in manuscripts – В: *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies,* 11, 2022, № 1 (in print).
Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. *Altbulgarischen Inschriften.* Bd. 1. [Die Slawischen Sprachen, 36]. Wien: Offsetsschnelldruck Anton Riegelnik, 1994.

ON SOME RARE WORDS IN "MARGINAL" WRITTEN EVIDENCE FROM THE 10TH – 11TH C.

Yavor Miltenov

Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin", Bulgarian Academy of Sciences

y.miltenov@ibl.bas.bg

Abstract. The article aims at examining several rare words, attested in a) notes left by the copyists of Old Bulgarian manuscripts from the 10th – 11th c., and b) in inscriptions from the same period. In some cases a new interpretation of the analyzed material is performed, and in others such is offered for the first time.

Keywords: *inscriptions, graffiti, scribal notes, Old Bulgarian language*

Yavor Miltenov

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ДРЕВНЕБОЛГАРСКАЯ ОСНОВА СЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ: К ИСТОРИИ ВОПРОСА

Людмила Карпенко

Самарский национальный исследовательский университет им. академика С. П. Королева

liudmila.karpenko.53@mail.ru

Резюме. Статья посвящена проблеме понимания древнеболгарской основы славянской письменной традиции в русской филологии. Актуальность её обусловлена важностью оценки сохраняющихся дискуссий по вопросу о происхождении славянской письменности, в частности письменности у восточных славян. Цель статьи – показать закономерности динамики отраженных в литературе взглядов по вопросу о корнях восточнославянской письменности. Прослежена эволюция представлений о происхождении древнерусского литературного языка и письма – от установления и признания древнеболгарской их основы в трудах российских славистов XIX в. – до гипотез о «своих корнях» древнерусского письма и литературного языка в советский период и последующей критики этих гипотез.

Ключевые слова: *древнеболгарский, письменная традиция, основа древнерусской письменности*

1. Введение

Современная палеославистика в целом, как область взаимодействия фундаментальных гуманитарных дисциплин, изучающих основанную славянскими первоучителями книжную традицию, позволившую славянству выйти на уровень европейской и мировой культуры, масштабна по своим результатам. Сегодня очевидны значительные достижения в систематизации и исследовании кирилло-мефодиевского наследия, успехи в дигитализации письменных памятников, создании электронных корпусов, фундаментальных словарей древнеболгарского языка, исторических словарей славянских языков. Внушительны достижения славистов рубежа XX – XXI столетий в области академической научной проблематики: в изучении кирилло-мефодиевской традиции, истории славянских литературных языков и их взаимодействия, древнеславянских переводов, в текстологическом анализе библейских и конфессионально-гимнографических текстов и др.

Вместе с тем в палеославистике есть область проблемных, недостаточно разъясненных вопросов, разные мнения по которым имеют широкое распространение, в особенности в электронных публикациях. Таковы вопросы о связях древнерусского литературного языка с древнеболгарским языком, о возникновении письма у восточных славян. Статья посвящена истокам дискуссий по этим вопросам и напоминает о традиционном понимании в русской филологии роли, которую играл древнеболгарский по происхождению (общеславянский литературный по функции) язык в развитии русской письменной традиции. Российский историк Ф. И. Успенский считал, что отношение образованного общества к вопросам, связанным с деятельностью св. Кирилла, служит показателем научной и политической зрелости (Успенский / Uspenskii 1997: 49). Сегодня отношение образованного общества к этим вопросам еще не является показателем достаточной «зрелости». Затянувшееся состояние нерешенности азбучной проблемы вызвало мифы вроде: «славянская письменность существовала до Кирилла», «глаголица – древнерусское письмо». Заблуждения и мифы о происхождении письма у восточных славян коренятся главным образом в недостатке знаний и в вытекающих из этого ошибках прочтения источников, но они могут иметь корни и в идеологической мотивации. Так, идеологически мотивированно в середине прошлого века в советской науке ставился вопрос о начальном этапе древнерусской письменности, о чём автору доводилось высказываться. В большей степени эта проблематика связана с интересами русистики, но, на наш взгляд, она затрагивает интересы и болгарской исторической филологии. Так или иначе, следует не обходить стороной, а уяснять причины «поворотов» науки. Цель статьи – проследить эволюцию представлений о происхождении древнерусского письма и литературного

языка на начальном этапе, основания для понимания его связей с древнеболгарской основой в трудах славистов XIX в. и причины изменения взглядов на истоки древнерусской письменности в середине XX в.

2. Понимание происхождения русского литературного языка и письма в российской палеославистике XIX в.

Еще в XVII в. роль литературного языка в Московской Руси выполнял церковнославянский (древнеболгарский – по происхождению, общеславянский литературный – по роли для Slavia Orthodoxa (Riccardo Picchio)) язык. Немецкий филолог Г. В. Лудольф, составитель первой грамматики русского языка (1696), побывавший в Московии, заметил: «Для русских же знание славянского языка необходимо потому, что не только Св. Библия и остальные книги, по которым совершается богослужение, существуют только на славянском языке, но невозможно ни писать, ни рассуждать по каким-нибудь вопросам науки и образования, не пользуясь славянским языком» (Лудольф / Ludol'f 1937: 113).

Российские филологи XVIII–XIX вв. в целом были солидарны в том, что начало русской письменности и литературного языка связано с христианизацией и распространением из Моравии и Болгарии христианской книжной традиции. Значение церковнославянской книжности для русской культуры в российской науке было определено с опубликования «Предисловия о пользе книг церковных в российском языке» М. В. Ломоносова. Ломоносов проницательно обозначил, что славяне не умели письменно передавать свои мысли раньше, чем церковные книги были переведены с греческого языка на славянский для славословия Божия, книжное богатство было «приобретено купно с греческим христианским законом» (Ломоносов / Lomonosov 1803: 4). В XIX веке мысль о соотнесенности распространения письма и книжного языка у славян с христианизацией была обоснована в сочинениях А. Х. Востокова, К. Ф. Калайдовича, М. Т. Каченовского, О. М. Бодянского, И. И. Срезневского, В. И. Григоровича, Ф. И. Буслаева, Е. Ф. Карского и других российских славистов; в XX в. – в трудах А. А. Шахматова, И. А. Бодуэна де Куртенэ, А. М. Селищева, Г. О. Винокура, В. В. Виноградова, Б. Унбегауна, А. И. Горшкова и др.

Родоначальник российского сравнительно-исторического языкознания А. Х. Востоков в «Рассуждении о славянском языке, служащем введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам» писал о церковнославянском как о языке, «на который преложены священные книги для болгар и моравов» (Востоков / Vostokov 1820: 5). Если А. Х. Востоков еще сомневался в принадлежности языка первых славянских книг определенному диалекту, придерживаясь мнения Й. Добровского о его сербских корнях (это мнение разделял также и М. Т. Каченовский), то К. Ф. Калайдович после открытия им сочинений Иоанна Экзарха Болгарского решительно отверг сербскую версию и саму «возможность когда-либо доказать, что нынешний церковный наш язык есть старинное сербское наречие». В докладе, прочитанном в московском Обществе любителей российской словесности, и в опубликованных материалах К. Ф. Калайдович указал, что основы славянской письменности нужно искать в языке болгар, которые в конце IX в. и в X в. имели развитую литературу: «…книжный богослужебный язык словенский, по принятии в IX столетии веры от греков… заставляет обращать на них (болгар) полное внимание как на тот народ, у коего можно отыскивать памятники древнейшей словенской письменности» (Калайдович / Kalaydovich 1824: 7). Это мнение в дальнейшем получило обоснование и поддержку в среде лингвистов. И. И. Срезневский значение древнеболгарского языка и книжности для Руси выразил так: «… когда русский народ обратился к христианству, он нашел уже все книги, необходимые для богослужения и для поучения в вере, на наречии, отличавшемся от его родного наречия очень немногим. Книги эти послужили основанием письменности русской… (Срезневский / Sreznevskii 1850: 38).

Понимание того, что формирование литературного языка на начальном этапе было связано с развитием письма, определило интерес российских славистов к собиранию памятников письменности, к изучению т. н. «азбучной проблемы» – проблемы старшинства и авторства двух древнеславянских азбук. К середине XIX в. был установлен основной корпус древнейших болгарских памятников на глаголице и на кириллице. Представления о славянских рукописях расширились благодаря каталогу епископа Порфирия (Успенского), созданному им во время посещений монастыря Святой

Екатерины на Синае, и в особенности благодаря находкам В. И. Григоровича, обнаруженным во время его путешествий по Балканам. В отчетах В. И. Григорович сообщает, что за время поездки ознакомился с 580 греческими и славянскими рукописями. Указывая на проблемы собирания рукописей на территории Турции (опасности перемещения по малонаселенным гористым местам, плохое состояние монастырских книгохранилищ, гниение и уничтожение рукописей), он определил неотложную задачу российских палеославистов: «…византийские источники славянской истории еще не совсем исчерпаны… на нас, русских, лежит обязанность приискать их и привести в известность» (Григорович / Grigorovich 1915: 249). В значительной мере эта задача была выполнена самим В. И. Григоровичем – вот почему «бессмертной заслугой перед наукой» назвал видный болгарский палеограф П. Илчев открытие и обнародование русским ученым древнейших славянских рукописей (Илчев / Ilchev 1977: 76). В Зографском монастыре на Афоне В. И. Григорович ознакомился с обнаруженным ранее А. Михановичем глаголическим Зографским евангелием, подаренным позднее монахами монастыря Александру II. Ученому удалось найти, вывезти из Турции и сохранить для науки: глаголическое Мариинское евангелие XI в.; глаголические листки Охридского евангелия XI в.; два Рильских глаголических листка XI в.; кириллические Хилендарские листки XI в.; Охридский апостол XII в. с глаголическими вставками; Боянское евангелие-палимпсест с кириллическим текстом нач. XIII в., написанным по смытой глаголице XI в. В Охриде В. И. Григорович ознакомился с греческой Минеей конца XIII – начала XIV вв., содержащей Краткое житие св. Климента, написанное Дмитрием Хоматианом, с не известными ранее сведениями о славянских азбуках (Григорович / Grigorovich 1877: 156 – 157). Сделав выдержку из Краткого жития («выдумал притом (святой Климент) и начертания другие письмен яснейшия, чем те, которые изобрел мудрый Кирилл»), В. И. Григорович указал на важность этих сведений как на древнее указание о существование двух азбук у болгар – глаголической и кириллической (Григорович / Grigorovich 1915: 198). Был накоплен необходимый объем знаний для понимания древней глаголицы как письма, отраженного в моравских и древнеболгарских памятниках церковной книжности. Всё это способствовало развитию не только российской, но и мировой палеографии: с найденными рукописями или их копиями уже в середине XIX в. работали: сам В. И. Григорович, И. И. Срезневский, П. Шафарик, а позднее – Н. К. Грунский, С. М. Кульбакин, Н. Ван-Вейк, Б. Велчева, И. Добрев, Е. Дограмаджиева, Й. Курц, Л. Милетич, Л. Мошинский, И. В. Ягич и другие палеографы. Постепенно уже в середине XIX в. утвердились представления о болгарских истоках древнеславянской книжности, о старшинстве глаголицы и ее атрибуции св. Кириллу; и не случайно у самого В. И. Григоровича по итогам поездки сформировалось именно такое мнение.

По поводу происхождения древнерусской письменности спустя несколько лет в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» А. А. Шахматов писал: «Древнерусская письменность началась одновременно с принятием Киевской Русью христианства. Это важнейшее в истории русского народа культурно-историческое событие было подготовлено теми культурными связями, которые создались между южною Русью и Балканским полуостровом <...> Заимствовав от болгар христианскую веру, русские переняли и их язык в качестве сначала церковного языка, потом книжного языка … Благодаря тому, что заимствования шли из родственной среды, они прививались живому русскому языку…» (Шахматов / Shahmatov 1915: 162). В начале XX в. А. А. Шахматов объяснил связь не только русского книгописания, но и русского языка на всех этапах его существования с церковной традицией и культурным влиянием со стороны Болгарии. В курсе, читанном в Санкт-Петербургском университете в 1911 – 1912 учебном году, он выразил эту мысль: «По своему происхождению русский литературный язык – это перенесенный на русскую почву церковнославянский (по происхождению своему – древнеболгарский) язык, в течение веков сблизившийся с живым народным языком и постепенно утративший и утрачивающий свое иноземное обличие… По своей близости к русскому языку он никогда не был так чужд народу, как была чужда особенно германцам латынь…» (Шахматов / Shahmatov 1913: 5 – 6).

Итак, в дореволюционный период в российской филологической науке сформировалась аргументированная концепция развития на начальном этапе русской письменности и литературного языка вследствие влияния древнеболгарской церковнославянской книжности, воспринятой в момент крещения Древней Руси. Развитие литературного языка и письменности на Руси соотносилось с православной традицией, обоснованием этой концепции служили как исторические, так и филологические критерии – памятники письменности и отраженные в них языковые особенно-

сти. Эта концепция в обобщенной форме изложена А. М. Селищевым в статье, написанной в 1941 г., а опубликованной в 1957 г. А. М. Селищев напоминал, что в основу языка древнерусской письменности был положен язык древнеболгарских рукописей. Язык древнерусской письменности не был вполне тождествен с древнеболгарским языком: элементы русского языка проникали в разной мере в язык рукописей, выполнявшихся русскими писцами; их присутствие зависело от степени грамотности и начитанности писца, от того, была ли рукопись копией или оригинальным произведением; в копиях элементы древнерусского языка отражались слабее. Степень проникновения черт русского языка зависела и от содержания произведения: в церковно-богослужебных текстах, в торжественных словах-проповедях элементы книжного языка соблюдались строго; в произведениях, ближе стоявших к общественно-бытовой жизни, в летописях и в особенности в деловых документах более значительны были элементы бытовой, русской речи (Селищев / Selishchev 1957: 57). В этом обобщении нельзя не видеть методологической основательности традиционной теории происхождения древнерусского литературного языка, учет сложных взаимоотношений между церковнославянскими и русскими фактами в древнерусских текстах разных жанров.

3. Идеи о «независимом происхождении» древнерусского литературного языка и письма

В 30-е годы XX в., в период печально известного «дела славистов», новое понимание истории и миссии культуры и науки перевернуло традиционные представления российской филологии о происхождении письма восточных славян и литературного языка старшей поры. Сущностные противоречия между советской идеологией и православием стали основанием для пересмотра всех достижений, связанных с Церковью. Радикальным преобразованиям были подвергнуты гуманитарные науки, в том числе историческая филология, славистика. Была пересмотрена роль Церкви как в формировании русского литературного языка, так и в возникновении письма на Руси. С новым пониманием происхождения литературного языка выступил ученик А. А. Шахматова С. П. Обнорский – сначала в статье «*Русская Правда* как памятник русского литературного языка» (1934), а позднее с более заметным трудом «Очерки по истории русского литературного языка старшего периода», удостоенным Сталинской премии I степени (1947). На основе анализа ряда памятников, в числе которых была «Русская правда» XI в. – памятник деловой письменности, С. П. Обнорский выдвинул оригинальную версию русской народной основы древнерусского литературного языка и позднейшего проникновения в него церковнославянских элементов (Обнорский / Obnorskii 1946: 6). Согласно концепции Обнорского, древнейшим типом русского литературного языка X – XI вв., был язык, формировавшийся на основе живой севернорусской речи; он предшествовал появлению русских рукописей на церковнославянской языковой основе. Обнорский заключил, что русский литературный язык старшей эпохи был чужд каких бы то ни было воздействий со стороны болгарско-византийской культуры, что в нем не было заимствований южнославянских и византийского происхождения, но были заимствования более ранние из северогерманского мира. Эти отправные моменты концепции Обнорского получили отражение в работах А. И. Ефимова, П. Я. Черных, Г. И. Шкляревского и др. В дальнейшем в науке об истории русского литературного языка обсуждались и другие версии (о двух языках, о двух типах древнерусского языка, о двух типах норм, о диглоссии), в которых нашли совмещение церковнославянский язык и язык деловой письменности. В связи с обозначенной темой здесь рассматривается традиционная теория о влиянии древнеболгарского языка и причины отказа от неё.

Главной причиной была борьба с Церковью в советский период. Не деятельность Церкви по распространению христианской литературы, а потребности формировавшегося древнерусского государства стали пониматься как главный критерий, определяющий появление письменности у восточных славян. Главенствующая концепция этого времени утверждала наличие еще в дохристианскую эпоху своих систем письма с «местными корнями», своей азбуки, даже не одной, а нескольких, среди них и глаголицы. Именно глаголица (как это ни удивительно после того, что мы знаем об открытии именно русскими учеными глаголических церковнославянских рукописей на Балканах и уже имеющемся опыте их изучения в XIX в.) стала рассматриваться как восточнос-

лавянское по происхождению письмо. Существование систем письма на Руси в докирилловскую эпоху стало преподноситься почти как аксиома, не требующая доказательств. В конце 40-х годов XX в. академик С. П. Обнорский, выступавший с идеей независимости древнерусского литературного языка, выразил и суждение об «очень раннем зарождении у нас письменной культуры, задолго до первого сохранившегося письменного памятника русского языка». С. П. Обнорский предположил существование письменности еще у русов антского периода (т.е. в VI – VII вв.) на территориях Поднепровья и сопредельных областей, где позднее формировалось русское государство. Он писал: «отнюдь не являлось бы смелым предположение о принадлежности каких-то форм письменности уже русам антского периода» (Обнорский / Obnorskii 1948: 8). В это же время П. Я. Черных убежденно высказывался о восточнославянском происхождении глаголицы: «уже не приходится сомневаться в том, что глаголическое письмо возникло где-то в северном Причерноморье в результате длительного процесса развития из «черт и резов» (Черных / Chernykh 1950: 12 – 13). Даже Д. С. Лихачев, рассуждая о том, каким мог быть древний алфавит восточных славян, называл глаголицу, а в целом предполагал многоалфавитность раннего письма восточных славян: «Многоалфавитность древнейшей стадии письменности у восточных славян не подлежит сомнению» (Лихачев / Lihachev 1952: 21). В высказываниях о глаголице и других советских палеославистов в начале пятидесятых годов XX в. говорится об этой азбуке, якобы возникшей на Руси. Примечательно, что в то же самое время, в начале 50-х гг., и известный болгарский историк письма Е. Георгиев, исходя из известных гносеологических предпосылок о взаимоотношениях базиса, надстройки и языка, рассмотрел проблему происхождения славянской письменности. Е. Георгиев пришел к выводу о появлении письменности у славян до их христианизации, задолго до изобретения славянской азбуки Кириллом. Глаголицу Е. Георгиев считал всё же азбукой Кирилла, которая, однако, представляет собой лишь сравнительно поздний этап начального развития славянской письменности (Георгиев / Georgiev 1952).

Чтобы понять появившуюся в середине XX в. убежденность наших крупнейших филологов в идее о древних восточнославянских корнях глаголицы, нужно учесть советский идеологический заказ науке: перед палеославистами была поставлена задача поиска письма, не связанного с влиянием церковной традиции. В качестве мотивирующего обоснования был использован распространенный в трудах пролетарских классиков тезис о связи возникновения письма с происхождением государства. Так, Ф. Энгельс в сочинении «Происхождение частной собственности, семьи и государства», разделяя подход американского социолога Л. Моргана, связывал возникновение письма с фактором государства. В советское время И. В. Сталин, следуя принципу детерминизма, объяснял развитие письменности зарождением государства и развитием торговли в работе «Марксизм и вопросы языкознания», написанной в 1950 году (Сталин / Stalin 2006: 119). Этот тезис для определенного времени стал обязывающим методологическим принципом.

Идея востребованности письма в зарождающемся государстве не вызывает сомнения, но обязательно ли возникающее государство создает свое особенное, самобытное письмо? Известно, что в истории мировой культуры очень немногие народы формировали собственные системы письма, большинство народов в разное время использовали заимствованные графические системы. Так, в качестве знаков японской письменности стали использоваться иероглифы, заимствованные из соседнего Китая; аккадцами и ассирийцами была воспринята шумерская клинопись. К финикийскому алфавиту восходит греческое письмо, от которого произошли латинский алфавит и болгарская кириллица, от древнеболгаарской кириллицы произошли десятки вариантов современных азбук и т.д. Известно немало языков, которые переходили с одного письма на другое, и даже неоднократно. Таким, например, является абхазский язык. До IX в. он использовал греческое письмо, с IX в. до XIX в. – грузинское письмо, в 20-е гг. XX в. – латинское, потом опять грузинское и с 1954 г. – кириллицу. Такие примеры свидетельствуют о том, что потребность государства в письме не означает непременной потребности создания собственного письма. Но в советское время на основании идей, отраженных в трудах классиков марксизма, получила развитие концепция собственной восточнославянской докирилловской письменности. В 50-е годы было предпринято несколько попыток «реконструкции» протоглаголического алфавита как докирилловского восточнославянского письма. Н. А. Константинов сообщил о «протоглаголице», обнаруженной на артефактах IV – V вв. в районе Причерноморья (Константинов / Konstantinov 1957: 110 – 146). Еще одна «реконструкция» протоглаголицы на основе знаков на русских пряслицах и других бытовых предметах, обнаруженных

на территории России и относящихся к VIII – XVI вв., была предложена И. А. Фигуровским. Эти «реконструкции», не имевшие под собой никаких текстов, по сути игнорировали установленные в XIX в. знания о глаголице и известные исторические источники, определенно указывающие на св. Кирилла как на создателя первой болгарской азбуки.

4. Критика идей о «независимом происхождении» древнерусского литературного языка и письма

В предложенном С. П. Обнорским объяснении природы русского литературного языка на начальном этапе его истории были допущены определенные эпистемологические нарушения, были избирательно ограничены: методология (отсутствие системного подхода), круг памятников и анализируемый материал, а соответственно и предмет исследования. Главное заключение было сделано на основе анализа языка «Русской Правды», текста, который литературным считаться не может. А. М. Селищев, выступивший еще в 40-е годы с критическим анализом концепции, назвал её необоснованной. Он показал присутствие славянизмов в «Русской правде» и объяснил близость к живой народной речи «не тем, что то был начальный момент его письменного применения, а содержанием речи, сферой применения ее. Не только в XI в., но и позднее, не только у русских, но и у сербов… произведения делового содержания писались не «высоким» языком церковных книг и торжественных слов-проповедей, а простым деловым языком» (Селищев / Selishchev 1957: 58 – 62). Впоследствии В. В. Виноградов указывал на бездоказательность, разнотипность, бедность и тенденциозную подобранность рассматриваемого С. П. Обнорским материала (Виноградов / Vinogradov 1978: 254 – 287). На это же, по сути, указывает и М. Л. Ремнева: «И хотя автор теории обратил внимание на роль восточнославянской языковой стихии… он не сумел увидеть сложной системы зависимостей, обусловленности и закономерностей использования восточнославянских элементов» (Ремнева / Remneva 2003: 12).

Критика идей о письме «с местными корнями» прозвучала в 1953 г. В. В. Виноградов указал на зыбкость и противоречивость предположений Д. С. Лихачева: «с одной стороны <...> допускает первичность глаголицы – по сравнению с кириллицей, но тут же он без всяких доказательств и новых данных связывает изобретение того и другого алфавита с русским языком <...> Всё это показывает, как еще много в этих вопросах спорного, гадательного, субъективно произвольного, противоречивого, научно не доказанного» (Виноградов / Vinogradov 1953: 10 – 11).С опровержением гипотезы Н. А. Константинова выступила ленинградская палеограф Е. Э. Гранстрем, писавшая: «…подобранный Н. А. Константиновым материал не может служить доказательством его гипотезы, в отдельных случаях <...> привлекаются памятники, ничего общего с историей письма не имеющие или относящиеся к более позднему времени» (Гранстрем / Granstrem 1955: 301). Позднее В. А. Истрин также указал на отсутствие документальных подтверждений этой гипотезы (Истрин / Istrin 1965: 426). Критически отнеслись к идее докирилловского происхождения глаголицы и болгарские палеослависты. П. Илчев писал: «Днес оживлението в тази област се поддържа предимно от неспециалисти, за които не е трудно да открият първоизточника на глаголицата в каквито и да е писмени белези, стига те да са намерени в района на Черноморския басейн» (Илчев / Ilchev 1985: 503).

Попытки преподнести глаголицу как древнерусское письмо были, разумеется, обречены на неудачу. Так называемые «причерноморские знаки», выдаваемые за докирилловскую «протоглаголицу», на самом деле к глаголице не имеют никакого отношения и не идентичны ее начертаниям. Они представляют собой разнообразные знаки на предметах разных культур и разных эпох, которые были намеренно собраны в один ряд. Но, несмотря на критику, в последующие 60-е – 70-е годы версия восточнославянского происхождения глаголицы породила обилие мифов, нелепые отголоски которых о том, что «древнейшей (докирилловской) письменностью была славянская глаголица», которая якобы «похожа на «черты» и резы»», звучат и сегодня.

С энтузиазмом о восточнославянской глаголице пишут авторы, не учитывающие лингвистическую сторону вопроса. С точки зрения славянского исторического языкознания вопрос решается однозначно, так как хорошо известна разница между восточнославянским языком (древнерусским), и южнославянским (древнеболгарским), на котором создавался святыми братьями перевод Библии.

Существует неоспоримая двусторонняя связь между понятиями «древнецерковнославянский язык» и «глаголица». Она обнаруживается в том, что древнейшие церковнославянские тексты написаны на глаголице, и в том, что глаголица начального этапа славянской книжности имеет характер исключительно христианского письма, что подтверждается содержанием рукописей, традицией их хранения в монастырях Афона и Синая и символизмом букв (Карпенко / Karpenko 2020: 47 – 70). Древнейшие глаголические памятники – это известные эпиграфические памятники Круглой церкви Преслава, столицы Болгарии эпохи царя Симеона, надписи из болгарского села Равна и рукописи богослужебного содержания (Ассеманиево евангелие, Зографское евангелие, Мариинское евангелие, Синайская псалтырь и др.). Языковые особенности, последовательно отраженные в древнейших памятниках глаголического письма (южнославянские рефлексы [шт] и [жд] на месте *tj, *dj; сохранение носовых и др.; лексические и синтаксические болгаризмы) ясно обозначают их болгарскую народно-разговорную основу и исключают восточнославянское происхождение глаголицы. Как известно, все, что у восточных славян имеется на глаголице от древнего периода (включая граффити храмов св. Софии в Киеве и в Новгороде Великом), – вторично по отношению к южнославянской традиции и является результатом христианизации, имеет сакральный, христианский характер.

5. Заключение

В статье были прослежены основные вехи отраженных в русистике представлений о происхождении древнерусского литературного языка и письма – от установления и признания древнеболгарской их основы в трудах российских славистов XIX в. – до гипотез о «своих корнях» древнерусского письма и литературного языка в советский период и последующей критики этих гипотез. Представленный очерк напоминает о традиционном понимании в русской исторической лингвистике той определяющей роли, которую играл древнеболгарский по происхождению (общеславянский литературный по функции) язык в развитии русской письменной традиции.

Цитируемая литература / References

Виноградов 1953: Виноградов, В. В. Проф. Л. П. Якубинский как лингвист и его «История древнерусского языка». – В: Якубинский, Л. П. *История древнерусского языка*. Москва: Учпедгиз, с. 3 – 40. (Vinogradov 1953: Vinogradov, V. V. Prof. L. P.Iakubinskii kak lingvist i ego «Istoriia drevnerusskogo iazyka». – In: Iakubinskii, L. P. *Istoriia drevnerusskogo iazyka.* Moskva: Uchpedgiz, s. 3 – 40.)

Виноградов 1978: Виноградов, В. В. *История русского литературного языка.* Москва: Наука. (Vinogradov 1978: Vinogradov, V. V. *Istoriia russkogo literaturnogo iazyka.* Moskva: Nauka.)

Востоков 1820: Востоков, А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка. – В: *Труды Общества любителей Российской словесности при Московском университете*, т. 17, ч. 19, с. 5 – 61. (Vostokov 1820: Vostokov, A. H. Rassuzhdenie o slavianskom iazyke, sluzhashchee vvedeniem k grammatike sego iazyka. – In: *Trudy Obshchestva l'ubitelei Rossiiskoi slovesnosti pri Moskovskom universitete,* t. 17, ch. 19, s. 5 – 61.)

Георгиев 1952: Георгиев, Е. *Славянская письменность до Кирилла и Мефодия*. София: Издательство БАН. (Georgiev 1952: Georgiev, E. *Slavianskaia pis'mennost' do Kirilla i Mefodiia*. Sofia: Izdatel'stvo BAN.)

Григорович 1877: Григорович, В. И. *Очерк путешествия по Европейской Турции.* Москва: Тип. М. Н. Лаврова. (Grigorovich 1877: Grigorovich, V. I. *Ocherk puteshestviia po Evropeiskoi Turtsii*. Moskva: Tip. M. N. Lavrova.)

Григорович 1915: Григорович, В. И. *Донесения В. И. Григоровича о его путешествии по славянским землям*. Казань: Тип. Императорского университета. (Grigorovich 1915: Grigorovich, V. I. *Doneseniia V. I. Grigorovicha o ego puteshestvii po slavianskim zemliam.* Kazan': Tip. Imperatorskogo universiteta.)

Илчев 1977: Илчев, П. Виктор Григорович и българската филология (по случай стогодишнината от смъртта на големия славист). – В: *Български език*, №1, с. 72 – 78. (Ilchev 1977: Ilchev, P. Viktor Grigorovich i balgarskata filologiya (po sluchay stogodishninata ot smartta na golemiya slavist. – In: *Balgarski ezik*, № 1, s.72 – 78.)

Илчев 1985: Илчев, П. Глаголица. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 1. София: Издателство на БАН, с. 491 – 508. (Ilchev 1985: Ilchev P. Glagolitsa. – In: *Kirilo-Metodievska entsiklopediya*. T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 491 – 508.)

Истрин 1965: Истрин, В. А. *Возникновение и развитие письма*. Москва: Наука. (Istrin 1965: Istrin, V. A. *Vozniknovenie i razvitie pis'ma*. Moskva: Nauka.)

Калайдович 1824: Калайдович, К. Ф. *Иоанн Екзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю славянского языка и литературы IX и X столетий*. Москва: Тип. Семена Селивановского. (Kalaidovich 1824: Kalaidovich, K. F. *Ioann Eksarkh Bolgarskii. Issledovanie, ob"iasniaiushchee istoriiu slavianskogo iazyka i literatury IX i X stoletii*. Moskva: Tip. Semena Selivanovskogo.)

Карпенко 2020: Карпенко, Л. Б. Глаголица и Символ веры: к вопросу о христологическом содержании первой славянской азбуки.– В: *Palaeobulgarica*, № 4, с. 47 – 70. (Karpenko 2020: Karpenko, L. B. Glagolitsa i Simvol very: k voprosu o hristologicheskom soderzhanii pervoi slavianskoi azbuki.– In: *Palaeobulgarica*, № 4, s. 47 – 70.)

Константинов 1957: Константинов, Н. А. Черноморские загадочные знаки и глаголица.– В: *Ученые записки ЛГУ. Серия Филология*, № 197, вып. 23, с. 110 – 146. (Konstantinov 1957: Konstantinov, N. A. Chernomorskie zagadochnye znaki i glagolitsa.– In: *Uchenye zapiski LGU. Seriia Filologiia*, № 197, vyp. 23, s. 110 – 146.)

Лихачев 1952: Лихачев, Д. С. Несколько замечаний о возникновении русской письменности.– В: Д. С. Лихачев. *Возникновение русской литературы.* Москва, Ленинград: Издательство АН СССР. (Lihachev 1952: Lihachev, D. S. Neskol'ko zamechanii o vozniknovenii russkoi pis'mennosti.– In: D. S. Lihachev. *Vozniknovenie russkoi literatury.* Moskva, Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.)

Ломоносов 1803: Ломоносов, М. В. Предисловие о пользе книг церковных в российском языке. – В: *Полное собрание сочинений М. В. Ломоносова в 6 т*. Т.1. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, с. 3 – 10. (Lomonosov 1803: Lomonosov, M. V. Predislovie o pol'ze knig tserkovnyh v rossiiskom iazyke. – In: *Polnoe sobranie sochinenii M. V. Lomonosova v 6 t*. T.1. Sankt-Peterburg: Imp. Akad. nauk, s. 3 – 10.)

Лудольф 1937: Лудольф, Г. *Русская грамматика*. Ленинград: Издательство Ленингр. науч.-исслед. Ин-та языкознания. (Ludol'f 1937: Ludol'f, G. *Russkaia grammatika*. Leningrad: Izdatel'stvo Leningr. nauch.-issled. In-ta iazykoznaniia.)

Обнорский 1946: Обнорский, С. П. *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода.* Москва – Ленинград: Издательство Акад. наук СССР. (Obnorskii 1946: Obnorskii, S. P. *Ocherki po istorii russkogo literaturnogo iazyka starshego perioda*. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akad. nauk SSSR.)

Обнорский 1948: Обнорский, С. П. *Культура русского языка*. Москва: Издательство АН СССР. (Obnorskii 1948: Obnorskii, S. P. *Kul'tura russkogo iazyka.* Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR.)

Ремнева 2003: Ремнева, М. Л. *Пути развития русского литературного языка XI – XVII вв.* Москва: Издательство Московского университета. (Remneva 2003: Remneva, M. L. *Puti razvitiia russkogo literaturnogo iazyka XI – XVII vv*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.)

Селищев 1957: Селищев, А. М. О языке «Русской правды» в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка. – В: *Вопросы языкознания*, № 4, с. 57 – 63. (Selishchev 1957: Selishchev, A. M. O iazyke «Russkoi pravdy» v sviazi s voprosom o drevneishem tipe russkogo literaturnogo iazyka. – In*: Voprosy iazykoznaniia*, № 4, s. 57 – 63.)

Сталин 2006: Сталин, И. В. Марксизм и вопросы языкознания. – В: Сталин, И. В. *Сочинения в 18 т*. Т. 16. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», с. 104 – 138. (Stalin 2006: Stalin, I. V. Marksizm i voprosy iazykoznaniia. – In: Stalin, I. V. *Sochineniia v 18 t.* T. 16. Tver': Informatsionno-izdatel'skii tsentr «Soiuz», s. 104 – 138.)

Срезневский 1850: Срезневский, И. И. *Мысли об истории русского языка*. Санкт-Петербург: Типография Военно-учебных заведений. (Sreznevskii 1850: Sreznevskii, I. I. *Mysli ob istorii russkogo iazyka*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Voenno-uchebnyh zavedenii.)

Успенский 1997: Успенский, Ф. И. *История Византийской империи: Период Македонской династии (867 – 1057)*. Москва: Мысль. (Uspenskii 1997: Uspenskii, F. I. Istoriia Vizantiiskoi imperii: Period Makedonskoi dinastii (867 – 1057). Moskva: Mysl'.)

Черных 1950: Черных, П. Я. *Происхождение русского литературного языка и письма*. Москва: Учпедгиз. (Chernyh 1950: Chernyh, P. Ia. *Proishozhdenie russkogo literaturnogo iazyka i pis'ma*. Moskva: Uchpedgiz.)

Шахматов 1913: Шахматов, А. А. *Очерк современного русского литературного языка.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета. (Shahmatov 1913: Shahmatov, A. A. *Ocherk sovremennogo russkogo literaturnogo iazyka*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.)

Шахматов 1915: Шахматов, А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – В: *Энциклопедия славянской филологии.* Вып.11.1. Петроград: Тип. Имп. Акад. наук. (Shahmatov 1915: Shahmatov, A. A. Ocherk drevneishego perioda istorii russkogo iazyka. — In: *Enciklopediia slavianskoi filologii*. Vyp. 11.1. Petrograd: Tip. Imp. Akad. nauk.)

THE OLD BULGARIAN BASIS OF THE SLAVIC WRITING TRADITION: TO THE HISTORY OF THE QUESTION

Liudmila Karpenko

Samara National Research University named after Academician S. P. Korolev

liudmila.karpenko.53@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the problem of understanding the Old Bulgarian basis of the Slavic written tradition in Russian philology. The relevance of it is due to the importance of assessing the continuing debate on the origin of Slavic writing, in particular the writing of the East Slavs. The aim of the article is to show the patterns of the dynamics of the views reflected in the literature on the question of the roots of the East Slavic script. The author traces the evolution of ideas about the origin of the Old Russian literary language and writing – from the establishment and recognition of the Old Bulgarian basis in the works of Russian Slavists of the 19th century – up to the hypotheses about the "own roots" of Old Russian writing and literary language in the Soviet period and the subsequent criticism of these hypotheses.

Key words: *Old Bulgarian, written tradition, Old Russian writing.*

Liudmila Borisovna Karpenko
Volzhskii prospect 39-a, ap.27
Samara 443071
Russia

НОВООТКРИТ ПРЕПИС НА ЧИНА НА СВЕТО БОГОЯВЛЕНИЕ В ТРЕСКАВЕЧКИЯ ЕВХОЛОГИЙ ОТ XIII ВЕК

Христина Тончева-Тодорова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
hrtoncheva@gmail.com

Резюме. В доклада са изнесени данни за новооткрит препис на старобългарския *Чин на Свето Богоявление,* текстът на който е публикуван откъслечно в изданието на Трескавечкия евхологий от XIII век, без да бъде идентифициран. Преписът е най-пълният досега открит текст на Чина от това столетие, който показва изключителна текстова и лексикална близост до глаголическия Синайски евхологий от X – XI век. Той е бил създаден в югозападен български манастир от поп Михаил за нуждите на православното богослужение и е изписан направо върху гръцкия текст.

Ключови думи: *Чин на Свето Богоявление, Трескавечки евхологий, текстология*

В Ръкописната сбирка на Университетската библиотека при Ягелонския университет в Краков се съхраняват осем ръкописни паметника, донесени там от църквата „Св. Димитър“ в Прилеп, Северна Македония, които са най-архаичният дял от тази сбирка. Един от тези ръкописи е евхологичен пергаментов кодекс и според издателите му той е бил създаден през втората половина на XIII в. в манастира „Успение Богородично“ в Трескавец, затова е въведен в научната литература с наименованието Трескавечки евхологий (нататък: Треск Евх, Десподова и др. / Despodova et al. 2000: 12). Изданието представлява езиково описание и компютърен набор на текста с приложени осем снимки на ръкописа. Ръкописният текст е създаден от трима кописти – поп Михаил, Мелетий (с неупоменат свещенически сан) и анонимен писар.

Сред описа на съдържанието на книгата в изданието за л. 113v 1 – 4 е описано така неразчетеното начало на Чина на Свето Богоявление: чн҃ь б҃а сг҃о сп.... (Десподова и др. / Despodova et al. 2000: 150). Още веднъж в резюмираното описание на ръкописа структурата на същия Чин е представена като: „...четиво од Првото послание на св. Апостол Павле до Коринтјаните, гл. 10, 1 – 4 (л. 115/17 – 115 v/4), молитви (л. 117 v/12 – 119 v/4)“ (Десподова и др. / Despodova et al. 2000: 156).

Всъщност посочените четива са включени в Чина на Свето Богоявление, който продължава чак до края на пергаментовия ръкопис (до л. 122 вкл.). Целият препис на Богоявленския чин представлява палимпсест (в изданието паметникът е определен като „грчко-словенски палимпсест“) – върху гръцкия бързописен текст от края на XII или от началото на XIII век ръката на поп Михаил е нанесла среднобългарския му превод. Гръцката основа не пречи на разчитането на уникалния препис на Богоявленския чин, в който откривам изключителна текстова и графическа близост до глаголически протограф.

За илюстрация привеждам началото на Богоявленския чин по компютърния набор в изданието (Десподова и др. / Despodova et al. 2000: 284) и моето разчитане по приложената снимка. Голяма част от текста на Богоявленския чин в това издание е разчетена погрешно или изобщо не е разчетена.

113v

Чн҃ь б҃а с҃го сп....ше г҃а б҃а спш҃аго стхъ по м҃твѣ ꙁла бо нѣ и гр҃емь кь креплнїци поюще Вь їѡ҃рани крщати се г҃и и г҃леть їерен вьнмѣ прѣмꙋдро҃ ѿ мртва тако г҃л ти г҃ь вьꙁв҃ели се ...	Чн҃ь на с҃тое б҃гоꙗвленне, г҃л. б҃а сп҃а н҃шго ... по м҃твѣ ꙁаа҃ бонѣи гр҃емъ къ кр҃тилнїци поюще Вь їѡ҃рани кр҃ща... ꙋ ти се г҃и и г҃леть їерен вьнмѣ прѣмꙋдро҃ ѿ пр҃рчтва тако г҃лть г҃ь вьꙁв҃ели се вса ...

След изпратените ми от Ръкописната сбирка на Университетската библиотека при Ягелонския университет фотокопия на тези страници от Треск Евх вече мога да публикувам действителния текст на преписа на Богоявленския чин от XIII в.

Началото на Богоявленския чин в най-ранния запазен славянски евхологий – старобългарския Синайски евхологий от X – XI век (нататък: Син Евх), липсва в досегашните две издания: на Фръчек (Frček 1939) и на Нахтигал (Nachtigal 1941, 1942).

След публикуването на новооткритите от Й. Тарнанидис листове от този глаголически паметник (Tarnanidis 1988) вече е известно какво е било оглавлението на старобългарското Чинопоследование на Свето Богоявление: Мо҆ на бл҃асл҃ов҆нїе водъ (9r), ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων (Goar 1960: 376). В него са били включени: ектенията Гі҃ в҆седръжите÷ Хе҃ бж҃е нашъ. Рождьи с вь витьлѣимѣ ї҆ю҆дѣисцѣмь (9r – 10v), Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν Βηθλεὲμ γεννηθείς (Goar 1960: 376), указание за прекадяване на водата (10v), Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὰ ὕδατα ταῦτα, τῇ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ καὶ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος (Goar 1960: 368), Дяконствата (10v – 11v; Дмитриевский 1901 / Dmitrievskii 1901: 677), тайната молитва Гі҃ и҆с-хе҃ е҆дино҆ѹдъı сн҃е съи въ ѣдрѣхъ оѹн҃хъ (11v – 12v), Τούτων (τῶν αἰτήσεων) λεγομένων· ὁ Ἱερεὺς εὔχεται λέγων μυστικῶς· Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός, ὁ μονογενὴς Υἱός, ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρός (Goar 1960: 368 – 369; Passareli 1982: 109; Parenti, Velkovska 1995: 122), молитвата Троице единосѫщьнаа прѣбж҃ствьнаа (12v), Τριὰς ὑπερούσιε, ὑπεράγαθε, ὑπέρθεε (Goar 1960: 369 – 370; Passareli 1982: 111; Parenti, Velkovska 1995: 123), проложната молитва Въішънниихъ вещеи тварь видѣвъше (1а – б), Οἱ τῶν ἀνωτάτων στοιχείων τὴν κτίσιν ἀθρήσαντες (Frček 1939: 637), двата пролога: Бл҃гвенъ еси, Гн҃ Бж҃е Нл҃евъ, ѣко посѣти і сътвори ізбавление людемъ своимъ (1б), Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψω καὶ ἐποίησας λύτρωσιν τῷ λαῷ σου (Frček 1939: 639; Passareli 1982: 111; Parenti, Velkovska 1995: 124) и Се бо наста врѣм празденъствоу нашемоу (1б), Ἰδοὺ γὰρ ὁ τῆς ἑορτῆς ἐπέστη ἡμῖν καιρὸς (Frček 1939: 639; Passareli 1982: 111; Parenti, Velkovska 1995: 124). След тях е осветителната молитва Велеи еси, Гі҃, і чюдъна дѣла твоѣ (3б – 4а), Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστά τά ἔργα σου (Frček 1939: 643; Parenti, Velkovska 1995: 127), после следва паримийно четиво, вероятно само едно, което се е произнасяло преди анамнетическата молитвена част, ритуално прекръстване на водата с три пръста, след което следва епиклетическата част на молитвата: Да в҃си поѹръпаѭщеи і приемлѭщеи отъ неѩ і кропщеи с еѭ (5а), Ἵνα πάντες οἱ ἀρυόμενοι καὶ μεταλαμβάνονυες ἐξ αὐτοῦ (Frček 1939: 645). После попът благославя и прочита главопреклонната молитва Приклони, Гі҃, оухо твое і послоушаи насъ (6а), Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν (Frček 1939: 649; Parenti, Velkovska 1995: 131), след което потапя кръста във водата и извършва ритуалното прекръстване. Както в Barb.gr.336, и в глаголическия ръкопис Богоявленският чин завършва с молитвата за освещаване на чаша – Бж҃е Бж҃е нашъ, прѣложеи при Мосѣи водѫ горъкоѭ (6б), Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ ἐπὶ Μωϋσέως (Parenti, Velkovska 1995: 132; Frček 1939: 649). В Син Евх тя носи надслов Мо҆ надъ водоѭ ст҃аго просвѣщеннѣ гл҃ема въ окринѣ цр҃квьнѣмь (6б), както и в гръцкия евхологий – Εὐχὴ ἄλλη εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων βαπτισμάτων τῶν ἁγίων Θεοφανίων, λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσιαύλου τῆς ἐκκλησίας (Parenti, Velkovska 1995: 132, Frček 1939: 649).

В изданието на Треск Евх не е идентифицирана първата от трите старозаветни паримии, традиционно включвани в Чина на Свето Богоявление (Ис. 35:1 – 10; 55:1 – 13; 12:3 – 6), втората е на 114r, а третата отново не е идентифицирана, тя е на 115 r, където виждаме и началото на апостолското четиво (1 Кор. 10:1 – 4). След него следва евангелското четиво, за което има указание (Мк. 1:9 – 11).

На л. 115v откривам уникален препис на наследницата на глаголическата молитва, с която започва старобългарският Чин, позната ми досега само от Син Евх: Мо҆ на бл҃асл҃ов҆нїе водъ 9r, ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων (Goar 1960: 376). За нея също има указание от кописта, неразчетено от издателите. Текстът е изключително близък до глаголическия, с минимални редакторски поправки. По-долу привеждам запазената част от текста на тази молитва в съпоставка с глаголическия протограф. Интересно е да се отбележи наличието на чашковидното ѹ, както и на лигатурата м҃, която е позната от Син Евх (ꙮ), срв. изписването м҃ѹ, м҃ним, м҃енїемь, които се срещат и в други евхологии от XIII век. Тази молитва не е прекрачила границите на тринадесетото столетие, тя си остава единичен среднобългарски реликт.

Син Евх 9r – 10v	Треск Евх 115v – 116 v
÷ Гі в҆седръжите ÷	гн бже вседрьжителю
Хе бже нашъ	ѿць нш и мнм ти се сты оуслы ны и по мѹ
.....	(в изданието е погрешно помѹ!)
Простеръі нбо і земѭ на вода	Оутврьдивыи нба мѹдростию и землю
хъ основавъ молимъ ти с ÷	ѡсновавы на вода мнм Ти се оуслыши ÷
Насаждей рай въ едомѣ прмо	Насажен раи прѣмо вьстокѹ и четырї
востокѹ, і четъіри істочь	источникы истачаѥ вь немь. мнм
никъі вь немь истачаѭ мо ÷	Ти се
Іже стада патриѣрха йѣкова, Па	Иже стадо патрїарха їакова палицею
лицеѭ й водоѭ блгвь, мол ÷	и водою благослови молим ти се ÷
	Иже праведна ноѩ вь водѣ сѣхранивь
	и праведника показа мнм ти се ÷
.....мь мосѣискъімь і	Иже іслѣ скрозѣ море жезломь моисе
.....омь огньнъімь просв	искымь и стльпомь ѡгньныимь и
..... [мо]лимъ ти ÷	свѣтомь просвѣти мнм ти се ÷
[Иже]...комь твоймь мосѣемь	Иже прркомь исаїемь жезлом и горе
съвѣтомь чюдоносънааго	сть водноую оусладн. мнм ти се ÷
жьзла горесть водънѫѭ осла	
ждь молимъ ти с прѣ	
Иже ілиѥѭ тезвитѣнниномь, ѹ	Иже їлиѥмь ѳезвитѣнїномь оустрои
стройвъшааго моленнемь во	вшаго менїемь воды трисьставны
дъі трисъставънъі, Єдинѣмь	ѥ и едино ѡбразомь показа
бжьствомь показавъ молн ÷	мнм Ти се ÷
Иже водоѭ й огнемь ізмѣнивъ	
ілѣ отъ съблазнъі вааловъі	
ілиѩ ради, молимъ ти с ÷	
Иже елисѣемь рабомь твоймь	
неплодьве нераждаѭщѭ, Во	
доѭ источьника слана іцѣли	
въ молимъ ти с ÷	
Иже прѣчистъімь твоймь при	Иже чьстны твоимь пришьствиѥмь
шествиемь, ѡсвѣтивъ прѣжде	просвѣтивы ѡмрачен ныѥ мнм Ти се ÷
омраченаа молимъ ти с ÷	
Иже тройчьскъімь таинъство	Иже троичны ѩвленїѥмь твоѥ крще
мь твоего кръщениѣ слъішаниѥ,	нїѥ съставлен мн ÷
й оставлениѥ і видѣниѥ съвѣ	
шъ молимъ ти с ÷	
Иже отъ дѣвъі бе-сѣмени в ...	Иже ѿ двы вьпльти се .
ти с і отъ йоана въ еръ.....	ї ѿ їѡа кртивы се мнм Ти се ÷
кр сти с, молимъ ти ÷	
Иже приде на земѭ обра...	⊙⊙ безначелноѥ слво биѥ прїиде на зе
ба приемъ, кръщениемь, ...	млю ѡбразь рабїи приѥмь
невидѣньй грѣха, молимъ ÷	крщенїѥ просе невѣды грѣха мнм ти се ÷
Видѣш т водъі бже Видѣш	Видѣше те воды бе
т водъі й ѹбоѣш с молн ÷	и оубоѩше се и
Море видѣ й побѣже іеръданъ	ѡрдань вьзврати се вьспе
възврати с въспть м [о] ÷	мнм ти се ÷
Иже йсаиемь пркомь повелѣ	Иже ѥлїсеѥмь прркомь повелѣнмь

ваꙗ намъ поуръпѣте водѫ съ веселнѐмь ѻ҆тъ и҆стоуьни ка спа҃наагѡ молимъ ÷ Иже прѣдьтеуи ї҆ѻ҆ан8 , прѣкло нивъ прѣуистъı свои҆ връхъ ї въ рѣцѣ и҆ѐръданъсцѣи҆ кръ сти с, молимъ т÷ Иже ст҃ъıмь своимь д҃хомь, на 8уи водами погрѣбати грѣ хъı молимъ ти с ÷	поурьсти воды сь веселїемь ѿ истѡ уникь м҃ним ти се ⁘ Иже пр҃уты врьс.. длани пр҃теуевѣ прѣклонїти вь рѣцѣ їѡрданстѣи кр҃тити се... Иже ст҃имь д҃хомь твоимь наоуучивь водами ѡучищати грѣхы м҃ним ти се ⁘

Както е видно, текстът на новооткритата молитва от Треск Евх показва голяма текстова близост до старобългарската, има единични редакторски промени, напр. простьрѣти – оутврьдити – ἐκτείνειν; божьство – образъ – ?; прѣчистъ – чьстьнъ – ἄχραντος; освѣтити – просвѣтити – περιστράπτειν; таиньство – ꙗвление - μυστήριον.

На л. 116 v в Треск Евх е запазена и молитвата Троице единосѫщьнаа прѣбж҃ствьнаа (12v), Τριὰς ὑπερούσιε, ὑπεράγαθε, ὑπέρθεε (Goar 1960: 369 – 370; Passareli 1982: 111; Parenti, Velkovska 1995: 123).

След тази молитва в Треск Евх на л. 116 v се вижда незапазена част от Дяконствата (срв. Син Евх 10v – 11v; Дмитриевский 1901 / Dmitrievskii 1901: 677), след която – и наследницата на тайната молитва Гі҃ и҆с-х҃е ѐдиноудъı сн҃е съи въ ѣдрѣхъ оуи҃хъ Син Евх 11v – 12v, Τούτων (τῶν αἰτήσεων) λεγομένων· ὁ Ἱερεὺς εὔχεται λέγων μυστικῶς· Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός, ὁ μονογενὴς Υἱός, ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρός (Goar 1960: 368 – 369; Passareli 1982: 109; Parenti, Velkovska 1995: 122). Редът на Богоявленските четива в Треск Евх точно съответства на този в старобългарския Чин, а текстовата близост до него е очевидна, в текста на тайната молитва има единични поправки, напр. единочдьнъ – единородьнъ – μονογενής. Срв:

Син Евх 11v – 12v	Треск Евх 117r – 117v
Гі҃ и҆с-х҃е единоудъı сн҃е съи въ ѣдрѣхъ ѻ҆уихъ, ıст҃ъı б҃же ı стоуьниче жизни, ї бесъмръ тью҆ свѣтъı съı отъ свѣта, пришедъı вь весь миръ҆ Про свѣтитъ ѐго, ѡ҆свѣти наше по мъıшленне҆ ст҃ъıмь твои҆мь д҃хомь҆ ї приıми нъı҆ Вели уиѐ и҆ хвалѫ҆ тебѣ принос щ҆ ѡ҆ вѣуьнъıхъ҆ и҆ ди вьнъıхъ҆ ѡ҆ велиуь и҆хъ твои҆хъ҆ ї ѻ҆ сп҃нѣмь съмотреньи҆, бъıвъшиимь въ послѣдьнꙗ вѣкъı҆ вънегда же вь немощьнѫѭ на шѭ и нищѭѭ облѣуе с пльть. низ с въ работънъıꙗ мѣръı҆ вьсѣхъ цр҃ю еще же и҆ рѫкоѭ раби ѥѭ въ ѐръданѣ кр҃стити с ї зволи Да и҆ родъ водънъı св҃	Ги ѹ҃с х҃е ѥдинородны сн҃е сыи вь на дрѣ҆ ѡуни҆ истиныи б҃е истоуниуе бесьмрьтїа҆ свѣте ѿ свѣта҆ пришеды вь мирь просвѣтити ѥго ѡ҃сти на ша помышленїа ст҃ымь твоимь д҃хомь҆ приими ны великые ... ѥѥ благости҆ хвал8 тебѣ приносити сьмотренїѥмь твоимь послѣдьн... вѣкь҆ вь пл҃ь облѣче се вс҃ѣхь цр҃оу изволи р8кою раба вь ѥрдани кр҃ти ти се҆ и ѡ҃стити на҃ грѣшне . наставити на҃

безгрѣшьне наставншн нзı на пѫть Порождьенью водоѫ н дх҃о мь къ прѣвѣй ѹ҃стронш нзı҃ свободѣ, є҃же бжиѧ тайнзı, въ спомнѧнне праздънзиѫщ҃е мо лнмъ тн с влко ѹклюбч҃е окро пн на нзı недостойнзıѧ рабзı твоѧ҃ По бжьюмѕ твоє҃мѕ ѻ҃ бѣтованью҃ водоѫ ѵнстоѫ твоє҃го м҃днѣ дар҃ъ Да бзıва ѫщее надъ водоѫ сеѫ҃ Проше нне҃ насъ грѣшънникъ, прияѧтъ но бѫдетъ твоє҃й благост҃и ı҃ бгвенне҃ твое҃ дасн намъ,	на пѫть прнклонь ... ... ѣщенїа ради воды сїе н ѕстроншн нн прьвѣн свободѕ молнм тн се влк҃о члколюбч҃е wкропн на҃ вою҃ ѵтою н твоѥ м҃осрьдїѥ ıавн на водѣ сен҃ н да прнѥто бѕдеть прошенїе на҃ грѣшныı҃ твоєе ради благост҃и н блвнїѥ твоѥ дарѕн нмь н вѣрны люб҃емь твонм҃ь вь славѕ нменї твоего ст҃г҃о ıако тебѣ по҃баѥть ѵьсть н покланѣнїе: wцѕ н сн҃ѕ: н ст҃мѕ дхѕ ннѣ н пр҃но н вь вѣкы:
ı҃ в҃сѣмъ вѣрънзıмъ люде мъ твоı҃мъ, ı҃ въ славѫ ст҃ѕ м҃ѕ ı҃ славънѕмѕ ı҃менн твоє҃м҃ѕ в҃ тебѣ бо естъ в҃сѣ слава, ѵесть н покланѣнние съ оц҃емь ı҃ съ ст҃ымь.	

След тази молитва в Треск Евх започва проложната Вышнннхь стнхнн тварь внднвшн разѕмь 117v, срв. Син Евх 1а – б, Οἱ τῶν ἀνωτάτων στοιχείων τὴν κτίσιν ἀθρήσαντες (Frček 1939: 637).

В Треск Евх са напълно запазени и двата пролога: Блв҃нь ıесн г҃н б҃е ıслв҃ь ıако посѣтн н сътворн нзбавленїе люб҃емь свон҃ 118r, срв. Син Евх 1б, Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψω καὶ ἐποίησας λύτρωσιν τῷ λαῷ σου (Frček 1939: 639; Passareli 1982: 111; Parenti, Velkovska 1995: 124) и Се бо наста врѣме празноватн нмь, срв. Син Евх 1б, Ἰδοὺ γὰρ ὁ τῆς ἑορτῆς ἐπέστη ἡμῖν καιρὸς (Frček 1939: 639; Passareli 1982: 111; Parenti, Velkovska 1995: 124). След тях намирам препис на осветителната молитва Велен ıесн г҃н҃ н чюд҃а дѣла твоа 119v, срв. Син Евх 3б – 4а, Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστά τά ἔργα σου (Frček 1939: 643, Parenti, Velkovska 1995: 127), последван от главопреклонната молитва Прнклонї г҃н оухо твоѥ н оуслышн ны 120r, срв. Син Евх 6а, Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν (Frček 1939: 649; Parenti, Velkovska 1995: 131). Чинът на Свето Богоявление в Треск Евх продължава с литургични бележки относно потапянето на кръста във водите, обичайните действия на свещенослужителя и изненадващо завършва с молитвата за освещаване на чаша (121v), придържайки се докрая към глаголическия текстови модел – Бже Бже нашъ, прѣложен прн Мосѣн водѫ горъкоѫ (срв. Син Евх 6б), Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ ἐπὶ Μωϋσέως (Parenti, Velkovska 1995: 132; Frček 1939: 649). Поради ограничения обем тук не могат да бъдат приведени и останалите Богоявленски текстове от XIII век, но подредбата им и текстовата близост с глаголическия евхологий са налице, те ще бъдат изнесени в друга публикация.

След финалната в старобългарския Чин молитва в Треск Евх е била преписана още една, за съжаление, текстът е силно повреден (122r).

В заключение може да се обобщи следното.

Преписът на Богоявленския чин в Треск Евх е бил създаден през втората половина на XIII век в югозападни български манастирски земи от поп Михаил за нуждите на православното богослужение и е бил изписван направо върху гръцкия бързописен текст, датиран към края на XII или началото на XIII век.

Новооткритият препис на Чина на Свето Богоявление в Треск Евх е най-пълният среднобългарски препис от това столетие, откриван досега, който се оказва липсващото звено между старобългарската и среднобългарската книжовна евхологична традиция. Той показва изключителна близост до глаголическия евхологий, уверено може да се предположи, че неговият създател е

използвал протограф, възхождащ направо към Син Евх или към негово копие. За това свидетелстват архаични графеми като чашковидното старобългарско ч, лигатурните изписвания на м҃, срв. глаголическото ⰾ, напр. изписването м҃ꙋ, м҃нм, м҃енїемь, текстовото подреждане на литургичните компоненти в структурата на Чина, наличието на богоявленски молитви, известни на науката единствено от Син Евх.

В преписа са били нанесени и някои спорадични текстови поправки в резултат на сверявания с гръцките образци, които в следхождащата книжовноезикова традиция са наследени и допълнени и са били положени в основата на всички по-нататъшни редакции на евхологичните текстове (за тях подробно вж: Тончева-Тодорова 2017 / Toncheva-Todorova 2017: 83 – 142, 278 – 331).

Съвременният Велик или Богоявленски водосвет съдържа повечето от Богоявленските текстове, преписвани и редактирани в продължение на много векове и утвърдени от църковнославянската езикова кодификация. След отпуст на Св. Литургия свещенослужителят започва чинодействието с възгласа: Благословенъ Бг҃ъ нашъ, образува се литийно шествие, по време на което се изпяват съответните стихири на осми глас и при достигането на определеното място се прочитат трите паримии (от Пророчествата на Исая), след тях следва Апостол (I Кор. 10: 1 – 4), Евангелие (Мк 1: 9 – 11), Дяконствата, тайната молитва Гд҃и Їис҃е Хрт҃е, є҆диноро́дный Сн҃е сы́й въ нѣ́дра Ѿчи, възгласът Ве́лїй є҆сѝ, Гд҃и, и҆ чꙋ́дна дѣла̀ Тво̑, евхаристийното начало Твое́ю бо во́лею, ѿ небытї̀ въ бытїе приве́лъ є҆сѝ вс҃ческа, главопреклонната молитва Приклонѝ, Гд҃и, оу҆́хо Твоѐ, и҆ оу҆слы́ши ны̀. След прочитането на съпровождащите ритуала литургични компоненти свещеникът потопява Св. Кръст трикратно във водния източник и запява тропара Во Їорда́нѣ кр҃ща́ющꙋ с на първи глас. После той поръсва присъстващите миряни, а на завръщане в храма певците пеят стихирата Воспѣи́мъ, вѣ́рнїи на осми глас. Великият Богоявленски водосвет завършва с отпуст (Требник 1994 / Trebnik 1994: 367 – 388).

Цитирана литература / References

Десподова и др. 2000: *Трескавечки еухологиум.* // Македонски средновековни ракописи, IV. Изд. подг. Вангелија Десподова, Елка Јачева-Улчар, Љупчо Митревски, Соња Новотни, Марија Чичева-Алексик. Прилеп: 2-РИ АВГУСТ С. [Despodova et al. *Treskavechki evhologium* // Makedonski srednovekovni rakopisi, IV. Vangeliya Despodova, Elka Yacheva-Ulchar, Lyupcho Mitrevski, Sonya Novotni, Mariya Chicheva-Aleksik. 2-ri avgust C.]

Дмитриевский 1901: Дмитриевский, А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока.* Т. II (Εὐχολόγια). Киев: Типография Императорскаго университета. [Dmitrievskii 1901: Dmitrievskii, A. *Opisanie liturgicheskih rukopisei, hranyashctihsia v bibliotekah pravoslavnogo Vostoka*. T. II. (Εὐχολόγια). Kiev: Tipografiia imperatorskago universiteta.]

Тончева-Тодорова 2017: Тончева-Тодорова, Хр. *Старобългарският Чин на Свето Богоявление. Текстология и редакции.* Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. [Toncheva-Todorova 2017: Toncheva-Todorova, Hr. *Starobalgarskiyat Chin na Sveto Bogoyavlenie. Tekstologiya i redakcii.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.]

Требник 1994: *Требник.* Издава Св. Синод на Българската Църква. София. [Trebnik 1994: *Trebnik*. Izdava Sv. Sinod na Balgarskata Tsarkva. Sofia.]

Frček 1939**:** Frček, J. *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française.* II. (Patrologia Orientalis, 24/5).

Goar 1960: Goar, J. *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum.* Venize, 1730, Graz, 1960.

Nachtigal 1941, 1942: Nachtigal, R. *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik.* I. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941; II. Tekst s komentarijem. Ljubljana, 1942.

Parenti, Velkovska 2007**:** Parenti, St., E. Velkovska Thirteenth Century Manuscript of the Constantinopolitan Euchology: Grottaferrata Γ.β.I, Alias of Cardinal Bessarion. – *Bollettino della badia greca di Grottaferrata.* Ser. III, vol. 4, pp. 175 – 196.

Passareli 1982: Passareli, G. *L'Euchologio cryptense Γ.в. VII* (sec. X). (= ANALEKTA ΒΛΑΤΑΔΩΝ, 36). Thessaloniki.

Tarnanidis 1988: Tarnanidis, I. *The Slavonic Manuscripts, discovered in 1975 at St. Catherine monastery on Mount Sinai.* Thessaloniki.

NEWLY-FOUND COPY OF THE BLESSING OF THE WATERS ON THE EVE OF EPIPHANY IN THE TRESKAVEC EUCHOLOGIUM FROM XIII CENTURY

Hristina Toncheva-Todorova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

hrtoncheva@gmail.com

Abstract. The paper presents data about a newly-found copy of The Blessing of the Waters on the Eve of Epiphany, the text of which has been published only partially in the edition of the Treskavec Euchologium from XIII century, without being identified. The copy is the most thorough text of the divine service from this century found until now, which demonstrates textual and lexical similarity to the Glagolitic Euchologium Sinaiticum from X – XI century. It was created in the southwest Bulgarian monastery by the priest Mihail for the needs of Orthodox divine services and was written directly over the Greek text.

Key words: *The Blessing of the Waters on the Eve of Epiphany, Treskavec Euchologium, textology*

Prof. DSc. Hristina Toncheva-Todorova,
Department of General Linguistics
and History of Bulgarian Language,
Faculty of Philology,
Paisii Hilendarski University of Plovdiv,
24 Tzar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

ПРИЛОЖЕНИЯ

Снимки 005 и 006 от Трескавечкия евхологий, съхраняван в Ръкописната сбирка на Университетската библиотека при Ягелонския университет в Краков. На снимките е новооткритата Молитва за благославяне на водата.

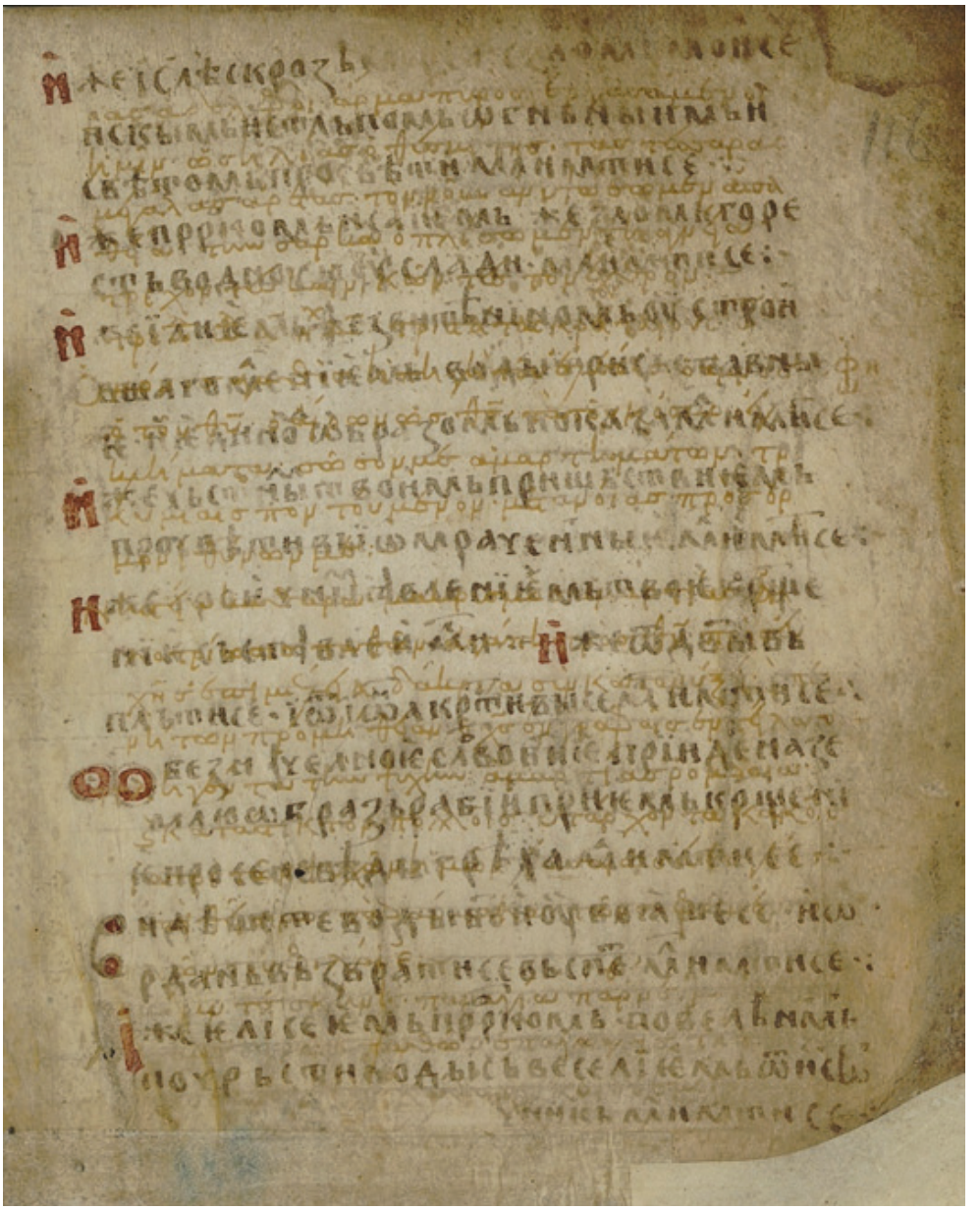

Снимки 005 и 006 от Трескавечкия евхологий, съхраняван в Ръкописната сбирка на Университетската библиотека при Ягелонския университет в Краков. На снимките е новооткритата Молитва за благославяне на водата.

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА КОНСОНАНТИЗМА НА ХЪРВАТСКОТО ЖИТИЕ НА СВЕТА ЕКАТЕРИНА *LEGENDA SV. KATARINE DIVICE* ПО РЪКОПИС I C 6 ОТ АРХИВА НА ХАЗУ

Симеон Стефанов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

s.stefanov@ibl.bas.bg

Резюме. В текста се прави анализ на някои особености на консонантизма на хърватското житие на св. Екатерина *Legenda sv. Katarine divice* по ръкопис I с 6 от Архива на ХАЗУ. Избраните случаи доказват още веднъж чакавската диалектна принадлежност на паметника. Направеният анализ е принос към историята на използване на латинската азбука за записване на народна хърватска реч през XIV–XV в.

Ключови думи: *консонантизъм; хърватското житие на св. Екатерина; история на хърватския език; история на хърватските диалекти; медиевистика*

1. Предмет, цели, задачи и методи на изследване

В настоящата публикация реших да се спра на някои особености на консонантизма на хърватското житие на св. Екатерина *Legenda sv. Katarine divice* по ръкопис I с 6 от Архива на ХАЗУ (подробно за езиковите особености на този текст вж. Стефанов / Stefanov 2012, 2013, 2014а, 2014б, 2015а, 2015б, 2015в, 2016, 2017а, 2017б, 2018, 2020). Избраните глоси не са разглеждани досега за този текст. Поради това и изследването е приносно, резултатите от него може да послужат за сравнения и съпоставки с резултатите от подобни проучвания върху други средновековни хърватски произведения от същия период. Направеният анализ е принос и към историята на използване на латинската азбука за записване на народна хърватска реч през XIV–XV в.

2. Legenda sv. Katarine divice

2.1. История на паметника и изследванията за него

Паметникът е писан на народен хърватски език и е записан с латински букви. Издаден е за пръв път през 1869 г. от Ватрослав Ягич, който отпечатва текста, озаглавен *Život sv. Katarine*, в първи брой на Старине (Jagić 1869: 217 – 224). Житието се е съхранявало в Девическия бенедиктински манастир „*Св. Мария“* в Задар, по-късно е станало част от богатата книжна колекция на Иван Кукулевич, „а сега се пази сред ръкописите на библиотеката на Академията на науките и изкуствата под номер 317“ (Jagić 1869: 217). Текстът, според Ватрослав Ягич, е препис от XV в. на по-стар превод от латински на народен хърватски език. Изказано е и мнението, че преводът на хърватски не е толкова стар, колкото той предполага. Дуня Фалишевац, подкрепена от Амир Капетанович, предполага, че хърватският текст е доста по-късен, отколкото Ягич смята (Fališevac 2010: 256 – 257). Ягич отбелязва, че публикуваното от него житие се различава от текста за св. Екатерина в глаголическите бревиари (Jagić 1869: 217). Той издава паметника със своя транслитерация, следваща съвременния хърватски правопис и игнорираща средновековния запис на хърватски с латински букви.

Изворите на текста на това житие привличат вниманието още на Йосип Хам в магистърската му работа *Legenda o sv. Katarini iz Aleksandrije u našim starim spomenicima* от 1926–1927 г., която не е публикувана. Дуня Фалишевац дава информация за основните изводи на Йосип Хам (Fališevac 2010: 257 – 258). Той изказва предположението, че запазеният чакавски паметник е компилация от Арехис (BHL 1659 – 61), *Златната легенда* (BHL 1667) на Яков Ворагински, но също и от гръцкото житие от Псевдо-Атанасий (Hamm 1926/1927; Fališevac 2010: 257 – 258).

През 1969 г. Векослав Щефанич издава в книга първа на *Pet stoljeća hrvatske književnosti* същия текст на житието на св. Екатерина в съкращения, но със същата транслитерация, която предлага

Ватрослав Ягич, като дава и новата сигнатура на ръкописа I с 6, днес в архива на Хърватската академия на науките и изкуствата. Той смята, че този хърватски паметник следва житието на светицата на гръцки от Псевдо-Атанасий. Щефанич отбелязва превода на това житие от гръцки на латински (BHL 1659 – 61), който според него е преведен от глаголашите на хърватски и включен в хърватската глаголическа традиция. В ръкопис I с 6, записан с латински букви, той вижда нов превод от латински на народен хърватски език, без влияние от версията на книжовен език в хърватските глаголически ръкописи. Щефанич предполага, че това е хърватски говор от областта на Северна Далмация (Štefanić 1969: 274).

В изследването си върху хърватските средновековни текстове, писани с латински букви, относно текста *Život sv. Katarine* Драгица Малич (Malić 2008: 316) дава същата информация, както и Щефанич, но добавя, че езикът на житието е „народен хърватски от преобладаващо икавски тип, какъвто се използва в периода на XV в. в областта на Централна Далмация от Задар и Шибеник до Сплит и Трогир и че е възможно да се говори за известен стремеж към стандартизация“ (Malić 2008: 316).

През 2013 г. Весна Бадурина Стипчевич издава осъвременена транскрипция на същия текст на житието на св. Екатерина. Транскрипцията е поместена в сборник *Hrvatska srednjovjekovna proza I legende i romani*, priredila i transkribirala Vesna Badurina Stipčević Matica Hrvatska Zagreb MMXIII.106 – 114.

В работата си върху издирването на източниците на задарския текст на житието на св. Екатерина установих, че то вероятно е компилация (или превод на подобен латински паметник, който не ми е известен) от Псевдо-Атанасий в превода му на латински от Арехис (BHL 1660) или Петър (BHL 1661) и други латински образци, които отново се опират основно на житието от Псевдо-Атанасий и на латинския му превод. При установяването на произхода на разглеждания текст на житието на св. Екатерина от голяма полза за мене беше изследването на Джовани Бронзини (Bronzini 1960), в което той дава примери от множество латински и гръцки ръкописи на текстове на житието на Екатерина и предлага стема на версиите (гръцки и латински). Моето предположение е, че житието *Legenda sv. Katarine divice* е написано на език, употребяван в книжнината от областта Сплит-Задар-Шибеник в периода XIV–XV в. (Стефанов / Stefanov 2014a: 43; 2015a: 51 – 52), и затова е важно свидетелство за състоянието на хърватския език от този период. Диалектно текстът действително може да бъде причислен към Средищната чакавска икавско-екавска област от периода XIV–XV в., чиито езикови особености подробно описва Ива Лукежич (Lukežić 2012: 225 – 252). Някои от особеностите, които ще бъдат коментирани по-нататък в изследването, ще послужат и като аргументи в подкрепа на това предположение. Освен това един от латинските образци, по които се смята, че е съставен хърватският текст, е житието на св. Екатерина от сборника *Legenda Aurea* на Яков Ворагински от края на XIII в., от което следва, че е невъзможно задарският превод да е възникнал по-рано от началото на XIV в.

2.2. Някои особености на консонантизма на хърватското житие на света Екатерина *Legenda sv. Katarine divice* по ръкопис I с 6 от Архива на ХАЗУ

2.2.1. Особености, подкрепящи чакавската диалектна принадлежност на паметника

2.2.1.1. Рефлекси на групите *t’; *d’; *kt’; gt’; *k’; *g’; *st’; *zd’; *sk’; *zg’ (За рефлексите на тези групи в други чакавски текстове от разглеждания период вж. Malić 1973: 131; 1977: 89; 1993: 180-183; 1995: 115.)

2.2.1.1.1. Примери за *t’>ć /t’/, *k’, *kt’, *gt’

В разглежданото житие рефлексът на групата ***t’** /**ć**/ се отбелязва с графеми **ch; chi; cchi** – вероятно под италианско графично влияние. В чакавското наречие тази фонема /**ć**/ < ***t’** се изговаря по-меко, отколкото в щокавското (Moguš 1977: 65 – 66). В задарския текст ***t’ > ć/t’/** във всички словообразувателни и морфологични категории, както е в съвременния хърватски език. Многобройни са примерите с причастия, но има и редица други позиции: ci**ć**a (пр.) x2; zapovidaju**ć**i (сег. деепр.); op**ć**ena (прил. им., ж. р., ед. ч., им. пад.); ste**ć**i (сег. деепр.); Pribivaju**ć**i (сег. деепр.) x2; plaču**ć**i (сег. деепр.); uzdišu**ć**i (сег. деепр.); ho**ć**e (3 л., ед. ч., сег. вр.) x3; slišaju**ć**im (прил. им., дат. пад., мн. ч.);

razumiĵu**ć**im (прил. им., дат. пад., мн. ч.); ho**ć**u (1 л., ед. ч., сег. вр.) x2; čude**ć**i_se (сег. деепр.) x2; no**ć** (ж. р., ед. ч., им. пад.); vra**ć**ĵaju (3 л., мн. ч., сег. вр.); vladaju**ć**ih (прил. им., род. пад., мн. ч.); vide**ć**i (сег. деепр.); verju**ć**ih (прил. им., род. пад., мн. ч.); ho**ć**emo (1 л., мн. ч., сег. вр.); budu**ć**i (сег. деепр.) x3; ve**ć**e (нр. срв. ст.); razgledaju**ć**i (сег. деепр.); razabraju**ć** (сег. деепр.); od var**ć**i (инфин.); prigovaraju**ć**i_se (сег. деепр.); odgovaraju**ć**i (сег. деепр.); obitaju**ć**i (сег. деепр.); ne_imiju**ć**i (сег. деепр.); var**ć** (инф.); pe**ć**ći (ж. р., ед.ч., род. пад.); kripe**ć**i (сег. деепр.); prosvitaju**ć**i (сег. деепр.); obra**ć**ahu_se (3л., мн. ч., мин. несв. вр.); tisu**ć**a (същ. им., ж. р. ед. ч., им. пад.); mo**ć** (същ. им., ж. р., ед. ч., им. пад.); vide**ć**i (сег. деепр.); žegu**ć**a (прил. им., ж. р., ед.ч., им. пад.); pe**ć**ć (ж. р., ед. ч., им. пад.); čekaju**ć**i (сег. деепр.); ve**ć**e (нр. срв. ст.) x2; h**ć**i (същ. им., ж. р., ед.ч., им. пад.); mo**ć**i (инф.)

2.2.1.1.2. Примери за групата *d’

Рефлексът на групата ***d’*** дава следните резултати: ro**j**en (мин. стр. пр., м. р., ед. ч., им. пад.); ro**j**ena (мин. стр. пр., ж. р., ед. ч., им. пад.); ža**j**om (същ. им., ж. р., ед. ч., тв. пад.); poho**d**en(i)jem (отгл. същ. им., ср. р. ед. ч., тв. пад.); tako**j**er (нр.); в частицата за подсилване **–je < (-žde) *-dje**: toliko**j**e. За рефлекса ***d’*** в разглеждания текст получавам информация и от формата на предлога **meu** (+вин./тв. пад.) с изпадане на интервокално йот. Както се вижда от приведените примери, в текста преобладава чакавският рефлекс ***d’ > j**.

2.2.1.1.3. Примери за групата *st’ > šć

Рефлексът ***st’ > šć*** е основният вариант, по който се осъществява споменатата група в текста, а с това е и едно от основните доказателства, наред с рефлекса на ятовата гласна (срв. Стефанов / Stefanov 2016), за диалектната принадлежност на житието към средищния чакавски икавско-екавски диалект на чакавското наречие: posvetili**šć**a (същ. им., ср. р. мн. ч., вин. пад.) x5; prikazali**šć**a (същ. им., ср. р., мн. ч., вин. пад.); skup**šć**ina (същ. им., ж. р., ед. ч., им. пад.); pripro**šć**omu (прил. им., дат. пад., ср. р. ед. ч.); pripro**šć**e (нр.); ta**šć**ini (същ. им., ж. р. ед. ч., дат. пад.); u posvetili**šć**u (същ. им., ср. р. ед. ч., дат. пад.); ta**šć**a (прил. им., ж. р., ед. ч., им. пад.); ta**šć**u (прил. им., ж. р., ед. ч., вин. пад.); jo**šć**e (част.) x2; ni**šć**etni (прил. им., м. р., ед. ч., зв. пад.); pozori**šć**e (ср. р., ед. ч., вин.пад.);; prišа**šć**e (същ. им., ср. р., ед. ч., вин. пад.).

2.2.1.1.4. Примери за групата*zg’ > žj

Не се срещат в разглежданото житие.

2.2.1.1.5. Примери за групите *sk’ *zd’

Не се срещат в разглежданото житие.

2.2.2. Романско влияние в езика на паметника

2.2.2.1. Ротацизъм

2.2.2.1.1. Примери с ž(e) > r(e)

Ma**ri**miliana (същ. соб. им., м. р., ед. ч., род. пад.); Ale**ra**ndinskomu (прил. им., м. р., ед. ч., дат. пад.) x2; **re**stoke (прил. им., ж. р., мн. ч., вин. пад. / ж. р. ед.ч., род. пад.); polo**ri** (мин. св. вр., 3 л., ед. ч.); dar**ra**vah (същ. нариц. им., ж. р., мн. ч., мест. пад.); ju**re** (нр.); **ri**vine (род. пад., ж. р., ед. ч.); **re**nsko (прил. им., ср. р., ед. ч., вин.пад.); kri**ra** (същ. нариц. им., м.р., ед. ч., род. пад.) x5; bli**re** (нр.); polo**re**nomu (прил. им., м. р., ед. ч., дат. пад.); knji**r**no (нр. начин); mno**r** (нр. количество); slu**re** (сег. вр., 3 л., мн. ч.); uzdar**ra** (3 л., ед. ч., сег. вр.); Prilo**ri** (мин. св. вр., 3 л., ед. ч.); bla**re**na (прил. им., ж. р., ед. ч., им. пад.) x3; Ma**re**ntiu (същ. собств. им., м. р., ед. ч., дат. пад.); da ne_mo**re**š najti (2 л., ед. ч., сег. вр.); o **re**no (същ. нариц. им., ж. р., ед. ч., зв. пад.); pridlo**re**no (прил. им., ср. р., ед. ч., вин. пад.); te**r** (сз.); Je**re** (сз.) x7; ne_mo**re** (3 л., ед. ч., сег. вр.) x3; **ra** (л. мест., 1 л., ед. ч., им. пад.); ništa**r** (отр. мест.); je**r** (сз.); pridru**ri**h_se (мин. св. вр.); Tko godi**re** (неопр. мест.); **ri**vot (същ. нариц. им., м. р. ед. ч., вин. пад.); u**ri**vati (инфинитив); **re**na (същ. нариц. им., ж. р. ед. ч., им. пад.); bo**ra**stvenimi (прил. им., ср. р. мн. ч., тв. пад.); mu**ri** (същ. нариц. им., м. р. мн. ч., им. пад.); Divica Bo**r**ja (прил.

им., ж. р. ед. ч., им. пад.); poddlo**ri**mo (пов. накл., 1 л., мн. ч.); Bo**ri**ja (прил. им., ж. р., ед. ч., им. пад.); Bo**r**ji (прил. им., м. р., ед. ч., им. пад.); **re**gnuše_se (мин. св. вр., 3 л., мн. ч.); mu**ri** (същ. нариц. им., м. р., мн. ч., им. пад.); [ništa**re**] (мест.); mu**ra** (същ. нариц. им., род. пад. м. р., ед. ч.); uže**re**na (мин. стр. прич., м. р., ед. ч., ж. р.); **re**ljom (същ. нариц. им., ж. р., ед. ч., тв. пад.); **re**ljaše (мин. нсв. вр., 3 л., ед. ч.); Bla**re**nu (прил. им., ж. р., ед. ч., вин. пад.); riru (3 л., мн. ч., сег.вр.) x2; mu**ra**ski (прил. им., м.р., ед. ч., нр. начин.); takoje**r** (част.); Bo**re** (същ. нариц. им., м. р., ед. ч., зв. пад.) gospodine.

2.2.2.1.2. Примери без ž(e) > r(e)

Knji**ž**noga (прил. им., м. р., ед. ч., род. пад.) x2; tu**ž**ni (прил.им., м. р., ед. ч., им. пад.); zdru**[ž]e**na (мин. стр. прич., ж. р., ед. ч., им. пад.); da prika**že**mo (1 л., мн. ч., сег. вр.); uzdar**ža**ti (инфинитив); knji**ž**nih (прил. им., м. р., мн. ч., вин.пад.); u**že**rena (мин. стр. прич., м. р., ед. ч. ж.р.); **že**guća (прил. им., ж. р., ед. ч., им. пад.).

Първата група от приведените горе примери отбелязват промяната **ž(e) > r(e),** известна още като ротацизъм, която и е очаквана за адриатическото крайбрежие в периода на XIV-XV в. (Malić 1973: 132; 1977: 90; 1993: 190; 1995: 116; Lukežić 2012: 225 – 251). Във втората група примери тази промяна не е отразена. Примерите с ротацизъм са по-многобройни от примерите без ротацизъм – очевидно това е черта от говоримия език, която свободно навлиза в писмения текст. От работата си с ръкописа на текста установих, че ротацизмът е далеч по-застъпен, отколкото отразяват изданията на текста от Ватрослав Ягич и Векослав Щефанич (Jagić 1869: 217 – 224; Štefanić 1969: 274 – 277). Поради това смятам, че е възможно формите с ротацизъм да отразяват народния диалектен (из) говор, а онези без да се смятат за книжовни форми (срв. razlicimi knji**ž**noga nauka pokazovanji i argumenti, но knji**r**no i naučeno govorila jesam). Употребата на форми със и без извършена промяна от една и съща лексема показват, че най-вероятно разликата между двете действително е по линията книжовно-диалектно, но се използва от преводача компилатор и за книжовна, а защо не и отчасти драматургична стилизация на текста при изграждането на отделните образи.

2.2.2.1.3. Примери с графемата r + (voc.) вм. x заради предполагаема фонетична стойност на графемата x /ž(e)/

Ma**ri**miliana (същ. собств. им., м. р., ед. ч., род. пад.); Ale**ra**ndinskomu (отн. прил. им., дат. пад., м. р., ед. ч.) x2; Ma**re**ntiu (същ. собств. им., м. р., ед. ч., дат. пад.).

Приложените примери с маркираната в тях особеност показват, че най-вероятно за преводача или преписвача на текста графемата **x** има фонетична стойност **/ž(e)/,** а това ни дава сериозни основания да смятаме, че текстът е преведен или преписан от носител на говор на южночакавски диалект на чакавското наречие и дори на южночакавския диалект на южночакавско-щокавския просторноезиков комплекс от периода XIV–XV в. (Kapetanović 2008: 96; Lisac 2012: 43). Възможно е текстът да е възникнал на границата между чакавския север и чакавския юг през XIV–XV в., но да е преведен/преписан от носител на поддиалект на чакавския юг от това време — контининентален от околностите на Задар и западната част на полуостров Пелешац или дори островен (Lisac 2009: 139, 146, 163; Lukežić 2012: 230-232; 244 – 247).

2.2.2.2. Смесване –m > -n

В разглеждания текст се срещат следните примери, отразяващи тази промяна: iz hra**na** illi templa (същ. нариц. им., род. пад., м. р. ед. ч.); Napoko**m** povratifši_se (нр.); Ti o Cessare čudom razgledaš of tempal, toli plemenitim sazidanjem sazid**am** (мин.стр.прич. м.р.ед.ч. им.пад.) meštri**õ** (същ.нариц. им., ж. р., ед. ч., тв. пад.) človičaskom; Samo napoko**m** ovako_joj reče. (нр.); V.S_porfiri**en** vojvodom bi ljuto mučena za jimiti karsta dom, Cessarova rena; i napok**om** (нр.) gardobno smuće**m**, (мин. стр. пр., м. р., ед.ч., им. пад.) ne_imijući ča učiniti odluči sazvati svi knjižnici...; Tom ričjiu Cessarica ukripljena u mučn**õ** branu, i borenju kripka učinivši_se... (прил. им., ср. р., ед. ч., тв. пад.); ki povedoše_ju vanka grada oštrimi gvozdi parsi nje probadajući, napok**om** glavu njoj usikoše (нр.).

По повод времето на настъпване на промяната **–m > -n**, осланяйки се на едно изследване на езика на Марко Марулич от А. Младенович и на езика на Петър Зоранич от Г. Ружичич, М. Храсте отбелязва, че споменатото явление почти не се среща през XV в. През XVI в. то се среща рядко, а

чак към края на XVII и началото на XVIII в. получава по-голямо разпространение по адриатическото крайбрежие. След по-задълбочено изследване на езика на оригиналното издание на Юдита и на други стари хърватски текстове, Милан Могуш добавя, че наблюдаваната промяна е резултат от фонетична неутрализация на формообразувателните фонеми **–n** и **–m** след вокал. Така могат да се срещнат примери:**popõ, popom, popon; stumačĩ, stumačim, stumačin; napokõ, napokom, napokon; tẽpal-tempal; narãče-naranče** (примерите са по Moguš 1977: 79 – 82), като диакритиката над вокала отбелязва общото за двете фонеми — назалността. Така излиза, че през XV в. споменатата промяна е далеч по-разпространена отколкото смята Храсте. А това кой от двата назала ще се употреби в текста зависи от началния звук на следващата дума или сричка (Moguš, 1977: 79 – 82).

Както се вижда и от приведените примери от текста Legenda sv. Katarine divice, отразяващи разглежданата промяна, вероятно в XV в., а може би и по-рано, тя е далеч по-застъпена, отколкото се предполага. Тук съм привел само случаите на неуместна употреба на назална съгласна фонема след гласна. Далеч повече са примерите, които не съм привеждал тук, в които след вокал, предимно във форми за тв. пад., но и в други случаи, очаквано се появява **–m**. Имайки предвид цитираните заключения на Милан Могуш, смятам, че е възможно и те да отразяват назален изговор на предходната гласна, а това би означавало, че през XV в. разглежданата промяна действително е далеч по-застъпена, отколкото се смята в науката. Не е ясно и дали формите, отразяващи промяната, са въведени от преписвач през втората половина на XV в., или са били въведени още от преводача компилатор, който е работил по-рано.

3. Заключение

Въз основа на изложеното може да се обобщи, че в консонантизма на разглежданото житие се наблюдават особености, типични за диалектите на чакавското наречие на хърватския език. Романското влияние в езика, на който е написан/преведен текста, в съчетание с рефлекса на групата ***st' > šć**, който е и основният вариант, по който се осъществява споменатата глоса в паметника, допринася за неговата по-точна диалектна и времева локализация в територията между Сплит, Задар и Шибеник от периода XIV–XV в.

Цитирана литература / References

Стефанов 2012: Стефанов, С. Наследници на ятовата гласна в един чакавски текст на житието на св. Екатерина от XV в. – В: *Littera et Lingua*, Зима, 2012. (Stefanov 2012: Stefanov, S., Naslednici na yatovata glasna v edin chakavski tekst na zhitieto na sv. Ekaterina ot XV v. – In: *Littera et Lingua*, Zima, 2012< http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2012/4>)

Стефанов 2013: Стефанов, С. Наблюдения върху езика на житие на св. Екатерина в хърватската книжнина от XVв. – В: *Старобългарска литература*, кн. 47, с. 174 – 185. (Stefanov 2013: Stefanov, S., Nablyudeniya varhu ezika na zhitie na sv. Ekaterina v harvatskata knizhnina ot XV v. – In: *Starobalgarska literatura*, kn. 47, s. 174 – 185.)

Стефанов 2014а: Стефанов, С. Върху изоколните структури в житие на св. Екатерина от XV в. на народен хърватски език. – В: *Годишник на Софийския Университет* „Св. Климент Охридскиі“, том 99, с. 143 – 169. (Stefanov 2014a: Stefanov, S. Varhu izokolnite strukturi v zhitie na sv. Ekaterina ot XV v na naroden harvatski ezik: – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet* „Sv. Kliment Ohridski“, Tom 99, s. 143 –169.
<http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/28b7826e-50a0-4d05-a02f-b1688956c161?tk=KLeCblCgTQWgL7FoiVbBYQAAAABh6msb.unMM-vcrLa-g1riiC-Rsbw&citation_url=/xmlui/handle/nls/3385>)

Стефанов 2014б: Стефанов, С. О стихе в средневековном житии св. Екатерины на народном хорватском языке. – В: И. И. Каллиганов (ред.), *Роль славянской молодёжи в процессе устойчивого цивилизационного развития.* V. *Славянский мир: аспекты истории и культуры* (Сборник тезисов двух Международных-молодёжких междисциплинарных славистических конференций 28. 05. 2014), Москва: Издательство РАН, с. 40 – 44. (Stefanov 2014b: Stefanov, S. O stihe v srednevekovnom zhitii sv. Ekaterina na narodnom hrvatskom yazyke. – In: I. I. Kalliganov (red.), *Roly molodezhi v procese ustoychivogo civilizacionnogo razvitiya*. V. *Slavyanskiy mir: aspekt istorii i kulturi* (Sbornik tezisov dvuh Mezhdunarodnyh molodezhkih mezhdisciplinarnih slavisticheskih konferenciy 28. 05. 2014), Moskva: Izdatelystvo RAN, s. 40 – 44.)

Стефанов 2015а: Стефанов, С. Стилистични похвати за създаване на ритъм в средновековно житие на св. Екатерина на народен хърватски език. – В: М. Младенова (ред.) *Движение и пространство в славянските*

езици, литератури и култури (Сборник с доклади от Дванадесетите международни славистични четения 09-10. 05. 2014 г.), Велико Търново: Издателство „Фабер“, с. 46–53. (Stefanov 2015a: Stefanov, S. Stilistichni pozvati za sazdavane na ritam v srednovekovno zhitie na sv. Ekaterina na naroden harvatski ezik – In: M. Mladenova (red.) *Dvizhenie i prostranstvo v slavyanskite ezici, literaturi i kulturi*“ (Sbornik s dokladi ot Dvanadesetite mezhdunarodni slavistichni cheteniya 09-10. 05. 2014 г.), Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“, s. 46 – 53.)

Стефанов 2015б: Стефанов, С. Лексика и стил в средновековно житие на св. Екатерина на народен хърватски език. – В: *Littera et Lingua*, Пролет-Лято, 2015. (Stefanov 2015b: Stefanov, S. Leksika i stil v srednovekovno zhitie na sv. Ekaterina na narodne hrvatski ezik. – In: *Littera et Lingua*, Prolet-Lyato, 2015 <http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/>)

Стефанов 2015в: Стефанов, С. За стилистичните фигури и контактните синоними в три житийни текста за св. Екатерина на народен хърватски език от XIV-XV II в. – В: *Годишник на Софийския Университет* „Св. Климент Охридски“, том 100, с. 245 – 286. (Stefanov 2015v: Stefanov, S. Za stilistichnite figuri i kontaktnite sinonimi v tri zhitiyni teksta za sveta Ekaterina na naroden harvatski ezik ot XIV-XVII v. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet* „Sv. Kliment Ohridski“, Tom 100, s. 245 – 286.
<http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/06d9e899-1411-4245-a7a0-21337d0c09d4?tk=BtnomRQRQkWnoCEzfQwJ1AAAAABh6mOD.Q5SgBl2S0jW9xGIiOVFnAg&citation_url=/xmlui/handle/nls/24837>)

Стефанов 2016: Стефанов, С. Рефлекси на ятовата гласна в житие на св. Екатерина, писано на народен хърватски език от периода XIV-XV в. – В: *Филологически форум*, 1 (3), 2 (2016), с. 21 – 31. (Stefanov 2016: Stefanov, S. Refleksi na yatovata glasna v zhitie na sv. Ekaterina, pisano na naroden harvatski ezik ot perioda XIV-XV v.: – In: *Filologicheski Forum*, 1 (3), 2 (2016), s. 21 – 31. <https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/br-3/>)

Стефанов 2017а: Стефанов, С. Текстове за св. Екатерина в хърватската книжнина XIV-XVIII в. – В: *Годишник на Софийския Университет* „Св. Климент Охридски“, том 101, с. 155 – 172. (Stefanov 2017a: Stefanov, S. Tekstove za sv. Ekaterina v harvatskata knizhnina XIV/XVIII v. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet* „Sv. Kliment Ohridskii“, Tom 101, s. 155 –172. <http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/6933a617-8370-4b3e-8a95-76eb8022c18a?tk=aTOmF4NwSz6KlXbrgCLBigAAAABh6mH7.oHGT-KPCaJH96S0mii1sDA&citation_url=/xmlui/handle/nls/24853>)

Стефанов 2017б: Стефанов, С. Рефлекси на еровата гласна и на сричкотворното ŗ и ļ в чакавски текст на житието на св. Екатерина, писан на народен хърватски език от периода XIV-XV в. – В: М. Стефанов, П. Мартинова, Д. Григоров и др. (Съст.), *Мултикултурализъм и многоезичие*. (Сборник с доклади от Тринадесетите международни славистични четения 21-23. 04. 2016 г.), Велико Търново: Издателство „Фабер“, с. 123 – 133. (Stefanov 2017b: Stefanov, S. Refleksi na erovata glasna I na srichkotvornoto ŗ i ļ v chakavski tekst na zhitieto na sv. Ekaterina, pisan na naroden harvatski ezik ot perioda XIV-XV v. – In: M. Stefanov, P. Martinova, D. Grigorov i dr. (Sast.), *Multikulturalizam I mnogoezichie*, (Sbornik s dokladi ot Trinadesetite mezhdunarodni slavistichni cheteniya 21-23. 04. 2016 g.), Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“, s. 123 – 133.)

Стефанов 2018: Стефанов, С. Лексиката в Legenda sv. Katarine divice: Глотометричен анализ. – В: *Дзяло*, год. VI, 2018, бр. 12. (Stefanov 2018: Stefanov, S. Leksikata v Legenda sv. Katarine divice: Glotometrichen analiz. – In: *Dzyalo*, god. VI, br. 12. <http://www.abcdar.com/magazine/XII/Stefanov_1314-9067_XII.pdf http://www.abcdar.com/magazine_XII.php >)

Стефанов 2020: Стефанов, С., Текстове в хърватската книжнина XIV-XV в.: Глотометричен анализ. – В: *Дзяло*, год. XVIII, 2020, бр. 8. (Stefanov 2020: Stefanov, S., Tekstove v harvatskata knizhnina XIV-XV v.: Glotometrichen analiz. – In: *Dzyalo*, god. XVIII, br. 8.
<http://www.abcdar.com/magazine/XVIII/Dzl_2020_br18_09_Simeon_Stefanov_Leksikata_v_Hurvatia_XIV-XV_vek.pdf http://www.abcdar.com/magazine_XVIII.php >)

Badurina-Stipčević 2013: Badurina-Stipčević, V. Legenda sv. Katarine divice. – *Hrvatska srednjovjekovna proza*, 1. Legende i romani, pp. 106–114.

BHL: Socii Bolandiani. *Bibliotheca hagiographica latina*. Antiquae et mediae aetatis. A-I. Bruxellis, 1898-1899.

Bronzini 1960: Giovanni, B. Bronzini. La leggenda di S. Caterina d'Alessandria. – In: *Accademia Nazionale dei Lincei* (Classe di Scienze Morali, storishe e filologiche, Memorie), Serie 8, Volume 9.

Fališevac 2010: Fališevac D. Sveta Katarina – prva učena žena u hrvatskoj književnoj kulturi. – *Slovo*, 60, pp. 257 – 277.

Hamm 1926/1927: *Hamm, J. Legenda o sv. Katarini iz Aleksandrije u našim starim rukopisima* (дипломна работа, в ръкопис), (non vidi).

Jagić 1869: Jagić, V. Legenda sv. Katarine divice. – *Starine*, knj. 1, pp. 217 – 224.

Kapetanović 2008: Kapetanović, A. Pitanje dijalekatske osnovice Mrnavićeve Osmančćice. – *Croatica et Slavica Jadertina*, 4, pp. 89 – 104.

Lisac 2009: Lisac, J. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: „Golden marketing“.

Lisac 2012: Lisac, J., Hrvatski jezik Vrančićeva rječnika i njegove proze. – *Filologija*, 59, pp. 37 – 47.
Lukežić 2012: Lukežić, I., *Zajednička povijest hrvatskih narječja 1. Fonologija*, Zagreb: „Hrvatska Sveučilišna naklada".
Malić 1973: Malić, D. Šibenska molitva. – *Rasprave Instituta za jezik*, 3, Zagreb, 1977, pp. 81 – 190.
Malić 1977: Malić, D. Red i zakon zadarskih dominikanki iz 1345. godine. – *Rasprave Zavoda za jezik*, 3, Zagreb, 1977, pp. 59 – 128.
Malić 1993: Malić, D. Konsonantizam Žića sv. otaca. – *Rasprave Zavoda za jezik*, 19, Zagreb, 1993, pp. 179 – 212.
Malić 1995: Malić, D. Glasovne pojave u Odlomku Korčulanskoga lekcionara. – *Rasprave Zavoda za jezik*, 21, Zagreb, 1995, pp. 103 – 124.
Moguš 1977: Moguš, M. *Čakavsko narječje*, Zagreb: „Hrvatska Sveučilišna naklada".
Štefanić 1969: Štefanić, Vj., Hrvatska književnost srednjega vijeka. – In: Pet stoljeća hrvatske književnosti, 1, pp. 274 – 277.
Voragine 1850: Jacobi a Voragine, De sancta Catherina. – In: Jacobi a Voragine (ur.), *Legenda Aurea*, pp. 789 – 797.

SOME PECULIARITIES OF THE CONSONANT SYSTEM OF THE CROATIAN VITA OF ST. CATHERINE *LEGENDA SV. KATARINE DIVICE* ACCORDING TO MANUSCRIPT I C 6 FROM THE ARCHIVES OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

Simeon Stefanov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin
Bulgarian Academy of Sciences

s.stefanov@ibl.bas.bg

Abstract. The text analyzes some peculiarities of the consonant system of the Croatian vita of St. Catherine *Legenda sv. Katarine divice* according to manuscript I c 6 from the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts. The selected cases prove once again the Chakavian dialect of the text. The analysis is a contribution to the history of the use of the Latin script to record the vernacular Croatian in the XIV-XV centuries.

Keywords: *consonant system; the Croatian vita of St. Catherine; history of the Croatian language; history of Croatian dialects; medieval studies*

Simeon Stefanov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

НАЗВАНИЯТА ЗА ЖИЛИЩЕ И ЕЗИКОВАТА КАРТИНА В НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ[1]

Ваня Мичева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

v.micheva@gmail.com

Резюме. В това изследване се представят езиковите и семантичните реализации на концепта ***жилище*** в новобългарските дамаскини от 17. век. Анализирана е система от думи и словосъчетания и тяхната употреба в различни контексти с оглед на връзката им с християнската култура и със средновековната картина на света. Проследяват се процесът на обогатяването на названията за жилище в историята на българския език, както и промените в концептуалното съдържание на лексемите и словосъчетанията.

Ключови думи: *названия за жилище, средновековна концептосфера, история на българския книжовен език*

1. Увод

Според историците на архаичните вярвания и религиите своето пространство, в което Азът се чувства защитен, е голяма ценност, за която се търси закрилата на божествата (Елиаде / Eliade 2012, Фрейзър / Freyzar 2006). Опозицията свое – чуждо е основополагаща в езиковата и концептуалната картина на света (Пенчева / Pencheva 1998), а домът е пространствено и социално измерение на своето (Китанова / Kitanova 2010, 2013а, 2013б, 2014, 2015).

Това проучване е продължение на предходно, публикувано в сп. „Български език“, кн. 4, затова няма да обосновавам неговата актуалност и съотносимост към съвременни медиевистични изследвания на всекидневието в Средновековието, а ще препратя към цитираната там литература. Ще спомена само, че жилището е обект на научен интерес в исторически и в етнографски публикации. Но от гледна точка на избраната проблематика най-важни за мен са някои етнолингвистични и езиковедски статии и сборници (Признаковое пространство культуры / Priznakovoe prostranstvo kulʹtury 2002, Логический анализ языка / Logicheskiĭ analiz iа͡zyka 2003, Илиева / Ilieva 2006, Добрева / Dobreva 2009, Валеева / Valeeva 2010, Витанова / Vitanova 2012а, 2012б, 2013, Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2012, 2013).

Жилището като елемент от концептосферата ***всекидневие*** за първи път се интерпретира от гледна точка на диахронната лингвокултурология в предходната статия, посветена на старобългарските класически и оригинални произведения, и в тази, в която се обработва материал от новобългарските дамаскини. В това изследване се представят езиковите и семантичните реализации на концепта ***жилище***, като се анализира система от думи и словосъчетания и тяхната употреба в различни контексти с оглед на връзката им с християнската култура и със средновековната картина на света.

2. Названия за жилище в новобългарските дамаскини

В историята на българския език и книжнина новобългарските дамаскини от 17. в. имат много важно място, тъй като при тях се възстановява връзката между говорим и книжовен език за първи път след старобългарския период. Точно затова те са надежден източник за проучване на определе-

[1] Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия.

ни езикови явления. Авторите на тези текстове се стремят да направят езика максимално разбираем за възприемателите и затова обогатяват лексиката с думи от живата реч. Това изследване се опира на пълна ексцерпция на материала от три новобългарски дамаскина – Тихонравовия дамаскин (Демина / Demina 1971), Троянския дамаскин (Иванова / Ivanova 1967) и Ловешкия дамаскин (Младенова, Велчева / Mladenova, Velcheva 2013).

2.1. Лексикално многообразие – наследени и нови названия за жилище

Названията за жилище в езика на новобългарските дамаскини наследяват част от основните от архаичните дамаскини и от старобългарския период: дом, къща, храмина. Лексемата храмъ означава само ’молитвен дом, църква’. Не са засвидетелствани жилище, клѣтъ, обитѣль, хлѣвина, хъıзъ, които в историята на българския език (с изключение на лексемата *жилище*) постепенно променят своята семантика – специализират се да назовават определени реалии като *обител* ’манастир’ или се запазват като диалектни названия: *клет* ’колиба’, ’зимник’, ’килер’, ’обор’; *ижа* ’изкопана в земята къща’, ’стая с огнище’ (Витанова / Vitanova 2012: 75). Авторите на новобългарските дамаскини последователно избягват названия, които са вече редки в говоримия език. Точна илюстрация на начина, по който те подбират подходяща лексика, е употребата на храмина. Тя е засвидетелствана само два пъти, като в контекста от Словото за Цветница има архаичен откъс с тълкуване, в което храмина е заменена с къща, тоест с най-разпространената и ясна дума:

> храмина же испльни се ѿ воне мырныe слꙋшаите что тлькꙋва еѵг҃лїе ... та се испльни онази къща със хꙋбава мѵризма Тих 34.250.

Няколко многозначни лексеми развиват и значение ’дом, жилище’. Между тях в проучваните дамаскини е мѣсто, която влиза и в колокация свое мѣсто ’собствен дом’:

> не имахꙋ тамо свое мѣсто где да ꙋлѣзꙋть. и затова ꙋлѣзоше въ пещерꙋ Тих 33.237.

Лексемата село също съхранява по-тясното значение ’дом’, наред с ’малко населено място’ и ’жителите на селище’. Двор изразява положителните конотации на своето в съчетанието бащин двор със значение ’роден дом’:

> и момькать скочи та въседна, ѡ чюдо голѣмо напрасно в тоизи час намѣри са насрѣд дворать бащин сы прѣд сичката трапѣза Тих 39.315б; колко годинь, был си ꙋ бащинъ си двор постникь. и не приказа се мене на маика своа Тих 40.323б.

За малко жилище в новобългарските дамаскини са засвидетелствани думите колиба (ами ѡтиде въ пꙋстыня, и направи си колибꙋ Тих 13.121) и къщица (и поидоха оу ѡнъзи вдовицꙋ що си сама сѣдѣше ꙋ една къщица Тих 5.36б), наследени от традиционния книжовен език. Но колиба е само със значение ’отшелническо жилище в пустинята’ и се включва в религиозната картина на света. С терминологично значение се осъществява и заемката от гръцки келиꙗ. Тя се открива в текста на Бдинския сборник от 14. в. като название на стая на монах с две съчетания: вьноутрьнаꙗ кѥлиꙗ и вьнѣшьнаꙗ кѥлиꙗ (Bdinski zbornik 1973). В езика на Тихонравовия и Троянския дамаскин келиꙗ означава ’стая в манастир за усамотено живеене’. Лексемата развива и по-широко значение ’стая’, тъй като в дамаскините не се употребяват клѣтъ, клѣтька, обитѣль, хлѣвина, които имат и значение ’стая’ в старобългарския език, а не се откриват и *стая*, *одая*. По тези причини гръцката заемка келиꙗ назовава важен елемент от вътрешната структура на жилището:

> и тїа мꙋ рече. вчера дето излѣзе из корабть, и приехме го та нощꙋва ꙋ долната кѥлїа Тих 36.271.

В езика на новобългарските дамаскини към проучваната лексико-семантична група принадлежи и здание ’постройка’. В известен смисъл тази лексема е хипероним спрямо анализираните названия за жилище, защото в семантичното си съдържание включва всички сгради без оглед на тяхното предназначение. В текста на Словото за въведение Богородично в храма става дума за Йосиф, който оставя Мария и отива да гради здания:

> и азь ѿхождамь по моа работа да градимь зданїа Тих 13.124б.

В дамаскините се откриват названия на елементи от външната структура на жилището: **врата**, **двери**, **прозорец**, като **прозорец** вероятно идва от говоримия език и замества **двьрцѧ** от старобългарски и **окьнце** от среднобългарски (Bdinski zbornik 1973). За елементите от вътрешната структура на жилището може да се изброят: **легло**, **одъръ**, **стол**, **трапеза**, като в тази поредица единствено лексемата **легло** се отличава от старобългарската **ложе** с по-съвременния си словообразувателен вид.

2.2. Турски заемки в названията за жилище

Най-важната особеност на новобългарските дамаскини, както изтъкнах в началото, е книжовният език на народна основа. Именно поради този стремеж към достъпност дамаскинарите въвеждат в книжовния език много думи от говоримия. Критерий за използването им не е произходът им, а тяхната разбираемост. Това е причината и сред названията за жилище да са засвидетелствани няколко турцизма. И в тази лексико-семантична група присъствието им нито количествено, нито на семантично равнище нарушава българския характер на лексиката. До такъв извод се достига и при пълното проучване на турцизмите в новобългарските дамаскини (Мичева / Micheva 2017).

Откриваме следните названия: **сарай**, **конак**, **чадъръ** и **чардак**. Лексемата **сарай** 'дворец, голяма постройка на владетел' се среща в Тихонравовия дамаскин едновременно с утвърдените вече **полата** от гръцки и **царски дворове** 'царски дворци' от домашен произход. Тя е еднократно засвидетелствана в съчетанието **царски сарае**, което повтаря модела на домашното, а и морфологичната форма за мн.ч. с окончание *-е* доказва диалектния характер на лексемата.

Лексемата **конак** 'сграда за отсядане и пренощуване на пътници', употребена по един път в Тихонравовия и в Ловешкия дамаскин, заменя старобългарската **гостиньница**, запазена в Бдинския сборник като **гостиница**. Вероятно в говоримия език те са се употребявали рядко, докато турската дума вече е имала широко разпространение.

В Троянския дамаскин се среща и **чадъръ** 'шатра, палатка за настаняване на открито', на мястото на която в Тихонравовия се употребяват **сѣнница** и два композита, изградени от старобългарските думи **платъно** и **сѣньница**: **платносѣнница**, **платносѣнна**. В този случай авторите използват различна стратегия – в текста на Троянския дамаскин е въведена нова разбираема, макар и чужда дума, а в текста на Тихонравовия се съхраняват сложни думи от познати и утвърдени в книжовния език градивни елементи.

Без точно българско съответствие е турската заемка **чардак** 'горна изнесена част на постройка с хубав изглед', регистрирана в Тихонравовия и Ловешкия дамаскин в Словото за покаяние душевно и още 2 пъти само в Тихонравовия в Житието на св. Георги. В Словото за покаяние душевно **чардак** е название на част от онова притежание, което губи своята стойност пред смъртта. Следователно лексемата влиза в концептуалното съдържание на християнското поучение за смисъла на човешкия живот и назовава красивите, но маркирани отрицателно аксиологически, жилища.

За пълнота привеждам и турцизмите, свързани с елементите на жилището като сграда: **дѫвар** 'голяма и висока стена, която огражда нещо' в Тихонравовия и Ловешкия дамаскин, с точни български съответствия в други контексти **стѣна**, **зид**; **керпич** 'стълб от сушена глина, който се използва при строеж', регистриран в същите дамаскини, с непълни синоними **стлъп**, **стлъпец**; **кале** 'крепост', 'високи стени на крепост' в Троянския дамаскин, за **кале** се откриват съответствията **зид**, **стѣна**.

Материалът от трите дамаскина показва, че турските заемки за назоваване на жилище са само четири. Лексемите **сарай**, **конак**, **чадъръ** се съотнасят с постройки, свързани с османските управници и войска, и съвсем закономерно навлизат в българския език. Съществителното **чардак** е номинация за реалия, която и до днес се назовава само с чужди думи: *кьошк* от турски, *потон* от гръцки, *балкон* чрез турски или гръцки от немски, *тераса* от френски, *веранда* чрез немски или френски от английски, въпреки че според учените този елемент от архитектурата е типичен за западната и родопската българска къща. Турцизмите **дѫвар**, **керпич**, **кале** са свързани с построяването на жилищата и с развитието на занаятите, което по време на османското робство неизбежно се е осъществявало чрез поръчки и общуване с турските управници.

Наличието на турцизми е резултат от стремежа на дамаскинарите да пишат на разбираем език, но техният подбор определено е резултат от икономическите и политическите особености на епохата.

2.3. Семантично многообразие – архаични и християнски идеи

Жилището е важна част от своето пространство в представите на хората от древността до днес. В Словото за покаяние душевно къщата наред със земята и нивата са описани като най-ценното човешко притежание, което може да бъде обект на чужди посегателства: **единь на дрꙋгыго годы да го ꙋбие и да мꙋ ꙁеме щото има наихꙋбаво, а дрꙋгь дрꙋгымꙋ ꙁеме селото насила а пакь дрꙋгымꙋ ѿнѥме на ꙁемлꙗта синорать а дрꙋгыи желае своемꙋ съсѣдинꙋ да мꙋ ꙁеме къщата** Тих. 31. 217. Това осмисляне е свързано с архаични представи, но в текстовете на новобългарските дамаскини се осмисля в рамките на християнското поучение срещу различни типове греховно поведение.

Завръщането у дома при близките след тежко изпитание е резултат от съхраняването на живота и здравето, а това са най-значимите ценности на родовото общество. През Средновековието тяхното постигане се обвързва с намесата на Бога и неговите верни служители. В Словото за св. Георги майката и бащата се молят на светеца да опази и върне у дома сина им, който тръгва на война:

ты да го ꙋправишь и опаꙁишь, и нагледꙋваи, пакь ты ꙋ дома да го доведешь Тих. 313б.

Домът в езиковата картина на света, отразена в новобългарските дамаскини от 17. в., представя някои съществени християнски идеи за човека и неговата същност. В контекстите с лексемите **дом** и **къща** се актуализира моделът на поведение на гостолюбивия Авраам, който избира място за къщата си на път и под дърво, за да кани повече пътници и да ги гощава.

и авраамь бѣше болѣринь. ами бѣше тврьдѣ мл҃стивь и гостолюбивь. та ꙁаради гостолюб҄ство и добро ср҃дце. та ѿиде и направи свои домь на дрꙋмь под єдно дрьво. та сѣдѣше на дрꙋмать прѣд кьщата си. та ловѣше пьтници и чюждинци Тих 31.221.

Изборът на библейския герой е семантично натоварен – пътят е извън своето, той е връзка с чуждото, място, където се откриват и хора, които идват от чуждото. Но тъкмо затова Авраам иска къщата му да бъде там. Според традиционните представи, които отразяват архетипа, къща на път, кръстопът не се строи. От друга страна, в народната култура дървото е обиталище на сакрални сили, които могат да закрилят човека. Следователно в този контекст се съчетават опасното и безопасното, за да се осъществи добродеянието на Авраам.

Домът като възможност да споделиш своето с човек, който е в нужда, или пък с пътник и чужденец, които са лишени временно от дом, присъства и в Словото за Рождество Богородично, и то в частта, която е преработка на Поучението за Рождество Богородично от Климент Охридски:

ами и ные братїе кога видим сыромаха, или пътника и чюждинца, или гола, или гладнаго и жьжднаго. и не въведем го вь домы свое, ами минем мимо нѥго. ꙁнаи че самого х҃а б҃а и г҃а нѣ сме поканиле и нахраниле и ѡблѣкле Тих 3.17б.

Разбира се, това е християнска идея, която се открива в много произведения. Тук е важно, че именно в новобългарските дамаскини Климентовият текст: **не сътворьше имъ никоѥго же добра** е конкретизиран с **и не въведем го вь домы свое**. Тоест сътворяването на добро се отъждествява с въвеждането в своя дом. Така домът става път към изпълнението на висшия християнски дълг за добротворство.

Според християнската концепция трупането на материални придобивки е безсмислено, защото богатството пречи на хората да бъдат праведни и да получат вечен живот в рая. В Словото за покаяние душевно се представя преходността на *хубавите домове* като част от човешкото притежание, което губи смисъл пред смъртта:

що сьм толкоꙁи благо сьбраль не помогна ми нищо. мои лѣпы домѡве, и мои добры лоꙁїа и мои хꙋбавы градины. ꙁащо се толкова мъчих та градих и садихь а сега ми нѣ сь ни ꙁащо Лов 3 179–180.

Нетрайността на съградените жилища се изтъква и в Словото за Второто пришествие. Пред голямата опасност от Антихрист всички защитени места не могат да осигурят спасението на хората:

оти сичките людїе щьть да се помѣстеть ѿ домьт си, и ѿ кьщието си, и ѿ градоветѣ си и ѿ селото си. та не могать да се скрыать ѿ антихрїста Тих 18.194.

Очовечаването на дома в картината на света става чрез отъждествяването му с хората, които живеят в него. Така от пространствено измерението на дома се превръща в социално. Лексемата **дом** със значение 'домочадие, семейство' е засвидетелствана многократно в новобългарските дамаскини: **и сички домь нѣговь кр҃стише се** Тих 6.42; **вѣрова въ х҃а и тои, и кр҃сти се съсичѫкыи (!) дом свои** Тих 11.97б; **защо б҃ъ на тъквизи пораза дава, на тѣх, и на домь тѣхны** Тих 9.75б. Този семантичен процес отговаря на определени нагласи в българската концептосфера и се осъществява през всички етапи от историята на българския език.

При анализа на названията за жилище в старобългарските класически произведения специално се подчертава възможността лексемите **домъ** и **храмъ** да назовават както място за живеене, така и място за богослужение. И в езика на новобългарските дамаскини **дом** може да бъде номинация на сакрално място. В Тихонравовия дамаскин в Словото за св. Сава пустиножител със съчетанието **дом божии** се назовава църквата, която св. Сава открива.

> **нѣ е това ничто дрѹго. ами е това домь б҃жїи и прѣвы тамо на молва, догде се развидѣли. и поиде ... и наиде пещера голѣма, и цр҃ква чюдна, дето имаше б҃жїи образь** Тих 14.127.

А в Словото за св. Димитър **домь димитрию** е наречена неговата църква в Солун. Следователно съществуват езикови доказателства за отъждествяването на своето и свещеното, на дома и църквата.

3. Заключение

Названията за жилище в езика на новобългарските дамаскини наследяват малка част от основните в архаичните дамаскини и от старобългарския период: **дом**, **къща**, **храмина**. Лексемата **храмъ** означава само 'молитвен дом, църква'. Не са засвидетелствани **жилище**, **клѣтъ**, **обитѣль**, **хлѣвина**, **хъзъ** поради ограничената им употреба в говоримия език. Появяват се нови думи и словосъчетания: **къщица**, **келия** 'стая' (засвидетелствана като название на монашеска килия още в Бдинския сборник), **прозорец**, **легло**, **бащин двор** 'роден дом', **царски дворове** 'царски дворци'. Откриват се и няколко турцизма (названия на определен тип сгради: **сарай**, **конак**, **чадър**, и на елемент от жилището: **чардак**), които идват от говоримия език.

Основни семи в съдържанието на концепта ***жилище*** са: 1) ревалоризация на архаичните представи за дома като съсредоточие на своето, които са подложени на християнско преосмисляне; 2) сакрализация на своето пространство чрез отъждествяването на дома и църквата; 3) изключителна ценност на дома, но не като материални блага, а като възможност за споделяне с бедни и бездомни и правене на добро; 4) нетрайност на земните жилища и стремеж към постигане на вечен дом в рая чрез праведност; 5) очовечаване на дома чрез отъждествяването му с хората, които живеят в него.

Всички семантични особености на названията на жилище в новобългарските дамаскини доказват връзката им с религиозната картина на света в рамките на християнската култура. На езиково равнище обаче се установяват предимно лексеми от говоримия език, чрез които християнските императиви стават по-достъпни и ясни за българите от Предвъзраждането.

Съкращения

Лов – Ловешки дамаскин; Тих – Тихонравов дамаскин.

Цитирана литература / References

Валеева 2010: Валеева, Д. *Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. Казань. (Valeeva 2010: Valeeva, D. *Reprezentat͡siia kont͡septa dom v russkoĭ ia͡zykovoĭ kartine mira. Avtoreferat na soiskanie uchenoĭ stepeni kandidata filologicheskikh nauk*. Kazan′.)

Витанова 2012а: Витанова, М. Концептите село и град в българския език. – В: *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София: БУЛ–КОРЕНИ, с. 191 – 207. (Vitanova 2012a: Vitanova, M. Kontseptite selo i grad v balgarskiya ezik. – In: *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya.* Sofia: BUL–KORENI, s. 191 – 207.)

Витанова 2012б: Витанова, М. Названия за жилище в българските диалекти. – В: *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София: БУЛ–КОРЕНИ, с. 70 – 78. (Vitanova 2012b: Vitanova, M. Nazvaniya za zhilishte v balgarskite dialekti. – In: *Chovek i svyat. Lingvokulturologichni prouchvaniya.* Sofia: BUL–KORENI, s. 70 – 78.)

Витанова 2013: Витанова, М. Город и село во фразеологии и диалектах болгарского языка. – В: Узенева, Е. С. (ред.). *Славянский мир в третьем тысячелетии*. кн. II. Москва: Институт славяноведения РАН, с. 194 – 217. (Vitanova 2013: Vitanova, M. Gorod i selo vo frazeologii i dialektakh bolgarskogo i͡azyka. – In: Uzeneva, E. S. (red.). *Slavi͡anskiĭ mir v tret'em tysi͡acheletii*. kn. II. Moskva: Institut slavi͡anovedenii͡a RAN, s. 194 – 217.)

Добрева 2009: Добрева, Е. Опозицията град – село. – В: *Език и литература*, кн. 1 – 2, с. 70 – 78. (Dobreva 2009: Dobreva, E. Opozitsiyata grad – selo. – In: *Ezik i literatura*, kn. 1 – 2, s. 70 – 78.)

Демина 1971: Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века*. Часть II. София: Издателство на БАН. (Demina, E. I. *Tikhonravovskiĭ damaskin. Bolgarskiĭ pami͡atnik XVII veka.* Chast′ II. Sofii͡a: Izdatelstvo na BAN.)

Елиаде 2012: Елиаде, М. *Трактат по история на религиите*. София: Изток-Запад. (Eliade 2012: Eliade, M. *Traktat po istoriya na religiite*. Sofia: Iztok-Zapad.)

Иванова 1967: Иванова, А. *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в.* София: Издателство на БАН. (Ivanova 1967: Ivanova, A. *Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Илиева 2006: Илиева, И. Интерпретация на опозицията свое – чуждо и добро – лошо в езиковата картина на света. – В: Иванова, Ц., М. Илиева, Р. Радев, В. Велич (ред.). *Свое и чуждо в културата на българи и сърби*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 26 – 39. (Ilieva 2006: Ilieva, I. Interpretatsiya na opozitsiyata svoe – chuzhdo i dobro – losho v ezikovata kartina na sveta. – In: Ivanova, Ts., M. Ilieva, R. Radev, V. Velich (red.). *Svoe i chuzhdo v kulturata na balgari i sarbi*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 26 – 39.)

Китанова 2010: Китанова, М. Концептът семейство в българските пословици и поговорки. – В: *Етнолингвистични етюди*. Велико Търново: Знак’94, с. 99 – 134. (Kitanova 2010: Kitanova, M. Kontseptat semeystvo v balgarskite poslovitsi i pogovorki. – In: *Etnolingvistichni etyudi.* Veliko Tarnovo: Znak’94, s. 99 – 134.)

Китанова 2013а: Китанова, М. *Свой за чуждите и чужд за своите*. София: Liternet. (Kitanova 2013a: Kitanova, M. *Svoy za chuzhdite i chuzhd za svoite*. Sofia: Liternet.)

Китанова 2013б: Китанова, М. Семантическая оппозиция свой – чужой в болгарской терминологии родства. – В: Узенева, Е. С. (ред.). *Славянский мир в третьем тысячелетии. кн. II*. Москва: Институт славяноведения РАН, с. 150 – 193. (Kitanova 2013b: Kitanova, M. Semanticheskai͡a oppozit͡sii͡a svoĭ – chuzhoĭ v bolgarskoĭ terminologii rodstva. – In: Uzeneva, E. S. (red.). *Slavi͡anskiĭ mir v tret'em tysi͡acheletii. kn. II.* Moskva: Institut slavi͡anovedenii͡a RAN, s. 150 – 193.)

Китанова 2014: Китанова, М. Представата за дома в българската езикова картина на света. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXVII, с. 54 – 75. (Kitanova 2014: Kitanova, M. Predstavata za doma v balgarskata ezikova kartina na sveta. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, kn. XXVII, s. 54 – 75.)

Китанова 2015: Китанова, М. Концептът ДОМ в българската езикова картина на света. – В: J. Bartmiński (red.). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1, DOM*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 237 – 261. (Kitanova 2015: Kitanova, M. Kontseptat DOM v balgarskata ezikova kartina na sveta. – In: J. Bartmiński (red.). *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. Tom 1, DOM.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 237 – 261.)

Логический анализ языка 2003: Н. Д. Арутюнова (ред.). *Логический анализ языка. Космос и хаос: концептуальные поля порядка и беспорядка.* Москва: Индрик. (Logicheskiĭ analiz i͡azyka 2003: N. D. Arutiunova (red.). *Logicheskiĭ analiz i͡azyka. Kosmos i khaos: kont͡septual'nye poli͡a pori͡adka i besporyi͡adka*. Moskva: Indrik.)

Мичева 2017: Мичева, В. Турцизмите в езика на новобългарските дамаскини. – В: *Известия на Института за български език*, кн. XXX, с. 74 – 108. (Micheva 2017: Micheva, V. Turtsizmite v ezika na novobalgarskite damaskini. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. XXX, s. 74 – 108.)

Мичева-Пейчева 2012: Мичева-Пейчева, К. Семантичната опозиция свой – чужд в Словото на Дамаскин Студит за десетте божи заповеди. – В: Д. Благоева, С. Колковска (ред.). *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова.* София, Академично издателство „Проф. М. Дринов“, с. 493 – 502. (Micheva-Peycheva 2012: Micheva-Peycheva, K. Semantichnata opozitsiya svoy – chuzhd v Slovoto na Damaskin Studit za desette bozhi zapovedi. – In: D. Blagoeva, S. Kolkovska (red.). *Magiyata na dumite. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. d.f.n. Lilia Krumova-Tsvetkova.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“, s. 493 – 502.)

Мичева-Пейчева 2013: Мичева-Пейчева, К. Оппозиция „свой – чужой“ в классических древнеболгарских произведениях. – В: Е. С. Узенева (ред.). *Славянский мир в третьем тысячелетии, кн. II*. Москва: Ин-

ститут славяноведения РАН, с. 131 – 149. (Micheva-Peycheva 2013: Micheva-Peycheva, Oppozit͡siia͡ „svoĭ – chuzhoĭ“ v klassicheskikh drevnebolgarskikh proizvedenii͡akh. – In: E. S. Uzeneva (red.). *Slavi͡anskiĭ mir v tret'em tysi͡acheletii, kn. II.* Moskva: Institut slavi͡anovedenii͡a RAN, s. 131 – 149.)

Младенова, Велчева 2013: Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Mladenova, Velcheva 2013: Mladenova, O., B. Velcheva. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek.* Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)

Пенчева 1998: Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека*. София: Издателство на СУ. (Pencheva 1998: Pencheva, M. *Chovekat v ezika. Ezikat v choveka*. Sofia: Izdatelstvo na SU.)

Признаковое пространство культуры 2002: С. М. Толстая (ред.). *Признаковое пространство культуры*. Москва: Индрик. (Priznakovoe prostranstvo kul′tury 2002: S. M. Tolstaia (red.). *Priznakovoe prostranstvo kul'tury*. Moskva: Indrik.)

Фрейзър 2006: Фрейзър, Дж. *Златната клонка. Част I. Част II*. София: Рата. (Freyzar 2006: Freyzar, Dzh. *Zlatnata klonka. Chast I. Chast II.* Sofia: Rata.)

Bdinski zbornik 1973: Scharpe, J. L., Vyncke F. *Bdinski zbornik*. Bruges: De Tempel.

THE NAMES FOR LIVING PLACES AND THE LINGUISTIC PICTURE IN MODERN BULGARIAN DAMASKINS

Vanya Micheva

Institute for Bulgarian language Prof. Lyubomir Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

v.micheva@gmail.com

Abstract. This study presents the linguistic and semantic realizations of the concept “living places” in the New Bulgarian damascenes from the 17th century. A system of words and collocations and their use in different contexts are analyzed in view of their connection with Christian culture and with the medieval picture of the world. The process of enrichment of the names for living places in the history of the Bulgarian language and of the changes in the conceptual content of the words and collocations is followed.

Keywords: *names for living places, medieval conceptosphere, history of the Bulgarian literary language*

Vanya Micheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ПРОФИЛЬ ЖЕНСКОГО ПРИСУТСТВИЯ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ПО МАТЕРИАЛАМ ЖЕНСКОГО СБОРНИКА ЙОСИФА БРАДАТИ[1]

Татяна Брага

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

t.braga@ibl.bas.bg

Резюме. Статията представя езиков материал от сборника на Йосиф Брадати[2] **Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснехъ**, известен още като *Женския сборник*. Настоящото изследване се фокусира върху някои характеристики на женското присъствие в популярния сборник на българския книжовник дамаскинар.

Ключови думи: *Йосиф Брадати, Женския сборник, средновековна магия и магьосничество, Одески дамаскин № 38 (64).*

„Женщиной не рождаются – женщиной становятся“ (Жената не се ражда жена, а става такава). Эти слова из книги Симоны де Бовуар „Второй пол“ (Simone de Beauvoir 1949), сразу ставшая бестселлером и своего рода Библией современного феминизма, вдохновили меня обратить внимание на профиль женского присуствия в эпоху Средневековья. Языковой материал для анализа взят из т. н. *Женского сборника*, предпологаемый автор которого Йосиф Брадати. Рукописный сборник написан на новоболгарском языке и является частью Одесского дамаскина № 38 (64)[3], который был найден ученым-славистом В. И. Григоровичем во время научного путешествия по болгарским землям (Григорович / Grigorovich 1848). Дамаскины XVII – XVIII в. – это самобытное болгарское явление, оригинальный феномен в болгарской литературе и в развитии истории болгарского литературного языка (Мирчева / Mircheva 2001).

Одесский дамаскин № 38 (64) состоит из двух сборников – оба первоначально написаны Йосифом Брадати. Первый сборник переписал монах Никифор[4] в Рильском монастыре в 1757 г. с греческого перевода Йосифа Брадати, он содержит воскресные поучения, начиная с **Пооучения въ нⷣлꙗ митара и фарисеа** и заканчивая **Пооучением въ нⷣлю вьсѣх стых**. Вторая часть семантически разделена на две части, одна содержит более полные воскресные поучения, начиная с **Пооучения въ нⷣлꙗ митара и фарисеа** и заканчивается **Словом на оуспение прⷭтаа бⷣцы**, а другая – сборник под названием **Празници бабини илы ѡ бабихъ баснехъ**, составлен в Рильском монастыре в 1756 г., известный еще как *Женский сборник.* Об этом сборнике упомянают в своих работах болгарские авторы (Ангелов / Angelov 1963: 23 – 85; Петканова / Petkanova 1990: 391 – 393; Ангушева, Димитрова / Angusheva, Dimitrova 2003; Димитрова-Маринова / Dimitrova-Marinova 2005; Шнитер / Shniter 2012; Ангушева-Тиханова, Димитрова / Angusheva-Tihanova, Dimitrova 2013).

Йосиф Брадати – писатель и переводчик, составитель сборников. В качестве монаха-таксидиота и проповедника путешествует по болгарским селам, собирая пожертвования для монастыря

---

[1] Изказвам благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия. Статията е част от проекта *Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски език.*

[2] Йосиф Брадати традиционно по-русски именуется Иосиф Брадатый. См. Православная Энциклопедия, Т. 26, с. 26 – 27. В этой статье автор считает уместным использование болгарского имени. Йосиф Брадати – болгарский иеромонах, писатель и переводчик эпохи Средневековья, основатель книжной школы, центром которой считается Рильский монастырь.

[3] Сохраняется в Одесской национальной научной библиотеке. Подробное палеографическое описание этого дамаскина можно увидеть в другой публикации (Брага / Braga 2003).

[4] Иеромонах Никифор Рильский – известный писатель, ученик Йосифа Брадати, один из первых переписчиков „Истории славяноболгарской“. Настоятель Рильского монастыря.

и распространяя свои сборники. Брадати также известен как сатирик, моралист – изобличитель недостатков своего времени. Надо сказать, что в XVII – XVIII в. духовный и культурный кругозор болгар значительно расширился, в религиозно-нравственном движении появились новые элементы. Принимая и утверждая основные идеи своих предков, борясь с общим национальным злом – османским рабством, писатели XVII – XVIII в. расширяют нравственные познания своего народа. Йосиф Брадати как источники социального зла клеймит алчность торговцев и необразованность священников. Книголюбивый монах, нетерпимый к пороку и невежеству, считает просвещение величайшим благом для людей.

В книгах Йосифа Брадати читается укорительно-сатирическая направленность против пережитков языческих времен, против страсти женщин кокетливо одеваться, краситься, заниматься колдовством, магией и гаданием. Именно в этих произведениях автор наиболее полно раскрывается как самобытный писатель-сатирик. Обличительные потоки не раз встречаются и в других произведениях Йосифа, но именно в *Женском сборнике* они получили очень яркую целенаправленную форму.

Писатель собирает эти обличительные произведения в одну рукопись, современники и последователи Йосифа многократно переписывают *Женский сборник* и отдельные его части. Автограф Йосифа не сохранился, но большинство известных нам переписей, вероятно, были созданы в районе Рильского монастыря. Вариант, более близкий к первоначальному тексту Йосифа, находится во второй части рукописи 324 НБКМ и в третьей части Одесского дамаскина № 38 (64).

О целенаправленности сборника говорит сам моралист-изобличитель Брадати: **Знанѡ буди како азь Йѡсифь Брадатии посникь, изведохъ ѿ гръческий ꙗзикъ на словенский сие писмо ради женски и бабини врагощини самовили и бродницы на прочитание на ползу женамь.** Ясен и мотив, который побудил Йосифа перевести греческие поучения на народный болгарский язык, а именно, дать полезное чтение в противовес старым языческим верованиям в „**бабины басни**“, тоесть в суеверия и мракобесия.

Сборник начинается со следующего акцента: человек, который хочет жить праведно, должен спрашивать много, пока не найдет того, кто поможет ему найти истину. Для этого нужны просвещенные учителя. Но есть и другие учителя: …**понеже имать нѣкои учители, и сами не знають що говорать, почнать да оучать другагѡ.** Далее проповедник проводит параллель с лекарем, который лечит, не зная, как лечить: …**но лекаре, отровать тѣло и оумреть чловекь, а оучителе които не знають, душу отровать.** В конце автор приходит к выводу…**повелико оубийство творать оучителе, нежели лекари.**

Из сборника ясно видно, что нормы, которые Йосиф Брадати пытается привить своим читателям и слушателям, являются нормами христианской религиозной морали. В то же время в своих текстах писатель говорит о расшатывание традиций, обвиняя в этом женщин. По словам Йосифа именно они являются основными распространителями суеверий и **демоническихь** праздников.

Магия и колдовство как форма религиозного сознания, охватывающая практику оккультизма, а также народные верования и суеверия, стали объектом внимания достаточно рано. Еще в самых ранних произведениях времен зарождения христианства в Болгарии затрагиваются вопросы, связанные с магическими практиками и ритуалами, искоренением язычества и предупреждением ереси[5].

Вероятно, создание Женского сборника не является случайностью, во второй половине XVIII в. в районе Рильского монастыря развернулась сильная пропаганда против магии и колдовства (Ангушева-Тиханова, Димитрова / Angusheva-Tihanova, Dimitrova 2013: 120). Очевидно, обеспокоенный широким распространением магии и предрассудков, стремясь преодолеть растущую популярность языческих суеверий среди болгарского населения, Йосиф составил ряд проповедей против магии, колдовства и чародейства. В Одесском дамаскине[6] мы находим следующие поучения: **Празници бабыни илы ѡ бабихь баснехъ; Слово ради самовили; Слово ради магесницы, собраное ѿ многихь книгъ; Другое слово ради магесницы; Другое слово ради магесницы, и бродницы, и самовили и баѧлицы; Слово за**

---

[5] Первая кодификация болгарского права **Законъ соудный людемъ**, составленная на рубеже IX – X в. запрещает языческие жертвоприношения, магические обряды и религиозные практики. За нарушение закона в ст. 1 предусмотрены санкции: ..**иже творать требы и присягы, да продасться со всѣмь имѣньемь своимь, а цѣна их дасться нищимь** (ЗСЛ / ZSL 1961).

[6] Цитаты, представленные в статье, взяты из текстов Одесского дамаскина № 38 (64), большая часть из них публикуется впервые.

злите жени; Слово похвала добрымь и благымь женамь; Поучения мц҃а июля к҃s, др. Несколько первых проповедей сборника, как мы видим, направлены против верований в потусторонние силы, т. н. самовили, вродницы, магесници и обаяльницы.

Подборка текстов *Женского сборн*ика из Одесского дамаскина, с которыми мы работали, показывает ориентированость сборника на преимущественно женскую аудиторию. Проповеди тематически близки к популярным в Западной Европе произведениям против магии и суеверий, однако отражают устои и традиции в болгарском обществе и ориентированы на болгарскую женщину; призывают ее отказаться от гаданий и языческих обрядов; быть скромной, трудолюбивой и добродетельной. Конкретные упреки и наставления писателя адресованы женщинам как главным распространителям языческих пережитков. В тексте часто встречаются выражения о, безумна жено; о, неразумна жено; о, окаяная жено! о! безумна и несмислена жено! Обращение к женщинам чаще всего с негативной оценочной семантикой, в ед. ч. с использованием междометия о!, что делает текст значительно более выразительным.

В *Женском сборнике* находим почти все названия особ, известные в южнославянских языках: самовили, магесници, вродници, баби, вайлници, баснарки, баячки, гадателки и др.:

самовили (БЕР / BER 2002, 6: 465) самодиви, вили: В славянской мифологии и болгарском фольклоре красивые женские лесные духи в человеческом облике;

магесници (БЕР / BER 1986, 3: 605): 1. те, которые делают заклинания или лечат ими; 2. умеющие привлекать и очаровывать своими качествами и способностями;

вродници (БЕР/BER 1971, 1: 80): 1. те, которые бродят по ночам и колдуют; 2. недружелюбный дух, который бродит по ночам;

вайлници (БЕР/BER 1971, 1: 38): известные еще как баснарки, баячки (в укр. и русской демонологии *знахарки*). Лечат различными травами, а также совершают действия как леене на куршум, гледане на восък, баене против страха или другого вреда, причиненного человеку плохими мыслями или злыми силами. Для определения источника вреда используют магические техники, которые предполагают использование ритуальных словесных формул, так называемые *басни шепотом* (например, уроците се изкайват – *заговор против сглаза*). В христианской традиции *баячки / знахарки* приравниваются к колдуньям и часто клеймятся как „демон“ или „сатана“, но в народной традиции деятельность *баячки / знахарки* связана с помощью людям и не всегда категорично осуждается, в то время как *магесница / ведьма* творит только зло и поэтому осуждается и церквью и в народных верованиях.

Надо сказать, что южнославянские представители веды, которые в основном женщины, совершают широкий спектр ритуальных действий. В текстах Брадати констатируем: леене на олово; баене на вода; гадаене на восъкъ; гледать на звезди; завезуютъ звѣри и мечки и вльцы; верують в магии и заклагание, др. Эти женщины верят в праздники и проводят обряды, которые автор называет дяволски начинания. Писатель категоричен, что праздники, которых нет в священных книгах: мартини суботы, и четвертции, и вторници и волческие празницы, и русалийскии и горешлаци отмечают не православни христиане, а идолопоклонници. Также Йосиф отвергает убеждение, что если работать в эти праздники, то это принесет несчастья, например: ... и да не предать жени оу петокь. Обличительно и с сарказмом автор обращается к женщинам: ... азь васъ да питамь ѡдека наоучихте тиѫ празници които немо оу законь хрстиански…кои сказа вамь тыѫ бесовски празници? егда не можехте да ми кажете.

Для Йосифа наличие авторитетной исторической традиции и религиозной институции имеют особое значение. Речь идет о решениях I – VI Вселенских церковных соборов, которые устанавливают правила и каноны церковных праздников. 61 канон гласит: предающиеся волшебствам, гаданию на будущее, да подлежат правилу шестилетнего покаяния. Той же епитимии надлежит подвергать и тех, которые произносят гадания о судьбе; равно как и обаятелей, гадателей, и колдунов… от таковых пагубных и языческих вымыслов, определяем совсем извергать их из Церкви, как священные правила повелевают (2 Кор. 6:14, 15, 16).

Отмечу, что с точки зрения истории языка, представители и исполнители магических практик, упомянутые в 61 каноне, дают нам яркий языковой материал для изучениия магии в славянском Средневековье. Это источник, обеспечивающий основу для понимания взаимосвязи между концепциями в их исторической изменчивости и культурной значимости (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021: 24).

Руководствуясь критериями 61 канона, дамаскинарь Брадати симметрично противопоставляет с одной стороны, христианские каноны и догмы, а с другой – легенду о бабе Друсе и бабе Петке, о попах Торно и Мигно. Автор разъясняет произхождение языческих празников и практик так: ... да скажу вамь. некое имаше двѣ баби. на една беше имѧ баба друса, лияше олово и баеше вода, а друга та имѧ беше горогледа, баба пѧтка, гледаше на восокъ. Тиѧ беху и злагаре, и бродници, и другии многи лекове знаяху. И во оно врѣме имаше два попа, попъ торно и попъ мигно. Тиѧ две баби празнували 12 петци на година. При этом Йосиф использует прием противопоставления конкретных событий из истории христианской церкви. Указывает точное число святых отцов: и чинать хиладѡ и шесть стотинь и двадесеть осмь (1628) стыи оци на шестии соборь собраше се оу црыград ва труле и от перваго собора до шестаго кое каноне и правило и празницы поставиша… и использует неопределенность фольклорного хронотипа в самом тексте: много прости народи жени и мужие, които бѣху магесници, и бродницы такожде и мужие, които бѣху развращени, безбожницы, тутунџия и пиниꙗцы. такива се събраха много и излезоха на една могила, попь Торно и Мигнѡ. Облекоха се ва одежди, безаконици, и поставиха законь, никои да не работи на тиѧ празници.

Следует отметить, что в XVIII в. происходит переосмысление языческих суеверий, которые веками были прочным элементом мировоззрения православных южнославянских народов. Адаптируясь к происходящим изменениям в системе ценностей, этот процесс находит отражение в художественных текстах. Примером тому является сборник Йосифа Брадати. Ученый-славист В. И. Григорович еще в середине XIX в. обращает внимание славянской науки на личность Йосифа Брадати и сборник, написанный на новоболгарском языке. Описывает дамаскин как ценный источник изучения многочисленных народных суеверий болгар и оригинальный вклад в европейскую апокрифическую литературу (Григорович / Grigorovich 1848).

Сборник Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснехъ получает широкую популярность в России, под названием „болгарские басни“ эти тексты пользуются успехом до конца XIX в., хотя, несомненно, восходят к Средневековью. Можно предположить, что именно историями из этого сборника рассказчики занимали публику на ярмарках.

Русский ученый Ф. Буслаев также исползует в своей работе материалы из *Женского сборника* (Буслаев / Buslaev 1861). Описывая народные болгарские суеверия, он отмечает: „Въ одной болгарской рукописи позднѣйшаго письма, принадлежащего проф. Григоровичу, обсуждаются жены, употребляюшия наузы на звѣря, на скотъ и на дѣтей „които завѣзують зверове, и мечки, и гледать на воду, и завезують деца малечки“ – въ другомъ мѣсть: „и завезують скоти“. Въ Твердской губернии скоту навязывают вязло для предохранения отъ зверей. Въ рукописи В. И. Григоровича „празници бабыни илы о бабихъ баснехъ“ предлагаются замѣчательныя данныя для истории колдовства. В собрании обличительныхъ словъ против народныхъ суевѣрий видно, что важнѣйшия лукавыя врагощини ихъ состоятъ въ лѣчень, ворожбь и въ заведении бѣсовскихъ праздниковъ, изъ которыхъ замѣчательнѣйшие горешлаци празници и волческли празници и русалискии празницы“ (Буслаев / Buslaev 1861: 117).

В поучении Слово ради самовилы предметом изобличения являются народные верования в существование всякого рода ворожек, гадательниц и знахарок: ...кои ходетъ на самовили, и на броднᴬцы, и на баꙗне, и на ѡтваране евгелие, и ѡни нарицаютсе идолопоклоници,…и кои жени викають себе рекаре, и давають биле и бурѧне, такови жены нарицаютсе антихристови оученицы и диꙗволски слуги, иже прелащають незлобиви души. В текстах детально отражены представления о магии, а обряды и языческие ритуалы при этом подробно детализированы: баене на вода; изгонване на демони; верують в магии и залагание. Народные поверия разширяются тем, что автор указывает на средства, которые используются для подобных ритуалов: коꙗ помощь можи да сотвори мало воже и сино платно и црьвено цренъ ножь и бурꙗнь, и върба древо и други многи враговщини.

Следует отметить, что Йосиф много говорит о вреде магии и колдовства, но показывает в основном антихристианский аспект этих действий. И только афористично вспоминается о проявлениях магии в повседневной жизни (бесплодии, природных бедствиях и др.). В этом смысле южнославянское представление о вреде колдовства и магии существенно отличается от этого у восточных славян. В Европе, как мы знаем, ведьм также клеймили именно за связь с дьяволом, в Украине и в России все было значительно проще, есть свидетельства о том, что ведьм убивали в основном только за вред, который они будто бы причиняли. Ведьмы крали не только звёзды и месяц, но и дождевые тучи, чтобы вызвать засуху и голод, часто ведьм обвиняли в эпидемиях.

Надо сказать, что староболгарская лексика, связанная с магией и колдовство, очень богата и соответствует актуальности проблем средневекового общества. Многие поверия, связанные с магией, общеславянские (даже индоевропейские) по происхождению. В христианской демонологии нечистая сила имеет различные названия и проявления. В сборнике Йосифа Брадати находим лексему диꙗволь, которая вместе с ее производными имеет количественный перевес в текстах (*диавол,* ст.-болг. диꙗволь – др.-греч. διάβολος *клеветник*) – *религиозно мифологический персонаж, верховный демон зла; подстрекатель людей к совершению греха; абсолютное зло.* Встречаем также лексемы бес / бесовски; сатана / сатанински с наименьшей частотой. В текстах присутствует лексема демонь (ст.-болг. демонъ (Супр.) от др.-греч. δαίμων *злой дух, дьявол* (Фасмер/Fasmer 1986 1: 498). Лексема проникает в литературные памятники еще в староболгарскую эпоху, а позже из них – в живую народную речь (диалекты). Лексема магиꙗ (лат. *magia* от др.-греч. μᾰγείᾱ) – *заклинание / практика сверхъестественного воздействия, злое волшебство.* Языковая единица связана с религиозным миропониманием, рано проникает в литературный язык, с течением времени развивает новые переносные значения во многих славянских языках.

Йосиф Брадати как монах-таксидиот посещал множество болгарских сел, о чем есть документальные свидетельства. Более того, у нас есть основания полагать, что Йосиф возможно бывал в других странах. Отрывок из текста в Одесском дамаскине определенно может говорить о таких посещениях. В той части, где обличитель Брадати с большим огорчением сообщает о господстве суеверий на болгарской земле: … да реку вамь бл҃гословѣнии хртиꙗне, по много земли ходихь толко не самь видѣль по много бродници, и самовили, и магесницы колку оу болгарската землѧ…

Люди верят в магию, опасаются ее мощи, она получает широкое распространение в эпоху Средневековья и у восточных, и у южных славян. На основе деталей и резюмирования мы все же видим равновесные системы, соответствующие действительному отраженнию элементов языческих предрассудков и христианского мировоззрения. Однако, несмотря на осуждение суеверий в концептуальном плане, в проповедях Йосифа оппозиция не подчеркнута категорически, вполне возможно автор делает это осознанно. Автор подробно описывает языческие ритуалы, при этом упоминает христианские особенности в связи с праздниками (утреня, вечерня, литургия). Другая сторона христианских ритуалов вспоминается как санкция за суеверия (исповедь, покаяние, причастие). Именно эти санкции Брадати предлагает в качестве искупления за языческие женские практики. Сопоставляя две модели поведения, проповедник ставит суеверия как баяния и врачувания как бы вне христианского греха: … има и други грѣхове на друга землѧ, полесно може да се покають, нема други по великь грѣхь егда се некои ѿречеть ѿ Христа г҃сда… които ходать на самовилы и бродницы и магесницы… тиѧ са безбожницы… егда приидуть на покаꙗние и да прокленуть, които творать магиѧ, и баснарки и самовили и бродницы, и вса вражска враговщина, тиѧ са от б҃га проклети и ѿ ст҃ых оц҃ь, того ради есть имь велико покаꙗние… и кога ги познають да са се покаꙗли добре тога да ги причестить и анафора да имь дадуть.

Проповедник считает, что все это женщины делают из глупости, невежества и необразованности: …жена же рече: егда баю, кое зло твору? и ꙗзе имѧ Христово призиваю и прес҃тои бд҃ци, потому как иначе женщины верят во Христа и чтят святых. Йосиф говорит, что женщинам надо помочь избавиться от языческих предрассудков, потому как это мешает их развитию, приучает к безразличию и пассивности.

В следующей проповеди моралист-изобличитель показывает и другие проявления женщин: турать червило и белило и пременуват се ва красни дрехи, и злато и сребро носать на себе ...и коя жена не имать да се премени, а тая се присмеваетъ кои са безладни… егда се двѣ скарать, до смерти не прощавают се. Следует отметить, что в христианском мире косметика долгое время считалась дьявольским изобретением. Особенно свирепствовала католическая церковь, которая отрицательно относилась к любым искусственным изменениям во внешности, запрещая косметические средства. В XIV в. Святая инквизиция могла обвинить в колдовстве женщин, красящих губы.

Далее автор описывает и осуждает женщин, которые ходят в церковь, чтобы пококетничать и поговорить ...сътвориха цръковъ ако механа: призмехови и смехови в цръкви биваютъ, како и по пазару, прозевают се въ цръковъ… жените се събирають в църква да си говорят, да се похвалят с премените, и да клеветать и осъждат една друга. Возмущенный таким поведением, писатель восклицает: ѡ безумны жены! ѡ несмислены роде! почто не мислите? на пазаръ ли сте дошли или на свадба, да се смейте и да се кикотите? Вспомним здесь канон 70 Святого Вселенского VI Собора, который гласит: женщинам не

разрешается говорить во время Божественной литургии, ведь, по словам апостола Павла, они должны молчать. Если же они хотят чему-то научиться, пусть спросят дома у мужа своего (1 Кор. 14:34, 35). В духе средневековой христианской литературы проповедник бичует женщин, называя их: **антихристови ученицы и адови наследницы.**

В следующем сочинении **Похвала добрымъ и бл҃гым женамъ** Йосиф показывает образ других женщин, которые могут быть примером для подражания: **Вчера много жены оукорихомъ, които не творать добро, а днесь хощу да похвалимь, които творать добро. Понеже такое прилично – злото да оукоримъ, да се не оумножаеть злова, а добра дѣла въсегда да се похвалѧеть.** В конце автор резюмирует…**видите ли колико добры жени и благоо҃тивы богу угодиша… слишите какви жени добри имало…и въсегда хощет имати добры и бг҃оугодны и бл҃говени жени.**

О целенаправленности *Женского сборника* говорит последнее сочинение **Поучение мц҃а июлиѧ к҃s.** Очевидно, автор неслучайно предлагает эту дату, она связана с днем христианской святой великомученицы Параскевы (греч. Παρασκευή), которая отмечается церковью 26 июля. В духе патриархальной христианской морали Йосиф определяет скромность и кротость высшей женской добродетелью: **Како жены подобаеть да живуть, да возирають на ст҃ую вцу, какw поживе она на том свѣть смиренно и кроткw и бл҃говейно.** От матери требуется прививать дочерям именно такие качества, как молчание, послушание и скромность: **и така да имать чистота телесна и чистота душевна.** Проповедник советует женщинам быть смиренными и добродетельными, вести себя скромно, выглядеть как Богоматерь: **да украшать себе не въ плетение, не злато и сребро, или риза многоцена,…а благочестию дѣль бл҃гихъ…да се оукрошають със духовно оукрашение, сирѣчь да имать на себе бл҃говенство, вера и надежда на всесилнаго и всемогущаго Бога.**

В заключение хочется сказать, что в период Средневековья, когда еще тесно переплетаются дохристианские примитивные верования и христианские истины, женщина играет в этом существенную роль. Когда начинает формироваться новое мировоззрение, в котором с одной стороны противопоставляются, а с другой переплетаются языческие пережитки и христианские ценности, когда еще сильна связь языческого и християнского, появление *Женского сборника* Йосифа Брадати с яркими целенаправленными обличительными сочинениями – это явление уникальное для болгарской рукописной традиции.

Цитируемая литература / References

Ангелов 1963: Ангелов, Б. Още веднъж за дамаскинаря Йосиф Брадати. – В: *Език и литература,* № 2, с. 23 – 85. (Angelov 1963: Angelov, B. Oshte vednazh za damaskinarya Yosif Bradati. – In: *Ezik i literatura,* № 2, s. 23 – 85.)

Ангушева, Димитрова 2003: Ангушева, А., М. Димитрова. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция – В: *Годишник на Софийския университет, ЦСВП „Иван Дуйчев“,* т. 92 (11), с. 81 – 99 (Angusheva, Dimitrova 2003: Angusheva, A., M. Dimitrova. Drugite avtoriteti: slova protiv magyosnitsi i bayachki v damaskinarskata traditsia. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet, TsSVP „Ivan Duychev“,* t. 92 (11), s. 81 – 99.)

Димитрова-Маринова 2005: Димитрова-Маринова, М. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. – В: *Старобългарска литература* 33 – 34, с. 380 – 393. (Dimitrova-Marinova 2005: Dimitrova-Marinova, M. Pouchenieto kam zhenite i momite v rakopisnata traditsiya ot vtorata polovina na XVIII v. – In: *Starobalgarska literatura*, 33 – 34, s. 380 – 393.)

Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: Ангушева-Тиханова, А., М. Димитрова. Самоков и борбата на Църквата срещу баенето и гадаенето. – В: *Етнология на общуването. Годишник на Асоциация „Онгъл“.* Т. 12, год. VIII. (Angusheva-Tihanova, Dimitrova 2013: Angusheva-Tihanova, A., M. Dimitrova. Samokov i borbata na Tsarkvata sreshtu baeneto i gadaeneto. – In: *Etnologiya na obshtuvaneto. Godishnik na Asotsiatsiya „Ongal“.* T. 12, god. VIII.)

Брага 2003: Брага, Т. Деякі палеографічні особливості рукопису № 38/64 зі збірки В. І. Григоровича. – В: *Проблеми сучасного літературознавства.* Одеса, с. 250 – 255. (Braga 2003: Braga, T. Deyaki paleografichni osoblivosti rukopisu № 38/64 zi zbirki B. I. Grigorovicha. – In: *Problemi suchasnogo literaturoznavstva.* Odesa, s. 250 – 255).

Буслаев 1861: Буслаев, Ф. *Исторические очерки русской народной словесности и искусства,* Т. 1, СПб. (Buslaev 1861: Buslaev, F. *Istoricheskie ocherki russkoi narodnoi slovesnosti i iskusstva,* T. 1, SPb.)

Григорович 1848: Григорович, В. И. *Очеркъ ученаго путешествия по Европейской Турціи (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспанскаго озеръ).* Казань: Типография императорского Казанского уни-

верситетата. (Grigorovich 1848: Grigorovich, V. I. *Ocherka uchenago puteshestviia po Evropeyskoi Turtsii (sa kartoiu okrestnostei Okhridskago i Prespanskago ozera)*. Kazan‘: Tipografiia imperatorskogo Kazanskogo universiteta)

Левкиевская 2000: Левкиевская, Е. Е. *Ведьма. Мифы русского народа*. Москва: Астрель. (Levkiyevskaya 2000: Levkiyevskaia, E. E. *Ved‘ma. Mify russkogo naroda.* Moskva: Astrel‘.)

Мирчева 2001: Мирчева, Е. *Не-дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век.* ВеликоТърново: Фабер. (Mircheva 2001: Mircheva, E. *Ne-damaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII v.* VelikoTarnovo: Faber.)

Петканова-Тотева 1990: Петканова-Тотева, Д. *Народното четиво през XVI – XVIII в.,* София: Български писател. (Petkanova-Toteva 1990: Petkanova-Toteva, D. *Narodnoto chetivo prez XVI – XVIII v.,* Sofia: Balgarski pisatel.)

Шнитер 2012: Шнитер, М. Нови сведения за дейността на Йосиф Брадати. – В: *Старобългарска литература,* 45 – 46, с. 305 – 310. (Shniter 2012: Shniter, M. Novi svedeniya za deynostta na Yosif Bradati. – In: *Starobalgarska literatura,* 45 – 46, s. 305 – 310.)

Цибранска-Костова 2021: Цибранска-Костова, М. Магията и нейните лица (61. канон на Трулския събор в славянски преводи). – В: *Български език,* 68, кн. 4, с. 17 – 30. (Tsibranska-Kostova 2021: Tsibranska-Kostova, M. Magiyata i neynite litsa (61. kanon na Trulskiya sabor v slavyanski prevodi). – In: *Balgarski ezik,* 68, kn. 4, s. 17 – 30.)

Beauvoir 1949: Beauvoir, S. *Le deuxième sexe.* Paris: Éditions Gallimard.

Источники / Istochniki

БЕР: *Български етимологичен речник.* Т. 1 – 9. София, Издателство на БАН, 1971 – 2017. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik.* T. 1 – 9. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1971 – 2017.)

Даль: Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Изд. 3. Т. 1. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1978. (Dal’: Dal’, V. *Tolkovyi slovar’zhivogo velikorusskogo iazyka.* Izd. 3. T. 1. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannykh i natsional’nykh slovarei, 1978.)

ЗСЛ 1961: *Закон судный людем краткой редакции.* Подготвили к печати М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов. Москва: Издательство Академии наук. (ZSL 1961: *Zakon sudnyi liudem kratkoi redaktsii.* Podgotvili k pechati M. N. Tikhomirov, L. V. Milov. Moskva: Izdatel’stvo Akademii nauk.)

СтбР: *Старобългарски речник.* Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: В. Траянов, 1999; Т. II. София: В. Траянов, 2009. (StbR: *Starobalgarski rechnik*. Otg. red. D. Ivanova-Mircheva. T. I. Sofia: V. Trayanov, 1999; T. II. Sofia: V. Trayanov, 2009.)

Фасмер: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка.* Т. 1 – 4. Москва, 1986 – 1987. (Fasmer: Fasmer, M. *Etimologicheskii slovar’ russkogo iazyka*. T. 1 – 4. Moskva, 1986 – 1987.)

A PROFILE OF WOMEN’S PRESENCE IN THE MIDDLE AGES BASED ON THE WOMEN’S COLLECTION BY YOSIF BRADATI (JOSEPH THE BEARDED)

Tatyana Braga

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

t.braga@ibl.bas.bg

Abstract. The article presents language material from the collection Iosiph Bradati **Празници бабыни илы ѡ бабихъ баснєхъ**, also known as the Women’s collection. The present study focuses on some characteristics of the female presence in the popular collection of the Bulgarian damascinar writer.

Keywords: *Yosif Bradati, Women’s collection, medieval magic and sorcery, Odessa Damascus № 38 (64).*

Tatyana Braga
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Blvr. 17, 1113
Sofia 1113, Bulgaria

НОВООТКРИТ РЪКОПИС НА ОТЕЦ ЕДУАРДО ОСВЕТЯВА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ СРЕД БЪЛГАРИТЕ КАТОЛИЦИ ПРЕЗ XIX ВЕК

Магдалена Абаджиева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
m.abadzhieva@ibl.bas.bg

Резюме. Докладът е посветен на новооткрит в град Раковски ръкопис от XIX век, написан в по-голямата си част с почерка на отец Едуардо от Торино и представляващ основно нотариална книга с договорки и завещания на българите католици. Ръкописът е с обем от 52 листа, състои се от две части и принадлежи към книжнината на българите католици. Не е известен досега на науката и настоящият доклад представя за първи път данни за неговото съдържание и особености. Откритието обогатява представата за този дял от българската литература, тъй като такъв тип нотариална книга досега не е била откривана, описвана и изследвана, а тя съдържа ценна информация за обществените отношения между българите католици. Ръкописът допълва с важни данни и знанието за делото на отец Едуардо от Торино, творил на новобългарски език сред българите католици през втората половина на XIX век.

Ключови думи: *павликянска книжнина, новооткрит ръкопис, отец Едуардо от Торино, книжнина на българите католици*

През 2017 г. проф. Лилия Илиева откри в гр. Модена, Италия, ръкописа на Историята на архиепископ Петър Богдан Бакшев със заглавие „За древността на бащината земя и за българските дела“. Това е едно от най-важните произведения, принадлежащи към книжнината на българите католици, което дълго време се считаше за изгубено. Откритието на проф. Лилия Илиева усили надеждата на специалистите, работещи по темата, че все още има какво да бъде осветлено и проучено в това научно поле.

В началото на 2020 година Иво Райков, към тогавашния момент студент в Художествената академия в София, ми предостави за работа осем неизвестни католически ръкописа от XIX век, част от негова лична колекция. За един от тях вече излезе първа публикация, като предстоят още проучвания (Абаджиева / Abadzhieva 2020a). В сравнително кратък период българската католическа общност осмисли още по-задълбочено чрез откритията на учените своята важна роля за развитието на българската книжнина и българския език. Така се стигна и до ново голямо откритие, на което са посветени следващите страници.

Провокиран от съобщенията за непознатите ръкописи, с мен се свърза г-н Й. Патазов, за да ме информира, че пази книга, намерена от него преди години в католическия храм „Пресвето Сърце Исусово“ в квартал Генерал Николаево, град Раковски. Тъй като засега не я предоставя за работа, ми разреши да направя снимки на няколко страници, които са обект на настоящия доклад. Заради невъзможността да обхвана изцяло целия ръкопис, правя уговорката, че следващите бележки имат характер на предварително и непълно проучване.

1. Обща информация

Новооткритият в град Раковски ръкопис представлява тетрадка малък формат, състояща се от две отделни части, обединени в общо книжно тяло. На корицата има надпис с химикал „Записки и завещания“, очевидно направен на по-късен етап при подвързването на книгата. Обемът е 52 листа, от които по-голямата част – 48 листа, е написана основно с почерка на отец Едуардо от Торино и представлява датирани и подредени в две колони в хронологичен ред кратки бележки. Почеркът е установен чрез сравнителен анализ, при който е използван материал от кръщелен регистър на село Калъчлии, част от частна колекция, съдържащ автографи на отец Едуардо. В новооткритият ръкопис се открива и втори почерк. Лявата колона съдържа техническа информация, а дясната

констатира конкретни уговорки по различни въпроси между лица, представители на българската католическа общност в съответния период. Някои от бележките представляват завещания в полза на Църквата. Първият запис е от 1818 година, а последният – от 1870 г. Втората част е с обем от 4 листа, съдържащи религиозни текстове.

2. Значение на ръкописа за книжнината на българите католици

Новооткритият ръкопис е особено ценен основно поради две причини. Първо, той разширява тематичния обхват на книжнината на българите католици, тъй като представлява в голямата си част нотариална книга от XIX век. В досегашните описи и изследвания върху този дял от българската литература не е установяван подобен ръкопис. Книжнината на българите католици основно се представя от молитвеници, духовни песни, поучения, преводи из областта на свещената и църковната история, историографски, епистоларни и граматически съчинения (Старобългарска литература / Staroulgarska literatura 2003: 244; История / Istoriya 2009 : 745, 752). Ръкописът от град Раковски е единственият, който съдържа юридически по характер текстове, описващи ежедневния живот на българите католици от XIX и естеството на отношенията помежду им. Текстът ще предизвика интереса не само на езиковедите и историците, но и на културолозите, тъй като представя автентична информация за бита на българите в онзи период.

На второ място, откритието увеличава запазеното ръкописно наследство на отец Едуардо от Торино, когото Красимир Станчев нарича в своя статия „водещ павликянски книжовник“ (Станчев / Stantchev 1995 : 179), т.е. книжовник, създавал образци на т. нар. „павликянска книжнина“, която е отделен дял от книжнината на българите католици, съставяна на новобългарски език след втората половина на XVIII век. Проф. Красимир Станчев събира и анализира цялата налична към момента на написването на статията си информация за печатните и ръкописни произведения на отец Едуардо, от която е видно, че жанровото им многообразие не включва нотариална книга (Станчев 1995 : 174, 175). Съставянето на такъв тип юридически текст намира опора във важната роля, която католическите свещеници са заемали сред миряните, а именно да установяват правила за поведение и да съблюдават за спазването на договорките в обществото.

3. Откъс от ръкописа

За да се придобие по-добра представа за съдържанието на новооткрития ръкопис, привеждам кратък откъс от неговата първа част:

1818. 26. Novembre	Zapisovase tuka dase znaje ci as podpisan imam da dam na Benla Palanska groscia 110, i po slovo sto i deset, sas vade Demitrovden. Sas pomosc Boxi, bir tamam se nadevam daghi dam na vremeto. As Petar Baghdatlij platez. Gospodin Andrea Tuno martor
1831. 26 Marzo	Zapisovase tuka dase znaj, ci Luza Mandragiska, siga uxenina sas Gherghia Mirciov od Baltagia ostavi na Petra Ivanov od Kalaclia pet orata nivi sas borc da dadi 8. Kila xito na turcinat, deto ima ot neja da zemi. Setne Petar xda ori, i xda seje za 14. Godini, dorde xasi baplati za onova, deto ima dasi zemi ot teja nivi. Oscti dadi Luza na Petra 16. Groscia za posmartnik, i za sicko tova xda se ottakmat sas Jurtal , i dve livadi, deto Luza xda dade na Petra. Ako sled 14 godini xdase prodadat nivite, Petar xda ghi kopova. D. Francisko Dragano
1834. 28. Novembre Karlakasova	Zapisovase tuka dase znaje ci Ivan Stojanov Kurlakasov poharci u kascti pari od negova stopaniza groscia 300. Ot tri godini nasam. Basctamo, i Maikamo i bratmo Gherghe znajat tozi borc. D. Francesko Draganov.

1837. 20 februari Raikova	Зapisovase tuka dase знaje ci as podpisan imam da davam na Raika Raikov groscia 500. i po slovo petstotin sas vade do koga moxi As Iako Зaikov platez. Abron Ronciov. Atojan Ciaudar. D. Francisko Draganov.
1841. 18. Ianuari Basliova	Зapisovase tuka dase знaje ci Dedo Nikola Basliov ostave na Cerkva nivata u koriata pre Boikino Klaice за negova duscia, i за dusca na negova stopaniza, dase ima spomen za teh.
1843. 18. Dekembri Ciaudarska	Зapisovase tuka dase знaje, ci as podpisan prodadohsi edna niva, kojato e blizo do Cerkva na Kalaclia po sedem lehi mesto na Deda Abrona, i na Ivana Stoikov за 190. groscia, po slovo, sto i devetdeset groscia. Taja niva od edna strana ima Cerkva, od druga strana Iakovat Harman, od druga patet, i od druga Pateka na Cerkvata. As. Ivan Ciaudarski prodadoh.

4. Исторически данни

От цитираната част става ясно, че първият запис е с дата 26. ноември 1818 г. Тъй като отец Едуардо пристига през 1841 г. в българските земи, с мисията на Андреа Канова и като представител на ордена на капуцините, вероятно той прави препис на вече съставена преди това нотариална книга, като я допълва в последствие с нови записки. До смъртта си през 1873 г. отец Едуардо прекарва 32 години сред българите католици, като по-голямата част от времето си е в с. Калъчлий (днес квартал Генерал Николаево на град Раковски). Само за три години, от 1842 до 1845 г., е бил в Хамбарлий (днес с. Житница). Може да се направи предположение с голяма степен на достоверност, че новооткритият ръкопис съдържа бележки само за жителите на Калъчлий.

5. Езикови особености на ръкописа - предварителни наблюдения

Бележките спазват последователно установена подредба – започват с израза „записова се тука да се знайе“, следва текст на договорката или завещанието, а накрая са упоменати свещениците, подкрепили с името си верността на съдържанието. В някои случаи фигурират и имена на представители на католическата общност, имащи отношение към съответния казус, например: „Аз Петар Багдатлий платец“, „Аз Иван Чударски продадох“ и др.

За да се изследва подробно ръкописът, е нужно той да бъде обхванат в цялост, което към настоящия момент е невъзможно, но могат да бъдат направени предварителни наблюдения. Писан е с латиница на новобългарски език, а графико-правописната му система е сходна с тази, която установяват основателите на т.нар. павликянска книжнина през XVIII в. Петър Ковачев Царски и Павел Гайдаджийски Дуванлията. По същия начин е следван италианският правопис, което допълнително се улеснява и от италианската националност на отец Едуардо: *ч* се предава с *c*, *ша* – с *scia*, *ча* – с *cia*, *ц* с *z*, *г* пред предни гласни се изписва *gh* и др.

Тъй като съдържа основно думи от ежедневния живот, съдържанието дава перспектива за съпоставки с Българско-италианския ръкописен речник на отец Маурицио от 1845 г., който също представя в преобладаващата си част лексика от бита на българите католици от XIX век (Абаджиева / Abadzhieva 2020b).

6. Заключение

Обстойното изследване на новооткрития в гр. Раковски ръкопис е особено необходимо, за да се допълни наличната към момента информация за жанровите и езикови особености на книжнината на българите католици, особено в периода след 1841 г., когато в българските земи пристигат свещеници италианци от ордена на капуцините. Те извършват мащабна по своя обем просветителска

дейност, като превеждат и съставят произведения на новобългарски език. Отец Едуардо от Торино е един от важните деятели в този период и видно от изложението, неговото книжовно наследство съдържа ценна информация за обществения живот на българите през XIX век. Изразявам своята надежда, че ръкописът ще бъде предоставен в цялост за нуждите на науката.

Цитирана литература / References

Абаджиева 2020a: Абаджиева, М. Нови данни за книжнината на българите католици през XIX век. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 2020, Т. 1, с. 250 – 254. (Abadzhieva 2020a: Abadzhieva, Novi danni za knizhninata na balgarite katolitsi prez XIX vek. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, T. 1, s. 250 – 254.)

Абаджиева 2020b: Абаджиева, М. *Ръкописният българско-италиански речник на отец Маурицио от 1845 г.* София: Българска академия на науките. Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. (Abadzhieva 2020b: Abadzhieva, M. *Rakopisniyat balgarsko-italianski rechnik na otets Mauritsio ot 1845 g.* Sofia: Balgarska akademia na naukite. Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“.)

История 2009: *История на българската средновековна литература*, София: Изток-Запад. (Istoriya 2009: *Istoria na balgarskata srednovekovna literatura*, Sofia: Iztok-Zapad.)

Станчев 1995: Станчев, Кр. Отец Едуардо от Торино и българската павликянска книжнина. – В: *Доклади от Петия Българо-италиански симпозиум, Пиза, 24 – 28 септ.* 1990, с. 169 – 181. (Stantshev 1995: Stantshev, Kr. Otets Eduardo ot Torino i balgarskata pavlikyanska knizhnina. – In: *Dokladi ot Petia Balgaro-italianski simpozium, Piza, 24 – 28 sept.* 1990, s. 169 – 181.)

Старобългарска литература 2003: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Велико Търново: Абагар. (Starobalgarska literatura 2003: *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik*. Veliko Turnovo: Abagar.)

A NEWLY DISCOVERED MANUSCRIPT BY FATHER EDUARDO INFORMS ABOUT PUBLIC RELATIONS AMONG BULGARIAN CATHOLICS IN THE 19TH CENTURY

Magdalena Abadzhieva

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”, Bulgarian Academy of Sciences

m.abadzhieva@ibl.bas.bg

Abstract. The report is dedicated to a newly discovered manuscript from the 19th century in Rakovski, written by Father Eduardo of Torino and represents a notarial book in which agreements and wills of Bulgarian Catholics are recorded. The manuscript belongs to the literature of Bulgarian Catholics, is not known to scientists and the next report presents for the first time data on its content and features. The discovery enriches the idea of this part of Bulgarian literature, as this type of notarial book has not been discovered, described and researched so far, and it contains valuable information about public relations between the representatives of this part of the Bulgarian people. The manuscript adds important data to the knowledge of the work of Father Eduardo of Torino, who wrote in modern Bulgarian language among Bulgarian Catholics in the second half of the 19th century.

Key words: *Paulician literature, newly discovered manuscript, Father Eduardo of Turin, literature of Bulgarian Catholics*

Magdalena Abadzhieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113

НОВИ ДАННИ ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ ИЗТОЧНИЦИ, ВКЛЮЧЕНИ В ПЪРВАТА БИБЛИОГРАФИЯ НА СЛАВЯНСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ ОТ СПИСАНИЕТО “ROCZNIK SLAWISTYCZNY” ПРЕЗ 1908

Велислава Стойкова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

vstoykova@yahoo.com

Резюме. В статията се представят нови данни в подкрепа на тезата на българските езиковеди за македонския език, получени при анализа на библиографски източници, отнасящи се до българския език, и по-специално тези, включени в първата периодично излизаща библиография на славянското езикознание, публикувана в т. II на списанието „Rocznik Slawistyczny“. Разглеждат се последователно структурата на библиографията, мястото в нея на българските източници и включените заглавия на езиковедски трудове, отнасящи се към староцърковнославянския език, както и към българската диалектология. Отбелязва се липсата в библиографията на македонски източници и заглавия, като се представя и заключение за характера на включените трудове по българско езикознание към този период.

Ключови думи: *български език, славянско езикознание, библиографски източници*

1. Въведение

Описанието и систематизирането на езиковедската литература в областта на славистиката има повече от сто и петнадесет годишна история. Първоначално, в началото на XX в., започват да се публикуват отделни описания на трудове по славянско езикознание от най-известните по това време изследователски центрове – тези в Санкт Петербург и в Прага. Но първото издание, поставящо си за цел да публикува периодично обзор на научната литература по славянско езикознание, което дава цялостна картина на изследователските трудове в тази област, е списанието „Rocznik Slawistyczny“ (Los, J. et al. 1908), което в своята част II за 1908 г. публикува раздел, озаглавен „Przeglad Bibljograficzny za rok 1907“ („Библиографичен преглед за 1907“). С това се поставя началото на системното и периодично описание на световната езиковедска литература в областта на славянското езикознание, което продължава и до днес чрез създаването и поддържането на електронната му онлайн версия – системата iSybislaw (Rudnik-Karwatowa et al. 2013).

2. Подходи при представянето на библиографската информация в „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Представянето на библиографската информация за включените заглавия следва няколко главни основания, които редакторите Лос, Манковски, Нитш и Розвадовски указват още в предговора към библиографията. На първо място водеща е класификацията на славянските езици, която те възприемат (по исторически критерии), и според която съотнасят публикациите, в зависимост от това към кой славянски език се отнасят. Допълнително в предговора е уточнено, че приетото подразделяне на славянските езици няма етнолингвистични основания. Така приетата класификация включва девет групи, отбелязани също и в съдържанието (Фиг. 1).

Отделно от това е публикуван и списък на източниците, които се проследяват и които представляват академични периодични издания, излизащи в най-престижните европейски университети и изследователски центрове в областта на славянското езикознание. Този списък е подреден по азбучен ред и съдържа съкратените (сигнирани) имена на източниците, като прави впечатление многото езици, на които са тези източници, което говори както за прецизна научна обработка на материала, така и за широкия му обхват.

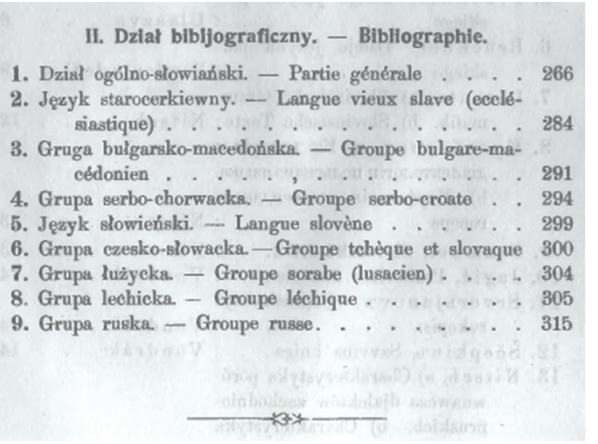

II. Dział bibljograficzny. — Bibliographie.

1. Dział ogólno-słowiański. — Partie générale 266
2. Język starocerkiewny. — Langue vieux slave (ecclésiastique) 284
3. Gruga bułgarsko-macedońska. — Groupe bulgare-macédonien 291
4. Grupa serbo-chorwacka. — Groupe serbo-croate . . 294
5. Język słowieński. — Langue slovène 299
6. Grupa czesko-słowacka. — Groupe tchèque et slovaque 300
7. Grupa łużycka. — Groupe sorabe (lusacien) 304
8. Grupa lechicka. — Groupe léchique 305
9. Grupa ruska. — Groupe russe. 315

Фигура 1. Възприетата в „Rocznik Slawistyczny“, 1908 класификация на славянските езици

Първото издание на библиографията включва 271 статии, номерирани с обща номерация и подредени по азбучен ред в рамките на всяка една от групите славянски езици. Към всяко включено заглавие има информация за автора, заглавието, източника, от който е взето, съответното издание, номера на броя, страниците и др. Към всички библиографски статии (с някои малки изключения) са дадени, написани от редакторите рецензии (резюмета, обзори, отзиви, бележки и др.), представящи критично съдържанието на труда. Тази част от библиографията представлява оригинален принос на редакторите и е изследвана подробно в полското езикознание, като се приема за изключително приносна и за утвърждаването на научния стил (Sekowska 2013).

Основните подходи, използвани за представянето на заглавията в първата периодично излизаща (и до днес) библиография на славянското езикознание, като класификация на славянските езици, списък от източници (академична периодика), както и рецензии, резюмета, обзори (подготвени от съставителите), се използват и до днес в електронния вариант на библиографията – системата iSybislaw.

3. Някои български източници, включени в библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Засега подробна систематизация и анализ на заглавията, включени в библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908, отнасящи се до българския език, все още няма публикувани, затова тук ще се спрем само на тези заглавия, отнасящи се към темата ни, и ще ги разгледаме с оглед на групите, към които са включени. На първо място заглавията на български език, включени в библиографията, са ограничени от трите, проследявани от редакторите на библиографията, български източника, а именно:

ИССС – Известия на семинара по славянска филология на университета в София. II (за 1906 и 1907 г.)
РодН – Родопски напредък. Пловдив. V (от май 1907 до април 1908)
СбНУ – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София. XXII –XXIII.

В рамките на възприетия от съставителите на библиографията подход отделни заглавия от тези издания биха могли да се открият в групите (Фиг. 1): 1. Дял общославянско езикознание, 2. Старобългарски език и 3. Група българско-македонска.

3.1. Заглавия, включени в група 2. Старобългарски език на библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Всъщност от група 2. Старобългарски език в библиографията откриваме две заглавия, отнасящи се до български източници, но включени в библиографията през руски издания.

На първо място това е включеното под № 68 в библиографията заглавие Кульбакин, С. М. „Охридская рукопись Апостола конца XII века“ (Кульбакин / Kul'bakin 1907), издание на Археографичната комисия при Министерството на народното просвещение в София (Фиг. 2). В библиографията към това заглавие има и кратка рецензия на един от главните редактори на списанието – К. Нитш.

68. Кульбакинъ С. М. Охридская рукопись Апостола конца XII вѣка. Изд. археограф. комм. при минист. народн. просвѣщ. въ Софіи. София. Str. CXXXVI opracowania, 141 tekstu, 8 tablic.

Szczepkin odnosi ochrydzkiego Apostoła do 1. poł. XIII w. w związku z innymi zabytkami, które porządkuje według daty psałterza Bolońskiego. Kulbakin sądzi, że i Boloński pochodzi z końca XII w., z czasów Aseńa I, nie II. Prócz dowodu historycznego daje też paleograficzny, dołączając dla porównania przegląd cyrylskich zabytków bułgarskich XI—XIII w., od napisu z r. 993 do ewang. Tyrnowskiego z r. 1273, przyczym posługuje się paralelami z paleografji serbskiej. Wogóle przesuwa on na tej podstawie większość zabytków w epokę nieco dawniejszą, niż to czyni Szczepkin w pracy o psałterzu Boloń-

Фигура 2. Изданието на Охридския апостол, включено в библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Това издание е отпечатано във връзка с инициативата на проф. Ив. Шишманов (в качеството му на министър на народното просвещение) да „се публикуват текстове (по възможност от оригинали) на исторически и литературни паметници, отнасящи се към българската старина и българското отечество“, както сам той отбелязва в „План за образуването на Археографична комисия при Министерството на народното просвещение“ (Шишманов / Shishmanov 1905). Фактът, че заглавието е включено в библиографията не през български, а през руски източник говори както за международния престиж и значимост по онова време на старобългаристиката в България, така и за живия научен интерес на българските езиковеди към публикуването и изучаването на българските ръкописни паметници.

Второто заглавие, включено към тази група, което представлява интерес, е под номер № 74 с автор Радченко, К. Ф. „Заметки о рукописях, хранящихся в болгарской митрополии в г. Скопья, с приложением службы Константину Философу по среднеболгарскому списку XIII века“ (Фиг. 3) и е от руски източник – Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, Санкт Петербург (Радченко / Radchenko 1907) и към него няма редакторска рецензия.

74. Радченко К. Ф. Замѣтки о рукописяхъ, хранящихся въ болгарской митрополіи г. Скопья, съ приложе-

JĘZYK STAROCERKIEWNY 289

ніемъ службы Константину Философу по средне-болгарскому списку XIII вѣка. Изв XII 3, 147—57, tekst 158—62.

Фигура 3. Заглавието „Заметки о рукописях, хранящихся в болгарской митрополии в г. Скопья“, включено в библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Както се вижда и от заглавието научен интерес за Радченко представляват българските ръкописи, съхранявани в българската митрополия в гр. Скопие, на което е посветено и изследването му. Трябва да се отбележи, че този езиковед, макар и не толкова известен, е имал траен интерес към търсенето, изследването и проучването на старобългарски ръкописи, с каквато цел е проучвал и публикувал преди това изследване на ръкописите от Пловдивската библиотека (Радченко / Radchenko 1903).

3.2. Заглавия, включени в 3. Група българско-македонска на библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Както вече беше отбелязано, класификацията на славянските езици има важна роля за подредбата на заглавията в библиографията, защото те са групирани според нея. Възприетата от редакторите класификация има исторически основания, не е направена въз основа на етнолингвистично подразделение и съществено се различава от днешната, особено за южнославянските езици. Така например днешните южнославянски езици в библиографията са представени в три групи (Фиг. 1): 3. Българско-македонска, 4. Сърбо-хърватска и 5. Словенски език, следвайки принципа на историческия развой.

Към 3. Българско-македонската група (Фиг. 4) в библиографията са включени 23 заглавия от български, руски и немски източници, отнасящи се към българска етнология, български фолклор и различни езиковедски дисциплини, но тук ще обърнем внимание само на тези, които са към разглежданата тема.

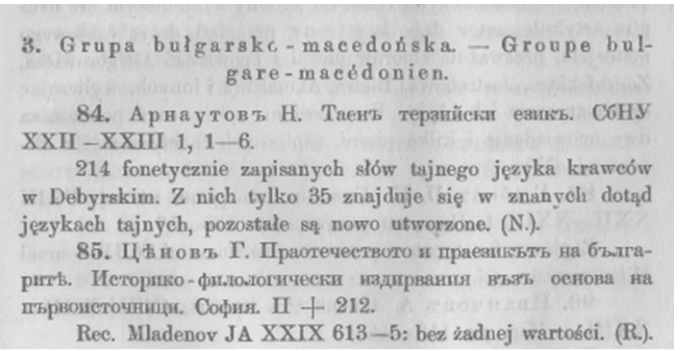

3. Grupa bułgarsko-macedońska. — Groupe bulgare-macédonien.

84. Арнаутовъ Н. Таенъ терзийски езикъ. СбНУ XXII–XXIII 1, 1—6.

214 fonetycznie zapisanych słów tajnego języka krawców w Debyrskim. Z nich tylko 35 znajduje się w znanych dotąd językach tajnych, pozostałe są nowo utworzone. (N.).

85. Цѣновъ Г. Праотечеството и праезикътъ на българитѣ. Историко-филологически издирвания възъ основа на първоизточници. София. II + 212.

Rec. Mladenov JA XXIX 613—5: bez żadnej wartości. (R.).

Фигура 4. Началото на заглавията в 3. Група българско-македонска от библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

От включените в групата заглавия прави впечатление голямото количество на трудове по българска диалектология и особеният интерес на изследователите към диалектите и говорите на българите, които живеят извън пределите на България, и именно тези заглавия ще отбележим.

Така например в библиографията под № 88 са включени два труда: 1. Григоров, М. Говорът на малореканците (мияците) в Дебърско, ИССС II, 201 – 304 и 2. Григоров, М. Критичен преглед на обнародваните материали по малореканския говор, 445 – 470, които са придружени и с рецензия от редактора на списанието К. Нитш (Фиг. 5). „Авторът описва своето родно наречие, западно-македонско, с топографско название малореканско, а също миячко“, се отбелязва в рецензията, и по-нататък: „Във втората статия авторът прави критичен преглед на досега съществуващите материали“.

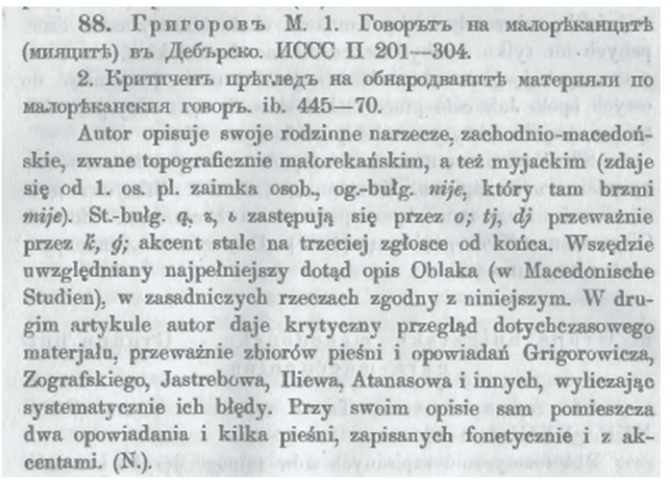

88. Григоровъ М. 1. Говорътъ на малорѣканцитѣ (мияцитѣ) въ Дебърско. ИССС II 201—304.

2. Критиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материяли по малорѣканския говоръ. ib. 445—70.

Autor opisuje swoje rodzinne narzecze, zachodnio-macedońskie, zwane topograficznie małorekańskim, a też myjackim (zdaje się od 1. os. pl. zaimka osob., og.-bułg. *nije*, który tam brzmi *mije*). St.-bułg. *ą, ъ, ь* zastępują się przez *o; tj, dj* przeważnie przez *k, ǵ;* akcent stale na trzeciej zgłosce od końca. Wszędzie uwzględniany najpełniejszy dotąd opis Oblaka (w Macedonische Studien), w zasadniczych rzeczach zgodny z niniejszym. W drugim artykule autor daje krytyczny przegląd dotychczasowego materjału, przeważnie zbiorów pieśni i opowiadań Grigorowicza, Zografskiego, Jastrebowa, Iliewa, Atanasowa i innych, wyliczając systematycznie ich błędy. Przy swoim opisie sam pomieszcza dwa opowiadania i kilka pieśni, zapisanych fonetycznie i z akcentami. (N.).

Фигура 5. Заглавията към № 88, включени в библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

Още едно заглавие от тази група е включеният под № 93 труд, взет от руски източник и написан на руски език: Музыченко, А. История поселения и фонетическия особенности говора крымских болгар. Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. XII, кн. II, 72 – 134, (Музыченко / Muzychenko 1907), (Фиг. 6). Към това заглавие също има рецензия от редактора на списанието К. Нитш, в която се отбелязва: „В първата част авторът се е заел с историята на едно от двете най-стари поселища на българите в Крим (…), от стр. 111 представя фонетиката на езика (…), която е типово източнобългарска“.

Друго заглавие, включено към тази група, е под № 95: Палашев, Г. Из живота и обичаите на банатските българи, СбНУ XXII – XXIII, 42 – 112 (Фиг. 6). Към него няма рецензия, а само бележка от редактора на списанието К. Нитш, че „текстът е с ударения“.

Интерес представлява и заглавието, включено под № 98, което е с български автор и източник: Шишков, Ст. Бележки по говорът в с. Дован-хисар, Дедеагачка кааза, РоН, V (Фиг. 6). Към него има кратко обяснение от редактора на списанието К. Нитш „Граматика на един от източните родопски диалекти“.

На последно място ще отбележим и заглавието, включено под № 99, което е от същия автор и източник: Шишков, Ст. Българи край Мраморно море, РоН, V, 243 – 255 (Фиг. 6). Към него също има кратко пояснение от редактора К. Нитш.

93. Музыченко А. Ѳ. Исторія поселенія и фонетическія особенности говора крымскихъ болгаръ. Изв XII 2, 72—134.
W pierwszej części autor zajmuje się historją powstania jednej z dwu najstarszych osad bułgarskich na Krymie, wsi Kiszław. Otoczona Tatarami, od r. 1804 do dziś zachowała swą mowę. Następnie, od str. 111, przedstawia fonetykę języka, stwierdza, że jest ona typowo wschodnio-bułgarska, i przez porównanie ze znanymi tekstami zbliża ją szczególnie do gwary małko-tyrnowskiej nad rzeką Weliką; także dokumenty osadnictwa na tę samą mniej więcej wskazują okolicę. O zmianach, zaszłych w tym djalekcie na nowym gruncie, autor nie mówi. (N).
94. Панайтовъ Д. Пѣсни отъ Сливенско. СбНУ XXII—XXIII 1, Нар. ум. 42—112.
Zapisane fonetycznie, z akcentami, ale tylko literackimi znakami (N.).
95. Палашевъ Г. Изъ живота и обичаитѣ на банатскитѣ българи. ЗбНУ XXII—XXIII 1; str. 16. Na str. 14—16 tekst akcentowany. (N.).
96. Пашевъ Г. Л. Български пѣсни отъ с. Павелско, Станимашка околия. РодН V 183—4. 225—8. 231—2.
97. Шишкова Д. Ст. Народни приказки изъ Ахжчелебийско. РодН V 35—6.
98. Шишковъ Ст. Н. Бѣлѣжки по говорътъ въ с Дованъ-хисаръ, Дедеагачка кааза. РодН V 43—52. 91—8. 139—44. 235—43. Do tego teksty 85—90. 135—8. 181—3.
Gramatyka jednego z djalektów pd.-wsch. rodopskich. (N.).
99. Шишковъ Ст. Н. Българи край Мраморно море. РодН V 243—55.
Na dwu ostatnich stronach kilkanaście punktów właściwości języka. (N.).

Фигура 6. Заглавията към № 93, № 95, № 98 и № 99, включени в библиографията на „Rocznik Slawistyczny“, 1908

4. Изводи

Разгледаните заглавия от първата периодично излизаща библиография на славянското езикознание на „Rocznik Slawistyczny“, 1908 представят обективен поглед върху езиковедските трудове от това време, отнасящи се до българския език, защото са подбрани и включени от съставители, които не са българи, а и голяма част от източниците също не са български. Прави впечатление, че двете разгледани заглавия, отнасящи се за староцърковнославянския език, са изцяло от руски източници, както и фактът, че първото от тях – българското издание на Охридския апостол, е намерило място в руски източник. Съществен факт е и споменаването на българската митрополия в гр. Скопие във второто заглавие, откъдето авторът е ползвал ръкописи.

Следва да се направи и важно уточнение във връзка с това, че към българско-македонската група няма включен нито един македонски източник, както и няма включено нито едно македонско заглавие, което показва, че към този период липсват такива източници и заглавия. Това всъщност не е озадачаващо, защото през 1903 г. (пет години преди излизането на библиографията) литературният македонският език е все още само проект. Както пише Кр. Мисирков, авторът на проекта за литературния македонски език, в книгата си (Мисирков / Misirkov 1903), издадена в София: „Централното македонско наречие отсега на тамо имат да бидит литературен македонцки язик“, а за книжовен македонски език не се споменава.

5. Заключение

В заключение следва да се отбележи, че анализираните дотук и включени в първата библиография на славянското езикознание на „Rocznik Slawistyczny“, 1908 заглавия, отнасящи се до българския език, представят широк диапазон от етнологични и езиковедски изследвания, към които се отнасят проучване и издаване на български ръкописи, описание и изследване на българските диалекти в и извън територията на България и др. Те показват, че към времето на публикуването на библиографията българският език е обект на научен интерес и от чуждестранни учени, както и че трудовете на българските езиковеди намират своето престижно място и признание.

Цитирана литература / References

Кульбакин 1907: Кулбакин, С. М. *Охридская рукопись Апостола конца XII в.* Археографична комисия при Министерството на народното просвещение, 10, CXXXVI, София, 141 с. (Kul'bakin 1907: Kul'bakin, S. M. *Ohridskaia rukopis Apostola kontsa XII v*. Arheografichna komisiia pri Ministerstvoto na narodnoto prosveshtenie, 10, CXXXVI, Sofia, 141 s.)

Мисирков 1903: Мисирков, К. *За македонцките работи*, София: Печатница на „Либералний клуб“. (Misirkov 1903: Misirkov, K. Za makedontskite raboti, Sofia: Pechatnitsa na „Liberalniy klub“.)

Музыченко 1907: Музыченко, А. История поселения и фонетическия особенности говора крымских болгар. – В: *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, т. XII, кн. II, с. 72 – 134, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. Наук. (Muzychenko 1907: Muzychenko, A. Istoriia poseleniia i foneticheskiia osobennosti govora krymskih bolgar. – In: *Sbornik otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoĭ akademii nauk*, t. XII, kn. II, s. 72 – 134, Sankt-Peterburg, tip. Imp. Acad. Nauk.)

Радченко 1903: Радченко, К. Заметки о некоторых рукописях Филиппопольской городской библиотеки. Приложение [текста одного из памятников].– В: *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, т. VIII, кн. III, с. 336 – 352, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. Наук. (Radchenko 1903: Radchenko, K. Zametki o nekotoryh rukopisiah Filipopol'skoĭ gorodskoĭ biblioteki. Prilozhenie [teksta odnogo iz pamiatnikov]. – In: *Sbornik otdeleniia russkogo iazika i slovesnosti Imperatorskoĭ akademii nauk*, t. VIII, kn. III, s. 336 – 352, Sankt-Peterburg, tip. Imp. Acad. Nauk.)

Радченко 1907: Радченко, К. Заметки о рукописях, хранящихся в болгарской митрополии в г. Скопья с приложением службы Константину Философу по среднеболгарскому списку XIII века. – В: *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*, т. XII, кн. III, с. 147 – 157, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. Наук. (Radchenko 1907: Radchenko, K. Zametki o rukopisiah, hraniashchihsia v bolgarskoĭ mitropolii v g. Skop'ia s prilozheniem sluzhby Konstantinu Filosofu po srednebolgarskomu spisku XIII veka. – In: *Sbornik otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Imperatorskoĭ Akademii nauk*, t. XII, kn. III, s. 147 – 157, Sankt-Peterburg, tip. Imp. Acad. Nauk.)

Шишманов 1905: Шишманов, Ив. План за образуването на Археографична комисия при Министерството на народното просвещение. – В: *Научен Архив на БАН*, ф. № 11/к, оп. 2, а. е. 420, л. 1. Ръкопис. (Shishmanov 1905: Shishmanov, Iv. Plan za obrazuvaneto na Arheografichna komisiya pri Ministerstvoto na narodnoto prosveshtenie. – In: *Nauchen Arhiv na BAN*, f. № 11/к, op. 2, a. e. 420, l. 1. Rakopis.)

Los, J. et al. 1908: Los, J., Mankowski, L., Nitsch, K. and Rozwadowski, J. Przegląd bibliograficzny za rok 1907, Rocznik Slawistyczny (Revue slavistique), vol. 2, 1908, G. Gebethner i Spolka, Krakow, Poland.

Rudnik-Karwatowa et al. 2013: Rudnik-Karwatowa, Z., J. Banasiak, Z. Mikos. Językowe problemy optymalizacji wyszukiwania informacji w systemie iSybislaw. – In: *Slavia Orientalis*, t. 62, nr 4, pp. 631 – 646. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Polska Akademia Nauk.

Sekowska, 2013: Sekowska, E. Z historii stylu naukowego: poczatki recenzji jezykoznawczej (na przykładzie „Prac Filologicznych“ i „Rocznika Slawistycznego“). – In: *Poradnik Jezykowy (The Linguistic Guide)*, vol. 7, pp. 21 – 30. Warszawa: Towarzystwa kultury jezyka, ELIPSA.

NEW DATA FOR THE BULGARIAN LANGUAGE FROM SOURCES INCLUDED IN THE FIRST WORLD SLAVIC LINGUISTICS BIBLIOGRAPHY OF "ROCZNIK SLAWISTYCZNY", 1908

Velislava Stoykova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin
Bulgarian Academy of Sciences

vstoykova@yahoo.com

Abstract. The paper presents new data for Bulgarian language in favor of the Bulgarian linguists position toward the Macedonian language which are based on the analysis of the bibliographic source titles included in the first World Slavic Linguistics Bibliography published periodically in „Rocznik Slawistyczny" from 1908. The analysis is focused on the structure of the main bibliography, and summarizes the source titles which are related to Old Church Slavonic Language and to Bulgarian dialects. It is particularly outlined that there are no titles or sources on Macedonian language included in the first World Slavic Linguistics Bibliography of „Rocznik Slawistyczny", 1908.

Keywords: *Bulgarian language, Slavic linguistics, bibliographic sources*

Velislava Stoykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ОКАЗИОНАЛНОТО СЛОВОТВОРЧЕСТВО В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ (БУКВИ Н – Я)

Теодора Г. Илиева
Тракийски университет – Стара Загора
ilievat_@abv.bg

Резюме. Като ярък маркер за идиолекта на всеки творец оказионализмите в ритмизираните и наративните произведения на Стоян Михайловски са оригинални и колоритни словесни репрезентации на авторовите прозрения, вълнения и социално-политически оценки. В публикацията са лематизирани и анализирани по азбучен ред 32 hapax legomena и редки думи от буква Н до буква Я, които са ексцерпирани от няколко творби на Михайловски. Тези лексеми са сравнени с над 40 старо-, средно- и новобългарски и руски текста с хронологичен диапазон XI – XX век, за да се открои тяхната оригиналност. Критерии за представения анализ са: морфологичната структура, денотативното и конотативното значение, словообразователните начини и методи, стилистичната сфера на употреба, семантичните им корелати и дистрибуцията на някои от оказионализмите в съвременния български език.

Ключови думи: *Стоян Михайловски, лексикални оказионализми, редки думи, семантичен вариант, словообразувателна структура*

Ярък съзидател на съвременния български език, съзерцателен православен мислител, пластичен дизайнер на художествената форма, безапелационен нравствен коректив, аналитичен юридически ум, Стоян Михайловски продължава да привлича изследователския интерес към своята личност и вглъбеното си словотворчество[1].

Научният интерес към оказионализмите[2] в произведенията на С. Михайловски е мотивиран от няколко лингвистични фактора: почти липсват езиковедски проучвания на творбите му, а лексемите със силно ограничена дистрибуция не са изследвани; хапаксите са свидетелство за разпознаваемия идиолект, чуждоезиковите познания и изваяната словесна орнаментика на автора; те отразяват словното богатство, лексикалната динамика, деривационното моделиране и виталния потенциал на съвременния български език.

Обект на проучването са част от художествените бисери на С. Михайловски: цикълът „Басни“, корпусът „Сатири“, „Източни легенди“, „Книга за българския народ“, статията „Политически и философско-религиозни размишления“, стихосбирката Novissima verba и други избрани лирически откъси.

Предмет на публикацията са два вида оказионализми[3] – hapax legomena (с еднократна употреба в езика на отделен автор) и редките думи (с до 5 регистрации в българското писмено наследство от XI – XX век). По-малък процент от ексцерптите имат неутрална, нестилизирана употреба в творбите на Михайловски и биха били неологизми за времето си[4]. Повечето обаче са хапакси – авторски

---

[1] Сред задълбочените млади изследователи на художествените прозрения, християнската символика и текстовата архитектоника на Михайловски е Регина Койчева (Койчева / Koycheva 2020).

[2] Някои изследователи възприемат термините оказионализъм, авторски неологизъм и хапакс за синоними. Но други, сред които и авторът на публикацията, заключават, че тези понятия не са еквивалентни, тъй като не всеки авторов оказионализъм е хапакс, включително и в творбите на Михайловски.

[3] Липсата на Исторически речник на българския език не изключва възможността някои от думите, дефинирани като уникати, да имат употреба и у други автори. Затова изолираната лексика се сравнява с много обемен масив от старобългарски, среднобългарски и новобългарски, а също църковнославянски и руски индекси и речници, както и с няколко непубликувани индекса от лични архиви на български слависти.

[4] Тъй като липсват речници индекси и детайлни лексикални изследвания на идиолекта на много от съвременните български словотворци, синхронните изводи за уникалността на оказионализмите в езика на Стоян Михайловски са относителни и в бъдеще могат да бъдат ревизирани.

единици с колоритна вторична номинация, стилистично маркирани деривати със силна оценъчност и слаб виталитет.

Оказионализмите от буква Н до буква Я са над 60, тук са подбрани 32 и са представени по азбучен ред в лематизирана форма чрез кратки речникови статии; илюстрирани са чрез минимален контекст; отбелязва се морфологичната им принадлежност; проследява се произходът им, когато е необходимо; създава се тяхна кратка диахронна визитка; посочва се словообразувателната им структура (морфологични деривати или образувани чрез оказионални способи) и семантиката им (денотативно или конотативно значение); на места са маркирани производните думи от словообразувателната верига, към която принадлежи хапаксът, и от синонимното гнездо, в което може да се постави; ако лексемата е забелязана в по-късни текстове, това се отбелязва.

непотребник м. ‘човек, който не върши нищо; безделник’

Двадесет и пет велможи… двадесет и пет прозявки. Но тези непотребници ми трябват („Книга за българския народ“)

Агентивното съществително е един от десетките хапакси негации в идиостилистиката на Михайловски. То е девербатив, нерегистриран в среднобългарските и новобългарските лексикални масиви, но съществуването му се предполага, тъй като са разпространени няколко производни от неговата словообразувателна верига: *непотребность, непотребовати* (Бончев / Bonchev 2012: 321), *непотрѣбство* (Mikloshich 1977: 436). В руски речници думата се среща, но с по-различно значение – ‘разпътник, развратник’. Синхронни български съответствия с възходяща степен на сленгизация са *мързеливец*, *лентяй*, *пройдоха*, *търтей*, *паразит*.

обнасяние ср. ‘отношение, поведение, обноска, държание’

Днес искам прошка за това обнасяние строго! (басня „Камили и камилар“)

Отглаголното съществително с разширен суфикс не е регистрирано в РБЕ, но в РРОДДЛ присъстват мотивиращият глагол *обнасям* и лексикално-семантичният вариант *обно̀сяние* ← *обносям*. В съвременния български език от словообразувателната верига е запазено само книжното nomina abstracta *обноска*, което има все по-ниска честота на употреба. В съвременната узуална практика се предпочитат синонимните *маниер, характер, стил*.

обредолюбие ср.‘стремеж към външно спазване на православните тайнства’

Защото е ръководено от хора …, предадени на сух формализъм и на безплодно обредолюбие! („Политически и философско-религиозни размишления“)

Композитумът не се среща в нито един от достъпните справочници. Образуван посредством интегриране на две основи, свързани от интерфикс о + суфикс, той отразява конвенционален славянски словообразувателен модел. Тук външната форма на думата (формална привързаност) влиза в преднамерена антитеза с вътрешната (ревностно изпълняване на църковните обреди), обогатявайки лексемата с нова семема.

окапалост ж. ‘поквара, тленност, развала, разпад, упадък’

Окапалост телесна и душевна и най-подир – уродливост и скотство („Книга за българския народ“)

Въпреки че не е регистрирана в РРОДДЛ, у Н. Геров и в по-късни речници, според Д. Благоева, „лексемата е щяла да бъде включена в неиздадения втори том на „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ от Стефан Младенов“ (Благоева / Blagoeva 2018: 68), което я дефинира като рядка, а не като hapax legomena. По аналогия с мотивиращата омонимна двойка глаголи *окапя*[1] ‘изцапам’ и *окапя*[2] ‘опадам’, в зората на съвременния български език е възможно да са съществували поне два полисемни девербатива – *окапалост*[1] ‘мръсотия, нещо нацапано, замърсено или оцедено’ и *окапалост*[2] ‘откъснатост; нещо паднало, прогнило или умъртвено’. Контекстуалната семантика у Михайловски е не неутралната ‘отпадналост’, а конотативната ‘разложение, разтление’. Със същото значение, синтагматична комбинаторика и стилистичен нюанс (*нравствена окапалост*) думата се среща в по-късен критичен текст за образа на Бай Ганьо от Е. Каравелова.

отбор човечец м., ирон. ‘политически хамелеон; човек, който с лекота променя възгледите си и се приспособява към една или друга партия, фракция, екип’

Х. е подобен на онези лотарийни игри… Отбор-човечец!
(„Нашите интелигентни болгаристанци“)

Съставното съществително е конструирано от две нарицателни, като ироничната му оценка се вербализира от антиномията на семемите ‘съвкупност’ – отбор, и ‘единствен субект’ – човек. Авторовата интенция се акумулира и от деминутивния суфикс -ец. Въпреки съществуващите лексикални (*приспособленец*) и фразеологични (*слънчоглед партия*) синоними, Михайловски отново предпочита да създаде неологизъм.

отровач м. ‘човек, който извършва отравяне’

Духовен отровач – условен за народен учител – проповядваше на младежта таквиз начала
(басня „Учител и ученици“)

Това деятелно съществително не е фиксирано в речниците. Образувано е чрез суфиксация с популярния за nomina actoris формант -ач и е лексико-семантичен еквивалент на разпространения агентив *отровител*. В РРОДДЛ присъстват сродните думи *отривѝт* и *отровня* (РРОДДЛ / RRODDL 1998: 326).

паметоспособност ж., ‘качество на паметта да запаметява бързо и дълготрайно’

Липсата на паметоспособност има крайно жалки последици
(„Неуспехите в Народния театър“)

В старобългарския ръкописен канон не са регистрирани композитуми с първи компонент *памѧть*. Изчерпателният справочник на Миклошич представя 9 двусъставни думи със същата начална основа (Mikloshich 1977: 553), а СРЯ – 8, сред които и редките думи *памятовальный* и *памятописчий* (СРЯ / SRIa 1988: 138). Съвременните смислови корелати на паметоспособен са едносъставното ментално понятие *паметлив* и словосъчетанията *гъвкава / трайна / услужлива памет*.

правя пирамидалност книж. ‘преувеличавам, преписвам нереална стойност на нещо’

Дребни случки, но аз правя от тях пирамидалности („Източни легенди“)

Фразеологизмът със семантика ‘преекспонирам, без да е нужно’ е плод на метафорично преосмисляне, аналогия по количествен признак, доколкото пирамидата се възприема като огромна постройка, а и като пъзелна конструкция. Разговорни, но не стилистични еквиваленти, са идиомите *правя от мухата слон*, *буря в чаша вода* и др. В справочниците по съвременен български език не са фиксирани производни на лексемата *пирамида* и устойчиви съчетания с нея. Това отново демонстрира афинитета на Михайловски към гръцките заемки и умението му да ги транспонира в авторови неологизми.

простоумний прил. ‘глупав, с примитивен ум’

Простоумний Джевдет открадна три мильона франка („Книга за българския народ“)

Относителното прилагателно е структурирано като сложносуфиксална дума отново с предпочитания руски постфикс -ний, който у Михайловски обикновено е сигнификативно маркиран. Семантичният обем на атрибутивното понятие се изгражда от антитезата прост – умен.

плячкология ж. ‘наука за незаконно присвояване, плячкосване’

П. беше художник-сплетничар и протомайстор в плячкологията
(„Книга за българския народ“)

Композитумът, съставен от славянска и гръцка основа, е пример за оригиналните компилативни хрумвания на Михайловски. Жаргонното звучене се поражда от съчетанието на плячка ‘жертва’ (с разговорна дистрибуция) и λογος (с приоритетно терминологичната употреба). Стилистичният контраст се засилва от предходната лексема. В баснята „Орли и врабче“ Михайловски употребява *плячколюбив* – прилагателно от същото словообразувателно гнездо.

повсеминутно нареч. ‘ежеминутно, постоянно’

Аз тичам да събирам аромат, а ти повсеминутно киснеш в мръсоти! …
И вие – като мъдрите човеци – все за идеал … върдаляте се повсечасно в кал (басня „Мухата“)

Префигираното сложно наречие е пряко мотивирано от адектива *повсеминутен*, който не е установен в достъпните за мен справочници. Тук Михайловски репрезентира древен словообразувателен (макар и не толкова продуктивен) модел, като вероятно за еталони са му послужили разпространеното в старобългарски и среднобългарски прилагателно *повьседьневьнъ* или нефиксирана в обемния СРЯ заемка от руски език. В СРЯ са представени множество темпорални формации – *повселѣтный, повсемученическу*, *повсяконедѣльный* и др. (СРЯ / SRYa 1989: 176). В словоуказателя на Миклошич са поместени 5 composita с префикс по- и първа основа вьсе- (Mikloshich 1977: 586). Н. Геров не е регистрирал тези думи, макар че са били познати в различни етапи от развитието на българския език. В съвременния български език е съхранена само една лексема от списъка – *повсеместен* (ОПРБЕ / OPRBE 2012: 467).

псалмист м. ‘псалмотворец, псалмопевец’

Нека пеят вси псалмисти и певци златоречисти („Нашите интелигентни болгаристанци“)

Еднокоренното съществително вероятно не е авторов неологизъм, съставен с чуждия формант -ист. По-скоро е заемка от латински, но без морфологични трансформации като старобългарски *псальмьникъ* ← psalmist (Mikloshich 1977: 754) и тя не е констатирана в речниците на средновековния и съвременния български и руски език. Производните от гръцкия корен ψαλμ- през Средновековието са повече от 10, като ясно се отграничават nomina agentis *псаломникъ* (СРЯ21/ SRYa21 1995: 34), *псальмописьць* ‘автор на псалми’, *псальмопѣвьць* (Mikloshich 1977: 754) и *псаломщикъ*. В ОПРБЕ такава диференциация не се извършва, защото е включен само агентивът *псалт*, означаващ църковен певец, а не псалмописец.

разкапалост ж.‘разпад’

Епоха на разкапалост! Век на душевно тление! („Крайвековно тление“)

Абстрактното съществително е девербатив от семемата *разкапя*[1] ‘лишавам от морални, духовни ценности’ и отразява афинитета на Михайловски към nomina abstracta с разпространения формант -ост. Лексикални дублети са: *разкапване*, *разпад*, *разруха*.

ритмач м. ирон. ‘създател на рими, на ритмизирани форми; стихотворец’

О, колко е тежък гнетът на съдбите – се провикваше ритмачът („Източни легенди“)

Това nomina agentis е едносъставна суфиксална формация (с характерния за новобългарския период дериват -ач), образувана не от българската (през френски rime), а от руската коренова морфема (с фонетична адаптация на гръцкото ῥυθμός ‘ритъм’). Възприема се като рядка дума, тъй като е регистрирана в творби на Вазов и по-късно – у Чудомир (РБЕ / RBE 2015). В съчиненията и на тримата писатели се дистрибутира с конотативна семантика и е смислов еквивалент на синхронното *стихоплетец*. Вътрешната форма на хапакса се изгражда метонимично, като се лексикализира римата, която е само един, макар и ключов, от компонентите на лирическите жанрове.

самоборство ср. ‘борба със себе си, с душевните си страсти’

Умението, опитността, вещината са последна форма на едно дълго и горестно самоборство („Политически и философско-религиозни размишления“)

Сложносуфиксалната дума е композирана от подчинена основа адектив + интерфикс о + главна основа глагол + суфикс и може да се отнесе към акционните съществителни с резултативна насоченост, които съдържат типичния за nomina actionis исторически активен дериват (*-ьство*). Първата съставка *само-* е разпространен словообразувателен елемент от старобългарския ръкописен канон до днес и е изолирана в контаминация със същия глагол (*самобѹрьць*) в търновската редакция на Стишния пролог (Попов, Спасова / Popov, Spasova 2009), което не изключва вероятността от съществуването и на други производни от словообразувателната верига в средновековния български

език. Контекстуален синоним е също архаичното nomina actoris *самовидец*. В руски сборник от 17 век *самоборство* е отбелязано с една фиксация, но с друго значение – ‘двубой с другиго, единоборство’ (СРЯ / SRIa 1996: 29).

саможивство ср. ‘саможивост, самотничество’
Защо не се откажеш най-подир от саможивство? (басня „Череша и къпина“)

Мотивиращият сложен адектив *саможив* е разпространен в славянския лексикон, както и агентивът *саможивец*, но в българските справочници nomina actionis et resultativa *саможивство* не се открива. Сложносуфиксалната дума е пример за „изключително голямата активизация на отглаголните абстрактни названия със сложна структура в съвременния литературен език“ (Перчеклийски / Perchekliyski 2011: 178).

саморисуване същ. ‘характеристика на собствената личност, самоописание’
Натуризма – това е саморисуване и самоописание („Против течението“)

Сложното абстрактно име е поредното от дългия списък с рефлексивни понятия, които Михайловски съставя. То има структура на отглаголно съществително, но вероятният мотивиращ глагол не е регистриран. Очевидно композитумът е конструиран по модела на контекстуалния си синоним *самоописание* и отразява предпочитанията на Михайловски към една от трите конкурентни съставки *авто-*, *само-* и *себе-*. Сред смисловите еквиваленти на думата са: *себеизразяване*, *създаване на автопортрет* и др.

секретарушка м., ирон. ‘секретар(ка)’
На власт не се иде само с няколко вчервясали писарушки и секретарушки („Нашите интелигентни болгаристанци“)

Суфикс -уша (деминутивен -ушка) е словообразувателно присъщ при имена от ж. р., в контекста обаче може да се възприеме като обобщена, общородова формация. „Присъщият му пейоративен ефект“ (Тетовска-Троева / Tetovska-Troeva 1992: 150) се засилва, когато номинира лице от мъжки пол. Кореспондира с друг новобългарски агентив – *секретарче*.

светостроител м.‘Богът творец, създател и съзидател на света’
Ти си Бог Светостроител / Ти си Бог Първоверховен („Sursum corda“)

Лексикално-семантичен вариант на синхронния композитум *светостроител* е слабо разпространеният в старобългарски и среднобългарски еклезиологичен термин *свѣтотворьць* (Mikloshich 1977: 831), който е наследен в църковнославянски *свѣтотворецъ* (Бончев / Bonchev 2012: 149) и е абсолютна калка на гръцката подложка φωτουργός (но в няколко среднобългарски ръкописа изходният му оригинал е φωτοποιός). Въпреки че още от старобългарски са познати глаголът *строити* и негови деривати, той рядко е привличан за основа на сложни думи (констатирах *домостроитель*, *прьвостроитель*). Това агентивно съществително се открива в съвременни преводи на библейски, догматически и патристични текстове.

скомпрометирам се несв., св. в. ‘компрометирам се в пълна степен’
Ще се скомпрометираме и ще ритнем 100 години назад („Книга за българския народ“)

Присъща за словотворчеството на Михайловски е както префигацията, така и полипрефигацията на глаголи (най-вече от несвършен вид) от роден и чужд произход. Пример за първия морфологичен процес е френската дума compromettre, която според РБЕ е заета около 1872 г. и е граматикализирана в нашия език. Формантът, добавен от Михайловски към непреходния глагол, е представката *с-*. В български език тя е полисемантична, контекстуалната ѝ дистрибуция е за означаване на много голямо количество, обемаща степен.

слепопрогледнало събират. същ. ‘новоизлюпени обществици’
Сбирщина от всичко слепопрогледнало, съчетание на всяка хрома благодетел („Отзиви“)

Съществителното е nomina collectiva, образувано посредством лексикално-синтактична деривация, транспонира популярния фразеологизъм *Слепият да прогледне*.

суверенство ср. ‘самовластие, самостоятелност’

Укрепен за дълго време във своето везирско суверенство („Книга за българския народ“)

Политическият термин е десубстантив от френската заемка souverain (*носител на върховна власт*) и възпроизвежда прякото ѝ значение. Заедно с лексемата *суверенитет* се включва в общ словообразувателен поток, но двете понятия не са синоними, тъй като суверенитетът се свързва не с личностната, а с обществената независимост.

торбопяс(ъ)чие ср. ‘вид тежко емоционално (или физическо) изнуряване на някого, сравнимо с тежестта на пясъчен чувал’

Без кръвопускане няма доземни поклони … , без торбопясчие няма песни … и триумфални арки и без трошене на кости няма лирически похвали… („Книга за българския народ“)

И двата компонента на сложносуфиксалното съществително са със синхронен произход. То е hapax legomenon, оригинална синтетична номинация без производни и лексикално-семантични съответствия на едно от емоционалните страдания и личностни унижения, което трябва да понесат ласкателите на султан Ахмед, за да заслужат благоразположението му. Контекстът насочва по-скоро към сигнификативен (психоемоционално изтезание), отколкото към денотативен (физическо мъчение) план на изказ. Този оказионализъм е компонент от триделна паралелна синтактична конструкция (без… без… и без…), в която е вплетена аксиологичната градация кръвопускане – торбопясъчие – трошене на кости.

треперковщина ж., пренебр.‘раболепие, сервилност’

Лакейщината в езика на велможите се казва почтителност, а в уличния говор – треперковщина („Книга за българския народ“)

Структурният модел на атрибутивното съществително, репрезентиран от Михайловски, за да се създаде синтактична симетрия (своеобразна анаепифора), безспорно е моделът субстантив + съставния суфикс -щина, т.е. *лакейщина... треперковщина*. Изследваният оказионализъм също е десубстантив от нарицателното *треперко* ‘страхливец’, не от антропонима Треперко, макар такова прозвище да е съществувало в узуса през онзи период. Семантичната мотивация на думата трябва да се търси във вторичната номинация на треперя ‘силно се боя’. Синонимен вариант е сленгизмът *бъзливщина*.

тънкопрозрачен прил. ‘с фина кожа, която прозира’

На моя пламъчец си греят тънкопрозрачните ръчици,
крачката мраморномесисти (басня „Букът“)

Н. Геров е изолирал 10 сложни образувания с първи елемент адектива *тънък* или наречието *тънко* (Геров / Gerov 1978: 392). Неологизмът на Михайловски не е коментиран, но повечето регистрирани от Геров сложносуфиксални думи са прилагателни и атрибутират анатомични особености на лицето, торса и крайниците, както е в анализирания пример.

умаслителен прил., прен. ‘лакейнически, подмазвачески, човекоугоднически’

Ага-палячо да хвали с умаслителен тон всеки държавен дебелак („Книга за българския народ“)

Еднокоренното прилагателно е префиксално-суфиксален дериват. Лексикалното значение се реализира чрез вторична номинация на семемата маслен ‘престорено любезен, мазен’. Иронично-неодобрителната конотация се засилва от полисемантичния префикс у- ‘усилване на състоянието‘. Лексемата влиза във формална паронимна релация с *умилителен*.

фейлетонствуващ деят. прич. ‘създаващи фейлетони’

Интересни са тез пустодумци, тез фейлетонствуващи хокабази („Книга за българския народ“)

Фейлетон е новобългарска заемка от френски и е изходна за три производни в съвременния български език (ОПРБЕ / OPRBE 2012: 639). Глаголът *фейлетонствувам*, който мотивира анализирания вербоид с атрибутивна функция, не е регистриран в лексикографските справочници, но се среща неколкократно в съвременни художествени творби, като понякога се субстантивира.

умствувам несв. ‘философствам, размишлявам, мъдрувам’
Песнословецът пееше, философът умствуваше, възпитателят наставляваше
(„Източни легенди“)

Менталният глагол е десубстантив. Той е и деривативно, и стилистично повлиян от руски език (*умствовать* – БТСРЯ / BTSRIa 2000: 1388). В българските справочници аналогични регистрации са *умувам* и *умуване* (ОПРБЕ / OPRBE 2012: 634), съществува и сленгизмът *умнича*.

утрайчивост ср. ‘издръжливост, трайност’
Вещ, лишена от пъргавина и утрайчивост („Тръст“)

Това абстрактно съществително име е девербатив, а не деадектив (не съществува прил. трайчив, което би било мотивиращо), образуван чрез едновременно интегриране на префикс и суфикси. Семантичният обем е експлициран отново от префикса *у-* (предпочитан от Михайловски словообразуватен начин) и корена *трая*.

хвалбоизвъртане същ. ‘съчинявам хвалебствени песни за себе си’
Главната ми хитропетровщина е хвалбоизвъртането … думица, скроена от мене:
за нови явления са нужни нови наименования („Източни легенди“)

Мотивиращият глагол хвалбоизвъртам не съществува в български език. Сложният хапакс вероятно е вдъхновен от узуалното словосъчетание *въртя хвалби* и може да се дефинира като лексикално сраставе. В българските речници не са регистрирани композитуми с първи компонент *хвалба-*, а само с *хвала-*.

юмрушки прил. ‘който е резултат от действия с юмрук; насилствен’
В изтъп не падам от юмрушка управия и не тресе ме върколак („Книга за робите“)

Контекстуалната дистрибуция на прилагателното се конкурира с преносната употреба на познатата семема юмручен ‘с физически натиск, със сила’. Въпреки съществуването на конвенционалния десубстантив *юмручен* в български език, Михайловски предпочита лексикалния му дублет, съставен с приоритетно узуалния суфикс -шки.

ясновелможний прил. ‘вид почетно звание, синоним на високопочитаеми’
Какво обичате, ясновелможний заповеднико? („Източни легенди“)

Чуждицата не е авторски неологизъм, а остаряла почетна титла (Jaśnie Wielmożny), използвана при обръщение към полски панове и украински хетмани. Тя не се коментира в българските лексикони, но в руските е представена като архаизъм (БТСРЯ / BTSRIa 2000: 1534). Среща се в няколко преводни исторически текста. Оригинален е изборът на Михайловски да реабилитира този адектив и да разшири семантичния му обем.

Резултатите от структурно-семантичния и диахронен анализ на оказионалното словотворчество в съчиненията на Стоян Михайловски могат да се обобщят в следните заключения:

1. Авторовите неологизми са еманация на обществено-политическите, религиозните и художествените възприятия на твореца.
2. Регистрираните оказионализми оформят богата категориална морфологична палитра – съществителни (най-широко представени са ономасиологичните групи nomina agentis, nomina actoris, nomina abstracta, nomina actionis et resultativa, nomina attributiva, спорадично nomina deminutiva (*редушка*) и nomina collectiva); качествени и относителни прилагателни; глаголи; вербоид; фразеологизъм.

3. Словотворческите способи са преди всичко морфологични, специфично оказионалните са ограничени. Репрезентират се познати славянски структурни модели – префиксален, суфиксален, префиксално-суфиксален, морфологично транспониране, срастванията, композиция. Едносъставните думи са 15; двусъставните – 14, като композитумите доминират над сложносуфиксалните формации и срастванията; свободните и устойчивите словосъчетания са 3.
4. Михайловски често продуцира моно- и двупрефигирани глаголи (поокопитвам, скомпрометирам се), използвайки полипрефигацията и имперфективизацията в различни жанрови формации с различна степен на стилизация.
5. Лексикалният инструментариум е преди всичко славянски (активизират се древни корени – *кап*(*я*), *люб-*, *све*/*ят-*, *плам-*, (*по*)*треб-*, *прост-*, *пе*/*ясък*, *ум-* и др.), но се изолират и обичани от Михайловски гръцки радиксоиди (*-логия*) и основи (*пирамида*), латински лексеми (*псалмист*, *секретар*) или френски заемки (*компрометирам*, *суверен*, *фейлетон*). Рядко се наблюдава конкуренция между български и чуждоезиков формант (*първомайсторка – протомайстор*).
6. Под влияние на руски и църковнославянски език често при наречията и прилагателните се пренебрегват съвременните български фонетични облици (*повсечасно*, *простоумний*, *ясновелможний*).
7. Чрез хапаксите се създават нови лексикално-семантични варианти, реализира се дублетност между стара и нова лексема (*суверенство – суверенитет*, *умствувам – умнича*), обогатяват се съществуващи синонимни редове.
8. Динамиката на лексикалната номинация е синхронизирана с езиковите промени в зората на съвременния български език, но е предпоставена и от редица екстралингвистични фактори – поява на нови културни, социални и политически референти, които трябва да получат първична номинация.
9. Макар и рядко полисемният спектър на думите се разширява чрез семантична модификация, резултат от метафоризация, метонимизация, ирония. Разгръщат се нови семеми (*окапалост*).
10. Повечето от хапаксите, сътворени от Михайловски, застиват в полето на оказионалното му словотворчество. Те са с различен експресивен интензитет и демонстрират многоаспектния аналитизъм на писателя (*саморисуване*, *хвалбоизвъртане*), пейоративите надвишават неколкократно позитивнооценъчните. Стилистично неутралните и книжните са минимален брой.

Цитирана литература / References

Благоева 2018: Благоева, Д. За словника на неиздадения втори том на „Български тълковен речник“ от Стефан Младенов. – В: Banasiak, J. L., A. Kiklewicz, J. Mazurkiewicz-Sułkowska (Eds.). *Języki słowiańskie dziś: w kręgu kategorii, struktur i procesów.* Warszawa – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 63 – 77. (Blagoeva 2018: Blagoeva, D. Za slovnika na neizdadeniya vtori tom na „Balgarski talkoven rechnik“ ot Stefan Mladenov. – In: Banasiak, J. L., A. Kiklewicz, J. Mazurkiewicz-Sułkowska (Eds.). *Języki słowiańskie dziś: w kręgu kategorii, struktur i procesów.* Warszawa – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 63 – 77.)

Бончев 2012: Бончев, А. *Речник на църковнославянския език*. Т. 2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Bonchev 2012: Bonchev, A. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*. T. 2. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)

БТСРЯ 2000: *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт. (BTSRIa 2000: *Bol'shoi tolkovyi slovar' russkogo iazyka.* Sankt-Peterburg: Norint.)

Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 6. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik.* T. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. *Т. 2. Морфология*. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya bylgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Койчева 2020: Койчева, Р. Sursum corda! от Стоян Михайловски: прекроената композиция. – В: *Език и литература*, № 3 – 4, с. 100 – 111. (Koycheva 2020: Koycheva, R. Sursum corda! ot Stoyan Mihaylovski: prekroenata kompozitsiya. – In: *Ezik i literatura*, № 3 – 4, s. 100 – 111.)

Михайловски 1960: Михайловски, С. *Избрани съчинения*. Т. 1, 2. София: Български писател. (Mihaylovski 1960: Mihaylovski, S. *Izbrani sachineniya*. T. 1, 2. Sofia: Balgarski pisatel.)
ОПРБЕ 2012: *Официален правописен речник на българския книжовен език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (OPRBE 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)
Перчеклийски 2011: Перчеклийски, Л. *Словообразуване на nomina abstracta в евангелски паметници от X и XI век*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. (Perchekliyski 2011: Perchekliyski, L. *Slovoobrazuvane na nomina abstracta v evangelski pametnitsi ot X i XI vek*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.)
Попов, Спасова 2008 – 2014: Попов, Г., Спасова, М. *Търновската редакция на Стишния пролог. Текстове. Лексикален индекс*. Т. 2 (2009). Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Popov, Spasova 2008 – 2014: Popov, G., Spasova, M. *Tarnovskata redaktsiya na Stishniya prolog. Tekstove. Leksikalen indeks.* T. 2 (2009). Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)
РБЕ 2001 – 2015: *Речник на българския език*. Том 1 – 15. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (RBE 2001 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)
РРОДДЛ 1998: *Речник на редките, остарелите и диалектните думи в българската литература от XIX – XX век*. София: EMAC. (RRODDL 1998: *Rechnik na redkite, ostarelite i dialektnite dumi v balgarskata literatura ot XIX – XX vek.* Sofia: EMAS.)
СРЯ 1975 – 2008: *Словарь русского языка XI – XVII вв*. Т. 1 – 28. Москва: Наука. (SRYa1975 – 2008: *Slovar' russkogo iazyka XI – XVII vv*. T. 1 – 28. Moskva: Nauka.)
СтбР 1999 – 2009: *Старобългарски речник*. Т. 1 – 2. София: Валентин Траянов. (StbR 1999 – 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. 1 – 2. Sofia: Valentin Trayanov.)
Тетовска-Троева 1992: Тетовска-Троева, М. *Десубстантивни деятелни имена в българските говори. Nomina actoris.* София: Издателство на БАН. (Tetovska-Troeva 1992: Tetovska-Troeva, M. *Desubstantivni deyatelni imena v balgarskite govori. Nomina actoris*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Miklosich 1977: Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. 2 Neudruck der Ausgabe. Wien 1862 – 1865. Aalen: Scientia Verlag.

OCCASIONAL WORD FORMATION IN STOYAN MIHAYLOVSKI'S WORKS (LETTERS H THROUGH Я)

Teodora G. Ilieva
Trakia University – Stara Zagora
ilievat_@abv.bg

Abstract. As a bright marker of the author's idiolect, the occasionalisms in the rhythmic and narrative works of Stoyan Mihaylovski are original and colourful verbal representations of the author's insights, emotions and socio-political assessments. In the present study 32 hapax legomena and rare words have been lemmatized and analyzed in alphabetical order – from letter N to letter Ya. They have been excerpted from several Stoyan Mihaylovski's works. These lexemes have been compared with more than 40 Old Bulgarian, Middle Bulgarian and Modern Bulgarian and Russian texts (originated in the XI–XX century) to highlight their originality. Criteria for this analysis are: morphemic structure, denotative and connotative semantics, word formative ways, stylistic scope of use, their synonym corelats and the diffusion of occasionalisms in the Modern Bulgarian language.

Keywords: *Stoyan Mihaylovski, lexical occasionalisms, rare words, semantic variant, derivational structure*

Teodora G. Ilieva
Trakia University – Stara Zagora
9, Armeyska Str.
Stara Zagora 6002
Bulgaria

НЕПОЗНАТО ДОКУМЕНТАЛНО СВИДЕТЕЛСТВО ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК ЗА ДИАЛОГА МЕЖДУ ВИДНИ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИЦИ. УЧИТЕЛЯ БЕНЬО ЦОНЕВ И УЧЕНИКА ХРИСТО ГЕРЧЕВ

Красимира Колева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“,
Мелитополски университет „Богдан Хмелницки“
k.koleva@shu.bg, kolevakrasimyra@gmail.com

Резюме. В текста съобщавам за документи от личния архив на Христо Герчев, виден шуменец, книжовник и енциклопедист, съхранявани в Държавен архив – Шумен. Най-важният от тях е разчетеното от мене писмо от 1910 г. на проф. Беньо Цонев до ученика му Христо Герчев. Анализът му хвърля светлина върху историята на българския книжовен език.

Ключови думи: *български книжовен език, документи, личен архив, Христо Герчев, Беньо Цонев.*

В богатия Шуменски държавен архив, създаден през 1952 г., се съхраняват документи с датировка началото на XIX в. Голям масив са материалите, свързани с ролята на града като важно културно, образователно и научно средище от Възраждането до наши дни. Личните архиви на представители на интелигенцията са с национално значение. Част от тях хвърлят светлина върху малко изследвана тема в нашата хуманитаристика, свързана с диалога между поколенията в науката и обществения живот. Тук съобщавам за оригинални свидетелства за деловите контакти между две големи личности, посветили се на просветното и културното дело у нас - шуменеца Христо Герчев и преподавателя му от Софийския университет проф. Беньо Цонев. Попаднах на тях, работейки по езиковедска тема. Имах привилегията да изследвам в оригинал големия архив на Христо Герчев, с чието семейство моето е свързано и заради общи родолюбиви каузи.

Материалите се отнасят до периода 1908 – 1910 и принадлежат към различни документални жанрове:

- мемоарния – спомени на Христо Герчев за Беньо Цонев
- епистоларния – писмо на Беньо Цонев до Христо Герчев
- фотографския – фотография от съвместна екскурзия до Зографския манастир
- административнодокументалния – студентска книжка на Христо Герчев с подписи на Б. Цонев като преподавател и декан.

Писмото на Беньо Цонев до Христо Герчев е във фокуса на тази работа.

Документите са малки по обем, но съдържат богата информация. Всеки от тях има свое независимо битие и специфично значение, но разгледани заедно и в контекста на живота в България по това време, те изясняват редица въпроси, които се четат между редовете. В реалното им време тези документи също са представлявали ценност, но конюнктурата незаслужено и за дълго пренебрегва притежателя им Христо Герчев и част от тях приживе лежат в личния му архив, а след смъртта му – дълго време и по коридорите на Шуменския държавен архив. Официалната реабилитация на Христо Герчев е през 1993 г., когато крупното му дело е честване в Шумен на национална конференция, посветена на 110–та годишнина от рождението на бележития шуменец (Герчев / Gerchev 1988). Обективността налага да отдадем признателност както на Хр. Герчев, създал много богат и безценен архив за интелектуалния и обществения живот в България през първите близо седем десетилетия на XX в., така и на наследниците му в Шумен – дъщеря му д-р Елка Христова Герчева-Сакелариева (1927, Шумен – 2021, Шумен) и зет му д-р Иван Сакелариев (1927, Дупница – 2007, Шумен), заслужил лекар, публицист, изследовател на възрожденската и следвъзрожденската култура,

църковното дело и образованието в Шуменско, виден общественик, дарител, почетен гражданин на Шумен. Те не само са опазили това богатство, но са го подредили и са дарили по-голямата част от него на Държавния архив в Шумен (Архив Герчев / Arkhiv Gerchev 1976) и на Националния музей на българската литература в София. Двамата ревностно правеха обществено достояние уникални материали от архива (Герчев 1994) чрез периодиката и в специални издания. Делото им продължават децата им, посветили се на изкуството – Дениза Сакелариева и Ивайло Сакелариев, известен художник фотограф.

В биографиите на Беньо Цонев и Христо Герчев се открива типологично сходство.

Академик проф. Беньо Цонев (12.01.1863, Ловеч – 05.10.1926, София) е един от най-видните основоположници на българознанието. Заслужава да припомним ключовите събития в животописа му. Той е енциклопедична личност. Парадоксално е, че за него няма фонд, а писаното от съвременниците му и от поколенията, е оскъдно (Жерев / Zherev 1989: 117 – 118). Беньо Цонев израства в един от центровете на Възраждането и на националреволюционните борби в скромно, но будно семейство. Той притежава поетична дарба и пише стихове. Образованието му е продължително и принудително прекъсвано от работа (главно като учител), за да се издържа. Б. Цонев учи в чужбина: класическа гимназия в Загреб, славянска филология във Виена (при доайена на славистиката проф. Ватрослав Ягич) и романска филология и философия в Лайпциг (при световно известните учени А. Лескин и В. Вунд). Там той получава научната степен „доктор по философия и славянска филология“. Младият учен мечтае за научна и народополезна дейност. Най-напред е учител в Софийската мъжка гимназия и лектор във Висшето училище, а от 1893 г. – редовен университетски преподавател, който през 1895 г. е вече професор, а през 1900 г. – академик. Тази стремителна академична кариера е съпътствана от отговорна административна работа като декан и ректор, а също и от широка обществена дейност. Младият университетски преподавател се изявява като неуморен популяризатор на българското слово, най-активен радетел за достъпен правопис, поет, преводач, историк и изследвач на литературата, публицист и културен деятел. Учен от световен мащаб и родолюбив българин, активен общественик и културен деец, Беньо Цонев е бил много популярен, но същевременно изключително скромен, благ и деликатен.

Христо Герчев (10.12.1883, Шумен – 8.12.1966, Шумен) също е енциклопедична личност. И той е изключително скромен, толерантен и благ, много талантлив и работоспособен. Хр. Герчев също е отдаден на патриотични идеали. Той е кореняк шуменец. Родният му град е един от водещите центрове през Възраждането. Баща му е буден и просветен занаятчия (прототип на Стоян-Чилингировия герой Христо Герчофоров от романа „Хлеб наш насущний“). В началото на XX век Хр. Герчев се дипломира в единственото по това време у нас Държавно педагогическо училище в Шумен и става учител. Будният младеж превежда от руски език, пише стихотворения, пародии, литературни бележки и рецензии в редица престижни периодични издания: „Българска сбирка“, „Българан“, „Учителска мисъл“, „Общо дело“ и др. Хр. Герчев става част от литературната бохема и бързо се сближава с Димитър Подвързвачов, Николай Лилиев, Димчо Дебелянов и мн. др. известни интелектуалци и обществени дейци. Шуменци го избират за секретар на първото българско читалище „Архангел Михаил“ в Шумен. Хр. Герчев следва литература две години (1906 – 1907) в Йена и следи културния живот в Лайпциг. Там той установява контакт с един от най-известните и уважавани европейски езиковеди, проф. Густав Вайганд. Поради липса на средства жадният за знания младеж се завръща в България и през есента на 1907 г. се записва за студент по славянска филология в Софийския университет. В столицата той се издържа като сътрудник на в. „Ден“. Изявен студент, Хр. Герчев работи при проф. Беньо Цонев и проф. Любомир Милетич в Семинара по славянска филология и публикува в *Известията* му и в периодиката. Контактите с основоположниците на българската филология и особено с Б. Цонев са школа, която подготвя Хр. Герчев за професионална и всеотдайна работа. Резултатът от нея е забележително по мащаби и по значение книжовно дело, при това далеч от София. Обещаващата научна кариера на талантливия филолог е прекъсната от последвалите войни, но проучванията му върху Нишката библиотека и други библиотеки дават ценен резултат – книгите „Сръбски признания за Македония“ (1918) и „Сръбски свидетелства за българите в Моравско“ (1919), публикувани първоначално на френски език по настояване на проф. Стоян Романски. През 1921 г. Хр. Герчев е избран за редовен член на Съюза на българските учени, писатели и художници. Председател на съюза е Л. Милетич,

а секретар – Ст. Романски. След войните Хр. Герчев се установява в родния си град и учителства в мъжката гимназия. Той продължава да превежда художествена литература (Гогол, Байрон, Сенкевич) и литературнотеоретични и критически трудове. Плодотворни са и заниманията му с краезнание. Най-значимото му дело от този период е издаването и редактирането на в. „Шуменски вести“ (1919 – 1934), бързо добил популярност в цялата страна. В него сътрудничат много видни интелектуалци като Боян Пенев, Дора Габе, Антон Страшимиров, Стилиян Чилингиров, Калина Малина, Добри Немиров, Иван Моллов, Рафаил Попов, Янко Сакъзов и др. Хр. Герчев е ярък и честен публицист, нееднократно преследван заради демократичните си убеждения както преди, така и след 9.IX.1944 г. Благодарение на разнообразната му дейност и на умението му да води личен архив днес разполагаме с изключително ценни документи за много видни българи и чужденци.

Беньо Цонев и Христо Герчев се срещат през летния семестър на учебната 1908 – 1909 година. Професорът и 25-годишният му студент са ярки и известни личности, които бързо се сближават. Пет ключови думи, които ги характеризират, са достатъчни да обяснят на какво се дължи това: *талант* за езиковедски и литературни занимания, *работоспособност*, развита в Германия, *обществена ангажираност* с многостранни изяви, *патриотични идеали*, *скромно житейско поведение* и *благ характер.* Те общуват активно близо четири години, което е от полза не само за младия Хр. Герчев.

В архива на Хр. Герчев има сведения за съвместната му работа с професора, който по това време е титуляр на дисциплината *Българска диалектология* и на Отдела за български език при Семинара по славянска филология, чийто инициатор е той. Една от главните задачи на Семинара е да подготвя най-изявените студенти за научна работа. Сред тях е и Хр. Герчев. Данни за този период откриваме в мемоарите на Хр. Герчев, озаглавени „Моята скромна книжовна работа“, писани през 1965 г. Те са важна част от личния му архив, съхраняван в Държавния архив в Шумен (№ 683 к, I раздел) заедно с подробни студентски записки. Хр. Герчев пише: „Като студент слушах лекциите на проф. Б. Цонев върху българската диалектология. Аз познавах добре нашия шуменски говор и в разговор с професора му обръщах вниманието върху някои погрешни негови схващания и тълкувания относно шуменския диалект. И когато дойде време да си приготвя студентска семинарна работа, проф. Цонев и проф. Милетич ми възложиха да разработя темата „За шуменския говор“. С голямо желание и с голям интерес аз се залових за работа. Прерових целия периодичен печат отпреди и след Освобождението, както и всички отделни съчинения върху българската диалектология и сборници за народни умотворения. Събрах маса изчерпателен за дотогава материал, обаче материалите си за шуменския говор за голямо съжаление аз не можах да обработя, но затова от всички събрани данни и сведения аз приготвих друга семинарна работа „Поглед върху развоя на българската диалектология“, от която професорите ми останаха крайно доволни и работата ми се помести в университетското издание „Известия на славянския семинар“, кн. III“ (Герчев / Gerchev 1910: 606 – 674).

Отношенията между двамата са образец на коректно академично общуване и на научна толерантност. Забележките на студента имат положителен ефект върху контактите между авторитетния учител и талантливия ученик. Отличните резултати от работата на Хр. Герчев в Семинара по славянска филология дават основание на неговия професор да го насърчава в научните му дирения. Постигнатото от любознателния и старателен студент е високо оценено от проф. Б. Цонев. Той включва библиографията му в том I на своята „История на български език“ в рубриката „Словесно градиво и нови извори и помагала за история на български език“, като специално я коментира: „Още по-обширна е библиографията на Хр. Герчевъ, която рекапитулира и допълня горната работа на Маждракова и стига до 1910 г...“ (Цонев / Tsonev 1919: 313).

Най-интересният документ в архива на Хр. Герчев е писмо на Беньо Цонев до Христо Герчев (дипломиран и вече завърнал се в Шумен). В условията на пандемия не е възможно да се направи копие на документа. Той се съхранява в Шуменския държавен архив (фонд 683к, опис 1). Тук предлагам анализ на разчетения от мен пълен текст в автентичния му правопис и оригиналния формат. Писмото е писано на ръка в София на 9.XI.1910 г. на гърба на пощенска картичка, плътно върху целия картон 17x11 см. Върху марката има дата 10.XI.1910 г., а вляво е пощенското клеймо, поставено в Шумен на 11.XI.1910 г. Адресирано е на четири реда до:

Господинъ /Хр. Герчевъ/ учитель /Шуменъ.

Съдържанието на гърба:

9.XI.1910.

Г-н Герчев,

Твърде ми е драго, че не сте заглъхнали в провинцията, както обикновено става със нѣкои - па дори и с повечето - наши студенти. Аз Ви сърадвам за бележките по Ягичевата енциклопедия и ги обещах на г. С. Бобчева, да ги помести в „Бълг. Сбирка“. Ако пък имате претенция да излезе Вашата работа в Пер. Сп., нищо не пречи да си я преработите и разширите, с цел да ѝ дадете пò научен характет. Тъй както сте я написали сега, прилéга тъкмо за „Бълг. Сб.“, и мога да Ви уверя, че тя ще бъде ценна придобивка за Бобчевото списание. С поздрав

Б. Цонев

На места ситният почерк на Беньо Цонев е доста нечетлив. Много от пълнозначните многосрични думи (22 от всичко 47) са изписани цели, но не като лигатури. Работещ с няколко езика, ученият използва графеми и от други азбуки:

– *латиница* – Б. Цонев последователно изписва издължено с подреден камшик малко *t*, чиято конфигурация прилича повече на малкото *f*
– *гръцка азбука* – ученият предпочтита *∂* вм. д.

Подписът на Б. Цонев „говори“ доста за своя титуляр – сигнатурата е калиграфски изписана лигатура от началната буква (малка) на личното му име, започваща с диагонална права, описваща колелце и след извивка вертикално продължаваща в главната буква на фамилното име, която прилича повече на малкото ***у***, като камшикът минава под началното ***б*** и обикновено го пресича, и без да прекъсва линията, следват останалите три букви от фамилното име; крайното ***в*** не е затворено, а е извито вляво; между първите две букви има дискретна точка. Подписът е четлив, изписан хоризонтално, внимателно, с равни дребни букви без надебеляване. Беньо Цонев не е поставил пред името си титла, което е честа практика при него.

Конкретният повод е отзивът на Б. Цонев за ръкописа на Хр. Герчев, представляващ рецензия на книга, събитие в славянския свят, отпечатана през същата година (1910 г.) в Санкт Петербург и написана от учителя на Б. Цонев във Виена Ватрослав Ягич - „Исторія славянской филологіи“ (том I на „Энциклопедія славянской филологіи“). Рецензията е поръчана на Хр. Герчев от другия знаменит ученик на В. Ягич – Любомир Милетич, който вече многократно е имал впечатления от студента Герчев в Семинара по славянска филология. В мемоарите си шуменецът отбелязва този факт: „За Ягичевата история на славянската филология – голям внушителен том... написах по молба на проф. Милетич информационна рецензия...“(Герчев / Gerchev 1965: 911). Изследванията на двамата българи, следвали във Виена, са включени от учителя им В. Ягич в мащабната му енциклопедия. Прочее от историята на славистиката знаем за деликатните отношения между В. Ягич и Б. Цонев и по-толерирания Л. Милетич. Това обаче подтиква Б. Цонев към обособяване на българската филология като самостоятелен клон на славистиката (Мурдаров / Murdarov 1988: 47 – 54). Л. Милетич предлага на Хр. Герчев да рецензира капиталния труд на Ягич, а Б. Цонев се заема с публикуването, като насочва ръкописа към русофилското сп. „Българска сбирка“, чийто редактор Стефан Бобчев (славянофил и русофил, председател на Славянското дружество в София до 1910 г.) публикува информация за културния и обществения живот в България и в други славянски страни, като помества рецензии и анотации. Хр. Герчев се доверява на своя учител, оценил работата му като „ценна придобивка“ и рецензията му е отпечатана много скоро в списанието на Ст. Бобчев (Герчев / Gerchev 1911:45 – 50). Междувременно Периодическото списание на БКД в София престава да излиза (1909 г.).

Писмото на Б. Цонев е много ценен извор за историята на новобългарския книжовен език, защото неговият автор е един от кодификаторите му. Правописът, като централен въпрос на езиковото строителство, заема основно място в научноприложните занимания на видния просветител. Известна е изключително активната дейност на Б. Цонев за установяване на демократичен правопис, разглеждан не само като тесен научен езиковедски проблем, а преди всичко като социокултурна

ситуация. Без уговорки тази принципна последователна работа с ясни критерии може да се нарече борба. Възгледите си Б. Цонев отстоява на страниците на СБНУ (Цонев / Tsonev 1891) и „Училищен преглед“ (Цонев / Tsonev 1901: 650 – 665; Цонев / Tsonev 1902). Това не е случайно. През 1892 – 1893 г. той е член на първата филологическа правописна комисия, която предлага ограничаването на ятовата гласна, замяната на голямата носовка с ъ, отпадането на ъ и ь в краесловие и др. Смелият проект не е приет, но авторите му го прилагат в последните годишнини на сп. „Български преглед“. Б. Цонев е диалектолог, историк на езика и изследовател на съвременното му състояние. Той познава много добре езиковата ситуация и се обявява за адекватни норми: „Да залегнем да отвием възраслия вече наш език от старите му пелени, да го извадим на божия свят, както си е хубав и гиздав, та приятно да се чете, лесно да се пише, бързо да се учи“ (Цонев / Tsonev 1901). Той последователно ги спазва десетилетия преди появата на студията му „Към правописна обнова“ (Цонев / Tsonev 1921) и половин век преди официалното им въвеждане.

В коментираното писмо наблюдаваме следните езикови особености:

- замяна на старобългарската ятова гласна с ***е*** и ***ѣ*** [=я]. Графемата в ръкописа е **é** (*твърд**е**, б**е**л**е**жките*, *пр**е**чи*, *ц**е**л*, *ц**е**нна*; *н**é**кои*, *прил**é**г*);
- премахване на крайните ерове (*г-н*, *Герчев*, *с*, *аз*, *обещах*, *характер*, *с*, *поздрав*, *Цонев*).

Обаче когато попълва адреса, Б. Цонев е коректен спрямо действащата официална нормативност (*Господин**ъ***, *Герчев**ъ***, *учител**ь***, *Шумен**ъ***):

- фонетично изписване на представките, окончаващи на **з** (*рас**ш**ирите*)
- благозвучие при акцентните думи (***с*** *повечето*, ***с*** *цел*, ***с*** *поздрав*, но: ***със*** *н**é**кои*).

Граматичните норми са стриктно спазени.

Учтивата форма е коректно съгласувана (*не **сте** заглъхнал**и***, ***сте*** *написал**и***). Тя включва и етикета *господин* (*г-н*, *г.*). Местоименният компонент е с голяма буква (***В**и*, ***В**ашата*).

Употребена е обичайната за това време падежна форма с дателно значение, но в аналитична конструкция за означаване на лице от м. р., ед. ч. (*обещах на Бобчева*).

Синтаксисът е построен по схемите на сложното съставно и сложното смесено изречение. Единствено в третата синтагма са изпуснати трите глаголни проклитики след съчинителния съюз *и* (*да си я преработите и расширите*).

Словоредът е обичаен, прав.

Пунктуацията е според тогавашните норми:

- кавичките са употребени с редовното им предназначение за означаване на приложения (*списанието „Българска сбирка*“). Названието на академичното издание *Периодическо списание* не е поставено в кавички;
- интересна е употребата на тирето при вметнатия израз в първото изречение;
- обичайното двоеточие преди подписа липсва;
- пред съюза *да*, въвеждащ подчинено допълнително изречение, е употребена запетая, която днес не е актуална.

Правописът е безупречен:

- производните от фамилни имена притежателни прилагателни са с начална голяма буква (***Я**гичевата*, ***Б**обчевото*);
- акцентологът Б. Цонев изписва степенуваните форми с ударение върху частицата (***пò*** *научен*);
- датата е записана коректно;
- спазени са правилата за пренасяне на части от думи на нов ред (*енцикло-педия*, *из-лезе*, *дадете*, *на-писали*, *Бобче-вото*);
- има само една техническа грешка (*характе*[***р***]).

Нормативно е съкращаването на:

- еднокоренни апелативи – общоприетата при обръщение етикетна формула *г-н* с вариант *г.*;
- лични имена (*С. за* Стефан, *Б.* за Беньо;
- сложни названия (*Бълг. Сб.* за *Българска сбирка*, *Пер. Сп.* за *Периодическо списание*.

Лексиката е предимно домашна и е неутрална. Школуваният езиковед и познавач на словото (народно и художествено) съчетава дарбите си и ги използва в избора на някои словообразователни средства (*сърадвам*) и словосъчетания с позитивна модалност (*твърде ми е драго*, *не сте заглъхнали в провинцията*, *прилѐга тъкмо*).

Изискванията за оформление на текст с жанрова характеристика *писмо* са спазени. Липсата на място е довела до пропускане на информацията за мястото на написване на писмото. По тази причина финалното етикетно изречение не е на нов ред. Естетическият вид на писмото е безупречен.

По отношение на стила писмото е образец за жанра. То е свидетелство за хармонията в отношенията между големия учител и неговия достоен ученик, привърженици на рационалните демократични основи при изграждането на новобългарския книжовен език.

То е и документ на времето, свидетелстващ за междуличностните контакти в микросоциум с най-висок обществен престиж, в който уважението към другия и коректността към езика са издигнати в култ и са важен белег на манталитета на съвременния човек.

Интересен за историята на българската езикова нормативност е паралел с подобни писмени свидетелства на Беньо Цонев и на други строители на езика от същия период, което е перспективна тема за друга работа.

И мемоарите на Христо Герчев, и писмото на Беньо Цонев до него разкриват важни страни от богатата им народополезна просветителска дейност.

В живота и в творчеството на двамата учители и учени има още много доказателства за големия им принос в тази сфера, на която те са служили с възрожденско посвещение.

Цитирана литература / References

Архив Герчев 1976: Шуменски държавен архив. Фонд № 683 к „*Христо Герчев“* [205 арх. ед. с 6441 л.; 5 раздела], 1976. (Arkhiv Gerchev 1976: Shumenski darzhaven arkhiv. Fond № 683 k “*Hristo Gerchev”* [205 arkh. ed. s 6441 l.; 5 razdela], 1976.)

Герчев 1994: Христо Герчев. *Избрани страници от стария Шумен*. София: Български писател, 1994. (Gerchev 1994: Hristo Gerchev. *Izbrani stranici ot stariya Shumen.* Sofia: Balgarski pisatel, 1994.)

Герчев 1965: Христо Герчев. *Моята скромна книжовна работа*. Мемоари. 1965, Шумен, Държавен архив, № 683 к. T.VI. (Gerchev 1965: Hristo Gerchev. *Moyata skromna knizhovna rabota.* Memoari. Darzhaven arkhiv, № 683 k. T.VI.)

Герчев 1910: Христо Герчев. *Погледъ върху развоя на българската диялектология.* – В: ИССФ, № III (1908-10), с. 606 – 674. (Gerchev 1910: Hristo Gerchev. *Pogled warhu razvoya na balgarskata diyalektologia.* – In: ISSF, № III (1908 – 10), pp. 606 – 674.)

Герчев 1911: Христо Герчев. История на славянската филология. – В: *Българска сбирка*, г. XVIII, 1911, № 1, с. 45 – 50. (Gerchev 1911: Hristo Gerchev. Istoriya na slavyanskata filologiya. – In: *Balgarska sbirka*, XVIII, 1911, № 1, pp. 45 – 50.)

Герчев 1998: *Христо Герчев.* Сборник материали от Юбилейна научна конференция, посветена на 110-та годишнина от рождението на Христо Герчев, 2 декември 1993 г. Шумен: Антос, 1998. (Gerchev 1998: *Hristo Gerchev*. Sbornik materiali ot Yubileina nauchna konferenciya, posvetena na 110-godishnina ot rozhdenieto na Hristo Gerchev, 2 dekemvri 1999. Shumen: Антос, 1999.)

Жерев 1989: Стоян Жерев. *Беньо Цонев*. София: УИ „Св. Климент Охридски“,

1989. (Zherev 1989: Stoyan Zherev. *Benio Conev*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1989.)

Мурдаров 1988: Владко Мурдаров. *Виена и началото на българската езикословна наука*. София: Народна просвета, 1988, с. 47 – 54. (Murdarov 1988: Vladko Murdarov. *Viena i nachaloto na balgarskata ezikoslovna nauka.* Sofia: Narodna prosveta, 1988, pp. 47 – 54.)

Цонев 1891: Беньо Цонев. *Някои бележки за български език и правописанието му*. – В: СбНУ, № IV, 1891. (Tsonev 1891: Benio Tsonev. *Nyakoi belezhki za balgarskij ezik i pravopisanieto mu.* – In*:* SbNU, № IV, 1891.)

Цонев 1901: Беньо Цонев. Правописни бележки. – В: *Училищен преглед*, № 6, 1901, с. 650-665. (Tsonev 1901: Benio Tsonev. Pravopisni belezhki. – In: *Uchilishten pregled*, № 6, 1901, pp. 650-665.)

Цонев 1902: Беньо Цонев. Правопис и благозвучие. – В: *Училищен преглед*, № 7. 1902. (Tsonev 1902: Benio Tsonev. Pravopis i blagozvuchie. - In: *Uchilishten pregled*, № 7, 1902.)

Цонев 1919: Беньо Цонев. *История на български език*. Т. I, София, 1919, с. 313. (Tsonev 1919: Benio Tsonev. *Istoriya na balgarskij ezik.* T. I, Sofia, 1919, p. 313.)

Цонев 1921: Беньо Цонев. *Към правописна обнова*. София, 1921. (Tsonev 1921: Benio Tsonev. *Kam pravopisna obnova.* Sofia, 1921.)

UNKNOWN EARLY 20TH-CENTURY DOCUMENTARY TESTIMONY OF THE DIALOGUE BETWEEN TWO FAMOUS BULGARIAN SCHOLARS: PROFESSOR BENYO TSONEV AND HIS STUDENT HRISTO GERCHEV

Krasimira Koleva

Konstantin Preslavsky University of Shumen,
Bogdan Khmelnitsky University of Melitopol

k.koleva@shu.bg, kolevakrasimyra@gmail.com

Abstract. In the text I report on documents from the personal archive of the writer Hristo Gerchev, stored in the State Archives - Shumen, related to the history of the Bulgarian literary language. The most important of them is the letter I read from 1910 from Prof. Benyo Tsonev to his student Hristo Gerchev.

Key words: *Bulgarian literary language, documents, personal archive, Hristo Gerchev, Benyo Tsonev.*

Krasimira Koleva
9, Osmi mart str.
Shumen 9700

ТЕРМИНОЛОГИЯ, СВЪРЗАНА С ХРИСТИЯНСТВОТО, В АНТРОПОНИМИЯ И ОЙКОНИМИЯ ОТ КАЗА НЕВРОКОП ПО ДАННИ ОТ 1569 – 1570 ГОДИНА

Георги Митринов

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

g.mitrinov@ibl.bas.bg

Резюме. В статията са представени названия *поп* / *пана* / *панас* на християнски религиозни лица, включени в антропонимия на християнското население от Неврокопска каза, по данни от османски данъчни регистри от XVI век. Направена е съпоставка с материал от османски регистри за Западна Тракия и Южните Родопи. Названието от домашен, български произход *поп* е с най-широко разпространение в списъците от Неврокопски район.

Ключови думи: *историческа антропонимия, терминологична лексика, Неврокопски район, християнска терминология, ойконимия*

Проучваната антропонимия на християнското население в Неврокопска каза, по данни от османски данъчни регистри с датировка средата на XVI в., включва антропоними със съставки *поп / пана / панас*, указващи наличие на християнски свещеници. Първата съставка е от домашен, български произход, а вторите две – от гръцки. Може да се предполага, че според употребените гръцки съставки или осведомителят на съставящия списъка турскоезичен писар е бил гръкоезичен, или пък самите свещеници, т.е. носители на имена, включващи съставките. Открива се изписване и на съставки *пана* и *панас* успоредно с *поп*, от което може да се съди, че по-вероятно е в случая употребата на определена съставка да е свързана с езиковата ориентация на християнския свещеник (в по-тесен смисъл с предпочитаната от него терминология, свързана с богослужението), а не с народностната му принадлежност.

От проучените над 100 селища с християнско население, включени в публикуваните описи, в 36 от тях се срещат антропоними със съставки *поп / пана / панас.* Интересно е да се види честотата на употреба на съставките в списъците на отделните села. По един антропоним със съставка *поп / пана / панас* се открива в списъците на 11 селища (Абланица, Брезница, Горно Сингирти, Долно Сигерти, Лозница, Лукавица с друго име Папаз Анко (?); Манастир с други имена Горно Търлич и Ая Йорги; Морница, Муждел, Петралит, Садово). По два антропонима със съставките са засвидетелствани в 9 селища (Букрово, Годешово, Голешово, Големо Скребатно, Куманич, Лешница, Манастирджик, Рипна, Садовица); по три антропонима – в 2 селища (Белотинци и Ракищани); по четири – в 6 селища (Гръмлани, Добронище, Долно Ивронди, Лофча (Офса), Неврокоп, Тисово); по пет – в 3 селища (Вълкосел, Корница, Крушево). Шест антропонима са включени в списъка с населението на с. Зърново; седем – в списъка на с. Обидим; осем – в списъците на селата Кочан и Петрово. В списъка на с. Лика с друго име Долно Тешово, при наличието на 63 християнски семейства и 86 неженени християни в селото, се откриват десет антропонима: поп Герко; поп Ст(еп)- на; Рад поп (първи в списъка); Тодор поп; Стоян поп; Вълчо поп; Станчо (Стайчо) поп; неженени: Андон поп; Матко (Панко) поп; Райко поп.

В списъците преобладават антропоними със съставка от домашен, български произход *поп* < стб. пѡпъ ˙свещеник, поп, презвитер˾ (CP / SR 2009). Налице е отбелязване на съставката пред личното име, както и след него: поп Богдан (Лозница), но Златен (Златан) поп, Велко поп (Манастирджик). Може да се предположи, че задпоставената съставка *поп / пана / панас* отбелязва син, наследник на християнски свещеник, тъй като в списъците на отделни селища се срещат по няколко антропонима с такава съставка:

Поп Трено (Търпо); Стойко поп; Христо поп; поп Грузо (с. Гръмлани); Поп Велко; поп В(ъ)- лчо; Тодор поп; Милко поп; Димко Пископ (Пискуп); поп Станко; неженени: Граман (Герман?) поп;

Костадин поп; Синадин поп; Никола поп (с. Петрово); поп Герко; поп Ст(еп)на; Рад поп; Тодор поп; Стоян поп; Вълчо поп; Станчо (Стайчо) поп (с. Лика с друго име Долно Тешово); Коста поп; поп Гьорго; Тодор поп; поп (?) Гьорго; Радослав поп (с. Вълкосел); Димитри Папа; Папа Мелихи (?); Белин Папа (с. Долно Ивронди).

Налице са изключения, при които в единствен антропоним със съставката от списъка на отделно селище тя е задпоставена: Радица поп (с. Обидим); Донко поп (с. Корница); Пано Папас (с. Садово), Бодина (Будина) поп (с. Лукавица) и др.

В списъците на някои селища съставка *поп* към антропонимите е задпоставена във всички примери:

Давид поп; Тодор поп; Дарско (Царско) поп; Атанас поп; Никола поп; Коста поп (с. Зърново); Коста поп; Стойо поп (с. Голешово); Груйчо поп; Никола поп (с. Големо Скребатно); Йован поп; Малко поп; Тодор поп; друг Тодор поп; Миле поп; неженени: Брадко поп, Радица поп (с. Обидим) и др.

Антропонимите със съставката могат да се обособят в две групи според произхода им. Едната включва лични имена, чиито произход е свързан с християнството: Тодор 9, Гьорго 4, Коста 4, Димитри 3, Никола 3, Йован 2, Петри 2, Христо 2. Единична е употребата на антропоними Атанас, Давид, Данил, Марин. Някои лични имена имат свои съкратени и умалителни варианти, характерни за българската антропонимна система: Тодор 9, Тоде; Коста 4, Костадин; Гьорго 4, Йорги, Герко; Андон, Донко, Дончо; Панчо, Панайот. Антропоним Гончо поп включва умалителна форма Гончо – от Гон, Гоно, от Георги (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969).

Интерес представлява антропоним поп Диак, ако правилно е записан, а и преведен, (с. Кочан) < цсл. Диакъ = дьячекъ, церковный причетник, церковник (Дьяченко / Dyachenko 1900); стб. диѧкъ ʻдякон, църковен служител, помощник на свещеникаʼ (СР / SR 1999), вероятно от грц. διάκος, διάκων ʻслугаʼ (Фасмер / Fasmer 1986). В единичен случай антропоним със съставка *поп* включва друга съставка от турски произход: поп Йорги Караджа (с. Ракищани), което показва наличие на турско езиково влияние. В списъка на с. Куманич е засвидетелстван антропоним Поп Коста, соколар с берат (!), от което може да се съди, че християнските свещеници са имали и друг статут в местната общност, според трудовата им заетост. Срещат се антропоними, несвързани с християнската религия, чиято етимология не е изяснена добре: Синадин поп (Синадин) – от Син, Сино и *-адин* по Кост-адин, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988), от Сино + *дин* като Костадин, Стоядин, Вълкадин (Илчев / Ilchev 1969), но грц. Συναδηνός (Симеонидис / Simeonidis 2006: 27).

Друга група антропоними, включващи съставка *поп,* са от славянския пласт: Станко 4, Стойо 4, Велко 3, Миле 3, Богдан 2, Вълчо 2, Милко 2, Радослав 2. Единична е употребата на антропоними Бодина (Будина), Брадко, Грузо, Груйчо, Златен (Златан), Малко, Петко, Русин, Станчо (Стайчо), Трено (Търпо) и др. Някои лични имена са представени и с варианти: Стойо 4, Стойко, Стоян; Радослав 2, Рад, Райко, Радица.

В сравнение с антропонимията от Неврокопска каза, тази от селищата в северозападната Родопска област Чепино, по данни от началото на XVI в., включва само имена със съставка *поп* (Кендерова / Kenderova 2009: 35-84). Те са с широко разпространение, спрямо числеността на местното население по села. Единствено в с. Корово не са засвидетелствани такъв тип антропоними. Интересно е да се отбележи, че немалка част от антропонимите включват лично име от славянския пласт антропонимия: поп Радул (с. Каменица); Дойо поп, Драгно поп, Слав поп; Радослав поп, Стоян поп[1] (с. Ракитово); Стойо поп (с. Костандово); поп Момчо (с. Чепино / Баня); поп Любин (с. Лъжене). По-редки са антропонимите с лични имена от християнския пласт антропонимия: поп Димитри, Минчо поп (с. Дорково), Йован поп (с. Костандово), Герган поп (с. Лъжене). Интерес представлява антропоним поп Душман (с. Ракитово), който вместо лично име включва прозвище Душман от тур. düşman ʻврагʼ, противникʼ (ТБР / TBR 2009).

[1] Последните два антропонима са отбелязани само в приложената таблица, а в списъците липсват.

Прави впечатление, че в описите на християнското население от седем селища в среднородопската област Рупчос, по данни началото на XVI в., антропоними със съставки *поп, папа, папас* не се откриват (Ковачев / Kovachev 2010: 100-105). За разлика от антропонимията в Неврокопска каза, в тази от Западна Тракия и Южните Родопи съставка *поп* е с доста по-слаба употреба: Стойо поп, неженен; Поп Богдан; Стойо поп (Ак бинар) в западната част на областта и Коста поп (с. Фърка) в източната (Митринов / Mitrinov 2018: 190 – 192; 2021: 223).

Рядка е употребата на названия от гръцки произход *папа / папас* в антропонимията на селищата от Неврокопска каза, като съставки на антропоними, включени в проучваните данъчни списъци. От двете названия по-широко разпространение има съставка *папа*. В някои нови гръцко-български речници название παπα е отбелязано като съставка, която се прибавя към името на свещеник; ʻотецʼ; παπα Γιωργης отец Георги (ГБР / GBR 2004): За употребата на съставката също е характерно предпоставено и задпоставено изписване: Белин папа, Димитри папа, Мелихи (?) папа (с. Долно Ивронди); Царино папа (с. Горно Сингирти); Панайот папа, Грубан (Груян) папа, (Неврокоп), но папа Старино (Стазино), папа Средан (Неврокоп), папа Димо, папа Коста (с. Лофча). Видно е, че освен за списъка на средищното селище Неврокоп, предпоставеното или задпоставеното изписване на съставката е типично за списъците с антропонимия на отделни селища.

За разлика от списъците на християнското население в Неврокопска каза, по-широка е употребата на антропоними със съставка *папа* в списъците от Западна Тракия и Южните Родопи. Това особено важи за селищата в източната ѝ част: Манол папа Дуко; Михал папа; Лабрин (?) папа Дияко (с. Бори); Синадо Папа (с. Дели Ахи); Сироплу Папа Митан (?) (зиамет на Ферух); Дублино (Коплино) Папа, Браскендо Папа; Коста Папа (с. Мири); Арши Папа; Страти Папа, Папа Серати (с. Никяхкеш); Стоян Папа, Папа Йорги (мах. Пашобик – рая от Ахъчелеби); Радислав Папа, Стоян Папа (с. Яси Виран); Спилари (Стилари) Папа, Папа Йорги, неженен (с. Ясъ кьой) (Митринов / Mitrinov 2021: 225-226). В западната част, освен в средищното селище Ксанти, антропоними със съставката са засвидетелствани едва в четири селища, дори в такива от вътрешността на Родопите: Яника Папа (с. Йени кьой); Папа Тодор (с. Мунджанос, мах. Папа Тодора); Стоян Папа (мах. Пашобик); Папа Стасино (с. Дарла дереси, друго име Садък дереси) (Митринов / Mitrinov 2018: 190-191). Широкото разпространение на антропоними със съставка *папа* в списъка на селището Ксанти несъмнено се свързва със силно гръцко езиково влияние. Важно е да се отбележи, че моделът на изписване е със задпоставена съставка.

Отбелязването на съставка *папас* < от грц. παπάς ʻпоп, свещеникʼ (ГБР 2004) към антропонимите в списъците с християнско население от селищата в Неврокопска каза е само в задпоставена позиция: Панайот папас (Неврокоп), Тодор папас (с. Устана), Стамад папас (с. Долно Сингирти), Пано папас (с. Садово), Ралко папас (с. Муждел). В единичен случай се открива съставка в облик *папаста:* папаста Гьоргьо (с. Тисово), като може да се предположи наличие на грешка, допусната от писача или от преводача при разчитането на османския текст.

Също слабо е разпространението на антропоними със съставка *папас* в Западна Тракия и Южните Родопи. В западната част на областта: Донко Папас; Никола Папас (с. Кяфир дереси с друго име Борово); Диман Папас (с. Мунджанос, мах. Папа Тодора). В източната част прави впечатление разнообразието на варианти при изписване на съставката: *папас, папаз, папаси*. Налице са и графични варианти с начална главна и малка буква. Съставката е характерна за антропонимия от полските села: Манол папас (с. Бори); Сербано (Шербано) Папаз (с. Ватрияка); Михал папас, Грабул папас, Бегине (Егине) папаси, Секилу (?) папаси; Узгурун Папас (с. Марония); Папас Курд (Конд), Василко папас (с. Ясъ кьой) (Митринов / Mitrinov 2021: 224-225).

За антропонимите с двете съставки *папа* и *папас* от гръцки произход в списъците от Неврокопско е характерно, че в по-голяма степен включват лични имена, чиито произход е свързан с християнството: Тодор, Димитри, Панайот, Гьоргьо и др. Срещат се и съкратени варианти на имената, характерни за българската антропонимна система: Димо, Коста, Пано. Важно е да се отбележи, че са в употреба и антропоними, чиито лични имена са от домашен, български произход, от славянския пласт: Белин папа – от Бело, Бяло и *-ин*, от *бел / бял* – да бъде бял, хубав, здрав, XI в. ((Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969), Ралко папас – от Рало от Ра-до и *-ло*, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988), от Рале, Ралъо (Илчев / Ilchev 1969); папа Средан – от Средо и *-ан*, XV в. – роден в сряда (Заимов / Zaimov 1988); Грубан (Груян) папа – от Грубо и *-ан* от *груб* ʻгрозен, неугледен, неприветенʼ; Груян – от Груйо и *-ан, -ян*, от Грудо и *-йо*, по меки основи, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев /

Ilchev 1969); папа Старино (Стазино) – от Стар и *-ин*(*о*); Царино папа – от Царе, Царьо и *-ин* от владетелска титла *цар*, Царен, XIV в. (Заимов / Zaimov 1988). Това предполага, че употребата на съставките от гръцки произход *папа / папас* не е свързана с наличието на местно гръкоезично население, а по-скоро с употреба на предпочитан от местните свещеници термин за назоваването им.

По установена традиция някои от християнските махали на отделни големи селища носят имена на свои първенци християни, а често и на християнски религиозни лица. Такива примери има в списъците на средищното селище Ксанти и на други големи християнски селища в източната част на Западна Тракия. Една от махалите на Ксанти носи име Яни Поп. Повече са махалите, чиито имена от антропоними са с гръцка съставка *папа*: мах. Българ и Папа Алуджи (Анухи); мах. Верго Нико Папа Яни; мах. Папа Яни; мах. Папа Яни Продромо; мах. Панел(е)пи (?) Пело – Папа Каласко; мах. Папа Епифандило (?); мах. Папа Ая Тодор, нова; мах. Папа Аяном, нова. Такива названия на махали се откриват и в с. Мунджанос, включено в османските данъчни документи от средата на XVI в. към каза Гюмулджина, макар да е разположено на запад от долното течение на р. Места: мах. Папа Лорка (?); мах. Папа Тодора. Отделни махали на голямото средищно селище Марония носят имена със съставка *папа*, вероятно по името на местния християнски свещеник: мах. Папа Йорги; мах. Папа Стамад; мах. Папа Поламатик, друго име Папа Ешлу (Ашлу). Сведения за установената традиция има и от други краища на българското езиково землище. По данни от 1622 г., всички 14 махали на гр. Силистра, в които е съсредоточено местното българско християнско население, носят имена на свещеници (поп Васил, поп Върбан, поп Никола, поп Русе, поп Герги и др.). Това важи и за градовете Търново и Никопол. На името на местния свещеник или на местната църква, около която е разположена дадена махала, са записани повечето християнски градски махали във Варна, Анхиало (Поморие), Созопол, Одрин, Димотика и др., по данни от османски регистри от XVI – XVII в. (Грозданова / Grozdanova 2003: 148). Това важи и за големите селища в Самоковска каза, по данни от османски документи за XVI в. Така една от махалите на селището Самоков носи име Поп. А махалите на с. Мехомия (дн. гр. Разлог) са с имена: Поп Драго, Поп Иван, Поп Никола, Поп Обро, Поп Тодор, Поп Цено, Поп Петре, син на Вълчо (Ковачев / Kovachev 2001: 348). В Неврокопска каза такива кварталоними, включващи гръцка съставка *папа*, има засвидетелствани само в средищното селище Неврокоп: махала Папа Синадин, махала Папа Михал, махала Папа Старино (Стазино).

Открива се наличие на селищни имена, в повечето случаи като второ име, които включват антропоним със съставка *папа*, вероятно по името на местния свещеник: с. Лубан, друго име Папа Стайко (!), към нахията Неврокоп (593-595); с. Владикос, друго име Папа Васил, спада към /нахията/ Неврокоп (569-571); с. Лукавица, друго име Папаз Анко (?) (416-418). Към тази група може да се включи и ойконим с. Манастир, друго име Горно Търлич и Ая Йорги (399-401) – от грц. αγι/ος, ια, ιο ʻсвят, свещенʼ (ГБР / GBR 2004).

Прави впечатление наличието на название *пископ* – християнски религиозен термин: Димко Пископ (Пискуп) (с. Петрово) < епископ м. ʻвисш християнски духовник, управител на голяма църковна областʼ (РКБЕНО / RKBENO 2012); от стб. пнскоупъ, епнскоупъ ʻепископ, управител на епископияʼ (СР / SR 2009). От това може да се предположи наличието на християнска епископия към каза Неврокоп, в средата на XVI в. Неслучайно списъкът на християните в селото включва няколко антропонима със съставка *поп*: Поп Велко (първи в списъка); поп В(ъ)лчо; Тодор поп; Милко поп; Димко Пископ (Пискуп); поп Станко (с. Петрово).

В османски данъчен регистър от XV в. е отбелязано с. Шигрито, идентифицирано като с. Сингартия (дн. гр. Хаджидимово) с 8 мюсюлмански и 122 християнски семейства. Християнската общност на селото включва 15 неженени християни и 17 вдовици. Към имената на някои от вдовиците е прибавено допълнение *калугера*: вдовица Маро, калугера; вдовица Ангелина, калугера; вдовица Гюра, калугера; вдовица Добра, калугера; калугера Ирина; калугера Тодора; калугера Кали; калугера Кали, щерка на Тодор (ТДИМН / TDIMN 1978: 133-134). Преводачите на текста приемат, че става въпрос за монахини. Не е ясно защо някои от тях са посочени и като вдовици. Подобно споменаване на монахини в другите списъци не се среща. Същевременно не е отбелязано наличие на манастир в данъчната разбивка за селището. Все пак название *калугера* – стб. калоугеръ ʻкалугер, монахʼ (СР / SR 2009), е засвидетелствано като антропонимна съставка в 8 антропонима. Но в други по-късни писмени източници вместо облик *калугера* са изписани варианти калоугерица, калоугерица (Дяченко / Dyachenko 1900; РКБЕНО / RKBENO 2012).

Заключение

Разгледаните данни за наличие на антропоними със съставки *поп / nana / nanac* в списъците на християнското население от селищата в Неврокопска каза през XVI в. дават ценни сведения за съществуването и функционирането на християнската религиозна институция в тази част на българската етническа територия. Както бе отбелязано, от близо 100 селища с налично християнско население, в 36 се откриват данни за наличието на християнски свещеници. В списъка на едно селище е засвидетелстван антропоним със съставка Пископ (Пискуп) *епископ* (с. Петрово), от което може да се предполага наличието на епископия в района на Неврокопска каза. Всичко това способства в казата да се запази местно християнско население, оцеляло след масовите помюсюлманчвания. Важно е, че преобладават антропоними, включващи съставка от домашен, български произход *поп*, което не е характерно например за селищата с българско християнско население в Западна Тракия и Южните Родопи през същия период. Съответно по-малко са антропонимите със съставки от гръцки произход *nana* и *nanac*, които пък преобладават в Западна Тракия и Южните Родопи. Бъдещи проучвания на подобни османски документи с по-ранна и по-късна датировка ще дадат възможност да се съпостави антропонимният материал и да се представят нови данни за състоянието на християнската институция в този преломен за българското християнско население исторически период.

Цитирана литература / References

ГБР 2004: *Гръцко-български речник*. Пловдив, „МАГ – 77". (GBR 2004: *Gracko-balgarski rechnik*. Plovdiv, „MAG – 77".)

Грозданова 2003: Грозданова, Ел. Административно деление и статут на България през XVI – XVII век (с. 44 – 49); Българската селска община (с. 134 – 147); Градската квартална община (с. 147 – 153). – В: Сб. *История на българите. Късно Средновековие и Възраждане*. Т. 2. София, ИК „Труд". (Grozdanova 2003: Grozdanova, El. Administrativno delenie i statut na Balgaria prez XVI – XVII vek (s. 44 – 49); Balgarskata selska obshtina (s. 134 – 147); Gradskata kvartalna obstina (s. 147 – 153). – In: Sb. *Istoria na balgarite. Kasno Srednovekovie i Vazrazhdane*. T. 2. Sofia, IK "Trud".)

Дьяченко 1900: Дьяченко, Г. *Полный церковнославянский словарь*. Москва. (Dyachenko 1900: Dyachenko, G. *Polnii cerkovnoslavianskii slovar*. Moskva.)

Заимов 1988: Заимов, Й. *Български именник*. София. Издателство на БАН. (Zaimov 1988: Zaimov, Y. *Balgarski imennik*. Sofia. Izdatelstvo na BAN.)

Илчев 1969: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. София. Издателство на БАН. (Ilchev 1969: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite*. Sofia. Izdatelstvo na BAN.)

Кендерова 2009: Кендерова, Ст. Драгне / Драгине или Драгота, или как разчитаме българските имена в османските извори. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. 2009. Т. 9, с. 35 – 84. Велико Търново. УИ „Св. св. Кирил и Методий". (Kenderova 2009: Kenderova, St. Dragne / Dragine ili Dragota, ili kak razchitame balgarskite imena v osmanskite izvori. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*. T. 9, s. 35 – 84. Veliko Tarnovo. UI "Sv. sv. Kiril i Metodii".)

Ковачев 2001: Ковачев, Р. *Самоков и Самоковската каза през XVI век според описи от Истанбулския османски архив*. София. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий", Ориенталски отдел. (Kovachev 2001: Kovachev, R. *Samokov i Samokovska kaza prez XVI vek spored opisi na Istanbulskia osmanski arhiv*. Sofia. Nacionalna biblioteka "Sv. sv. Kiril I Metodii", Orientalski otdel.)

Ковачев 2010: Ковачев, Р. Османският данъчен опис за селищата в нахията Рупчоз от началото на XVI век. – В: Сб. *Заблуди и фалшификации за произхода на българите мохамедани. Научна конференция*. Смолян, 2009. София. ТАНГРА Тан Нак Ра ИК. с. 91-107. (Kovachev 2010: Osmanskiat danachen opis za selishtata v nahiyata Rupchoz ot nachaloto na XVI vek. – In: Sb. *Zabludi i falshifikacii za proizhoda na balgarite mohamedani. Nauchna konferencia*. Smolyan. 2009. Sofia. TANGRA Tan Nak Ra IK. s. 91 – 107.)

Митринов 2018: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век*. Ч. 1. Ксантийско, Златоградско, южните райони на Смолянско. София. - Дзяло. <http://www.abcdar.com>; <http:// www.academia.edu>. [15.12. 2021]. (Mitrinov 2018: Mitrinov, G. *Ezikovi svidetelstva za balgarskia harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakia prez XVI vek*. Ch. 1. Ksantiinsko, Zlatogradsko, yuzhnite rayoni na Smolyansko. Sofia. – Dzyalo. <http://www.abcdar.com>; <http:// www.academia. edu>. [15.12. 2021].)

Митринов 2021: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век*. Ч. 2. Гюмюрджинско, Дедеагачко, Димотишко, Крумовградско, Ивайловградско. София. Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов". (Mitrinov 2021: Mitrinov, G.

Ezikovi svidetelstva za balgarskia harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakia prez XVI vek. Ch. 2. Gyumyurdzhinsko, Dedeagachko, Dimotishko, Krumovgradsko, Ivailovgradsko. Sofia. Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov".)

РКБЕНО 2012: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. София. Издателство „Валентин Траянов". (RKBENO 2012: *Rechnik na knizhovnia balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (varhu tekst na Tihonravovia damaskin)*. Sofia Izdatelstvo "Teodor Trayanov".)

Симеонидис 2006: Симеонидис, Х. *Гръцкото влияние върху системата на българските собствени имена*. София. Ах-Ба-Ка. (Simeonidis 2006: Simeonidis, H. *Grackoto vliyanie varhu sistemata na balgarskite sobstveni imena*. Sofia. Ah-Ba-Ka.)

СР 1999: *Старобългарски речник*. Т. 1, А – Н. София. Издателство „Валентин Траянов". (SR 1999: Starobalgarski rechnik. T. 1, A – N. Sofia. Izdatelstvo "Teodor Trayanov".)

СР 2009: *Старобългарски речник*. Т. 2, О – У. София. Издателство „Валентин Траянов". (SR 2009: Starobalgarski rechnik. T. 2, O – U. Sofia. Izdatelstvo "Teodor Trayanov".)

ТБР 2009: *Академичен турско-български речник*. София. Издателство „Рива". (TBR 2009: *Akademichen turskobalgarski rechnik*. Sofia. Izdatelstvo "Riva".)

ТДИМН 1978: Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер од XV век. Т. IV, Кн. 2. Скопје. Државен архив на република Македонија. (TDIMN 1978: Turski dokumenti za istoriata na makedonskiot narod. Opshiren popisen defter od XV vek. T. IV, Kn. 2. Skopje.)

Фасмер 1986: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1, А – Д. Москва, „Прогресс". (Fasmer 1986: Fasmer, M. *Etimologicheskii slovar russkogo yazika*. T. 1, A – D. Moskva, "Progress".)

CHRISTIANITY-RELATED TERMINOLOGY IN THE ANTHROPONYMY AND OIKONYMY FROM THE NEVROKOP CAZA ACCORDING TO DATA FROM 1569 – 1570

Georgi Mitrinov

Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

g_mitrinov@abv.bg

Abstract. The article presents the names pop / papa / papas of Christian religious persons included in the anthroponymy of the Christian population of Nevrokopska Kaza, according to data from Ottoman tax registers from the 16th century. A comparison is made with material from Ottoman registers for Western Thrace and the Southern Rhodopes. A name of domestic, Bulgarian origin, pop is the most widespread in the lists of the Nevrokop region.

Key words: *historical anthroponymy, terminological vocabulary, Nevrokop region, Christian terminology, oikonymy.*

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

НЯКОИ ДИАЛЕКТНИ ЛЕКСЕМИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ В АЛБАНИЯ И ТЕХНИТЕ УСПОРЕДИЦИ В СЛАВЯНСКИТЕ И В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Лучия Антонова-Василева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
luchantonova@gmail.com

Резюме. Докладът разглежда някои редки диалектни лексеми в българските говори в Албания, като проследява техните съответствия в славянските и балканските езици. Представят се някои названия на животни: *вѐшк'е, тръмка,* названия на воднисти местности *мочвàр, тѝн'а, кал,* както и лексеми, назоваващи природното явление *вали дъжд // сняг*.

Ключови думи: *диалектология, лексика, български език, славянски езици*

Известно е, че българските говори в Албания показват редица характерни диалектни особености на всички езикови равнища, в това число и в лексиката. Цел на настоящото изследване е да посочи някои примери за редки диалектни лексеми, записани от българските говори на територията на Албания при собствени теренни проучвания. В процеса на изследването се проследяват на първо място техните съответствия в диалектния континуум на българския език като се използва класическият метод на описателната диалектология и лингвогеографията. Обръща се внимание и на паралелите на диалектните лексеми в славянските и в балканските езици, като се прилагат методите на съпоставителния и историческия анализ при интерпретацията на особеностите на ономасиологично и семантично равнище.

Една от лексико-тематичните групи, в които най-често се откриват характерни регионални лексеми, е групата на названията на животните. Между тях бих искала да обърна внимание на лексемата *вѐшк'е*, която е записана като отговор на серия от въпроси за диви животни – хищници, птици, влечуги и насекоми. Според тази нейна употреба трябва да се приеме, че тя се използва за назоваване на 'диви същества' в говора на с. Гиневец, Голо бърдо, Дебърско – срв.: *Дѝви вѐшкье. Аку ѝмат дѝви вѐшк'е, кѝ к'е ги знд̀еме.* В БЕР е отбелязана лексемата *вещ* ж. 'предмет, нещо', стб. вешть, праслав. **vektь*, *vĕktь*, с посочени успоредици в чешки, словашки, горнолужишки, долнолужишки и руски. Близко до значението, с което думата е отбелязана в дебърския говор, са сродните облици в готски *waihts* 'предмет', нем. *Wicht* 'създание, същество', както *nichts* 'нищо' от **ni+wichts* (БЕР / BER 1971: 140). В диалекта думата се употребява като синоним на 'диво животно, звяр'. В Общославянския лингвистичен атлас (ОЛА) с това значение са отбелязани лексеми, производни от корен *звер-, див-, жив-, твор-, болг-, хыж-, бест-*. Най-широко разпространени са названията с корен *звер-* – срв. ОЛА к. № 1 (ОЛА / OLA 1988: к. № 1; 123). Българските материали към тази карта показват, че и на територията на България най-често се среща обликът *зв'ар // звер, свер,* като се посочват и облиците *животно, живина; дивач, дивачина, дивак, диво животно* (ОЛА. БМ / OLA. BM 2013: k. № 1, L 1, 32). Диалектите в Албания също не са единни по отношение на това название. В говора на с. Шищевец е отбелязана думата *дѝса* с неясен произход и мотивация, среща се и названието *звер*.

Според данните на етимологичния речник, употребата на лексемата *вѐшк'е*, в която се отразява фонетичната промяна *kt̀ь > к'*, характерна за говорите в Дебърско, свързва диалекта не само със славянските езици. Тя не е отбелязана в картите и коментара на ОЛА, както вече бе показано (ОЛА / OLA 1988: 123), а се открива в готски и в немски език. Присъствието на думата *вѐшк'е* с това значение в диалекта показва, че в тази част от българското езиково землище са съхранени лексеми, които имат връзка не само с езиците от славянската група, но и със словното богатство на други

езици в Европа. То вероятно се дължи на различни езикови контакти, които са се осъществявали в българското езиково землище.

Към лексико-тематичната група за названия на животни се отнася и лексемата със значение ‘пчела, записана в горанския и в дебърския говор – *тъ̀рмка* // *тръ̀мка* ж., *тъ̀рмки // тръ̀мки* мн. Според Архива на Българския диалектен речник тя има успоредици в Царибродско и в Северозападна България – срв. *тръ̀мк’е* ‘пчели’ – Трън; *тръ̀мки* – Кюстендилско; *тръ̀мка, тръ̀вка* ‘конусообразен кошер с пчели, оплетен от павит’: *Чѐтири тръ̀мк’е се роѝше и четиритѐ побѐгоше у корѝйу* – Трънско, а също така и Царибродско, Видинско, Самоковско. Обликът се среща с близки значения и в източнобългарски говори: *тръ̀мна* ‘пита от пчелен мед‘. *Свар’àваме шл’упѝчките в кòтел’о. Прецѐждаме ги през тръ̀мната. Пчѐлт’е живѐйът ф тръ̀мната. Т’а е напрàена от лòзи. Ше набѝеш казвът му смирàлдика и пòсл’а ше го оплетѐш ше остàвиш два пръ̀ста отгòр’а туркулò – да улѝзат мѝхит’е*. с. Марковча, Шуменско. Същевременно общобългарското и общославянското название *пчѐла* се среща в говора на с. Бобощица, Корчанско: *Кàшта от пчѐли*.

Според БЕР лексемата *тръ̀мка, тръ̀мна* е „реликтово продължение на предполагаемо балканороманско отименно образуване… продължаващо рядко и неясно лат. *tĕrmesь -itis* > ром. **tetmĭte* ‘отрязана клонка’, т.е. ‘пръчка за плетене на кошници’ (БЕР / BER 2017: 324). В славянските езици са отбелязани успоредици на думата в сръбски, хърватски и словенски.

В изследването на Э. Зеленина лексема *тръ̀вна, тръ̀мна* е отбелязана със следното значение: Стар плетен от клони на храст (бълг. повет) улей с конусообразна форма. Той се измазва с глина и с кравешки тор. Някъде той се поставя и върху яма, служеща за негово продължение. Днес служи за улавяне на пчелния рой (Зеленина / Zelenina 1984: 102).

Трябва обаче да се отбележи, че в горанския говор в Североизточна Албания, както и в свързаните с него диалекти в областта Жупа в Косово се среща лексемата *улѝште* със значението ‘конусовиден пчелен кошер, оплетен от пръти’. Това според мен повдига въпроса дали обликът *тръ̀мка* не се свързва преди всичко с названието на насекомото. В речника на с. Борйе, Кукъска Гора Н. Докле отбелязва: 1. Пчела. *Бучи тъ̀рмка. Се пуштиле тъ̀рмке. Кошница от тъ̀рмке*. 2. Множеството, роякът от пчели в един кошер. *Женава тъ̀рмка ми го дале. Сом стаф две тъ̀рмке. Сом купиф йена тъ̀рмка.* Фактът, че с думата *тръ̀мка* може да се назовава насекомото пчела личи от посочения фразеологизъм: *Работа ка тъ̀рмка* (Dokle 2007: 1124), с точно съответствие в българския книжовен език: *Работи като пчела*. Сходни примери са записани и от с. Речане, Призренско, където у някои фамилии се пази спомена, че те са преселници от България – срв.: *Матѝчина за тръ̀мки. Мòй стàри за мѐт’ут Булгàрийа къ̀т са дòшле тръ̀мк’и са дъ̀ржале стàлно* (обикновено). Въз основа на тези сведения може да се допусне, че думата *тъ̀рмка // тръ̀мка* в крайните северозападни български диалекти има изходно значение ’насекомото пчела’, както и ’рояк от пчели’ – срв. Трънско, Кюстендилско; Борйе, Гора. Примери, от които личи, че лексемата *тръ̀мка* означава ‘пчела; рояк от пчели’ са записани и при теренни проучвания в говора на с. Шищевец, Кукъска Гора. Тук е отбелязано и названието *тръ̀мк’ина трàва* ‘маточина’– срв.: *Ка к’е ѝзлези тръ̀мка от кòшница, к’е тòлчеш* (счукаш, смачкаш) *тръ̀мк’ина трàва и к’е се сòбере тръ̀мка от дѝша* (аромата, дъха)*, к’е йа прѝбереш в кòшница*. Вторият денотат ‘пчелен рой’ има репрезентативно значение за стопанството и бита, тъй като пчелите се отглеждат като множество (на рояци) и поради това в семантиката на лексемата се е развила подобна многозначност. Значение конусовиден плетен от пръти пчелен кошер в Призренско е записано само у един информатор – срв.: *Тръ̀мки за пчѐли*. И в този случай неразривната връзка между денотатите може да послужи като обяснение за възникването на многазначността. Но като се имат предвид преобладаващият брой примери, в които думата *тръ̀мка* има значение ‘насекомо пчела’, както и ‘рояк от пчели’, може да се допусне, че по произход тя има звукоподражателен характер, а значението ‘улей с конусовидна форма, в който се събира пчелният рой’ е вторично. Това съответства на фактите, които излага Зеленина, че пчеларството е традиционен занаят за славянското население, поради което не е логично да се очаква „балканороманско“ влияние при назоваването на реалиите, свързани с него. От записите от с. Шищевец личи, че за назоваване на реалията ‘пчелен кошер, оплетен от пръти’ в говора се употребява лексемата *кòшница*. В този говор са отбелязани и някои други названия от тематичния кръг на пчеларската терминология: *мàтица* ‘пчела майка’; *бѝмбари* – ‘мъжки пчели’ (отбелязано във форма за мн.ч.); *сот* – ‘пчелен восък, събран в плетения пчелен кошер’ – *Со м’ѐт йе сòт, чѐтка* (цедка) *и сòт*. В говора на с. Борйе са посочени формите *сотка, соткиче* – ‘малка тясна уличка’; *соткище* – ‘необикновено тясна улица’ (Dokle 2007: 1051).

Тази дума кореспондира с отбелязаната на терена *улùште*, която бе посочена по-горе със значение ’конусовиден пчелен кошер, оплетен от пръти’.

От лексико-тематичната група на названията, свързани с домашните животни, бихме могли да посочим лексемата *пàчунка*, която се употребява със значение ‘долната част от крака на двукопитно животно’. В говора на с. Шищевец, Кукъска Гора тя е отбелязана като синоним на лексемата *копито* – срв.: *Пàчунк’и – кòпито от крàва. Пàчунка на кòн’, кòпито и го кỳйат, ỳдриф кòпито кòн’.* Шищевиц. *Сме купиле пачунки за во зима. Га боли йената пачунка.* с. Борйе, Кукъска Гора (Dokle 2007: 784). В Архива на Българския диалектен речник значението ‘копито на кози крак’ е регистрирано и във Велес. Според Ст. Младенов думата е от персийски корен, което личи и от значението на широко разпространената дума *пача* ‘чорба от варени животински крака, глава и подобни’ (БЕР / BER 1999: 109 – 110; 114; Младенов, Ст. / Mladenov, St. 1941: 415).

В българските говори в Северна Албания в областта Гора, както и в говорите на съседните селища в Косово в областта Средска Жупа, са отбелязани характерни лексеми за назоваване на воднисти места. В говора на Раховец, Призренско се среща лексемата *блàто*, която се определя като наследена от праслав. **bolto* (ЭССЯ / ESSIA 1975: 179). Думата се среща и в стари руски паметници – срв.: *болото* (*по болотомъ и грязивым местомъ*); *болото* ‘жидкая грязь’ – Словник Карпатов. 2001, 61. (Бурыкин / Burykin 2016: 81).

Наред с *блато* в говора на Раховец, Призренско се употребява и *мочвàр* ‘място, което се наводнява при дъжд’: *То е йèзеро, али тò е двай – мочвàра, бè. Мочвàра. Али тò йèзеро òвде нèма ùзвор. Нèго сàмо като пàда к’ùша, па се бèре вòда тỳ.* (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2021: 147). В БЕР са отбелязани думите *мочàр, мочàра*, които са от славянски произход. Тя е широка разпространена в славянските езици (ЭССЯ / ESSIA 1992: 73 – 76). Открива се и на територията на България в Разложко, Смолянско, Великотърновско и др. (вж. БЕР / BER 1995: 266; Асенова / Asenova 2016: 431). Според М. Младенов названието *mîrviţă* – ‘мочурливо място’ с вариант Mîrvină има съответствия български *Мъртвина*, *Мървица, Мравица, Мъртвица* (Младенов, М. / Mladenov, M. 1980).

В диалекта на Раховец се открива и синонимия между съществителните *тùн’а* и *калùште* ‘кално място’ – срв.: *Òвде е вàко, да е тùн’а. Знàш што е тùн’а? Калùште. Тùн’а и тỳ е сталджено, та тùн’а сталджена е.* И двете лексеми са регистрирани в славянските езици. В говора на с. Борйе, Кукъска Гора също се употребява съществително *тùна* и производни от него с различни, но близки значения – срв.: *тина* – ‘гъст влажен нанос, останал на дъното на различни воднисти места’: *Бучало има многу тина. Сме го чиштиле бунаро от тина*; *тиница* умал. – ‘малко количество влажен нанос’: *Со све мало тиница беше извадиле от бунарот.*; *тиниште* ‘голямо количество гъст влажен нанос’: *Ако не се търне тиништето от Бучало, не ни е нарет работата* (Dokle 2007: 1129). В речника на говора на с. Борйе не се открива съществително *кал*, но в теренни записи е отбелязано местно име *Кал’чèица* – ‘място, откъдето се носи вода’. Същевременно в част от българските диалекти лексемата *кал* има значение ‘глина’ – срв. названието *калица* ‘глинена стомна’ – в района на Родопите (БДА. ОТ / BDA. OT 2001: к. № Л 10). В говора на с. Речане, Призренско се употребява съществителното *кàленица* // *калèйнца* – срв.: *Сàан гòлем от зèвн’а калèйнца гòлема.*

Характерна за голяма част от българските диалекти е употребата на глагол за движение със значение ‘иде, върви’ и подобни на тях в устойчивото словосъчетание за назоваване на природното явление ‘вали дъжд’. Това е отразено и в картите на Български диалектен атлас (БДА. ОТ / BDA. OT 2001: к. № Л 93) – срв. в западния дял на българското езиково землище – *иде (дъжд), върне (дъжд)*. Както личи от картите и коментарите на Европейския лингвистичен атлас, употребата на глагол *иде* обединява говорите на български, полски, белоруски език, както и на някои други славянски езици (ALE 1997: k № 45 – 46). В диалектите в Гора е отбелязан глагол *върне* – срв.: *Утре аку ни зàвърне, чи ни върне чùтава гòдина* – ‘утре, ако ни завали, ще ни върне читава (успешна) година’ Борйе, Гора; срв. също: *Сèга се сòбрале – г’и върне снèк. Ка върне дòш, ка върне сùтен – лèсен го вùкаме, сèл’ – сùлно върне, грàдушка ка върне бèле кòрк’е пàнует, зърна ка мрàс*. Шищевец. Отбелязано е и производно съществително – *завърнàтица* ‘валеж’: *К’е истùне, к’е върне снèк, дòш – завърнàтица*. Същият глагол се среща и в говора на с. Речане, Призренско – срв.: *Сùнойк’е мнòгу дòш върнало, и вèтер, и врèмето лòшо бùло. А че върне дòш?* От примера личи, че този глагол също е свързан по значение с глаголите за движение *връщам, върна* – срв. според Речника на българския език: **1.** Пращам, насочвам някого или нещо в обратна посока; **2.** Заставям човек или животно да дойде

обратно, да отиде отново на мястото, където е бил, откъдето е дошъл; **3.** Движа нещо в обратна посока, обикн. за да го поставя в предишното му положение, състояние; **4.** Давам обратно нещо, което съм взел от някого, или оставям нещо, откъдето съм го взел; възвръщам.), както *връщам се, върна се* (вж. РБЕ / RBE 2002: 485; РБЕ: **1.** Вървя по същия път, но в обратна посока на тази, по която съм се движил досега. https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/връщам). Като се има предвид, че вторият глагол е възвратен, то очевидно неговото значение се развива от значението ‘насочвам в обратна посока себе си’. Глаголите *връщам, върна* и *връщам се, върна се* участват в две антонимни лексикални двойки *връщам – давам* и *отивам – връщам се*. Семантиката на тези глаголи ни показва, че употребата на лексемата *върне* в съчетанието *върне дъжд* трябва да се свърже с интуитивното познание на народа за това, че дъждът (а също снегът и градушката) се връщат обратно от небето на земята. Този глагол е отбелязан в Европейския лингвистичен атлас (ЕЛА) както на територията на Западна България, така и на територията на Македония и източна Сърбия. (ALE 1997: k. № 46). Както личи от карта № I. 46 в ЕЛА, границата на разпространение на лексемата съвпада със западната граница на българското езиково землище (БДА. ОТ / BDA. OT 2001: к. № Л 93). Този район показва много особености, характерни за българския език преди всичко в областта на морфологията – напр. отсъствие на инфинитив в глаголната система, употреба на определителен член в именната система и др.

В говора на с. Бобощица, Корчанско се употребява глагол *грѐде*, който също има значение ‘иде, идва, върви’ в съчетанието, но наред с това и глагол *върне*: *Во чѐтири саàто дѐнес, грйедѐше снѐк. Сѐга варнйѐше снѐк. Дѐнес варнйѐше снѐк тỳа. И варйѐше со бициклйѐта, йа ко грйедѐше во Кòрча. Гредѐйте....И йòпет да дойдѝте. Саквѝйе вештòи не се вѐтем во къштàта мòйа, сѝете кàште... Тòко сѐга ѝма расипàно, ѝма гредѐно* (дошли са) *модѐрне.* Глагол *гре* е отбелязан в съчетанието и в диалектите на словенски език (ALE 1997: 24). В един случай в говора на с. Бобобщица е посочена и употреба на глагол *дòйда* в съчетанието *дòйди дòш*. Наред с това се среща и глагола *пàднува: Сйà на пàднува снйѐк*. Бобощица, Корчанско, както и *Òче да пàдне кѝша, сн’ѐк пàда не мнòго код нàс*. Речане, Призренско. Данните на ЕЛА показват, че този глагол може да се употребява като синоним на глаголите със значение ‘вали’ и в много други славянски езици: полски, белоруски, сръбски, хърватски, словенски, украински (ALE 1997: 25 – 26).

Направеният преглед включва наблюдение само на някои диалектни лексеми от словното богатство на българските говори в Албания. Той показва, че те са свързани с българския езиков континуум. Паралели със сходни лексеми в славянските езици съществуват, но те се проявяват в различни направления – в близост с южните славянски езици, в близост с полски, белоруски и други отдалечени в териториално отношение диалектни ареали, между които няма пряк пространствен контакт. В някои случаи личи и връзка с диалектите на езиците в Европа, която вероятно е наследена от езикови контакти в миналото. Срещат се и лексеми, в които се откриват последствията от контактите, осъществени между езиците на Балканския полуостров, след установяването на османската доминация в региона.

Цитирана литература / References

Антонова-Василева 2021: Антонова-Василева, Л. *Говорът на българите в Раховец, Призренско.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Antonova-Vasileva 2021: Antonova-Vasileva, L. *Govorat na balgarite v Rahovets, Prizrensko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Асенова 2016: Асенова, П. *Избрани статии по балканско езикознание*. София: АПП „Алея“. (Asenova 2016: Asenova, P. *Izbrani statii po balkansko ezikoznanie*. Sofia: APP „Aleya“.)

БДА. ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: Книгоиздателска къща „Труд“. (BDA. OT 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom*. Ch. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. Sofia: Knigoizdatelska kashta „Trud“.)

БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. I. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. I. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

БЕР 1995: *Български етимологичен речник*. Т. 4. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1995: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 4. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

БЕР 1999: *Български етимологичен речник*. Т. 5. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1999: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 5. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

БЕР 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Бурыкин 2016: Бурыкин, Ал. Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика украинских говоров (проблемы и перспективы исторического и диалектологического изучения языка «Слова о полку Игореве»). – В: *Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium*. Вып. 14 / отв. ред. О.Н. Крылова, С.А. Мызников. Ин-т лингв. исслед. РАН. Санкт-Петербург: Нестор-История. (Burykin 2016: Burykin, Al. Slovarnyi sostav „Slova o polku Igoreve“ i leksika ukrainskikh govorov (problemy i perspektivy istoricheskogo i dialektologicheskogo izucheniia iazyka „Slova o polku Igoreve“. – In: *Slovo i slovar'= Vocabulum et vocabularium*. Vyp. 14 / otv. red. O.N. Krylova, S.A. Myznikov. In-t lingv. issled. RAN. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.)

ЭССЯ 1975: *Этимологический словарь славянский языков*. Под ред. О. Н. Трубачёва. Вып. 5. Москва: „Наука“. (ESSIA 1975: *Etimologicheskii slovar' slavianskii iazykov*. Pod red. O. N. Trubachëva. Vyp. 5. Moskva: „Nauka“.)

ЭССЯ 1992: *Этимологический словарь славянский языков*. Под ред. О. Н. Трубачёва. Вып. 9. Москва: „Наука“. (ESSIA 1992: *Etimologicheskii slovar' slavianskii iazykov*. Pod red. O. N. Trubachëva. Vyp. 5. Moskva: „Nauka“.)

Зеленина 1984: Зеленина, Е. Из болгарской пчеловедческой терминологии. I. – В: *Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте*. Вып. 9. Москва: „Наука“. с. 98 – 109. (Zelenina 1984: Zelenina, E. Iz bolgarskoi pchelovedcheskoi terminologii. I. – In: *Slavianskoe i balkanskoe iazykoznanie. Iazyk v etnokul'turnom aspekte*. Vyp. 9. Moskva: „Nauka“. s. 98 – 109.)

Младенов, М. 1980: Младенов, М. Из българско-румънските езикови отношения (Български заемки в румънския език. I.) – В: *В чест на акад. Вл. Георгиев. Езиковедски проучвания*. София: Издателство на БАН, с. 190 – 196. (Mladenov, M. 1980: Mladenov, M. Iz balgarsko-rumanskite ezikovi otnosheniya (Balgarski zaemki v rumanskiya ezik. I.) – In: *V chest na akad. Vl. Georgiev. Ezikovedski prouchvaniya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 190 – 196.)

Младенов, Ст. 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов. (Mladenov, St. 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hristo G. Danov.)

ОЛА 1988: *Общеславянский лингвистический атлас. Серия Лексико-словообразовательная*. Выпуск I. Животный мир. Москва: „Наука“. (OLA 1988: *Obshcheslavianskii lingvisticheskii atlas. Seriia Leksiko-slovoobrazovatel'naia*. Vypusk I. Zhivotnyi mir. Moskva: „Nauka“.)

ОЛА. БМ 2013: *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Болгарские материалы*. Т. 1. Животный мир. Т. 2. Животноводство. Т. 3. Растительный мир. Т. 8. Профессии и общественная жизнь. Москва • Санкт-Петербург: Нестор-История. (OLA. BM 2013: *Obshcheslavianskii lingvisticheskii atlas. Seriia leksiko-slovoobrazovatel'naia. Bolgarskie materialy*. T. 1. Zhivotnyi mir. T. 2. Zhivotnovodstvo. T. 3. Rastitel'nyi mir. T. 8. Professii i obshchestvennaia zhizn'. Moskva • Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.)

РБЕ 2002: *Речник на българския език*. Т. 2. София: „Емас“. (RBE 2002: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 2. Sofia: „EMAS“).

ALE 1997: *Atlas linguarum Europae* (ALE). vol. I, fasc. 5, Assen van Gorcum. German.

Dokle 2007: *Reçninik Goranski (Nashinski) – Albanski. Fjalor Gorançe (nashke) – shqipe*. Sofia: Peçatnica naukini akademiji “Prof. Marin Drinov”.

SOME DIALECTAL LEXEMES IN THE BULGARIAN DIALECTS IN ALBANIA AND THEIR PARALELS IN SLAVIC AND BALKAN LANGUAGES

Luchia Antonova-Vasileva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

luchantonova@gmail.com

Absract. The paper examines some rare dialectal lexemes in Bulgarian dialects in Albania, tracing their correspondences in Slavic and Balkan languages. Some names of animals are considered – *vèshk'e, trəmka*, as well as names of watery areas – *mochvàr, tùn'a, kal* and names related to the natural phenomenon of *rainfall // snow*.

Keywords: *dialectology, vocabulary, Bulgarian language, Slavic languages*

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Bulgaria

ИЗТОЧНОБЪЛГАРСКИ ЧЕРТИ В ГОВОРА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО

Илияна Гаравалова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
garina@abv.bg

Резюме. Говорът на с. Речане, Призренско носи всички диагностициращи белези на българския език и по-специално на неговите крайни северозападни говори. Местоположението му във възможно най-западната част на българското езиково землище го прави важен не само за определянето на неговата западна граница, но и се превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум. Причината за това е, че за диалекта на с. Речане, Призренско, са характерни редица източнобългарски черти на всички езикови равнища. Именно те са обект на изследване в тази научна работа, като анализът им се извършва изцяло въз основа на нов диалектен материал, лично събран от автора по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство там в периода 2015 – 2019 г. Характерните диалектни особености се сравняват със сходни явления в българската езикова територия и на територията на съседни славянски езици. Правят се изводи както за етническата принадлежност на местното население, така и за единството на българския език, непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на западна граница на езиковото ни землище.

Ключови думи: *диалектология, териториален говор, морфологична характеристика, фонема, вокал, консонант, фонетична система, езиков континуум*

Макар че основните лингвистични специфики на разположения в най-западната част на българското езиково землище говор на с. Речане, Призренско, го причисляват категорично към крайните северозападни български диалекти, в него безспорно се откриват и редица източнобългарски черти на всички езикови равнища (Гаравалова / Garavalova 2021, Гаравалова / Garavalova 2020a). Това го прави важен не само за определянето на западната граница на езиковата ни територия, но и го превръща в сериозно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум, като може да хвърли светлина и върху съществуващите хипотези за произхода на местното население. Именно поради тази причина източнобългарските особености на речанския говор са обект на изследване в тази статия (като при това се сравняват със сходни явления в българската езикова територия и на територията на съседни славянски езици), а анализът им се извършва изцяло въз основа на нов диалектен материал, лично събран от автора в периода 2015 – 2019 г.

Тъй като една от най-важните типологични особености на западнобългарските диалекти (и на крайните северозападни говори в частност) е напълно прегласеният ятов изговор (БДА / BDA 2001: 92 – 101, Стойков / Stoykov 2002: 144 и др.), напълно логично е в говора на с. Речане, Призренско, да се очаква единствено рефлекс *е* на *ѣ* във всички позиции на стб. вокал (напр.: ***Бѐл*** *орѝс сàмо у мàнджа ùде.* ***Брѐг*** *нѐма, туй трàп. Не сòм чўла, не* ***вѐруем****. Нѐкако ùмало* ***вѐтера****, вùдиш? Дò сѐг бѝло прòлет, а сѐга йе* ***лѐто****. Чѐ ми пùйе* ***млѐко*** *или чàй ... А тѝ трѐба да ùдеш у* ***срѐда****. Я* ***лѐп*** *му остàй ... / Òн ùма* ***бѐлий*** *цвѐт.* ***Врѐм’а*** *кàко йе тàмо? Йѐн* ***цѐл*** *мѐсец кàко ме бòлело. И дòктор ùма у* ***Рѐчане*** */ Йма* ***двѐ*** *дѐца. Йма млòго йе* ***добрѐ****, вùж, каквѝ йе лѐпий Прùзрен млòго. Ò, Жупа йе лѐпа, сàмо* ***злѐ*** *йе прàзна. Мòра да не ва* ***чўйех*** *нѐкога…* и др.). Макар и в единични случаи обаче в него се срещат и дублетни облици с изговор *е // ѐ*: *Вùдела сўм че* ***мѐле****. //* ***М’ѐлет*** *тўй кàфе тàзи. Кад* ***вùдемо*** *брàта, òн че òнисе оне слùке гòре. // Гòре* ***вùдѐх*** *двце, а òвде крàве* ***вùдѐх*** *кадѐ сѐлото. Нùшта куде нàс не смѐемо нùшта да се* ***сѐе****. И дòле сўм* ***сѐйала*** *според рѐка. // О, ùмамо и у двòрише тўй йе* ***сѐйено****. Нѐ мòгу йà да му* ***с’ѐйм*** *вѐче цвѐче. Снàйка од брàт* ***бѐше*** *у бòл’ница у Прùштина. // Прòшли пўт нѐ йе зàбрайла, дòбро* ***б’ѐше****. Òна ùсто ùма блòкови два рàдна вàмо, прѐку* ***рѐка****. // Пòкоси òво и бàци у* ***р’ѐка***. Подобна особеност е регистрирана и в разположения в близост диалект на Раховец, Призренско, който не принадлежи към областта Средска Жупа (срв.:

Па л'ȕди ***сȅи*** *мнȍгу; да посȅиш, нéчи ≠ Нèма да* ***сȇйеш****, нèма нȉшта; Астȁна, што* ***м'ȇли*** *пченȉцу*. (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019), а също така е отбелязвана и по-рано в моравските и в северните македонски говори. (срв. Белич / Belič 1905: 37, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2014: 79 – 84). Нещо повече, дублетен изговор *е // ê* се среща в раховечкия и речанския говор и при наречието *нещо* и местоименното наречие *све* (резултат от аналогия между формите *свȁк // свȁк'и* и *све* < стб. вьсь) – напр.: *Хȍчеш чȁй* ***н'ȇшто****? Предȕ имȁло* ***свȇ*** *рȕчно,* ***свȇ*** *фȕзички* ***свȇ*** – Раховец (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019); *Чȅ ми стȁиш* ***нèшто*** *ȉл пък* ***нèшта*** *че ти пȍможе. // Йȕчер ми йе дȁлеко,* ***н'ȇшто*** *ако трȅбе да кȕпиш. Чȅрка йа пȉтала* ***н'ȇшта****, мȁма йа вȕкала, ȁли онȁ се йȁвила. Йȁ знȁм* ***свȅ****. // Йдет и у ȁлбанци, ȕдет и* ***свȇ*** – Речане). В диалекта на с. Речане, Призренско, се разпространява и върху някои лични и показателни местоимения, в склонитбената парадигма на които регулярно се появява ѣ в корена на думата в косвените падежи (ГСтЕ / GStE 1991: 236 – 237), срв.: ***Т'ȇ*** *тȕвой дв'а, што сȅг мȁлине посȅйале. Йȁ од змȉйа се плȁшим ȉма и* ***тȇй*** *смȍк са пȍ мȅтар ȕ по двȁ. Йȁбланица от Прȉзрен* ***тȇйа*** *са дȍле. На виолȅта* ***тȇа*** *кȁко се вȕка.* (Гаравалова / Garavalova 2021). Спорадичната проява на редуването *е // ê* в тесен кръг думи в говора на с. Речане, Призренско би била лесно пренебрежима предвид факта, че тук не може да се говори за фонема *ê*, а само за позиционен вариант без смисловразличителна роля, ако появата на този вокал не бе от изключителна важност като основание да се допусне наличието на широки рефлекси на ѣ в разглежданата фонетична система, явление, характерно за източнобългарските диалекти. Тази теза се подкрепя и от съществуването на топонима *Рȁовец*, често срещан в речта на жителите на Средска Жупа, при който се появява застъпник *а* на мястото на ятовата гласна след затвърдяла съгласна *р*, извод, подкрепен от факта, че в записаните форми на думата *орех* в раховския диалект също е налице рефлекс *а*: *Баклȁва със орȁсе, тȁм нèшто* – изговор, отбелязан и в Жупа – в говора на с. Речане (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019, Гаравалова / Garavalova 2021: 62). При това в случая не става дума за архаична лексика, чиято фонетика отразява отдавна несъществуващи в конкретния диалект явления, защото речанският говор изобилства от примери, в които се появява рефлекс *а* на мястото на старобългарската ятова гласна (напр.: *Нèма* ***орȁси****. На бръго се* ***с'ȁло*** (примерите дотук са от Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018а: 56). *Ȍни до гарȁжа тȁмо* ***с'ȁл*** *мȕш. Сȅг сȁмо да се кȍси* ***трȁва****. Тȕй йе штȍ йȁде* ***трȁва****. ... да кȕпе йȅдна, дрȕги като* ***т'ȁх****. Йȅт шикалȁда йе за кȕване при* ***т'ȁх****. Сум ȕмала йа йȅно* ***т'ȁвно*** (тяхно). *Се йȅдно да тȅраш* ***н'ȁкой*** *да отвȍри ȁлбански завȍд.* ***Н'ȁкой*** *пȕт ȍн че дȍйде. Че дȁдем* ***н'ȁкому*** *кȍй нèма и пȁре.* ***Н'ȁкойе*** *мȍже да йдȍш ȕма,* ***н'ȁкое*** *завръшиле,* ***н'ȁкой*** *штȍ да… А ȕмаш йдȍш* ***н'ȁкого*** *у хȍтел? Ȁли лȅпо, не мȍй* ***н'ȁкако*** и др.), включително в глагола *има, имам* (имѣти) и на мястото на контрахираната гласна в думата *няма, нямам* (от стб. не имѣти) и нейните производни (напр.: *Где* ***ȕма*** *малȉне? А мȕш мȍй ми* ***ȕмал*** *ȕнсул'т.* ***Йма, ȕма*** *кȁко да не. //* ***Ймеȇ*** *двȅ унȕчики от н'ȁу. Другȁйȇ си жȉвот* ***ȕмеȇ****. Прȉзрен* ***ȕмеȇ*** *свȍа нȍшна, грȁдска. Нȅ,* ***н'ȁма*** *българска окупȁция. И йȅднок мȍже сȁмо бȁйрак да нȍси, пȍвече* ***н'ȁма****. Йȁ нȕкек* ***н'ȁмам*** *йдȍшт на калȅя ȕдено. Мȕ* ***н'ȁмаӳми*** *мнȍго врȅме...* ***Н'ȁмамо*** *мȕ нȉшто рȁботе. Па* ***н'ȁмайте*** *два друга врȁта, ȁко зȁтвориш*), както и в примери (явлението се среща още в говора на с. Макоцево, Софийско (Мирчев / Mirchev 1978: 120 – 122)), които от етимологична гледна точка представляват смесване на наследници на стб. ѧ и ѣ (напр.: *Ȁма нȅ ȕде на* ***сȅнк'ȇ*** *пȍ-лȁдки* (хладни). *Е пȁ и дȍвай мȁйкина йȅна йе и* ***т'ȁ****. А* ***дȍвйȇ*** *йȅзик ми нȅ мȍжеф нȉшта... А кȕша ȕзбук што йе* ***ов'ȅа*** *загȕшливо йе вȕш. Комунȁлийа, стрȕйа, вȍда и* ***дȍвд'ȇ*** *йе понȅ двȅста ȅура ...* ***Озгȍрȇ*** *мȁло.* ***Прȅмȇ*** *трȉйес – мȁло,* ***прȅма*** *трȉйес. Тȅйа дȅца сȁми не* ***йȇдет*** *свȅ сȕво и свȅ намȁзано нèшто. И си* ***пойȇде****. Ȅр, дно нȅ* ***лȇе****, нȅ нȉшто. Нȅ,* ***оздрȁв'ȇла*** *ми й рȕката. Свȁдба, свȅ ресторȁни* ***ȕдȇли*** *дȍма. Е па нȅкой мȍра да* ***знȇе****. Тȁй што йе у Нȅбрегоште, мȍра да* ***знȇй****. А дȅ си тȕ, мȁйка, кȕй* ***зн'ȇйе****.*), срещащо се и в старобългарските паметници (Мирчев / Mirchev 1978: 121, Гаравалова / Garavalova 2021). Появата на широк изговор на мястото на ятовата гласна е особеност, която е типична за източните български говори и до днес и е била общобългарско явление до XII в., като представлява една от най-характерните черти на фонетиката на старобългарския език, тъй като останалите славянски езици развиват на мястото на праславянското *ě* в един много ранен период от своето развитие тесен *е*-вокал (Мирчев / Mirchev 1978: 119). Този широк изговор се среща и при част от крайните югозападни говори (в Дебърско например), с които селищата в Призренско, Жупа и Гора граничат (Гаравалова / Garavalova 2021: 63, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019). Причина за появата на ъ в западната част от българското езиково землище може да се търси в различни посоки, напри-

мер във факта, че наличието на ударен квантитет спомага за запазването на широкия гласеж на ятовата гласна, като оказва влияние и на нейното палатализиращо въздействие върху предходната съгласна (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2014: 79) – проява на феномена вокално-консонантно взаимодействие, специфичен за източнобългарската фонетика (Кочев / Kochev 2010: 21), който се проявява и в Корчанско, където отдавна е установено запазването на широкия изговор на ятовата гласна и др. (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2014: 80 – 81, Гаравалова / Garavalova 2021). Появата на широк рефлекс на мястото на стб. ѣ би могла да се свърже и с отбелязаните в диалектите в Източна Сърбия „отвореност“ на вокалите от предния ред – *^{e}a*, и от задния ред – *o^{a}*, която не се отнася до рефлексите на ятовата гласна, а се счита за ново явление или за съществуващо и в диалекти, в които е унаследено (Петрович, Гудурич / Petrovič, Gudurič 2010: 132 – 133, 383; Белич / Belič 1905: 37; Павлович / Pavlovič 1939: 20), ако не бе фактът, че в правописа на косовско-ресавската школа се спазва стриктно изписването на ѣ, като тази писмена традиция е основана и разпространена в Източна Сърбия през XV в. от Константин Костенечки, ученик на Патриарх Евтимий, по произход от Костенец, Пазарджишко, автор на Житието на Стефан Лазаревич (Цонев / Tsonev 1981: 211, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019). Именно с това господство до един доста късен етап на източнобългарския правопис в езика на паметниците от Източна Сърбия при изписването на ятовата гласна може да се свърже наличието на следи от широкия ѝ гласеж в крайния запад от българската езикова територия. Вероятно това е спомогнало за запазването на писмената традиция, пренесена там от книжовници от Източна България, които със сигурност не са били единствените, потърсили убежище от чуждото робство в западните земи (за което съществуват податки при гораните). Поради тази причина в диалекта на автохтонното българско население източните български особености са се пазили до късно така, както те са запазени и до наши дни в говора на с. Бобощица, Корчанско, и в диалекта на областта Жупа, където събраният 80 години по-късно лингвистичен материал показва категорично, че широките застъпници на старобългарската ятова гласна все още се регистрират не само в речта на речанци, чието село е най-леснодостъпно и следователно най-силно изложено на външни влияния, но са още по-често срещани в говора на разположените по-високо в планината села Горно Любине и Долно Любине например (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018a: 56, Гаравалова / Garavalova 2021).

Друга специфика на фонетичната система на речанския говор, характерна предимно за източни по тип диалекти (и срещаща се в западната част на българското езиково землище само в говора на Трънско, Врачанско, Корчанско, Костурско, Преспанско и Охридско (БДА / BDA 2001: 104, 105)), е наличието на преглас на йотувано *а* (стб. ѧ), обикновено във вариант с липса на разглежданото явление (напр.: *За **йàдене** де **йадèш**? Нàй-вèче трèба да се жùви, да се **йàде**, да се пùйе. //...цèл дàн ни **йèде**, ни пùйе нùшта. Òни дòнели и пèшкири, и хрàна да **йèдет**. Шикалàда йе за **йèдене** и за кỳване. Свè **знàйат** пòсле да сте тỳйка. ... àко **знàйат**, кад им кàжеш, не мòга ли до Рèчане да дòджеш? Да нè **знàйат** от кудè си гим кàзала. // Нè, **знèт** на кàко што смо та звàли* (знаят, че сме те извикали). *Да **знèйет**, кат че ùдет нèгде да **знèйет***. и др. (Гаравалова / Garavalova 2021)). Наличието на преглас ѧ > *е* е отбелязан факултативно и в говора на горанските и жупските села на територията на Република Косово, както и в с. Раховец, Призренско (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2014: 84, Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019). В този диалект също така се регистрира и появата на преден вокал *е* и *а* след *ч* при глагола *чакам* (*чакам* // *чекам* са варианти в говора), срв.: ***Чèкай** де! И че **чèка** у трòтоар. **Чèкам** те. // **Чàкай** бра, ей! А йа **чàкате**?* Наличието на *а* е типична източнобългарска особеност, а в западната част на езиковата ни територия е характерно единствено за Дебърско (БДА / BDA 2001: 112). При описанието на тези специфики трябва да се има предвид, че явлението е характерно и за сръбския език, който жителите на Речане са изучавали (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2014: 84). Следва обаче изрично да се подчертае, че речанският говор не се отличава от останалите диалекти, принадлежащи към западната част на българското езиково землище (БДА / BDA 2001: 106 – 110), по отношение на отсъствието на преглас *а* > *е* след *ж*, *ч*, *ш* или при думите *яйце*, *яре*, и *агне* (напр.: *Зàшто донèсе ги **чàшити**? Мèни йèдна **чàша** вòда дàй из фрùджидер. Мùйе от свèкуде смо зèли **обùчаи**. Йдш ми се **жàли** жùвота, àко сум стàра. ...àли пòсле му бèше **жàл** и вàмо да òстаи. И **жàби** àли нùшта, свè, **жàбина** пà... мòрат пò-вùше у вòда ... На змùи ùма дне **шàрке**. Нè, ма, змийà, **шàрена**, èве. Пàча чòрба от телèтина ùма и од **йàгн'а** прàйм и од бàтаци. Вàмо у шèрпа*

йàйца *че нòсиш,* ***йàйа*** *и шèкер.* ***Йàре****, кòзи, ùсто. Нèки ùма* ***йàрине*** *код нàс, свè бре код нàс ùмат* (Гаравалова / Garavalova 2021)).

Чрез появата на факултативните варианти *се* // *съ* // *са* на краткото възвратно местоимение в речанския говор, вероятно под влияние на формата за 3 л. мн. ч. сег. вр. на спомагателния глагол *съм*, се реализира факултативно смесване на старобългарските носови гласни или изместване на застъпниците на старобългарската предна носова гласна от тези на стб. *ѫ* (напр.: *Кàрай* ***се*** *нè мàлко, пò-вùше кàрай* ***се****. Свè крàве* ***се*** *разбòлеле вòду. Òти тùа са шùптари, нè мòж да* ***се*** *рàзумеш уз нù. // Йè тўка дèцата нèкат* ***са*** *учет... Дè смо* ***са*** *вùдели йà и тù гòре. //* ***Съ*** *уплàшила мàчка* (Гаравалова / Garavalova 2021)). Явлението не е характерно за крайните северозападни български диалекти с рефлекс *у* на мястото на *ѫ*, но е типично за източнобългарските говори (Стойков / Stoykov 2002: 98), както и за диалекта на Раховец, който показва типологични сходства с жупските говори, но тук се появява застъпник *у* в разглежданата позиция (напр.: *И тòа знàе кàко су прàви, тò нè тèшку. // Кàко се прàви. Мàйа се тўри, се стàви у тàй, у тò млèку, къ̀т узè слет двàнайс-п'àтнайс минўта да су удвòй. Не знàм шо су вùка, карел'àн* (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018a: 57). Смесване на рефлекси *у* и *е* в думи със старобългарска задна носова гласна *ѫ* се наблюдава в Речане и Драгаш и при думата *къделя* (срв.: *Прèдем на кўдел'а*. Речане. *А òвее на к'èдел'а, знàеш кўдел'а. // Со мàалка бес к'èдела се прèде òна*. Драгаш (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018a: 57).

В речанския говор относително често се появява застъпник *а* на старобългарската предна ерова гласна (напр.: *Òвде нàгоре нàпре смò ùмале гòре рùбе* ***пàстръве****. Рùбе* ***пàстръуке****, кàко ùдеш,* ***пàстурвка*** *ùде òтода нòга òтовда нòга, прòлази рùба. Нèк се òлади дòбро и пунù у флàше, сàмо* ***стàклене****. И* ***стàклена*** *мòже у замръзивàч, и òвеа. Ер, мù нèмамо òдмор от* ***сàда*** (сега)*. Па тў̀ йе прòблем ка от* ***сàг*** (сега) *до пр̥вог септèмбър* и др.). Това може да се отдаде на влиянието на сръбския език, където рефлексът на старобългарските ерови гласни е *а* (Цонев / Tsonev 1981: 281), но следва да се има предвид също и фактът, че такава специфика имат и малка част от родопските говори, разположени източно от гр. Девин, а речанският говор се характеризира с наличието на много източнобългарски черти (Гаравалова / Garavalova 2021).

Една от основните разлики във фонетичната система между източните и западните български диалекти е наличието само на четири силно палатални консонанти на запад от ятовия изоглосен пояс и възникването на мекостна корелация на изток, в резултат от което броят на фонологично палатализираните съгласни на изток е почти двойно по-голям (Стойков / Stoykov 2002: 213, Кочев / Kochev 2010: 30 – 31; 137). Като се има предвид това, консонантната система на говора на с. Речане, Призренско, следва да се определи като източнобългарска по тип, тъй като за нея е напълно характерно наличието на двойки съгласни, противопоставящи се единствено по признака мекост. Макар че в речанския диалект не е регистрирана употребата на *х'*, това важи с пълна сила за задноезичните консонанти *к', г'* (напр.: *А нùйе тàке, àле код нàс е* ***вàк'е****. Мòж да ùма и мèчечике пòсле, ùма кой* ***мàйк'а*** *кòе дèте што брàни ... Àма нè ùде на* ***сènк'а*** *пò-лàдка* (хладни). *Йà сум* ***тўйк'а****. Да нè йе òва Джевàто* ***ўнук'а****. / А ùндийска ли сè вùка, кàко сè вùка* ***г'à*** (тя)*, сèрийа йè. Аа, йèс,* ***тèзг'аа*** (тезгях). и др.). Като в резултат от палатализационни процеси тук се наблюдава и преход *к* > *ч; г* > *џ* (напр.: ***Чèрпич'*** *йè* ***чèрпич'*** *– од кàл. Пà нùкве нè се йàвиле на... èво тù* ***шèчер****, тўр'ай! Èве ти* ***Джўрджудан***. и др.). Следва да се подчертае също така, че в говора на с. Речане, Призренско, всички сонори (включително стария сонор *в*) също се включват в корелацията по мекост (напр.: ***Кòл'ко*** *гòдине кàко сте òвде? Пèсто кўче са у* ***Л'ўбине****. А зàшто у* ***недèл'а*** *не сù дошлà?* ***Л'ўдите*** *не пùйет. Йа сўм бùла ùсто уд сърце у* ***бòл'ницта****.* ***Бòл'на*** *бèше.* ***Лùл'а*** *и Йўсен бùле мўш и жèна.* ***црèшн'а*** 'череша'; ***вùшн'а***; ***бурàн'а*** (бамя); ***годùшн'а*** *дòба* (сезон); *А се чўеш отдùре фòно со* ***н'àу****? Тàм бùло* ***грòбн'а****, сръпска* ***грòбн'а****. Мùе пòсле петнàйсти àвгус* ***изгòр'а*** (нагоре) *сезòна ни йè за рàботу у рестòран. Йма што се пўштат от òва сèло* ***отозгòр'а****. У двòр кад йе лèпо* ***вр'èме****.* ***Кантар'òн*** *да нè? Сè нè може да се зàспи,* ***гр'àута****. А, и мàлий èте гà,* ***цàр'****. / Àли по врèме мùйе знàмо у кòлико сàт, àко нè чуеш тù по* ***врèм'а****. Тàк и нèшто ùма за* ***ùм'а****. Цвèче, òно у сàксийа бùла и йà сум йа пребàцила у* ***зèм'а****. / Мàло да пèчеш, мàло добùйе бòйа и* ***в'àк*** *са òлади мàло. Тèй се рàди, стàим кèса, стàим да сèди* ***в'àчи****. Е сўтра кат ше дòеш,* ***здрàв'а****, ùзлет че бùне у шкòла. А кùша, избўк што йе* ***ов'ềа,*** *загўшливо йе, вùш. È,* ***òв'а*** *двè, тàа што йе у бèло и òва што йè. Йà, код* ***Цв'àко*** *лекàра да ùдеш* и др.).

В разглеждания териториален говор в корелация по мекост се включват и шумовите съгласни (напр.: *До* ***с'àг*** *сè, до* ***с'àг*** *че йе у шкòла бùла? Мù* ***вс'яка*** *гòдина ùдемо. Òни у гарàжа тàмо* ***с'àл***

мȕш остàи. / ***Одз’àд,*** *што йе рàдна де рàдиш, е, òна прàйла две. Нèка* ***з’àй****, мòри, нèка* ***з’àй****, чè прòодже тȕй йè.* / *Гимнàзийа дирèктор è туй òн,* ***п’àсник****, àли албàнец йè. На* ***комп’ȕтер,*** *мòре, сèстра ми кàзала.* / *Ѝма пòстоле дòлу и* ***кàб’ал*** *и у стрȕйа, и за мȉнута òдма прòкува вòда. Ѝди и òн куд* ***тèб’а.*** / *Да кȕпе йèдна, дрȕги като* ***т’àх****. Сум ȉмала йа йèно* ***т’àвно****. Медицȉна* ***трèт’а*** *гòдина завършȉла.* / ***Къд’а*** *чè идеш? Комунàлийа, стрȕйа* (електричество)*, вòда и* ***òвд’ê*** *йе понè двèста – пèтста èура си опȕс* (наем)*.* и др.). В разглеждания диалект, макар и рядко, се регистрират и меки *ч* и *ц* (срв.: ***Елèнч’ътъ*** *слàбо у зелèното, рийèдко нèгде, нèгде по вȉсоко, как гȕдре дàлеко сърна че вȕдж’е*. ***Ч’ȕла*** *й за тèбе. По* ***кòц’ке*** (неравност, баир).).

В говора на с. Речане, Призренско се открояват и някои важни фономорфологични позиции на меките съгласни. Първата от тях е краесловието на имената, имащо отношение към членуването (Стойков / Stoykov 2002: 231 – 232). Макар позицията в края на думата да е слаба за меките съгласни, поради което в много от българските говори се наблюдава тяхното затвърдяване, в разглеждания диалект краесловната мекост се пази както при десетте съществителни, които в старобългарски език завършват на мек консонант, така и в имената от двата продуктивни словообразователни типа с наставки *-тел, -ар*, а също на етимологично място поради принадлежността на лексемата към определени старобългарски склонитбени типове и др. (напр.: ***рàчун’*** ‘сметка’; ***крал’***; *Мòя сèстра се ȕдала и нèйн мȕж ми е сàда* (сега) ***зèт’****. Ѝма* ***пȕт’*** *тàм напрàв’ан. И рàнее бȉло на* ***кòн’****, на кòчийа. Свàки* ***дèн’*** *са. Мнòго лèпо ми цвèта, а кат* ***òгин’*** *йе,* ***òгин’*** *йе скрòс. А, и мàлий, èте гà,* ***цàр’****. Сàмо брàшно и вòда, и* ***сòл’*** *че стàиш. Кат че дòдже* ***прòлет’,*** *че сàмо изнȉкне. Сèг запòчало йèдин* ***прòтин’*** *што, кàко сè вика, нè могу да бȍлводим. Със кат дòдеш кȕчи, кòлико* ***пòсол’*** *те чèка. А òвой за* ***лèк’*** *йе дòбро. Аа, рȉбала* ***тèпик’*** (килим)*. Тàй мòж да йе* ***пòскок’*** *йè* (усойница)*.* ***Нèрмин’*** *йе из Рèчане. Йà сум бȉла* ***л’ȕбител’*** *цвèче.* ***Чèрпич’*** *йè,* ***чèрпич’*** *– од кàл. За* ***кàшел’*** *тȕй йе нàйдобрȉ лèк. Тȕй йе* ***ȕчител’*** *ли йе? И òна* ***сèкул’*** *ȕдва у пèнзийа. Пà бȉле смо* ***цèл’*** *дàн пà и целà нòч сум сèдела гòре. Пà йèна йè,* ***сȕропол’*** *прàйет. Кȕа йè дòбра домàчица, чè нàпуни двè кàнте и кàнте прèс* ***клèч’*** *чè йà чèка. Ѝма одреджȉне кàо* ***чòвек’****. Гȕ вòл’ат млòго* ***пàсул’*** *дèца* и др.). Поради слабата позиция на палаталите в краесловие и в речанския говор те затвърдяват, в резултат на което се появяват варианти на думата с твърда и мека съгласна в краесловие (Гаравалова / Garavalova 2021). Горепосочените данни напълно съответстват на информацията от лингвистичните карти за думите *кон* (к. № Ф 98), *огън* (к. № Ф 99), лексеми с краесловно меко *н* (к. № Ф 100) и имена с наставка *-ар* (к. № Ф 101), публикувани в „Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III“, според които северозападните говори, към които принадлежи и речанският диалект, се характеризират с наличие на краесловна палаталност в първите три случая и отсъствието ѝ в последния (БДА / BDA 2001: 156–159). Разминаване се получава по отношение на съществителните *зет* (карта № Ф 102) и *път* (карта № Ф 103), при които според обнародваните в атласа данни краесловна мекост няма в диалектите, принадлежащи към западната част на българското езиково землище (БДА / BDA 2001: 160 – 161), но наличието ѝ в говора на с. Речане, Призренско, е посочено в приведените по-горе примери (Гаравалова / Garavalova 2021).

Макар че в говора на с. Речане, Призренско, не е регистрирана поява на мека съгласна при отрицателната частица *не*, при частица *да*, при частиците за образуване на форма за бъдеще време или при кратката винителна форма на личното местоимение за 3 л. ед. ч., при бърз и непрецизиран изговор, когато вокалът в тези случаи често се изпуска от говорещия, съгласната става мека (напр.: *… и пòсле хòде зàедно* ***д’*** *ȕмрат. Àйде* ***ч’*** *ȕдеш, чàкат те у бȕгарската тàмо. Кàжем: уз мȕжу* ***ж’*** *ддòдимо. Змȉйа кòкошка* ***н’*** *òстал’а гȕ йе, òна дȕрек у глàва йа кл’ȕва. Рȕски* ***г’*** *ȕма нèкой двè-трȉ дèца у шкòла штò предàвеет* и др. (Гаравалова / Garavalova 2021)).

Наличието на твърда съгласна пред глаголните окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. вр. е типологична специфика на западните български говори, но обнародваните в БДА. ОТ карти по въпроса недвусмислено показват, че разглеждания регион често представлява изключение, тъй като в него се картографира флексия *-у* (рефл. на стб. ѫ), или такава със съгласна *-м*, както и други явления (БДА / BDA 2016: 126, 129, 130, 136, 139; Стойков / Stoykov 2002: 144). За говора на с. Речане, Призренско, обаче е типична появата на меки съгласни пред окончанието в сегашно време във всички лица и в двете числа (напр.: 1 л. ед. ч.: *…стàра сȕм и* ***сèд’а****. И йà се* ***договàр’ам*** *сас сèстра да вȕдим нèки тèхнички факултèти* и др.; 2 л. ед. ч.: *Хвàла ти што си дòшла ама нè си трèбала нȉшта да* ***донàс’аш****.* ***Кàшл’аш****, пȉй чàй* и др.; 3 л. ед. ч.: ***Кȕп’а, бàн’а се****. Òво у сȕр се* ***тȕр’а*** и др.; 1 л. мн. ч.: *Àли по йèдан дан* ***одмàр’амо****. Мȕ* ***разговàр’амо*** *òвай.* и др.; 2 л. мн. ч.: *А* ***одмàр’ате*** *гòре?*

Йà, ***мèн’ате се*** (разменяте се) *уз унȕй дрȕгуй*? и др.; 3 л. мн. ч.: *Че нàпунет йено тȕй што йè и че ни* ***прàт’ат****. … не* ***сè мèс’ат*** *сèг родȉтеле.* и др. (Гаравалова / Garavalova 2021)), както и пред флексията на миналите времена, включително тези, чиято форма включва еловото причастие (срв.: *Нè, две дрȕги столȍве двде што* ***стàв’аа****. Од сȉна чèрка* ***кàшл’ала****. Свè се* ***л’ȕл’ало****. Гъло ȉмало и двде* ***бȍл’ало*** *дȍсти л’ȕди. Àко се* ***опъл’ало*** *млȍго, че го дȍкупе. Съг* ***остàр’ала*** *сȕм. Стàрий рèч бȉв трȍн, дȍле се* ***просȉн’ало****. А тȕй би му* ***отговàр’ало****. И си* ***с’àд’ала*** *тȕйка у стàница.*), а при миналите деятелни причастия палатално нерядко се оказва и самото окончание *-л*, дори когато е в краесловие (напр.: *И йà сум* ***пȉл’*** *кàве. Нèкой стàр ȍтец* ***рèкол’****: да ȉмаш, сȉне, у свàко сèло по йèна кȕча. Нè съг, сȉн кад ни* ***прàвил’****. И йèзик* ***ȕчил’*** *йèна годȉна. Ȍн ми* ***чèл’****. Брàт ми* ***прàтил’*** *двè кȕтии от кèстани дȉвли. Па* ***бȕл’*** *йе пȍ-стàр.* и др.). Макар че в речанския говор се срещат и редки прояви на затвърдяване на съгласната в разглежданата позиция (напр.: *Страцимȉровци, сум ȉшел йà тàмо,* ***отвàраа*** *онȉ грàнице, прèврат па нàпре.*), многобройните регистрирани случаи на наличие на мека съгласна пред глаголното окончание са категорично доказателство за това, че не става дума за изолирани и случайни употреби, а за типичност и функционалност на разглежданото явление в речанския говор (Гаравалова / Garavalova 2021).

Говорът на с. Речане, Призренско се характеризира с наличието на типично източнобългарски черти не само на фонетично, но и на морфологично равнище. Една от тях се открива в парадигмата за бройно множествено число при съществителните от мъжки род, назоваващи неодушевен обект от действителността. Както следва да се очаква, предвид принадлежността на речанския говор към крайните северозападни български диалекти, той се характеризира с напълно жизнена и функционална бройна множествена форма при имената, означаващи лица и нелица, както след числителни, така и след местоименните наречия *колко, няколко, толкова* и др. (Гаравалова / Garavalova 2020a). Това включва и съществителното име *път*, при което обаче ситуацията е поспецифична, тъй като, що се отнася до него, в западната част на българското езиково землище се оформя огромен ареал, характеризиращ се с отсъствието на бройна множествена форма, който включва преобладаващата част от западните по тип и част от източните български говори (БДА / BDA 2016: 44). Употреба на бройно множествено число при името *път* се регистрира в източнобългарските диалекти, разположени на изток от линията Никопол – Плевен – Севлиево – Котел – Казанлък – Пловдив – Асеновград – Девин (изключение от казаното представляват Провадийско, Хасковско, Ивайловградско, Източносвиленградско, Лозенградско, Източноелховско, Източномалкотърновско, Смолянско, Златоградско, Крумовградско, Ксантийско, Източногюмюрджинско и източно от Софлу), а също и във Велинградско, Валовищко, Драмско, Сярско, Зиляховско и Източносолунско, както и в западната част на моравските говори и в областта Гора (БДА / BDA 2016: 44). Към тях трябва да се включи и речанският говор, в който употребата на бройна множествена форма при съществителното *път* е съвсем регулярно явление (срв.: *Нèгова мàйка ȉмала* ***двà пъта*** *блȉзни. У йèдна годȉна* ***двà пъта****. Дȍбро че ги скъваш излèй, кат ги къваш, двà кȕпа водà,* ***чèтири-пèт пъта*** *ȉзвади тà вȍда.*).

В плуралната парадигма на съществителните в говора на с. Речане, Призренско, също се наблюдават някои специфики, регистрирани предимно в източни по тип диалекти. Така например в българския книжовен език и преобладаващата част от българската езикова територия при едносричните имена от мъжки род се употребява флексията *-ове*, която по произход е окончание за именителен падеж мн. ч. при старата кратка u-основа, оказала трайно влияние върху старобългарската о-основа (Мирчев / Mirchev 1978: 162 – 163). В същата позиция и функция плуралната флексия *-ови*, произлизаща от окончанието за дателен падеж ед. ч. на u-основа (Мирчев / Mirchev 1978: 162 – 163), е типична за диалектите, разположени западно от линията Алексинац – Княжевац – Пирот – Кратово – Велес – Воден (БДА / BDA 2016: 32). Като се има предвид всичко това, както и принадлежността на разглеждания диалект към крайните северозападни говори, би следвало да се очаква тук в анализираната позиция да се появи единствено флексия *-ови* (срв.: *…че ȉдемо по Албàния да глèдамо* ***грàдови****.;* ***Сȍкои*** *дȍмачи от прȍшла годȉна…; Ймамо прȍбни* ***тèстови*** *и пȍсле глàвни* ***тèстови*** *ни дàват у двà дèна.; А йà ȕзем глàȕица кȍпус, … га ȍчистиф на* ***лȉстови****…; Ȍна ȉсто ȉма* ***блȍкови*** *два рàдна …* и др.). Успоредно с нея и с приблизително същата фреквентност обаче се употребява и плуралното окончание *-ове* (напр.: *…и онȉ са слȉзат у* ***гилȍве*** *… Па онà бȕла забрàвена тука, де са му* ***внукове****. Нèс’ат тȉгане,* ***чàнове*** *тàй и свàки ȉма звук. Ȍва годȉна млȍго* ***кȕшеве****. …ȉмам ȍне* ***лȉстове*** *и йàс.* ***Звȍнове****, чȍвек, у шкȍла што ȉмате, дè мȍже да нàджем. …*

плàчамо òве ***кỳрсове*** *– нѐмачки, èнглески свѐ се плàчет*. и др.). Освен това следва да се отбележи, че, както е видно от примери като: *Па онà бѝла забрàвена тука деее, де са му* ***внукове***., плуралните флексии *-ове* и *-ови* се характеризират с разширена употреба в границите на класа на едносричните съществителни от мъжки род (Гаравалова / Garavalova 2020a).

И други специфики на плуралната парадигма на едносричните и на многосричните имена от мъжки род, както и на съществителните от женски род на речанския говор също кореспондират предимно с източния край на българското езиково землище. Така например, като се има предвид, че за всички диалекти, разположени западно от линията Княжевац – Пирот – Враня – Скопие – Прилеп – Кайляр, е характерно образуването на плуралната форма на името *мъж* единствено с окончание *-и* (БДА / BDA 2016: 34), логично е да се очаква, предвид разположението и типологията му, че така ще бъде и в речанския говор. В него обаче успоредно с по-широко разпространената флексия *-и* се среща и типичното за преобладаващата част от българското езиково землище окончание *-е* (напр.: ***Мỳжи*** *ни са брàт'а. Бѐз* ***мỳжи****, сàмо жѐне. // Знàш кòл'ко бѝло и жѐни, и* ***мỳже,*** *онà Жỳпа, свѝ рабòтели.* и др.). Образуването на плурална форма на името *гости* с помощта на окончание *-и* западно от линията Княжевац – Лесковац – Кратово – Велес – Прилеп – Воден, включително в речанския говор (напр.: … *смо изпрàтили йѐни* ***гòсти****. … а пòсле пòдне мòже да ùма* ***гòсти****. Нѐчу, че ùмаш ти* ***гòсти****. А вùдиш кат че нàучим йà и* ***гòсти*** *да ми рабòтайет.* ***Гòсти*** *ти вòдим од Бугàрия, од Сòфия*. и др.) е характерно още за преобладаващата част от североизточните и някои югоизточни български говори (БДА / BDA 2016: 35), макар че спорадично в разглеждания говор се регистрира и флексия *-е*, срв.: *Мùйе сỳшто, озгòр ùма* ***гòст'е****, ùма.* Формата за мн. ч. на съществителното *учител*, която се образува с помощта на флексия *-и*, има аналогичен ареал – регистрира се отново само в най-западната част на българското землище (на запад от линията Княжевац – Пирот – Кратово – Струмица – Воден), включително в речанския говор (напр.: *Нòкти нѐ смей да ùмаш, ако ùмаш нòкти, тѐпали* ***учѝтели*** *òвдек. Е òве са свѐ* ***учѝтели*** *и учителùце. У шкòла* ***учѝтели****,* ***учѝтели***.) и в преобладаващата част от североизточните и някои от югоизточните български говори (БДА / BDA 2016: 38). По-различен е случаят с плуралната форма на съществителното от женски род *жена*, която в крайните северозападни говори се образува единствено чрез флексия *-е* (БДА / BDA 2016: 45). В речанския диалект, логично, с по-голяма фреквентност при разглеждания случай също се характеризира наличието на ок. *-е*, но се регистрира и появата на окончание *-и*, типична за останалата част от българското езиково землище (напр.: *А ùма* ***жѐне*** *отвòрени, сбòр'ат кòлку. … н'àкое дрỳги стàрее* ***жѐне*** *да нàйда*. // *Петдѐсет* ***жѐни*** *ùдем у Скòпийе. Знàш кòл'ко бѝло и* ***жѐни*** *и мỳже онà Жỳпа свѝ рабòтели.*).

Друга морфологична специфика на речанския говор, която е типична основно за източните български диалекти, а в западната част на българското езиково землище се открива в Гостиварско, Дебърско, Кичевско, Прилепско, Битолско, Охридско, Костурско и Корчанско (БДА / BDA 2016: 88, 92), е откритата в него, макар и рядко, употребата на именителните форми на личните местоимения за 3л., ед. ч., ж. р. *тя* и м. р. *той*, успоредно с по-често срещаните *он, она* (срв.: *Е пà и òвай Сузàнина йѐна йе и* ***т'àй****. Дѐка ми вàрди* ***тòй*** *млѐко и нѐка пùйе. Да бù могъл да слѐзе* ***тòй*** *надколо или нàдоле по лѐсницата …*). Макар че личното местоимение за 3л. мн. ч. *те*, характерно предимно за източните по тип български говори, но регистрирано също на югозапад в Гостиварско, Дебърско, Кичевско, Прилепско, Битолско, Охридско, Костурско и Корчанско (БДА / BDA 2016: 105), не се употребява в разглеждания диалект, неговата винителна форма *тях* се открива в говора успоредно със западнобългарската акузативна форма *них* (БДА / BDA 2016: 106) (напр.: *…òвде ùма кỳрс за* ***нùх****. Кат дòджет у нàс, мùйе у* ***нùх****… // Девòйке обùчво свѐ слùчно кỳпет, … да кỳпе йѐдна – дрỳги като* ***т'àх****. Йѐт шикалàда йе за кỳване при* ***т'àх***.). В речанския диалект спорадично се регистрира и притежателното местоимение *тяхно*, срв.: *Сум ùмала йа йѐно* ***т'àвно****, алù врỳто ми йѐ*, което е характерно за източнобългарските говори, а в западната част на българското езиково землище се среща още в Корчанско и като варианти в Костурско (БДА / BDA 2016: 121).

Към изброеното до тук може да се прибавят още наличието в речанския говор на редукция на широките гласни, съхраняването на мекостта при наставка *-н'е* на отглаголните съществителни и много други явления, които са типични предимно, макар и не единствено, за източните по тип български говори. Регистрирането на всички тези източнобългарски черти в един типичен краен северозападен диалект, какъвто е говорът на с. Речане, Призренско, са показателни не само за етническата принадлежност на местното население, а също и за определянето на западната граница на

езиковата ни територия, но, освен това, го превръщат във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум. Те могат да бъдат използвани и като аргумент в полза на хипотезата за произхода на местното население от преселници от Източна България по време на гоненията на богомилите (Гаравалова / Garavalova 2021: 58).

Цитирана литература / References

Антонова-Василева 2014: Антонова-Василева, Л. Фонетичната система на говора на с. Шищевец, Кукъска Гора, Република Албания. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, Кн. XXVII, с. 76 – 112. (Antonova-Vasileva 2014: Antonova-Vasileva, L. Fonetichnata sistema na govora na s. Shishtevets, Kukaska Gora, Republika Albania. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, Kn. XXVII, s. 76 – 112.)

Антонова-Василева 2018а: Антонова-Василева, Л. Запазването на българските говори в Косово – перспективи и проблеми. – В: *Езиков свят*, № 16, с. 54 – 64. (Antonova-Vasileva 2018a: Antonova-Vasileva, L. Zapazvaneto na balgarskite govori v Kosovo – perspektivi i problemi. – In: *Ezikov svyat*, № 16, s. 54 – 64.)

Антонова-Василева 2021: Антонова-Василева, Л. *Говорът на българите в Раховец, Призренско*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Antonova-Vasileva 2021: Antonova-Vasileva, L. *Govorat na balgarite v Rahovets, Prizrensko.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

БДА 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика* (авт. колектив). София: Книгоиздателска къща „Труд“. (BDA 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika* (avt. kolektiv). Sofia: Knigoizdatelska kashta „Trud“.).

БДА 2016: *Български диалектен атлас*. *Обобщаващ том. IV. Морфология* (авт. колектив). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BDA 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya* (avt. kolektiv). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Белич 1905: Белић, А. *Дијалекти Источне и Јужне Србије*. Београд: Државна штампарија краљевине Србије. (Belič 1905: Belič, A. *Dijalekti Istočne i Južne Srbije*. Beograd: Državna štamparija kralevine Srbije.)

Гаравалова 2020а: Гаравалова, Ил. За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“.* Т. 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 59 – 66. (Garavalova 2020a: Garavalova, Il. Za nyakoi morfologichni osobenosti na imennata sistema na govora na s. Rechane, Prizrensko. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“.* T. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 59 – 66.)

Гаравалова 2021: Гаравалова, И. Нови данни за фонетичната система на с. Речане, Призренско. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. Кн. XXXIV. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 56 – 108. (Garavalova 2021: Garavalova, I. Novi danni za fonetichnata sistema na s. Rechane, Prizrensko. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“*. Kn. XXXIV. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 56 – 108)

Кочев 2010: Кочев, Ив. *Българска фонология*. София: Анико. (Kochev 2010: Kochev, Iv. *Balgarska fonologiya*. Sofia: Aniko.)

Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1978: Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Павлович 1939: Павловић, М. Говор Сретечке Жупе. – В: *Сръбски диалектоложки сборник*. Т. VIII. Београд: Штампарија „Слово“. (Pavlovič 1939: Pavlovič, M. Govor Sretečke Župe. – V: *Srabski dialektološki sbornik*. T. VIII. Beograd: Štamparija „Slovo“.)

Петрович, Гудурич 2010: Петровић, Д., Сн. Гудурић. *Фонологија српскога језика*. Институт за српски језик САНУ. Београд: Београдска књига. Нови Сад: Матица српска. (Petrovič, D., Sn. Gudurič. *Fonologija srpskoga jezika*. Institut za srpski jezik SANU. Beograd: Beogradska knjiga. Novi Sad: Matica srpska.)

Стойков 2002: Стойков, Ст. *Българска диалектология.* София: Академично издателство „Марин Дринов“. (Stoykov 2002: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“.)

Цонев 1981: Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 1. Обща част. София: Наука и изкуство. Фототип. от изд. от 1940. (Tsonev 1981: Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiya ezik. T. 1. Obshta chast*. Sofia: Nauka i izkustvo. Fototip. ot izd. ot 1940.)

EASTERN BULGARIAN SPECIFICS IN THE DIALECT OF THE VILLAGE OF RECHANE, PRIZREN REGION

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
garina@abv.bg

Abstract. The dialect of the village of Rechane spoken in the Prizren region bears all the diagnostic traits of the Bulgarian language and its northwestern dialects in particular. The geographical location of the dialect in the westernmost part of the Bulgarian language area not only makes it important for the delineation of its western boundary but also provides major evidence of its continuity. This is so especially as the dialect has a number of features typical of the Eastern Bulgarian dialects found at all linguistic levels. The subject of research in this article are specifically these characteristics. The analysis is based entirely on new dialect material collected by the author during the conduction of preparatory courses for university entrance exams in Bulgarian language, literature, history and culture for the local Bulgarian minority during the period 2015–2019. The characteristic dialect features are compared with similar phenomena in the Bulgarian language area and with phenomena in other neigbouring Slavic languages. The author draws important conclusions concerning the ethnic identity of the local population and the unity of the Bulgarian language, the continuity of the Bulgarian language area and the location of its western boundaries.

Keywords: *dialectology, territorial speech, morphological characteristic, phoneme, vocal, consonant, phonetic system, linguistic continuum, etc.*

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ОЙКОНИМИТЕ В *БЪЛГАРСКИЯ ТОПОНИМЕН РЕЧНИК* (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ СТРУКТУРНИТЕ МОДЕЛИ)

Анна Чолева-Димитрова[а], Надежда Данчева[б], Мая Влахова-Ангелова[в]
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

annach@ibl.bas.bg[а], ndancheva@ibl.bas.bg[б], mvlahova@ibl.bas.bg[в]

Резюме. Настоящото изследване е посветено на българските селищни имена, включени в словника на *Българския топонимен речник*, съставляващи най-голяма част от речниковите единици. Проучването има за цел да обобщи какви са структурните типове ойконими, срещащи се в съвременната ни ойконимна система. Специално внимание се обръща и на заличените селищни имена, чийто брой постоянно нараства, тъй като те продължават да са част от българската ойконимия. Предложената тук класификация следва традиционния модел, възприет в топонимните разработки у нас. В изводите се посочват най-често срещаните структурни модели селищни имена, както и най-често срещаните форманти.

Ключови думи: *ойконими (селищни имена), заличени селищни имена, структурно-словообразувателна класификация, типология*

В българската ономастична наука интересът към ойконимите (селищните имена) е бил винаги голям. Те са обект на изследване и в най-ранните трудове на Ст. Младенов (Младенов / Mladenov 1927) и В. Миков (Миков / Mikov 1943). По традиция вниманието е било насочено главно към определяне на произхода и значението на селищните имена и в по-малка степен към тяхната класификация.

Възприетата у нас практика да се изследват микротопонимите по бивши околии, е причината селищните имена да се разглеждат като част от микротопонимията и по този начин те рядко са обект на специализирано проучване. В ономастичните монографии, издавани у нас от средата на 20. век насам, ойконимите се разглеждат наред с останалите топоними и обикновено се класифицират заедно с местностните и водните имена. Постепенно обаче започват да се появяват и някои разработки, посветени специално на този специфичен клас оними (Ковачев / Kovachev 1982; Gutschmidt 1983; Намерански / Nameranski 1991; Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 1991, 2001, 2002a, 2003, 2005; Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova, 1997/1998, 2003, 2011; Михайлов / Mihaylov 2010), като най-цялостният подобен труд е на А. Чолева-Димитрова „Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник“ (2002). Той обхваща 1000 селищни имена, включително и ойконими на населени места извън съвременната ни държавна граница. Проучването засяга и немалко въпроси, свързани както с исторически, така и с теоретични проблеми на българската ойконимна система.

Ойконимите се явяват съществена част от словника на подготвяния в момента български топонимен речник. Всъщност те съставляват най-голямата част от включените в него речникови единици. Една от основните задачи, които стоят пред съставителите на този речник, е той да отрази максимално пълно съвременната ойконимия в границите на Р. България. В словника са включени 5459 селищни имена. Това са названията на градовете и селата в днешните български държавни граници, на някои махали, гари, големи жилищни комплекси, летовища и курорти. Важно е да се отбележи, че ойконимите, съдържащи се в словника, надвишават броя на селищата в България в настоящия момент. Към 31.12.2020 г. населените места в България са 5257, като 5000 са села, а 257 – градове (НРНМ, НСИ / NRNM, NSI). Тази разлика се дължи на добре известния факт, че малките населени места се обезлюдяват с бързи темпове и този процес обхваща вече не само махалите, но и множество села, намиращи се главно в планинските райони. Независимо че тези селища остават без население и в последствие престават да бъдат официални административни единици, те продължават да съществуват физически, а техните имена се помнят и употребяват от хората. Ето защо те са част от ойконимната система в момента. Все пак е напълно възможно редица селищни имена да преминат през процес на трансонимизация, като променят своята функция и от селищни имена се превърнат

в местностни. Този процес обаче би бил бавен и затова тези ойконими задълго ще останат в езиковото съзнание именно като селищни имена.

За периода между двете преброявания (2001 г. – 2011 г.) много селища са останали без население или са преминали към селищата с население до 10 души. Тази негативна тенденция засилва процеса на депопулация и закриване на селищата. Вследствие на това се наблюдават множество преструктурирания, в резултат на които някога самостоятелни махали се обединяват с близките им села или се сливат съседни села. За периода 01.01.2000 – 31.12.2020 г. закритите селищни единици в страната са 26 (НРНМ, НСИ / NRNM, NSI). Селища са заличавани през 2007, 2012, 2013 и 2015 г. През 2007 г. са закрити най-много населени места за изследвания двадесетгодишен период и всички те са в област Ловеч. Останалите области, в които има закрити селища, са: Бургас (3 закрити селища през 2013 г.), Пловдив (2 през 2012 г.), Благоевград (2 през 2015 г.), Смолян (2 през 2016 г.), Кърджали (2 през 2015 г.), Търговище – 2 селища (през 2014 и 2015 г.), Видин (2 през 2012 г.), Габрово (1 през 2013 г.) и Сливен (1 през 2006 г.).

Настоящото изследване е посветено на структурните типове селищни имена в България, включени в *Българския топонимен речник*. Предлаганата тук класификация има за цел да посочи най-разпространените типове ойконими. Тя е изготвена въз основа на богатата ономастична литература по въпроса, като се отчитат всички специфични страни от типологията на българските селищни имена. В публикацията на Л. Димитрова-Тодорова (Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 1997/1998) е следван по-различен модел за класифициране на структурните типове имена, възприет от ономастите слависти. Уеднаквяването в класифицирането на ойконимите по структурни показатели е полезно при съпоставителното изследване на селищните имена, особено при решаването на конкретна задача, каквато е поставена във връзка с изготвянето на „Славянския ономастичен атлас“. Все пак то не е в състояние да обхване всички страни от типологията на имената, тъй като всяка ойконимна система има и своята специфика. Различни класификации на ойконимите са предлагани от утвърдени учени слависти (Taszycki 1946, Rospond 1957, Жучкевич / Zhuchkevich 1968, Суперанская / Superanskaia 1973, Rymut 1980). Използваната в това изследване класификация следва традиционния модел, възприет в топонимните разработки у нас (вж. по-подробно Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2002: 77; 2002a).

В структурно отношение ойконимите в България се разделят на две главни групи: *едноосновни* (еднокоренни или прости) и *двуосновни* (двукоренни или съставни).

Едноосновните (простите) ойконими, както и част от двуосновните, са възникнали от прехода на апелатив (нарицателно съществително или прилагателно) в ойконим (Суперанская / Superanskai͡a 1973: 113 – 118). Този процес се отбелязва в ономастичната наука като номинация или топонимизация. Ойконимите могат да бъдат и резултат от трансонимизация – преминаването на антропоним, топоним, хидроним или ороним в ойконим (Жучкевич / Zhuchkievich 1968: 23; Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 1997/1998: 56; Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2002a: 275).

Простите ойконими могат да бъдат: а) първични, т.е. възникнали без афиксални изменения, или б) вторични, получени чрез афиксални промени (префиксални и/или суфиксални).

Съставните (двуосновните, двукомпонентни, рядко триосновни словосъчетания) ойконими са най-често словосъчетания от: а) прилагателно + съществително. По-рядко срещан структурен тип представляват ойконимите от б) числително и съществително; в) предлог и съществително; г) съществително и съществително; д) глагол и съществително, или названия тип е) композита; ж) двуосновни/двукомпонентни антропоними.

Най-често срещаните структурни типове ойконими, представени и в *Българския топонимен речник*, са следните:

1. Прости ойконими

1.1. Ойконими, възникнали от готови нарицателни или прилагателни без афиксални изменения, които в повечето случаи означават географски термин, растителен или животински вид или название с културно-историческо значение. Напр.: *Блато*, *Бор*, *Бреза*, *Брест*, *Брод*, *Бряст*, *Врата*, *Върба*, *Вртоп*, *Глава*, *Грамада*, *Драка*, *Дрен*, *Езеро*, *Иглика*, *Котка*, *Круша*, *Кутела*, *Кула*, *Лале*, *Ливада*, *Лоза*, *Лъка*, *Лъга*, *Между*, *Мечка*, *Могила*, *Мост*, *Пещера*, *Пресека*, *Преспа*, *Пчела*, *Ракита*, *Ребро*, *Роза*, *Рът*, *Скала*, *Сноп*, *Стража*, *Топола*, *Трън*, *Хума*, *Църква*, *Чайка*, *Чешма*, *Шипка*, *Шума*, *Ягода*, *Ясен*. Те могат да бъдат в единствено или в множествено число. Прави впечатление и

големият брой имена, които са членувани: *Баните*, *Болтата*, *Буката*, *Водата*, *Градът*, *Драката*, *Дрента*, *Дрянът*, *Дъбравата*, *Кориите*, *Коритата*, *Корията*, *Кулата*, *Лозето*, *Локвата*, *Махалата*, *Могилите*, *Мъртвината*, *Пирамидата*, *Полето*, *Потока*, *Равнината*, *Сливата*, *Совата*, *Столът*, *Стражата*, *Стругът*, *Урвата*, *Чуката*, *Шумата*.

Има и много нови ойконими, възникнали по административен начин: *Бъдеще*, *Дружба*, *Звезда*, *Лебед*, *Победа*, *Подкрепа*, *Свобода*, *Сполука*, *Труд.*

Ойконими от изконни (първични) прилагателни: *Бела*, *Бяла*, *Висока*, *Високите*, *Дълбоки*, *Равен*, *Равна*, *Тънкото*, *Червен*, *Червена*, *Черна.*

Някои от ойконимите са получени чрез трансонимизация: *Арда* (от хидроним), *Вихрен* (от ороним), *Люлин* (от ороним), *Места* (от хидроним), *Пирин* (от ороним), *Светля* (от хидроним), *Струма* (от хидроним), *Янтра* (от хидроним).

1.2. Отантропонимни ойконими

а) имена, възникнали направо от лични имена: *Ангеларий*, *Асен*, *Батин*, *Белчин, Берсин, Боголин*, *Боряна*, *Боян*, *Братан*, *Бъта*, *Венелин*, *Войсил*, *Вокил*, *Вукан*, *Вълкан*, *Горан*, *Дреатин*, *Душка*, *Драгана* (ж. или м. ЛИ, род.-винит. форма), *Драгоил*, *Друган*, *Ефрем*, *Женда*, *Искрил*, *Калоян*, *Климент*, *Константин*, *Кракра*, *Крум*, *Миле*, *Младен*, *Момчил*, *Нане*, *Негован*, *Никудин*, *Пресиян*, *Първан*, *Радуил*, *Самуил*, *Страхил*, *Яна*;

б) селищни имена, възникнали от родови имена или прякори: *Вълкович*, *Гюргич*, *Кръстевич*, *Мандлич*, *Михалич*, *Пишурка*, *Попович*, *Ценович*;

в) селищни имена, пазещи родително-винителна форма при личните имена: *Димча*, *Драгана (?)*, *Иванча*, *Любча*, *Миленча*, *Проданча*, *Станча.*

1.3. Прости, вторични ойконими

1.3.1. Ойконими от вторични прилагателни:

а) прилагателни на *-ен* > *-ьн*, *-а*, *-о*: *Ветрен*, *Воден*, *Водна*, *Върбен*, *Дебрен*, *Дъбен*, *Жедна*, *Железна*, *Желязна* (Малка и Голяма), *Жеравна*, *Житен*, *Земен*, *Зимен*, *Камен*, *Камена*, *Каменна*, *Китна*, *Коритен*, *Кортен*, *Костен*, *Кресна*, *Лещен*, *Липен*, *Лопушна*, *Овощна*, *Оградна*, *Пещерна*, *Плевен*, *Просена*, *Пчелно*, *Пъстрен*, *Ракитна*, *Рибен*, *Роено*, *Секирна* (Горна и Долна), *Скравена*, *Сливен*, *Средищна*, *Сребърна*, *Средна*, *Студена*, *Теплен*, *Трявна*, *Търна*, *Храсна*, *Шумен*, *Ямна*, *Яребична*, *Ястребна*;

б) прилагателни на *-ево*, *-ово/-ьово*, *-ова*: от нарицателно: *Градево*, *Брестова*, *Дъбова*, *Црешньово*; от ЛИ или РИ: *Бельово*, *Драгомирова*, *Иваново.* По принцип това са имена елипса, получени при отпадането на втората част от названието (Дуриданов / Duridanov 1958: 144 – 145, 180 – 181);

в) прилагателни на *-ино*: *Бабино*, *Върбино*, *Рибино*, *Розино*, *Савино*. Имената също са тип елипса;

г) прилагателни с *-ьск-*: (от нарицателно, от ЛИ или Пр). Една част от ойконимите са възникнали чрез трансонимизация и в основата си имат друг топоним, хидроним или ороним: *Алиговска*, *Байкалско*, *Балабанска*, *Баниска*, *Барутинска, Билянска, Блатска*, *Богомолско*, *Бозвелийско*, *Боровско*, *Вировско*, *Габърска*, *Горска*, *Градско*, *Дядовско*, *Дрянска*, *Еленска*, *Илийско*, *Калчевска*, *Карамичевска*, *Карловско*, *Княжевско*, *Конска*, *Крушевска*, *Кърчовско*, *Майско*, *Митовска*, *Небеска*, *Павелско*, *Пеевско*, *Печинска*, *Попска*, *Райковска*, *Русалско*, *Скалско*, *Смолско*, *Соколско*, *Средска*, *Средско*, *Терзийско*, *Топчийско*, *Халваджийско*, *Чорбаджийско*, *Шаренска*. От РИ, ФИ, Пр: *Балкански*, *Бенковски*, *Векилски*, *Ивански*, *Левски*, *Раковски*, *Савойски*, *Сандански*, *Смирненски*, *Стамболийски*, *Църковски*;

д) има една голяма група ойконими, които са на границата между диалектното и ономастичното словообразуване. Сред тях попадат ойконими с наст. *-ец, -ица, -ка* (названията могат да са изцяло от умалителни имена), *-ар*, *-ак*, *-ина*, *-ище* (често срещани форманти в българските диалекти и в книжовния ни език):

-ец: *Градец*, *Долец*, *Здравчец*, *Ломец*;
-ица: *Върбица*, *Горица*, *Речица*, *Църквица*;

-ка: *Върлинка*, *Градинка*, *Гулийка*, *Калинка*, *Крушка*, *Луличка*, *Рекичка*, *Сливка*, *Снежинка*, *Срединка*, *Тополка*, *Цирка*, *Черешка*;

-че, *-це*: *Глумче*, *Друмче*, *Изворче*, *Звънче*, *Конче*, *Лесиче*, *Островче*, *Поточе*, *Рогозче*, *Селце*, *Сенце*, *Тютюнче*;

-ак: *Брестак*, *Брестака*, *Букак*, *Върбак*, *Габрака*, *Голак*, *Горунака*, *Граничак*, *Лещак*, *Орешак*, *Ръждак*, *Скалак*, *Сливак*, *Сърнак*, *Търнак*;

-як: *Враняк*, *Гривяк*, *Козяк*;

-ек: *Вълчек*, *Сливек*, *Чурек*;

-ина: *Ведрина*, *Върлина*, *Градина*, *Долина*, *Зимовина*, *Кривина*, *Медовина*, *Падина*, *Ровина*, *Рудина*, *Рътлина*, *Садина*, *Седловина*, *Слатина* (Бяла, Лява), *Средина*, *Сушина*, *Целина*. Посредством наставката *-ина* се образуват имена за места, както и увеличителни имена (Кочев / Kochev 1971: 159, 174). При някои ойконими, завършващи на *-ина*, е трудно да се определи дали са възникнали от нарицателно или от ЛИ, възможно е също някои от тях да са прилагателни, тип елипса: *Веселина*, *Детелина*, *Добрина*, *Звезделина*, *Златина*, *Калина*, *Калотина*, *Коркина*, *Кръстина*, *Малина* (Горна и Долна), *Радотина*, *Светлина*, *Севдалина*, *Снежина*, *Ялботина*;

-ище: *Банище*, *Градище*, *Гърбище*, *Дворище*, *Калище*, *Пепелище*, *Оброчище*, *Плазище*, *Пчелище*, *Скалище*, *Солище*, *Требище*, *Търговище*, *Церовище*, *Цървище*;

е) ойконими, образувани с типични ономастични форманти:

-ец (-ев-ец, -ов-ец): *Бобовец*, *Гергевец*, *Глоговец*, *Голец*, *Гълъбец*, *Дебелец*, *Дунавец*, *Дъбовец*, *Крушевец*, *Плешивец*, *Радовец*, *Ръжавец*, *Садовец*, *Соколец*;

-ица (*-ав-ица*, *-ница*, *-ев-ица*, *-ов-ица*, *-ов-ница*, *-щица*): *Белица*, *Блатешница*, *Белащица*, *Перущица*, *Глоговица*, *Габровница*. Твърде вероятно е при една част от имената да става въпрос за готови нарицателни;

-ик, *-ник*: (Заимов / Zaimov 1961: 218): *Брезник*, *Главник*, *Гълъбник*, *Дъбник* (Горни, Долни), *Мраченик*, *Перник*, *Расник*, *Робник*, *Садовик*, *Столник*, *Травник*;

-ка: (Заимов / Zaimov 1961: 158): *Глогинка*, *Глушка*, *Дъбравка*, *Казанка*, *Косарка*, *Лесичарка*, *Лещарка*, *Моравка*, *Осларка*, *Поточарка*, *Секирка*, *Чукарка*, *Чурка*, *Усойка*; от ЛИ или Пр: *Багрянка*, *Беснурка*, *Божурка*, *Добромирка*, *Звънарка*, *Еленка*, *Копринка*, *Латинка*, *Маринка*, *Радинка*, *Телчарка*, *Чобанка*.

За разлика от умалителните имена с наставка *-ка* в топонимията, респективно в ойконимията, с нея обикновено се назовава определен обект (нива, ливада, гора) на някой собственик и така наставката придава притежателност (напр. *Чобанка*). Само в тези случаи границата между топонимното и диалектното словообразуване е по-отчетлива. Но ако формата на ойконима съвпада с умалителната форма за женско ЛИ (напр. *Маринка*, *Радинка*), на практика е невъзможно да се определи кой е изходният вариант. В останалите случаи е много трудно да се прецени дали названието е възникнало от съответното нарицателно с топонимна наставка *-ка* или е изцяло от умалително име (напр. *Чукарка* може да е от умал. от *чукар* или да означава имот, имоти в м. *Чуката)*. Някои ойконими са възникнали от лични имена, които означават цветя (напр. *Латинка*). В тези случаи е невъзможно да се посочи дали става въпрос за нарицателното, в случая цвете *латинка*, или за ЛИ *Латинка*.

Голям дял от ойконимната ни система заемат жителските имена. Това са названията с наставки *-ци* (*-ев-ци*, *-ов-ци*, *-ен-ци*, *-ин-ци*), *-ане* (*-яне*, *-ене*). Този тип имена е разгледан подробно в нашата ономастична литература (Заимов / Zaimov 1967);

-ане, *-ани*, *-яне*, *-яни*, *-чани*, *-чане*, *-овчани*: *Биволяне*, *Воденичане*, *Горичане*, *Иваняне*, *Кобиляне*, *Кокаляне*, *Кокошане*, *Меляне*, *Могиляне*, *Пищане*, *Тополяне*;

-ене: *Белене*, *Брестовене*, *Гложене*, *Гъбене*, *Девене*, *Дъбене*, *Зойчене*, *Крушовене*, *Научене*, *Новачене*, *Петревене*, *Радовене*, *Тлачене*, *Хубавене*.

При една част от тези имена се наблюдават фонетични дублети (Рубцова / Rubtsova 1988: 56): *Подуяне*/*Подуене*, *Челопечене*/*Челопечане*, *Казичене*/*Казичане*. В наши дни това поражда проблеми с техния правопис.

-ци, *-ев-ци*, *-ов-ци*, *-ен-ци*, *-ин-ци*: *Багренци*, *Бусманци*, *Главанци*, *Горочевци*, *Гълъбовци*, *Дерманци*, *Жиленци*, *Кожинци*, *Мракетинци*, *Ноевци*, *Плачковци*.

Прави впечатление особената продуктивност на един тип ойконими, възникнали от прякори или деятелни имена, които не са доразвити като жителски имена. Често те са в мн. ч. и са членувани:

-аре: *Биволаре*, *Брегаре*, *Видраре*, *Гнездаре*, *Говедаре*, *Железаре* (Ново, Старо), *Козаре*, *Крушаре*, *Маджаре*, *Оризаре*, *Сватбаре*, *Скутаре*, *Соколаре*, *Сунгурларе*, *Чехларе*;

-ари: *Брадвари*, *Гайдари*, *Колари*, *Пчелари*, *Седлари.*

Членувани ойконими, предимно от Пр, ЛИ или етноним: *Азманите*, *Вратарите*, *Армените*, *Баланите*, *Боженците*, *Беломъжите*, *Казаците*, *Куманите*, *Мишкарете*, *Певците*, *Семерджиите*, *Терзиите*, *Тодореците*, *Торбалъжите*, *Узуните*, *Хаджиите*, *Шопите*, *Юнаците*. Малка част от ойконимите са създадени по турски образец: *Бозаджии*, *Калайджии*, *Катранджии*, *Памукчии*, *Топчии*;

-прил. с *-jь: Говежда*, *Другань* (Заимов / Zaimov 1973).

По-рядко срещани онимни форманти, с които също са образувани ойконими:

-ава, *-ява*: *Желява*, *Кошава*, *Красава*, *Кръстава*, *Ощава*, *Тепава*, *Търнава* (Дуриданов, 1958, 245 – 250);

-ан, -ян: *Брежана*, *Ръжана* (Дуриданов / Duridanov 1958: 221 – 224);

-ач(а): *Дългач*, *Косача*, *Рогач* (Дуриданов / Duridanov 1958a: 344 – 352);

-еш: *Врачеш*, *Голеш*, *Губеш*, *Жълтеш*, *Макреш*, *Мокреш*, *Ореш*, *Падеш* (Дуриданов / Duridanov 1958a: 220 – 236; Заимов / Zaimov 1961: 216 – 218);

-им: *Борима*, *Вардим*, *Кричим*, *Обидим*, *Цалим* (Симеонов / Simeonov 1963: 136);

-ич: *Требич* (Заимов / Zaimov 1963: 155);

-ия: *Бария*, *Златия*, *Лисия*, *Метохия*, *Турия*, *Факия*;

-ош: *Колош*, *Лобош*, *Мъзгош*, *Рогош*, *Фролош* (Дуриданов / Duridanov 1958, 236 – 238);

-уш(а): *Добруша*, *Малуша*, *Жълтуша*, *Златуша* (Дуриданов / Duridanov 1958: 238 – 243);

ж) префиксално-именен тип ойконими (Дуриданов / Duridanov 1960: 121 – 184): *Завала*, *Загора* (Нова и Стара), *Загоре*, *Занога*, *Заселе*, *Охрид*, *Подвис*, *Подвръх*, *Подгоре*, *Подлее*, *Покрайна*, *Поморие*, *Превала*, *Прекръсте*, *Проглед*, *Пролаз*, *Разлог*;

з) ойконими от числителни имена: *Четрока.*

2. Съставни (двуосновни/двукомпонентни ойконими)

2.1. Съставни ойконими, образувани от прилагателно + съществително:

а) ойконими с първа част изконни (първични) или производни (вторични) прилагателни. Някои от прилагателните са по старото сложно склонение: *Бела вода*, *Бело поле*, *Голема/Мала Фуча*, *Голем Върбовник*, *Голем/Малки Цалим*, *Големо/Мало Бучино*, *Горна баня*, *Горна/Долна Брестница*, *Горна/Долна Врабча*, *Горна/Долна Мелна*, *Горно/Долно Кобиле*, *Горно/Долно Тлъмино*, *Горно/Долно Уйно*, *Добри лаки*, *Долно село*, *Зелен дол*, *Куса врана*, *Мала Раковица*, *Мало Белово*, *Мало село*, *Нова Тополница*, *Ново бърдо*, *Ново село*, *Право бърдо*, *Стара Кресна*, *Старо село*, *Червен дол*.

По старото сложно склонение: *Горни/Долни Кор/и/тен*, *Горни/Долни Лозен*, *Горни/Долни Орман*, *Горни/Долни Раковец*, *Дебели лаг*, *Добри дол*, *Долни край*, *Зелениград*, *Зли дол*, *Каси лаг*, *Крайни дол*, *Мали Върбовник*, *Рани луг*, *Стари дол*, *Су/х/и дол*, *Топли дол*, *Червени брег.*

б) синтактично съчетание прилагателно + съществително, като прилагателното е със суфикси *-ин*, *-ьн-*, *-ево*, *-ово*, *-/ь/ск-*, *-jь*: *Берин извор*, *Бобов дол*, *Богданов дол*, *Болев дол*, *Вучи дел*, *Габров дол*, *Гоин дол*, *Госпожино поле*, *Рашка Гращица*, *Селищен дол*, *Смиров дол*, *Сръбски Самоков*, *Самуилова крепос/т/*, *Струмски чифлик*, *Студен извор*, *Тонско дабе*, *Ясенов дел.*

Производни от друг оним: *Бански дол*, *Брезнишки извор*, *Грълска падина*, *Каменишка Скакавица*, *Нови Искър*, *Рилски манастир*, *Сапарева баня.*

Втори части на двуосновните ойконими:

градище: *Голямо градище*, *Красно градище*, *Крумово градище*, *Малко градище*, *Ново градище*, *Средно градище*;

село: *Ново село*, *Крайно село*, *Момино село*, *Равно село*, *Старо село*;

махала: *Балкан махала*, *Бацова махала*, *Василковска махала*, *Горна махала*, *Делова махала*, *Дъбова махала*, *Извор махала*, *Киркова махала*, *Княжева махала*, *Любенова махала*, *Нова махала*, *Средна махала*, *Сталийска махала*, *Шипикова махала*;

крепост: *Горна крепост*, *Долна крепост*, *Самуилова крепост*;

манастир: *Голям манастир*, *Клисурски манастир*, *Малък манастир*, *Рилски манастир*;

река: *Бабинска река*, *Бяла река*, *Ерма река*, *Казашка Река*, *Каменна река*, *Клъшка река*, *Козя река*, *Костена река*, *Крива река*, *Лева река*, *Лява река*, *Манаселска река*, *Нова Бяла река*, *Сива река*, *Стара Река*, *Черешовска река*;

речка: *Горна Бела речка*, *Долна Бела речка*, *Стара речка*;

вода: *Бяла вода*, *Вонеща вода*, *Голяма вода*, *Синя вода*, *Сладка вода*, *Кулина вода*, *Червена вода*, *Черна вода*;

дол: *Богданов дол*, *Злидол*, *Кралев дол*, *Смиров дол*, *Сухиндол*, *Царев дол*, *Широки дол*;

извор: *Болярски извор, Български извор, Нови извор*;

бара: *Голяма бара*, *Крива бара*, *Тънка бара*, *Цветкова бара*, *Слана бара*;

баня: *Горна баня*, *Долна баня*, *Павел баня*, *Сапарева баня*;

брег: *Бели брег*, *Червен брег*;

бряг: *Бели бряг*, *Жълт бряг*, *Жълти бряг*, *Камен бряг*, *Черни бряг*;

бани: *Белчински бани*, *Нареченски бани*, *Минерални бани*, *Старозагорски бани*;

брод: *Бели брод*, *Костинброд*, *Лютиброд*, *Царев брод*;

ливада: *Баева ливада*, *Дълга ливада*, *Нова ливада*, *Златна ливада*;

лаг<лъг: *Дебели лаг*, *Касилаг (Касилак)*, *Осеновлаг*, *Търновлаг*;

луг: Рани луг;

лука <лъка: *Дълга лука*, *Горна лука*;

лъка: *Войкова лъка*, *Милчина лъка*, *Широка лъка*;

лаки: *Добри лаки*;

могила: *Висока могила*, *Горнова могила*, *Дервишка могила*, *Овча могила*, *Орлова могила*, *Остра могила*, *Плоска могила*, *Райкова могила*, *Червена могила*;

колиби: *Бочеви колиби*, *Градсковски колиби*, *Душевски колиби*, *Средни колиби*, *Халовски колиби*;

нива: *Златна нива*, *Черна нива*;

рог: *Златен рог*, *Кози рог*;

гора: *Равна гора*, *Черна гора*;

-град: *Асеновград*, *Благоевград*, *Ботевград*, *Бузовград*, *Велинград*, *Вишовград*, *Димитровград*, *Згориград*, *Зелениград*, *Ивайловград*, *Крумовград*, *Момчилград*, *Новград*, *Радинград*, *Разград*, *Свиленград*, *Симеоновград*, *Тополовград*, *Триград*;

черква/църква: *Бяла черква*, *Мала църква*;

локва: *Червена локва*;

паланка: *Бяла паланка*;

скала: *Червена скала*, *Черна скала*;

поляна: *Букова поляна*, *Българска поляна*, *Бяла поляна*, *Висока поляна*, *Вълча поляна*, *Длъшка поляна*, *Добра поляна*, *Драшкова поляна*, *Малка поляна*, *Ниска поляна*, *Селска поляна*, *Царева поляна*, *Широка поляна*;

поле: *Бело поле*, *Бяло поле*, *Вълче поле*, *Горно поле*, *Долно поле*, *Дълго поле*, *Етрополе*, *Златополе*, *Камено поле*, *Криво поле*, *Марино поле*, *Равно поле*, *Сливо поле*, *Съдийско поле*, *Черно поле*, *Широко поле*, *Ясно поле*;

рид: *Жълти рид*, *Сини рид*, *Черни рид*;

рът: *Дебели рът*, *Енев рът*, *Златирът*, *Илаков рът*, *Средни рът*, *Тънки рът*;

връх: *Камен връх*, *Лиси връх*, *Сини връх*, *Черни връх*;

дял: *Дебел дял*, *Добри дял*, *Камен дял*, *Кладни дял*, *Черни дял*;
проход: *Бучин проход*, *Момин проход*;
кладенец: *Бял кладенец*, *Меден кладенец*, *Сив кладенец*, *Овчи кладенец*, *Сладък кладенец*, *Студен кладенец*.

2.2. Числително и съществително, много рядко: *Две могили*, *Две тополи*, *Пет могили*, *Триводици*, *Триград*, *Три могили*.

2.3. Композита: *Белозем*, *Бистроглед*, *Вълчедръм*, *Вълчитрън*, *Голобрад*, *Доброглед*, *Жабокрът*, *Житосвят*, *Златоврьх*, *Златоклас*, *Кладоруб*, *Краводер*, *Кривонос*, *Плакудер*, *Рудозем*, *Самокитка*, *Сеноклас*, *Сенокос*, *Сладкодум*, *Сланотрън*, *Средногрив*, *Средорек*, *Сухозем*, *Сухострел*, *Челопек*, *Черновръх*, *Чернолик*, *Чернооки*, *Чуковезер*.
-гор(а): *Звегор*, *Пъстрогор*, *Равногор*, *Сърнегор*, *Черногор*;
-сел(о): *Вълкосел*, *Златосел*, *Новосел*, *Старосел*.

2.4. Глагол в повелително наклонение и съществително: *Браниполе*, *Палилула*, *Пържиграх*. Типът е старинен и общославянски. Среща се в топонимията на руски, полски, украински, чешки, словашки, сърбохърватски и други славянски езици. Тези имена означават или посочват какво се прави, какво е възможно или трябва да се прави в местността, като действието произлиза от особеностите ѝ (Заимов / Zaimov 1959: 34; Лалчев / Lalchev 1999: 303 – 309; Данчева / Dancheva 2012: 276 – 278).

2.5. От двуосновни лични имена: *Айдемир*, *Алтимир*, *Безмер*, *Белослав*, *Богдан*, *Богомил*, *Борислав*, *Велислав*, *Владимир*, *Владислав*, *Горнослав*, *Губислав*, *Добродан*, *Добромир*, *Долнослав*, *Драгодан*, *Драгомир*, *Звенимир*, *Казимир*, *Красимир*, *Крачимир*, *Маломир*, *Молорад*, *Пленимир*, *Праволюб*, *Православ*, *Преслав*, *Радомир*, *Светослав*, *Сеслав*, *Срацимир*, *Страшимир*, *Тихомир*, *Царимир*, *Чудомир*. По-голяма част от имената са дадени административно, така че за прилагателни с *-jь* не би могло да се говори.

2.6. От ЛИ и нарицателно с втора част *войвода*: *Ангел войвода*, *Драгаш войвода*, *Злати войвода*, *Инджe войвода*, *Радан войвода*, *Стоил войвода*, *Страхил войвода*.

2.7. От нарицателно и ЛИ: *Баба Тонка*, *Баба Стана*, *Генерал Тодоров*, *Екзарх Йосиф*, *Професор Златарски*, *Цар Асен*, *Цар Самуил*, *Хаджи Димитър*, *Хан Крум*.

2.8. От определение и ЛИ: *Света Петка*, *Свети Никола*.

2.9. От ЛИ и РИ/ФИ: *Александър Стамболийски*, *Васил Друмев*, *Васил Левски*, *Гоце Делчев*, *Иван Димов*, *Колю Ганев*, *Неофит Рилски*, *Петко Славейков.*

Заличените селищни имена за периода 2000 – 2020 г. в голямата си част са възникнали от готови нарицателни или прилагателни без афиксални изменения. В повечето случаи те означават географски термин, растителен или животински вид или название с културно-историческо значение: *Присоето*, *Слатина*, *Бостаните*, *Чуката*, *Китка*, *Дрянът*, *Градинка*, *Бързея*. Към простите, вторични ойконими спада СелИ *Каменско*, прилагателно с *-ьск-*, образувано от нарицателно. Най-много заличени селища носят отантропонимни имена. Голяма част от тези ойконими представляват прости отантропонимни названия, образувани от ЛИ, РИ или Пр с различна наставка: *Мириовец*, *Драгоица*, *Каменско*, *Нановица*, *Балабанчево*, *Бедрово*, *Гюргево*, *Черневото*.

Някои от заличените селищни имена са възникнали от прякори/прозвища: *Джокари*, *Железари*, *Мишкарете*; от жителски имена: *Мачковци*, *Мързян*, от по-старо *Мързяне*.

Среща се и един твърде рядък тип название – прост ойноним, образуван от числително: *Четрока*. Освен прости сред заличените селищни имена има и някои съставни ойконими, образувани от прилагателно + съществително: *Козин дол*, а също и от ЛИ + нарицателно: *Халовски колиби*.

Сред заличените селищни имена има и едно име, наложено по административен път: *Фабрика*.

Изводи

- Най-разпространените структурни типове ойконими са: с наст. *-ево* – 270 или 4,9%; с варианта *-ово*, *-ьово* има 660 ойконима, т.е. 12%. Общо 930 ойконима. Внушителният им брой предполага и едно бъдещо по-детайлно изследване.

- Общо 294 ойконима завършват с наст -*ица*. Това прави 6,46%; 19 на -*щица*, 0,4%.
- Не са малко и простите, вторични ойконими, образувани от прилагателни имена с различни суфикси, напр. *Ветрен*, *Воден*. Срещат се и имена от префиксално-именен тип, напр. *Загоре*, *Занога*, *Подвръх*.
- Най-често срещаните втори части в българската ойконимия са: *дол* – 1,2%, *град* – 0,5%, *поле* – 0,4%, *река* – 0,3%, *село* – 0,3%, *махала* – 0,2%.
- Най-много заличени селищни имена са едносъставни по структура: *Слатина*, *Бостаните*, *Чуката*, *Каменско*. Голяма част от тях са отантропонимни ойконими: *Нановица*, *Балабанчево*.

Съкращения

ЛИ – лично име
м. – местност
МИ – местно име
наст. – наставка
Пр – прякор
РИ – родово име
умал. – умалително
ФИ – фамилно име

Цитирана литература / References

Данчева 2012: Данчева, Н. За структурните и словообразувателните особености на микротопонимите. – В: *Научни трудове на ПУ, Филология*, т. 50, кн. 1, с. 270 – 292. (Dancheva 2012: Dancheva, N. Za strukturnite i slovontazuvatelnite osobenosti na mikrotoponimite. – In: *Nauchni trudove na PU, Filologiya*, t. 50, kn. 1, s. 270 – 292.)

Димитрова-Тодорова 1997/1998: Димитрова-Тодорова, Л. Структурни типове еднокоренни български ойконими в съпоставка със западнославянски ойконими. – В: *Български език*, № 1, с. 55 – 60. (Dimitrova-Todorova 1997/1998: Dimitrova-Todorova, L. Strukturnite tipove ednokorenni balgarski oykonimi v sapostavka sas zapadnoslavyanski oykonimi. – In: *Balgarski ezik*, № 1, s. 55 – 60.)

Димитрова-Тодорова 2003: Димитрова-Тодорова, Л. Структурни типове съставни български ойконими в съпоставка със западнославянски ойконими (Принос към славянския ономастичен атлас). – *Български език*, № 2 – 3, с. 48 – 55. (Dimitrova-Todorova 2003: Dimitrova-Todorova, L. Strukturni tipove sastavni balgarski oykonimi v sapostavka sas zapadnoslavyanski oykonimi (Prinos kam slavyanskiya onomastichen atlas). – *Balgarski ezik*, № 2 – 3, s. 48 – 55.)

Димитрова-Тодорова 2011: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствените имена в България. Изследвания, анализ, проблеми.* София: Емас. (Dimitrova-Todorova 2011: Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Balgaria. Izsledvaniya, analiz, problemi*. Sofia: Emas.)

Дуриданов 1958: Дуриданов, И. За някои редки словообразователни типове в българската топопимия с успоредици от другите славянски езици. – В: Георгиев, Вл. и др. (ред.). *Славистичен сборник. По случай IV междунар. конгрес на славистите в Москва*. Т. 1, с. 207 – 250. (Duridanov 1958: Duridanov, I. Za nyakoi redki slovoobrazovatelni tipove s usporeditsi s drugite slavyanski ezitsi. – In: Georgiev, Vl. i dr. (red.) *Slavistichen sbornik. Po sluchay IV mezhdunar. kongres na slavistite v Moskva*. T. 1, s. 207 – 250.)

Дуриданов 1958а: Дуриданов, И. Топонимичните -č- суфикси в южнославянските езици. – В: *Български език*, № 4 – 5, с. 343 – 356. (Duridanov 1958a: Duridanov, I. Toponimichnite -č- sufiksi v yuzhnoslavyanskite ezitsi. – In: *Balgarski ezik*, № 4 – 5, s. 343 – 356.)

Дуриданов 1960: Дуриданов, И. Префиксално-именният тип в български и неговото значение за топонимичната стратиграфия. – В: *Onomastica*, № 10 – 11, s. 121 – 184. (Duridanov 1960: Duridanov, I. Prefiksalno-imenniyat tip v balgarski i negovoto znachenie za toponimichnata stratigrafiya. – In: *Onomastica*, № 10 – 11, s. 121 – 184.)

Жучкевич 1968: Жучкевич, В. *Общая топонимика*. 3-е изд. 1980. Минск: Вышэйшая школа. (Zhuchkevich 1968: Zhuchkevich, V. *Obshchai͡a toponimika*. 3-e izd. 1980. Minsk: Vyshėĭshai͡a shkola.)

Заимов 1959: Заимов, Й. *Местните имена в Пирдопско.* София: БАН. (Zaimov 1959: Zaimov, Y. *Mestnite imena v Pirdopsko*. Sofia: BAN.)

Заимов 1961: Български топонимични наставки. Първа част. – В: *Onomastica*, № 1 – 2, s. 195 – 220. (Zaimov 1961: Zaimov, Y. Balgarski toponimichni nastavki. Parva chast. – In: *Onomastica*, № 1 – 2, s. 195 – 220.)

Заимов 1963: Български топонимични наставки. Втора част. – В: *Onomastica*, № 1 – 2, s. 133 – 162. (Zaimov 1963: Zaimov, Y. Balgarski toponimichni nastavki. Vtora chast. – In: *Onomastica*, 1 – 2, s. 133 – 162.)

Заимов 1967: Заимов, Й. *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия.* София: БАН. (Zaimov 1967: Zaimov, Y. *Zaselvane na balgarskite slavyani na Balkanskiya poluostrov. Prouchvane na zhitelskite imena v balgarskata toponimiya*. Sofia: BAN.)

Заимов 1973: Заимов, И. *Български географски имена с -jь.* София: БАН. (Zaimov 1973: Zaimov, Y. *Balgarski geografski imena s -jь.* Sofia: BAN.)

Ковачев 1982: Ковачев, Н. *Българска ономастика (спецкурс)*. Велико Търново: ВТУ. (Kovachev 1982: Kovachev, N. *Balgarska onomaskita (spetskurs)*. Veliko Tarnovo: VTU.)

Кочев 1971: Кочев, И. Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име. – В: *Известия на ИБЕ*, 20, с. 107 – 187. (Kochev 1871: Kochev, I. Dialektni kategorii i tipove pri slovoobrazuvaneto na sashestvitelnoto ime. – In: *Izvestiya na IBE*, 20, s. 107 – 187.)

Лалчев 1999: Лалчев, Др. Някои структурни и семантични черти на един словообразувателен тип композитни топоними в българската ономастика. – В: Балтова, Ю. и др. (отг. ред.). *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 303 – 310. (Lalchev 1999: Lalchev, Dr. Nyakoi strukturni i semantichni cherti na edin slovoobazuvatelen tip kompozitni toponimi v balgarskata onomastika. – In: Baltova, Yu. i dr. (otg. red.). *Aktualni problemi na balgarskoto slovoobrazuvane*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, s. 303 – 310.)

Миков 1943: Миков, В. *Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места.* София: Печатница Хр. Г. Данов. (Mikov 1943: Mikov, V. *Proizhod i znachenie na imenata na nashite gradove, sela, reki, planini i mesta*. Sofia: Pechatnitsa Hr. G. Danov.)

Михайлов 2010: Михайлов, П. *Възпоменателни селищни имена в Пловдивска област*. Велико Търново: Астарта. (Mihaylov 1910: Mihaylov, P. *Vazpomenatelni selishta v Plovdivska oblast*. Veliko Tarnovo: Astarta.)

Младенов 1927: Младенов, Ст. Имена на седем български столнини. – В: *Българска мисъл*, 2, № 7 – 8, с. 485 – 493. (Mladenov 1927: Mladenov, St. Imena na sedem balgarski stolini. – V: *Balgarska misal*, 2, 7 – 8, с. 485 – 493.)

НРНМ, НСИ. < https://nsi.bg/nrnm/> [26.11.2021] (NRNM, NSI. < https://nsi.bg/nrnm/> [26.11.2021])

НРНМ, НСИ, https://www.nsi.bg/nrnm/index.php?ezik=bul&f=4&date1=01.01.2000&date=31.12.2020&unit_kind=1_1&evt_kind=16 [26.11.2021]

(NRNM, https://www.nsi.bg/nrnm/index.php?ezik=bul&f=4&date1=01.01.2000&date=31.12.2020&unit_kind=1_1&evt_kind=16 [26.11.2021])

Намерански 1991: Намерански, Н. *Имената на селищата в Берковско, Михайловградско и Ломско*. София: Издателска къща „Иван Вазов“ (Nameranski 1991: Nameranski, N. *Imenata na selishtata v Berkovsko, Mihaylovgradsko i Lomsko.* Sofia: Izdatelska kashta „Ivan Vazov“.)

Рубцова 1988: Рубцова, З. Типы варьирования в белорусской и русской топонимии (к вопросу о поисках нормы). – В: Суперанская, А. (отв. ред.). *Ономастика. Типология. Стратиграфия.* Москва: Наука с. 52 – 65. (Rubtsova 1988: Rubtsova, Z. Tipy var'irovanija v belorusskoj i russkoj toponimii (k voprosu o poiskah normy). – In: Superanskaja, A. (otg. Red.) *Onomastika. Tipologija. Stratigrafija*. Moskva: Nauka, s. 52 – 65.)

Симеонов 1963: Симеонов, Б. Местните названия на *-им: Кричим* и др. – В: *Български език*, № 2, с. 132 – 137. (Simeonov 1963: Simeonov, B. Mestnite imena na *-im*: *Krichim* i dr. – In: *Balgarski ezik*, № 2, s. 132 – 137.)

Суперанская 1973: Суперанская, А. *Общая теория имени собственного.* Москва: Наука. (Superanskaja 1973: Superanskaja, A. *Obshchtaja teorija imeni sobstvennogo*. Moskva: Nauka.)

Чолева-Димитрова 1991: Чолева-Димитрова, А. Ойконимите в турски документи от XV-XVI в. – В: *Български език*, № 6, с. 579 – 583. (Choleva-Dimitova 1991: Choleva-Dimitova, A. Oykonimite v tuski dokumenti ot XV-XVI v. – In: *Balgarski ezik*, № 6, с. 579 – 583.)

Чолева-Димитрова 2001: Чолева-Димитрова, А. Селищните имена през XX век (Промени на ойконимите в западната част на Софийска област от 1934 г. до наши дни). – В: Радева, В. (съст.). *Българският език през XX век*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 312 – 322. (Choleva-Dimitova 2001: Choleva-Dimitova, A. Selishtni imena prez XX vek (Promeni v oykonimite v zapadnata chast na Sofiyska oblast ot 1934 g. do nashi dni). – In: Radeva, V. (sast). *Balgarskiyat ezik prez XX vek*. Sofia: AI „Prof. M. Dinov“, s. 312 – 322.)

Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник.* София – Москва: Пенсофт. (Choleva-Dimitova 2002: Choleva-Dimitova, A. *Selishtni imena v Yugozapadna Bulgaria*. Izsledvane. Rechnik. Sofia – Moskva: Pensoft.)

Чолева-Димитрова 2002а: Чолева-Димитрова, А. Селищните имена в България. (Наблюдения върху структурните модели). – В: Кювлиева, В., Крумова-Цветкова, Л. (ред.). *Найден Геров в историята на българската наука и култура*. София: АИ „Марин Дринов“, с. 274 – 283. (Choleva-Dimitova 2002a: Choleva-Dimitova, A. Selishtnite imena v Balgaria. (Nablyudenia varhu strukturnite modeli). – In: Kyuvlieva, V., Krumova-Tsvetkova, L. (red.). *Nayden Gerov v istoriyata na balgarskata nauka i kultura*. Sofia: AI „Marin Drinov“, s. 274 – 283.)

Чолева-Димитрова 2003: Чолева-Димитрова, А. Някои аспекти при изследване на селищните имена в България. – В: *Български език*, № 2 – 3, с. 116 – 120. (Choleva-Dimitova 2003: Choleva-Dimitova, A. Nyakoi aspekti pri izsledvane na selishtnite imena v Balgaria. – In: *Balgarski ezik*, № 2 – 3, s. 116 – 120.)

Чолева-Димитрова 2005: Чолева-Димитрова, А. За някои особености в развоя на ойконимната система на Югозападна България. – В: Тодоров, Т. (отг. ред.). *Езиковедски проучвания в памет на проф. Йордан Заимов*. София: АИ „Марин Дринов“, с. 101 – 107. (Choleva-Dimitova 2005: Choleva-Dimitova, A. Za nyakoi osobenosti v razvoya na oykonimnata sistema na Yugozapadna Balgaria. – In: Todorov, T. (otg. red.). *Ezikovedski prouchvaniya v pamet na prof. Yordan Zaimov*. Sofia: AI „Marin Drinov“, s. 101 – 107.)

Gutschmidt 1983: Gutschmidt, K. Zur Stuktur der nach 1878 entstandenen bulgarischen Siedlungsnamen – Majtán, M. (red.). *VIII slovenska onomasticka konferencia: Zbornik materialov.* Bratislava etc.: Ped. Fak v Prešove Univ. P. J. Šafárika v Košicach, s. 218 – 226.

Rospond 1957: Rospond, St. *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych.* Wrocław: Państwowe Wydawn. Naukowe.

Rymut 1980: Rymut, K. *Nazwy miast Polski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Taszycki 1946: Taszycki, W. *Słowiańskie nazwy miejscowe. Ustalenie podziału.* Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności.

THE OIKONYMS IN THE BULGARIAN TOPONYMIC DICTIONARY (OBSERVATIONS ON NAME TYPOLOGY)

Anna Choleva-Dimitrova[a], Nadezhda Dancheva[b], MayaVlahova-Angelova[c]
Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

annach@ibl.bas.bg[a], ndancheva@ibl.bas.bg[b], mvlahova@ibl.bas.bg[c]

Abstract. The study examines Bulgarian settlement names included in the Bulgarian Toponymic Dictionary's lexicon, which represent the biggest share of all the dictionary entries. It aims at summarizing the structural types of oikomyms that are to be found in the contemporary Bulgarian oikonymic system. Special attention is also given to names of abandoned or depopulated settlements, whose number is constantly growing, since they continue to be part of the Bulgarian oikonymy. The oikonymic classification proposed here is based on the one traditionally implemented in Bulgarian toponymic research. In the conclusion, the most common structural types of settlement names as well as the most frequent formants are presented.

Keywords: *oikonyms (settlement names), removed names of settlements, structural classification, typology*

Anna Choleva-Dimitrova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Nadezhda Dancheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Maya Vlahova-Angelova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

КЪМ ЕТИМОЛОГИЗУВАНЕТО НА БАЛКАНСКИ ЗАЕМКИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Христина Дейкова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

hristina.deykova@gmail.com

Резюме. В работата се предлага етимологично тълкуване на няколко български диалектни думи, заети от съседни балкански езици (турски и/или румънски). Едната от заемките вече е включена в „Българския етимологичен речник“ (*ферфельо̀* м. ‘непохватен, несръчен човек’), а другите се обясняват за първи път (*хамел* ‘лакомник’, *хамѐль* ‘лаком, ненаситен човек’, *хамеллѝкь* ‘лакомия’, *амѐл* ‘лаком, ненаситен човек, добитък и пр.’, ‘инат, упоритост’, *амѐль* ‘ламтеж’ и производни от тях). Целта е при изясняването на произхода да се обърне внимание на някои проблеми при етимологизуването на балкански заемки в българските говори, които са свързани с установяване на контактния език, намиране на точния чуждоезиков етимон, разкриване на конкретния начин на проникване на заемките. Изтъква се, че за преодоляване на трудностите е необходимо да се изхожда както от конкретната социолингвистична ситуация, така и от особеностите на диалектните фонетични системи, а също и от възможните фонетични и семантични промени в изходния език.

Ключови думи: *български диалектни думи, балкански заемки, проблеми при етимологизуването*

Балканските заемки в българския език проникват в условия на непосредствен езиков контакт, включително двуезичие, като езиковото взаимодействие се осъществява по различно време и на различно място, т.е. в различни контактни ситуации. Поради многостранните и разнопосочни взаимовлияния на Балканите при етимологизуването на балкански заемки в българския език понякога възникват трудности при идентифицирането на съответния контактен език. Много често става въпрос за динамично взаимодействие на диалектно равнище, между отделни диалекти на контактните езици, което определено затруднява откриването на точния чуждоезиков етимон. Проблемите произтичат, от една страна, от фрагментарността или липсата на засвидетелстван диалектен материал в езика източник, евентуално в езика посредник, а от друга, от настъпилите звукови, структурни и/или семантични промени, които заетата дума претърпява в процеса на усвояването и адаптирането си в българския език. Обяснението на звуковите промени налага отчитане на особеностите на диалектните фонетични системи в българския като език приемник. Не са редки обаче случаите, когато думата търпи промени още на чужда диалектна почва в езика източник и това не винаги може да се установи, особено ако тези промени не са засвидетелствани. Заемането по устен път в условия на непосредствено езиково взаимодействие налага отчитането и на конкретния начин на проникване на чуждите думи в езика приемник. По-надолу ще се опитаме да покажем всичко това при изясняването на произхода на няколко български диалектни думи, едната от които вече е получила обяснение в „Българския етимологичен речник“, а другите се етимологизуват за първи път.

В ДА / DA са регистрирани следните диалектни думи: *хамел* ‘лакомник’ (Пчеларово, Добричко), *хамѐль* ‘лаком, ненаситен човек’ (Шумен), *хамеллѝкь* ‘лакомия’ (Шумен)[1], *амѐл* ‘лаком, ненаситен човек, добитък и пр.’ (Кесарево, Горнооряховско), ‘инат, упоритост’ (Сливен), *амѐль* ‘ламтеж’ (Пчеларово, Кърджалийско), *амѐлест* ‘който е много лаком и мъчно се насища’ (Кесарево, Горнооряховско), ‘който е ненаситен’ (Габрово), *амѐлин* ‘гладник’ (гребенски говор, Силистренско), ‘лакомник’ (Пожарево, Тутраканско). Очевидно е, че формите *амѐлест* ‘който е много лаком и мъчно се насища’, ‘който е ненаситен’ и *амѐлин* ‘гладник’, ‘лакомник’ са производни на българска почва от *амѐл*, като първата

[1] Срв. в текст: *Хамеллѝк’у му нѐгу й млòгу гол’àм. Един л’ап не му стѝгạ на ѐдẹнẹ. Енъ кọкòшкạ не му стѝгạ. Хамѐл’ и туйто. Цел’ ден’ сạ тъпчẹ* (ДА / DA).

е образувана с адективен суфикс *-ест*, а втората – със сингулативна наставка *-ин*. Не е ясно обаче коя е първичната форма – *амѐл, амѐль* или *хамел, хамѐль*, тъй като е известно, от една страна, че в голяма част от българските диалекти, вкл. в балкански заемки, началословното *х-* изпада като напр. в диал. *ан* от *хан* (< тур. *han*), диал. *амӯр* от *хамӯр* (< тур. *hamur*), а от друга, че много често, особено при заемки, които започват с гласна, се появява протетично (за избягване на зева) или свръхстарателно *х-* като напр. в диал. *хат* от *ат* (< тур. *at*), *хантерѝи* от *антерѝя* (< тур. *anteri*). Известно е също така, че в българските диалекти е широко застъпено смесването и взаимната замяна на звуковете *х* и *ф*, вкл. в началословие в балкански заемки (вж. Дейкова / Deykova 2020). С други думи, трябва да се има предвид, че е възможно началното *х-* в *хамел, хамѐль* да не е първично, а вторично развило се от *ф-*. От диалектоложките изследвания знаем, че по принцип в мизийските говори, т.е. в Шуменско, Силистренско, Тутраканско, Добричко, началното *х-* изпада, но е известно също така, че старите мизийски говори, които са на изчезване, са примесени с балкански говори, които се разширяват на север, а част от последните пазят началословното *х-* (вж. карта № Ф 132 от БДА, ОТ / BDA, OT 2001: 190). Знае се още, че в Североизточна България е многобройна и групата на тракийските преселници от Сливенско, Ямболско и други райони на Тракия, за говора на които е характерно смесване на *ф* и *х* и взаимната им замяна. Известно е и това, че в родопските говори и в сливенския диалект началното *х-* се пази (Стойков / Stoykov 1993: 121, 215), т.е. ако изходната чуждоезична форма е с начално *х-*, тя би трябвало да се пази в Сливен, но там имаме форма *амѐл.* Същото важи и за Пчеларово, Кърджалийско, където е засвидетелствана форма *амѐль.* И така, смятаме, че формите *амѐл* и *амѐль* са първични и могат да се изведат от турски диалектен израз *ameli azmak* ‘алчен съм, ненаситен съм’ (DS 1993, 1: 238) с първа субстантивна част *amel* ‘работа, извършена от някого, дело, действие, постъпка; работи, извършвани в изпълнение на религиозни заповеди’(< араб. *ʿamāl* ‘работа, действие, дейност’, вж. Stachowski 1975: 18, Tietze 2002: 164) и втора глаголна част *azmak* ‘изпускам си нервите, буйствам, подлудявам; побеснявам, развилнявам се; отклонявам се от пътя; заблуждавам се, греша’ (вж. за тези и други значения на многозначния глагол TPC / TRS 1977: 86), която е отпаднала при заемането на думата. Сравни диал. *àмель* неизм. прил. ‘който е с добра душа и добро сърце’ (Съчанли, Гюмюрджинско, вж. Бояджиев / Boyadzhiev 1971: 7), изведено в Речника на турцизмите в българския език от тур. *amel* ‘дело, действие, постъпка’ (DTB 2002: 9)[2]. Ако думата е заета самостоятелно, може да се допусне семантичен развой: ‘дело, действие, постъпка’ > ‘добро дело, добра постъпка’ (вероятно още на турска диалектна почва) > ‘който прави добри дела, има добри постъпки’ > ‘който е с добра душа и добро сърце’. Възможно е обаче тя да е заета от тур. *amel etmek* ‘действам, постъпвам’ с изпадане на втория глаголен компонент *etmek* ‘правя, извършвам, постъпвам’ и със семантичен развой: ‘действам, постъпвам’ > ‘действам с добро, постъпвам добре’ > ‘който прави добро, постъпва добре’ (след отпадане на глаголния компонент) > ‘който е с добра душа и добро сърце’. Турската дума е заета самостоятелно и в сръбско-хърватското *àmel* ‘работа, постъпка’ (вж. Škaljić 1966: 93, където се привежда пример *Lijepog je amela* ‘той е честен и справедлив’). Относно значението на разглежданите тук думи сравни и тур. диал. *amelsiz* (DS 1993, 1: 238), вариант на диал. *amalsız* ‘алчен, неудовлетворен’ (DS 1993, 1: 236). У Стаховски откриваме и най-ранна регистрация на *amalsız* от 1450 г. със значение ‘който няма добри дела за показване’ (вж. Stachowski, пак там)[3]. При усвояването в български на *амѐл* и *амѐль* от *ameli azmak* е отпаднало флективното краесловно *-i* поради по-слабата му артикулация пред следващата широка гласна в рамките на целия израз при позабързан темп на речта. Краесловната мекост в *амѐль* е вероятно под влияние на последващото *-i*, за което срв. диал. *фелемѐнкь* от турско изафетно съчетание *Felemenk ipliği* (вж. БЕР / BER 2017, 8: 754). За отпадането на втория глаголен компонент сравни също *фесфесѐ* ‘замаян, умопобъркан’ и др. от тур. диал. *fesfese etmek* ‘вътрешно неспокоен съм, подозрителен съм, чувствам се нещастен’ (вж. БЕР / BER 2017, 8: 769–770). При тази хипотеза формите *хамел* ‘лакомник’ от Пчеларово, Добричко, и *хамѐль* ‘лаком, ненаситен човек’ от Шумен трябва да се обяснят със свръхстарателно *х-* от *амел* и *амѐль*. В семантично отношение сравни синонимите на *алчен:* ***ненаситен***, ***лаком***, *жаден,* ***гладен***, на *гладник:* ***лакомник***, ***ненаситник***, на *лакомия:* ***ненаситност***, *лакомство, неутолимост,* ***алчност***, на *ламтеж* < *ламтя*: *домогвам се,* ***лакомя се*** (Нанов, Нанова / Nanov, Nanova 1987). При заемането *амѐль* от Пчеларово, Кърджалийско, се трансформира от конкретно в абстрактно съществително ‘ламтеж’, а *амѐл*

---

[2] В DTB (2002: 9) неточно е приведена форма *амѐл* и е посочен като източник Бояджиев 1970, т.е. говорът на Дервент, Дедеагачко, вместо Бояджиев 1971, т.е. говора на Съчанли, Гюмюрджинско.

[3] Днешното книжовно турско *amelsiz* е със значение ‘неактивен, бездействащ’.

от Сливен е претърпяло семантичен развой ‘алчен съм, ненаситен съм’ > ‘алчност, ненаситност, неудовлетвореност, амбициозност’ > ‘инат, упоритост’ (човек, който е алчен и ненаситен, изпитва неудовлетвореност, твърде амбициозен е и проявява упоритост, инат, за да постигне желаното). Възможно е обаче сливенското *амѐл* да е заето от незасвидетелстван вариант **amel* на тур. диал. *amal* ‘човек, който създава проблеми; палав, пакостлив; упорит, инат’ (DS 1993, 1: 236), за което срв. отново вариантите ***amal****sız* и ***amel****siz* (вж. по-горе), както и засвидетелствания най-рано (от 1450 г.) вариант *amal* на *amel* ‘действие, дейност’ у Стаховски (вж. Stachowski, пак там). Що се отнася до шуменското *хамеллѝкь* ‘лакомия’, най-вероятно то е образувано на българска почва от *хамѐль* ‘лаком, ненаситен човек’ по такива заети двойки от турски, като: *мискѝн(ин)* ‘мръсник’ – *мискинлѝк* ‘нечистотия’, ‘разврат; мръсотия’ (вж. БЕР / BER 4, 1995: 125), *сербѐз* ‘смел, дързък, упорит’ – *сербезлѝк* ‘смелост, дързост’ (вж. БЕР / BER 6, 2002: 615), *серт* ‘твърд, остър; строг, неотстъпчив’ – *сертлѝк* ‘качество на серт, острота’ (вж. БЕР / BER 6, 2002: 620) и мн. др. Любопитното в случая е, че при този начин на проникване от *ameli azmak* ‘алчен съм, ненаситен съм’ с изпадане на глаголния компонент *azmak* разглежданите думи са усвоени с по-различно значение от това на еднаквото по произход гюмюрджинско *àмель* (проникнало самостоятелно или от *amel etmek*), което пази положителната конотация на изходната турска дума, от която с помощта на афикса *-siz, -sız* ‘без’ в турски са образувани антонимите с негативно значение ‘който няма добри дела, постъпки’, претърпели в диалектите и по-нататъшен семантичен развой към специализация на значението – ‘алчен, неудовлетворен’.

Може обаче да се допусне и още една хипотеза за произхода на думите, особено за тези от мизийските говори (Шуменско, Силистренско, Тутраканско, Добричко), Горнооряховско и Габровско. Шуменското *хамеллѝкь* ‘лакомия’ може да се изведе от рум. *famélic* ‘гладен, изгладнял; който винаги се чувства гладен, гладник; който гладува, измъчван е от глад, оставен е да гладува’, което е от фр. *famélique* със същото значение (< лат. *famelicus*). Думата е претърпяла дистантна дисимилация *ф- (f-) : -м- (-m-) > х- : -м-* (за което срв. например *Хѝлип* вм. *Фѝлип* в шуменския говор, с дистантна дисимилация *ф- : -п- > х- : -п-*, вж. Дейкова / Deykova 2020: 24), както и промяна в значението ‘гладен, изгладнял, лаком’ > ‘лакомия’. По наше мнение тази трансформация от адективно към абстрактно субстантивно значение може да е в резултат от преосмисляне на формата *хамеллѝкь* като производно с турската по произход наставка *-лик*, с помощта на която в турски се образуват абстрактни съществителни.[4] Това преосмисляне може да е повлияло и удвояването на *-л-* в структурата на думата. То е причината и за декомпозицията на *-лик*, от което е получено и *хамѐль* ‘лаком, ненаситен човек’ и *хамел* ‘лакомник’. От *хамѐл* чрез изпадане на началното *х-* е получено *амѐл*, а от него са образувани на българска почва *амѐлест* и *амѐлин*. Относно значението не е излишно да отбележим още веднъж, че *лакомник*, *ненаситник* и *гладник* са синоними в българския език (вж. Нанов, Нанова / Nanov, Nanova 1987). В семантично отношение тази хипотеза е като че ли по-убедителна. Единственият проблем, който виждаме при нея, е, че рум. *famélic* се определя в румънските речници като книжно (*livr.*) и е включено дори в неологичните речници на румънския език от 1986 и 2000 г., макар че още в Речника на съвременния румънски книжовен език от 1955 – 1957 г. се илюстрира с пример от творчеството на Камил Петреску (1894 – 1957), а е включено също така и в речниците на Шъиняну от 1929 г. и Скрибан от 1939 г. (за всички тези лексикографски данни вж. DELR). Очевидно е, че рум. *famélic* ‘гладен, изгладнял’ е било в употреба, макар и само книжовна, в румънски в началото на миналия XX в. и би могло да бъде заето от българите в Северна Добруджа, преселили се през 1940 г. в България, предимно в Североизточна България и Добруджа. Ако се приеме тази хипотеза, то тя би трябвало да се отнесе най-вече към разглежданите думи в Добричко, Силистренско, Тутраканско, Шумен, а вероятно и за Горнооряховско и Габрово, но не и за Кърджалийско и Сливен, където засвидетелстваните думи са по-скоро от турски, защото техните значения ‘ламтеж’ и ‘инат, упоритост’ са по-близки до значението на турския първоизточник или първоизточници предвид предложените две хипотези за произхода на сливенското *амѐл* ‘инат, упоритост’. Последното трудно би могло да се изведе от ‘гладен’.

В осми том на „Българския етимологичен речник“ е включена думата *ферфельо̀* м. ‘непохватен, несръчен човек’ (Кремене, Смолянско), която е изведена от *фърфълò* ‘бърборко; заекващ човек’ (Кръвеник, Севлиевско), приведено под *фарфалà* ‘дърдорко’ (Змеица, Девинско), с *-е-* от *-ъ-* в неударена

[4] Известно е, че в Добруджа и в други райони на Североизточна България съжителстват български преселници от Северна Добруджа в Румъния и турскоезично население (Българска етнография / Balgarska etnografiya), което е съществена предпоставка за подобно румънско-турско-българско езиково взаимодействие.

позиция. Допуска се също формата да е получена и от друг вариант като *фарфарȍ* ‘дърдорко’ (Горно и Долно Райково, Смолянско), диалектен вариант на *фарфарà* нар. ‘празен дърдорко; несериозен, лекомислен, вятърничав човек’ и др., с *-е-* от *-а-* в неударена позиция и с дистантна дисимилация *р – р > р – л.* Основание за това е, че *фарфалà* е вариант с далечна дисимилация *р – р > р – л* на изходното *фарфарà*, което е чрез тур. *farfara* ‘лекомислен; бърборко, дърдорко; самохвалко’ от араб. *ṭarṭar* ‘бърборко’, *ṭarṭāra* ‘бърборица’. При обяснението на *ферфельȍ* м. ‘непохватен, несръчен човек’ се предлага следният развой на значението: ‘дърдорко, самохвалко’ > ‘несериозен човек, който много приказва, а малко върши’ > ‘непохватен, несръчен’ (вж. БЕР / BER 8, 2017: 724, под *фарфалà* и *фарфарà*, 767, под *ферфельȍ*). Предложеното тълкуване, при което се изхожда от звукови промени, извършени на българска почва от различни засвидетелствани фонетични варианти, е възможно, но е останало незабелязано, че в турски съществува и форма *ferfere*, която е вариант на *farfara* (вж. TPC / TRS 1977: 295). Подобно на български и в турския език се наблюдават комбинаторни промени от асимилационно-дисимилационен тип при плавните съгласни *r* и *l* като например при вариантите *farbala* и *falbala* ‘накъдрен плат, пришит към краищата на дреха или престилка’ (по-подробно за произхода на бълг. *фарбала*, заето от тур. *farbala* вж. БЕР / BER 8, 1917: 717). Това ни дава основание да изведем бълг. диал. *ферфельȍ* по-скоро от незасвидетелствано тур. **ferfele*, вариант на *ferfere*, което стои съвсем близо във фонетично отношение до българската дума. По отношение на изгласното ударено широко *о* (*ȍ)* може да се уточни, че в родопските говори то се явява на мястото на ъ (от стб. ѫ) и се наблюдава в говорите при имената от *а*-основи, които са основно от ж.р., но към тях се отнасят и някои имена за лица от м.р., завършващи на *-а*, поради обобщаване на вин. п. Като такова име от м.р. е адаптирано морфологично в български тур. **ferfele* заради по-широкото произношение на краесловното *-е* в турски. Следователно при изясняване на фонетичните промени, които се наблюдават при балканските заемки в български, е необходимо да се установи дали те не са могли да бъдат извършени и в езика източник (в конкретния случай в турски), като се потърси най-точният възможен чуждоезиков етимон и се отчетат възможните засвидетелствани фонетични промени.

Изясняването на произхода на разгледаните тук думи разкрива някои от проблемите при етимологизуването на балкански заемки в българските говори. Тези проблеми са свързани с трудности при установяването на контактния език в случаите, когато ареалът предполага възможно заемане от повече съседни езици, както и с откриването на точния чуждоезиков етимон, който често пъти има диалектен характер и може да не е засвидетелстван. Необходимо е да се изхожда от конкретната социолингвистична ситуация, обусловена от обществено-исторически обстоятелства, но също така от езиковите особености на българските диалекти и едновременно с това от възможните фонетични и семантични промени в изходния език. Устното заемане в условия на непосредствено езиково взаимодействие, вкл. двуезичие, изисква по-голямо внимание и върху конкретните начини на проникване на заемките в българския език.

Благодарности:

Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между Българската академия на науките и Сръбската академия на науките и изкуствата.

Цитирана литература / References

БДА, ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: Книгоиздателска къща „Труд“. (BDA, OT 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika*. Sofia: Knigoizdatelska kashta “Trud”.)

БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Бояджиев 1971: Бояджиев, Т. Речник на говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 6*. София: Издателство на БАН, с. 5 – 136. (Boyadzhiev 1971: Boyadzhiev, T. Rechnik na govora na s. Sachanli, Gyumyurdzhinsko. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali. Kn. 6*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 5 – 136.)

Българска етнография: Георгиев, Г. Групи българско население в Североизточна България и Добруджа. – В: *Българска етнография*. (Balgarska etnografiya: Georgiev, G. Grupi balgarsko naselenie v Severoiztochna

Balgariya i Dobrudzha. – In: *Balgarska etnografiya*.) <https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnografski-grupi/grupi-balgarsko-naselenie-v-severoiztochna-balgaria-i-dobrudzha.html > [14. 01. 2022]

ДА: *Диалектен архив към Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН*. (DA: *Dialekten arhiv kam Sektsiyata za balgarska dialektologiya i lingvistichna geografiya v Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin" pri BAN*.)

Дейкова 2020: Дейкова, Хр**.** Към българската диалектна етимология – за някои фонетични проблеми при етимологизуването на български диалектни думи. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020). Том II*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 22–28. (Deykova 2020: Deykova, Hr. Kam balgarskata dialektna etimologiya – za nyakoi fonetichni problemi pri etimologizuvaneto na balgarski dialektni dumi. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferenciya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin" (Sofia, 2020). Tom II*. Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 22 – 28.)

Нанов, Нанова 1987: Нанов, Л., А. Нанова. *Български синонимен речник*. София: Наука и изкуство. (Nanov, Nanova 1987: Nanov, L., A. Nanova. *Balgarski sinonimen rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология. Под редакцията на М. Сл. Младенов*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya. Pod redaktsiyata na M. Sl. Mladenov*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

ТРС 1977: Баскаков, А. Н. и др. Турецко-русский словарь / Türkçe-Rusça Sözlük. Москва: Издательство „Русский язык“. (TRS 1977: Baskakov, A. N. et al. Turecko-russkii slovar' / Türkçe-Rusça Sözlük. Moskva: Izdatel'stvo "Russkii iazyk".)

DELR: *Dicţionar explicativ al limbii române* <https://dexonline.ro/definitie/famelic > [14. 01. 2022]

DS 1993: *Derleme Sözlüğü*. I (A). Ankara Üniversitesi Basımevi.

DTB 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian. Oslo*: Novus forlag.

Stachowski 1975: Stanisław, St. *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen. Teil I: A – I*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Škaljić 1966: Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: „Svjetlost“ izdavačko preduzeće.

Tietze 2002: Tietze, A. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati / Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen. 1 (A – E).* Istanbul – Wien: Simurg Kitapçılık Yayıncılık ve Dağıtım Ltd. Şti. Österreichische Akademie der Wissenschaften.

ON THE ETYMOLOGIZATION OF BALKAN BORROWINGS IN BULGARIAN DIALECTS

Hristina Deykova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

hristina.deykova@gmail.com

Abstract: The paper offers etymological interpretation of several Bulgarian dialect words borrowed from neighboring Balkan languages (Turkish and/or Romanian). One of the borrowings is already included in the Bulgarian Etymological Dictionary (*ферфельо̀* m. 'a clumsy person'), while the etymology of the others is explained for the first time (*хамел* 'glutton', *хамѐль* 'a gluttonous, voracious person', *хамеллѝкь* 'gluttony', *амѐл* 'a gluttonous, voracious person, cattle, etc.', 'stubbornness, persistence', *амѐль* 'greed' and their derivatives). The paper discusses a couple of issues concerning the etymologization of Balkan borrowings in the Bulgarian dialects such as establishing the contact language, finding the correct etymon in the source language, revealing the specific way of penetration of the borrowings. In order to overcome the difficulties, the research needs to consider the specific sociolinguistic situation, the peculiarities of the dialect phonetic systems, as well as possible phonetic and semantic changes in the source language.

Keywords*: Bulgarian dialect words, Balkan borrowings, problems with etymologizing*

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ПРОИЗХОДА НА *ХРÀСКИ* ‘МАЛКИ, НЕДОЗРЕЛИ ЗЕЛЧЕТА, ПАБЕРКИ ПО ПОЛЕТО’ (ИЗСЛЕДВАНЕ С ПОМОЩТА НА СЕМАНТИЧНИ ПАРАЛЕЛИ)*

Красимира Фучеджиева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се прави опит за етимологизуване на диалектното съществително име *хрàски* ‘малки недозрели зелчета, паберки по полето’. То се свързва с глагола *хрàскам* ‘удрям силно с шум’, като се изследват възможните пътища на семантичния развой. Илюстрира се как с помощта на семантични паралели могат да се изградят хипотези за етимологията на дадена дума с неясен или не съвсем сигурен произход. Установява се, че повтарящите се връзки между две значения, срещани често при различни, неродствени думи, могат да бъдат убедително доказателство за произхода и значението на думи със затъмнена етимология.

Ключови думи: *семантични паралели, етимология, семантика, семантичен развой*

В някои български диалекти е засвидетелствано съществителното име *хрàски* със значение ‘малки недозрели зелчета, паберки зеле по градините’ (Геров / Gerov 1978: 509), *хрàскьи* ‘малки, недозрели зелчета, останали след беритбата на зелето по градините’ (Котел). Формално то може да бъде свързано с общобългарския глагол *хрàскам*, но дали има достатъчно семантични основания за това?

Значението на глагола *хрàскам* е ‘удрям силно с шум, хряскам’ (РБЕ / RBE). Засвидетелствани са и формите *хрàсвам, хрàсна* разг. ‘удрям силно с шум веднъж или няколко пъти по веднъж’ (РБЕ / RBE), както и няколко диалектни значения: *хрàскам* ‘удрям силно’ (Странджа), *хрàсна* ‘ударя’ (Свищов), *хрàскам* ‘блъскам, удрям, бъхтя’, *захрàсквам* ‘бия; боля’ (Велико Търново; Великотърновско). Въз основа на тези тълкувания можем да обобщим, че основните семантични признаци в значението на глагола *хрàскам* са ‘удрям’, ‘със сила’ и ‘с шум’. Тези признаци обаче като че ли не могат да бъдат аргумент за отнасянето на съществителното име *хрàски* към етимологичното гнездо на глагола *хрàскам*: значението ‘малки недозрели зелчета’ трудно може да бъде изведено от глаголното значение ‘удрям силно с шум’.

Глаголът *хрàскам* обаче има и едно резултативно значение, свързано с целта и/или с резултата от действието ‘удрям силно’. Това е засвидетелстваното единствено в Странджа значение ‘хрупам, троша нещо твърдо със зъби’. Връзката между значенията ‘удрям силно’ и ‘троша, чупя’ съществува и при други глаголи (срв. напр. тълкуването на глагола *прàскам* разг. ‘удрям силно, шумно и обикн. счупвам (нещо)’ (РБЕ / RBE). Тя се потвърждава и от примера, с който в РБЕ е илюстрирано разговорното значение на *хрàсна*: *Да би могъл да храсне глава о стената, да я разбие и така да се избави*.

Именно семантичният признак ‘троша, чупя, раздробявам’ стои в основата на значението на *хрàскам* ‘хрупам’, засвидетелствано в странджанския говор, за което срв. още значението на глагола *хрȕпам* ‘късам и раздробявам със зъби, като издавам особен отсечен шум’ (РБЕ / RBE). Значението ‘ям (нещо твърдо)’ би могло да се разглежда като метафорично, ако се приеме, че то възниква в резултат на промяна на инструмента на действието (‘троша нещо със сечиво’ → ‘троша нещо със зъби’)[1]. В случая обаче става дума по-скоро за конкретизация на инструмента на действието (‘не-

[1] За принципите на глаголната метафора вж. по-подробно напр. Колковска и Костова.

определен инструмент на действието’ → ‘зъби’) и за нашата етимологична задача е достатъчно да допуснем следния семантичен развой:

‘удрям (силно с шум)’ (1) → ‘троша, чупя (със сила, с шум)’ (2) → ‘троша, раздробявам (с усилие, с шум) със зъби’ (= ‘ям (шумно), (с усилие)’) (3).

Вторичното значение ‘ям’ всъщност е очаквано в етимологичните гнезда на глаголи със значение ‘удрям’ (‘бия’, ‘чукам’, ‘блъскам’ и под.). В някои случаи то е обогатено от допълнителни семантични признаци, характерни и за основното действие (‘шумно’, ‘бързо’ и др.). Примери за такъв развой се срещат при глаголите:

грȕхам ‘чукам жито, царевица и пр., за да отделя зърната’ (Кесарево, Горнооряховско) → *грȕхам* ‘ям шумно’ (Родопско, Малкотърновско);

ломя̀ ‘с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам’ (РБЕ / RBE) → *ломо̀тя* ‘ям шумно’ (Банско) (оформено допълнително с експресивен суфикс);

секà ‘удрям с тежко остро сечиво, за да прережа, разполовя или направя нещо на късове’ → *секà* ‘ям’ (Прилеп);

мла̀тя ‘бия, блъскам, удрям’, диал. *мла̀тêм* ‘сека’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско), *мла̀тим* ‘чукам коноп’ (Ново село, Видинско) → *мла̀ти* диал. ‘яде’, *мла̀тêм* ‘ям много бързо’ (Смолянско, Ардинско, Асеновградско)’[2].

От приведените примери се вижда, че значението ‘ям’ регулярно възниква при глаголи, назоваващи първични действия като удряне, чукане, блъскане и под. То е вторично и резултативно и, най-общо казано, е свързано с представата за нарушаване на целостта на обекта на действието, раздробяването му на части (*грȕхам* ‘... за да отделя зърната’, *ломя* ‘ ... да стане на късове, на парчета’ и т. н.) − така, както и храната се раздробява със зъби, преди да бъде погълната. За подобен развой срв. напр. и англ. *grind* ‘меля (се), смилам (се), стривам; счуквам’ и ‘дъвча, сдъвквам’. Именно резултатът от действието, а не първичното действие само по себе си, стои в основата на вторичното значение ‘ям’ в приведените примери.

Връщайки се към значението на глагола *хра̀скам* ‘хрупам, троша нещо твърдо със зъби’, трябва да обърнем внимание на допълнителния семантичен признак, свързан с обекта на действието. Описателното тълкуване го характеризира като ‘нещо твърдо’, както например е и при синонима *хрȕскам* ‘ям, дъвча нещо твърдо, като го раздробявам с шум’ (РБЕ / RBE). Въз основа на този допълнителен признак семантичният преход между значенията на глагола *хра̀скам* може да бъде конкретизиран така:

‘удрям (силно с шум) нещо твърдо (за да го счупя)’ (1) → ‘троша, чупя нещо твърдо (със сила, с шум)’ (2) → ‘ям, дъвча нещо твърдо (шумно, с усилие)’ (3)

Възможно ли е признакът ‘нещо твърдо’, свързан с обекта на действието, да бъде отправна точка към разгадаването на значението на предполагаемото производно *хра̀ски* ‘малки недозрели зелчета’? При подобна хипотеза следва да се допусне, че от глаголното значение ‘ям, дъвча нещо твърдо’ се развива субстантивно значение ‘нещо твърдо’[3].Това обаче предполага, че признакът

---

[2] Резултат от такъв семантичен преход би могло да е и значението на експресивния глагол *мла̀щя* диал. ‘дъвча бавно, с усилие’. В БЕР той е отнесен към етимологичното гнездо на глагола *мля̀скам* ‘дъвча, превъртам нещо из устата си (обикн. за човек без зъби), жвакам, гвача, ям’, обяснен като звукоподражателен (БЕР 4: 179). Брюкнер обаче отхвърля звукоподражателния произход и свързва сродното пол. *mlask* с псл. корен **mla-, *mlě-* и (с резерви) **mli-* в думи, които разглежда като сродни с пол. *mleć*, съответно и с бълг. глагол *мèля* ‘стривам зърнени храни или други зърна на прах или на по-дребни частици’ (Brückner 1957: 339, под *mlask*). Срв. и значението на префигирания производен глагол *премȉлям* ‘дъвча непрекъснато’ (Софийско).

[3] Така както напр. към етимологичното гнездо на глагола *тря̀скам* ‘блъскам, удрям нещо със сила, при което се чува трясък’, диал. *трѐскам* ‘блъскам с шум, силно’, ‘чукам, блъскам’ (Искрец, Софийско), ‘удрям’ (Горна Любата, Босилиградско) се отнася производното съществително име *трескà* ‘малко късче дърво, което се отцепва при сечене’, а въз основа на съдържащия се в значението му имплицитен признак ‘нещо твърдо’ се развиват и

‘нещо твърдо’ би трябвало да е налице (дори да бъде основен) в значението на *хрàски*. В значението ‘малки недозрели зелчета’ такъв признак липсва, а като съществени се открояват признаците ‘малък’ и ‘недозрял’.

Признакът ‘малък’ би могъл да е свързан с първичното действие ‘удрям силно’, по-точно с резултата от това действие − ‘троша, чупя’. Такъв семантичен развой се наблюдава при глаголи със значение, близко до основното значение на *хрàскам* ‘удрям силно с шум’, както и при такива, чиито значения са синонимни на значението на *хрàскам* ‘троша нещо твърдо (със зъби)’, но без конкретизация на инструмента на действието:

бùя ‘удрям, блъскам нещо, някого или върху, по нещо’ → *сбùтък* ‘дребен кон или човек’;

кърша ‘чупя, троша, ломя клонки от дърво или пръчки и под.’ → *окрùшляк* ‘малко дърво, цепеница; дребен плод на царевица; дребен човек’ (Доброславци, Софийско);

трошà ‘правя нещо на късове, на части, за да ми послужи за някаква работа, чупя’ (РБЕ / RBE) → *трошни пари* ‘дребни пари’ (БЕР / BER 8: 294, под *трошни*);

трùя ‘с търкане правя нещо на ситно, на каша’ (РБЕ / RBE) → *трохà* ‘съвсем малко късче хляб или друго нещо’[4].Така образуваното съществително става основа и за възникване на диалектни наречия със значение ‘малко’: *троà* нареч. ‘малко’ (Софийско, Банско), *трошùнка* също (Обидим, Разложко), *трушùнкъ* същото (Съчанли, Гюмрджинско), *трòо* ‘малко (хлебец, сиренце)’ (Якоруда, Разложко), *трошùца* също (Якоруда; Разложко; Съчанли, Гюмюрджинско) и др.

Може би по този семантичен модел е възникнало и съществителното име *праскавица* ‘раст. горска ягода, Fragaria vesca’ (Тетевенско), представено в БЕР като производно от глагола *прàскам* ‘издавам пукот, пращя’, като семантично се извежда от незасвидетелствано значение ‘пукам се’ (БЕР / BER: 5, 601). Всъщност в основата на номинацията би могъл да стои семантичният признак ‘нещо дребно, незначително’, при което значението ‘горска ягода’ може да се развие в резултат от семантичния развой *прàскам* ‘удрям силно’ → *прàскъм* ‘пукам, чупя’ (Кръвеник, Севлиевско) → (‘нещо спукано, счупено’) → (‘част от нещо спукано, счупено’) → ‘нещо дребно, малко’. Подобно обяснение се дава в БЕР за значението на *трèскавец* (*трèскъвиц*) ‘вид пролетна круша с дребни плодове’ (Войнягово, Карловско), за което се предполага, че е производно от *трескà* ‘късче дърво, паднало или зацепено при сечене, дялане и др.’. Допуска се, че развоят на значението е свързан с представата за нещо дребно и твърдо, подобно на този при *трескà (трескъ)* ‘вид пържен сладкиш’ (Винга, Банат) (БЕР / BER: 8, 236, 235).

Значението на *хрàски* ‘малки недозрели зелчета’ също би могло да се разглежда като производно от глагола *хрàскам*, ако се допусне следният семантичен развой:

‘удрям (силно с шум) нещо твърдо (за да го счупя)’ (1) → ‘чупя, троша, раздробявам’ (= ‘правя нещо на късове, на части, за да ми послужи за някаква работа’) (2) → ‘къс, част от нещо (счупено)’ (3) → ‘нещо малко, дребно’ (4)

Другият съществен признак в значението на *хрàски* е признакът ‘недозрели’. Този семантичен акцент насочва вниманието към факта, че съществителното назовава не само малки, но и неузрели плодове – такива, които не са годни за консумация от човек. Срв. и примера, с който Геров илюстрира значението на *хрàски*: *Рекох да понабера храски за кравите* (Геров / Gerov: 509). На базата на това наблюдение може да бъде допуснат и по-различен развой, основа за който би могла да бъде втората степен от посочената по-горе семантична верига, а именно значението ‘чупя, троша’. От него потенциално би могло да се развие значение ‘нещо строшено’, така както *трòшка* разг. ‘нещо строшено’ от *трошà* ‘правя нещо на късове, на части, за да ми послужи за някаква работа’; *лòмка*

значенията на *трещеник* ‘нещо много кораво’ (Голямо Белово, Пазарджишко), *изтрèшчувам* ‘препичам хляб или баница, та стават твърди’ (Самоков), *изтрèшчен* ‘(за хляб) твърд като треска’, както вероятно и на *трескà* ‘вид пържен сладкиш’ (Винга в Банат), за което се допуска, че е еднакво с *трескà* и получено в резултат от метафоричен развой на значението „по придобитата от пърженето хрупкавост, твърдост“ (БЕР /BER 8: 235).

[4] Ако се приеме обяснението на Ст. Младенов, че *трохà* е с разширение от корена в *трùя*, БЕР / BER 8: 290.

‘къшей хляб, който се раздава за здраве и помен’, *отлòмък* ‘отломен, отчупен със от нещо, отломка’, *слом* ‘нещо начупено, надробено’ от *ломя̀* ‘с удар правя нещо твърдо да стане на късове, на парчета, чупя, троша, разбивам’; *крутѐнци* ‘изкъртени пътища’ (Трънско) от *кѐртя* ‘чупя, ломя нещо твърдо (земя, скала и под.), като отделям парчета, късове от него’ и др. под.

Аналогично, в етимологичното гнездо на глагола *хра̀скам* би могло да възникне резултативното именно значение ‘нещо счупено, строшено’, получено чрез възможния семантичен преход ***‘чупя, троша нещо’ → ‘нещо счупено, строшено’***. То, на свой ред, може да бъде изходно за потенциалното значение ‘нещо негодно, непотребно, безполезно’, което като че ли ни доближава до семантиката на *хра̀ски* ‘малки недозрели зелчета’. Така значението на това диалектно съществително може да бъде представено като резултат от следния семантичен развой:

‘удрям (силно с шум)’ (1) → ‘чупя, троша, раздробявам’ (2) → ‘нещо счупено, строшено’ (3) → ‘нещо повредено’ (4) → ‘нещо негодно, непотребно, безполезно, отпадък’ (5).

Такъв семантичен преход се наблюдава в етимологичните гнезда и на други глаголи, чиито значения са близки или еднакви със значението на *хра̀скам* ‘троша’. Както и при *хра̀скам*, не всички степени на семантичния развой са засвидетелствани във всеки един от случаите. Въпреки това семантичните паралели са достатъчно показателни:

трошà ‘правя нещо на късове, на части, за да ми послужи за някаква работа, чупя’ (РБЕ / RBE) **(2)** → *трòшка* разг. ‘нещо строшено’ (БЕР / BER: 8, 294) **(3)** → *стрòшляк* ‘нещо изпочупено’ (Софийско, Годечко) **(4)** → *строшеня̀к* ‘нещо непотребно и счупено’ (Горна и Долна Василица, Ихтиманско) **(5)**[5];

кърня̀ ‘сека клони с листа за храна на добитък, кърша, кастря’ (РБЕ / RBE) **(2)** → *карнàль* ‘дърво с отсечен връх, което се разклонява на всички страни’ (Средни Родопи) (БЕР / BER: 2, 251), *крън* ‘с отчупен рог или връх; счупен, щърб, нащърбен’, *кръндак* ‘стомна със счупена дръжка или шия’ (Банско) (БЕР / BER: 3, 48) **(3)** → *кръндел* диал. ‘изхабен, нащърбен нож’ (БЕР / BER: 3, 47, под *крън*), *кръндол* ‘полуизсъхнало дърво’ (Веригово, Карловско) (БЕР / BER: 3, 47, под *крън*) **(4)**[6];

кърша ‘чупя, троша, ломя клонки от дърво или пръчки и под.’ **(2)** → *окръшляк* ‘предмет с отчупена част’ (Банско) **(3)** → *кършу̀л* ‘екскремент’ (Габрово) **(5)**;

кѐртя ‘чупя, ломя нещо твърдо (земя, скала и под.), като отделям парчета, късове от него’ **(2)** → *оскрѐтък* диал. ‘парцали, изрезки от плат; обрезки’ **(5)** (БЕР 3, 221);

рушà ‘чрез въздействие на физическа сила (взрив, удари и под.) накърнявам целостта на нещо здраво, солидно (скала, постройка или др.), превръщам го в отломки или развалини’ (РБЕ / RBE) **(2)** → *вру̀ша (се), вру̀швам (се)* диал. ‘развалям се, събарям се’ **(4)** → *ру̀хо* ‘изрезка от вълнен плат’ (Смолянско, Ардинско; Чепеларе, Манастир, Проглед, Асеновградско) **(5)**[7];

трѝя ‘с търкане правя нещо на ситно, на каша’ (РБЕ / RBE) **(2)** → *трѝцъ* ‘стърготини при рязане на дърва’ (Ново село, Видинско) **(5)**, *трѝци* ‘люспици от обвивката на смлени зърна на житни растения, които остават след пресяване на брашно’ (РБЕ / RBE) **(5)**, *трѝца* ‘остатък от люспи след грухане на жито’ (Котел) **(5)**, ‘второкачествено, по-лошо брашно при мелене’ (Костандово, Пазарджишко) **(5)**, *пѐрва трѝца* ‘отпадък при мелене на брашно, с който се храни добитък’ (Градище, Севлиевско) **(5)**, ‘нищо, празна работа’ (Странджанско) **(5)**, ирон. ‘нищо’ (Елена) **(5)**, прен. ‘несериозна, празна работа’ (Страхилово, Свищовско). Срв. още и *трѝчъф* ‘кекав, слаботелесен’ (Войнягово, Карловско), ‘слаб, немощен’ (Елена; Гостилица,

---

[5] Срв. и значението на стб. трошити, трошѫ, трошиши ‘унищожавам, съсипвам, погубвам’ (Супр.) (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 963).

[6] Срв. и значенията на някои славянски съответствия като словен. *kr̀n*’осакатен, обезобразен’, рус. *корный* ’къс, куц’, чеш. *krňe* ’недоразвито дете’ (БЕР / BER: 3, 48).

[7] Гаголът *рушà* е продължител на ие. корен **rou-* с разширение *-s-*, от който е и лат. *ruo* ‘руша’, *ruina* ‘развалина’. В българския език той стои в основата и на *ру̀хвам* ‘падам тежко с шум; събарям се’, *ру̀тя* ‘събарям, развалям, разрушавам’, както и на *ру̀но* ‘дребна долнокачествена вълна’ (Ново село, Видинско), чиято семантика също е свързана с признака ’нещо непотребно, отпадък’ (БЕР / BER: 6, 357-358, 354, 344-345).

Дряновско), чрез които е засвидетелстван семантичният признак ’нещо недоразвито, нездраво, безполезно’;

трѝскам ‘блъскам, удрям нещо със сила, при което се чува трясък’ **(1)** → *трескà* ‘малко късче дърво, което се отцепва при сечене’ **(5)**; за значението ‘нещо излишно, отпадък’, срв. и разговорния израз *Трески за дялане* ‘слабости, недостатъци, които трябва да се отстранят, да се премахнат’ (РБЕ / RBE).

Въз основа на приведените дотук семантични паралели бихме могли да отнесем към етимологичното гнездо на глагола *трѝскам* и диалектните съществителни имена *трѝсло* ‘зеленината черупка на орех’ (Геров) и *тресло̀* ‘зелена обвивка на орехов плод’ (Кюстендилско; Босилеградско; Бобошево, Ресилово, Дупнишко; Осеново, Разложко). В БЕР те се етимологизуват като диалектни варианти на *чрѝсло*,[8] но тъй като назовават непотребната зелена външна обвивка на ореховия плод, може да се допусне и следният семантичен развой: *трѝскам* ‘удрям със сила’ → ‘чупя’ → ‘нещо счупено’ → ‘нещо повредено’ → ‘нещо негодно, непотребно, безполезно, отпадък’. Същото семантично обяснение може да се даде и на значението на *трѐска* ‘зелен плод на слива’ (Нова Ловча, Гоцеделчевско) (БЕР / BER: 8, 235), *трѐскъ* също (Банско)[9]. Като четвърта степен от посочения развой (‘нещо повредено, развалено’) пък вероятно би могло да се разглежда прилагателното име *трѐслѝв* ‘гранясал (за орех)’ (Кремен, Гоцеделчевско), за което в БЕР се предполага, че може би е „вместо трухлив“ и се препраща към *трȕхъл* ‘гнил’ (БЕР / BER: 8, 236).

По посочения модел на семантичен развой значението ‘недозрял плод’ на засвидетелстваното в Пирдопско съществително *грȕлка* ‘зелена, неузряла слива’ би могло да се свърже с глагола *грȕхам* ‘чукам жито, за да му паднат люспите; чрез удряне отделям зърната на царевица от кочана им’. В такъв случай значението на *грȕлка*, подобно на значението на *хрàски*, може да бъде представено като пета степен на същия семантичен развой, т. е. ‘нещо негодно, непотребно, безполезно’. Словообразувателно *грȕлка* е оформено както *висȕлка* ‘дребен предмет, който виси, прикачен или пришит към друг’ от *висѝ*, *драскȕлка* ‘нещо написано или нарисувано набързо, небрежно или машинално, драсканица’ от *дрàскам* и под. Засвидетелстваният диалектен вариант би могъл да е получен в резултат от изпадане на *-х-* в интервокална позиция и контракция (от първично **грухулка* > **грууулка* > *грȕлка*). При такава хипотеза отпада необходимостта диалектното съществително име *грȕлка* да се етимологизува като „вероятно контаминация от *горȕлка* и *грȕдка* вм. *грȕда, грȕмак*“ (БЕР / BER: 1, 286).

Връзката между значенията ‘удрям’ → ‘троша’ (= ‘правя нещо на късове, на части, за да ми послужи за някаква работа’) и субстантивното резултативно значение ‘нещо счупено, разтрошено, разкъсано’, ‘нещо негодно, непотребно, отпадък’ (както и съответстващите глаголни значения ‘правя нещо негодно’, ‘негоден съм, непотребен съм’, ‘развалям’, ‘развален съм’ и под.) е установена и в други езици. Подобни примери, засвидетелствани в сръбски диалекти, дава Ясна Влаич-Попович:

дѐрати ‘бия, удрям’

→ диал. *др̏ипти се* ‘развалям се, повреждам се’ (Комарница, Ускоци), *дрѐпљевина* ‘развалено мляко’ (Комарница), *дѐриња* ‘стари вещи, вехтории’ (Гружа), *др́ло* ‘слаба земя; празно имане’ (Ускоци), *дрлија* ‘неплодородна земя’ (Лещанско), *дрмàзина* ‘материал с ниско качество (сено, вълна), отпадъци’ (Левач), *дрмȕзина* също (Дучаловичи) (Влајић-Поповић / Vlaich-Popovich 2002: 120 - 161).

лепати ‘удрям’[10]

→ *лепе́так* ‘стара, разнебитена къща’, *шљѐпак* ‘изхабен инструмент; недопечен, клисав хляб’, *шљѐп, шљѐпак* ‘некачествен хляб, който не е втасал’ (Златибор), *ленути* ‘развалям се (за вино)’

---

[8] Със същото значение у Геров *чрѝсло* ‘зеленината черупка на орех; корубка, лопешка, орашина, орешинка, трясло, чересло, черешнал, шлюпка’ (Геров / Gerov: 560).

[9] В БЕР свързани с *трѐска* ‘болезнено състояние, при което човек има висока температура и усеща студ и силни тръпки’ и обяснено с „традиционната народна представа, свързваща яденето на зелени сливи и заболяването треска“ (БЕР / BER: 8, 235).

[10] Ясна Влаич-Попович разглежда срхр. *лѣп(н)ути* ‘удрям’ като форма на незасвидетелстваните в езика глаголи **лепати / *лепити*, а като техни експресивни варианти представя глаголите *шљепати, клепати*; В главата, посветена на глагола *лепати*, представя едновременно семантичните реализации на континуантите на псл. **lepati, *xlepati, *klepati* (Влајић-Поповић/ Vlaich-Popovich 2002: 269-304).

(XIII в.), *лепух* ‘плява’ (Далмация), *клѐпавина* ‘слама, от която е изтърсено житото’ (Влајић-Поповић / Vlaich-Popovich 2002: 269 – 304).

лу́пати ‘удрям, чукам’
→ *лу̀бина* ‘труп (без глава и крайници), човешки или животински’ (Гацко, Шумадија), *лу̀пачина* ‘стара, счупена дъска’, *у̀лубак* ‘съдрано парче плат, дрипа, парцал’ (Ускоци), *лапаț* ‘скъсана рибарска мрежа’, *лупи̏на* ‘стърготини’ (Орлец), *лу́пеж* събир. ‘отпадъци от изронена царевица’, *о̀лупина* ‘остатъци от нещо счупено; непотребна вещ’, *лупо̀њ* ‘деформиран плод на слива, без костилка, продълговат и зелен’ (Свиница) (Влајић-Поповић / Vlaich-Popovich 2002: 163 – 213).

Това е едно от възможните обяснения за произхода на думата *хра̀ски*. То представя определен подход към семантичния анализ, при който с помощта на семантични паралели могат да се изградят хипотези за етимологията на дадена дума с неясен или не съвсем сигурен произход.

Установяването на подобни семантични закономерности са важни за етимологичната работа. Те могат да бъдат необходим аргумент при етимологизуване на думи, чиито значения понякога изглеждат твърде отдалечени от значението на предполагаемия етимон. Именно поради това и Жана Ж. Варбот определя като „особено перспективно“ сравнителното изследване на семантичните характеристики на етимологични гнезда, възхождащи към синонимни корени, а установяването на константни значения, възпроизвеждащи се в тези гнезда, смята за надеждна основа за етимологизуване (Варбот / Varbot 2012: 147).

Все пак при използването на семантични паралели с цел установяване на произхода на дадена дума е важно да се има предвид, че в семантиката няма закони, определящи задължителни изменения на значенията, т. е. семантичният развой е възможен, но не е задължителен. Поради това етимологията може да се опира само на вероятността за семантични изменения (вж. Варбот / Varbot 1997). От друга страна, в някои случаи в основата на развоя може да стои един конкретен семантичен признак, който е периферен за изходното значение и дори отсъства в речниковото му тълкуване. В подобни случаи се налага детайлно изследване на семантичната структура на етимологизуваната дума и определяне на съществените признаци, чрез които тя би могла да бъде свързана с дадено етимологично гнездо.

Благодарности:

Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Сръбската академия на науките и изкуствата.

Цитирана литература / References

БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник. Т. 1 – 8*. София: Проф. Марин Дринов (BER: *Bulgarski etimilogichen rechnik*. Sofia: Prof. Marin Drinov).

Старобългарски речник 2009: *Старобългарски речник. Т. 2*. София: Валентин Траянов (*Starobalgarski rechnik. T. 2*. Sofia: Valentin Trayanov) <Електронна библиотека Българско езикознание (bas.bg) > [14. 01. 2022].

Варбот 2012: Варбот, Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва: Санкт-Петербург: Нестор-История. (Varbot 2012: Varbot, Zh. Issledovaniya po russkoy i slavyanskoy etimologii. Moskva: Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya).

Варбот 1997: Варбот, Ж. В: Ю. Н. Караулов (гл. ред.). *Русский язык. Энциклопедия*. Москва: Большая Российская энциклопедия, 643 – 647. (Varbot 1997: Varbot, Zh. In: Yu. N. Karaulov (gl. red.). *Russkiy yazyik. Entsiklopediya*. Moskva: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 643 – 647.) <http://www.philology.ru/linguistics2/varbot-97.htm> [14. 01. 2022]

Влаић-Поповић 2002: Влаић-Поповић, Ј. *Историјска семантика глагола ударања у српском језику*, Београд (Vlaich-Popovich 2002: Vlaich-Popovich, J. *Istoriiska semantika glagola udarania u srpskom jeziku*. Beograd)

Геров 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*, Т. 5. София: Български писател (Gerov, *Rechnik na bulgarskiia ezik, T 5*. Sofia: Balgarski pisatel)

Колковска 2013: Колковска, С. – В: Благоева, Д., С. Колковска, М. Лишкова (Състав. и научн. ред.). *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: Проф. Марин Дринов, 185 – 207. (Kolkovska 2013: Kolkovska, S. – In: Blagoeva, D., S. Kolkovska, M. Lishkova (Sastav. i nauchn. red.). *Problemi na neologiyata v slavyanskite ezitsi*. Sofia: Prof. Marin Drinov, 185 – 207) <Microsoft Word - Метафора и метония - готова (bas.bg)> [14. 01. 2022]

Костова 2017: Костова, Н. Глаголни метафори. – В: *Български език*, 64, № 3, с. 44 – 55. (Kostova 2017: Kostova, N. Glagolni metafori. – In: *Balgarski ezik*, 64, № 3, s. 44 – 55) <Microsoft Word - 4-NADEZHDA KOSTOVA_ str.44–55.doc (balgarskiezik.eu)> [14. 01. 2022]
РБЕ / RBE: *Речник на българския език* <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg> (RBE: Rechnik na bulgarskiia ezik) [14. 01. 2022].
Brückner 1957: Brückner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Kraków. <Słownik etymologiczny języka polskiego - Brückner Aleksander | Polona> [14. 01. 2022].

ON THE ORIGIN OF *ХРÀСКИ* 'SMALL, UNRIPE CABBAGES' (A STUDY BASED ON SEMANTIC PARALLELS)

Krasimira Fuchedzhieva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin
Bulgarian Academy of Sciences

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Abstract. The article attempts to etymologize the dialect noun *хрàски* 'small unripe cabbages'. In order to explore possible paths of semantic development, the noun is associated with the verb *хрàскам* 'hit hard with noise'. The paper illustrates how hypotheses about the etymology of a word of obscure or uncertain origin can be built by means of semantic parallels. It demonstrates how the recurring links between two meanings, often found in different, etymologically unrelated words, can be convincing proof of the origin of words with obscured etymologies.

Keywords: *semantic parallels, etymology, semantics, semantic development*

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЛАНДШАФТНИ ТЕРМИНИ ЗА НАЗОВАВАНЕ НА ВОДНИ ОБЕКТИ В МИКРОТОПОНИМИ ОТ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Надежда Данчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

ndancheva@ibl.bas.bg

Резюме. Обект на внимание са микротопоними от Западна България, образувани от или с участието на хидрографски термин. Това са имената на малка част водни обекти, запазени в събраната до момента българската микротопонимия. При описанието на онимите се използват етимологичният и ареалният метод, привеждат се сведения за значението на хидрографските термини, разпространението им и отражението им в изследваната микротопонимия.

Ключови думи: *ландшафтни термини, микротопонимия, топонимизация, хидрографски термин*

1. Въведение

Връзката между езика и ландшафта предполага изключително широко поле на изследване, в което все по-често се пресичат гледните точки на различни научни дисциплини. Вниманието в текста е насочено към изследването на взаимодействието между ландшафтната лексика и микротопонимията. Научно доказано е, че микротопонимията е източник за попълване на знанията за ландшафтните особености на участъците от земната повърхност и на познанията ни за лексикалното богатство на езиците и диалектите. Един от безспорните приоритети на съвременната ономастика е изучаването на микротопонимията на територията на българското езиково землище (Vlahova-Angelova 2020: 28). Именно в тези изследвания е записан голям обем ландшафтни термини, а тяхното изучаване се е превърнало в едно от плодотворните направления в славянската топонимия (вж. Данчева / Dancheva 2020: 24 – 26).

Публикуването на статията е мотивирано от отсъствието на специализирани речници, в които да се проследява системата на организация на термините, развоят им, тяхното функциониране в топонимията, заемането им, структурните особености на собствените имена и т.н.

Цел на научното изследване е да се изясни кои лексикални елементи, свързани с природното описание на водните обекти, се съхраняват в микротопоними и кои от тях са присъщи за езика ни в отминали етапи от развитието му. Съхранението на тази терминология е от съществено значение, още повече, че в началото на 21. в. се засилват процесите на закриване на селища и депопулация на отделни територии, а заедно с измененията в географските и социално-икономическите условия се променя и топонимната система.

В обсега на внимание са ландшафтни термини с хидрографско значение, които проявяват топонимообразуваща роля в западнобългарската микротопонимията в границите на Република България[1]. За ономастите е известно, че в процеса на проприалната номинация участват само определен кръг от лексикални основи и афикси (Михайлова / Mihaylova 2012: 16). Термините са систематизирани в 4 основни групи на основата на извънезикови критерии, обусловени от тясната връзка на лексиката с екстралингвистичната действителност, както и на основата на близостта на лексикалното значение на думите. Това са имената на природни обекти, които назовават ‘*вир, дълбоко място*

[1] От състава на семантичната група топоними *Земеписни названия* се реконструират означения за води и свързани с тях обекти. Това са т. нар. в научната литература *хидрографски термини* „думи, означаващи хидрографски обекти като нарицателни имена“, които чрез онимизация са се превърнали в първични топоними или участват като втори компонент в двусъставни топоними (вж. Ковачев / Kovachev 1987: 75, 86).

в река', '*брод*, *плитко място в река*', '*речно корито*' и '*речен ръкав*'. Подялбата на материала е основана на географския критерий, приложен от J. Schütz (1957) и P. Nitsche (1964). Изследването е продължение на предишни проучвания, чиито резултати са публикувани в отделни научни статии (вж. Данчева / Dancheva 2017; Данчева / Dancheva 2018); Данчева / Dancheva 2019; Данчева / Dancheva 2020a). В тях се разглеждат системите от топонимизираните хидрографски термини, с които се назовават географските реалии '*места със застояла вода, блата, влажни или кални места*', '*извори*', '*река, поток*', '*водопад, водослив*'. При описанието на онимите са приложени етимологичният, структурният и ареалният метод[2]. За всеки термин се привеждат сведения за значенията му и разпространението му в изследваната западнобългарска микротопонимия.

Източници на изследване са изградената в Секцията по ономастика Електронна база данни на българската топонимия, книгата на проф. Й. Заимов „Българският водопис" (Заимов / Zaimov 2012) и публикуваните монографични топонимни изследвания от Западна България. Изследването се ограничава в рамките на Западна България, тъй като топонимията от Западна България се отличава с архаичен характер и в нея преобладават домашните названия със славянски произход.

2. Идеите и изследванията на ландшафтната наука в България

Днес ландшафтните изследвания се фокусират върху динамиката и развитието на ландшафтите, което е свързано с нарастващото влияние на антропогенното въздействие. След 2001 г. се наблюдава значителен ръст на проучванията, свързани с решаването на различни научно-приложни проблеми, и всички те имат комплексен, интердисциплинарен характер и се развиват в тясно сътрудничество с експерти в областта на археологията, топонимията, геологията, биологията, екологията, демографията, икономиката и други науки. В своята статия „Развитие на ландшафтните изследвания в България" (2019) Георги Железов и Стоян Недков разглеждат развитието на идеите и изследванията на ландшафтната наука в България. Авторите правят обзор на публикациите в областта на ландшафтните изследвания в България, на създадените основни ландшафтни карти и обособяват три периода с основните постижения. Първи етап: „Развитие на ландшафтните изследвания в България в периода 1893 – 1969 г."; втори етап: „Развитие на ландшафтните изследвания в България в периода 1970 – 2001 г."; трети етап: „Развитие на ландшафтните изследвания в България след 2001 г.". След 2001 г. като водещи научни дисциплини се утвърждават Ланшафтната екология и Ландшафтното планиране (https://geoproblems.eu/wp-content/uploads/2019/11/2019_2/6_zhelezov.pdf).

Пряко свързано с ландшафтната наука е изследването на ландшафтната терминология в топонимията. Разгледаните термини са главно общонародно или местно ограничени думи, които указват вида на географския обект, в случая – различни означения за води и свързани с тях обекти (вж. Мурзаев 1974: 22; Дуриданов 1963: 191 – 215). И макар топонимизираната хидрографска лексика да не се отнася към научната, а към народната географската терминология, нейното проучване показва как изследванията в областта на езикознанието, в частност на ономастиката, допринасят за развитието на ландшафтната наука.

3. Изследване на ландшафтната терминология в западнобългарската микротопонимия

Съвременният български книжовен език и изследванията по диалектна лексикология и лексикография разполагат с широка гама обозначения за географски реалии. Наблюденията над топонимния материал обаче разкриват значителен по обем брой термини, които представят много по-детайлно описание на ландшафните особености на отделните географски райони[3]. След дъл-

---

[2] Известно е, че в българската ономастична наука топонимният материал се събира според административно-териториалното деление на страната по околии до 1959 година.

[3] *Ландшафт* м. 1. Книж. Общ вид на местност; изглед, пейзаж. 2. Спец. участъци от земната повърхнина, които се характеризират с типични признаци (релеф, климат, води и др.) (РБЕ, https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%88%D0%B0%D1%84%D1%82/).

гоочакваното отпечатване на „Българският водопис“ (2012) науката разполага с имената на води в най-широкия смисъл – на реки, блата, мочурища, извори, кладенци, потоци, бари и т.н., от които се експерпират не малко на брой народни хидрографски термини.

3.1. Хидрографски термини със значение ‘вир, дълбоко място в река’

бу̀мбак: *бу̀мбак* ‘дълбок речен вир’ (Брезн, Трън, Радом, Год), звукоподр. от *бумкам* (БЕР / BER I 89): *Бу́мбако = Бучàлото*, вир на р. Гла́веш (Радом) (Чолева-Димитрова / Chloleva-Dimitrova 2009: 134); *Бу́мбак*, два вира (Год) (Симеонов / Simeonov 1966: 17). Диалектното нарицателно *бу̀мбак* се среща в говорите на ЮЗ България. Освен ‘вир’ в Брезн *бу́мбак* има значение ‘изкопана яма’ в сухите години, за да се завири с вода за пиене или за поливане на градини – с МИ *Бу́мбак* са названи три низини (Брезн) (Велев 2009: 178) (вж. Данчева / Dancheva 2020: 105).

вир: *вир* ‘дълбоко място в река; запрещено място на река’. Терминът е засвидетелстван в стб. език, свързва се с глагола *вря* и има общославянско разпространение (вж. БЕР I 150): *Вù́ровете, Вирчѐ* (Врач); *Сù́нио вир, Вирàко* (Берк); *Бу́ни вир, Виръ* (Монт); *Крù́ви вир, Пѐчова вир* (Белосл); *Вù́рове* (Год); *Мòмин вир, Вирѐто*, чл., мн. ч. (Гоцед); *Табàкови вù́рове, Вù́рища*, ливади с вирове, *Вù́рище* (Дупн); *Вù́ровска долù́на*, произв. от ВИ *Вù́рове* (Радом). Терминът се среща в цяла ЗБ и има много производни. В микротопонимията се среща изч. ***вирàк*** ‘запрещено място на река’, произв. от *вир* (Берк); **вирчѐ**, умал. (Врач); **вù́рище**, от *вир* и *-ище*, като *бар-ище*, *дол-ище*; **вù́ровище** ‘място с вирове’ (Брезн). Често *вир* назовава ‘дълбочина в река, където се къпели биволи и се докарвал добитък за водопой’ (Брезн).

плавù́ло: *плавù́ло* ‘вир, в който къпят овцете, преди да ги стрижат’ (Банско) (БЕР V 289): *Плавù́лото*, бродове на реки, места за къпане (Разл); *Плавилà*, гора при Смолян; *Плàвилото* (Кюст, Самок) (Заимов / Zaimov 2012: 513).

плàвище: *плàвище* ‘ (голямо) плавило’, обр. от гл. *плàвя*: *Плавù́лска рекà* (Кюст) – по ВИ *Плавù́ло(то)* (Заимов / Zaimov 2012: 513).

***пловù́ще:** *пловù́ще* ‘голям плов’ или ‘място, където е имало плов’: *Пловù́ща* (Кюст) (Заимов 2012: 518), срв. ***пловù́ло* ‘плавило’, произв. от стб. *пловѫ плоути* ‘плавам’ (Супр), тук ‘плакна, къпя, мия’: *Пловù́лото*, вир, в който се къпят овце (Мадан) (Заимов / Zaimov 2012: 518).

***плов:** *плов* ‘вир, в който къпят овце; плавило, пловило’, отглаг. същ. от *пловѫ, плоути* ‘плавам’ (Супр) (Заимов / Zaimov 2012: 518); *плов* ‘вир, в който къпят (пловят) овце’, ‘място на плов’ (Дупн) (Еленин / Elenin 2006: 380): *Плòвца*, ливади и локви, от мн. ч. от ***Плòвце*, умалит. от *плов* (Дупн); срв. *Пловът*, дол З Неделино. Съществителното се среща в славянската хидронимия (вж. Заимов / Zaimov 2012: 518).

3.2. Хидрографски термини със значение ‘брод, плитко място в река’

брод: *брод* ‘плитко място на река, дето може да се гази’. Апелативът е засвидетелстван в стб. *бродъ* (Йоан Екзарх), има производни и се среща в славянските езици и тяхната хидронимия, напр. рус. *брод*, укр. *брід*, чеш. *brod*, пол. *bród* (вж. подробно БЕР / BER I 80; Заимов / Zaimov 2012: 146 – 147): *Козàски брод* (Белосл); *Брòдъ* (Лом); *Брòдовѐто,* мн. ч (Разл); *Дòлниа брод, Брòдовете* (Врач); *Брòдо* (Монт); *Кàмен брод* (*Берк*)*; Гòрен/Дòлен брод* (Дупн). Терминът се топонимизира в микротопонимията на цяла ЗБ, където е засвидетелствано и нариц. **бродù́ще** ‘място, дето е имало брод’: *Бродù́щето* (Берк).

В микротопонимията се пазят следните диалектни нарицателни за означаване на ‘място, където се преминава река’:

скакалù́ще: диал. *скакалù́ще* ‘място, където се преминава в река’, образув. от *скàкало* и *-ище*, срв. срхр. *скàкалиште* ‘място за скачане’, *скàкало* ‘прелез от камъни през река’: *Скакалù́ще*, ниви до Пѐщерска рекà (Радом) (Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2009: 396);

скàкало: *скàкало* ‘камъни, поставени в река за преминаване; тясно място, където се прескача река’. Терминът произлиза от праславянска дума (за значенията и производните му вж. БЕР / BER VI 715): *Скàкалото*, дол (Гоцед);

***скàцало**, скàцала, мн. ч., срв. *скàкало*: *Скàцала*, връх, *Гòрни/Дòлни скàцала*, мн. ч. (Берк).

3.3. Хидрографски термини със значение ‘речно корито’

корѝто: *корѝто* ‘легло на река’. Съществителното има производни и се среща в славянските езици и тяхната хидронимия: *Коритото* (Самок, Дупн), *Корѝтска рекà*, прил. от *корѝто* (Берк), *Корѝтото* (Год) (вж. подробно БЕР / BER II 638 – 639; Заимов / Zaimov 2012: 158).

мàтка: *мàтка* ‘речно корито’, ‘дълбоко място в речно корито, където постоянно тече вода’, ‘мочур’. Съществителното има производни и се среща в славянските езици и тяхната хидронимия: *Мàтка*, река, другото име на р. Светля (Брезн); *Матка* (Своге); *Мàтката*, мочур при Ихтиман (Заимов / Zaimov 2012: 347, вж. и БЕР / BER III 686).

мáтица: *мáтица* ‘леговище на река’ (Соф) (БЕР / BER III 685 – 686); ‘главно течение на река; кладенче’ (Лом), стб. *матица* ‘извор’ (Заимов / Zaimov 2012: 347), *мàтица* ‘извор, речно корито’ (Брезн); ‘голям извор, от който води началото си река’ (Дупн); *Тòдоровата мàтица* (Лом); *Мáтицата*, мочурливи ниви (Монт); *Мáтица*, изворна рекичка с лековита вода (Дупн); *Кривата матица* (Радом); *Мàтица*, извор и река (Брезн). Нариц. *мáтица* се среща в западнобългарската микротопонимията на Лом, Соф, Монт, Дупн, Радом, Брезн, също в славянските езици и тяхната хидронимия (вж. Заимов / Zaimov 2012: 347).

ỳлей: *ỳлей* ‘тясно корито на поток или ручей’ (Врач) (Николов / Nikolov 1997: 427), също ‘тесен дол’[4] (Монт, Берк, Дупн) (Михайлова / Mihaylova 1984: 18; Михайлова / Mihaylova 1986: 140; Еленин / Elenin 2006: 461): *Ỳлея*, дълбок дол (Монт); *Ỳлеите*, два дола, *При ỳлейо* (Берк); *Ỳлея*, тясна долчина (Врач); *Дяволския улей, Бѐлия ỳлей*, стръмен сипей (Дупн) (вж. и Данчева / Dancheva 2020: 103). С термина са образувани предимно едносъставни микротопоними – само в микротопонимията на Дупнишко думата участва като определител в двусъставни имена, назоваващи сипеи.

3.4. Хидрографски термини със значение ‘речен ръкав’

зàтока: *зàтока* ‘място на река, на което тя може да се отбие’ (Разл); ‘ръкав на река, който заобикаля остров’ (Радом): *Гандòвата зàтока* (Радом); ВИ *Затòките*, рекичка (Разл), мн. ч. от *зàтока*; Затока, дол (Трън). Нариц. има слав. паралели (вж. Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2009: 222, вж. подробно Заимов / Zaimov 2012: 526).

ръкàв: *ръкàв* ‘разклонение на река’ (БЕР / BER VI 373 – 374). Нариц. не се топонимизира в микротопонимията. Със същото значение са *разклонение* и *завой*, термини, които също обикновено не участват в състава на микротопонимите.

3.4.1. Хидрографските термини със значение ‘разклонение на река’ са:

раздòл: *раздòл* ‘раздвоен дол’. Терминът произлиза от праславянска дума, среща се и в другите славянски езици, напр. укр. *раздòл*, пол. *razdół* (вж. БЕР / BER I 408 – 409): *Раздòлците*, два дола се делят от *Бàбин дол* (Радом); *Раздòлци, Раздòлците*, места, където се делят два или повече дола (Монт); *Раздòла, Раздòле*, събр. от *раздòл* (Врач); *Раздòл*, дол, който разделя землището на Банско и Добринище (Разл). Производни от *дол* са географските термини *раздòлец, раздòлина и раздòлчина*, регистрирани в западнобългарската микротопонимия. *Раздòл, раздòлина и раздолчина* се срещат само в югозападната микротопонимия, а *раздòлец* и в Монт и Берк на северозапад. Значения на *рàздол*, изведени от топонимния материал, са: ‘място, където се разделят долове, раздòлие’ (Врач); ‘дол, който се дели’ (Радом); ‘раздвоен дол’ (Пирд); *раздòлец* ‘място, където се делят долове’ (Монт, Берк, Ботевгр); ‘раздвоен дол; равнозначен на разкол и разклон’ (Брезн).

раздòлище: раздòлище ‘голям раздол’: *Развòлища*, гористи долове (Кюст) (Заимов / Zaimov 2012: 585).

***рàзрека**: рàзрека ‘река, която се образува от две реки със съседни устия’: *Рàзрека*, ниви от ВИ (Кюст); *Разрѐко*, място, където се сливат две рекички (Благоевград) – с член от **раз-рѐк* от **рàзрека*, станало от м. р. по рода на *дол, раздòл* или по *междурѐк* (Заимов / Zaimov 2012: 589).

---

[4] Терминът ***дол*** се среща в основата или в състава на топоними от цялото езиково землище, предимно като определител в двусъставни имена. За производните и значенията, изведени от топонимния материал на Западна България, вж. Данчева / Dancheva 2020: 97 – 98.

рàзсоха: *рàзсоха* ‘разклонено дърво или друго нещо’ (вж. БЕР / BER VI 160 – 161), метафорично като географски термин със значение ‘раздвоена река, раздвоен рът, раздвоено бърдо, раздвоена скала’: *Рà/з/сои,* разклонен дол, мн. ч. от *рà/з/со/х/а* (Монт); *Рàсова*, разклонен дол, от *рà/з/сова* с *в<х* от *рà/з/соха* (Берк); *Расòвите*, раздолие, чл., мн. ч. от *расòва с в<х*; *Расò/х/ата, Расоò/х/ите* (Врач).

разтòка: *разтòка* ‘раздвой; кръстопът; речен ръкав’ (Монт), ‘речен ръкав’, ‘раздвой на река’ (Асеновградско), основа в *текж, ток*: *Разтòке* (Своге), *Рàзточката рекà* (Заимов / Zaimov 2012: 590), *Рàзтоке*, раздвоен извор (Монт).

соха: *соха* ‘разклонен като вила прът; разсоха, тояга с чатал на единия край’. Думата има славянски паралели (за всички значения и праславянския ѝ произход вж. БЕР / BER VII 371 – 372), метафорично като географски термин със значение ‘раздолие’: *Со/х/àта*, тук се събират две долчини (Врач). С нариц. са назовани водни обекти сравнително рядко.

у́тока: *у́тока* ‘естествена вада на река’ (Монт, Ботев), ‘вада, ръкав на река’ (Радом): *Две у́таки,* с уподобяване *а-а<о-а* от *утока* (Монт); *Утòката*, мочурливо място край р. Светля, *Утòките*, ливади (Радом); *Утоките* (Ботев). За прх. срв. стб. ¹текъ ‘течение’. Нариц. има слав. паралели (вж. Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2009: 443).

4. Изводи

По отношение на топонимообразуването и хронологията на микротопонимите, от състава на които е ексцерпирана хидрографската терминология, може да се заключи, че 1) изследваните обекти обикновено получават названията си чрез топономизация на апелатив, изключително рядко – чрез трансономизация (чрез пренос от СелИ, МИ, ВИ, напр. *Вùровска долùна*, произв. от ВИ *Вùрове*, *Плавùлска река*, по ВИ *Плавùло(то)*, т. е. изследваните географски имена са основно първични, не са производни от други географски названия; 2) като време на възникване можем да ги отнесем както към старинните имена, в основата на които е легнал архаичен апелатив, като *зàтока, мàтица, мàтка, *плов, *пловùще*, така и към по-късните пластове на хидронимията. Към тях принадлежат имената, в които са онимизирани диалектни нарицателни като *бумбак, плавило, скакалище, скакало*, *утòка* или книжовни като *вир*, *брод, корито*. Освен различните фонетични диалектни особености в топонимията се откриват и немалко диалектни значения на книжовните термини. Главно като втора част в двусъставните имена са топонимизирани термини, които спадат към общонародната лексика и са широко разпространени в говорите и в топонимията; 3) етимологичният анализ на микротопонимите и присъствието на успоредни форми в други славянски езици доказва, че голяма част от реконструираната ландшафтна лексика произлиза от праславянски думи.

Както неведнъж беше споменато, проучването е пряко свързано с една от задачите на ономастичната лексикография – създаването на речници на географските апелативи, реконструирани от топоними (вж. Роспонд / Rospond 1980: 221 – 226). Съставянето на относително пълни географски речници и по-задълбоченото изследване на връзката между езика и ландшафта представляват плодотворно поле за бъдещи проучвания на интердисциплинарни науки, като когнитивната топонимия (Влахова-Ангелова / Vlahova-Angelova 2018), етнолингвистиката, еколингвистиката, етнофизиографията. Ландшафтните термини и техните значения, изглежда, разделят по различен начин реалността в различните култури и с помощтта на етнофизиографията могат да се изградят онтологии на географската област. Топонимните изследвания в България имат нужда от нов фокус, но и от още изследвания, преди да пристъпим към междуезиков анализ на географската лексика (вж. Mark, Turk, Burenhult 2011).

Съкращения

вж.	–	виж
ВИ	–	водно име
гл.	–	глагол
ЗБ	–	Западна България
звукоподр.	–	звукоподражателно
м.	–	местност

МИ – местно име
мн. ч. – множествено число
нариц. – нарицателно
наст. – наставка
образув. – образувано
прил. – прилагателно
произв. – производно
Пр – прякор
РИ – родово име
СелИ – селищно име
умал. – умалително
фиг. – фигуративно
чл. – членувано

Цитирана литература / References

Български етимологичен речник. София, БАН, 1971 –. (Balgarski etimologichen rechnik. Sofia, BAN, 1971 –.)

Велев 2009: Велев, В. *Местните имена в Брезнишко*. В. Търново, Фабер. (Velev 2009: Velev, V. *Mestnite imena v Breznishko*. V. Tarnovo, Faber.)

Влахова-Ангелова 2018: Влахова-Ангелова, М. *Ономастика и етноботаника: названия на плодове според данни от топонимията в Западна България*. София, БАН. ISBN 978- 954-322-956-7 (Vlahova-Angelova 2018: Vlahova-Angelova, M. Onomastika i etnobotanika: nazvaniya na plodovete spored danni ot toponimiyata ot Zapadna Balgaria. Sofia, BAN.) <http://www.baspress.com/book.php?l=b&id=1368>

Vlahova-Angelova, M. Bulgarian Onomastics in the 21st Century. Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis, 137, Wydział Filologiczny UJ, 2020, ISSN: 2083-4624, DOI:10.4467/20834624SL.20.006.12033, s. 27 – 38. SJR (Scopus):0.147 Q2 (Scopus)

Желязков, Недков 2019: Железов, Г., Недков, Ст. Развитие на ландшафтните изследвания в България. – В: *Проблеми на географията*, кн. 2, бр. 2 София: Е-списание, Формат PDF, ISSN 0204-7209, ISSN 2367-6671 (Online), <http://geoproblems.eu/bg/2019-%d0%b1%d1%80%d0%be%d0%b9-2/#6> [14.01.2022]). (Zhelyazkov, Nedkov 2019: Zhelyazkov, G., Nedkov, St. Razvitie na landshaftnite izsledvaniya v Balgaria. – In: Problemi na geografiyata, kn. 2., бр. 2 Sofia: E-spisanie, Format PDF, ISSN 0204-7209, ISSN 2367-6671 (Online), <http://geoproblems.eu/bg/2019-%d0%b1%d1%80%d0%be%d0%b9-2/#6> [14.01.2022])

Данчева 2017: Данчева, Н. Хидрографски термини в микротопонимията, с които се назовават места със застояла вода, блата, влажни или кални месата. – В: *Български език*, кн. 4 (2017), с. 72 – 84 (Dancheva 2017: Dancheva, N. Hidrografski termini v mikrotoponimiyata, s koito se nazovavat mesta sas zastoyala voda, blata, vlazhni ili kalni mesta. – In: *Balgarski ezik*, kn. 4, s. 72 – 84)

Данчева 2018: Данчева, Н. За една група хидрографски термини в микротопонимията. – В: *Научни трудове на Филологическия факултет на Пловдивския университет*, 55, 1, Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2018, ISSN: 0861-0029, с. 90 – 98 стр. (Dancheva 2018: Dancheva, N. Za edna grupa hidrografski termini v mikrotoponimiyata. – In: *Nauchni trudove na Filologicheski fakultet na Plovdivskiya universitet*, 55, 1, Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”, 2018, ISSN: 0861-0029, s. 90 – 98.

Данчева 2019: Данчева, Н. Хидрографски термини за река, поток в микротопоними от Западна България. – В: *Доклади от международна годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. София, Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, с. 240 – 249. <http://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/06/Sbornik-s-dokladi_IBE 2019.pdf>. (Dancheva 2019: Dancheva, N. Hidrografski termini za reka, potok v mikrotoponimi ot Zapadna Balgaria. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodna godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. L. Andreychin”*. Sofia, izd. na Balgarskata акkademiya na naukite “Prof. Marin Drinov”, s. 240 – 249, <http://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/06/Sbornik-s-dokladi-IBE2019.pdf>.)

Данчева 2020: Данчева, Н. *Орографската лексика в микротопонимията на Западна България*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, ISBN: 978-619-245-068-7 (print); 978-619-245-089-2 (online), с. 164, <https://press.bas.bg/bg/eBooks-105/show-106(23)> (Dancheva 2020: Dancheva, N. Orografskata leksika v mikrotoponimiyata na Zapadna Balgaria. Sofia: Izdatelstvo na BAN: “Prof. Marin Drinov”: 2020, ISBN: 978-619-245-068-7 (print); 978-619-245-089-2 (online), s. 164, <https://press.bas.bg/bg/eBooks-105/show-106(23)>.)

Данчева 2020а: Данчева, Н. Ландшафтни термини за назоваване на водопади и места, където се сливат води в българската микрохидронимия от Западна България. – В: *Български език*, кн. 1, Год. LXVII, 2020,

ISSN:0005-4283, с. 64 – 76. (Dancheva 2020a: Dancheva, N. Landshaftni termini za nazovavane na vodopadi i mesta, kadeto se slivat vodi v balgarskata mikrohidronimiya ot Zapadna Balgaria. – In: *Balgarski ezik*, kn. 1, God. LXVII, 2020, ISSN:0005-4283, s. 64 – 76.)

Еленин 2006: Еленин, Й. *Топонимията на Дупнишко*. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“. (Elenin 2006: Elenin, Y. *Toponimiyata na Dupnishko*. Blagoevgrad, UI “Neofit Rilski”.)

Заимов 2012: Заимов, Й. *Българският водопис*. София: Изд. Фабер. (Zaimov 2012: Zaimov, Y. *Balgarskiyat vodopis*. Sofia: Izd. Faber.)

Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Българска ономастика*. В. Търново: Наука и изкуство. (Kovachev 1987: Kovachev, N. *Balgarska onomastika*. V. Tarnovo: Nauka i izkustvo.)

Михайлова 2012: Михайлова, Д. *Семантични процеси и явления в българската топонимия: етюди по проприална семантика*. София: Ивис. (Mihaylova 2012: Mihaylova, D. *Semantichni protcesi i yavleniya v balgarskata toponimiya*. Sofia: Ivis.)

Михайлова 1984: Михайлова, Д. *Местните имена в Михайловградско*. София: Изд. на БАН. (Mihaylova 1984: Mihaylova, D. *Mestnite imena v Mihaylovgradsko*. Sofia: Izd. na BAN.)

Михайлова 1986: Михайлова, Д. *Местните имена в Берковско*. София: Изд. на БАН. (Mihaylova 1986: Mihaylova, D. *Mestnite imena v Berkovsko*. Sofia: Izd. na BAN.)

Николов 1997: Николов, Б. *Топонимията на Врачанска околия*. София: Алиса. (Nikolov 1997: Nikolov, B. Toponimiyata na Vrachanska okoliya. Sofia: Alisa.)

Речник на българския език 1977 – 1981: под ред. на Кристалина Чолакова. София, БАН, 1 – 3, 1977 – 1981. (Rechnik na bylgarskiya ezik 1977 – 1981: pod red. na Kristalina Cholakova. Sofia, BAN, 1 – 3, 1977 – 1981.) (РБЕ, <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%88%D0%B0%D1%84%D1%82/> [14.01.2022])

Роспонд 1980: Роспонд, С. Onomasticon slavicum. *Етапы развития ономастической лексикографии*. – В: *Перспективы развития славянской ономастики*, 1980, с. 221 – 226. (Rospond 1980: Rospond S. *Etapy razvitiua onomasticheskoĭ leksikografiĭ.* – In: *Perspektivy razvitiua slavyanskoĭ onomastiki*, 1980, s. 221 – 226.)

Чолева-Димитрова 2009: Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София: ИБЕ. (Choleva-Dimitrova 2009: Choleva-Dimitrova, A. *Mestnite imena v Radomirsko*. Sofia: IBE.)

Mark, Turk, Burenhult and Stea 2011: Mark, D., Turk, A., Burenhult, N. and Stea, D. (eds.) (2011) *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives*. John Benjamins Publishing Company. ISBN 9789027202864, https://doi.org/10.1075/clu.4.

Nitsche 1964: Nitsche, P. Geographische Terminologie des Polnischen. Köln.

Schütz 1957: Schütz, J. Die geographische Terminologie des Serbokroatischen. Berlin, Akademie Vlg.

LANDSCAPE TERMS FOR WATER-NAMING OBJECTS IN THE MICROTOPONYMY OF WESTERN BULGARIA

Nadezhda Dancheva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

ndancheva@ibl.bas.bg

Abstract. The subject of the study are microtroponyms from Western Bulgaria, formed by or with the participation of a hydrographic term. This is a small part of the water-naming objects and related with water objects, which are preserved in the Bulgarian microtoponymy collected during the time. The analysis is based on the etymological and the areal method, as well as on information about their geographical distribution and their reflection in the microtoponymy of Western Bulgaria.

Keywords: *landscape terms, microtoponymy, toponymization, hydrographic term*

Nadezhda Dancheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

НАИВНАТА АКСИОЛОГИЯ В НАРОДНИЯ КАЛЕНДАР НА БЪЛГАРИТЕ

Мария Китанова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
miyak@abv.bg

Резюме. Времето в народния календар се разглежда като циклично, което предопределя съществуването на преходни периоди, служещи като митологични и фактически граници. В повечето случаи тези периоди имат негативна символика, тъй като се характеризират с нарушаване на баланса между небето и земята, между силите на космоса и хаоса. Поради тези причини периодите на преход се считат за опасни и нечисти. Изследването, озаглавено „Наивната аксиология в народния календар на българите“, разглежда група термини в българската календарна терминология – хрононими, обозначаващи онези периоди и дни в българския народен календар, които представляват най-неблагоприятното време от годината според народните вярвания. В статията се анализират хрононими, образувани от названия на диви животни: *Вълчи празници*, *Миши празници*, *Зайковден*, *Зъмски ден*, *Мечкин ден*. Семантичният анализ изследва всеки хрононим в контекста на системата от празници, забрани и превантивни действия.

Ключови думи: *наивна аксиология, хрононими, диви животни, Вълчи празници, Миши празници, Зайковден, Зъмски ден, Мечкин ден*

Календарното време в българската народна култура има цикличен характер и се възприема от носителите на тази култура като нееднородно. То е „натоварено с положителна или отрицателна оценка, включва се в ритуалната и магическата практика, получава символична интерпретация и благодарение на това се превръща в един от най-важните културни инструменти на подредения свят и на регламентацията на човешкия живот[1]“ (Толстая / Tostaia 1997: 78). Оценката за различните периоди е важна за определяне на превантивните действия, които са необходими, за да се предпазят хората, домашните животни и реколтата от вредоносни сили.

Обикновено в изследванията се използват базови критерии, чрез които могат да се идентифицират отрицателно натоварените периоди и дни в народния календар: календарни вярвания, които маркират настъпването на преломния период; навлизане на хтонични същества в земния живот; силно развита система на забрани, чрез които трябва да се възстанови социалната структура на обществото, която е нарушена в периода на хаоса (Агапкина / Agapkina 2002: 32).

Предмет на изследването е народната терминология, назоваваща хрононими, произлизащи от названия на диви животни, в нейното миторитуално ядро, което разкрива наивната аксиология, отразена в народния календар на българите.

1. Названия на хрононими, произлизащи от названия на диви животни, свързани с хтоничния свят

Цикли от три, пет или седем дни са посветени на животни, към които има негативно отношение. В повечето случаи това са вълците, мишките и зайците. Към мечката и змията отношението е амбивалентно. Обикновено тези дни се отбелязват в преходния период между есента и зимата, в дните на света Петка и свети Димитър или на границата между зимата и пролетта, в началото на месец февруари. „В митологията на ранната пролет основно място заемат календарно детерминираните поверия за появата на хтонични животни на земята (вълци, мишки, червеи и

[1] Тук и по-нататък преводът е мой.

др.). Тази тема е актуална особено за хрононимите и за различните забрани, които ги превръщат в безопасни за човека“ (Агапкина / Agapkina 2002: 53). Многото забрани и превантивни действия недвусмислено показват отрицателното отношение към определени дни и периоди от народния календар.

1.1. Вълчи празници

Вълчи празници (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008: 91 – 92; Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова / Barbolova, Kitanova, Legurska, Pavlova, Simeonova 2018: 66 – 67) се наричат три, пет, седем, девет или дванадесет дни, които се отбелязват в народния календар, за да не нападат вълци хората и добитъка. *Влъчки празници* (Белослатинско), *Вучкови празници*, *Вучляци* (ЗБ, Дупнишко), *Въчляци*, *Вълчите дни*, *Волкови дене* (Пирин), *Вълчешки празници* (Родопи), *Вълчи дене* (ИБ, ЮИБ), *Въчи празници* (Софийско), *Вълчешници* (ЗБ), *Вълчите дни* (Белогр., Г. Орях.), *Дзверини дни* (Софийско), *Зверин ден* (Троянско), *Лихви дни* (Бургаско), *Архангеловите празници*, *Рангеловите празници* (Ср.СБ), *Ромелан* (Смолянско), *Цвурки* (Свиленградско), *Цьвурки* (Ардинско, Смолянско), *Вълчи дни*, *Вълчи празници*, *Вълци празници* (български говори в Украйна).

В някои райони този период е около Архангеловден, в други съвпада с *Мратинците* (ЗБ), с *Мръсните дни* (ЮБ) или с *Трифунците*. Според демонологията последният ден винаги е посветен на най-стария и най-злия вълк, наречен *Куцулан* или *Кривулан* (Китанова / Kitanova 1996: 33 – 34). Това е времето, през което вълчиците зачеват малките си. По тези причини последният ден е известен и с названието *Вълчата Богородица.* В Белоградчишко последните два дни се наричат *Кривулан* и *Разтурняк* по имената на двата най-страшни вълка в митичната вълча глутница. През тези дни се спазват най-строги забрани за предпазване от вълци и за здраве на добитъка. Не се извършва никаква женска и мъжка работа, не се докосват до остри предмети и сечива, ножиците се връзват, което символизира затварянето на челюстите на вълците. Нощвите се обръщат. Забранено е сеченето на дърва и готвене на огън.

Вълкът в народните вярвания е древно хтонично същество, което осъществява връзката между този и отвъдния свят. Очевидна е връзката между вълка и *върколака* (*връколак*, *враколак*, *фраколак*). Това е вампир, за който е характерна метаморфозата вълк – човек. Етимологията се извежда от *вълк* и *длака* ’козина’ (БЕР / BER 1: 206), а персонажът с подобно название е известен във всички славянски езици. Според една етиологична легенда вълкът произхожда от кръвта на Каин, а според друга – от самия дявол. Вярва се, че децата, родени през *Мръсните дни* и *Вълчите празници*, след смъртта си се превръщат във вълци. Според И. Георгиева (Георгиева / Georgieva 1993: 56) дяволът се явява като вълк, коза или черна котка. Вълкът живее на границата между усвоеното от хората пространство и гората – неусвоеното пространство, в досег със света на мъртвите. Фразеологизмите: *вкарвам някого в устата на вълка* ’причинявам неприятност на някого’, *влизам в устата на вълка* ’излагам се на опасност’ и *вълк в овча кожа* ’лицемер’ също го определят като опасен. Подобно значение има и пословицата *Вълкът кожата си мени, но нрава никога*. С лексеми от корена *вълк* се назовават и редица болести: *вълчи обрив*, *вълците*, *вълкоедина* (Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 193). В българската народна култура отношението към вълка е отрицателно, но се срещат и лични имена като: *Вълчан*, *Вълкана*, *Вълка*, *Вълчо* и подобни, които по същността си са пожелателни.

Названия на дните от Вълчата седмица

Първи ден – *Зверин ден* (ЗБ)

Трети ден, който се празнува от бездетните жени – *Божа майка* (Смолянско), *Вълча Богородица* (ЗБ), *Вуча Богородица*, *Света Богородица зимна*, *Натлап* (ЗБ), *Натлапан* (ЗБ).

Седми ден, когато се прогонват вълците – *Вълчи ден* (Монтанско), *Вълча Богородица*, *Кривно*, *Кривчо*, *Кацулан*, *Куцалан* (Пловдивско), *Куцулан* (Софийско, Ботевградско, Казанлъшко, Сливенско, Троянско, Карнобатско), *Ромелан*, *Румулан* (Троянско), *Кривно вълк* (Попов / Popov 1997: 88), *Клекучан* (Плевенско), *Клекуцан* (Попов / Popov 1998: 89).

В семантиката на названията *Куцулан*, *Клекуцан*, *Кривно* и *Кривно вълк* се открива аномалията ’куц’, характерна за дявола. В традиционната култура на българите отношението към физическите аномалии е отрицателно.

Календар на Вълчите празници

Трифонци – Вълчи празници (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008: 92); *Мръсни дни* – Вълчи празници (ЮБ, Пиринski край); *Йеремия* – Вълчи празници (Пловдивско); *Мратинци* – Вълчи празници (ЗБ); *Свети Мина* – Вълчи празници (Софийско, Средна Стара планина, Троянско, Тетевенско).

В някои райони на България (ЗБ) вярват, че пастир и господар на вълците е свети Мина. В иконографията на Самоковската школа той е изобразен на бял кон, в едната ръка с копие, а в другата държащ два завързани вълка (Попов / Popov 2004: 79 – 88). Известна е легенда от с. Доситей, Самоковско, в която се разказва за човек застигнат от вълци в гората. Той се качил на едно дърво. В това време дошъл свети Мина и започнал да храни вълците. След като раздал храната, се появил пастирът на вълчата глутница – куцият вълк. Свети Мина му казал, че за него останал само човекът на дървото. Когато вълците и свети Мина си тръгнали, човекът слязъл от дървото и тръгнал към селото. Но пред дома му го чакал куцият вълк.

1.2. Миши празници

Празник, честван на 27 октомври, Свети Нестор, или на 24 ноември, Света Екатерина, на който се извършват редица обредни действия, чиято цел е освобождаване от мишките (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008: 28; Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова / Barbolova, Kitanova, Legurska, Pavlova, Simeonova 2018: 222 – 223). Регионалните названия са: *Миши празници* (Г. Орях. Търн. Чирп. Карл.), *Мишаун* (ЗБ), *Мишинден* (Плев., Белогр., Белосл., Лом.), *Мишовден* (Кукуш), *Мишковден* (Търговищко), *Мишляците* (Дупнишко), *Мишовина* (ЮЗБ), *Миштровден* (Кюстендил), *Мишкинден* (Казанлъшко), *Мишаун* (ЗБ), *Мишако* (Благоевградско), *Глухчови дни* (ЗБ), *Поганци*, *Поганшляк* (Родопи) (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008: 23 – 24; Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова / Barbolova, Kitanova, Legurska, Pavlova, Simeonova 2018: 222 – 223).

Мишката е хтонично животно, което в индоевропейските митологии е свързано с бурята и гръмотевиците. Тя е демонична и нечиста. Близка е до света на мъртвите и вредоносната им сила. Появата на мишки се свързва с глад, болести, смърт, бедност и разрушения. Цвърченето им предсказва природни бедствия. Мишката притежава конотацията ’вредоносен и опасен’, тъй като в редица говори носи названието *поганец* от латински *paganus* ’езичник’. В Самоковско на прилепа казват *крилат миш*, а в Крумовградско – *фърката мишка*. Прилепът, както и мишката е свързан с тъмнината. К. Мичева-Пейчева (Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 180 – 181) привежда следните словообразователни деривати от корен *миш-*: *мишовина* (Ихтиманско) ’повредена от гризачи храна’, *мишцувина* ’рана в устата, причинена от ядене на развалена храна’, *мишина* (Троян) ’остатъци от предмети, по които са ходили мишки’. *Мишовина*, *мишина* е също и ’изпражнения от мишка’. *Мишкувам* означава ’крада’. Названието *мишон* освен ’плъх’ означава и ’другоселец’. Значението ’другоселец’ също води до опозицията **свой – чужд** и поставя мишката в дясната ѝ част. Мишката се осмисля като вредоносно, хтонично и болестотворно същество, което е чуждо на хората и от което те трябва да се пазят. Според някои народни легенди тя произхожда от спукания корем на дявола, от който са излезли редица вредни животни. Според други се появява от удар, който Господ нанася на свети Нестор. По тези причини Мишин ден се чества на неговия празник. В навечерието на празника жените замазват всички дупки в къщите и хамбарите. Вярват, че така „замазват очите на мишките“. Спазват се редица забрани – не се плете, не се бърка в брашно, не се споменава името им. Жените шият плат, с което символично зашиват устите на мишките. Сшитият плат се хвърля в огъня. Омесва се и се опича прясна питка и парченца от нея се поставят в ъглите за омилостивяване на мишките. В Тетовско и Тракия се наблюдава и магическа практика за обредно освобождаване от гризачите, наречена *миша сватба*. Две мишки – мъжка и женска, се поставят в кошница. Под звуците на музика (тъпани и гайди) се извеждат извън селището, след което ги пускат на свобода. Вярват, че след тях си тръгват останалите гризачи. Названието на мишката се среща още в старобългарски език в Синайския псалтир.

1.3. Зайковден

В Тракия *Димитровден* е денят за предпазване от зайци (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008: 22 – 23; Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова / Barbolova, Kitanova, Legurska,

Pavlova, Simeonova 2018: 111 – 112). Нарича се още *Зайковден*. На този ден жените не режат с ножове и ножици, не шият, а мъжете не секат дърва, *за да не косят зайците посевите* (Старева / Stareva 2003: 103). Днешното название *заек* е известно от старобългарски език, в Синайския псалтир е засвидетелствана – ꙁаѧць. Съществителното ꙁаѧчина означава 'зайка' и 'заешко месо' (Влахо-бълг. грам.). Заекът се възприема като посредник между човека и „нечистата сила и духовете" (Гура / Gura 1997: 188; Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 185). Негативното отношение към заека е видно и от забраната да се консумира заешко месо, която е характерна за южните и източните славяни. „Данните от българската народна култура показват, че нечистотата на заека е в корелация със сатанинското, дяволското, от една страна, и плътската греховност, от друга" (Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 186), защото се смята, че притежава необуздана сексуалност. Срещата със заек се смята за предвестник на нещастие. В диалектите се среща *Мина ми заек път,* т. е. 'няма да ми върви'. На Коледната трапеза се поставят дарове за вълците, мишките и зайците, за да не пакостят на хората.

1.4. Мечкин ден

Според народните вярвания мечката излиза от хралупата си на *Благовещение* (25-и март), а се прибира на *Секновение* (29-и август). В Западна България в чест на мечката се празнува *Андреевден* (30-и ноември), който се нарича още *Мечкинден* (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008: 41 – 43; Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова / Barbolova, Kitanova, Legurska, Pavlova, Simeonova 2018: 19 – 21). На този ден се вари боб и царевица, хвърлят ги в комина и казват: „*Да си здрава бабо Мецо! На ти Мецо варен кукуруз да не ядеш суровия! На ти мечко за душа*!" Култът към мечката е един от най-старите. Според легенда от Западните Родопи мечката е произлязла от девойка, която е изпратена от мащехата си да пере черна вълна докато стане бяла (Георгиева / Georgieva 1993: 57 – 58). Така че мечката има антропоморфна същност. Към нея отношението е амбивалентно и като към свой, и като към чужд. Нейното назоваване е табуирано у всички славяни. Тя е възприемана като културен герой, родоначалник, тотем, дух-лечител, животински двойник на човека, символ на плодородието (Попов / Popov 2004: 6). Иванов обяснява амбивалентната същност на мечката чрез противопоставянето **свой** – **чужд**, **дом** – **гора**, **питомен** – **див** (Иванов / Ivanov 1975: 44 – 51). В народното съзнание мечката може да предпазва от болести и да отблъсква злите сили. Не случайно съществува начин за лекуване чрез настъпване от мечка, отразен във фразеологизма *мечка да те гази*.

Маскирането като мечка в българската народна култура е познато от карнавалните кукерски игри, сурвакари и бабугерите, а също и от предсватбения обред „момино оро" Монтанско (Георгиева / Georgieva 1993: 58; Попов / Popov 2004: 8). При него годеницата, маскирана като мечка, разказва приказка за произхода на мечката от мома, гонена от ергени или турци. В Западна България при различните карнавали популярни персонажи са мечката и мечкарят. Маскирането като мечка се среща и по време на сватбата в Сливнишко (Георгиева / Georgieva 1993: 58). Хтоничният характер на мечката, която живее в пещера, я сближава в народното съзнание със змея, към който отношението също е амбивалентно.

В българските говори се откриват следните евфемистични названия на мечката: ласкавите *меца* (Самоков), *мецан*, *мецана* (Долновардарско, фолклор); умалителните *мецанка*, *мечле* (Долновардарско, Попов / Popov 1998: 51); *медун* (ЗБ), *медунин* (Копривщица) 'който яде мед'. Това название се среща и в други славянски езици – *медведь* в руски (Попов / Popov 2004: 10 – 12). В БЕР (БЕР / BER 5: 778) се допуска, че *мечка* се образува от *медведь*. Във фолклора се използва словосъчетанието *баба Меца*, съдържащо като компонент роднинския термин *баба*, с който най-често се образуват евфемистични названия за животни и болести. Срещат се и редица топоними с вътрешна форма *мечка*: селищно име *Меча поляна*, местности *Меча поляна*, *Меча дупка*, *Меча стъпка* и др.

1.5. Зъмски ден / Зъймин ден

Съществуват два празника в българския народен календар – *Благовещение* (25-и март) и *Йеремия* (1-и май), които са посветени и на змиите (Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова / Barbolova, Kitanova, Legurska, Pavlova, Simeonova 2018: 123, 103). За Благовещение, празник от пролетния цикъл на народния календар, освен познатите ни названия се срещат още *Зъмски празник* и *Зъйминден* (Тетевенско, Троянско). Тези названия, които означават *Змийски празник* и *Змийски ден*, в някои говори на Северна България са свързани с вярванията за домашния покровител в

образа на змия. Главата на убитата на Благовещение змия се смята за лековита. Не се работи, за да са *бладзи змиите*, т.е. 'да не хапят змиите'. За празника *Йеремия* също се среща названието *Зъмски ден* (ЗБ). На този ден има вярване, че змиите излизат от зимните си леговища. Тогава се появява и самият змийски цар. Извършват се обредни действия за предпазване от змии. След залез слънце жените обикалят къщата, тропат със съдове и изричат заклинателни формули, за да изгонят змиите. По-рядко се пали огън, с който се обикаля къщата. При това обредно действие се разчита на отгонващото действие на огъня. Жените не предат, за да не се влачат змиите след тях.

В българската народна култура змията заема важно място. Тя е символ на земята, на нейните недра с характерната им тъмнина и влага (БМ / BM 1994: 150). Неслучайно вътрешната форма на названието се свързва със *земя* (Фасмер / Fasmer 1986 2: 300). Образът на змията е амбивалентен. Тя знае езиците на всички животни, познава лечебните треви, но може да причинява и смърт. Освен това змията понякога се явява като дух-пазител на дома и рода. Съществува забрана за произнасяне на името ѝ особено срещу празника Еремия, на който се извършват превантивни действия за предпазване от змии. Евфемизмите са отделни думи, лични имена или словосъчетания: *Божо пиленце*, *бабулька*, *Анаста*, *Шаро* (БМ / BM, 1994: 62 – 65). И. Георгиева предполага, че названието *божо пиленце* се свързва с митологичното отъждествяване на змията с птицата (Георгиева / Georgieva 1993: 64). В българските говори се срещат също *алахова гуя* и *божи-рук-яна* (Попов / Popov 2001: 32). Когато в словосъчетанието се среща компонент *Бог*, това свързва назоваването на съответното животно с божественото и е начин за евфемизация. Думата *Шаро* има мотивация в окраската на змията, а *бабулька* е умалително от роднинското *баба*, което отново свързва змията със света на мъртвите прародители. Една от най-важните ѝ роли е тази на дух-покровител на дома и рода. Оттук и евфемизмите: *въртикъща*, *домакинка*, *домакин* (Охридско), *домошарка* (Охридско), *дядото* (Драмско), *къщница*, *наместник* (Гоцеделчевско), *пазачка*, *стопан*, *стопанка*, *сайбия*, *сайбийка* (Велешко), *чуварка*, *синорник*. Освен думата *дядото*, която отпраща към починалите прародители, във всички останали се открива семантиката 'който се грижи за дома', 'който пази дома и имота'. *Домакин* и *домакинка* означават 'стопанин/ка на дом' (БТР / BTR 1973: 173). *Къщник* 'който се грижи и гледа добре къща' (БТР / BTR 1973: 404). *Стопан* 'притежател на дом, господар' (БТР / BTR 1973: 970). Змията-стопан обикновено не се показва. Вярват, че тя пази дома от нещастия. Съществува забрана за убиването ѝ. В Гоцеделчевско и досега е жив обичай, наречен *стопанова гозба*, при който се прави специално угощение за *стопана* на къщата. В някои райони жените приготвят и оставят на прага малки питки за змията-пазачка на къщата (*чуварка* 'пазачка').

В словосъчетанието *горска майка* (Попов / Popov 2001: 33) е включен роднинският термин *майка* за близко кръвно родство. В това название противопоставянето **свое – чуждо** се заличава.

Практически змията може да е полезна и опасна за човека. Отровната змия в някои български говори се нарича *мръсница*. В това название откриваме опозицията **чист** – **мръсен**, която в народната култура има силно оценъчен характер.

2. Изводи

В българския народен календар наивната аксиология се открива в отношението на социума към т.нар. „лоши периоди и дни". Като най-неблагоприятни са възприемани дните на границата на старата и новата година, дните между януари и февруари, особено първите дни на февруари. Това са периоди, изпълнени с изключително богати превантивни действия – въздържане от работа и сексуално табу. Битува вярването, че нарушаването на съответните забрани води до унищожаване на резултатите от труда и създаване на деца и животни с недостатъци. Съобразяването с възприеманите като „лоши дни" от народния календар определя както социалните функции, така и личния живот на носителя на традиционната българска култура и има силно изразен аксиологичен и антропоцентричен характер. Превантивните действия винаги разкриват отношение и оценка на определен отрязък от времето. Обредността, свързана с представите и вярванията на носителите на традиционната българска култура, е отразена в определени названия – хрононими. Особено интересни са хрононимите, чрез които се назовават граничните периоди и „лошите дни", на които са дадени названия, произлизащи от имената на диви животни, свързани с хтоничния свят: *вълк*, *мишка*, *заек*, *мечка* и *змия.*

Цитирана литература / References

Агапкина 2002: Агапкина Т. А. *Мифологические основы славянского народного календаря.* Москва: Индрик. (Agapkina 2002: Agapkina T. A. *Mifologicheskie osnovy slavi͡anskogo narodnogo kalendari͡a.* Moskva: Indrik.)

Барболова, Китанова, Легурска, Павлова, Симеонова 2018: Барболова З., М. Китанова, П. Легурска, Н. Павлова, М. Симеонова. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (Barbolova, Kitanova, Legurska, Pavlova, Simeonova 2018: Barbolova Z., M. Kitanova, P. Legurska, N. Pavlova, M. Simeonova *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Георгиева 1993: Георгиева Ив. *Българска народна митология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“ (Georgieva 1993: Georgieva I. *Balgarska narodna mitologiya*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“).

Гура 1997: Гура А. В. *Символика животных в славянских народных верований.* Москва: Индрик. (Gura 1997: Gura A. V. *Simvolika zhivotnykh v slavi͡anskikh narodnykh verovaniĭ*. Moskva: Indrik.).

Иванов 1975: Иванов В. Инвариант и трансформация в мифологических и фольклорных текстах. – В: Иванов, В. В., В. Н. Топоров (отв. ред.). *Типологические исследования по фольклору: сб. ст. памяти В. Я. Проппа (1895 – 1970)*. АН СССР, Ин-т востоковедения. Москва: Наука, с. 44 – 76. (Ivanov, Toporov 1975: Ivanov V. Invariant i transformat͡sii v mifologicheskikh i fol′klornykh tekstakh. – In : Ivanov, V. V., V. N. Toporov (otv. red.). *Tipologicheskie issledovaniĭa po fol'kloru: sb. st. pami͡ati V. Ĭa. Proppa (1895 – 1970)*. AN SSSR, In-t vostokovedeniĭa. Moskva: Nauka, s. 44 – 76.)

Китанова 1996: Китанова М. Диалектното название *Куцулан* в миторитуалното ядро на Вълчите празници. – В: *Българска реч*, 3, с. 33 – 34. (Kitanova 1996: Kitanova M. Dialektnoto nazvanie *Kutsulan* mitoritualnoto yadro na valchite praznitsi. – In: *Balgarska rech*, 3 s. 33 – 34).

Легурска, Китанова 2008: Легурска П., М. Китанова. *Тематичен речник на термините на народния календар.* София: АИ „Проф. М. Дринов“. (Legurska, Kitanova 2008: Legurska P., M. Kitanova *Tematichen rechnik na terminate na narodniya kalendar*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“).

Мичева-Пейчева 2013: Мичева-Пейчева К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Валентин Траянов. (Micheva-Peicheva 2013: Micheva-Peicheva K. *Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik*. Sofia: Valentin Trayanov).

Попов 1998: Попов Б. Табуистични названия на хора и животни в югозападните български говори. – В: *Македонски преглед*, 3, с. 41 – 56. (Popov 1997: Popov B. Tabuistichni nazvaniya na hora i zhivotni v yugozapadnite balgarski govori. – In: *Makedonski pregled*, 3, s. 1 – 56).

Попов 2001: Попов Б. *Табуистичните названия в български език (в етнолингвистичен аспект и в съпоставка с други езици)*. Автореферат на дисертация за получаване на образователната и научната степен „доктор“. Благоевград. (Popov 1998: Popov B. *Tabuistichni nazvaniya v balgarski ezik* (*v etnolingvistichen aspect i v sapostavka s drugi ezitsi*). Avtoreferat na disertatsiya za poluchavane na obrazovatelnata i nauchnata stepen “doktor”. Blagoevgrad).

Попов 2004: Попов Б. Типология на назоваването при древните ивдоевропейски термини за някои опасни и хищни животни. – В: *Съпоставително езикознание*, 1, с. 5 – 23. (Popov 2004: Popov B. Tipologiya na nazovavaneto pri drevnite indoevropeyski termini za nyakoi opasni i hishtni zhivotni. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1, s. 5 – 23).

Попов 1989: Попов, Р. Към характеристиката на българските народни вярвания, свързани с периодите на преход към зимата и пролетта. – В: Генчев, Ст. (съст.). *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 52 – 74. (Popov 1989: Popov R. Kam harakteristikata na balgarskite narodni vyarvaniya, svarzani s periodite na prehod kam zimata i proletta. – In: Genchev, St. (sast). *Etnografski problemi na narodnata duhovna kultura*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, s. 52 – 74.)

Попов 2002: Попов, Р. Безумные недели в календарном цикле болгар. – В: Толстая, С.М. (отв. ред.). *Признаковое пространство культуры.* Т. 3. Москва: Индрик, с. 86 – 102. (Popov 2002: Popov, R. Bezumnye nedeli v kalendarnom ts͡ikle bolgar. – In: Tolstai͡a, S.M. (otv. red.). *Priznakovoe prostranstvo kul'tury*. T. 3. Moskva: Indrik, s. 86 – 102.)

Попов 2004: Попов, Р. Свети Мина в календарната традиция на балканските народи. – В: *История*, 4 – 5, с. 79 – 88. (Popov 2004: Popov R. Sveti Mina v kalendarnata traditsiya na balkanskite narodi. – In: *Istoriya*, 4 – 5, s. 79 – 88.)

Старева 2003: Старева Л. *Български светци и празници.* София: Труд. (Stareva 2003: Stareva L. *Balgarski svettsi i praznitsi*. Sofia: Trud.)

Толстая 1997: Толстая С. М. Мифология и аксиология времени в славянской народной культуре. – В: Свирида, И.И. (отв. ред.). *Культура и история. Славянский мир*. Москва: Индрик, с. 62 – 79. (Tostaia 1997: Tolstai͡a S. M. Mifologiĭa i aksiologiĭa vremeni v slavi͡anskoĭ narodnoĭ kul′ture. – In: Svirida, I.I. (otv. red.). *Kul'tura i istoriĭa. Slavi͡anskiĭ mir*. Moskva: Indrik, s. 62 – 79.)

Фасмер 1986: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 2, Москва: Прогресс. (Fasmer 1986: Fasmer, M. *Ėtimologicheskiĭ slovar' russkogo ĭazyka*. T. 2, Moskva: Progress.)

Източници

Андрейчин, Георгиев, Илчев, Леков, Костов, Стойков, Тодоров 1973: Андрейчин Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, И. Леков, Н. Костов, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.
БЕР 1971 – 2011: *Български етимологичен реч*ник. т. 1, 1971, т. 2, 1979, т. 3, 1986, т. 4, 1995, т. 5, 1996, т. 6, 2002, т. 7, 2011. София: АИ „М. Дринов".
БМ 1994: *Българска митология. Енциклопедичен речник.* Под редакцията на А. Стойнев. София: 7М+Логис.
Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език. Фототипно изд*ание, т. 1 – 6. София: Български писател.
Дяков 1993: Дяков Т. *Народният календар (празници и вярвания на българите).* София: Анубис.
РРОДД 1974: *Речник на редки остарели и диалектни думи в литературата ни*. Под редакцията на Ст. Илчев. София: Издателство на БАН.
СР 1999, 2010: *Старобългарски речни*к, т. 1, 2. София: Васил Траянов.
ФРБЕ 1974: *Фразеологичен речник на българския език*, т. I. София: Издателство на БАН.

Съкращения

ИБ – Източна България
ЗБ – Западна България
ЮБ – Южна България
ЮИБ – Югоизточна България
ЮЗБ – Югозападна България
СБ – Северна България
СИБ – Североизточна България
СЗБ – Северозападна България
Ср. СБ – Средна Северна българя

THE NAIVE AXIOLOGY IN THE FOLK CALENDAR OF THE BULGARIANS

Mariya Kitanova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

miyak@abv.bg

Abstract. Traditionally, calendar time is viewed as a cyclic notion, which predetermines the existence of transitional periods serving as mythological and factual boundaries. In the majority of cases, these periods have negative symbolism as they are characterised by disturbance in the balance between heaven and earth, between the forces of cosmos and chaos. For these reasons, the periods of transition are regarded as dangerous and impure. The study titled "The Naive Axiology in the Bulgarian Folk Calendar" deals with a group of terms in Bulgarian calendar terminology – chrononyms denoting those periods and days in the Bulgarian folk calendar, which represent the most unfavourable time of the year according to folk beliefs. The paper addresses chrononyms formed with the roots: wolf – *Вълчи празници* (Wolf holidays), mouse – *Миши празници* (Mouse holidays), rabbit – *Зайковден* (Rabbit day), snake – *Зъмски ден* (Snake day), bear – *Мечкин ден* (Bear day). The semantic analysis studies each chrononym in the context of the system of holidays, prohibitions and preventive actions.

Keywords: *Naive Axiology, chrononyms, unfavourable time, Wolf holidays, Mouse holidays, Rabbit day, Snake day, Bear day*

Maria Kitanova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd.,Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ТЕМАТИЧЕСКАЯ ГРУППА «ЛЮБОВЬ. ДРУЖБА»: БОЛГАРСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ[1]

Марина Котова
Санкт-Петербургский государственный университет
m.kotova@spbu.ru

Резюме. В данной статье рассматриваются болгарские пословичные соответствия современных употребительных восточнославянских пословиц тематической группы «Любовь. Дружба» из проекта Электронного словаря активных восточнославянских пословиц. Основным методом для выявления актуальных паремиологических параллелей в трех языках к русским пословицам является паремиологический социолингвистический эксперимент. Выводы касаются специфики подбора болгарских соответствий к русским пословичным лингвокультуремам на фоне белорусских и украинских пословичных параллелей.

Ключевые слова: *болгарские пословицы, восточнославянское паремиологическое ядро, лингвокультурема, русский паремиологический минимум, электронный словарь восточнославянских пословиц*

1. Введение

Вслед за исследователями В. В. Воробьевым, В. А. Масловой, Р. Петровой лингвокультуремы здесь понимаются как лингвокультурологические концепты, содержащие оценочные характеристики и дидактические коннотации, воплощенные в пословицах (Петрова / Petrova 2006). Понимание пословиц как лингвокультурем корреспондирует с рядом исследований по лингвокультурологии и сопоставительной паремиологии: М. Витановой, Й. Кириловой, М. Китановой, А. Колпаковой, И. Панчева, Р. Стояновой (Витанова / Vitanova 2012, Кирилова / Kirilova 2009, Китанова / Kitanova 2014, Kolpakova 2020, Панчев / Panchev 2019, Stoyanova 2018) и др.

Основная цель данного доклада: выявление специфики болгарских пословичных лингвокультурем при сопоставлении с современными употребительными русскими, белорусскими и украинскими пословицами, представленнными в научном проекте петербургских славистов „Электронный словарь современных активных восточнославянских пословиц“ (далее – ЭССАВП).

Кроме ЭССАВП, в качестве материала использованы славянские паремиографические источники, паремиологический минимум Г. Л. Пермякова (Пермяков / Permyakov 1988), собственный пословичный словарь (Котова / Kotova 2000, далее – РССПАС), результаты наших социолингвистических паремиологических экспериментов: как опубликованных (Котова, Колпакова, Раина / Kotova, Kolpakova, Raina 2013; Котова, Боева / Kotova, Boeva 2019), так и двух пока не опубликованных продолжающихся опросов среди украинских и русских носителей (Русские пословицы / Russkie poslovitsy 2021; Украинские пословицы / Ukrainskie poslovitsy 2020).

2. Болгарские пословичные параллели восточнославянских паремиологических лингвокультурем тематической группы «Любовь. Дружба»

В данной тематической группе выделяем четыре типа восточнославянско-болгарских соответствий: первый тип (идентичная образная основа у активных употребительных пословиц), второй тип (идентичная внутренняя форма, но болгарская пословичная параллель малоупотребительна), третий тип (разные образные основы у активных пословиц), четвертый тип (лакуна в активном паремиологическом запасе болгарского языка).

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-012-00105. Acknowledgments: The research was funded by RFBR, project number 20-012-00105.

Рассмотрим эти разновидности параллелей на конкретных примерах из нашего материала (словарных статей из ЭССАВП и «Тетрадей паремиографа. Выпуск 1» – далее ТП 1). Учитывая полисемантичность некоторых пословиц, в целях указания на отнесенность русской пословицы к той или иной тематической группе показываем это после знака стрелочки →, как это сделано в РССПАС и в ЭССАВП. Полисемию пословицы трактуем и как многозначность лингвокультуремы, заключенной в ней. Сама лингвокультурема в наших примерах сформулирована в марровских кавычках (‘’). Названия тематических групп и подгрупп, а также контекстные иллюстрации к русским пословицам даем в кавычках-ёлочках («»).

2.1. Первый тип – одинаковые или близкие образные основы в восточнославянских и в болгарских пословицах:

рус. *Клин клином вышибают* → VII «Любовь. Дружба» 6) «Последствия любовной драмы»; II «Человек» 1) «Внешний вид» 3. «Здоровье и состояние духа». ‘1) (о неудачной любви) Для того, чтобы не страдать от невзаимной любви, надо найти другого партнера. 2) (о болезни) Чтобы избавиться от какого-л. недуга, следует не обращать внимания на него и продолжать делать то, что вызвало болезнь’. «Хороший профилактический эффект дает принцип “*клин клином вышибают*”. Т.е. если вы почувствовали, что в тело проник лишний холод и застрял там, нужно сходить в баню или принять горячую ванну» https://vk.com/wall-181779877_80;

белорус. *Клін клінам выбіваюць* (Клин клином выбивают) – укр. *Клин клином вибивають* (Клин клином выбивают);

болг. *Клин клин избива* (Клин клин выбивает) (РССПАС: 71, Влахов / Vlahov: 66);

Клин клин… избива. (93 инф.) *Клин клин избива: алкохолни и безалкохолни коктейли за изтрезняване*. – http://shop.pingvinite.bg (ТП 1: 113).

2.2. Второй тип – одинаковые или близкие образные основы, но болгарская параллель малоупотребительна:

рус. *Седина в бороду, бес в ребро* → VII «Любовь. Дружба» 7) «Любовь во второй половине жизни». ‘О пожилом мужчине, увлечённом любовными похождениями’. «Ироничная история о том, что в старости гораздо больше привлекательного, чем может показаться на первый взгляд. Ведь дом уже построен, сын вырос и дерево давно плодоносит. Остается только наслаждаться АБСОЛЮТНОЙ СВОБОДОЙ. *Седина в бороду - бес в ребро!»* https://liwli.ru/lifestyle/story/;

белорус. *Сівізна ў бараду, а чорт у рабрыну* (Седина в бороду, а черт в ребро) – укр. *Сивина в бороду, а біс (чорт) у ребро* (Седина в бороду, а бес (черт) в ребро) – болг. *Главата му побеле, умът му не дойде* (Голова у него побелела, а ум не появился) (Славейков / Slaveykov), *Брада посивяла, глава подивяла* (Борода поседела, голова обезумела) (Влахов / Vlahov: 26); *Брадата му побелява, а той с какво се занимава* (Борода у него побелела, а он чем занимается) (РССПАС: 137);

Брадата му побелява, а душата не остарява. (3 инф.)
а умът същият. (1 инф.)
ама акъла повече става. (1инф.)
ама не помъдрява. (1 инф.)
главата му поумнява. (1 инф.)
мъдростта му расте. (1 инф.)
ала ума не. (1 инф.) (ТП 1: 15);

рус. *Не имей сто рублей, а имей сто друзей* → VII «Любовь. Дружба» 9) «Дружба – неприязнь», 10) «Помощь друга»; VIII «Взаимоотношения людей» 1) «Хороший – плохой человек в отношениях с другими людьми». ‘1) В трудную минуту важнее получить дружескую поддержку, чем обладать богатством. 2) Для того, чтобы добиться цели, нужны не деньги, а помощь многих людей’. «До периода изоляции я занималась спортом с подругами на стадионе. Но когда нас посадили на самоизоляцию, для меня это был большой стресс, — делится впечатлениями Ирина Морозова, слабовидящая. — Но, как гласит пословица, *не имей 100 рублей, а имей сто друзей*. Моя знакомая Наталья рассказала мне о том, что она занимается дома при поддержке волонтеров фонда, которые ведут тренировки онлайн. И меня присоединили к группе. Так я обрела новых друзей! Огромное спасибо команде фонда за поддержку в трудной ситуации!» https://sportforlife-fond.ru/russiarunning-ne-imej-sto-rublej-a-imej-sto-druzej-istorii-podopechnyh-fonda-sport-dlja-zhizni/;

белорус. *Не май сто рублёў, а май сто сяброў* (Не имей сто рублей, а имей сто друзей) – укр. ср. *Грошей мало - не біда, як є друзів череда* (Денег мало – не беда, если друзей череда);

болг. *По-добре хиляда приятели, а не хиляда гроша* (Лучше тысяча друзей, а не тысяча грошей) (РССПАС: 131; Влахов / Vlahov: 120);

По-добре хиляда приятели, а… един верен. (1 инф.)
един враг. (1 инф.)
един истински. (1 инф.)
не врагове. (2 инф.)
не един враг. (4 инф.)
не хиляда леви. (1 инф.) (ТП 1: 190).

2.3. Третий тип – разные образные основы: рус. *Любовь зла – полюбишь и козла* → VII «Любовь. Дружба» 1) «Любовь взаимная». ‘(грубо) Нельзя объяснить, почему возникает чувство любви и привязанности к людям, которые кажутся совсем не достойными ее (ср.: *Любовь слепа*)’. «Существует такая поговорка – *любовь зла, полюбишь и козла*. Так почему же девушки влюбляются в козлов, а парни в глупышек. Вроде бы все страдают, но свой вкус изменить не могут. Скорее пытаются переиначить своего партнера, чем себя. У данной ситуации есть свои плюсы и минусы. Давайте об этом и поговорим». https://zen.yandex.ru/media/id/;

белорус. ср. *Хоць за казла, абы замуж пайшла* (Хоть за козла, лишь бы выйти замуж) – укр. *Любов зла, полюбиш і козла* (Любовь зла, полюбишь и козла);

болг. *Любов хубост не гледа* (Любовь не ищет красоту) (РССПАС: 87; Влахов / Vlahov: 85);

Любов хубост… дава. (2 инф.)
не гледа. (2 инф.) Абе на нея не са и били нужни пари бе, тя си е печелела достатъчно. Че е грозен, грозен си е, ама любов хубост не гледа. – http://www.cosmopolitan.bg
не прави. (8 инф.)
не признава. (2 инф.)
не търси. (1 инф.) (ТП 1: 135);

рус. *Два сапога – пара* → VII «Любовь. Дружба» 12) «Ровня – неровня». ‘(чаще - с неприязнью) О людях, которые подходят друг другу для общения (дружбы, совместной деятельности и т.п.)’. «*Два сапога — пара* по знаку Зодиака: Кто ваша половинка судя по звёздам» https://lime.energy/;

белорус. *Два боты пара* (Два ботинка пара) – укр. *Два чоботи — пара.* (Два чобота пара);

болг. *От един дол дренки* (Из одного оврага кизил) (РССПАС: 135);

От един дол … дренки. (63 инф.) Нали всички сме от един дол дренки! Гадове! За такива – бой! С една тръба и с всичка сила по главата. Начупи им ръцете на такива шушумиги да ги видим как ще си обират крушите. –http://www.financebg.com (ТП 1: 178);

рус. *Дружба дружбой, а табачок врозь* → VII «Любовь. Дружба» 10) «Помощь друга». ‘Товарищеские отношения не распространяются на обладание имуществом, деньгами, материальными ценностями и т.п., которые безраздельно принадлежат определённому лицу’. «Друг/хороший знакомый/коллега просит быть поручителем по не очень дорогому кредиту (несколько тысяч). Я в такие дела принципиально ввязываться не хочу. Сумма не очень страшная, но в любом случае не хотелось бы нести ответственность в случае «невыполнения заёмщиком обязательств». Как отказать хорошему человеку, чтобы он вдрызг не обиделся? Как дать понять, что «*дружба дружбой, а табачок врозь*»?» https://ru-etiquette.livejournal.com/;

белорус. ср. *Служба не дружба* (Служба не дружба) – укр. ср. *Свій не свій, а в горох не лізь* (Свой не свой, а в горох не лезь).

болг. *Дружбата си е дружба, сиренето с пари* (Дружба дружбой, а брынза за деньги) (РССПАС: 55);

Дружбата си е дружба, а сиренето е с пари. (1 инф.) Както се казва: дружбата си е дружба, а сиренето е с пари. Не са тайна бизнес интересите на Москва у нас – “Южен поток”, Бургас – Александруполис, АЕЦ №2 и др. – http://www.narodnodelo. bg
а сиренето с пари. (1 инф.) Европарламента ще взема решение, отговарящо на интересите на европейските производители, тъй като “дружбата си е дружба, а сиренето – с пари!” – http://search.dir.bg/search.php
а сиренето си е с пари. (1 инф.)

ама сиренето е с пари! (1 инф.) Моше гони Али през пустинята с танк. На Али му свършват патроните... Изведнъж люка на танка се отваря и се показва Моше:

– Кво става Али? Патроните ли свърши?

– Да – отговаря Али.

– Ами да ти продам малко...*Дружбата си е дружба, ама сиренето е с пари*! – http://www.segabg.com

ама сиренето с пари. (1 инф.)

бизнесът – бизнес. (1 инф.)

до едно време. (1 инф.)

за цял живот. (1 инф.)

но сиренето е с пари. (3 инф.) В търговете освен обявените от агенцията критерии ще се акцентира най-вече на качеството и ниската цена, както е навсякъде в цивилизования свят. *Дружбата си е дружба, но сиренето е с пари*. – http://www.imot.bg

парата – пара. (1 инф.)

парите са пари. (1 инф.)

парите са си пари. (2 инф.)

приятелството си е приятелство. (1инф.)

работа си е работа. (1 инф.)

работата – работа. (1 инф.)

сиренето е с пари. (18 инф.) Горбачов обаче каза: „*Дружбата си е дружба, сиренето е с пари*". Това означаваше, че Съветският съюз отказа да плаща за дружбата. – http://frognews.bg

сиренето – с пари. (3 инф.) При част от Скорпионите има опасност да се хванат с неща, които обичат, но за които конюнктурата в бизнеса не е твърде благотворна. Други се поддават на приятелско влияние, а неслучайно се казва: *дружбата си е дружба, сиренето – с пари*. Следвайте плановете си, постъпленията ще ви подскажат на какво да наблегнете занапред… – http://www.big.bg

сиренето си е с пари. (1 инф.) Путин си го каза – *дружбата си е дружба, сиренето си е с пари*. Какво остава за газта. – http://www.vsekiden.com

службата – служба. (2 инф.) Сега Девите да се пазят от грешки поради припряност, а и ако забравят правилото: дружбата си е дружба, службата - служба. Сега не са уместни любовни авантюри. Предпазливите успяват и уреждат финансовите въпроси доста задоволително… – http://www.novinar.net

сметката си е сметка. (1 инф.)

хлябът е с пари. (1 инф.) (ТП 1: 68 – 69);

рус. */Все мы/ Одним миром мазаны* → II «Человек» 2) «Достоинства – пороки»; VII «Любовь. Дружба» 11) «Сходство – несходство друзей». '*доброжелательно* Все люди похожи друг на друга своими достоинствами и пороками' «Я тоже так считаю. Сначала макияж в 15, потом мам я до двенадцати погуляю, ранние половые связи в 23, тату опять же, и все. Начался распад. *Все они одним миром мазаны*» (твиттер «Он Вам Не Беляш») https://twitter.com/AntonBelyayev1/;

белорус. *Усе мы адным мірам мазаны* (Все мы одним миром мазаны) – укр. *Всі одним миром мазані* (Все одним миром мазаны);

болг. *Всички сме от едно тесто замесени* (Все мы из одного теста замешаны) (РССПАС: 95);

Всички сме от едно… брашно. (1 инф.)

дере. (1 инф.)

дърво свирки. (1 инф.)

кутило. (2 инф.)

племе. (2 инф.) Да, точно както всеки от нас има няколко истории за измамници-таксиметърджии, така и те си имат дежурните оплаквации от клиенти, дето са пълни кукувици. Е, всички сме от едно племе все пак. – http://dni.li.

потекло. (1 инф.)

село. (7инф.)

семе. (1 инф.)

семейство. (1 инф.) България е приятелска страна и се надявам посещенията да продължават. Имаме една приказка, че всички сме от едно семейство. – http://dariknews.bg

стадо. (2 инф.) Двете кучета се търсят. Свикнаха вече, както и с ярето. Явно бързо усещат, че всички сме от едно стадо. – http://www.24chasa.bg

тесто. (26 инф.) Ние сме антирасисти? Помислете върху това! *Всички сме от едно тесто*! Помислете върху това! Хората са си хора. И това си е! Помислете и върху това! – http://www.chudesa.net

тесто замесени. (5 инф.) Поздрави и всичко най! И наистина в спора се ражда истината, нека само не значи истината за вас самият спор – тогава е страшно. И не влагайте негативни емоции, *всички сме от едно тесто замесени*, after all. – http://www.forum.oragie.com (ТП 1: 34-35);

рус. *Рыбак рыбака видит издалека* → VII «Любовь. Дружба» 11) «Сходство – несходство друзей»; 12) «Ровня – неровня». ‘Похожие друг на друга люди (по характеру, стремлениям, воспитанию и т.п.) быстро узнают друг друга и сходятся’. «Заодно сформировалось негласное, но очень полезное сообщество бизнесменов. И еще одно правило, к рыбалке, правда, отношения не имеющее: “Внутри клуба — все по себестоимости”. *Рыбак рыбака видит издалека* и в обычной, городской жизни отдает свой товар товарищу с хорошей скидкой» https://66.ru/news/freetime/;

белорус. *Рыбак рыбака бачыць здалёк* (Рыбак рыбака видит издалека) – укр. *Рибак рибака бачить здалека* (Рыбак рыбака видит издалека);

болг. *Краставите магарета през девет баира се подушват* (Паршивые ослы чувствуют запах друг друга через девять холмов) (РССПАС: 133);

Краставите магарета през… всичко минават. (1 инф.)

девет баира се надушват. (1 инф.) Нашият народ отдавна е открил принципа – „*Краставите магарета през девет баира се надушват*“, така че както си бяха уж хаотично разпределени хората, в рамките на няколко метра се оказа, че сме заедно. – http://inews.bg

девет дерета се надушват. (1 инф.) Лук, не може да не се познавате, *краставите магарета през девет дерета се надушват*. – http://www.investor.bg/forum

девет дола се надушват. (2 инф.)

Подобно се привлича от подобно или.....*краставите магарета през девет дола се надушват*... – http://magicaura.com/forum

девет планини се надушват. (4 инф.) Впрчем, може би сте прав, доколкото разбрах, вие сте сродни души. Както е казал народът «*Краставите магарета през девет планини се надушват*”. – http://forum.vestnikataka.bg

девет планини се намират. (6 инф.)

девет планини се подушват. (1 инф.) Вземи единия, па удари другия, щото *краставите магарета през девет планини се подушват*, а халваджията си е за бозаджията. Та и при шарлатаните е същото. Разправят за стрес, депресии и какво ли не, а ние едно време му викахме просто «махмурлук». – http://novinar.bg/news

девет села се надушват. (1 инф.) Народът е казал, че *краставите магарета през девет села се надушват*. Ако онези двамата са били «крастави магарета» нищо чудно. – http://www.xnetbg.com

девет села се намират. (1 инф.)

девет села се познават. (1 инф.)

девет села се усещат. (2 инф.)

десет баира се подушват. (1 инф.) *Краставите магарета през десет баира се подушват!* Тежко им на престъпниците – сега ще се вдигнат мизите! http://novinar.bg

десет планини се надушват. (1 инф.) *Краставите магарета през десет планини се надушват*! Никъде не става въпрос за пари, за някаква по-специална среда, за някакви по-специални отношения, става въпрос за сходство в характерите! – http://clubs.dir.bg

десет села се надушват. (1 инф.) Нали знаеш – *краставите магарета през десет села се надушват*. Уникално неприятни са тия двамата! Чудя се как ги търпят хората около тях – такива сапунени мехури са, че няма накъде повече ... – http://hotnews.bg (ТП 1: 128-129).

2.4. Четвертый тип – образная основа у русской пословицы – болгарская пословичная параллель не выявлена, например:

рус. *Свет клином не сошелся* → VII «Любовь. Дружба» 2) «Любовь невзаимная». ‘Говорится, когда кто-л. решает отказаться от любви к кому-л., так как не находит взаимности’ «”Ты думаешь, *что на тебе свет клином сошелся*, Фуллбастер?! Черта с два!” Мысленно говорит сама себе синеволосая девушка и уверенной походкой направляется в гильдию» https://ficbook.net/readfic/;

белорус. Свет клінам не сышоўся (Свет клином не сошелся) – укр. Світ клином не зійшовся (Свет клином не сошелся);

болг. лакуна (РССПАС: 136) /букв. Светът не си съвпадна ребром/;

рус. *Гусь свинье не товарищ* → VII «Любовь. Дружба» 12) «Ровня – неровня». ‘О людях, которые не имеют ничего общего (в интеллектуальном развитии, социальном положении, материальном обеспечении), поэтому не могут находиться в дружеских отношениях’. «В этом году реальная альтернатива свинине на новогоднем столе только *гусь, ибо он свинье не товарищ*! Сын и сноха сегодня привезли нам в подарок здоровенного гуся! Так и хочется написать с большой буквы – Гуся!» https://abstineni.livejournal.com/;

белорус. *Гусь свінні не таварыш* (Гусь свинье не товарищ) – укр. *Гусак - свині не товариш* (Гусь свинье не товарищ);

болг. лакуна (РССПАС: 46) /букв. Гъсок със свиня не другарува/;

рус. *Свои люди – сочтемся* → VII «Любовь. Дружба» 10) «Помощь друга». ‘(при оказании услуги) Чаще всего говорится в ответ на благодарность и извинения за то, что сейчас нет возможности оказать аналогичную услугу или вознаградить за оказанную, подчеркивая, что близкие друзья помогают друг другу, не рассчитывая ни на какую благодарность’. «”*Свои люди – сочтемся*”: в чем ФНС подозревает займы аффилированных лиц (заголовок статьи). Крупному производителю макарон и муки АО “Макфа” не удалось оспорить доначисление 143,6 млн руб. налогов, пеней и штрафов и доказать обоснованность займов, которые компания получала от акционеров» https://pravo.ru/story/;

Примечание: русская пословица *Свои люди – сочтемся* была актуализирована пьесой А. Н. Островского «Свои люди – сочтемся» (1849), хотя она зафиксирована и ранее: в сборнике И. М. Снегирева 1848 года в виде варианта *Свои люди, небось, сочтутся* (Снегирев / Snegirev 1848: 274);

белорус. *Як свае людзі, то паладзім* (Если мы свои люди, то поладим) – укр. лакуна;

болг. лакуна (см. *Свои хора сме – ще се разберем* (Мы свои люди – поймем друг друга) (РССПАС: 89));

Свои /хора/ сме… ако не ние – кой. (1 инф.)
все пак. (1 инф.)
знаем се. (1 инф.) В кой град в bulgariq смяташ да развиваш тази дейност - да ти пращаме клиенти? То, че ние няма да дойдем е ясно - свои хора сме - знаем се, ама може да прилъжем все някой. Бирата е на корем, нали? – http://www.napravisam.bg
и се знаем. (1 инф.)
трябва да се търпим. (1 инф.) (ТП 1: 208 – 209).

3. Заключение

В докладе, на материале тематической группы русских пословиц «Любовь. Дружба» из РССПАС и ЭССАВП рассматриваются четыре типа русско-болгарских соответствий: тождественность образных основ пословиц, употребительных в обоих языках; тождественность образных основ русской употребительной пословицы и болгарской мало употребительной пословицы; разные образные основы и отсутствие активной болгарской пословичной параллели (лакуны).

Полученные результаты могут быть использованы в рамках контрастивной лингвокультурологии при сопоставлении языковой пословичной картины мира восточнославянских языков и болгарского языка.

Для сопоставительной славянской паремиологии представляет определенную ценность данное в докладе описание семантической структуры, с одной стороны, употребительных русских пословиц с их белорусскими и украинскими пословичными параллелями, которые, в основном, демонстрируют совпадающую с русской образную основу, и, с другой стороны, их болгарских пословичных соответствий, которые содержат те же лингвокультуремы, но с иной внутренней формой.

Контекстные иллюстрации ЭССАВП к пословичным лингвокультуремам раскрывают стилистический потенциал пословиц, фиксация которого может быть востребована переводчиками и паремиографами.

Сокращения

РССПАС – Котова М. Ю. Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета. (Kotova 2000: Kotova M. Iu. Russko-slavianskii slovar' poslovits s angliiskimi sootvetstviiami. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.)

ТП 1 – Котова, Колпакова, Раина 2013: Котова М. Ю., А. А. Колпакова, О. В. Раина. Тетради паремиографа. Выпуск 1. Болгарские пословичные параллели русских пословиц паремиологического минимума. Под редакцией М. Ю. Котовой. СПб.: Филологический факультет СПбГУ. (Kotova, Kolpakova, Raina 2013: Kotova, M. Iu., A. A. Kolpakova, O. V. Raina. Tetradi paremiographa. Vypusk 1: Bolgarskie poslovichnye paralleli russkikh poslovits paremiologicheskogo minimuma. St. Petersburg: Filologicheskii fakultet SpbGU.)

ЭССАВП – Электронный словарь активных восточнославянских пословиц.

Цитируемая литература / References

Витанова 2012: Витанова, М. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София: Бул-Корени. (Vitanova 2012: Vitanova M. *Chovek i sviat. Lingvokulturologichni prouchvaniia.* Sofia: Bul-Koreni.)

Влахов 1998: Влахов, С. *Съпоставителен речник на пословици – български, руски, английски, френски, немски (и латински).* София: Издателство ЕТО. (Vlahov 1998: Vlahov, S. *Sapostavitelen rechnik na poslovitsi – balgarski, ruski, angliyski, frenski, nemski (i latinski).* Sofia: Izdatelstvo ETO.)

Кирилова 2009: Кирилова, Й. Концептът ум и жената според българската паремиологична картина на света. – В: *Българска реч,* кн. 1 – 2, с. 88 – 94. (Kirilova 2009: Kirilova, Y. Konceptat um i zhenata spored balgarskata paremiologichna kartina na sveta. – In: *Balgarska rech,* kn. 1 – 2, s. 88 – 94.)

Китанова 2014: Китанова, М. Болгарские пословицы о семье (особенности национального менталитета) – В: *Славянский мир в третьем тысячелетии*, 9, с. 285 – 294. (Kitanova 2014: Kitanova, M. Bolgarskie poslovitsy o sem'e (osobennosti nacional'nogo mentaliteta). – In: *Slavianskii mir v tret'em tysiacheletii*, 9, s. 285– 294.)

Котова 2000: Котова, М. Ю. *Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета. (Kotova 2000: Kotova, M. Iu. *Russko-slavianskii slovar' poslovits s angliiskimi sootvetstviiami*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.)

Котова, Боева 2019: Котова, М. Ю., Н. Е. Боева. *Тетради паремиографа. Выпуск 5. Белорусские пословичные параллели русских пословиц паремиологического минимума.* Под редакцией М. Ю. Котовой. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, ВВМ. (Kotova, Boeva 2019: Kotova, M. Iu., N. E. Boeva. *Tetradi paremiographa*. *Vypusk 5: Belorusskie poslovichnye paralleli russkikh poslovits paremiologicheskogo minimuma.* St. Petersburg: Filologicheskii fakultet SpbGU: VVM.)

Котова, Колпакова, Раина 2013: Котова М. Ю., А. А. Колпакова, О. В. Раина. *Тетради паремиографа. Выпуск 1. Болгарские пословичные параллели русских пословиц паремиологического минимума.* Под редакцией М. Ю. Котовой. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ. (Kotova, Kolpakova, Raina 2013: Kotova, M. Iu., A. A. Kolpakova, O. V. Raina. *Tetradi paremiographa. Vypusk 1: Bolgarskie poslovichnye paralleli russkikh poslovits paremiologicheskogo minimuma*. St. Petersburg: Filologicheskii fakultet SpbGU.)

Панчев 2019: Панчев, И. Паремии за парите в три славянски лингвокултури: българската, руската и словашката – В: *Български език*, 2, с. 63 – 72. (Panchev 2019: Panchev, I. Paremii za parite v tri slavyanski lingvokulturi: balgarskata, ruskata i slovashkata. – In: *Balgarski ezik,* 2, s. 63 – 72.)

Пермяков 1988: Пермяков, Г. Л. *Основы структурной паремиологии*. Москва: Наука. (Permiakov 1988: Permiakov, G. L. *Osnovy strukturnoi paremiologii*. Moskva: Nauka.)

Петрова 2006: Петрова, Р. *Културемата – единица за лингвокултурологични съпоставителни изследвания (върху материал от английски и български пословици).* (Petrova 2006: Petrova, R. *Kulturemata – edinitsa za lingvokulturologichni sapostavitelni izsledvaniya (varhu material ot angliyski i balgarski poslovitsi))* <http://lingvocult.uni-ruse.bg/pubs/ZA%20KULTUREMATA-R. Petrova.pdf> [19.01.2022]

Русские пословицы 2021: *Социолингвистический паремиологический опрос* [Электронный ресурс]. Режим доступа к опросу (Russkie poslovitsy 2021: Sociolingvisticheskii paremiologicheskii opros [Elektronnyi resurs]. Rezhim dostupa k oprosu.) https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSezM-w_dpqlG_E7wi8Q651m30g-CCVBlalA6V58ma42GMUSzQ/viewform [19.01.2022]

Славейков 1972: Славейков, П. Р. *Български притчи или пословици и характерни думи*. София: Български писател. (Slaveykov 1972: Slaveykov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi*. Sofia: Balgarski pisatel.)

Снегирев 2014: Снегирев, И. М. *Русские народные пословицы и притчи.* Отв. ред. О. А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации. (Snegirev 2014: Snegirev, I. M. *Russkie narodnye poslovtsci i pritchi.* Otv. red. O. A. Platonov. Moskva: Institut russkoi tsivilizatsii.) Узеньова 2005: Узеньова, Е. Репрезентация на джендърна идентичност в българските пословици. – В: *Проблеми на българския фолклор. Т. 10. Фолклор. Идентичност. Съвременност*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 339 – 345. (Uzeneva 2005: Uzeneva, E. Reprezentaшяiya na dzhendarna identichnost v balgarskite poslovitsi. – In: *Problemi na balgarskiya folklor. T. 10. Folklor. Identichnost. Savremennost*. Sofia: AI “Prof. M. Drinov”, s. 339 – 345)

Украинские пословицы 2020: *Соціолінгвістичний пареміологічний експеримент.* [Электронный ресурс]. Режим доступа к опросу. (Ukrainskie poslovitsy 2020: Sotsiolingvistichnii paremiologichnii eksperiment. [Elektronnyi resurs]. Rezhim dostupa k oprosu.) https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdH_qyzoYCNGaxvFviucA2xDnEv72e-CoKajJs1oAUI1f4xsQ/viewform> [19.01.2022]

Kolpakova 2020: Kolpakova, A. Russian proverbs about love and their paremiological reflections in Bulgarian and Polish cultures. – В: *Български език и литература*, 62 (2), с. 577 – 584. (Kolpakova 2020: Kolpakova, A. Russian proverbs about love and their paremiological reflections in Bulgarian and Polish cultures. – In: *Balgarski ezik i literatura*, 62 (2), s. 577 – 584.)

Stoyanova 2018: Stoyanova, R. Zoomorphic Culture Code as a Device of Human Appearance Conceptualization in the Bulgarian and Russian Linguocultures. As Exemplified in Figurative Comparisons. – In: *Proceedings of the 2nd International Conference on Culture, Education and Economic Development of Modern Society (ICCESE 2018), March, 01 – 03,* 2018, 205, Ser. Advances in Social Science, Education and Humanities Research [ASSEHR], s. 376 – 385.

THEMATIC GROUP “LOVE. FRIENDSHIP”: BULGARIAN CORRESPONDENCES FOR EASTERN SLAVONIC PAREMIOLOGICAL LINGUOCULTUREMES

Marina Kotova
Saint Petersburg State University

m.kotova@spbu.ru

Abstract. This article examines the Bulgarian proverbial correspondences of current East Slavonic proverbs of the thematic group “Love. Friendship” from the project of the Electronic Dictionary of active East Slavonic Proverbs. The main method for identifying actual paremiological parallels in three languages to Russian proverbs is a paremiological sociolinguistic experiment. The conclusions relate to the specifics of the selection of Bulgarian correspondences to Russian proverbial linguoculturemes against the background of Belarusian and Ukrainian proverbial parallels.

Keywords: *Bulgarian proverbs, Eastern Slavonic paremiological core, Electronic Dictionary of Proverbs, linguocultureme, Russian paremiological minimum*

Prof. Marina Kotova, DSc.
Universitetskaya Emb., 7-9
St. Petersburg 199034
Russia

КОНЦЕПТЪТ *ЗДРАВЕ* В ТРАДИЦИОННАТА И В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Марияна Витанова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
marvit@abv.bg

Резюме. Фрагментът от езиковата картина на света, разкриващ физическия и психичния статус на българина, е широко представен в лексикалния и фразеологичния фонд на българския език. Целта на статията е да бъде разгледана репрезентацията на концепта *здраве* в българския език и някои от лингвокултурните измерения на здравето, свързани с традициите и практическия опит на носителите на българския език. Материалът, използван в изследването, е ексцерпиран от речници, сборници с пословици и поговорки, архиви и проведени асоциативни анкети.

Ключови думи: *концепт, здраве, езикова картина на света, лексика, фразеология, асоциативни анкети*

Лексикалната система на езика отразява особеностите на човешкото възприемане на света. Тя съхранява историческия опит и генетичната памет на народа. Здравето и болестта са два от най-важните аспекти в човешкия живот. Лексикалният и фразеологичният фонд на българския език представят фрагмент от езиковата картина на света, разкриващ физическия и психичния статус на българина, неговото отношение към здравето като висша ценност.

Целта на изследването е да бъде разгледана езиковата реализация на концепта *здраве* в традиционната и в съвременната култура на българина, да се проследят неговите ценностни и образни измерения. В работата се приема лингвокултурологичното разбиране за концепта като ментално-когнитивна същност, която има езиково изражение и отразява представата на човека за определен фрагмент от действителността. Многослойната структура на концепта включва както понятието, така и широка културнофонова информация. Използвани са материали от лексикографски източници, етноложки проучвания, сборници с пословици и поговорки, архиви и проведени асоциативни анкети.

В представата на човека здравето се свързва с цялостност, ненарушимост на организма, със здравина и сила. Данните на езика позволяват да се види първоначалният смисъл, скрит в думата *здраве*. Праславянската лексема **sъdorvъ* има значение ‘от добро дърво’, срв. *sъ- < ие.*su- ‘добър’ и *darvъ ‘дърво’ (БЕР / BER 1971). Руският изследовател В. В. Мартинов добавя още и значенията ‘твърдо дърво’, ‘дъб’ (Мартынов / Martynov 2000: 104, цит. по Усачева / Usacheva 2008: 25). В подкрепа на възможното значение ‘дъб’ в своето изследване *Магия слова и действия в народной культуре славян* В. В. Усачова привежда българския обичай на Нова година да се закача дъбова клонка над входа на дома и да се изрича пожеланието *Да сте живи и здрави като дъба* (Усачева / Usacheva 2008: 25). Връзката на здравето с дърво отпраща и към митологичното дърво на живота. Уподобяването на човека с добро дърво според народните вярвания приобщава човека към божественото и осигурява божествена закрила. Следа от това вярване изследователите виждат в обичая да се чука на дърво за предпазване от някакви препятствия или за да се запази нещо добро (Мичева / Micheva 2017: 35).

Здравето се свързва не само с физическото състояние на човека, но има и духовно измерение. В старобългарските паметници са регистрирани две значения на лексемата **съдравьıє** – ‘здраве, нормално състояние на тялото без болести и недъзи’ и ‘духовна чистота, безгреховност’ (СтбР / StbR 2009). В християнството тялото се приема като земно, плътско и по-нисше за разлика от небесната, безплътна и възвишена душа (Мичева / Micheva 2017: 36).

В старобългарски език прилагателното **съдравъ** е регистрирано с основно значение ‘здрав, който е без болест’ (СтбР / StbR 2009). Излекуването, премахването на болестта от някого се означава с глаголното словосъчетание **съдравъ сътворити**, а собственото изцеление с **прилѣти съдравьıє** ‘оздравея, стана здрав’ (СтбР / StbR 2009).

В съвременния български език са фиксирани петнадесет значения на прилагателното *здрав*, като седем от тях пряко или косвено са свързани с човешкото здраве, срв.:

1. Който има добро здраве. *Противоп*. Болен – *Надя беше здрава, енергична, жизнерадостна.* Елин Пелин, Съч. IV, 255. (РБЕ / RBE 1987);
2. За орган или част от човешкото тяло, който не е засегнат от удар, нараняване, заболяване, който работи, функционира нормално – *Очите ѝ са здрави.* Й. Йовков, ВАХ, 190. (РБЕ / RBE 1987);
3. Който е присъщ на човек в добро физическо състояние, който изразява здраве – *Игуменът със здраво, червендалесто и жизнерадостно лице ни прие твърде любезно.* Ив. Вазов, Съч. XV, 20. (РБЕ / RBE 1987);
4. Който е полезен за здравето; здравословен – *Най-здраво питие за дете е вода*. Й. Груев, КН 7 (превод), 113. (РБЕ / RBE 1987);
5. За време или период от време, през който няма болести – *Водици ако е мразовито, годината щяла да бъде здрава, т.е. нямало да върлуват болести.* СбНУ XV, 60. (РБЕ / RBE 1987);
6. Който притежава сила, издръжливост; силен, як, издръжлив – *Ти се бореше отчаяно между живота и смъртта... Най-после здравият ти организъм надделя, победи.* П. Михайлов, МП, 125. (РБЕ / RBE 1987);
7. Като съществително за човек, който е в добро здравословно състояние – *Станка я изгледа учудено и по лицето ѝ падна една нехубава сянка от лошо предчувствие или от завист, която недъгавите всякога имат към здравите и жизнерадостните.* Елин Пелин, Съч. III, 124. (РБЕ / RBE 1987).

Повечето съществителни със значение ‘здрав човек’ в диалектите са от основа *здрав-*, срв. *здравенàк*, *здраванàк*, *здравен’àк*, *здравенàчка*, *здравен’àчка* (БЕР / BER 1971), *здравенàн* (Младенов / Mladenov 1951), *здравѐц*, *здравѝца*, *здрав-кàмен* (Геров / Gerov 1976) и др. Срещат се още и *бъбàнкъ* (Владимирово, Монтанско), *кукурѐк* (Самоковско), *червеня̀к* (Ихтиманско) и др.

Освен общобългарската форма на прилагателното *здрав* в диалектите се употребяват и словообразувателните варианти *здравендалист* (Геров / Gerov 1976), *здравенѝнки* (Геров / Gerov 1976), *здравенѝчък* (Геров / Gerov 1976), *здрàф-здравишàт* (Годечко, Ихтиманско, Кюстендилско, Самоковско, Сливнишко) и др.

Корен *здрав-* е налице и в някои от регистрираните табуизирани названия на болести като *здрàвица* и *здрàвичката* (РНДКБ / RNDKB 2018), *жива и здрава* (РНДКБ / RNDKB 2018). В основата на табуизирането е вярата в магическата сила на думите и желанието да не се предизвиква болестта, като се скрие нейното истинско име. Болестите се възприемат като живи същества или демони, които не обичат да чуват имената си, а с употребата на название, означаващо нещо противоположно на болестта, се цели тя да бъде умилостивена (Михайлова / Mihaylova 1974, Попов / Popov 2000, Китанова / Kitanova 2017).

Към здравето има отношение и значението на прилагателното *цял* ‘непокътнат, невредим’ (срв. стб. **цѣлъ бꙑти** ‘здрав съм’ – СтбР / StbR 2009), както и на глаголите *оцелявам* ‘съхранявам се цял’, т.е. ‘оставам жив’, *изцелявам* ‘оздравявам, излекувам се’ и ‘изцерявам, излекувам’ (срв. стб. **сътворити цѣлъ** ‘излекувам, изцеря’ – СтбР / StbR 2009). Телесно здравият човек е цял, недокоснат, цялостен, невредим.

Вътрешната форма на някои от диалектните названия за прилагателното име‘здрав’ или съществителното със значение ‘здрав човек’ разкрива портрета на здравия човек в народните представи като хубав – *ỳбаф* (Родопи), с червен цвят на лицето – *червеняк* (Ихтиманско), *кръвѐн* (Руховци, Еленско), с изправена стойка – *здрав и прав*, *здрав-прав* (ЕРБНМ / ERBNM 2021), пъргав – *цвръс* (Пирдопско, Сливнишко, Костурско), бодър – *бòдър* (Геров / Gerov 1975), жизнен – *живòтен* (РРОДД / RRODD 1974), *жѝвостен* (РРОДД / RRODD 1974), издръжлив, устойчив – *жѝлаф* (Свищовско, Ямболско, Шуменско, Банско, Павликенско, Белослослатинско, Костурско, Кюстендилско, Пазарджишко, Тетевен, Банат), *жѝлес* (Габровско), *държелѝв* (Тетевен, Родопи, Асеновградско, Солунско), *държалѝв* (Еленско, Севлиевско), *държелѝт* (Шуменско, Новопазарско, Провадийско), *държувѝт* (Тетевен), силен – *йак* (Софийско), *йàчък* (Тръстеник, Плевенско), *йàчок* (Софийско), *крѐпан* (Родопи), *крепѝф* (Банско), *крѐпък* (Гюмюрджинско, Еленско, Великотърновско), *крипѝф* (Банат), *чилѝчен* (Великотърновско, Еленско), добър – *хàрян* (Асеновградско), *àрин* (Мелнишко),

чѝтав (Сливнишко, Асеновградско, Софийско, Костурско, Годечко, Ихтиманско, Самоковско) и др. Връзка на здравето с доброто, с добруването на човека може да се открие и в глаголите, означаващи ‘подобряване на здравословното състояние’ – *поддóбрувам се*, *поддóбрим се* (Самоковско).

В лексиката и устойчивите сравнения здравият човек се сравнява с представители на животинския и растителния свят – *здрав като бик*, *биковѝт* (ЕРБНМ / ERBNM 2021), *здрав като елен* (Кювлиева / Kyuvlieva 1986, Недкова / Nedkova 2011), *здрав како ърслан*, *здрав йе како некойа търнка*, *здрав йе како некой кукурек* (Цепенков / Tsepenkov 1997*), кукурѐк* (Самоковско), *здрав като здравец* (Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2010) и др.

Доброто здраве се асоциира често и с различни материали, които се отличават с твърдост, като камък, кремък, желязо, стомана и др. – *здрав-кàмен* (Геров / Gerov 1976), *здрав като кремък* (ЕРБНМ / ERBNM 2021), *здраф кото крѐмик* (Рабиша, Белоградчишко), *чилѝчен* (Великотърновско, Еленско), *здрав като челик*, *желѐзен* (Банско), *како некойе железо йе здрав* (Цепенков / Tsepenkov 1997) и др.

Сравненията може да имат и отрицателна семантика по отношение на здравето, напр. *здрав като кошница* ‘много болнав, кекав’, *от гнило яйце по-здрав, от строшено яйце по-здрав* ‘нездрав, болнав човек’ (РБЕ / RBE 1987). Ироничният ефект се постига чрез противоречието между семантичната характеристика на сравняващата част и семантиката на опорната дума *здрав*, в резултат на което се променя значението на цялото съчетание.

Използването на две еднокоренни думи в сравненията (*здрав като здравец*, *здрàф-здравишàт*) създава търсено благозвучие, тъй като се смята, че звуковата прилика или етимологичното родство на имената има магично свойство, силата да предизвиква съответно действие или състояние, в случая здраве (Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2010: 65).

Значението на физическото и психическото здраве за човека е богато отразено и във фразеологията и паремиите на българския език и неговите диалекти (ФРБЕ / FRBE 1974, ФРБЕ / FRBE 1975, Стойкова / Stoykova 2007). Здравето е най-важното условие за човешкия живот. Животът е хубав само когато човек е здрав: *От здраве по-хубаво нема*. *Имаш ли здраве – всичко имаш, нямаш ли здраве – нищо нямаш. Доде е човек здрав и водата му е сладка. Хубаво време и здраве не дотягат*. *Здрав яде, здрав пие.* Здравият човек преодолява успешно всякакви трудности: *Здрав човек гладен не умира. Като е здрав човек, всичко постига.*

Здравето е по-ценно от всякакви материални блага: *Здравето е най-голямото богатство на света. Без здраве няма богатство*. *Здравьето е най-голям имот. Здравият е най-богат. Без здраве имот – омразен живот.* То е най-голямата ценност, която не може да бъде придобита с пари: *Всичко се купува, само здраве не може.* В световъзприемането на българина дори бедността не е толкова страшна, ако човек е здрав: *Докато е човек жив, да е здрав, макар и да е малко сиромах. Ръжен хляб да ям, ама здрав да бъда.* Връзката между парите и здравето има и обратна страна. Бедността, липсата на пари могат да разболеят човека: *Без пари здраве – суха болест. Голо здраве – жива болест.*

Здравето е ценност, която трябва да се съхранява: *Не съм си намерил здравето на пътя*. За опазването му трябва да се спазват някои забрани и ограничения: *Който си реже нокътето в неделя, здравето си реже*.

В представите на традиционния българин здравият човек обикновено е пълен, а телесната слабост се асоциира по-скоро с болест и немощ: *Ако го гледам така слаб, ама многу йе здрав*. Младежкият вид също е свързан с добро здраве: *Млад е, който е здрав*.

Здравето присъства в пожеланията и благословиите: *Наздраве! Много здраве! Со здраве! Иди си със здраве! Остани си със здраве! Да се видим със здраве! Здраве да е! Здрав да е! Здраве го убило в главата! Колко я что го сакам, толко он здраве да има! Колко что съм земал, толко здравие да видам! Един път ще ся мре, нека е здраве! И до лето со здраве! Година со здраве д’изчекаме! Господ здраве да ви дава! Господ со здраве да го донесит! Дал ти Господ здраве и кола имане! Бог да ти чува здравето! От Бога ти млого здраве! От здраве да не се отървеш! Да те убий здраве, да те убий! Да ти дава Господ здраве, кола имане и един шиник сребърни пари! Бог да ми те оздравее!* (Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2010, Павлова / Pavlova 2017). Здравето в пожеланията и благословиите е тясно свързано с живота: *Живот и здраве да е! Здраве и живот! Да ходи по живо, по здраво! Живо-здраво до година, до година до амин! Жив и здрав да си* и др. Пожеланието за здраве е най-разпространеното славянско приветствие, а представата за здравето като най-висша

ценност в човешкия живот обяснява включването му в традиционните поздрави (Павлова / Pavlova 2017 : 41).

В българското езиково съзнание концептът *здраве* е тясно свързан с концепта *болест*[1], с който образува семантична опозиционна двойка. В борбата с болестите българите изграждат богата система от знания, свързани с лечението на различните заболявания. В народната медицина съществуват различни превантивни и лечебни практики, в които се преплитат елементи от емпиричен рационализъм и магични представи (Колев / Kolev 1987: 203). Лечението на заболяванията, които в народните представи са предизвикани от свръхестествени сили (самодиви, вампири, вихрушки и др.), преминаване през нечисти места, чрез клетви, урочасване, магии, се осъществява чрез вербални формули (молитви, баяния и др.) и/или с помощта на различни магически действия (леене на куршум, весене и т.н). Лечебният процес е единство от обред, обредно пространство, обредно време, обредни лица и обредни предмети.

Запазването на доброто здраве е свързано с редица действия, насочени към това да не се допусне преминаването на болестта отвъд „своето“ пространство и навлизането ѝ в света на хората. За тази цел се спазват различни забрани или се извършват обредни действия, почитат се светци, които са покровители на определени болести и предпазват от тяхната поява (Георгиев / Georgiev 2013, Витанова / Vitanova 2017а, Витанова / Vitanova 2017б, Витанова / Vitanova 2017в, Каблешкова / Kableshkova 2003, РНДКБ / RNDKB 2018, ЕРБНМ / ERBNM 2022). Грижата за здравето е част от задълженията на жената в българското традиционно общество, за което тя се подготвя, като усвоява някои практически знания наред с домакинските умения (Маринов / Marinov 1981: 233).

Като светци лечители са почитани *св. Дамян* и *Козма* и *св. Иван Рилски*. Обет за здраве се дава в деня на *св. Илия*. Закрилник от болести е и *св. Димитър*. Повелители на чумата са *Преподобни Антоний* (*св. Антон*, *св. Антоний Велики*), *св. Атанас* (*св. Атанасий Велики*, *Чумин светец*), *св. Харалампий* (*св. Араламбос*). *Св. Симеон* е покровител на бременните жени, а *св. Варнава* предпазва от полудяване. Празникът, посветен на *св. Евтимий* (*Ихтим*, *Петеларовден*, *Петльовден*), е свързан със здравето на момчетата, като основното обредно действие е коленето на петел. Сурваканe с дрянова пръчка на 1 януари (*Василовден*, *Сурва*) е за предпазване от болести през годината. Ритуалното *къпане* на *Ивановден* (7 януари) и на *Еньовден* (*Еньовденско къпане*) е свързано с магическата сила на водата и също има за цел запазване на здравето (ЕРБНМ / ERBNM 2021).

С апотропейна функция се използват различни амулети (*амаллѝи*, *амайлия*, *страшник*, *талисман*, *урочица*, *урочник*), конци (*нищелки*, *червен конец*) и други предмети, растения (*чесън*, *лук*, *босилек*, *къпина*, *божурка*, *невен*); прави се курбан за здраве; спазват се определени забрани (ЕРБНМ / ERBNM 2021).

Любопитен е фактът, че традиционната култура на българина познава и ‘ваксинирането’ против шарка, значително преди то да стане част от практиката на официалната медицина у нас[2], срв. *амболясване*, *бележуенье со майа*, *болясване*, *пецуване*, *пресадуванье* (ЕРБНМ / ERBNM 2021) и *амбуляска* (Новопазарско), *ашламà* (Новопазарско, Ямболско), *бол* (РРОДД / RRODD 1974) ‘ваксина’.

В ценностната система на съвременния човек здравето също е един от най-важните фактори в живота. Свидетелство за това са регистрираните в българския книжовен език езикови колокации с компонент *здрав-*. За здравето се полагат специални грижи като *здравословен живот*, *здравословно хранене*, провежда се *здравна просвета*, съществува *здравно движение*. Лечението и профилактиката се осъществяват в *здравни заведения.* За здравето на обществото се грижат *здравни работници*, *здравни служители*. Учреждения и институции като *здравни фондове*, *здравна каса*, *здравно осигуряване* се грижат за финансирането на *здравната система* и *здравеопазването*.

Интересни резултати за мястото на концепта *здраве* в езиковата картина на света в съвременното българско общество представят данните от 264 асоциативни анкети, проведени с лица на възраст между 18 и 65 години. Използвани са 14 думи стимули, сред които съществителното име *здраве* и прилагателното *здрав*, с цел да се проследят конкретните асоциации, предизвикани у изследваните

---

[1] Концептът *болест* и неговата езикова реализация е предмет на други публикации на авторката.

[2] Ваксиниране против шарка, подобно на практикуваното в българката традиционна култура, при което се взима гной от пъпките на болен човек, се свързва с името на английския лекар Едуард Дженър. Терминът *ваксина* (от лат. *vacca* ‘крава’) е предложен от Луи Пастьор през 1881 г.

участници в анкетата. Според получените анкетни данни здравето е оценено като *най-важното на света*, *най-ценното нещо*, *скъпоценност*, *богатство, най-желаното нещо*, *всичко за човека*, *стои на първо място*. То се свързва с *живот*, *жизненост*, *енергия*, *активност*, *неуморност*, *сила*. Създава *радост*, *щастие*, *свобода*, *хармония*, *баланс*, *спокойствие*. Здравето е предпоставка за *успехи*. Съществува *физическо здраве* и *психично здраве*. За съхраняването на доброто здраве е необходима *профилактика* и *здравеопазване*. Здравият човек е *жив*, *жизнен*, изпълнен с *живот*, *енергия*, *бодър*, *свеж*, *щастлив*, *млад*, *красив*, *елегантен, духовен*, *осъзнат*, *развиващ се*. Той е *цял*, *силен*, *здравеняк*, *як*, *железен*, *твърд*, *корав*, *жилав*, *устойчив*, *издръжлив*, *неразбиваем*, *читав, във форма*. Здравият човек се свързва също с *веселба*, *танци*, *спорт*, *движение*, а също и с *труд*, *дълголетие*, *ум*, *дух*. Думата стимул *здраве* обаче предизвиква не само положително маркирани асоциации. Някои от анкетираните са посочили антонима на здравето – *болест* и свързаните с лечението на болестите *лекарство*, *витамини*, *възстановяване*. Както се вижда от анализа на анкетните данни, асоциациите, които възникват у анкетираните лица на думите стимули, напомнят за вътрешната мотивация на съответните диалектни названия за съществителното име *здраве* и прилагателното *здрав*, разгледани по-горе в текста.

Представата за здравето като една от най-значимите характеристики на човешкия живот присъства в съзнанието на всеки човек, но има и културно детерминирани измерения. От направения анализ за езиковата реализация на концепта *здраве* може да се направят следните изводи. Както в традиционната, така и в съвременната култура здравето е ценност от висш порядък, естествено и търсено състояние. В традиционното общество запазването на добро здраве има до голяма степен утилитарен характер – здравият човек може да извършва различни дейности, с които осигурява прехраната и благосъстоянието на семейството и рода. В съвременното общество здравето също е висша ценност, а здравословният начин на живот и здравословното хранене дори са издигнати в култ. Значение има както физическото, така и душевното здраве (срв. *Здрав дух в здраво тяло*). Към утилитарните измерения се добавят и естетически – здравият човек се отличава не само с жизненост, работоспособност, но и с физическа красота, със здраво и стройно тяло.

Концептът з*драве* е тясно свързан с концепта *болест*, с когото образуват антонимна двойка, а лексемите от тематичните групи *здраве* и *болест* разкриват познанията и опита на обществото в профилактиката и лечението на болестите.

Цитирана литература / References

Витанова 2015: Витанова, М. Здравето и болестта в диалектите и фразеологията. – В: *Дзяло*, № 5. <www.abcdar.com> (Vitanova 2015: Vitanova M. Zdraveto i bolestta v dialektite i frazeologiyata. – In: *Dzyalo*, № 5. <www.abcdar.com>)

Витанова 2017а: Витанова, М. Лечители и лечебни средства в лексикалната система на българските диалекти. – В: *Поклонъ прѣдъ писанїимь. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на проф. д-р Пеньо Ст. Пенев*. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, с. 255 – 261. (Vitanova 2017a: Vitanova, M. Lechiteli i lechebni sredstva v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – In: *Poklon prěd pisanyim. Yubileen sbornik po sluchay 70-godishninata na prof. d-r Penyo St. Penev*. Plovdiv: PU “Paisiy Hilendarski”, s. 255 – 261.)

Витанова 2017б: Витанова, М. Названия за болести и симптоми за болести в българските диалекти. – В: *Арнаудов сборник. Доклади и съобщения*. Т. 9. Русе: ЛЕНИ-АН, с. 373 – 378. (Vitanova 2017b: Vitanova, M. Nazvaniya za bolesti i simtomi za bolesti v balgarskite dialekti. – In: *Arnaudov sbornik. Dokladi i saobshteniya*. T. 9. Ruse: LENI-AN, s. 373 – 378.)

Витанова 2017в: Витанова, М. Болестта и лечебният процес, отразени в лексикалната система на българските диалекти. – В: *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 357 – 366. (Vitanova 2017v: Vitanova, M. Bolestta i lechebniyat protses, otrazeni v leksikalnata sistema na balgarskite dialekti. – In: *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Mariya Popova*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. M. Drinov”, s. 357 – 366.)

Каблешкова 2003: Каблешкова, Р. *Народната медицина. Етноложко изследване на Пловдивска област*. София: Мултипринт. (Kableshkova 2003: Kableshkova, R. *Narodnata meditsina. Etnolozhko izsledvane na Plovdivska oblast*. Sofia: Multiprint.)

Китанова 2017: Китанова, М. Евфемизмите в българската традиционна култура. – В: *Известия на Института за български език*, XXX, с. 119 – 138. (Kitanova 2017: Kitanova, M. Evfemizmite v balgarskata traditsionna kultura. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, XXX, s. 119 – 138.)

Колев 1987: Колев, Н. *Българска етнография*. София: Наука и изкуство. (Kolev 1987: Kolev, N. *Balgarska etnografiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Крумова-Цветкова 2010: Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. С речник на благословиите, пожеланията и клетвите*. София: ИК „Емас“. (Krumova-Tsvetkova 2010: Krumova-Tsvetkova, L. *Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi – chast ot natsionalnata samobitnost i kulturnoto nasledstvo. S rechnik na blagosloviite, pozhelaniyata i kletvite.* Sofia: IK “Emas”.)
Кювлиева 1986: Кювлиева, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Издателство на БАН. (Kyuvlieva 1986: Kyuvlieva, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Маринов 1981: Маринов, Д. *Избрани произведения в два тома.* Т. I. София: Наука и изкуство. (Marinov 1981: Marinov, D. *Izbrani proizvedeniya v dva toma*. T. I. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Мартынов 2000: Мартынов, В. В. Славянские анаграммы. – В: *Этимология. 1997 – 1999.* Москва. (Martynov 2000: Martynov, V. V. Slavianskie anagrammy. – In: *Ėtimologiia. 1997 – 1999.* Moskva.)
Михайлова 1974: Михайлова, Д. Към евфемистичните названия на болести в български език. – В: *Български език*, № 1, с. 50 – 54. (Mihaylova 1974: Mihaylova, D. Kam evfemistichnite nazvaniya na bolesti v balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, № 1, s. 50 – 54.)
Мичева 2017: Мичева, В. Концептът *здраве* в старобългарските класически произведения. – В: *Български език*, № 1, 34 – 36. (Micheva 2017: Micheva, V. Kontseptat *zdrave* v starobalgarskite klasicheski proizvedeniya. – In: *Balgarski ezik*, № 1, s. 34 – 36.)
Недкова 2011: Недкова, Е. *Фразеологизмите като знаци в езика на културата*. Русе: ЛЕНИ-АН. (Nedkova 2011: Nedkova, E. *Frazeologizmite kato znatsi v ezika na kulturata*. Ruse: LENI-AN.)
Павлова 2017: Павлова, Н. Здравето и животът в етимологичната памет на някои български и славянски поздрави. – В: *Българска реч*, № 3, с. 40 – 48. (Pavlova 2017: Pavlova, N. Zdraveto i zhivotat v etimologichnata pamet na nyakoi balgarski i slavyanski pozdravi. – In: *Balgarska rech*, № 3, s. 40 – 48.)
Попов 2000: Попов, Б. Табуистични названия на болести в югозападните български говори. – В: *Македонски преглед*, № 1, с. 65 – 80. (Popov 2000: Popov, B. Tabuistichni nazvaniya na bolesti v yugozapadnite balgarski govori. – In: *Makedonski pregled*, № 1, s. 65 – 80.)
Усачева 2008: Усачева, В. В. *Магия слова и действия в народной культуре славян.* Москва: Институт славяноведения РАН. (Usacheva 2008: Usacheva, V. V. *Magiia slova i deĭstviia v narodnoĭ kul'ture slavian.* Moskva: Institut slavianovedeniia RAN.)

Източници / Sources

АБДР: *Архив за Български диалектен речник* на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“. (*Arhiv za Balgarski dialekten rechnik* na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”.)
БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. I. А – З. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. I. A – Z. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Георгиев 2013: Георгиев, М. (Съст. и обща ред.). *Българска народна медицина. Енциклопедия*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Georgiev 2013: Georgiev, M. (Sast. i obshta red.). *Balgarska narodna meditsina. Entsiklopediya*. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”.)
Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1. А – Д. Фототипно издание. София: Български писател. (Gerov 1975: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1. A – D. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel.)
Геров 1976: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 2. Е – К. Фототипно издание. София: Български писател. (Gerov 1976: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 2. E – K. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel.)
ЕРБНМ 2021: *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (ERBNM 2021: *Etnolingvistichen rechnik na balgarskata narodna meditsina*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
ИРБЕ 2012: *Идеографски диалектен речник на българския език*. Т. 1. А – Д. София: Бестселър. (IRBE 2012: *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1. A – D. Sofia: Bestselar.)
Младенов 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник. С оглед към народните говори*. Т. 1. А – К. София: Печатница „Дечо Стефанов“. (Mladenov 1951: Mladenov, St. *Balgarski talkoven rechnik. S ogled kam narodnite govori*. T. 1. A – K. Sofia: Pechatnitsa “Decho Stefanov”)
РБЕ 1987: *Речник на българския език*. Т. 5. Ж – Зяпнуване. София: Издателство на БАН. (RBE 1987: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 5. Zh – Zyapnuvane. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
РНДКБ 2018: *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (RNDKB 2018: *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
РРОДД 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

СтбР 2009: *Старобългарски речник*. Т. II. София: Валентин Траянов. (StbR 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. II. Sofia: Valentin Trayanov.)
Стойкова 2007: Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: ИК „Колибри“. (Stoykova 2007: Stoykova, St. *Balgarski poslovitsi i pogovorki*. Sofia: IK “Kolibri”.)
ФРБЕ 1974: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1. А – Н. София: Издателство на БАН. (FRBE 1974: Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1. A – N. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
ФРБЕ 1975: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 2. О – Я. София: Издателство на БАН. (FRBE 1975: Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. T. 2. O – YA. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Цепенков 1997: Цепенков, М. *Фолклорно наследство. Т. 1. Автобиография. Песни. Пословици и характерни изрази*. София: Издателство на БАН „Марин Дринов“. (Tsepenkov 1997: Tsepenkov, M. *Folklorno nasledstvo*. *T. 1. Avtobiografiya. Pesni. Poslovitsi i harakterni izrazi*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Marin Drinov”.)

THE CONCEPT OF HEALTH IN THE TRADITIONAL AND MODERN BULGARIAN LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Mariyana Vitanova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
marvit@abv.bg

Abstract. The fragment of the linguistic picture of the world, revealing the physical and mental status of the Bulgarians, is widely presented in the lexical and phraseological fund of the Bulgarian language. The aim of the article is to analize the representation of the concept of health in the Bulgarian language and some of the linguistic and cultural dimensions of health related to the traditions and practical experience of native speakers of the Bulgarian language. The material used in the research was excerpted from dictionaries, collections of proverbs and sayings, archives and conducted associative questionnaires.

Keywords: *concept of health, linguistic picture of the world, lexis, phraseology, associative questionnaires*

Mariyana Vitanova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

МИТОЛИНГВИСТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ НАЗВАНИЯ НА ДЪГАТА С МОТИВАЦИОННИ МОДЕЛИ ‘АТРИБУТ НА БОГА’ И ‘СИМВОЛ НА ПЛОДОРОДИЕТО’ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Борислав Попов[а], Робертино Стоилов[б]
Югозападен университет „Неофит Рилски“
meristaf@abv.bg[а], stoilov.robertino@gmail.com[б]

Резюме. В настоящото митолингвистично изследване са анализирани две групи диалектни названия на дъгата в българския език в контекста на свързаните с тях митологично-религиозни вярвания, обредни практики и рационални представи, като се прилага методът на митолингвистиката с неговите два модела. Митолингвистичният анализ на вътрешната форма на думата, чрез който се разкрива митолингвистичната структура, дава възможност да се реконструират конкретни митологични представи и да се определи каква е семантичната мотивация при езиковата номинация на разгледаните означения на дъгата. Търси се причината за възникване на всяко конкретно название като резултат от вторична номинация – дали неговата вътрешна форма е проекция на митологично-религиозния мироглед и обредните практики на етноса, или е отражение на рационални представи.

Ключови думи: *митолингвистика, митолингвистична структура, вътрешна форма на думата, езикова номинация, дъга*

1. Методът на митолингвистиката и неговото приложение

В настоящото митолингвистично изследване ще анализираме две групи названия на дъгата в българския език в контекста на свързаните с тях митологично-религиозни вярвания, обредни практики и рационални представи, като приложим метода на митолингвистиката.

Митологичната традиция на всеки етнос притежава собствена специфика и със своите символи и кодове се преплита със символите и кодовете на езика. Митолингвистиката се фокусира върху изследването на пресечните точки между митологичната и езиковата система, които се оказват градивни елементи на общата ***митолингвистична структура***, чиито пластове се разкриват в случаите, когато отражението на конкретни митологични вярвания се проектира във вътрешната форма на думата като в ментално огледало. В семантичната структура на всяко название на даден митологично значим обект е заложен ***митолингвистичен код***, който може да бъде специфичен за дадена етнокултурна традиция, но може да отразява и общ за няколко различни етнокултурни традиции архетипен модел при езиковата номинация на съответния митоним (Попов / Popov 2011: 63 – 65; Попов / Popov 2017: 486 – 487; Попов / Popov 2018: 221 – 222).

При анализа на названията на дъгата ще приложим метода на митолингвистиката, за който е характерно съчетаването на различни лингвистични методи с данни от митологията, етнологията (обредните практики) и фолклора. Въз основа на начина (механизма) и посоката (целите) на проучването на митонимите са създадени два модела за анализ, които формират основата на митолингвистичния метод. И в двата модела ключова роля има вътрешната форма на названията (митонимите) на митологично значими обекти, тъй като при номинационните практики на различните етнокултурни общности в нея обикновено е представен някакъв признак на обекта (или на съдържащия се в него архетип) или е отразен конкретен митологичен сюжет, свързан с него. При първия модел с наличните елементи от ***лингвистичния код***, чрез етимологични реконструкции, разкриващи етимологичното значение на даден митоним, и посредством семантични анализи на неговата вътрешна форма, се извършва реконструкция на изгубени или неясни фрагменти от ***митологичния код***, т.е. на конкретни митологични представи за обекта (Попов / Popov 2011: 64; Попов / Popov 2017: 487; Попов / Popov 2018: 222 – 223). Чрез втория модел се търси причината за ***семантичната мотивация при езиковата номинация*** на митологичните обекти и от какъв тип е тя – дали определена вътрешна форма, резултат от вторична номинация, е възникнала като отражение на ***митоло-***

гично-религиозни вярвания и ***обредни практики***, или на ***рационално-битови представи***, или пък е от смесен тип. Проследява се и връзката, т.е. митолингвистичната структура, между съответните представи за самите обекти и начините на тяхната реализация при номинацията им (Попов / Popov 2018: 225; Попов / Popov 2020: 87). В настоящата разработка ще бъде прилаган основно вторият митолингвистичен модел.

2. Названия, представящи дъгата като атрибут (лък, рог) на бога

В българския език се откриват редица диалектни названия на дъгата с вътрешна форма ‘божи лък’, които са резултат от вторична номинация и се срещат предимно в югозападните говори, срв.: *бо̀жий лък* (Геров / Gerov 1975: 58); *бо̀жилък* (Вакарелски / Vakarelski 1977: 415); *бо̀жи лък* (Koseska 1972: 37); *бо̀жилък* – Воден; *бо̀жилок* – Енидже-Вардар и Дебърско (Попстоилов / Popstoilov 1924: 37) с лабиализация *а* > *о*; *бо̀жилак* – Битолско, Костурско, Тиквешко (Василева / Vasileva 2009: 412; Макаријоска, Павлеска-Георгиевска / Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: 37); *божило* – Кратовско (Василева / Vasileva 2009: 412; Макаријоска, Павлеска-Георгиевска / Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: 37) с лабиализация *а* > *о* и изпадане на краесловно *к*; *криво божило* – Чемерско (Ценев / Cenev 2004: 120). Такива означения се срещат и в другите южнославянски езици, срв. сербхрв. *božji luk*, словен. *božji lôk* (Толстой / Tolstoĭ 1976: 37; Кондратенко / Kondratenko 2000: 63).

Според И. Гаравалова означенията от такъв тип са образувани вследствие на прилика във формата на оптичното явление и някои реалии от действителността (лък, рог и др.), подобни на полуокръжност или полуелипса (Гаравалова / Garavalova 2019: 211). Но при търсенето на семантичната мотивация на тези названия е необходимо да се вземат под внимание някои важни особености на митологичния мироглед. Едни от основните специфики на митологичното мислене са липсата на ясно разграничение между: реално и идеално, субект и обект, предмет и образ, предмет и неговите атрибути и пр., поради което близостта и сходството на обектите по техни външни вторични сетивни качества често се преобразува в причинна последователност, а причинно-следственият процес – в материална метафора. Така конкретните обекти, без да губят своята конкретност, могат да се превръщат в знаци или символи на други обекти (Кассирер / Kassirer 2002: 42 – 85; Мелетински / Meletinski 1995: 226 – 227). Показателни за това са и означенията на дъгата в редица индоевропейски езици – срв. стгр. *τόξον* ‘лък; стрела, pl. лък и стрели; небесна дъга’, лат. *arcus* ‘лък; небесна дъга’, фр. *arc-en-ciel* – същото, англ. *rain-bow* букв. ‘дъждовен лък’, нем. *Regen-bogen* – същото (Попстоилов / Popstoilov 1924: 38; Березкин, Дувакин / Berezkin, Duvakin 2006: I 40; Софрониевски / Sofronievski 2007: 382). Изтъкнатите особености на митологичното съзнание могат да ни помогнат да обясним метафоричното означаване на атмосферното явление посредством лъка – причината е сходството във формата на двата обекта, поради което при последвалата образна трансформация лъкът се превръща в знак или символ на дъгата.

От друга страна, в митологичните вярвания на редица индоевропейски народи можем да открием съхранен древен архетипен модел, изграден върху структурните връзки между елементите от триадата *дъга – бог – лък*. Лъкът и стрелата при древните индоевропейци играят ролята на ритуално-митологична метафора, илюстрираща съединените чрез свещен брак божества на майката земя и небесния баща. В редица митологични традиции лъкът постепенно се превръща в атрибут на различни антропоморфни божества (древноиндийските Индра, Рудра, Шива и Кама, гръцките Аполон, Артемида и Ерос, римската Диана и др.); той е основен атрибут на върховния бог гръмовержец, поразяващ хтоничния противник със стрели мълнии, и е свързан с плодородието и дъжда (Мифы / Mify 1988: 75 – 76). Древните индийци са си представяли дъгата като лъка на бог Индра – ако тя се появи, това означава, че Индра опъва лъка си в борба със злите духове; дъгата е и лъкът на Зевс (Попстоилов / Popstoilov 1924: 38). Основно оръжие на славянския бог гръмовержец Перун са изпращаните от него мълнии стрели, а лъкът му е небесната дъга (Мифы / Mify 1988: 306 – 307; СМ / SM 1998: 48 – 49). Семантичната мотивация на българските диалектни названия от типа на *божи лък* може да се обясни в контекста на тези митологични представи чрез функционирането на митолингвистичната структура – във вътрешната форма на разглежданите означения на дъгата вероятно са се съхранили реликти от споменатия древен индоевропейски архетипен модел.

Друг по-късен пласт библейски представи, разкриващ дъгата като знак на бога, се е наслоил върху разгледаните езически вярвания, създавайки още една структурна връзка между двата обекта

в митологичния мироглед на българите. Този пласт, чийто сюжет откриваме в „Битие“ (9: 12 – 17), е отглас от старозаветната традиция, където дъгата е залог за обещанието (завета), дадено от Бог на Ной, че няма да има потоп до Второто пришествие. Влиянието на библейските сказания, съчетано и с рационалното наблюдение, че се явява винаги след дъжд, е отразено в схващането, че дъгата е божи знак, а дъждът ще спре и няма да причини потоп (Георгиева / Georgieva 1985: 41). Според народно поверие от Великотърновско бог изпратил потопа на земята, за да издави хората, но впоследствие много се натъжил и се смилил над тях, като се зарекъл, че повече няма да праща потоп. Тогава създал дъгата като знак и обещание за това (Маринов / Marinov 1914: 16). В Охридско обаче вярват, че ако дъгата не се появи повече от три години на небето, ще настъпи потоп (Гаравалова / Garavalova 2019: 217). Според други народни предания дъгата притежава божествена сила, с която може да променя пола на хората и да ги превръща от мъжко в женско и от женско в мъжко (Маринов / Marinov 1914: 16). Отразената в българските поверия библейска традиция е другата основна структурна връзка в триадата *дъга – бог – лък*, обясняваща семантичната мотивация на представените названия. Семантичната подложка на старогръцката лексема *τόξον* ‘лък; небесна дъга’, използвана в значението на ‘небесна дъга’ в текста на „Битие“ и представена като **лѫкъ** в старобългарските и църковнославянските преводи (Софрониевски / Sofronievski 2007: 387), вероятно също е оказала влияние при номинацията на българските означения на дъгата.

Някои форми, срещани в югозападните български говори от Вардарска Македония, са резултат от фонетично-лексикални промени от сферата на немотивираната фонетика, където звуковите промени са „случайни, произволно осмислени и не са обусловени от логиката на артикулационните механизми или от звуковите закони на съответните езици“ (Попов / Popov 2007: 467). Възможността за възникването на такива звукови деформации е обусловена не само от артикулационния механизъм, но и от различни културни и социални фактори (ГСБКЕ / GSBKE 1982: 199). От такъв тип са композитните форми: *божурлак* (Вражиновски / Vražinovski 1998: 98), *божурлок* (Гаравалова / Garavalova 2019: 216), *божулек* (Вражиновски / Vražinovski 1998: 94). При първите две от тях немотивираната фонетика се наблюдава в съчетанието от субституция и вмъкване на звукове, а при последното – в субституция на звукове. Както се забелязва, в резултат на такива трансформации се получава фонетична алюзия (загатване), при която *божи* изцяло се заменя от *божур*, без да е налице някаква сигурна семантична мотивация. Това не е изолирано явление – срещат се редица случаи в югозападните български диалекти, както и в други славянски и индоевропейски езици, в които името на бога е подложено на трансформации от сферата на немотивираната фонетика (Попов / Popov 2007: 468 – 473; Dąbrowska 1993: 75 – 76, 271 – 275).

Каква обаче е причината за замяната на *божи* с *божур*? Етимологията на *божур* не е много ясна – най-вероятно произлиза от *бог* или пък е сродно с *багра*, срв. *божичка* ‘божур; див мак’, и се среща само в южнославянските езици (БЕР / BER 1971: 63); според някои автори е образувано от прасл. **bogъ* със суфикс *-jurъ* – прасл. **bog-jurъ* > **božurъ* по първа палатализация (Георгиева / Georgieva 2013). Възниква въпросът дали обаче (с оглед на етимологичната връзка на названието на това цвете с названието на бога) няма съхранени някакви митологични свидетелства за структурни връзки между двата обекта? През Античността (напр. етиологичната легенда за това цвете в Древна Гърция) и през Средновековието божурът е използван като лечебно растение; смятали са, че притежава вълшебни свойства и е едно от чудесата на сътворението; известен е и със своите апотропейни функции, тъй като е прогонвал бесове и е предпазвал от зли духове (Золотницкий / Zolotnitskiĭ 1913: 109 – 111). И според българските народни вярвания божурът притежава апотропейни свойства – предпазва момите и невестите от лоши очи, уроки и магии, затова те често се закичват с него (Маринов / Marinov 1914: 103). В някои фолклорни текстове се споменава, че райските порти са направени от „божур дърво“ (Калоянов / Kaloyanov 1979: 196). Макар в старогръцките легенди да има сюжетни нишки между цветето (в антропоморфен вид) и някои олимпийски божества, в българската народна традиция не открихме съхранени сведения за някаква пряка връзка на божура с бога или с дъгата (освен яркочервения му цвят, проекция на един от нейните цветове). С оглед на посочената етимология на означението *божур*, притежаващо вътрешна форма ‘бог’, бихме могли само да предположим, че някога е съществувало някакво старо, изгубило се във времето, митологично предание за цветето и бога, основано на лечебните и апотропейни свойства на божура, без да можем обаче да го реконструираме. Затова в случая нямаме фактологично основание да твърдим, че при споменатите по-горе названия на атмосферното явление е налице семантична

структурна връзка, мотивираща заместването на означението за принадлежност към бога – *божи*, с това на цветето – *божур*. Най-вероятно при разглежданите композитни форми има преосмисляне поради звукова близост (и евентуално чрез народна етимология) между двете названия, при което в някои говори едното е заменено с другото.

При названието *бо̀жи рог* – Витолища, Прилепско (БЕР / BER 1971: 60), подобно на *божи лък*, дъгата също се схваща като атрибут на бога, като разликата е само в атрибута. Въпреки че в някои старозаветни и новозаветни текстове – „Втора книга Царства“ (22: 3) и „Евангелие от Лука“ (1: 69), рогът се споменава като символ на божията сила, това едва ли е оказало някакво влияние върху традиционните народни представи и съответно при номинацията на оптичното явление като ‘рог на бога’. Причините за мотивацията тук могат да се потърсят в сходството по форма и в съхранените в народните вярвания отживелици от древен митологичен архетипен образ, наречен „рог на изобилието“. Това е рог за пиене (засвидетелстван за първи път в гръцката митология), който олицетворява плодородието, тъй като от него непрекъснато бликат плодове, цветя и животворни напитки. В древногръцката и в други индоевропейски митологични традиции рогът е известен като атрибут на различни божества (Зевс, Гея, Фортуна, Плутон, Хермес, Один и др.) (Бидерман / Biderman 2003: 368 – 369; ЭСЗЭ / ĖSZĖ 2005: 499 – 500).

В славянските представи рогът притежава свръхестествена сила, изпълнява апотропейни функции, символ е на мъжкото начало и плодовитостта. Като рог на изобилието, той е атрибут на бог Свентовит – пълнен е с вино и е използван при гадаене за плодородие; а според вярванията на славянските народи рогата на домашните и дивите животни имат плодоносна сила (Славянские древности / Slavianskie drevnosti 2009: 437). В българската народна традиция рогата на животните се използват като апотропей, предпазващ от магии и нечисти сили. Съхранени отживелици от ролята на рога в тракийските култове към плодородие се откриват при ритуалните кукерски игри, където участниците в карнавалните шествия бодат с рога безплодните жени, а също и при рогатите маски на самите кукери, които вероятно са реликти от древните представи за сатирите и пановете от свитата на бог Дионис (БМ / BM 1994: 187 – 188, 299 – 300; РНДКБ / RNDKB 2018: 175, 339 – 340). Разгледаните митологични представи, символиката и обредните функции на рога, разкриващи древен митологичен архетипен образ, са намерили отражение във вътрешната форма на названието *божи рог.* Семантичната мотивация на това означение може да се обясни чрез митолингвистичната структура, функционираща в триадата *дъга – бог – рог*, където основна роля има култът към плодородие, а дъгата, както ще видим по-надолу, е важен символ на плодородието, какъвто е и рогът на изобилието.

Производни от *божи рог* са срещащите се в българските говори във Вардарска Македония форми *божурок* (Гаравалова / Garavalova 2019: 216) и *божурек* (Вражиновски / Vražinovski 1998: 98) – Кратовско (Макаријоска, Павлеска-Георгиевска / Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: 37). Те също са резултат от фонетично-лексикални трансформации от сферата на немотивираната фонетика.

Анализираните в тази точка диалектни названия са проекция на митологично-религиозни вярвания, разкриващи дълбоките митолингвистични структурни връзки на дъгата с бога и на отъждествяването ѝ с неговата сила, тъй като в българските народни представи тя се схваща като атрибут на върховното същество (вж. Попов / Popov 2017: 488). Следователно езиковата номинация тук е мотивирана от митологично-религиозния мироглед на българите чрез мотивационния модел ‘атрибут на бога’.

3. Названия, представящи дъгата като символ на плодородието и изобилието, а цветовете ѝ като символи на основни земеделски култури

Това са композитни названия, които са резултат от вторична номинация – състоят се предимно от две лексеми, по-рядко от три, и най-често са с вътрешна форма ‘вино и жито’. Те са разпространени в широк ареал основно в югозападните български говори, но също така се срещат и в някои северозападни и мизийски говори, срв.: *вѝно-жѝто* – (Геров / Gerov 1975: 126); Скопие, Ресен, Прилеп, Битоля (Попстоилов / Popstoilov 1924: 37); Охрид, Дебър (БЕР / BER 1971: 548); Велеско; Перивол, Кюстендилско; Чепинци, Софийско; Осиковица, Ботевградско; Койнаре, Белослатинско; Дерманци, Луковитско; Тръстеник и Обретеник, Русенско; Добротица, Силистренско (Гаравалова / Garavalova

2019: 216 – 217); *мòе-вùно, мòе-жùто* – Велес (Попстоилов / Popstoilov 1924: 37); *мое вино – мое жито* – Велеско, Скопско (Ценев / Cenev 2004: 120; Макаријоска, Павлеска-Георгиевска / Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: 37); *мойе вино*, *ново жито* – Велеско; *винò-житò*, *вùно-жùто* – Битолско (Гаравалова / Garavalova 2019: 216 – 217); *житò-вино* – (Георгиева / Georgieva 1985: 41); Охридско (Гаравалова / Garavalova 2019: 217); *житовино* – Кумановско (Макаријоска, Павлеска-Георгиевска / Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: 37); *виндижито* – Гостивар; *житдивино* – Тетово (Матов / Matov 1892: 457, 461).

Тези означения отразяват древен архетипен модел на култа към плодородие, тъй като според народните представи дъгата е в тясна връзка с дъжда и плодородието (Попов / Popov 2011: 66; Попов / Popov 2017: 488 – 489), но за да бъдат обяснени е необходимо да се потърси тяхната семантична мотивация в съхранените реликти при някои етнокултурни традиции. В древните аграрни цивилизации житото и виното са символ на плодородие, изобилие, прераждане и живот. Една от особеностите на този модел се открива и в юдаистичната традиция, откъдето впоследствие е възприета в християнството. Синтагмата *жито и вино* (стгр. *σίτος καί οἶνος*) е използвана 33 пъти в Септуагинта (първия старогръцки превод на Стария Завет); житото и виното са основни елементи от евхаристията (причастието) – те се превръщат в плътта и кръвта на Исус Христос (Софрониевски / Sofronievski 2007: 388 – 389; Бидерман / Biderman 2003: 56 – 57). Според В. Софрониевски библейската символика на виното и житото, пренесена от старозаветните и новозаветните апокрифни текстове, се е смесила с традиционните народни представи във фолклорните текстове – така във времето се е дооформило схващането за тези концепти като символи на плодородие и изобилие, а оттам и свързването им с атмосферното явление, което, като предвестник на дъжд или слънце, е важен символ на плодородието (Софрониевски / Sofronievski 2007: 389).

В българските народни представи дъгата е символ на плодородие, добра реколта и изобилие, тя дава дъжд и берекет – смята се, че се появява след дъжд, когато небесната влага от облаците се е изразходвала, и пие вода от морето или реките, за да я върне обратно на облаците; а в реката на мястото, където е пила вода, оставя сребърна чаша (Маринов / Marinov 1914: 16; Попстоилов / Popstoilov 1924: 39; Георгиева / Georgieva 1985: 41; БМ / BM 1994: 107). Българските селяни вярвали, че ако дъгата дълго време не се появи, ще има суша, лоша реколта и глад (Ковачев / Kovachev 1914: 64). Като символ на плодородието и на дъжда тя играе важна роля в обредните погачи и е изобразена върху повечето от тях (Маринов / Marinov 1914: 16).

Друга структурна връзка се проявява при дълбоко залегналата в народната вяра на българите представа, че цветовете на дъгата съответстват на основните земеделски култури и според тяхната ширина и наситеност може да се гадае колко успешна и плодородна ще бъде реколтата от съответния посев през годината. Така например зеленият цвят съответства на тревата и ако той преобладава, това означава, че ще има много трева за добитъка; ако жълтата бразда е най-широка, плодородие ще има за просото или царевицата (в по-ново време се сади повече царевица); ако пък доминира огненият (оранжевият) или тъмночервеният цвят, реколтата от жито ще бъде обилна; а ако червеният цвят е най-ярък, ще се роди много грозде и ще има берекет във виното (Маринов / Marinov 1914: 16; БМ / BM 1994: 107); в някои краища зеленото съответства на житото (Гаравалова / Garavalova 2019: 217). И в други южнославянски народни традиции (при сърби и хървати) се срещат подобни гадателски практики, като символиката на цветовете в някои случаи е подобна, а в други се различава – хърватите например с белия цвят означават хляба, с червения – виното, а със зеления – житото; или пък синият цвят съответства на зелката и овошките, жълтият – на растителното масло, а червеният – на виното (вж. Славянские древности / Slavianskie drevnosti 2009: 388; Софрониевски / Sofronievski 2007: 390)

В други названия, подобни на разгледаните по-горе, фокусът е съсредоточен изцяло или предимно върху алкохолните напитки вино и ракия, срв.: *вùно-ракùя* – (Геров / Gerov 1975: 126); Тиквешко; Айватово, Лъгадинско (Попстоилов / Popstoilov 1924: 37); *вино-ракија* – Кумановско (Макаријоска, Павлеска-Георгиевска / Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: 37); *вино и ракия* – Песочница, Леринско (Попстоилов / Popstoilov 1924: 37); *вùно и ракùйа и оцът* – Кумановско (Гаравалова / Garavalova 2019: 216); *вùно-жùто-ракùйа* – Крушаре и Глуфишево, Сливенско (Топалова-Симеонова / Topalova-Simeonova 1980: 188). Те могат да се обяснят с вярването, че ще има изобилие от вино и ракия, когато се появи дъга на небосвода (БЕР / BER 1971: 149).

При анализираните в тази точка названия се разкриват разнопосочни структурни връзки, изграждащи митолингвистичната структура. Мотивацията на езиковата номинация, от една страна, притежава митологично-обреден характер с оглед на ролята на дъгата в култа към плодородие, тъй като тя е обект на различни обредни и гадателски практики. Тук при мотивацията могат да се открият и следи от някои старозаветни и новозаветни представи, които са отражение на митологично-религиозния мироглед. От друга страна, в основата на архетипния образ, формиращ представата за оптичното явление като символ на плодородието, е вграден рационално-познавателният характер на наблюденията върху този обект, който винаги се появява при дъждовно време и е в постоянна релация с небесните води. Различните цветове на дъгата в народната традиция се схващат като проекция на обективните цветове на някои реалии, каквито са виното и житото, и тази представа до известна степен също има рационално-познавателен характер (Попов / Popov 2011: 66; Попов / Popov 2017: 489). Затова при семантичната мотивация на езиковата номинация тук можем да предположим смесване на различни пластове – съчетаване на митологично-обредно-религиозния мироглед с рационално-познавателните представи, т.е. мотивацията, проявена в мотивационния модел ‘символ на плодородието’, е с двойствен характер.

4. Заключение

В направеното изследване върху две групи диалектни названия на дъгата в българския език бяха обособени два основни мотивационни модела – ‘атрибут на бога’ (с варианти ‘лък на бога’ и ‘рог на бога’) и ‘символ на плодородието’ (с варианти ‘символ на плодородието’ и ‘аграрна цветова символика’). Като резултат от прилагането на митолингвистичния метод, беше установено, че в първия от тях семантичната мотивация на езиковата номинация е отражение на комплекс от разнородни по произход митологично-религиозни вярвания, докато при втория – е съчетание на митологично-религиозни вярвания и обредни практики с рационално-познавателни представи.

Цитирана литература / References

БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Георгиев, В. И. (ред.). Т. 1. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. Georgiev, V. I. (red.). T. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Березкин, Дувакин 2006: Березкин, Ю. Е., Е. Н. Дувакин. I 40. Радужный лук. *Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог*. <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin> [12.12.2021]. (Berezkin, Duvakin: Berezkin, Iu. E., E. N. Duvakin. I 40. Raduzhnyĭ luk. *Tematicheskaia klassifikatsiia i raspredelenie fol'klorno-mifologicheskih motivov po arealam. Analiticheskiĭ katalog*. < http://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin > [12.12.2021])

Бидерман 2003: Бидерман, Х. *Речник на символите.* София: Рива. (Biderman 2003: Biderman, H. *Rechnik na simvolite*. Sofia: Riva.)

БМ 1994: Стойнев, А. (съст.). *Българска митология. Енциклопедичен речник.* София: 7М+Логис. (BM 1994: Stoynev, A. (sast.). *Balgarska mitologiya. Entsiklopedichen rechnik.* Sofia: 7M+Logis.)

Вакарелски 1977: Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство. (Vakarelski 1977: Vakarelski, Hr. *Etnografiya na Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Василева 2009: Василева, Л. *Българско словно богатство. Словообразувателни хетероними в българските говори.* София: Мултипринт. (Vasileva 2009: Vasileva, L. *Balgarsko slovno bogatstvo. Slovoobrazuvatelni heteronimi v balgarskite govori*. Sofia: Multiprint.)

Вражиновски 1988: Вражиновски, Т. *Народна митологија на Македонците*. Том 2. Скопје – Прилеп: Институт за старословенска култура. (Vražinovski 1988: Vražinovski, T. *Narodna mitologija na Makedoncite*. Tom 2. Skopje – Prilep: Institut za staroslovenska kultura.)

Гаравалова 2019: Гаравалова, И. Анализ на картите, посветени на названията на небесната дъга, в Европейския лингвистичен атлас с оглед на българските диалекти. – В: *Език и литература*, № 3 – 4, с. 209 – 219. (Garavalova 2019: Garavalova, I. Analiz na kartite, posveteni na nazvaniyata na nebesnata daga, v Evropeyskiya lingvistichen atlas s ogled na balgarskite dialekti. – In: *Ezik i literatura*, № 3 – 4, s. 209 – 219.)

Георгиева 1985: Георгиева, Ив. Мирогледът на българския народ от IX до средата на XIX в. Мирогледът на българския народ от средата на XIX до началото на XX в. – В: Генчев, Ст. и др. (ред.). *Етнография на България. Том 3. Духовна култура*. София: БАН, с. 27 – 43. (Georgieva 1985: Georgieva, Iv. Mirogledat na balgarskiya narod ot IX do sredata na XIX v. Mirogledat na balgarskiya narod ot sredata na XIX do nachaloto na XX v. – In: Genchev, St. i dr. (red.). *Etnografiya na Bulgaria. Tom 3. Duhovna kultura*. Sofia: BAN, s. 27 – 43.)

Георгиева 2013: Георгиева, М. *Адът на желанията, или за „играта“ на значенията в „Божура“ на Йордан Йовков*. <https://mostove.eu/2013/04/07/146> [21.12.2021]. (Georgieva 2013: Georgieva, M. *Adat na zhelaniyata, ili za “igrata” na znacheniyata v „Bozhura“ na Yordan Yovkov*. <https://mostove.eu/2013/04/07/146> [21.12.2021].)

Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1. София: Български писател. (Gerov 1975: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel.)

ГСБКЕ 1982: Тилков, Д. (ред.). *Граматика на съвременния български книжовен език*. *Т. 1. Фонетика.* София: БАН. (GSBKE 1982: Tilkov, D. (red.). *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. *T. 1. Fonetika*. Sofia: BAN.)

Золотницкий 1913: Золотницкий, Н. Ф. *Цветы в легендах и преданиях*. Москва: „Т-Око“. (Zolotnickiĭ 1913: Zolotnickiĭ, N. F. *Cvety v legendah i predaniiah*. Moskva: „T-Oko“.)

Калоянов 1979: Калоянов, А. *Български митове*. София: Народна младеж. (Kaloyanov 1979: Kaloyanov, A. *Balgarski mitove*. Sofia: Narodna mladezh.)

Кассирер 2002: Кассирер, Э. *Философия символических форм*. *Том 2. Мифологическое мышление.* Москва – Санкт Петербург: Университетская книга. (Kassirer 2002: Kassirer, Ė. *Filosofiia simvolicheskih form*. *Tom 2. Mifologicheskoe myshlenie.* Moskva – Sankt Peterburg: Universitetskaia kniga.)

Ковачев 1914: Ковачев, Й. Народна астрономия и метеорология. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. XXX. София, с. 1 – 85. (Kovachev 1914: Kovachev, Y. Narodna astronomiya i meteorologiya. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*. T. XXX. Sofia, s. 1 – 85.)

Кондратенко 2000: Кондратенко, М. Лексика народной метеорологии. Опыт сравнительного анализа славянских и немецких наименований природных явлений. Slavistische Beiträge. Band 394. München, Berlin, Washington. (Kondratenko 2000: Kondratenko, M. Leksika narodnoĭ meteorologii. Opyt sravnitel‘nogo analiza slavianskih i nemetskih naimenovaniĭ prirodnyh iavleniĭ. Slavistische Beiträge. Band 394. München, Berlin, Washington.)

Макаријоска, Павлеска-Георгиевска 2013: Макаријоска, Л., Б. Павлеска-Георгиевска. *Македонската лексика низ вековите*. Скопје. (Makarijoska, Pavleska-Georgievska 2013: Makarijoska, L., B. Pavleska-Georgievska. *Makedonskata leksika niz vekovite*. Skopje.)

Маринов 1914: Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. XXVIII. София. (Marinov 1914: Marinov, D. Narodna vyara i religiozni narodni obichai. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis*. T. XXVIII. Sofia.)

Матов 1892: Матов, Д. Към Българския речник. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. VII, с. 448 – 483. (Matov 1892: Matov, D. Kam Balgarskiya rechnik. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*. T. VII, s. 448 – 483.)

Мелетински 1995: Мелетински, Е. *Поетика на мита*. София: Христо Ботев. (Meletinski 1995: Meletinski, E. *Poetika na mita*. Sofia: Hristo Botev.)

Мифы 1988: Токарев, С. А. (отв. ред.). *Мифы народов мира. Энциклопедия*. Т. 2. Москва: Советская Энциклопедия, 1988. (Mify 1988: Tokarev, S. A. (otv. red.). *Mify narodov mira. Ėentsiklopediia.* T. 2. Moskva: Sovetskaia Ėntsiklopediia.)

Попов 2007: Попов, Б. Формални промени при названията на християнския Бог. – В: Багашева, А. (съст.). *За човека и езика*. *Сборник научни статии, посветени на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Майя Пенчева.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 467 – 477. (Popov 2007: Popov, B. Formalni promeni pri nazvaniyata na hristiyanskiya Bog. – In: Bagasheva, A. (sast.). *Za choveka i ezika. Sbornik nauchni statii, posveteni na 60-godishninata na prof. d.f.n. Mayya Pencheva*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, s. 467 – 477.)

Попов 2011: Попов, Б. Митолингвистиката – наука със собствена структура и собствени кодове на микроравнище. – В: *Многообразие в единството*, № 1 (*Значим научен принос*), с. 63 – 68. (Popov 2011: Popov, B. Mitolingvistikata – nauka sas sobstvena struktura i sobstveni kodove na mikroravnishte. – In: *Mnogoobrazie v edinstvoto*, № 1 (*Znachim nauchen prinos*), s. 63 – 68.)

Попов 2017: Попов, Б. Същност и методология на митолингвистиката – едно ново направление в лингвистиката. – В: Петкова, Е. и др. (ред.). *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова.* София: Авагард Прима, с. 485 – 491. (Popov, B. 2017. Sashtnost i metodologiya na mitolingvistikata – edno novo napravlenie v lingvistikata. – In: Petkova, E. i dr. (red.). *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Maria Popova.* Sofia: Avangard Prima, s. 485 – 491.)

Попов 2018: Попов, Б. Мифолингвистика и ее метод, приложенный к славянскому языковому материалу. – In: Gutiérrez Rubio, E. et al. (eds.). *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav).* Die Welt der Slaven. Band 64. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, с. 221 – 228. (Popov 2018: Popov, B. Mifolingvistika i eë metod, prilozhennyĭ k slavianskomu iazykovomu materialu. – In: Gutiérrez

Rubio, E. et al. (eds.). *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav).* Die Welt der Slaven. Band 64. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 221 – 228.)

Попов 2020: Попов, Б. Митолингвистичен модел при някои названия на хтонични животни в българския език. – В: Мичева, В. и др. (ред.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Том 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 86 – 93. (Popov 2020: Popov, B. Mitolingvistichen model pri nyakoi nazvaniya na htonichni zhivotni v balgarskiya ezik. – In: Micheva, V. i dr. (red.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. Tom 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 86 – 93.)

Попстоилов 1924: Попстоилов, А. Славянски названия за небесната дъга. – *Известия на Народния етнографски музей в София*. IV, кн. 1 – 2, с. 37 – 41. (Popstoilov 1924: Popstoilov, A. Slavyanski nazvaniya za nebesnata daga. – *Izvestiya na Narodniya etnografski muzey v Sofia*. IV, kn. 1 – 2, s. 37 – 41.)

РНДКБ 2018: Барболова, З., М. Китанова (ред.). *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (RNDKB 2018: Barbolova, Z., M. Kitanova (red.). *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Славянские древности 2009: Толстой, Н. И. (ред.). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь.* Т. 4. Москва: Международные отношения. (Slavianskie drevnosti 2009: Tolstoĭ, N. I. (red.). *Slavianskie drevnosti. Ėtnolingvisticheskiĭ slovar'*. T. 4. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia.)

СМ 1998: Вагурина, Л. М. (сост.). *Славянская мифология*. *Словарь-справочник*. Москва: Линор & Совершенство. (SM 1998: Vagurina, L. M. (sost.). *Slavianskaia mifologiia. Slovar'-spravochnik*. Moskva: Linor & Sovershenstvo.)

Софрониевски 2007: Софрониевски, В. Божилак, виножито, зуница. – В: *Словенска етимологија данас.* Београд: Институт за српски језик САНУ, Књига 18, с. 381 – 392. (Sofronievski 2007: Sofronievski, V. Božilak, vinožito, dzunica. – In: *Slovenska etimologija danas*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Knjiga 18, s. 381 – 392.)

Толстой 1976: Толстой, Н. И. Из географии славянских слов. 8. Радуга. – В: *Общеславянский лингвистический атлас*. *Материалы и исследования*. Москва: Наука, с. 22 – 76. (Tolstoĭ 1976: Tolstoĭ, N. I. Iz geografii slavianskih slov. 8. Raduga. – In: *Obshcheslavianskiĭ lingvisticheskiĭ atlas*. *Materialy i issledovaniia*. Moskva: Nauka, s. 22 – 76.)

Топалова-Симеонова 1980: Топалова-Симеонова, Хр. Названия за дъга в българските говори. – В: Хаджиниколов, В. (ред.). *Въпроси на етнографията и фолклористиката*. София: БАН, с. 185 – 189. (Topalova-Simeonova 1980: Topalova-Simeonova, Hr. Nazvaniya za daga v balgarskite govori. – In: Hadzhinikolov, V. (red.). *Vaprosi na etnografiyata i folkloristikata*. Sofia: BAN, s. 185 – 189.)

Ценев 2004: Ценев, Ѓ. *Небото над Македонија*. Скопје: Младински културен центар. (Cenev 2004: Cenev, Ǵ. *Neboto nad Makedonija*. Skopje: Mladinski kulturen centar.)

ЭСЗЭ 2005: Королев, К. М. (сост.). *Энциклопедия символов, знаков, эмблем*. Москва: Эксмо. (ĖSZĖ 2005: Korolev, K. M. (sost.). *Ėntsiklopediia simvolov, znakov, ėmblem*. Moskva: Ėksmo.)

Dąbrowska 1993: Dąbrowska, A. *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Widawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Koseska 1972: Koseska, V. *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*. Prace językoznawcze. № 63. Wrocław: Wydawnictwo Polskej akademii nauk.

A MYTHOLINGUISTIC INQUIRY INTO THE NAMES THAT FOLLOW THE MOTIVATION MODEL 'DIVINE ATTRIBUTE' AND 'FERTILITY SYMBOL'

Borislav Popov, Robertino Stoilov
South-West University Neofit Rilski

meristaf@abv.bg, stoilov.robertino@gmail.com

Abstract. The present mytholinguitsic exploration analyses two groups of dialectal names of the rainbow in the Bulgarian language in the context of the associated mytho-religious beliefs, ritualistic practices and rational perceptions and applies the mytholinguistic method with its two models. The mytholinguistic analysis of the internal form of the word instrumental in revealing the mytholinguistic structure offers an opportunity to reconstruct specific mythological beliefs and to determine the semantic motivation in the linguistic nomination of the names of the rainbow subject to inquiry. The reason behind the formation of each name as a result of secondary nomination is revealed to the effect of establishing whether its internal form is a projection of the mythological and religious outlook and ritualistic practices of the ethnos or it is a reflection of rational perceptions.

Keywords: *mytholinguistics, mytholinguistic structure, internal form of the word, linguistic nomination, rainbow*.

Borislav Popov, Robertino Stoilov
South-West University Neofit Rilski
Faculty of Philology
66, Ivan Mihailov Str.
Blagoevgrad 2700
Bulgaria

MYTHOLOGY, RECATEGORIZATION AND SENSORY PERCEPTIONS IN THE STRUCTURING OF ABSTRACT CONCEPTS

Milena Levunlieva
South-West University Neofit Rilski
levunlieva@swu.bg

Abstract. The research revisits the principles of linguistic categorization established by Dixon (1982) and interpreted and elaborated upon by Lakoff (1987). It unravels a mutually defining relation of interdependence between the myth-and-belief principle, the important property principle and the experiential domain principle. An argument is offered of their hierarchical relations manifested in their functioning in the process of metaphorical (and metonymic) recategorization.

Key words: *mythology, recategorization, sensory perceptions, abstract concepts*

1. Introduction

The role of category extension in the structuring of abstract concepts has been an issue of dispute over the past years. The Lakoffian tradition in cognitive linguistics presents conceptual structuring as a result of 1) bodily experience organized in conceptual domains in terms of interactional properties invested with conceptual meaning by idealized cognitive models (Lakoff 1987); 2) the mapping of elements from a concrete conceptual domain onto an abstract one, a process in which the abstract domain is structured by the topology of the concrete one (Lakoff 1992; Lakoff, Johnson 1980, 1999). However, this argument fails to acknowledge two important characteristics of abstract concepts:

- people have situational knowledge of these concepts structured by their responses in the situations when they experience them (Barsalou 2003);
- abstract concepts have a structure of their own by virtue of being expressed by nouns, verbs, etc. (Szwedek 2007). Thus, abstract concepts represented by nouns are endowed with the image-schematic structure of prototypical objects.

The goal of this paper is therefore to present a critical analysis of Dixon's principles of category extension (Dixon 1982) cognitively interpreted in Lakoff (1987) against the background of the internal structure of categories and the role of metaphor in re-categorization. Arguably a more detailed consideration of the importance of culture and mythology in metaphorization, the principles of the important property, the experiential domain and myth-and-belief (Lakoff 1987: 94 – 95) can subsume these within one and the same mechanism, the process of abstracting properties from culturally, socially and historically relevant objects and employing them in the structuring of abstractions.

2. Radial categories and the sampling of reality

Most classical theories of categorization address category membership as a "digital, all-or-none phenomenon. That is, much work in philosophy, psychology, linguistics, and anthropology assumes that categories are logical, bounded entities … in which all instances possessing the critical attributes have a full and equal degree of membership." (Rosch, Mervis 1975: 573 – 574).

In contrast, the theory of radial categories (Lakoff 1987) focuses not so much on the necessary properties of category members, but on their impact on the internal structure of categories. Lakoff's claim is that meaning extension occurs at the basic level where category members have the most properties in common with the other members of that category and share the fewest properties with members of other categories (Rosch, Mervis 1975: 575). It is at this level that the mental representation of a concept is at its clearest,

which makes it possible for a variety of semantic changes effected at the conceptual level via metaphor, metonymy or image-schema transformation to take place (Lakoff 1987: 106 – 107). This is facilitated by two basic factors: 1. the multitude of shared category properties characterizing basic-level category members; 2 the possibility for extended senses to become prototypical members of their own categories and "serve as the basis for further extensions via category chaining" (Lakoff 1987: 108).

In this vein, Lakoff's efforts are mostly connected with 1) the retrieval of the general principles of meaning and category extension and 2) the way non-central subcategories are motivated by central ones. To this end, he interprets Dixon's 1982 suggestion of the principles that govern the classification of nouns in Dyirbal, an aboriginal language of Australia.

On the basis of Dixon's research, Lakoff offers a cognitively biased interpretation of the three criteria that govern category structuring. They include the domain-of-experience principle; the myth-and-belief principle; the important-property principle.

According to the first one, "[…] if there is a basic domain of experience associated with A, then it is natural for entities in that domain to be in the same category as A" (Lakoff 1987: 93). This principle is important to conceptual mapping theory (hereafter CMT) in that it establishes a clear relationship between bodily/mental experience and conceptual structure.

The second principle stipulates that "[…] if some noun has characteristic X (on the basis of which its class membership is to be decided) but is, through belief or myth, connected with characteristic Y, then generally it will belong to the class corresponding to Y and not that corresponding to X" (Lakoff 1987: 94).

This principle is of utmost importance when it comes to comparison and contrast between conceptual metaphors across languages. It is mythology, folklore and legend that by far mandate which concrete, experientially motivated domains are chosen to structure which abstract ones in a particular language. For example, anger in Chinese, much as in many Indo-European languages, is often presented as a pressurized liquid trying to escape from a container (Lakoff 1987: 380 – 389; Kövesces 2002: 165 – 166; Yu 1995). However, in contrast with most European languages, anger in Chinese is associated with the stomach rather than the head. Arguably, since in the culture and religion of the West, the head is the seat of reason, it is natural for a concept like anger to be associated with processes that interfere with the natural state of the mind, respectively the head. In Eastern religion, however, the stomach is where anger rises and its manifestation as angry behavior does not occur until it reaches the head. That is, the stomach is associated with the generation of the emotion, while the head – with its expression (Kövesces 2005: 197 – 198; Yu 1995). This cultural association gives rise to a set of metaphors which offer a different linguistic interpretation of the same conceptual metaphor since their semantic centre is connected with both "stomach" and "head".

How is this related to categorization? It is natural to assume that a multitude of linguistic metaphors centred around a particular conceptual domain may cause a higher level of association between: 1) the members of the domain (A) which serve as semantic centres of the metaphorical expressions and 2) the members of the metaphorical domain (B) which these linguistic expressions effect along with other expressions coming from different conceptual domains (C, D, E, etc.). This creates a transitive relation between the members of domain A and those of domains C, D, E, etc. via their common association with the metaphorical domain, a process governed by the principle of family resemblance. In this way metaphor becomes a source of conceptual re-structuring, which ultimately results in an enhanced cognition of features and relations in reality affecting the semantic/conceptual level of language.

For example, the adjective *chist* (clean) in Bulgarian is mainly associated with transparence and lack of obstruction to vision. In European cultures, however, it has to do with redemption from sin (via the concept of Baptism or the tradition of washing the body of a dead person before committing it to the grave). Hence, there is a plethora of expressions like *chist sam* (not to be in possession of something stolen), *chist kato salza* (innocent), etc., which associate the domain of morality with that of transparence and clear vision commonly belonging to the domain water/liquids.

On the other hand, *yasen* (clear) as a synonym to *chist* (clean) gives rise to expressions like *kristalno yasen* (crystal clear), *yasna missal* (clear idea), etc. At the level of semantics, the understanding domain and the morality domain come to be associated via their common connection to the vision domain. According to the important-property principle "[…] if a subset of nouns has some particular important property that the rest of the set does not have, then the members of the subset may be assigned to a different class from the rest of the set to 'mark' this property" (Lakoff 1987: 59). Although neither Lakoff nor Dixon elaborate on the interaction between these criteria, it is possible to hypothesize a close interrelation between

the important-property principle and the myth-and-belief principle. Obviously, if a characteristic Y that a set of objects have by virtue of mythological associations places them in class A rather than B, where they are expected to belong based on their possession of characteristic X, then characteristic Y is an 'important property'.

This means that the theory of categorization will benefit enormously from the exploration of the important properties socially relevant objects in a culture acquire through mythology and folklore. This will not only characterize central or prototypical category members to their full degree, but will also account for a number of connections across categories and for the choice of specific, concrete domains for the metaphorical interpretation of abstract ones.

Research in this direction is already catching up. Popov (2011, 2017) formulates a method for the retrieval of the semantic motivation based on the internal form of names of culturally important objects and its relation to religious beliefs, ritualistic practices or rational perceptions. The method exposes the connection between mytholinguistic structure and the terms signifying a variety of entities whose long lost symbolic aspect has been preserved in the internal form of their name or its dialectal forms.

3. Mythological vs. linguistic expression of abstract concepts

The Russian school of logic suggests a dual approach to the theory of concepts, which was ultimately adopted in linguistics as well. According to this approach, a concept may represent 1) a synthesis of know-ledge about one or another class of objects or phenomena; 2) a definition of relevant (significant) features of the class that are highlighted in order to establish the "boundaries" of a concept (Серебренников, Уфимцева / Serebrennikov, Ufimtseva 1977: 207).

Kondakov's (1971) interpretation for the second aspect of concepts is that "[…] the primary features of the objects reflected by the concept are highlighted while the secondary ones are temporarily isolated from the whole of the knowledge contained in the concept" (Кондаков / Kondakov 1971: 394).

Such an assertion of concept interpretation and usage is particularly relevant to the notion of conceptual metaphor as a tool for structuring our knowledge of reality. It suggests the presence of 'latent' information in a concept which may not surface in the word that signifies it but can be activated whenever the context requires that.

The theory of the dual nature of concepts confirms the cognitive idea of words as access points to a network of interrelated concepts. What is important in this approach is that not all knowledge of a piece of reality is evoked when a word is used in context to designate a concept. Such an understanding of concepts is in accord with E. Rosch's prototype theory of categorization (Rosch, Mervis 1975) in that it does not postulate an all-or-none class membership based on the possession of a set of necessary and sufficient features. Rather, it assumes that words reflect primary features of objects, while the secondary or irrelevant ones are isolated and only brought up by context. It is on the basis of primary features that class membership is determined.

What the Russian school of logic fail to appreciate is the interactional nature of primary properties. This idea of properties as being "human-sized" suggests a concept of basic-level category structure as one determined by correlations: "[…] the part-whole structure of an object correlates with our motor interaction with that object and with the functions of its parts. These are not objective but emerge as we interact with the world and create our image of it" (Lakoff 1987: 51). Such an understanding of the dynamic, interactional, experientially defined association among concepts, their properties and the way we structure them in the course of experience, ranks the domain-of-experience principle and the myth-and-belief principle of category extension among the most basic factors that motivate category content. To put it in the terms of logic, if

i. mythology stems from the human body itself (cf. Campbell 1959) and
ii. conceptual structure and our knowledge of what a concept contains stems from our interaction with the object it is assigned to,

then the employment of a concept in a particular context evokes vestiges of mythological images that reflect those associations at a conceptual level. In order to clarify this claim, I will resort to Christopher Johnson's theory of conflation and Olga Freidenberg's concept of pre-metaphor. The former explains the relationship between early childhood experience and the formation of abstract concepts (Johnson 1999),

while the latter introduces the idea of the mythological metaphor, extant at a stage of language when metaphorical expressions were interpreted as identifications per se between what is close and tactile and what is distant and difficult to describe (Фрейденберг / Freidenberg 1978).

4. Sensory-motor experience and abstract concepts

Johnson argues that associations between motor experiences in childhood and the corresponding mental states they engender account for the formation of a multitude of abstract concepts. For example, the way an infant feels when nursed by their mother is inseparable from the concept of safety to be formed in the course of maturation (Johnson 1999). Further, he claims that the association sensory experience – conceptual knowledge is mediated through a process of mapping from the experiential domain to certain abstract domains, which generates primary metaphors. These, in the long run, come to account for semantic acquisition in childhood (Johnson 1997: 156).

An analogical conflation between sensory perceptions and conceptual knowledge is intrinsic to mythological imagery too. Potebnja (1905: 401) and Meletinski (1995: 166 – 167) argue that the specific character of myth is determined by the lack of delineation between image and meaning. Losev (1957) concurs postulating the inseparability of the ideal and the objective in myth as a result of which magic comes along. Myth, in his views, is neither a simple construct, nor an allegory, but a symbol in which the two planes of being that meet are indiscernible from each other and a mental, not a real identification between idea and object takes place. The end of mythologization and the transition to "pure metaphor" comes with the awareness of the differentiation between image and meaning (Мелетински / Meletinski 1995: 167 – 168).

The process of this differentiation is profoundly studied by O. Freidenberg (1978). Analyzing "mythological imagery" in Ancient Greek literature, she argues that "abstract concepts in antiquity, regardless of their novelty and complete restructuring of meaning, not only amounted to concrete images, but also preserved those images inherently and resorted to their semantics… The mythological image (objective, perceptually based thinking) and the concept (abstract thinking) are two historically different means of comprehension, which have their own time spans. The image, too, is a logical cognitive category, but its essence is contained in the lack of differentiation between the cognizing subject and the object being cognized, between the phenomenon (object) and its properties. The concept 'abstracts', that is, isolates the object from its characteristics, the represented entity from the way in which it is represented" (Фрейденберг / Freidenberg 1978: 181).

Although Freidenberg asserts a certain level of disparity between sensory and conceptual knowledge, she makes a strong point of their interdependence demonstrating that: "[i]n spite of being different methods of cognition, at a certain historical point, the mythological image and the concept mutually determined each other. Antiquity was the time when concepts were generated, created, and developed… Receiving its form from the sensory (we can even say visual) image, the ancient concept represented that concrete image but had a new, abstract content." (Фрейденберг / Freidenberg 1978: 182). When tension is established between the image (the content) and the pre-metaphor (the form), real aesthetic metaphor occurs.

During this functional transposition, a process is triggered of abstracting properties from the objects they characterize; time from space; effect from cause; the Self from the Other. Their conflation is typical of the mythological structuring of reality.

This process of alienation of the abstract from the concrete is the basis of concept formation. It starts from human experience itself, which, structured and harmonized through mythology, transforms into conceptual knowledge. Importantly, it is the fundamental interactional properties of objects and phenomena that count in the mythological narrative. In other words, important experiential characteristics of the environment and its components find their place in myth through mythological imagery. The original polysemanticism of this imagery, which conveys the abstract through the specific, is later subject to differentiation as a result of which sets of important, interconnected, experiential properties come to represent conceptual content.

In my opinion, this claim mildly alters the Dixon / Lakoff proposal on category formation. It suggests that the myth-and-belief principle, the domain-of-experience principle, and the important property principle actually amount to the same phenomenon: they all stem from the process of sampling the flow

of perceptions from the environment into meaningful structures which can serve as a basis for conceptual associations through alienation of properties with symbolic, cultural, or perceptual relevance and their subsequent reinterpretation at the level of semantic / conceptual structure.

5. Metaphor, mythology and everyday language

Based on observations on Greek mythology, Sweetser (1995) introduces the idea of the mythological basis of certain conceptual metaphors in Indo-European languages. More specifically, she concentrates on how mythology represents the parent-child relationship as one of causation, the brother-sister connection as one of similarity, and the natural cycle of the seasons as the human life cycle (Sweetser 1995: 586 – 588).

The first association gives rise to conceptual metaphors connecting fertility and child bearing with causation. Expressions like *naselyavam roman s unikalni geroi* (people a novel with unique characters)*, stavam rodonachalnik na literaturno techenie* (father a literary trend), *hranya nadezhdi* (nurture hopes) offer a unique opportunity to test Sweetser's hypothesis in that they characterize intellectual creation associating it with physical activities.

Such an association can be accounted for by myths like the one about Deucalion and Pyra. When Zeus sent a Flood to mortal people for their attempt to amount to the status of Gods themselves, everybody drowned except for the hero Deucalion and his wife Pyra. They were ordered to climb the highest mountain and walk down throwing stones behind their backs. When they reached the foot of the mountain and turned back, they saw thousands of men and women born of the stones they had thrown. Repeating the divine act of creation, they 'peopled' the Earth anew. In this complex conceptual mapping the source domain seems to be human activities, while the target – progeneration. If analyzed more closely, however, the metaphorical inferences point to a different conclusion. The following are the elements of a complex metaphoric and metonymic mapping: 1. the Flood as the end of a period of negligence and disobedience of the human race; 2. the stones of the denuded Earth as the new people to be born by the repetition of the divine act of creation; 3. the stones are part of the Earth renewed and purged after the Flood while the people, bearing the hope of redemption from the presumption of the previous generation, are part of the new order of compliance with Gods' precepts.

The stones metonymically stand for the Earth and the Earth metaphorically stands for the mother of the human race. The new generation born of the Earth / the mother metaphorically reframes the concept of renewal and the act of throwing the stones metonymically stands for restoring the Earth / the mother to its previous (fertile) condition. In this succession of mappings, the act of restoring the Earth metaphorically projects onto the cycle of nature incorporating in the metaphorical reframing the potential repetition of the whole process.

All these inferences point to the mapping of the cycle of nature onto the opportunity for the human race to last through each subsequent generation. Such an interpretation of the elements of the metaphorical projection also indicate that 1) the conceptual metaphors Human Life Cycle is the Cycle of Nature and Causation is Progeneration are intrinsically connected in mythology and 2) this conceptual connection survives today in conceptual metaphors associating products of physical with products of intellectual activities.

6. Concluding remarks

Metaphors such as the ones referred to above abound in language. Some of these are Ideas are Food, Theories are Buildings, Complex (abstract) Systems are Buildings, Complex (abstract) Systems are Plants, Argument is War, etc. My claim is far from asserting a direct cognitive association between the two aforementioned mythological conceptual metaphors and the ones listed above. Rather, I am stating that the cognitive processes that made certain conceptual connections in mythopoetic thinking possible are still in operation today. Their specific semantic representations, however, are dependent on observation and interaction with a world that is different from the world of the past not only in terms of its infrastructure, but also in terms of its social and political organization.

References

Barsalou 2003: Barsalou, L.W. Situated Simulation in the Human Conceptual System. – In: *Language and Cognitive Processes*, vol. 18, pp. 513 – 562.

Campbell 1959: Campbell, J. *The Masks of God: Primitive Mythology*, vol. 1. New York: Arkana, Penguin group.

Dixon 1982: Dixon, R. M. W. Problems in Dyirbal Dialectology. – In: Anderson, J. (ed.) *Language. Form and Linguistic Variation: Papers Dedicated to Angus McIntosh*. Amsterdam: John. Benjamins, pp. 43 – 73.

Johnson 1987: Johnson, M. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason.* Chicago/ London: University of Chicago Press.

Johnson 1997: Johnson, C. Metaphor vs. Conflation in the Acquisition of Polysemy: The Case of SEE. – In: Hiraga, M. K., C. Sinha, S. Wilcox (eds.) *Cultural, Topological and Psychological Issues in Cognitive Linguistics, Current Issues in Cognitive Linguistics Theory*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 155 – 169.

Johnson 1999: Johnson, C. The Acquisition of the "What's X doing Y" construction. – In: *Proceedings of the 21st Boston University Conference on Language Development* 2, Somerville, Massachusetts: Cascadia Press.

Kövesces 2002: Kövesces, Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Kövesces 2005: Kövesces, Z. *Metaphor in culture: universality and variation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lakoff 1987: Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago-London: University of Chicago Press.

Lakoff 1992: Lakoff, G. *The Contemporary Theory of Metaphor.* <http://terpconnect.umd.edu/~israel/lakoff-ConTheorMetaphor.pdf > [10.11.2021]

Lakoff, Johnson 1980: Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors We Live By.* The University of Chicago Press, Chicago/ London.

Lakoff, Johnson 1999: Lakoff, G., M. Johnson. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. Basic Books.

Rosch, Mervis 1975: Rosch, E, C. Mervis. Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories. – In: *Cognitive Psychology*, vol.7, pp. 573 – 605.

Sweetser 1995: Sweetser, E. Metaphor, Mythology, and Everyday Language. – In: *Journal of Pragmatics*, 24, pp. 585 – 593.

Szwedek 2007: Szwedek, A. An alternative theory of metaphorisation. – In: Fabiszak, M. (ed.) Language and Meaning: *Cognitive and Functional Perspectives.* P. Lang, pp. 312 – 327.

Yu 1995: Yu, N. Metaphorical Expressions of Anger and Happiness in English and Chinese. – In: *Metaphor and Symbolic Activity*, 10 (2), pp. 59 – 92.

Кондаков 1971: Кондаков, Н. *Логический словарь*. М. (Kondakov, N. *Logicheskij slovar'*. M.)

Лосев 1957: Лосев, А. *Античная мифология в ее историческом развитии.* М. (Losev, A. *Antichnaja mifologija v ee istoricheskom razvitii*. M.)

Мелетински 1995: Мелетински, Е. *Поетика на мита*. София: ИК „Христо Ботев". (Meletinski, E. *Poetika na mita.* Sofia: IK "Hristo Botev")

Попов 2011: Попов, Б. Митолингвистиката – наука със собствена структура и собствени кодове на микроравнище. – В: *Многообразие в единството*, № 1 (Значим научен принос), с. 63 – 68. (Popov, B. Mitolingvistikata – nauka sas sobstvena struktura i sobstveni kodove na mikroravnishte. – In: *Mnogoobrazie v edinstvoto*, № 1 (Znachim nauchen prinos), pp. 63 – 68.)

Попов 2017: Попов, Б. Същност и методология на митолингвистиката – едно ново направление в лингвистиката. – В: Петкова, Е. и др. (ред.). *Езикът на науката и науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова*. София: Авагард Прима, с. 485 – 491. (Popov, B. Sashtnost i metodologiya na mitolingvistikata – edno novo napravlenie v lingvistikata. – In: Petkova, E. et al. (eds.). *Ezikat na naukata i naukata za ezika. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Maria Popova*. Sofia: Avangard Prima, pp. 485 – 491.)

Потебня 1905: Потебня, А. *Из записок по теории словесности*. Харьков. (Potebnja, A. *Iz zapisok po teorii slovesnosti*. Har'kov.)

Серебренников, Уфимцева 1977: Серебренников, Б., А. Уфимцева (Ред.). *Языковая номинация (Виды наименовании)*. Москва: Наука. (Serebrennikov, B., A. Ufimceva (ed.). *Jazykovaja nominatsija (Vidy naimenovanii)*. Moskva: Nauka.)

Фрейденберг 1978: Фрейденберг, О. *Миф и литература древности*. М. (Freidenberg, O. *Mif i literatura drevnosti*. M.)

МИТОЛОГИЯ, РЕКАТЕГОРИЗАЦИЯ И СЕТИВНИ ВЪЗПРИЯТИЯ В СТРУКТУРИРАНЕТО НА АБСТРАКТНИ ПОНЯТИЯ

Милена Левунлиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“
levunlieva@swu.bg

Резюме. Изследването представлява нов поглед към принципите на езикова категоризация, установени от Диксън (1982) и развити и допълнени от Дж. Лейкоф (1987). Представя се тезата за отношението на взаимодействие и взаимно определяне между принципите на мита и вярванията, на важната характеристика и на структурираната по пътя на емпиричния опит понятийна сфера. Мотивира се схващането, че те се намират в йерархични отношения, проявяващи се във функционирането им в процеса на метафорична (и метонимична) ре-категоризация.

Ключови думи: *митология, рекатегоризация, сетивни възприятия, абстрактни понятия*

Milena Levunlieva
South-West University Neofit Rilski
66 Ivan Mihaylov str.
Blagoevgrad 2700
Bulgaria

ОБЩО И СРАВНИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

АКТУАЛИЗАЦИЯ НА ЛИНГВИСТИЧНАТА ПРОБЛЕМАТИКА

Стефана Димитрова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН
stediru@abv.bg

Резюме. В публикацията се разглежда актуализацията на лингвистичната проблематика. Този изследователски процес се свежда до смяна на подходите и методите за анализ на лингвистичните факти. Понякога това води до отричане на авторитетни теории и до възникване на нови школи и направления в ливгвистичната мисъл. Актуализацията на проблематиката е необходимо условие за развитието на лингвистиката и за постъпателното ѝ сближаване с другите науки за човека.

Keywords: *updating of linguistic issues, new approaches, new trends in linguistics, linguistic architectonics, enlargement of linguistic space*.

През последните няколко десетилетия излязоха много публикации и се четат в няколко вуза, включително и от мен, теоретични курсове на тема *Актуални проблеми на съвременната лингвистика.* Актуални проблеми има във всяка научна област и това е естествен резултат от нейното развитие и от интелектуалното състояние на обществото, в което тя е позиционирана. Понякога това води до заблудата, че на всяко стъпало по спиралата на научните идеи лавинообразно възникват все нови и нови проблеми, неизвестни на учените от по-ранните етапи. А всъщност картината до известна степен се променя, ако внимателно се вгледаме в историята на езикознанието. Без да отричаме появата на нова проблематика, трябва да признаем, че повечето от разработваните сега въпроси вече в дълбока древност са вълнували умовете на езиковедите и философите, но предлаганите от тях отговори почти никога не ни удовлетворяват. Затова и все по-често в различни научни трудове се среща максимата на Карлос Кастанеда „Нещата не се променят. Човек просто променя начина, по който ги вижда“. Всъщност и като говорим за дълбока древност, ние все още не знаем кога точно е възникнала нашата наука. Дълго време се е смятало, че тя се е зародила в Древна Гърция някъде около VI век пр. н. е. По-късно се изяснява, че езикознание в Индия е имало вече вероятно към XII век пр. н. е., а през втората половина на XX век стана широко известно, че 4000 години пр. Хр. шумерите не само са имали писменост, но и са създали първата известна в света граматика. Учените в шумерския свят не могат да бъдат наречени езиковеди според съвременното разбиране на термина. Те, естествено, оставят много нерешени въпроси за конструктивните и типологичните особености на езика си, но важното е, че ни дават основание сега на базата на съвременните типологични теории да го отнесем към ергативно-абсолютивните езици, в които думата съществува като глобална лингвистична единица, въпреки че обикновено е едносрична и създаваща комфорт за пораждане на аглугинативни формации (вж. по този въпрос Гамкрелидзе, Иванов / Gamkrelidze, Ivanov 1984). От казаното дотук може да се направи изводът, че шумерите са наблюдавали езиковата реалност доста откъснато от говорещия човек и са извели закономерности от различни езикови равнища, предимно морфологичното, дериватологичното и синтактичното.

По всичко личи, че още в зората на езикознанието е било невъзможно наблюденията над езика да бъдат напълно откъснати от говорещия човек. Пак от шумерската граматика научаваме, че шумерският език е имал две разновидности, базирани на звукови различия. Едната от тях е открита в сакрални текстове, посветени на богини, и е била позволена само за женското население. Втората разновидност е била достояние само на мъжете и абсолютно забранена за жените. Следователно, наред с фонетичните описания намираме и намек за явлението, наречено много по-късно, в първата половина на XX век от Мери Хаас мъжки и женски диалект (Haas 1964).

Доколкото можем да съдим по описанията не само на шумерския език, но и на други езици, използвани от древните цивилизации (акадски, еламски, хамитски, китайски и мн. др.), към тях се оформя един предимно статуарен подход, който по нещо напомня сегашните синхронни изследвания.

Всичко казано дотук показва, че развитието на лингвистиката не е толкова в обогатяването на нейната проблематика (макар че този факт не може да се пренебрегва), колкото в актуализацията на тази проблематика. Този процес се наблюдава буквално на всички равнища на описание. В по-нататъшното изложение ще бъдат показани някои от зоните, в които споменатата актуализация се реализира и в резултат на това самата лингвистична проблематика съвсем осезаемо се видоизменя и модифицира. Подборът на материала там е продиктуван от личното ми убеждение, че именно в тези зони най-релефно изпъква промяната в разбирането за адекватност и релевантност на подходите и схемите за дескрипция на езиковия материал. С други думи, основната цел на тази разработка е да бъде показано, че актуализацията на лингвистичната проблематика означава преди всичко промяна в методите на описание и тълкуване на лингвистичнте факти с цел постигане по-прозрачна верификация на направените констатации и повишаване на обяснителната им сила.

След изясняването на факта, че езикът е многопластово явление и че превръщането му в линейна реч е сложен процес, дълго време се е считало, че тук се наблюдава само движение от долу нагоре, т.е. от градивните единици на едно равнище се образуват градивните единици на друго равнище, че от фонемни алофони се изграждат морфеми, от морфемите – лексеми, от лексемите – словосъчетания и т.н. до пораждане на текстови формации. И едва в началото на XX век се изяснява напълно, че самото изграждане на тези текстови формации се диктува от горе надолу, т.е. от определено комуникативно намерение, което се реализира чрез селекция на семантеми, които ние извличаме от семантичната си памет и организираме линейно. Следователно възниква въпросът за двойната векторна ориентация на изграждането на речевите съобщения. Оттук неминуемо следва едно постепенно, но напълно осъзнато преориентиране на вниманието на лингвистите от езиковия материал към говорещата личност. Това преориентиране бива образно определено от Андре Мартине като сравнение на езикознанието с описание на инструмент, за който не се знае как работи, а би трябвало да бъде описан в действие. По аналогичен начин реагира и Николай Иванович Жинкин, като пише, че досегашната лингвистика описва не говорещия, а мълчащия човек.

Този процес на извличане на езикови средства от семантичната памет на човека и на по-нататъшното им линейно организиране най-добре се наблюдава в дериватологичните процеси, в резултат на които се пораждат нови езикови единици. Тези нови езикови единици са плод на определени прагматични решения и могат да се разглеждат като прагматичен продукт. По този въпрос вече съм споделяла свои наблюдения и размисли в Института за български език (вж. по-подробно в Димитрова / Dimitrova 1916), затова тук ще бъдат отбелязани само някои от най-съществените моменти, свързани с него. Общоприето е да се мисли, че изграждането на езикови форми зависи от структурата на езика, от заложените в нея конструктивни възможности. И едва ли може да има съмнения по този въпрос. Но съвсем наскоро, в началото на XXI век Маргарита Гиро-Вебер (Гиро-Вебер / Giraud-Weber 2015: 32) обърна внимание на факта, че изграждането на нови езикови форми се диктува и от семантично-прагматични закони, които все още се нуждаят от обяснение. Тя отбелязва, че във всички славянски езици зад комбинаториката на глаголните представки се крият определени семантични забрани и ограничения, например всички продуктивни вторични префикси, каквито и частни значения да имат, се характеризират с една обща семантична черта – те не могат да отразяват пространствени отношения (срв. бълг. *поизпокарали се*, *позамислили се*, *поплакали си* и др.). Дори префикси с изконно пространствени семи от типа на *пред-* във вторична позиция ги губят, напр. *предполагам*, *предразполагам*, *предупреждавам*, докато в първична позиция могат да ги запазят, напр. *предшествам*, *предвождам*. Изразяването на темпорални значения с помощта на вторични представки е доста ограничено. Те могат да показват лимитиране на действието/процеса във времето: *поприказвахме си*, *поразходихме се*; начало на действието: *занареждахме*, *забързахме се*; дуративност + финитност: *изпонаписахме*, *изпонаприказвахме (се).* Интересно е да се отбележи, че в историята на всички славянски езици пространствените значения на префиксите са първични и те са диктували еволюцията на семантичното съдържание на тези морфеми. Тази еволюция е сложна и противоречива, но може уверено да се твърди, че при някои префикси първичното пространствено значение е било напълно изгубено, например при *по-* или *под-*: в глаголи като *погледна*, *посоча*, *помисля, поддържам* и под. не може да се открие никакъв рефлекс на пространственост. Има и други

семантични характеристики и ограничения в разглежданата зона, например втората представка не може да бъде омонимична на първата; тя не може да бъде десемантизирана и превърната само в елемент на езиковата техника, напротив, винаги има някаква семантична и често дори прагматична натовареност; втората представка е много често наситена с ярки стилистични нюанси, докато за първата това не е характерно, тя е обикновено неутрална от стилистично гледище; в глаголи като *по-пре-гледам по-* и *пре-* по никакъв начин не могат да бъдат омонимични; в глаголи като *по-пре-калявам* първата представка *пре-,* линейно заемаща втора позиция, има само квантитативно значение, а втората *по-,* линейно заемаща инициална позиция, има безспорна стилистична функция, която в контекста може да бъде нюансирана по различен начин – да изразява насмешка, снизхождение, пренебрежение, омаловажаване на определен факт.

Трудно е лингвистичните области да се градират по степен на теоретична сложност и многопластовост, но все пак ще си позволя да отбележа, че изследователските подходи в синтаксиса отдавна започват да се разделят и отдалечават един от друг в зависимост от проблематиката, която се намира в центъра на вниманието им. Във връзка с това Леонид Степанович Бархударов (Бархударов / Barkhudarov 1976: 6) набелязва 3 етапа в развитието на синтактичната теория: традиционен, структурен и генеративен. След тях набира сила етапът на семантичния синтаксис, който сравнително бързо реализира възможностите си и частично потъва в забрава. Тук много важен е актуализаторът *частично*, защото в езиковата реалност и в науката за езика нищо не изчезва безследно. Споменатите етапи фактически пораждат нови и нови въпроси, с разработката на които се заема съвременната постгенеративна когнитивна парадигма в езикознанието. Това става възможно само поради факта, че в науката вече е натрупан и систематизиран огромен материал, който започва да се приема за даденост. При зараждането си синтаксисът се оформя като наука, изучаваща законите и правилата за изграждане на синтагми, словосъчетания и изречения. Отначало той изпълнява чисто лингвистични задачи. Ролята на идеален обект се приписва на който и да е флективен език, базиран на схемата субект – предикат. Този модел създава една интересна изследователска перспектива, свързана с възможността да се изхожда и от някакъв диаметрално противоположен в типологично отношение език, например от език с базова топикова схема. Той позволява да се извършват най-различни разширения на лингвистиката, но образно казано, взема и своите жертви – дихотомичните, трихотомичните и др. опозиции започват да губят всякаква релевантност. Преминал в зоната на формалната логика, синтаксисът изследва връзките в определен формален език. Прекрачил границата на информатиката, синтаксисът се превръща в съвкупност от правила за писане на даден програмен език. Това са само отделни примери за факта, сполучливо и точно обобщен от Томас Кун (Кун / Kun 1996). Кун твърди, че измененията в научните парадигми са изменения във фундаменталните за предшестващите периоди интерпретации. В хуманитарните науки, където е особено силна терминологичната инерция и речникът на описанието не подлежи на радикални промени, се ревизира не толкова концептуалният апарат, колкото стилът на оперираме с базови концепти. С тях се моделират процесите на пораждане и възприемане на речевите съобщения в синхрония и диахрония, т.е. на процесите, образуващи предикационните вериги и формиращи цялостната система от равнища от фонемите до дискурса, равнищата на Езика с главна буква и на неговото отрицание. Така нареченото отрицание на Езика е фактически отрицание на старата представа за универсалното изграждане на съобщения със средствата на всички живи езици. Новото виждане е породено от нови знания. Оказва се, че съществуват огромни множества езици, неразполагащи с думи – такива са аморфните езици от групата америнд, които числено превъзхождат многократно европейските езици. Оказва се, че съществуват езици, в които изказите се изграждат от топик и коментар, едно разчленено единство от две несъгласувани части. Такъв е например китайският език. Така коренно се промени разбирането за структурата и се оформи една тенденция на все по-силното ѝ противопоставяне на системата, за която говори Фердинанд дьо Сосюр. Структурата означава вече не единство, а членение и дълбинност. А това от своя страна поражда едно онтологично противоречие, което се забелязва при различните опити за определяне на лингвистичния статус на дълбинните структури, това толкова привлекателно при появата си понятие, предложено от Ноам Чомски.

Засиленото внимание към отделните езикови категории и техния лингвистичен статус възроди интереса към симетрията и асиметрията в езика, която е свързана преди всичко с нарушаването на дихотомичния принцип в езиковата архитектоника. А самият дихотомичен принцип се базира на наличието на двусъставни опозиции (гласни – съгласни, говорещ – слушащ, определеност – не-

определеност и проч.). Не е трудно да се забележи, че повечето опозиции не се състоят от равни по обем и функционална релевантност части. Категорията число например има във всички (или поне във всички добре описани) езици един немаркиран, изходен член и това е единственото число; единственото число доминира във функционален план, употребява се по-често и дори може в синекдохичните формации да замества множественото число (*Пиперът узря, а слънчогледът още не е*). При това тук единственото число не е представено във вид на някакви събирателни имена (*народ, население, хор, оркестър*), а замества обозначенията на разчленени множества, т.е. иззема семантичното основание на формите за множествено число.

Колкото по-нагоре се издигаме по лингвистичните равнища, толкова повече дихотомичният принцип избледнява. В морфологията той е силно нарушен от наличието на съществителни от групите Pluralia и Singularia tantum, от употребата на редица глаголи само в свършен или несвършен вид (срв. *мигна* и *вяхна*), от синекдохичната замяна в числовите форми (*Зърното вече зрее*), от нивелирането на квантитативността в случаи от типа *небе // небеса, тяло // телеса* и проч. Това нивелиране напоследък получава в ежедневното общуване нечувани размери. Именно от разговорната реч дойде несъществуващата в недалечното минало форма *дебат* на думата, която се отнасяше строго към групата Pluralia tantum и се произнасяше само като *дебати.* Друга форма на нивелирането, възникнала отново в разговорната реч, е „удвояването“ на множественото число на думи, дошли от други езици, например *медии* като множествено число на формата *медия,* която в изконния си вариант сама по себе си е в множествено число. Същото се наблюдава с *памперси*, *легенси* и мн. др. На синтактично равнище едва ли може да се говори за дихотомия при простите и сложни изречения, защото все повече езиковеди започват да тълкуват самите сложни изречения като организирани по специфичен начин набори от прости изречения. Откриването на дихотомии на лексикално и текстово равнище е свързано повече с желаемото от някои изследователи, а не с действителното положение на нещата. Там езикът функционира в триизмерно и дори полиизмерно пространство.

От средата на 90-те години на миналия век лингвистиката започна да обвързва езиковите единици и лингвистичните факти не толкова с отношенията им в системата и структурата на езика, колкото с функциите им в дискурса. Би било неправилно в този случай да се говори за смяна на обекта на описанието. Лингвистите говорят вече за смяна на модуса на описанието. Това означава, че правилата за групиране и прегрупиране на езиковите факти се пренасят в дескрипцията на синтагматиката на смисловите единици.

Интересно е да се отбележи, че в проблемната зона на езикознанието в световен мащаб много често се наблюдава едновременна и еднотипна актуализация, предлагана от учени, които не се намират в пряк контакт и още повече в зависимост един от друг. И обикновено се случва така, че преформулирането и пренасочването на изследователските принципи се приписват само на някои от тези учени. Няма съмнение, че основната парадигма на XX век е структурализмът. Най-често се твърди, че Емил Бенвенист и Ноам Чомски са създателите на новата версия на структурализма, в която централният „герой“ на лингвистичната теория не е фонемата, а изречението. Това твърдение е истинно, но не е пълно, което го прави некоректно. Защото заслуги в това отношение имат и много други учени, между които са и Майкъл Халидей, и Владимир Звегинцев, и Роман Якобсон, комуто лично аз бих приписала пионерската роля. Всички тези лингвисти и изследователите от тяхното обкръжение придават на структурализма онзи динамизъм и творчески аспект, които явно не му достигат в началния етап и които го превръщат в една твърде разклонена и неоднородна теоретична парадигма. Разбира се, тя има обединяващи оси, пронизващи творчеството на всички докоснали се до нея. Една от тези оси е убеждението, че говорещият, реализирайки фонемите в звукова форма, използва рутинни схеми, недопускащи вариации, поради което не езикът, а самият говорещ е в ролята на механизъм. Това твърдение кореспондира с известната фраза на Мартин Хайдегер „Не говориш ти, говори езикът“. Не всички лингвисти са толкова категорични. Майкъл Халидей (Holliday 2002) прави опит да намери междинните пространства между езика и речта и оперира с такива понятия като регистри, жанрови подсистеми, стилистични блокове и т.н. Линията на Чомски е уникално явление в езикознанието. То може да се определи като преодоляване на структурализма в рамките на самия структурализъм, отличаващ се с безспорен атомизъм и стремеж към своеобразна подреденост, обхващаща както фактите на езика, така и фактите на теорията. Натъкваме се на една непосилна задача и сме свидетели на сериозен кризисен за структуралния подход момент. Той намира отражение в ревизията на много структурални постулати, преди всичко на разбирането за

езиковите универсалии и за функционалната им значимост в локутивните и илокутивните процеси. Постепенно езикът започва да се разбира не като подредено множество елементи, а като контекстно зависими необлигаторни модели за използването им. И тук вече се посипват първите силни удари по концептуалната рамка на Женевската школа, приемана доскоро едва ли не като Библия на съвременното езикознание. Езикът вече не се разглежда като система от системи, а като множество дискурсивни практики. Актуализацията на лингвстичната проблематика, преориентирането на изследователските интереси, формулирането на нови подходи започва външно да прилича на война. Сравнително младата наука лингвистика на текста отстъпва място на лингвосемиотиката, претендираща за разширено семиотично тълкуване на текста. Сега вече комуникативният процес се изследва не толкова на базата на нашумелите комуникативни ситуации и на отделни, така старателно разработени в прагматичните направления речеви актове, а някак по-глобално, в рамките на неговата (на комуниктивния процес) нарастваща семиотична комплекност. Все повече се говори за описанието на езика като отражение на познанието и самопознанието. Това е една от насоките, която е убедително представена и у нас главно от колеги от Великотърновския университет – Стоян Буров (Буров / Burov 2004) и Мария Илиева (Илиева / Ilieva 2021).

Ако доскоро се говореше за еволюцията на лингвистичните идеи, сега преобладава интересът към така нареченото парадигмално развитие на лингвистиката. За един от първообразите на този интерес може да се смята книгата на Юрий Сергеевич Степанов *В триизмерното пространство на езика* (Степанов / Stepanov 1985), защото споменатото парадигмално развитие на лингвистиката се приема за триизмерно, базирано върху три категории, отразяващи егоцентричния характер на езика: номинация, предикация и егореференция. Както се вижда, вниманието на изследователите все повече се насочва към субективния момент в речеупотребата. Номинацията се тълкува като разгърнато, разширено посочване на факта, а това по един съвсем естествен начин я обвързва с дейксиса – една par excellence субективистична категория. Предикацията се свързва с понятието възможен, интенсионален свят, различаващ се принципиално от света на екстенсионалите. Излишно е да се доказва, че в рамките на комуникацията поне засега не е очертана по-субективна зона от възможния свят. Егореференцията се обвързва със саморефлексията и с решаващата роля на личната гледна точка на говорещия. Актуализацията на лингвистичната проблематика не върви равномерно в трите направления. Като своеобразен център на динамичния структурализъм се очертава предикационната концепция, предлагаща прилагането към анализа на езиковите явления на един строго очертан подход, според който езиковите категории и единици по дефиниция се разглеждат като процеси или резултати от процеса на някакви последователни структурни преобразувания. Въвеждането на задължително изискване за последователност доведе до поставянето на въпроса за научните сюжети в лингвистиката и за тяхната проблематизация. В тази област особено важен принос имат трудовете на Елена Самойловна Кубрякова (вж. Кубрякова / Kubryakova 1995, 1997) и нейните ученици.

Едно по-внимателно вглеждане в развитието на различните науки през XX и XXI в. ще ни покаже нещо доста неочаквано, но като тенденция забелязано от редица велики учени още в средата на миналия век. Макс Борн през 1957 г. (вж. Born 1963: 227) твърди, че съществуват някакви общи ментални тенденции, които се променят много бавно и формират определени философски периоди, отличаващи се с характерни идеи във всички сфери на човешката дейност, в това число и в науката. Именно от средата на XX век се променя отношението на много философски школи към естественя език. Известна теоретична преходност може да се търси в твърдението на логическите позитивисти, издигнали в култ емпиризма, че за опознаване на света са необходими наблюдаеми доказателства, подплатени с онзи рационализъм, който е базиран на строги математически и логико-лингвистични епистемологични конструкти. Но постепенно лингвистичната компонента започва малко по малко да отпада и това дава основание на Юрий Степанов в края на миналия век, а поточно през 1998 г. да констатира: „Създава се впечатление, че философите заразиха лингвистиката с вируса на недоверие към естествения език“ (Степанов / Stepanov 1989: 125).

Недоверието към естетвения език има много прояви и дори изброяването им в един кратък наратив би прозвучало наивно. Но все пак не можем да подминем терминологичните нововъведения, които са пряк резултат от това недоверие. В последно време извънредно широко започна да се използва терминът хуманитарни технологии. Обемът на това понятие не може да се приеме за добре дефиниран. Предполага се, че той би трябвало да бъде индивидуално интуитивно тълкуван

или просто разбиран по най-различен начин. Това в известен смисъл е логично, защото под хуманитарни науки сега се подразбират всички науки за мисленето и поведението на човека. Една от задачите на използването на хуманитарните технологии е изследването на реалните и измислените обекти. Преведено на един по-познат лингвистичен език, това означава сериозни занимания с лингвистиката на лъжата, с художествената измислица, с ролята на въображението и интуицията в езиковото общуване. Но сама по себе си лъжата във всичките си варианти не е обект единствено на лингвистиката. С нея се занимават все повече и повече логици, философи, изкуствоведи, писатели. Карлос Кастанеда (Кастанеда / Kastaneda 1999: 72) подчертава, че реалните обекти не допускат никаква амбивалентност на описанието. За разлика от тях измислените обекти се отличават с известна непълнота и по друг начин се характеризират с каквито и да било признаци. По-обобщено казано, съвременното езикознание признава, че твърденията за реалния и за измисления свят са коренно различни по характера си предикации. Бари Милър по свой оригинален начин „узаконява“ това убеждение със заглавието на една добила огромна популярност статия *Може ли измисленият герой наистина да съществува?* (Miller 1999: 108). И отговорът е не, защото измислените обекти са онтологично неопределени. В художествения текст трябва да се търси псевдореференция, а дискурсът там според Юрий Степанов е специфична употреба на езика за изразяване на особена менталност и особена идеология, което води до активизация на определени езикови черти и в края на краищата до изграждане на особена граматика и особени лексикални правила (Степанов / Stepanov 1995). През втората половина на XX век във философията и наукознанието се извършиха сериозни промени. Те бяха свързани с възникването на научното направление, определяно като световно междудисциплинарно движение и наречено от немския физик Херман Хакен синергетика. Синергетиката е свързана с установяването на връзка между естествените и хуманитарните науки с цел смяна на научната парадигма и осъществяване на радикална промяна в осъзнаването на света. Тогава учени от различни школи и направления обърнаха поглед към така наречените необратими процеси и заговориха за тяхната конструктивна роля. Това никак не се съгласуваше със статичното разбиране за езика само като система или система от системи. Важно беше да се отговори на въпроса защо тези толкова стройни на пръв поглед системи не са вечни и какво става с тях, че те могат да се превърнат в своята противоположност. Особено интересна в това отношение е теорията на Иля Пригожин за дисипативните (разпръскващи се) системи, които са обект на физикохимията. Разглеждайки отворените системи, които се характеризират с неустойчиво равновесие, Пригожин извежда нелинейни характеристики на необратимите процеси. Тук аналогията с езиковите системи е безспорна – те също са отворени, извършващите се в тях необратими процеси стават пред очите ни и – най-важното, езикът, който при превръщането си в реч по дефиниция има линеен характер, фактически се променя нелинейно, защото когнитивните структури на мозъка, осигуряващи тези промени, имат не линеен, а многопластов характер. Така в езиковата система възникват флуктуации – случайни отклонения от инвариантното значение, които могат да се превърнат във фактор, насочващ глобалната еволюция на системата. Ние днес приемаме определението на езика като саморегулираща се система, а това означава само едно, че фактически приемаме идеята за нейното пренареждане чрез флуктуация. В рамките на различните теории на системите в материалния свят възниква и идеята за самоорганизация на системата. За да бъдем точни, трябва да признаем, че пред науката за езика в частност и пред общата теория на системите все още стои въпросът за изграждането на теоретичен модел за описание и обяснение на феномена саморегулация. В езикознанието са изказвани редица идеи, които вероятно ще подпомогнат изграждането на този модел. Към тях се отнася виждането, че езикът е не само отворена, но и неравновесна система, защото асиметрията в него играе огромна роля. Изучаването на закономерностите в еволюцията на отворените неравновесни системи показва спонтанното възникване в тях на определена нова подреденост. Именно тя се нарича самоорганизация на системата, която се противопоставя на разпадните процеси. В наукознанието разпадните процеси се наричат дисипация. Доста често дисипацията се оказва безсилна пред самоорганизацията на системата. В езика тази самоорганизация се осъществява преди всичко благодарение на наличието на езикови модели (patterns) на всички равнища.

Иля Пригожин е създател на теорията за дисипативните структури (Пригожин / Prigozhin 2000). Той прави връзка между естествените и хуманитарните науки и дава мощен тласък за смяна на научната парадигма и за радикална промяна в осъзнаването на света. Неговата парадигма обхваща освен точните и всички науки за човека. Тя ни разкрива сложния свят на необратимостта и

вътрешната случайност, на нестабилността и фактически може да бъде разглеждана като глобално продължение на частната теория на Микола Крушевски за езиковите загуби. Иля Пригожин недвусмислено заявява, че нестабилността е съществен и абсолютно облигаторен признак на природната организация като цяло и на човешката природа в частност. Според него се наблюдава не единично раздвояване (бифуркация) в системите, не малки промени в техните параметри, а цели бифуркационни каскади. Ние като българи разполагаме с много убедителен материал, който е свързан например със загубата на редуцираните през XIII в., с ликвидацията на отворената сричка, с акцентологичните промени, свързани с измененията в акутовата и циркумфлексната интонация и т.н.

В резултат на всички тези процеси възникват нови, непредсказуеми макроструктури, които трудно се прогнозират. Затова може да се твърди, че бъдещето на езика като цяло е непредсказуемо. Човешката креативност в използването на езика се вплита в общата креативност на природата и индивидуалните способности на говорещите тук се оказват много съществени и важни.

Погледът към езика като мощно средство за комуникация и взаимно влияние е породил въпроса за неговото място сред другите прояви на човешката менталност. Първите твърдения, свързани с този въпрос, носят отпечатъка на една сантиментална наивност, но важното в случая е друго – опитът да се открият в различните езици различни отражателни свойства, които доказват формулираната през Средновековието теза, че езикът е вместилище на духа. Арабите имат следната поговорка: „Мъдростта на римляните е в техните мозъци, на индийците – във фантазията им, на гърците – в душата им, а на арабите – в езика им“. Не по-малко наивно звучат и първите средновековни европейски дефинитивно неартикулирани твърдения за езика като вместилище на духа. Но във връзка с тях се наблюдава един интересен факт. Пак в Европа, но вече през XIX век, Вилхелм фон Хумболт, използвайки същата терминология, изрича знаменитата си фраза: „Езикът на народа е неговият дух и духът на народа е неговият език и човек трудно може да си представи нещо по-тъждествено“ (Humboldt 1836//1960). И тук вече не може да се търси никаква наивност, защото става дума за преосмисляне на терминологията и за промяна в обема на отделните понятия в зависимост от позицията на наблюдателя. Казаното от Хумболт се отнася до начина на мислене на даден народ и най-яркото доказателство за това е мощното неохумболтианско направление в езикознанието, представено в Германия преди всичко от школата на Лео Вайсгербер, най-ярката школа на немския, а може да се каже и на европейския ментализъм от първата половина на XX век (вж. напр. Weisgerber 1958).

Неохумболтианството има две основни разновидности – немска и американска. И двете се развиват в рамките на менталистките теории в езикознанието, но разликата е преди всичко в ракурсите на наблюдение. Немските неохумболтианци наблюдават преди всичко ролята на родния език за формирането на човешката личност и нейната социализация, американските учени насочват вниманието си предимно към различните възможности на езиците от америнд, обусловени от специфичната сегментация на действителността във всеки отделен жив език. Но като цяло неохумболтианството очертава един широк ракурс на наблюдение, свързан с вглеждането в потенциалните възможности на езика, в неговата творческа функция и в криптотипните му характеристики. В рамките на този ракурс езиковедите нееднократно се обръщат и към теорията на изкуството. Това сближаване има своята предистория още от епохата на романтизма от края на XVIII – началото на XIX в., когато в една странна, но много елегантна и красива симбиоза се сливат романтизмът в изкуството и историзмът в наукознанието. Споменатият ракурс е характерен почти за цялото европейско езикознание, в Русия е свързан с имената на Александър Христофорович Востоков (Востоков / Vostokov 1820) и Александър Матвеевич Пешковский (Пешковский / Peshkovskiy 2001).

През XIX в. в Русия се очертава много категорично един друг ракурс на езиковедско наблюдение. Той е предложен от Василий Алексеевич Богородицкий, основоположника на Казанската школа (Богородицкий / Bogoroditskiy 1911). Свежда се до виждането за езика като двойствено явление, което обуславя наличието на граматика на говорещия и граматика на слушащия. Тази идея на Богородицкий е подхваната от Микола, известен още като Николай Вячеславович, Крушевский (Крушевский / Krushevskiy 1998) и намира въплъщение в неговото учение за идиолекта, което и до днес се приема безрезервно от всички лингвисти без изменения и допълнения.

Идеята за раздвояването на езика получава широко развитие в изследователската дейност на езиковеди от различни страни. Постепенно тя се прехвърля на теоретично равнище и прераства в идея за максимално разчленяване на обекта, обезпечаващо по-детайлизирано наблюдение. Тази процедура сега е възможна само благодарение на първоначално очертания ракурс, позволяващ виж-

дането на езика като субстанция, разположена в количествено и качествено отношение по различен начин в съзнанието на носителите. Едва ли първите менталисти са могли да си представят колко значими последици за науката за езика може да имат първите стъпки в представянето му като неоднородно за отделните носители явление. И едва ли науковедите си дават постоянно сметка за пораждането на един ракурс на наблюдение от друг и за това, че всеки нов ракурс може да породи качествено нов тип изследване и по този начин да стимулира перманентния процес, наречен актуализация на лингвистичната проблематика.

Цитирана литература / References:

Бархударов 1976: Бархударов, Л. С. Глубинная структура предложения в семиотическом аспекте. – В: *Проблемы синтаксической семантики: материалы научной конференции.* Отв. ред. Л. С. Бархударов. Изд-во Московского университета, Москва, 1976. (Barkhudarov 1976: Barkhudarov, L. S. Glubinnaya struktura predlozheniya v semioticheskom aspekte. – V: *Problemy sintaksicheskoy semantiki: materialy nauchnoy konferentsii*. Otv. red. L. S. Barkhudarov. Izd-vo Moskovskogo universiteta, Moskva, 1976.)

Богородицкий 1911: Богородицкий, В. А. *Лекции по общему языковедению.* Изд-во Казанского университета, Казань, 1911. (Bogoroditskiy 1911: Bogoroditskiy, V. A. *Lektsii po obshchemu yazykovedeniyu*. Izd-vo Kazanskogo universiteta, Kazan‘, 1911.)

Борн 1963: Борн, М. *Физика в жизни моего поколения.* Иностранная литература, Москва, 1963. (Born 1963: Born, M. *Fizika v zhizni moyego pokoleniya. Inostrannaya literatura, Moskva*, 1963.)

Буров 2004: *Познанието в езика на българите.* Фабер, В. Търново, 2004. (Burov 2004: *Poznanieto v ezika na balgarite*. Faber, V. Tarnovo, 2004.)

Востоков 1820: Востоков, А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка. – В: *Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете*. Т. XVII, ч. XIX. Москва, 1820. (Vostokov 1820: Vostokov, A. Kh. Rassuzhdeniye o slavyanskom yazyke, sluzhashcheye vvedeniyem k grammatike sego yazyka. V: *Trudy Obshchestva lyubiteley rossiyskoy slovesnosti pri Moskovskom universitete*. T. XVII, ch. XIX. Moskva, 1820.)

Гамкрелидзе, Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы.* Изд-во Тбилисского университета, Тбилиси, 1984. (Gamkrelidze, Ivanov 1984: T. V. Gamkrelidze, Vyach. Vs. Ivanov. *Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeytsy*. Izd-vo Tbilisskogo universiteta, Tbilisi, 1984.)

Гиро-Вебер 2015: Гиро-Вебер, М. Еще раз о двойной префиксации глаголов в современном русском языке. – В: *Осьм десѧть*, с. 29 – 37. Языки славянской культуры. Москва, 2015. (Giro-Veber 2015: Giro-Veber, M. YEshche raz o dvoynoy prefiksatsii glagolov v sovremennom russkom yazyke. – V: *Os‘m desѧt‘*, s. 29 – 37. Yazyki slavyanskoy kul‘tury. Moskva, 2015.)

Илиева 2021: Илиева, М. *Българинът в своя езиков свят.* Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2021. (Ilieva 2021: Ilieva, M. *Balgarinat v svoya ezikov svyat*. Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, V. Tarnovo, 2021.)

Кастанеда 1999: Кастанеда, К. Художественный вымысел и действительность. Их фундаментальные связи. – В: *Логос*, № 3, с. 69 – 102. (Kastaneda 1999: Kastaneda, K. Khudozhestvennyy vymysel i deystvitel‘nost‘. Ikh fundamental‘nyye svyazi. – V: *Logos*, № 3, s. 69 – 102.)

Крушевский 1998: Крушевский, Н. В. *Избранные работы по языкознанию.* Сост. Ф. М. Березин. Наследие, Москва, 1998. (Kastaneda 1999: Kastaneda, K. Khudozhestvennyy vymysel i deystvitel‘nost‘. Ikh fundamental‘nyye svyazi. – V: *Logos*, № 3, s. 69 – 102.)

Кубрякова 1995: Кубрякова, Е. С. *Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века.* Российский годузарственный гуманитарный университет, Москва, 1995. (Kubryakova 1995: Kubryakova, YE. S. *Evolyutsiya lingvisticheskikh idey vo vtoroy polovine XX veka*. Rossiyskiy goduzarstvennyy gumanitarnyy universitet, Moskva, 1995.)

Кубрякова 1997: Кубрякова, Е. С. Язык пространства и пространство языка. – В: *Известия РАН, серия литературы и языка*, т. 56, №3, с. 22 – 31. Москва, 1997. (Kubryakova 1997: Kubryakova, YE. S. Yazys prostranstva i prostranstvo yazyka. – V: *Izvestiya RAN, seriya literatury i yazyka*, t. 56, №3, s. 22 – 31. Moskva, 1997.)

Кун 1996: Кун, Т. Объективность, ценностные суждения и выбор теории. В: *Современная философия науки,* под ред. на А. А. Печенкин. Наука, Москва, 1996. (Kun 1996: Kun, T. Ob“yektivnost‘, tsennostnyye suzhdeniya i vybor teorii. V: *Sovremennaya filosofiya nauki, pod red. na A. A. Pechenkin*. Nauka, Moskva, 1996.)

Пешковский 2001: Пешковский, А. М. *Русский синтаксис в научном освещении.* Изд. 8. Языки славянской культуры, Москва, 2001. (Peshkovskiy 2001: Peshkovskiy, A. M. *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii*. Izd. 8. Yazyki slavyanskoy kul‘tury, Moskva, 2001.)

Пригожин 2000: Пригожин, И. Р. *Краят на детерминираността. Време, хаос и природни закони.* Херон Прес, София, 2000. (Prigozhin 2000: Prigozhin, I. R. *Krayat na determiniranostta. Vreme, haos i prirodni zakoni*. Heron Pres, Sofia, 2000.)
Степанов 1985: Степанов, Ю. С. *В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства.* Изд. 1. 1995. Изд. 2. Книжный дом „Либроком“, Москва, 2010. (Stepanov 1985: Stepanov, Yu. S. *V trekhmernom prostranstve yazyka: semioticheskiye problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva*. Izd. 1. 1995. Izd. 2. Knizhnyy dom „Librokom“, Moskva, 2010.)
Степанов 1989: Степанов, Ю. С. *Язык к метод. К современной философии языка.* Наука, Москва, 1989. (Stepanov 1989: Stepanov, Yu. S. *Yazyk k metod. K sovremennoy filosofii yazyka*. Nauka, Moskva, 1989.)
Haas 1964: Haas, M. *Men's and Women's Speech in Koasati.* B: Hojer, H., ed. *Language and Culture in Society.* MIT Press. New York, 1964.
Holliday 2002: Holliday, M.A.K.: *On Grammar.* B: Holliday, M.A.K. *Collected Writings,* vol. 1. Continuum, London, 2002.
Humboldt 1848: Himboldt, W. von. *Űber die Verschiedenheit des Menschlichensprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. B: *Gesammelte Werke*, 6. Band, Berlin 1848.
Weisgerber 1958: Weisgerber, J. L. *Die inhaltsbezogene Grammatik.* Univ. Verlag. Düsseldorf, 1958.

THE UPDATING OF LINGUISTIC ISSUES

Stefana Dimitrova
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН
stediru@abv.bg

Abstract. The publication discusses the updating of linguistic issues. This research process comes down to a change in the approaches and methods of analysis of linguistic facts. Sometimes this leads to the denial of authoritative theories and the emergence of new schools and directions of linguistic thought. The updating of linguistic issues is a necessary condition for the development of linguistics and its gradual convergence with other human sciences.

Keywords: *updating of linguistic issues, new approaches, new trends in linguistics, linguistic architectonics, enlargement of linguistic space*.

Stefana Dimitrova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ЗА И ОКОЛО ТЕКСТА. В. РАЙНОВ ПРЕДСТАВЯ СВОЯТА КНИГА *„ЖИВИ СА ОЩЕ ОНЕЗИ, КОИТО СА ГИ ВИДЕЛИ“*. София: Мултипринт, 2021, 170 с. ISBN 978-954-362-354-9

Васил Райнов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
rainovv@abv.bg

„... Кой ви е създал буквите, или превел книгите, то всички знаят и отговаряйки ще рекат: Свети Константин Философ, наричан Кирил, той ни създаде буквите и преведе книгите, и Методий, неговият брат. *Още са живи онези, които са ги видели...*“

(в 6363 г. от Сътворението на Света / 862-863 г. сл. Хр.)

Резюме. Книгата и всичко, което следва в накъсания разказ, води до откровенията на френския философ Жак Дерида, които по писани и неписани правила от научното битие сочат началото на знанията ни за и около Езика. Разказът е неравноделен, против правилата на хипертекста, не е нито биография, още по-малко научна биография или пък оценка на изминатия път. Текстът е описание на избора и на решенията в една научна парадигма, която сме нарекли *невролингвистично описание на това какво правим, когато говорим или пишем*. Трудът е издаден месеци преди и разпространен през дните на осемдесетата годишнина на автора!

Ключови думи: *език, философия на езика, Жак Дерида, представяне*

С оправданията, че започвам с тези твърде стари слова, познати ни от „За буквите“ на Преподобния Черноризец Храбър, написани за нашите именити предци – Пресветите братя, направих едно описание, с което искам да разкажа за много преживени неща, свързани с мен и с науката, която ме е занимавала и хранила повече от петдесет и пет години!

Всичко, което следва в този накъсан разказ, води и до откровенията, които получих след прочитането на по-голямата част от сътвореното от френския философ Жак Дерида, което по писани и по неписани правила от научното битие за много от нас, стои в началото на знанията ни ***за*** *и* ***около*** Езика. Става дума за естествения човешки език и за опитите той да бъде тълкуван граматически, биологически, философски, екзистенциално и херменевтично (в най-широкия терминологичен смисъл). Разказът е неравноделен, против правилата на хипертекста, не е научна биография или пък самооценка на изминалия път. Искам текстът, който представям тук и в цялостен вид в печатното издание, да бъде описание на избора и на решенията в една научна парадигма, която сме нарекли *невролингвистично описание на това 'какво правим, когато говорим или пишем'*.

В отделните части на книгата, с които са се запознали тези от Вас, получили електронната форма на текста, са видели как наред с философските, психологичните и невропсихологичните анализи е направена една равносметка за избрания научен път. Видели са в края на анализите и множество невролингвистични класификации на увредите в езика и речта, написана или изговорена. Прочели са и моите изводи и обобщения при обсъждането на общата лингвистична теория. Тук показвам още веднъж някои реинтерпретации и изводи, които в някаква степен са представителни и за целия текст на книгата, по пътя към формулирането на заключения, засягащи комуникативната теория.

I. От епифаниите към съжденията и изводите

През 2014 г. по покана на СУ „Св. Климент Охридски“ в София бе знаменитият езиковед от Одеса Игорь Александрович Мельчук (доктор хонорис кауза на Софийския университет от 15.10.2014 г.). Преселил се в Канада през 1977 г., след като през 1976 г. в СССР е изразил публично своята защита за А. Сахаров, А. Синявски, Ю. Даниел и С. Ковалев, а веднага след това бива уволнен от работа в съветските академични звена. Той е автор на забележителната теория „Смысл-Текст“, на ненадминатата „Морфология“ (в няколко части) и на други същностни изследвания (напр. негова е знамени-

та „пълзяща (скользящая) класификация“, която още през 1969 г. използвах в един ранен мой труд.

След като изнесе специална лекция пред колеги в Българската академия на науките[1] (основно от Института за български език), заедно с него, със съпругата му и с проф. Стефана Димитрова разговаряхме дълго по време на един обяд, разбира се, главно за общите научни проблеми. Стана дума и за принципите на деконструкцията и Жак Дерида, тема, която заложих в дискусията ни в онези дни тъкмо аз. Оттогава и до днес остават да бъдат като че ли вечни темите *за смисъла и съдържанието в текста*. Годините отминават – фундаменталните теми стоят!

I.1. Ще започна неслучайно с „Другото оглавяване“[2] (Дерида / Derrida 2001), защото тъкмо там, след П. Валери, Ж. Дерида поставя въпроса за това кои сме Ние, къде в Европа и в коя Европа сме и как езикът и културата на всеки от нас – индивида или етноса, е преплетен в идиолекта, диалекта и в традицията на смисъла!

„Изразът ’другото оглавяване’ може също да внуши възвестяването на друга посока или пък промяна на целта. Смяната на главата може да рече промяна на целта... промяна на главнокомандващия, че има друго оглавяване, че главата не е само наша, че има и друга... и е първото за идентичност и условие за идентификация... Как една европейска културна идентичност може да отговаря за себе си, за другия и пред другия – на двойния въпрос за капитала и за капитолията?“ (Дерида / Derrida 2001: 15). С тези епифании на термини от фундамента се залагат и отговорите, макар и *днес (2022 година) да подразбирам много по-добре за какво става дума*. Тогава (в 90-те години на 20. век) бяхме далеч от отделянето на Британия от ЕС (вече факт през 2021 г.), столиците се множаха, създаваха се условия за нови държави (Югофедерацията се делеше и раздели с въпросителни за Косово, за Босна и Херцеговина). А и кои са ’капитолиите’ и чия е отговорността, кои са езиците и кой ще ги определи и преразпредели (на 15.07. 2020 г. и Северна Македония проведе поредните патови избори и сме в очакване на опит за решение на един езиков, етнически и политически проблем за капитолията, но вече с две Спогодби и членство в НАТО). На 1.09.2020 г. разумът надделя, но за правителството предстоят важни езикови и социополитически решения; през 2021 г. все още очакваме пробиви, които изглеждат все по-малко възможни!

Дерида ще проблематизира: „Вярната отговорност е строгата отговорност към двойната повеля, дори това да се състои в повтаряне или скъсване, продължаване или противопоставяне; или пък опит в изобретяването на друг жест, наистина дълготраен жест, който предполага паметта, за да даде идентичността откъм другостта, откъм другото оглавяване и другото на оглавяването, откъм един съвсем друг предел?“ (Дерида / Derrida 2001: 23). Това не напомня ли и Цветан Тодоров от „Завладяването на Америка. Въпросът за другия“? А сега още по-актуалните мисли от 90-те години като че ли точно за днешния ден: „... през 1935-1936 г. в хайдегеровия дискурс, който оплаква *Entmachung* на духа. Безсилието, ставането на духа безсилен, това, което го лишава силом от неговата мощ, това е развенчаването (Entmachung) на Европейския Запад. Хайдегер призовава за осмисляне на същностната опасност за духа, а и на духа като нещо западно-европейско в потиснатия център на стягата, в die Mitte (*средата / центъра*, к.м.) на Европа, между Америка и Русия“ (Дерида / Derrida 2001: 25). Алюзиите преминават в преки назовавания. Днешната реалност потвърждава собствената ни слабост при определяне на националното, на езика и неговите граници, на диалектното и пр.: „... повелята остава двойна и противоречива: да бдим да не се възсъздаде централизираща хегемония (капитолията), без преди това да умножаваме границите...; не трябва да отглеждаме заради самите тях малцинствените различия, непреводимите идиолекти, националните антагонизми, шовинизмите на идиома“ (Дерида / Derrida 2001: 30), а и Капитолията не беше ли щурмувана в буквалния смисъл от хората на Тръмп и предизвикани за действия от него!!! Дерида уточнява: „... това ’аз се обръщам към теб и се ангажирам с това, в самия този език, чуй как говоря на своя собствен и ти можеш да ми говориш на твоя език, ние трябва да се разберем’...“ и пр. (Дерида / Derrida 2001: 39). Каква ясна метакомуникативна аксиома! За нея преди десетилетия съм писал и анализирал *невъзможността да не се комуникира*. Или както е цитиран и П. Валери от Дерида: „... нашето тяло, като всъщност най-известният, най-сродният от капиталите, този, който задава своя буквален и най-собствен смисъл, като се събира най-близо до главата, то е, за да отбележа, че

---

[1] Срещата бе организирана по покана на проф. д-р Светла Коева.

[2] Български превод на *L`Autre cap*, Derrida, J. 1991. Paris: Minuit.

като назовавано собствено тяло, 'нашето тяло', половото или разделеното от половото различие наше тяло, е едно от неотразимите места на проблема: през него минава също въпросът за езика, идиома и оглавяването" (Дерида / Derrida 2001: 42-43).

В една от интерпретациите, сред цялостния текст, който разглеждам, Дерида описва и свойствените на езика и духа качества, отнесени към Логоса: „Всъщност, ако размислим, е тъкмо обратното. Тъкмо духът е започнал... Тъкмо обменът на духовете по необходимост е първият обмен на света… и е по необходимост изначален. В прочутия израз '*в началото бе Словото*' словото предхожда самото действие на движението. Но словото не е нищо друго, а едно от точните наименования за онова, което *нарекох Дух*. Духът и словото са почти синоними в много употреби. *Вулгата* превежда като *Слово* гръцкия *термин Логос*, който ще рече 'пресмятане, разсъждение, дума, реч, познание, (а също) израз'. Следователно, казвайки, че словото съвпада с духа, не смятам, че казвам някаква ерес – дори от езиков порядък" (Дерида / Derrida 2001: 62). По-подробно вж. и в „Логосът в езиковите и психолингвистичните измерения на Аз-а" (Райнов / Rainov 2006).

I.2. Следващият текст, от който анализирам някои откъси, е в превод на немски „Apporien. Sterben – auf die „Grenzen der Wahrheit" gefasst sein[3]. Става дума за поредното херменевтично наблюдение на Дерида, отнесено към определени фундаментални термини, използвайки технологията '*деконструкция*', напр. за *Края* (Finis) в парадигмата на апориите, т.е. на 'нерешимите противоречия'.

„Това, което искам да отправя тук към нея (става дума за Toisaki Koitchi, към която са насочени *благодарностите* на Дерида, б.м.), е адресираният начин за благодарност. Правил съм го и друг път, както и съм оценявал търговията с благодарността. Изразявал съм съмнение за това колко често съм разбирал, как е неблагодарно да показваме своята благодарност, за да определим с малко думи дареното като благодарност, която сме изпитвали"[4].

Такива са и моите благодарности към колеги и приятели, изказвани на различни места по различни поводи (но дали и аз ги оценявам по подобен начин, без да стигам до взаимното търгуване с изкази?).

С подобна вербална технология е конструиран и текстът на *Края*. „Как можем да прекрачим границите на истината, а и какви 'грешки' в определени случаи се прекрачват, което е и някакво подминаване? А оттам, отчуждените граници да бъдат възможно преминавани, дори непредизвестимо... Как да се оцени 'пресмятането' на Дидро за преминаване на границата на истината, когато очевидно става дума за нелегитимно прекрачване, което се повтаря и е фатално чрез появата на друга грешка, чрез една 'обобщаваща грешка'. Защото тъкмо Дидро дава опрощение, което е и някакво предизвикателство, и в крайна сметка провокиращо опрощаване, особено ако то се докосва до границите на истината." Дерида припомня, че Дидро моли да бъде опростен Сенека, авторът на „De Brevitate vitae", както и неговите лекции. Дерида справедливо ги препоръчва от първата до последната страница, без да съобразява техния обем, но и краткостта на живота или във всеки случай – колко кратък би могъл да бъде. Анализирайки Сенека и неговия труд „Есе за живота на философа Сенека", Дидро насочва към себе си сочещия пръст на обвинението и към това, което Сенека нарича 'моята история'...: „Това е моята история, обяснява Дидро, и е онова, което винаги се чува, когато някой за някого говори, цитира, удостоява го с нещо или почита".

Както написаното тук е и моята история..., а и *Пътят (другият път) – Метаодос (Методът в научните анализи)*!

Опитвам се по този начин да намеря и основанията за своите описания и за собствения стремеж към границите и към истината в морето от факти и събития, в рамките на един/този живот, колкото и кратък или дълъг да ни се привижда! Това е възможно невъзможната ситуация чрез езика да огледаш, да се огледаш и да прецениш/оцениш: *Да, това съм Аз, а всичко около мене е Другост*! Тогава как ли ще прозвучат думите: „Достигнал си до края на човешкия живот и имаш още няколко години, за да направиш равносметка и да осъвремениш своя жизнен път. Предизвикай паметта си и

---

[3] Немското издание е: Jacques Derrida. 1998. Apporien. Sterben – auf die „Grenzen der Wahrheit" gefasst sein. Wien: Fink, 1998, Übersetzer: M. Wetzel. Българското издание (не ползвам този превод) е: Жак Дерида. 1998. Апориумиране. Очакване на пределите на истината. София: Критика и хуманизъм. Превод: Антоанета Колева.

[4] Тук и по-надолу преводът от немски и френски език на цитатите е мой.

колкото можеш остатъка в нея, за да оцениш, че умираш преждевременно ’quam exiguum tibi de tuo relictum sit: intelleges te immatrrum mori[5]’“.

Тогава Дерида разсъждава какво означава ’да преминеш границите на езика с/със без(с)покойството особено ако то е свързано с превода на думата ’граница’, което се отнася и към Края/Ende/Endezweck. Или, както произлиза и от Сенека: „Ти виждаш, вярвам, че това, което гърците наричат ’telos’, аз (Дерида) от дълго време наричам изразяващото, дори най-последното, а и възвишеното, вместо изразяваното или най-последното, Краят/Endezweck, Finis“. Терминът (terminus) ’*ръб*, е ограничение, граница’, която сам Дерида използва като крайна точка, или за фиксиране на определено време. Така устойчивото словосъчетание/поговорката ’смъртта не познава граница’, се превръща в някакво прекрачване *sic transit/ il y va d`un certain pas* (Derrida 1998: 20-21). Става дума, пише Дерида, *за края* или за определящата линия, където по-скоро стгр. *peras* (употребено вместо *telos*, което е срок) е крайната граница и синоним на *terma*. Напр., както е при Есхил, ’от другата страна на конкретна земя’ или ’да прекрачиш крайната точка на своя живот – *terma tou biou* (стгр.)’.

По същия начин и Хорът, който е действащо лице в старогъцките трагедии, се обръща към Едип: „Трябва да очакваш своя последен ден, несмятан за щастлив от всеки смъртен, преди да е изпитал страдание, прекрачвайки крайната точка на своя живот“. Но какво означава прекрачването на тази граница, означена и като *края на един живот*, възможно ли е това, а ако то е едно идващо събитие, отричано или забранено за преминаване? Или тогава *това не Е*, казва Дерида, форма на преминаване, на пресичане или друг вид на стъпката, притежавана от движението при всяка крачка Schritt/pas (Derrida 1998: 23). На с. 44 от немския превод на *Апориите* в текста чета: „... какво трябва да разбирам под ’собствено тяло’ или под ’полови различия’, които употребявам при синтагмата ’моята смърт’ и ’границите на истината’“? (Derrida 1998: 44). А след това на с. 46 е видим и опитът на Дерида да реинтерпретира или да се възпротиви на Хайдегер от „Битие и Време“:

„Смъртта е възможността за зле налична невъзможност да бъдеш“, а по-горе в анализите от *Апориите* той ще каже, че всеки превод е някаква възможна линия, интерпретация и нишка на съдържанието. Така, трябва да призная, са направени и моите анализи на преведените от мен възможни линии на съдържанията в прочетения текст от Дерида.

На същата тази 46 с. от *Края* моят приятел проф. Детлеф Линке, който ми даде текста за прочит, спира да чете нататък, вижда се от последващите страници, там няма подчертавания, забележки и други всякакви ремарки, така характерни за него. Това показват ксерокопираните страници, след 46-та читателят е напуснал редовете и разсъжденията между тях, и е в пределите на Края...

По това време някои от колегите в Германия вече са знаели (но не и аз), че Л. е тежко болен и е започнала неравната борба!

I.3. Jacques Derrida. Apokalypse. 1985. Wien: Passagen Übersetzer: M. Wetzel.

Подзаглавие: *„No Apocalypse, not now“ или За един напоследък поприведигнат поучителен тон във философията.* Показателна е и историята на този текст, който Дерида написва на френски, а предава за превод на виенско издателство и трудът първоначално се появява, преведен и отпечатан на немски език. За основа на анализа е послужил фундаменталният въпрос на Еманоил Кант за края на историята на човечеството и *Краят/Finis/Ende.* Този много използван термин в социалното и в политическото ни съвремие обикновено се приписва на един друг, също силен философ, който говори за края на историята – Фр. Фукуяма „Краят на историята и последният човек“ (а авторът Ф. Ф. е докторант на С. Хънтингтън), но всъщност във въпросното заглавие на *Апокалипсис* прозира нещо отдавна казано – това си е Кант!

Разсъжденията изглеждат така: към немскоезичното издание Дерида допълва – *No Apocalypse, not now*! Или описание на нуклеарните визии за Края и политиката на заплахи във времето на Студената война, нещо, което и до днес се разиграва!

След преводите в Септуагинта на **gala*, наречени Apocalypse, еврейската ’*gala*’ обединява две значения, от които Дерида предпочита първото: ’разкриване, разголване‘ (на част от тялото, но и на някакво тайнство, да направиш достояние някакво тайно описание, да бъдеш ясен и някому да отвориш очите и отпушиш ушите). Наред с това да продължиш, да бъдеш в изгнание[6]. Това са и

[5] По Сенека: колкото и малък да е остатъкът, ти разбираш, че умираш преждевременно.

началните примери за *методите на деконструкцията и раз-криването* според аналитичната технология на деконструкцията. Подобна ще бъде моята Тема, казва Дерида или, както още В. Бениамин определя, 'такава е задачата и на преводачите'! Френската дума *tème* освен 'тема' означава и 'превод' от един на друг език! Например в моя идиолект *тематизирам* би могло да означава и подчертавам, обсъждам или анализирам! Ще припомня за *Тема* и *Рема* като лингвистични понятия.

Пред същите проблеми Дерида се изправя и при превода на *Gabe* '*don*', както и на '*es gibt nicht letzten Endes – няма последен край/ en fin de compte – в края на равносметката*'. Дерида също споделя и за съществуващата практика Името Господне да трябва, но никога да не се превежда и излишно да се показва, като най-често в Библията се изписва и като YHWH. Тук Дерида привежда пример за предизвиканата, противоречива и биполярна комуникативна ситуация, описана още от G. Bateson в „Schizophrenie und Familie" (Frankf., 1975). Очевидно, въпросите на етиката при 'има / il y a / es gibt', подети от Е. Левинас (Levinas 1982) по отношение на казаното от Хайдегер, отново се издигат на преден план като *тема*. Те ще предизвикат и дискусия при изказване на благодарност, в частност на немски език – как се изразяват благодарности, но и единична такава!

Двоякото значение напр. на *безкрайната благодарност*, напомня за двузначността на едно 'даване', 'double bind', нещо като в българските преводни значения за 'благодарност и благоволение' – а и доколко това е леко, невинно и задължаващо като действие, за да предизвика отговор (аз бих казал и реципрочност!).

Гръцкото значение на 'gala', продължава Дерида, е 'гостоприемство', а ще добавя и съвременното му значение в някои езици – *гала вечер/вечеря*, *гала представление*! И сега една различна теза, тази на А. Хураки в неговото *Въведение* към текст, преведено и посочено от Дерида на 13 с. в „Апокалипсис" (в текста и под черта). Става дума за определено различен и в този смисъл като че ли 'нов' превод на Евангелието на Йоан, където е потърсен в исторически контекст семитският субстрат. В преводите на и от гръцки от арамейски (а и във вариантите на арамейския – кумрански, равински и пр.) обаче във времето се е губела и т.нар. от Хураки *семитска основа*! Все пак Дерида е скептичен и не обявява в процесите на своята деконструкция този превод като авторизиран или като доказателство за същностен.

В заглавието на обсъжданата работа на Дерида се повтарят формулираните тези и съмнения от Кант, изречени и изписани през далечната 1796 г. във „Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie", които Дерида подлага също на разчленяване, анализ и обсъждане във време, което вече е също отдалечено от днешния ден! Затова, верен на своето постхегелианско кредо, Дерида се връща отново и отново към развитието и реализацията на евромарксизма, както той казва, 'напоследък във Франция', а и към есхатологията в марксизма и неговата 'камбана на Края' (Derrida 1985: 54). Така Дерида ще достигне и до апотеоза на отрицанието (*Идеологични принципи и фактология, която аз не съм приемал, не мога да приема в предлагания вид и днес; фактът, че чета, препрочитам и анализирам Дерида, Русо, Адорно и Хабермас не ме прехвърля в кохортата на неомарксистите и различните леви противници на т.нар. дясна идеология!!!*): „Ще Ви кажа истината – не става дума само че няма край на историята, край на класовата борба, на философията, на Боговете, на религиите, на християнството и на морала (което бе много наивно да бъде мислено), краят на Личността, на хората, на Запада, краят на Едип, на Света – Апокалипсис – сега, Краят на всички Краища? Това би означавало *и краят на Метаезика*" (к.м.).

Така че дали става дума за повишен тон или за малко или повече една промяна на гласа – не е достатъчно ясно (както Дерида припомня и Хайдегер с интерпретациите му върху това 'що е метафизика', все в същия смисъл). Дали това е 'гласът на Езика', пита Дерида, връщайки се към един от последните монолози на Едип. Все пак още тук мога да заключа, че според Дерида с края на Езика, следва и последната загуба – на речта, и тогава настъпва цялостно и Finis-Краят! Според него обаче в редица описания съществува светлината на Просвещението, на Разума и на Логоса и в този смисъл той препоръчва „да бъде *демистифицирана или деконструирана визията за предстоящия Край*...(к.м.)" (Derrida 1985: 60). Това *не може да бъде сторено*, без да се използва психоанализата на марксизма или на ницшеанизма, изворите на лингвистиката, на реториката или на прагматиката, теорията на речевите актове и т.н. (Derrida 1985: 61). Очевидно, става дума за един огромен пласт от

---

[6] Това са значения както в еврейския, така и в арамейския лексикон за Стария завет (Baumgartner 1967: 187).

знания и съждения, които не могат да бъдат присвоявани от нито една философска концепция или идеология. Но това често се прави, макар да е табу!

И отново Дерида ще припомня за своята работа „Шрифтът и различията“, където с още пояснения от преводача и издателя за значенията, ще се направят и основания за използваната ’игра на думи’. В заключенията на текста за Апокалипсиса Дерида се връща към примерите за Кантовата идея за Разума, както и за възможността да има *Договор за вечен мир* и пр. (Derrida 1985: 128)! Атомната война, според Дерида, е хипотетичната тотална автодеструкция, но тя винаги е в ’името на нещо, където Животът загубва своята стойност в Името на...’. Но има и имена на битки, на безименни войнѝ в името на Името... (Derrida 1985: 130). Ще си позволя да кажа: това е една съвършена *Висша теория в ономастичен стил и дух*, теория, която те изправя пред Величията! Когато човекът разбере чий е гласът, който споделя с него тези заповеди за подобна деструкция, а и чия е устата, която изрича „Аз съм Първото и Последното“, ще признае, че човекът към когото Той е говорил е бил Йоан (Евангелистът, с. 132)! Знаменателни съждения, с които тук се разделям със страховитото начало на Апокалипсиса в Името на..., сега или завинаги!

Цитирана литература / References

Baumgartner 1967: Baumgartner, W. (ed.). *Hebraisahes und aramaisahes Lexikon zum Alten Testament*. Leiden: Brill.

Derrida 1985: Derrida, J. *Apokalypse*. Wien: Passagen.

Derrida 1991: Derrida, J. *L’Autre cap*. Paris: Minuit. (Бълг. превод: Вл. Градев. *Другото оглавяване* София: ЛИК, 2001).

Derrida 1998: Derrida, J. *Apporien. Sterben auf die „Grenzen der Wahrheit“ gefasst sein.* Wien: Fink.

Levinas 1982: Levinas, E. Difficile libertè. Paris: Albin Michel.

Райнов 2006: Райнов, В. *Логосът в езиковите и психолингвистичните измерения на Аз-а*. София: АИ „М. Дринов“. (Rainov 2006: Rainov, V. *Logosat v ezikovite i psiholongvistichnite izmereniya na Az-a*. Sofia: AI “M. Drinov”.)

Фукуяма 1992: Фукуяма, Фр. *Краят на историята и последният човек*. София: Обсидиан. Превод: Емил Георгиев, Кольо Коев. (Fukuyama 1992: Fukuyama, Fr. *Krayat na istoriyata i posledniya chovek.* Sofia: Obsidian. Prevod: Emil Georgiev, Kolyo Koev.)

ON AND AROUND A TEXT. V. RAINOV PRESENTS HIS NEW BOOK *STILL LIVE THE ONES WHO HAVE SEEN THEM*. Sofia: Multiprint, 2021, 170 pp. ISBN 978-954-362-354-9

Vasil Rainov

Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin, Bulgarian Academy of Sciences

rainovv@abv.bg

Summary. This is an attempt to explain the eternal problem of body and soul and its substance, beginning and destructive end of the writing sign – and way to understand the personal strategies to explain the scientific rools. As remark of Derrida’s „*L’Autre cap*“ (1991), „*Appo*rien“ (1998), „*Apocalypse*“ (1985), „*L’ecriture et difference*“ (2007) and „*Grammatologie*“ (1967), the author offers his thesis on *Type and Similarity* as personal choice as self-analytic discourse. He makes a step on penetrating once again into the sense and reasons for the Type, especialy for the Glagolitic beginning and Cyrillic continuation. Bringing an observation, V. Rainov for the first time sets to work in a complete general linguistic – psychological, neuropsychological and philosophical knowledge about human language in the Neolinguistic paradigm.

Key words: *language, philosophy of language, Jacque Derrida, presentation*

Vasil Rainov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ЧИСЛИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ЗА ПРИБЛИЗИТЕЛНОСТ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И УКРАИНСКИТЕ ИМ СЪОТВЕТСТВИЯ

Иван Держански[а], Олена Сирук[б]
Институт по математика и информатика – БАН [а,б]
iad58g@gmail.com[а], olebosi@gmail.com[б]

Резюме. Категорията приблизителна числова квантификация (апроксиматив) все още е недостатъчно изучена както в типологичен план, така и в отделни езици, в частност в славянските. Тук разглеждаме употребите на българските приблизителни числителни от типа *десетина* или *стотина-двеста* в паралелен корпус от български и украински художествени текстове. Тези числителни нямат преки съответствия на украински, затова от гледище и на лингвистичната теория, и на преводаческата практика представлява интерес какви лексикални единици и синтактични конструкции им отговарят и какви са статистическите им параметри.

Ключови думи: *апроксимативи, приблизителност, числителни, корпусни изследвания, паралелен корпус, български език, украински език*

1. Увод

Приблизителната числова квантификация представлява начин на изразяване на количествено значение, при който то се тълкува като ориентировъчен, а не единствено възможен количествен денотат. Основното значение на числовата квантификация в такъв количествен израз – **апроксиматив** – е модифицирано чрез информация за възможно отклонение на това значение в посока увеличаване или намаляване, напр. *около пет книги* значи ‘пет книги или малко по-малко от пет книги, или малко повече от пет книги’ (Пипер и др. / Piper et al. 2005: 894).

Цитираният труд, едно от малкото задълбочени изследвания на тази категория в славянски език (а именно в сръбски), предлага семантична класификация на типовете апроксимативи, приложима непосредствено и за други езици. Отделни реализации на категорията в отделни езици (в частност апроксимативната инверсия в руски език) са били обект на съществено внимание. Рядкост са обаче разработките, съпоставящи особеностите в изразяването на приблизителна числова квантификация в различни, особено родствени езици, каквито са българският и украинският, и проявите на разликите между тях в преводаческата практика. А това е област, в които тези два езика съществено се разминават.

2. Типове апроксимативи

Неточно количество на български може да се изрази:

1. с числително или друг израз, назоваващ точно количество, като от контекста се разбира, че не се цели точност (Krifka 2009): *един цветен телевизор струва хиляда лева*;
2. с израз за точно количество, модифициран:
   а) със служебна дума: *около*, *поне, не повече от*, *почти*;
   б) с числителното (или неопределителния член) *едно*: *Колко бяха, не можахме да видим, но едно двайсет хиляди имаха* (И. Петров, „Хайка за вълци“);
   в) морфологично/лексикално – с наставка ***-(т)ина*** от числителните 11 – 19, десетките от 10 до 90 и стотиците от 100 до 300[1];

[1] Граматиките като правило лаконично отбелязват, че такива форми има „за числа[та] от 100 до 100“ (Андрейчин / Andreychin 1942: 353, Русинов / Rusinov 1983: 183), но в езика има и *двестатина* и *тристатина*, макар и много рядко употребявани, както ще видим по-нататък.

3. с числително, включващо в състава си неопределително местоимение (Mendia 2018):
   а) като събираемо – *двайсет и няколко*, *сто и нещо*;
   б) като множител – *няколкостотин*;
4. с количествените съществителни *десетка*, *дузина* и *стотица*, употребявани в множествено число самостоятелно или в изрази като *няколко десетки*, *дузина след дузина*, *много стотици*;
5. с двойка числителни (Solt 2016) – *пет-шест*, *три-четиристотин*.

Част от тези средства могат да се съчетават, напр, 2b+5: *докато се оправяме, въртим едно петдесет-шестдесет мили* (М. Семов, „И за Америка като за Америка“), 2a+5+2c: *около плевнята скоро се струпирали около стотина-двеста въоръжени башибозуци* (З. Стоянов, „Записки по българските въстания“).

Някои типове са широко разпространени и употребявани в езиците – преди всичко 1, 4 и 5. В езиково специфичните точки 2 и 3 обаче аналогичните средства на близкородствения украински език се различават от българските:

- сред служебните думи, сигнализиращи за употребата на числително като приблизително, особено място заема предлогът *з*/*із*/*зо*/*зі* (*з десяток*, *із десять*, *зо два*, *зі сто*), съчетаващ се твърде свободно с други служебни думи с аналогична функция (*десь із дюжину*, *щось із двадцять*);
- нямат съответствие средства 2б и 2в[2];
- езикът разполага със синтактично (словоредно) средство за означаване на приблизителност – с инверсия, т. е. разполагане на коефициента след количественото съществително (*десятка півтора* ‘около 1½ десетка = петнадесетина’) или на целия количествен израз след определяното съществително (*фунтів по сотні* ‘по стотина лири’)[3];
- най-близките аналози на българската конструкция *Δ и няколко/нещо* (където *Δ* е кръгла десятка) са изрази от типа на *Δ з гаком* (*лишком*, *хвостиком*, *чимось*), които имат особена структура (в числителните десетките и единиците се свързват безсъюзно);
- освен ***кількасот*** ‘няколкостотин’ съществуват и други неопределителни числителни: ***кільканадцять*** (и съответно неопределително-събирателно ***кільканадцятеро***) ‘няколко + 10’, ***кількадесят*** ‘няколко × 10’, *багато сот* ‘много × 100’;
- в разговорния език се употребява несистемното числително *стонадцять* ‘сто и нещо’ (не 100 + 10, както би следвало от строежа му, аналогичен на числителните от втората десетка).

Средствата могат да се съчетават (*хвилин десять або п’ятнадцять* ‘десетина или петнадесет минути’, *з кільканадцятеро дітей* ‘повече от десетина деца’, *десятків зо два, не менше* ‘поне двайсетина’).

В това изследване ще се ограничим с разглеждане на българските приблизителни числителни, употребявани самостоятелно (*десетина*) или в двойка числителни (*стотина-двеста*).

3. За употребата на числителните за приблизителност в българския език

Числителните имена за приблизителност имат паралели в сърбохърватски (Stefanovic 2013), но като цяло не са свойствени на славянските езици. На български те се образуват от имената на 21 числа (10, 11, …, 19, 20, 30, …, 80, 90, 100, 200, 300), като употребителността им варира в много широк диапазон. Ето колко пъти се срещат числителните за приблизителност, производни от всяко от тези числа, в Българския национален корпус (общо 29301):

---

[2] Наставката ***-(т)ин(а)*** съществува в украински, но с други значения (Білодід / Bilodid 1969: 241).

[3] Тази инверсия се смята за явление, присъщо само на източнославянските езици (Franks 1995: 139), макар че я има поне още в абхазки (Шакрыл / Šakryl 2015: 36), коми-зирянски (Лыткин / Lytkin 1955: 180), коми-пермяшки (Лыткин / Lytkin 1962: 227) и латвийски (Mathiassen 1997: 227).

Таблица 1. Бройки употреби на числителните за приблизителност в БНК

число	**употреби**
10	12759
11	4
12	264
13	15
14	5
15	1613
16	21
17	1
18	4
19	0
20	5018
30	1917
40	230
50	1821
60	212
70	30
80	25
90	11
100	5322
200	22
300	7

В лявата колонка на Таблица 1 всяко число означава съответното числително за приблизителност, като формите с ***-десетина*** и ***-йсетина***, където ги има, са броени заедно, нечленуваните и членуваните също, но не са броени съставни числителни и производни прилагателни (напр. *20* включва *двадесетина*, *двадесетината*, *двайсетина* и *двайсетината* – съответно 2053, 57, 2834 и 74 употреби в БНК – но изключва *двадесетина-тридесет*, *двадесетинагодишен* и т. п.). Някои бройки са завишени, защото част от текстовете в БНК се дублират, но това не би трябвало да се отразява съществено на подреждането на честотите, понеже няма априорна причина да се смята, че вероятността да се срещат в тези текстове, не е еднаква за всички числителни.

Вижда се, че числото 10 (*десетина*) е много по-продуктивно от другите. Следват го 100 и 20, после 30, 50 и 15, после 12, 40 и 60; на всички останали заедно се падат по-малко от половин процент от всички употреби. Тенденциите са очевидни – те в общи линии съвпадат с установените за числителните в Dehaene, Mehler 1992: по-големите числа се споменават по-рядко (десетките от 10 до 90 с изключение на 50 са подредени по големина – само че не е ясно защо разликата между 40 и 60 е много по-малка, отколкото между 30 и 40 или между 60 и 70 – стотиците от 100 до 300 също); употребата на числително за приблизителност предполага закръгляне, затова десетките като цяло са по-продуктивни от числата от втората десетка; пак затова са особено продуктивни 50 (половината на 100) и 15 (средата между 10 и 20), а другите числа от втората десетка са непродуктивни, освен 12 (поради голямото културно значение на това число).

Когато все пак се срещат, по-редките числителни за приблизителност и образуваните от тях прилагателни често означават години (в частност възраст)[4]:

1. Грете беше момиче на <u>единадесетина</u> години, изнемощяло и сухо като вейка (Т. Бекман, „Кръстоносен поход по джинси“) – нидерл. *Grethe was een meisje <u>van een jaar of elf</u>, broodmager en verkommerd.*

[4] Същото се отнася за сърбохърватските приблизителни числителни от *jedanaestak* ‘11-ина’ до *devetnaestak* ‘19-ина’ освен *petnaestak* ‘15-ина’ (Stefanovic 2013: 205).

2. *Изведнъж някъде иззад фризера се чуха ядосани гласове и веднага след това се появи управителят, задърпал към склада едно тринайсетинагодишно момиче* (Й. А. Линдквист, „Малка звезда“) – швед. *… när höjda röster hördes bortifrån frysdisken och strax därefter kom föreståndaren gående mot lagret, släpande på en tjej i trettonårsåldern.*
3. *Мистър Мъртън пристигнал в Лъруик, тогава вече придобил известно значение, но още непризнат за плавен град на острова, с холандски кораб, придружен само от своя син, красиво момче на четиринайсетина години* (У. Скот, „Пиратът“) – англ. *Mr. Mertoun had come to Lerwick, then rising into some importance, but not yet acknowledged as the principal town of the island, in a Dutch vessel, accompanied only by his son, a handsome boy of about fourteen years old.*
4. *В нея седеше шестнайсетинагодишен юноша и зяпаше дяволито двете чудновати фигури* (К. Май, „Пирамидата на бога Слънце“) – нем. *In demselben saß ein etwa sechszehnjähriger Junge und blickte den beiden sonderbaren Gestalten mit jugendlichem Muthwillen entgegen.*
5. *В Балабола при Кук дойде младеж на седемнадесетина години на име Едидей и го помоли да го вземе със себе си вместо Поре* (Н. Чуковски, „Капитани на фрегати“) – рус. *На Балаболе к Куку подошел мальчик лет семнадцати, по имени Эдидей, и попросил его взять с собой вместо Порэ.*
6. *Те бяха младежи на по осемнайсетина години, с еднакво подстригани коси и еднакви дънки и зелени якета* (И. Попов, „Лутащи се мравки“).
7. *Една от тях – руса, към деветнайсетина годишна, с тази свежа кожа, която само младите притежават, ме погледна въпросително* (Дж. Х. Чейс, „Всичко си има цена“) – англ. *One of them, fair, rising nineteen, with that fresh complexion that only healthy teenagers seem to monopolize, looked inquiringly at me.*

Другаде се отнасят за хора, като в редица случаи изглеждат не намясто, особено в преводни текстове, където в оригинала няма приблизителност, сякаш преводачът е искал да употреби не приблизително, а мъжколично числително:

8. *Изправени пред единайсетина мъже със заканително вдигнати юмруци и заливани от проклятия на маса езици, […] тримата онемели служители на реда стремително продължаваха да се отдалечават назад […]* (Т. Хейердал, „Експедиция Тигрис“) – англ. *Confronted with eleven men raising their fists and roaring in a multitude of languages, […] the three bewildered patrolmen just went on backing away […].*
9. *В един момент бях с дон Хуан, дебелата Горда и шестнайсетина други хора, а в следващия – със сегашната Горда, загледан в някаква замръзнала сцена* (К. Кастанеда, „Дарът на орела“) – англ. *I was for a moment with don Juan, a fat Gorda, and sixteen other people, and the next moment I was with the current Gorda watching a frozen scene.*

Все пак понякога не става дума нито за години, нито за хора:

10. *Четиринайсетина дни след Нова година инженер Марек седеше в работния кабинет на президента Бонди* (К. Чапек, „Фабрика за Абсолют“) – чеш. *Asi čtrnáct dní po Novém roce seděl inženýr Marek v pracovně prezidenta Bondyho.*[5]
11. *Към станцията се приближава рота командоси от СВС. Ще пристигнат след четиринайсетина минути* (М. Райли, „Експлозивно“) – англ. *SAS commandos heading toward this station and they're gonna be here in about fourteen minutes*.
12. *Разтурването на ордена бе станало едва преди осем години, […] а само преди шестнадесетина месеца бяха изгорили Жак дьо Моле на кладата.* (М. Дрюон, „Отровите на короната“) – фр. *La chute de l'Ordre ne remontait qu'à huit ans, […] et il n'y avait guère plus de seize mois que Jacques de Molay était mort sur le bûcher.*
13. *— От осемнайсетина крачки – потвърди Глор* (А. Мирер, „Домът на скитащите“) – рус. *Шагов с восемнадцати, – подтвердил Глор.*

[5] В този случай може би има значение, че 14 дни са равни на точно 2 седмици (и в украинския превод е казано *Тижнів за два*); може обаче и да няма – за другите примери няма подобно обяснение.

14. *Реката, която слизаше от планината се спускаше с оглушителен тътен в долното корито от височина седемдесетина метра.* (Е. Салгари, „Златото на Аляска“) – итал. *Il fiume che scendeva dalla montagna, si precipitava nel bacino inferiore da un'altezza di ben settanta metri, con un rombo assordante.*
15. *Онези от Тюрингия воювали в силите на Атила: пресекли в настъпление и в отстъпление землището на франките, може би тогава извършили свирепостите, които били отмъстени подир осемдесетина години […]* (Х. Л. Борхес, „Постулирането на действителността“) – исп. *Los de Turingia militaban en las fuerzas de Atila: atravesaron, en el avance y en la retirada, los territorios de los francos; cometieron tal vez entonces las atrocidades que fueron vindicadas unos ochenta años después […].*
16. *Отварянето отне деветдесетина минути гъделичкане. Един опитен агент успя да налучка комбинацията, експериментирайки с датите на раждане на семейството на починалия […]* (Т. Кланси, „Реална заплаха“) – англ. *Tickling it open took nearly ninety minutes, but an experienced agent had done it by first experimenting with the birthdays of the deceased's whole family […].*

В преводни текстове приблизителни числителни от втората десетка понякога се появяват при преизчисляване на мерни единици (17 – 18)[6] или поради техническа грешка, ако преводачът е написал *k-на{де|й}сетина* ‘10+*k*±ε’ вместо *k-{де|й}сетина* ‘*k*×10±ε’, 2≤*k*≤9 (19–21):

17. *Останалото почти всичко е плетища; насред площада има съвсем мънички дюкянчета; в тях винаги могат да се видят връзка кравайчета, жена с червена забрадка, шестнайсетина килограма сапун, килограм-два горчиви бадеми […]* (Н. Гогол, „Каляска“) – рус. *В других местах всё почти плетень; посреди площади самые маленькие лавочки; в них всегда можно заметить связку баранков, бабу в красном платке, пуд мыла, несколько фунтов горького миндалю […].*
18. *Чакаха ги деветдесетина метра до сградата, където един британски служител подпечата паспортите им и официално ги поздрави с „добре дошли“ в страната му […]* (Т. Кланси, „Дъга Шест“) – англ. *It was a hundred-yard walk to the reception building, where a British official stamped their passports and officially welcomed them to his country […].*
19. *Засега са само в Кефлавик, на тринадесетина квадратни километра земя, която нашите прадеди и бащи извоювали от скалите и я засели, изтръгвайки с ръце камъните…* (Л. Соучек, „Пътят на слепите птици“) – чеш. *Zatím jsou jen v Keflaviku, na třiceti čtverečních kilometrech půdy, kterou naši pradědové a tátové vyrvali skálám, oseli, odkud odtahali v rukou balvany…*
20. *От голямата врата на палата, която извеждаше в този канал, излязоха тринадесетина войници въоръжени до зъби и напредвайки с помощта на прътове по тесния път, провиращ се между сивите и зловещи стени, плаваха в две лодки, управлявани от много гребци* (Г. Тение, „Мистериите на Венеция“) – фр. *On vit sortir du palais, par l'issue qui débouche sur le canal, une trentaine de sbires armés jusqu'aux dents ; ils entrèrent dans deux grandes barques, pourvues chacune de plusieurs rameurs.*
21. *След два дни гарнизонът на сър Даниъл дотолкова се засили, че той реши да излезе вън от замъка и начело на една дружина от четиринадесетина конници стигна безпрепятствено до самото селце Тънстол* (Р. Л. Стивънсън, „Черната стрела“) – англ. *Two days later Sir Daniel's garrison had grown to such a strength that he ventured on a sally, and at the head of some twoscore horsemen, pushed without opposition as far as Tunstall hamlet.*

Да отбележим, че всички употреби на *деветдесетина* в БНК (11 на брой) са в преводи от английски; в почти половината случаи те съпровождат замяна на мерни единици, но случаите, в които

[6] Да отбележим, че двата примера илюстрират различни ситуации: в първия преводачът с апроксимативa компенсира загубата на точност в превода (защото 1 пуд е 16,38 кг), а във втория сигнализира за известното разминаване на количествата, назовани в превода и в оригинала (100 ярда са 91,44 м), макар че очевидно и оригиналът не претендира за точност.

в оригинала е казано *about ninety*, *ninety-odd* и т. п., са с един повече. Заслужава внимание също, че в 9 случая преводачът е Крум Бъчваров; така една продуктивно образувана лексикална единица се оказва почти особеност на идиолекта на един човек.

3. За паралелния корпус

Българско-украинският корпус (КУБ) се състои от художествена литература, предимно романи, но и известно количество сборници с разкази. Корпусът се дели на 10 приблизително еднакви по обем сектора основно според езика на оригинала: оригинални български (Bg) и украински (Uk) текстове, както и преводи от английски (E1 – от автори от Британските острови, E2 – от автори от САЩ), италиански (It), немски (De), полски (Pl), руски (R1 – от автори „реалисти“, R2 – от автори „фантасти“) и френски (Fr) – по 2 млн. думи (общо на български и украински; по известни причини като правило съотношението е приблизително 53:47). Общият обем на корпуса е 25,4 млн. думи. Всички текстове са подравнени по изречения.[7]

В този корпус бяха издирени всички употреби на български приблизителни числителни и бяха класифицирани и анализирани украинските им съответствия.

4. Българските приблизителни числителни в КУБ

Числителните за приблизително количество в КУБ са 1571.[8] В намаляващ ред на честотата мотивиращите ги числа са 10, 20, 100, 15, 50, 30, 12, 60, 40, 200.

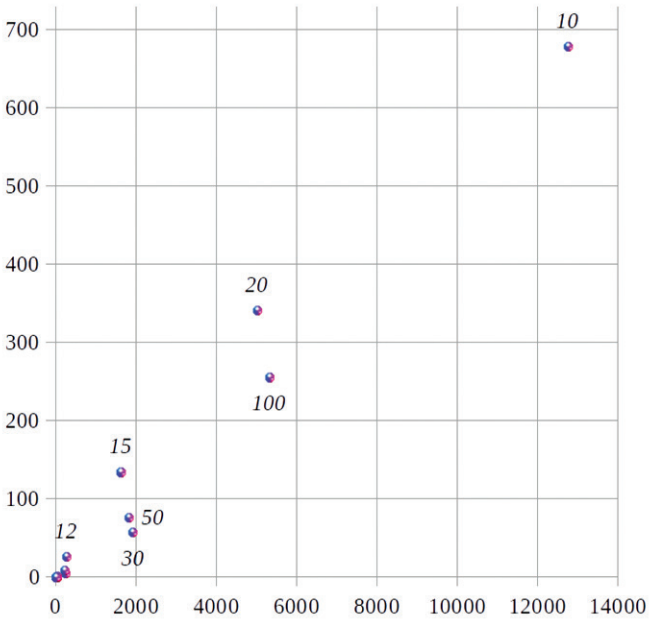

Фигура 1. Сравнение на бройките употреби на числителните за приблизително количество в БНК (→) и в КУБ (↑)

Сравнявайки това подреждане с подреждането им в БНК (Фиг. 1), виждаме, че има известни разминавания: в КУБ *20-ина* се среща доста по-често, отколкото *100-ина* (а не само малко по-рядко, както е в БНК), редът на *15-ина*, *50-ина* и *30-ина* е обратен на реда им в БНК; пак за разлика от БНК в КУБ има повече употреби на *60-ина*, отколкото на *40-ина*, но и двете се срещат твърде малко пъти.

---

[7] Вж. и Сирук, Держански / Siruk, Derzhanski 2013 за създаването и организацията на корпуса.

[8] Тук освен собствено числителните са включени сложните прилагателни с първа част числително за приблизителност, но те са малко (само по една употреба на *десетинагодишен*, *петдесетинагодишен* и *двайсетинаграмов*).

Ето и разпределението по сектори на корпуса:

Таблица 2. Разпределение на числителните за приблизителност по секторите на КУБ

	Bg	**De**	**E1**	**E2**	**Fr**	**It**	**Pl**	**R1**	**R2**	**Uk**	∑
10	161	45	51	75	64	47	50	67	72	38	**670**
20	39	14	21	24	58	27	101	15	31	11	**341**
100	37	21	16	25	45	20	25	24	32	9	**254**
15	6	3	8	6	10	7	78	7	7	2	**134**
50	11	6	6	10	17	10	7	1	5	3	**76**
30	7	6	4	2	14	11	4	5	4	—	**57**
12	2	1	—	2	8	5	3	1	2	1	**25**
60	1	3	1	—	2	1	—	—	—	—	**8**
40	—	2	1	—	1	1	—	—	—	—	**5**
200	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	**1**
∑	**264**	**101**	**108**	**144**	**219**	**129**	**268**	**121**	**153**	**64**	1571

Най-силно впечатление прави, че *десетина* се употребява много по-често от българските писатели, отколкото от които и да било преводачи. Извънредно високата честота на *20-ина* и особено на *15-ина* в полския сектор се обяснява с това, че те често отразяват полското *kilkanaście*, което няма пряк аналог на български (букв. **няколконадесет*). Това е и съществена част от причината за високата относителна честота на тези числителни в този корпус в сравнение с БНК: в КУБ преводите от полски съставят цял сектор, т. е. ⅒ от всички текстове, затова характерните за тях езикови черти са по-видими.[9]

Френският сектор (третият най-богат на апроксимативи) се откроява с особено висока честота на *12-ина* и *50-ина*; в оригиналите на първото в 7 случая от 8 отговаря приблизително числително с *-aine* (5 *douzaine* и по 1 *dizaine* ‘10-ина’ и *vingtaine* ‘20-ина’), а на второто в 10 случая от 11 – *cinquantaine*. Най-малко употреби както на четирите най-чести апроксиматива (*10*, *100*, *20*, *15*), така и на апроксимативи изобщо има в преводите на български от украински.

Често обаче българските преводачи си служат с приблизителни числителни като че ли по инерция, дори ако оригиналът не изразява приблизителност и даже не намеква за нея. В следващия пример форматът на датите, без „г.” след годината на раждането, но с „г.” след годината на смъртта, изглежда специално избран, за да станат точно 30 букви и цифри, както е в немския оригинал; независимо от това преводачката казва *трийсетина*[10]:

22. *Тутакси се залових с една плоча мушелкалк, пришпорих работа и букви и гравирах следния надпис: ¶ АЛОИС КЮФЕР ¶ род. 3.9.1887 – поч. 10.6.1946 г. ¶ Приключих <u>трийсетината</u> букви и цифри за около четири часа, а на тръгване получих според тарифата 13 марки и 50 пфенига.* (Г. Грас, „Тенекиеният барабан“) – *Da nahm ich mir gleich einen Muschelkalk vor, war schnell wieder in der Arbeit und den Buchstaben hinterher, schlug in Keilschrift: Aloys Küfer – geb. 3.9.1887 – gest. 10.6.1946 – war mit den <u>dreißig</u> Buchstaben und Zahlen in knapp vier Stunden fertig und erhielt, als ich ging, laut Tarif dreizehn Mark und fünfzig Pfennige.*

---

[9] От всички сектори на КУБ сектор Pl има най-малка корелация с БНК, а най-висока е корелацията на сектор R2, следван от E1, De и E2.

[10] В украинския превод на романа този текст гласи *«Алоїс Кюфер (нар. 03.9.1887 – пом. 10.6.1946)»*, с водеща нула в записа на деня на раждането, която довежда броя букви и цифри до 30; числото там е точно (*за неповних чотири години впорався з усіма тридцятьма літерами й цифрами*).

В Таблица 2 са включени и 25 употреби на двойка от по-малко приблизително числително и по-голямо точно, като цялата конструкция изразява неточно количество (*десетина-единайсет*, *двайсетина-трийсет*). Те са представени отделно по сектори в по-рехавата Таблица 3.

Таблица 3. Разпределение на числителните за приблизителност в състав на двойка числителни по секторите на КУБ

	Bg	De	E1	E2	Fr	It	Pl	R1	R2	Uk	∑
(10, 11)	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	**1**
(10, 12)	—	—	—	—	1	1	—	1	—	—	**3**
(10, 15)	—	—	—	—	—	—	4	—	2	3	**9**
(15, 20)	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	**2**
(20, 30)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	**1**
(30, 40)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	**1**
(100, 200)	1	—	—	—	—	2	4	1	—	—	**8**

Най-често се срещат *десетина-петнайсет* и *стотина-двеста*, а най-богатият сектор е полският (благодарение точно на тези два израза; първият се среща често, понеже превежда *kilkanaście*, за втория няма особена причина), следван от руския фантастичен (в оригиналите приблизителността навсякъде се подчертава чрез инверсия, напр. *минут десять-пятнадцать*, *метрах в тридцати-сорока*, и така се превежда и на украински – *хвилин десять-п'ятнадцять*, *метрів за тридцять-сорок*).

В украинските паралелни текстове някои от българските изрази за неточно количество нямат съответствия, защото на места някоя част от изречението липсва на единия език или някое количество е изразено с различни мерни единици: *Те достигнаха преди янките градчето Калхун, на десетина километра от Резака || До містечка Калгоун за шість миль від Резаки вони вийшли раніше за янкі* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“). Ако имат, съответствията могат да са точни числа, изразени с числителни имена или с количествени съществителни с евентуални коефициенти; това става в 496 случая. В 953 случая обаче и на украински е изразено неточно количество, което може да стане освен по изредените по-горе начини още и с *(де)кілька* ‘няколко’ или (в четири случая) *безліч* ‘безброй’. Количествената стойност на украинския израз също може да е същата като на българския или да не е. Например всичките 51 съответствия на *30-ина* имат стойност 30 (44 пъти *тридцять* и 7 пъти *три десятки*), а от 116 съответствия на *15-ина* само 39 означават 15 (33 пъти *п'ятнадцять* и 6 пъти *півтора десятка*), останалите 77 имат други стойности (най-много пъти – а именно 62 – се среща *кількадцять*).

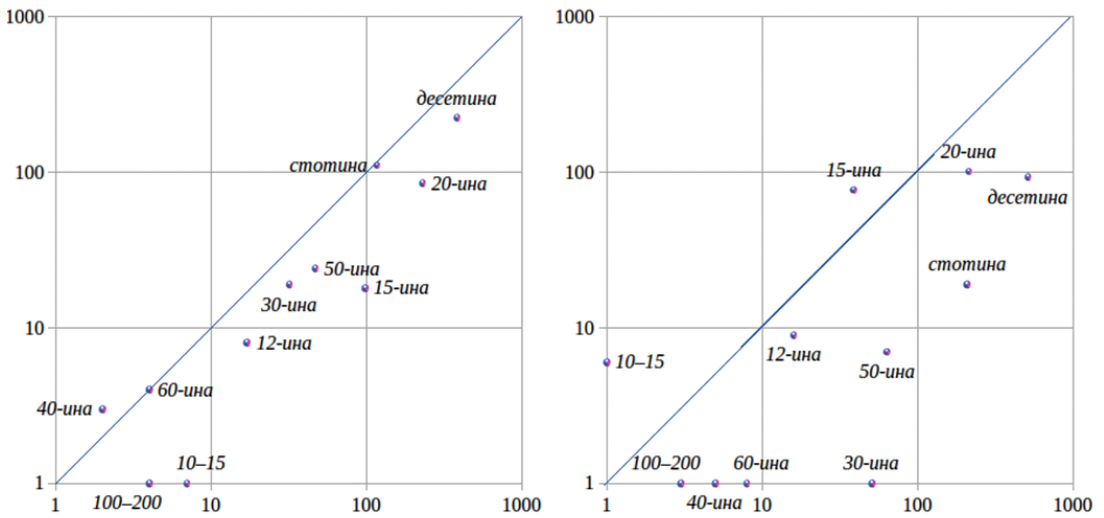

Фигура 2. Украинските съответствия на българските апроксимативи

На лявата графика на Фиг. 2 координатите на всяка точка показват колко пъти на всяко българско приблизително числително отговаря украински неточен (абсцисата) или точен (ординатата) израз. На дясната – колко пъти украинското съответствие има същата (абсцисата) или друга (ординатата) стойност. Скалите са логаритмични, като координатите, равни на 0, са приравнени към 1. Етикетът 10 – 15 се чете *десетина-петна{де|й}сет*, а 100 – 200 – *стотина-двеста*.

Сред честите български приблизителни числителни няма такова, за което украинските съответствия, назоваващи точно число без указание за приблизителност, да не са малцинство[11], но при *стотина* са почти половината – общо 111 (69 пъти *сотня*, 41 път *сто* и 1 път *двісті*) срещу 117, а при *15-ина* са само 18 срещу 98 (в т. ч. 17 пъти *п'ятнадцять* в позиция след съществителното и 2 пъти *десятка півтора*). Споменатото по-горе *15-ина* е нетипичен случай на приблизително числително, чието украинско съответствие по-често няма същата числена стойност; другото е *десетина-петна{де|й}сет*, на което само един път отговаря *десять-п'ятнадцять* срещу един път *десяток-два* и пет пъти *кількадцять*.

Таблица 4. Украинските съответствия на българските едносегментни (горе) и двусегментни (долу) апроксимативи според лексикалната категория

	10	***12***	***15***	***20***	***30***	***40***	***50***	***60***	***100***	∑
числ.	361	19	38	187	44	5	48	6	109	**817**
същ.	202	4	10	57	7	—	22	2	114	**418**
неопр.	44	2	68	71	—	—	1	—	3	**189**
∑	**607**	**25**	**116**	**315**	**51**	**5**	**71**	**8**	**226**	1424

	(10, 11)	***(10, 12)***	***(10, 15)***	***(15, 20)***	***(20, 30)***	***(30, 40)***	***(100, 200)***	∑
числ.	1	2	2	2	1	1	4	**13**
същ.	—	—	1	—	—	—	2	**3**
неопр.	—	—	5	—	—	—	—	**5**
∑	**1**	**2**	**8**	**2**	**1**	**1**	**6**	21

В Таблица 4 числата в трите реда показват колко пъти съответният български апроксимактив има като украинско съответствие бройно числително (*десять*, *десять-п'ятнадцять*, *сто чи двісті*), количествено съществително (*десяток*, *дюжина*, *десяток-два*, *півсотні*, *одна або дві сотні*) или неопределително числително (*декілька*, *кілька*, *кількадцять*, *кількадесят*, *кількасот*).

Вижда се, че *стотина* е единственият апроксимактив, на който по-често отговаря украинско съществително (*сотня*), отколкото числително (*сто*), а дялът на неопределителните числителни (най-вече на *кількадцять*) е най-висок при *15-ина* и при *десетина-15*, по-нисък при *20-ина*, още по-нисък при *десетина* и *12-ина*.

Изводи

Формално между двете системи има осезаеми разлики, но на практика те се изглаждат. Българските приблизителните числителни от 11 до 19 нямат съответствия с аналогична морфемна структура в украински, но от тях с нетривиална честота се употребяват само *12-ина* и *15-ина*, при това на последното – както донякъде и на *десетина* и *20-ина* – нерядко отговаря апроксимативът с обобщена семантика *кількадцять*. Другото по-употребимо приблизително числително от кръгла десетка – *петдесетина* – в редица случаи намира съответствие в *півсотні*.

[11] Сред по-малко честите има един: на *40-ина* отговаря три пъти *сорок* и два пъти *із сорок*, от които един път с адвербиален модификатор (*десь із сорок*) и един път с инверсия (*сольдів із сорок грошей*).

Апроксимативите могат да бъдат стилистичен маркер, който да отличава писателския стил от преводаческия; това се вижда особено от *десетина*, което се среща значително по-често в оригинални, отколкото в преводни текстове. Има значение обаче и езикът на оригинала: *десетина* е особено рядко в преводи от украински; преводите от полски на български са най-богати на апроксимативи (и практически се изравняват с българските оригинали!), а от украински – най-бедни, докато преводите от руски заемат средно положение.

Изграждането на цялостна картина на функционирането на апроксимативите в двата езика предполага разглеждане и на характерните за украинския език начини на изразяване на приблизителна числова квантификация и българските съответствия на техните реализации в паралелния корпус. Това ще бъде обект на отделно изследване.

Цитирана литература / References

Андрейчин и др. 1977: Андрейчин, Л., К. Попов, Ст. Стоянов. *Граматика на българския книжовен език*. София: Наука и изкуство. (Andreychin et al. 1977: Andreychin, L., K. Popov, S. Stoyanov. *Gramatika na bâlgarskiya knizhoven ezik*. Sofiya: Nauka i izkustvo.)

Білодід 1969: Білодід, І. К. (заг. ред.) *Сучасна українська літературна мова: морфологія*. Київ: Наукова думка. (Bilodid 1969: Bilodid, I. K. (zah. red.) *Sučasna ukrajins'ka literaturna mova: morfolohija*. Kyjiv: Naukova dumka.)

Лыткин 1955: Лыткин В. И. (ред.) *Современный коми язык. Часть первая: фонетика, лексика, морфология*. Сыктывкар: Коми книжное издательство. (Lytkin 1955: Lytkin V. I. (ed.) *Sovremennyj komi jazyk. Čast' pervaja: fonetika, leksika, morfologija*. Syktyvkar: Komi knižnoe izdatel'stvo.)

Лыткин 1962: Лыткин В. И. (ред.) *Коми-пермяцкий язык. Введение, фонетика, лексика и морфология*. Кудымкар: Коми-пермяцкое книжное издательство. (Lytkin 1955: Lytkin V. I. (ed.) *Sovremennyj komi jazyk. Vvedenie, fonetika, leksika i morfologija*. Kudymkar: Komi-permjackoe knižnoe izdatel'stvo.)

Пипер и др. 2005: Пипер, П., И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. У редакцији академика М. Ивић. Београд, Институт за српски језик. (Piper et al. 2005: Piper, P., I. Antonić, V. Ružić, S. Tanasić, Lj. Popović, B. Tošović. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. U redakciji akademika M. Ivić. Beograd, Institut za srpski jezik.)

Русинов 1983: Русинов, Р. Числително име. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език, Том 2/ Морфология*. София: Издателство на БАН. (Rusinov 1983: Rusinov, R. Chislitelno ime. – In: *Gramatika na sâvremenniya bâlgarski knizhoven ezik*, Tom 2/Morfologiya. Sofiya: Izdatelstvo na BAN.)

Сирук, Держански 2013: Сірук, О., І. Держанський. Лексичні перекладні еквіваленти в болгарських і українських паралельних текстах. – В: *Українське мовознавство*, № 43/2013, с. 75 – 86. (Siruk, Derzhanski 2013: Siruk, O., I. Deržans'kyj. Leksyčni perekladni ekvivalenty v bolhars'kyx i ukrajins'kyx paralel'nyx tekstax. – In: *Ukrajins'ke movoznavstvo*, No. 43/2013, s. 75 – 86.)

Шакрыл 2015: Шакрыл, Т. П. Об изучении числительных в абхазском языке. – В: Шакрыл, Т. П. *Избранные труды. В пяти томах.* I том. Сухум: АбИГИ, с. 11 – 148. (Šakryl 2015: Šakryl, T. P. Ob izučenii čislitel'nyx v abxazskom jazyke. – In: Šakryl, T. P. *Izbrannye trudy. V pjati tomax.* I tom. Suxum: AbIGI, s. 11 – 148.)

Dehaene, Mehler 1992: Dehaene, S., J. Mehler. Cross-linguistic regularities in the frequency of number words. – In: *International Journal of Cognitive Science*, Vol. 43, No. 1, pp. 1 – 29.

Franks 1995: Franks, S. *Parameters of Slavic Morphosyntax*. New York, Oxford: Oxford University Press.

Krifka 2009: Krifka, M. Approximate interpretations of number words: A case for strategic communication. – In: Hinrichs, E., J. Nerbonne (eds.). *Theory and evidence in semantics*, Stanford: CSLI Publications, pp. 109 – 132.

Mathiassen 1997: Mathiassen, T. *A Short Grammar of Latvian*. Columbus, Ohio: Slavica.

Mendia 2018: Mendia, J. A. Complex Cardinals of Approximation. – In: Bennett, W. G. et al. (ed.), *Proceedings of the 35th West Coast Conference on Formal Linguistics*, Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, pp. 280 – 287.

Solt 2016: Solt, S. Granularity and approximating number pairs. – In: Bar-Asher Siegal E. A. (ed.), *Proceedings of IATL31*, Cambridge, MA: MIT Working Papers in Linguistics, pp. 83 – 100.

Stefanovic 2013: Stefanovic, A. L'approximation par les numéraux en bosniaque, croate, monténégrin, serbe (BCMS). – In: *Revue des études slaves*, Vol. 84/1–2, pp. 203 – 221.

ON APPROXIMATIVE NUMERALS IN BULGARIAN AND THEIR UKRAINIAN COUNTERPARTS

Ivan Derzhanski[a], Olena Siruk[b]
Institute of Mathematics and Informatics – Bulgarian Academy of Sciences [a,b]

iad58g@gmail.com[a], olebosi@gmail.com[b]

Abstract. The category of approximate numeral quantification (approximative) is still insufficiently researched both on a typological scale and in individual languages, in particular Slavic. Here we investigate the uses of Bulgarian approximative numerals of the type *desetina* 'ten or so' or *stotina-dvesta* 'about a hundred or two' in a parallel corpus of Bulgarian and Ukrainian fiction. These numerals have no direct counterparts in Ukrainian, so the lexical units and syntactic constructions which correspond to them and their statistical parameters are of interest for linguistic theory as well as the practice of translation.

Keywords: *approximatives, numerals, corpus-based studies, parallel corpus, Bulgarian language, Ukrainian language.*

Ivan Derzhanski
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev St., bl. 8
1113 Sofia, Bulgaria

Olena Siruk
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev St., bl. 8
1113 Sofia, Bulgaria

КЪМ ВЪПРОСА ЗА КОНЦЕПЦИЯТА НА НЯКОИ ОСНОВНИ ДЕРИВАЦИОННИ ПОНЯТИЯ

Мария Бялдимова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
mbyaldimova@gmail.com

Резюме. Настоящата статия представлява кратък обзор на важни теоретични постановки, свързани с дефинирането и концепцията на някои основни понятия в изследователското поле на българското словообразуване. Въз основа на проучвания, посветени на деривационната проблематика, сме направили подробен анализ на основни работни понятия в словообразуването. Придържайки се към традиционните схващания на българистиката по отношение на тези понятия, сме направили опит в по-обобщен вид да представим същността на коментираните единици.

Ключови думи: *български език, словообразуване, основни понятия*

Предмет на изследване в настоящия труд са някои основни деривационни понятия. Целта ни е да анализираме схващанията, които предлага българистиката по отношение на тези понятия: *основна и производна дума, основа, формант, деривационен тип, деривационна категория, деривационно гнездо, деривационно значение.* Това налага да направим преглед на трудове, посветени на деривационната проблематика (предимно монографични изследвания и основни български граматики).

Проучванията, посветени на словообразуването в българския език, са малко на брой и не във всяко от тях е разгледана същността и спецификата на работните понятия[1].

1. Основна и производна дума

В лингвистичната литература е прието основната дума да се нарича ***непроизводна или мотивираща дума*** (Стоянов / Stoyanov 1977; Андрейчин / Andreychin 1978; Маслов / Maslov 1982; Радева / Radeva 1991; Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999; Радева / Radeva 2007). Непроизводна е, защото не е получена в резултат на словообразувателен процес и има първичен деривационен характер. Мотивираща е, защото от нея чрез различни деривационни процедури се образуват производни лексеми. Тя служи за образуването на производните думи, но не е обект на изследване от страна на съвременното словообразуване, а на етимологията (историческото словообразуване), тъй като нейната семантика може да се проследи в исторически план. Непроизводните думи се споменават в деривационното изследователско поле само във връзка с участието им при образуването на новите производни думи. Същинският обект на изследване в словообразуването е производната дума.

Производни наричаме тези ***думи, които семантично и структурно са мотивирани от основната дума*** (Андрейчин / Andreychin 1944; Маслов / Maslov 1982; Радева / Radeva 1991; Радева / Radeva 2007; Стефанова / Stefanova 2007). Семантичната мотивация на производната дума се изразява във връзка в значенията между основната и производната дума, която връзка е и структурно

[1] Така например в „Словообразуването на българския език. Имена“ (1977) на Ст. Стоянов, „Съвременни словообразувателни процеси. Очерк върху българското словообразуване“ (1983) на Вл. Мурдаров, както и в „Българското словообразуване“ (1987) на В. Радева са представени предимно видовете и същността на деривационните похвати. Основните деривационни понятия като словообразувателен тип, словообразувателна категория, словообразувателно значение и други са коментирани по-детайлно само в някои монографии и цялостни описания на езика (вж. Радева / Radeva 1991; Георгиев / Georgiev 1991; Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999; Аврамова / Avramova 2003; Радева / Radeva 2007, Зидарова / Zidarova 2007, Стефанова / Stefanova 2007).

изразена чрез наличието на общи морфеми, предимно коренни. Именно въз основа на тази семантична мотивираност и морфемна структура на производните думи в съпоставка с основната дума в лингвистичната наука се оформя становището, че от гледна точка на словообразуването лексемите се делят на непроизводни и производни.

По отношение на диференцирането на основната и производната дума много ценна е дефиницията на руския българист Ю. С. Маслов, към която се присъединяваме: „Производна наричаме такава дума, чийто експонент се мотивира, обяснява в съзнанието на езиковия колектив в експонента на друга дума или словосъчетание, които съществуват в същата историческа епоха синхронно, едновременно с дадената дума. Тази друга дума се нарича произвеждаща. За непроизводна се смята онази дума, чийто експонент в съзнанието на говорещите не е мотивиран от експонента на някоя друга дума или словосъчетание, съществуващи едновременно с нея“ (Маслов / Maslov 1982: 80). Според неговото твърдение произвеждаща може да бъде и единица от друг ранг, каквато е словосъчетанието. Авторът подкрепя този възглед, като дава пример с лексемата *машинописка*, мотивирана от словосъчетанието *пиша на машина.*

Като важна особеност на производните думи се изтъква фактът, че те са повече на брой от непроизводните. Във връзка с това Ст. Стоянов акцентува върху следните обстоятелства: първо, от един и същи корен (или от една и съща основа) с помощта на афикси (префикси и суфикси) могат да се образуват различни думи (*рък-а – рък-ав, рък-ав-ица, ръч-ка, ръч-ен, ръчен-ица*); второ, от различни коренни морфеми (или основи) с помощта на един и същи суфикси или префикси могат да се образуват думи от един и същ тип (*буди-тел, води-тел; до-пиша, до-уча*) (Стоянов / Stoyanov 1977: 15).

В. Радева маркира две важни функции на производните думи – комуникативна и номинативна (Радева / Radeva 1991: 7). Приемаме, че това е обща характеристика между основната и производната дума, тъй като и непроизводните лексеми служат за номинация и също са средство за комуникация, а за пресечна точка между тях считаме словообразувателната (мотивиращата) основа, която обуславя семантичната връзка между разглежданите понятия и представлява изходна база за образуването на новите производни думи. Понятието произвеждаща (мотивираща) основа съвпада с концепцията за т.нар. „изходна основа“, термин, въведен от Л. Андрейчин и интерпретиран като „основата на оная дума, от която се извежда според нашето днешно езиково съзнание дадената дума“ (Андрейчин / Andreychin 1978: 79), Казано с други думи, от непроизводната дума се отделя мотивиращата основа, която се включва в изграждането на производната дума и се превръща в словообразувателна единица, която е носител на основното лексикално значение на дериватите.

В деривационните изследвания категорично се утвърждава схващането, че това, по което дериватите (производните думи) се открояват от непроизводните лексеми, е тяхната морфемна структура. От гледна точка на словообразуването структурата на производната дума съдържа две части – *произвеждаща (мотивираща основа)*, носител на основното лексикално значение и с това тя представлява ядро на производната дума, и *словообразувателен формант,* внасящ допълнителна семантика на дериватите (Маслов / Maslov 1982: 81; Андрейчин / Andreychin 1978: 79; Радева / Radeva 1991: 9). Интересно е и становището на Т. Бояджиев за цялостната семантика на производната дума, която той определя като „съвкупност от значенията на съставящите я части и означава предмет чрез установяване на връзка и отношения с друга дума“. Авторът отбелязва, че „една дума е производна само когато в езика има съответната по значение и форма произвеждаща основа“ (Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999: 246). Различието между основната и производната дума се състои в това, че в състава на производната дума е налице деривационен формант, който всъщност е материален носител на словообразувателното значение.

Според традиционното деление на основната дума от гледна точка на морфемната ѝ структура разграничаваме едноморфемна (*път, път, мост*) и многоморфемна (*вода, чудо*) непроизводна дума, т.е. тя съдържа корен и афикс, който обикновено е окончание (флексия), носител на граматично значение (в случая суфикс -а във *вода* показва че лексемата е съществително от женски род, единствено число, а суфикс -о в лексемата *чудо* – съществително име от среден род, единствено число). За разлика от непроизводната дума, която се състои от един корен, производните думи се делят на прости и сложни в зависимост от броя на коренните морфеми. В. Радева отбелязва, че дериватите, свързани структурно и семантично с една произвеждаща дума, са с проста словообразувателна основа (*бегач, отговорник, четец*), докато производните думи с две или повече произвеждащи думи

имат сложна основа, която може да се създаде чрез композиция (*нефтозавод, зърнопроизводство*) (Радева / Radeva 1991: 61). Сложните думи (композитумите) се отличават с двойна, прозрачна семантика, тъй като в изграждането им участват две коренни морфеми.

2. Основа и формант

В езикознанието основата и формантът се определят като съставни части на производната дума. Основата е носител на изходното (произвеждащото, основното) лексикално значение, а формантът внася допълнителна семантика и включва морфемите, изграждащи структурата на производната дума и модифициращи семантиката на основата.

В лингвистичната литература терминът „основа“ може да се интерпретира от словообразувателна, структурна, семантична и морфологична гледна точка. Прието е с него да се означава ***онази част на думата, която остава, след като се отстранят определителният член и окончанието, и е носител на основното лексикално значение на думата (от семантична гледна точка), най-важният градивен елемент в производството на лексеми (от словообразувателна гледна точка) и основен компонент при изграждането на граматичните форми на думата (от формообразувателно гледище)*** (*написа-хме, преподавател-и-те, град-ове-те)* (Попов / Popov 1941: 51; Андрейчин / Andreychin 1947: 42; Андрейчин и др. / Andreychin et al. 1953: 177; Стоянов / Stoyanov 1977: 11; Стоянов / Stoyanov 1983: 27; Стефанова / Stefanova 2007).

Л. Андрейчин дефинира понятието основа по следния начин: „Прието е постоянната част на думата да се нарича основа, независимо от това, дали в нея се съдържа само корен или съчетание от корен и други словообразувателни елементи (префикси и суфикси)“. Т.е. в зависимост от броя на морфемите словообразувателната основа може да бъде едноморфемна (например *път*-), състояща се само от корен, или многоморфемна (например *писа*-), съдържаща корен и суфикс. (Андрейчин / Andreychin 1978: 78). *Писател* (освен лексема) също е многоморфемна основа за образуването на прилагателното име *писател-ски*.

От гледна точка на словообразуването основите се делят на непроизводни и производни, а произвеждаща основа се разглежда като отделно понятие. Интересно по този въпрос е становището на Т. Бояджиев: „Произвеждащата основа не е особена разновидност на основите. Терминът „произвеждаща основа“ посочва единствено словообразувателната роля на основата, а не морфологичните ѝ свойства. Произвеждащата основа е общата част на производните и произвеждащите думи, изграждащата ядрото на производната дума, обуславяща нейната семантика“ (Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999: 246).

С оглед на деривационната теория и в рамките на словообразувателния процес делението на основите на първични, вторични, третични и пр. е класическо (вж. напр. Попов / Popov 1941; Андрейчин и др. / Andreychin et al. 1947; Стоянов / Stoyanov 1977). Например *пис-а* е първична, защото е образувана от корен *пис*- и суфикс *-а*; *писа-тел* е вторична, защото е образувана от първичната основа *писа*- и суфикс *-тел*, *писател-ски* е третична и пр.

Формантът е друга важна част на производната дума. В най-общото си значение формантите са представени в лингвистичната литература като ***словообразувателни средства (морфеми), използвани при изграждането на производните думи*** (Личева, Дачева / Licheva, Dacheva 2012: 91; Радева / Radeva 1991: 62 – 71). Смята се, че чрез форманта физически се реализира словообразувателното значение на производната дума и това става, след като той се добави непосредствено след произвеждащата основа. Изтъква се и фактът, че формантите са градивен елемент в състава на производната дума, а това показва, че по своята функция те са свързани с деривационните морфологични начини за образуването на нови лексеми (Радева / Radeva 1991; Аврамова / Avramova 2003; Радева / Radeva 2007). В морфемната структура на производната дума те са отличителен маркер при съпоставянето ѝ с морфемната структура на непроизводната дума.

При изясняване на същността на словообразувателния формант И. С. Улуханов се аргументира със словообразувателната мотивация на думите и го определя като „най-малкото във формално и семантично отношение словообразувателно средство (средства) измежду средствата, чрез които дадена дума се отличава от думите, които се намират с нея в отношение на мотивация“ (цит. по Радева / Radeva 1991: 63). Различна е интерпретацията на обема от морфеми, изграждащи форманта. Според В. Радева в съдържанието на понятието формант се включват само словообразувателните морфеми

(префикс, суфикс, интерфикс, конфикс), но пък уточнява, че става дума за „словообразувателен“ формант (Радева / Radeva 1991: 63; Радева / Radeva 2017: 195), т.е. авторката е стеснила съдържанието на по-общата концепция за форманта като сбор от лексикални и граматични некоренни морфеми (напр. Маслов / Maslov 1982; Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999; Зидарова / Zidarova 2007).

Успоредно с термина „формант“ в словообразуването се използва и терминът „форматив“ за означаването на словообразувателните средства, с помощта на които се изгражда производната дума. Например формативът се разбира като „минимална граматична единица в езика (морфема)“ (превод мой – М. Б.) (Richards, Platt 1992: 144). Това разбиране поставя форматива много близо до схващането за флексия, която също е минимална граматична морфема. До същия термин прибягва и Ю. С. Маслов, който обаче говори за „словообразувателен форматив“, разбирайки го като „специфичната част, по наличието на която производната дума се отличава от съответната произвеждаща основа“ (Маслов / Maslov 1982: 81).

Други автори използват форматив в смисъл на „граматичната морфема или сбора от задпоставените граматични морфеми в синтетичната словоформа. В думата *робски* формативи в нейните словоформи са: *-и, -а, -о, -ият, -ата, -ото, -ите*“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 19), т.е. авторът разбира под форматив онези морфеми в състава на производната дума, които се отнасят до нейните граматични (морфологични) категории, съвкупността от флексии.

Термините „формант“ и „форматив“ имат общ корен *form-* с латински произход, който означава *форма, чертеж, оформям.* Вероятно и това е причината за конкуренцията между двете понятия в словообразувателното поле. В монографичните изследвания, посветени на деривационната проблематика, се използва по-често понятието формант. Към тази терминологична практика ще се придържаме и ние, разбирайки понятието формант като ***съвкупността от деривационни некоренни (пред- и задпоставени) морфеми (префикси и суфикси), които модифицират семантиката на производната дума.***

3. Деривационен тип

Словообразувателният тип се интерпретира като основна единица в йерархията на деривационната система. Под „деривационен тип“ разбираме ***модела или схемата (формулата), по която се образуват новите производни думи*** (Радева / Radeva 1991; Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999; Аврамова / Avramova 2003; Зидарова / Zidarova 2007; Радева / Radeva 2007).

За словообразувателен тип В. Радева дава следната дефиниция: „формално-семантичната схема за построяване на думи, абстрахирана от конкретните лексикални единици, характеризираща се с общност на: а) структурния показател, отличаващ мотивираните от мотивиращите думи; б) мотивиращите думи като части на речта; в) семантичното отношение на мотивираната дума към мотивиращата (словообразувателното значение)“ (Радева / Radeva 1991: 17). Структурният показател всъщност е словообразувателният формант, който внася словообразувателното значение, характерно за производната дума и отличаващо я от непроизводната (мотивиращата) дума, която, от своя страна, се отнася към определена част на речта. Подобно е и тълкуването на разглежданото понятие на Цв. Аврамова: „основна структурна единица, която се характеризира с признаците: тъждество на словообразувателното значение; тъждество на лексикограматичния клас на мотивиращата единица (произвеждащата основа); тъждество на словообразувателния формант“ (Аврамова / Avramova 2003: 24). Под тъждество на словообразувателния формант авторката има предвид определен афикс, който отнася производната дума към определен словообразувателен похват (афиксация, композиция и т.н.). Отбелязването на форманта в морфемната структура на деривационния тип е важно и по отношение на въпроса за принадлежността на лексемите към дадена част на речта, както и във връзка с определянето на деривационния способ, който е използван при образуването на лексемите. Например към един и същ деривационен тип се отнасят съществителните имена *оскъдица, безредица, размирица*, тъй като те са образувани от прилагателните имена *оскъден, безреден, размирен* и означават отвлечен признак. За формирането им е използван суфикс -ица (словообразувателен формант), чрез който се установява, че словообразувателният начин в случая е афиксация. Приемаме, че морфемната структура на производната дума е и материалният изразител на нейната семантика, а деривационният тип е образец или модел, който показва по какви закономерности се построява тази структура.

Като синоним на деривационен тип се използва и понятието деривационен модел (Радева / Radeva 1991: 16; Радева / Radeva 2007: 34). Но някои автори разграничават двете понятия. Например Ст. Георгиев дава следната дефиниция: „Словообразувателният тип се обединява от даден формант, който изразява едно обобщено значение при съчетаване с определен категориален клас образуващи (първични) основи“ (Георгиев / Georgiev 1991: 37). За да потвърди концепцията си за деривационния тип, авторът се аргументира със съпоставка между лексеми, образувани със суфикс -ец със семантика „деятел към основи на глаголи“, и други типове със същия суфикс, участващ обаче в изграждането на думи от други части на речта, например от съществителни и прилагателни (*стрелец, габровец, мъдрец*) (Георгиев / Georgiev 1991: 37). Словообразувателния модел обаче авторът представя като по-абстрактна в сравнение със словообразувателния тип единица: „Словообразувателният модел е абстрахиран аналог на съществуващи словообразувателни структури, на словообразувателните типове или редове[2] и обобщава закономерности на процеса като предписание за обяснение на производните думи и за образуване на нови или използуване на определен потенциал от първични основи и отношение на съчетаване с формантите, за конкретно формално експониране на производната лексоформа“ (Георгиев / Georgiev 1991: 37). Казано с други думи, авторът разбира деривационния модел като синоним на образец. Това се подразбира от примерите, които той дава: модел или образец на словообразувателния тип на съществителни имена, образувани чрез суфикс -ар от други съществителни, модел на словообразувателния ред за професионална дейност на лице при съществителни имена за лица и др. (Георгиев / Georgiev 1991: 37). Цв. Аврамова също разграничава понятията деривационен тип и деривационен модел, като отбелязва, че конкретната физическа реализация на форманта от словообразувателния тип определя вида на словообразувателния модел и е на мнение, че „отделните словообразувателни форманти оформят отделни словообразувателни модели в рамките на даден деривационен тип“ (Аврамова / Avramova 2003: 25). В подкрепа на това становище Цв. Аврамова дава следния пример: съществителни имена от деривационната категория nomina agentis, каквито са лексемите *авариец, призовкар, кортаджия, бъгист*, принадлежат към един и същ словообразувателен тип, чиято обща семантика може да се перифразира „вършител на действие, включено към обект“, въпреки че са образувани с различни суфикси (Аврамова / Avramova 2003: 25). Може да се каже, че авторката представя диференцирането на двете понятия спрямо деривационната категория и отделя едно общо деривационно значение за лексеми от няколко деривационни типа. За образуването на всеки тип се използват различни афикси в рамките на една словообразувателна категория. Различните афикси, от своя страна, изграждат деривационния модел.

М. Стефанова също коментира термина „деривационен тип“, но влага по-различно съдържание в него в сравнение с други автори: „Словообразувателният тип е ред от словообразувателни двойки, обединени както от словообразувателно значение, така и от едни и същи формални изразители“ (Стефанова / Stefanova 2007: 128). Примерите, които авторката привежда в подкрепа на становището си, са следните: в отношение на словообразувателна опозиция тя разглежда лексеми от като *пиано – пианист, машина – машинист, танк – танкист, трактор – тракторист* със словообразувателно значение „предмет и боравещ с този предмет“ и формален изразител суфикс -ист (Стефанова / Stefanova 2007: 128). Формалният изразител (в случая суфикс -ист) на словообразувателното значение се отнася до производната, а не до основната (мотивиращата дума), а деривационното значение е характерно предимно за производната дума. Макар и между всички деривационни понятия да съществува взаимовръзка, деривационната двойка йерархично се доближава най-много до деривационното гнездо, защото се състои от лексеми – основна и производна, които, от една страна, са първите единици в състава на словообразувателното гнездо, а от друга страна, се намират в отношение на опозиция мотивираща дума – мотивирана дума. В традиционните изследвания, посветени на въпросите за деривационните понятия, словообразувателния тип (най-малка единица в йерархията на словообразувателната система) се намира в опозиция със словообразувателната категория (най-голямата, най-обобщаващата единица в йерархията на деривацията).

---

[2] Словообразувателният ред се интерпретира от автора като „парадигматични словообразувателни единици, свързани с въпроса за синонимията и антонимията на формантите и тяхното съчетаване с основи, принадлежащи към определена част на речта, като по този начин се формира деривационният тип“ (Георгиев / Georgiev 1991: 37). Авторът обаче не е привел примери, за да подкрепи и изясни становището си за това понятие.

Важен момент за изясняването на същността и спецификата на деривационния тип са и неговите разновидности[3] – модификационен, мутационен и транспозиционен тип. В. Радева първа диференцира понятията **модификация, мутация** и **транспозиция** и ги поставя и интерпретира в рамките на деривационния тип. Т. Бояджиев обаче ги поставя в рамките на деривационното значение. Вероятно това се дължи на постановките за ролята на форманта, участващ както в изграждането на деривационните типове, така и интерпретиран като материална единица при формирането на деривационното значение.

4. Деривационна категория

В йерархията на словообразувателната система деривационната категория е представена като ***най-абстрактното и обобщено понятие, изградено от деривационни типове, което се състои от класове лексеми с подобна словообразувателна и лексикална семантика*** (Радева / Radeva 1991; Аврамова / Avramova 2003; Зидарова / Zidarova 2007; Радева / Radeva 2017). За градивни единици на деривационната категория се считат словообразувателните типове. В. Радева съпоставя двете понятия в рамките на деривационното поле, като взема под внимание релацията *нисша – висша* единица (Радева / Radeva 1991: 13 – 15). Деривационната категория изразява най-общите и съществените признаци на обединените в нея деривационни типове. Например словообразувателната категория nomina patientis (съществителни имена за резултат и обект на действието) обхваща словообразувателните типове с мотивираща основа глагол плюс суфиксите -иво (*вариво, плетиво*), -ние (*название, признание*), -ък (*подарък, отпадък*) и пр. Словообразувателните категории конкретизират по-общите значения „предметност“ и „признаковост“, като се съобразяват със съществуващите части на речта. Производните думи се обособяват според семантичните си особености „признаковост“ и „предметност“. Думите, които означават предмети, се оформят като съществителни имена. Глаголите, прилагателните имена и наречията изграждат признаковата категория, като глаголите означават действия, процеси, състояние, прилагателните – признаци на предмети, наречията – признаци на действия или др. признаци (*мисля бързо, говоря умно, детски невинно*) (Радева / Radeva 2017: 194).

За назоваването на словообразувателната категория Ст. Георгиев използва друг термин – словообразувателно поле. Това се потвърждава от съдържанието, което авторът влага в концепцията за това понятие: „Словообразувателното поле включва морфемите в думите от една и съща част на речта, образувани по един и същи начин и притежаващи едно и също типово словообразувателно значение, например съществителни имена за деятел, за произход, за прозвища; глаголи за дейност, за състояние и др.“ (Георгиев / Georgiev 1991: 36). Деривационните типове в състава на деривационната категория показват използването на един общ за образуването на производните думи словообразувателен способ, както в случая с примерите по-горе е използвана суфиксация. По същия начин nomina instrumenti е словообразувателна категория, която обединява деривационните типове под общата семантика „предмети, вършители или носители на определено действие“, посочена от глагол, който е мотивираща основа в производните думи от този тип.

5. Деривационно значение

Деривационното значение разбираме като ***обобщен вид семантика на производната дума, обусловена от наличието на словообразувателния формант*** в морфемната структура на дадена лексема (Радева / Radeva 1991; Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999; Аврамова / Avramova 2003). Всеки формант внася специфично значение в семантиката на производната дума: например суфикс -ище в лексеми като *леговище, читалище, училище, стълбище* внася деривационно значение

---

[3] Теоретичните постановки за видовете деривационни типове са подробно представени в някои монографични изследвания на В. Радева (вж. Радева / Radeva 1987; Радева / Radeva 1991; Радева / Radeva 2007; Радева / Radeva 2017), както и в трудове на Т. Бояджиев, В. Зидарова (вж. Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999; Зидарова / Zidarova 2007), поради това в настоящото изследване няма да ги Семантичните подгрупи на десубстантивните глаголи със суфикс -ира са най-добре обособени и представени от В. Радева (Радева / Radeva 1987: 132 – 134).коментираме.

„девербални или десубстантивни съществителни имена, които означават място, предназначено за извършване на действие, посочено от мотивиращия глагол или мотивиращото съществително име“; деривационното значение на прилагателни имена със суфикс -лив (*приказлив, мълчалив, бодлив*) е „склонен към някакво действие, което е посочено от мотивиращ глагол“; суфикс -ира внася деривационно значение „десубстантивни глаголи за означаване на материал или вещество“ в лексеми като *банкирам, индексирам, лакирам*, но същият суфикс може да изразява и друго деривационно значение, например „десубстантивни глаголи за посочване на даден предмет, резултат от действие“, както е при лексемите *планирам, проектирам, групирам*[4] и др. Деривационно значение изразяват и префиксите: под- (*подсъзнание, подгрупа, подсистема*) – „десубстантивни съществителни имена, изразяващи отношение на подчиненост или близост, означена от произвеждащото съществително име“; деривационното значение на глаголи с префикс от- (*отделям, отлитам*) е „глаголи за означаване на действие в обратна посока“ и пр.

В. Радева ясно подчертава, че за словообразувателно значение можем да говорим само при производните думи, в чиято структура се отделя формален компонент, носител на това значение (Радева / Radeva 1991: 40), т.е. в случая това е деривационният формант. Словообразувателното значение, което формантът внася в семантиката на производната дума, се реализира при съчетаването му с произвеждащата основа, свързана семантично с мотивиращата дума. Материално (физически) словообразувателното значение се изразява чрез словообразувателния формант.

Често дериватолозите съпоставят словообразувателното значение с лексикалното и граматичното значение на думите. Т. Бояджиев например го представя като понятие, заемащо междинно положение между лексикалното и граматичното значение. Деривационното значение не е носител на основната семантика на думата, каквото е например лексикалното, а в сравнение с граматичното значение, деривационното значение се отнася до по-малко на брой думи от определен граматичен клас (Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1999: 249).

Ст. Георгиев също диференцира словообразувателното значение от лексикалното по следния начин: „За разлика от лексикалното значение то не е индивидуално, а изразява отношението между форманта и първичната основа на думите от един и същи тип. То е значение на словообразувателния тип и се свързва с определен формант, като значение на форманта, произтича от непосредствено съчетаване на основата и форманта и се опира на това непосредствено отношение, без да отразява цялостното значение на производната дума“ (Георгиев / Georgiev 1991: 37).

Цв. Аврамова разграничава деривационното значение от лексикалното по качество и степен на абстракция, като отбелязва, че деривационното значение се отнася до целия словообразувателен тип, т.е. има категориален, а не индивидуален характер и винаги се абстрахира от лексикалните значения на конкретните словообразувателни основи (Аврамова / Avramova 2003: 30 – 31). Например: словообразувателното значение на лексемата *ботевградчанин* е внесено от суфикс -чанин и означава „съществително име за номинация на лица, характеризирани според тяхното местожителство“, отнася се към деривационната категория nomina attributiva (названия на носители на признак), а лексикалното значение е „лице, което е родено или живее в Ботевград“; деривационното значение „съществително име за номинация на предмети, които са предназначени за извършване на някакво действие, означено от мотивиращ глагол“ на думата *светилник* се дължи на суфикс -лник и се отнася до словообразувателната категория nomina instrumenti (съществителни за оръдие на действието), а лексикалните значения на тази дума са: 1. Свещник, предмет за светене; 2. Прен. Източник на светлина, просвета. Словообразувателното значение се отъждествява със значението на афикса (форманта) като негов материален носител и като особен тип отношение между изходната дума и дериватите.

6. Деривационно гнездо

Деривационно гнездо наричаме ***сродните думи или съвкупността от еднокоренни лексеми, които са подредени в един период от време и в зависимост от отношенията на производност между тях*** (Радева / Radeva 1991; Радева / Radeva 2007). Казано с други думи, всяка производна

[4] Семантичните подгрупи на десубстантивните глаголи със суфикс -ира са най-добре обособени и представени от В. Радева (Радева / Radeva 1987: 132 – 134).

дума заема точно определена позиция в словообразователното гнездо, а общата коренна морфема обуславя семантичното единство на лексемите в рамките на гнездото. Чрез връзката между производяща дума и производната дума се образува словообразователна двойка: *чета – четец, нося – носител, водя – водач* и т.н. С термина „словообразователна двойка“ се назовават ***най-малките градивни единици (лексеми) на словообразователното гнездо, които се намират в отношение на мотивация*** (Радева / 1991: 19). Ст. Георгиев отбелязва, че словообразователното гнездо обединява производните думи на „формално-етимологична основа, според общността на корените и многопосочната производност, независимо от категориалния клас на производните, принадлежащи към различни части на речта“ (Георгиев / Georgiev 1991: 36). Авторът смята за стойностни проучванията, посветени на словообразователното гнездо, като изтъква факта, че именно такъв тип изследвания дават възможност да се видят в парадигма и непроизводните думи, които са първични и мотивиращи спрямо други сродни думи в гнездото. Така се откроява основата на непроизводната дума. Ст. Георгиев изтъква и факта, че гнездото най-добре очертава отношенията на производност в словообразователните двойки – първична и производна дума (Георгиев / Georgiev 1991: 36). М. Стефанова разглежда деривационната двойка като единица, първа и най-проста в йерархията на словообразователния механизъм (Стефанова / Stefanova 2007: 127). Според нея като синоним на словообразователната двойка може да се използва понятието словообразователна опозиция. Това становище авторката аргументира като съпоставя семантичното различие между двата члена на опозицията, което може да бъде възпроизведено (повторено) и в други словообразователни двойки, например: *сол – сол**я**, лов – лов**я**, мор – мор**я***; *лет**я** – лет**ец**, лов**я** – лов**ец*** и др.

Направените наблюдения върху концепцията за деривационните понятия показва, че в йерархично отношение за най-висша и абстрактна единица може да се приеме деривационната категория, а деривационният тип – като най-малък структурен елемент на словообразуването. Взаимната връзка между тези две единици се аргументира от релацията *разред – подразред*, тъй като словообразователната категория е изградена от словообразователни типове. Деривационните типове и деривационните гнезда, от своя страна, са по-висши единици в сравнение със словообразователното значение и словообразователния формант. Връзката между понятията деривационно значение и формант е подобна на тази между семантика на думата – (морфемна) структура на думата, т.е. съпоставката се основава на отношението *идеална страна – материална страна* на думата, защото физически изразител на словообразователното значение са формантите, както морфемната структура е материалната страна на значението на думата. Отношенията и йерархията между отделните деривационни понятия очертават системния характер на словообразуването.

Цитирана литература / References

Аврамова 2003: Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век.* София: Херон Прес. (Avramova 2003: Avramova, Tsv. *Slovoobrazuvatelni tendentsii pri sashtestvitelnite imena v balgarskia i cheshkia ezik v kraya na XX vek*. Sofia: Heron Pres.)

Андрейчин и др. 1947: Андрейчин, Л., Н. Костов, Е. Николов. *Българска граматика. Помагало за езиково обучение в гимназиите.* София: ДИ при Министерството на Народното просвещение. (Andreychin et al. 1947: Andreychin, L., N. Kostov, E. Nikolov. *Balgarska gramatika*. *Pomagalo za ezikovo obuchenie v gimnaziite*. Sofia: DI pri Ministerstvoto na Narodnoto prosveshtenie.)

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика.* София: Хемус. (Andreychin 1944: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus.)

Андрейчин и др. 1953: Андрейчин, Л., К. Попов, М. Иванов. *Съвременен български език. Учебник за I курс на учителските институти.* София: Народна просвета. (Andreychin et al. 1953: Andreychin, L., K. Popov, M. Ivanov. *Savremenen balgarski ezik. Uchebnik za I kurs na uchitelskite instituti*. Sofia: Narodna prosveta.)

Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство. (Andreychin 1978: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Бояджиев и др. 1999: Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език.* София: ИК „Петър Берон“. (Boyadzhiev et al. 1999: Boyadzhiev, T. Iv. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: IK „Petar Beron“.)

Георгиев 1991: Георгиев, Ст. *Българска морфология.* Велико Търново: Абагар. (Georgiev 1991: Georgiev, St. *Balgarska morfologiya*. Veliko Tarnovo: Abagar.)

Зидарова 2007: Зидарова, В. *Български език. Теоретичен курс с практикум.* Пловдив: Контекст. (Zidarova 2007: Zidarova, V. *Balgarski ezik. Teoretichen kurs s praktikum.* Plovdiv: Kontekst.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.)
Личева, Дачева 2012: Личева, А., Г. Дачева. *Кратък речник на литературните и лингвистичните термини.* София: Колибри. (Licheva, Dacheva 2012: Licheva, A., G. Dacheva. *Kratak rechnik na literaturnite i lingvistichnite termini*. Sofia: Kolibri.)
Маслов 1982: Маслов, Ю. *Граматика на българския език.* София: Наука и изкуство. (Maslov 1982: Maslov, Iu. *Gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Мурдаров 1983: Мурдаров, В. *Съвременни словообразователни процеси. Очерк върху българското словообразуване.* София: Наука и изкуство. (Murdarov 1983: Murdarov, V. *Savremenni slovoobrazuvatelni protsesi*. *Ocherk varhu balgarskoto slovoobrazuvane*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
Попов 1941: Попов, Д. *Българска граматика.* София: Хр. Г. Данов. (Popov 1941: Popov, D. *Balgarska gramatika*. Sofia: Hr. G. Danov.)
Радева 1987: Радева, В. *Българското словообразуване.* София: УИ „Климент Охридски“. (Radeva 1987: Radeva, V. *Balgarskoto slovoobrazuvane*. Sofia: UI „Kliment Ohridski“.)
Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Radeva 1991: Radeva, V. *Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производната дума.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnata duma*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)
Радева 2017: Радева, В. *Българска лексикология и лексикография.* София: Изток-Запад. (Radeva 2017: Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofia: Iztok-Zapad.)
Стефанова 2007: Стефанова, М. *Съвременен български език. Фонетика и морфология.* Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. (Stefanova 2007: Stefanova, M. *Savremenen balgarski ezik. Fonetika i morfologiya.* Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.)
Стоянов 1977: Стоянов, Ст. *Словообразуването в българския език. Имена.* София: Народна просвета. (Stoyanov 1977: Stoyanov, St. *Slovoobrazuvaneto v balgarskiya ezik. Imena*. Sofia: Narodna prosveta.)
Стоянов 1983: Стоянов, Ст. (ред.). *Граматика на съвременния български книжовен език.* Том II. София: Издателство на БАН. (Stoyanov 1983: Stoyanov, St. (red.). *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* Tom II. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Richards, Platt 1992: Richards, J., J. Platt. *Longman dictionary of language teaching and appled liguistics*. Essex: Longman, 1992.

ON THE CONCEPTUALISATION OF SOME BASIC DERIVATIVE CONCEPTS

Maria Byaldimova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
mbyaldimova@gmail.com

Abstract. This article is a brief overview of important theoretical conception related to the definition and concept of some basic terms in the research field of Bulgarian word-formation. Based on research dedicated to derivation questions, we made a detailed analysis of basic working concepts in word-formation. Standing by the traditional conceptions of Bulgarian studies regarding these terms, we made an attempt to present the character of the commented units in a more generalized form.

Keywords: *Bulgarian language, word-formation, basic concepts*

Maria Byaldimova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24, Tsar Asen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БОЛГАРСКИХ, ПОЛЬСКИХ И РУССКИХ ГЛАГОЛОВ (VERBA COGITANDI I VERBA SENTIENDI)

Юлия Мазуркевич-Сулковска
Лодзинский университет (Польша)
julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl

Резюме. Целью статьи является представление результатов работ над обширным проектом „Синтаксические свойства глаголов как база для их интегрированного лексикографического анализа (в польско-болгарско-русской сопоставительной перспективе)“. В проекте были исследованы два класса глаголов (ментальные и эмотивные) в трёх славянских языках. Кроме презентации взаимного влияния между семантическим и синтаксическим уровнями предложений, ядром которых являются глаголы анализируемых классов, представлены также основные положения двух словарей с семантико-синтаксическими характеристиками глаголов.

Ключевые слова: *славянские языки, сравнительный анализ, экспликативный синтаксис, лексикография*

Целью статьи является представление результатов работ исследовательского коллектива в составе Малгожата Корытковска (руководитель), Александр Киклевич, Юлия Мазуркевич-Сулковска и Агнешка Заторска, который в течение нескольких лет занимался реализацией научного проекта „Синтаксические свойства глаголов как база для их интегрированного лексикографического анализа (в польско-болгарско-русской сопоставительной перспективе)“. Основные задачи исследования и избранная научная концепция были представлены Малгожатой Корытковской в статье „О проявлениях семантико-синтаксических характеристик глаголов классов verba cogitandi и verba sentiendi (на примере болгарского, польского и русского языков)“, опубликованной в 2018 году в журнале „Съпоставително езикознание“ (Корытковска / Korytkowska 2018). Результатом закончившихся в 2019 году работ стала трёхтомная монографическая серия „Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi)“, состоящая из обширной монографии и двух словарей с семантико-синтаксическими характеристиками двух классов русских, польских и болгарских глаголов – verba cogitandi (ментальные глаголы) и verba sentiendi (эмотивные глаголы) (Киклевич и др. / Kiklewicz et al. 2019). Основной целью авторов данной разработки было определение взаимного влияния между семантическим и синтаксическим уровнями предложений, ядром которых являются глаголы анализируемых классов в трёх славянских языках, принадлежащих к трём различным языковым группам – восточнославянской (русский), западнославянской (польский) и южнославянской (болгарский).

Исследование было проведено согласно модели экспликативного синтаксиса и предикатно-аргументной структуры предложения, основанной по принципу модели С. Кароляка (Кароляк / Karolak 1984), согласно которой основой языковой конфронтации должно быть определение языка-посредника (*tertium comparationis)*, элементами которого будут релевантные с точки зрения грамматических процессов семантические единицы. Хотя С. Кароляк считал, что единственной процедурой, позволяющей определить количество аргументных позиций в предложении, является декомпозиция его смысла, он осознавал также факт, что „декомпозиция предикативных смыслов требует наличия тщательным образом разработанного аппарата семантического анализа и часто оценивается как субъективный процесс“ (Кароляк / Karolak 1984: 54-55). Представленное в монографии исследование базируется на предикатно-аргументной модели, основой которой является уровень так называемой пропозициональной структуры. На следующем этапе определяется базовая структура предложения, в которой реализованы все аргументные позиции. Индивидуальные характеристики каждого предиката (в данном случае глагола) определяются всеми допустимыми структурами предложения, являющимися модификациями базовой структуры.

Огромное богатство глаголов в языке склонило авторов к ограничению объёма анализируемого материала, при этом принято, что ограничительные критерии должны иметь семантический характер. Поэтому материальной базой для исследования стали два семантических класса глаголов, выступающие в функции предикатов в формируемых ими синтаксических структурах. Авторами учтено по ок. 600 глаголов для каждого из анализируемых языков (ок. 300 ментальных и столько же эмотивных). В классе verba cogitandi главной семантической единицей является предикат знания, представленный такими глаголами, как польск. *wiedzieć*, болг. *зная*, русск. *знать*, а также, напр., польск. *myśleć*, *że…*; болг. *мисля, че…*; русск. *думать, что….* Анализируемые предикаты всегда открывают аргументную позицию для предметного аргумента x, относящуюся к субъекту, которому присуще состояние знания. Второй обязательной аргументной позицией в структуре данных предикатов является пропозициональный аргумент q, относящийся к содержанию суждения субъекта x. Среди глаголов данного класса выделяется достаточно продуктивный тип трёхместных предикатов, представляющих сложные мыслительные операции типа альтернатива или подытоживание и т. п.

В классе глаголов класса verba sentiendi (эмотивных) базовой семантической единицей является предикат *чувствовать*. Он открывает место для обязательной аргументной позиции, определяющей субъекта, так называемого „локализатора чувства“, а также для позиции пропозиционального аргумента, определяющего причину / источник данного чувства. Следует отметить, что к данному классу принадлежат исключительно предикаты, относящиеся к психическим состояниям, не учтены в нём названия физических ощущений. Предикаты данного класса в своём абсолютном большинстве имеют двухаргументную семантическую структуру P (x, q) и, в отличие от ментальных глаголов, для них не характерно большое разнообразие типов предикатно-аргументных структур. Среди эмотивных глаголов, однако, отчётливо выделяется группа двухаргументных глаголов с двумя предметными аргументами – P (x, y). Это прежде всего глаголы, выражающие любовь, напр. польск. *kochać*; болг. *обичам*; русск. *любить*. Одной из проблем во время работ с данным классом было определение границ между обязательными и необязательными позициями синтаксических компонентов, так как в семантическую структуру эмотивных предикатов включено значение причины, а реализацией семантики данной причины является пропозициональный аргумент q, который часто „поглощается“ структурой самого предиката. В таких случаях, когда позиция пропозиционального аргумента незаполнена, реализация её функции может производиться либо с помощью экстенсионального предложения, указывающего причину данного психического состояния, либо с помощью сокращённых форм такого предложения (Новаковска-Кемпна / Nowakowska-Kempna 1986; Корытковска / Korytkowska 2017).

Проведённый нами анализ двух семантических классов глаголов позволил определить типичные процессы в сфере преобразований базовой структуры. Основные типы данных процессов обусловлены способом реализации пропозициональных аргументов. Материал показал огромное разнообразие структур, которые чаще всего являются результатом конденсационных процессов с разной степенью редукции базовых конструкций. Авторы выделяют следующие возможные преобразования базовой структуры: процессы конденсации и процессы модификации.

Наиболее типичным и распространенным процессом во всех языках является процесс номинализации, т.е. выражение пропозиционального аргумента предикативного характера с помощью номинальной фразы (NV...). В таких случаях аргументные позиции заполнены, но предикативный аргумент представлен существительным, напр. болг. *Играта ти ме разочарова*.; польск. *Wyniki zawodnika rozczarowały trenera*.; русск. *Ваше поведение меня разочаровало*.

Очень часто результатом редукции пропозиционального аргумента является полное отсутствие данной синтаксической позиции. В таких случаях следует прежде всего определить, является ли синтаксический „нуль“ выражением неопределённости (русск. *Пётр мечтает [о чем-то]*) или он обусловлен контекстом и имеет анафорический характер (такие конструкции в анализе не принимались во внимание). Случаи незаполнения позиции пропозиционального аргумента были дополнительно описаны с учётом их аспектуального характера. Установлено, что незаполнение позиции q обычно имеет место среди длительных глаголов. Если, однако, в примерах актуального (локализованного на оси времени) употребления глаголов появляются как глаголы совершенного, так и несовершенного видов, то в примерах неактуального употребления наблюдаются исключительно

глаголы несовершенного вида. Для большинства глаголов заполнение позиции пропозиционального аргумента обязательно, а в случае его отсутствия появляется неопределенное местоимение (русск. *Аня боится чего-то*).

Особо интересны случаи трансформации базовых структур, при которых позиции аргументов заполнены, но имеет место так называемое расщепление пропозиционального аргумента. Данное явление основано на повышении синтаксического ранга одной из аргументных позиций внутреннего предиката за счет выполнения в предложении функции дополнения, ср.: болг. *Въобразих си Иван, как пее на сцена. / Помня Ана на двора да бере цветя.*; *Тревожи ме в нея това, че нищо не я интересува*.; польск. *Asia zapamiętała ojca, jak wieczorami grał na gitarze*.; русск. *Я любил Вас за то, что Вы всегда говорили правду*.

В монографии уделено внимание также явлению диатезы. Как известно, в славянских языках обычно агентивный аргумент реализуется в позиции подлежащего, а позиция субъекта психического состояния реализуется как подлежащим, так и дополнением, ср. болг. *Иван се страхува, че...* vs *страх го е, че...*; польск. *Piotr cieszy się, że…* vs *Piotra cieszy, że…,* и т.д. В нашем исследовании мы учли данные пары синонимических единиц, имеющих одинаковую аргументную характеристику, но различающихся местом аргументов в конструкциях, напр. польск. *cieszyć – cieszyć się*; русск. *верить – вериться*.

В разработке представлено также формальное проявление темпоральности как характеристики семантической структуры предикатов. При этом темпоральность разделена на внутреннюю (аспектуальность) и внешнюю. Установлено, что грамматикализация данной категории часто проходит в языках по разному. Прежде всего различия заметны в отдельных аспектуальных классах. Асимметрия больше всего видна на уровне префиксальной деривации, где несмотря на генетическую идентичность некоторых префиксов, между ними нет взаимного однозначного соответствия, напр. болг. *за-* / русск. *за-* / польск. *za-*; болг. *по-* / русск. *по-* / польск. *po-*; болг.. *на -* / русск. *на-* / польск. *na-*; болг. *из -* / русск. *из- (ис-)*/ польск. *wy-*; болг. *о-* / русск. *о-* / польск. *о-*.

Существуют аспектуальные классы, проявляющиеся только в некоторых языках, а их эквиваленты в других языках семантически более „бедны“ или же выражены аналитическими конструкциями. Так, например, болгарские эмотивные начинательные глаголы с префиксом *до-* чужды как польскому, так и русскому языкам, в которых содержание таких глаголов, как болг. *дострашее ме, домъчнее ми* передаётся либо описательно, либо с помощью глагольно-именной конструкции (ср. Мазуркевич-Сулковска / Mazurkiewicz-Sułkowska 2008).

Отдельное внимание в труде уделено также проявлению потенциальности в анализируемых классах глаголов. Анализ нацелен на выявление семантики уверенности/возможности действия, входящего в содержание пропозиционального аргумента, а также на модификации функции отрицания и взаимной зависимости маркеров связи с семантикой глагола.

Проблемам полисемии посвящен последний раздел монографии. Исследуемые языки не имеют существенных различий в данном аспекте. Можно, однако, отметить, что явление полисемии более характерно для глаголов класса *verba cogitandi*, чем *verba sentiendi.* Полисемия глаголов обычно отражается в их синтаксических характеристиках, а полисеманты имеют различные пропозициональные структуры, часто также полисемантам в одном языке соответствуют разные единицы в других языках, ср.:

болг. *научавам*$_1$, *наука*$_1$ P (x, q)
польск. *uczyć się*, *nauczyć się;* русск. *выучивать, выучить*
1. *Научих урока си.*

болг. *научавам*$_2$, *наука*$_2$ P (x, y, q)
польск. *dowiadywać się, dowiedzieć się;* русск. *узнавать*$_1$, *узнать*$_1$
2. *Научих от Иван (за това), че утре ще имаме хубав концерт.*
3. *Тази вечер от Стефан научих много клюки за Мария.*

В некоторых случаях базовая семантическая структура у полисемантов идентична, а отличаются они только принадлежностью к различным тематическим классам, что подтверждают эквиваленты в других языках:

болг. *разбирам*$_1$, *разбера*$_1$ P (x, q)
польск. *rozumieć; zrozumieć;* русск. *понимать*$_1$, *понять*$_1$
4. *Сега разбирам, защо хората на времето са боготворяли слънцето.*
5. *Разбирам урока.*

болг. *разбирам*$_2$, *разбера*$_2$ P (x, q)
польск. *znać się; poznać się;* русск. *разбираться, разобраться*
6. *Разбирам от това, как стават такива неща.*
7. *Разбирам от футбол* [*повече от журналистите*].

В таких примерах полисемия проявляется также на синтаксическом уровне, напр. могут появляться расхождения между номинальными фразами, реализующими пропозициональный аргумент q:

***разбирам*$_1$, *разбера*$_1$ P (x, q), q = N_{-k}**
8. *Разбирам урока. Разбирам думите ти.*

***разбирам*$_2$, *разбера*$_2$ P (x, q), q = от^N**
9. *Не разбирам от намеци. Разбирам от математика.*

В классе *verba sentiendi* источником полисемии чаще всего является различие на семантическом уровне между глаголами с двумя предметными аргументами и глаголами с одним предметным и одним пропозициональным аргументом – *P* (*x, q*) и *P* (*x, y*), относящимся обычно к семантическому полю „любовь“:

***влюбвам се*$_1$, *влюбя се*$_1$ P (x, q)**
польск. *zakochiwać się*$_1$, *zakochać się*$_1$; русск. *влюбляться*$_1$, *влюбиться*$_1$
10. *Влюбих се в това, че си различна.*
11. *Влюбих се в тази култура.*

***влюбвам се*$_2$, *влюбя се*$_2$ P (x, y)**
польск. *zakochiwać się*$_2$, *zakochać się2;* русск. *влюбляться*$_2$, *влюбиться*$_2$
12. *Влюбих се в един невероятен мъж.*
13. *Стефан се влюби в Боряна.*

В случае полисемии типа *P* (*x, q*) // *P* (*x, y*) глаголы с двумя предметными аргументами допускают на синтаксическом уровне выражение взаимности (rec):

***обиквам*$_2$, *обикна*$_2$ P (x, y)**
$V\ N_{x,\ y\ pl\ rec} \rightarrow V_{ce}\ N_{k\ pl}$
14. *Тия хора* [*се сближиха, разбраха се,*] *обикнаха се.*

***обичам*$_2$ P (x, y)**
$V\ N_{x,\ y\ rec} \rightarrow V_{ce}\ N_{k\ pl}$
15. *Те се обичат.*

***харесвам*$_2$, *харесам*$_2$ P (x, y)**
$V\ N_{x,\ y\ pl\ rec} \rightarrow V_{ce}...\ N_{k\ pl}$
16. *Те се харесват* (*взаимно*).

В данном классе тоже иногда полисемия характерна глаголам одного семантического класса *P* (*x, q*). Обычно это предикаты, выражающие страх:

болг. *страхувам се*$_1$ *P* (*x, q*)
польск. *bać się*$_1$; русск. *бояться*$_1$
17. *Страхувам се (от това), че не мога да ви помогна.*
18. *Хората се страхуват от болестите.*
19. *Майка ми се страхува от Иван.*

болг. *страхувам се*$_2$ P (x, q)
польск. *bać się*$_2$; русск. *бояться*$_2$
20. *Свекърва ми се страхува да не ослепее.*

В приведенных примерах причиной появления двух отдельных словарных статей является факт, что аргумент q в глаголе *страхувам се*$_2$ темпорально ограничен до случаев выражения последовательности (*Страхувам се за съдбата си*), тогда как *страхувам се*$_1$ не имеет такого ограничения и аргумент *q* может выражать как одновременность, так и предшествие и последовательность, ср. *Страхувам се от това, което е станало в Ирак., Страхувам се от това, което говориш., Страхувам се от утрешния ден*. Следует также отметить, что расхождениям на семантическом уровне соответствуют расхождения на уровне синтаксическом:

***страхувам се*$_1$ P (x, q), q = *от*^N**
21. *Хората се страхуват от болестите. Майка ми се страхува от Иван.*

***страхувам се*$_2$ P (x, q), q = *за*^N**
22. *Съседът ми се страхува за живота си. Страхувам се за съдбата си.*

Важным аспектом нашего проекта была лексикографическая перспектива. Результатом работ, кроме крупной монографии (т. 1 серии), стали также синтаксические трёхъязычные словари (т. 2 и т. 3), включающие в себя перечни возможных для каждого глагола реализаций предикатно-аргументной структуры. Исследуемые в проекте вербальные единицы в словаре представляют собой отдельные словарные статьи, входящие в состав трёх отдельных баз: болгарской, польской и русской. Каждая словарная статья показывает анализируемый предикат на трёх уровнях: семантическом, синтаксическом и уровне формальной реализации в предложении. Данные базы являются не только самостоятельными синтаксическими словарями, но и связаны друг с другом с помощью семантически эквивалентных единиц, поэтому можно их назвать интегрированными. В подавляющем своём большинстве мы имеем примеры полного соответствия, но нельзя сказать, что базы абсолютно идентичны. Исключительно важное для описания, сосредоточенного на синтаксическом уровне, отсутствие эквивалентов в одном или двух языках связано с различным диапазоном грамматикализации некоторых категорий (напр. аспектуальных) в других языках. Стоит подчеркнуть, что разработанные базы, кроме нашего анализа, могут использоваться в качестве эмпирического материала для следующих сопоставительных исследований.

В завершение стоит подчеркнуть, что лексикографическая перспектива показала также новые возможности использования модели синтаксического синтаксиса С. Кароляка.

Приложение 1

Символы, используемые авторами монографии для описания языкового материала (Корытковска / Korytkowska 2018)

Уровень семантической структуры:

P – предикат
x, y, z – имплицированные предикатом предметные аргументные позиции
q, r, p – имплицированные предикатом пропозициональные аргументные позиции

Синтаксический (экспликативный) уровень:

V – глагол, символизирующий главный предикат
Nx — именная фраза/группа, реализующая аргумент x
Ny – именная фраза/группа, реализующая аргумент y
Vq… – глагол (вместе с дополнениями), реализующий позицию пропозиционального аргумента q
Vq…, … – глагол, имплицирующий пропозициональный аргумент, имеющий множественный характер (...что... и что...)

VIq… – глагол в форме инфинитива (вместе с дополнениями), реализующий позицию q

Naq – именная фраза/группа, реализующая позицию аргумента q в виде предметного аргумента – так называемое расщепление аргумента (так же для r или p)

Naq pl – плюральная именная фраза/группа, реализующая предметный аргумент с q – так называемое расщепление аргумента (так же для r или p)

Nx, aq pl rec – плюральная именная фраза/группа, реализующая позицию аргумента x и позицию предметного аргумента с q (так называемое расщепление аргумента) во взаимной структуре

Naq, ar pl – плюральная именная фраза/группа, реализующая позицию предметного аргумента с q и r (так называемое расщепление аргумента)

NPq – именная фраза/группа, реализующая именную часть сказуемого в базовой предикативной структуре (так же для r или p)

NVq… – именная фраза/группа, результат номинализации позиции q (вместе с дополнениями; так же для r или p)

NVq pl… – именная фраза/группа, результат номинализации пропозиционального аргумента q со свойствами пучка отношений (так же для r или p)

NVq, r pl… – плюральная именная фраза/группа, результат номинализации, стяжение пропозициональных аргументов с q и r

NVPq… – именная фраза/группа, результат номинализации, выступает в именной части составного сказуемого

NVaq… – именная фраза/группа, результат номинализации, реализует позицию аргумента с q (и так же с аргументом r или p)

AdjPq – прилагательное, реализующее именную часть составного сказуемого в аргументе q

AdjPq, r pl – наречие во мн. ч., реализующее именную часть составного сказуемого в аргументе q и r

AdvPq – наречие, реализующее именную часть составного сказуемого в аргументе q

Øq – отсутствие реализации пропозиционального аргумента q (а также аргумента r или p)

ØVq – отсутствие реализации связки составного сказуемого

rec – символ взаимности/реципрокальности

, , – запятые, определяющие границы реализации отдельных позиций аргументов; порядок их следования в формулах сохраняется.

Уровень формальной реализации в предложении

V – глагол, в инициальной позиции схемы символизирует главный предикат

Vq... – глагол, реализующий предикат с q (со свойственными этому предикату позициями аргументов); так же для r или p

Nnom – именное словосочетание с им. п.

Ngen – именное словосочетание с род. п.

Nacc – именное словосочетание с вин. п.

Ninstr – именное словосочетание с тв. п.

Nloc – именное словосочетание с предл. п.

Nacc... – именное словосочетание с вин. п. как результат номинализации предложения (вместе с позициями аргументов)

Nk – конгруэнтное с глаголом (субъектное) именное словосочетание (в болгарском языке)

N-k – неконгруэнтное с глаголом именное словосочетание в функции дополнения (в болгарском языке)

***на*$_1$ N** – в болгарском языке фраза с предлогом *на*$_1$, допускающая субституцию в виде местоимений серии *ми, ти, му, й, ни, ви, им*.

Adjnom – прилагательное в им. п.

Adjacc – прилагательное в вин. п.

Con – союз (этим символом обозначаются также относительные местоимения, вводящие придаточное предложение)

Prep – предлог

Prep N – предложное именное словосочетание (относится к болгарскому материалу) **Pron** – просентенциальное местоимение (to / това / то)

, , – запятые в формулах, определяющие границы реализации отдельных позиций аргументов; порядок следования выделенных таким образом сегментов соответствует порядку следования в экспликативных схемах

[ ] – лексические элементы, не относящиеся к базовой предикатно-аргументной структуре

→ стрелка отсылает от записи данного предложения как экспликативной схемы к структурной схеме предложения. В обоих типах записи выступает один и тот же порядок следования элементов предикативно-аргументной структуры (ср. Корытковска / Korytkowska 2018).

Приложение 2

Примеры словарных статей для трёх языков.

ЗАРАДВАМ
pol. ***ucieszyć***
ros. ***обрадовать***
P (x, q)

V Vq..., Nx → V (Pron) Con V..., N-k
Зарадва ме (това), че вече е тъмно.
Зарадва я (това), колко е хубав климатът в тази страна.

V NVq..., Nx → V Nk..., N-k
Предложението зарадва принца.
Тази мисъл не го зарадва.

V NVaq..., NVq..., Nx → V Nk... Prep N..., N-k
Лятото ме зарадва с приятна свежест и зеленина.

V Naq Øq, Nx → V Nk, N-k
Играчката зарадва децата.

V Naq NVq..., Nx → V Nk Prep N..., N-k
Детето [много] зарадва родителите си със своите успехи.
Тя ме зарадва с красотата си.

V Naq Naq Øq, Nx → V Nk Prep N, N-k
[Мария заслужава такъв празник, защото] тя ме зарадва с бележник, пълен с шестици.

UCIESZYĆ
bułg. ***зарадвам***
ros. ***обрадовать***
P (x, q)

V Vq…, Nx → V (Pron) Con V..., Nacc
Dyrektora ucieszyło (to), że pod koniec koncertu zjawiło się trochę więcej ludzi.
Anetę ucieszyło to, jak córka zagrała na koncercie szkolnym.

V NVq…, Nx → V Nnom…, Nacc
Fanów ucieszy pokaz ich ulubionego filmu.
[Bardzo] nas ucieszył pomysł wspólnego muzykowania.

V Naq Øq, Nx → V Nnom, Nacc
Jej listy [bardzo] ucieszyły ojca.
Nowa, modna bluza ucieszy Weronikę.

V Naq Vq…, Nx → V Nnom Pron Con V…, Nacc
Syn ucieszył rodziców tym, że wziął się ostro do nauki.

V Naq NVq…, Nx → V Nnom Ninstr…, Nacc
Marysia ucieszyła rodziców swoim występem w szkole muzycznej.

V Vq… Naq, Nx → V Pron Con V… Prep Nloc, Nacc
Matkę ucieszyło w synu to, że stał się bardziej odpowiedzialny.

V NVq… Naq, Nx → V Nnom… Prep Ngen / Prep Nloc, Nacc
Trenera ucieszyła u zawodnika / w zawodniku wola walki.

ОБРАДОВАТЬ
pol. *ucieszyć; uradować*
bułg. *зарадвам*
P (x, q)

V Vq..., Nx → V Pron Con V Nacc
Меня обрадовало то, что кто-то ему как следует врезал.
Ее обрадовало то, что Фадеев принял ее очень любезно.

V NVq..., Nx // V NVaq... Øq, Nx → V Nnom Nacc
Находка и обрадовала, и опечалила учёных.
Известие обрадовало Андрея Николаевича.
Лёгкость его тона обрадовала и успокоила советника.

V Naq Øq, Nx → V Nnom Nacc
Москвичи обрадовали меня.

V Naq NVq, Nx → V Nnom Nacc Ninstr
Москвичи обрадовали меня своей добротой и наивностью.

Цитируемая литература / References

Корытковска 2018: Корытковска, М. О проявлениях семантико-синтаксических характеристик глаголов классов verba cogitandi и verba sentiendi (на примере болгарского, польского и русского языков). – В: *Съпоставително езикознание*. 2018, 43 (1), с. 5 – 26. (Korytkowska 2018: Korytkowska, M. O proiavleniiakh semantiko-sintaksicheskikh kharakteristik glagolov klassov verba cogitandi i verba sentiendi (na primere bolgarskogo, pol'skogo i russkogo iazykov). – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*. 2018, 43 (1), s. 5 – 26.)

Karolak 1984: Karolak, S. Składnia wyrażeń predykatywnych. – In: Topolińska, Z. (Eds.). *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa: PWN, pp. 11 – 211.

Kiklewicz et al. 2019a: Kiklewicz, A., M. Korytkowska, J. Mazurkiewicz-Sułkowska, A. Zatorska. *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi), część 1*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk & Fundacja Slawistyczna.

Kiklewicz et al. 2019b: Kiklewicz, A., M. Korytkowska, J. Mazurkiewicz-Sułkowska, A. Zatorska. *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi), część II.1, VERBA COGITANDI*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk & Fundacja Slawistyczna.

Kiklewicz et al. 2019c: Kiklewicz, A., M. Korytkowska, J. Mazurkiewicz-Sułkowska, A. Zatorska. *Zintegrowany opis semantyczno-syntaktyczny czasowników bułgarskich, polskich i rosyjskich (verba cogitandi i verba sentiendi), część II.2, VERBA SENTIENDI*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk & Fundacja Slawistyczna.

Korytkowska 2017: Korytkowska, M. Intensja czy ekstensja? (O pewnych dylematach przy analizie struktur predykatowo-argumentowych). – In: *Prace Filologiczne*, 2017, pp. 305 – 316.

Mazurkiewicz-Sułkowska 2008: Mazurkiewicz-Sułkowska, J. *Wyrażenie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim*. Łódź: Piktor.

Nowakowska-Kempna 1986: Nowakowska-Kempna, I. *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami uczuć*. Katowice: UŚ.

SEMANTIC-SYNTACTIC ANALYSIS OF BULGARIAN, POLISH AND RUSSIAN VERBS (VERBA COGITANDI I VERBA SENTIENDI)

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska

University of Lodz (Poland)

julia.mazurkiewicz@uni.lodz.pl

Abstract. This article presents the results of an extensive study entitled "Syntactic properties of verbs as a basis for their integrated lexicographic analysis (in the Polish-Bulgarian-Russian comparative perspective)". Three Slavic languages were examined for verbs of the mental and emotional types. Besides illustrating mutual influence between the semantic plane and the syntactic plane of sentences, containing verbs belonging to the mental and emotive classes, the core of which are the verbs of the analyzed classes, the main assumptions of two dictionaries containing semantic and syntactic characteristics of verbs are also presented.

Key words: *Slavic languages, contrastive analysis, semantic model of syntax, lexicography*

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska

University of Lodz
Faculty of Philology
Department of Specialized Languages
and Intercultural Communication
Pomorska 171/173
95-070, Łódź
Poland

ФУНКЦИИ НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО МЕСТОИМЕНИЕ ТЪ В ГЛАГОЛНА ГРУПА И СЪОТВЕТСТВИЯТА МУ В СТАРОАНГЛИЙСКИ

Антоанета Джелъова[а], Мария Анастасова[б]
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
a_dzhelyova@uni-plovdiv.bg[а], mariaanastasova@uni-plovdiv.bg[б]

Резюме. В статията се разглеждат деиктичната и анафоричната употреба на старобългарското показателно местоимение тъ в самостоятелна употреба в косвени падежи. При наблюденията се прилага логико-семантичен модел за изследване на референцията. Той се допълва от въвеждане на граматични критерии за всяко от езиковите равнища. Анализират се пословни семантично точни писмени преводи на текстове от Евангелието на старобългарски, гръцки, латински и староанглийски. Разграничават се три основни прояви на старобългарското показателно местоимение тъ в група с глагол: стабилна деиктична употреба, нестабилна деиктична употреба и анафорично-лична употреба.

Ключови думи: *показателни местоимения, деиксис, анафора, съпоставителен анализ*

Изследванията върху показателното местоимение тъ в старобългарски (а и на показателните местоимения в староанглийски) приоритетно разглеждат използването му в именни словосъчетания с оглед на развитието му в определителен член. В настоящия текст обръщаме внимание на друга негова употреба – като зависим глаголен актант. Текстът цели да посочи най-характерните употреби на местоимението тъ в падежи, различни от именителния, да допълни характеристиката на местоимението тъ и да уточни някои въпроси от типологията на показателните местоимения като особен лексико-граматичен клас. Търсят се общотипологични и специфични особености на базата на съпоставителен анализ в преводни текстове от несродни езици *със* и *без* близък контакт.

Емпиричните данни за старобългарски са от Мариинското евангелие, а за староанглийски – от Уесекските евангелия. Приема се, че Мариинското евангелие е най-близо до езиковия архетип (Алексеев и др. / Alexeev et al. 2005: 4). То показва както много старинни черти, така и различни иновации, което е мотив за избора ни. Уесекските евангелия пък са първият текст, който не е интерлинеарна глоса на латинския. Те са написани на западносаксонския диалект, станал основа на нормативния език в периода до нашествието на норманите (1066 г.).

С помощта на гръцкия и латинския текст се проследяват влиянията на гръцкия превод върху старобългарския (а и върху староанглийския) и на латинския върху староанглийския (и старобългарския). Съпоставката на четирите превода разкрива възможностите на пословния превод, характерен при този тип религиозни текстове, за изследване на езикови явления и процеси.

Местоименията са особен клас думи, който насочва *към*, но не назовава своите референти. Този клас комбинира в себе си 2 признака – относителна затвореност на класа и системна лексикална организация, а тази комбинация не е характерна за никой друг клас думи. Важно е да се отбележи, че местоименната система е много разнообразна, което се дължи на факта, че местоименията могат да имат референти от различен характер. Освен това доста местоимения могат да заместват повече от един клас думи – т.е. да са полифункционални в синтактичен план (Ницолова / Nitsolova 2008: 142 – 143).

Въз основа на инвариантния признак на местоименията – езикови единици със заместваща функция – и съотносимостта им с определени лексико-граматични класове Д. Даскалова обособява следните групи: *просубстантиви*, *проадективи*, *пронумерали*, *проадверби* и *проверби*. Интерес за нас представлява първата група, която в съвременния български език включва показателните местоимения за лица (*този*, *онзи*), всички лични местоимения и показателните местоимения за нелица (*това*, *онова*) (Даскалова / Daskalova 2011: 177 – 178).

В просубстантивната група в старобългарски съответно попадат показателните местоимения тъ, сь, онъ, анафоричното местоимение за косвени падежи – ѥго, ѥмоу, и и т. н., въпросителните

къто, **къıи/къı**, отрицателните **никъто**, **никъıи**, неопределителните **нѣкъто**, **нѣкъıи**, обобщителните **вьсь**, **вьсѣкъ**, местоименните прилагателни **єдинъ**, **єтєръ**, **дроугъ**, **инъ**, **самъ** и комбинациите **къто любо**, **къıи любо**, **аштє къто**, **любо єдинъ**, които изразяват категорията род, а също и личните местоимения за 1 и за 2 л., при които тя липсва (безродови).

Традиционното разграничаване на местоименията на безродови и родови създава известни неудобства при изследването на деиксиса и анафората. Тук се търси общото в семантико-функционален аспект между безродовите лични и родовите показателни местоимения. В този смисъл заслужава да отбележим казаното от О. Младенова, а именно, че трето лице, демонстративните и личните местоимения от първо и второ лице образуват една парадигма в неанафорични контексти, докато строгите анафорични контексти допускат само лични местоимения в трите лица (Mladenova 2007: 33 – 34).

Друга важна опозиция в местоименната система е означаването на *лица – нелица*. Освен противопоставянето при въпросителни местоимения **къто**, **къи/къıи** за лица – **чьто** за всички останали обекти, в парадигмата на останалите местоимения, изразяващи родова принадлежност, съществува опозиция вин. п. – род. п. при пряко допълнение. Това различаване се наблюдава главно при м. р. ед. ч.

При личните местоимения за именителен падеж пък в 1 и 2 л. ед. ч. референтите задължително са участници в комуникацията и по тази причина задължително са лица (Ницолова / Nitsolova 2008: 148). При 3 л. ед. ч., за което в старобългарски се използват показателните местоимения и анафоричното местоимение, референтът на местоимението не е участник в комуникацията и той може да бъде и лице, и нелице. Необходимостта от разграничаването на референтите на лица и нелица при деиксиса и анафората отбелязват О. Младенова (Mladenova 2007: 38), Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008: 148) и др.

Показателните местоимения имат първично и вторично значение. При първичното показателните местоимения указват *ситуационен деиксис* и служат като своебразен словесен жест. Вторичното значение на показателните местоимения е *текстовият деиксис*. Прояви на текстовия деиксис са *анафората* и *катафората*, при които се наблюдава кореферентност между референта на показателното местоимение и референта на друг израз в обкръжаващия контекст – преди или след самото показателно местоимение (Ницолова / Nitsolova 2008: 175).

Р. Ницолова отбелязва, че в съвременния български език, когато участват в именна група, показателните местоимения изразяват т. нар. силна анафора и за разлика от третоличните местоимения и определителния член отстраняват възможността за неясно тълкуване. В самостоятелна употреба показателните местоимения се предпочитат пред третоличните при изразяване на анафора, когато се появява нов топик[1], кореферентен с фокуса[2] на предходното изречение. Евентуалната употреба на третолично местоимение е потенциална причина за двусмислица (Ницолова / Nitsolova 2008: 177).

Няколко съвременни типологични изследвания представят цялостен модел за изучаване на деиксиса и анафората при показателните местоимения. Сн. Кордич сравнява материал от сърбохърватски, полски, чешки и руски (езици без определителен член) и проучва: броя показателни местоимения при означаване на проксимален (близо до говорещия), медиален (близо до събеседника) и дистален (нито близо до говорещия, нито до събеседника) план и произтичащите от това асиметрични или симетрични опозиции със съответните маркирани и немаркирани членове; показателните местоимения съобразно интрафрастична или трансфрастична референция в текста; зависимостта на деиктичната и анафоричната употреба от функционалните стилове; използването на показателните местоимения адиективно и субстантивно (Kordić 2002: 89 – 116).

Системите на показателните местоимения са двучленни или тричленни, като се наблюдава тенденция тричленните да се свеждат до двучленни. Традиционната граматика на старобългарския език приема съществуването на симетрична тричленна опозиция – **сь**, **тъ**, **онъ**. И при другите съпоставяни тук езици проксималният, медиалният и дисталният план се означават с различни показателни местоимения.

---

[1] *Топикът* е старата информация и в най-общ план съответства на термина *тема* (Тишева, Джонова / Tisheva, Dzhonova 2006: 231).

[2] *Фокусът* е новата информация в изречението и замества термина *рема*.

От значение за развитието на системите с показателни местоимения с повече от два члена е функционалното диференциране на членовете им, което може да бъде при един или при различни функционални стилове на даден език. Функционално диференциране има в книжовния старобългарски език при самостоятелната употреба на местоимението сь, тъ и онъ в именителен падеж. Местоимението сь се специализира в изразяване на деиктична функция, а местоименията тъ и онъ – в изразяване на анафорично-лична функция, което вече сме разглеждали.

В нашето изложение представяме приглаголната употреба на местоимението тъ, за да уточним неговите деиктични и анафорични функции.

Интересът ни към приглаголната самостоятелна употреба на показателни местоимения в старобългарски и в староанглийски е предизвикан и от типологичното изследване на Р. Диксън. Той отбелязва, че в повечето езици показателните местоимения образуват именна група със съществително име, а в някои и с помощта на друго местоимение. В много езици те формират именна група и самостоятелно, но това не е универсално явление (Dixon 2003: 82). Авторът счита, че показателните местоимения могат да имат анафорична функция само в някои езици – най-вече в такива, в които липсват третолично местоимение и/или специализирано анафорично местоимение (Dixon 2003: 67, 76). Ситуацията в старобългарски и староанглийски е различна от преобладаващата в типологично отношение. Както е известно, в старобългарски няма специализирано третолично местоимение, но е налице анафорично. В староанглийски пък присъстват третолични местоимения за м., ж. и ср. р. ед. ч. и за мн. ч. Независимо от различния инструментариум за изразяване на анафора в двата езика показателните им местоимения също имат и анафорично значение.

Вече отбелязахме, че повечето изследвания за показателните местоимения в старобългарски анализират развитието им като определителен член. При търсенето на инвариантния признак на определеността се прилагат два основни подхода – логико-семантичен и прагматико-комуникационен. Прагматико-комуникационният подход отчита едностранната или двустранната информираност на комуникиращите и пространствено-времевото определяне на реферирания обект спрямо андресанта или спрямо адресата (*близост – отдалеченост*, *сега – не-сега*). Логико-семантичният подход разглежда различни типове рефериране въз основа на мисловните операции: анализ, синтез, сравнение, обобщение, абстракция и конкретизация.

Логико-семантичен модел за наблюдения върху употребите на местоимението тъ в именни групи, може да се приложи и в глаголни групи. При него се разграничават:

Идентификация – указаният обект е в отношение с друг или с множество други обекти от същия вид. Идентификацията е характерна за деиксиса. Изразяването ѝ става чрез показателни местоимения в именната група, като местоимението е в препозиция или постпозиция, а също и с лични местоимения за 1 и за 2 л. в позиция пред глагола. Деиктичната приглаголна позиция разглеждаме в следващото изложение.

К. Чаралозова обръща внимание, че показателното местоимение се отличава с диференцираща (отделяща) функция, а определителният член – с индивидуализираща. Показателните местоимения отделят обект от някакво множество според определен признак, а определителният член изтъква единствеността на обекта (Чаралозова / Charalazova 1995: 193).

Индивидуализация – указаният обект е самостоен спрямо други обекти от същия вид или род. Индивидуализацията е отличителният белег на детерминираността.

Индивидуализацията в именната група се изразява с показателни местоимения в постпозиция със слаба детерминираща функция, от които по-късно се развива определителният член, а индивидуализацията в глаголната група – чрез лични или анафорични местоимения в косвени падежи след глагола сказуемо.

Генерализация (генеричност) – указаният обект е единичен, но представя всички обекти от своя вид по отношение на родово понятие – *Лъвът е хищник*. Изключва се употребата на показателно местоимение, а членуването на реферирания обект е задължително.

Тоталност – указазаният обект обединява всички еднородни обекти – *Всички сме деца*. Не е необходима употреба на показателни местоимения и на определителен член.

Прагматико-комуникационният и логико-семантичният подход могат да бъдат приложени едновременно при уточняването на деиктичните и анафоричните употреби на местоимението тъ. Характеристиката му в старобългарски е невъзможна без отчитането на граматичните особености на словоформите, с които образува словосъчетания и изречения.

За разграничаване на деиктичната като идентифицираща от анафорично-личната като индивидуализираща употреба на **т-**местоимението предлагаме следните критерии:

- ***лексикален*** – наличие на определени лексеми: с най-общ характер – *човек*, *ден*, *месец*, *година*, *време*; за единични уникални обекти и техните синоними – собствени имена или наименования за строго индивидуализиращи признаци – *Исус Христос*, *Бог*, *възлюблен*, *единороден, човешки*; термините за родство *майка*, *син* и др.;
- ***морфологичен*** – местоименните функции при именителен и при останалите падежи; категориите род, число и падеж при местоимения, заместващи наименования на лица;
- ***синтактичен*** – участие на местоимението в именна или в глаголна група, разположение на местоимението спрямо главния член на групата – в препозиция или в постпозиция; различни грамеми на глаголните категории лице, време, наклонение при деиксис и анафора; употреба на диференциращи или индивидуализиращи маркери: притежателни, въпросителни, обобщителни местоимения, сложни форми на причастия и подчинени определителни изречения, отнасящи се към показателното местоимение;
- ***текстов*** – определеността или неопределеността на референта като проекция на темата и ремата, наличие на паралелна или повтаряща се тема за означаване на общоизвестен и значим обект, който може и да не е споменат;
- ***стилистичен*** – емфазата като стилистичен ефект на синтактично равнище; инверсия и обратен словоред като особеност на разглежданите текстове;
- ***преводачески*** – пословен превод – пресъздаване на оригинала чрез превеждане на дума по дума, фраза по фраза, изречение по изречение при спазване на морфологията и синтаксиса на изходния текст с цел максимално запазване на смисъла.

Различните местоимения в гръцкия (*αὐτός*, *οὗτος*, *ἐκεῖνος*), в латинския (*hic*, *ille*, *is*, *ipse*) и староанглийския текст (форми на личното *hē* и на показателните *se*, *seo*, *þæt*), на които в старобългарски съответства **тъ**, подпомагат установяването на употребата му в косвените падежи[3] – дали тя е деиктична, или е анафорична.

Местоимението **тъ** превежда гръцките местоимения *αὐτός*, *οὗτος*, *ἐκεῖνος*. Местоимението *αὐτός* във функция на третолично се е употребявало най-вече в косвени падежи (Machen 1998: 53). Като показателно местоимение в гръцките новозаветни текстове се използва *οὗτος*, *αὕτη*, *τοῦτο*, които в косвените падежи са с начално *τ*. Местоимението *ἐκεῖνος* изразява представата за отдалечен обект, който обаче е определен (вж. Machen 1998: 52 – 53). Н. Глубоковски също отбелязва, че с показателно значение се употребяват *οὗτος* и *ἐκεῖνος* (Глубоковски / Glubokovsky 1927: 216).

В латински показателна и анафорично-лична функция имат местоименията *hic*, *ille*, *is* и *ipse*. *Hic* замества субекти и обекти в близост до говорещия (във времево, пространствено и мисловно отношение) и често е наричано *показателно местоимение за 1 л.* Употребява се и за вече споменати факти. *Ille* обозначава далечни субекти и обекти. Определяно е и като *показателно местоимение за 3 л. Is* е по-слабо показателно местоимение и често служи като лично местоимение. Преобладаващи са анафоричната и катафоричната му употреби. *Ipse* се използва и с други местоимения, съществителни имена или темпорални наречия с цел емфаза. Среща се и самостоятелно: в ролята на емфатично местоимение за *3 л.*, вместо пропуснат подлог в *1 и 2 л.* или при разграничаване на главния персонаж от второстепенните. Може да замести и възвратно местоимение (Allen, Greenough 1903: 176 – 180).

В староанглийски еквиваленти на старобългарското **тъ** могат да са простите показателни местоимения *se*, *seo*, *þæt*, *þa* и третоличните местоимения *hē*, *hēo*, *hit*. Ще припомним, че в староанглийски показателните местоимения биват прости и сложни. Сложните форми се образуват като към простите се прибави частицата *-se/-si*. Според Йоон простите форми са дистални, а сложните – проксимални (Yoon 2014: 3). Семантичната опозиция между простите и сложните форми не е много ясна. Освен че формата *þes* се противопоставя на *sē* по това, че означава субекти и обекти в близост, *þes* би могло да се преведе и като определителен член, а *sē* – с ‘това, този’ (Sommerer 2011: 20).

[3] Към косвените падежи отнасяме и ВП, като отчитаме и другата концепция за изключването му от тях.

Сомерер изтъква, че още в староанглийски (макар и да е по-видно в средноанглийски) значението на сложната форма *þes* е по-строго деиктично, а това на *se* постепенно се развива в анафорично (Sommerer 2011: 20).

Вече отбелязахме, че в част от примерите в староанглийски присъстват някои от формите на третоличните местоимения *hē*, *hēo*, *hit*. Третоличните местоимения могат да имат и деиктична функция – те могат да изразяват както текстов, така и ситуационен деиксис. Както и в старобългарски, това вероятно се дължи на произхода им. Местоимението *hē* възхожда към прагерманската хипотетична форма **hiz* 'този' (Ringe 2006: 289), а тя на свой ред към праиндоевропейската **ḱís*, за която се предполага, че се състои от показателната частица **k̂e-*, сродна и на старобългарското показателно местоимение **сь** (Pokorny 2007: 1764 – 1765), и от показателното **ís* (Flom 1908: 117), към което възхожда старобългарското анафорично местоимение. Някои учени (като Pokorny 2007: 1764 – 1765) се фокусират върху частицата **k̂e-* и не споменават втория компонент.

Местоимението **тъ** в групата на глагола-сказуемо в старобългарски е в различни падежни форми според глаголното управление. По отношение на изразяването на деиксис или анафора установяваме следните му прояви:

I. Стабилна деиктична функция

Деиктичната си функция местоимението реализира при необходимите за това условия: диференциращи маркери – глаголни форми в *1 л. ед. ч.* и *2 л. ед., мн. или дв. ч.* в сегашно време, лични местоимения във *2 л.*; неопределеност на референта, означен с показателно местоимение – употреба на въпросително местоимение и на сложна форма на сегашно деятелно причастие, което се отнася към показателно местоимение. Сложната форма на сег. деят. причастие в старобългарски, която по принцип изразява определеност, тук е емфатична. Повторенията на глагола в повелително наклонение и променения словоред с изнасянето на логически акцентирана дума при емфаза са специфичните фигури на този тип реч. В гръцки, латински и староанглийски съответствията на **того** също са показателни местоимения. Те също са емфатични.

1. Лк 12.5 **съказаѭ же вамъ кого сѧ оубоите. оубоите сѧ имѫщтааго власть по оубьении вьврѣшти въ ћеонѫ. еи г҃лѭ вамъ. того оубоите сѧ.**

   Казвам прочее на вас от кого да се боите бойте се от имащия власт след убиването да хвърли в геената, да казвам ви от този бойте се.

   ὑποδείξω δὲ ὑμῖν τίνα φοβηθῆτε φοβήθητε τὸν μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι ἔχοντα ἐξουσίαν ἐμβαλεῖν εἰς τὴν γέενναν. ναί, λέγω ὑμῖν, τοῦτον φοβήθητε.

   ostendam autem vobis quem timeatis timete eum qui postquam occiderit habet potestatem mittere in gehennam ita dico vobis hunc timete

   Ic ēow ætȳwe hwæne gē ondrǣdon: ādrǣdað þone þe anweald hæfð, seððan hē ofslyhð, on helle āsendan; þus ic ēow secge, ādrǣdað þone.

Показателната функция на местоимението личи още по-ясно в староанглийски, където то се появява за първи път по-рано в изречението – *ādrǣdað þone þe anweald hæfð* 'бойте се от този, който власт има'. Смятаме, че топикализацията в старобългарския текст и повторението на местоимението в староанглийския изпълняват една и съща функция – служат като средства за изразяване на емфаза.

Аналогичен е и следващият пример:

2. Мк 13.11 **нъ еже аште дастъ сѧ вамъ въ тъ часъ то глаголете.**

   Но което даде се на вас в онзи час това говорете.

   ἀλλ' ὃ ἐὰν δοθῇ ὑμῖν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, τοῦτο λαλεῖτε

   sed quod datum vobis fuerit in illa hora id loquimini

   ac specað þæt ēow on þære tīde geseald bið

Деиктичната употреба най-добре личи в староанглийски, където е налице нормален словоред на главното и подчиненото изречение.

Показателно местоимение може да бъде и субстантивирано. То обикновено е пояснено от подчинено определително изречение. Субстантивацията на местоимението тѣхъ е придружена от тройно отрицание в старобългарски и в староанглийски. Категорията число при субстантивация не съответства на формалния маркер.

3. Лк 9.36 і тн оумлъчаша. і никомоуже не възвѣстиша въ тѣı дьнн. нчесоже о тѣхъ еже вндѣша
И те замълчаха и никому не обадиха през тия дни нищо за това което видяха.
καὶ αὐτοὶ ἐσίγησαν καὶ οὐδενὶ ἀπήγγειλαν ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις οὐδὲν ὧν ἑώρακαν.
et ipsi tacuerunt et nemini dixerunt in illis diebus quicquam ex his quae viderant
and hī suwodun and ne sǣdun nānum men on þām dagum nān þing þæs ðe hī gesāwun.

Субстантивацията на показателното местоимение се вижда съвсем ясно и в староанглийски, където стои безпредложната родителна форма *þæs*. То е комбинирано с местоимение с относителна функция (сходно по произход на показателните), което въвежда подчинено изречение, отделящо референта на *þæs* от останалите възможни.

II. Нестабилна деиктична функция

В някои случаи в приглаголната употреба на показателното местоимение се забелязва нестабилност на деиктичната му функция. Тя се приближава до анафорично-личната по следните причини. Показателното местоимение е в условия, различни от обичайните за него (маркери за изразяване на диференциране и на неопределеност на референта, означен с местоимението). Вместо това има определен референт, което е предпоставка за употреба на анафорично-лично местоимение. Появява се като паралелна, повтаряща се тема, попадаща в транзитната част на изречението според концепцията за актуално членение на Св. Иванчев. Транзитната част е „поле на десемантизация, деактуализация, деемоционализация, деакцентуация и енклитизъм и дори на пълна елипса, с една дума и изобщо на всякакъв вид редукции“. При паралелните, повтарящи се и постоянни теми става преходът на показателните местоимения в третолични (вж. Иванчев / Ivanchev 1980).

На старобългарските показателни местоимения с нестабилен деиксис съответстват и показателни, и лични местоимения в гръцки, латински и староанглийски.

4. Мк 12.4 і пакъı посъла къ нимъ дроугъıн рабъ. і того каменнемь внвъше проѣнша главѫ емоу.
И пак изпрати при тях друг слуга и този/него с камъни като замеряха пробиха главата му.
καὶ πάλιν ἀπέστειλεν πρὸς αὐτοὺς ἄλλον δοῦλον·κἀκεῖνον ἐκεφαλίωσαν
et iterum misit ad illos alium servum et illum capite vulneraverunt
and eft hē him sende ōðerne þēow; and hī þone on hēafde gewundodon

Флуктуацията при местоимението того се решава в полза на анафорично-личното развитие, което се вижда от преводите на съвременен български език.

Спорна е и функцията на показателното местоимение за род. и дат. п. в мн. ч. Св. Иванчев тълкува тѣхъ и тѣмъ като третолични (вж. Иванчев / Ivanchev 1980).

5. Мк 16.13 і та шедъша възвѣстиете проѣнимъ. нн тѣмѣ же вѣрıı ıѧсѫ.
И тези като отидоха известиха на другите нито на тези/тях прочее вяра хванаха.
κἀκεῖνοι ἀπελθόντες ἀπήγγειλαν τοῖς λοιποῖς·οὐδὲ ἐκείνοις ἐπίστευσαν.
et illi euntes nuntiaverunt ceteris nec illis crediderunt
And hī þā fōron, and þæt ōðrum cȳddon; and hī him ne gelyfdon.

III. Анафорично-лична употреба

Наблюдава се при абсолютна индивидуализация и самостойност на референта. Името на *Исус* е постоянна тема. При заместването му с тъ в старобългарски гръцкото съответствие е лично местоимение. В староанглийски е възможна употреба както на показателно местоимение, така и на лично местоимение. Показателната функция се дължи на емфатична употреба, разпознаваема по променения словоред и/или позицията на местоимението пред глагола-сказуемо.

6. Мк 12.6 еште же имѣаше единого с҃на. възлюбленааго своего. посъла и того къ нимъ
Още прочее имаше един син обичан свой изпрати и него при тях.
ἔτι ἕνα εἶχεν, υἱὸν ἀγαπητόν· ἀπέστειλεν αὐτὸν ἔσχατον πρὸς αὐτοὺς
adhuc ergo unum habens filium carissimum et illum misit ad eos
þā hæfde hē þā gȳt ænne lēofostne sunu; þā sende hē æt nēhstan him þone

7. Мт 17.5 сь естъ с҃нъ мои възлюбленъı о немьже благоизволихъ. того послоушаите.
Този е синът мой възлюблен за когото благоволих него слушайте.
Οὗτός ἐστιν ὁ Υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα· ἀκούετε αὐτοῦ.
hic est Filius meus dilectus in quo mihi bene conplacuit ipsum audite
Hēr ys mīn lēofa Sunu on þām mē wel gelīcaþ; gehȳrað hyne.

Анафорично-личната употреба се потвърждава от използването на анафорично местоимение в същата позиция при еднаква лексикална база в следващия пример:

8. Мк 9.7 сь естъ с҃нъ мои възлюбленъı послоушаите его.
Този е синът мой възлюблен слушайте него.
Οὗτός ἐστιν ὁ Υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἀκούετε αὐτοῦ.
hic est Filius meus carissimus audite illum Мк 9.6
þēs is mīn leofesta sunu; gehȳrað hine.

Трите посочени примера (Мк 12.6, Мт 17.5, Мк 9.7/Мк 9.6) се доближават един до друг в лексикално, а и в морфосинтактично отношение както в старобългарски, така и в староанглийски. Твърдението, че того има анафорично значение в Мк 12.6 и Мт 17.5, се потвърждава както от Мк 9.6, така и от староанглийските съответствия на тези стихове. И в старобългарски, и в староанглийски се наблюдава интересна закономерност. В Мк 12.6 най-близкият антецендент на местоимението и в двата езика е в косвен падеж (т.е. служи за своебразна рема или фокус). Това предопределя и употребата на показателно местоимение вместо анафорично или лично. По-рано в текста сме отбелязали разсъжденията на Р. Ницолова по този въпрос (Ницолова / Nitsolova 2008: 177). Същата закономерност се наблюдава и в Мт 17.5 в старобългарски. В староанглийски обаче в предходното изречение референтът на местоимението с анафорична функция би следвало да е в именителен падеж[4], тъй като се въвежда от глагола *līcian*, при който лицето – *mē*, е в косвен падеж (подобно на *харесва ми* в бълг.), а логическият обект е в именителен падеж. Ето защо в последващия контекст той е рефериран с личното местоимение *hine*, а не с показателно местоимение. В подкрепа на тази теория служи Мк 9.6, където референтът е в именителен падеж и в старобългарски, и в староанглийски, което предпоставя избора на анафорично и респективно лично местоимение.

На база на изследвания емпиричен материал, който не представяме в цялост, се очертават следните тенденции: ограничена употреба на показателното местоимение в косвените падежи за сметка на интензивна употреба на анафоричното местоимение; доминиращи форми за родителен и за дателен падеж м. р. ед. ч. и мн. ч., които въпреки зависимостта от типа повествование, могат да предпоставят определени развойни тенденции.

В старобългарската местоименна система е наследена функционална диференциация – свързаност на местоименията сь, тъ и онъ с думи, именуващи субстанции, и на анафоричното местоимение – с думи за признаци (динамични и статични) – глаголи, причастия и прилагателни, а също и с думи за субстанции.

При образуването на третоличните местоимения също има функционална диференциация. За именителен падеж се използва разширената форма на старото показателно местоимение, а за останалите падежи – трансформираното анафорично местоимение. Сходно явление откриваме и в староанглийски.

От системата на показателните местоимения започва преструктурирането на местоименните системи в двата езика.

---

[4] Предполагаме, че *on þām* е преводаческа или преписваческа грешка.

Цитирана литература / References

Алексеев и др. 2005: Алексеев, А., А. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт Петербург: Российское Библейское общество, Синодальная библиотека Московского Патриархата. (Alexeev et. al. 2005: Alexeev, A., A. V. Azarova, E. L. Alexeeva, M. B. Babitskaya et. al. *Evangelie ot Matfeya v slavyanskoi traditsii*. Sankt Peterburg: Rossiiskoe Bibleyskoe obschestvo, Sinodal'naya biblioteka Moskovskogo Patriarkhata.)

Глубоковски 1927: Глубоковски, Н. Н. и др. *Граматика на гръцкия библейски език. Вехти и Нови завет*. София: Художник. (Glubokovski 1927: Glubokovski, N. i dr. *Gramatika na gratskia bibleyski ezik. Vehti i Novi zavet*. Sofia: Hudozhnik.)

Даскалова 2011: Даскалова, Д. За един различен подход към местоименията в книжовния български език. – В: Ološtiak et al. *Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 174 – 183. (Daskalova 2011: Daskalova, D. Za edin razlichen podhod kam mestoimeniyata v knizhovniya balgarski ezik. – In: Ološtiak et al. *Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 174 – 183.)

Иванчев 1980: Иванчев, Св. Третоличното местоимение в старобългарски език. – В: *Sbornik praci Filozoficke fakulty Brnenske univerzity. Studia minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis.* A 28. Brno, с. 91 – 98. (Ivanchev 1980: Ivanchev, Sv. Tretolichnoto mestoimenie v starobalgarski ezik. – In: *Sbornik praci Filozoficke fakulty Brnenske univerzity. Studia minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis.* A 28. Brno, s. 91 – 98.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски". (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologia*. Sofia: UI „Sv. Kliment Okhridski".)

Тишева, Джонова 2006: Тишева, Й., М. Джонова. Старият „нов" топик. – В: Младенова, М., И. Монова. *Славистика и общество. VII национални славистични четения.* София: Херон Прес, с. 231 – 237. (Tisheva, Dzhonova 2006: Tisheva, Y., M. Dzhonova. Stariyat „nov" topik. – In: Mladenova, M., I. Monova. *Slavistika i obshtestvo. VII natsionalni slavistichni cheteniya*. Sofia: Heron Pres, s. 231 – 237.)

Чаралозова 1995: Чаралозова, К. Показателните местоимения в съвременния български книжовен език. – В: *Българско езикознание*. Т. 1. София, с. 179 – 221. (Charalozova 1995: Charalozova, K. Pokazatelnite mestoimenia v savremennia balgarski knizhoven ezik. – In: Balgarsko ezikoznanie. T. 1. Sofia, s. 179 – 221.)

Allen, Greenough 1903: Allen, J. H., J. B. Greenough. *Allen and Greenough's New Latin Grammar for Schools and Colleges*. Boston and London: The Athenæum Press.

Dixon 2003: Dixon, R. M. W. Demonstratives: A Cross-Linguistic Typology. In: *Studies in Language. International Journal sponsored by the Foundation „Foundations of Language"*, Vol. 27, Issue 1, Jan 2003, pp. 61 – 112.

Flom 1908: Flom, G. T. Contributions to the History of English. I: The Origin of the Pronoun „She". In: *The Journal of English and Germanic Philology*, Apr., 1908, Vol. 7, № 2. University of Illinois Press, pp. 115 – 125.

Kordić 2002: Kordić, Sn. Demonstrativpronomina in den slavischen Sprachen. In: *Die Übersetzung als Problem sprach- und literaturwissenschaftlicher Forschung in Slavistik und Baltistik*. Hamburg: Dr. Kovač.

Machen 1998: Machen, J. Gresham. *New Testament Greek for Beginners*. Wipf and Stock Publishers.

Mladenova 2007: Mladenova, O. *Definiteness in Bulgarian: Modelling the Processes of Language Change. Trends in Linguistics*. *Studies and Monographs*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton.

Pokorny 2007: Pokorny, J. *An Etymological Dictionary of the Proto-Indo-European Language.* Indo-European Language Revival Association.

Ringe 2006: Ringe, D. *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic. A Linguistic History of English*. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.

Sommerer 2011: Sommerer, L. *Old English Se: from Demonstrative to Article. A Usage-Based Study of Nominal Determination and Category Emergence*. Vienna: Vienna University.

Yoon 2014: Yoon, H. C. Divergence of Old English Demonstratives. In: *English Language and Linguistics* 20(1). United Kingdom: Cambridge University Press.

FUNCTIONS OF THE OLD BULGARIAN DEMONSTRATIVE PRONOUN ТЪ IN VERB PHRASES AND ITS EQUIVALENTS IN OLD ENGLISH

Antoaneta Dzhelyova[а], Maria Anastasova[б]
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

a_dzhelyova@uni-plovdiv.bg[а], mariaanastasova@uni-plovdiv.bg[б]

Abstract. The current paper examines the deictic and anaphoric usages of the Old Bulgarian demonstrative pronoun тъ in independent usage in the oblique cases. A logico-semantic model is applied in the analysis of the pronoun's reference. It is complemented by the introduction of grammatical criteria for each linguistic level. The corpus under consideration has been excerpted from Gospel texts in Old Bulgarian, Greek, Latin and Old English and it present semantically accurate word-for-word translations. Three major occurrences of the Old Bulgarian demonstrative pronoun тъ in verbal phrases can be distinguished: stable deictic usage, unstable deictic usage and anaphoric-personal usage.

KeyWords: *demonstrative pronouns, deixis, anaphora, contrastive analysis*

Antoaneta Dzhelyova
Faculty of Language and Literature
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

Maria Anastasova
Faculty of Language and Literature
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24 Tsar Assen Str.
Plovdiv 4000
Bulgaria

КАТЕГОРИЯТА ЧИСЛО ПРИ ДЕФЕКТИВНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА СИНГУЛАРИЯ ТАНТУМ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В СЪПОСТАВКА СЪС СЛОВАШКИЯ ЕЗИК

Евгения Митева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
evgeniq_miteva@abv.bg

Резюме. Целта на изследването е да се направи сравнителен анализ на категорията число при дефективните съществителни имена сингулария тантум в двата славянски езика – български и словашки език, да се проследят и установят паралелите, но и несъответствията в тази езикова област и да се направят изводи.

Ключови думи: *число, сингулария тантум, български език, словашки език*

Обект на настоящото изследване е граматическата категория число. Предметът на изследване е тази категория в частност при дефективните съществителни сингулария тантум в българския и словашкия език. Целта на изследването е успоредно да се проследят и установят паралелите и несъответствията в тази езикова област на двата славянски езика, като за целта ще изхождаме от българския език. Всяко съществително име има свое лексикално значение, но притежава и граматическа структура, която се изразява чрез граматическите категории. В българския език съществителните притежават граматическите категории *род, число* и *определеност*. *Падежът* като граматическа категория е отпаднал и днес са запазени само остатъци от него. В словашкия език са налице категориите – *род, число, падеж, съгласуваност*, *одушевеност/неодушевеност*. Граматическата категория число в двата разглеждани езика, каквато я познаваме днес, е двучленна, т.е. представена е от ед. и мн. число. Тази категория чрез формата на името изразява дали се назовава един предмет, или предметите са повече от един. Според Ст. Буров обаче извън противопоставянето единичност/множественост остава значителна част от съществителните. Не всички съществителни означават единични и цялостни обекти, чието количество може да се установи, като се използва процедурата на броенето. Противопоставянето единичност/множественост е релевантно само за числото на съществителните за броими предмети. Формата за ед. ч. на тези съществителни означава единичност, а формата за мн. ч. – неопределена множественост: *книга – книги* (Буров / Burov 1996: 30). Голяма част от съществителните имена както в българския, така и в словашкия език могат да образуват мн. ч. Съществуват обаче и такива съществителни имена, които могат да бъдат и да се използват само в ед. или само в мн. ч. Това са така наречените съществителни сингулария и плуралия тантум. При тези съществителни е налице дефективност в парадигмата по число, т.е. наличието само на форма за ед. ч. (сингулария тантум) или само на форма за мн. ч. (плуралия тантум). Това се дължи или на семантични причини (напр. съществителните означават неброими предмети), или на формални причини, напр. неадаптирането по число на някои заемки като *мис, фрау, амплоа, гуру* в българската морфологична система (Ницолова / Nitsolova 2008: 72).

В българския език като съществителни сингулария тантум се посочват: имена на вещества (*кислород, нефт, цимент* и др.); имена на хранителни продукти (*ориз, грис, чесън* и др.); събирателни съществителни (*селячество, студентство, младеж* (ж. р.), *добитък* и др.); абстрактни съществителни, означаващи статични или динамични признаци (*червенина, бяг, мислене, разположение* и др.); съществителни, означаващи абстрактни понятия с комплексно значение (*демокрация, романтика* и др.); заемки (*мис, фрау, харакири* и др.); названията на месеците (*януари, декември* и др.); названията на религиозни и други празници (*Рождество Христово, Цветница* и др.); собствени имена и географски названия (*Италия, Париж, Дунав* и др.); също и събирателни географски имена (*Черноморието, Средногорието* и др.); собствени имена, членувани, означаващи исторически периоди (*Реформацията, Средновековието* и др.), дните от седмицата (*понеделник, неделя* и др.) (Ницолова / Nitsolova 2008: 72). И. Куцаров разделя неброимите съществителни формално

на две групи – сингулария и плуралия тантум. Сингулария тантум са съществителните, които имат форма, съответстваща на формите за ед. ч. на броимите съществителни. Тук спадат част от съществителните събирателни (nomina collectiva), които назовават множества от еднородни явления, възприемани като неделима цялост (*студентство, чиновничество и др*.); съществителни, означаващи маси (*ориз, цимент, въздух*); съществителни, назоваващи химични елементи (*сребро, арсен и др.*); съществителни собствени за географски обекти (*Дунав, Европа и др.*); съществителни собствени за прозвища (*Боримечката, Караджата и др*.); значителен брой абстрактни съществителни, немислими като множества (*омраза, обич, здраве, смелост и др*.) (Куцаров / Kutsarov 2007: 63).

Според словашкия езиковед И. Оченаш в словашкия език към групата сингулария тантум спадат повечето абстрактни съществителни, събирателните и съществителните, означаващи вещества, напр. *únava* (умора), *ľudstvo* (човечество) и др. (Оченаш / Očenáš 2003: 62). Названията на вещества, материали назовават маси, които са неразчленими на части. Такива са: названия на храни, течности – *mlieko* (мляко), *voda* (вода), селскостопански култури – *kapusta* (зеле), *tráva* (трева); текстил – *hodváb* (коприна)*, silon* (найлон); битови материали – *hnojivo* (тор), *slonovina* (слонова кост); естествени вещества – *piesok* (пясък), *vzduch* (въздух); минерали, метали – *cín* (калай), *kyslík* (кислород). Формата за мн. ч. при веществените съществителни представя преносен смисъл или смислови оттенъци и означава видовете, напр. *vína* (вина) – *biele* (бели), *červené* (червени). Подобно значение като събирателните имат и абстрактните съществителни: действия – *písanie* (писане), *spev* (пеене); състояния и емоции – *slepota* (слепота), *únava* (умора); качества – *skromnosť* (скромност), *lakomstvo* (скъперничество); сетива – *hmat* (осезание), *chuť* (вкус) и др. При тези съществителни отново формата за мн. ч. внася смислов оттенък, напр. *rýchlosť* (бързина) – *rýchlosti* (скорости на кола); *sladkosť* (сладост) – *sladkosti* (сладки неща) (Оравец и др. / Oravec et al. 1984: 43). Към съществителните сингулария тантум спадат и дните от седмицата – *pondelok* (понеделник), *sobota* (събота) и др., названията на месеците – *január* (януари), *február* (февруари), названия на празници – *Božie narodenie* (Рождество Христово), *Veľká noc* (Великден). Към тези съществителни с дефективна парадигма се числят и някои думи от чужд произход, напр. *miss* (мис)*, suši* (суши), *harakiri* (харакири) и др.*,* които освен че нямат форма за мн. ч., са и несклоняеми. Повечето абстрактни имена, както и названията на материи, метали и храни по правило имат само ед. ч. Това се отнася най-вече до предмети, които не могат да се измерват в брой: *zlato* (злато), *železo* (желязо) и др. Само ед. ч. се употребява и при назоваването на някои видове дейности, състояния, чувства и способности, напр. *kreslenie* (рисуване), *kosba* (коситба), *spánok* (сън) и др. Множествено число от всички подобни форми може да се образува, но често внася оттенък на стилистична оцветеност или пейоративност (Буюклиев / Buyukliev 1989: 44).

При съществителните собствени имена в българския език значенията за число, определеност/неопределеност и отчасти за род се намират в интересно взаимодействие, което в голяма степен се предопределя от тяхната семантика на дейктични думи. Тъй като в рамките на всяка конкретна ситуация те препращат към един (единичен, единствен) и определен за участниците в речевия акт предмет, те са своеобразни сингулария тантум и не се членуват. Това е свързано със стремежа за отъждествяване на дадения предмет с неговото индивидуално наименование (Буров / Burov 1996: 87). Изключение обаче са съществителните собствени за прозвища като *Боримечката, Караджата и др*., при които винаги използваме членната морфема в речта, която доуточнява допълнително за кое лице става дума. При съществителните собствени сингулария тантум необходимост от членуване не възниква, защото формата за ед. ч. на името съответства на числовата характеристика на неговия референт. Едно нарицателно съществително в своята неопределена форма за ед. ч. означава качествен признак, назовава предмет, който по своите характеристики се отнася към цял клас от такива предмети. За да се отдели от класа и да назове точно определен референт, то трябва да се членува. Тъкмо затова нарицателни съществителни във функция на собствени, напр. прозвища, се употребяват членувани: *Иванчо Йотата, Никола Мотовилката*. Във функция на обръщения прозвищата се употребяват нечленувани, напр. *Иван Морския*, където *Морския* е членувано прозвище, но в обръщение не е членувано: *Морски, кажи нещо*! (Буров / Burov 1996: 89). Към тази група съществителни спадат и съществителните собствени имена, означаващи исторически периоди, напр. *Реформацията, Средновековието* и др., и названията на религиозни и други празници (*Цветница, Ивановден и др.),* като те се пишат винаги с главна буква. Съществителните нарицателни за названия на месеците и дните от седмицата също се възприемат като единствени по рода си и не е прието да се членуват и употребяват в мн. ч., защото езикът няма нужда допълнително да доуточнява поня-

тието чрез членна морфема и съответно да изрази множественост (когато обаче са във функцията на подлог, названията за дните от седмицата се членуват: *Понеделникът е винаги много натоварен*, но: *Месецът януари / Януари е много студен*). Те се пишат винаги с малка буква. Все по-често обаче се използват форми за мн. ч. при дните от седмицата, напр. *Наложи ми се да работя две събота и недели, защото съм затрупан с работа*.

При географските названия ситуацията е аналогична като при съществителните собствени и прозвищата. Съществителни собствени за географски обекти (*Рила, Европа, Марица*) не се членуват и нямат форма за мн. ч. В отделни случаи и съществителни собствени сингулария тантум могат да се членуват, без да се изразява отношение на говорещия към съответния обект. Така наред с *Искър минава край София* се среща и *В неделя бяхме на Искъра* или наред с *Дунав е една от най-големите реки* още *Дунавът е придошел*. Членуването тук има факултативен характер и е по-характерно за разговорната реч, освен това е непоследователно прокарано: срещат се *Искърът, Дунавът*, но не и *Янтрата, Марицата* (Буров / Burov 1996: 90). Изключение правят събирателни географски имена като *Черноморието, Средногорието, Средиземноморието* и др., които са почти винаги членувани. Когато обаче не са употребени самостоятелно, напр. *Хубаво е българското Черноморие,* т.е. налице е съгласувано определение, то тогава определението поема членната морфема. В словашкия език съществителните собствени имена също означават един единствен (уникален) денотат, назовават една субстанция, отделен предмет в рамките на един и същ вид: *Peter* (Петър), *Jana* (Яна), *Hron* (Хрон), и се употребяват само в ед. ч. Някои от тях са плуралия тантум, но те не са обект на проучване в настоящото изследване. Функцията на съществителните собствени е да индивидуализират и идентифицират. Те са в опозиция със съществителните нарицателни и винаги се изписват с главна буква според правилата на словашкия книжовен език (Оченаш / Očenáš 2003: 72). Според словашкия езиковед М. Соколова (Соколова / Sokolová 2007: 17) съществителните собствени се делят на *pravé propria* и *nepravé propria* (като работни термини за тези названия ще приемем *директни съществителни собствени* и *индиректни съществителни собствени имена*). Директни собствени имена са *Prešov* (Прешов), *Zuzana* (Зузана), *Novák* (Новак) и др., докато индиректните собствени са групови антропоними, които са преходна група между съществителните нарицателни и директните съществителни собствени, напр. етнонимите (народностните имена) (*Slovák* – словак) и жителските имена (*Prešovčan* – жител на гр. Прешов). Те винаги се изписват с главна буква. Все пак необходимо е да спомена, че повечето езиковеди като Л. Двонч, Ф. Мико, Й. Мистрик, Я. Оравец, Й. Ружичка, Р. Крайчович и др. не разграничават директните и индиректните съществителни собствени имена (работните термини, които въведохме по-горе). Прави впечатление, че в словашки език не се обособяват отделни групи – съществителни собствени за прозвища, съществителни собствени, означаващи исторически периоди, и съществителни собствени за географски обекти. Това се дължи на факта, че в словашкия език няма членна морфема, която да налага разграничаването им, и от съществена значимост е изписването им или не с главна буква. Съществителни собствени са: *Bratislava* (Братислава), *Nitra* (Нитра), *Dunaj* (Дунав), *Európa* (Европа); прозвища – *Jožko Mrkvička* (Йожко Мъркичка), *Dunčo* (Дунчо) и др. Съществена разлика представляват споменатите съществителни собствени имена, означаващи исторически периоди в българския език, които в словашкия се числят към съществителните нарицателни и се пишат винаги с малка буква, напр. *renesancia* (Ренесанс), *stredovek* (Средновековие) и др. Съществителните нарицателни за названия на месеците и дните от седмицата и съществителните собствени за названията на религиозни и други празници също се възприемат като уникални и препращат към един определен предмет. Не е прието да се употребяват в мн. ч., но при названията на дните от седмицата все по-често се наблюдават отклонения, напр. *Šlo o prácu, ktorá sa dala urobiť len v soboty a nedele* (Ставаше дума за работа, която може да се свърши само в събота и недели). Названията на месеците и дните от седмицата се изписват с малка буква, докато названията на празниците винаги с главна.

Към групата сингулария тантум спадат и всички неброими съществителни. Това са веществените, събирателните и абстрактните съществителни имена. Веществените съществителни са предимно сингулария тантум и в българския, и в словашкия език. Някои от тях (*макарони – makaróny, спагети – špagety и др*.) спадат към групата плуралия тантум, но те не са обект на внимание в настоящото изследване. Веществените съществителни представляват цялости, които са съвкупност от по-малки елементи, частици, които се мислят като една цялост. Такива са например *ориз, захар, сол.* Веществото се възприема като еднородна маса, при която не отделната частица има някакво значение, а по-големите цялости, които трябва да бъдат отделени от масата и след това – преброени. Процедурата на

броенето може да се извърши чрез партиципация на веществената маса. По този начин веществото се разчленява така, че да се получи количествена определеност. Партиципацията се извършва чрез наложилите се определени стандартни мерки. Те имат за цел да установят точност на количеството: *метър, килограм, литър* и т.н. Съществуват и нестандартни мерки напр. *парче, чаша, лъжица* и др. При квантитативната атрибуция на броимите съществителни е налице моделът *числително + съществително*, напр. *три книги*, докато при квантитативната атрибуция на веществените съществителни моделът е *числително + нумератив + съществително*, напр. *три килограма захар, две парчета халва* (Буров / Burov 1996: 120). Форми за мн. ч. при веществените съществителни се образуват и чрез така наречените сингулативи, с които се представя елемент от състава на веществата и продуктите по словообразувателен път, напр. *слама – сламка, пясък – песъчинка, захар – захарче* и др. (Ницолова / Nitsolova 2008: 73). За образуване на сингулативите се използват суфикси с умалително значение, като те имат две значения: 1. посочват физическа умалителност; 2. посочват единичност. Затова тези съществителни или изобщо не се възприемат като умалителни: *зелка, пиперка, сламка*; или, като посочват умалителност (по размер), назовават част от веществената маса (Буров / Burov 1996: 128). В словашки контекст партиципацията на веществената маса се осъществява чрез една от основните функции на родителния падеж: за изразяване на количественост (квантитативност) и за изразяване на част от цялото (партитативност) (genitivus quantitativus). Напр. *liter mlieka* (литър мляко), *kvapka vody* (капка вода) и др. Словашкият език също си служи със стандартните възприети мерки за установяване на точност на количеството *метър, килограм, литър* и т.н. (meter, kilogram, liter), но и чрез нестандартни напр. *škatuľa (ľka)* (кутия, кутийка), *balík* (пакет), *balíček* (пакетче), *fľaša* (бутилка) и др. В словашки контекст квантитативната атрибуция на броимите и неброимите съществителни съвпада с тази в българския език. Налице са същите модели, представени от българския езиковед Ст. Буров: при броимите съществителни *числително + съществително*, напр. *štyri ženy* (четири жени); при неброимите съществителни *числително + нумератив + съществително*, напр. *dve štipky škorice* (две щипки канела). Споменатата по-горе употреба на сингулативи в българския език е нетипична и доста рядко езиково явление и в словашкия език, защото при тях има различни оттенъци в значението. Срещат се форми от типа *slama* (слама) – *slamka* (сламка), *tráva* (трева) – *trávka* (тревичка), но количественост се изразява предимно чрез родителния падеж и неговата функция да представя част от цялото, напр. *zrnko piesku* (песъчинка), *hlávka kapusty* (зелка), *kocka cukru* (захарче) и др. В примерите *slama* (слама) – *slamka* (сламка) и *tráva* (трева) – *trávka* (тревичка) сингулативът не маркира умалителност, а именува част от масата на веществото, т.е. *сламката, тревичката* са единици части от цялото. Така при сингулативите се оформят две значения, напр. при *slamka* (сламка) и *trávka* (тревичка) думата *сламка* се употребява и в двата езика както за означаване на единица част от цялото – *отделен стрък слама*, така и в значение *приспособление за пиене*, а думата *тревичка* се употребява както в значение *отделен стрък трева,* така и като умалително съществително (сингулативите *сламка* и *тревичка* в българския език са описани от Ст. Буров).

Неопределено, неточно количество при веществените съществителни може да се изрази чрез наречията *много, малко*, които при съчетаване с веществените съществителни означават „измеримост“, а не „броимост“, затова съществителните не се изменят по число: *малко хляб*, но *малко столове*; *много кафе*, но *много книги*. Разликата между *много кафе* и *много кафета* е съществена. В първото словосъчетание съществителното е неброимо – с вещество значение, а във второто – броимо, със значение „чаши кафе“ (Буров / Burov 1990: 118). Количественост при названията на материи и абстрактни обекти и в словашки език може да се изразява чрез неопределителни количествени местоимения, наречия или съществителни, означаващи количество, обем: *trocha mlieka* (малко мляко), *málo šťastia* (малко късмет), *veľa radosti* (много радост) и др. (Буюклиев / Buyukliev 1989: 44). С цел икономия на езиковите средства в българския език все по-често се употребяват форми от типа *две кафета* в значение *две чаши кафе*, *три бири* в значение *три халби бира*, *два чая – две чаши чай.* Голяма част от веществените съществителни могат да функционират в разговорната реч, а често и в научния стил като броими съществителни с форми за ед. и мн. ч. В разговорната реч основната причина е законът за икономия на езикови средства, докато в научния стил и в специализираната реч причината е предимно в стремежа да се терминологизира съответната форма (Буров / Burov 1990: 118). В словашкия език се натъкваме на същата употреба, напр. *zjesť dve polievky* (да изям две супи) означава *dve porcie polievky* (две порции супа), *vypiť tri piva* (да изпия три бири) означава *tri poháre piva* (три чаши / три халби бира). В този случай се броят порции, чаши (халби),

а не самата супа или бира. Множественото число на съществителните имена, изразяващи явления, които нямат бройна форма или броима множественост, показва само сила или интензитет в проявата на даденото явление или събитие. Напр. *mrákoty ho zašli* (получи припадък), *veľké snehy padli* (паднаха големи снегове), *víchry dujú* (веят вихри) (Буюклиев / Buyukliev 1989: 44).

Споменатите по-горе събирателни съществителни (nomina collectiva) също спадат към групата сингулария тантум. Това са съществителни, които назовават множества от еднородни обекти и се мислят като една цялост. Събирателните съществителни са неброими и означават неразчленено множество, като се делят на две групи в зависимост от това дали могат да образуват форми за мн. ч., напр. *администрация – администрации, рота – роти, ято – ята, стадо – стада, дружина – дружини* и др., или са сингулария тантум, напр. *селячество, работничество, дивеч, сган* и др. (Ницолова / Nitsolova 2008: 52). Събирателното съществително представлява единство на редица от предмети или същества, които вън от единството могат да се броят, т.е. това е единство на конкретни предмети (вещи), растения, животни, птици и лица. Двойствената природа на събирателните съществителни се състои в това, че в логическо отношение, от една страна, те означават единичност, а от друга – множественост. Единичността се изразява във факта, че редицата от предмети или същества представлява съвкупност (клас), мислена като цяло, като сума от събираеми за разлика например от формата за мн. ч. на броимите съществителни, която сигнализира „количествена неопределеност“, т.е. представлява множество, мислено като сума на събираеми. Събирателни съществителни са например *селячество, работничество, интелигенция, храсталак, тълпа, символика, проблематика* и т.н. (Буров / Burov 1996: 144). Събирателните съществителни в словашкия език също назовават множество обекти от един вид, схващани като единство, и затова се употребяват с форма за ед. ч. Такива са напр. *ľudstvo* (човечество), *obyvateľstvo* (население), *mládež* (не един младеж, млад човек, а младежта като цяло), *bučina* (букова гора), *haluzie* (клонак), *tŕnie* (тръне, трънак) и др. (Буюклиев / Buyukliev 1989: 44). Я. Оравец, Ю. Фурдик и Е. Байзикова също определят събирателните съществителни като съществителни, които имат форма само за ед. ч. Те представят множеството като компактна цялост, която не притежават качеството броимост. Такива са: групи от хора – *robotníctvo* (работничество), *ľudstvo* (човечество), *predsedníctvo* (председателство) и др.; групи от животни – *živočíšstvo* (животни, фауна), *zverina* (дивеч), *chrobač* (насекоми) и др.; растителност – rastlinstvo (флора), *bučina* (букова гора), *jedlina* (елова гора) и др., съвкупност от природни образувания, явления – *horstvo* (планински масив), *vodstvo* (води) и др., съвкупност от предмети, съоръжения – *zbroj* (въоръжение), *riad* (инвентар), *školstvo* (училища). Събирателните съществителни са съотносими в смислово и в словообразувателно отношение към дистрибутивното множествено число. Те представляват противоположност, напр. *včely – včelstvo* (пчели – пчеларство), *roľníci – roľníctvo* (земеделец – земеделие) и др. Като събирателни съществителни се използват и съществителни в резултат на метонимия, напр. *chudoba – chudobní ľudia* (бедност – бедни хора), но тези събирателни в резултат на метонимия (по-точно синекдоха) се използват предимно в разговорния стил и народната поезия (Оравец и др. / Oravec et al. 1984: 43). Изводът, който може да се направи, е, че голяма част от събирателните съществителни от неброими имена сингулария тантум преминават в класа на броимите. Една от причините за този преход е в доминиращата тенденция за освобождаване на числовата парадигма от нейната дефективност. Всъщност не е трудно да се забележи, че групата на събирателните съществителни почти не се попълва с нови лексеми (Буров / Burov 1996: 149). Този извод важи с пълна сила и за събирателните съществителни в словашкия език, защото и там, както в българския език, е налице стремеж към преодоляване на дефективността в парадигмите.

Голяма част от абстрактните съществителни също спада към групата сингулария тантум. Те именуват отвлечени понятия, а не конкретни обекти от действителността и не се възприемат чрез сетивата. В гносеологически план опозицията конкретност/абстрактност се основава на отношението към признака цялостност/нецялостност. В лингвистичен план отношението към този количествен признак има класификационна стойност – разпределя съществителните имена в две основни групи: за броими и неброими предмети. Докато при броимите съществителни семантичното развитие е в посока от конкретно към абстрактно, при абстрактните съществителни е налице противоположен процес – от абстрактно към конкретно. Граматичното число не е второстепенно по отношение на лексикалното. Фактът, че в мн. ч. абстрактните съществителни развиват конкретни семантични признаци (при асиметрия между формата за ед. и формата за мн. ч.), показва, че лексикално и граматично взаимно си влияят и се намират в отношение на съвместимост (Буров / Burov 1996: 129). Според П. Пашов нямат форми за мн. ч. редица отвлечени (абстрактни) съществителни, напр. *детство, младост, обич, любов*

и др. Ние си служим много често с тези съществителни, без да си даваме сметка, че са „дефективни“, че им липсва форма за мн. ч., защото не е нужна. Появи ли се нужда да се изрази множественост, а това става при някаква промяна в значението, когато „единичността“ (уникалността) не е задължителна, тогава се създават форми за мн. ч. Така напр. съществителното *радост*, означаващо чувството изобщо, няма мн. ч., но отделни прояви на радост, вече не абстрактни, а конкретни, ще се изразят с мн. ч. – *моите радости*. Същата промяна се наблюдава при думата *скръб*, но *скърби* (Пашов / Pashov 1994: 61). Ситуацията е идентична и при думата *любов – любови*. Когато се употребява в по-конкретно значение *флирт* или *влечение, стремеж,* се използва формата за мн. ч. – *любови.* Аналогичен е подходът и в словашкия език. Когато говорим за чувствата *radosť* (радост) или *láska* (любов), ще употребим съответно формата за ед. ч.; когато обаче са налице по-конкретни прояви, съответно ще се употреби формата за мн. ч. *radosti* (радости), съответно *lásky* (любови). Словашкият езиковед Й. Мистрик също говори за съществителните сингулария тантум, към които причислява съществителните, които назовават в глобален мащаб и са абстрактни. Използваме ги в мн. ч., когато искаме да изразим метафорично значение, напр. *moje lásky* (моите любови), *naše hnevy* (нашите ядове) (Мистрик / Mistrík 1984: 108). Употребата на подобни форми в мн. ч. както в българския, така и в словашкия език се дължи и на така наречената интензивност на опредметения признак, за която говори българският езиковед Ст. Буров. Според него количественото противопоставяне при броимите и при абстрактните съществителни има твърде различен характер: при броимите съществителни формата за мн. ч. сигнализира разчлененост на конкретни предмети, докато при абстрактните формата за множествено число сигнализира преди всичко интензивност на опредметения признак. Освен това голяма част от съществителните, които имат форма за мн. ч., съдържат в семантичната си структура негативен оценъчен компонент, който се интензифицира чрез формата за мн. ч., напр. *глупости, низости, цинизми, опустошения, жестокости* и др. (Буров / Burov 1996: 141). На подобна употреба на формите за мн. ч. за повишаване интензификацията на опредметения признак се натъкваме и в словашкия език, напр. *hlúposti* (глупости), *krutosti* (жестокости).

Формите за мн. ч. при съществителните сингулария тантум с абстрактно значение обикновено имат повече или по-малко различно значение, като във всички случаи то е по-малко абстрактно от формата за ед. ч., напр. *свобода – свободи, право – права, нежност – нежности* и др. В езика на политиците, в печата, а оттам и в разговорната реч се появяват формите *чужбини* от *чужбина*, *политики* от *политика*, *бизнеси* от *бизнес*, *икономики* от *икономика* и др. Интересен пример е и думата *уста*, която се използва и като форма за ед. ч., и като форма за мн. ч. – *Остана с отворени уста / с отворена уста*. Формата *усти* за мн. ч. е ненормативна (Ницолова / Nitsolova 2008: 73). В словашкия език думата *ústa* (уста) се числи към групата плуралия тантум, напр. *veľké ústa, široké ústa* (големи/голяма уста, широки/широка уста). Макар тази тенденция да не е толкова изразена в словашкия език, все пак все по-интензивно започват да се използват формите за мн. ч. на думите *politika* (политика) – *politiky* (политики); *hospodárstvo / ekonomika (икономика) – hospodárstva / ekonomiky* (икономики). Показателно е, че словашкият език си служи както със заемката *ekonomika*, така и с домашната дума *hospodárstvo.*

В резултат на успоредното съпоставяне на граматическата категория число при дефективните съществителни сингулария тантум в българския и в словашкия език бяха установени някои паралели, но и разлики в тази езикова област. Въз основа на съпоставителния анализ става ясно, че в групата на съществителните сингулария тантум в двата езика попадат съществителните собствени имена, всички неброими съществителни – веществените съществителни, повечето съществителни събирателни и съществителни с абстрактен характер. В тази група попадат и названията на религиозни и други празници, както и съществителните нарицателни за названия на месеците и дните от седмицата. Към тях се числят и много думи от чужд произход, заемки, които не бяха разгледани задълбочено в изследването, а само споменати поради твърде обширната тематика и желанието да се насочим към думите сингулария тантум от домашен произход и към чужди думи, които са се настанили и утвърдили трайно в двата езика. Ще си позволим да добавим само, че думите от чужд произход в двата езика като напр. *miss* (мис)*, suši* (суши), *harakiri* (харакири) и др. все още не са адаптирани по число и в двата езика, т.е. нямат форма за множествено число, защото все още не е възникнала нуждата от изразяване на множественост при тях и все още не са се вкоренили в двата езика до такава степен.

В рамките на съществителните собствени имена в двата езика се наблюдават много сходства. Тези съществителни назовават определен обект, лице, животно от действителността. При названи-

ята на религиозни и други празници се наблюдават едни и същи изисквания за изписване, а именно винаги с главна буква и форма в ед. ч. (*Božie narodenie* – Рождество Христово, *Nanebovstúpenie* – Възнесение и др.). При съществителните нарицателни за названия на месеците и дните от седмицата в български и в словашки език също не се наблюдават някакви отклонения. И в двата езика те се схващат като единствени по рода си и се използват в единствено число. Наличието на членна морфема в българския език изисква, когато названията за дните от седмицата са във функцията на подлог в изречението, да бъдат членувани. И в двата езика обаче се наблюдава тенденция към употреба на форми за множествено число при названията за дните от седмицата, напр. *Наложи ми се да работя две събота и недели, защото съм затрупан с работа* (Pracoval som dve soboty a nedele, pretože mám veľa práce). Като съществена разлика можем да посочим, че в словашки език не се обособяват отделни групи – съществителни собствени за прозвища, съществителни собствени, означаващи исторически периоди, и съществителни собствени за географски обекти, а съществува само една обща група. Това се дължи на факта, че в словашкия език няма членна морфема, която да налага разграничаването им. От съществено значение при тези съществителни в словашки език е употребата на главна или малка буква. Друга съществена разлика между българския и словашкия език е обособената група съществителни собствени имена, означаващи исторически периоди (*Реформацията, Средновековието)* в българския език и тяхното изписване винаги с главна буква. В словашкия език те са зачислявани към групата на съществителните нарицателни и винаги се изписват с малка буква. Няма да изтъкваме като разлика оформянето на две групи *pravé propria* и *nepravé propria* в словашкия език от М. Соколова (в изследването въведохме работните термини за тези названия *директни съществителни собствени* и *индиректни съществителни собствени имена*) поради факта, че повечето словашки езиковеди (като Л. Двонч, Й. Мистрик, Й. Ружичка, Р. Крайчович и др.) не ги разграничават.

При веществените съществителни в двата езика се наблюдава почти пълно съответствие. Езиковото явление партиципация, т.е. разчленяването на веществената маса така, че да се получи количествена определеност и да се приложи броене, се прилага и в българския, и в словашкия език. За тази цел двата езика си служат със стандартни и нестандартни мерки от типа *метър, килограм, чаша, буркан* (meter, kilogram, šálka, pohár).

Образуването на форми за мн. ч. в българския език се осъществява и чрез така наречените сингулативи (напр. *слама – сламка)*. Тук обаче е налице и съществена разлика между двата езика. Словашкият език е падежен и партиципацията на веществената маса се осъществява чрез една от основните функции на родителния падеж за изразяване на количественост и на част от цялото. Той също си служи със сингулативи, но като цяло тяхната употреба в двата разглеждани езика не е особено фреквентна. За изразяване на неопределено количество на веществената маса и двата езика си служат с наречията *много, малко* (veľa, málo), неопределителни количествени местоимения и съществителни, означаващи количество. Употребата на съкратени форми от типа *zjesť dve polievky* (да изям две супи) в значение *dve porcie polievky* (две порции супа) са характерни и за двата славянски езика и са в резултат на стремежа към икономия на езиковите средства в речта. При събирателните съществителни и тяхната употреба в ед. ч. в двата разглеждани езика се наблюдава пълно съответствие. В българския и в словашкия език тези съществителни именуват множества от еднородни обекти, които се мислят като едно цяло. Наблюдава се период на застой в тази група, т.е. тя не се обогатява и попълва с нови думи, защото и в двата езика е налице стремеж към преодоляване на дефективността по число при тези съществителни. При абстрактните съществителни в българския и в словашкия език се наблюдава асиметрия между формата за ед. и формата за мн. ч., т.е. плуралните форми имат по-конкретно значение. Тенденцията към употреба на форми за множествено число тук е силно изразена. В изследването бяха изтъкнати по представителни примери, които свидетелстват за все по-честата употреба на формите за мн. ч. при тези съществителни в двата разглеждани езика. Естественото развитие на всеки език предполага изменяне на старите форми и възникването на нови, където това е необходимо. Езиковите системи се усъвършенстват и обогатяват не само чрез заемането на чужди думи, но и самостоятелно вътре в самата система, във връзките между думите и самите форми на думите при това според нуждите на изказването. Това доказва възникването на някои плурални форми при съществителните сингулария тантум, от които даден език се нуждае във връзка с неговото постоянно развитие и промяна в мирогледа и схващанията на съвременния човек. Анализираната група съществителни доказва близостта на двата славянски езика и в тази

езикова област. По-съществени разлики не се наблюдават, напротив – сходствата са много повече от очакваното. Езиковите системи на двата езика очевидно се развиват по сходен начин и съответно съвременните възприятия и себеусещане на българина и на словака се припокриват до голяма степен. Липсата на форми за мн. ч. при някои съществителни сингулария тантум в двата езика може да се обясни с факта, че все още не се е появила необходимостта тези форми да възникнат, а също и със съществуването на сингулативите и употребата на родителния падеж, споменати в изследването.

Цитирана литература / References

Буров 1990: Буров, Ст. Веществените съществителни в количествен аспект (Езикови средства за изразяване на дискретност на веществения континуум). – В: *Български език*, № 2, с. 114 – 120. (Burov 1990: Burov, St. Veshtestvenite sashtestvitelni v kolichestven aspekt (Ezikovi sredstva za izrazyavane na diskretnost na veshtestveniya kontinuum). – In: *Balgarski ezik*, № 2, s. 114 – 120.)

Буров 1996: Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име (С оглед предимно на категорията число)*. Велико Търново: Издателство ПИК. (Burov 1996: Burov, St. *Formi i znachenie na sashtestvitelnoto ime (S ogled predimno na kategoriyata chislo)*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo PIK.)

Буюклиев 1989: Буюклиев, И. *Кратка словашка граматика*. София: Наука и изкуство. (Buyukliev 1989: Buyukliev, I. *Kratka slovashka gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета. (Pashov 1994: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Prosveta.)

Mistrík 1984: Mistrík, J. *Moderná slovenčina*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Oravec et al. 1984: Oravec, J., E. Bajzíková, J. Furdík. *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Očenáš 2003: Očenáš, I. *Fonetika so základmi fonológie a morfológia slovenského jazyka*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.

Sokolová 2007: Sokolová, M. *Nový deklinačný systém slovenských substantív*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.

THE CATEGORY NUMBER IN THE DEFECTIVE NOUNS SINGULARIA TANTUM IN THE BULGARIAN LANGUAGE IN COMPARISON WITH THE SLOVAK LANGUAGE

Evgenia Miteva
Sofia University St. Kliment Ohridski

evgeniq_miteva@abv.bg

Abstract. The aim of the paper is to make a comparative analysis of the number of the defective nouns singularia tantum in both Slavic languages – Bulgarian and Slovak, to trace and establish parallels, but also inconsistencies in this language area and to draw conclusions.

Keywords: *number, singularia tantum, Bulgarian language, Slovak language*

Evgenia Miteva
Faculty of Slavic Studies
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tzar osvoboditel Blvd.
Sofia 1504

КОНЦЕПТЪТ *РАЗУМ/ VERNUNFT* В НЕМСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (онлайн проучване)

Христина Вихрогонова
Аграрен университет, Пловдив
hristinavihrogonova@gmail.com

Резюме. В настоящата статия са анализирани резултатите от проведено анкетно проучване, озаглавено „Метафоричното мислене в езика“. Целта е да се сравни възприятието на концепта Разум / Vernunft от носителите на немския и българския език. Данните от проучването са представени в графики. Изследването има компаративен характер и е направено в духа на когнитивната лингвистика. Като обща база за сравнение служи концептуалната метафора, така както тя се описва в изследването на Джордж Лейкъф и Марк Джонсън. Установяват се редица прилики при езиковото описание на разглеждания концепт, което се обяснява с неговата универсалност и сходното му метафорично възприемане от носителите на двата езика, дълбоко залегнало в тяхното езиково съзнание. Приликите са установени чрез наличието на концептуални метафори, които се оказват общочовешки инструмент на човешкото мислене по отношение на представянето на абстрактните същности в езика.

Ключови думи: *лингвокултурологичен концепт, концептуална метафора, езикова картина на света*

Речевата способност е една от характеристиките на разума, тъй като чрез нея хората изразяват своите мисли и идеи. Езикът дава най-точен образ на картината света, обрисувана от носителите на определен език. В езика се разкрива човешката гледна точка на отражение на света. В този смисъл мисленето и езикът могат да се нарекат „най-човешките атрибути“ (Пенчева/ Pencheva 1998: 13).

Чрез проведения експеримент можем да проследим връзката между мисленето и неговото изразяване в езика и в речта. Анализът е направен в духа на когнитивната лингвистика и по-точно във връзка с теорията за концептуалната метафора на Джордж Лейкъф и Марк Джонсън (Lakoff, Johnson 2003).

Целта на проведената анкета е да установи доколко конвенционалните метафори във фразеологичния езиков фонд на немския и българския език влияят върху избора на отговорите.

Свободният отговор има за цел да открие не толкова съществуващите фиксирани в речника езикови метафори, а живите, актуални метафори в съвременната немска и българска реч.

Чрез проведения научен експеримент под формата на онлайн анкета искаме да докажем, че езикът определя почти изцяло мисленето на хората, особено що се отнася до определянето на абстрактните същности в представите на хората. В настоящото изследване ще се опитаме да докажем това, избирайки концепта Разум/Vernunft.

Концептът Ум е представен в редица статии на Йоанна Кирилова от Института за български език към БАН (Кирилова / Kirilova 2009; Кирилова / Kirilova 2010а; Кирилова / Kirioliva 2010б; Кирилова / Kirilova 2013; Кирилова / Kirilova 2016). Тя е на мнение, че разглежданият концепт се характеризира с „многокомпонентност и културна обусловеност и принадлежи към базовите концепти, формиращи всяка една концептосфера“ (Кирилова/Kirilova 2009: 67). Според нея, изискването за ценностна значимост „се поражда от факта, че ценностите са такъв вид стереотипи на мислене и поведение, придобити в историческото и културно развитие на колектива, които определят мисленето и поведението както на колектива като цяло, така и на отделния индивид“ (Кирилова/Kirilova 2009: 67). Ние се съгласяваме напълно с това твърдение и също смятаме, че разглежданият от нас концепт се отнася към лингвокултурологичните концепти.

Тъй като разглежданият концепт е универсален и общочовешки, ние предполагаме, че той се възприема по сходен начин от носителите на двата съпоставяни езика. Намерените сходства ще представим чрез концептуални метафори. Именно концептуалната метафора ще бъде общата база за сравнение на анализираната абстрактна същност. Хипотезата, че участниците ще посочат лексе-

ма, която е част от съществуващ в езика фразеологизъм, се оказва вярна. Предполагаме също, че човешкото мислене се определя до голяма степен от съответния език, който изгражда езиковата картина на света на всеки езиков носител. Езиковата картина на света дава образ на абстрактните същности, като по този начин те се открояват по-ясно и по-отчетливо в представите на индивидите и по този начин се стига до тяхното метафоризиране. Метафората се оказва един от най-използваните инструменти на човешкото мислене.

В тази връзка подкрепяме отчасти общоизвестната Хипотеза за лингвистичната относителност от гледна точка на твърдението, че езикът определя мисленето на хората.

Анализ на въпросите от двете анкети

В настоящото проучване ще анализираме данните от събраните отговори на три въпроса, свързани с концепта *Разум / Vernunft* в немския и българския език.

Очакваме отговорите на участниците да бъдат повлияни от съществуващите в речниковия фонд на езика фразеологизми. За тази цел умишлено употребяваме в един от посочените избираеми отговори лексема, която участва в състава на фразеологизъм, намерил широка употреба в езика.

На въпроса *КАК БИХТЕ ОПРЕДЕЛИЛИ УМА* и в двете анкети са посочени за избор следните отговори: 1. *ЯСЕН / KLAR 2. ЗАМЪГЛЕН / TRÜBE 3. ОСТЪР / SCHARF 4. ДРУГО*.

Чрез последния вариант всеки респондент е приканен да изрази собствено мнение, като посочи индивидуална асоциация. Отговорите са отразени в графика 1 като най-голям е процентът на респондентите от двете анкети, определили ума като ***ясен*** или ***остър***. 46,55% от респондентите с майчин език немски са определили ума като ***ясен***, а 51,06% от респондентите с майчин език български са го определили като ***остър***.

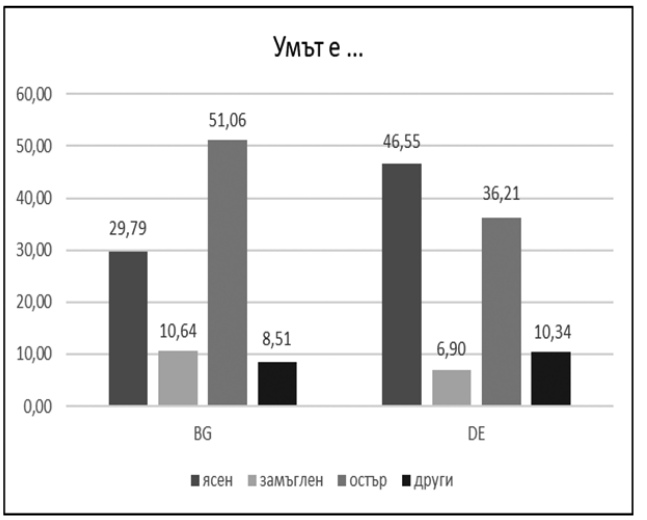

Графика 1. Как бихте определили ума?

Този резултат би могъл да се обясни с навлезлите в масова езикова употреба фразеологизми. Източник на примерите в българския език е електронният вариант на многотомния речник на Българския език (РБЕ / RBE 2014). Като „ясен“ определят ума повече носители на немския език. Ще посочим следните примери:

В немски език:
1.a.bei klarem Verstand (на трезва глава)*(Арнаудов и др. / Arnaudov et al. 1984: 607).*

В български език:
1.а. помрачен разсъдък (РБЕ / RBE 2014).

При респондентите с немски като майчин език умът по-малко се възприема като замъглен или ***мътен*** (6,90%), при българските респонденти този процент е малко по-висок (10,64%).

Възприемането на ума у носителите на двата езика като *мътен* ни дава основание да откроим метафората УМЪТ Е ТЕЧНОСТ.

В подкрепа на тази метафора ще приведем редица примери в езика.

В немски език:

2.а. Seinen Verstand versaufen (напивам се до козирката, букв. изпивам си ума) (Гълъбова, Гълъбов / Galabova, Galabov 1985: 560);

2.б. In Gedanken versunken sein (потънал съм в мисли) (Гълъбова, Гълъбов / Galabova, Galabov 1985: 560).

В български език:

2.а. Мътя ума на някого (РБЕ / RBE 2014);

2.б. Потънал съм в мисли;

2.в. Кукувица ми е изпила ума.

В български език се употребява фразеологизмът *сече му пипето*. Този фразеологизъм навярно е определил избора на отговор „остър“. Метафората *УМЪТ Е ОСТЪР ПРЕДМЕТ* е залегнала по-дълбоко в когнитивната представа на носителите на българския език.

В немски:

3.а. ein scharfer Verstand (остър ум), *den Verstand schärfen* (остър ум, изострям ума си) (Гълъбова, Гълъбов / Galabova, Galabov 1985: 560);

3.б. scharf nachdenken (добре премислям нещо);

3.в. jmdm. durch den Kopf schießen (букв. пронизва ми главата (като куршум), идва ми на ум, хрумва ми).

В български:

3.а. разполагам с хладен, остър, ум/ разсъдък (РБЕ 2014/ RBE 2014);

3.б. сече ми умът;

3.в. умът ми реже като бръснач.

Не малък е процентът на посочените свободни асоциации с ума и в двата езика. 10,34% от респондентите в анкетата на немски език са посочили следните асоциации: *stumpf* (тъп), *logisch* (логичен), *rein* (чист), *duftig* (мъглив), *rational* (рационален), *realistisch* (реалистичен), *objektiv* (обективен), *nüchtern* (трезв), *kein* (никакъв), зависи. От 8,51% от българските участници умът е определен като: *бърз, жужащ, вечно буден, загадъчен, непредсказуем, неспокоен, красив, податлив, пъргав, уникален, сложен, течен.*

Посочените примери илюстрират по-свободното асоцииране на абстрактните понятия от носителите на двата езика в речта. Вижда се, че някои асоциации не са езиково кодирани във фразеологичните речници, но присъстват в умствените представи на хората. В този случай можем да обобщим, че употребените свободни метафори са живи, използвани не по принудата на езиковата употреба, а на принципа на индивидуалното умствено и чувствено възприятие на езиковите носители. От посочените свободни асоциации става видно, че умът е обрисуван като живо същество и от носителите на двата езика. В тази връзка можем да откроим онтологичната метафора РАЗУМЪТ Е ЖИВО СЪЩЕСТВО. Както отбелязва Чакърова част от онтологичните метафори са свързани с „персонификацията на абстрактните концепти“ (Чакърова/ Chakarova 2016: 114).

Следващият въпрос, който също е свързан с ума, е: КАК РАБОТИ УМЪТ. ОТГОВОРИ: 1. КАТО *МАШИНА / MASCHINE* 2. КАТО *КОМПЮТЪР / COMPUTER* 3. КАТО *БРЪСНАЧ/ RASIERMESSER* 4. ДРУГО.

Отговорите на този въпрос са представени в графика 2. Респондентите с немски като майчин език са определили на първо място асоциацията с *машина* (37,21%), докато респондентите с български като майчин език на първо място са поставили лексемата *бръснач* (46,61%). Това не е случайно, тъй като лексемата *бръснач* е част от редица фразеологизми, свързани с ума в български, които вече посочихме по-горе и в които е видно, че лексемата *бръснач* взема превес при определянето на ума като остър у носителите на българския език.

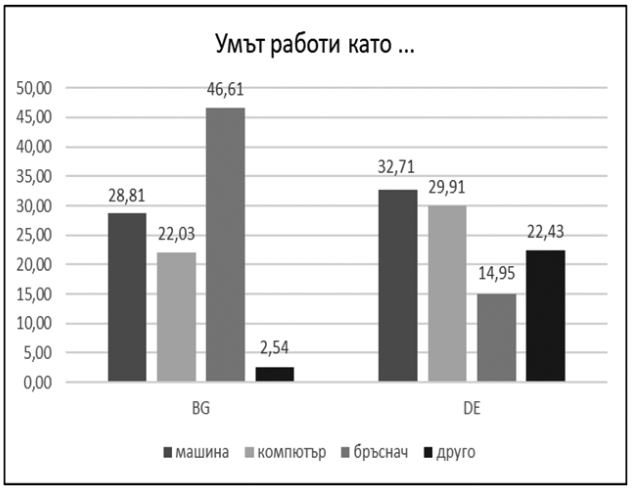

Графика 2. Как работи умът?

В тези примери се откроява когнитивната метафора *УМЪТ Е ОСТЪР ПРЕДМЕТ*, която откриваме и в двата езика.

На второ място следва асоциацията с лексемите *компютър* (29,91% в немската анкета и 28,81% в българската). Тези примери са аналогични, тъй като възприемането на ума като *машина* или *компютър* се среща в изрази от двата езика. Примери:

В немски:

4.а. jemandem steht der Verstand still/bleibt der Verstand stehen (нечий ум спира да работи) *(Арнаудов и др. / Arnaudov et al. 1984: 607);*

4.б. jmdm. raucht der Kopf (пуши ми главата) (*Арнаудов и др. / Arnaudov et al. 1984: 227);*

4.в. jmdm. schwirrt der Kopf (завърта ми се главата от прекалена информация) *(Арнаудов и др. / Arnaudov et al. 1984: 771).*

В български:

4 а. Завъртам ума на някого (РБЕ / RBE 2014);

4.б. Главата ми пуши;

4. в. Главата ми бръмчи / работи.

Тези примери могат да се разглеждат като част от когнитивната метафора *УМЪТ Е МАШИНА*, която се среща у носителите и на двата езика.

На трето място в немската анкета следват отговорите, включващи свободни асоциации, с които се свързва работата на ума (22,43%), а в българската анкета на трето място е посочена лексемата *компютър* (22,03%). Лексемата *бръснач* е поставена на последно място от немските респонденти (19,45), а само 2,54% от участниците с български език са дали други свободни отговори. В българския език лексемата *бръснач* се оказва най-точна относно работата на ума. По-многобройни са свободните асоциативни лексеми на участниците с немски език. Те са следните: *Meisterwerk der Natur* (шедьовър на природата), *Verbindung aus Maschine und Emotion* (съчетание между машина и емоция), *Kants kategorischer Imperativ* (категориален императив на Кант), *Apparat* (апарат), *Architekt* (архитект), *Assoziativ* (асоциатив), *Bienenvolk* (кошер пчели), *Gehirn* (мозък), *Lebewesen* (живо същество), *Lenker/in* (ръководител/ка), *Lexikon* (речник), *Linse* (леща), *Lupe* (лупа), *Uhrwerk* (часовников механизъм), *Ratio* (рацио), *Muskel* (мускул), *Ordner* (разпоредител класьор), *Roboter* (робот), *System* (система), *Wegweiser* (пътепоказател).

Само малка част от респондентите с български език са посочили асоциации за работа на ума. Посочените лексеми са*: книга, стрела, човек*.

В посочените примери се вижда, че при носителите на немския език асоциациите с ума са по-разнообразни и по-многобройни. Прави впечатление, че разглежданият концепт у немските участници се мисли в по-широк мащаб. Това неслучайно е така. В тези асоциации на разума откриваме следните отпратки: *връзката му с емоциите, сътворението му от природата, разумът се свързва*

също с философските категории на Кант. Някои асоциации го разглеждат като ръководно и пътеводно начало. Откриваме и връзката му с „рациото“, научната страна. Посочени са понятия от физиката като *лупа, леща, часовников механизъм, мозък*. По-индивидуален характер носи сравнението с *кошер пчели*, което отпраща към действената страна на разума и пак акцентира върху неговата подреденост и организираност.

Категорията *РАЗУМ* е основна философска категория в епохата на Просвещението (17-18 век).

В посочените асоциации от носители на българския език откриваме връзката със знанието (*книга*), както и връзката с ръководното начало на разума (*човек*). Асоциацията със *стрелата* би могла да се свърже с когнитивната метафора *УМЪТ Е ОСТЪР ПРЕДМЕТ*.

Следващият въпрос в двете анкети е: КЪДЕ СПОРЕД ВАС СЕ НАМИРА УМЪТ. Посочени са три възможности: 1. *В СЪРЦЕТО / IM HERZEN 2. В ГЛАВАТА / IM KOPF 3. ДРУГО*.

Анализът сочи, че и при двете анкетирани групи на първо място е посочена *главата* (88,18% в немски и 70,63% в български). При немските участници следва *сърцето* (11,82%) и не са посочени никакви други свободни отговори. 19,84% от българските участници са посочили други свободни асоциации като*: душата, съзнанието, навсякъде в човека, в централната нервна система*, а 9,52% от анкетираните са посочили отговор „в сърцето“. Тези резултати са обобщени в графика 3.

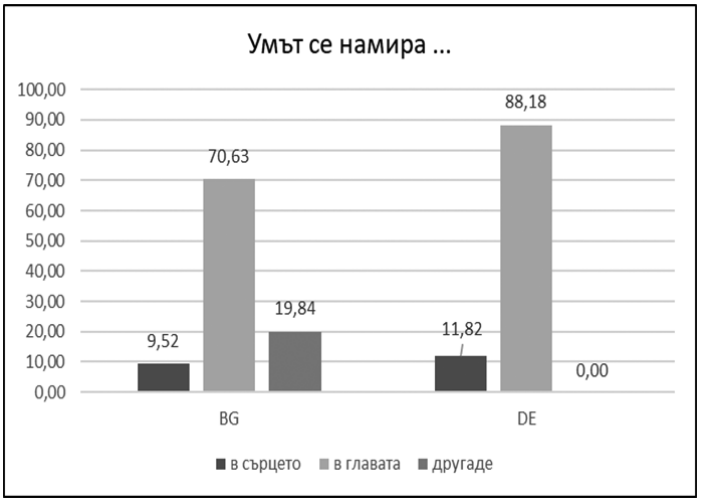

Графика 3. Къде се намира умът?

Посочените отговори верифицират *онтологичната метафора за ВМЕСТИЛИЩЕТО*, според която абстрактни същности са позиционирани в определени човешки органи. Такава е например метафората ЧОВЕКЪТ И НЕГОВИТЕ ОРГАНИ СА ВМЕСТИЛИЩА.

И при двете анкетирани групи ***главата*** и ***сърцето*** се определят като мястото, където е позициониран умът, но главата се мисли за негово главно местоположение. В тази връзка прототипичната представа на носителите на двата езика може да се изрази с онтологичната метафора УМЪТ Е В ГЛАВАТА.

Ще посочим примери от речниковия фонд на двата език, които са определящи при избора на метафората.

В немски:

5.а. *etwas im Kopf behalten* (запаметявам нещо в главата си) *(Арнаудов и др. /Arnaudov et al. 1984: 771);*

5.б *Viel Grips im Kopf haben* (имам много мозък в главата си) (Гълъбова, Гълъбов / Galabova, Galabov 1985: 360);

5.в. *Sich etwas aus dem Kopf schlagen* (избивам си нещо от главата) (Гълъбова, Гълъбов / Galabova, Galabov 1985: 360);

5.г. *Sie hat mehr Verstand im kleinen Finger, als ein anderer im Kopf* (букв. *Тя има повече ум в малкия си пръст, отколкото в главата)* (Гълъбова, Гълъбов 1985:560 / Galabova, Galabov 1985:560);

В български:

5.а. Избивам си от ума нещо (РБЕ 2014/ RBE 2014);

5.б. Не побирам нещо в главата си, в ума си;

5.в. Изкарвам ума на някого;

5.г. Нямам нищо в главата си.

Кодифицираните метафорични образи във фразеологичния речников фонд определят до голяма степен вербалния образ, посочен от респондентите, но въпреки това заложените в езика метафори не са единствените, които присъстват в мислите на индивидите. Умът е свободен да прави индивидуални връзки и да създава собствени метафори.

В по-голямата си част отговорите на участниците и в двата езика показват една и съща последователност, а също и близки процентни съотношения.

Там, където се наблюдава различен ред на подреждане на предварително зададените асоциации, това се дължи до голяма степен на влиянието, което оказва употребата на фразеологизмите в речта, поради тяхната възпроизводимост и общоупотребимост. При конкретните въпроси, в които „прозира“ застинала в речта метафора, се наблюдават някои различия в отговорите на респондентите от двата езика. Речниковата метафора влияе върху асоциативния избор на носителя на езика, но това не означава, че тя е единствената възможна асоциация.

Абстрактните същности се възприемат по един и същи начини, което може да бъде представено чрез когнитивните метафори, въведени от Лейкъф и Джонсън. Разликите в отделните езици се появяват чрез избора на определен ментален образ, върху който се гради представата за отделна езикова същност.

Установява се също така, че при посочените свободни асоциации се посочват общи лексеми, с които се свързва определена абстрактна същност. Някои от индивидуалните асоциации са повлияни от образа на концепта в речниковия фонд на съответния език, други от тях съдържат образи, които не се срещат в речниковия фонд на езика. Анализът на свободните отговори сочи, че изборът на конкретен образ или представа на определена абстрактна същност може да бъде много свободен и да не се определя от образа, навлязъл в обща употреба. Въпреки това повечето от отговорите се базират на общоприетото от езиковата общност възприятие на света. При свободните отговори се наблюдават много близки асоциации, които показват общото възприемане на абстрактните същности от носителите и на двата езика. Картините на света, представени от носителите на двата езика в проведената анкета, показват повече прилики, отколкото разлики. Общоприетите образи са дълбоко заложени в съзнанието на носителите на езика и в голяма степен определят образното възприятие на абстрактните същности. Въпреки това в отделното възприятие на всеки човек може да съществува отделна картина на света, независима от общата рамка на възприемане на абстрактната същност.

От така направените заключения бихме могли да обобщим следното:

- Най-многобройни са посочените отговори, съдържащи лексема, която е част от съществуващ в езика фразеологизъм. Това води до заключението, че езикът определя до голяма степен мисленето на неговите носители;
- Съществуват универсални метафорични модели, общи за всички езици;
- Примерите със свободни асоциации доказват, че речта е спонтанна и жива и често се отклонява от общоприетите езикови норми;
- Мисленето е метафорично по своята същност, то може да се представи чрез метафорични модели, които се оказват общи за всички езици.

Цитирана литература/ References

Арнаудов 1984: Арнаудов, Ян. *Немско-български речник. А-Я.* София: Издателство на БАН. (Arnaudov 1984: Arnaudov, Y. *Nemsko-balgarski rechnik. A-YA*. Sofia: Izdatelstvo na BAN)

Кирилова 2009: Кирилова, Й. Концептът Ум в българската езикова картина на света. – В: *Български език,* № 2, с. 67 – 77. (Kirilova 2009: Kirilova, Y. Kontseptat Um v balgarskata ezikova kartina na sveta. – In: *Balgarski ezik,* № 2, pp. 67 –77)

Кирилова 2010а: Кирилова, Й. Отношението между концептите Ум и Щастие в българската паремиология I. – В: *Български език*, № 4, с. 68 – 76. (Kirilova 2010a: Kirilova, Y. Otnoshenieto mezhdu kontseptite Um i Shtastie v balgarskata paremiologiya I. – In: *Balgarski ezik,* № 4, pp. 68 –76)
Кирилова 2010б: Кирилова, Й. Отношението между концептите Ум и Щастие в българската паремиология II. – В: *Български езикq* № 1 с. 50 – 56. (Kirilova 2010б: Kirilova, Y. *Otnoshenieto mezhdu kontseptite Um i Shtastie v balgarskata paremiologiya II.* – In: Balgarski ezik, №1, pp.50 – 56)
Кирилова 2013: Кирилова, Й. Отношението между концепта Ум и концепта Реч в българската паремиология .– В: *Годишник на асоциация Онгъл*, с.127 – 133. (Kirilova 2013: Kirilova, Y. Otnoshenieto mezhdu kontsepta Um i kontsepta Rech v balgarskata paremiologiya – In: *Godishnik na Asotsiatsija Ongal*, pp. 127 – 133)
Кирилова 2016: Кирилова, Й. Ориентационни метафори за ума в българските пословици и поговорки (в съпоставка с Тихонравовия дамаскин). – В: *Актуални проблеми на съвременната лингвистика*. София: АИ "Проф. Марин Дринов", с. 270 – 276. (Kirilova 2016: Kirilova, Y.Orientatsionni metafori za uma v balgarskite poslovitsi I pogovorki (v sapostavka s Tihonravoviya damaskin) – In: *Aktualni problemi na savremennata lingvistika. Sofia: AI "Prof. Marin Drinov",* pp. 270 – 276)
Николова-Гълъбова, Гълъбов 1985: Николова-Гълъбова, Ж., К. Гълъбов. *Немско-български фразеологичен речник.* София: Наука и изкуство. (Nikolova-Galabova, Galabov 1985: Nikolova-Galabova J. K. Galabov. *Nemsko-balgarski frazeologichen rechnik. Sofia:Nauka i izkustvo*)
Пенчева 1998: Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски". (Pencheva 1998: Pencheva, M. *Chovekat v ezika. Ezikat v choveka.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski")
РБЕ 2012-2015: *Речник на българския език.* София: Издателство на БАН "Проф. Марин Дринов". (RBE 2012-2015: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov") http://ibl.bas.bg/rbe [10.02.2022]
Чакърова 2016: Чакърова, Ю. *Ракурси на когнитивната лингвистика*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски". (Chakarova 2016: Chakarova, Y. *Rakursi na kognitivnata lingvistika.* Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo "Paisiy Hilendarski")
Lakoff, Johnson 2003: Lakoff, G., M., Jonson. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
Wermke 2008: Wermke, M. *Duden Redewendungen*. Mannheim: Dudenverlag.

THE CONCEPT "РАЗУМ" / "VERNUNFT" IN GERMAN AND BULGARIAN
(an Online Study)

Hristina Vihrogonova
Agricultural University, Plovdiv
hristinavihrogonova@gmail.com

Abstract. The present article is focused on the analysis of the results exhibited in Questionnaire Survey entitled „Metaphorical Thinking in Language".The basic aim is to make comparison of the term REASON/VERNUNFT, and how it is perceived and presented in both German and Bulgarian.
Data of the Survey are graphically presented.

The Survey has comparative character and,as we may say,is done in the spirit of Cognitive Linguistics.As mutual base of comparison serves"Conceptual metaphor",described in the book „Metaphors we Live by",written by George Leikoff and Mark Johnson.

In the process of linguistic description concerning the discussed Concept,many similarities are established,which is explained by its universality. The Concept itself as well,has similar metaphorical perception typical for the two languages,which is deeply rooted in their linguistic consciousness.

The similarities are established with the help of Conceptual Metaphors,that play the role of universal instrument of human thinking as far as abstract linguistic essences are concerned.

Keywords: *linguoculturological concept; conceptual metaphor; linguistic picture of world*

Hristina Vihrogonova
Department of Languages and Sports
Agricultural University
12, Mendeleev Blvd., 4000 Trakiya
Plovdiv 4000

ЛИНГВОПРАГМАТИКА НОВОГОДНЕГО ОБРАЩЕНИЯ КАК РИТУАЛЬНОГО ЖАНРА ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛЕ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Наталия Кондратенко
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
kondr_nat@ukr.net

Резюме. Статията представя сравнителен анализ на речевия жанр на политическия дискурс – новогодишното обръщение на президента към народа. Новогодишното обръщение се характеризира като ритуален жанр и се разглежда в лингвопрагматичен аспект. Изследват се особеностите на ритуалния политически дискурс, отразен в речевия жанр на новогодишното обръщение. Предложена е типология на комуникационните стратегии, свързани с президентския дискурс в новогодишното обръщение. Посочени са езиковите особености на реализацията на стратегии и тактики на комуникативното взаимодействие на президента с хората в новогодишното обръщение. Анализирани са новогодишните речи на президентите на България, Словакия, Полша, Украйна и Русия, представени в новогодишната нощ на 2022 г.

Ключови думи: *новогодишно обръщение, президентски дискурс, речев жанр, комуникативна стратегия, намерение.*

1. Вступление

Ритуальность политического дискурса проявляется преимущественно на текстовом уровне: в текстах обращений, поздравлений, благодарностей, пожеланий, сочувствий и т.п., которые реализуются в комплексе ритуальных речевых жанров. Одним из наиболее выразительных жанров политической коммуникации является новогоднее обращение главы государства к народу, которое выполняет как собственно ритуальные функции поздравления, так и непосредственно политическую функцию – консолидации народа. В новогоднем обращении президент представляет отчет о политических событиях уходящего года и обращается к народу в связи с наступлением нового года – нового этапа в жизни страны.

Цель исследования – определить лингвопрагматические особенности новогоднего обращения главы государства в сопоставительном аспекте. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие **задачи**: охарактеризовать специфику новогоднего обращения как жанра политического дискурса; очертить особенности использования в выступлениях глав государств речевых актов; продемонстрировать интенции говорящих в новогоднем обращении; квалифицировать коммуникативные стратегии, использованные в новогодних обращениях.

Исследовательская база состояла из текстов новогодних выступлений президентов славянских государств – Болгарии, Словакии, Польши, Украины и России. В общей сложности проанализировано пять новогодних обращений, представленных в канун 2022 года Р. Радевым, З. Чапутовой, А. Дудой, В. Зеленским и В. Путиным.

Методы исследования охватывают сопоставительный анализ, использованный для выявления особенностей новогодних обращений на материале болгарского, словацкого, польского, украинского и русского языков; дискурс-анализ, целью которого было определить жанровую специфику новогоднего обращения в политическом дискурсе; лингвопрагматический анализ, направленный на квалификацию речевых актов, интенций и коммуникативных стратегий в новогодних обращениях глав государств.

2. Дискуссии в лингвистике

Проблематика речевых жанров дискурса ставала предметом исследования в работах известных лингвистов, сформировавших одно из новейших направлений современного языкознания – жанрологию (генологию) или генристику (М. Бахтин, А. Вежбицка, В. Дементьев, М. Кожина, К. Седов,

Т. Шмелева, Ф. Бацевич и др.). Ритуальные жанры выделены как особая группа текстов в рамках политического жанроведения (Э. Гофман, А. Былинская, О. Паршина, Л. Стрый и др.). Жанр инаугурационного обращения как основной для президентского дискурса рассмотрен Й. Кириловой, Л. Стрий, Е. Шейгал и др. При этом ритуальный жанр новогоднего обращения, хоть и был предметом лингвистического исследования на материале русского (Л. Ласица, В. Ослопова и др.), польского, русского и белорусского (Ж. Сладкевич), польского и немецкого (В. Чахур), украинского (А. Бытко, Н. Кондратенко) языков, требует внимания с точки зрения трансформации жанровых признаков и лингвопрагматических параметров в различных славянских языках и выступлениях президентов славянских государств.

Лингвопрагматический вектор исследования предполагает рассмотрение коммуникативных стратегий и тактик, используемых в новогодних обращениях и характеристики интенций говорящих, определяющих общее направление президентской риторики в этом речевом жанре. Коммуникативные стратегии как объект исследования представлены в научных работах Т. Ван Дейка, О. Иссерс, И. Борисова, Т. Янко и др. Определяем их как схему, вектор, основное направление коммуникативного взаимодействия, заданное говорящим в соответствии с его интенцией.

3. Основное исследование

Ритуальные жанры политического дискурса охватывают основные тексты, выполняющие этикетную функцию, – поздравление, благодарность, сочувствие, приглашение и т.д. Особое место среди ритуальных жанров принадлежит поздравлению, на котором и основывается речевой жанр новогоднего обращения главы государства к народу. В рамках ритуальной коммуникации основная интенция состоит в поздравлениях с наступающим новым годом и соответствующих пожеланиях адресатам. Сравнивая жанр поздравления и новогоднего обращения, В. Варавкина выделяет следующие структурные элементы: „(1) обращение к адресату, (2) обозначение повода (наступление Нового года), (3) итоги уходящего года, (4) планы, задачи на будущий год, (5) идеологический и патриотический компоненты (в том числе обозначение ценностей), (6) собственно поздравление с праздником, (7) пожелания“ (Варавкина / Varavkina 2011: 6). Обращение и пожелания определяем как рамочные структурные компоненты.

Обращение является инициальным компонентом и содержит номинацию адресатов, напр.: болг. *Скъпи съотечественици* (Уважаемые соотечественники); словацк. *Vážené spoluobčianky, vážení spoluobčania* (Дорогие сограждане и дорогие согражданки); польск. *Drodzy Rodacy, Szanowni Państwo* (Дорогие соотечественники, уважаемые господа); укр. *Дорогі українці* (Дорогие украинцы); русск. *Уважаемые граждане России! Дорогие друзья*! Данный компонент обязателен для речевого жанра новогоднего обращения, он очерчивает потенциальный круг адресатов и презентирует авторскую интенцию. Преимущественно в обращении используются субстантивы с семантикой общности, родственности и национальности. Так, в обращениях болгарского, словацкого и польского президентов фиксируем обращения к соотечественникам, а в обращениях украинского и российского президентов – этнонимы и топонимы, указывающие на принадлежности адресатов к определенному этносу и государству.

Финальная часть новогоднего обращения содержит ритуальное пожелание и поздравление, напр.: болг. *Бъдете здрави и нека Новата година донесе радост и благоденствие в домовете ви! Да ни е честита Новата 2022 година*! (Будьте здоровы и пусть Новый год принесет в ваши дома радость и благополучие! С Новым 2022 годом!); словацк. *Na prahu nového roku 2022 zo srdca prajem všetkým vám, milí občania, aby sme nestratili vieru v ľudskosť a dobrosrdečnosť!* (В преддверии нового 2022 года от всего сердца желаю всем вам, дорогие граждане, чтобы мы не теряли веру в человечность и добро!); польск. *Wszystkim Państwu życzę szczęśliwego Nowego Roku*! (С Новым годом вас всех!); укр. *З Новим роком, дорогі українці*! (С Новым годом, дорогие украинцы!); русск. *С Новым годом, дорогие друзья! С Новым, 2022 годом*! Обязательным элементом является указание нового года и поздравление с его наступлением.

На лингвопрагматическом уровне новогоднее поздравление подчинено реализации следующих коммуникативных стратегий.

1. **Стратегия пожелания** обусловлена интенцией новогоднего обращения – установкой на поздравления, что позволяет отнести этот жанр к ритуальной политической коммуникации. В усло-

виях мировой пандемии основные пожелания президентов были связаны со здоровьем, напр.: болг. *Заедно с целия свят, ние, българите, си пожелаваме тя да е* ***по-здрава*** *и благополучна от тази, която изпращаме* (Вместе со всем миром мы, болгары, желаем, чтобы он был здоровее и благополучнее, чем уходящий); словацк. *Prajem Vám do roku 2022 predovšetkým* ***zdravie****, a tiež, aby ste boli šťastní a spokojní v kruhu svojich najbližších* (Желаю вам в 2022 году крепкого здоровья, а также чтобы вы были счастливы и спокойны в кругу своих близких); русск. *Главное пожелание всем, конечно же, – крепкого* ***здоровья***. Для поздравления как ритуального жанра использование лексем с семантикой здоровья является распространённым, а в контексте ситуации в мире актуальность такого пожелания вполне логична.

Пожелания формулируются от 1-го лица: президенты выступают как языковые личности, контаминируя персональную и институциональную коммуникацию, напр.: польск. ***Chcę*** *w tym wyjątkowym dniu złożyć Państwu* ***z głębi serca płynące życzenia****, byśmy niezależnie od różnic poglądów i spraw, które nas dzielą, a także głębokich emocji, które często nam towarzyszą, potrafili ze sobą rozmawiać,* ***podać sobie rękę, uśmiechnąć się do siebie nawzajem*** (В этот особенный день я хотел бы выразить свои искренние пожелания, чтобы, несмотря на различия во взглядах и делах, а также глубокие эмоции, которые часто сопровождают нас, мы смогли поговорить друг с другом, пожать руки, улыбнуться друг другу). Это подтверждает одновременное использования местоимений 1-го лица „я“ и „мы“, а также переход от персональных пожеланий к интенции объединения общества. Такой переход характерный для президентской риторики, напр., словацк. *Na prahu nového roku 2022* ***zo srdca prajem všetkým vám****, milí občania, aby sme nestratili vieru v ľudskosť a dobrosrdečnosť. Aby sme schopnosťou* ***spolupracovať'*** *a spájať svoje sily naplnili nádej, ktorá sa pred nami v novom roku otvára* (В преддверии нового 2022 года желаю всем вам от всего сердца, дорогие граждане, чтобы мы не теряли веру в человечность и добро. Чтобы реализовались новые возможности в новом году, в частности возможности сотрудничать и объединять усилия). В данном случае для усиления перехода от персональной в институализированной коммуникации использовано обращение к адресатам в интертекстуальной позиции. Пожелания при этом семантически опираются на морально-этические ценности, общие для говорящего и адресата.

Перечень пожеланий достаточно широкий, после которого используются обобщающие высказывания: укр.: *Усього цього я хочу вам усім, дорогі українці, побажати* (Всего этого я хочу вам, дорогие украинцы, пожелать); русск. *Пусть в каждом доме будет как можно больше радостных событий*. Отметим одну особенность пожеланий: все президенты в рассмотренных обращениях, кроме В. Путина, ориентируются исключительно на общечеловеческие ценности – семья, здоровье, мечты, достижения. В выступлении же российского президента данные ценности подчинены идеологической установке: русск. *Пусть любовь будет в каждом сердце и вдохновляет всех нас на достижение поставленных целей и покорение самых больших высот. Ради своих любимых и* ***ради нашей единственной, великой Родины***. Тут наблюдаем приоритет государственных ценностей над личными, нехарактерное для обращений других президентов. Данный факт отмечается исследователями новогодних обращений российских президентов как их характерная черта: „новогоднее поздравление президента нацелено на продвижение политической идеи, прежде всего на актуализацию идеи национальной идентичности“ (Эмер, Акентьева / Emer, Akent'eva 2019: 315). Таким образом, актуализируются доминирующие государственные ценности.

2. **Стратегия отчета** и позитивного оценивания событий прошлого года подчинена интенции подведения итогов, одной из главных в президентском новогоднем обращении. Кроме ритуальной функции, новогоднее выступление главы державы имеет целью продемонстрировать достижения страны в уходящем году. Именно данная стратегия отличает новогоднее обращения как жанр политического дискурса от новогоднего поздравления: „важной и наиболее объемной структурной частью новогоднего обращения является подведение итогов уходящего года, что абсолютно необязательно для жанра поздравление“ (Ослопова / Oslopova 2009: 21). При этом актуализируются достижения народа и страны, что предполагает преобладание позитивно оценочных высказываний: болг. *През 2021г. надмогнахме чувството за предопределеност. Бракувахме много митове и заблуди* (В 2021 году мы преодолели чувство предопределенности. Мы отбросили многие мифы и заблуждения); польск. *Dzięki dobrym decyzjom i szybkim działaniom udało się nam obronić miejsca pracy – bezrobocie jest w naszym kraju najniższe od wielu lat. Polska gospodarka powróciła na ścieżkę dynamicznego wzrostu* (Благодаря верным решениям и оперативным действиям нам удалось отсто-

ять рабочие места – безработица в нашей стране уже много лет самая низкая. Польская экономика вернулась на путь динамичного роста); укр. *А як ми вболівали за нашу збірну з футболу на Євро! Вона об'єднала нас усіх і зробила щасливими наших виробників заспокійливого. Україна – у топ-8 найкращих у Європі. І це звучить круто*! (А как мы болели за нашу сборную по футболу на Евро! Она объединила нас всех и осчастливила наших производителей успокаивающих средств. Украина – в топ-8 лучших в Европе. И это звучит круто!); русск. *Мы твердо и последовательно отстаивали наши национальные интересы, безопасность страны и граждан. В короткие сроки восстановили экономику и по многим позициям выходим сейчас на реализацию стратегических задач развития*. Президенты перечисляют основные достижения страны и соотечественников, самые важные события, даже если эти события были не радостными, но стали принятым вызовом для государства.

Последний момент предполагает использование адъективов с семантикой „трудный" применительно к прошедшему году, напр.: болг. *Промените са* ***сложни****, старият режим ще се бори да съхрани системата, която гарантира неговата безнаказаност и облаги, но процесът е в ход и нищо няма да може да го спре, ако в него участваме всички ние – с разум, воля и кураж* (Изменения сложны, старый режим будет бороться за сохранение системы, гарантирующей его безнаказанность и выгоду, но процесс идет и ничто не сможет его остановить, если мы все будем в нем участвовать – со здравым смыслом, волей и мужеством); словацк. *Žijeme* ***náročné obdobie****, ktoré si od nás vyžaduje zdravý rozum, disciplínu a ohľaduplnosť. Máme za sebou* ***ťažký rok****, ale aj rok v ktorom sme sa v nových podmienkach už trochu naučili žiť a prispôsobiť sa zmenám* (Мы живем в сложный период, который требует от нас здравого смысла, дисциплины и внимания. У нас был трудный год, но это также и год, в котором мы уже немного научились жить в новых условиях и адаптироваться к изменениям); русск. *Самое главное, что все* ***трудности уходящего года*** *мы преодолевали вместе*. Оценивание трудностей уходящего года в президентской речи усиливает позитивные оценки достижений и делает их предметом гордости. Такой способ реализации стратегии отчета представлен в новогодних обращениях Р. Радева, З. Чапутовой и А. Дуды. В выступлениях В. Зеленского и В. Путина на первый план выходят достижения, а трудности упоминаются как незначительные проблемы, напр.: укр. *Цей рік був різним, і були речі, які хотілося б* ***забути*** (Этот год был разным, и были вещи, которые хотелось бы забыть).

Среди таких проблем основная роль принадлежит пандемии, напр.: русск. *Вместе продолжали бороться с опасной* ***эпидемией,*** *которая охватила все континенты и пока не отступает*. Проанализированные новогодние обращения содержат упоминания сложной ситуации с заболеванием коронавирусом в мире и отчет по борьбе с болезнью в каждой стране, в частности роль медиков в борьбе с заболеванием и за сохранение здоровья граждан: болг. *На всички медици, които самоотвержено се борят* ***за живота и здравето*** *ни в тези трудни времена* (Всем медикам, которые самоотверженно борются за нашу жизнь и здоровье в это непростое время); словацк. *Všetci chceme byť* ***zdraví,*** *všetci chceme opäť žiť svoje bežné životy* (Мы все хотим быть здоровыми, мы все хотим снова жить нормальной жизнью.); польськ. *Był to kolejny już rok naszych zmagań z pandemią koronawirusa, która wpłynęła na naszą codzienność i zmieniła nasze przyzwyczajenia, ale przede wszystkim pozbawiła wielu Polaków* ***zdrowia****, a co gorsza także i* ***życia*** (Это был еще один год нашей борьбы с пандемией коронавируса, которая повлияла на нашу повседневную жизнь и изменила наши привычки, но больше всего лишила многих поляков здоровья, а что еще хуже, и жизни). При этом данная проблематика превалирует в выступлениях Р. Радева, З. Чапутовой и А. Дуды. В обращении украинского президента коронавирус упомянут только в контексте проблем с низким уровнем вакцинации: укр. *І, на жаль, не всі українці хочуть вакцинуватися…* (К сожалению, не все украинцы хотят вакцинироваться). Эта же проблема присутствует в обращении А. Дуды: польск. *Każdy może* ***zaszczepić się*** *pierwszą, drugą, a teraz i trzecią dawką przypominającą. Skorzystajmy z tej najlepszej możliwości ochrony życia i zdrowia swojego, ale także i innych* (Любой может получить первую, вторую, а теперь и третью ревакцинацию. Давайте воспользуемся этой лучшей возможностью для защиты нашей жизни и здоровья, а также жизни и здоровья других людей), но в обращении польского президента пандемии уделено намного больше внимания в контексте подведения итогов уходящего года.

Основной тактикой стратегии отчета считаем позитивное оценивание, предполагающее использование лексем с семантикой гордости и новых возможностей, напр.: болг. *Да* ***се гордеем*** *с постиженията на нашето образование, наука и култура, с икономическите и технологичните*

си успехи (Гордимся достижениями нашего образования, науки и культуры, нашими экономическими и технологическими успехами); словацк. *Ako každá kríza, aj táto je* ***príležitosť ou****. Možno nás dokáže posilniť, možno si obyčajné veci, ktoré nám teraz nie sú dopriate, budeme vážiť oveľa viac* (Как и любой кризис, этот – возможность. Может быть, он сможет нас укрепить, может быть, мы гораздо больше будем ценить обычные вещи, которые не ценим сейчас); польск. ***Jesteśmy dumni*** *z naszych funkcjonariuszy i żołnierzy, którzy dowiedli, jak wielkim zobowiązaniem jest dla nich noszenie polskiego munduru* (Мы гордимся нашими офицерами и солдатами, доказавшими, какая большая честь для них – носить польскую форму); укр. *Ну,* ***хвалитися*** *я теж буду, але трішки пізніше* (Ну, хвастаться я тоже буду, но немного позже); русск. *Конечно, нерешённых проблем еще очень много. Но этот год мы прошли* ***достойно***. Таким образом, президенты высказывают не только позитивные оценки событиям уходящего года, но и акцентируют внимание на субъективных факторах – чувстве гордости, эмоциональном подъеме, чести и достоинстве адресатов.

3. **Стратегия консолидации**, на наш взгляд, является главной в президентской риторике независимо от выбранного речевого жанра, потому что направлена на единение президента с народом. По мнению Ж. Сладкевич, консолидация также предполагает контаминацию персональной и институциональной коммуникации: „Поскольку ведущей интенцией адресанта является единение слушателей как нации, нивелирование границ между массовым адресатом и статусным отправителем, последний выступает не только как президент, но и как личность, как друг“ (Сладкевич / Sladkevich 2016: 176 – 177). Универсальность данной стратегии подтверждает ее использования в новогодних обращениях всех президентов.

Формальными маркерами стратегии консолидации на грамматическом уровне являются местоимения „мы“, „наш“, „каждый“: болг. *Обществото ни се променя, когато* ***всеки от нас*** *осъзнава човешката си отговорност, когато* ***всички*** *ние облагородим отношението си* ***един към друг*** (Наше общество изменится, когда каждый из нас осознает личную ответственность, когда мы все изменим отношение друг к другу); словацк. *Čeliť najväčšej novodobej zdravotnej hrozbe môžeme iba ako ľudstvo, ako spoločenstvo – a to si vyžaduje príspevok* ***každého z nás. Každý z nás*** *je dôležitý* (Мы можем противостоять величайшей современной угрозе здоровью как человечество, как сообщество, и для этого требуется вклад каждого из нас. Каждый из нас важен); польськ. *Sprawy* ***naszego*** *bezpieczeństwa wiążą się ściśle z bezpieczeństwem krajów* ***naszego*** *regionu i całej Europy* (Наши вопросы безопасности тесно связаны с безопасностью стран нашего региона и всей Европы); укр. *Відважні та відповідальні. Неординарні та небайдужі. Волелюбні й дуже працелюбні. Мільйони вас, що разом є одним великим „****ми****“* (Отважные и ответственные. Неординарные и неравнодушные. Свободолюбивые и трудолюбивые. Миллионы вас, которые вместе являются одним великим „мы“); русск. *И, встречая Новый год,* ***мы*** *надеемся, что он откроет новые возможности*. Используя таким образом „мы инклюзивное“, говорящие подчеркивают свою близость к народу – адресату. Все достижения, проблемы, победы представлены как общие результаты, важные и для говорящего, и для адресата, напр., словацк. ***Náš*** *život je vždy spojený s istými obmedzeniam a* ***naše*** *chápanie,* ***náš*** *spôsob reakcie na okolnosti do veľkej miery určuje* ***naše*** *prežívanie* (Наша жизнь всегда связана с определенными ограничениями, и наше понимание, наша реакция на обстоятельства во многом определяются нашим опытом); укр. *Ми прожили цей рік* ***разом****. І проводимо його* ***разом*** (Мы прожили этот год вместе. И проведем его вместе).

На лексическом уровне стратегия консолидации подчинена интенции новогоднего обращения – „объединить нацию, соблюсти традицию общения, продемонстрировать доброе и уважительное отношение к народу, подвести итого уходящего года, наметить планы на будущее“ (Ласица / Lasitsa 2017: 20). В связи с этим используются лексемы с семантикой единения, объединения, содружества и т.д., ядерными семами которых является „общий“ и „объединение“: болг. *Да се поздравим с това, че с* ***общите*** *ни усилия България стъпи на нов, оздравителен път* (Поздравляем с тем, что нашими совместными усилиями Болгария встала на новый, здоровый путь); словацк. *Budujme* ***súdržnosť*** *a precíťme jej hodnotu v najbližšom okolí, aby sme ju vo forme nášho osobného vkladu preniesli na úroveň celej krajiny* (Давайте удовлетворимся и определим его ценность в непосредственной близости, чтобы мы могли передать его на уровень всей страны в виде нашего личного вклада)*;* польск. *Pamiętajmy, że to, co nas, Polaków,* ***łączy,*** *jest mocniejsze i trwalsze niż to, co nas dzieli* (Будем помнить о том, что объединяющее нас, поляков, прочнее и долговечнее того, что нас разъединяет)*;* укр. *Нас нарешті* ***об'єднало*** *не лихо, а свято. Ми вчимося* ***єднатися****. Вчимось* ***єднатися*** *не проти когось, а за себе*

(Нас наконец объединило не горе, а праздник. Мы учимся объединяться. Учимся объединяться не против кого-то, а за себя); русск. *Всех нас* ***объединяют*** *сейчас надежды на предстоящие добрые перемены*. Основная идея использования лексики единения состоит в том, чтобы продемонстрировать важность общего дела без ущемления интересов личности.

4. **Стратегия критики** представлена в части новогоднего обращения, посвященной итогам уходящего года. Президенты называют основные проблемы, критикуют либо способ их решения, либо результат, либо виноватых в ситуации, напр.: болг. *Промените са сложни,* ***старият режим*** *ще се бори да съхрани системата, която гарантира неговата безнаказаност и облаги…* (Изменения комплексные, старый режим будет бороться за сохранение системы, что гарантирует его безнаказанность и выгоду); словацк. *Atmosféru v spoločnosti v takej chvíli zaťažuje nielen samotná pandémia, ale ju kontaminujeme aj* ***my sami*** *– predsudkami, vzájomným opovrhovaním, bezohľadnosťou* (Атмосфера в обществе в такой момент отягощена не только пандемией, но и мы сами ее заражаем – предрассудками, взаимным презрением, безжалостностью); польск. *W mijającym roku Polska stała się celem ataku hybrydowego sterowanego przez* ***reżim Aleksandra Łukaszenki*** (В прошлом году Польша стала объектом гибридной атаки режима Александра Лукашенко.); укр. *Ми соромимося того, що це не було зроблено досі* (Нам стыдно, что это не было сделано раньше). На этом основании можно утверждать, что стратегия критики в новогоднем обращении представлена одной из ярких тактик – тактикой самокритики: *Ми не можемо, на жаль, сказати цього року те ж саме про наших учителів. І це мій біль* (Мы не можем, к сожалению, сказать то же самое про наших учителей. И это моя боль). Речевыми маркерами данной тактики являются грамматические формы „мы-инклюзивного“, которые используются в контексте указания на проблемы и поражения страны в уходящем году.

Данная стратегия представлена не во всех обращениях: только в случае указания на конкретные события и политических оппонентов речь идет о стратегии критики. По этой причине мы ее наблюдаем в эксплицитной форме в обращениях Р. Рудева и А. Дуды, в имплицитной форме – в обращении В. Зеленского, а в речах З. Чапутовой и В. Путина она не представлена. При этом главы держав преимущественно критикуют абстрактно, не указывая эксплицитно, кого они имеют в виду: словацк. *Množstvo ľudí* ***sa ocitlo*** *v existenčných problémoch* (Многие люди оказались в экзистенциальных проблемах)*; Нас* ***лякали*** *всередині країни. І* ***лякали*** *ззовні* (Нас пугали внутри страны. Нас пугали снаружи). Стратегия критики относится к факультативным в новогоднем обращении, поскольку ритуальные тексты в большей мере ориентированы на фатичность, а не на информативность.

5. **Стратегия благодарности** направлена на привлечение адресата или конкретных субъектов, входящих в целевую аудиторию, до выражения общей идеи новогоднего обращения. Президенты называют определенные группы граждан, высказывая им благодарности, чтобы повысить их социальное значение, напр.: болг. *В този празничен момент благодаря на всички* ***военнослужещи, полицаи, пожарникари, дежурни в различни служби,*** *които изпълняват служебния си дълг, за да можем да празнуваме* (В этот праздничный момент я благодарю всех военнослужащих, полицейских, пожарных, дежурных различных служб, которые выполняют свой служебный долг, чтобы мы могли праздновать); словацк. *Chcela by som sa poďakovať* ***všetkým, ktorí ste nestratili ľudskosť, ktorí ste prejavovali solidaritu a ktorí ste nestratili nádej****, že má zmysel pokúsiť sa znovu zjednotiť naše Slovensko* (Я хотела бы поблагодарить тех, кто не утратил человечности, кто проявил солидарность и не потерял надежду на то, что имеет смысл попытаться воссоединить нашу Словакию)*;* польск. *Z całego serca dziękuję tysiącom* ***lekarzy, pielęgniarek i ratowników medycznych****, którzy również w tej chwili walczą o zdrowie i życie wielu naszych rodaków* (Я от всей души благодарю тысячи врачей, медсестер и фельдшеров, которые в данный момент также борются за здоровье и жизнь многих наших соотечественников). Как видим, основной группой адресатов, к которым президенты обращались в новогодних обращениях с благодарностью, стали медики, военнослужащие и представители чрезвычайных служб.

Стратегия благодарности предполагает использование речевых актов с глаголом „благодарить“ и соответствующих этикетных формул: болг. ***Благодаря*** *на всички, които през изминалата година с труда си градиха България* (Спасибо всем, кто усердно работал над созиданием Болгарии в прошлом году); польск. ***Dziękuję*** *za Państwa olbrzymi wysiłek i poświęcenie* (Спасибо за ваши огромные усилия и самоотверженность); укр. *Нарешті я можу особисто сказати всім вам, кожному, кожній*

дякую! (Наконец-то я могу лично сказать всем вам, каждому, каждой спасибо!)*;* русск. ***Спасибо*** *вам за ответственный, важный для страны и общества труд.* Этикетность данной стратегии и использование в ней речевых актов-экспрессивов указывает на универсальность ее использования.

6. **Стратегия авторитетности** подчинена в президентской риторике привлечению аргументов в форме ссылок на авторитетное мнение – отсюда в новогодних обращениях цитаты, прецедентные имена и высказывания, аллюзии и реминисценции. При этом преобладают эмоционально нагруженные цитаты, что обусловлено направленностью текста на эмоциональную сферу адресата: „Если события уходящего года оцениваются с относительным учетом рационального критерия, то конструирование видения будущего должно прежде всего повлиять на эмоции адресата и вызвать симпатию к говорящему“ (Сладкевич / Sladkevich 2016: 179).

В проанализированных выступлениях стратегия авторитетности наиболее ярко реализована в новогоднем обращении З. Чапутовой, т.к. мы зафиксировали две цитаты в тексте. Во-первых, это цитация слов Папы Римского Франциска с полной атрибуцией цитаты: словацк. „*Všetci sme krehkí a navzájom sa potrebujeme. Nikto sa nemôže izolovať ako jednotlivci ani ako národy“, povedal na svojej návšteve Slovenska pápež František* („Мы все хрупкие и нуждаемся друг в друге. Никто не может изолировать себя как личность или нацию“, – сказал Папа Франциск во время своего визита в Словакию). Во-вторых, это цитация слов известного в Словакии священника Мартина Крамара: словацк. *Inšpirovali ma slová kňaza Martina Kramaru, že by možno pomohlo k zlepšeniu spoločenskej atmosféry a našich vzájomných vzťahov, ak by sme sa oslobodili od poddanského chápania slobody a vzťahu k moci, či k spoločnosti* (Меня вдохновили слова священника Мартина Крамара о том, что улучшить социальную атмосферу и наши взаимоотношения поможет, если мы освободимся от крепостнического понимания свободы и отношения к власти или обществу). Несмотря на то, что в обоих случаях процитированы религиозные деятели, что, безусловно, указывает на тесную связь государственной политики с христианскими ценностями, выбраны такие цитаты, которые содержат морально-этические постулаты. Кроме того, приведение первой цитаты указывает на важность для Словакии визита в страну Папы Римского, а во втором случае речь идет о взаимоотношениях человека и власти.

В новогоднем обращении В. Зеленского цитатой служат несколько строк из известной песни, которую исполняет С. Ротару: *І буде так, як має бути в Україні. Як у пісні: „Одна калина за вікном, Одна родина за столом, І Україна, бо в нас іншої нема“* (И будет так, как должно быть в Украине. Как в песне: „Одна калина за окном. Одна семья за столом. И Украина, потому что другой у нас нет“) (автор текста В. Куровский). Данный текстовой фрагмент относится к прецедентным высказываниям, он хорошо известен гражданам Украины как отрывок популярной песни. Использование цитаты связано с подчеркиванием идеи единения народа и сохранения страны.

В новогоднем обращении В. Путина использовано прецедентное высказывание – традиционное поздравление: *И во многих семьях, в том числе и у наших соотечественников за пределами России, прозвучит традиционное „**С Новым годом! С новым счастьем!“**. Эти простые слова мы произносим с особым чувством, потому что они передаются из поколения в поколение.* Прецедентность и преемственность данной ритуальной фразы обозначена непосредственного в тексте президентского обращения. Она указывает на использования прецедентных феноменов национального характера.

Таким образом, стратегия авторитетности является факультативной, направленной на активацию эмоциональной реакции адресата и характерной для новогодних обращений президентов Словакии, Украины и России.

4. Выводы

Мы рассмотрели новогодние обращения к народу президентов Болгарии – Р. Радева, Словакии – З. Чапутовой, Польши – А. Дуды, Украины – В. Зеленского и Российской Федерации – В. Путина. На лингвопрагматическом уровне было выделено и проанализировано следующие коммуникативные стратегии: пожелания, отчета, консолидации, благодарности, критики, авторитетности. Универсальными среди данных стратегий являются характерные для новогодних обращений всех президентов – пожелания, отчета, консолидации и благодарности. Специфическими стратегиями являются стратегии критики и авторитетности.

Цитируемая литература / References

Варавкина 2011: Варавкина, В. Ю. *Новогоднее обращение главы государства: жанровая специфика и лингвокогнитивное моделирование образа адресата.* Автореферат дисс. канд. филол. наук. Омск. (Varavkina 2011: Varavkina, V. *Novogodnee obrashchenie glavy gosudarstva: zhanrovaia spetsifika i lingvokognitivnoe modelirovanie obraza adresata*. Avtoreferat diss. kand. filol. nauk. Omsk).

Ласица 2017: Ласица, Л А. Новогоднее обращение главы государства: семантические особенности ритуального жанра политического дискурса. – В: *Вестник Оренбургского государственного университета*. № 1 (201). с. 19 – 24. (Lasitsa 2017: Lasitsa, L. A. Novogodnee obrashchenie glavy gosudarstva: semanticheskie osobennosti ritual'nogo zhanra politicheskogo diskursa. – In: *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 1 (201). s. 19 – 24).

Ослопова 2009: Ослопова, В. Ю. Новогоднее обращение главы государства к народу как жанр политического дискурса. – В. *Вестник Томского государственного университета.* Вып. 329. с. 19 – 22. (Oslopova 2009: Oslopova, V. YU. Novogodnee obrashchenie glavy gosudarstva k narodu kak zhanr politicheskogo diskursa. – In. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta.* Vyp. 329. s. 19 – 22.)

Сладкевич 2016: Сладкевич, Ж. Р. Организация семиотического пространства новогоднего поздравления президента (на материале новогодних обращений президентов России, Беларуси и Польши за 2000 – 2015 гг.). – В: *Политическая наука*. № 3. с. 168 – 193. (Sladkevich 2016: Sladkevich, ZH. R. Organizatsiia semioticheskogo prostranstva novogodnego pozdravleniia prezidenta (na materiale novogodnikh obrashchenii prezidentov Rossii, Belarusi i Pol'shi za 2000 – 2015 gg.). – In: *Politicheskaia nauka*. № 3. s. 168 – 193.)

Эмер, Акентьева 2019: Эмер, Ю. А, Акентьева, К. А. Трансформация жанра „поздравление" в президентском дискурсе восточнославянских стран. – В: *Русин.* Т. 56. с. 312 – 327. (Emer, Akent'eva 2019: Emer, Y. A., Akent'eva, K. A. Transformatsiia zhanra „pozdravlenie" v prezidentskom diskurse vostochnoslavianskikh stran. – In: *Rusin*. T. 56. s. 312 – 327.)

Новогоднее поздравление Президента Украины В. Зеленского 31.12.2021: https://www.president.gov.ua/ru/news/novorichne-privitannya-prezidenta-ukrayini-72329 (дата обращения 5.01.2022).

Новогоднее поздравление Президента Российской Федерации В. Путина 31.12.2021: http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21811 (дата обращения 5.01.2022).

Новогоднее поздравление президента Болгарии Р. Радева 31.12.2021: https://www.president.bg/speeches-and-statements6367/novogodishno-obrashtenie-na-prezidenta-rumen-radev.html (дата обращения 5.01.2022).

Новогоднее поздравление президента Словакии З. Чапутовой 1.01.2022: https://www.prezident.sk/page/prejavy/ (дата обращения: 5.01.2022).

Новогоднее обращение президента Польши А. Дуди 31.12.2021: https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/noworoczne-oredzie-prezydenta-rp-plen,47276 (дата обращения 5.01.2022).

LINGUOPRAGMATICS OF NEW YEAR'S ADDRESS AS A RITUAL GENRE OF POLITICAL DISCOURSE: COMPARATIVE ANALYSIS ON MATERIAL FROM THE SLAVIC LANGUAGES

Nataliia Kondratenko

Odesa I. I. Mechnikov National University

kondr_nat@ukr.net

Abstract. The article presents a comparative analysis of the speech genre of political discourse – the president's New Year's address to the people. New Year's address is characterized as a ritual genre and is considered in the linguopragmatic aspect. The features of the ritual political discourse reflected in the speech genre of the New Year's address are studied. A typology of communication strategies relevant to the presidential discourse in the New Year's address is proposed. The linguistic features of the implementation of strategies and tactics of the communicative interaction of the president with the people in the New Year's address are indicated. The New Year's speeches of the presidents of Bulgaria, Slovakia, Poland, Ukraine and Russia presented on New Year's Eve 2022 are analyzed.

Keywords: *New Year's address, presidential discourse, speech genre, communicative strategy, intention.*

Nataliia Kondratenko
Odesa I. I. Mechnikov National University
St. Armijska, 11/3, f. 28
Odesa 65058
Ukraine

СЕМАНТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ОБОЗНАЧЕНИЯ ВРЕМЕНИ В БОЛГАРСКИХ И ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ГОВОРАХ

Михаил Кондратенко
Ярославски държавен педагогически университет „К. Д. Ушински“
mmkondratenko@gmail.com

Резюме. В статията са изследвани отделни номинации на периоди от време в някои български и източнославянски говори, най-вече от гледна точка на спецификата на диалектната сегментация на тази семантична сфера и на принципите на номинацията. Диалектният материал дава възможност за констатация на отделни семантични модели и промени. С оглед на лингвогеографския аспект може да се приеме статутът на тези модели като семантични архетипи. В работата са използвани следните методи: описателен метод; семантичен анализ, извършен на базата на лексикографското представяне на материала, етнолингвистичен анализ.

Ключови думи: *славянска диалектология, семантични модели, номинация на времето*

1. Введение

Обозначения времени являются одним из фрагментов общей картины мировосприятия, сегментируемой языком как определенной частью структурируемой им системы значений и их интерпретаций, которые содержат аксиологические, прагматические и иные параметры. Оба эти аспекта взаимосвязаны, поскольку актуализация на лексическом или семантическом уровне внеязыковых реалий и их атрибутов содержит в той или иной степени оценку обозначаемого. Нельзя не учитывать аксиологические установки, проявляющиеся в лексике с темпоральным значением. Так, за уже прошедшим временем часто закрепляется положительная коннотация, например, в родопском прилагательном *авелски* (производном от *ава* ‘время’): это как ‘наивный, добродушный (человек)’, так и ‘(человек) из прошлого времени’ (*авелски чилек*) (Стойчев / Stoichev 1965: 121).

Как отмечала С. М. Толстая, «пространство и время, важнейшие онтологические параметры жизни, постоянно входят в круг интересов самых разных наук. Для гуманитарных наук это … их «наивные» образы, субъективные способы их восприятия, познания, переживания и освоения человеком и социумом» (Толстая / Tolstaya 2011: 7 – 8).

В связи с этим возникает вопрос о критериях для описания лексики времени, ее классификации и сравнительного анализа на материале разных языков, или о тех релевантных свойствах времени, манифестируемых лексикой, которые, взятые в их системе, могли бы выступать в качестве своеобразной матрицы для контрастивного исследования.

2. Лингвистические аспекты изучения понятия «время»

Задачи языковеда в изучении восприятия времени во многом определяются ответами на вопрос, каким образом оно отражается в лексике и устойчивых сочетаниях слов. Лексическое значение слова является одним из центральных понятий и главных объектов исследований лингвистики. Особенно велико значение штудий в области лексической семантики для обсуждения проблем взаимосвязи языка и мышления, поскольку именно лексическое значение является главным связующим элементом между материальным и духовным миром человека, внеязыковой действительностью и языком как формой их воплощения и реализации. Своеобразие лексического значения проявляется главным образом в двух сферах: в языковой сегментации внеязыковой действительности (иначе говоря, в выборе объектов для наименования) и в принципах номинации (то есть в семантической мотивации названия).

Особый интерес в этом отношении представляют диалектные номинативные единицы. Лингвистический аспект изучения концептуализации и категоризации времени во многом определяется тем, каким способом понятие «время» отображается в лексике и фразеологии. В качестве материала для исследования были выбраны некоторые южнославянские и восточнославянские говоры: это главным образом родопские болгарские говоры, украинские говоры региона Карпат, северо-западные белорусские говоры и ярославские говоры северо-востока России. Выбор именно этих диалектных групп связан с их архаичностью и репрезентацией ими семантических архетипов. О роли центральных и периферийных диалектных зон Славии из работ последнего времени можно назвать исследования А. А. Плотниковой по Южной Славии (Плотникова / Plotnikova 2004, 2016).

3. Семантические параллели в обозначении времени

Среди обозначений времени в южнославянских и восточнославянских говорах фиксируется немало лексических параллелей. К ним относятся болгарская лексема *нине* ‘сейчас’ (БЕР / BER 4, 1995: 651), гуцульские *нинічк’и, нинька, ниньк’и* ‘сегодня, теперь’ (Піпаш, Галас / Pipash, Galas 2005: 116), *ніні*, *ніня* в северо-западных белорусских (СБГ / SBG 3: 224), *ныне* в русских говорах; болгарское *днес* ‘сегодня’ и закарпатское *днесь* ‘сегодня’ (Сабадош / Sabadosh 2008: 66).

Из параллельных наименований можно отметить также номинации вечера как времени суток, мотивированного его предшествованием ночи (в чем, видимо, проявляется более древнее деление суток на два периода – день и ночь, равно как и года – на лето и зиму): болгарское *снощи* ‘вчера вечером’ и в этом же значении в украинских поднестровских говорах *сночи* (Шило / Shilo 2008: 243), бойковских *snóčі* (Николаев, Толстая / Nikolaev, Tolstaya 2001: 131), гуцульских *сночі* (*сноче*), *снічний* ‘со вчерашнего вечера’ (*снічна зима не ростала*) (Гуц. / Guts., 1997: 174).

Большой интерес представляют некоторые семантические модели интерпретации понятия «время», которые обнаруживаются в полисемичной диалектной лексике и фразеологии, демонстрирующей определенные семантические сдвиги, представляющие собой повторяющиеся в различных славянских говорах феномены. Эта полисемия – важнейший фактор для интерпретации понятия „время“, поскольку раскрывает ассоциативное поле и ассоциативные связи носителей языка / диалекта.

В первую очередь стоит отметить семантические феномены, наблюдаемые при обозначении в болгарских и восточнославянских говорах времени как родового понятия, а именно: его номинации как подходящей поры. Это касается существительных с корнем *-врем-* (*време*, *время*), например *ужо ўрэмя даить карову* в говорах Западной Брянщины, определяемых как белорусские (Расторгуев / Rastorguev 1973: 272), а также других лексем, в частности с корнем *доб-*. Так, болгарская лексема *доба*, обозначающая время, в диалекте в форме *глуха доба* имеет значение ‘потаенное время’. В русских говорах (смоленских, тверских, ржевских, костромских) *доба* также обозначает и время, и пору (СРНГ / SRNG 8: 73).

Такой же семантический сдвиг наблюдается у лексемы *час* (рефлекс праславянского **časъ*) в гуцульских говорах: *час* в значении ‘пора’ (*як зазуля кукаэ по часови на хакі, то хтось у ці хакі умре*) (Гуц. / Guts. 1997: 209); *чэсовий*, *чісний* ‘тот, кому пришла пора умирать’ (*бисти соб`і знали, шо умирайе не молодий, не старий, а чісний*) (Гуц. / Guts. 1997: 212). Отсутствие времени расценивается в лексике этих говоров как преждевременность: *бесчісу* ‘преждевременно’ (Гуц. / Guts. 1997: 24), *дочасний* ‘преждевременный’ (Піпаш, Галас / Pipash, Galas 2005: 50).

На древний характер этой семантической модели указывает наличие параллели в белорусских говорах: *памерло дзіця, неупорно был*; *каму прышло врэмя - умирая, а не будзя пара – паздаравея, умирая не стары, а паравы* в северо-западных белорусских говорах (СБГ / SBG 5: 208). При этом само понятие «время», помимо указания на периодизацию жизненного цикла и его воплощение, означает и границы бытия вообще, реального мира и реальной жизни: *па часе* – ‘поздно’ (здесь ‘поздно’ истолковывается как ‘после времени’): *па часе стали лечыць* (СБГ / SBG 3: 269).

Широко распространенной семантической моделью является сочетание значений, связанных как с временными, так и с пространственными или иными физическими параметрами.

Так, в болгарских родопских говорах отмечена лексема *йус*, которая демонстрирует сопоставимость понятий времени и веса: ‘период в 100 дней от дня св. Димитрия до 16 февраля’ и ‘старая мера веса’ (Стойчев / Stoichev 1965: 177). В этом случае можно говорить о полисемии, поскольку данный пример относится к одному диалектному микроузлу.

В родопских говорах Болгарии также фиксируется лексема *лѐто* ‘лето’ и ‘расстояние между стеблями, по которым измеряют возраст растения’ (Стойчев / Stoichev 1965: 199), в гуцульских говорах отмечено аналогичное наименование *літа* ‘годовые кольца на срезе дерева’ (Гуц. / Guts. 1997: 113). Темпоральная лексика может использоваться для языковой репрезентации различных реалий, не связанных со счетом времени, например, *с неделю ростом* – ‘об очень высоком человеке’ в ярославских говорах (ЯОС / IaOS 9: 5).

Одной из семантических моделей обозначения времени, определенной поры является его представление как выхода из физического пространства или входа в него. В родопских говорах значение завершения, конца чего-либо передается лексемой *излаз* (БЕР / BER 2, 1979: 36), аналогом русского *выход*; также в болгарском языке фиксируются выражения: *лятото излезе, сега е есен,* буквально: лето «вышло», сейчас – осень; *да излезем на пролет*: «выйдем» в весну, то есть доживем до весны (Геров / Gerov 1897: 229). Корень *-вход-*, используемый в восточнославянских языках для обозначения проникновения в определенное пространство, также отмечен в обозначении понятий, отражающих время, в пермских и вятских говорах русского языка: *настоящего попа у нас нет, а служит входящий* (то есть временный) (СРНГ / SRNG 5: 240). В архангельских говорах *выход* ‘время вступления в брак’ и ‘истечение срока существования чего-нибудь’ (АОС / AOS 1993: 358), в ярославских – *выход* ‘время, период’ (*я не прежнёва выходу*), а также ‘смерть’ (*трещит в избе подоконный угол — к выходу* (к смерти) (ЯОС / IaOS 3: 60).

Другим распространенным способом представления времени является его обозначение по сопутствующему природному явлению или разновидности сельскохозяйственных работ.

Об этом, в частности, свидетельствует пример из северо-западных белорусских говоров, который содержит прямое указание на то, что подобные этапы и виды работ заменяли в прошлом носителям диалектов современное исчисление времени: *гэта была ў жытнім жніве* (при *жніва* ‘время уборки урожая’ (СБГ / SBG 2: 150)), *у гаўсяным жніве, гэта было ў бульбакопя – калісьці так вызначалі час, людзі не зналі чыслы* (СБГ / SBG 5: 443).

В лексике родопских говоров отмечено выражение *купени дене* ‘особенно ценное время, обычно во время сбора урожая’ (*купените дене са аднош в годината и не траят млого*) (Стойчев / Stoichev 1970: 183). В этой семантической сфере также встречаются параллели: родопское *говедарско време* ‘время утром, когда пастухи выгоняют скот на пастбище’ (Стойчев / Stoichev 1965: 145) и севернорусское ярославское *после скотины* ‘поздно вечером, после возвращения скота с пастбища’ (ЯОС / IaOS 8: 71); родопское *петлено време* ‘время перед рассветом’ (Koseska-Toszewa 1972: 78), ярославское *в петухи* ‘на рассвете’ (*в петухи приехал уж*) (ЯОС / IaOS 2: 38); белорусское *да пеўня* (буквально: *до петуха* ‘время, пока не запоет петух’).

Пора может быть надлежащим временем для сельскохозяйственных работ, одной из которых является косьба: в болгарских говорах *сенокос* ‘июль’, то есть месяц сенокоса (Koseska-Toszewa 1972: 82), *коса* ‘время, во время которого косят на лугах’ (Стойчев / Stoichev 1965: 191), в украинских поднестровских говорах *кізьба* ‘пора косьбы’ (Шило / Shilo 2008: 141); в севернорусских ярославских – *закоски* ‘пора начала сенокоса’ (ЯОС / IaOS 4: 76).

Деление времени на рабочее и нерабочее также является одной из его характеристик. В болгарских говорах встречается интерпретация понятия «день» как периода времени для работы: *катаден’*: одновременно ‘рабочий день’ и ‘каждый день’ (Стойчев / Stoichev 1965: 182). При этом *ден’* имеет, кроме того, значение ‘праздник’: *имам си дрипи и за ден` и за ката ден`* (Стойчев / Stoichev 1965: 151). Наряду с этим в болгарских говорах противопоставление рабочих и нерабочих дней отражается в паре лексем *делник* ‘будний, рабочий день’ и *неделник* ‘праздничный, нерабочий день’ (Koseska-Toszewa 1972: 67, 76). В восточнославянских гуцульских говорах также выделяются *денька* ‘рабочий день, ежедневная работа’, *денькувати* ‘работать ежедневно’ (Гуц. / Guts. 1997: 56).

Следующей семантической моделью обозначения времени можно считать отражаемую в значениях одной лексемы взаимосвязь прошлого и будущего. В родопских говорах лексема *другуч* обозначает одновременно ‘в другой раз’ (иначе говоря, в будущем) и ‘когда-то, раньше’ (в прошлом) (Стойчев / Stoichev 1970: 167), а в ярославских говорах этот феномен проявляется в значениях лексемы *напредки*: ‘в будущем’ и ‘сперва, сначала’ (то есть в прошлом) [ЯОС / IaOS 6: 108).

И южнославянские родопские, и выбранные для анализа восточнославянские говоры демонстрируют различные принципы номинации наименований утра. Одним из них является мотивация наименования наступления этого времени суток белым или серым цветом. Для болгарской языко-

вой территории более характерна «белая» мотивация: *забела*, *забелява се, разбелва се* (Koseska-Toszewa 1972: 69, 81). На севернорусской языковой территории, в ярославских говорах, отмечено сущ. *бело* ‘рассвет, раннее утро’ (ЯОС / IaOS 1: 49). В других восточнославянских говорах широко представлены обозначения, мотивированные серым цветом: в северо-западных белорусских - *ша(э)рая гадзина*, *шараць* – ‘наступать’ (об утре) (СБГ / SBG 5: 462), в поднестровских говорах *шарітися* (Шило / Shilo 2008: 278). Это позволяет говорить в данном случае о двух семантических архетипах, сохранившихся в разных частях Славии: один раскрывает образ утра как наступление дня, светлого времени, другой – как окончание ночи. При этом, безусловно, заслуживает внимания в качестве возможного варианта этого семантического феномена отражение контаминации белого и серого цветов в далеком прошлом.

Помимо этой семантической мотивации утра можно выделить еще три ее типа, характерных для исследуемых регионов. Следующий вариант связан с рефлексами праславянского **zārjā*. В украинских поднестровских говорах это *зара* ‘рассвет’ (Шило / Shilo 2008: 130); *зарітu* ‘рассветать’ (*вже зор`ійе*) (Шило / Shilo 2008: 124), в гуцульских *назоріх* ‘на рассвете’ (Гуц. / Guts., 1997: 129), *зор'ити* ‘рассветать’ (Піпаш, Галас / Pipash, Galas 2005: 70), *на зор'их* ‘очень рано’ (Піпаш, Галас / Pipash, Galas 2005: 107). В болгарских говорах: *разори се* ‘светает’ (Koseska-Toszewa 1972: 69), *зора* ‘утро’ (Koseska-Toszewa 1972: 72). Лексема *взоре* ‘завтра’ (Koseska-Toszewa 1972: 66) отражает часто встречающуюся на славянской языковой территории семантическую связь между утром как временем суток и завтрашним днем.

Другая семантическая модель представляет утро как время дня, когда становится видно. В болгарских говорах эта модель передается лексемой *развиделва се* (Koseska-Toszewa 1972: 81), в гуцульских говорах украинского языка: *розвидати(си)* ‘светать, развидняться’ (*перший раз зорійе, а потому розвідайіси*) (Гуц. / Guts., 1997: 164), *виднітис`і* ‘рассветать’ (Піпаш, Галас / Pipash, Galas 2005: 115).

Кроме того, утро может обозначаться как наступление дня с помощью производного от **dьnь*: в болгарских говорах *оденва се* ‘о наступлении дня’ (Koseska-Toszewa 1972: 77); в украинских поднестровских – *вдодня* ‘с рассветом’ (*мама встайе вдод`н`а*) (Шило / Shilo 2008: 68). Утро как процесс наступления дня встречается, кроме того, в ярославских говорах *ободнясь* ‘рано утром’, *ободневать* ‘рассветать’ (ЯОС / IaOS 7: 16), в северо-западных белорусских *нададнік* (СБГ / SBG 3: 139), *прададнем* ‘время до рассвета’ (СБГ / SBG4: 72).

В болгарских родопских и восточнославянских говорах представлена также модель времени как необходимого условия существования человека, а его отсутствия – как нарушения привычного порядка вещей. Нахождение вне времени расценивается как неподходящая для чего-либо пора или аномальное явление. Так, родопская лексема *безвремче* означает ‘преждевременно оплодотворенный скот’ (Стойчев / Stoichev 1970: 154).

Для народного календаря в исследуемых говорах характерна такая семантическая модель, как ‘основной праздник — второй (малый) праздник’. Этот семантический сдвиг представлен в болгарских родопских названиях праздников Богородицы 28 августа и 21 сентября: *големата чорква* (Стойчев / Stoichev 1965: 146) и *малката чорква* (Стойчев / Stoichev 1965: 203), а также в гуцульских украинских *перша богородиця / перша матка* ‘Успение Пресвятой Богородицы’ (28.08.) — *друга богородиця / друга матка* ‘Рождество Пресвятой Богородицы’ (21.09.) (Гуц. / Guts. 1997: 27) и в севернорусских говорах – *маленький Сергий, маленький спас* (СРНГ / SRNG 17: 322). Согласно М. Китановой, названия февраля как маленького (иначе – короткого) месяца отражают аксиологические установки носителей болгарских говоров, реализующиеся в традиционной духовной культуре как противопоставление большого (полного, целостного), воспринимаемого положительно, и малого (ущербного, неполного) с отрицательной оценкой (Китанова / Kitanova 2015).

4. Выводы

Таким образом, исходя из особенностей материала, подвергнутого анализу, можно констатировать тот факт, что лексика, обозначающая различные периоды и интервалы времени, является репрезентантом аксиологических установок и других особенностей традиционной культуры. Наряду с различными лексическими параллелями в болгарских и восточнославянских говорах, наблюдаются общие семантические явления в сфере языковой сегментации и семантической мотивации наименований.

Если говорить о выборе объекта номинации в семантической сфере «время», следует отметить следующие феномены: во-первых, восприятие времени прежде всего как подходящей поры для определенных событий в жизни человека и, во-вторых, определение его положения во временном пространстве на основании повторяющихся видов хозяйственной деятельности и фенологических сезонов. Среди различных групп, составляющих лексику времени, можно отметить большое количество обозначений периода суток утром, до наступления дня.

Несмотря на различные способы и принципы номинации единиц счета времени, в лексике славянских говоров, иногда достаточно удаленных в географическом отношении, наблюдаются повторяющиеся семантические модели в наименованиях. Их фиксация в периферийных говорах Славии может свидетельствовать об их древности, что подтверждается данными других славянских и неславянских языков. Так, модель ‘маленький – большой’ представлена, кроме болгарских и восточнославянских, в словенских и нижнелужицких говорах: *големин, големил* ‘январь’ (Стойчев / Stoichev 1965: 146) и *мал’кин* ‘февраль’ в болгарских родопских (Стойчев / Stoichev 1965: 203), *mal-mjesac* ‘февраль’ в словенских терских говорах (Baudouin de Courtenay 1904: 171). В нижнелужицких говорах отмечено выражение *małe jatšy* (‘малая Пасха, следующая за обычной’) (Muka 1966: 536). За пределами славянской языковой территории, в верхненемецких диалектах, встречается лексема *Kleinneujahr* (буквально: малый Новый год, то есть день Трех Королей, следующий за Новым годом) (WMF 2000: 103).

Цитируемая литература / References

АОС 1993: *Архангельский областной словарь*. Вып. 8., под ред. О. Г. Гецовой. Москва: Изд-во МГУ. (AOS 1993: *Arkhangelskii oblastnoi slovar‘*. Vyp. 8, pod red. O. G. Getsovoj. Moskva: Izd-vo MGU.)

БЕР 1971 – 2010: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 3. София: Издателство на Българската академия на науките; Т. 4 – 7. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2010: *Balgarski etimologichen rechnik*. T 1 – 3. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite; T. 4 – 7. Sofia: Akademichno izdatelstvo «Prof. Marin Drinov».)

Геров 1897: Геров, Н. *Рѣчникъ на блъгарскый языкъ. Чясть втора*. Пловдив: Съгласие. (Gerov 1897: Gerov, N. *Rechnik na blagarskiy yazik. Chast vtora*. Plovdiv: Saglasie.)

Гуц. 1997: *Гуцульські говірки. Короткий словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип`якевича НАН України. (Guts 1997: *Gutsul’ski govirki. Korotkii slovnik*. L’viv: Institut ukrainoznavstva im. Kripiakevicha NAN Ukraini.)

Китанова 2015: Китанова, М. „Лошото време“ в българския народен календар. – В: *Дзѣло, е-списание в областта на хуманитаристиката за българистични изследвания в периода X – XXI век*. Брой 5. < http://www.absdar.com> [15.02.2022]. (Kitanova 2015: Kitanova, M. „Loshoto vreme“ v balgarskiya naroden kale dar. – In: *Dzelo, e-spisanie v oblastta na humanitaristikata za balgaristichni izsledvaniya v perioda X – XXI vek*. Broy 5. < http://www.absdar.com> [15.02.2022].)

Николаев, Толстая 2001: Николаев, С. Л., Толстая, М. Н. *Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов*. Москва: Институт славяноведения РАН. (Nikolaev, Tolstaya 2001: Nikolaev, S. L., Tolstaya, M. N. *Slovar’ karpatoukrainskogo torunskogo govora s grammaticheskim ocherkom i obrazcami tekstov*. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN.)

Піпаш, Галас 2005: Піпаш, Ю., Галас, Б. *Матеріали до словника гуцульських говірок*. Ужгород. (Pipash, Galas 2005: Pipash., Ju., B. Galas. *Materiali do slovnika gutsulskikh govirok*. Uzhgorod.)

Плотникова 2004: Плотникова, А. А. *Этнолингвистическая география Южной Славии*. Москва: Индрик. (Plotnikova 2004: Plotnikova, A. A. *Etnolingvisticheskaia geografiia Iuzhnoi Slavii*. Moskva: Indrik.)

Плотникова 2016: Плотникова, А. А. *Славянские островные ареалы: архаика и инновации*. Москва: Институт славяноведения РАН. (Plotnikova 2016: Plotnikova, A. A. *Slavianskie ostrovnye arealy: arkhaika i innovatsii*. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN.)

Расторгуев 1973: Расторгуев, П. А. *Словарь народных говоров Западной Брянщины* (Материалы для истории словарного состава говоров). Минск.: Наука и техника. (Rastorguev 1973: Rastorguev, P. A. *Slovar’ narodnykh govorov Zapadnoi Brianshchiny* (Materialy dlia istorii slovarnogo sostava govorov). Minsk: Nauka i tekhnika.)

Сабадош 2008: Сабадош, І. *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра. (Sabadosh 2008: Sabadosh, I. *Slovnik zakarpatskoi govirki sela Sokirnitsia Khusts’kogo raionu*. Uzhgorod: Lira.)

СБГ 1979 – 1986: *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*: у 5 т. Мінск: Навука і тэхніка. (SBG 1979 – 1986: Sloŭnik belaruskih gavorak paŭnochna-zahodniai Belarusi i yae pagranichcha: u 5 t. Minsk: Navuka i tehkhnika.)
СРНГ 1965 – 2019: *Словарь русских народных говоров*. Вып. 1 – 51. СПб: Наука. (SRNG 1965 – 2019: *Slovar' russkikh narodnykh govorov*. Vyp. 1 – 51. SPb: Nauka.)
Стойчев 1965: Стойчев, Т. *Родопски речник*. – В: Българска диалектология. Книга II. София. (Stoichev 1965: Stoichev, T. *Rodopski rechnik*. – In: Balgarska dialektologiya. Kniga II. Sofia.)
Стойчев 1970: Стойчев, Т. *Родопски речник* – В: Българска диалектология. Книга V. София (Stoichev 1970: Stoichev, T. *Rodopski rechnik* – In: Balgarska dialektologiya. Kniga V. Sofia.)
Толстая 2011: Толстая, С. М. Пространство и время в этнолингвистической перспективе. – В: *Пространство и время в языке и культуре.* Отв. редактор С. М. Толстая. Москва: Индрик. (Tolstaia 2011: Tolstaia, S. M. Prostranstvo i vremia v etnolingvisticheskoi perspektive. – In: *Prostranstvo i vremia v iazyke i kul'ture.* Otv. redaktor S. M. Tolstaia. Moskva: Indrik.)
Шило 2008: Шило, Г. *Надністрянський реґіональний словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип`якевича НАН України. (Shylo 2008: Shylo, G. *Nadnistrianskii regional'nii slovnik*. L'viv: Institut ukrainoznavstva im. Kripiakevicha NAN Ukraini.)
ЯОС 1981 – 1991: *Ярославский областной словарь*. Учебное пособие: в 10 вып. Ярославль: ЯГПИ имени К. Д. Ушинского. (IaOS 1981 – 1991: *Iaroslavskii oblastnoi slovar'*. Uchebnoe posobie: v 10 vyp. Iaroslavl: IaGPI im. K. D. Ushinskogo.)
Baudouin de Courtenay 1904: Baudouin de Courtenay, J. *Materialien zur südslavischen Dialektologie und Ethnographie. II. Sprachproben in den Mundarten der Slaven von Torre in Nordost-Italien*. S.-Petersburg, 1904.
Koseska-Toszewa 1972: Koseska-Toszewa, V. *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*. Wrocław - Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Muka 1966: Muka, A. *Słownik dołnoserbskeje rěcy a jeje narěcow*. T. 1 – 2. Budyšin.
WMF 2000: *Wörterbuch von Mittelfranken*. Eine Bestandsaufnahme aus den Erhebungen des Sprachatlas von Mittelfranken. Würzburg.

SEMANTIC MODELS OF TIME DESIGNATION IN BULGARIAN AND EAST SLAVIC DIALECTS

Mikhail Kondratenko
Yaroslavl State Pedagogical University
mmkondratenko@gmail.com

Abstract. The article examines the peculiarities of the designation of time periods in some Bulgarian and East Slavic dialects, mainly from the point of view of the specifics of dialect segmentation of this semantic sphere and the principles of nomination. The lexical material allows us to identify individual semantic models and shifts observed in time designations: the transfer of spatial parameters for the nomination of temporal characteristics; orientation in the names of months to phenological and economic cycles; the nomination of morning as the appearance of daylight. Taking into account the linguogeographic aspect, namely, a fairly wide distribution in the linguistic territory of Slavia, as well as beyond its borders, it is possible to assume the status of these models as semantic archetypes.

Keywords: *Slavic dialectology, semantic models, time designations.*

Mikhail Kondratenko
Yaroslavl State Pedagogical University
108/1, Respublikanskaya ul.
Yaroslavl 150000 Russia

ЗИМНЯЯ ОБРЯДОВАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И СИМВОЛИКА В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Олена Войцева[а], Светлана Георгиева[б]
Одески национален университет „И. И. Мечников“
helenawojcewa@ gmail.com[а], sgeorgijevamititel@gmail.com[б]

Резюме. Народната терминология е израз на националната специфика на културите и в този смисъл изучаването ѝ е перспективно в рамките на формиращите се тенденции за европейско мислене от началото на XXI в. В тази статия е направен опит да се проучи таксономическата група *хрононими* от страна на формалната им структура и генезиса. Хрононимите съединяват в себе си свойствата на ономастичната и апелативната лексика: като правило, това не е условно „име“, а наименование, тясно свързано с денотата и десигната. Темата получава комплексно езиково-културно интерпретиране от гледището на съвременната научна мисъл за сложния феномен *език – култура*.

Ключови думи: *обред, терминология, символ, номинация, български език, полски език*

Обряд как составляющая традиционной народной духовной культуры изучается в славистике историками, этнографами, фольклористами, лингвистами. „Обряд – традиционные действия, сопровождающие важные моменты жизни и производственной деятельности человека. Это художественное осмысление важного события в жизни человека или природы. Для обряда как минимум необходимы: событие, коллектив людей, связанных с этим событием, „сопереживающих” ему, и особая знаковая система” (Лазарева / Lazareva 2010: 11).

Основания для этнолингвистического исследования лексики, связанной с календарно-обрядовым циклом, представлены в трудах В. фон Гумбольдта, А. А. Потебни, В. В. Виноградова, Ф. де Соссюра, Н. И. Толстого и др. В конце XX – начале XXI вв. исследование народной культуры и языка, системы обрядовой терминологии в славянских языках проводится с использованием этнолингвистического метода (работы С. М. Толстой) (Толстая / Tolstaia 1989: 215 – 229). В трудах польских ученых (А. Вежбицка, Е. Бартминский, Я. Зенюкова, Р. Гжегорчикова, Й. Мацкевич, С. Небжеговска, Р. Токарский и др.) выполнялись исследования обрядов с использованием данных общенародного языка и диалектологии, фольклористики, истории, аксиологии (Bartmiński 2002: 29 – 38). В болгарском языкознании появились работы, посвященные календарным и семейным обрядам и обычаям болгар, в которых был собран и систематизирован большой массив диалектных названий (ТРТНК / TRTNK 2008; РНДКБ / RNDKB 2018).

Несмотря на значительную степень эволюционных преобразований, обряды сохраняют в славянской культуре генетически родственную мифологическую семантику и элементы архаических структур в плане содержания (в частности, круг зимних обычаев объединяет поминальный характер, переход к формированию новой реальности), а в плане выражения они представлены системой вербальных и невербальных знаков, ритуальных действий, приобретающих защитный характер. По мнению Н. И. Толстого, обрядовый текст составляет единство вербального, реалемного и акционального пластов, воплощаемых в форме ритуальных слов, ритуальной речи и ритуального акта (Толстой / Tolstoi 1984). В связи с этим актуальность всестороннего изучения явлений духовной культуры славян, в частности ее фрагмента – зимнего цикла календарной обрядовости, вытекает из необходимости сравнить, каким образом южные и западные славяне (болгары, поляки) воспринимают себя и окружающий мир, запечатлевают это в структуре и семантике обрядовой лексики и текстах, архаическую основу которых составляют мифологические представления, запреты, поверья древних славян.

Предмет нашего исследования – обрядовая терминология рождественско-новогоднего цикла в польском и болгарском языках.

Цель работы – объективация символического значения ритуально-праздничной календарно-обрядовой терминологии и текстов рождественского цикла в болгарском и польском языках, ее семантики и структуры во взаимосвязях с системой вербальных и невербальных знаков, с мифологическими представлениями южных и западных славян, отображающих древнюю народную обрядность, языческие и христианские верования наших предков.

В состав календарного ритуального словаря входит таксономическая группа хрононимов – названий праздников, дней, периодов и праздничных комплексов. Это лексическая категория, используемая для наименования, индивидуализации и идентификации временных отрезков разной длины. Хрононимы сочетают в себе свойства ономастической и апелляционной лексики: как правило, это не условное „имя", а имя, тесно связанное с денотатом и обозначением (Валенцова / Valentsova 2016: 455).

Зимняя обрядность, сгруппированная вокруг рождественско-новогоднего цикла, отличается устойчивой повторяемостью всех ее главных компонентов в разных славянских языках. В ней переплетаются языческие ритуалы славян (святочные гадания, культ умерших предков, посещение домов душами умерших родственников, колядки, колядование и др.) и христианские обряды (Адвент в католицизме – предрождественский период; один из главных христианских праздников – Рождество Христово – Болгарская православная церковь празднует 25 декабря по новоюлианскому календарю, Католическая церковь – также 25 декабря по григорианскому календарю). После принятия христианства в народных представлениях на основе синтеза языческой и христианской моделей возникла новая картина мира и связанные с ней сезонные ритуалы, в которых с языческими персонажами соотносились святые подвижники, мученики, апостолы, сам Мессия, например, праздник Рождества Христова совмещен с народным обрядовым праздником Коляды, Святками, с зимним солцестоянием; канун праздника наполнен уборкой, приготовлением ритуальной пищи, в сочельник продолжается пост, стол покрывается соломой и скатертью и др. (Лазарева / Lazareva 2010: 105, 109).

Обрядовая терминология является языком описания обряда, системой знаков, отражающей структуру, семантику и символику обозначаемой обрядности. „Структура обрядности и ее семантика, подчеркивает К. Рутковска, находит свое отображение в терминологии, является как бы подтверждением разных и схожих аспектов в экстралингвистической плоскости или, наоборот, через название ритуала позволяет провести реконструкцию уже несуществующих фрагментов структуры обряда" (Rutkowska 2008: 93).

Календарная обрядность зимнего цикла у **поляков** охватывает период от кануна дня памяти святого Андрея Первозванного – 29 ноября (*św. Andrzeja*) до Богоявления (прихода волхвов) – 6 января (*Święto Trzech Króli, uroczystość Objawienia Pańskiego*).

В терминологии зимних обрядов выделяем следующие лексико-семантические группы: 1) хрононимы (*Dzień św. Andrzeja, mikołajki, Wigilia Bożego Narodzenia, Trzech Króli*); 2) названия ритуалов (*wróżby miłosne*, *ognie św. Andrzeja, trąbienie na Adwent, skubaczki*); 3) агентивы (*przebierańcy, kolędnicy, Gwiozda*); 4) зоонимы (*tur*, *pies, kogut, kot, koń*), 4) номинации ритуальных реалий (*pierścionek, wstążka, różaniec, liść, laleczka, roratnica, rózga Mikołaja, wilki*); 5) названия обрядовых постных блюд (*biały żur*, *zupa grzybowa*). Для наименования обрядовых действий, запретов, поверий, форм, ритуальных предметов используется событийная и предметная номинация, в частности, следующие номинативные способы: 1) морфологическая деривация (*skubaczki, przebierańcy, pośnik, północka, szopka, podłazniczka*); 2) лексико-семантический способ (*piórka, dziady, pająk*); 3) лексико-синтаксический способ (*sad rajski, ogrody św. Andrzeja, Boży obiad, chodzenie po kolędzie*); 4) лексические заимствования (*kolęda, wigilia, kutia*).

Суффиксальным способом от антропонима *Andrzej* образован хрононим *andrzejki (andrzejówki, jędzejówki*) „День Андрея (Калита)" от имени апостола Андрея (< *Andrzej* (imię), *Jędrzej* (*an* с XVI. в. перешло в *ę*) < *gr. Ἀνδρέας* 'мужской, мужественный, храбрый' (ЛКС / LKS: 13 – 14). Данная номинация обозначает в польском языке 1) вечер 29 ноября в канун праздника, посвященного апостолу, ученику Иисуса Христа Андрею Первозванному – *dzień św. Andrzeja Apostoła: Irenka przybyła do domu dziecka przeddzień* ***andrzejek****, po pobycie w pogotowiu opiekuńczym.* (G. Wosińska. Uratował i odmienił mnie. Dziennik Malborski, 1999. 09. 17); 2) *этн., эзотер*. народную забаву, связанную с гаданиями на женихов (*wróżby miłosne*), в которой принимают участие незамужние девушки

(с XVI в.) (WSJP). В польской народной традиции появилась легенда, согласно которой св. Андрею приписывали магические способности. Поэтому девушки вечером и ночью в канун дня святого Андрея гадали, старались узнать имя будущего жениха, его профессию, внешность, характер и свои шансы на взаимную любовь: *Andrzejkowe wróżby to do siebie mają, że jak wyjdą, wszystkie się sprawdzają! W* ***wigilię Jędrzeja świętego*** *ujrzymy oblubieńca swojego.* Натирали чесноком пороги и оконные парапеты (чтобы в дом не проник злой дух), снимали ботинок с левой ноги и кидали его через плечо (если он показывал на двери, то ожидалось замужество), обращали особое внимание на сны, приснившиеся в эту ночь: *W noc* ***świętego Andrzeja****, pannom (dziewkom) z wróżby nadzieja*. *Na* ***święty Jędrzej*** *szukają baby przędzy*. До наших дней сохранилось гадание на воске и воде (расплавленный в воде воск затвердевает, приобретая очертания, в которых можно разглядеть определенные фигуры) (Ogrodowska 2004: 244 – 250; ЛКС / LKS: 14).

Следующий хрононим зимнего календарного цикла *adwent, Adwent* (уст. *przedgody*) заимствован из лат. *adventus* ‘приход’, обозначает у римо-католиков и протестантов период поста (начинается за четыре недели до Рождества Христова). Слово вошло в польский язык со второй половины XV в. (WSJP; ЛКС / LKS: 12): *Dawniej w* ***adwencie*** *nie organizowano hucznych zabaw i przyjęć. Obowiązywał też post. Teraz nowy katechizm Kościoła katolickiego mówi o radosnym oczekiwaniu.* (Adwent – czas oczekiwania. Dziennik Łódzki, 2002.11. 30). В польской пословице утверждается: *Narodzenie –* ***adwent*** *czyni*. На Подляшье приход адвента оповещали, трубили в деревянный рог (*ligawa*; *trąbienie na adwent / otrąbanie, czyli ogłaszanie adwentu*): *Kto się zaleca w* ***adwencie****, będzie miał żonę na święta.* В это время поляки участвуют в богослужениях, посвященных Богоматери – *roratach* (заимствованное слово, начинающее религиозную песню *Rorate coeli desuper* „Кропите, небеса, свыше…”), во время которых на алтаре зажигают большую свечу (*roratnica*) (ЛКС / LKS: 150). Вечерами в деревнях женщины-соседки встречались, выполняли домашнюю работу, ощипывали пух и перья у птицы (*piórka / skubaczki / podskubki*). На Поморье, в Кашубии по деревням ходили ряженые (*przebierańce*), во главе них шел *Gwiozda*, который грозно свистел и пугал детей (Ogrodowska 2004: 252 – 256).

По всей Польше среди детей и молодежи популярен праздник *mikołajki* – день 6 декабря, посвященный памяти св. Николая (*św. Mikołaj*), известный с XIX в. (WSJP; Kultura poska 2002: 26; ЛКС / LKS: 113): *Gdy śnieg pada mówią, że* ***święty Mikołaj*** *brodą trzęsie*. Хрононим образован с помощью суффиксального способа номинации.

В польских народных обычаях св. Николай был патроном домашних животных и их стад, которые он охраняет, защитником волков (ср.: у болгар покровителем волков выступает св. Трифон). В зимнюю стужу зажигали костры, приносили в костел венки из льна и конопли, на которые клали куриные и гусиные яйца (*wilki*). В этот день дети встречаются со св. Николаем (переодетым в костюм святого мужчиной), который дарит им подарки, а непослушным детям – березовые ветки (*rózga Mikołaja*): *Na* ***świętego Mikołaja*** *czeka dzieci cała zgraja: da posłusznym ciasteczko, złych przekropi różeczką* (Ogrodowska 2004: 261–263).

Номинация *Wigilia* (уст. *Wigilija, Wilija*) (< лат. *Vigilia* – ‘канун важного праздника’, *vigil* – ‘бдение’) заимствована в календарно-обрядовую терминологию из религиозной, начиная с XVI в. В современном польском языке обозначает 1) *книжн*. канун какого-либо праздника или важного события; 2) торжественный ужин по случаю Рождества (WSJP): *Od wieków zasiadano do* ***wigilii*** *i nadal powinno się zasiadać wraz z zapadnięciem zmroku, po ukazaniu się pierwszej gwiazdki, pilnie wypatrywanej przez dzieci.* (K. Cuch. Przy świątecznym stole).

Сочельник Рождества Христова (*Wigilia Bożego Narodzenia*) (введен в литургический календарь в VI в., празднуется 24 декабря) считается самым важным и магическим праздником зимнего цикла у поляков. Название образовано на основании трехчленного свободного словосочетания. Согласно польской традиции этот день начинает отсчет обрядового года: *Jaka* ***Wigilia****, taki cały rok.* В домах обязательны запреты: нельзя ссориться, занимать что-либо у соседей. К поверьям относятся суеверные предания: в сочельник под снегом расцветают цветы, вода в колодцах обладает лечебными свойствами. Души умерших приходят к своим родственникам, к ним обращаются с такими словами: *Posuń się duszyczko*; *uciekajcie wszystkie dusze, bo ja wodę wylać muszę*. Дом украшали зелеными ветками сосны, на стены вешали соломенные звезды, кресты, пучки соломы (*dziady*), а под потолоком размещали дерево-полазник (*podłaźniczka* < место ‘pod łazem’, старопол. *pod lasem* или дериват от апелятива *łaz* (las)*, podłaźnik, jutka, sad rajski, boże drzewko, wiecha*) – верхушку сосны,

ели, сосновую ветку, на которую надевали украшения (*opłakowe gwiazdy, światy* – облатки в форме шара), яблоки, орехи и др.

Рождественский ужин (*wieczerza postna, wilia, wigilia, pośnik, postnik, obiad, Boży obiad, kutia* < н. греч. *kuki, kukiá* – ‘боб’ (WSJP) начинался после появления первой звезды на небе с деления облаткой (пресный тонкий белый коржик обычно прямоугольной формы из белого пшена и воды) в знак единения, любви, дружбы и мира. Ритуал возник в XVIII в., распространен и сегодня у христиан римско-католического обряда в Польше, Литве, Словакии, Беларуси. Затем присутствующие поют колядки (*kolęda* < лат. *calendæ* – ‘первый день месяца’) и желают другу другу здоровья, счастья, благополучия (Kultura polska 2002: 26 – 27; Rutkowska 2008 : 95 – 96; ЛКС / LKS: 80, 176).

К традиционным двенадцати рождественским постным блюдам (по количеству месяцев в году) относят: кутью (*kutia*) из перетертого мака, пшеницы и меда, распространенную также в украинской, русской, белорусской, литовской кухне, символизирующую обряд единения с душами умерших, горячий свекольный отвар с „ушками” (*baszcz z uszkami*), рыбные блюда (*karp smażony w galarecie*), постное блюдо из тушеной капусты (*kapusta z grochem*), голубцы (*gołąbki*), фасоль с сушеными сливами (*fasola z suszonymi śliwami*), блюда с грибами (*kasza z suszonymi grzybami*), макаронные изделия со сладким маком (*makiełki*), хала с компотом из сухофруктов (*chałka (chała, plecionka, kukiełka) z kompotem z suszonych owoców*), суп с миндалем (*zupa migdałowa*), кулебяка (*kulebiak*) (рыбный или грибной закрытый пирог), на десерт – маковый рулет (*makowiec*), сладкие ламанцы (*łamańce z makiem*) и пр. Под скатерть кладут пучок сена (символ яслей), за столом оставляют пустое место, а на столе – пустую тарелку для неожиданного гостя („dla niespodziewanego gościa”), так как по древнему поверью славян необходимо оставлять часть еды для духов предков. Праздничный вечер обычно завершается посещением костела и участием в торжественном богослужении, начинающемся в полночь (*pasterka, północka*) (Ogrodowska 2004: 10 – 30).

Польский хрононим *Święta Bożego Narodzenia* (*Narodzenie Pańskie, godne święto, gody, gwiazdka*) в форме трехчленного словосочетания и его вариантов, обозначает праздник Рождества Христова, который отмечается 25 декабря (ЛКС / LKS: 24), охватывает обрядовый цикл памяти рождения Иисуса Христа, продолжающийся до 6 января (*Objawienie Pańskie, Epifania, święto Trzech Króli*). В этот период колядуют – это старинная народная традиция у славян, сохраняющая архаические элементы обрядовых действий. Начальный смысл обряда состоит в инсценировании прихода духов „из иного мира” с целью получения обрядовой пищи и принесения благословения дому и хозяйству (Лазарева / Lazareva 2010: 231).

Обряд колядных обходов (*kolęda, kolędowanie, chodzenie po kolędzie*) заключается в том, что дома посещает группа колядников (*kolędnicy*), ряженых (*przebierańcy*), перевоплощенных с помощью масок тура, козы или козла, коня (*obchody z turoniem, z kozą, z konikiem, z kobyłką*) и других животных, символизирующих здоровье, жизненную энергию. Колядники поздравляют хозяев, исполняют приговоры и песни, в которых желают хозяйственного и семейного благополучия, за что получают ритуальное угощение – специально приготовленные булки (*szczodraki, bułki szczodrakowe*): *Jak nam powiedzieli dwaj spotkani kolędnicy Maksymilian i Kamil, fajnie jest* ***chodzić po kolędzie****, bo jest to tradycja i można przy okazji zarobić.* (Z. Surowaniec. Kolęda za kilka złotych. Echo Dnia. 2006. 12). Одна из форм колядования – хождение с рождественским вертепом, моделью сцены Рождества с использованием объёмных фигур (*szopka*) (Kultura polska 2002: 30). Разыгрывались также рождественские драмы, представляющие сцены из жизни Иисуса Христа: *herody* (< *Herod* „Ирод, царь Иудеи”); *jasełka* (< *jasło*, мн. *jasła* „кормушка для скота в виде наклонно прикрепленного к стене или сужающегося книзу ящика”, псл. **ěsli* / **ěsla* „то, из чего ест скот”; ст.пол. *jasłka*, *jasłki* обозначали „ясли Христовы – ясли (кормушка для домашних животных), в которые, согласно евангельскому рассказу, Богородица как в колыбель положила новорождённого младенца Иисуса Христа”) (WSJP; ЛКС / LKS: 62, 67).

Терминология обрядов и обрядовых действий в календаре **болгар** также многочисленна, однако большое количество терминов обусловлено значительным количеством синонимических и диалектных наименований одного и того же обрядового действия.

В терминологии зимних обрядов выделяем следующие лексико-семантические группы: 1) хрононимы (*Андр’ейевд’ен Андрей Первузванийа (Чш); Аранг’ел (Кир), Арханг’ел (А), Рангелувден (Чш);* 2) названия ритуалов (*полазване, власувина, еснафска служба*); 3) агентивы (*полазник, варварка*, *магере, службари*); 4) зоонимы (*мечка, вълк*), 5) номинации ритуальных реалий (*колак, кравай, кошара, харман*); 5) названия обрядовых блюд (*божи кравай, целеник*).

Охарактеризуем терминологические номинации, реалемный и акциональный планы, относящиеся к некоторым, более значимым праздникам зимнего обрядового цикла в болгарском языке.

В болгарской культуре календарная обрядовость зимнего цикла охватывает период от 30 ноября (Св. Андрей) до 1 февраля (Св. Трифон): „*Св. Георги води лятото, а Св. Димитър – зимата*". В традиционном представлении календарное время является цикличным и это предопределяет существование т. н. „переходных периодов", исполняющих функцию мифологической и практической границ. В большинстве случаев эти периоды имеют отрицательную символику, т. к. характеризуются нарушением равновесия между небом и землей, между силами космоса и хаоса. По этим причинам они воспринимаются как опасные и нечистые. Названия и обрядовые действия в этот период являются превентивными (РНДКБ / RNDKB 2018: 202 – 203).

Рождественский цикл является центральным в системе болгарских календарных зимних праздников. Ему предшествуют дни ***Св. Андрея, Св. Варвары, Св. Саввы*** и ***Св. Николая, Св. Игнатия***.

Принято считать, что начиная с ***Андреевдня*** (его еще называют: *Андреевден* (общеболг.), *Адрей, Андрей, Андреювден, Андреууден, Дрейовден, Едрей, Едревден, Ендрювден, Ендрин, Ендрей, Ендрия, Мечкинден, Ъдрей, Ядрей* (ТРТНК 2008: 41); *Андр'ейевд'ен*, *Андр'ейевд'ен = Ч'есанд'ен Андр'ейуфд'ен = Балабушк'и* **(**Георгиева / Georgieva 2017: 57) день увеличивается на одно зернышко проса. Данная номинация обозначает в болгарском языке 1) Народный праздник, который празднуют 30.11 и совпадает с церковным праздником в честь Св. ап. Андрея Первозванного. 2) Вид гадания на Андреевдень. 3) Тесто, в виде шариков, с помощью которых проводится гадание. В народном календаре этот день посвящен ***медведю***. В Западной Болгарии семантика почитания медведя в день Св. Андрея реализуется в хронониме *Мечкинден* (внутренняя форма термина 'медвежий день') (Плотникова / Plotnikova 2004: 80). Христианский святой был адаптирован к языческому празднику и был провозглашен владыкой и покровителем медведя – самого большого животного в болгарских землях (РНДКБ / RNDKB 2018: 19). В некоторых местах в этот день варят все, что посеяно и посажено (кукуруза, фасоль, фрукты), бросают в очаг, приглашая зверя отведать угощение словами: „*На ти, мечко, кукуруз, а нам здраве и живот*!" В болгарском языковом пространстве известны легенды об укрощении медведя Св. Андреем. Предмет ритуала: 'ритуальное поедание пшеницы, кукурузы, бобов, чечевицы*' – гугучета* (Чирпанско).

Варвара (общеболг.), *Варвариден,* Варвара, *Варварица, Варвардан, Женска Коледа* (ТРТНК / TRTNK: 41); *Варвара, Варвариден* (Георгиева / Georgieva 2017: 58). Праздник, посвященный христианской святой мученице Варваре, который отмечается 04.12. Для людей она Святая Варвара и считается защитницей детей от болезней и, особенно от оспы (РНДКБ / RNDKB 2018: 49). В представлении народа Св. Варвара принимает образ болезней – страшная и злая старушка. Поэтому все ритуалы проводятся с целью умиловистить болезни и защитить детей от них. Саму болезнь называют в основном деминутивами – *Бабичката, Баба Шарка, Богинка Горска, Леличка, Марчинка, Маслена, Медена, Милата Майчица, Пйсанка, Рёдушка, Сипка, Сладка и медена, Цветенцето, Шарула* (ТРТНК / TRTNK 2008: 42). Женщины варят ритуальное блюдо из зерновых культур – *варвара* (*варю, варварски фасул, гьодже, кишкек*); пекут обрядовый хлеб – *колак, кравай, кукла, кошара, харман* и против болезни – *благи питки, тенурки* (ТРТНК / TRTNK 2008: 41– 42). В некоторых районах Болгарии исполняется обряд 'захода в дом первого человека' – *полазване // полязване*, а 'человек, который первый заходит в дом' называется *полазник* (Родопи). Девушки *варварки // варварици* ходят по домам, где исполняют ритуальные песни и произносят благопожелания. В Восточной Болгарии три последовательно идущие друг за другом праздника, посвященные святым Варваре, Саве и Николаю, идентифицируются с языческими Волчьими праздниками (*Вълчите празници*). Хрононим посвящен волку, волчьей стае, с целью защиты от них зимой: „*През този период жените не работят с вълна. Не се крои и не се шият дрехи. Не се отварят ножици, тъй като: Хъту ша шийш, или ша рабутиш с новички на Вълчити празници, шта уткрамни вълака (З). Табу е името на вълка"* **(**Георгиева / Georgieva 2017: 60).

Никулден (общобългарско), *Кучундуровден*, *Николина, Никулдьън, Рйбен Св. Никола, Мокри Св. Никола, Рибена църква, Рыбный Св. Никола, Църква* (ТРТНК / TRTNK 2008: 42); ***Никулд'ен***, *Никул*, *Н'икулд'ан = З'имн'и Н'икулд'ан*, *Никулд'ен* (Георгиева / Georgieva 2017: 56) один из крупнейших зимних праздников с ярко выраженным семейным характером, посвященный Святому Николаю Чудотворцу – покровителю морей, моряков и рыбаков и отмечается 6 декабря.

Основными обрядовыми действиями в этот день являются: ‘семейные торжества’ – *власувина*, *еснафска служба, запис*, *камик*, *курбан на дядото, манастир, наместник*, *наместникова трапеза*, *оброк, параклис, патерица, покръст, светец, служба, слава, стопанова гозба* (ТРТНК / TRTNK 2008: 42). Мужчин, которые готовили угощения для праздничной трапезы называют *ахчии, магере, служебари, шътачи*, а участвующих в торжестве мужчин и женщин называют *оброкар, оброкарка*. Терминология обрядовых предметов включает: ‘обрядовая еда’ – *рибник, рибн’ък, рибняк, никулски хляб, никулденски кравай, никулска пита, никулски хляб, параклис, риба, Св. Никола, светец, служба, целеник, черковник*.

Св. Игнатия – *Игнажден.* Праздник, отмечаемый в день святого мученика Игнатия Богоносца 20.12 ученика Иоанна Богослова, погибшего за свои религиозные убеждения. Традиционный народный праздник, связанный с идеей начала. В христианстве с этого дня начинаются родовые муки Богородицы. В этом смысле есть поверье, что начинаются новогодние и рождественские праздники. Ритуал праздника связан с идеей начала. Наиболее характерным для св. Игнатия является обычай *полязване*. Будущее года можно угадать по тому, кто первым войдет в дом утром. Ритуальные действия совершаются для обеспечения плодовитости животных, особенно кур, а также для плодородия. В этот день ничего не одалживают, чтобы сохранить достаток в доме. Считается, что появляются различные демонические существа, способные причинять вред людям (ТРНК / TRTNK 2008: 44 – 45, 69).

Бессарабские болгары отмечают *Игнажд’ан* 2. 01 :[// *Са в’ароо/ ч’и в тоо д’ен п’ерв’е:/ койту фл’ей в къшт’и/ тр’або: да гу турнат да с’енн’и// Пудар тва/ гу пус’ипо:т с ж’иту/ да има клочк’и с п’ил’анца//*] (Георгиева/ Georgieva 2017: 55).

Рождество в Болгарии называется ***Коледа*** (Рождество) и начинает праздноваться в ночь с 24 на 25 декабря. ***Бъдни вечер*** (Сочельник) **–** вечер перед *Коледой*, когда вся семья собирается на торжественный ужин. *Бъдни вечер* (общеболгарское название), *Багни вечер*, *Бадни вечер, Бани вечер, Богата вечеря*; *Бънна вечер*; *Бъдник*; *Болник*; *Вечерна кадилка*; *Детешка Коледа*; *Каден вечер, Кадена вечер, Кадилка, Кадовен вечер, Коледе, Крачун, Крачьон, Крачунец, Мали Божич, Малка Колада, Малка Коледа, Малка Коледка, Малото Коледо, Малто Коледо, Наядка, Наятка, Суха Колада, Суха Коледа* (ТРТНК / TRTNK 2008: 41); *Бъдни вечер* (Георгиева / Georgieva 2017: 58). Из названий хрононимов наблюдается параллельное употребление терминов оппозиции наименований типа **bog- божик, божич, божук* и названий, образованных от **kolęd- коледа, колада.* Функциональное разграничение дериватов от основ **bog-* и **kolęd-* прослеживается в юго-западной Болгарии. На большей части болгарской территории дериваты от **kolęd-* многозначны, т.е. не только употребляются в значении Рождество, но и составляют основу терминов, обозначающих Сочельник (Плотникова / Plotnikova 2004: 82).

Согласно христианской мифологии, в эту ночь рождается *Молодой бог*. Бытует поверье, что в полночь небо открывается. В *Бъдни вечер* вся обрядовость сосредоточена в праздничной трапезе. Праздничный ужин должен быть изобильным, а блюда – нечетные по количеству и обязательно постные: *варено жито, варен фасул, сарми с ориз* или *булгур, ошав*. Обязательными атрибутами трапезы являются и *чесън, лук, орехи, мед, сурово жито* и *обредни хлябове*.

Терминология рождественского хлеба отражает все уровни обряда, включая его символико-смысловую направленность (обеспечение достатка в доме и конкретных сферах хозяйственной деятельности членов семьи), общие мотивы (богатое, веселое, счастливое, здоровое Рождество, как и весь следующий год), временные моменты обрядового комплекса, его компоненты (Плотникова / Plotnikova 2004: 84). Центральное место на столе занимает специальный обрядовый хлеб с серебряной монетой и украшениями, который имеет следующие названия – *боговица, богова пита, божичняк, божи колач, благословник, бъдник, погача (общобългарско), вечерна, вечерник, кадилка, кадилняк, кадилска пита, козарница, колак, колач, коледник, колецки кулак, кошерите, кукла, куколнйк, кулак, литургия, наречняк, светец, черковник.* Обрядовый хлеб, посвященный дому, называется: *батлак, бъчва, вол, гумно, егрек, козарница, кола, кон, кошара, кошарки, кошёрник, кошерите, крава, кравата, кравёта, лозе, наядка, нива, овчарник, овчарница, овчарска търла, орач, пилета, рало, сая, свйнкя, ток, харман*. За столом гадают о погоде в следующем году.

Когда вся семья собирается за праздничным столом, самый старший из мужчин в доме разжигает огонь и бросает в него дубовое, буковое или грушевое полено – *бъдник*, которое должно гореть всю ночь. Наименование ‘рождественское полено для огня’ – *бадняк, бъдник, бъдняк, бъдникойца,*

дедник, коладник, коледник, прекладник, чикор (ТРТНК / TRTNK 2008: 41). Дерево, для изготовления *бъдника,* выбирают мужчины, которые идут для этого специально в лес. При рубке обязательно обращают внимание, чтобы дерево не коснулось земли. После вырубки его несут торжественно домой и там окропляют *миром*. Если полено горит бурно, с большим огнем и искрами – следующий год будет удачным и счастливым для всей семьи. *Бъдник* архаическая обрядовая реалия и важная часть обрядового комплекса. Многочисленные дериваты от **badnjak* (*badnik*) связаны с антропоморфным восприятием „бадняка" в народной культуре южных славян (Плотникова / Plotnikova 2004: 96).

Коледа самый большой и богатый на обряды зимний праздник, который совпадает с церковным праздником ***Рождество Христово*** и отмечается 25 декабря. Он получил свое название от древнеримских *Календи*, посвященных зимнему солнцестоянию (БМ / BM 1994: 172) и меет как языческие представления о рождении Солнца, так и христианские – о рождении Молодого Бога. Мифология праздника связана с представлением о жизни и смерти, что определяет характер обрядов – гадания и предсказания будущего, магических защитных действий для хозяев дома и семейного благополучия. Известны следующие региональные названия праздника: *Божик, Божич, Бодник, Голяма Коледа, Колада, Коляда, Коленда, Коледня, Колядня, Рождество, Рождество Христово* (ТРТНК / TRTNK 2008: 41); *Колда, Кол'да, Кол'еда, Колада, Кол'ада* (Георгиева / Georgieva 2018: 82).

Основное обрядовое действие на Рождество – *коледуване*. Это обычай на Коледу, когда ***коледари*** ходят по домам от полуночи до восхода солнца и своими песнями прогоняют нечистую силу, декламируют ***благословии*** для здоровья, благополучия, плодородия, и благоденствия. Обычай имеет следующие региональные названия: *коледуване*, *кълцанка, пивкане, потрътица, хоцкане* (РНДКБ / RNDKB 2018: 155 – 156). Основные участники молодые неженатые парни. Члены *коледарской дружины* 'коледари' имеют следующие региональные названия – *беляци, варвудник, големото коледо, ковриженец, ковриженьць, коледари, коладници, коладьници, колажданин, коланник, коледаши, коледници, коледжане, колежданец, колежданин, колеждар, колежник, календар, коленник, коляджанец, колядник, коньопръдица, коте, котка, кофръженяк, кулидаш, магаре, маскара, наречник, пари баба, пивкари, прибислав, трохобер, хазнетар, хлебар, циганин, циганка* (ТРТНК / TRTNK 2008: 41); *коладници // коледници*, *коледари*, *коледарници*, *куди* (Георгиева / Georgieva 2018: 83), а 'коледарски дружини' – *голяма ешка, малка ешка, кол, куда, ордия, чета, водач-баба, благословник, воевода, коледарски цар, колбашия, кудабашия, кукуда, мармарин, станеник, чауш, четник, чотърджия, цар* (ТРТНК / TRTNK 2008: 41); *кȍлуви, дружини*, *куди* (Георгиева / Georgieva 2017: 56). Некоторые *коледари* носят маски (медведя, волка, собаки, петуха) и обрядовые предметы – *дръвце, кравай* (*каниска*). Каждая *коледарска дружина* выбирает себе предводителя – *куда, поп, станеник, старец, куда* (Георгиева / Georgieva 2017: 86). Предводителем становится тот, у кого лучший голос, кто лучше всех знает *коледни песни* и быстрее всех произносит *богослȍфката, богуславката, благословката* 'коледната благословия', сравнительно короткую по объему и является эпилогом цикла песен для каждого дома. Хозяйка, ожидавшая *коледарей*, готовила для них *вит, превит кравай,* а хозяин *гърне, бъклица с вино* и *пари.* Обрядовый хлеб, предназначенный *коледарям* имеет следующие названия – *благословник, вит кравай*, *геврек* (общеболг.), *коладник*, *коледарски кравай* (общеболг.), *коледарска погача* (общеболг.), *наречняк, превитък*.

Коледарска благословия (Рождественское благопожелание) или *молитва*, *благословка, богослȍвка, богуславка, слава, блажанка, блаженица* и др. является словесным компонентом Коледных обычаев и обрядов. Это речитатив, произнесенный предводителем *коледарской дружины* после получения *витого кравая*. Этот текст следует воспринимать как заклинание, как словесную магию, обеспечивающую благополучие и счастье хозяев. По своей структуре каждое магическое действие состоит из слова и движения. *Магия* слова известна как вербальная магия. Она бывает отрицательной (проклятие, анафема) и положительной (благословение или благопожелание). Основанная на вере в добрые магические качества слова, она направлена на предопределение и обеспечение здоровья и долголетия, богатого урожая и хорошего приплода домашних животных, имущества и счастливой супружеской жизни (БМ 1994: 29). Зарегистрированы следующие словесные формулы: *прослава на Бога, описание на дългия път на коледарите и препятствията, които те трябва да преодолеят, посрещането на коледарската чета от домакина.* Возглас после каждого отдельного призыва с евангельским „*амин"* говорит о серьезном обрядовом значении исходного монолога. *Коледарска благословия* заканчивается неразвернутым благопожеланием, типичным для *коледарских* песен: „*Тоз кравай в'ит, пр'ев'ит, пр'ед Бога п'ечен, на нас нар'ечен. Колкото са*

зрънца у н'его – мл'ат'и, премл'ат'и, в'ат'и, прев'ат'и, толкус здрав'и и чест в таз'и къшта". Далее следует приглашение коледарской дружине еще раз прославить Господа, обеспечивающего благополучие посещенного дома: „*Да р'ичем, дружина:"Ам'ин!"* (Георгиева / Georgieva 2018: 90–91). Коледуване как холостяцкий ритуал перехода сохраняет строгую регламентацию порядка, последовательности и открывает пространство для будущей реализации, направленной на будущую семейную жизнь и социальное утверждение.

Выводы

Терминология зимнего цикла тесным образом связана с поминальной символикой, запретами и поверьями, касающимися прихода духов, у западных (поляки) и южных славян (болгары). Календарная лексика зимнего цикла экономно отображает этнографические особенности, выделяет наиболее существенные элементы обряда. Анализ показал, что для нее характерны различные способы номинации (морфологическая деривация, семантический перенос, лексико-синтаксический способ, лексические заимствования). Система календарных терминов использует лексические единицы, отличающиеся семантической сложностью и разветвленностью. Семантика и структура зимней обрядовой терминологии и символики в болгарском и польском языках подтверждает общую архаическую основу в разных способах ее выражения, а в некоторых случаях наблюдаем отличия в символических действиях и используемых предметах (в частности, для польской обрядности характерны *szopki, jasełka*, украшения из хвои *pająki*, пустая тарелка на рождественском столе для неожиданного гостя; для болгарской – 'обрядовый хлеб с серебряной монетой и украшениями' – *боговица*, 'рождественское полено для огня' – *бадняк* и др.).

Отметим, что польский и болгарский национальные календари связаны с католическим либо православным церковным календарем, поэтому в рассматриваемой терминологии распространено большое количество христианской лексики. В названиях праздников чаще всего встречаются антропонимы различных христианских святых. Среди этих хрононимов есть простые и сложные формы, словосочетания, в основном состоящие из двух слов. В болгарской обрядовой терминологии сложные формы образуются из опорного слова с темпоральным значением, обозначающим часть суток и определяющего слово, собственное „имя" дня, которое отличает его от других подобных (*Андреевден, Варвариден, Никулден* и др.).

Значительная часть хрононимов является результатом трансонимизации, т. е. перехода антропонимов (в первую очередь имен святых православной церкви) в класс хрононимов: *Андрей Първузванийа, Варвара, Света Варвара, Свети Никола* и др. Указанные названия функционируют одновременно с народными названиями типа *Вълчи празници, Коледа.*

С течением времени сосуществование двух праздников (народного и христианского) в одной дате со временем убрать закрепляется в синкретической обрядовой системе терминов зимнего цикла в польском и болгарском языках, вербальные и невербальные элементы при этом тесно переплетаются между собой. Христианские названия католических у поляков и православных праздников у болгар переосмысливаются, возникают вариантные номинации, что, в свою очередь, обусловливает изменения в терминологии зимней обрядности.

Цитируемая литература / Reference

Валенцова 2016: Валенцова, М. *Народный календарь чехов и словаков. Этнолингвистический аспект*. Москва: Индрик (Valentsova 2016: Valentsova, M. *Narodnyi kalendar' chekhov i slovakov. etnolingvisticheskii aspekt*. Moskva: Indrik.)

Виноградова 1982: Виноградова, Л. Н. *Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования* / Отв. ред. Н. И. Толстой. Москва: Наука. (Vinogradova 1982: Vinogradova, L. N. *Zimniaia kalendarnaia poeziia zapadnykh i vostochnykh slavian: Genezis i tipologiia koliadovaniia* / Otv. red. N. I. Tolstoi. Moskva: Nauka.)

Георгиева 2017: Георгиева, С. Народният календар на бесарабския българин: езиково-културно интерпретиране. Речник. – В: *Проглас. Диаспори – езици, литератури, култури. Издание на филологическия факултет при Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий"*. № 1 (XXVI). с. 56–69. (Georgiev 2017: Georgieva, S. Narodniiat kalendar na besarabskiia balgarin: ezikovo-kulturno interpretirane. Rechnik. – In.:

Proglas. Diaspori – ezici, literaturi, kulturi. Izdanie na filologicheskiya fakultet pri Velikotarnovskiya universitet "Sv. Sv. Kiril i Metodij". Vol. 1 (XXVI). s. 56–69. [http://journals.uni-vt.bg/proglas/bul/vol26/iss1/8]).

Георгиева 2018: Георгиева, С. (Не)познатият език: Коледа при бесарабските българи. –В: *Български език,* Год. LXV. № 3. с. 81–97. (Georgieva 2018: Georgieva, S. (Ne)poznatiyat ezik: Koleda pri besarabskite balgari. – In: *Blgarski ezik.* God. LXV. № 3. s. 81 – 97. [http://www.balgarskiezik.eu/3-2018/Svetlana-Georgieva-81-97-full.pdf]).

Лазарева 2010: Лазарева, Л. Н. *История и теория праздников: учеб. пособие*. 3-е изд., испр. и доп. Челябинск. (Lazareva 2010: Lazareva, L. N. *Istoriia i teoriia prazdnikov: ucheb. posobie*. 3-e izd., ispr. i dop. Chelyabinsk.)

Плотникова 2004: Плотникова, А. А. *Этнолингвистическая география Южной Славии*. М.: Индрик. (карты Традиционная духовная культура славян. Современные исследования). (Plotnikova 2004: Plotnikova, A. A. *Etnolingvisticheskaia geografiia Iuzhnoi Slavii*. M.: Indrik: (karty Tradicionnaia dukhovnaia kultura slavian. Sovremennye issledovaniia).

Толстой 1984: Толстой, Н. И. Фрагмент славянского язычества: архаический ритуал-диалог. В: *Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели*. Москва: Наука. (Tolstoi 1984: Tolstoi, N. I. Fragment slavianskogo iazychestva: arkhaicheskii ritual-dialog. – In: *Slavianskii i balkanskii fol'klor. Etnogeneticheskaia obshchnost' i tipologicheskie paralleli*. Moskva: Nauka.)

Толстая 1989: Толстая, С. М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры. В: *Славянский и балканский фольклор* : *Реконструкция древней славянской духовной культуры*: *Источники* и методы / Отв. ред. Н. И. Толстой. Москва: Наука. (Tolstaia, C. M. Terminologiia obriadov i verovanii kak istochnik rekonstrukcii drevnei dukhovnoi kul'tury. – In: *Slavyanskii i balkanskii fol'klor : Rekonstrukciia drevnei slavianskoi duhovnoi kul'tury: Istochniki i metody* / Otv. red. N. I. Tolstoi. Moskva: Nauka.)

Bartmiński 2002: Bartmiński, J. Lubelska etnolingwistyka. – In: *Analecta* XI, z. 1 – 2.

Kultura polska 2002: *Kultura polska*: *Silva rerum*. Pod red. R. Cudaka i J. Tambor. Katowice: Śląsk.

Ogrodowska 2004: Ogrodowska, B. *Polskie obrzędy i zwyczaje doroczne*. Warszawa: Sport i Turyszyka.

Rutkowska 2008: Rutkowska, K. Obrzędowość a słownictwo w warunkach pogranicza. – In: *Acta Baltko-Slavica*. Warszawa: SOW.

Сокращения

БМ – *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София: Издателска група 7М + Логис, 172. 1994. (BM – *Blgarska mitologiya. Enciklopedichen rechnik*. Sofiya: Izdatelska grupa 7M + Logis, 172. 1994.)

ЛКС – *Польсько-український лінгвокраїнознавчий словник. = Polsko-ukraiński słownik lingworealioznawczy* / Упорядники: О. Войцева, Г. Касім, Є. Ковалевський. К.: ТОВ НТВ Інтерсервіс, 2018. (LKS – *Polsko-ukrainskii lingvokrainoznavchii slovnik. = Polsko-ukrainski slownik lingworealioznawczy* / Uporyadniki: O. Vojceva, G. Kasim, Ye. Kovalevskij. K.: TOV NTV Interservis, 2018.)

РНДКБ – Барболова З., М. Симеонова, М. Китанова, Н. Мутафчиева, П. Легурска.
Речник на народната духовна култура на българите. София: Наука и изкуство, 2018.
(RNDKB – Barbolova Z. M. Simeonova, M. Kitanova, N. Mutafchieva, P. Legurska.
Rechnik na narodnata duhovna kultura na blgarite. Sofiya: Nauka i izkustvo, 2018).

ТРТНК – Легурска П., М. Китанова. *Тематичен речник на термините на народния календар.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 2008. (TRTNK Legurska P., M. Kitanova. *Tematichen rechnik na terminite na narodniya kalendar*. Sofiya: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov", 2008).

WSJP PAN – Wielki słownik języka polskiego PAN. Redaktor naukowy
Piotr Żmigrodzki (publikacja elektroniczna) [https://wsjp.pl/]

WINTER RITUAL TERMINOLOGY AND SYMBOLISM IN SLAVIC LANGUAGES: A COMPARATIVE ASPECT

Olena Voytseva[a], Svitlana Georgiieva[b]
Odesa I. I. Mechnikov National University

helenawojcewa@ gmail.com[a], sgeorgijevamititel@gmail.com[b]

Abstract. Folk terminology is an expression of the national specificity of cultures and in this sense its study is promising within the framework of the emerging trends of European thinking of the early XXI century. In this article an attempt is made to study the taxonomic group of chrononyms from the side of their formal structure and genesis. Chrononyms unite in themselves the properties of onomastic and appellative lexis: as a rule, it is not a conditional „name", but a denomination closely connected with the denotation and designe. The topic receives a complex linguistic-cultural interpretation from the point of view of modern scientific thought about the complex phenomenon of language - culture.

Keywords: *rite, terminology, symbol, nomination, Bulgarian language, Polish language.*

Olena Voytseva, Svitlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University
24/26, Frantsuzky Blvd.
Odesa 65015
Ukraine

БУЛФРЕЙМ – СИСТЕМА ЗА СЪЗДАВАНЕ И РЕДАКТИРАНЕ НА КОНЦЕПТУАЛНИ ФРЕЙМОВЕ

Светла Коева[а], Емил Дойчев[б]

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките[а], Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“[б]

svetla@dcl.bas.bg[а], e.doychev@uni-plovdiv.bg[б]

Резюме. В статията се представя **Булфрейм** – уеббазирана система, предназначена за създаване, редактиране, проверка и разглеждане на концептуални фреймове. **Р**азработен е единен теоретичен модел за формално представяне на концептуалните фреймове, който предопределя архитектурата на програмата, с която се обработват данните. Концептуалният фрейм дефинира уникален набор от синтагматични отношения между глаголни синонимни множества, представляващи фрейма, и синонимни множества на съществителни, изразяващи елементите на фрейма. По този начин структурата на концептуалния фрейм съчетава семантичното знание, представено в Уърднет и Фреймнет, и го надгражда.

Ключови думи: *концептуален фрейм, онлайн система за редакция на езикови данни, модел на база от данни*

1. Увод

Булфрейм е уеббазирана система, предназначена за създаване, редактиране, проверка и разглеждане на концептуални фреймове. Предварителният етап на работата включва разработването на единен теоретичен модел за формално представяне на концептуалните фреймове, който предопределя архитектурата на програмата, с която се обработват данните. Във връзка с това са взети под внимание няколко основополагащи теоретични модела, насочени към глаголната семантика, описанието на семантичната структура на предикатите и глаголните редувания – сред най-известните изследвания в тази област могат да се посочат теорията за семантиката на фреймовете на Чарлз Филмор (Fillmore 1982), описанието на глаголните класове и възможните редувания на Бет Левин (Levin 1993), концепцията за представяне на глаголните фреймове във Фреймнет (Baker et al. 1998; Fillmore, Baker 2010) и др. Хипотезата ни е, че относително малък брой концептуални фреймове, които дефинират отношенията на глаголни и именни синонимни множества (класифицирани в онтология от семантични класове), са достатъчни за семантично описание на предикатно-аргументната структура, което може да предвижда глаголно-именната съчетаемост. Теоретичният модел се използва, за да се изгради архитектурата на системата Булфрейм така, че да позволява ефективна и непротиворечива организация на данните.

Целта на настоящата работа е да представи накратко теоретичния модел и модела на данните в системата Булфрейм за описание и редактиране на концептуални фреймове, представящи семантичната и синтактичната структура на обкръженията на глаголите.

2. Основни модели за представяне на семантична и синтактична информация

Съществуват множество семантични ресурси (предимно за английски, но и за други езици), които включват различна по тип семантична информация: Уърднет (Miller et al. 1990; Miller 1995), Фреймнет (Baker et al. 1998), Върбнет (Kipper et al. 2008), Пропбанк (Palmer et al. 2005), Онтоноутс (Weischedel et al. 2011), Речник на моделите на английските глаголи (Hanks 2004), Яго (Suchanek et al. 2007), Бейбълнет (Navigli et al. 2012), Върбатлас (Di Fabio et al. 2019), Синсемклас (Ureshova et al. 2020).

Един от основните семантични ресурси – Фреймнет[1], свързва лексикалните единици с абстрактни семантични структури (семантични фреймове, или рамки) (Fillmore 1982; Ruppenhofer et al. 2016), които съответстват на описваната ситуация, нейните свойства и участници, наречени елементи на фрейма.

Семантичните фреймове се характеризират с уникално име и дефиниция, същото се отнася и до елементите на фрейма, които освен това са класифицирани по семантичен тип и по ядрен статус. В зависимост от статуса си елементите на фрейма се разделят на: основни (ядрени) – концептуално задължителни елементи, които в специфичната си конфигурация правят фрейма уникален; периферни – представящи различни аспекти от протичането на ситуацията като време, място, начин и др.; екстратематични – елементи, които принадлежат към по-абстрактен фрейм и поставят ситуацията в по-широк контекст.

За целите на представянето на българските глаголни лексикални единици в Булфрейм е използвана следната информация от Фреймнет (ако е приложима за български): описанието на ядрените и периферните елементи на семантичните фреймове и техните семантични типове, множествата от глаголни лексикални единици, свързани със семантичните фреймове, и релациите на наследяване между семантичните фреймове (Коева / Koeva 2010). Трябва да се посочи, че лексикалните единици във Фреймнет не са групирани в семантични класове, а семантичният тип на елементите на фрейма често не е посочен или е много общ и не позволява еднозначното характеризиране на множеството от думи, които могат да изразяват даден фреймов елемент. Също така един и същи фрейм може да се поражда от лексикални единици, които влизат помежду си в различни семантични отношения и в структурата на Уърднет са съответно синоними, хипероними, хипоними или антоними (Koeva 2020).

Лексикално-семантичната мрежа Уърднет[2] (Miller et al. 1990; Fellbaum 1998) организира лексикалните единици в синонимни множества и представя семантичните връзки между понятията, които се обозначават от синонимните множества. Съществуват два основни типа семантични релации: лексикални (синонимия, антонимия, деривационни връзки) и концептуални (хиперонимия, хипонимия, холонимия, метонимия и др.). Глаголите и съществителните в Уърднет са групирани в по-специфични семантични класове (Miller 1990/1993: 16; Fellbaum 1990/1993: 41), които описват общото им значение: например *лице*, *животно*, *комуникация* – общо 25 класа при съществителните, и *движение*, *промяна*, *емоция* – общо 15 класа при глаголите. Българският уърднет[3] представя българските лексикални единици, свързани в лексикално-семантична мрежа, която, от своя страна, е свързана с Принстънския уърднет с релации на междуезикова еквивалентност между съответните синонимни множества, които си кореспондират в двата езика (Koeva 2021b). Глаголните синонимни множества са снабдени с изречески рамки, които обобщено представят възможните синтактични структури. Информацията от лексикално-семантичната мрежа Уърднет, която се използва при описанието в Булфрейм, включва хиперонимно-хипонимните отношения, организиращи синонимните множества на съществителните и глаголите в хиперонимни дървета, семантичните класове, към които принадлежат синонимните множества на съществителните и глаголите, и изреченските рамки, които се присвояват на глаголните синонимни множества. Семантичните класове и изреченските рамки в Уърднет са полезни, но твърде общи описания, за да могат да послужат директно при детайлно семантично и синтактично представяне на българските глаголи.

За български съществуват теоретични разработки (и техни програмни имплементации) за семантичното и синтактичното описание на глаголните лексикални единици (Koeva et al. 2003; Коева / Koeva 2008; Коева / Koeva 2010) и настоящото изследване, от една страна, се обляга на тях, а от друга страна – ги надгражда.

3. Теоретична рамка

Концептуалните фреймове са абстрактни структури, които дефинират семантичната и синтактичната съчетаемост между глаголни предикати и техните аргументи, съществителни имена

[1] https://framenet.icsi.berkeley.edu [20.02.2022]
[2] http://wordnetweb.princeton.edu [20.02.2022]
[3] http://dcl.bas.bg/bulnet/ [20.02.2022]

(Koeva 2021a). Всеки концептуален фрейм е свързан със семантичен клас, който отразява неговите общи семантични свойства и е представен от множество от глаголи, които имат сходна семантика и еквивалентна синтактична реализация. Глаголите, които се описват от един концептуален фрейм, могат да бъдат един или няколко: свързани помежду си със семантични отношения на лексикално равнище (синонимия, антонимия) и/или йерархични семантични отношения на концептуално равнище (хиперонимия, тропонимия, каузация). Елементите на концептуалния фрейм до голяма степен съответстват на ядрените елементи на семантичните фреймове от Фреймнет (ако е приложимо за български).

Теорията за концептуалните фреймове е провокирана от морфосемантичните отношения в Уърднет, въведени от Джордж Милър и Кристиане Фелбаум (Miller, Fellbaum 2003). Базирани на деривационни афикси, морфосемантичните релации изразяват семантични отношения между глаголно синонимно множество и синонимно множество на съществителни (например *изобретател* **е агент на** глагола *изобретявам*, *закачалка* **е локация на** глагола *закачам*, *вечеря* **е събитие на** глагола *вечерям* и т.н.) (Fellbaum et al. 2007). Всъщност морфосемантичните отношения очертават подкласове (но далеч не ги изчерпват) между съществителните, включени в Уърднет, например съществителни, които могат да се употребяват в ролята на агенти, представени от лица, съществителни, които могат да се употребяват в ролята на неодушевени инструменти, и т.н.

Всеки ядрен елемент на концептуалния фрейм е съотнесен с множество от съществителни, които са съвместими за употреба с глаголите, за които се отнася фреймът. Множеството може да съдържа само едно съществително, няколко или голям брой съществителни, свързани помежду си със семантични отношения на лексикално равнище (синонимия, антонимия) или с йерархични концептуални отношения (хиперонимия, хипонимия). Ако повече от едно съществително може да изрази елемента на фрейма (което е обичайният случай), се избира синонимното множество, което е в корена на йерархията, която групира съществителни с общи семантични свойства (семантичен клас), като е възможно йерархиите да са повече от една. Разнообразието в съвместимостта между представители на различни глаголни класове и класове съществителни води до необходимостта от създаването на подробна онтология на семантичните класове, каквато в Уърднет липсва (Koeva et al. 2019).

Може да се обобщи, че концептуалният фрейм дефинира уникален набор от синтагматични отношения между: а) глаголни синонимни множества, представляващи фрейма, и б) синонимни множества на съществителни, изразяващи елементите на фрейма. По този начин структурата на концептуалния фрейм съчетава семантичното знание, представено в Уърднет и Фреймнет, и го надгражда. Основната разлика между концептуалните фреймове и семантичните фреймове на Фреймнет е, че концептуалните фреймове са експлицитно свързани със синонимните множества на съществителните от Уърднет, включващи думите, с които може да се комбинира глаголният предикат.

Формулирането на концептуалните фреймове е свързано с изпълнението на следните стъпки:

а) идентифициране на глаголни синонимни множества, които съответстват на даден семантичен фрейм от Фреймнет;
б) подробно онтологично представяне на семантични класове от синонимните множества на съществителните;
в) спецификация на елементи на семантичния фрейм по отношение на класовете съществителни имена, които са подходящи за изразяване на съответните синтагматични отношения;
г) дефиниране на концептуалните фреймове.

В допълнение се описват морфо-синтактичните характеристики на глаголите (парадигмата за лице и число, транзитивността, видът на глагола), синтактичните категории (включително предлози и въвеждащи думи), синтактичните функции и възможност за имплицитна или (зависима) експлицитна употреба при реализацията на ядрените елементи на фрейма.

Може да се твърди, че дефинирането на концептуални фреймове, представящи семантичните връзки между глаголни синонимни множества от конкретен семантичен клас и синонимни множества на съществителни имена от определени семантични класове, е (до голяма степен) езиково независимо.

4. Накратко за системата Булфрейм

Предназначението на системата **Булфрейм** е:
– пълно и непротиворечиво (във възможните рамки) описание на езиковоспецифичната (задължителна) съчетаемост между глаголите и техните обкръжения и съществуващите синтактични и лексикално-семантични ограничения;
– свързване с абстрактното семантично описание в семантичните фреймове от Фреймнет;
– свързване с концептуалната организация на Уърднет.

Системата **Булфрейм** се отличава със следните основни характеристики:

– **онлайн приложение** – с минимални изисквания за клиентската машина, лесна администрация и поддръжка;
– **динамичност на съдържанието** – системата позволява бързо и лесно администриране на лингвистичните параметри;
– **многоезиков интерфейс** – потребителският интерфейс е проектиран да позволява лесна смяна на езика;
– **авторски права** – системата е базирана на технологии с отворен код;
– системата предлага няколко **нива на достъп**: редактор, администратор и потребител, и позволява **конкурентна работа** на множество редактори едновременно.

Промените в базата от данни се актуализират синхронно, като се съхранява тяхната история. Системата отговаря на следните основни изисквания – бързодействие, разширяемост (добавяне на нови модули, без това да нарушава действието на вече съществуващите), лесна поддръжка и съвместимост с други системи за редактиране и визуализиране на семантична информация.

5. Модел на данните

Изискването към модела на данните е да дава възможност за описание на сравнително произволна йерархична структура. Това ще осигури в бъдеще моделът за описание да се променя и разширява, без да се налага промяна в модела на данните. Оттук следва и основната характеристика на предложения модел – високо ниво на абстрактност.

Основните обекти са *дума* (лема) и *фрейм* и те се моделират с един и същ абстрактен модел. Този модел на практика представлява йерархична структура, допълнена с възможност за изграждане на релации между основните обекти: дума – дума, фрейм – фрейм и дума – фрейм (Фигура 1).

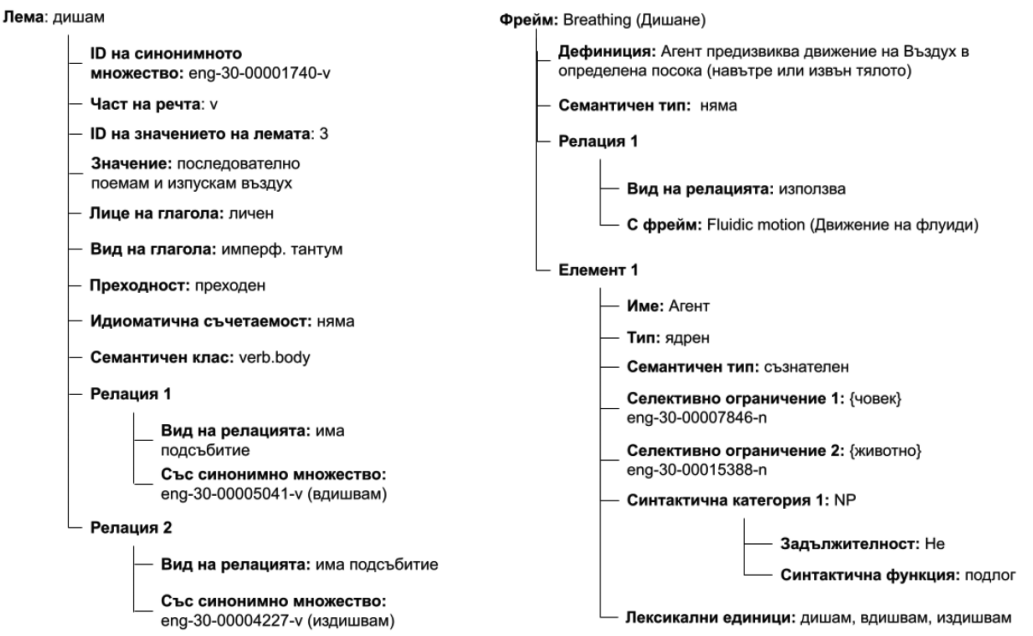

Фигура 1. Структура на основните обекти *дума* и *фрейм*

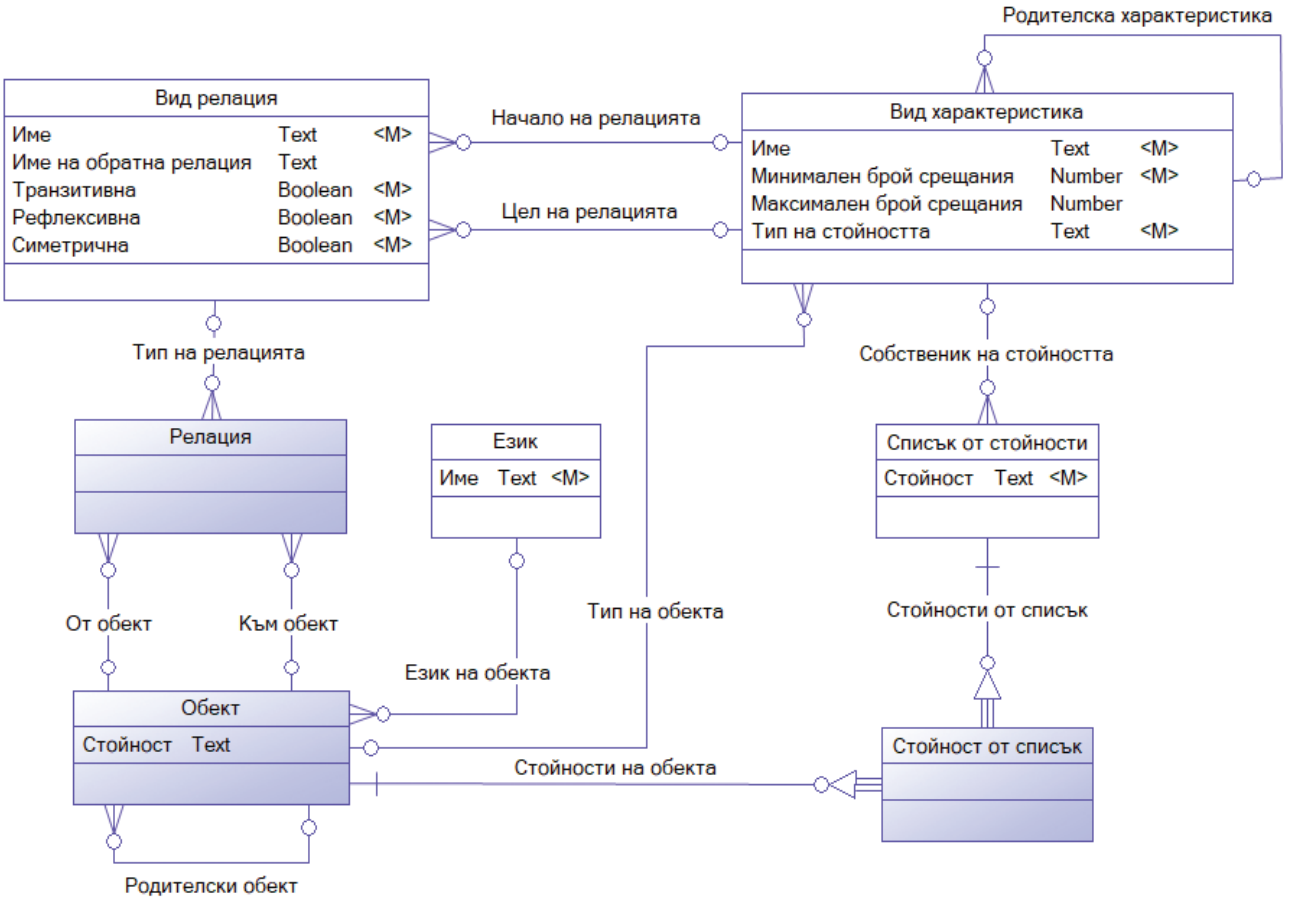

Фигура 2. Логически модел на данните

За да се представи абстрактният модел като релационен модел (Фигура 2), той се разделя на две основни части:

- модел на метаданните, които се използват за описание на основните обекти;
- модел на основните обекти (думи и фреймове) и връзките между тях.

5.1. Модел на метаданните

Метаданните представляват динамични номенклатури, които определят какви характеристики могат да притежават основните обекти. Номенклатурите са динамични, защото се позволява разширяването им с нови характеристики, дори след дефинирането на основните обекти.

Основната единица *Вид характеристика* дефинира атрибутите за описание на характеристики по отношение на обектите *дума* и *фрейм*. В предложения модел те са:

- *Родителска характеристика* – системен атрибут, който се използва за изграждане на йерархия от характеристики. С него за дадена характеристика се указва, че е подхарактеристика на друга. Например *дума* има подхарактеристики: част на речта, значение, вид на глагола и др.
- *Име* – наименование на характеристиката.
- *Минимален* и *максимален брой срещания* – указват колко пъти дадена характеристика може да се среща в описанието на характеристика от по-високо ниво. С тези два атрибута се определя и дали дадена характеристика е задължителна. Например със съответните стойности за *минимален* и *максимален брой срещания* може да се представят следните варианти:
  - (*0, 1*) – незадължителна характеристика, която може да се среща само веднъж;
  - (*0, без стойност*) – незадължителна характеристика, която може да се среща повече от един път;
  - (*1, 1*) – задължителна характеристика, която присъства точно един път в описанието;

- (*1, без стойност*) – характеристика, която задължително се среща поне веднъж в описанието.

- *Тип на стойността* – определя стойностите, допустими за съответната характеристика:
  - всеки свободно въведен текст;
  - всеки свободно въведен текст, като се предоставя и възможност за избор от вече налични в базата стойности;
  - само цяло число;
  - точно една стойност от предварително дефиниран списък;
  - една или повече стойности от предварително дефиниран списък.

Когато *типът на стойността* е точно една или повече стойности от предварително дефиниран списък, към описанието на характеристиката се прилага и списък с възможни стойности, който се моделира с логическата единица *Списък от стойности* (Фигура 2). Структурата на тази единица е съвсем проста. Тя се състои от:

- *Собственик на стойността* – референция към описанието на характеристиката, към която принадлежи (*Вид характеристика*);
- *Стойност* – стойността на съответния елемент от списъка.

Метаданните, моделирани с логическите единици *Вид характеристика* и *Списък със стойности,* се използват заедно с модела на основните обекти, за да се опишат думите и фреймовете.

Логическата единица *Вид релация* дефинира видовете релации, които могат да се използват при моделиране на връзки между думи и фреймове. Нейните атрибути са:

- *Име* – наименование на вида на релацията;
- *Име на обратната релация* – наименование на обратната релация, в случай че дефинираната релация не е симетрична;
- *Начало на релацията* – референция към типа на обекта, който може да бъде първият елемент на релацията;
- *Цел на релацията* – референция към типа на обекта, който може да бъде вторият елемент на релацията;
- *Транзитивна, рефлексивна, симетрична* – флагове, които определят едноименните свойства на релацията.

Последната логическа единица от модела на метаданните (*Език*) съдържа списък с всички езици, за които могат да се дефинират обекти в системата.

5.2. Модел на основните обекти

Въпреки че тук под *основни обекти* се имат предвид само *думи* и *фреймове*, поради високата степен на абстракция на предложения модел на данните с него на практика могат да бъдат описани произволни обекти с йерархична структура и връзки между тях.

Частта от физическия модел, който е предназначен за моделиране на основните обекти, също е представена на Фигура 2. Основната логическа единица е *Обект* и в нея се записват както стойностите на основните обекти, така и стойностите на всяка от техните характеристики, организирани в йерархична структура. Тази таблица има следните атрибути:

- *Тип на обекта* – референция към описанието на съответната характеристика в единицата *Вид характеристика;*
- *Родителски обект* – референция към родителския обект; чрез този атрибут се изгражда йерархичната структура под думите и фреймовете;
- *Език на обекта* – идентификатор на езика, на който е съответната стойност; обекти от една йерархия следва да имат стойности на един и същи език;
- *Стойност* – стойността на основния обект или на негова характеристика.

Стойността на обект може да бъде както специфична за съответния обект (т.е. свободен текст, записан в атрибута *Стойност* на логическата единица *Обект*), така и референция към предвари-

телно дефинирана стойност (една или повече) от конкретен списък (отразен в единицата *Списък от стойности*). Във втория случай колоната *Стойност* (на *Обект*) остава празна, а връзката към реферираната стойност *Списък от стойности* се дефинира в свързващата единица *Стойност от списък*.

Йерархичната структура, показана на Фигура 1, се моделира с референцията *Родителски обект* на логическата единица *Обект*. Чрез нея се задава еднопосочна връзка между два обекта. По този начин има възможност за дефиниране на строго йерархични структури от вида родител – дете (характеристика – подхарактеристика).

Съществуват и друг вид връзки между основните обекти, които са извън йерархичната структура, дефиниращa техните характеристики. Такива са връзките от типа *дума – дума, фрейм – фрейм* и *дума – фрейм.* Този вид връзки се моделират с логическата единица *Релация*. Освен референциите към двата основни обекта (*От обект* и *Към обект*) се дефинира и типът на връзката (*Тип на обекта*), който определя нейните характеристики, описани в единицата *Вид характеристика*.

6. Потребителски интерфейс

За управление на данните в двата модела, дефинирани по-горе, е разработено уебприложение с потребителски интерфейс тип SPA (Single Page Application). Достъпът до приложението с права за редакция на данни е защитен само за оторизирани потребители със съответната роля.

На Фигура 3 е показан потребителският интерфейс за управление на метаданните. Чрез него се дефинира йерархията от характеристики на двата основни обекта – *дума* и *фрейм*. За всяка характеристика при дефинирането на *дума* или *фрейм* се определят: местоположение в йерархията, име, задължителност, допустим брой срещания и тип.

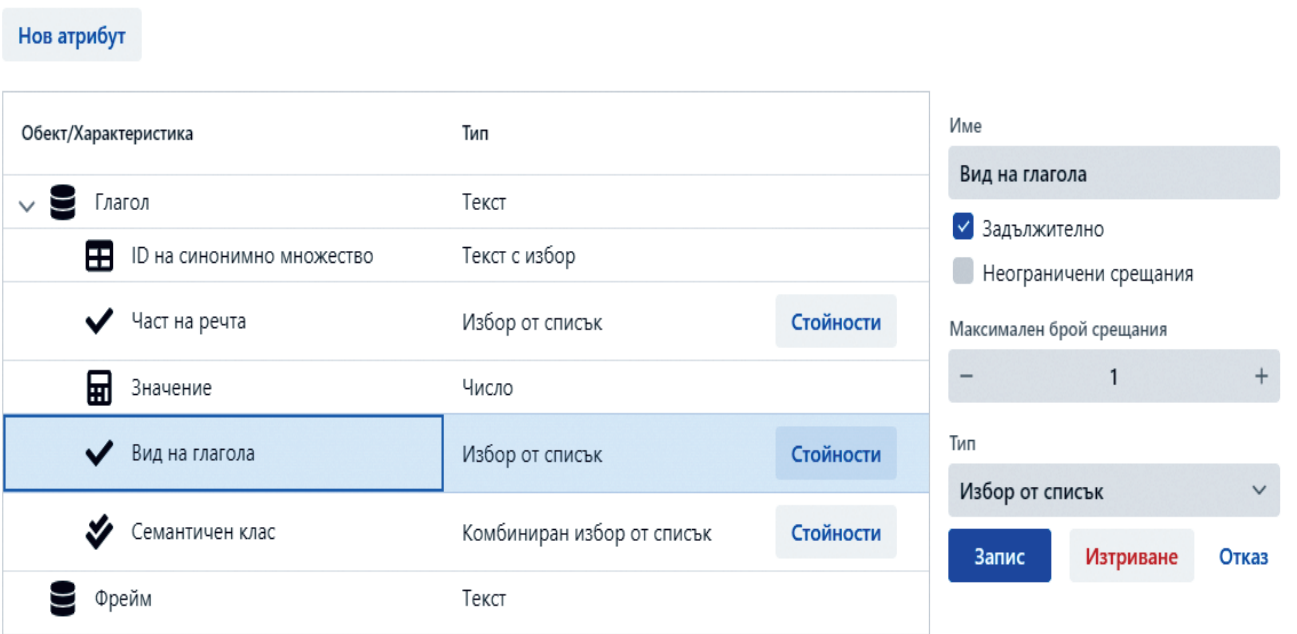

Фигура 3. Управление на метаданните

Когато типът е *Избор от списък* или *Многократен избор от списък*, допълнително се дефинира множеството от възможни стойности за съответната характеристика (дясната част на Фигура 3).

Потребителският интерфейс за управление на данните е показан на Фигура 4. Формата за редакция се генерира динамично на базата на дефинираната йерархия от характеристики за основния обект *дума*.

По подобен начин е изграден и потребителският интерфейс за управление на данните за основния обект *фрейм.*

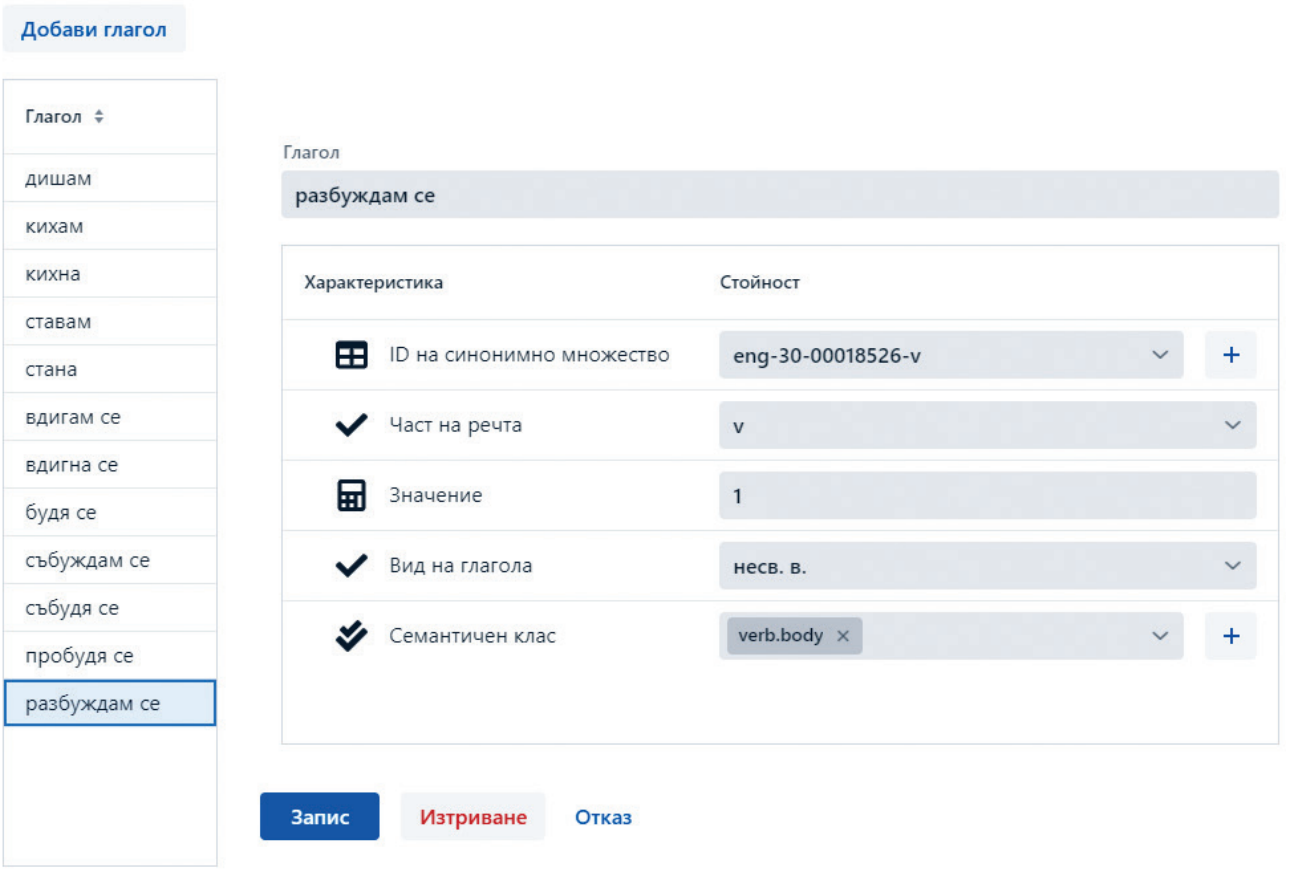

Фигура 4. Потребителски интерфейс за управление на данните

7. Заключение

Предложената теоретична рамка за формално описание на концептуалните фреймове е до голяма степен независима от езика. Така лесно може да се използва за формални описания на езици, различни от българския.

Гъвкавостта и абстрактният характер на модела на данните на системата Булфрейм предопределят широкия обхват на нейното използване за различни задачи и за различни езици. В същото време обаче единната рамка предполага стандартизиране на класифицираните езикови данни в избраната парадигма.

Благодарности

Изследването е извършено по проекта „Обогатяване на семантичната мрежа Уърднет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания – 2020 г.“, Договор № КП-06-Н50/1 от 2020 г.

Цитирана литература / References

Коева 2008: Коева, Св. (съст.). *Българският Фреймнет. Семантико-синтактичен речник на българския език*. София: Институт за български език. (Koeva 2008: Koeva, Sv. (sast.). *Balgarskiyat Freymnet. Semantiko-sintaktichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Institut za balgarski ezik.)

Коева 2010: Коева, Св. *Българският Фреймнет*. София: Институт за български език. (Koeva 2010: Koeva, Sv. *Balgarskiyat Freymnet*. Sofia: Institut za balgarski ezik.)

Baker et al. 1998: Baker, C. F., C. J. Fillmore, J. B. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – In: *Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and 17th International Conference on Computational Linguistics (COLINGACL'98), Montreal, Canada, 10 – 14 August 1998*. Montreal: Association for Computational Linguistics, pp. 86 – 90.

Bonial et al. 2014: Bonial, C., J. Bonn, K. Conger, J. Hwang, M. Palmer. PropBank: Semantics of New Predicate Types. – In: *Proceedings of the 9th edition of the Language Resources and Evaluation Conference*. Reykjavik: European Language Resources Association, pp. 3013 – 3019.

Di Fabio et al. 2019: Di Fabio, A., S. Conia, R. Navigli. VerbAtlas: a Novel LargeScale Verbal Semantic Resource and its Application to Semantic Role Labelling. – In: *Proceedings of the 2019 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing and the 9th International Joint Conference on Natural Language Processing, Hong Kong, China, November 3 – 7.* Hong Kong: Association for Computational Linguistics, pp. 627 – 637.

Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Fellbaum et al. 2007: Fellbaum, C., A. Osherson, P. E. Clark. Putting Semantics into WordNet's "Morphosemantic" Links. – In: Vetulani, Z., H. Uszkoreit (Eds.). *Lecture Notes in Computer Scienc*e: Vol. 5603. *Proceedings of the Third Language and Technology Conference*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, pp. 350 – 358.

Fillmore 1982: Fillmore, C. J. Frame semantics. – In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin publishing house, pp. 111 – 137.

Fillmore, Baker 2010: Fillmore, C. J., C. F. Baker. A frames approach to semantic analysis. – In: *Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, pp. 313 – 341.

Hanks 2004: Hanks, P. Corpus pattern analysis. – In: *Proceedings of the 11th EURALEX International Congress*, *EURALEX 2004, Lorient, France, 6 – 10 July 2004*. Lorient: Université de Bretagne-Sud, pp. 87 – 97.

Kipper et al. 2008: Kipper, K., A. Korhonen, N. Ryant, M. Palmer. A Largescale Classification of English Verbs. – In: *Language Resources and Evaluation*, 42(1), pp. 21 – 40.

Koeva 2020: Koeva, Sv. Semantic Relations and Conceptual Frames. – In: Koeva, Sv. (Ed.). *Towards a Semantic Network Enriched with a Variety of Semantic Relations*. Sofia: Professor Marin Drinov Publishing House of BAS, pp. 7 – 20.

Koeva 2021a: Koeva, Sv. Towards Expanding WordNet with Conceptual Frames. – In: Bosch, S., C. Fellbaum, M. Griesel, A. Rademaker, P. Vossen (Eds.). *Proceedings of the 11th Global Wordnet Conference*. South Africa: South African Centre for Digital Language Resources, pp. 181 – 191.

Koeva 2021b: Koeva, Sv. The Bulgarian WordNet: Structure and specific features. – In: *Papers of BAS*, 8, 1, pp. 47 – 70.

Koeva et al. 2003: Koeva, Sv., E. Doychev, G. Cholakov. SYNText – a web base system designed for frame lexicon. – In: *Balkan language resources and tools*. Thessaloniki, pp. 41 – 47.

Koeva et al. 2019: Koeva, Sv., Ts. Dimitrova, V. Stefanova, D. Hristov. Mapping WordNet concepts with CPA ontology. – In: *Proceedings of the 9th Global WordNet Conference* (GWC'2018). Singapore: Global Wordnet Association, pp. 70 – 77.

Levin 1993: Levin, B. *English Verb Classes and Verb Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago: University of Chicago Press.

Miller 1995: Miller, G. A. WordNet: A Lexical Database for English. – In: *Communications of the Association for Computing Machinery*, 38: 11, pp. 39 – 41.

Miller et al. 1990: Miller, G. A., R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, K. J. Miller. Introduction to WordNet: An On-Line Lexical Database. – In: *International Journal of Lexicography*, 3(4), pp. 235 – 244; reprinted in 1993, pp. 1 – 9. <https://wordnetcode. princeton.edu/5papers.pdf> [20.02.2022]

Miller, Fellbaum 2003: Miller, G., C. Fellbaum. Morphosemantic links in Wordnet. – In: *Traitement automatique des langues*, 44.2, pp. 69 – 80.

Navigli et al. 2012: Navigli, R., S. Ponzetto. BabelNet: The Automatic Construction, Evaluation and Application of a WideCoverage Multilingual Semantic Network. – In: *Artificial Intelligence*, 193, pp. 217 – 250.

Palmer et al. 2005: Palmer, M., D. Gildea, P. Kingsbury. The Proposition Bank: A Corpus Annotated with Semantic Roles. – In: *Computational Linguistics Journal*, 31(1), pp. 71 – 106.

Palmer et al. 2017: Palmer, M., C. Bonial, J. D. Hwang. VerbNet: Capturing English verb behavior, meaning and usage. – In: Chipman, S. (Ed.). *The Oxford Handbook of Cognitive Science*. Oxford University Press.

Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/the_book> [20.02.2022]

Suchanek et al. 2007: Suchanek, F., G. Kasneci, G. Weikum. Yago – A Core of Semantic Knowledge. – In: *Proceedings of the 16th International Conference on World Wide Web, Banff, Alberta, Canada, 8 – 12 May 2007*. New York: Association for Computing Machinery, pp. 697 – 706.

Ureshova et al. 2020: Urešová, Z., E. Fucíková, E. Hajicová, J. Hajic. SynSemClass Linked Lexicon: Mapping Synonymy between Languages. – In: *Proceedings of the Globalex Workshop on Linked Lexicography, Language Resources and Evaluation Conference (LREC 2020), Marseille, 11 – 16 May 2020*. Marseille: European Language Resources Association, pp. 10 – 19.

Weischedel e al. 2011: Weischedel R., E. Hovy, M. Marcus, M. Palmer, R. Belvin, S. Pradhan, L. Ramshaw, N. Xue. Ontonotes: A large training corpus for enhanced processing. – In: Olive, J., C. Caitlin, J. McCary (Eds.). *Handbook of Natural Language Processing and Machine Translation*. New York: Springer, pp. 54 – 63.

BULFRAME – A SYSTEM FOR CREATING AND EDITING CONCEPTUAL FRAMES

Svetla Koeva[a], Emil Doychev[b]

Institute for Bulgarian Language "Prof. Lyubomir Andreychin", Bulgarian Academy of Sciences[a], University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"[b]

svetla@dcl.bas.bg[a], e.doychev@uni-plovdiv.bg[b]

Abstract. The paper presents **BulFrame** – a web-based system designed for creating, editing, evaluating and viewing conceptual frames. A unified theoretical model for the formal presentation of conceptual frames has been developed, which predetermines the architecture of the application for data processing. The conceptual frame defines a unique set of syntagmatic relations between verb synonymous sets representing the frame and synonymous sets of nouns expressing the frame elements. In this way, the structure of the conceptual frame combines and builds on the semantic knowledge presented in WordNet and FrameNet.

Keywords: *conceptual frame, online language data editing system, database model*

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Emil Doychev
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"
24, Tsar Asen Str.
Plovdiv, 4000
Bulgaria

КОНЦЕПТУАЛНА СТРУКТУРА НА ПРЕДИКАТИ ЗА СЪСТОЯНИЕ ВЪРХУ МАТЕРИАЛ НА БЪЛГАРСКИ И РУСКИ

Светлозара Лесева[а], Ивелина Стоянова[б]
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“[а,б]
zarka@dcl.bas.bg[а], iva@dcl.bas.bg[б]

Резюме. Настоящата статия представя наблюдения върху стативните предикати, разгледани в две основни групи – Постоянни свойства и отношения и Същински състояния, както и включените в тях тематични класове предикати. Направен е преглед на основните теоретични разработки, посветени на стативните предикати, след което е разгледано тяхното представяне в два основни лексикално-семантични ресурса – Уърднет и Фреймнет. Анализирани са особеностите на концептуалното описание чрез фреймове от Фреймнет, като основните принципи са демонстрирани чрез анализ на фреймовете, описващи глаголите за намерение, волеизявление и желание. Разглеждат се данни от синонимните множества в Уърднет и съответстващите им глаголи в български и руски език, а примерите са извлечени от Полско-българско-руски паралелен корпус.

Ключови думи: *концептуално описание, Фреймнет, Уърднет, български, руски*

1. Въведение

В настоящата статия се предлага структурирано представяне на основните семантични класове стативи с оглед на описанието на инвариантната им концептуална структура въз основа на данни от български и руски. За целта са изследвани стативните глаголи от Българския уърднет (Булнет), с ракурс към техните съответствия, извлечени от аналогична база данни за руски език. Семантичното описание на глаголите се основава на концептуалните фреймове във Фреймнет, които предлагат до голяма степен езиково независим модел на семантично представяне на лексикалните единици.

Представените резултати са част от обхватно изследване, насочено към създаването на онтология на стативните ситуации в български и руски и тяхното лингвистично моделиране. Целта на настоящата работа е да очертаем принципите за анализ и описание на концептуалната структура на стативните предикати с оглед на изграждането на единна консистентна система от фреймове и фреймови елементи (със съответните връзки и отношения помежду им), които да отразяват специфичните особености на семантиката на предикатите в български и руски език, както и в други славянски езици.

2. Предикати за състояние

В съвременната лингвистика предикатите за състояние са обект на интерес от поне две теоретични и приложни перспективи, а именно изучаването на аргументната структура и синтактичното им поведение, от една страна, и на аспектуалните им свойства, от друга. Интригуващ научен проблем е и взаимодействието между двата типа описание, особено с оглед на спецификите на аспектуалността в българския език.

В световната и в българистичната наука предикатите (в частност състоянията) и семантичните отношения между тях и техните аргументи са изучавани в рамките на различни теоретични подходи, основаващи се най-общо на: а) синтактичните им свойства и поведение (Levin 1993; Pinker 1989; Goldberg 1994 и др.); б) тематичната им структура (Chafe 1970; Longacre 1976; Van Valin, LaPolla 1997); в) концептуалното им представяне в рамките на семантиката на фреймовете (Fillmore 1982). Най-пълното известно ни описание на стативите от гледна точка на инвариантната им семантика – семантични класове със сходно синтактично поведение – е представено за руски от Падучева (Падучева / Paducheva 1996) с допълнения в (Падучева / Paducheva 2004), вж. по-долу,

както и обзора, представен у Лесева и др. (Лесева и др. / Leseva et al. 2020а; Лесева и др. / Leseva et al. 2020б). Друга, по-обобщена класификация на стативите е предложена от Ван Валин и Лапола (Van Valin, LaPolla 1997). Съпоставителният анализ дори и само на тези изследвания демонстрира, че се наблюдава различен обхват на описанието на стативите и различна грануларност на отделните класове.

Разработките, основаващи се на аспектуалните свойства на предикатите, разглеждат състоянията (states) като един от основните аспектуални класове (Vendler 1957; Dowty 1979; Van Valin, LaPolla 1997 и много други). В най-общ план състоянията се характеризират като нединамични и темпорално неограничени предикати, които се представят чрез следната комбинация от признаци [+статичност; –пределност; –мигновеност] (Van Valin, LaPolla 1997: 92 – 93). В рамките на класа се прокарват и други разграничения. Карлсън (Carlson 1980) ги поделя на 2 групи: свойства на обектите (individual-level properties) и свойства на интервалите (stage-level properties), като първите са валидни във всеки един момент, а вторите – в определен времеви интервал. Предикатите от първия тип изразяват постоянни свойства или състояния на даден обект (*Иван е добър*), а предикатите от втория кореспондират с преходни, временни състояния (*Иван е гладен*). В рамките на стативните ситуации Падучева различава свойства и отношения, от една страна, и същински състояния, от друга (Падучева / Paducheva 1996: 126). Първите са постоянни, атемпорални, докато вторите са темпорално локализирани. Освен това същинските състояния могат да бъдат временни, локализирани в даден относително кратък интервал от време, или устойчиви, локализирани в свръхдълги интервали от време (Падучева / Paducheva 1996: 136 – 137). Разграничението е мотивирано от езиковото поведение на отделните подкласове по отношение на съчетаемостта им с различни темпорални изрази (*сега*, *винаги* и др.), възможността за изразяване на повторителност или кратност, за образуване на глаголи с начинателно значение и пр., съчетаемостта им с обстоятелствени пояснения за място и др. В представената от авторката класификация делението на семантични класове е обединено с аспектуалното.

Представянето на концептуалната структура на глаголите (т. 4) при възприетия в настоящото изследване подход е организирано именно в съответствие с модела, предложен от Падучева и допълнен и ревизиран с класове от други класификации.

3. Представяне на стативните предикати в езикови ресурси

Принстънският уърднет, или само Уърднет (Fellbaum 1998), е голяма лексикално-семантична мрежа, която се състои от синонимни множества (синсети), свързани помежду си с набор от концептуални, лексикални, деривационни и други релации. Създаденият по сходен модел Български уърднет, или Булнет (Коева / Koeva 2006), е съотнесен с Принстънския на нивото на синонимните множества с помощта на междуезикови идентификатори. Чрез тях българската база е успоредена и с уърднет за руски език, който включва 7634 глаголни синонимни множества (Gelfenbeyn et al. 2003). Булнет съдържа 14103 глаголни синсета.

Семантичното описание на глаголните предикати в Уърднет включва и класифицирането им в общи семантични класове въз основа на приписани семантични примитиви: идентифицирани са 15 такива области, сред които глаголи за промяна, глаголи за създаване, глаголи за движение и т.н.; всяко синонимно множество е етикетирано със семантичния примитив, който дава наименованието си на класа (Miller et al. 1991; Miller, Fellbaum 2007)[1]. Стативните глаголи са обособени в отделен семантичен примитив *verb.stative*, който сам по себе си включва предикати с разнородна семантика, обединени от принадлежността си към аспектуалния клас на състоянията. Същевременно част от стативните глаголи (без да са означени като такива) са включени в други класове, към които се числят семантично, например в класа на когнитивните глаголи, глаголите за емоции, за телесни състояния, за притежание и др.

За целите на изследването са извлечени глаголите с примитив *verb.stative* от Булнет, общо 419 синонимни множества (общо 1347 глагола), както и техните преводни съответствия на руски – 310

[1] https://wordnet.princeton.edu/documentation/lexnames5wn

синонимни множества (общо 503 глагола). За увеличаване на обема на данните е предприето ексцерпиране и на хипонимите на стативните глаголи дори когато имат различен примитив. Този процес е онагледен в Пример 1, като в конкретния случай хипонимите имат примитиви *verb.consumption* (състояние, възникнало в резултат от консумация) и емоционално състояние (*verb.emotion*). Такива синонимни множества могат да се разглеждат като стативи, които са получили допълнителна семантична спецификация според значението си.

Пример 1.

Хипероним: *eng-30-02604760-v*
Принстънски уърднет: *{be:4}*; Булнет: *{съм:10}*; Руски уърднет: *{быть; существовать}*
Семантичен примитив: *verb.stative*
Дефиниция: *имам определено качество, белег, отличителна черта*

Хипоним 1: *eng-30-00065070-v*
Принстънски уърднет: *{suffer:1; hurt:2}*
Булнет: *{страдам:1}*
Руски уърднет: *{страдать, терпеть}*
Семантичен примитив: *verb.body*
Дефиниция: *изпитвам физическа или душевна болка или дискомфорт*

Хипоним 2: *eng-30-02604760-v*
Принстънски уърднет: *{seethe:3; boil:4}*
Булнет: *{кипя:1; кипвам:1; кипна:1}*
Руски уърднет: *{кипеть; бурлить}*
Семантичен примитив: *verb.emotion*
Дефиниция: *обзет съм от силна, неудържима емоция*

Фреймнет (Fillmore 1982; Baker et al. 1998; Ruppenhofer et al. 2016) е лексикална база от данни, която включва система от концептуални рамки (фреймове), лексикалните единици, които се описват от тях, и езикови примери с концептуална и синтактична анотация. Фреймовете представляват схематични описания на концептуалната структура на ситуациите посредством участниците, обстоятелствата и други концептуални роли (фреймови елементи). Те са свързани в единна (дървовидна) структура посредством йерархични (Наследяване, Използване, Подфрейм) и други типове релации (Каузация, Предхождане). Основните фреймове, отнасящи се към предикатите със стативно значение, са част от дървото, произлизащо от фрейма Състояние (State).

Уърднет и Фреймнет са съотнесени автоматично (Leseva, Stoyanova 2020а, 2020б), като на синонимни множества в Уърднет са приписани концептуални фреймове от Фреймнет. Глаголите в едно синонимно множество имат общо значение, което предполага и общ концептуален фрейм. В случаите, когато липсва директно приписан фрейм към даден синсет, се приема, че синсетът наследява концептуалното описание и съответно фрейма на хиперонима си. Концептуалното описание е част от семантичното описание на предикатите, а това прави приписаните фреймове до голяма степен валидни независимо от езика и позволява пренасяне на концептуалната информация от един език в друг. Над 5000 от синсетите с приписан фрейм са валидирани и коригирани ръчно.

Например рамката Пребиваване (Residence) се дефинира по следния начин: *Фреймът описва предикати, при които определени лица (Пребиваващи) се намират, пребивават на определено Място, понякога съвместно със Съ-пребиваващи*. Глаголи, описани от този фрейм, са например eng-30-02648639-v *живея*:3, *пребивавам*:2 и eng-30-02655135-v: *лагерувам:1*. Негов наследник е фреймът Временно пребиваване (Temporary_stay), който наследява и конкретизира концептуалното му описание; пример за синонимно множество, което се описва от дъщерната рамка, е eng-30-02619424-v *гостувам*:1, *посещавам*:1, *посетя*:1.

С помощта на информацията във Фреймнет извадката от стативни глаголи от Уърднет е допълнително разширена със синонимни множества, на които са приписани стативни фреймове от Фреймнет (фреймове, наследяващи Състояние) дори когато примитивът им е различен от *verb.stative* и не са хипоними на множество с този примитив. По този начин се получава набор от 1557 синонимни множества (5420 глагола) за български език и 1194 синонимни множества (1964 глагола) за руски.

Таблица 1 онагледява броя на стативните предикати (броя на синонимните множества и отделните глаголи в български и руски), както и тяхното разпределение според семантичния примитив на синонимните множества в Уърднет.

Таблица 1. Разпределение на стативните глаголи по семантичен примитив

Семантичен примитив	БулНет		Руски уърднет	
	# синонимни множества	# синоними	# синонимни множества	# синоними
verb.stative	419	1347	310	503
verb.cognition	497	1752	383	594
verb.perception	324	1113	251	417
verb.emotion	259	1020	208	383
verb.change	21	76	13	23
verb.body	14	52	10	16
Други	23	60	19	28
ОБЩО	**1557**	**5420**	**1194**	**1964**

Таблица 2 показва фреймовете с най-голяма честота, които са приписани на синонимни множества със стативно значение.

Таблица 2. Фреймове от Фреймнет с най-голяма честота в данните – приписани фреймове към синонимни множества

Фрейм	Брой синсети	Потвърден стативен фрейм
Предизвикване на емоция (Stimulate_emotion)	138	Да
Ориентирани към експериенцера емоционални предикати (Experiencer_focused_emotion)	64	Да
Активно възприемане (Perception_active)	39	
Категоризация (Categorization)	38	Да
Локативна релация (Locative_relation)	38	Да
Размишляване (Cogitation)	32	
Перцептивен опит (Perception_experience)	32	
Оценка (Assessing)	25	
Цел (Purpose)	24	Да
Създаване на впечатление (Give_impression)	22	Да
Телесно възприятие (Perception_body)	20	
Подобие (Similarity)	16	Да
Съвместимост (Compatibility)	16	Да
Асоциация (Have_associated)	15	Да
Възприемане (Grasp)	15	Да
Желание (Desiring)	14	Да
Пребиваване (Residence)	11	Да
Съществуване (Existence)	10	Да
Поза (Posture)	10	Да

4. Представяне на концептуалната структура на предикатите за състояние

В тази част ще бъдат представени основните тематични класове предикати за състояние и особеностите на тяхното концептуално описание чрез фреймове от Фреймнет. Класифицирането на глаголните предикати в Уърднет се базира основно на тематичните класове, дефинирани от Падучева (1996), разширени с някои допълнително обособени групи у Падучева (2004) и прецизирани с уточнения, предложени от Спенсър и Зарецкая (2003); взета е предвид и класификацията на Ван Валин и Лапола (1997). Към всеки основен тематичен клас са посочени характерните фреймове, които описват предикатите от класа.

Двуезиковите илюстративни примери са извлечени от паралелния Полско-българско-руски корпус (Kisiel et al. 2016; Sosnowski 2016), достъпен в дигиталната платформа CLARIN-PL. Корпусът включва 55 паралелни текста, съдържащи 2,23 милиона думи за български и 2,04 милиона думи за руски от няколко тематични области: художествена литература, техническа документация, законодателни текстове и др. Паралелните текстове са автоматично съотнесени, в резултат на което се получават 89562 двойки паралелни изречения на български и руски. Допълнителни илюстративни примери за фреймовите елементи са извлечени и от Българския национален корпус (Koeva et al. 2012)[2].

Таблица 3 представя основните тематични класове в групата на постоянните свойства и отношения, а Таблица 4 – тематичните класове на същинските състояния.

Таблица 3. Тематични класове предикати за постоянни свойства и отношения и фреймовете, които ги описват

Тематичен клас	Фреймове, описващи предикатите от класа	Примерни синонимни множества
I. Постоянни свойства и отношения		
1. Параметри на физически обекти и вътрешно присъщи свойства	Размери (Dimension), Съдържане (Containing), Парична стойност (Expensiveness)	БГ: побирам:1; побера:1; поемам:2; поема:2; вмествам:1; вместя:1 РУ: вмещать Деф.: за салон, кола и други пространства - в състояние съм да събера определено количество или брой от нещо Фрейм: **Съдържане** ФЕ: Контейнер; Съдържимо
2. Пространствени отношения и местоположение	Локативна релация (Locative_ relation), Разпределение (Distributed_position), Закриване (Eclipse), Изобилие (Abounding_ with), Локализация (Being_ located), Прикрепеност (Being_ attached), Пространствен контакт (Spatial_contact)	БГ: съседствам:1 РУ: граничить Деф.: гранича, намирам се в непосредствена близост с друг обект Фрейм: **Локативна релация** ФЕ: Фон; Фигура; Профилиран регион
3. Отношения между факти и събития	Зависимост (Contingency), Релация на продължителност (Duration_relation), Изискване (Have_as_requirement), Относително време (Relative_ time), Свидетелство (Evidence), Релевантност (Being_relevant)	БГ: изисквам:4 изисквам:4; искам:5 налагам:3; наложа:3 РУ: требовать Деф.: необходим съм за правилното, доброто, резултатното, уместното извършване, осъществяване, провеждане и т. н. на нещо Фрейм: **Изискване** ФЕ: Зависима същност; Изискване; Изисквана същност

[2] http://search.dcl.bas.bg/

Таблица 3.

4. Отношения между обект и множество – принадлежност, подобие, притежание	Собственост (Possession), Асоциация (Have_associated), Пригодност (Suitability), Включване (Inclusion), Принадлежност към категория (Being_in_category), Съвместимост (Compatibility), Подобие (Similarity), Достатъчност (Sufficiency)	БГ: принадлежа:5 РУ: принадлежать Деф.: представлявам нечия собственост или се намирам в нечие владение Фрейм: **Собственост** ФЕ: Собственик; Собственост
5. Семиотични отношения	Означаване (Sign), Преводен еквивалент (Have_as_translation_equivalent), Отношения между думи (Word_relations), Представяне (Representing), Отличителност (Distinctiveness)	БГ: персонифицирам:4; олицетворявам:10 олицетворя:3 РУ: воплощать; Деф.: представлявам материален израз на абстрактно качество, идея, понятие и др. Фрейм: **Представяне** ФЕ: Същност; Явление

Таблица 4. Тематични класове предикати за състояния и фреймовете, които ги описват

Тематичен клас	Фреймове, описващи предикатите от класа	Примерни синонимни множества
II. Състояния		
1. Речеви състояния	Твърдение (Statement), Отговор на предложение (Respond_to_proposal)	БГ: обобщавам:3; резюмирам:2; обобщя:3 РУ: подводить итог; резюмировать суммировать Деф.: представлявам заключение относно нещо, извършено въз основа на резултатите от наблюдение или анализирането на частни случаи, факти, идеи и т.н. Фрейм: **Твърдение** ФЕ: Говорещ, Съобщение, Тема на съобщението, Средство
2. Намерение, волеизявление, желание	Желание (Desiring), Възнамеряване (Purpose), Предпочитание (Preference), Необходимост (Needing)	БГ: желая:6; пожелавам:4; пожелая:4 искам:10; поисквам:2; поискам:2 РУ: хотеть; желать Деф.: изпитвам подтик за или необходимост от удовлетворяването на вътрешна потребност Фрейм: **Желание** ФЕ:Експериенцер, Събитие, Фокусиран участник, Място на събитието
3. Модални състояния	Заслужаване (Deserving), Вероятност (Likelihood), Задължителност (Being_obligatory)	БГ: заслужавам:1; заслужа:1 РУ: заслужить; быть достойным Деф.: доказал съм с поведението, делата, постъпките си правото да получа нещо Фрейм: **Заслужаване** ФЕ: Състояние на нещата, Действие
4. Наблюдавани състояния	Източник на светлина (Location_of_light), Създаване на впечатление (Give_impression)	БГ: изглеждам:2 РУ: казаться Деф.: създавам определено впечатление или представа на външен вид или на пръв поглед Фрейм: **Създаване на впечатление** ФЕ: Явление, Характеристика, Оценка, Извод

Таблица 4.

5. Физически и физиологични състояния	Толериране (Tolerating), Будност (Being_awake), Телесно усещане (Perception_ body)	БГ: сърби ме:1 РУ: чесаться; зудеть Деф.: усещам дразнещо усещане по кожата Фрейм: **Телесно усещане** ФЕ: Експериенцер, Част на тялото
6. Емоционални състояния, отношения и вътрешни преживявания	Ориентирани към експериенцера емоционални предикати (Experiencer_focused_emotion), Стимулиране на емоция (Stimulate_emotion), Бурна емоция (Emotion_heat), Насочена емоция (Emotion_directed), Емоционално-умствена дейност (Emotions_of_mental_activity), Чувство (Feeling), Изгубване на емоционален контрол (Losing_it), Тревога (Worry)	БГ: изпитвам:1; изпитам:1; чувствам:1 почувствам:1; преживея:8; преживявам:8 РУ: испытывать Деф.: изживявам емоционално състояние или афект (по отношение на някого или нещо) Фрейм: **Чувство** ФЕ: Експериенцер, Емоция, Емоционално състояние, Оценяване
7. Ментални състояния	Размишление (Cogitation), Когнитивни връзки (Make_ cognitive_connection), Зачитане (Regard), Мнение (Opinion), Осведоменост (Awareness), Очакване (Expectation), Колебание (Waver_between_ options), Помнене на опит/ информация (Remembering_ experience/Remembering_ information), Религиозно вярване (Religious_belief), Убеденост (Certainty), Доверие (Trust), Внимание (Attention), Категоризация (Categorization), Оценка (Judgment), Подозрение (Suspicion), Оразличаване (Differentiation)	БГ: очаквам:1; предвиждам:1; предвидя:1 РУ: предвидеть; ожидать Деф.: преценявам нещо като вероятно или възможно Фрейм: **Очакване** ФЕ: Познавателен субект, Феномен, Тема на съобщението
8. Възприятие	Активно възприемане (Perception_active), Телесно възприятие (Perception_body), Перцептивен опит (Perception_ experience), Химическо сетивно възприемане (Chemical_sense_ description)	БГ: вслушвам се:3; слушам:4; заслушвам се:1 заслушам се:1; вслушам се:3 РУ: слушать Деф.: възприемам съзнателно информация чрез слуха си Фрейм: **Активно възприемане** ФЕ: Агентивен възприемател:Съзнателен субект; Явление
9. Предикати за съществуване, местонахождение и присъствие	Съществуване (Existence), Пребиваване (Residence), Жив или мъртъв (Dead_or_alive), Начин на живот (Manner_of_ life), Посещение (Attending), Преуспяване (Thriving)	БГ: съществувам:3; съм:13; има:4 битувам:1 РУ: быть; существовать Деф.: представлявам част от света, имам реално битие Фрейм: **Съществуване** ФЕ: Същност

По-долу са представени множеството от фреймове, съответстващи на тематичния клас *Намерение, волеизявление и желание*, чрез които са илюстрирани основните принципи на лингвистичния анализ на концептуалните фреймове, тяхното описание и структура.

Фреймовете, кореспондиращи с глаголите от този клас, са: Желание (Desiring), Възнамеряване (Purpose), Предпочитание (Preference), Необходимост (Needing). Семантичната близост на предикатите намира отражение в йерархичната организация на фреймовете във Фреймнет (вж. Фигура 1).

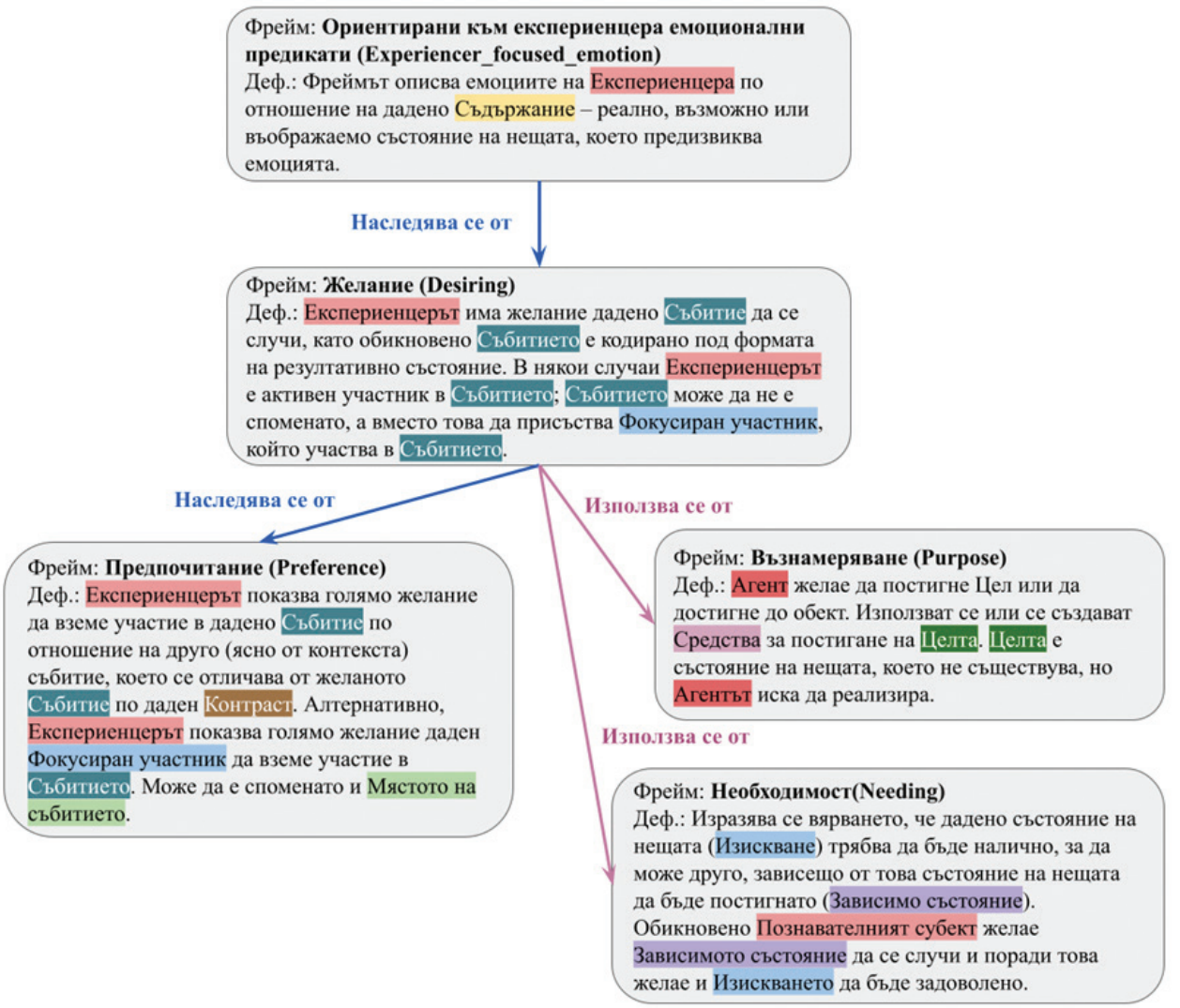

Фигура 1. Фреймове от Фреймнет, описващи предикати за намерение, волеизявление и желание, заедно с дефинициите и конфигурациите им от фреймови елементи

Фреймът Желание може да се разглежда като прототипен за класа, като останалите го конкретизират или внасят различна перспектива към инвариантната му семантика, както личи от йерархичните семантични релации. Между фреймовете Желание и Предпочитание е кодирана йерархичната релация Наследяване, която изразява отношение на строго наследяване на семантичните свойства, конфигурацията на фреймовите елементи и техните специфики от надредния в подредния фрейм. Фреймовете Необходимост и Възнамеряване се намират в релацията Използва спрямо фрейма Желание; тя изразява отношение на слабо наследяване, доколкото само част от свойствата и фреймовите елементи се наследяват (като най-често се и конкретизират) от подредната рамка (Petruck 2015). Типологичната и семантичната близост на разглеждания тематичен клас с глаголите за изразяване на емоция е засвидетелствана чрез релацията Наследяване между фрейма Ориентирани към експериенцера емоционални предикати (Experiencer_focused_emotion) и фрейма Желание (Desiring). При глаголите за *Намерение, волеизявление и желание* също са налице субект на емоцията, който получава различни специфики в конкретните фреймове, и обект на емоцията, който при разглеждания клас е нереализирано състояние на нещата, което субектът желае да осъществи или към което се стреми.

По-долу са представени основните (ядрени) фреймови елементи на четирите рамки заедно с дефинициите и селективните им ограничения и примери за реализацията им в реален контекст. Както показва релацията Наследяване между Желание и Предпочитание, конфигурацията на фреймовите елементи на надредния фрейм се наследява от дъщерния. По-голямата конкретност на Предпочитание се реализира чрез наличието на още един фреймов елемент, Контраст, който изразява ситуацията, въз основа на която друга ситуация (Събитие) се оценява като по-желана от Експериенцера.

Желание

ФЕ	Дефиниция	Семантичен тип
Събитие	Промяната, чието настъпване е желано от Експериенцера.	Ситуация
Експериенцер	Лице или разумно същество, което желае настъпването на Събитието.	Съзнателен субект
Фокусиран участник	Обект, който Експериенцерът желае да бъде засегнат от Събитието.	Обект (конкретен или абстрактен)
Място на събитието	Мястото, което е асоциирано с желаното Събитие.	Място

Пример 2. Реализация на ядрените фреймови елементи

2.а. *[Клиентът]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$* ***пожела*** *[от фирмата]$_{ФОКУСИРАН\ УЧАСТНИК}$ [да изработи цялостен проект]$_{СЪБИТИЕ}$.*

2.б. *[ФБР]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$ [ги]$_{ФОКУСИРАН\ УЧАСТНИК}$* ***иска*** *[в лабораторията си]$_{МЯСТО\ НА\ СЪБИТИЕТО}$. (БНК)*

Пример 3. Илюстрация на употребата в български и руски

3.а. БГ: *През този период всичко е ясно, всичко е възможно и човек не се страхува да мечтае и [(той)]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$ да* ***иска*** *[онези неща]$_{ФОКУСИРАН\ УЧАСТНИК}$, които [(той)]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$* ***би желал*** *[да извърши през живота си]$_{СЪБИТИЕ}$.*

3.б. РУ: *В эти годы все ясно, все возможно, все под силу, и люди не боятся мечтать о том, что бы [они]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$* ***хотели*** *[сделать в жизни]$_{СЪБИТИЕ}$.*

Предпочитание

ФЕ	Дефиниция	Семантичен тип
Контраст	Алтернативно Събитие или Фокусиран участник, които контрастират със Събитието или Фокусирания участник и които Експериенцерът оценява като по-малко желани.	Ситуация
Събитие	Промяната, чието настъпване е желано от Експериенцера.	Ситуация
Експериенцер	Лице или разумно същество, което желае настъпването на Събитието.	Съзнателен субект
Фокусиран участник	Обект, който Експериенцерът желае да бъде засегнат от Събитието.	Обект (конкретен или абстрактен)
Място на събитието	Мястото, което е асоциирано с желаното Събитие.	Място

Пример 4. Реализация на ядрените фреймови елементи

4.а. *[(аз)]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$* ***Предпочитам*** *[рибата]$_{ФОКУСИРАН\ УЧАСТНИК}$ [уловена, почистена и изпържена от някой друг]$_{СЪБИТИЕ}$. (БНК)*

4.б. *[(аз)]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$* ***Предпочитам*** *[да пътувам с него]$_{СЪБИТИЕ}$ пред [това да пътувам с когото и да е другиго]$_{КОНТРАСТ}$. (БНК)*

Пример 5. Илюстрация на употребата в български и руски

5.а. БГ: *Освен това [хората]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$ **предпочитат** [да омъжат дъщерите си по-скоро за продавачи на пуканки]$_{СЪБИТИЕ}$, отколкото [за пастири]$_{КОНТРАСТ}$.*

5.б. РУ: *И [родители]$_{ЕКСПЕРИЕНЦЕР}$ **предпочитают** [брать в зятья торговцев]$_{СЪБИТИЕ}$, а [не пастухов]$_{КОНТРАСТ}$.*

Кореспонденцията между фрейма Желание и фреймовете Възнамеряване и Необходимост е по-малка, както показва и релацията между надредната и подредните рамки. Съзнателният субект, чието намерение се разглежда от фрейма Възнамеряване, има характеристиките не само на субект на желанието (Експериенцер), а и на волеви вършител (Агент), който предприема целенасочени действия за постигането на намерението си. Ситуацията, чието реализиране е желано от субекта, се конкретизира по два алтернативни по отношение един на друг начина – като действие или ситуация, към която са насочени усилията му (Цел), или като Атрибут, който трябва да достигне определена Стойност.

Възнамеряване

ФЕ	Дефиниция	Семантичен тип
Агент	Волеви вършител, който има намерение да осъществи дадена Цел.	Съзнателен субект
Атрибут (изисква Стойност; взаимоизключващ се с Цел)	Свойството, което Агентът желае да достигне определена Стойност.	Атрибут
Средство	Обект или действие, което се използва или е проектирано да служи за постигането на дадена Цел.	Ситуация
Цел (взаимоизключващ се със Свойство)	Действие или ситуация, която Агентът желае да осъществи или постигне.	Човешко действие
Стойност (взаимоизключващ се с Цел)	Стойността на Атрибута, която Агентът иска то да достигне.	Стойност

Пример 6. Реализация на ядрените фреймови елементи

6.а. *[Те]$_{АГЕНТ}$ **планират** [мерки]$_{СРЕДСТВО}$ [за преодоляване на кризата]$_{ЦЕЛ}$*

6.б. *[Производителите]$_{АГЕНТ}$ **се стремят** [към продукция с висока стойност]$_{АТРИБУТ}$.*

6.в. *[Те]$_{АГЕНТ}$ **планират** [нови 20 хиляди компютъра]$_{СТОЙНОСТ}$.*

Пример 7. Илюстрация на употребата в български и руски

7.а. БГ: *Тъй [тя]$_{АГЕНТ}$ **мислеше** [да се изплъзне от него и земята]$_{ЦЕЛ}$*

7.б. РУ: *Так **думала** [она]$_{АГЕНТ}$ [бежать от тела и от земли]$_{ЦЕЛ}$*

Във фрейма Необходимост съзнателната същност, чиято потребност се разглежда от фрейма, има характеристиките на Познавателен субект, т.е. субект, който извършва познавателна или мисловна дейност, в резултат от което осмисля дадена ситуация като необходима. Фреймовият елемент Зависимо състояние кореспондира с желаната ситуация (Събитие, Цел в предходните фреймове), но осъществяването му е възможно само в случай че бъде реализирано дадено условие (Изискване). Фреймовият елемент Последствия представя нежеланата алтернатива при неизпълнение на Изискването и неосъществяване на Зависимото състояние.

Необходимост

ФЕ	Дефиниция	Семантичен тип
Познавателен субект	Съзнателен субект, който (е убеден, че) изпитва потребност Изискването да се реализира, за да може и Зависимото състояние да се осъществи.	Съзнателен субект
Последствия	Нежелана ситуация, възникваща, когато Изискването не е удовлетворено.	Ситуация
Зависимо състояние	Ситуация, която не може да се осъществи, без да е реализирано Изискването.	Ситуация
Изискване	Същността или ситуацията, която трябва да бъде налице, за да може да се реализира Зависимото състояние.	Същност или Ситуация

Пример 8. Реализация на ядрените фреймови елементи

8.а. *... [той]$_{\text{ПОЗНАВАТЕЛЕН СУБЕКТ}}$ **се нуждае** [от време]$_{\text{ИЗИСКВАНЕ}}$, [за да намери своето място в семейството]$_{\text{ЗАВИСИМО СЪСТОЯНИЕ}}$. (БНК)*

8.б. *[(аз)]$_{\text{ПОЗНАВАТЕЛЕН СУБЕКТ}}$ **Може да имам нужда** [от компания]$_{\text{ИЗИСКВАНЕ}}$, [за да не полудея]$_{\text{ПОСЛЕДСТВИЯ}}$. (БНК)*

Пример 9. Илюстрация на употребата в български и руски

9.а. БГ: *Чувал съм да разказват, че Поразяващата ръка имал пушка, с която можел да стреля цяла седмица, без [(той)]$_{\text{ПОЗНАВАТЕЛЕН СУБЕКТ}}$ да **има нужда** [да я зарежда]$_{\text{ИЗИСКВАНЕ}}$.*

9.б. РУ: *Говорят, у Олд Шеттерхэнда есть ружье, из которого можно палить неделю, не заряжая его.*

Анализът демонстрира семантичната близост между предикатите в разгледания тематичен клас, както и семантичната кохерентност на самия клас, които се изразяват в наличието на: а) йерархична организация между множеството от фреймове, описващи съответните глаголи и б) произтичащи от тази организация съотносими конфигурации от фреймови елементи, основната част от които имат близка семантика. Тематичният клас *Намерение, волеизявление и желание* се вписва в по-глобалната йерархична организация на стативните глаголи чрез отношението на наследяване от семантично родствения тематичен клас на предикатите за емоция със субектен експериенцер.

5. Заключение и насоки за бъдеща работа

В статията е представена класификация на предикатите за състояние, основаваща се на предходни, ориентирани към руския език славистични изследвания, и е демонстрирана нейната приложимост за български. За целите на настоящото изследване системата от класове е обогатена с концептуалните фреймове от Фреймнет, които описват съответните глаголи. Значителна част от глаголните синонимни множества в Българския уърднет и свободно достъпния руски уърднет са съотнесени с концептуалните фреймове във Фреймнет: по този начин реалните глаголни значения са категоризирани в даден тематичен клас и са асоциирани с фрейма, който представя концептуалната им структура, което открива възможности за детайлно семантично описание на глаголите индивидуално и в съпоставка както с останалите членове на същия клас, така и с членовете на други класове. Представените резултати са част от обхватно изследване върху стативните предикати в български и руски. Използваният подход предлага рамка за теоретичния и приложния анализ и на останалите аспектуални класове предикати както в двата конкретни, така и в други езици.

Бъдещите изследвания ще се фокусират върху прилагане на анализираните принципи за описание на концептуалното съдържание върху други тематични класове предикати за състояние, като за целта ще бъдат анализирани примери от различни езици – български, руски, английски. Анализът

на конкретни глаголни фреймове и синтактичната реализация на техните фреймови елементи е ценен изследователски инструмент, който позволява откриването на приликите и разликите между групи глаголи в рамките на един език и между различни езици.

Наблюденията върху паралелни корпуси позволяват извличането на информация за различни начини на изразяване на значенията на определени стативни предикати чрез морфосинтактични и алтернативни лексикални средства (Пример 9.б. в руски). Необходим е по-задълбочен анализ на преводните съответствия и асиметрии между български и руски, благодарение на които могат да се установят интересни тенденции.

Благодарности

Настоящият текст е резултат от изпълнението на научната програма на проекта „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ (Договор № КП 06 РУСИЯ/23) по Програма за двустранно сътрудничество България – Русия 2020 г.

Цитирана литература / References

Коева 2006: Коева, С. Булнет (лексикално-семантична мрежа на българския език) – част от световната лексикално-семантична мрежа. – В: *Български език*, бр. 4, с. 19 – 32. (Koeva, S. BulNet (leksikalno-semantichna mrezha na balgarskiya ezik) – chast ot svetovnata leksikalno-semantichna mrezha. – In: *Balgarski ezik*, 4, s. 19 – 32.)

Падучева 1996: Падучева, Е. *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*. Москва, „Языки русской культуры“, 1996, 479 с. (Paducheva, E. *Semanticheskie issledovaniya. Semantika vremeni i vida v russkom yazyke. Semantika narrativa*. Moskva, Yazyki slavyanskih kulytur, 464 s.)

Падучева 2004: Падучева, Е. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва, „Языки славянских культур“, 2004, 607 с. (Paducheva, E. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva, Yazyki slavyanskih kulytur, 2004, 607 s.)

Baker et al. 1998: Baker, C. F., C. J. Fillmore, J. B. Lowe. The Berkeley FrameNet Project. – In: *Proceedings of the 17th International Conference on Computational Linguistics* (COLlNG/ACL-98), Montreal, pp. 86 – 90.

Carlson 1980: Carlson, G. *Reference to Kinds in English*. New York, Garland Press, 1980, 163 p.

Chafe 1970: Chafe, W. L. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago: The University of Chicago Press.

Dowty 1979: Dowty, D. Word meaning and Montague grammar. Reidel: Dordrecht.

Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.

Fillmore 1982: Fillmore, C. J. Frame Semantics. – In: *Linguistics in the Morning Calm* (Ed. by The Linguistic Society of Korea). Soeul: Hanshin, pp. 111 – 137.

Gelfenbeyn et al. 2003: Gelfelbeyn, I., A. Goncharuk, V. Lehelt, A. Lipatov, V. Shilo. Automatic translation of WordNet semantic network to Russian language. In Proceedings of International Conference on Computational Linguistics and Intellectual Technologies Dialog-2003. <http://wordnet.ru> [15.01.2022].

Goldberg 1994: Goldberg, A. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure.* Chicago: University of Chicago Press.

Kisiel et al. 2016: Kisiel, A., V. Koseska-Toszewa, N. Kotsyba. Polish-Bulgarian-Russian parallel corpus, CLARIN-PL digital repository. <http://hdl.handle.net/11321/308>[15.01.2022].

Koeva et al. 2012: Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling*, 2012, Vol. 0, No. 1, pp. 65 – 110. ISSN: 2299-8470.

Leseva, Stoyanova 2020a: Leseva, S., I. Stoyanova. Beyond Lexical and Semantic Resources: Linking WordNet with FrameNet and Enhancing Synsets with Conceptual Frames. – In: Koeva, S. (Ed.) *Towards a Semantic Network Enriched with a Variety of Semantic Relations.* Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 21 – 48.

Leseva, Stoyanova 2020б: Leseva, S., I. Stoyanova. Towards Conceptual Description of Verbs. – In: *Cybernetics and Information Technologies,* volume 20 (4), pp. 108 – 124.

Levin 1993: Levin, B. 1993. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation.* Chicago: The University of Chicago Press.

Longacre 1976: Longacre, R. E. *An Anatomy of Speech Notions.* Lisse: Peter de Ridder Press.

Miller et al. 1991: Miller, G. A., R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, K. Miller. Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database. – In: *International Journal of Lexicography*, No. 3(4), pp. 235 – 244. Revised: 1993. <https://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf> [15.01.2022]
Miller 1997: Miller, G. WordNet: A Lexical Database for English. – In: *Communications of the ACM*, No. 38 (11), pp. 39 – 41.
Miller, Fellbaum 2007: Miller, G. A., C. Fellbaum. WordNet Then and Now. – In: *Language Resources and Evaluation*, vol. 41, No. 2, pp. 209 – 214.
Petruck 2015: Petruck, M. R. The Components of FrameNet. *Tutorial at NAACL 2015.* International Computer Science Institute, Berkeley, CA. <http://naacl.org/naacl-hlt-2015/tutorial-framenet-data/FNComponentsMRLP.pdf> [15.01.2022].
Pinker 1989: Pinker, S. *Learnability and Cognition: The Acquisition of Argument Structure.* Cambridge, MA: MIT Press.
Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice* (Revised November 1, 2016). <https://framenet2.icsi.berkeley.edu/docs/r1.7/book.pdf> [15.01.2022]
Sosnowski 2016: Sosnowski, W. The parallel Polish-Bulgarian-Russian corpus: problems and solution. – In: Pastor, G. C. (Ed.), *Computerised and corpus-based approaches to phraseology: monolingual and multilingual perspectives*, pp. 339 – 349, Geneva: Tradulex. <https://www.researchgate.net/publication/319243154_The_parallel_Polish-Bulgarian-Russian_corpus_problems_and_solution>[15.01.2022].
Spencer, Zaretskaya 2003: Spencer, A., M. Zaretskaya. *Stative predicates in Russian and their nominalizations*. 2003.
Van Valin, LaPolla 1997: Van Valin R. D., R. J. LaPolla. *Syntax: Structure, meaning and function.* Cambridge: Cambridge University Press.
Vendler 1957: Vendler, Z. (1957) Verbs and times. – In: *The Philosophical Review*, 66 (2), pp. 143 – 160.

CONCEPTUAL STRUCTURE OF STATIVE PREDICATES WITH A VIEW TO DATA IN BULGARIAN AND RUSSIAN

Svetlozara Leseva[a], Ivelina Stoyanova[b]

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences[a,b]

zarka@dcl.bas.bg[a], iva@dcl.bas.bg[b]

Abstract. The paper presents our observations on two major groups of stative predicates – Permanent Properties and Relations and True Statives, as well as their corresponding classes. After an overview of the main theoretical works focusing on stative predicates, we turn to their representation in two lexical-semantic resources – WordNet and FrameNet. We analyse the specific features of the conceptual description using FrameNet frames and demonstrate the research principles through the analysis of predicates for intent, will and desire. The analysis employs data from WordNet synsets and their corresponding equivalents in Bulgarian and Russian, while the examples are extracted from a parallel Polish-Bulgarian-Russian corpus.

Keywords: *conceptual description, FrameNet, WordNet, Bulgarian, Russian*

Svetlozara Leseva
Institute for Bulgarian Language – BAS
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language – BAS
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

LABLASS – УЕББАЗИРАНА СИСТЕМА ЗА ПРОУЧВАНЕ НА СЛОВЕСНИТЕ АСОЦИАЦИИ[1]

Велка Попова[1], Димитър Попов[2], Станимир Железов[3], Красимир Кордов[4]
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
v.popova@shu.bg[1], labling@shu.bg [2], stanzhelezov@shu.bg[3], krasimir.kordov@shu.bg[4]

Резюме. В контекста на кратко маркиране на миниатюрната българска следа в световната асоциативна лексикография в настоящата статия се представя първата българска уеббазирана система LABLASS. Тя е предназначена за изследване на словесните асоциации. В основата на нейното изграждане са заложени едни от най-разпространените технологии – MySQL Database, PHP, JavaScript, HTML, CSS. Схематично е представен моделът на LABLASS, описани са основните модули и възможностите на потребителите за работа с тази уеббазирана система. Илюстративно е представен и графичният ѝ интерфейс. На дадения етап достъпна за потребителите е пилотната версия на системата LABLASS, на която периодично се правят обновявания. Нейните възможности не се свеждат само до включването на готови лексикографски източници, а са доста по-широки, което намира израз в създаването на нови речници, визуализацията и съпоставянето на данни от различни речници. Във връзка с това накратко са описани колекциите с асоциативни данни, въведени в LABLASS.

Ключови думи: *уеббазирана система, словесни асоциации, асоциативни речници, български език*

1. Увод

Изследването на словесните асоциации е ключов момент за обяснение на редица процеси и за разрешаване на множество въпроси в сферата на съвременната антропологична лингвистика. Те представляват уникален материал за психолингвистиката и в частност за изследването на менталния лексикон. Както е известно, словесните асоциации са един от начините за проникване на изследователя в скрития контейнер на човешкото съзнание. Нещо повече – те са ключ към познанието, защото те експлицират когнитивните концепти в менталното пространство, като хвърлят асоциативни мостове към думите в речника и така заместват човешките представи с вербални изрази за назоваване на понятия. Същевременно в словесните асоциации са „записани“ знанията за света и за езика, тъй като в основата на тяхното пораждане лежат най-различни фактори, като например лингвистични, социални, национално-културни, психологически и др. Това предопределя и тяхното значение и роля при проучванията на много процеси, свързани с човека и човешкото общество. Няма да е преувеличено, ако се каже, че асоциациите са ключ за разгадаване на човека и на обществото. Така като приоритетно направление в съвременната психолингвистика се налага събирането на асоциативни данни и създаването на тази база на асоциативни речници и тезауруси.

Настоящата статия е посветена на някои частни проблеми и приложения на асоциативната лексикография, която може да се определи като сравнително млада изследователска област, лежаща на границата на психолингвистиката и лексикографията. Тя обхваща асоциативните речници, които по същество представляват антропологично ориентирани речници от дескриптивен тип. Всеки един от тях е моделиран като определен набор от асоциативни полета, получени в резултат на свободен асоциативен експеримент, проведен с минимум 100 изследвани лица.

Приоритет на асоциативната лексикография днес е създаването на достъпни и удобни за ползвателя електронни ресурси с контейнери от бази с данни за анализ и обработка на словесните асоциации, които да преодолеят несъвършенствата на съществуващите в традицията асоциативни речници.

[1] Това изследване е частично финансирано от Българската национална интердисциплинарна изследователска инфраструктура за ресурси и технологии в полза на българския език и българското културно наследство, част от европейските инфраструктури CLARIN и DARIAH – КЛаДА-БГ, договор Д01-301/17.12.2021.

В контекста на кратко маркиране на миниатюрната българска следа в световната асоциативна лексикография в статията се дава информация за първата българска уеббазирана система LABLASS. Схематично е представен моделът на LABLASS, описани са основните модули и възможностите на потребителите за работа с тази уеббазирана система. Илюстративно е представен и графичният ѝ интерфейс. На дадения етап е предоставен ограничен достъп само до пилотната версия на системата LABLASS (http://fmi.shu.bg/dictionary/index.php), докато подготвящата се финална версия ще бъде включена в колекцията „Езикови услуги и инструменти“ на уебсайта на Националния консорциум ClaDa-BG. Нейните възможности не се свеждат само до включването на готови лексикографски източници, а са доста по-широки, което намира израз в създаването на нови речници, визуализацията и съпоставянето на данни от различни речници. Във връзка с това накратко са описани колекциите с асоциативни данни, въведени в LABLASS.

2. Асоциативната лексикография – кратък екскурс

Приоритетно направление в съвременната психолингвистика е събирането на асоциативни данни и създаването на тази база на асоциативни речници и тезауруси. Те имат изключително значение за съвременните интердисциплинарни изследвания, които се разгръщат в термините на антропоцентричната парадигма, тъй като осигуряват достатъчно „суров“ материал за изучаването на менталния лексикон на съвременния човек.

Настоящата статия е посветена на някои частни проблеми и приложения на асоциативната лексикография, която може да се определи като сравнително млада изследователска област, лежаща на границата на психолингвистиката и лексикографията. В статията се предлага кратко описание на съществуващите български асоциативни речници, които са представени в разработената в рамките на работната програма на проекта ClaDa-BG уеббазирана система LABLASS. Техният дял е твърде малък в българската лексикография, което е напълно обяснимо с това, че става дума за една твърде млада традиция в световен план. Началото на асоциативната лексикография датира от не повече от стотина години. Нейната история започва едва в края на 19-и и началото на 20-и век, когато се налага експерименталният подход към изучаването на тези феномени, въпреки че словесните асоциациите попадат във фокуса на търсещия познание човешки дух още от времето на Аристотел.

През последните стотина години са проведени огромно количество асоциативни експерименти и на тяхната основа са издадени множество речници и тезауруси, което демонстрира големия интерес към словесните асоциации. Особено ценни и важни са експериментите за получаване на асоциативни норми. Първият речник, определил стандарта в асоциативната лексикография, е известен като речника на Кент и Розанов (Kent, Rosanoff 1910). Той е публикуван през 1910 г. и в него се предлагат първите асоциативни норми за английски език. Те са получени в резултат на асоциативен експеримент с 1000 и. л., носители на английски език, сред които е имало жени и мъже с различни професии и образование. Като думи стимули са били използвани 100 съществителни и прилагателни. Този списък се използва и до днес, за да се осигури съпоставимост на материалите. Много скоро след излизането на тези норми става ясно, че те са ценен източник на данни не само за психиатрията, а и за различни други области, изследващи езика и мисленето, семантиката, влиянието на социокултурните фактори върху формирането на личността, интелектуалното съзряване и т.н. Свидетелство за това е последвалият бум на проведените масови асоциативни експерименти, на основата на които в приложната психолингвистика са създадени много едно- и многоезични *речници на асоциативните норми*, съдържащи типичните, най-честотните асоциативни реакции за членовете съответно на една или на няколко езикови общности на различни езици.

Ако се опитаме да очертаем една най-обща панорамна картина на съвременното състояние на асоциативната лексикография, веднага ще се открояят вариативната пъстрота, големият брой и прецизността на изработка на съществуващите речници и тезауруси. Към това трябва да се добави представеното в тях солидно количество езици. Наред с изброените предимства обаче трябва да се отбележат и някои несъвършенства, които предизвикват скептицизма и разочарованието на изследователите. Те са свързани с време- и трудоемкостта на провеждане на асоциативните експерименти, както и с неоптималното за описанията и анализите лексикографско представяне на материала. Същевременно голямо количество събрани асоциативни данни не са обобщени и систематизирани

в речници, а са разпръснати в отделни конкретни изследвания. По този начин този ценен материал се оказва необхванат в общата асоциативна палитра.

В този контекст е обяснимо и напълно естествено обръщането към съвременните информационни технологии, които предоставят големи възможности за събирането и обработката на данните, както и за представянето на резултатите от асоциативните експерименти, а така също ефективни начини за създаване на лексикографски материали във вид на разнообразни електронни речници и бази данни, като напр.: Polish Word Association Network (https://www.klk.uj.edu.pl/sssjp/en), WEB service for visualization of associative and semantic networks (http://it-claim.ru/Products/VisualNet/index.html) и др.

Българската асоциативна лексикография е представена с три издадени речника, а именно: *Български норми на словесни асоциации* (Герганов и др. / Gerganov et al. 1984), *Български асоциативен речник* (Балтова и др. / Baltova et al. 2003), *Речник на детските словесни асоциации* (Попова / Popova 2020). В допълнение трябва да се отбележи, че българският език е представен в план на съпоставка с руски, сръбски, украински, беларуски в *Славянския асоциативен речник* (Уфимцева и др. / Ufimtseva et al. 2004). Наред с това огромно е количеството на събрани български асоциативни данни извън тези лексикографски източници, които са разпръснати в отделни конкретни проучвания на изследователи от най-различни направления, като психология, педагогика, психолингвистика, чуждоезиково обучение, специална педагогика и др. (вж. напр.: Герганов, Тасева / Gerganov, E., Taseva 1983; Герганов / Gerganov 2018; Пехливанова / Pehlivanova 2003; Василева / Vasileva 2013). Именно в този контекст се заражда идеята за създаването на уеббазираната система LABLASS, която да отговори на необходимоста от надеждно и динамично систематизиране на съществуващите данни и представянето им във формат, удобен за работата на изследователя.

3. Предпоставки за създаването на новата уеббазирана система LABLASS

Разработването на уеббазирана система LABLASS започва през 2019 година и в настоящия момент тя е на етап, в който за потребителите е достъпна пилотната ѝ версия, на която периодично се правят обновявания. В хода на създаването на LABLASS като нова и ефективна уеббазирана информационна система бяха отчетени както предимствата, така и недостатъците на най-популярните информационни системи. При това беше отчетено, че много от тях са прекалено сложни за обикновените потребители, съдържат излишни модули, които често не се използват, свързани са с финансови разходи за тяхното инсталиране, преработка и ползване. Като илюстрация могат да се посочат: Joomla, Drupal и Wordpress. Друг недостатък на споменатите системи е, че те са с отворен код и често се намират пропуски в тях, което води до пробиви от злонамерени потребители. Същевременно техните несъмнени предимства, които осигуряват високо ниво на качеството и комфорта при работа, трябва задължително да се преосмислат и развиват.

Тази своеобразна философия на приемственост с добрите практики от миналото, вградена и в LABLASS, която е гаранция и за ново качество на изследователската работа, намира израз в следните няколко основни изисквания към осъществяването на процеса на разработка на нови уебсистеми (Малчев, Кордов / Malchev, Kordov 2014: 149 – 154): системата трябва да има разделени права за достъп – за правилното функциониране на информационната система е необходимо тя да се администрира правилно; разграничаване на достъпа на потребителите до системата – потребителите имат достъп само до част от функционалностите на системата; системата трябва да е удобна за ползване – необходим е подходящ интерфейс, който да улеснява навигацията в системата и да е бърз и интуитивен за потребителите; подходящ програмен език за информационната система; защита на информацията – защитата на информацията е реализирана на програмно ниво, като потребителите имат достъп само до тези функционалности, които са разрешени от администратора/администраторите на системата; статистика – системата да позволява автоматично изчисляване на определени статистически показатели за обработваните в нея данни; минимални разходи, свързани с инсталирането и поддръжката на информационната система – езикът, на който е написана системата, е безплатен, както и видът на използваната система за управление на базите данни на системата. Това е може би най-голямата полза от разработването на независимата уеббазирана система.

Във връзка с изброените основни изисквания към разработването на нова система при създаването на LABLASS бяха подбрани най-разпространените в световен мащаб технологии – MySQL

Database, PHP, JavaScript, HTML, CSS, като при това се отчитат техните оптимални възможности за обработка, съхраняване и визуализация на информацията, както и осигуряването на интерактивна връзка с потребителите. На Фиг. 1 е представена схематично структурата на новосъздадената уеб-базирана система LABLASS, специализирана за изследването на словесните асоциации.

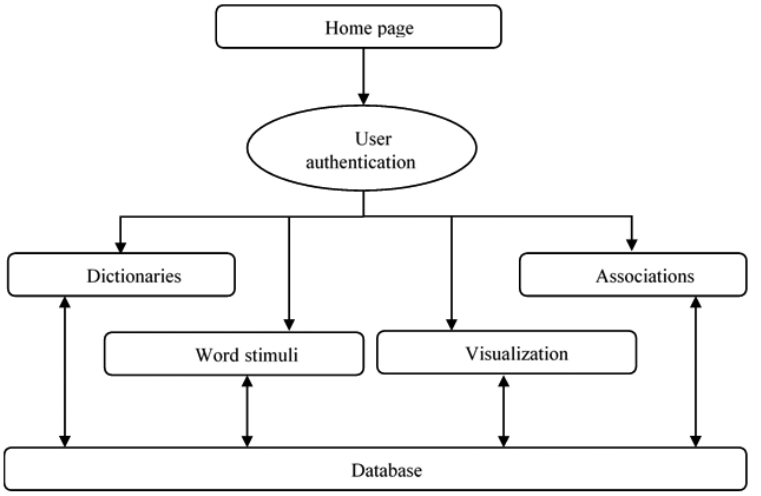

Фигура 1. Схематично представяне на структурата на уеббазирана система

4. Описание на модулите на уебсистемата LABLASS

При стартиране на уеббазираната система се отваря модулът за автентификация на потребителите . На Фиг. 2 е показан log in панелът за достъп до системата. От ролята на потребителя зависи до кои от модулите на системата ще получи достъп.

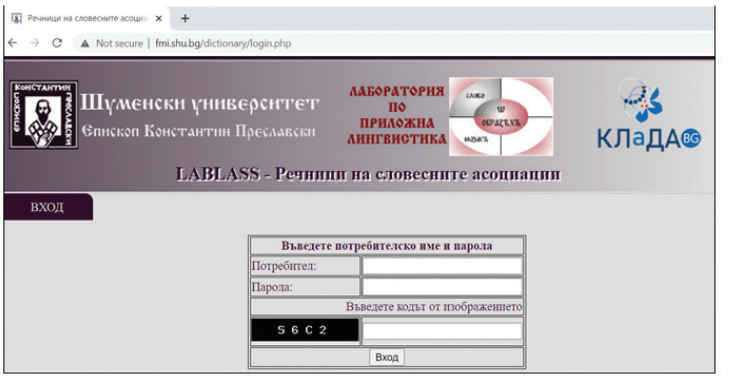

Фигура 2. Модул за автентификация

Системата е разделена на четири основни модула (Фиг. 3): модул за управление на речниците, модул за управление на думите стимули, модул за управление на асоциациите, модул за визуализация.

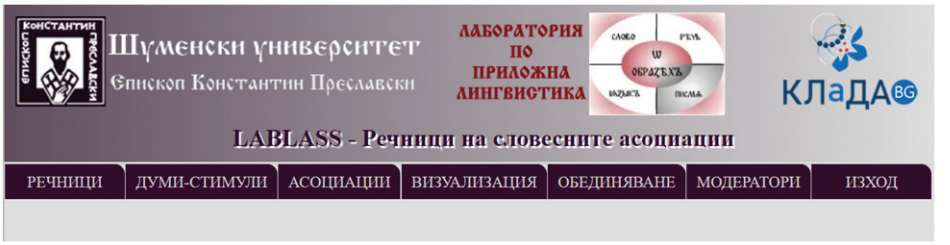

Фигура 3. Основни модули на системата

Модулът за управление на речниците дава възможност да се създават нови, да се модифицират вече съществуващи и да се изтриват ненужни речници (Фиг. 4). При създаването на речник, освен името му, се попълва и информация за броя на анкетираните лица. Това се прави с цел автоматично изчисляване на определени статистически показатели за въведените в речника данни.

Фигура 4. Модул управление на речници

Модулът за управление на думите стимули дава възможност да се добавят нови, да се модифицират вече съществуващи и да се изтриват ненужни думи стимули. Първоначално се избира съществуващ вече речник, към който да се асоциират новите или да се редактират вече въведените думи, и се попълва и информация за броя на анкетираните лица. Това отново се прави с цел автоматично изчисляване на определени статистически показатели за въведените в речника данни. На Фиг. 5 са показани думите стимули от *Речника на словесните асоциации*, съставен при изследване на възрастни билингви.

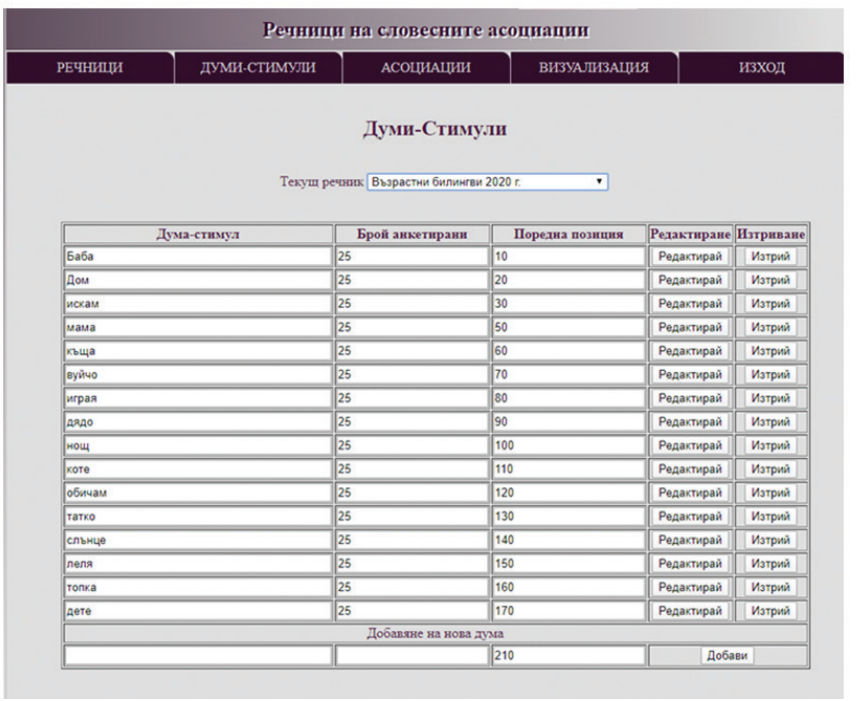

Фигура 5. Модул управление на думи стимули

Модулът за управление на асоциациите дава възможност да се добавят нови, да се модифицират вече съществуващи и да се изтриват ненужни асоциации. Първоначално, както в предходния модул, се избира съществуващ вече речник. След това от падащо меню се избира някоя от вече въведените в този речник думи стимули, към която да се свържат новите или да се редактират вече въведените асоциации, и се попълва и информация за броя на отговорилите с тази асоциация лица. Това отново се прави с цел автоматично изчисляване на определени статистически показатели за въведените в речника данни. На Фиг. 6 са показани асоциациите на една от думите стимули в *Речника на детските словесни асоциации*.

Фигура 6. Модул управление на асоциациите

В **модула за визуализация** нагледно са представят натрупаните в базата от данни речници, като системата е изградена така, че да позволява, както дървовидното представяне на всеки един речник поотделно, така и обобщено таблично излагане на информацията от няколко речника едновременно (срв. Фиг. 7 и Фиг. 8). За илюстрация на Фиг. 7 е показана визуализацията на данните от един речник, като за всяка дума стимул могат да се показват и скриват свързаните с нея асоциации. Същевременно за всяка асоциация се представя и допълнителната статистическа информация.

Фигура 7. Визуализация на асоциациите от един речник

На Фиг. 8 е показана визуализацията на данните от няколко речника едновременно, като за избраната дума стимул се показват свързаните с нея асоциации от различните речници. За всяка асоциация се представя и допълнителната статистическа информация. Този начин на представяне е избран с цел по-удобната обработка на данните при сравнителен анализ на данните в няколко речника.

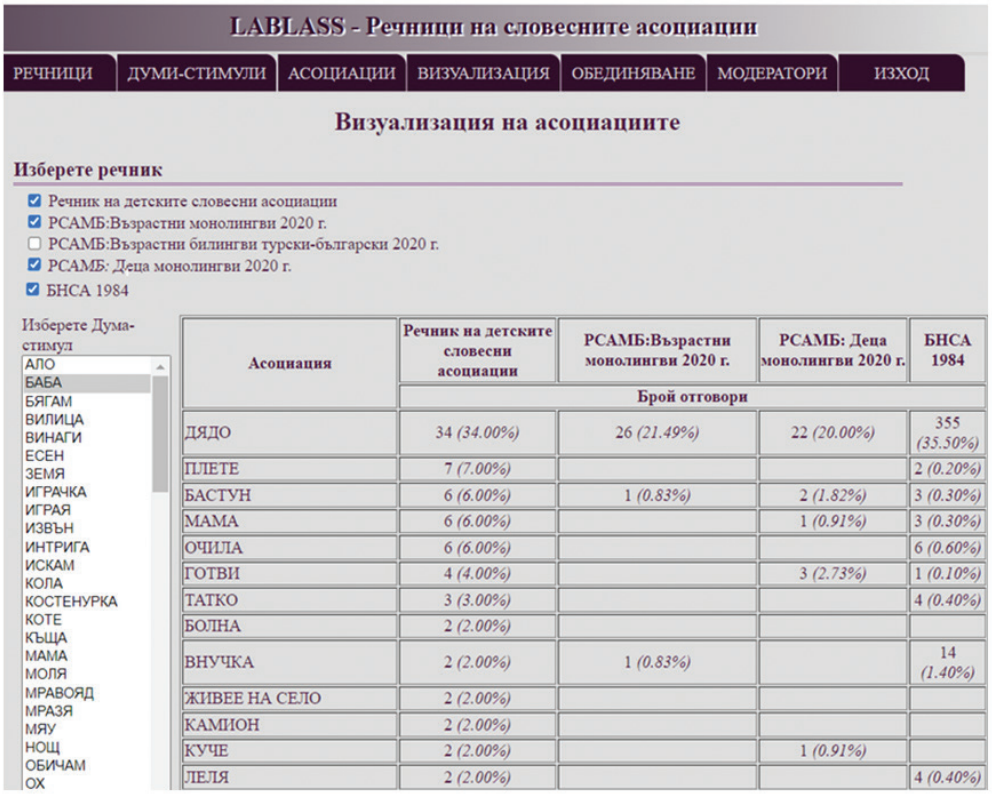

Фигура 8. Визуализация на асоциациите от няколко речника едновременно

5. Български асоциативни речници в уебмрежата LABLASS

В този параграф ще бъдат описани асоциативните данни, въведени в LABLASS данни, като те ще бъдат разпределени в две групи според статуса на лексикографския източник. Така в **Таблица 1** ще бъде представена информация за съществуващите публикувани речници, докато в **Таблица 2** ще намерят място речниците, които са в работен режим на изграждането си, като при това се намират на различен етап на готовност.

Таблица 1. Български асоциативни речници в уебсистемата LABLASS

Речник	Изследвани лица	Статус
Герганов, Е., Л. Иванчева, Р. Кърлова, В. Николов, Ц. Николова. *Български норми на словесни асоциации*. София: Наука и изкуство. (1984) – **БНСА**	1000 възрастни, различни по възраст, професия, образование (в равно количество мъже и жени)	• Печатна версия • Онлайн версия в уебсистемата LABLASS
Попова, В. *Речник на детските словесни асоциации*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“ (2020) – **РДСА**	100 деца във възраст 5 – 6 г. (в равно количество момчета и момичета)	• Печатна версия • Онлайн версия в уебсистемата LABLASS
Попова, В., А. Недялкова. *Речник на асоциациите на носителите на български език от района на село Осмар, Шуменско* (2022 – под печат) – **РАБЕО**	100 възрастни лица (монолингви)	• Готова за печат версия • Онлайн версия в уебсистемата LABLASS

Както се вижда от таблицата, българските асоциативни речници са добре представени в системата LABLASS. Не е включен на този етап единствено *Българският асоциативен речник* от 2003 г. (Балтова / Baltova et al. 2003). Включен е обаче *Речникът на асоциациите на носителите на български език от района на село Осмар, Шуменско*, чието излизане предстои. Трите български речника,

чиято онлайн версия е представена в уебсистемата, се различават съществено един от друг и по отношение на възрастта и броя на изследваните лица, и по начина на провеждане на асоциативния експеримент (устно-писмен в БНСА, писмен – писмен в РАБЕО и устен – устен в РДСА), и по списъка с думи стимули. Последният представен в Таблица 1 лексикографски източник (РАБЕО) е свързан с частно изследване върху процеса на остаряване на думите в менталния лексикон на жителите на едно българско село, във връзка с което листата с думи стимули е по-специфична (включени са думи със статут съответно на остаряващи и остарели).

Останалите речници в системата LABLASS са в процес на изграждане. Те са планирани и се реализират единствено в онлайн версия (виж Таблица 2).

Таблица 2. Онлайн версия на асоциативни речници, които са в процес на изграждане

Речник	Изследвани лица	Статус
Речник на българските словесните асоциации (2019 – 2022) – **РБСА**	500 възрастни носители на български език (монолингви)	• В процес на събиране на асоциативни данни • В процес на поетапно въвеждане на данните в уебсистемата LABLAS
Нов речник на детските словесни асоциации (2021 – 2022) – НРДСА	100 деца във възраст 5 – 6 г. (монолингви)	В процес на събиране на асоциативни данни
Речник на словесни асоциации на монолингви (български) и билингви (български и турски) РСАМБ (2019 – 2022)	Общо – 500 лица • Монолингви (250): Възрастни – 125 Деца – 125 • Билингви (250): Възрастни – 125 Деца – 125	• В процес на събиране на асоциативни данни • В процес на поетапно въвеждане на данните в уебсистемата LABLAS

Описаните в Таблица 2 речници се изграждат на базата на асоциации, извлечени от тест, който се реализира в писмен – писмен вариант (т.е. писмен стимул – писмена реакция). Изключение прави само НРДСА, при който изследваните деца отговарят устно на устно подадени стимули. В този случай се използва списъкът с думи стимули, използван за експеримента от 90-те години на XX век, залегнал в основата на РДСА, което би било солидна база за изследвания на динамиката на менталния детски лексикон.

В РСАМБ е заложена диференциация на асоциациите с оглед възрастовия критерий (деца – възрастни), а също така със статуса на изследваните лица като монолингви (български език) или билингви (български език – турски език).

Важно е да се отбележат предимствата на стандартите за представяне и визуализация на асоциациите в LABLAS, като за илюстрация ще бъдат предложени за сравнение фрагменти от печатния и от онлайн варианта на **РДСА**. Срв. речниковата статия на стимула на Фиг. 9 и виртуалното представяне на съответните данните на Фиг. 10 и Фиг. 11.

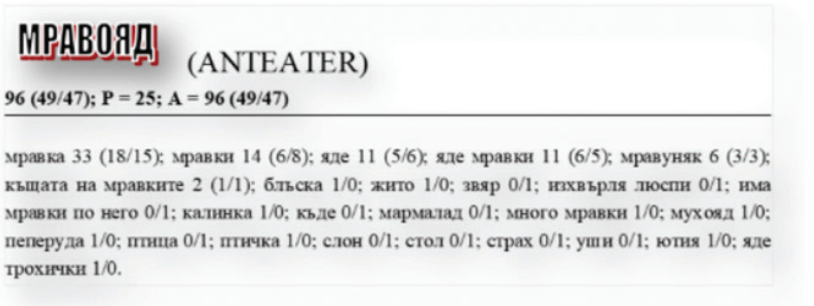
МРАВОЯД (ANTEATER)

96 (49/47); P = 25; A = 96 (49/47)

мравка 33 (18/15); мравки 14 (6/8); яде 11 (5/6); яде мравки 11 (6/5); мравуняк 6 (3/3); къщата на мравките 2 (1/1); блъска 1/0; жито 1/0; звяр 0/1; изхвърля люспи 0/1; има мравки по него 0/1; калинка 1/0; къде 0/1; мармалад 0/1; много мравки 1/0; мухояд 1/0; пеперуда 1/0; птица 0/1; птичка 1/0; слон 0/1; стол 0/1; страх 0/1; уши 0/1; ютия 1/0; яде трохички 1/0.

Фигура 9. Речникова статия на стимула *мравояд*
(РДСА – печатна версия)

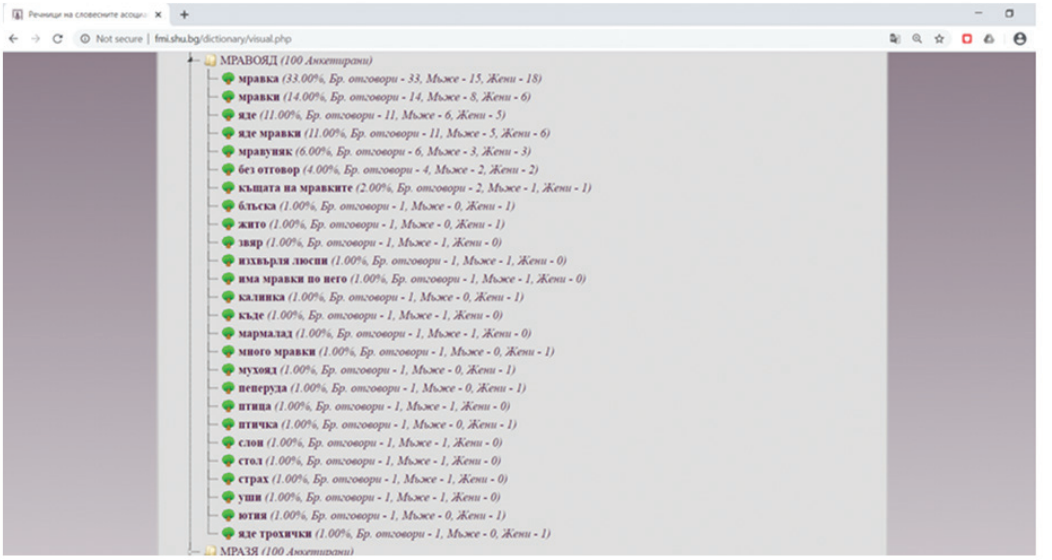

Фигура 10. Дървовидно представяне на асоциациите на думата *мравояд* в модула „Визуализация на асоциациите“ на LABLASS (РДСА)

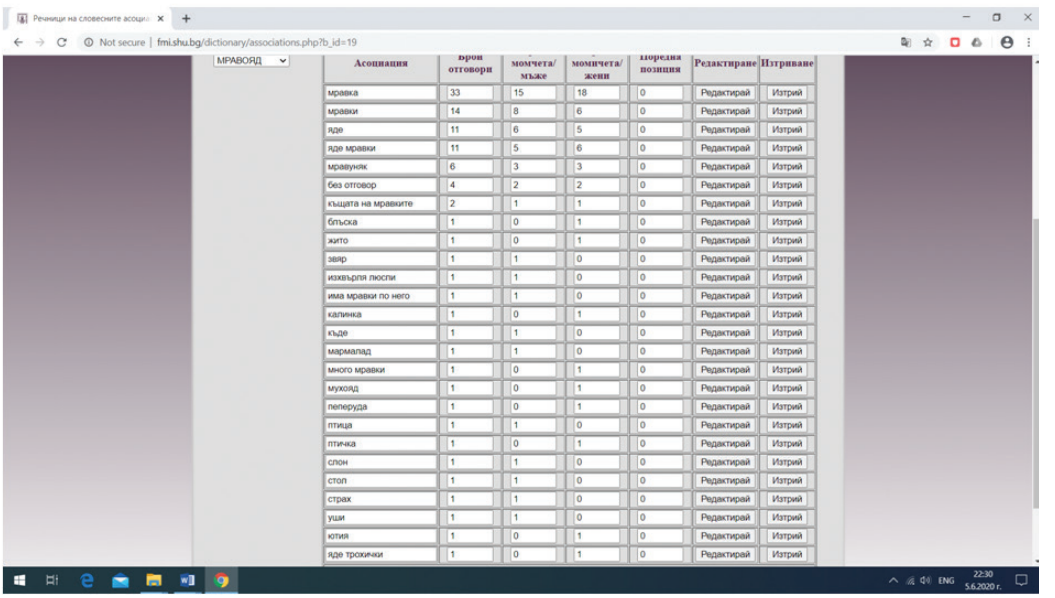

Фигура 11. Таблично представяне на реакциите на думата *мравояд* в модула „Асоциации“ на LABLASS

И при най-бегло сравнение на трите фигури (Фиг. 9, Фиг. 10, Фиг. 11) става ясно, че по-високата видимост на най-важните за анализа количествени данни и съотношения е постигната именно в двата модула на онлайн версията на РДСА.

LABLASS предлага различни формати за структуриране на асоциативните речници. Един от тях е **модулният**, по който са систематизирани данните в РСАМБ. Това позволява на всеки от неговите изграждащи модули (асоциативни данни съответно на *възрастни монолингви*, *деца монолингви*, *възрастни билингви*, *деца билингви*) да бъде съпоставен с друг речник (или модул на друг речник). Така например, ако в раздела „Визуализация“ се изберат реакциите на стимула *баба* от РДСА и от компонента „Възрастни монолингви“ на РСАМБ, ясно и еднозначно се показват в табличен вид съответните данни в план на съотнасяне с оглед на отчитане на критерия *възраст* (вж. по-горе Фиг. 8).

Констатацията за това, че делът на асоциативните речници в българската лексикография е твърде малък, е напълно обяснима с това, че става дума за една твърде млада традиция в световен план.

Затова и всеки нов принос е важен и значим. Но веднага възниква въпросът дали онлайн версията на българските асоциативни речници в уебсистемата LABLASS е необходима и полезна, или тя е просто модна реплика на съответните оригинали. На първо място, трябва да се отбележат предимствата на самата система, която със своята отвореност, динамичност, отлични възможности за визуализация и статистическа съпоставимост на данните създава оптимални условия за работата на изследователя и в процеса на създаване на нов речник, и при ползването на наличните в системата готови речници. В контекста на казаното може да се заключи, че създаването на уеббазираната система LABLASS бележи нов етап в развитието на българската асоциативна лексикография, тъй като не просто осигурява комфорт и удобство за потребителя, а и ново качество на изследователския продукт.

6. Заключение

Представената в статията уеббазирана система LABLASS е полезна и удобна система за съпоставително и контрастивно излагане на данните от различни речници, както и за тяхната визуализацията в контекста на асоциативно-вербалната мрежа, на всеки един от вградените в нея лексикографски източници. Така се създават условия за преодоляване на неудобствата, с които се сблъскват изследователите при работа с традиционните речници.

В заключение трябва да се отбележи, че LABLASS има безспорни предимства. Тя предлага удобен за работа интерфейс, възможност за многопотребителска работа, контрол на достъпа и дейностите чрез разпределени права за достъп на видовете потребители. След въвеждане на необходимата информация системата дава възможност за таблично представяне на въведените данни и статистически анализ, отразяващ честотата на поява на словесните асоциации в създадените асоциативни речници.

В хода на краткото представяне на асоциативните речници в уебсистемата LABLASS беше откроена една нова възможност за пълноценна работа, при която изследователят никога не би губил от погледа си идеята за цялостната картина на асоциативната лексикография. Същевременно разгръщането на LABLASS би спомогнало да се преодолеят разпокъсаността и разпиляността на множеството данни, акумулирани в отделни конкретни изследвания от най-различни области на знанието, като по този начин се превърне в мащабна платформа за солидни проучвания в лингвистиката, психолингвистиката, психологията, педагогиката, психиатрията, когнитивната лингвистика, социологията и т.н.

Цитирана литература / References

Балтова и др. 2003: Балтова, П., А. Липовска, К. Петрова, А. Ефтимова. *Български асоциативен речник. Прав и обратен.* София: Университетско издателство „Свети Климент Охридски“. (Baltova, P., A. Lipovska, K. Petrova, A. Eftimova, *Balgarski asotsiativen rechnik. Prav i obraten.* Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Sveti Kliment Ohridski”.)

Герганов, Тасева 1983: Герганов, Е., К. Тасева. Експериментално изследване на емоционалното въздействие на някои звукосъчетания в българския език. – В: *Български език*, № 33, с. 418 – 427. (Gerganov, Taseva 1983: Gerganov, E., K. Taseva. *Eksperimentalno izsledvane na emotsionalnoto vazdeystvie na nyakoi zvukosachetaniya v balgarskiya ezik.* – In: Balgarski ezik, № 33, s. 418 – 427.)

Герганов и др. 1984: Герганов, Е., Л. Иванчева, Р. Кърлова, В. Николов, Ц. Николова. *Български норми на словесни асоциации*. София: Наука и изкуство. (Gerganov i dr. 1984: Gerganov, E., L. Ivancheva, R. Karlova, V. Nikolov, Ts. Nikolova. *Balgarski normi na slovesni asotsiatsii*. Sofiya: Nauka i izkustvo.)

Герганов 2018: Герганов, Е. Методологически аспекти на психолингвистичните и интердисциплинарните изследвания. – В: *Български език*, № 65, Приложение, с. 15 – 34. (Gerganov 2018: Gerganov, E. Metodologicheski aspekti na psiholingvistichnite i interdistsiplinarnite izsledvaniya. – In: *Balgarski ezik*, № 65, Prilozhenie, s. 15 – 34.)

Пехливанова 2003: Пехливанова, П. Как се класират познанията за (д) думите – свободен асоциативен експеримент. – В: *Педагогически алманах*, Том 11, Брой 1, с. 156 – 178. (Pehlivanova 2003: Pehlivanova, P. Kak se klasirat poznaniyata za (d) dumite – svoboden asotsiativen eksperiment. – In: *Pedagogicheski almanah*, Tom 11, Broy 1, s. 156 – 178.)

Попова 2020: Попова, В. *Речник на детските словесни асоциации*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. (Popova 2020: Popova, V. *Rechnik na detskite slovesni asotsiatsii*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski“.)

Уфимцева и др. 2004: Уфимцева, Н. В., Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва. (Ufimtseva i dr. 2004: Ufimtseva, N. V., G. A. Cherkasova, Yu. N. Karaulov, E. F. Tarasov. *Slavyanskiĭ assotsiativnyĭ slovar’: russkiĭ, belorusskiĭ, bolgarskiĭ, ukrainskiĭ.* Moskva.)

Kent, Rosanoff 1910: Kent, H., J. Rosanoff. Study of association in Insanity. –*American Journal of Insanity*, no 67, pp. 37 – 96; pp. 317 – 390.

Malchev, Kordov 2014: Malchev, D., Kordov, K., Web-based education system for distance learning. – In: *Conference MATTEX 2014, Proceedings*. Shumen, Bulgaria, Volume: 1, pp. 149 – 154.

Vasileva 2013: Vasileva, N. Neuropsychological analysis of some aspects of the language functioning in the preschool age period. – In: *Verbal Communication Quality. Interdisciplinary Research II.* Belgrade: LAAC & IEPSP, pp. 396 – 412.

LABLASS – A WEB-BASED SYSTEM FOR THE STUDY OF WORD ASSOCIATIONS

Velka Popova[a], Dimitar Popov[b], Stanimir Zhelezov[c], Krasimir Kordov[d], Konstantin Preslavsky University of Shumen

v.popova@shu.bg[a], labling@shu.bg[b], stanzhelezov@shu.bg[c], krasimir.kordov@shu.bg[d]

Abstract. The article discusses the features of LABLASS – the first Bulgarian web-based system, and its humble contribution to the field of associative lexicography. The system, which is used for research on verbal associations, makes use of some of the most common technologies – MySQL Database, PHP, JavaScript, HTML, CSS. The article offers a schematic presentation of the LABLASS model, its main modules, and the users’ options for working with it. There is also a graphic representation of its interface. At this stage of its development, only a pilot version of the LABLASS system is available to users, and it is periodically updated. However, its technical capabilities are not limited to the inclusion of ready-made lexicographical sources, but also allow for the creation of new dictionaries, and visualization and comparison of data from different dictionaries. As an example, a brief preview of the collections of associative data entered in LABLASS is provided.

Keywords: *web-based system, word associations, associative dictionaries, Bulgarian language*

Velka Popova, Dimitar Popov,
Stanimir Zhelezov, Krasimir Kordov
Faculty of Humanities, Laboratory
of Applied Linguistics
Konstantin Preslavsky University of Shumen
115, Universitetska Str
Shumen 9700, Bulgaria

ЕЛЕКТРОННО БАЗИРАНИ УПРАЖНЕНИЯ ЗА ЧУЖДЕСТРАННИ СТУДЕНТИ С АКЦЕНТ ВЪРХУ СПЕЦИФИКАТА НА КОМУНИКАТИВНАТА ФУНКЦИЯ НА ЕЗИКА

Рени Манова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
r_manova@slav.uni-sofia.bg

Резюме. Възприемането на типа дискурс е ключов фактор при обработката и продукцията на речевото съобщение, който обединява разнообразни елементи на комуникативната ситуация като подател/получател, тема, функция и др. Важно от методическа гледна точка е, че трябва още в началните етапи на преподаването на езика обучаваните да бъдат запознати с различни типове дискурс, за да могат да класифицират моделите на интеракция, в които участват, и да използват тези модели толкова продуктивно, колкото носителите на езика.
В доклада са изведени някои наблюдения относно прилагането на често използвани комуникативни модели от чуждестранни студенти, изучаващи български език, и са представени примери за електронно базирани упражнения с акцент върху спецификата на комуникативната функция на езика.

Ключови думи: *комуникативна ситуация, практически модели, компютърно базирани упражнения, чуждестранни студенти*

1. Комуникативен подход при изучаване на българския език като чужд. Планиране на процеса

От особено значение за успеха на комуникативния подход в обучението по български език на чужденци се явява разработването на упражнения с разнообразни ситуации на общуване, които биха улеснили приобщаването на обучаваните към новата езикова и културна среда.

В езиковата политика на ЕС умението за общуване се извежда на преден план при преподаването на чужди езици. Според Общата европейска рамка на езиците ***функционалната компетентност*** засяга употребата на речта с оглед постигането на определени комуникативни цели. Участниците в общуването следват поредица от стъпки. Комуникативни схеми в общуването могат да бъдат:

- *въпрос – отговор;*
- *твърдение – съгласие/несъгласие;*
- *молба/предложение/извинение – приемане/отхвърляне;*
- *поздрав – отговор.*

Съществува обща схема, включваща базови умения за изразяване, които следва да присъстват в обучителния курс: ***намиране на място*** *(ресторант, болница, гара, хотел, магазин, полицейски участък;* ***установяване на контакт*** *(размяна на поздрави със сервитьор, продавач, служител, преподавател и др.);* ***търсене и даване на информация за качествата и свойствата на предмети, изделия, храни и др****.;* ***обсъждане на плюсовете и минусите на даден обект*** *(качество, цвят, цена, размер и др.)* (CEFRL 2001: 127).

Според Земская (Земская и др./ Zemskaya i dr.1987: 7) в рамките на комуникацията присъстват две противоположни тенденции. От една страна, стои **стремежът към свободно изразяване**, а от друга страна, към **използването на шаблони** и установени формули, улесняващи интеракцията. Затова е от особена важност познаването на етикетните единици, както и на инвариантните модели на комуникативни ситуации.

Планирането на процеса на изучаването на чужд език, при който акцентът е върху комуникативната функция на езика, включва няколко компонента, сред които се нареждат продуцирането на

комуникативни съобщения, както и способността на обучаваните да регистрират определени комуникативни модели и тяхната специфика.

Използването на чуждия език може да става чрез специално разработени адаптирани текстове или чрез автентични текстове. Когато се учи език, е важно преподаването да бъде така планирано, че обучаваните да бъдат излагани на разбираеми начални знания (input), т.е. комуникативните съобщения да бъдат разбираеми, но на малко по-високо ниво от настоящото знание.

Автентичната продукция включва дискусии, срещи, разговори в кафенето, в клас и др., при които има свобода на общуването и при подбора на изразните средства.

Ограничената продукция е под контрола на преподавателя. Тя е подчинена на определена дидактическа задача, като включва упражнения, повторения и др.

Забелязването е процес, при който обучаваният разпознава срещани преди това граматически структури, а вниманието му бива привлечено от значението, формата и употребата на лингвистичните единици.

При комуникативния подход от особена значимост е представянето на комуникативните ситуации. Ситуацията включва набор от речеви актове. Възможните методически пътища, свързани с въвеждането на нова тема или ситуация, са следните (Ur 1991: 90 – 91):

1. Избиране на тема или ситуация, създаване на задача, базирана на тях, като се снабдят обучаваните със съответния лексикален запас. След това се преминава към създаване на текста.
2. Представяне на лексикалния запас и въвеждане чрез него на ситуацията и/или текста.
3. Директно представяне на текста, за да се запознаят обучаваните с лексикалния запас и със ситуацията.

От методическа гледна точка е важно да се осъществи прецизиране на някои понятия. ***Темите*** и ***ситуациите*** представят общи характеристики на **комуникативните събития**, докато ***представите*** и ***функциите*** са начините, по които конкретните значения биват реализирани в езика.

Тема за създаване на текст може да бъде *Семейството*, а ситуация *Посещение в дома на приятел,* докато комуникативни функции могат да бъдат разказ за отминала случка или покана. Отминалата случка включва употреба на форми за минало време, типични темпорални изрази като *преди месец, през 1990, миналата седмица*, изречения, започващи с *когато, преди (да), след (като).* Поканата може да включва изрази от типа на *Бихте ли искали..., Предлагам..., Какво ще кажете за ...*

Броят на възможните теми и комуникативни ситуации е потенциално неограничен, докато броят на представите и функциите в общия случай е ограничен. Поради тази причина в чуждоезиковото обучение е важно да се разработи **таксономия на функциите**, тъй като именно те представят базисните единици, лежащи в основата на комуникативната система, за разлика от лексиката и граматиката, които може да бъдат преподавани изолирано от конкретните комуникативни контексти.

Представата е концепт или идея. Тя може да бъде **специфична,** като в този случай съвпада с денотати като *куче, къща* и други лексеми от речниковия фонд. Може да бъде и **обща** като *време, размер, емоция, движение*.

Функцията е употреба на езика, за да се постигне цел, обикновено включваща интеракция между поне двама души. Като примери може да се представят *предложение, обещание, извинение, поздравление.* Често пъти функциите са бинарни по своята формална репрезентация като структура, т.е. осъществяването на функцията предполага конкретен отговор. Обикновено поканите и предложенията са следвани от приемане или отхвърляне, поздравът – от благодарност или друг съответен поздрав.

Както отбелязва П. Ър, по-значима дидактическа процедура е да се работи с „цели текстове, положени в контекст, спрямо деконтекстуализирани елементи като списъци с думи или изолирани примери от граматически структури“ (Ur 1991: 93).

Тогава преподаването на текста следва да се базира на комуникативния подход. Т. Шопов представя концепцията на А. Хоуой, който определя две разновидности на комуникативния подход, наречени слаба и силна версия. Ако първата може да бъде описана като *уча, за да употребявам*, от втората следва, че *употребявам езика Х, за да го науча*. (Шопов/Shopov 2013: 62). Комуникативният подход според Шопов започва развитието си в две посоки: определяне на комуникативни учебни

цели и езиково съдържание (реализирани чрез подходящи учебни дейности), от една страна, и определяне на комуникативни учебни дейности, които определят адекватни учебни цели и необходимо езиково съдържание, от друга страна.

2. Ролята на метода в комуникативното езиково обучение

Придобиването на знания за граматическите особености на езика, обогатяването на лексикалния запас, култивирането на способността за извличане на информация от текст, формирането на умения за пълноценна комуникация в разнообразни сфери и ситуации на общуване са важни компоненти от цялостната подготовка при изучаването на чужд език.

Първоначално се е смятало, че е от особена значимост преподавателят да избере подходящ метод, който да способства за оптимизицията на учебния процес. Съвременните образователни практики в чуждоезиковото обучение обаче налагат синкретичен подход, който най-често се изразява в съвместяваването на няколко обучителни метода с оглед на спецификата на учебната среда.

Постепенно започва да се експлицира идеята за т. нар постметод. Основната идея е, че методите може да се окажат пречка, защото ограничават творческите хоризонти и възможността за избор на преподавателя. Обикновено те не съществуват в чист вид, не може да се избере един-единствен като най-адекватен, а се съчетават.

Вместо за методи се говори за необходимостта от разработването на набор от задачи и дейности, които отчитат спецификата на процеса на изучаване на чуждия език в съответната културна среда (Nunan 1991), (Brown 2007).

Х. Браун отчита неспособността на методите да бъдат продуктивни с оглед на измененитe образователни реалности. Според него трябва да се търсят нови перспективи, на базата на които да се гради обучителният процес. Браун предлага вместо методи да се прилага комплекс от принципи, улесняващи интеракцията в класната стая и оптимизиращи ученето на втори език. Всеки от принципите съдържа в себе си набор от дейности, които да бъдат осъществени. Ето някои от принципите на Браун:

- ***Намалете нивото на задръжките в класната стая*** (*Lower inhibitions*) Основните дейности, които биха подпомогнали осъществяването на този принцип, включват организирането на игри с досещане, комуникативни и ролеви игри, разиграването на скечове, пеенето на песни, разказването на смешни истории и др.
- ***Насърчавайте поемането на риск*** (*Encourage risk taking*) Обучаваните трябва да бъдат насърчавани да използват езика свободно, без да се страхуват от допускането на грешки.
- ***Градете увереността на обучаваните*** (*Build students' self-confidence*) Казвайте на обучаваните, че вярвате в тях, накарайте ги да направят списък с техните силни страни и положителни качества, в който също така да бъде отразен напредъкът им при изучаването на езика.
- ***Помагайте на обучаваните да развиват вътрешната си мотивация*** (*Help students develop intrinsic motivation*). Напомняйте на обучаваните ползите, които биха имали от изучаването на езика.
- ***Насърчавайте кооперативното учене*** (*Promote cooperative learning*). Карайте обучаваните да споделят познанията, които са натрупали. Избягвайте да толерирате конкуренцията. Култивирайте у обучаваните чувството за екипност, за общност.
- ***Помогнете на обучаваните да използват своята интуиция*** (*Help students to develop their intuition*). Оставете обучаваните сами да се досещат за естеството на грешките, които допускат.
- ***Помогнете на обучаваните да направят така, че грешките, които допускат, да работят за тях*** (*Get students to make their mistakes work for them*). Направете записи на устната реч на обучаваните и ги карайте да откриват допуснатите грешки.
- ***Насърчавайте обучаваните да съставят техни собствени цели*** (*Get students to set their own goals*). Окуражавайте обучаваните да си съставят цели отвъд преките учебни цели и задачи, съветвайте ги как да осъществят мениджмънта на времето си и да изпълняват задачите (Brown 2007: 16 – 17).

За да се възприеме едно или друго отношение към мястото на методите в обучението – и по-специално в чуждоезиковото обучение, трябва да изясни какво означава понятието метод. Методът е „цялостен план за систематично представяне на езика съобразно избрания подход“ (Brown 2007: 9).

Методът може да се определи като начин на преподаване. Изборът на метод се детерминира от индивидуалния подход на обучителя и включва неговото разбиране „за това какво всъщност е езикът, как отделните индивиди учат, как преподаването улеснява и спомага за оптимизиране на процеса на учене“ (Scrivener 2004: 38).

На базата на споменатите убеждения на обучителя той взема своите методически решения относно целите на курса, съдържанието на урочните единици, техниките на преподаване, типовете занимания, начините за общуване с обучаваните и начините за проверка и оценка на натрупаните знания.

Обучителят следва да изгради образователния процес по начин, който да позволи усвояването на отделните езикови равнища, но и развиването на уменията за пълноценно общуване в разнообразни комуникативни ситуации.

3. Комуникативна компетентност и умение за изграждане на текст

Развиването на комуникативната компетентност на чуждестранните студенти предполага специален набор от методически дейности. Основната цел е придобиването на умения за успешно общуване не само в избраната професионална сфера, но и в един по-широк спектър от контексти на общуване.

Възприема се, че текстовата компетентност е част от комуникативната компетентност и включва „познанията за цялостно композиране и вътрешно изграждане на определена съвкупност от текстове, представящи различни жанрове. В текстовата компетенция се включват познания за глобалния строежен модел на дадени видове текстове, за начините на подреждане и свързване на текстовите съставки една с друга в единно цяло“ (Георгиева, Добрева/Georgieva, Dobreva 2002: 254).

Не бива да се забравя, че прилаганите от обучаваните комуникативни модели варират и се менят във времето с оглед степента на напредване. Както отбелязва Ст. Димитрова, важно е да се знае, че „владеенето на чужд език не е константна величина и комуникативната компетентност на чужденеца се променя постоянно в зависимост от средата, в която живее и общува“ (Димитрова/Dimitrova 2009: 162).

Наборът умения, които следва да бъдат култивирани у изучаващите чужд език, включва възможност за анализиране на смислите в текста, за анализиране на съдържателните особености, на маркерите на социалния контекст, в който се е оформил текстът, за интерпретиране на функциите, които отразяват комуникативното намерение, за проследяване на начините на свързване (Петров/Petrov 2000: 43), (Янкова/Yankova 2009: 208).

Когато се съставя текст, релацията ***форма – функция*** е водеща. Текстът е организиран по определен начин, обслужващ комуникативната интенция. Правени са опити за класификацията на текстовете по тип комуникация, модус (способ на изразяване), характер на перформативния акт или на илокутивния акт. Съвременната лингводидактика отчита два вида комуникативни интенции: **да се даде информация** и **да се предизвика реакцията на събеседника**, като се различават разнообразни комуникативни способи за тяхната реализация.

Според *Речника на езиково преподаване и учене* понятието текстов тип има следната дефиниция: „Класифициране на текстовете според тяхната цел и техните признаци. Представата за текстовия тип се оформя на база на допускането, че текстовете биват структурирани по определен начин, за да бъде постигнати определени комуникативни и социокултурни цели. Различните етапи при схематичното структурно моделиране на текста имат важно значение за това текстът да осъществи своята комуникативна задача. Разпознаването на признаците на различните текстови типове играе важна роля и при четенето, и при писането“ **(**Richards, Schmidt 2010: 596). Познати са различни класификации на текстовите типове. Инвариантна схема би имала вида:

Таблица 1. Класификация на текстови типове

Текстов тип	**Цел**
Наратив (narrative)	Да се разкаже история
Разказ (recount)	Да се даде информация какво се е случило
Личен разказ (personal recount)	Да представи собствен опит
Фактически разказ (factual recount)	Да предаде информацията за събитие
Въображаем разказ (imaginative recount)	Да опише въображаемо събитие
Инструкция (instruction)	Да опише как се прави нещо
Обяснение (explanation)	Да обясни как или защо нещо работи
Информационно съобщение (information report)	Да дефинира, класифицира, даде характеристиките на обект или на клас обекти
Изложение (exposition)	Да изрази мнение или да убеди читателя

Функцията на комуникацията представлява целта, за чието осъществяване дадено изказване или езикова единица се използва. При езиковото преподаване езиковите функции често се описват като категории на поведението: *молби, извинения, оплаквания, предложения, комплименти*. Функционалните употреби на езика не могат да бъдат определени единствено от изучаването на граматичните структури на изреченията. Например една императивна конструкция може да има различни функции:

1. *Подай ми тази книга веднага! (команда);*
2. *Подай ми мармалада, ако обичаш! (молба);*
3. *Завийте наляво! (инструкция);*
4. *Опитай пушената сьомга! (предложение);*
5. *Намини в неделя! (покана).*

От особена значимост се явява ***функционалният учебен план (functional syllabus)***, според който езиковото съдържание се подрежда с оглед на функциите или речевите актове едновременно с езиковите единици, необходими за тяхното изразяване. Например функциите могат да бъдат *идентифициране, описване, покана, предложение и др*. Могат да бъдат и в различна форма (писмена или устна). Езиковите елементи, чрез които се изразяват тези функции, се наричат ***експоненти*** (Таблица 2).

Таблица 2. Функция и експонента на тип дискурс

Тип дискурс	**Умение**	**Функция**	**Експоненти (лексика и граматически структури)**
Устен	Говорене Слушане	Питане за посоки	Банка, гара, музей и др. *Може ли да ми кажете къде се намира...?* *Извинете,къде се намира...?*

4. Описание на практически модели на комуникативни ситуации при преподаването на българския език като чужд

В практиката на преподаването на българския език като чужд могат да бъдат обособени няколко основни типа дейности. Акцент се полага върху разработването на модели, които биха улеснили обучаваните да развият своята комуникативна и текстова компетентност[1]. Описаните тук модели са

[1] Предимство на представените по-долу електронно базирани упражнения е, че могат да се използват както синхронно (за работа в час), така и асинхронно (за самоподготовка, тъй като предварително са зададени верните стойности и компютърният алгоритъм ги проверява автоматично).

част от електронно базирани банки с въпроси за упражнения в платформата за езиково обучение на Факултета по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“ – ezik.bg[2].

На първо място се нареждат т.нар. ***контролирани от обучителя дейности*** – когато на учещите български език се предоставят готови езикови формули, които да приложат. Това е адекватен подход при начинаещи групи, ниво А1. Студентите трябва да свържат въпроса с подходящ отговор (Фигура 1. и Фигура 2.). Приложеният въпрос е от типа ***влачене и пускане в текст*** (пропуснати думи в текст се попълват с влачене и пускане).

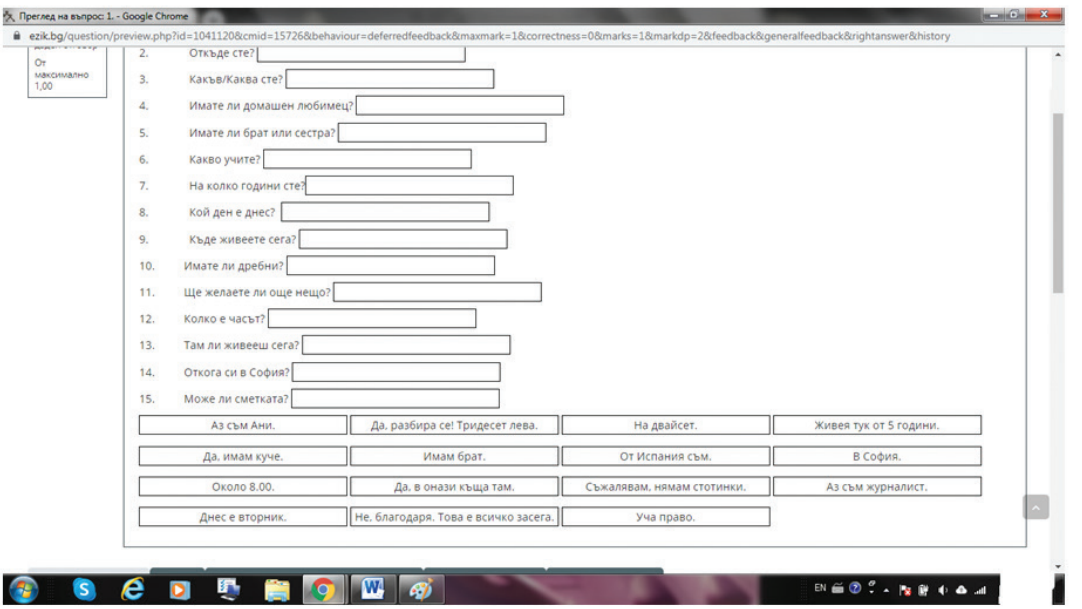

Фигура 1. Влачене и пускане в текст

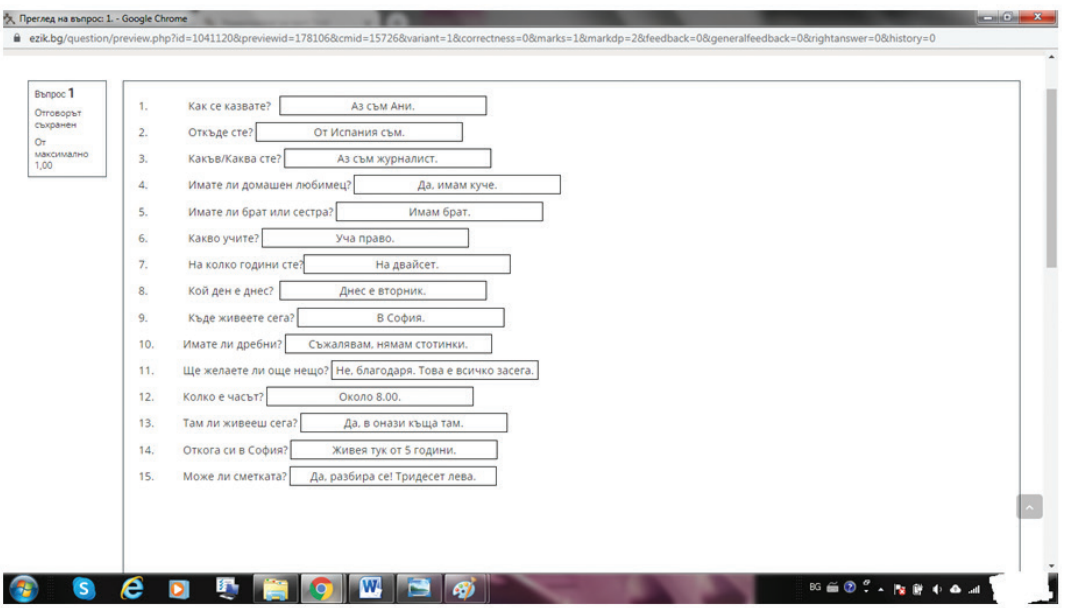

Фигура 2. Влачене и пускане в текст (попълнен вариант)

[2] Въпросите са достъпни за регистрирани чуждестранни студенти от СУ „Св. Климент Охридски“ в съответните курсове по български език като чужд през 2021/2022 учебна година и се разполагат на сайта за електронно обучение ezik.bg (https://www.ezik.bg/?redirect=0) . Комуникативните модели и упражнения са разработени от автора на доклада.

Също така в езиковия курс се включват ***дейности, ориентирани към обучаваните***, при които те осъзнато прилагат комуникативни модели. Подходящи са за ниво А2. На обучаваните се предлага откъс от текст. Те трябва сами да идентифицират кои думи и фрази се използват в репликите стимули и реакции – реплика за вземане на думата, реплики мост към следващата част на изказването и др. В следващите диалози (Фигура 3., Фигура 4.) липсват части (често използвани етикетни формули). Обучаваните трябва да определят кои са и да ги изберат от падащото меню. Това са въпроси от типа ***кратък отговор*** (разрешава отговор от една или няколко думи, които се оценяват чрез сравнение с различни отговори шаблони, които могат да съдържат заместващи символи). Използваните етикетни единици имат разнообразни функции. Служат за изразяване на емоции и оценка, за поднасяне на извинение, за изразяване на лично мнение, одобрение, колебание и др. (*Как си?; Горе-долу.; Искаш ли; Съжалявам, но; Добре.; Може би.*) Усвояването им е начин за приобщаването на чужденците в новата езикова и културна среда. Също така е от първостепенно значение обучаваните да бъдат снабдени с лексикален запас, който да им осигури адекватно общуване с околните и да им позволи пълноценното включване в най-разнообразни социални дейности.

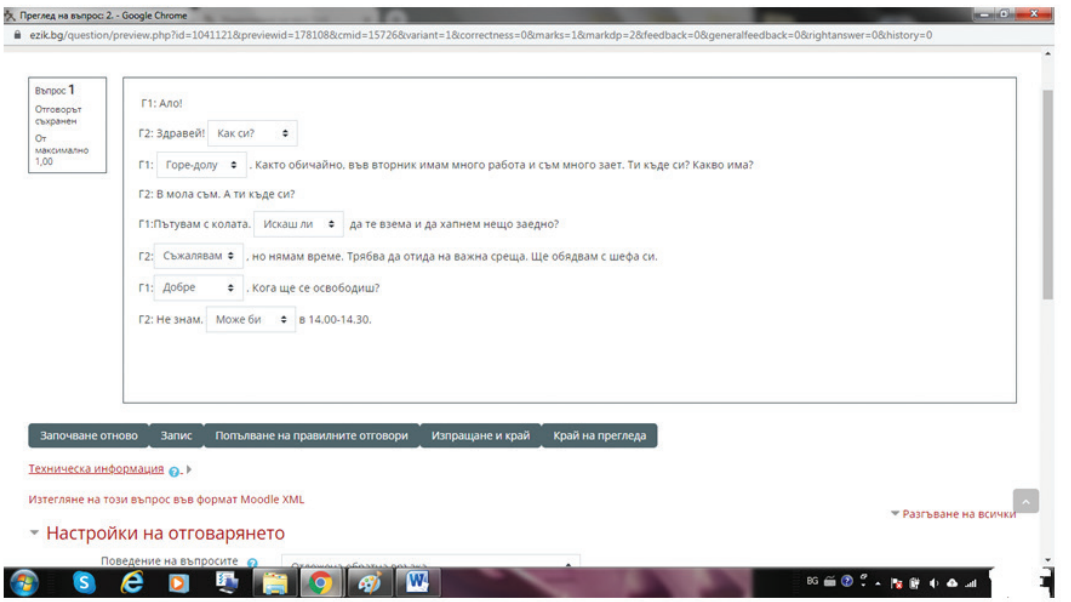

Фигура 3. Комуникативен модел – уговаряне на среща

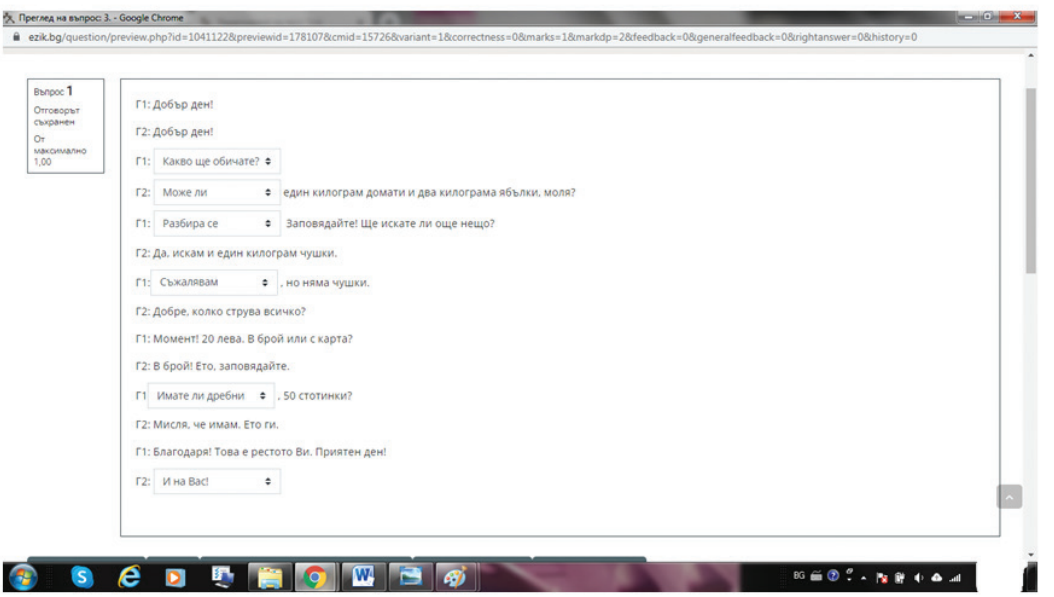

Фигура 4. Комуникативен модел – в магазина за плодове и зеленчуци

Друг тип са дейностите, насърчаващи свободно комуникативно поведение – ролеви игри, дискусии, разработване на комуникативни ситуации от самите обучавани. Те се прилагат за нива Б1 и С1. Целта е да се подпомогнат аспекти, свързани с активните действия и с прилагането на модели, близки до реалния живот. Във връзка с това могат да бъдат развити възприятията, емпатията, гъвкавостта, отвореността, кооперативните и комуникативните умения, както и тези за справяне в проблемни ситуации. Подходящи в случая се явяват електронно базирани задачи от типа есе (позволяват отговорите да бъдат от няколко изречения или цял абзац, изписани в празно поле, а после трябва да се проверяват/оценяват ръчно от преподавател).

Следващите пет примерни комуникативни ситуации са от чуждестранни студенти с майчин език руски, степен на владеене на български език Б1. Задачата е да съставят кратки диалози, в които са използват етикетни единици (*Моля да ме извините; Може ли; Благодаря; За съжалание; Абсолютно; Бихте ли могли?*). Целта е да се провери доколко са развили своята реторическа чувствителност и умеят да използват уместно комуникативната формула с оглед на контекста и превалиращата комуникативна функция. Следва да се отбележи, че студентите допускат някои грешки при използването на местоимения (Студент №1 – *Можете ли да ме помогнете?*; Студент №2 – *Дадете ли телефона ви;* Студент №4 – *Здравей, можеш ли да ме обясниш...*), при някои глаголни форми (Студент №1 – *и вдясно ще бъде стадион*; Студент №2 –*Дадете ли телефона ви?*; Студент №4 – *днес говорише*), както и при членуването на съществителните имена (Студент №2 – *Здравейте, моля, можете да ми дадете своят мобилния телефон?; – Необходимо е да обадя се, а в моят телефон падна заряд.*). Подбрани са няколко примера с комуникативни ситуации, които онагледават употребите на съответните езикови формули[3].

Студент № 1:

– Моля да ме извините! Аз не знам къде се намира стадион „Васил Левски“. Можете ли да ме помогнете?

– Да, той се намира близо до станция „Васил Левски“. Трябва да дойдете до тази спирка и вдясно ще бъде стадион.

– Много благодаря!

– Лек ден!

Студент № 2:

– Здравейте, моля, можете да ми дадете своят мобилния телефон?

– А защо вие искате моя телефон?

– Необходимо е да обадя се, а в моят телефон падна заряд. Дадете ли телефона ви?

– Абсолютно! Вземите.

Студент № 3:

– По-добре днес в 12 часа да излезем навън, защото тогава и двете сме свободни.

– Абсолютно, съгласна съм с теб.

Студент № 4:

– Здравей, можеш ли да ме обясниш, какво преподавателят днес говорише на лекциите?

– За съжаление, няма да мога да те помогна, защото не разбрах темата.

Студент № 5:

– Здравейте! Бихте ли могли да ни пратите книгата на електронната поща?

– Разбира се, сега ще я пратя.

– Благодаря много!

---

[3] Запазен е автентичният правопис на предложените от студентите комуникативни ситуации. Има грешки при употребата на определителен член, при правописа на някои думи, както и при употребата на някои глаголни форми.

5. Заключение

Обучителят по български език като чужд следва да прилага набор от методи за усъвършенстване на комуникативните умения, като използва групова работа, базира упражненията на разнообразна лексика, за да сведе до минимум колебанията на обучаваните и да ги насърчи свободно да се изразяват, стимулира интереса на обучаваните чрез подбор на любопитни теми за дискусии от разнообразни сфери, дава инструкции и насоки, наблюдава речевите изяви на обучаваните за допускани грешки, неучастие в разговора, за използване на майчиния език и коригира.

Използването на електронно базирани дейности повишава любопитството на студентите към въпроса за етикетните единици и прилагането им в практиката, като им позволява да упражняват основни комуникативни модели. Това води до подобряване на техните умения за общуване и ги превръща в по-успешни комуникативни партньори на български език.

Цитирана литература/References

Георгиева, Добрева 2002: Георгиева, М., Ел. Добрева. *Писмените ученически текстове. Първа част: репродуктивни текстове.* София: Кръгозор.(Georgieva, Dobreva 2002: Georgieva, M., El. Dobreva.Pismenite uchenicheski tekstove. Parva chast: reproduktivni tekstove. Sofia: Kragozor.)

Димитрова 2009: Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика.* София: Велес. (Dimitrova 2009: Dimitrova, St. Lingvistichna pragmatika. Sofia: Veles.)

Земская и др. 1981: Земская, Е. А., М. В.Китайгородская , Е. Н.Ширяев. *Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.* Москва:Наука.(Zemskaya i dr. 1981: Zemskaya, E. A., M. V.Kitaygorodskaya , E. N.Shiryaev. Russkaya razgovornaya rechy. Obshtie voprosы. Slovoobrazovanie. Sintaksis. Moskva:Nauka.)

Петров 2000: Петров, А. *Дискурсният анализ в обучението по български език (5.-8. клас)*. София: Булвест 2000. (Petrov 2000: Petrov, A. Diskursniyat analiz v obuchenieto po balgarski ezik (5.-8. klas). Sofia: Bulvest 2000.)

Шопов 2013: Шопов, Т. *Педагогика на езика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Shopov 2013: Shopov, T. Pedagogika na ezika.Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Янкова 2009: Янкова, Г. За полифункционалността на текста в обучението по български език – В:*Отклонението като норма.* Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 206 – 216. (Yankova 2009: Yankova, G. Za polifunktsionalnostta na teksta v obuchenieto po balgarski ezik – V: Otklonenieto kato norma. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, s. 206 – 216.)

Brown 2007: Brown H. D. English language teaching in the post method Era: Toward better diagnosis, treatment and assesment – In: J. C. Richards W.A. Renanyda (Eds.) *Methodology in language teaching*. New York: Cambridge, pp. 9 – 18.

CEFRL 2001: *Common European framework of reference for languages: learning, teaching, assessment.* Cambridge: Cambridge University Press.

Nunan 1991: Nunan, D. *Language teaching methodology. A textbook for teachers.* Prentice Hall.

Richards, Schmidt 2010: Richards, J., R. Schmidt. *Dictionary of language teaching and applied linguistics*, London:Longman.

Scrivener 2004: Scrivener, J. *Learning teaching*. Oxford: Macmillan

Ur 1991: Ur, P. *A course in language teaching. Practice and theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

COMPUTER-BASED EXERCISES FOR FOREIGN STUDENTS WITH AN EMPHASIS ON THE SPECIFICS OF THE COMMUNICATIVE FUNCTION OF THE LANGUAGE

Reni Manova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

r_manova@slav.uni-sofia.bg

Abstract. The perception of discourse type is a factor in discourse processing and production which brings together our perception of sender/receiver, topic, function and other factors. What is important from pedagogic point of view is that we should, as early as possible, alert students to different discourse types, so that they may classify the interaction they are involved in, and make as productive a use of that classification as we do ourselves.

The article represents some observations concerning the usage of frequently used communicative models by foreign students learning Bulgarian and presents examples of computer-based exercises with emphasis on the specifics of the communicative situation.

Key words: *communicative situation, practical models, computer-based exercises, foreign students*

Reni Manova
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian as a Foreign Language
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2022 година)

Българска
Първо издание

Съставители: Светла Коева, Максим Стаменов
Графичен дизайнер: Ваня Кривокапова

Формат 60×84/8
Печатни коли 73,50

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com http://ibl.bas.bg/

ISSN 2683-118X (print)

ISSN 2683-1198 (online)

Сборникът съдържа докладите, представени по време на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
проведена от 15 до 17 май 2022 г.

Конференцията се посвещава на 80-годишнината от основаването на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.

Авторите на включените в сборника доклади от конференцията са учени от следните научни институции и изследователски центрове: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Аграрния университет, Пловдив; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Института „Големи данни за интелигентно общество”; Института за лингвистични изследвания при Руската академия на науките; Института за руски език при Руската академия на науките; Института по езикознание при Руската академия на науките; Института по лингвистика „Йоргу Йордан Александру Росети“ при Румънската академия на науките; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славистика при Полската академия на науките; Института по славянознание при Руската академия на науките; Лодзкия университет, Полша; Люблинския университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша; Медицинския университет, Пловдив; Националния изследователски университет „Висше училище по икономика“, Русия; Одеския национален университет „Иля Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Познанския университет „Адам Мицкевич“, Полша; Самарския изследователски национален университет „Акад. Сергей Павлович Корольов“, Украйна; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Съвместния изследователски център при Европейската комисия; Тракийския университет, Стара Загора; Университета в Нова Горица, Словения; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“; Югозападния университет „Неофит Рилски“; Ярославския държавен педагогически университет, Русия.

Изданието на докладите от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ през 2022 г. се организира с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по Процедурата за подкрепа на международни научни форуми, провеждани в Република България, Договор № КП-06-МНФ/24 от 16.12. 2021 г.

Фонд „Научни изследвания“ не носи отговорност за съдържанието
на докладите и отпечатаните материали от научния форум.

ФОНД НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА